№ 59.

Üleüldine ajalugu.

Wana-, kesk-, uus- ja kõige uuem aeg.

Kirjutanud

Dr. **K. O. Lindequist.**

II. osa:

Uus- ja kõige uuem aeg.

97 pildiga.

Jurjew-Tartu.
Trükitud P. Schmidt'i raamatu-kaupluse kuluga.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

i 33137821

1911.

F. D. Liblika ja Ko. trükk, Tartus.

Sisukord.

Uus-aeg.

I. **Suured leiduſed keſk- ja uue-aja piiril.** Uuesse ajasse astumine. — Püssirohu leidmine; selle tähtsus. — Kompass. — Paberi leidus. — Käega kirjutatud raamatud. — Trükikunsti leidmine ja selle tähtsus 3

II. **Leiukäigud.** Ristisõjad ja leiukäigud. — Kahte teed mööda mõeldakse Indiasse saada. — Portugali laewnikud sõidawad Afrika randa mööda. — Vasco da Gama jõuab Indiasse.— Christoph Kolumbuse plaan. — Ta läheb lääne poole sõitma. — Uue maa-osa leidmine. — Kolumbuse teised käigud. — Portugali kaubapaigad Aasias. — Magelhaens purjetab esimest korda maakera ümber. — Ameerika algelanikkude olud. — Mekſiko ärawõitmine. — Perumaa wõidetakse. — Indianidega halwasti ümberkäimine.— Nende arw wäheneb. — Neegri-orjuse algus. — Misjonääride mõju. — Portugali walitsus on Indias omakasupüüdew. — Hispania saab Amerikast waranduſi. — Walitsus Hispania asumaadel. — Leiukäikude tähtsus 8

III. **Renäſſanſsi ehk teaduste ja kunstide uuesti-ärkamise aeg.** Italias kestab keſk-ajal Rooma olu edasi. — Muud maad on Italiaga wõrreldes hariduse pooleſt taga. — Florenzis hoolitsetakse wana Greeka ja Rooma ehk klaſſika-kirjanduse eest. — Paawstid ja muud Italia würstid toetawad seda püüet. — Rahwakeelne luule. — Macchiavelli. — Wana Greeka ja Rooma aegsete teaduste uurimine juhib mõtted paganuſesse. — Kunstide eest hoolitsemine. — Peetruse kirik. — Kujuraiumises walitseb klaſſiline siht. — Leonardo da Vinci, Michel Angelo ja Rafael — Klaſſika olu muudel maadel. — Erasmus Rotterdamiſt. — Ulrich von Hutten ja Johann Reuchlin. — Humanismus walmistab teed uuele ajale 21

IV. **Uſupuhastus.** Inimesed ei ole enam keſk-ajalise kirikuga rahul. — Kiriku raiskuläinud olek. — Waraſemad paranduſepüüded. — Würstide nurin. — Luther kloostris. — Ta sattub katoliku kirikuga tülisse. — Pääſtekirjade müük. — 95 waieluſauſet (theſed). — Waidlemiſed. — Paawsti wandekiri. — Luther wõitluſemees. — Wormſi riigipäew. — Luther Wartburis. — Karlſtadt ja Zwickau märatſejad. — Talupoegade mäſs a. 1525. — Münsteri rahutuſed. — Speieri riigipäewad a. 1525 ja 1529. — Augsburi riigipäew. — Tridenti kirikukogu ja Schmalkaldi sõda. — Augsburi uſurahu . . 30

V. **Uſupuhastus Põhjamaades.** Uſupuhastuſe edenemine Saksamaal ja selle põhjuſed. — Uſupuhastus wõtab maad ka Saksamaaſt wäljaspool. — Taanimaa kirik muudetakse protestantiliſeks. — Uſupuhastuſe algus Rootsis. — Gustav Waſa toetab uſupuhastuſt. — Westerãsi otsus. Katoliku usu nõrkus Soomes. — Martin Skytte. — Gustav Waſa wõtab kiriku omanduse riigile. — Mikael Agricola. — Paawali Juusten. — Uſupuhastuſe tähtsus 45

VI. **Eesti rahwas uſupuhastuſe ajajärgul.** Ordo langemine ja lõpp. — Tagaſiwaade ordo aja pääle. — Uſupuhastuſe algus ja edenemine ſuuremates linnades. Uſupuhastuſt takistawad piiskopid ja rüütlid. — Uſupuhastus lauſal maal. — Eesti waimuliku kirjanduse esimesed jooned 53

VII. **Usupuhastus Shweitsi-, Hollandi- ja Inglisemaal.** Zwingli usupuhastuse töö. — Johann Kalwini tegewus. — Uuendatud õpetus juurdub Hollandimaal. — See wõtab maad ka Prantsusemaal. — Shotimaa usupuhastaja Johann Knox. — Inglisemaa usupuhastus on riigiline tegewus. — Kuninga Heinrich VIII. muutused. — Tema tige talitus. — Eduard VI. aegne uuendus. — Kuninganna Maria paneb katoliku usu Inglisemaal jälle maksma. — Elisabethi ettewaatlik olek. — Inglisemaa piiskopi kirik. — Puritanid ja independendid. — Lahkuminekud mitmete protestanti-usu kirikude wahel 79

VIII. **Katoliku usu reaktsion ehk wastupuhastus.** Katoliku kirik püüab jälle üksi walitsema saada. — Paremad paawstid. — Parandus katoliku kirikus. — Leppimispüüded protestantlastega. — Uus inkwisitsioni-kohus; selle mõju Italias. — Uued munga ordod. — Jesuiitid. — Tridenti kirikukogu 90

IX. **Europa riigilised olud uue-aja algusel.** Riikide omawaheline läbikäimine ja asja-ajamine. — Saadikud muudes riikides. — Italia ja Saksamaa tükeldatud oleku halbtused. — Karl XIII. sõjakäik Neapolisse. — Ludwig XII. sõjakäik Italiasse. — Karl V. iseloomus ja ta püüded. — Franz I. ja Karl V. waheline wõitlus. — Sultan Soliman II. ähwardab Europat. — Karl V. lahkub troonilt. — Ta elu St. Justi kloostris . 97

X. **Philipp II. — Madalmaade wabaduse-sõda.** Philipp II. isik ja ta püüdesiht. — Hispania riigi suurus. — Portugal Hispaniaga ühenduses. — Ketserite ja maurlaste tagakiusamine. — Rahwas kaotab riigilised õigused. — Sõda türklastega, Lepanto lahing. — Madalmaade warandus ja wabadus. — Omawalitsus. — Põhja- ja Lõunamaakondade wahe. — Walju walitsus algab; wastuseismine, geusid. — Rahwa segadused. — Alba hirmuwalitsus. — Wabaduse-sõda. — Lõunapoolsed maad jääwad Hispaniale. — Hollandimaa wabaneb 103

XI. **Prantsusemaa ususõjad.** Usupuhastuse wastuwõtmine sünnib Prantsusemaal ainult usulisel põhjusel. — Tagakiusamised algawad. — Guise ja Bourboni jugud wõistlemas. — Katarina di Medici. — Hugenotid saawad õigusi. — Wassy weresaun. — Usuõdade laad. — St. Germaini rahu, Coligny. — Hukatust walmistatakse. — Pärtlipäewa öö weresaun. — Selle mõju. — Püha liiga. — Heinrich III. ja Heinrich Guise. — Navarra Heinrich saab kuningaks. — Nantes'e käsukiri (edikt) 114

XII. **Elisabeth ja Maria Stuart.** Maria Stuart tuleb Shotimaale. — Ta sattub oma alamatega riidu. — Riccio ja Darnley tapmine. — Mäss. — Maria põgeneb Inglisemaale. — Teda wõetakse wangi. — Salalepingud Elisabethi elu wastu. — Maria surmaotsus. — Hukkamine. — Armada. — Selle ots. — Protestantlaste seisukoht saab kindlamaks 125

XIII. **Põhjamaade olud usupuhastuse ajajärgul.** Katoliku usu reaktsion ehk wastupuhastus Põhjamaades. — Kuningas Erich XIV.—Ta wend Johann.— Nende riid. — Johann Soomemaa walitseja. — Erich tõugatakse troonilt. — Johann III. usulised püüded. — Jesuiitide tegewus. — Kuningas Sigismund. — Lutheri usk ja Rootsi rahwas hädaohus. — Upsala koosolek a. 1593. — Sigismund kroonitakse. — Segadused walitsuses. — Nuia-sõja põhjused. — Talupoegade toored teod. — Nokia lahing. — Sõja lõpp. — Sigismundi soowid. — Otsustaw wõitlus. — Hertsog Karli waljus. — Rootsi- ja Soomemaa pääsewad katoliku usu hädaohust 132

XIV. **Rootsi wõimu laienemine 16. aastasajal.** Sõjad Põhja- ja Ida-Europas. — Sõdade põhjused. — Soomemaa sõja jalus. — Gustav Wasa aegne sõda Wenemaaga. — Erich XIV. sõjad. — Johann III. sõjad Wenemaaga ja Täyssinä rahu. — Rootslased Moskwas. — Stolbowa rahu. — Liiwimaa ärawõitmine. — Rootsi sõjawägi 143

XV. **Poola aeg Liiwimaal.** Saagi jagamisel. — Poolakate walitsus ja ewangeliumi usu tagakiusamised. — Rootslased wõidawad meie terwe kodumaa oma kätte 149

XVI. **Kolmekümne-aastane sõda.** Augsburi usurahu puudused. — Jesuiitide wõim Saksamaal. — Ewangeliumi union ja katoliku liiga. — Sõja laad. — Majesteedi kiri. — Walgemäe lahing. — Keisri kättemaksmine. — Katoliiklaste wõim kaswab Põhja-Saksamaal. — Taani kuningas algab sõda. — Albrecht von Wallenstein. — Tema sõjawägi ja sõdimisewiis. — Taani wägi wõidetakse. — Keisri wõim kõrgemal tipul. — Wallensteini upsakus. — Tema lahtilaskmine. — Gustav Adolfi tuleku põhjused. — Saksamaale saamine. — Tema sõjawägi. — Gustav Adolfi sõjaplaanid. — Tema wõidukäik.

— Wallenstein ja Gustav Adolf. — Lützeni lahing. — Protestantide kaotused. — Wallensteini surmamine. — Prantsusemaa hakkab sõdima. — Sõja lõpusündmused. — Hirmus sõjapidamise komme. — Westfali rahu määrused 158

XVII. **Waade Euroopa riigiliste olude pääle päraft Westfali rahu.** Usuasjad jäävad kõrvale. — Hispania alanemine. — Saksa keisri politika käändub idapoole. — Brandenburg kerkib muudest Saksa riikidest wägewamaks. — Rootsi riik wägewuse tipul. — Prantsusemaa toibub Heinrich IV. ajal — Hollandi kaubandus ja tööstus. — Walitsusekord. — Inglisemaa tõuseb merewäe riigiks 175

XVIII. **Waade haridusе-olude pääle usupuhastuse ajajärgul.** Protestantlaste sallimata olek. — Francis Bacon'i õpetus. — Cartesius. — Spinoza. — Kopernicus, Kepler ja Galilei. — Cervantes. — Lope de Vega ja Calderon. — Camoens. — „Salongid" ja Prantsuse akademia. — Shakespeare. — John Milton. — Lutheri tähtsus Saksa kirjandusеs. — Kuninganna Kristina aeg Rootsimaal. — Soome ülikooli asutamine 185

XIX. **Ludwig** XIV. **walitsus Prantsusemaal.** Riigiwalitsejate wõim kaswab piiramataks. — Prantsusemaa ülemad püüawad endist wõimu kätte saada. — Hugenotid. — Richelieu tegewuse iseloom. — Hugenotid kaotawad iseseiswa seisukoha. — Adeliherrade wõim murtakse. — Seisuste koosolekud. Parlament. — Intendendid. — Mazarin. — La fronde mäss. — Ludwig XIV. hakkab ise walitsema. — Tema arwamine walitseja seisukohast ja ülesandest. — Kuninga-koda Versailles. — Kuninga auustamine. — Kirjanikud ja kunstnikud. — Colbert. — Tema rahwamajanduseline mõttewiis. — Põlluharimine ja tööstus. — Kaubandus. — Louvois ja sõjakorraldus. — Prantsusemaa wägewus 197

XX. **Stuartide aeg Inglisemaal.** Inglise kuningas ei saa isewalitsejaks. — Stuartide arwamine walitseja wõimust. — Kuninga ja parlamendi wahelise wõitluse laad. — Jakob I. walitsus. — Buckinghami hertsog. — Karl I. — „Õiguste palwe." — Walitsemine parlamendita, Straffordi krahw. — Laewa-maks. — Wastupanek. — Mäss Shotimaal. — Pikk parlament. — Straffordi surma-otsus. — Sisemine sõda. — Kawaleerid ja püginõõd. — Oliver Cromwell. — Parlamendi wõit. — Sõjawägi parlamendiga tülis. — Karl I. surmamine. — Wabariik. — Iiri- ja Shotimaa ärawõitmine. — Pika parlamendi ots. — Inglisemaa wägewus Cromwelli ajal. — Wali walitsus. — Stuardid jälle walitsemas. — Karl II. halb walitsus. — Whig'id ja tory'd. — Karl II. järeland-mine, test-seadus ja habeas corpus-seadus. — Jakob II. omawoliline talitus. — Riigipööre. — Declaration of rights 213

XXI. **Ludwig** XIV. **sõjad. — Prantsusemaa wõimu alanemine.** Prantsusemaa wägewus. — Ludwig XIV. auuahnus. — Ta nõuab Belgiat omale. — Sõda Hollandiga. — Wilhelm III. hoolel tekib lepingu-ühisus. — Ludwig määrab rahutingimised. — Reunionikambrid. — Hugenottide tagakiusamised. — Nantes'e määrus kaotatakse ära. — Hugenotid põgenewad. — Camisardi mäss. — Augsburi lepingu-ühisuse sõda. — Hispania päranduse-sõda. — Maksude kaswaminine. — Prantsusemaa armetu olek . . 233

XXII. **Isewalitsuse-aeg Rootsi ja Soomemaal.** Isewalitsuse-kord on Euroopas üleüldine. — Taani kuningas saab piiramata wõimu. — Gustav II. Adolf korraldab Rootsi walitsust. — Riigipäewad. — Komitee-riigipäewad ja maakonna-päewad. — Riigi-nõukogu ja kollegiumid. — Kesk-kohaline walitsuskord. — Kaubanduse-seadused. — Ameti ühisused. — Adeliseisuse wõim kaswab. — Laenu-maade andmised. — Karl X. aegne reduktsion. — Karl XI. isewalitsus ja suur reduktsion. — Sõjawäe-wõtmise seadus. — Igalpool korraldatud olud. — Soomemaa kosunemine. — Suured nälja-aastad 1695—97. — Rootsi riigi wägewus 244

XXIII. **Rootsi aeg Eestis.** Wälised olud. — Wene-Poola sõda. — Maawalitsuse korraldus. — Talupoegade põlwe parandus. — Waimu-elu. — Eesti kirjanduse algus. — Mõisate tagasiwõtmine ja selle tähtsus Eesti rahwa kohta. — Käärimine mõisnikkude keskel walmistab Rootsi walitsusele lõppu. 257

XXIV. **Karl** XII. **ja Peeter Suur. — Põhja sõda.** Rootsimaa kaotab suureriigi seisukoha. — Uue-aja algusel on Wenemaa Idamaade laadi riik. — Ta püüab Läänemaadega ühenduseсse saada. — Sõjad Rootsi- ja Poolamaaga. — Peetri kaswatus. — Ta wäljamaa reisid. — Tema püüdesiht. — Esimesed uuendused. — Sõjawäe-olu korraldus. — Peeter püüab mere rannale; sõda Türgiga. — Rootsimaa naabrid tahawad Rootsi asumaid omale. — Karl XII. — Suure Põhja-sõja algus. — Narwa lahing. — Karl XII. Poola-

maal. — Läänemere-maade nõrk kaitsmine. — Sõjakäik Wenemaale. — Poltawa lahing. — Selle tagajärjed. — Liiwi-, Eesti- ja Soomemaa sattuwad Wene wõimu alla. — Sõja hädad. — Karl XII. Türgimaal. — Ta kodutulek; sõda jätkatakse. — Karl XII. surm. — Rahutegemised. — Wenemaa tsaari wõimus. — Walitsuse-olu korraldus. — Kaubandus ja tööstus. — Peeter püüab Läänemaade olu Wenemaale istutada. — Wastuseisk ta uuendustele 273

XXV. **Europa riigiline seisukord 18. aastasaja algupoolel. — Preisimaa saab suur-riigiks.** Oma-kasu nõue riigimeeste tegewiisi määrajaks. — Alberoni suured plaanid jääwad tühja. — Hannoweri leping. — Poola päranduseisõda. — Türklased Wieni all; nad wõidetakse. — Karl VI. pärimise-määrus (pragmatiline sanktsion). — Brandenburg tõuseb wägewaks. — Friedrich Wilhelm I. — Friedrich II. — Austria päranduseisõda. — Uue sõja wastu walmistus. — Sõdijate jõudude suur wahe. — Seitsme-aastane sõda 295

XXVI. **Katarina II. ja Poola riigi lõpp.** Wenemaa kõikuwad olud päraft Peeter suure aega. — Menshikow ja Dolgorukid. — Anna Iwanowna. — Elisabeth troonil. — Tema walitsus. — Katarina II. saab walitsema. — Tema sihid. — Pugatshewi mäss. — Türgi riigi seisukord. — Poola riigi korraldus on keskaegsel järjel. — Dissidendid. — Kodanikud ja talupojad. — Türgi-, Poola- ja Rootsi-riigile walmistatakse lõppu. — Poolamaa Wene wõimu all. — Esimene Türgi sõda ja esimene Poolamaa jagamine. — Mustamere rannamaad saawad Wenemaa alla. — Teine Türgi sõda. — Poola uus walitsuskord ja Poolamaa teine jagamine. — Poola riigi lõpp. — Selle põhjuseks on 18. aastasaja riigiline oma-kasu nõue 308

XXVII. **Rootsi- ja Soomemaa Põhja-sõja järele. — Gustav III.** Jsewalitsus kaotatakse ära. — Uus riigikord. — Arvid Horni tegewus. — Kübarad ja mütsid. — Sõja walmistus Wenemaa wastu. — Soomemaa halb seisukord. — Lappeenranna lahing. — Soomemaa sattub Wene alla. — Rootsimaa nõrkus. — Mütsi- erakond saab walitsema. — Rootsi riigile walmistatakse otsa. — Gustav III. saab troonile; riigipööre. — Uus riigikord 1772 a. — Paranduseid. — Gustav III. koja-elu. — Rahulolematus ja wastuseisk. — Soomemaad tahetakse Rootsist lahutada. — Jseseiswuse erakond. — Sõda Wenemaaga. — Anjala leping. — Sõja lõpp.— Gustav III. surm . . 322

XXVIII. **Eesti rahwas 18. aastasaja esimesel poolel.** Põhja-sõda. — Mõisnikkude eesõiguste kinnitamine. — Talupoegade õiguseta olek. — Wennaste-kogudus ajub meie maale 334

XXIX. **Inglisemaa merede walitseja. — Põhja-Amerika wabastus-sõda.** Inglise waba riigikord. — Stuartid püüawad jälle walitsema saada. — Walitsuse wõim on parlamendi käes. — Selle aristokratiline laad. — Inglise aristokratia. — Suured riigimehed. Inglise asumaade algus Põhja-Amerikas. — Prantsuse asumaad Amerikas — Inglise ja Prantsuse kaubandusepaigad Aasias. — Prantsuse wõim Ida-Jndias. — Inglise Ida-Jndia kaubanduseseltsi wõit. — Lord Cliwe. — Warren Hastings. — Terwe Ida-Jndia langeb kaubanduseseltsi kätte. — Inglased wõtawad Kanada oma walitsuse alla. — Amerika asumaade õigused. — Inglise walitsuse tüli asunikkudega. — Sõja algus. — Asumaad kuulutatakse iseseiswaks. — Georg Washington. — Prantsuse ja Hispaniamaa tõttawad ameriklastele appi. — Ameriklaste iseseiswus tunnistatakse kindlaks. — Ühisriikide walitsus. — James Cook'i reisid 349

XXX. **Euroopa riikide ühiselulised olud 18. aastasajal.** Jsewalitsuse hääd ja halwad küljed. — Prantsusemaa walitsuskord läheb ikka wiletsamaks. — Orleans'i hertsog. — Lawi paberirahad. — Ludwig XV. liignaesed juhiwad walitsust. — Prantsuse kuningakoda. — Abeliseisus. — Waimulik seisus. — Kodaniku seisus. — Ameti-seaduseid. — Talupojad. — Maksud. — Kohtud. — Prantsuse ühiselu-kord on keskajalisel järjel. — Lettres de cachet. — Muude maade olud on niisamasugused kui Prantsusemaal. — Talupoegade seisukord Europas. — Paranduste igatsus 367

XXXI. **Walgustuse ajajärk.** Wõrdlus humanismuse, usupuhastuse ja walgustuse ajajärgu wahel. — Inglisemaal tekib wabam mõttewool. — John Locke. — Deistlased ja kombluse-mõttetargad. — Läbikäimine Inglise- ja Prantsusemaa wahel. — Voltaire. — Rousseau. — Montesquieu. — Encyklopedistid. — Füsiokraatid ja Adam Smith. — Looduse uurimine. — Geologia. — Leiduseid füsika-wäljal. — Lahutusteadus ja taimeteadus.— Arstiteadus. — Looduseteaduse mõju aja mõttewiisi pääle. — Kaswutusteadus, Pestalozzi

ja rahwa-õpetus. — Mõttetarkus; Leibnitz, Hume, Kant. — Ajaloo-kirjutamine. — Inglise ilukirjandus. — Saksa suured luuletajad. — H. G. Porthan. — Daniel Juslenius. — Gustav III. aegsed luuletajad. 377

XXXII. **Walgustuse aja riigiwalitsejad.** Prantsuse kirjanikkudest lugupidamine. — Isewalitsus kestab edasi. — Jesuiiti mungaordu lõpp. — Katoliku kiriku wõimu kitsendatakse. — Adeliseisus kaotab oma eesõigused. — Uued seadused. — Hispania ja Portugal ärkawad. — Joosep II. uuendused. — Ludwig XVI. ja Turgot. — Friedrich II. tegewus oma riigi kosumiseks. — Katarina II. parandusepüüded. — Daanimaa tähtsad ministrid. — Gustav III. — Uuendused ei õnnesta. 393

Kõige uuem aeg.

I. **Prantsuse mässu algus. — Kuningriigi lõpp.** Olewate olude ja üleüldise arwamise wahel walitsew wast-olu. — Mässu üleüldine laad. — Põhja-Amerika wabastus-sõja mõju Prantsusemaal. — Riigi raha-asjade halb järg. — Rahutu meeleolu. — Walimised. — Seisuste-saadikute kokkutulek. — Kolmas seisus kuulutab end rahwusekoguks. — Wandumine pallihoones. — Kuninglik koosolek. — Rahwa kihutamine. — Bastilje häwitamine. — Kuningas tuleb Parisi. — Rahutused maal. — Kesk-ajaline Prantsusemaa lõpp. — Waimuliku seisuse ümbermuutmine. — Uued walitsuskonnad. — Wõim rahwa käes. — 1791 a. põhjusseadus. — Marsi-wälja pidu. — Põgenejad. — Kuninga põgenemise katse. — Mirabeau. — Erakonnad. — Klubed. 405

II. **Prantsusemaa wabariik.** Walitsuse nõrkus. — Jakobinid saawad wõimule. — Girondistid ja mäe-erakond. — Suurepäralised meeleawaldused. — 10-nes august. — Septembri tapmised. — Rahwuse konwent. — Marat, Danton ja Robespierre. — Kuningas kohtu all. — Ärahukkamine. — Girondistid wangis. — 1793 a. põhjusseadus. — Hulgawiisil hukkamine, guillotine. — Mässud surutakse maha. — Uus aja-arwamine. — Ristiusu ärakaotamine. — Häwituse hullustus kõrgemal tipul. — Robespierre üksikwalitseja. — Tema kukutamine ja surm. — Olud kujunewad rahulikumaks. — Uus walitsusekord. 419

III. **Mässu-aja sõjad — Napoleon Bonaparte.** Prantslased lähewad ka teistele rahwastele wabadust nõutama. — Sõjakuulutus. — Konwendi aegne sõjakäik. — Belgia ja Hollandi wõitmine. — Napoleon Bonaparte. — Italia sõjakäik. — Bonaparte Egiptuses. — Prantsusemaale tagasitulek. — Uus riigipööre. — Bonaparte esimene konsul. — Napoleoni ainuwalitsus. — Waimulikud ja õpeasutused. — Napoleoni koja-elu. — Tema suured waimulised omadused. — Wõimuhimu. — Teise lepingu-ühisuse sõda. — Kolmas lepingu-ühisus. — Napoleoni wõim kõrgemal tipul. — Tema omawoli kaswab — Rahwaste juures tekib wastupanek. — Sõjakäik Wenemaale; Borodino, Moskwa ja Beresina. — Wabadusewõitlused, Leipzigi lahing. — Napoleon lahkub troonilt. — Tema tähtsus. . 435

IV. **Tagurluse aeg. — Wieni kongress ja püha leping (allians).** Ajaloo täienemise-käik. — Europa würstid korraldawad riigilisi olusid. — Wieni kongressi põhjusmõtted. — Wiis suur-riiki. — Wäiksemad riigid. — Saksa- ja Shweitsimaa. — Italia. — Püha leping. — Muud tagurluse-märgid. — Uus romantika. — Teine ilmawaade. 459

V. **Rahwaste wabadusepüüded. — Greeka wabadusesõda.** Rahwaste lootused lähewad nurja. — Rahutused ilmuwad. — Meelenukrus Saksamaal. — Walitsuse waljus. — Hispania mässud. — Portugali põhjusseadus. — Carbonarid Italias. — Püha lepingu würstid lämmatawad wabadusepüüdeid. — Greeklaste rahwuseline waimustus; hetäria. — Aleksander Ypsilanti ettewõte. — Kõik greeklased mässamas. — Europa rahwaste kaastundmus; wabatahtlikud. — Türglaste hirmsad teod. — Ibrahim tuleb sultanile appi. — Missolongi kaitsmine. — Wene-, Inglise-, ja Prantusemaa walitsuste nõudmised. — Nawarino lahing. — Greekamaa saab iseseiswaks. 466

VI. **Juulikuu mäss Prantsusemaal. — Rahutused mujal maades.** Püha lepingu wõimus nõrkeb. — Prantsuse põhjusseadused Ludwig XVIII. ajal. — „Walge hirmuwalitsus." — Karl X. — Kange tagurluse korraldus. — Wastupanek; kuninga ja

saadikute-kogu waheline tüli. — Juulikuu määrused. — Mäss; uulitsa-wõitlused. — Bourboni kuningasugu kukutatakse. — Ludwig Philipp saab kuningaks. — Mässuliikumine mujal maades. — Belgia lahkub Hollandist. — Hispania karlistid ja kristinlased. — Don Migueli hirmuwalitsus Portugalis. — Wabaduseplüüdeb Italias. — Sõjawäe-mäss Peterburis 1825. a. — Poola mäss 1830—1831 a. — Wabastustöö kestab edasi. 476

VII. **Juulikuu kuningriik Prantsusemaal — Webruarikuu mäss.** Juulikuu kuningriik põhjeneb rahwa tahtmise pääle. — Ludwig Philippi ettewaatlik politika. — Legitimistid ja bonapartlased — Wabariigiline erakond. — Rahwakärarsused. — Sotsialistid: Fourier, Proudhon, Louis Blane. — Walitsuse-käik. — Walimise-seaduse uuendamise nõudmine. — Meelte ärewus Pariisis; Guizot lahkub ametist. — Uued käratsused; Ludwig Philipp onnab trooni käest. — Ajutine walitsus; riigi-töömajad. — Rahwusekogu. — Töörahwa mäss. — Uus riigikord. 488

VIII. **Mässu-aastad 1848 ja 1849.** Mässuwool läheb Prantsusemaalt muudesse maadesse. — Frankfurdi parlament. — Mäss Berlinis. — Rahutused Wienis; Metternich lahkub ametist. — Austria riigi rahwad nõuawad omale õigusi. — Segadused Italias. — Rahutuste laad. — Sõjaliku wõimu wõit. — Uued segadused Wienis. — Ungari mäss. — Italia wabadusepüüded surutakse maha. — Preisimaal antakse põhjusseadus. — Frankfurdi parlamendi ots. — Prantsuse wabariik kaotakse ära. — Ludwig Napoleoni wägiwaldne talitus 2. detsember 1851 a. — Ta walitakse keisriks. . . . 496

IX. **Italia ühinemine.** Rahwuseliste sõdade algus. — Rahwuselisele Italiale aluse panek Napoleon I. ajal. — II risorgimento. — Esimesed katsed lähewad nurja. — Sardinia kuningriik; Viktor Emanuel. — Cavouri tegewus. — Tapakatse Napoleon III. wastu. — Tema kokkulepimine Cavouriga. — Sõda Austria wastu. — Kesk-Italia riigid ühinewad Sardiniaga. — Garibaldi; Sitsilia ja Neapoli ärawõitmine. — Paawst Pius IX. seisab ühinemise wastu. — Wenetsia kättesaamine. — Rooma ärawõitmine. — Paawsti „wangipõli." — Tulewiku lootused. 507

X. **Saksamaa ühinemine.** Napoleoni walitsuse tulu Saksamaale. — „Suursakslased" ja „wäikesakslased." — Preisimaa ja Austria. — Preisimaa teeb tollilepingu — Wilhelm I. ja saadikutekogu waheline tüli. — Otto von Bismarck; tema siht. — Seadusewastaline maksude wõtmine. — Sõjawäe korraldamine. — Austriamaa jääb muudest Saksa riikidest lahku. — Shleswig-Holsteini küsimus. — Taani sõda. — Preisimaa ja Austria tüli. — Sõda; Sadowa lahing. — Praaga rahuleping. — Põhja-Saksamaa lepinguühisus. — Napoleon III. wõim nõrkemas. — Sõjaõhin Prantsusemaal. — Hispania troonipärimise küsimus. — Prantsusemaa ükspinda. — Sõjawäe halb kord. — Saksaste wõidud — Sedani lahing; Napoleon III. wangis. — Pariisi piiramine. — Frankfurdi rahuleping. — Saksamaa keisririik. 516

XI. **Austria-Ungria.** Austria riigiolusid hakatakse parandama. — Rahwustele lubatakse õigusi. — Uus walitsusekord 1861 a. — Kakskriik. — Rahwuste wõitlused Austria maades. — Tsehhlased. — Austria riigi nõrkus. — Ungriamaal elawate rahwaste nõudmised. 532

XII. **Prantsuse kolmas wabariik.** Meeleolu sõja järele. — Kommunardlaste mäss. — Prantsusemaa toibub; wäeteenistuse seadus. - Uus riigikord. — Wabariigi olek kõweneb. 539

XIII. **Idamaa-küsimus.** Türgiriik on Idamaa laadi. — Kristlased ja türklased. — Türgimaa halb walitsus. — Mahmud II. paranduseplüüded lähewad nurja. — Hattisherif ja hattihymayum. — Uus uuenduse katse. — Kristlikud rahwad saawad oma õigused kätte. — Greeka olud; selle politika. — Rumeniamaa seisukoht on parem kui muudel. — Krimmi sõda. — Rumenia iseseisew; Aleksander I. ja Karl I. — Serbia walitsejasugud: Obrenowitshid ja Karageorgewitshid. — Montenegro, Bosnia ja Bulgaria. — Wene-Türgi sõda 1877—1878 a. — San Stefano rahuleping. — Berlini kongress. — Ida-Rumilia ühineb Bulgariaga. — Serbia-Bulgaria sõda 1886 a. — Würst Ferdinand ja ja Stambulow. — Milan lahkub troonilt. — Idamaa-küsimus on weel otsustamata. . 544

XIV. **Inglisemaa 19. aastasajal.** Inglise erakondade laad on mõõdukam kui mannermaa-riikides. — Mässuajal juhib riiki tory-erakond. — Wõim ja maa-omandus on ülimuste käes. — Kehwa rahwa halb seisukord. — Wabriku-töösttuse tekkimine. — Kiriklikud

olud. — Jirimaa seisukord. — Wõitlus „wana Inglisemaa“ wastu. — Ajakirjandus ja meetingid. — Walitsuse sõht muutub wabameelseks. — Georg Canning. — Katoliklased aawad riigilised õigused. — Reformi-akt. — Muud wabameelsed uuendused. — Wiljatolide kaotamine. — Walimise-õiguse laiendamine. — Jirimaa küsimus. — O'Connel. — Nälja-aastad 1845—1849. — Jirlased rändawad Amerikasse, fenilaste leping. — Gladstone. — Jirimaa olude parandus. — Home-rule ja Parnell. — Maa-leping. — Boikoteerimine. — Gladstone tarwitab sunni-abinõusid ja annab kohati järele. — Tema tegewus home-rule hääks. — Täienemise-laad Inglisemaal. — Imperialismus. . . 560

XV. **Skandinawia riigid 19. aastasajal.** Skandinawia riikide wähene politikaline tähtsus. — Gustav IV. Adolf ja 1809 aasta riigipööre. — Bernadotte politika. — 1809 a. riigikord. — Saadikutekogu uuenduse nõudmine. — Uus saadikutekogu korraldus 1866 a. — Rootsi erakonnad. — Norramaa Daaniga ühenduses. — Selle ühendus Rootsiga. — Norra saadikutekogn. — Erakonnad. — Tüliküsimused Rootsi ja Norra wahel. — Daanimaa saadikutekogu ja erakonnad. — Skandinawia maade kosumine. 575

XVI. **Wenemaa Aleksandri II. ajal.** Wene riigi suurus 19. aastasaja algul. — Aleksander I. ja Nikolai I. — Aleksander II. wabameelsus. — Pärisorjuse kaotamine mujal maades. — Pärisorjade seisukord Wenemaal. — Wabastamine. — Talurahwa seisukord wabanemise järel — Semstwo. — Muud wabameelsed uuendused. — Poolakate soowid. — Poola mäss. — Poolakate abilootus. — Mässu mahasurumine. — Poolama kaotab oma õigused. — Nihilistid. — Aleksander II. surm. — Aleksander III. ja Nikolai II. 582

XVII. **Soome sõda 1808—9 a. — Waade Soomemaa uuema ajaloo pääle.** Osa Soomemaad on ju waremini Wenemaaga ühendatud. — Gustav IV-da kangekaelne olek. — Soomemaa nõrk kaitsewõim. — Soome sõjawägi. — Sõja algus. — Taganemine. — Weapori allaandmine. — Sõja lõpusündmused. — Soome sõjawägi annab alla. — Porwoo maapäew. — Uus walitsusekorraldus. — Wana Soome ühinemine. — Tagurluseaeg. — Rahwuslik ärkamine. — Aleksander II. aeg. — Erakonnad. — Wiimsete aastakümnete edenemine. 594

XVIII. **Eesti rahwa wabanemine 1765 1865.** Pärispõlw kaob, aga pärismaa langeb täiesti wõitjate saagiks. — Teoorjus ajab rahwa meeleheitmisele ja mis teda talumaadelt häwitab. — Kodupinda hakatakse tagasi lunastama. — Kohalikule omawalitsusele pandakse alus. — Mis kirik, kool ja kirjandus waimuwabastamiseks katsus teha. — Wiimase ajajärgu ülewaade, kus uuesti ahelaid taoti ja kuidas need katkewad. . 603

XIX. **Waade Europa nüüdsete riigiliste olude pääle.** Kodanikuseisuse omakasu püüe. — Neljanda seisuse nõudmised. — Hääleõiguse laiendus. — Rahwuse küsimus. — Sõjawägi ja sõjariistad. — Rahwaste waheline sõja-õigus. — Maailma-rahuaade. — Nüüdsed riikide tüliküsimused. 624

XX. **Nüüdse aja sotsialismus.** Sotsialistlised halbtused on ammused ja alatised. — Suurtööstus ja waba wõistlus. — Sotsialistide nõuded. — Sotsialismuse laad. — Wanemad sotsialistid tahawad ükskinda talitada. — Sotsialistid ühinewad rahwawõimulise erakonnaga. — Töörahwa asi saab rahwaswaheliseks. — Karl Marx. — Rahwaswaheline töörahwa-ühisus. — Ferdinand Lassalle ja rahwuslikud tööliste-erakonnad. — Saksamaa sotsialdemokratlased. — Muude maade sotsialistlised erakonnad. — Nende ühised kongressid. — Kuda sotsialistid oma asja ajawad. — Bakunin. — Anarhistide õpetus ja eeskawa. — Nende tegewus. — Sotsialismuse wastuseisjate põhjused. — Riigipoolsed parandused töörahwa tuluks. 630

XXI. **Amerika olud 19. aastasajal.** Amerikas on Europa haridus. — Ühisriikide maasuuruse kaswamine. — Põhja- ja Lõuna-riikide waheline tüli. — Orjapidamise küsimus. — Abraham Lincoln walitakse presidendiks. — Kodusõda. — Ühisriikide hiljem täienemine. — Monroe põhjusmõtte. — Ühisriikide politika laieneb. — Hispania asumaade halb seisukord. — Wabaduse püüded. — Bolivri tegewus ja Hispania asumaade wabanemine. — Uute riikide wahelised sõjad. — Siisemised rahutused. — Lõuna-Amerika riigid on täienemises taha jäänud. — Europa riikide asumaad Amerikas. . . . 643

XXII. **Aasia.** Aasia on suurelt osalt europlaste walitsuse all. — Inglise walju walitsus Indias. — 1857 a. mäss. — India nüüdne seisukord. — Inglisemaa wõidab India taga olewaid maid. — Wenemaa päralt olewad maad Siberis. — Wene riik laieneb

Kesk-Aasias. — Prantsuse asumaad. — Hiina wana haridus ja usk. — Riigilised olud. — Inglise Ida-India kaubanduse-ühisus Hiinas. — Opiumi-sõda. — Europlased omandawad suuremaid kaubanduse-õigusi. — Hiinlaste wõõraste-wihkamine ja rusikameeste mäss. — Jaapani wanemad olud. — Mikado ja daimio. — Kaubalepingud. — Jaapani suured uuenduseb. — Jaapan on Aasia tähtsam riik. — Sõda Wenemaaga. 652

XXIII. **Afrika.** Afrika oli kaua tundmata maajagu. — Afrika alguselanikud, nende riigid. — Ühendus muude rahwastega. — Afrika uurimise algus. — Niilijõe hallikad leitakse. — Livingstone, Stanley ja Emin-pasha. — Orjakauplemine. — Rahwaswaheline Afrika selts ja Kongo riik. — Afrika jagamini Europa riikide wahel. — Inglisemaa omandab Egiptuse. — Arabi-pasha. — Mahdi mäss Sudanis. — Inglise asumaad Lõuna-Afrikas; Buuri-sõda. — Prantsusemaa wõidab Algieri ära. — Prantsuse muud asumaad Afrikas. — Madagaskari ärawõitmine. — Portugali asumaad. — Hispania, Italia ja Saksa all olewad maad. - Afrika nõrk haridus. 673

XXIV. **Austraalia.** Austraalia mannermaa saab Inglise asumaaks. — Austraalia riikide-ühisus. — Polinesia saarestikud. 689

XXV. **Leiduseb, teaduseb, kunstid ja ilukirjandus 19. aastasajal.** Teaduste edenemine 19. aastasajal. — Auru tarwitamine tööstuses. — Aurulaewad. — Raudteed. — Telegrafide tähtsus. — Telefon (kõnetraat). — Ediseni leiduseb. — Elektri tarwitamine liikumisejõuna. — Leiukäigud. — Geologia. — Darwin ja tema õpetus. — Täheteadus. — Füsika. — Keemia. — Inimese keha uurimine. — Arstiteadus. — Looduse teaduste ühisus. — Ajaloo-teadus. — Arwustiku- ja muinasaja-teadus. — Wõrdlew keeleteadus. — Usuteadus. — Mõttetarkus (filosofia). — Uus-romantline siht ilukirjanduses ja selle wastaseb. — Romani-kirjandus. — Kujutawad kunstid. — Rahwa õpetus. — Rahwa ülikoolid. — Rahwaline kirjandus, raamatukogud ja ajalehed. — Kunstidest osasaamise wõimalus. — Europa kultura üleüldine laad. 692

Vus-aeg.

I.

Suured leiduſed keſk- ja uue-aja piiril.

Uuesſe ajasſe astumine. — Püssirohu leidmine; selle tähtsus. — Kompass. — Paberi leidmine. — Käega kirjutatud raamatud. — Trükikunsti leidmine; selle tähtsus.

Juba 14. ja 15. aastasaja jooksul oliwad keſk-aja juhtiwad aated ja nende pääl põhjenewad olud ning seadlused kaduma hakanud. See asjaolu, et paawstid Avignonis 70 aastat pooliti wangis pidiwad olema, andis nende wõimule ränga hoobi, sest Roomasse tagasi asudes ei olnud nende seisukohal enam endist pühaduse pääle toetawat kindlust. Laenuwalitsuseline riigikord häwines ikka enam ja enam ning adeliseisuse kõrwal sai kolmas (kodaniku) seisus riigilised õigused. Usuõõdade asemele tuliwad politilised sõjad. Ka kiriku-õpetust hakati arwustama, ja mõnedgi usust-ärataganejad ilmusiwad. Nii siis kokkuwõetult öeldud: Keskaja olud ning püüded kadusiwad, sest neid kandew alus ja põhi oli ära kulunud. — Aga meie näeme ajaloos ikka, et wanade haridusе olude ja selle kujude asemele, kui nad kõdunewad, uued ilmuwad. Nii nähti ka 16. aastasaja alguse igalpool uut priskust, wärskust ja eluwõimu. Uue aja haridusekujud hakkasiwad juurduma ning maad wõtma. Rahwuslikud riigid kujunesiwad, sest et seniſe laenuwalitsuseliſe kohaliſe-walitsuſe asemele riigisse kindel ja tugew keskwalitsus tekkis. Suurte leiukäikude mõjul rohkelt edenenud kaubandus ja tööstus sünnitas rahwamajanduseliſes olus täieliſe muudatuſe, sest keſk-ajal pea ainult walitsenud maaomanduſe kõrwal sai ka liikuw omandus enam wäärtust ja sellega kodanikuseisus hoopis suurema tähtsuse kui seni. See ühisside, mida kirik tänini walju käega oli alalhoidnud, katkes jäädawalt, teaduseд ja kunstid wabanesiwad kiriku eestkostmise alt. Ja lisaks sigitasiwad mõned tegeliſes elus tarwitatawad leiduseд endistes oludes suuri muudatusi ning tegiwad sellega keſk-ajale koguni otsa pääle.

Püssirohu tarwituſele-wõtmine muutis sõdimisewiisi üsna teistsuguseks. Enne wõis tore adeli-isand (mõisnik) wastutõrkumise puhul oma kindlas

lossis end isegi kuninga sõjawägede wastu kaua kaitsta. Aga püssirohu abil wõidi nüüd kindlamagi lossi müürid lõhkuda ja ta isandat sõna kuulma sundida. Suurtükkisid oli ainult kuningal, ja neid ta wõis kuhu tahes wedada, kangekaelseid laenulisi karistama. Sellega oli püssirohu tarwitusele-wõtmine kuninga-wõimu kinnitamiseks tähtjas abinõu. Niisama wõis keskaja sõdades rüütel oma tubli raudriide warju all ning hästi-harjutatud sõjahobuse seljas jalameeste ridades suurt kurja teha, aga püssirohu tõttu kaswas jalawäe tähtsus umbes ratsawäe wääriliseks; see saatis wõitluseväigusse enam tasakaalu. Osaw sõjawäe juhatus sai nüüd tähtsamaks kui kehaline jõud ja isiklik waprus, mis enne mõõduandjad olnud olnud. Sest tubli wäejuhataja wõis kawähema wäehulgaga suurema waenlase wastu wõitjaks jääda.

Püssirohu leidmise lugu on tume; selle leidjateks on wahel kuulust Inglise õpetlast Roger Baco't, wahel Saksa munka Berthold Schwartz'i peetud. Aga õieti näib asjalugu küll sedamoodi olewat, et selle walmistamist hiinlastelt on õpitud. Sest need oskasiwad juba wäga ammu süüst, salpeetrist ja tulekiwist segu walmistada, mis tulesädeme külgepuutumisel kange kärgatusega põlema plahwatas, kuid seda tarwitasiwad nad ainult iluitulede tegemisel. Nendelt õppisiwad siis arablased sarnast segu tundma, ja hakkasiwad seda sõdimisel tarwitama. Hispania arablaste kaudu sai see siis Prantsusemaal ning mujal Lääne-maadel tuttawaks. Kindla teatuse järele tarwitati püssirohtu sõjas suuremal mõõdul esiteks Crecy lahingus a. 1346, kus suurtükid nii suurt kära teinud „et taewasgi põruma tundus," nagu üks selle aja mees jutustab. Esiotsa tarwitatigi püssirohtu ainult suurtükkide juures, mille abil suuri raudkuulisid ümberpiiratud linnasse wõi lossi müüride wastu pilluti; aga pea hakati seda ka wähemate tuleriistade, püsside, juures tarwitama, mis siis sõdimisel noole ja ammu asemele astusiwad. Alguse oliwad need muidugi puuduliseid ja kehwad, aga aja jooksul tehti nende kallal uusi parandusi ja täiendusi, mille kaudu nende häwitaw wõim ikka kangemaks ja koledamaks sai.

Kompassi ehk magneedinõela leidmine awas alles laialised mered laewasõidule, sest see juhatas laewnikkudele alati ja kindlalt teed, nii et nendel waja ei olnud köweriti randasid mööda sõita, mida senini pidiwad tegema. Sest põhjanael, mida küll ka kindlaks juhiks wõidi pidada, oli pilwes ilmaga nägemata. Aga see wäike peenikese nõela otsa wabalt liikuma pandud magneeditükike, mis ühe otsaga ikka kindlalt põhjapoole näitab, tegi laewasõidu julgeks, taewatähtedest ja mererannast küsimata. — Ilma selleta ei oleks Portugali mehed iganes Afrika ümber Indiasse sõita wõinud, ega Kolumbus suure tundmata ilmamere üle sõitma minna usaldanud. — Ka magneedinõela õppisiwad europlased wist arablastelt tundma, kelle juures seda ju waremalt leiti; uute täienduste tõttu sai aga see siin tegelikult suurema tähtsuse kui enne. Amalfist (Italias) pärit olew Flavio Gioja (l. dshooja) seadis esiti magneeditükikese nõela otsa

wabalt liikuma; wäljaspoolsete mõjude eest hoidmiseks pani ta selle ümarguse karbikese sisse, mille pääle ilmakaared oliwad märgitud.

Püssirohu tarwitamine muutis sõdimise-moe, kompas awas inimesele terwe maailma; paberi- ja trükikunsti leidused aga tegiwad õpetuse ja hariduse saamise, mis seni üksikute eesõiguseks olnud, kõigile rahwakihtidele wõimalikuks ja awasiwad nii waimliku maailma kõigile inimestele, kes seda aga kätte saada püüdsiwad. Sellepärast oligi neil leidustel nii suur ja tähtjas mõju.

Wana-aja rahwad joonistasiwad oma kirjutused kiwi-, puu ja metalli-tahwlite wõi ka papiirusetaime lehtede pääle; hiljemini walmistati selle jaoks nahast, nimelt eesli- ja lambanahast, n. n. „pergamenti," mida pea terwe kesk-aeg läbi tarwitati. Hiinlased walmistasiwad juba esimesel aastasajal p. Kr. puukoorest, siidikaltsudest, kanepist ja puuwillast wedelat ainet wõi tainast, millest siis paberipoognaid tehti. Ristisõdade ajal sai see kunst ka Europas tuttawaks. Aga niisugune puuwilla-paber, mida suuremalt jaolt Idamaadel walmistati, oli wäga kallis, ega saanud sellepärast nii laialt tarwitusele. Alles kui linaseriide kaltsudest paberit tegema õpiti, wõidi seda kunsti siin tegelikult tarwitada. 14. aastasajal sai linasest riidest särkide kandmine Europas üleüldiseks, ja kulunud särkisid ning nende tegemisel ülejäänud ribasid hakati nüüd paberiks tegema, mis selle tõttu hoopis odawam tuli kui enne. Alles nüüd, kui linaseriide paber üleüldiselt tarwitusele tuli, jäi pergament kõrwale; ainult tähtsamad kirjad, nimelt asjakirjad (dokumendid), kirjutati aga edaspidigi pergamendile, kuna see palju wastupidawam oli kui paber.

Paberitegemise kunst oli hädasti-tarwiline eestingimine trükikunstile. Sest oleks paber puudunud, siis ei oleks ka trükitööd, s. o. kallist ainest walmistatud raamatud nii odawaks wõinud saada, et need laialt rahwa kätte oleks läinud. Enne oliwad kõik kirjad ja raamatud teadagi käega kirjutatud. Roomlaste juures oli raamatute ärakirjutamine haritud orjade tööks; kesk-ajal tegiwad seda iseäranis mungad kloostrites; ülikoolide juures oliwad selle jaoks terwed palgad kirjutajaid palga pääl ametis. Aga juba ärakirjutamise juures tekkisiwad aja jooksul mõnesugused hõlbustuse-abinõud, millest siis wiimati trükikunst wälja kaswas. Oli nimelt moeks, pühade inimeste kujusid ja kujude alla lühikesi kirjutusi puutahwlite sisse lõigata; sääraste puujoonistuse pääle tõmmati siis musta wärwi ning suruti sellega paberile; nii saadi hõlpsasti kui palju tahes äratõmbeid ühest kirjast wõi pildist. Nagu arusaadaw küll, wõis ka niimoodi juba wõi terwe raamatu ära trükkida, kuid iga lehekülg pidi iseäranis puusse lõigatama, mis töö muidugi wäga kalliks tegi. Sest lõikamine oli pikaline ja raske, ning päälegi ei saadud kudagi wigasid ära parandada, mis lõiketöösse ikkagi sattusiwad. Suur samm edasi oli siis ühe hollandlase Laurentius Costeri leidus, kes kirjatähtesid üksikult lõikama hakkas, nii et neid tarbe järele kokku seada, pärast aga lahti wõtta ja uuesti tarwitada wõis. Sakslane Johann Gutenberg, kelle leiduseks päris-trükikunsti üleüldiselt

peetakse, tundis arwatawasti juba neid lahtisi, puiseid kirjatähti, aga ta andis asjale sellega hoopis teise wäärtuse, et tähtesid tina- ja antimoniumi-segust walmistama hakkas, mis palju kestwamad oliwad, kui pehmed ja aprad puutähed. Ka wõttis ta masina abil trükkimise ette, millega töö üsna teine oli kui seniseł moel käega trükkimine. (Trükimasina walmistanud Gutenberg wiinamarjade-

Johann Gutenberg.

surumise masina eeskuju järele.) Ka sai masinaga trükkides wärwi paberile palju ühetasasemalt litsuda kui seniseł moel.

Oma leidusega sai Gutenberg joonele esiti Strasburis (Elsassimaal), läks aga säält pea oma kodulinna Mainzi, kus ta ühe rikka Just nimelise kodanikuga üheskoos ju Piiblit trükkima hakkas; kolmandaks seltsiliseks wõeti

üks iluskirjutaja (kalligraph) Peter Schöffer, kes Pariisi ülikoolis oli õppinud. Esimeseks tööks trükkisiwad nad patu-pääsetähtesid ehk pattude-andeksandmise tunnistusi, millega sel ajal terwes katoliku kirikus kõwasti kaupa aeti; selle järele wõeti Psalter (Taaweti lauluraamat) trükile ja a. 1455 ilmus juba terwe Piibel trükis (Ladina keeli muidugi.[1]). Schöffer tegi nüüd weel selle uuenduse, et tähtesid, mida seni tükikaupa oli lõigatud, metallist walama hakkas, mis palju hõlpsam oli. Tema ja Fust jätkasiwad trükitööd edasi, aga oma kasu-ahnuses tõrjusiwad nad kunsti päris-leidja Gutenbergi äärist üsna eemale; see suri a. 1468 kehwalt ja tähelepanematalt, ilma et oma ülitähtsa leiduse eest elupäewil mingit auustust osaks oleks saanud.

Muidugi teada, püüdsiwad esimesed trükkijad seda suurt kunsti esiti salaja ükši oma jaoks hoida, kuid see oli wõimata. Sest a. 1462 sattus Mainzi linn waenus wõõraste kätte ja linnas sündisiwad segadused; selle mõjul läksiwad raamatutrüki tööliseb mitmele poole laiali ning wiisiwad oma kunstioskuse ligi. Juba 15 aastat hiljem leiti siis õige mitmes suuremas linnas trükikodasid. Pariisisse asutati esimene trükikoda a. 1469; ka Rootsisse ulatas see kunst juba kesk-aja lõpul, aga meie kodumaa ja Soomemaa saiwad omale trükikojad alles 17. aastasaja keskel, ühel ajal ülikoolidega.

Trükikunsti tarwitamise tõttu sai alles kirjandus nii öelda kõigi inimeste omanduseks. Käega kirjutatud raamatud oliwad põhjata kallid, nii et ainult riigiwalitsejad, kloostrid ja mõningad wäga rikkad inimesed neid omale nõutada suutsiwad; sest ühe wähegi suurema raamatu ostmiseks kulus terwe kapital ära, tihti terwe maja hind. Aga nüüd wõis teaduste-wool laia jõena ka waesemate juurde woolama hakata. Elaw waimlik liikumine 15. ja 16. aastasajal, mis wana-aja hariduse warandused jälle walgele tõi, wõis selle mõjul hõlpsalt laiali laguneda; sellest saiwad ka Luther ja Zwingli omale mõjuwa abinõu, mis nende usupuhastamise-töös hädasti waja oli — wõime küll öelda, mis usupuhastuse alles wõimalikuks tegi.

---

1) Järgmised trükitud raamatud oliwad Rooma kirjaniku Cicero tööd ja keisri Justinianuse seadustekogu Corpus juris. Nendest saiwad kaks tähtsamat trükitähtede sorti oma nimetused: Jämedamat kirja, millega Cicero tööd trükiti, hüüti ciceroks ja Corpus juris juures tarwitatud peenemat kirja — corpuseks.
Tõlkija tähendus.

II.

Leiukäigud.

Ristisõjad ja leiukäigud. — Kahte teed mööda mõeldakse Indiasse saada. — Portugali laewnikud sõidawad Afrika randa mööda. — Basco da Gama jõuab Indiasse. — Christoph Kolumbuse plaan. — Ta läheb läänepoole sõitma. — Uue maa-osa leidmine. — Kolumbuse teised käigud. — Portugali kaubapaigad Aasias. — Magelhaens purjetab esimest korda maakera ümber. — Amerika algelanikkude olud. — Mekſiko ärawõitmine. — Perumaa wõidetakse. — Indianidega halwasti ümberkäimine. — Nende arw wäheneb. — Neegri-orjuse algus. — Misjonääride mõju. — Portugali walitsus on Indias omakasupüüdew. — Hispania saab Amerikast suuri waranduſi. — Walitsus Hispania asumaadel. — Leiukäikude tähtsus.

12. ja 13. aastasajal täitis Europa rahwaid ristisõdade waimustus, mis suured hulgad Pühalemaale sõtta saatis. Mõned läksiwad sinna muidugi õndsuse-saamise lootuses, mida käigu-waewa wastu palgaks lubati; aga küllalt oli nende hulgas ka neid, kellel maade-wõitmise himu, kuulsuse ja tulu tagaajamise tung ajawaks wedruks oliwad. 15. ja 16. aastasajal liikus Lääne-Europa rahwaste seas samasugune tung; aga nüüd oliwad pääasjalikult ilmalikud tulud, nagu: kaubandus, waranduste nõutamine, aga ka teadusehimu, europlasi tundmata ja häda-ohtlistele teedele juhtimas, mille wastu usulised püüded enam kõrwalisteks asjaks jäiwad, ehk küll ka nüüdgi pagana-rahwastele ristiusu wiimist selleks mõjuwaks põhjuseks nimetati. Käikude eesotsas oliwad Hispania ja Portugali rahwad; nende maa seisukoht Wahemere ja Atlandi mere wahel oli selleks ka hästi omane. Nad oliwad aastasadade pikkuseſt wõitluseſt maurlaste wastu omale rahwuselist waimustust ja wõimu saanud, ning kui wõõrad maalt wälja tungiti, jätkati seda prisket tegewusehimu leiukäikudes. Püüti Indiamaad, mis juba wanast ajast ajast saadik oma rikkuse pooleſt kuulus oli, Läänemaadega ligemasse ühendusesse saata, seſt seniſel moel, mitme wahemehe kaudu toodult, läks kaup kalliks, ja päälegi tikkus endine kaubatee Indiast Wahemere rannale selle järele üsna kinni jääma, kui hariduse-waenulised türklased Wäike-Aasia ja Egiptuse oma alla wõtsiwad.

Aga mil teel tuli Indiasse minna? Selle aja tähtsamatel meestel oliwad asja kohta kahesuguse mõtted. Ühed arwasiwad, et, kuna India idapool oli, sinna Afrika ümbert idapoole sõites waja oli minna, nagu seda, wanade juttude järele, juba wanal ajal fönikialased olla teinud. Teised aga, nende hulgas iseäranis Genua mees Kolumbus, arwasiwad, et lühem tee oleks läänepoole minna, kust siis üle ilmamere sõites Aasia idaranda saadaks, kus India arwati olewat. See plaan põhjenes muidugi maakera ümarguse oleku pääle, mis arwamine wanade greeklaste kirjadest järgnewatele aegadele edasi oli immitsenud, aga ainult ükskütes piirides liikus. — Esimese tähendatud plaani saatsiwad portugallased täide, teisele teele läksiwad hispanlased, ja sääl saadi uut ilma-osa tundma, mille olemas-olemisest Europa ja Ida-Aasia wahel siis weel kellelgi aimu ei olnud.

Juba 15. aastasaja alguse l oli Portugalis suur iha ja waimustus ärganud uute maade otsimiseks.

Põhja-Afrikast saadi kallid kaupasid, mida seni maismaa teed killawooridega toodi; taheti nüüd neid mere kaudu otseteed otsima minna. Nende leiukäikude elustaja ja juhtija oli iseäranis kuninga Johann I-se kolmas poeg, südi infant (prints) Heinrich, kellele selleşt liignimi anti Mereşõitja. Aga suurelt toetas püüet ka waimulik seisus; kõigile teele-minejatele anti kiriklik õnnistus ligi, iga laewa pühitseti enne teeleminekut; käigu-osalisteks oliwad nimelt preestrid niisama tingimata tarwilised kui laewnikud, igasse uuesse asundusesse ehitati jalapäält sõjakindluse ja kaubakontorite kõrwale ka kirik.

Kuid wäga pikkamööda edenesiwad need leiukäigud, sest argtus ja ebausk oliwad mõjuwaks takistajaks. Nimelt arwati laewa maawöö-kohale saades kange kuuma käes põlema süttima, kaugemale minnes öeldi meri tarretanud (paksu) weega ja kõiksugu koledaid elukaid täis olewat. Aga peagi märgati säärased kartused tühisteks, ja see julgustas suurelt edaspidistele käikudele.

A. 1419 mindi Madeira saarele Afrika rannas, kus juba karthaglased omal ajal oliwad käinud; selle järele saadi Azorid ja teised säälsed saartesalgad tundma ning jõuti Afrika keşk-kohale, Guinea rannale. Uuel julgusel sõideti siis ka maawöö üle ja wiimati a. 1486 jõudis agar meremees Bartholomeus Diaz Afrika lõunatipule, mida ta, säälsete kangete tormide pärast, Tormide neemeks nimetas. Aga Portugali kuningas Johann II. andis sellele teise nime: Häälootuse neem, sellega edaspidise lootuse pääle tähendades, ja see nimi jäigi paigale; kuid neeme asemel hüütakse seda nüüd enamasti aga lühidalt Kapiks (maanina).

Nüüd oldi India tee sihi kohta selgusel, sest Afrikast oli muidugi aga waja idapoole tüürida. A. 1497 läks südi Wasco da Gama nelja wäikese laewaga, millel kokku 160 meest pääl, Lissaboniş uuele reisile, selle kindla

nõuuga, Indiasse pärale minna; mineku eel käisiwad kõik lauakirikus ja sinna paigale rannas, kus laewale mindi, ehitati klooster. Gama purjetas esiti tuttawat teed Afrika lääneranda mööda, lõunatipust edasi, ja jõudis siis idarannal olewale Mozambike maale, kus portugallased oma imestuseks muhamedlasi eest leidsiwad. Siin walitsewa Melinda würstiga oskas Gama sõbrustada. Sellelt sai ta lootsi (laewatee juhi); selle järele sõitsiwad Portugali laewad 22 päewaga 700 penikoorma laiuse Indiamere üle ning jõudsiwad 20. mail 1498 a. Kalikuti (Kalkutta) sadamasse. Nii oldi siis Indias.

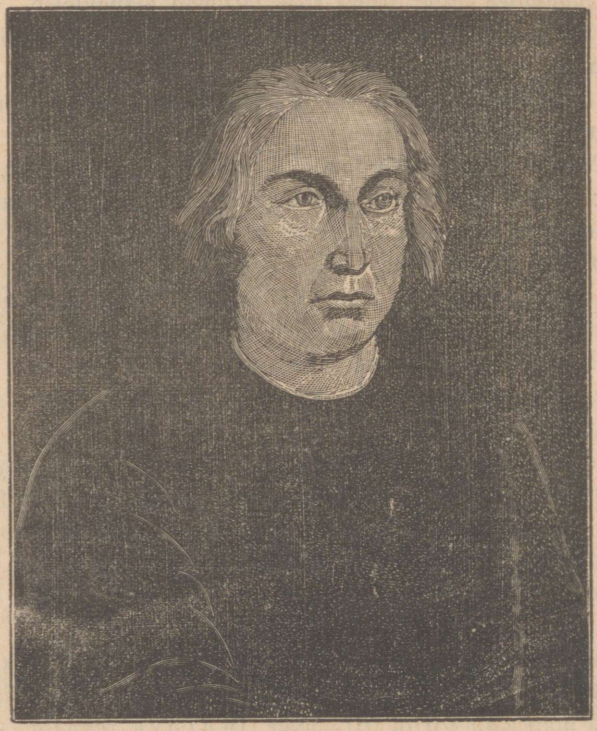

Christoph Kolumbus.

Kuid sellel waheajal, kuus aastat warem juba, oli teine weel suurem sündmus sündinud: Cristoph Kolumbus oli koguni uue maailma-osa üles leidnud ja selle Hispania kuningale omandanud. Kolumbus (Kolon) oli umbes 1446 a. Genuas sündinud ja juba 14 aastaselt meremeheks hakauud. Kaugetel merereisidel oli ta käinud, nimelt ka (1477 a.) Islandi saarel; sääl oli ta ehk wahest neist käikudest kuulda saanud, mida Islandi mehed juba 11. aastasajal „Hääle Weinimaale", mis arwatawasti

nüüdsete Ameriка Ühisriikide põhja-ida osas Atlandimere rannal seisis, ette wõtnud. Niisama oli ta üliſuure hoolega wana-aja jutustusi (milles üheſt „Atlandimaaſt“ tumedalt köneldi) ja kaartiſid uurinud ja kõige ſelle najal wähehaawal kindlale arwamiſele tulnud, et Atlandimere taga ſuur maa leidub, mida ta muidugi Aaſia idarannaks pidas. Ta walmiſtas ſinna-ſõitmiſeks julge plaani ja pani ſelle eſiteks oma kodulinna, Genua, walitſuſele ette, kus ſeda aga nõdrameelſe ſonimiſeks peeti. Selle järele rääkis Kolumbus oma plaaniſt Portugali kuningale, päraſt Inglise kuningale Heinrich VII-le, aga ka need ei hoolinud ſelleſt. Wiimati tuli ta Hiſpaniaſſe ja püüdis ſääl oma mõttele poolehoidjaid wõita. Kuid naeruks peeti asja ſiingi. Pilgates päriſiwad ſelle aja õpetlaſed Kolumbuſelt, et kui maakera ümargune on, kuda ta ſiis ſeda libamiſi-külge mööda tagaſi tulla mõtleb, kui korra ſeda pidi alla läheb. Ja Salamanka ülikooli ujuteadlaſed tunnistaſiwad teda unistajaks ning koguni uſuſt-taganejaks ketſeriks, kuna ju Pühas kirjas maailma keramoodu olekuſt midagi ei ſeiswat.

Juba tahtis Kolumbus Hiſpaniaſt ära minna, kui ta kuninganna Iſabella juurde kutſuti, kes nüüd ta ettewõtet toetada lubas. Seſt hiljuti oli maurlaſte wiimne kaitſepaik, Granada linn, langenud ja ſellega ühes maurlaſte ſeitsmeſaja aastane walitſus Hiſpanias täitſa kukutatud, ning ſelles wõiduröömus tahtis kuninganna nüüd uues asjas õnne katſuda; ta wõitis ka oma abikaaſa, kuninga Ferdinandi, ſelle mõtte poole, ja mõlemad, kes ennaſt Ilmamere walitſejaks pidaſiwad, nimetaſiwad Kolumbuſe „kõigi Ilmamerede ſuur-admiraliks“ ja nende maade üle aſekuningaks, mida ta üles leiab. Kolm wäikeſt laewa anti Kolumbuſele tundmatale teele minekuks, ja 3. augustil 1492 a. mindi Paloſſe ſadamaſt reiſile. Eſiteks ſõideti tuttawat merd mööda Kanari ſaartele, ſäält aga algas teadmata ja tundmata meri, ja ſeda mööda ſõideti kolm nädalat ühte ſoodu hää pärituulega. Aga kaugemale ſaades tuli laewameestele hirm tagaſimineku päraſt pääle, ning nad tahtſiwad ümberpöörata; kui Kolumbus ſeda ei lubanud, tõsteti koguni ta wastu mäſs ja ähwardati ta maha lüüa. Wiimati 11. oktobrikuu päewa õhtul kuuldus „Pinto“ nimeliſe laewa maſtilt wahimehe ſuuſt wali hüüe: „Maa, maa!“ Järgmiſel hommikul aſtuti ſiis wäikſe Guanahani ſaare rannale, mis nüüd San Salwadori nime kannab (Bahama ſaarte liigiſt Lääne-Indias). Selſamal reiſil käis Kolumbus weel mitmel wähemal ning ka ſuurtel Kuuba ja Haiti ſaartel. Teiſel käigul, mil temal 17 laewa ja 1500 meeſt kaaſas oli, puutus ta Wäikſete Antillide ſaartele. Alles kolmandal reiſil a. 1498 jõudis ta Orinoko jõe ſuu kohal Lõuna-Ameriка kindlamaale, mida ta nüüdgi weel Ida-Aaſia ranna arwas olewat.

A. 1502 läks Kolumbus neljat korda teele, aga nüüd oli ta juba oma lugupidamiſe kaotanud. Seſt kuningas Ferdinand, kes temale eſimeſes õhinas küll kõigi ta leitud maade aſekuninga ameti oli lubanud, koguni ka ta ſugule

päranduſeks, hakkas hiljemini kartma, et Kolumbus wiimati temaſt eneſeſt wägewamaks ſaab. Ja et muidugi kadedaid ei puudunud, kes köikſuguſeid kaebtuſi Kolumbuſe kohta kuninga kõrwu kandſiwad, ſaatis ſee ühe kohtuniku, Bobadilla, laialiſe woliga Kolumbuſele järele, kaebtuste asja läbi katſuma. See mees tarwitas oma wõimu hoolimatalt; ta tõi Kolumbuſe kütketesſe köidetult kodumaale tagaſi. Siin pääſis ta küll auuſa Iſabella mõjul jälle wangiſt wabaks ja tunnistati ta pääle tõstetud kaebtuſed tühiſeks, aga oma endiſt auu ja lugupidamiſt ei ſaanud ta enam kätte. Ta kaitsja kuninganna ſuri, ja pea ſelle järele lahkus ka Kolumbus ſiit ilmaſt a. 1506, unustatult ja mureſt murtult. — Kolumbuſe teoſt ei peetud ſugugi wääriliſt lugu. Uut maailmajagu hakati ühe florenzilaſe, Amerigo Vespucci (l. wesputſhi), riſtinime järele kutſuma, kes a. 1499 oma reiſinähtuſteſt uues ilmas eſimeſe kirjelduſe awaldas, mille kaudu ſee ilmaoſa Europas paremini tuttawaks ſai.

Kui niiwiiſi juba tee oli aetud, ilmus muidugi küllalt teiſi mehi taga järele, kes leiduſi jätkaſiwad ning ühtlaſi uuſi maid ka omandama hakkaſiwad. Portugallaſtel oli eſimeſes joones arablaſtega wõidelda, kelle käes ſeni India kaubandus oli olnud ja kes nüüd kadeduſega ſelle pääle waataſiwad, et europlaſed Indiaſſe tungiſiwad. Nad (portugallaſed) hakkaſiwad India würſtide omawaheliſte tülide wahele ſegama, ja algaſiwad juba ſiis niiſuguſt tegewuſt, mille kaudu inglaſed hiljemini ſuurema oſa Indiat oma alla on ſaanud. Alvarez Cabral põhjendas Kalikutiſſe eſimeſe kaubakontori; ſeeſama mees oli ka Braſilia leidja (Lõuna-Amerikas), kuhu randa ta kogemata ſattus, kui India reiſil Atlandimerel torm ta laewaſtiku liig läänepoole ajas. Almeida nimetati eſimeſeks Portugali aſekuningaks Indias. Ta wõitis a. 1508 muhamedlaſed ſuures wõitluſes ära, mille tõttu Indiamere walitſus Portugali kätte ſattus. Niiſama wõttis ta ka Punaſemere ſuus olewa Sokotora ſaare ja Perſia lahe ſuus ſeiſwa Ormuzi linna Portugali alla, millega ſenine wana kaubatee Indiaſt Europaſſe Egiptuſe kaudu koguni kinni pandi. Hiljemini jätkas ſüdi Albuquerque (l. albukerke) mõjuwalt India wõitmiſt: Goa linna tegi ta Portugali wõimu päälinnaks ja laiendas oma wõituſid Indiaſt idapoole Malaka neemele ja Moluki ſaartele ning tegi juba lepinguid Siami ja Pegu kuningatega. Temal olnud koguni õige ſuuremoeline plaan: Et muhamedlaſtele Jeruſalema ja Konſtantinopoli wõitmiſt kättemaksta, tahtnud ta nende pühad linnad, Mekka ja Medina, ära häwitada ning ſee läbi, et Niili jõge juba ta keſkjooksul Punaſesſe merde juhtida, terwet Egiptuſt kõrbeks muuta. Kuid need ſuured plaanid jäiwad katki, wägew aſekuningas kaotas kuninga-uſalduſe ja lugupidamiſe ning ſuri kehwalt a. 1515.

Aga ſelle järele jätkaſiwad weel mitmed teiſed Portugali mehed aſumaade laiendamiſt ja kinnitamiſt, nii et wäike Portugal 16. aaſtaſaja eſimeſel poolel tähtſam aſumaade riik oli. Ta päralt oliwad pikad rannamaad Portu-

galiſt Afrika lõunatipuni ja ſäält edaſi Indias, Malakas ja koguni Hiinaſt ning Jaapaniſt ſaadik; temal oli aſumaades umbes 400 kindluſt ja kaubakontorit. Afrika ja Aaſia meredel ſõitſiwad pea ainult Portugali laewad kaupa toomas ja wiimas. Afrika randadelt ſaadi kullaliiwa, elewandiluud ja hiljemini orjaſid; Ormuziſt toodi Keſk-Aaſia kaubakraami; Diuſt, Goaſt ja Ceilonist India kallid kaupaſid, metalliſid, kalliskiwa ja taimeriigi tooteid. Aga oma tegewuſes ei ajanud portugallaſed ka mitte ainult omakaſu taga, waid nende kangelaſed, nagu: Gama, Almeida ja Albuquerque püüdſiwad ühtlaſi ka hariduſt ja ristiuſku kaugetele maadele wiia. Igale poole läkſiwad kaupmeeste kannul peagi ka miſjonäärid, iſeäranis jeſuiidid. See aeg oli Portugali rahwuſeliſe ſuuruſe aeg, mille päraſt ka ſelle ſuurem luuletaja Camoëns (l. kamuinſh) Vasco da Gama käiguſt Luſiadas nimeliſe ſuure lugulaulu (epoſe) on loonud.

Nagu nimetatud, oli Kolumbuſel teele minnes Ida-Aaſia ſihiks olnud ja Atlandimere taga maad leides arwas ta ſelle Aaſia olewat; ta ſurigi ſelles arwamiſes, et Aaſias oli käinud. Aga peagi ſaadi aru, et ſee uus maa ſugugi Aaſia ei olnud, waid ſelle taga weel Suur Maailma meri ehk okean leidub, mis teda Aaſiaſt lahutab. Sellepäraſt hakati nüüd Kolumbuſe plaani täiendamiſeks teed otſima, mida mööda Atlandimereſt Suurde okeani pääſeks. Hiſpanlane Cortez otſis ſeda kuſagilt Mekſiko lahe ſopiſt, inglane Cabot jälle Põhja-Amerika randadelt; mõlemad muidugi asjata. Alles Ferdinand Magelhaens (l. mahhaljaangs), ſündimiſe pooleſt portugallane, aga Hiſpania kuninga teenistuſes, leidis ſelle üles, kuna ta Lõuna-Amerika randa mööda nii kaua lõunapoole purjetas, kuni ſellesſe wäinaſſe (merekitſuſesſe) ſai, mis Amerika kindlat maad Tulimaa ſaarteſt lahutab ja millele ſeſt ſaadik Magelhaenſi nimi on jäänud. Siit aga läks ta weel edaſi, koguni tundmata ſuurele merele ſõitma, hoolimata laewameeste kartuſeſt ja wastupanekuſt. Kui temale kurdeti, et moona wähe olewat, kinnitas ta julgelt, et ta kuningale antud lubaduſt tahab täita, kuigi ta toiduks nahatükkiſid peaks närima. Samaſugune kindel püüe ja wankumata uſaldus oma ettewõtete kohta, mis Kolumbuſel oli olnud, wiis ka Magelhaenſi püüde ſoowitud ſihile, kuigi ta iſe reiſi lõppu ei näinud. Seſt kui ta Suure okeani ſaare ſalkadeſt mööda ſõites wiimati Philippini ſaartele jõudis (mis ju Aaſia külge käiwad), ſurmaſiwad ſäälſed metſikud elanikud tema ning mitmed ta kaaslaſed ära. Elusſe-jäänud mehed, umbes ſada, ſõitſiwad Sebastian d' Elcano juhatuſel edaſi ning ſaiwad peagi Molukki ſaartele, kus nad juba portugallaſi eeſt leidſiwad; need imeſtaſiwad otſatusti, kui kuulſiwad, et tulijad idapoolt ſinna jõudnud, kuna nemad ometi läänepoolt oliwad tulnud. Sellega oli kaljukindel tõendus maakera ümarguſe oleku kohta käes. Siit läkſiwad nüüd hiſpanlaſed Afrika kaudu kodumaale tagaſi, kuhu nad kolme aaſtaſe ja ühe kuu pikkuſe reiſi järele jõudſiwad (a. 1519—1522). Kuningas Karl V. kutſus julged meremehed oma juurde ja andis neile mitmeſuguſeid auu- ja armutunnistuſi; nimelt Elcano, kelle päralt, Magelhaenſi

surma järele, esimese maailma ümbersõitja au oli, sai luba oma sugu õuemärgis (wapis) maakera kuju tarwitada.

Portugallaste asumaad ja kaubapaigad, mis nad leiukäikudel omandasiwad, seisiwad wäga laialt üksteisest eemal; selle wastu aga wõtsiwad hispanlased Amerikas päratu suured maad täitsa oma alla. Leiukäikusid Amerikas jätkasiwad pärast Kolumbust mitmed südid, agarad ning tegewusehimulised mehed, kus juures nad hoopis imestelemisewäärt tegusid toime saatsiwad, sellega töendades, kui palju Europa haridusе abinõuudega niisuguste rahwaste juures korda saata wõib, kellel need puudusiwad. Amerika punakat karwa alg-elanikud— keda Europas üleüldiselt indianlasteks hakati hüüdma, kuna Kolumbus ja ka teised inimesed, kes tema ajal elasiwad, leitud maad Indiaks arwasiwad— oliwad osalt alles harimatad loodusе-rahwad; nad käisiwad halasti, ei tundnud maaharimist ega olnud neil kindlaid asupaikasid, mõned, nimelt Lääne-India saartel asuwad karaiibid, oliwad koguni inimeseliha sööjad; aga leiti sääl ka kaunis kõrge haridusega rahwaid, nagu: Mekſiko aztekid, Keſk-Amerika ja Peru rahwad. Kõige enam täienenud oli küll aztekide haridus, aga ka see oli europlaste omast weel wäga taga. Aztekidel oliwad suured linnad ja neis toredad ehitused, iseäranis jumalate templid; ka hästi ehitatud maanteed, mida mööda elaw läbikäimine päälinna ja maakondade wahel walitses; linnades oli uulitsa-walgustus ja ka weewärgid leida; kunstid oliwad kaunis edenenud, iseäranis ehitusekunst; mõningad järelejäänud peenikeselt walmistatud astjad tunnistawad kaunis kõrgele kosunud töõstusest — üleüldse oliwad nad tehnika-wäljal juba õige kaugele saanud. Aga rauda nad ei tundnud, waid kõik nende tarwitusnõuud ja sõjariistadgi oliwad waseest. Waimliku oleku pooleſt oliwad mekſikolased alles üsna toorel järjel. Nende usus ei olnud mingit aateliſemat mõtet leida, waid see oli ainult inetu ja pöörane ebausk; mõningaid jumaluse-olewusi, nagu sõja-, manalajne. jumalaid, kelle kujud nende templides seisiwad, austati ja teeniti küll, mille juures iseäranis rohkesti ohwrid tarwitati, isegi inimese-ohwritega püüti jumalate armu nõutada.

Mekſikomaale jõudis esiteks (a. 1518.) üks hispanlane, nimega Grijalwa, ja järgmisel aastal läks südi ja osaw, aga tige ja hoolimata õnneotsija Ferdinand Cortez Kuuba saarelt seda maad ära wõitma; ligi oli temal 700 meest, 18 hobust ja 10 suurtükki. Nii wäikese wõimuga suutis Cortez seda määratut maad ära wõita, milleks küll hispanlaste tubli sõjakunst ja kange kord, nende kurja ja südameta pääliku wahwus, tule-sõjariistad ja hobused, keda Amerikas enne ei olnud nähtud, ning kõige päält aztekide õnnetu ebausk mõjuwalt kaasa aitasiwad. Seest need waesekesed tundsiwad otsatut hirmu walge ihuga inimeste ees, kellel nad koguni pikset ja wälku käes arwasiwad olewat, milleks nad püssilaskmist pidasiwad.

Mekſiko randa saades põletas Cortez oma laewad ise ära, et nii oma

meestelt tagasi-pääsmise lootust ära wõtta. Kohkudes kuulis kuningas Montezuma kardetawate wõõraste maaletulekut ja püüdis suurte kingitustega neid tagasi minema meelitada, kuid sellega kihutas ta weel rohkem hispanlaste saagihimu. Oma wäikese hulgaga, kelle juurde weel umbes 6000 Mekſiko waenulisi naabrisid, tlaskalasi, liitusiwad, tungis Cortez päälinna Mekſiko pääle, kus umbes 300,000 elanikku oli. Kawalusega sai ta kuninga ja tema lossi oma wõimu alla ja sundis Montezumat, end Hispania kuninga alamaks tunnistama. Kuid rahwas taganes siis kuningast ära ja asus wõitlusele, et oma wabadust päästa, milleks nendele Montezuma sugulane Guatimozin juhatajaks hakkas. Aga pikalises ja hirmsas wõitluses wõitis Cortez wiimati ometi mekſikolased täiesti ära; suurem osa surmati, teised wõeti wangi, nende seas ka uus kuningas Guatimozin, keda tuliste süte pääl kõrwetates piinati, et ta oma waranduste peidupaiga üles tunnistaks, mis aga asjataks jäi. Palju mekſikolaste juhtisid ja ülimusi põletati ehk surmati. Oma tigedusega ja häwituse himuga rikkus Cortez nii oma kuulsuse ära.

Keſk-Amerikasse ja säält lõunapoole lagunes Hispania wõim õige ruttu laiali, seſt kange kullahimu kihutas õnneotsijaid ikka pääle uutele leiukäikudele ja wõitudele. Kord kui hispanlased Panama maakitsusel oma kullasaaki kaalusiwad, juhtus sinna keegi indianlane juurde tulema, kes imestusega waatles kui kallis walgete meeste meeleſt see kollane kiwi oli. Ta seletas, et neli päewa-teekonda siit lõunapoole maa on, kus kulda küllalt saada olewat. Seda lugu kuulsiwad kolm Hispania õnnerüütlit, kelleſt üks leitud laps oli, teine endine kooliõpetaja, kolmas sõjamees, ja nad otsustasiwad seda maad otsima minna. Nii jõudsiwad Almagro, Luque ja Pizarro Perumaale. Sääl walitses wäga wanast ajast saadik kuulus kuninga-sugu, Inkad, kes endid „päikese poegadeks“ nimetasiwad. Pizarro talitas siin niisama südisti, wägiwaldselt ja petlikult kui Cortez Mekſikos. Ta läks päälinna Cuzkosse, wõttis säält kuninga, pärast seda kui teda oma jutule oli meelitanud, wangi, ning sundis teda lunastushinnaks 30 jala kõrguse hoone täie kulda andma. Nõue täideti, aga selleſt hoolimata kägistati õnnetu kuningas ära. Perulaste wastupanetu katse rauges kohe, kui walged mehed oma „pikse ja wälgu“ (püssid) käima paniwad. — Almagro tõttas weel edasi Chilemaale. Kuid pea läksiwad õnnerüütlid Inkade waranduse jagamisel omawahel riidu. Pizarro laskis Almagro wangi wõtta ja ära surmata, aga selle erakondlased tapsiwad jälle Pizarro ta oma lossis Lima linnas ära (see linn oli ärahäwitatud Cuzko asemele Perumaa päälinnaks seatud). Selle järele sündisiwad weel mitmed tapmised ja mässud, kuni wiimati a. 1446 ümber asjad paremini korraldati ja Hispania walitsus säälpool kindlaks seati.

A. 1550 ümber oliwad kõik need määratud maad, Mekſiko põhjarannast kuni La Plata jõesuu maadeni Lõuna-Amerikas, niisama ka Lääne-Indias saarestik (nagu Keſk-Amerika saari nimetati) Hispania asumaadeks saanud ja jäiwad

ka selleks kolm aastasada. Ainult Lõuna-Amerika idapoolne osa, Brasilia, sai paawsti määrusel Portugali asumaaks, kuna selle maa leidjad portugallased olnud.

Uue-aja algul sündinud leiukäikude kaudu liideti suured osad seni eemal olnud maid haritud maailma külge. India ja muud Aasia maad olnud küll ju wanast ajast saadik kaubanduse kaudu ajalooliste rahwastega ühenduses olnud; säälsed rahwad aga olnud nagu pooliti uimases olekus elanud, kuni europlased nende maadesse asusiwad ja nende ajaloo-käigusse elawust toiwad. Aga Kolumbuse poolt leitud maa märgati koguni „uus ilm" olewat, mida nüüd europlased endale omandama hakkasiwad; siin talitasiwad nad palju suurema tagajärjega kui Aasias. Maa algusrahwa (indianlaste) wastu sündis päris häwitussõda, mille sarnast ajaloos waewalt teist on olnud. Kuna see rahwasugu juba loomuse pooleşt nõrk ja wastupaneku-abinõuude pooleşt kehwa oli, pidi ta koledasti kahanema hakkama, kui hispanlased ta häwitamiseks igasugu abinõuud käima paniwad. Nagu eespool nimetasime, olnud Mekşiko ja Peru wõitjate tegewuses wägiwald ja pettus juhtijaks, ja niisamasugune talitamisewiis sai mujalgi otse üleüldiseks. Nimelt harjutati suuri werekoeri „punanahkasid" tagaajama, ülesotsima ja surmama, mille põhjuseks enamasti kange kullahimu oli. Üleüldse ei arwatudgi 16. aastasaja mõttewiisi järele seda suuremaks süüks, ja niisuguse rahwa pooleşt, kes inkwisitsioni koledate kohtuotsuste täitmise juures pidusid pidas, wõis sääraşt „paganate" häwitamişt usuliselt seisukohalt koguni lubatud teoks pidada.

Aga mitte ainult otsekohene ja toores häwitamine ei mõjunud indianlaste rutuliseks wähenemiseks, waid üleüldse nende kokkupuutumine walge rahwasuguga. Seşt ka nendesgi harwades paikades, kus nad rahulikult edasi elada wõisiwad, hakkas nende arw õige ruttu tagurpidi minema. Põhjused olnud selleks mitmed, nimelt hakkas seni hoopis tundmata alkohol neid tapma; niisama surmas europlaste sinna wiidud rõugetõbi nõrkasi indianlasi suurel määral. Raskema töö jaoks olnud indianlased koguni harjumatad ja nende nõrk kehaehitus ei lubanudgi neil ränka tööd teha. Kui siis hispanlased piitsa ja mõõga sunnil neid mäekaewandustesse ja hiljemini põlluharimises tööle paniwad, oli seegi suurtele hulkadele otse surmasuhu saatmine. Kõige muu lisaks nähti nende juures weel otsekohest iseenese-häwitamise hullustust, millele neid muidugi meeleheitmine ajas. Nimelt Antilli saartel sai otse moeks, et emad oma lapsed surnuks kägistasiwad, mehed oma naised surmasiwad ja selle järele ise wõllasse läksiwad; ka katsusiwad emad ihusugu ju enne sündimist surmata. Töö-orjuses elades ei olnud nende arwates elul enam mingit wäärtust. Kõigil nendel põhjustel wähenes indianlaste arw ülikiiresti; Hispaniola (Haiti) saarel loeti a. 1492, europlaste sinnatulekul, umbes 1 milj. algelanikka, aga juba 20 aastat hiljemini oli neid ainult 14,000 alles. Mõnekümne aasta jooksul olnud indianlased terwest Lääne-Indiast päris kadunud.

Et õnnetute indianlaste saatust wähegi kergitada, hakkas üks auus munk, Las Casas, kes Mekſikos piiskopiks saanud, nende eest jõudumööda kostma. Ta awaldas oma rohketes kirjades Hispania asunikkude tooreid tegusid, teatas, kuda need indianlasi piinasiwad; muu seas nimetab ta, et neid koertega, keda inimeselihaga söödeti, taga aeti. Las Casase kirjadest oli nii palju abi, et Hispania kuningas Karl V. indianlaste kaitsmiseks mitmed seadused wälja andis. Kuid selle tõttu aeti aga teisele inimesetõuule kole häwitus kaela. Sest seesama Las Casas, kes indianlaste eest kostis, andis seda õnnetut nõuu, Afrikast tugewa kehaga neegrisid, kes palawal maal töötama oli harjunud, Amerikasse tööle tuua. Nii sai siis a. 1517 üks kuninga Karl V. armuosaline luba 4000 neegrit Amerikasse wiia. See müüs oma õiguse Genua kaupmeestele. Ja nüüd algas inimesesoole nii wäga alandaw neegrиorjade-kaup, sest suure hooga hakati Afrika rannal olewates Portugali kaubakontorites neegrid Amerikasse pärisorjadeks wedama.

Katoliku kiriku teenijad, iseäranis kerjusmungad, dominikanid, püüdsiwad Amerika algelanikkudele nii palju kui suutsiwad risti usu-õpetust kuulutada. Aga wäga arusaadaw on, et indianlased nende juttu wäga kahtlase meelega kuulasiwad, sest waenuliste walgete poolest ei lootnud nad midagi hääd. Kord rääkis üks munk indianlasele: „Lase end ristida, siis saad taewasse!“ Punanahale meeldis see, aga ta päris: kas ka hispanlasi sinna saab? „Muidugi, aga ainult hääd ja targad,“ seletas munk. Sellepääle wastas indianlane: „Siis ma ei tahagi teie taewasse minna.“ Misjonääride agar tegewus mõjus, iseäranis selle järele, kui jesuiidid sinna tuliwad, indianlaste pääle nii, et need mõnes kohas hulgani ristiusku heitma hakkasiwad. Mitmeid meelitas selleks katoliku usu jumalateenistuse hiilgus ja toredus, wõi mõni ilus, usulik waga jutt, teisi jälle ilmalik tulu, kuna ristitud indianlaste eest preestrid paremini seisiwad; aga wististi mõjus küll ka ristiusu püha tõsidus ümberpööramiseks. Nii siis kerkisiwad ka uues ilmas peagi kirikud üles, preestrid, piiskopid ja pääpiiskopid pandi ametisse, kes peagi ka siin wägewaks waimulikuks seisuseks kujunesiwad, kloostrid ehitati, koolisid asutati; Mekſiko ja Lima ülikoolid saiwad waimlise elu pääpaikadeks. Aga ometi ei ole ristiusk ega Europa haridus kunagi sügawamalt indianlaste waimuelusse tungida suutnud, ega ei ole indianlastest hiljeminigi haridusekandjaid saanud. Ikkagi on walge rahwatõug see, kes Amerika haridud maaks on teinud.

Niihästi portugallased kui hispanlased tarwitasiwad oma saadud laialisi asumaid ainult oma tuluks ja warahallikaks ega hoolinud asumaade kosumisest ühtegi; säält saadawate waranduste nõutamine oli pääasi, ja selleşt seisukohalt määrati asumaade olek „emamaa“ wastu ning korraldati nende olud. Goasse oli Portugali kuningas kõigi oma Indias olewate asumaade

üle laialiſe woliga walitſewa aſekuninga ametisſe ſeadnud. Kuna aga ſee ametnik ainult kolm aastat oma koha pääl wõis olla (kardeti muidu ta wäga wägewaks ſaamiſt), katſus ta muidugi ſelle ajaga endale nii palju waranduſt kokku ajada kui wähegi wõis. Ka kõik teiſed ametnikud wõtſiwad igaſugu abinõuudega, mida aga wõtta ſaiwad. Aſekuningas omandas eneſele mõningate kaupade kohta ainumüügi õiguſe (monopoli), milleſt muidugi otſatut kaſu ſai, wõi ſundis kaupmehi kaupade wedamiſeks kõrge hinna eeſt kroonulaewu tarwitama. Erainimeſed jälle katſuſiwad, kus wähegi ſaiwad, ſalakaupa ajada. Aruſaadaw on ſiis, et portugallaste walitſus India pea üleüldiſelt wihatuks ſai; nende kaubapaigad ſattuſiwad aegapidi korratuſesſe, ja juba 17. aastaſaja alguſel ilmuſiwad h o l l a n d l a ſ e d Indiaſſe ning tõrjuſiwad ſäält portugallaſed wälja, kuna iſe ſäälſe kaubanduſe-walitſuſe omandaſiwad. Portugali wõimu-aeg oli ſeepäraſt ſiis lühike.

Portugali aſumaadesſe oli kodumaalt ainult wähe aſujaid läinud, nii et portugallaste ſeiſukoht ſääl alguſeſt pääle nõrk oli. Selle wastu aga läks hispanlaſi Amerikaſſe päris rahwawooluna, milleks iſeäranis kullahimu meelitas, ſeſt „uut ilma" peeti päris kullamaaks, E l d o r a d o k s. Alguſel oligi kullakaewanduste nõutamine ja nendeſt kullaotſimine pea ainukeſeks hispanlaſte otstarbeks, ja tõepooleſt toodi kulda ja hõbedat ſäält Europaſſe päratul hulgal. On arwatud, et ükſi kaheſt tähtſamaſt kaewanduſeſt, Zacatecaſt Mekſikos ja Potoſiſt Perus, aastas umbes 300,000 klg. puhaſt hõbedat ſaadi (üks kilogramm on umbes 85 rubla wäärt). Alles hiljemini hakati ka Amerika wiljakat looduſt tuluks tarwitama ning ſääl mitmeſuguſeid tuluſaid taimeſid harima, niihäſti ſelle maa-oſa omaſid, nagu: indigot, kakaot, tubakat jne., kui ka Europaſt ſinna wiidud taimeſid, nagu: lina, kanepit, wiinamarjaſid, iſeäranis ſuurelt aga kohwi ja puuwilla. Kõik maapind wõeti alg-elanikkude käeſt wägiwallal ära ja jagati hispanlaſte keskele n. n. repartimientos'e oſadeks.

Et kõik aſumaadelt tõuſew tulu emamaa omaks ſaaks, keelati aſumaadel kaubaajamine ja tööſtuſe tegewus üsna ära, ei lubatud wõõrastel ſinna üleüldſe mitte aſuda. Nii oli ſiis kõik Amerika kaubandus Hiſpania kaubaühiſuſe käes, kelle liikmete hulka ainult mõningad rikkad perekonnad arwati. Sewilla linn oli kaubanduſe keſkpaik; iga aasta läks ſelle ſadamaſt 12 ſuurt laewa, „gallioni," Lõuna-Amerikaſſe Puerto-Bello ſadamaſſe ja 15 Mekſiko randa Wera-Cruziſſe; need wiiſiwad nimelt ſinna Hiſpania tööſtuſe-tooteid ja tõiwad aſumaade kaupa tagaſi, pääasjalikult kulda ja hõbedat. Niiſama ſaatſiwad portugallaſed iga aasta märtſikuul Liſſaboniſt laewaſtiku wälja Braſilia randa Pernambuku wõi Rio-Janeiro ſadamatesſe, ſinna oma kaupaſid wiima, mis ſiis ſäält jälle Braſilia waranduſtega tagaſi tuli. Aga niiſugune omakaſupüüdja ja kitſameelne aſjakorraldus kandis pika pääle paha wilja; ſee kulutas ja kurnas aſumaade jõudu, aga ka emamaale ei olnud ſelleſt tõſiſt tulu, ſeſt hõlbuga ſaadud

warandus wõõrutas muist rahwast õigest tööst ära, mis ometi waranduse ainus tõsine alus on.

Niisama omakasunõudwalt kui kaubanduse ja tööstuse korralduses talitas Hispania ka asumaade walitsusewiisis. Paawsti Aleksander VI. antud käsukirja (bulla) najal oli Hispania kuningal asumaades piiramata wõim. Oma wõimu kaitsjateks seadis kuningas sinna asekuningad ametisse, enne 2 ja hiljemini 4. Nende käes seisis sõjawäe ja walitsuse talituse juhtimine; kohtumõistmise jaoks oli iseäraline kohtukoda, kes ka asekuningate tegewuse üle walwas ja tarbekorral nendele õiget teed näidata wõis. Kõigisse ametitesse seati ainult Europas sündinud hispanlasi; isegi Amerikas sündinud walged (kreolid), jäeti kõigest walitsusewõimust kõrwale, muudest rääkimata. Aga omapooleşt põlgasiwad kreolid jälle alg-elanikkusid, indianlasi ja segawereliśi mestitśiśid (walgete ja punaste ühenduseşt tulnud järeltulijad), niisama hiljemini tulnud neegriśi ja mulattiśid (neegriteşt ja europlasteşt sündinud segatõug). Niiwiisi oli Hispania asumaade rahwas peatselt India moodi waljusti piiratud kihtidesse (kastidesse) jagatud), seşt rahwatõuud oliwad üksteiseşt kõwasti lahutatud; alles wiimsel ajal, kus wabaduse igatsus kõikide juures on ärganud, on see walju wahe wähehaawal tasanema hakanud.

Leiukäikudel oli algawa uue-aja olude kohta wäga suur tähtsus. Nende kaudu sai kaubandus osalt teise sihi ja kaswas palju laiemaks. Seni oli kaubatee pääasjalikult maad mööda käinud, aga nüüd sai meretee tähtsamaks, mille pärast siis ka mereäärsed kaubalinnad tublisti kosuma, aga siśimaa linnad allapoole wajuma hakkasiwad. Merelinnadeşt kaotasiwad siisgi Wahemere walitsejad, Wenetsia ja Genua, oma tähtsuse, mis neil keşk-ajal Europa kaubanduse keşkpaikadena oli olnud, seşt kauplemine wajus nüüd Atlandimere randadele. Sääl kerkisiwad Lisśabon, Sewilla ja Cadiz tähtsamateks kaubalinnadeks. Aga kui pärastpoole Hispania riiklik suurus ja wõim alanema hakkas, libises kaubandus hispanlastelt ära hollandlastele ja inglastele, ning siis saiwad Amsterdam, Antwerpen ja London maailma-kaubanduse keşkpaikadeks, kuşt muude maade laewad kaubakraami nõutasiwad. Elawama kaubaajamise kaudu tekkis ka rahwaste wahel hoopis ligidam ja elawam läbikäimine ning ühisuse-tunne. Amerikaşt saadi otsata palju kulda ja hõbedat, mis keşk-ajal Europas märksalt wähenema oli hakanud, seşt raha wajus suurel hulgal Idamaadele, kuşt europlaśed palju kaupa oştsiwad, aga kuhu nad peaaegu midagi müüa ei saanud. Pääle selle tarwitati kallid metalliśid rohkesti ehteasjade jaoks, iseäraniś kirikuriistade tarwis, mis kulla ja hõbeda arwu hulga wähendas. Aga nüüd liikuma saanud rohkem raha elustas suurelt kaubaajamiśt; käimasolewaşt kullaşt ning hõbedaşt kujunes nüüd suuremal määral liikuw warandus, mis hoopis hõlpsamini ühe käest teisele wõis minna kui keşk-aja tähtsam warandus, maa-omandus, mis päranduśena enamasti ikka ühe sugu kätte jäi. Raha aga wõis igaüks agar ja osaw inimene tublil püüdmisel omale nõutada; selle

töttu sai inimeste olukorra muutumine kärmemaks ning tegewusehimu — tõusis. Ka mõjus raha-arwu kaswamine elutarwituste kaswamise pääle, sest neid wõidi nüüd enam ja kergemalt nõutada kui enne, ja see tõstis jälle saaduste walmistamist suuremaks. Tööstus kosus otsatu suurte sammudega; selle tegelased wõisiwad suuri waranduśi koguda, mille mõjul ka nende tähtsus ja lugupidamine tõusis. Niiwiisi hakkas waranduse pooleśt peagi kodanikuseisus adeliseisuseśt mööda jõudma ning astus siis sellega wõimu pooleśt wõistlusesse, seśt waranduse ja lugupidamise külge tahab ka ikka wõim liituda. Aga alles Prantsuse suures mässus sai kodanikuseisus adeliseisuse üle wõidu, tõukas selle kõrwale ja omandas wõimu eneśele.

III.

Renässanssi*) ehk teaduste ja kunstide uuesti-ärkamise aeg.

Italias kestab kesk-ajal Rooma olu edasi. — Muud maad on Italiaga wõrreldes hariduse poolest taga. — Florenzis hoolitsetakse wana Greeka ja Rooma (klassika) kirjanduse eest. — Paawstid ja muud Italia würstid toetawad seda püüet. — Rahwakeelne luule. — Machiavelli — Wana Greeka ja Rooma aegsete teaduste uurimine juhib mõtted paganusesse. — Kunstide eest hoolitsemine. — Peetruse kirik. — Kujuraiumi'es walitseb klassiline siht. — Leonardo da Vinci, Michel Angelo ja Rafael. — Klassika-olu muudel maadel. — Erasmus Rotterdamist. — Ulrich von Hutten ja Johann Reuchlin. — Humanismus walmistab teed uuele ajale.

Leiukäikude kaudu awati Europa rahwastele koguni uus ja lai wälimine maailm, aga selsamal ajal kosus ja kaswas ka inimeste waimus uus ja wabam sisemine maailm uute aadetega ja mõttewiisidega. Riigid wabanesiwad kesk-aja lõpul kiriku rusuwa juhatuse alt, ja niisamuti tahtis ka inimese waim wabamalt ja laiemalt liikuda, kui selles kitsas piiris, milles kirik seda oli pidanud. Kuid siin ei olnud waja uutele tundmatatele teedele astuda, waid käänati aga tagasi wanade greeklaste ja roomlaste loodud teaduse- ja kunsti-waranduse juurde. Nõnda sündis renässans ehk teaduste ja kunstide uuesti-ärkamine, mida ka humanismuseks hüütakse. See liikumine algas Italias ja sinna jäi ka edaspidi selle kesk-koht ja pääpaik, sest Italias ei olnud wana Rooma-olu terwel kesk-aja jooksul mitte koguni ära kadunud, waid ikka wähehaawal edasi jätkunud. Juba Italia keel oli wanale Ladina keelele ligisugulane, Italias nähti igalpool wanade ehituste, templite, teatrite ja wõidu-

*) Alguskeeles Renaissance (loe: renässangs), tähendab uuesti-sündimine, ärkamine, wirgutus.

wärawate waremeid, mis endiste aegade auu meelde tuletasiwad; mõnedes linnades oli iſegi wana Rooma aegne linnawalitſuſe-kord (municipi-ſeadlus) alles ſeisnud. Ning ſelle juures elutſes wana Rooma wägewa wabariigi mälestus inimeste meeltes ikka nagu mõni riigilik aade, ja wahel püüti ſeda ka tegelikult uuendada, mida Brescia Arnoldi ja Cola Rienzi katſed tunnistawad. Sakſamaa keisrid oliwad mitu aastaſada katſunud Italiat oma alla heita, mis aga neile ometi ei õnnestanud; Italiale jäi lõpuks iſeſeiswus alles, mis ta kohaſe täienemiſe weel kindlamaks tegi. Eespool kuulſime, et Italia riiklikud olud keſk-aja lõpupoolel kaunisti wana Greeka wabariikide moeliſeks kujuneſiwad; 15. aastaſajal kadus enamasti igaltpoolt wabariikline walitſuskord ja würstide walitſus astus aſemele. Kuid ſee ei lämmastanud waimliſt elu, ſeſt uued iſewalitſejad oliwad enamasti haridusſe, teaduſe ja kunstide waimustawad toetajad.

Muud Europa rahwad oliwad 15. ja 16. aastaſajal itallasteſt haridusſe pooleſt palju taga. Ingliſe ja Prantſuſe rahwaid oliwad nende waheliſed päranduſeſõjad tooreks teinud; Sakſamaa nõrka haridusſejärge tunnistawad jälle hirmſa huſslaste sõja tooruſed. Küll ei suuda ka Italia wäikewürstide teod ja talituſed sugugi praeguſe kombeliſe arwustuſe ees ſeista, ſeſt need tarwitaſiwad oma tulude tagaajamiſel üsna ohtralt pettuſt ja kelmuſt, küllalt ka kihwti ja tapanuga, aga ometi jäiwad enne nii alaliſed sõjad nüüd harwemaks ning kirjanduſeliſed ja kunſtiliſed püüded ſaiwad enam makswaks. Italia würstid pidaſiwad nüüd hoopis enam lugu peenikeſeſt kojaeluſt, toredateſt ehitusteſt, raamatukogude nõutamiſeſt, õpetlaste ja kunſtnikkude toetamiſeſt, kui sõjaliſeſt kuulſuſeſt. Waimliſe liikumiſe pääpaigaks oli nüüd Florenz, niiſamuti kui wanaſti Athena Greeka haridusſele; ſelle liikumiſe eſimeſed edendajad: Dante, Petrarca ja Boccaccio oliwad Florenziſt pärit (waata keſk-aeg päätükk XXI). Kui Konſtantinopol a. 1453 türklaſte kätte ſattus, põgenes ſäält palju Greeka õpetlaſi ühes oma kirjawaraga Italiaſſe, kus nad iſeäranis Florenziſſe aſuſiwad, ſeſt ſinna oli kuulus Medici ſugu õpetlaſte jaoks akademia aſutanud. Cosmos de Medici, keda athenlaſe Perikleſega on wõrreldud, elas peaaegu ainult kunſtnikkude ſeltſis; ka mitmed muud rikkad ja mõjuwad ſugud, nagu Strozzid ja Pittid, talitaſiwad ſelſamal moel.

Ka paawstide ſeas oli mitmeid, kes teadlaſi ja kunſtnikka toetaſiwad, ja Rooma linn algas wähehaawal ſelle pooleſt Florenziga wõiſtlema. Nikolaus V. (a. 1447—1455) pani Watikani raamatukogule alguſe, mis nüüd üle ilma kõige ſuurem ja tähtſam raamatukogu on; Sixtus IV, Julius II. ja Leo X. jätkaſiwad neidſamu püüdeid. Neapoli kuningateſtgi oliwad mitmed klaſſika-haridusſe ſuured sõbrad, niiſamuti Milanos walitſewa Sforza ſugu würſtid. Endiste sõjakate parunite järeltulijad muutſiwad oma losſid nüüd õpetuſe aſupaikadeks ja raamatukogu-hooneteks; wanadel käſikirjadel oli nüüd nii ſuur tähtſus, kui enne mõne linna wõi maatüki wõitmiſel; nii nõudis Neapoli kuningas Alfons,

kui Florenziga sõdimas oli, rahutingimistel wõiduhinnaks Liwiuse Rooma ajaloo käsikirja. Sõdade mõjul korratusesse sattunud ülikoolid ärkasiwad würstide toetusel uuele priskele elule. Ka hakati rikutud munkade-Ladinakeele asemel jälle endist puhast ja selget Ladina keelt tarwitama.

Juba kesk-ajal ilmusiwad mõned rahwakeeles kirjutatud ilmalikud laulud, ja kui uue-aja algul trükikunsti leiduse tõttu kirjandus lopsakalt kaswama hakkas, täienes selle sihiline kirjandus ka kunstiliselt küljest. Kirjanikud wõtsiwad wana Greeka ja Rooma aja kirjanduse omale eeskujuks, mille järele nad kirja- ning kõne-wiisile selgemat ja kaunimat kuju andma õppisiwad. Iseäranis hoolitseti jutustawa luule eest: Ludovici Ariosto kirjeldas „Märatsewa Rolandi“ nimelises lugulaulus (eposes) Karl Suure aegse rüütli Rolandi tegusid, Torquato Tasso (l. torkwaato tasso) laulis suures lugulaulus „Wabastatud Jerusalem“ esimese ristisõja sündmusi. Niccolo Macchiavelli (l. nikkolo makkiawélli) on jälle riiklisena ja ajaloolisena kirjanikuna tuntud. Oma kirjatöös „Il principe“ (würst) seletab ta oma aja kawalat, wiguriist ja wägiwaldset riigikunsti. Tema ise oli mitmes würstikojas riigimehena tegew olnud ja nii selleaegset Italia riigikunsti täiesti tundma õppinud. Mõned arwawad küll, et Macchiavelli ise seda politikat põlgas ja oma kirjatööga seesuguse politika wastu inimeste meeles põlgtuse-tundmust on tahtnud äratada, aga tõenäitlikum näib wist küll see olewat, et ta niisugust politikat riikliku sihi kättesaamiseks tarwiliseks pidas. Ja Macchiavelli politikaline siht oligi suur moeline ja ühtlasi isamaalane. Italia tükeldatud olu ja wõõraste surumine kurwastasiwad teda, ning ta püüdeks oli siis Italia ühinemine, mida ta oma õpetatud abinõuude najal kellegi würsti abil lootis täide saata; arwatakse, et ta selleks südit, aga tigedat Cäsar Borgia't (l. bordshia't) oli mõelnud (paawst Aleksander VI. sohipoeg), kelle jaoks see raamat esialgul nimelt olla kirjutatudgi. Ta mõttes liikus siis rahwuseline Italia riik, mis aga alles meie ajal on kujuneda wõinud.

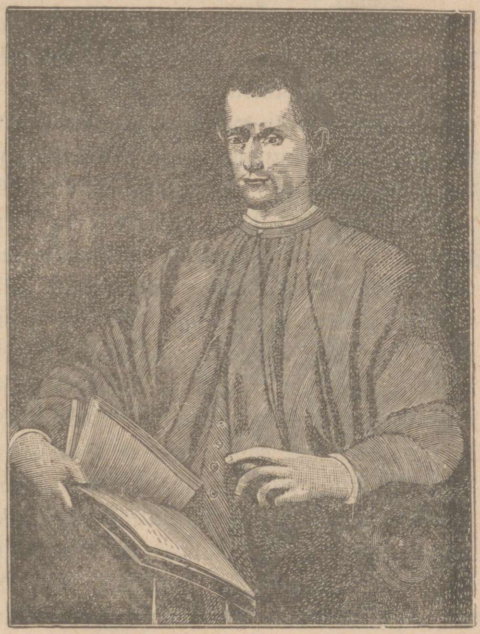

Niccolo Macchiavelli.

Aga wana klassika-aja teadus mõjus algusel nii suurelt Italia õpetlaste

meeltesse, et mitte ainult selle kauni ja kokkukõlalise välimise kuju omandamisega ei lepitud, waid sellega ühes ka wana-aja mõttewiis ja waim omandati. Sellest siis tuli, et teaduse ja kunsti uuele elule ärkamine inimeste meeled ka ristiusust ära wõõrutas. Plato ja Aristoteles kirjasid peeti niisama hääks elujuhiks kui Piiblit; nii mitmed andsiwad endid Epikurose lõbumaitsewa ja uimastawa mõju alla. Isegi paawstide seas oli selle uue-aja paganuse auustajad. Julius II. ja Lutheri aegne paawst Leo X. oliwad suured teaduse- ja kunstisõbrad, aga ristiusust ei hoolinud nad suuremat. Räägitakse koguni, et Leo X. kord lausunud: „Muinasjutt Kristusest on meile palju tulu toonud."

Suure hoolega otsisiwad nüüd teadlased ja kirjanikud kloostrite kongidest wana aja käsikirju, mis sinna kogutud aga sääl ammu unustusesse oliwad sattunud. Niisamuti püüdsiwad kunstnikud ja kunstitoetajad niisuguseid kunstitöösid weel nähtawale tuua, mis maa alla peitu oliwad sattunud. Wana-aja ehitusi kaewati wälja, kujuraiumise tooteid, anumaid, küünlajalgasid, rahasid jne. koguti niisamasuguse waimustusega kui wanu käsikirju. Nõnda ärkas wana Rooma olu jälle uuesti elule ja sünnitas sellega uue kunsti-sihi, mida renässanssiks ehk teaduste ja kunstide uuesti-ärkamiseks on nimetatud. Ehitusekunstisgi jäi nüüd keskajaline rohke-ehteline ja keeruline Gothi ehitusewiis kõrwale ning Greeka ja Rooma aegsete ehituste pääl põhjenew kindlajärjelisem ja lihtsam wiis tuli asemele. Terawatipuga kaared jäiwad ära, aga selle asemele astusiwad sirged sambad ehtimistega, wõlwkaared ja kupli-ehitused; sirged ja kumerad jooned andsiwad ehitustele kaunima ja kokkukõlawama kuju, nagu see wanadel Greeka ja Rooma ehitustel oli olnud. Renässanssi-ehitusewiisi suurem kaunim ja toredam töö on kahtlemata Püha Peetruse kirik, mida kuulus ehitusemeister Bramante ehitama hakkas, aga mida mitmed kuulsad kunstnikud jätkasiwad ja ilustasiwad, nii et see alles saja aasta pärast täiesti walmis sai. Selle suuremoelise ehituse jaoks, mis muidugi wäga palju maksis, kogusiwad paawstid kõigist katoliku usku ristikogudustest raha, ja kui muud abinõuud enam ei mõjunud, tarwitas Leo X. selleks „pääste-kirjasid", s. o. raha eest müüdawaid pattude-andeksandmise tunnistusi. Aga nüüd ei ehitatud enam ükski kirikuid, nagu keskajal, waid würstid ja mõned rikkad erainimesed ehitasiwad endile ka toredaid lossisid. Florenzis oliwad Pitti ja Riccadi, Roomas jälle Farnese lossid kõige toredamad ja suuremoelisemad, mis renässanssi-aja tähtsamate ehitusemeistrite juhatusel oliwad ehitatud.

Kujuraiujad ja maalijad wõtsiwad oma tööde aineid nüüdgi weel Piiblist, kuid käisiwad nendega palju wabamalt ümber kui enne. Keskaja kunstnikud oliwad oma osawust ainult kirikliku wajaduse täitmiseks tarwitanud, aga renässanssi-aegsed kujutasiwad aineid ja mõtteid oma kunstide tundmuse järele. Kunstis auustati nüüd loomulikku olekut, ning ühtlasi oli kunstnikul sihiks oma toodetele aatelist kuju anda: sisemine waim pidi ju wälimises kujus ilmuma. 15. ja 16.

aastasaja kunstnikud püüdsiwad siis kange hoolega sedasama kokkukõlawat ja loomuliſt iluduſt kätte saada, mis Greeka kunstitööde tundemärgiks oli olnud. Nii on siis renässanssi-aegsed jumala-ema, apostlite ja pühade inimeste kujud koguni teiſtſuguſed kui need, mis 12. ja 13. aastasaja kiriku-pildid ja kujud näitawad; endine udune kehakuju, terawad ja nurgeliſed näod ja muu loomuwastane olek oli kadunud; kõik keha-osad oliwad üksteiſe wastu loomuliſes wahekorras; waimlik jume ilmus juba näojoontesgi: tundus, nagu oleks terwes kehas liha ja weri olemas.

Wäga mitmed renässanssi-aja kunstnikud tundsiwad mitut kunsti-haru. Leonardo da Vinci (l. Vintſhi) († a. 1519) oli ühtlasi osaw ehitusmeister ja inſhener, kes Põhja orusse kaewanduſed ehitas ning Milano kindlustamise tööſid juhatas; ta töötas ka suure kujusamba kallal, mis Milano hertsogi Franz Sforza ratsakuju näitas, kuid seda ei saanud ta walmis. Aga suurema kuulsuse sai ta maalimiſekunstis; ilmakuulsaks saanud „Püha õhtusööma-aja“ pilt (mille järele ka mitmed pildid meie kirikutes on ilmunud) on küll tema töödest kõige tähtsam. Eelpool nimetatud Michel Angelo (l. mikel andshélo), kelle paawst 1505. a. Rooma kutsus, oli niisama ühtlasi ehitusmeister, kujuraiaja ning pildimaalija, ja igal kolmel wäljal on ta suutnud suurele tähtsusele tõusta. Tema plaanide järele ja juhil jätkati Peetruse kiriku ehitamist; paawstikoja suure Sixtuse kabeli wõlwi ehtis ta suuremoeliste piltidega, milleſt iseäranis wiimsepäewa-kohtu kujutus tähjas on (selleks wõttis ta aineid Dante „jumaliku näitluse“ manala kirjelduſest); tema kujuraiumise töödest on iseäranis suuremoeline „Mooses käsulaudadega.“ Rafael Santi († a. 1520) oli selle aja kuulsam maalija, aga ka tubli ehitusemeister; ka tema ehtis oma maalimisega nimetatud Sixtuse kabelit, maalis piltisid, milleſt kuulsaks on saanud n. n. „Sixtini Madonna“ ja wäga suurepäraliſe „Kristuse äraseletamist kujutaw“ pilt. Kuid Rafael suri wäga noorelt ja seepärast ei saanud ta palju tööſid teha. — Nende kolme kuulsama mehe kõrwal oli weel hulk teisi selleſsamas sihis töötajaid, kes ka omakohast tähtsaid tööſid järele on jätnud. Rooma Watikani muſeumis, Milanos, ka Pariſis ja mujalgi hoitakse palju renässanssi-aja kunstitööſid alles, kus nad weel nüüdgi imestust äratawad.

„Mooses,“ Michel Angelo raiutud kuju.

See elaw teaduſeline ja kunstiline liikumine algas, nagu nimetatud, Italias

aga läks peagi säält Alpideſt põhjapoole edaſi, Sakſa-, Prantſuſe- ja Madalmaadele, kus igalpool ſeda würstid ja rikkad mehed toetaſiwad. Prantſuſe kuningas Franz I. ſai kogunisti omale „teaduste iſa" nime. Italiaſt tuli

Sixtini Madonna, Rafaeli maalitud pilt. Dresdeni kunstikogus.

Prantſuſemaale teadlaſi ja kunſtnikkuſid, kellele ſiin rohkesti tööd ja auu anti; ſiin kerkiſiwad toredad ehituſed üles, ja a. 1546 põhjendati Pariſi kuulus teaduste-akademia Collége de France, kus tähtſamad õpetlaſed end ühte

liitsiwad. — Madalmaade wabades ja rikastes linnades oli waimline elu juba keskajal hästi elaw olnud ning 15. ning 16. aastasajal sai see renässanssi mõjul uut hoogu, niisamuti oli lugu ka Saksamaa suurtes wabades linnades. Madalmaade maalija von Eyck (l. Eik) ja sakslased Albret Dürer ning Hans Holbein oliwad renässanssi-aja tähtsamad kunstnikud; nemad lahkusiwad, loomulist olu taganõudes, keskajalisest sihist.

Ja neis maades ei saatnud wana klassika-oluga tutwustamine mitte niisugusele paganuse austamisele ja lõdwale ilmawaatele, kui see Italias sündis, waid siin rajas see tõsisema sihi, mis usupuhastusele teewalmistajaks sai. Hollandi ja Saksa humanistlased[1]) hakkasiwad suure hoolega Pühakirja alguskeeltes uurima ja õppisiwad selle kaudu tundma, kuda katoliku kirik mõndapidi algupäralisest ristiusu õpetusest kõrwale oli läinud. Mõned nendest kirjutasiwad walusasti pilgates kiriku, preestrite ja munkade wiltu õpetuse wastu, witsutasiwad munkade laiskust, pillamist ja kõlwatut elu. 16. aastasaja algupoolel ilmus õige tihti õpetlaste poolt wäikseid, katoliku kiriku wastaseid lehti trükist, mida laiali laotati ja mis katoliku kiriku kahjuks üleüldise arwamise kohta palju mõjusiwad.

Erasmus Rotterdamist.

Rotterdami Erasmus oli Hollandi humanistlasest kõige kuulsam ja oma aja kõige enam õpetatud mees, nii et teda üsna „humanistlaste kuningaks" hüüti. Inglise kuningas Heinrich VIII. ning paawstid Leo X. ja Hadrianus VI. kutsusiwad teda oma juurde, ja Prantsuse kuningas Franz I. pakkus temale oma põhjendatud Collége de France juhataja ametit. Kuid õpetlane ei hoolinud neist pakkumistest ühtegi, waid töötas ikka pääle oma wagusas era-elus. Ta seletas, et „õpetlased on nagu Flanderi seinakatted, mis nägijate pääle ainult kaugeltwaadates mõjuwad." Niisama hoidis ta end kõigist usulisteest ja erakondade wõitlusteest eemale, mis juba tema ajal algasiwad. Ta pidas Lutheri mõtteid küll õigeks, aga nende eest wõitlema astuda ta ei raatsinud, sest

1) Humanismuseks hüüti renässanssi teaduselist sihti, humanistlaseks wanade keelte ja kirjade uurijat.

Tõlkija tähendus.

ſelle põhjuſeks ütles ta, et: „kõigile inimestele ei ole küllalt julguſt antud kannatajaks hakata; et minagi, kui minuga katſet oleks tehtud, Püha Peetruſe moodi olekſin rääkinud.“ Paha meelega kirjutas äge Luther tema kohta: „Erasmus on Erasmus, ei midagi muud.“ Aga ikkagi mõjus Erasmus oma kirjadega wäga palju uſupuhastuſe hääks. Ta toimetas eſimeſt korda Uue Testamendi alguskeeles (Greeka keeles) trükki; ta ſepitſes luuletuſi ja ka muid kirjutuſi, milles munkade ja nende pääste-õpetuſe wastu ſõit-

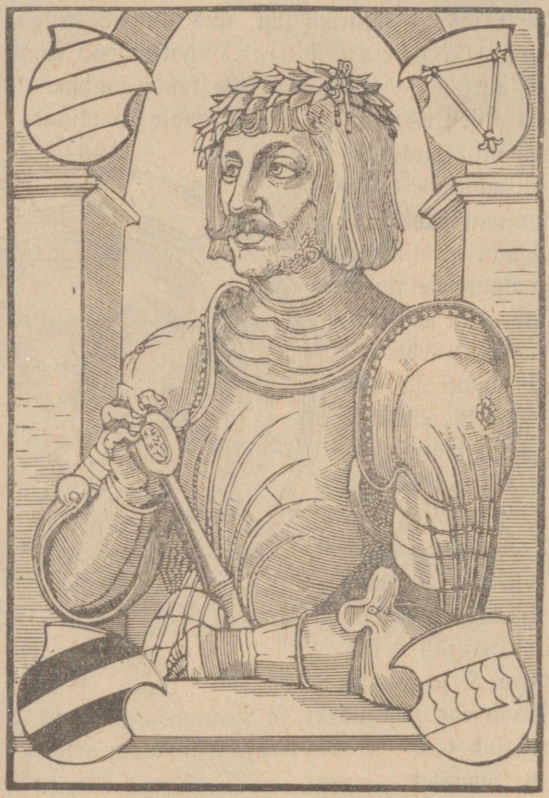

Ulrich von Hutten.

les; tema kirjutatud raamatut: „Halpuſe ülistus,“ milles ta waljusti oma aja munkade ja preeſtrite halbtuſi ja pahateguſid arwustas, trükiti 27 korda ja pandi ka mitmeſſe muuſſe keelde ümber. Kooliõpetuſe korralduſe pääle mõjus ta ka palju; ta püüdis keſk-aja weidrad ja tooreid kombeid kooliõpetuſeſt wälja tõrjuda.

Muudeſt humanismuſe-meeſteſt äratas omal ajal ſuurt tähelepanemiſt Ulrich von Hutten, kes küll oma teadmiſe ſügawuſes Erasmuſe wastu ei

saanud, aga siisgi oma waimustatud könega palju korda saatis. Oma mõtte-osalise Crotus Rubianusega ühes kirjutas ta selle aja kuulsama pilkekirjutuse „Epistolae obscurorum virorum“ (pimeduse-meeste kirjad). Selles kirjeldas ta rikutud Ladina keeles, mida keelt „pimeduse-mehed“ (mungad) tarwitasiwad, munkade püüdeid, elukombeid, mõttewiisi jne.; muidugi hammustawalt ja põlastawalt. — Johann Reuchin kirjutas Ladina keelse sõnaraamatu ning Greeka keele õperaamatu. Tema mõttewiis ja arwamised oliwad wabamad kui muidu selleaegsetel inimestel üleüldse. Suurt tähelepanemist äratas nimelt üks kohtuasi, mille otsustamiseks ta kaasa mõjus. Kölnis elawad dominikani-mungad, kes alleʒ üsna kesk-ajalisel seisukohal seisiwad, nõudsiwad keisrilt, et juudid endisel moel ikka inkwisitsioni-kohtu alla jääks ning nende pühakiri, Talmut, ära häwitataks. Kuna kohtuasi wäga keeruline oli, siis taheti selle kohta lugupeetud Reuchlini arwamist teada; see asus aga kindlasti juutide eest seisma. Mungad wihastasiwad koledasti selle pärast, otsisiwad oma ametiwendadelt abi, käisiwad koguni Roomas kaebamas, aga üleüldine arwamine oli juba selle wõrra kesk-aja udust lahkunud ning täitsa munkade wastu pööranud, et terwe kohtuprotsess katki jäeti.

Niisuguseid wõitluseid ja mõtteawalduseid näitasiwad suure selgusega, et Europale uus-aeg oli koitmas. Katoliku kiriku asutusi, preestrite ja munkade elukorda, isegi paawstiwõimu usaldati juba awalikult arwustada, ja päälegi kaldus üleüldine arwamine arwustajate poole. Teiseltpoolt jälle tegiwad needsamad mehed oma teaduselise tööga ristiusu tõsise waimu inimestele enam tuttawaks. Madalmaade ja Saksa humanistlased oliwad ometi ainult usupuhastusele teerajajad, sest nende tegewusest ei kaswanud katoliku kirikule kardetawat wastuwoolu. Selle panid alles südid ja ägedad wõitlusemehed toime, pääasjalikult Luther ja Zwingli.

IV.

Usupuhastus.

Inimesed ei ole enam kesk-ajalise kirikuga rahul. — Kiriku raiskuläinud olek. — Waraſemad paranduſevüüded. — Würstide nurin. — Luther kloostris. — Ta ſattub katoliku kirikuga tülisse. — Pääſtekirjade müük. — 95 waielus-lauſet (theſed). — Waidluſed. — Paawsti wandekiri.— Luther — wõitluſemees. — Wormſi riigipäew.— Luther Wartburis.— Karlſtadt ja Zwickau märatſejad. — Talupoegade mäss a. 1525. — Münsteri rahutuſed. — Speieri riigipäewad a. 1525 ja 1529. — Augsburi riigipäew. — Tridenti kirikukogu ja Schmalkaldi sõda. — Augsburi usurahu.

Eelpoolkirjeldatud humanismuſe ja renäſſanſi liikumiſega on usupuhaskus ligidas ühenduſes. Niiſamuti nagu teadus ja kunſt kesk-aja kitſasteſt oluteſt end wabas tades klaſſika-asjasse tagaſi pöörasiwad, niiſama taheti ka kesk-aja kitſapiiriliſeſt ja nurjaläinud ristiusu-õpetuſeſt lahti ſaada ja algupäraliſe puhta ja lihtſa kriſtliku kiriku juurde pääſta. Suured leiduſed ja laiad leiukäigud, elawamaks ſaanud kaubandus ning uutele teedele juhitud teaduſed ja kunſtid oliwad ka inimestele enam uſalduſt oma eneſe waimujõuu ning wõimu kohta andnud. Hakati kõigi endiste olude ja aſutuste aluſe kohta kahtlema. Uus riikliku olu korraldus oli kujunemas, taheti ſiis ka uut uſukuju ſaada, mis endiſeſt puhtam oleks.

Juba kesk-aja ajaloos kuulſime katoliku kiriku nurjaläinud olekuſt. Selle õpetus oli ikka päälisкaudſemaks läinud ja ristiusu waimu kohati koguni ära kaotanud, mis kõige inetumal moel pattude andeksandmiſe kauplemiſes nähtawale tuli. Waimuliku ſeiſuſe, niihästi ülema kui alama, kombeline elu oli raiſus; raha- ja wõimuhimu, elulõbud, laiskus ja rumalus oliwad preeſtrite juures üleüldiſelt kodu, ja renäſſanſsi-ajal ſai Italias, nimelt kõrgemate kirikuametnikkude juures, uſuline tuimus ja tihti üsna umbuſk üleüldiſeks. Sääraſed paawstid, nagu Aleksander VI. ja Julius II., kes küll oſawad riigimehed ja tublid sõjalaſed oliwad, kes kõigeſt maailmaſt kogutud

kiriku waranduſi oma ſõdade jaoks wõi teaduste ning kunstide edendamiſeks tarwitaſiwad, aga kirikuolu parandamiſeſt ühtegi ei hoolinud, ſaatſiwad paawstiameti auu mõiſtlikumate meeles kange kahtluſe alla.

Kiriku-elu raiskuminek oli muidugi aegapidi ja wähehaawal ſündinud, ning ſelle wastu oli, nagu juba keſk-aja ajalooſt kuulſime (waata päät. XXIII.), nuriſemiſt ning paranduſepüüdeid 12. aastaſajaſt pääle ilmunud. „Kes näitaks mulle enne ſurma Jumala kirikut niiſugusena, kui ſee algupäewadel oli?“ kurtis juba kiriku truu poeg Püha Bernhard. Walduslaſed ja albigenslaſed, Wiklef ja Huſs oliwad katſunud Pühakirja põhjal paranduſt kätte ſaada. Koſtnizi ja Baſeli kirikukogudel tunnistati üleüldiſelt õigeks, et „kirik nii pää kui liikmete juures paranduſt tarwitab.“ Aga ikka oli kirik weel 16. aastaſajal nii wõimukas, et ſee need püüded ära wõitis ning koguni lämmastas, ja wõiduſaamiſe järele elas ta rahuliſelt endiſt moodi edaſi, kuna oma ſeiſukohta iga tormi wastu küllalt kindlaks arwas. Selle tagajärg aga oli, et kiriku halbtuſed weelgi kaswaſiwad, aga nendega ühes ka nurin ja rahutus, ja üleüldine arwamine pööras ikka enam ſelle wastu; õpetlaſed pilkaſiwad waimulikkuſid waluſasti, rahwas hakkas preeſtriſi ja munkaſid põlgama, kiriku õpetuſeſt ei ſaadud enam ſüdamele rahu. Nii ligines keſk-aja kiriku langemine.

Aga uſuliſe wajaduſe kõrwal mõjuſiwad ka mitmed ilmalikud asjaolud kiriku-walitſuſe kohta nurina ſigituſeks, iſeäranis Sakſamaal. Kirik tahtis ikka enam oma wõimu ka ilmalikul wäljal laiendada: Oma kohtumõiſtmiſe wõimukonda püüdis ta ikka enam ja mitmeſuguſemaid asju ſaada; klooſtrite ja kirikute maad oliwad ikka laienemas; kiriku hääks wiidi raha maalt iga aasta ikka ſuuremal määral wälja. See pahandas würſtiſid wäga, ja nad katſuſiwad ſeda mõndapidi takiſtada. Kui ſiis uſupuhaſtajad maa-omanduſe kirikuſt ära lahutaſiwad, kirikule ſugugi ſeda paranduſt ega wõimu ei nõudnud, mis ſellel keſk-ajal oli, ſiis heitſiwad würſtid muidugi oma aineliſte tulude päraſt ſelle liikumiſe poole.

Nii oliwad ſiis mõneſuguſed põhjuſed uſupuhaſtuſele teed walmiſtanud. Wõib küll ütelda, et jälle „aeg täis oli ſaanud,“ kui Luther tegewuſele ilmus.

Martin Luther ſündis 10. nowembril 1483 a. wäikſes Eislebeni linnakeſes, Harzi mägeſtikus, kus ta iſa kehwa mäekaewaja oli. Oma ſuurte waimuannete ja kange hoole tõttu pääſis ta Erfurdi ülikooli, kus ta eſiteks ſeaduſetundmiſt õppis. Peagi hakkas temale ta hinge-olek waewa tegema, ja ſellele troosti otſides heitis ta Erfurdis olewa Augustini-ordo klooſtris mungaks. Iſeäranis ſuurelt oli ſee Lutheri meele pääle mõjunud, et pikne korra ühe ta kõrwal kõndiwa ſeltſiliſe maha oli löönud. „Miſſugune oleks minu olek olnud, kui mina nii äkki-arwamata Jumala ette oleks pidanud aſtuma?“ küſis Luther eneſelt ja ſee pani teda mõtlema. Aga klooſtris oli temal wali ſiſemine wõitlus wõidelda, milleſt hariliſed inimeſed ſugugi aru ſaada, ega ſeda ette kujutada ei ſuuda. Noor munk täitis kõik klooſtri waljud

seaduſed karwapäält, palus, paastus, magas kõwal aſemel, luges ööd ja päewad, omandas eneſele kõige katoliku uſuteaduſeliſe tarkuſe, kuid kõigeſt ſelleſt hoolimata ei leidnud ta oma hingele rahu. Alles Piibliraamatut rohkem tundma õppides hakkas ta meeleolu wähehaawal rahunema. Ta märkas, et inimene omale ſüdamerahu uſu läbi ja ſiſemiſe meele-muutmiſe mõjul wõib ſaada, aga mitte wälimiſte tööde tõttu ehk koguni häätegudega ſeda teenides, nagu katoliku kirik ſeda õpetas. Niiwiiſi oli ta juba põhjusmõttelikult walitſewa kirikuga waſt-olusſe ſattunud, aga ſelleſt lahkumine ei tulnud ometi weel ta mõttesſe, waid ta jäi kirikule truuks ja auvstas ſeda tingimata. A. 1511, mil ta oma ordo wolinikuna ühe asja päraſt Rooma pidi minema, tõttas ta ſügawa auutundmuſe mõju all ristiuſu päälinna. Seda eemalt nähes hüüdis ta waimustuſega: „Ma terwitan ſind, ſa püha, õnnis Rooma linn“ ja heitis end põlwili maha. Roomas toimetas ta kõik uſurändajate hariliſed palwekäigud ſuure agaruſega. Aga ta õppis ſääl ka ſeda nurjatuſt, kombeta ja raisku läinud elu tundma, mis kirikuwalitſuſe peſapaigas weel hoopis pahem oli kui mujal; ſee elunähtus andis temale kahtlemata rohkem julguſt ſelle kõlwatuſe wastu nii ſuure ſüdibuſega wälja astuda.

Martin Luther.

Luther oli oma laialiſe teamiſe pooleſt juba nii tuttawaks ſaanud, et kui a. 1512 Wittenberi linna uus ülikool aſutati, tema ſinna kohe prohweſſoriks kutſuti. Nühästi Lutheri jutlustes kui ka ülikooli ettelugemiſtes ilmus tõepooleſt midagi uut, mida ſeni ei olnud kuuldud: Jumala armuſt, ei mitte oma tegudeſt, ſaab inimene õndſaks — ſee oli tema õpetuſe pääſiſu, mille tõde ta ikka ſügawamini oli ära tundnud. Ja ſelle kindla äratundmuſe päraſt ſattusgi ta katoliku kiriku wastu wõitluſeſſe, ſeſt ſee õpetas, et inimene õndſuſt wälimiſte häädе tegudega wõib ära teenida, milleks oma patutundmiſt ega meelemuutmiſt waja ei olla. Kiriku kergemeelſus ſelles asjas läks koguni nii kaugele, et patu-andeksandmiſe tunniſtuſi otſe turukauba moodi awalikkudel paikadel müüa pakuti, mille juures müüja, nagu kaupmees kunagi oma kauba kiitmiſega inimeſi oſtmiſele meelitada püüdis.

Paawſt Leo X. (kuulſaſt Medici ſuguſt) hakkas ſel ajal jälle ſuurel moel

patuſt=pääſtmiſe tunnistuſi (pääſtekirjaſid) müüma, ſeſt tema eelkäija paawſt Julius II. oli ſõdade läbi ning tema iſe oma kunsti=edendamiſe püüetega ja toreda majapidamiſega, iſeäranis aga ſuure Peetruſe kiriku ehitamiſega, paawſtite warakambri tühjaks teinud, ja uut täidet oli ſiis waja. Saksamaa jaoks anti pääſtekirjade müük Mainzi pääpiiskopi hooleks, kellel ka omal ſuur rahapõud oli, ſeſt tema oli ühele Augsburi kaupmehele 30,000 kuldnat wõlgu, mida oma ametiſſe=ſaamiſe makſuks oli laenanud; ta tingis ſiis poole kõigeſt pääſtekirjade ſisſetulekuſt omale. Nii ſaadeti ſiis dominikani=munkaſid maad mööda wälja pääſtekirjaſid müüma; ſuur ſaatkond käis nende järel. Seeſugusteſt ärimeesteſt oli kõige õelam Johann Tetzel, kes pääſte=kirjade kaupa Wittenbergi naabruſes ajas. Kui ta kuſagile linna tuli, läks ta otſeteed kirikuſſe ning riputas ſinna oma ligitoodud ſuure punaſe risti üles, mille küljes orjawitſa=kroon ja Kristuſe ihu naela=augud näha oliwad; paawsti pit=ſariga märgitud kirikulipp pandi ſelle kõrwale lehwima. Risti ees maas oli ſuur raudne kirſt, ſelle kõrwal kantſel, teiſelpool rahamakſu=laud, mille pääl kirjutusnõuud, rahakaſtid ja pääſtekirjad ſeiſiwad. Munk iſe istus ſelle taga ja kiitis ſuure ſuuga oma kaupa. Ning inimeſed tõttaſiwad üks teiſe wõidu oma pattudeſt lahtiſaamiſeks pääſtekirjaſid oſtma; mõned oſtſiwad iſegi nende pattude andeksandmiſe=tunnistuſi, mida alles teha mõtleſiwad.

Säärane tegewus pahandas Lutherit wäga, ſeda enam, et ka tema koguduſe liikmed enam pihiſt ei hoolinud, waid oma pääſtekirjadega hoop=leſiwad. Kui Lutheri kirjade pääle, mida ta piiskopile ſaatis, paran=duſt ei tulnud, „kihwatas ta waimus“ ja tegi 31. oktobril 1517[1]), Pühade=meeste päewal, tähtſa teo, mis ajaloole pööripäewaks on ſaanud. Ta naelutas Wittenberi losſikiriku ukſele awalikuks tähelepanemiſeks oma kuulſat 95 waielus=lauſet (theſed); nendes ta ſõitles kange rõhuga terwe pääſtekirjade kaup=lemiſe wastu ja tunnistas ſeda ſuureks ekſituſeks, ſeſt et kirikul mitte õiguſt ei olewat oma wolil pattuſid andeks anda, waid inimene pidi iſe andeksandmiſt Jumala armuſt paluma. See julge tegu äratas kohe ſuurt tähelepanemiſt. Luther oli ſeda awalikult ütelnud, mida nii paljud mõtleſiwad, aga awaldada kartſiwad. Tetzel ei tahtnud muidugi ka mitte waikida, waid kirjutas oma=popleſt 110 waielus=lauſet wastu. See läbi läks wõitlus ruttu laialiſeks, ja Luther hakkas juba paawſtiwõimu ning kiriku=õpetuſe wastu waidlema.

Alguſel ei ſuutnud küll kumbgi waidleja=pool ſeda aimatagi, kui ſuureks ſee waielus läks ja mis tagajärg ſellel oli, ſeſt ſääraſeid awaliſi waidluſi oli ennegi juba küllalt olnud. „Tühipaljas munkade omawaheline nääklemine,“ olla Leo X. lauſunud, kui temale lugu teatati. Luther ei olnud küll ka ſugugi

1) Uue kalendri järele; meie praeguſe aja=arwu järele 18. oktobril, mida päewa uſupuhaſtuſe alguspäewaks loetakſe. Tõlkija tähendus.

esiotsa kirikust ja paawstist lahkumise pääle mõtelnud, aga tüli ajal tungiti teda nagu iseeneseşt sellele teele. Seşt kui waidlus ikka suuremaks kaswas, kutsuti Luther Rooma eneşe eest koştma. Seda aga ei lubanud Saksi kuurwürşt Friedrich Tark, kes Lutherişt suurt lugu pidama oli hakanud, seşt ta aimas, et kui Luther Rooma läheb, siis ka sinna jääb. Saadeti siis kardinal Cajetanus Saksamaale Augsburisse (1518), Lutheri asja seletama. Luther langes selle kõrge herra ette astudes põlwili maha, millega ta katoliku kiriku kombe täitmişt tunnistas; aga kui kirikuwürşt temaga uhkelt ja pilgates ümberkäis ning temalt ilma pikema jututa oma waielus-sõnade tagasiwõtmişt nõudis, asus Luther julgesti ennaşt kaitsma, selle juures Pühakirja pääle toetades.

Friedrich Tark.

Lepituşt ei saadud. Pahameelega laususiwad paawstimehed Lutheri kohta: „Sellel metsalisel on terawad silmad ja pääs imelikud mõtted."

Seekord alandas Luther weel ennaşt paawsti kohtumõistmise alla, aga juba järgmisel aastal 1519 päris ta oma asja kohta üleüldise kirikukogu otsust. Ja sellele seisukohale ei jäänud ta kauaks, waid kuulutas, et kuna ka kirikukogud ekslikud on, siis usuasjus Piibel ainus põhi ja alus peab olema, kust igaüks eneşele usulistes küsimustes selgitust ja õpetust peaks otsima. See läbi astus ta katoliku kiriku mõttewiisile otse risti wastu, mille järele Piibli seletamine ükşi paawsti asi ja tema hooleks pidi olema. Sellele arwamisele oli

Luther iseäranis oma waielustes Leipzigis jõudnud, kus ta a. 1519 kooli-tarkuse ehk skolastika doktori Ecki wastu mitu nädalat awalikult waidles. Ja wiimati nõudis ta lausa katoliku kiriku määruste äraheitmist. Sest a. 1520 oli paawst Ecki nõudmise pääle käsukirja awaldanud, kus 41 kohta Lutheri kirjadest eksilisteks tunnistati ja teda ennast wandega ähwardati, kui ta 60 päewa sees neid tagasi ei wõta ja andeks ei palu. Luther astus nüüd otsustawa sammu. 10. detsembril 1520 kõndis pikk rong üliõpilasi ja magistrid Wittenberi Elsteri wärawast wälja ühte paika, kuhu tuleriit oli tehtud; selle pääle oliwad Ecki kirjad ja katoliku kiriku seadus pandud. Tuleriit pisteti põlema. Luther astus selle ette ja wiskas paawsti käsukirja (bulla) ning määrused (dekretaalid) tulesse. Selle teoga oli tema end katoliku kirikust täitsa ja kindlalt lahutanud.

Niisugust julget ja käredat seisukohta ei olnud Luther mitte uisapäisa wõtnud, waid ta oli selles kaljukindel, et ta õiget asja ajab ja teadis ka, et temal kardetawa paawstiwõimu wastu wägew tugi taga seisab.

Suure põnewusega pandi nüüd üleüldiselt tülikäiku tähele. Luther saatis aeg-ajalt kirjutusi wälja, milles ta oma püüet selgitas, kiriku eksiõpetusi arwustas ja Saksa rahwast omale appi kutsus, keda paawsti omakasu-püüdew walitsus häbistawa orjuse all pidawat. Hammustawal moel rääkis ta selleşt määratu rikkusest ja küllusest, mis nüüd kirikul käes olla ja mis nii wäga suures wast-olus esimese ristikoguduse lihtsusega seista. Oma suurte waimuannete wõimu, sügawa teadmise, julge ja kindla etteastumise, elawa ning tulise kõneanni mõjul wõitis ta inimesed hulgana oma poole; tema isiklik mõjumisewõim oli nii suur, et tema oma õpilased ta ees wärisesiwad. Lausa räägiti temast: „See ei ole Luther, kes kõneleb, waid Jumal ise müristab tema suu läbi", ning „tema on kui piksemürin, mis maailma uniseşt olekust üles on äratanud". Luther oli päris loodud wõitlusemees; tema kõrgemeelne mõttewiis ja kõikumata kindlus äratasiwad ka waenlaste juures ta wastu austust.

Rahwa seas leidis Lutheri arwamine ruttu palju poolehoidjaid; ka mõisnikkudest heitis suur osa tema poole, iseäranis aga hakkasiwad würstid tema püüdeid toetama, nimelt sellepärast, et siis, kui katoliku kirik ilmaliku wõimu kaotab, selle wõimu würstid omale saawad. Ja kiriku suured waranduşed, mida würstid paawstiwõimu kadumisel omale saada lootsiwad, kulusiwad nendele ka wäga ära, kuna walitsejatewõimu kõwenemisel ka walitsusseks tarwilised kulud palju kaswanud oliwad. Kõige tähtsam tugi Lutherile oli ta oma kodumaa isand, eelnimetatud Saksi kuurwürst; aga ka mitmed muud Põhja-Saksamaa würstid hoidsiwad ta poole.

Kirikulik riid paisus peagi nii suureks ja laiaks, et selleşt muidu jagu ei saadud, kui et keiser pidi seda otsustama. Usupuhastuse alguşel walitses keisritroonil alles wana keiser Maksimilian I., aga see ei saanud mahti asjasse puutuda. A. 1519 astus kadunud keisri asemele ta pojapoeg, noor ja südi Karl V., kes juba enne Hispania ja ta asumaade ning Madalmaade walitseja oli. Ja see

astus täitsa ja kindlalt katoliku kiriku poole. Keisriwõim seisis niisama kui paawstiwõim kesk-aegsel alusel; mõlemad oliwad üksteisega ligidas ühenduses olles kujunenud ja täienenud, kuigi nad tihti maailma-walitsuse pärast üksteisega ägedas wõistluses oliwad olnud; kuna aga nüüd teine nendest hädaohus oli, kartis ka teine oma seisukohta kõikuma hakkawat.

Sellepärast sündis siis nende mõlemate wõimude wahel nagu iseeneseşt leping usupuhastuse wastu. — Uus keiser kutsus a. 1521 Saksa riigipäewa

Karl V.

Wormsisse kokku, kus muude asjade seas ka Lutheri õpetuse kohta otsusele pidi tuldama. Würstid tõstsiwad keisri ees waljusid kaebtusi Rooma kirikuwalitsuse wastu ja tunnistasiwad, et nad muidu Lutheri üle kohut mõista ei wõi, kui et teda enne üle kuulatakse. Luther kutsuti siis ise riigipäewa ette. Lutheri sõbrad hoiatasiwad küll teda minemast, ja tuletasiwad temale Hussi saatust Kostnizis meelde. Kuid usukindlalt wastas Luther: „Mina lähen sinna, kui ka sääl nii

palju kuradid oleks, kui katustel kiwa;" ta lootis kindlasti oma asja õiguse pääle ja arwas ka oma kohuseks selle eest awalikult kostma minna, mille tõsiduse kohta temal kaljukindel arwamine oli.

Kui siis kehwa munk, madalat sugu talupoja poeg, piiskopi-lossi saalis riigipäewa ette ilmus, leidis ta sääl keisrit oma wennaga, 6 kuurwürsti, 28 hertsogi, 30 kõrget waimulikku, palju würstisid, krahwisid, ja wabalinnade saadikuid koos olewat. Nii kõrge kogu ette astudes oli Luther esimesel korral wähe kohmetanud, ja ta palus omale kindla wastuse-andmiseks mõtlemise aega. Aga kui teisel päewal, 18. aprillil, uuesti koosoleku ette ilmus, astus ta sääl kindlasti ja julgesti ette. Küsimise pääle tunnistas ta töeks, et need kirjad, mis riigipäewa lauale toodud, tema kirjutatud on, aga täie kindlusega tõrkus ta nendes awaldatud mõtteid tagasiwõtmast, kui temale mitte Piiblist ehk muidu selgete tunnistustega ta eksitust kätte ei näidata. Oma kõne lõpul tundis ta isegi, et nüüd midagi tähtsat on sündinud, mida ka riigipäewaliste juures walitsew erutus tunnistas; sääl siis hüüdis kange usumees lõppeks oma kuulsad sõnad: „Siin ma seisan, teisiti ma ei wõi; Jumal aidaku minu. Aamen!" Ja selle pääle lahkus ta riigipäewa saalist. — Riigipäewa liikmete arwamised asja kohta läksiwad lahku. Nii mitmed oliwad Lutheri etteastumisega rahul ja hoidsiwad ta poole, aga teised pilkasiwad teda, teised jälle turtsusiwad päris tulist wiha „ketseri" häbemata julguse üle; keisergi imestas Lutheri julget meelt, aga ütles ometi: „Mind ta küll ketseriks ei tee". Igatahes oli suur enamus Lutheri wastu. Ja nii tehti siis riigipäewal otsuseks: Lutherit niihästi kiriku- kui riigi-wande alla panna, s. o. seaduse kaitse alt wälja kuulutada. Seesama karistus pidi ka kõikide nende pääle pandama, kes wande-alust kaitses, wõi ta kirjasid luges. Lutheri poolt wäljaantud kirjad pidiwad ära põletatama; nende kohta waidlemine, isegi nendest rääkimine keelati ära.

Aga Luther pääsis ähwardawast hädaohust iseäralisel wiisil. Wormsist tagasi-mineku teel tungisiwad korraga mõningad ratsa-mehed tema wankri kallale, wõtsiwad ta kinni, wiisiwad teda, wastupanekust hoolimata, kõrwalisi teesid mööda Wartburi lossi, kuhu ta hulgaks ajaks elutsema jäi, ilma et ta lähemad sõbradgi seda olekswad teadnud. See sündis kuurwürsti Friedrich Targa käsu pääle, kes riigipäewa otsust juba ette oli aimanud ja niiwiisi oma kaitsealuse waenlaste wihatormi eest ära peita laskis.

Wormsi riigipäewa otsust aga ei täidetud sugugi igal pool. Mõnes riigis põletati küll Lutheri kirjad ära ja keelati ta õpetuse kuulutamist waljusti, aga mitmes teises riigis wõis uus õpetus wabalt edeneda, sest niihästi ülemad kui alamad, würstid kui rahwas, wõtsiwad seda sääl meelel wastu. Aga nagu tihti uute ja suurte liikumiste juures sünnib, et mõningad poolehoidjad asja liialdama hakkawad ja sel wiisil eksiteele sattuwad, nii nähti seda lugu ka siin. Luther isegi oli küll kange ja kartmata wõitlusemees, aga ta tahtis wõitluse abinõuuks ainult waimuwõimu tarwitada, s. o. sõna ning kirja, ja sellega ükši usu-

liſele wäljale jääda. Aga leidus teiſi mehi, kellele ſee tee liig pikk oli, kes ſiis wägiwalda appi wõtſiwad ja uſupuhastuſe töösſe ka muid asju ligi kiskuſiwad. Juba Lutheri Wartburis oleku ajal oliwad Wittenberis rahutuſed ſündinud, mille juhatajaks auuahne Dr. Karlſtadt oli, kes kiriku oluſid ja aſutuſi põhjani muuta ſoowis, küſimata, mil moel. Preeſtrite wallaliſe-põlwe wastu hakati jutlustama ja kirjutama, mida tegu ka Luther hääks kiitis. Selle mõjul jätſiwad kloſtrite elanikud hulgal oma kongid maha ning pööraſiwad ilmaelusſe. Aga pea hakkaſiwad üliõpilaſed ja kodanikuhulgad päris wägiwallaga preeſtrid kirikuſt wälja ajama, kes ſääl weel missat (katoliku uſu palweid) lugeſiwad. Ja kui ſiis weel Zwickau linnaſt mõningad märatſejad Wittenberki ilmuſiwad, läks lugu weel hädaohtlikumaks. Uuenduſe-mehed põlgaſiwad ſakramentiſid, heitſiwad lasteristimiſe kõrwale, ning ei pidanud Piibliſt ſuuremat lugu, kuna Jumala waim iſe neid otſekohe juhtiwat. Maailmale kuulutaſiwad nad weriſt puhastuſt ette, mille täideſaatmiſeks Jumal türklaſi ſaada tarwitama, ja ſelle järele pidada üks õige uſk wõimule ſaama. — Selle halpuſe ſundis Luther, kui Wartburiſt jälle Wittenberisſe tagaſi tuli, ſee läbi ſoikuma, et ſelle wastu 8 päewa ühtejärgi jutlustas.

Aga peagi ilmus uus ja ſuurem hädaoht. A. 1525 tõuſis ſuur oſa Saksa talupoegaſid oma iſandate wastu mässule, mille juures nemadgi Piiblis kuulutatud armastuſe ja inimeste üheſarnaduſe õpetuſe pääle toetaſiwad. Raske rõhumiſe tõttu oli käärim meele-olu juba ammu talupoegade ſeas walitſenud ja mõnda korda ennegi lauſa waenluſeks puhkenud, nii Saksa kui ka mujal maadel. Aga kuna nüüd kõik wana olu nagu käärima lõi, kuna madalat ſugu munk Luther enne päris pühakſpeetud paawstit awalikult Kristuſe wastaſeks ning wägewaid kirikuwürſtiſid kergemeelſeteks ja roppudeks inimeſteks julges nimetada — arwaſiwad nemadgi wabaduſe-aja omale koitmas olewat. Rahwa kihutajad, keda niiſugustel aegadel ikka palju liikumas on, rääkiſiwad rahututele ſarnaduſeſt, wabaduſeſt ja ühedigusel'ſeſt olekuſt, kus juures end ewangeliumi pääle toetaſiwad ja Lutheri kirja „risti-inimeſe wabaduſeſt“ omal wiiſil ſeletaſiwad. Rahutu liikumine algas eſiti Lõuna-Saksamaal (Shwaabimaal), kus naabruſes olewa Shweitſimaa talupoegade waba ſeiſukorda tunti ja niiſuguſt ka ſiin kätte ſaada püüti. Talupoegade nõudmiſed oliwad 12-ſſe punktiſſe kokku wõetud, milles pääasjalikult laenuherrade kangeid makſu- ja teo-nõudmiſi wähendada ja uſuwabaduſt kätte ſaada püüti. Neid nõudmiſi laotati trükitult „rahwa-mehe kuulutuskirjana“ üle Saksamaa laiali. Ja nende kuulutuſte mõjul jätſiwadgi paljudes kohtades talupojad iſandatele teo-orjuſe tegemata, wõi muud kohuſed täitmata ja aſuſiwad ſõjariiſtadesſe. Päew-päewalt kaswas nende arw ikka ſuuremaks, ja nad liikuſiwad põhjapoole. Juhatajaks heitis nendele keegi meeletu maailma-parandaja Thomas Münzer, kes maa pääle päris õiget jumalariiki, kus wabadus ja ſarnadus täitſa walitſemas olekſiwad, rajada mõtles. Kõik takiſtuſed, mis tulewikuriigil keeluks ees oliwad, tuliwad ära koriſtada.

Päätakistusteks oliwad muidugi würstid ja isandad, aga ka niisuguſed mehed, nagu Luther ja Melanchton, keda isandate ſalakuulajaks peeti. Häwitades ja põletades talitaſiwad märatſejad hulgad, ilma kellegi pääle armuheitmata; rüütlite losſid wõideti ära, rööwiti ja lõhuti maha, ning inimeſi ſurmati. Mäſſuliste kätte ſattunud krahw Elfenſtein pakkus talupoegadele 80,000 kuldnat lunaſtuſerahaks, krahwinna langes põlwili nende ette maha, tõstis oma lapſe, keda ta kätel hoidis, nende wastu, ja palus ärdasti armu, kuid kõik asjata. Kättemaksmine oli ju nii mitme aastaſaja jookſul kogunud wiha lahutamiſeks wäga magus, ja nii ſuriwad paljud rüütlid talupoegade odade all. — Luther noomis eſiotſa küll isandaid oma alamate elukorra parandamiſele, aga kui mäſſu koleduſed lahti läkſiwad, astus ta täie rõhuga rüütlite ſeiſukohale ning laitis waljusti talupoegade teguſid; ta nõudis nüüd kindlalt, et ülemad oma wõimu ja jõudu kõiges täiuſes mäſſu lämmastuſeks tarwitakſiwad. Ja kui rüütlid oma sõjawõimu kokku wõtſiwad, ei ſuutnud talupojad ſelle wastu enam ſeista. Juba oliwad Münzeri poolehoidjate hulgad Keſk-Sakſamaale Mainijõe maadele jõudnud. Kuid sääl saiwad nad Frankenhauſeni juures kangesti lüüa; ſuur osa langes wõitluſes, teiſed ſattuſiwad wangi, nende hulgas ka juhataja Münzer, kes muidugi ära ſurmati. Waljusti nuheldi kõiki wastupanejaid. Ja nii oli mäſſu tagajärg ainult ſee, et talupoegade ſeiſukoht mitmes kohas endiſeſt weel halwemaks ſai.

Ja ſelle tormi järel ilmuſiwad weel mitmed muud rahutuſed ja ſegaduſed, mis uſupuhastuſega ühenduſes oliwad. Piibli sõnu seletaſiwad wõningad mehed wäga omamoodi; jälle wõeti sügawad uſuteadliſed õpetuſed karwapäälſe uurimiſe alla, nagu ſee 5. ja 6. aastaſajal oli olnud; sündiſiwad siis õige mitmed uſulahud, milleſt iseäranis n. n. anabaptist'id (uuesti-ristijad) ſuurt tähelepanemiſt äratasiwad. Neid oli wäga mitmes linnas, kuigi igalpool ainult wähe, aga nad oliwad omakeskis ühenduſes. Tähtſam ſalk seiſis Weſtfalimaal Münsteri linnas. Sääl kaswaſiwad nad jõudsasti ja wõtſiwad wiimati koguni linnawalitſuſe oma kätte, kuna nad linna-ametnikkude walimiſel wõidu saiwad. Keegi tuiſupää, Knipperdolling, waliti siis a. 1535 bürgermeiſtriks. Ja ſelle pääle algas linnas ſuur „puhastus.“ Kõigepäält ſenine walitſeja, piiskopp, siis kõik rikkad ja mõjuwad mehed, ning wiimati ka muud, kes uuesti-ristimiſele wastu tõrkuſiwad, aeti linnaſt wälja. Neid peeti umbuſklikuks ja öeldi nendele: „Minge ära, te Eſawi lapſed, ſeſt pärandus on Jakobi poegade päralt“. Kirikud ja kloostrid rööwiti paljaks, ning pääle Piibli põletati kõik raamatud ära. Ka era-omandus kaotati ära, ja warandus tehti kõikidele ühiſeks; niiſamati kuulutati ka mitmenaeſe pidamine lubatuks. Muidugi ei wõinud niiſugune lugu kaua kesta. Ära-aetud piiskopp kutſus omale Kölni pääpiiskopi ja Clewe würstid appi ning nende wäehulgad tuliwad linna piirama. Linnalaste wäejuhataja oli keegi Hollandi pagar, Johann Mathieſen. See hooples, et ta ükſi kõikide eeſt sõdib, ſeſt Jumal iſe olla teda igaſuguſe kehaliku haawamiſe wastu puutu-

mataks teinud ja käskinud teda waenlasi ära ajada; ta tormas siis üksi, oda käes hoides, linnast wälja, aga langes kohe püssikuulide all. Tema järele astus juhatajaks üks noor Leydeni rättsepp, Johann Bochold. Nüüd alles kerkis märatsemine kõige kõrgemale tipule. Terwe linn muutus — hullumajaks. Bocholdi peeti tuhanda aastase õndsuseriigi aegseks maailma kuningaks; „Taaweti troonil" istus ta Münsteri turul kohut mõistmas, kuldsed keed kaelas ja maakerakuju käes; kui ta aga märkas, et tema ülikond ta kõrge auu wääriline ei olnud, siis ömbles ta ise enesele uue sellekohase. Wahetusi ja kõrwuti ilmusiwad sügawa wagaduse nähtused ja kergemeelne halpus ning werehimuline tegewus. Piiramise tõttu tuli rahwale muidugi pea näljahäda kätte, aga nurinaks ei usaldanud keegi suud awada. „Kuninga" enese mitme naese seast lausus üks ometi kord, et tema arwates see Jumala tahtmine ei ole, kui kehwa rahwast niisuguses wiletsuses lastakse olla; „kuningas" kuulis selleşt, wedas wastiku turule, sundis sääl teda rahwa ees põlwili heitma ja siis löi ta pää maha. Teised „kuningannad" laulsiwad selle juures Jumalale kiituselaulu, ja kõik rahwas tantsis surnukeha ümber. — Kõige selle märatsemise juures kaitseti ometi linna meeleheitliku wapruse ga, kuni lõpuks näljahäda nii suureks läks, et inimestele surnute liha toiduks jagati. Wiimaks wiieteistkümne kuulise kange piiramise järele pidi Münsteri linn — alla andma. Rättsepp-kuningas sattus wangi; teda piinati esiti koledate piinariistadega ja surmati siis Münsteri linna turul. Nüüd lõppes küll märatsemine, aga sellega ühtlasi kadus siit ka usupuhastus.

Kõiki halbu sündmusi püüdsiwad wastased muidugi usupuhastuse liikumise süüks ajada, kuid selleşt hoolimata edenes Lutheri õpetuse laialilagunemine ühtepuhku; eelpool nimetatud mässud segasiwad seda ainult wähe. Ka keisrit keelasiwad mitmed muud tegewused Saksamaal mõjuwalt talitamast, nii et usupuhastus wabalt kosuda wõis. Karl V. walitses wäga mitme riigi üle, ja temal oli siis palju ning mitmesuguseid asju ajada, nii et wähedel würstidel on sarnast suurt walitsuse-koormat kanda olnud. Tema riik oli suur ja lai ning selles asusiwad mitmed rahwad, igal ühel oma kombed ja seadused, mille külge puutumist nad häämeelega sallida ei tahtnud. Aga temal oli ka igal küljel waenlasi. Läänepool pidi ta Prantsuse kuninga Franz I. wastu seisma; Austria riigi piirimaid kimbutas Türgi wägew sultan Soliman II., Sitsilia ja Neapoli maid jälle ähwardasiwad Wahemerel liikuwad Muhamedi usku mereröövlid. Ka paawsti-sõprus tikkus tihti wankuma; oma sugulast, tujukat Inglise kuningat, Heinrich VIII., oli raske sõpruses ja lepingus hoida; uute Amerika laiadele asumaadele oli waja walitsuselisi määrusi ja eeskirju anda; Madalmaade wõimsaid ja rahutuid linnasid pidi ta ühtepuhku walwama ja oma sõnakuulmises harjumataid wäehulkasid korrapidamisele õpetama. Ungarist Meksikoni ja Hollandist Tunisemaani oli temal nii wäga mitmesuguseid asju juhatada ning nii mitmete ettewõtete jaoks suuri rahasummasid nõutada.

Kõige muu lisaks tuli siis ta mureks weel usupuhastus. Arusaadaw on, et keiser seda ainult ajuti oma tähelepanemise alla wõis wõtta. Ning nii oli usupuhastusel wõimalik jõudsalt edeneda.

Nagu nimetatud, ei suutnud Wormsi riigipäewal tehtud otsus usupuhastust seisma panna. Speieri riigipäewal a. 1526 wõeti siis jälle usuküsimus ette. Nüüd aga oli juba enamus uue õpetuse wastu sõbraline ja nii anti otsuseks, et igaüks „riigiseisus“ (s. o. iga riigi-osa, walitsuskond wõi linn, kes otse keisri all seisis) usuasjades nii elada, walitseda ja talitada wõis, nagu ta seda Jumala ja keisri ees wastutada arwas wõiwat, kuni üleüldine kirikukogu asja otsustab[1]). — Aga a. 1529 oli keisri seisukoht hästi kindlamaks saanud — Prantsuse kuningaga oli ta sel aastal tulusa rahulepingu teinud ja Ungaris oli ta wend Ferdinand kuningaks walitud — ning nüüd mõtles ta Saksamaal „usust taganemisele“ otsa teha. Ta kutsus siis nimetatud aastal uuesti riigipäewa Speierisse kokku, aga sääl oli enamus katoliklaste käes. Anti siis niisugune otsus, et selleşt ajast pääle enam midagi uuenduşt ega muudatust ei tohtinud sündida, enne kui üleüldine kirikukogu Lutheri ja paawsti wahelises asjas lõpulise otsuse teeb. Seni sündinud muudatused lubati ometi alles jääda. Selle otsuse wastu awaldasiwad aga katoliku kirikust lahkunud riigiseisused kindla wastuwaidluse (protesti), mil põhjusel neid siis protestantlasteks hakati hüüdma, mis nimetus meie ajani alles on jäänud.

Järgmisel aastal (1530) tuli jälle riigipäew Augsburisse kokku. Siin tahtsiwad usupuhastuse liikumise juhatajad omapoolest awalist seletust selle kohta ette panna, mis asjas nad õieti katoliku kirikust lahku lähewad. Selle usutunnistuse-kirja walmistamine anti Lutheri sõbra, tubli õpetlase ja tasase meelega mehe Philipp Melanchtoni kätte, kes selle meisterlikult kokku seadis. See „Augsburi usutunnistus“ (confessio Augustana), mis weelgi Lutheruse usu kirikule nagu põhjuskirjaks on, loeti siis riigipäewal awalikult ette. Katoliklaste poolt kirjutas õpetlane Dr. Eck selle ümberlükkamiseks ja katoliku kiriku õpetuse kaitsmiseks wasta-kirjutuse, mis ka riigipäewale ette pandi. Sellele jälle walmistas Melanchton omapoolest Augsburi usutunnistuse apologia ehk kaitsmise. Otsuse andmine oli riigipäewale nii keerulises küsimuses liig raske, ja kui see wiimati anti, käis ta protestantlaste wastu. Nõuti, et Wormsis a. 1521 tehtud otsus täide saadetagu, see on, Lutheri õpetus pidi täiesti ja põhjalikult ära häwitatama. Kuid uus liikumine oli juba nii laialiseks läinud ja nii sügawalt juurdunud, et selle kaota-

1) Nii saiwad küll würstid (ka wabalinnad) omale usuwabaduse, aga mitte nende alamad; nerd pidiwad usuasjadesgi walitseja sõna kuulma. Cujus regio, ejus religio (kelle maa, selle usk).

Tõlkija tähendus.

mine wõimata oli. Järgmisel aastal (1531) koguſiwad protestantlaste würstid ja wabalinnad Schmalkaldi linna kokku, ühisteſt uſuasjadeſt rääkima, ja sääl tegiwad nad oma wahel kindla lepingu, et nad oma asja tarbekorral ka sõjariistadega kaitſewad.

Eſiotſa ei olnud seda wajagi, seſt keisril oli parajasti jälle türklastega tegemiſt, ja ta ei tahtnud ega tohtinud niiſuguſel lool koduſõda sünnitada. Ta lubas ſiis protestantlastele n. n. Nürnberi interimi (ajutiſe seadluſe) a. 1532. Selles määrati: olud jäägu eſiotſa nii, nagu nad on, kuni lõpulik

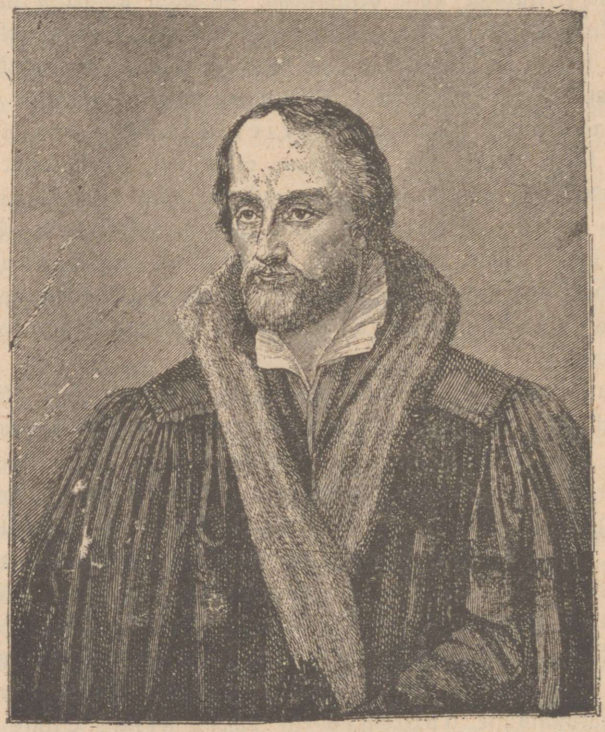

Philipp Melanchton.

korraldus tuleb. Ja selle seadluſe põhjuſel wõiſiwad protestantlaſed eſiotſa wabalt oma uſku pidada.

Nii läks toſin aastaid mööda. A. 1544 oli keiſer Karl V. wiimati ometi kõigiſt oma muudeſt talitusteſt nii ida- kui läänepool wabaks ſaanud, ja nüüd ta wõttis kindla käega ketſerite kaotamiſe käſile. Keisri kõwal nõudmiſel kutſus paawſt wiimati ometi üleüldiſe kirikukogu Lõuna-Tirolimaale Trideſti linna kokku. Sinna tuli suurel hulgal katoliku piiskoppiſid ja preeſtriſi,

nimelt Italiast, ja sellepärast arwasiwad protestantlased, et neil sinna minna ei maksagi, kuna küll neidgi oli kutsutud. Nad aimasiwad, et nende soowidest sääl ühtegi ei hoolita, ja nad saatsiwad siis keisrile kirja, milles seletasiwad, et kuna kiriku-kogu liikmed suuremalt jaolt katolikласed on ja nii siis usuküsimuses erapoolikud, nemad end selle otsuse alla ei wõi heita. Niisuguse asjaseisul ei wõidud enam sõja eest hoida, sest keiser pidas protestantlasi tõrkujateks alamateks, keda waja karistada oli. Ometi ei usaldanud ta lausa nsupuhastuse kaotamist kuulutada, waid ütles aga, et ta mõnda kuusakat würsti sõnakuulma tahab sundida, nimelt Saksi kuurwürsti Johann Friedrichi ja Hesseni maakrahwi Philippi, protestantlaste lepingu juhatajaid, kes juba ennem riigiwande alla oliwad pandud.

A. 1546[1]) lõi siis waenuleek loitma. Protestantlastel käis selles sõjas käsi halwasti. Nende pääjuht, Saksi kuurwürst, kes küll auusameelne mees oli, ei osanud sõja-asju ajada. Päälegi ilmus protestantlaste tegewuses kahtlus ja kohmetus, sest nad ei usaldanud ikka täie jõuuga keisri wastu wälja astuda, waid lootsiwad leppimise-lubaduse pääle, millega keiser neid tagasi hoidis, kuni ta oma wäehulgad kokku wõttis. Ja wiimati sai nende oma usuwend, Saksi hertsog Moritz, äraandjaks, kuna see end keisri poole lõi ja oma sugulase kuurwürsti wastu waenu algas. Mis Moritzet selleks ajas, selle kohta pole täit selgust saadud; wististi aga otsis ta omale niiwiisi auu ja wõimu kaswamist, mida ka saigi, kuna keiser wastupaneja kuurwürsti auu ja suurema osa maid temale andis. Mühlbergi lahingus (2. aprillil 1547) häwitasiwad keisri Hispania ratsawäe hulgad protestantlaste sõjawäe ära, kus juures mõlemad protestantlaste juhatajad wangi sattusiwad.

A. 1548 oli siis Karl V. wõim kõrgemal tipul. Wälimistelt waenlastelt oli tal rahu, wastupaneja Põhja-Saksamaa oli allaheidetud, wastikute juhatajad wangis. Aga ta tarwitas oma wõitu kaunis parajuse piirides, kuna ta oma pääga (paawstist hoolimata, kes muidugi usupuhastuse täielist kaotust nõudis) n. n. Augsburi interimi laskis walmistada. Selle „ajutise kiriku korralduse“ kaudu, mida niihästi protestantlaste kui katoliklaste parajusmeelsemad mehed kokku seadsiwad ja milles mõlemilt poolt järele oli antud, püüti mõlemaid kirikuid weel kokku liita, sündinud lõhet kinni liimida. Kuid selleşt ei tulnud midagi wälja, waid „interim“ oli mõlematele pooltele wastameelt, ega saanud temast sellepärast suuremat asja.

Ja korraga muutus asja seisukord jälle koguni teiseks, nimelt eelnimetatud Saksi hertsogi, nüüdse kuurwürsti Moritze teo tõttu. Keisri lepinglasena anti temale ülesandeks Magdeburi linna sõnakuulma sundida, kes interimi

1) Usupuhastuse algaja enese silm ei näinud seda waenuwankri weeremist õnneks mitte. Luther suri 18. weebruaril 1546 oma sünnilinnas Eislebenis.
Tõlkija tähendus.

wastuwõtmaſt tõrkus; ſellega ſai ta põhjuſt omale ſõjawäe kogumiſeks, ning ſelle juures tegi ta muude protestantlastega ja Prantſuſe kuninga Heinrich II.-ga keisri wastu lepinguid. Kõik ſündis nii ſalaja, et keisril ſelleſt aimugi ei olnud, enne kui Moritz 1552 aasta kewadel oma wäehulkadega äkki Lõuna-Tirolimaale, Innsbruki linna ette ilmus, kus Karl V. ſiis haigewoodis oli. Hädawaewalt pääſis keiſer ööſel põgenema; ta laskis end kätepääl wihmaſe ilmaga lumiſte mägede üle kanda.

Keiſer ei ſuutnud ſeekord ſugugi oma wastiku, wägewa laenuliſe wastu panna, waid püüdis waenu leppimiſe teel lõpetada. Ja Moritz tarwitas oma wõimukat ſeiſukohta ſelleks, et oma endiſte uſuwendade kohta tehtud ära-andmiſt lepitada. Ta ei jäänud mitte ajutiſte järelandmiſtega rahule, nagu neid ſeni protestantlastele lubatud, waid nõudis kindlat ja tõſiſt uſuwabaduſt. Ja nii tehti ſiis eſiteks Paſſaus keisri ja kuurwürſti wahel leping (1552), mille põhjuſel a. 1555 jälle Augsburi riigipäewal mõlema kiriku wahel täis uſurahu maksma pandi. Selle järel ſaiwad Lutheri uſu poolehoidjad katoliklastega ühewäärilise uſuwabaduſe. Kuid uſupuhaſtuſe edenemiſele tehti ſellega tõke, et Speieri riigipäewal ſeatud põhjusmõte ka nüüd makswaks jäeti, nimelt et würſtid (kaubalinnad) oma maa kohta ſeda uſku wõiſiwad määrata, mida alamad pidiwad tunniſtama. Niiſama määrati, et need katoliku kiriku päralt olnud maad, mis protestantlaſte kätte ſaanud, nendele ka jääwad; aga kui edaſpidi, päraſt Paſſau lepingut, keegi pääpiiſkopp, piiſkopp wõi muu waimulik ametnik uſku wahetab, mis temale iſiklikult küll lubatud oli, ſiis pidi ikkagi ta maa katoliku kirikule jääma. Ja ſee n. n. reservatum ecclesiasticum (waimuliku-keelu ſeadlus) jäi nii edaſpidi mõlema uſutunniſtuſe wahel alatiſeks tüliõunaks; niiſamati ka mõned muud kitſenduſemäärused, nimelt ka ſee, et uſuwabadus ainult Lutheri uſulistele oli lubatud, kuna n. n. reformeeritud (puhaſtatud) kiriku liikmed (Zwingli ja Kalwini õpetuſe järelkäijad) ſelleſt ilma jäiwad. Nii ei ſaanud ſugugi õige uſurahu koſuma hakata. Ometi elati ikka ligi pool aaſtaſada aega Augsburi otſuſte najal ära, ſiis aga puhkes uſuline waenuleek uuesti loitma ja hoopis kurjemini kui enne. Tuli 30-ne aaſtane ſõda, ja ſee alles otſuſtas uſuliſe riiküſimuſe, wähemalt Saksamaa kohta, lõpulikult.

V.

Usupuhastus Põhjamaades.

Usupuhastuse edenemine Saksamaal ja selle põhjused. — Usupuhastus wõtab maad ka Saksamaalt wäljaspool. — Taanimaa kirik muudetakse protestantiliseks. — Usupuhastuse algus Rootsis. — Gustav Wasa toetab usupuhastust. — Westerási otsus. — Katoliku usu nõrkus Soomes. — Martin Skytte. — Gustav Wasa wõtab kiriku omanduse riigile. — Mikael Agricola. — Paawali Juuste'. — Usupuhastuse tähtsus.

Kuna Saksamaal, keisri nõudmisel, ikka weel katsuti ning püüti kiriku ühisust alles hoida ehk jälle kätte saada, siis kosus ja kaswas Lutheri õpetus ühtepuhku püsimata. Kõige enne korraldati Saksi- ja Hessimaal, mis usupuhastuse emamaad oliwad, kiriklikud olud Lutheri nõuu ja soowide järele; paari aastakümne jooksul paniwad kõik Põhja-Saksamaa würstid oma maades needsamad muudatused toime. Nii wõeti Mecklenburi, Pommeri, Holsteini ja wähe hiljemini Brandenburi maades uus õpetus ruttu ja hõlpsasti wastu. Suurtes riigilinnades käidi würstide eeskuju järele; Magdeburis sündis muudatus juba a. 1528, Braunschweigis 1528, Hamburis, Lübekis jne. wähe hiljemini.

Lutheri seatud kirikukord lubas würstidele mõndapidi suuremat ilmalikku tulu, kui katoliku kiriku oma. See asjalugu mõjus muidugi würstide seisukoha pääle. Sest usupuhastuse kaudu kaotas waimulik seisus oma senise suure riiglise tähtsuse; kiriku ülemjuhatus sattus würstide kätte, mis nende iseseiswat seisukorda mõjuwalt tõstis, kuna ka kiriku-maad riigile wõeti. Würstidest saiwad, nagu Luther ütles, „häda-piiskopid"; ilmalik wõim pani nüüd piiskopid ja preestrid ametisse ning tarwitas ärawõetud kiriku-omandust osalt küll koolide, haigemajade ja muude asutuste ülewalpidamiseks, osalt aga lihtsalt riigi oma otstarbeks. Niiwiisi toetas ja edendas usupuhastuse liikumine Saksamaa würstide iseseiswuse püüdeid, mida ju kesk-aja ajaloos tundma õppisime; keisriwõim jälle, mis Saksa riigile ühist ja kindlat keskwalitsust nõudis, liitis end

katoliku kirikuga ühte, ühist asja ajama ja uuendust eemale tõrjuma. Saksa wägewamateſt würstideſt jäi ainult Baieri würſt katoliku kiriku sõbraks, aga tema naaber Würtemberi würſt muutis oma maa kiriku protestantiliseks, millega usupuhastus Lõuna-Saksamaalgi kindla aseme sai. Riigilinnades (wabalinnades) leidis usupuhastus pääasjalikult kodanikkude juures elawat wastuwõtmist ja poolehoidmist; liht-kodanikka oli seni linna-walitsuseſt eemale tõrjutud, seſt et ainult wanade kauba-ülimuste sugude liikmed raekohtusse waliti, mis kõiki linna asju juhatas; uue õpetuse eeſt wõideldes, wõitles kodanikuseisus siis enamasti ühtlasi ka seniſe ülimuste-wõimu wastu. Igalpool oliwad politikaliſed põhjused mõjuwalt usupuhastuſe liikumiſt edendamas, harwa leidus niisuguseid aatemehi, nagu Luther ja Melanchton, kes ükſi oma puhta usuliſe äratundmise mõjul katoliku kirikuſt lahkusiwad; teiſi oliwad enamasti teiſed wedrud taga ajamas. Ja seesama nähtus ilmus ka muudes maades.

Uus õpetus laienes õige ruttu ka Saksamaa piiridest wäljaspoole. Seſt raamatutrükkimise tõttu wõidi kirjanduse-tooteid kergesti ka kaugetesse maadesse saata; niisama ilmus agaraid jutluſemehi, kes uusi aateid eemale kandsiwad ja sääl neid rahwale tutwustasiwad. Õige pea leiti Lutheri õpetuſe tunnistajaid Prantsuse piiridest saadik Elsasse ja Lothringi maal, idapool jälle leidis see Böömimaal palju poolehoidjaid, kuna sääl ka Hussi õpetus weel koguni kadunud ei olnud, ning edenes Ungarisgi Siebenbürist saadik. Juba a. 1525 lõppes Saksa rüütli-ordo walitsus Preisimaal waimuliſe riigina; ordo ſelleaegne suurmeister Brandenburi Albrecht wõttis Lutheri usu wastu, kaotas seniſe ordokorralduſe ja hakkas ilmaliku würstina Poola kuninga laenuliseks. Seda tegi ta küll asjaolude sunnil, seſt nii Poola kuningas kui Danzigi ja Elbingi wägewad kodanikud oliwad ordot kangesti kimbutanud, ja nii ei olnud muud pääsmiseteed kui eelnimetatud abinõu. Ordorüütlid kaotasiwad oma maa ja wõimu ning pidiwad maalt wälja minema. Wähe hiljemini häwines ka ordo teine haru Liiwimaal. Siingi oliwad suuremad linnad (Riia, Tallinna ja Tartu) ruttu Lutheri usu wastu wõtnud, ning nendeſt läks see ka edasi maale. Wiimane ordomeister Gotthard Kettler heitis isegi Lutheri usku ja hakkas Kuramaa hertsogina Poolamaa laenuliseks. Rüütli-ordo häwinemiseſt hoolimata, jäi sakslaste walitsus Läänemere-maades ikka alles. Senistele ordo ja piiskoppide laenulistele, mõisnikkudele, kes juba siis wägewaks saanud, oli päälegi see sündmus suureks kasuks. Nad jäiwad oma losſidesse ja mõisatesse päris-isandatena (s. o. mitte enam laenulistena) elama ja painutasiwad talupoegasid weel kangema orjuse-ikke alla.

Saksamaalt läks usupuhastus ka Skandinawia maadesse. Kuningas Christian II., tige wägiwallamees, kes Rootsimaad a. 1420 allaheitis, kutsus otse selsamal aastal nue usu kuulutajaid oma päälinna Kopenhagenisse. Seda

tegi tema muidugi politikalisel põhjusel. Kuri kuningas tõugati küll a. 1523 troonilt, aga ta järeltulija, Friedrich I. talitas sellessamas sihis. Kloostrid kaotati, preestrite naewõtmise-keeld lõpetati ära, ja piiskopid seati kuninga wõimu- ning kohtu-aluseks. A. 1536 otsustas Kopenhageni riigipäew, et kiriku ülearu maad riigile tagasi tulewad wõtta. Daanis aga tarwitati kirikult ja kloostritelt wõetud warandust pääasjalikult õpeasutuste tuluks. Lutheri sõber, Dr. Buggenhagen, kutsuti Daani kiriku olusid korraldama ja a. 1539 antud määruse tõttu seati need lõpulikult kindlaks. Terwe rahwas hakkas Lutheri usuliseks. — Aga Daanis ei saanud kuningawõim usupuhastuse tõttu suuremat kindlust, waid selleşt tõusis tulu pääasjalikult adeliseisusele, kes oma senise riigilise tähtsuse kõrwale nüüd ka weel preestrite mõju päris.

Gustav Wasa.

Rootsimaal algasiwad a. 1520 ümber mõningad Lutheri õpilased uut õpetust kuulutama. Wittenberi ülikool oli kohe oma asutamise järele suurele tähtsusele tõusnud, nii et õpihimulised mehed ka Rootsi- ja Soomemaalt sinna õppima läksiwad; nimelt oli ühe Rootsi sepa poeg, Olaus Petri, parajasti Wittenberis, kui Luther sääl oma waielus-sõnad awaldas. Wittenberis omandas Petri täiesti Lutheri arwamised ja püüded, ning kui ta kolme aasta õppimise järele kodumaale tagasi tuli, ja Strengnäsi doomkooli juhatajaks sai, hakkas ta kohe neid mõtteid Rootsis tutwustama; ta wend Laurentius Petri ja ta ülem Laurentius Andreae heitsiwad ta püüde poole. Et tige Christian II. oma weresauna Stokholmis paawsti kirikuwande najal ja nimel toime saatis, andis see sündmus paawstiwõimu wastasele liikumisele uut hoogu; uus kuningas Gustav Wasa näitas usupuhastuse poole hoidwat, ja Rootsimaa usupuhastus sündisgi pääasjalikult walitseja mõjul.

Teadagi leidus ka Rootsimaa kirikus samasuguseid halbtusi kui mujal katoliku usu maades, nagu: wõõriti õpetust, preestrite ja munkade juures palju rumalust, laiskust ja pahasid kombeid. Aga kõik need puudused ei saanud

siin nii suureks tõusta kui mujal, ja ka üleüldine arwamine ei olnud kirikut põlgama hakanud, nagu lugu Saksamaal oli; nii ei olnud katoliku kirik Rootsis mitte sel mõõdul kadumisele küps kui Saksamaal. Kuid usupuhastusest oli walitsejale riigiliselt palju tulusid loota, mida temal sel ajal wäga waja oli. Gustav Wasa, kes Rootsi rahwuselisele iseseiswusele kindla põhja alla rajas, tahtis oma tööd sellega täiesti kindlustada, et ta ka katoliku kiriku wõimu murdis ja maa paawstiwõimu alt wabastas. Katoliku waimulik seisus, eeskotsas Upsala pääpiiskopp, oli uuioni-ajal ikka kõwasti Taani poole hoidnud ja rahwuselise püüde pahemaks wastaseks olnud; usupuhastuse kaudu wõis kuningas selle wägewa seisuse maha rõhuda. „Kirikud ja kloostrid on rikkad, aga riik on tühi ja wõimetu," räägis Gustav; kuningas oli wabaduse-sõdade tõttu wõlgadesse sattunud, usupuhastuse mõjul wõis ta kiriku ülearulise omanduse riigile wõtta. Kuid nende ilmaliste tulude kõrwal oli Wasal kahtlemata ka kindel arwamine Lutheri õpetuse tõsiduse kohta, mida siis ka riigile soowitas. Aga omas tegewuses oli kuningas ettewaatlik ja parajusepidaja. Ta ei hakanud katolilu kiriku wastu wägiwalda tarwitama, waid toetas aga usupuhastuse liikumist, nimelt sellega, et selle asja juhatajaid aitas ja nendele tähtsad ametid andis; nimelt wõttis ta Laurentius Andreae oma kantsleriks ja Olaus Petri sai Stokholmis mõjuwaks jutlustajaks. Üleüldse ei räägitud usuwahetusest ega uuest õpetusest lausa midagi. Ometi märkasiwad katoliku preestrid kuninga mõtet wäga hästi, püüdsiwad siis temale tüli teha ja rahwastgi selleks äsitada. Nii tuli Wasal mitme mässuga tegemist, nimelt Talaimaal, kus talupojad oma wõimu tähtsust tundsiwad ning selle pääle uhked oliwad, et unioni-ajal nemad daanlaste wastu wõitlemises eeskotsas olnud ja nende abil ka Wasa wabastustöö korda oli saadetud.

Wiimati tahtis kuningas a. 1527 Westeräsi riigipäewal kiriku-küsimust täitsa ära otsustada. Ka siingi tõendas ta jällegi, et ta riigile mingit uut usku ei taha tuua, waid aga Jumala puhast sõna kuulutada oli lasknud ja preestritelt paremaid elukiisisid nõudnud. Kuna aga riigiwalitsusele nüüd suured kulud pääle tulnud, olla tungiwalt waja, et riigiseisused temale uusi tuluhallikaid lubawad, muidu ei wõiwat riigi-asju enam ajada. Kõik märkasiwad kuninga mõtteid, et kirikumaid riigile taheti, ja pea tõusis — wastupanek. Julge Linköpingi (l. lin-tshööpingi) piiskopp Brask kinnitas kõwal sõnal, et waimulik seisus paawsti lubata kirikumaid ei tohi ära anda; sedasama arwas ka adeliseisus. Aga pea suutis Wasa oma walju kõne ja ähwardusega, et ta muidu krooni maha paneb, riigipäewa järeleandmisele saata; talupojad ja kodanikud leppisiwad häämeelega kirikumaade ärawõtmisega, sest nad lootsiwad nii ise maksude tõstmise eest päästa, mis muidu nende kanda oleks tulnud; ka adeliseisuse sai kuningas oma poole, kuna osa kirikumaid sellele lubas. Waimulikuseisuse wastupanek ei mõjunud nii enam midagi, ja riigipäew andis siis otsuse, mis Westeräsi-

receſs nime all tuntud on. Selle järel ſai kuningas õiguſe kiriku ülearuliſt omanduſt riigile võtta, ja ſeda woli tarwitasgi ta täie waljuſega; adelile anti need maad tagaſi, mis 1454 a. järele adelimeestelt kiriku kätte oliwad läinud; ainult puhaſt Jumalaſõna pidi riigis kuulutatama. Pääle ſelle määrati receſſis, et paawsti aſemele kuningas kiriku-päämeheks ſaab, waimulikud mehed ilmalikkude kohtude aluſeks ſeatakſe ja piiskoppide loſſid kuningale ſaawad. — Nii käidi Rootſis Lutheri uſu kiriku põhjusmõtte järele, ilma et Lutheri uſu õpetuſeſt eneſeſt ſõnagi oleks lauſutud. A. 1593 võeti Upſala kiriku-koosolekul Augsburi uſutunnistus Rootſi-riigis kiriku uſutunnistuskirjaks wastu, ja alles ſelle otſuſe järele liituſiwad Rootſi- ja Soome-maa awalikult Lutheri uſu külge.

Selſamal ajal, kui Rootſisgi, hakati ka Soomemaa kirikus muutmiſi uſupuhastuſe põhjusmõtte järele toime panema. Oma wälimiste kommmete tõttu mõjuw katoliku uſk oli ſoomlastele wõõraks ja hämaraks jäänud. Päälegi oli ſiin preeſtrite tarkus wäikene ja nende ſeiſukoht nii nõrk, et nemad walitſuſe määruſi takistada ei ſuutnud. Soome eſimene kirjanik Agrikola ütleb oma Uue Testamendi eeskõnes, „paljud preeſtrid olnud nii rumalad, et nad Ladina keelt kas ſugugi ei oſanud, wõi ainult wähe," mispäraſt nad oma koguduſeliikmete õpetamiſes hooletumad ja tuimad olla. Teiſed jälle ei ole ſugugi jutlustada wiitſinud, ega olnud ka rahwale „Meie Iſa" palwetgi wõi tähſamaid uſuõpetuſe tükkiſid kätte õpetanud. Edaſi kurtis ta: „Leidub ka ſääraſeid kõlwatuid ning tühja auu ja tulu taga-ajajaid, kes iſe oma kohuſeid õieti ei täida, ega teistelegi Jumalaſõna kuulutamiſt ei ſalli." Päälegi oli ſel ajal, kui Gustav Waſa walitſema ſai, Soome piiskopitool tühi; piiskoppi ei olnud, ega wõinud ſiis ſelle poolt wastupanekut tulla.

Kuningas jättis nüüd eſiti Turusſe ajutiſe piiskopi, aga a. 1528 määras ſinna ametiſſe tubli ja oſawa Martin Skytte. See mees oli truu katoliklane; ta ſeati katoliku kiriku pidukommetega ametiſſe ja pidas eluotſani oma mungatõotuſt (ta oli dominikani-munk). Aga Skytte oli leplik ja auus mees, kes kuninga ſeadustele wastu ei ſeisnud. Jumalateenistuſes jäeti aegapidi katoliku-aegne wälimine hiilgus maha, mõned pidustuſed ja palwepidamiſed kaotati ära, pidaliſi rongikäikuſid ei nähtud enam, pühitſetud weeanumad kaduſiwad kiriku-eſiſteſt jne. Tähtſam muutuſteſt oli aga ſee, et jumalateenistuſel nüüd rahwa keelt hakati tarwitama.

Waljumini talitas kuningas Soome kiriku-omanduſe ärawõtmiſes. Juba Skytte pidi oma ameti-tuludeſt iga aasta suure oſa kuningale lubama, muu ſeas 1000 marka raha ja hulga wilja. Pea aga tuliwad kuninga wolimehed ja käiſiwad maad mööda ümber, Westeråſi otſuſe najal kirikute ja klooſtrite maid ja preeſtrite ülearuſeid ſiſſetulekuid kroonule võtmas. Arwatakſe, et kuningas Soome kirikult ühtekokku 601 talu ja nende juurde käiwat 42 wabadikukohta ära on võtnud. Pääle muu võeti kroonule ka Soome piiskopi tähtſam omandus, Kuuſisto loſs ja mõis ühes ſelle küljes olewate

taludega. Lossimüürid lasti maha lõhkuda. Sellega tahtis kuningas tähendada, et Turu piiskopi kesk=aegne wägew riigiline tähtsus otsas oli. Kloostrid pandi kinni ja nende hooned tarwitati muuks otstarbeks; Raumal tehti kloostri hoonest kirikuõpetaja=maja; munkadele anti harilikult maale kirikuõpetaja kohad. Ainult Naantali naiskloster jäi alles ja wõis osalt oma maidgi edasi pidada, sest säälsetel nunnadel arwati raske olewat maailmas elada, kui neid kloostrist wälja aetaks.

Aga Gustav Wasa ei leppinud ainult kirikumaade kroonule wõtmisega, waid ta wõttis peatselt rööwimisewiisil kirikutest ka nende kallid asjad ära, nimelt kuld= ja hõbeanumad, kroonid ja muud ehted, mida wagad inimesed aja jooksul sinna oliwad kinkinud; nii wõeti a. 1554 Turu doomkirikust üksi 1520 loodi hõbedat, muudest kirikutest selsamal määral. Kõik wiidi kuninga rahakambrisse Stokholmisse. Muidugi ei olnud niisugune rööwimine kogudusele sugugi meelt mööda, aga kuningas, kes nimelt wanemal ajal ikka ahnemaks läks, ei hoolinud sellest ühtegi.

Katoliku kiriku wälimine külg oli küll peagi kaotatud, aga nii ruttu ei pääsnud uus õpetus weel rahwa meelesse juurduma, waid selleks oli mitu rahwapõlwe waja. Turus kuulutas puhastatud õpetust kõige enne 1525 a. Lutheri ja Melanchtoni õpilane Peter Särkilahti (l. särgilahti), kes Wittenberi ülikoolis magistriks oli saanud ja keda kodumaale tagasi tulles doomkiriku preestriks pandi; aga ta tegewusest ei teata suuremat. Soomemaa tõsine usupuhastaja oli alles Mikael Agrikola, kes 1510 a. ümber Uusimaal, Pernaja kihelkonnas, kehwa kalamehe pojana sündis. Ta sai esiti kirjutajaks piiskopp Skytte juurde, kes nooremehe agarust nähes teda omal kulul Wittenberisse edasi õppima saatis. Siin õppis ta puhastatud usuõpetust tundma. A. 1539 anti temale Wittenberis magistri=nimi, ning kodu tulles tõi ta Lutherilt ja Melanchtonilt hääd soowitused ligi, mille mõjul ta esiti Turu doomkooli rektoriks sai; Skytte surma järele a. 1550 pandi ta piiskopi asemikuks ning wiimati a. 1554 päris=piiskopiks, mis ametis oma surmani oli (1557).

Agrikolal on Soomemaa ajaloo kohta suur tähtsus. Agara ja osawa waimuliku mehena, nagu ta oli, püüdis ta kõigiti koguduste õpetajatele ja rahwale paremat õpetust jagada. Sellepärast hakkas ta Soomekeeles kirjandust muretsema, mille juures muude usupuhastuse eestwõtjate eeskuju järele käis, kes ka rahwakeelt kirjanduses tarwitasiwad (Luther tõlkis, nagu tuttaw, Piibli Saksa keelde). Sellepärast ongi Agrikola omale nimetuseks saanud „Soome kirjanduse isa." A. 1542 ilmunud aabitsaga algas Soome keelne kirjandus, aga selle järele tuliwad peagi palweraamat, Lutheri katekismus, Uus Testament a. 1548, ja hiljemini weel mõned osad Wanast Testamendist.

Agrikola oli Gustav Wasa armuosaline, ja selle mõjul saigi ta piiskopiks. Kuningas tarwitas teda ka riiklikkudes talitustes; nii läks ta a. 1557 saat=

konnaga Moſkwasſe Wene ſuurwürstiga rahu päraſt rääkima, mis asja ta ka iluſasti ajas, aga koduteel ſuri ta Wiiburi lähedal.

Teine uſupuhastuſe edendaja Soomes oli Paul Juusten, kes Agrikolaga ühes Wittenberis õppimas oli olnud ja ühtlaſi temaga a. 1554 ka piiskopiks nimetati, nimelt Wiiburisſe, ſeſt ſel aastal jagati Soomemaa kaheks piiskoppkonnaks. Ka Juusten on kirjanikuna tuntud, kuid ta kirjutas pääasjalikult Ladina keeli. Juusteni tähtſam kirjatöö on Soome keſk-aja piiskoppideſt; neid teateid täiendas hiljemini Porthan ja awaldas nad trükis. Hiljemini ſeati Juusten Turusſe piiskopiks, kus ametis ta ſurmani, ſ. o. 1576 aastani oli.

Lutheri alustatud uſupuhastuſe-liikumiſe kaudu lahkuſiwad terwe Põhja- ja oſa Lõuna-Sakſamaad, Skandinawia maad, Lääne-mere maad ja Soomema katoliku kirikuſt täitſa. Rooma paawſt ei olnud enam neis maades kiriklik päämees, waid iga maa ilmalik walitſeja oli ühtlaſi ka kiriku-asjadesgi ülemjuhataja. Kirik oli ka eelnimetatud maades oma ſeniſe ſuure ilmaliku waranduſe kaotanud, waimulik ſeiſus oma riigiliſe wõimu; ſelle pärandajaks oliwad würstid ja oſalt ka adeliſeiſus ſaanud. Aga ka waimliſe elu kohta oli ſuur edenemine ſündinud. Katoliku kirik nõudis inimeſtelt teatawalt oma õpetuſe pimedaſt pääſt uskumiſt, millega inimeſe uurija-waimu ahelaſſe pani; Piibelgi oli rahwale keelatud raamat, kuna ſelle lugemine inimeſt mõtlema ja kirikuõpetuſe kohta kahtlema wõis ſaata. Luther aga, kes Piibli lugemiſe ja hoolſa mõtlemiſe kaudu endale uſuliſe tõetundmiſe oli ſaanud, ſeadis oma õpetuſele otſe elutingimiſeks, et kõik ſeda uuriks ja arwuſtaks ja nõnda eneſele elu tähtſamates küſimuſtes äratundmiſt nõutaks. Sellega oli uſupuhastuſe põhjusmõtteks wabadus, ehk küll alati ja igal pool ſelle järele ei käidud. — Ja et kõigil koguduſe liikmetel wõimalik oleks iſeeneſele teadmiſi nõutada, oli neid waja omal keelel õpetada; jumalateenistus pidi ſiis nii ſeatama, et ſeda kõik mõiſtaks; jutluſel pidi ſelles tähtſam oſa olema[1]). Uſupuhastuſe põhjusmõte nõudis aga rahwa õpetuſt ei ainult kirikus, waid ka koolides — mis nõue ometi alles wiimaſel aastaſajal üleüldiſeks ſai — ja ſellel põhjuſel rajas ta ka rahwakeelſe kirjanduſe. Nimelt oli igal maal uſupuhastajate eſimene hool, kohe Pühakirja rahwakeelde tõlkida. Luther algas juba Wartburis olles ſeda tööd, ja a. 1534 ilmus Sakſa keeli Piibel trükiſt; Rootſis trükiti Uus Testament a. 1526, Wana Testament 1541. Soome keelde hakkas Agrikola juba Wittenberis Uut Testamenti tõlkima, mis ſiis a. 1548 trükis ilmus, aga terwe Piibel ſai Soome keelde

---

1) Selles asjas on „puhastatud“ (Kalwini) uſk weel-kaugemale läinud, kui Lutheri uſu juures lugu on; ſääl on jumalateenistuſe-kombed weel lihtſamad. Tõlkija tähendus.

alles aastasada hiljem (a. 1642). Eesti keeles ilmus a. 1553 Lutheri „Wäikene Katekismus", 17. aastasaja keskel tuliwad Tallinna keeli Stahli ja Tartu keeli Rossihniuse ewangelium- ja epistli-raamatud, Tallinna keeli ka laulu- ja palwe-raamatud; Uus Testament aga sai Eesti keelde alles a. 1686 Tartu keeli, a. 1715 Tallinna keeli, ja täis Piibel a. 1739. — Nagu juba nendest tähendusest näha, awaldati Piibli-raamatu kõrwal ka õige rohkesti muud waimulikku kirjandust. Aga sellegipärast ei kadunud ka protestanti-usulistes maades weel Ladina keel ja kirjandus üsna ära, waid see seisis weel mitu aastasada õpetlaste ühise keelena alles.

VI.

Eesti rahwas usupuhastuse ajajärgul*).

Ordo langemine ja lõpp. — Tagasiwaade ordo aja pääle. — Usupuhastuse algus ja edenemine suuremates linnades. — Usupuhastust takistawad piiskopid ja rüütlid. — Usupuhastus lausal maal. — Eesti waimuliku kirjanduse esimesed jooned.

Usupuhastus tõukas kõdunenud ordoriigi täiesti ümber. Ordo ja piiskopide walitsus põhjenes kesk-aja olude ja katoliku kiriku seadluste pääl ja kiratses seni naabrite nõrkuse põhjal päewast-päewa edasi. Usupuhastus aga õõnistas selle aluse ära ja ajas seinte sisse uusi praguseid. Seisuste wastastikuse waenuliku seisukorra kõrwa tekkisiwad usulõhed. Alasti omakasu ja sisemine waen, mida seni ühine hädaoht ja seisuste tulu ikka weel oli jõudnud kammitsas hoida, pääsis wallale. Ei hoolitud enam ühisuse, ei seisuse kasudest, igaüks waatas ainult o m a teede pääle, mis tema isikule hää oli. Oleks paras mees ilmunud, kes järsu meelega kõik wana oleks asemelt lükanud ja tugewa käega pisemad isikud ühise ilmaliku ainuwalitsuse alla sundinud, nagu Albrecht seda Preisimaal tegi, waheşt oleks ordoriik muudetud kujul edasi jõudnud elutseda. Aga pääştjat ei ilmunud. Meeste puuduse ja sisemise tühjuse sisse uppus ordo ära. Kui wälised waenuwäed kangemine hakkasiwad puhuma, ei leitud kaitsjaid müüride päält, ja wägewamad naabrid pärandasiwad suitswad waremed.

Ühewahe lootsiwad Saksa isamaalised ringkonnad, et Wolter von Plettenberg mees wõiks olla, kes lagunewad ordowalitsuse osad ühiseks würstikonnaks saaks kokku sulatada ja Liiwimaad Saksa riigile alal hoida. Wolmari maapäewal (a. 1526) nõudsiwad kõik seisused, et ordo, pääpiiskopi, Jurjewi (Tartu), Tallinna,

---

*) Kirjutanud W. R e i m a n.

Saaremaa ja Kura piiskoppide wallad kui ka linnad üheainsa ilmaliku walitseja all ühendataks. Pakuti Plettenbergile uut auu ja ametit. Aga elatanud ordomeister köheles. Tema juured oliwad liig kõwasti wanade olude külge kinnikaswanud, muutmine oli raskem korda saata kui waimustatud pakkujad märkasiwad. Targu katsus ta endist wiisi ristituult sõita. A. 1535 läks ta Wõnnu linnas hingama.

Oma järeltulijale, Hermann von Brüggenoyle, jättis Plettenberg raske päranduse korraldada. Pääpiiskopp Thomas Schöning oli 1530 Preisi hertsogi Albrechti wenna, Brandenburi markkrahwi Wilhelmi abiliseks wõtnud, et tema wägewate sugulaste toel wana wõimu taga ajada. See kiskus Liiwimaa sekelduste sisse ei mitte ainult Albrechtiga, waid ka Poola kuninga Sigismund I., kes Wilhelmi onu oli. Mõlemad lootsiwad segadustes Liiwimaad oma wõimu alla saada. Wilhelm ei hoolinud maast ega rahwast, waid tema püüd oli wõimalikult suurt tükki omale saada. Et aga endisteſt peremeeestest keegi mitte oma osa hääga käest ei andnud, siis puhkes sisemine waenutuli lõkkele, mis enne ei kustunud, kui Liiwimaa tuhahunikuks tehti. Esmalt katsus tema Riia ja Jurjewi (Tartu) doompraosti kohti oma kätte hiilida, mis suurte sissetulekutega ühendatud oliwad. Katse läks nurja. Siis heitis ta silma Saaremaa piiskoppkonna pääle. Siin pidas kõlwatu Reinhold von Burhöwden ametit. Kerge waewaga meelitas Wilhelm ühe osa piiskopi mõisnikka, eesotsas mõjuka von Ungerni perekonna, oma poole. Need walisiwad tema ka tõesti piiskopiks, ja Läänemaa heitis 1532 tema alla. Kuid Saaremaa hoidis wana piiskopi poole ja nüüd riisuti ja laastati wastastikku piiskoppkonna maid ja rahwast. Wiljandi maapäew tunnistas ennast 1534 wana piiskopi poole. Wilhelm pidi taganema ja tema sõbrad põgenesiwad wäljamaale, kus nad igalpool waenu endise kodumaa wastu õhutasiwad, kus juba muidugi ordomeister ja pääpiiskopp, linnad ja mõisnikud teineteist olekssiwad sõõnud. Jseäranis põnewaks läks seisukord Tallinna linna ja Harju-Wiru rüütelkonna wahel Johann von Uexkülli surmamõistmise pärast. Aastate kaupa nõudis see ordomeistri lepitust, enne kui tüli wähe ära sumbutati. Uut õli walas 1539 tulle pääpiiskopi Schöningi surm. Tema abiline Wilhelm sai asemele, aga Riia linn ei tahtnud temast teadagi, waid ähwardas kogunisti tema sissetulekuid koolide, kirikute ja haigemajade ülespidamiseks tarwitada ja astus 1541 Schmalkaldi ühenduse liikmeks. Alles siis, kui Schmalkaldi sõja õnn katoliklaste poole kaldus, nõrkes Riia linn pisut järele ja andis 1551 ordomeistri Heinrich von Galeni nõudmise pääle doomherrade majad ja wara wälja, tohtis aga doomkiriku omal pidada. Uuesti otsis Wilhelm tuge wäljaspoolt. 1554 wõttis tema Meklenburi hertsogi Hans Albrechti wenna Christofi, 19 aastase poisikese, omale abiliseks, kes pääle selle weel Daani, Poola ja Preisi walitsejatega sugulises seisis, et nende waral Liiwimaal oma wõimu tõsta, ehk küll Wolmari maapäew 1546 ära oli keelanud, niisugste

ametite pääle wäljamaa würstiſid ja iſandaid walida. Aga pääpiiskopp murdis oma wande ja wõttis weel äraandmiſe abiks, et wõimule pääſeda. Kullaga ostis tema ordomarſhali Jasper von Münsteri oma poole. Päraſt Galeni ſurma pidi tema ordo etteotſa astuma, Christof ordomeiſtri abiliſeks ſaama ja ſiis tahtſiwad äraandjad ſaaki oma wahel jagada, ja ilmalikuks walitſuſeks muuta. Preiſi hertſog pidi 10,000 mehega Kuramaa kaudu Riia alla tungima ja laewawäe Pärnu ſaatma. Salanõuud aga tõuſiwad üles, Münster põgenes Poola kuninga Sigismund II. Augusti juurde, Galeni abiks ſeati Wilhelm von Fürſtenberg, Poola äge wastane, pääpiiskopp ja Christof wõeti Kokenhuſenis wangi, Riia jäi ordole ustawaks. Aga pääpiiskopi ja Münsteri kihutuſel ſeiſis nüüd ka warsti Sigismund II. 80,000 mehega Kuramaa rajal. Wilhelm von Fürſtenberg, kes päraſt Galeni ſurma, ordomeiſtriks oli walitud, wõttis 7000 Saksa ſõjameeſt, mõni tuhat talupoega ja 6 ſalgakeſt palgaſulaſeid (Landsknechte) kokku ja läks temale wastu. Poola eelwägi ſeiſis Poswoli linnakeſe juures. Siit ſaatis Sigismund palja mõõga ordomeiſtrile: ſelle wõtmega awawat tema pääpiiskopi ja tema abi wangikoja ukſed. Kaua kahtles Fürſtenberg. Siis reiſis ta Poswoli, palus põlwili kuninga käeſt andeks, lubas pääpiiskopi wabaks lasta, Christofi tema abiks tunnistada ja kõik pääpiiskopi omanduſe tagaſi anda. See ſündis 5. ſept. 1557. 14. ſept. tegiwad mõlemad wastaſed kaitſelepingu — Wenemaa wastu!

Poswoli rahu näitas kõigele maailmale, et ordo mäda ja ümberkukkmiſel oli. Iſeäranis armas oli ſee Wene tſaaril Joan IV. kuulda, kes juba 1553 aastaſt ſaadik ordo pääle hammaſt ihus ja parajat aega ootas, et ordomaid Weneriigiga ühendada. Armas oli Poswoli leping Joan IV. ſeda enam, et ſiin ordo tema wastu oma sõna murdis ja põhjuſt andis mõõgaga ſekka lüüa. Kauaſe kauplemiſe järele oli tema 1554 endiſeid lepinguid ordoga 15 aasta pääle pikendanud — temal oli weel Krimmis ja Kaſanis tatarlastega talitamiſt, — aga kõige raskemate tingimistega: ordo kohuſtas ennaſt, et tema ial mitte Poolamaaga sõpruſt ei ſobita ja lepingut ei tee, ja tſaar nõudis Jurjewi (Tartu) piiskopi käeſt iga elaniku päält ühe marga aastamaksu ja kõik wanad wõlad weel järelmaksta! Piiskopp pidi ſelle wälja arwama ja maksu kolmandal rahuaastal tema kätte toimetama, edaspidi aga iga aasta maksu korralikult ja wiibimata ära tasuma. Liiwimaa aga ei mõtelnudgi maksmiſe pääle, waid ſaatis 1557 ſaadikud Moſkwa lepingut pehmendama. Tſaar pani weel raskemad nõudmiſed ette. Saadikud ütleſiwad, et neil woli ei olewat, kuulmata nõudmiſi täita. Nad pöörasiwad koju tagaſi. Nende eel oli sõjakuulutus Liiwimaale jõudnud. Joanil ei olnud waja kauem oodata. Tatarlaſed oliwad ära wõidetud.

Januarikuu lõpul 1558 ilmuſiwad 70,000 Wene ratſameeſt piiri pääle. Tſaar oli neid käskinud ümber pöörda, kui nad ordomeiſtri ja piiskopid sõjawäega piiri kaitsmaſt leiawad. Ta tahtis teada ſaada, kas raudrüütlid alles

needsamad oliwad, kui 50 aasta eest Plettenbergi päiwil. Tarwilikul korral oli ta walmis rahulepingut pikendama.

Aga piiri pääl ei rihku ega räbku. Mõisnikud ja rüütlid prassiwad Tallinnas suurtsugu mehe pulmapeol, „mida lapselaps weel peab mälestama.“ Sinna toodi sõjasõnum: Wenelane riisub ja põletab Jurjewi-Tartumaal. Aga sõnum peeti salaja, et pidu röömu ei rikutaks! Wana Fürstenberg otsib abi Saksamaalt, Rootsist, Daanist, tema kiirkäsud kihutawad ühest mõisast ja maakonnast teise ja kutsuwad wiiwitajaid lipu alla. Aga üks on haige, teisel puuduwad sõjariistad, pääpiiskopi pääs käiwad wanad pahandused weel ringi, Saaremaa piiskopp luiskab, ta pidawat randa Rootsi päälekippumise wastu kaitsma, ehk Rootsis küll keegi sest kurjast nõuust undgi ei näe, Jurjewi (Tartu) piiskopp palub wastu, ärgu ordomeister abiga liialt rutaku! Seda suurem rutt on waenlasel. Kolmes salgas rüüstawad nad Jurjewi (Tartu) pool, Wiru-Harjumaal ja pääpiiskoppkonnas kuni Riia linnani. Wastupanemise pääle ei mõteldagi. Kes pääseb, see põgeneb lossidesse ja linnadesse warju. Jurjewisse (Tartusse) ei mahu abiotsijad kõik sisse. Uulitsad, turud, surnuaiad on täis nälgiwat rahwast. 10,000 meest, naist, last ei lasta wärawatest linnagi. Nemad asuwad linnakraawidesse. Õhtu kuuldakse linna õnnetumate walukisa ja surmarögisemist, kes nälja ja külma käes ja waenlaste kuulide sajus otsa lõpewad. Siis jäi waiksemaks, ikka waiksemaks, wiimati päris waikseks: 10,000 inimesest oli 10,000 surnukeha saanud.

Märtsikuus 1558 tuliwad seisused Wolmari maapäewaks kokku, ja teewad häbistawa otsuse: 60,000 taalri eest Moskwa tsaari käest rahu o s t a. Saadikud lähewad teele ja katsuwad sellest summast maha nuruda. Joan wiiwitab, kuni saksad arusaamata kergemeeles sõjariistade rahu murrawad ja Narwast tuliste kuulidega Iwangorodi laskma hakkawad. Fürstenberg käseb Paide sundijat Bernhard von Schmerteni Narwale appi rutata. Schmerten jääb rahulikult Paide. Wiljandi kahtlane ja kahekeelne päälik Gotthard von Kettler lööb Narwa lähidale leeri üles ja wiibab aega lõbusasti wõiduajamisega, kuna Narwa päälik Ernst von Schnellenberg jalgele tuld annab, et kallist elu päästa. 11. mail langeb Tallinamaa tähtsam kindlus pea wastupanemata waenlase kätte. Mis oli Moskwa tsaaril wiga Liiwimaa 60,000 taalrit tagasi lükata, kui terwe Liiwimaa näis ilma mõõgahoobita tema kätte sattuwat. 5. juunil laskis tema ordomeistri saadikutele ütelda, tema nende raha ei tahtwat, Jurjewi (Tartu) piiskopp Hermann lubanud linna ja piiskoppkonna muidugi tema kätte talitada. Ta teadwat wäga hästi, kuidas ordomeister hiljuti Poola kuninga ees pääd wastu maad löönud. Tulgu ordomeister, pääpiiskopp ja piiskopid ja alandagu endid tema ette nõndasamuti. Kui mitte, siis olewat tema werest ilmasüüta, mis Liiwimaal walatawat.

Päew pärast Narwa langemist sõitis ordomeister Liiwimaa sõjawäega — terwelt 200 meest — Kirumpää lossi (praeguse Wõru linna lähidal). Wolmarist oli tema käsud saatnud, et terwe maa läkitagu kõik oma sõjawäed

esimese rohu tärkamisel Jurjewi (Tartu) ümber kokku. Aga sel aastal (1558) tärkas Liiwimaal wärske rohi paiguti wäga hilja, paiguti ei tärganud ta sugugi. Pääpiskopp wabandas, et tema enesel omad lossid olla kaitsta; Saaremaa piiskopp ei tulnud ka mitte, tema kauples juba oma maid Daani kuningale müüa; Harjus ja Wirus ei olnud rohi ka mitte tärganud, sest rüütlid tingisiwad Rootsis ja Daanis oma äraandmisele wõimalikult rohkeid eesõigusi, Kura- ja Liiwima mõisnikud ei arwanud suuremalt osalt sõdimist ka mitte kasulikuks ja jäiwad koju. Siisgi, kui ka aegamööda, kaswas ja kaswas ordomeistri wägi Kirumpääl tilga kaupa ja tõusis wiimaks koguni 8000 inimese pääle.

Hommiku poolt lähenes Peter Schuiski aga 60,000 wenelasega. Ilma püssipauguta andsiwad Saksa rüütlid ühe lossi teise järele tema kätte. Ainult kindel Wastseliin pani wahwa Georg von Uexkülli juhatusel julgesti wastu. Ka Jurjewi (Tartu) piiskopi sulase Lustferi äraandmine läks nurja. Tumedalt kostis Wastseliinast suurtükkide mürin Kirumpäha ja kutsus meistrit appi. Aga see ei saanud paigast liikuda. 30. juunil 1558 andis Wastseliina kindlus alla. Fürstenberg taganes Walka. Siin wõeti sõjajuhatus ordomeistrilt ära ja anti libedakeelse Kettleri kätte, kes ühtlasi tema abiks tõsteti. Kettler oli ago Poola erakonna pää Liiwimaal. Tema meelest oli ordo lõpp kindel, ning ta palaw soow oli, ise Liiwimaa üle polakate abil ilmalikuks peremeheks saada, nagu Albrecht Preisimaal. Sellepärast heideti Fürstenberg kõrwale, kes Liiwimaa iseseiswust kaitses ja Poola wastu tööd tegi.

Üheksa päewa pärast Kettleri walimist langes Jurjewi (Tartu) ühes 552 suurtükiga waenlase kätte. Awalikult nimetati piiskopp Hermann Wesseli äraandjaks. Suur oli saak. Fabian Tiesenhausen ükssinda kaotas 60—80,000 taalrit, ehk küll hiljuti, kui Fürstenberg raha sõjapidamiseks ja palgasulaste maksmiseks nõudis, kellelgi punast kopikat hinge taga ei olnud.

Kui häbi weel wõib suurem olla, kui Narwa wõi Jurjewi (Tartu) langemine, siis wõiks seda nimetada, et ordo kindlused Põltsamaa, Laiuse, Rakwere, Toolse, Röngu, Kawilda alla andsiwad, ilma et wastupaneku katsetgi tehti. Schmerten jookšis Paidest ära ja jättis kindluse tühjaks, ilma et waenlast kuskil näha oli. Küll wõidab Kettler Röngu jälle tagasi, lööb waenlasi Tõraweres ja ajab neid Jurjewini (Tartuni) taga. Aga kuna wenelased Jurjewist (Tartust) endid taganemisele walmistawad, pöörab Kettler äkitselt ümber ja läheb terwe wäega Tallinnasse — oma haiget jalga parandama. Tõepoolest ajasiwad teda tema enese tumedad plaanid Tallina ruttama, sest üks osa saaki ähwardas Daani kuninga Christian III. kätte sattuda. Selle hädaohu sai ta ka ära pöörda ja pääle selle ennast rikka Paadise kloostri peremeheks teha. Kewade 1559 lubas Moskwa tsaar pooleks aastaks sõjariistade rahu pidada, sest Krimmi tatarlased hakkasiwad jälle wastu tõrkuma, ja Liiwima peremehed saiwad hinge taga, oma maade pärast teiste naabritega edasi kaubelda. Jurjewi (Tartu)- ja Wirumaa aga jäi wenelaste kätte, niisama kõik wõidetud kindlused, mis ordowalla kaheks osaks lõhkus. Ei

kestnud kaua, siis sai neid osasid weel rohkem. Sest 31. augustil 1559 andis Kettler Liiwimaa Poola kuninga kaitse alla, kes selle eest ribakese maad Wäina ääres ning mitmed tähtsad kantsid pandiks wastu sai. 15. sept. tegi pääpiiskopp sedasama oma maaga ja lossidega. Polakad paniwad omad mehed lossidesse, muud warju neist ei tulnud. Kettler seletas, et Poola abi wiibib, nii kaua kui Fürstenberg ordo eesotsas seisab. 17. sept. tõstab Kettleri erakond oma mehe pukki, aga juba 9 päewa hiljem pudeneb ordoriigi küllest uus lamakas maha. Saaremaa piiskopp Johann Münchhausen müüb oma piiskopiwalla 30,000 taalri eest Daani kuningale Friedrich II. ära ja paneb ise Saksamaale plehku. Uueks Saaremaa isandaks saab kuninga wend Magnus, niisama wilets mehike, nagu seniseb Liiwimaa isandad. Siisgi kisub tema ka ordo kolmandiku Saaremaal Maasi linnaga (Soneburgiga) oma kätte, ka Läänemaa heidab tema alla, Tallinna piiskoppkonna ostab tema Moritz Wrangeli käest ära ja saab ka Kura ehk Pilteni piiskoppkonna oma wõimu alla. Suur oli selle üle Kettleri pahandus, kelle osa ikka rohkem kokku kuiwas, aga parata ei olnud midagi. Uued Wene sõjawäed ujutawad maa üle, kindel Marienburg langeb wenelaste kätte. Ordo salgakesed taganewad igalpool wõimsa waenlase eest, palgasulased nurisewad, sest palgad jääwad maksmata. Ainult wahwa maamarshall Philipp Schal von Bell julgeb 2. augustil 1560 Härgmäel Walga lähidal tuhande mehega waenlastele wastu astuda. Ta arwab, et temal Wene eelwäega tegemist on, aga 12,000 wenelast piirawad tema ümber. Maamarshal ise, tema wend Werner, 11 lossipäälikut, 120 rüütlit wõetakse wangi, teised raiutakse maha. „Nii langes ordo lipp Härgmäe wäljadel — ei ial enam ole tema lahingis lehwinud.“ Wiljandi müüride alla koguwad wõidurikkad waenlased. 450 suurtükki müriseswad selleşt Liiwimaa tugewamast kantsist neile wastu. Kindluse kaitsmist juhatas wana Fürstenberg ise. Tema langemist peeti ilmwõimatumaks. Aga juba 26. augustil oli Wiljandi wenelaste käes. Palgasulased awasiwad waenlasele ise kindluse wärawad. Neile oli lubatud elu kinkida ja Wiljandi warandusteşt ühes wõtta, mis kanda jõudsiwad. Kahtlus Kettleri wastu kaswis. Tema oleks wõinud wanaraugale Fürstenbergile abi wiia, aga see ei sündinud mitte tema isiklikkude kasudega kokku. Kõlwuline kahju, mis ordo selle läbi sai, oli weel suurem ja raskem kanda, kui kindluse kaotamine. Seda häbi ei jõudnud ka mitte enam ära pesta noor waper ordorüütel Kaspar von Oldenbokum, kes käputäie meestega Paidet 5 nädalat otsa julgesti arwurikka Wene wäe wastu kaitses ja tema taganema sundis. Iga lugupidamine ordowalitsuse wastu kadus. Talupojad, kes aastasajad otsa raskeid kormaid oliwad kandnud ja keda nüüd warjamata waenlase riisuda jäeti, arwasiwad ükskord tunni tulnud olewat, et oma waewajatele hirmsasti kättemaksta, kes nüüd niisama abita ja wäetimad oliwad, nagu talupojadgi. Nad koguşiwad salkadesse kokku, põletasiwad mõisad maha, tapsiwad, keda mõisnikkudest kätte saiwad, ja ähwardasiwad terwe rüütliseisuse „ärahäwitada ja kustudata“. Nemad

tõstsiwad ühe sepa kuningaks ja wiisiwad tema wankris ühes, mille kõrwal 12 kannupoissi jooksiwad ja mille eel üks talupoeg ratsa torupilli ajas. Tallinna linnale pakkusiwad nemad rahu ja sõprust ja kutsusiwad kodanikka rüütlite wastu lepingut tegema. Raekohus annab nõuu ettewõtet mahajätta. Talupojad ei taha sellest teadagi, waid piirawad Kolowere lossi ümber, kuhu palju mõisnikka oma perekondadega on põgenenud. Aga Christof Münchhausen kogub Saksa sõjawäge nende wastu. Ta sunnib ka „Lihula ja teiste kohtade talupojad enesega ühes tulema, muidu ähwardab tema nad alasti riisuda." Talupojad teewad Münchhauseni käsul, nagu tulekssiwad nemad Kolowere ümberpiirajatele appi, kuna Münchhausen ise aga teisest külgest Saksa sõjameestega piirajate kaela langeb. 70 talupoega leiawad surma. Kuningas wõetakse wangi ja kistakse neljaks lõhki. Teisi talupoegi piinatakse hirmsasti ja hukatakse siis Kolowere ja Tallinna wärawate ees ära. Seega lõppis talupoegade w i i m a n e wastuhakkamine a. 1560. Sest ajast pääle ei katsunudgi ordo enam maad päästa, waid ordo wõimumehed hoolitsesiwad weel ainult eneste eest. Läbirääkimised Poola kuningaga wenisiwad pikale, Poola abist ei olnud suurt tunda. Wene salgad ulatasiwad Wõnnuni, Pärnuni, Tallinnani. Tallinna meeste hulljulge päälekippumine Pärnu maanteel 11. septembril 1560 lõõdi tagasi, aga ootamata wahwus pani ometi waenlast imestama ja Paide poole taganema. Et ordo poolt enam mingit toetust loota ei olnud, ütlesiwad Tallinna linn ja Harju, Wiru ja Järwa rüütelkonnad ordomeistrile ustawuse-wande üles ja andsiwad 4. juunil 1561 maa ja linna Rootsi kuninga Eeriku XIV. walitsuse alla. Nüüd tõttas ka Poola kuningas ja Kettler. 28. noowembril kirjutati Wilna linnas lepingule alla: oma Poola sõpruse palgaks sai Kettler Kuramaa Poola ülemwalitsuse all pärandatawaks laenuks; tema astus ilmalikku seisusesse ja wõttis omale Kura ja Semgalli hertsogi nime. Kõik maa siin pool Wäina jõge sattus Poola kuninga kätte, kes temale Augsburgi usutunnistuse wabaduse, Saksa walitsuse ja Saksa keele ainuõiguse lubas alal hoida. 5. märtsil 1562 wabastas Kettler Riia ordolossis rüütlit nende ustawuse-wandest, wõttis ordomantli seljast ja andis ordo risti, pitsari ja lossi wõtmed Sigismundi woliniku, würst Radziwilli, kätte. Seega lõppis Saksa ordo Liiwimaal. —

Langemise põhjused ulatawad tema alustusesse. Ordo põhjendati wäikse palgakese wõõramaa inimeste pääle maa päriselanikkude allaheitmiseks ja pärastiseks rõhumiseks. Saksamalt ei tulnud suuremaid hulkasid, nimelt põlluharijaid mitte järele, et pärisrahwaid oleks wõidud ära häwitada, nagu Preisimaal, ja uute peremeeste ja uute orjade wahele ei tekkinud wähemat ühendawat sidet. Wõitjad paniwad karmilt kõik need olud siin maksma, milles nad Saksamaal oliwad üleskaswanud. Saksamaal walitses aga sel ajal täie jõuga laenumeeste woli, kes alama rahwa orjusesse surusiwad. Päälegi puudus meie maal ülem-wõim ja kuningas, kes wähegi oleks alama rahwa tulusid kaitsnud. Saksa keiser, kelle ülem-walitsus ka Liiwimaa üle

ulatas, elas kaugel, paawſt Rooma linnas kirjutas küll kaitſekirju uute ristilaste warjuks, aga ei jõudnud kirjadele tarwilikku mõju anda. Niiſama wähe Liiwimaa piiskopid oma doomherradega, kloostrid oma munkadega, kirikud oma preestritega. Siit leiame eſialgu tõesti mehi, kes oma aja haridust oliwad omandanud, kelle elu puhas ja laitmata oli, kes iſeeneſe ſalgamiſega waimulikule tööle aſuſiwad ja õiguſe ees julgesti häält tõſtſiwad. Aga lood muutuſiwad pahemaks. Waimulikud ülemad ajaſiwad ilmalikku politikat ja tarwitaſiwad oma ſihtide kätteſaamiſeks politika abinõuuſid, nagu kawaluſt, walet, wõltſimiſt sõnamurdmiſt, äraandmiſt, wägiwalda. Alamad waimulikud ſattuſiwad tooreste olude ſees iſe ka tooruſe, laiskuſe, kiimaluſe ſisſe, kes karja pügaſiwad, aga teda toitmata jätſiwad. Siisgi — rahwa wastu ei ole nemad ialgi mitte nii waljud olnud, kui ilmalikud iſandad. Nende kõwera kepi all oli ka meie maal kergem elada.

Kristuſe sõjateenistuſe, päraſt Saksa ordo rüütlid oliwad inimeſed, kes enamasti rahurikkumiſe päraſt oma kodumaalt oliwad pidanud lahkuma. Et alalõpmata sõjad ühtelugu ohwrid nõudſiwad, katſuti ikka uuſi järeltulijaid ſiia meelitada. Paawſt kuulutas, et igaüks, kes kirikuneedmiſe all ſeiſis, needmiſeſt lahti ſaab, kui tema ordo liikmeks heidab. „Kes enne ſeda rööwinud, põletanud on ehk liigkaſu wõtnud, temale annab ordopreester kõik andeks.“ Sellepäraſt oli mõõgawendadel ligidal ja kaugel ſee nimi, et nemad wägiwaldſed olewat ja „ilma ſeaduſeta ja ilma kuningata“ tahtwat elada. Kui nemad endid Saksa ordoga, kes a. 1229 Preiſimaale oli aſunud, ühendada ſoowiſiwad, ſeſt et häda ſundis, ei tahtnud Saksa ordo neiſt midagi teada, ſeſt et nad endid misgi ſeaduſe alla ei paenutawat. Alles paawsti rõhumine pani ühenduſe toime. Aga Preiſi kõrgemeiſtrite kaebtuſed Saksa ordo uue oksa üle Liiwimaal ei kustu. — Rahaga oſtmiſt toimetati häämelega paawsti juures. Kus mõõk ja raha ei aidanud, ſääl murti tehtud lepinguid ja wõltſiti dokumentiſid. Inimeſed, kel ordoreeglite järel muud ei olnud õppida, kui sõjariiſtadega ümberkäimiſt, Meie Iſa palwet ja uſutunnistuſt, kelle terwe waimutoit ordokroonika oli, kuſt neile ſöögiajal päätükk ette korutati, inimeſed ilma iſamaata, ilma naeſeta ja lapſeta, maale wõhiwõõrad, kus nad aſuſiwad, ja ometi ſelles arwamiſes, et alla heitedud rahwad ainult nende himude täitmiſeks olemas on, inimeſed, kes pikad aastad otſa, pääl paarikuuſe sõjakäigu, ainult wedelemiſele elaſiwad, nemad *pidiwad* ekſiteede pääle ſattuma. Iſegi eſialgne sõjamehelik tublidus närtſis ſelles pehmes elus. Wene bojaril, kes webruarikuus 1559 wangi wõeti, oli õigus ütelda: „Sakſtele ei ſa keegi midagi meele järele teha: Suwel on neil sõjapidamiſeks liig kuum, ſiis tahawad nad oma sõjariietes ära ſulada; talwe on neil jälle liig külm, ſiis peawad nad ſulewoodiſid, wiina, õlut ja ſuurt kraami ühes wedama.“ Üleüldiſed kaſud kaduſiwad täiesti, ükſik iſik astus aſemele. Kui ordo-laew hukkaminemiſel oli, põgeneſiwad juhid ja wõtſiwad ühes, mis wõtta oli. Et ordos

ka auusaid mehi leiti, tunnistab Plettenbergi kõrge kuju. Aga selleaegiste ajalookirjutajate silma paistis suurem osa ikka mustades värwides. —

Sagedasti peetakse meie aja mõisnikka ordorüütlite järeltulijateks. Aga ordorüütlitel ei wõinud seaduslikka järeltulijaid ollagi, sest nemad elasiwad, nagu mungad kunagi, ilma abieluta, ilma perekonna hariwa ja kaswatawa mõjuta. Mõisnikud on wasallide ehk laenumeeste järeltulijad, kes pikkamisi kõik õigused ja eesõigused omale päriswad, mis ordol olnud. Just nemad saiwad waheliikmeks maapäris-peremeeste ja pärisrahwaste wahel. Nende teowisi järele kujunes Eesti rahwa elu ordoajal kõige rohkem.

Laenu-olud on lugijal Lääne-Europa ajaloost tuttawad. Maaisandad jagasiwad suuremad ehk wäiksemad maaosad ustawatele meestele wälja lühema ehk pikema aja pääle tarwitada. Selle eest pidi laenumees laenuandja wastu mõnesuguseid kohuseid täitma. Neist oli tähtsam ja kulukam sõjateenistus. Maaisandad ise seiswaid sõjawägesid ei pidanud, waid kutsusiwad tarbekorral laenumehed nende sulastega kokku. Alles ordoaja lõpu poole hakati raha eest sõjamehi (Landsknechte, Söldner, Soldaten) palkama, kui laenumehed iseseiswaks tõusiwad ja wastikuks läksiwad.

Nagu muud Läänemaade olud, nii kanti ka säälne laenuwalitsus 13. aastasajal meie kodumaale. Ainus maaisand oli esialgu siin piiskopp Albert, kes ristisõitjatega tüki Läti- ja Liiwimaad oma alla heitis. Ristisõitjad aga tuliwad ja läksiwad nagu rändajad linnud. Et alati sõjawalmis wägi käepärast oleks, asutas Albert Kristuse sõjateenistuse wendade ordo ja andis ühtlasi sõjaka waimuga sakslastele maad laenuks. Aga ordo ei paendunud Alberti käes mitte kui hädaohtlik tööriist, waid ajas warsti karwad püsti. Ordo tähtsus ja tarwitus rahutumal ajal tõstis wägewasti tema iseteadwust. Palga nõudmistega astus tema piiskopi ette: sõjawaewa eest andku tema osa wõidetud maast ordole! Ja Albert andis, küll mitte pärisomanduseks, waid laenuks. Ordo sai wõidetud maa ühe kolmandiku laenumeheks, mis eest ta piiskopi sõdimisi pidi sõdima. Kui nüüd piiskoppkonnad Jurjewis (Tartus), Saare-Läänemaal ja Kuras juurde tekkisiwad, sai ordo ka nende käest maad laenuks. Selle eest pidi ordomeister piiskoppidele ustawust wanduma, kirikut waenlaste eest kaitsma ja oma isiku kohta kohtumõistmise piiskoppi hooleks jätma. Ordo ja laenuosade elanikkude üle mõistis meister kohut, aga ordo alamad tohtisiwad ilmalikkudes asjus piiskopile edasi kaewata; ilmalik kohus ordoliikmete üle seisis küll meistri käes, aga waimulikkudes asjus oli piiskopp kõikide ülem-kohtumõistja. Pea kaswas wägew laenumees maaisandatel üle pää. Mitmest uuesti wõidetud maakonnast ei andnud tema piiskoppidele pörmugi, nii Eestimaal, waid nõudis weel sellestgi maksust kolmandiku enesele, mis pääpiiskopp Riia linnast sai. Täielikku iseseiswust püüdis ordo, ülemwalitsust terwe maa üle. Muidugi ei tahtnud waimulikud mehed hääga oma eesõigusi käest lasta riisuda. Et ordole mõjusalt wäewallaga wastu panna, ei saanud mitte allaheidetud talupoegade

sõjawäest, kelle süda alati wastase poole kaldus. Häda sundis piiskoppa uuesti tulega mängima. Jälle andsiwad nemad oma maadest uued tükid sisserännanud sakslastele, kes rüütlite wiisi sõda oskasiwad pidada, raudriidis ja Läänemaade sõjakunsti abil. Uued laenumehed hakkasiwad muidugi nagu esimene ja suurem laenumees, ordo, maaisandate õigusi oma poole sitkutama. Ordo alalised päälekäimised sundisiwad waimulikka ülemaid laenumeeste soowisid täitma, kes wastasel korral waenlase s. o. ordo poole löiwad. Mida wõimetumaks maaisand läks, seda kõrgemale tõusis laenumeeste wägiwald; seda kiiremini kahanesiwad kohused laenuandja wastu ja seda rutemini kaswasiwad nende eesõigused. Jõuetuse haigust põdes iseäranis Daani walitsus Talinnas. Sedamööda tõusiwad Harju ja Wiru laenumehed kõige esmalt kangekaelseteks wägimeesteks, kes kohe sõjariistad kätte kahmasiwad ja kuninga lossid oma kätte kiskusiwad, kui Daani walitsus midagi ettewõttis, mis laenumeestele ei meeldinud. Just nemad oliwad oma maaisandale were- pooleşt wõõrad ja kaldusiwad ennem oma weresugulaste poole Liiwimaal. Niihästi Wirus ja Harjus, kui ka piiskoppkondade laenumehed oliwad peaaegu kõik sakslased, kes Alam-Saksamaalt tuliwad, enamasti Westfalenist, sääl kui poolwabad piiskoppa teenisiwad (ministeriales), aga „rüütli wiisi“ elasiwad. Kõrgema mõisniku seisusest ristisõitjaid (nobiles) ei jäänud mitte siia, waid need läksiwad koju tagasi, kui patud ära oliwad pestud. Jääjad oliwad waesemad inimesed, kel kodu kitsaks jäi, kuna siin wõimalik oli kergesti jõukaks ja ruttu mõjukaks saada. Sedamööda leiame laenumeeste killast tihti ka linnakodanikka ja kaupmehi. Muud ju nende käest ei nõutud, kui et sõjateenistusele kõlblikud oliwad. Wana rüütliwere pääle ei wadatud. Esiotsa anti laen neile ainult lühikese aja pääle tarwitada. Suri laenumees siis läks tema maaosa maaisanda kätte tagasi ja see wõis tema anda, kellele tahtis. Suri maapärisperemees, siis pidi laenumees tema järeltulijat paluma, et see tema õigusi uuendaks. Aga pärastpoole oskasiwad laenumehed maaisandate kitsikusi osawasti tarwitada ja muretsesiwad enestele tähtsaid eesõigusi: maatükk kinnitati endise tarwitaja järeletulijatele; anti mitme põlwe pääle, nii kaua, kui temal meestesooşt järeltulijaid oli; lubati ka tütardele pärandada; jagati terwele suguwõsale pärimise õigus. Nii alla suruti laenuandja õigused, et laenusajaad laenuosa oma pärisomanduseks hakkasiwad pidama. Laenuandjad pidiwad päälegi seda neile weel mitmesugustes „õiguste“ ja „armude kirjades“ kinnitama, ehk „õigus“ laenuisanda meeleşt küll sula ülekohus oli ja „arm“ muud ei olnud, kui laenuisanda sunnitud järelandmine.

Sõjakas ordo, kel ordorüütlit muidugi tugewaks ja harjunud sõjawäeks oliwad, ei tarwitsenud laialisi maalamakaid ja õigusi laenumeestele wälja jagada. Tema ise walitses otsekohe (Wögte, advocati) kaudu maa ja rahwa üle ja pani kasud oma kaukasse. Kui siisgi wahel ka ordo laenumeesteşt köneldakse, siis oliwad need enamasti wäiksemaa-pidajad, esiotsa ka wahel maa-

päriselanikud, kellele kümneſe ega muid õiguſi teiste talupoegade üle ei antud, waid kes oma maatükki iſe oma jõuuga hariſiwad ja ordot ſelle eeſt ſõjas ratſa ehk jala aitaſiwad, ehk tarwituſekorral wahi ja käſkjala ametit pidaſiwad.

Laialiſi woliſid andſiwad waimulikud walitſejad ja Daani kuningad oma laenumeestele, kelle kohuſed ſelle eeſt ſõjas ka raskemad oliwad, ſeſt nende käeſt nõuti „rüütli teenistuſt“ raudriidis ja alati ratſa oma kulul. Selle wastu ſaiwad nemad õiguſe 1) maa üle, mille piirid laenuiſand määras. Maa hinda aga kaaluti ſelle järele, kui palju maa pääl töötõimuliſi harijaid elas. Laenumees ſai 2) woli maa pääl olewa rahwa käeſt makſu ja tegu nõuda. Et ſenine wabamees ennaſt mitte hääga teiſe ſulaſeks ei laſknud rõhuda, jagati laenuſaajale 3) kõik õigus ja kohus, iſegi elu ja ſurma üle (in hals vnde in bande).

Sellega oli ka Eesti rahwa iſikliku iſeſeiswuſele ja ihuliku wabaduſele ſurma otſus kuulutatud. Meie ajalugu on ſeſt ſilmapilguſt pääle ſelle otſuſe paljas täitmine. Küll mitte korraga ja mitte iga maaiſanda wallas ſelſamal haawal ei muutunud talurahwa põli pärisorjuſeks, waid järk-järgult, ühelpool warem, teiſal hiljem. See ei ſündinud nõnda mitte maawalitſejate ja laenumeeste hää ſüdame ja lepliku meele päraſt, waid olud ei lubanud mitte teiſiti talitada. Esmalt hoidis „püha iſa“ tõesti iſalikult oma warjawa käe ristitud paganate üle ja keelas neid waewamaſt. Teiſeks hõõgus allaheitetud rahwaste rinnus weel nii palju wabaduſe tuld ja woolas nende ſoontes weri weel nii kangesti, et uued võimumehed neid ei julenud kõige raskema nõudmistega äritada. Sagedasti kuuleme wanemal ajal, kuidas nemad rahwawanematega lepinguid teewad ja kindlad makſud ära määrawad. Wiimaks ei ulatanud wäheste ſakste ſilm ja käſi mitte kaugematesſe metſadesſe ja ſoorabade taha, kus endiste prii-inimeste järeltulijad kaua weel wabalt wõiſiwad liikuda. Keſk-aja wanad kirjad ei jutuſta mitte harwa niiſugusteſt metſataludeſt, mis alles hiljemalt makſu alla ſattunud, kui laenumehed ka metſad ja ſood oma wahel ära jaganud ja peiduurkas olew rahwas ilmſiks tõusnud.

Eſimeſed maaperemehed, piiskopid, ordo, linnad ja Daani kuningas nõudſiwad maapärisrahwa käeſt „üleüldiſe kriſtliku kombe järele“ kümneſt kiriku hääks, ſõjateenistuſt ja sõnakuulmiſt. Need oliwad „ristirahwa kohuſed.“ Kümneſt wõeti wiljalõikuſeſt. Et ſee wõimalik ei olnud, igakord lõikuſe suuruſt teada ſaada, ſiis määrati kümnes maaharija inwentari ehk raudwara järele umbſelt ära. Maaharimiſeks tarwitati konksatra (ungus, Hackenpflug), äket (erpica, Egge) ja hobuſt. Maatükk, mida mees ühe hobuſega, ühe adraga ja ühe äkkega ära haris, nimetati adramaaks ja ſelle järele wõeti kümneſe wilja. Kümneſe wilja korjamine tarwitas rohkesti ametnikke ja ſünnitas halwade teedega tüli. Sellepäraſt muudeti kümnes pea kindlaks makſuks, mida ſagedasti ka rahaga taſuti. Kui maaiſandad ſuured maajaod laenumeestele andſiwad, läks ſelle makſu nõudmiſe õigus ühes ka laenumeeste kätte.

Sõdadest pidiwad allaheidetud rahwad esiotsa maaisandate käsul osa wõtma. Nüüd tulewad nad sõtta laenumeeste sõna pääle, nad on nende teenrid. Sõjateenistuse kohus ei kadunud ka mitte rahuajal. Siis tuli sõjakantsa ehitada ja parandada, sõjateesid teha ja korras hoida. A. 1350 saadeti Wirust ja Harjust sõtta iga 100 adramaa päält „üks auus, wärske, wahwa, häis sõjariistus saks“ ja kaks eestlast, wähemalt kilbiga ja raudkübaraga ehitud.

Pärisrahwaid ei wõinud usaldada. Wäewõimuga allaheidetud oliwad walmis mässu tõstma, kui nad seda wäewõimu arwasiwad nõrgemaks jäänud olewat. Siis aga kaoks ka nende wiljamaks ja toidupuudus, jah nälg, tuleks äkisti peremeeste pääle. Sellepärast haris juba Meinhardi ajal munk Theodorikus põldu ja juba 1212 kaebawad liiwlased ja lätlased, et ordowennad põllud ja heinamaad nende käest rööwinud. Ka pärastpoole jättis ordo maa oma kätte, laskis ise sundijad kümnese sisse nõuda ja kaswatas hobuseid ja weiseid sõjapidamise tarwis. Aga alles laenumehed saiwad laialiste põldude pidajaks ja rajasiwad seega teoorjuse. Niikaua kui weel karta oli, et laen pärast laenumehe surma laenuandjale tagasi läheb, ei maksnud temal suurt tööd taga ajada, päälegi pani iga uus sõjakäik tema elu, ühtlasi oodetawa lõikuse kaalu pääle. Tema pidi talupoegade maksuga leppima. Aga rahulikumad ajad jõudsiwad, laen muutus tema päranduseks, kui ta ka nimepidi alles laenuisanda omanduseks loeti. Nüüd ei holitsenud laenumees mitte enam ainult enese, waid ka laste ja lastelaste eest. Ta asus oma laenumaa pääle elama, et karwa päält maksusid määrata ja sissenõuda. Talupojad elasiwad tema silma all. Siin wõis tema kõige kasulikumalt wiljamaksu ära tarwitada ehk seda kaugemale saata. Pea tekkiwad laenumehe elupaika mõisad (alodia), mis igast maksust wabaks jäiwad, mis aga oma laialiste ehituste pääle rohket tööjõudu nõudsiwad, mis laenumehe maksualused talupojad pidiwad andma. Kohaks walis laenumees sagedasti talupoegade kõige paremad põllud, pühad hiiepuu salgad, ilusad tammikud. Talupoegade kaebtused, et maad nende käest ära kistakse, on niisama wanad, kui mõisad ise. Ja ei mitte ainult mõisa hoonete ja aia aluseks, waid ka mõisa põldudeks. Laenumehel oli kasulikum, terwet põllusaaki omale saada, kui kõik talupoegade kohtumaksud kokku, olgu nende rida ka ei tea kui pikk, nagu wili, humalad, mesi, kanad, rasw, kalad ja mis muidu aga põllul kaswas ja wees ujus. Ta wõttis talumaad omale, lõhkus taluhooned päält ja asutas talupojad kuhugi metsa ehk soo äärde, nagu seda weel meiegi päiwil sünnib. Küll kuuleme wahel lepingutest, kus talupoegade maad õiguse nimel nende käest ära lähewad, aga üleüldist seadust ei wõi selleşt teha ja alati mõistab tugewam lepingutegija lepingut nõnda, kuidas tema tahab. Mõisa põldusid harima pandi talupojad. Ja juba õige aegsasti ja rängasti. Muidu ei oleks paawstil Gregoriusel IX. 1238 a. mitte põhjust olnud keelda, et talupoegi teoorjusega ärgu rõhutagu ja neid „tagasi waatama sunnitagu“. Asus mõis metsa lähidale ehk wahel metsa, kus

tammed hääst maapõhjast tunnistust andsiwad, siis pandi jällegi talupojad kända kangutama ja uut põldu tegema. Et maal ainult selle järele wäärtust oli, kui palju ta müügiks ja wäljaweoks wilja kaswatas, asutasiwad laenumehed päämõisa kõrwa weel karjamõisaid (Vorwerke), kas külade asemele ehk lähikorda, et tööjõud saadawal oleks. Seega tuli talupoegile uut orjust juurde. Sest jälle pidiwad nemad hooneid ehitama, metsa maha raiuma, saatu ja kütist looma, põldu harima, karja talitama, põllu- ja karjakaswatuse saadusid müügile wedama, sagedasti wäga kaugele sadamalinnadesse. Rukkid weetakse Tallinnast juba 13. aastasaja lõpul wäljamaale, iseäranis Rootsi- ja Soomemaale, linu 1353, linaseemneid Pärnust 14. aastasaja lõpul. Orjused käisiwad wist talupoegadel juba 1314 nõnda üle jõuu, et Wiru ja Harju laenumehed wiljamaksu mõõtu pidiwad wähendama. Nad tundsiwad oma põllutööst kasu ja ei raatsinud seda kitsendada. Ka kohused maaisandate wastu ei takistanud suurt. Suwiste halwade teede, põhjatumate rabade ja laiade jõgede pärast wõeti sõjasõidud enamasti südatalwe ette, kui külm sildasid ehitas ja lumi teed siledaks tegi. Aga see ajutine ja wäike kergitus wiljamaksu mõõdu pooleşt ei saatnud suurt ja meeleheitlikku häda maailmast. A. 1343 ei leidnud talupojad enam muud pääştmisenõuu, kui — mässu. Mässajatega käidi aga sõjaseaduse järele ümber; nad tõugati selle põlwe sisse, milles muidu sõjawangid elasiwad, kes drellide nime all kõik inimeseõigused oliwad kaotanud. 14. aastasaja lõpul kuuleme juba, et maad maaelanikkudega ühes tükis ära müüdakse, aga niisama lahutatakse talupoegi nende haritud talumaadest ja seatakse mujale elama, kui peremeeste kasu seda käskis. Muidu aga kõideti talupoeg kümne sidemega tema elukoha külge, şest tööjõuust ei tahtnud mõis ilma jääda. Iseäranis takistasiwad talupoega tema mõisawõlad. Mõisategu wõttis parema külwi- ja paraja lõikuseaja ära, oma põld jäi kehwa harimisega, walmis wili pudenes pääde otsast. Ikalduse aastad tuliwad, waenlaste rüüstamised tõukasiwad tema täiesti auku. Ise ei jõudnud tema enam puudusest wälja rabeleda. Ta läks sinna, kust saada oli. Ta palus oma peremeest. Ja mõis andis, laenas. Ei mitte halastuse pärast. Omakasu ajas mõisat tööjõudu nälja ja surma eest hoidma. Allapoole weeres wõlgniku majatalitus, ikka sügawamale. Just teda pidi laenumees hoidma, et ta temal ühes wõlgadega näpu wahelt ei kaoks ja tööjõuust ja laenust ühtlasi ilma ei jääks. Ilma jääda wõis tema, kui talupoeg omas hädas ära kargas. Elas ta mererannas, siis katsus tema pisukeses lootsikus Soome pääseda. Maisemaa meeste jalad ei ulatanud kaugemale, kui mõne naabrimõisniku walda, kellest põgeneja lootis, et ta inimlikumalt oma rahwaga ümberkäib, ehk jälle linna, kust teda omanik nii kergesti kätte ei saanud. Ärakargamisi tuli nii sagedasti ette, et paiguti talumaad harijate puuduse pärast sõõti jäiwad. Endise peremehe nõudmisi ei pannud uus mõisnik, kelle juurde talupoeg oli põgenenud, sagedasti mitte tähele. Temale tõi see tulu, kui talupoeg tema maa pääle asus ja selle eest temale tegu tegi. Et endid kahju eest

kaitsta, astuwad wõimumehed 15. aastasajal oma keskel ühendusesse ja kohustawad endid wastastikku ärakaranud talupoegi ligemalt määratud tingimistel endistele peremeestele tagasi andma. Ainult linnad, nimelt Tallinna, paniwad nende nõudmistele julgesti wastu. 1513 seletas Tallinna, et linn ilma talupoegadeta wäliste waenlastega ei suutwat toime saada. Ka ei kutsutawat talupoegi mitte. Nad tulla ise. Tallinnas walitsewat wana kombeõigus, mille järele wõõras rahwas wabalt tohtiwat tulla ja minna. Inimeste mäletamisest saadik ei olewat kunagi, nagu mõisnikud nõudwat, talupoegi köidetult ja wangis wälja antud. Seda ei wõiwat ka Lübeki õiguse järele kuidagi mitte sündida. Nagu Lübekis mõistetawat Tallinnas õigust waesele ja rikkale, waimulikule ja ilmalikule inimesele, kodanikule ja talupojale, kõige ülemale ja alamale. Ka laenuisandate oma maa pääl, ordo walitsuse all ja piiskoppide ja linnade waldades näitab talupoegade põlw esiotsa kergem olnud olewat, kui omakasu nõudwate laenumeeste maa pääl. Sagedasti määrawad nemad wanemal ajal omalt poolt maksud ja teoorjuse ära, mis laenumehed oma talupoegade käest tohiwad nõuda. Aga mida wägewamaks laenumehed läksiwad, seda wähem mõjusiwad niisugused käsud ja keelud, ja aegapidi wõitsiwad laenumeeste mõtted ja ümberkäimise wiis ka laenuisandate oma maajagudes. Ka kohtumõistmises jäi talupoegade eneste kätte ainult weel paremate aegade wari. Seaduse järele ei olnud mitte laenumees kohtumõistja, waid ainult kohtujuhataja. Otsust tegiwad talupojad, keda teisest wallast waliti, et nad kaebtusealuse wastu erapoolikud ei oleks. Aga kust pidiwad orjad wõimaluse ja julguse wõtma, et teisiti otsust teha, kui herra soowis? Kesk-aja lõpul ei olnud talupojale muud jäänud kui kitsendatud liikuwa waranduse õigus. Suri talupoeg ilma pärijata, siis langes seegi wara pärisperemehe omaks.

Sakslaste siiatulemisega puutusiwad eestlased lähemalt Lääne-Europa haridusega kokku. Kõigipidi kõrgel ei seisnud see haridus mitte. Meile kõneldakse isegi ordo ülematest, kes mitte lugeda ega oma nimegi ei osanud kirjutada. Meie tunneme neid hariduse nõudmisi, mille täitmist ordowendadelt oodati: ordorüütel pidi päewas 100 Meie Isa palwet surnute ja ordo häätegijate hingeõnnisuse eest paluma ja pääle selle Meie Isa ja weel Ladina keeli usutunnistuse (Credo) päha õppima. Wastuwõtmisel nad seda siis muidugi ei osanud. Õppimiseks anti 6 nädalat. Ei jõudnud ordowend neid mitte lugeda, määrati uus kuuekuune armuaeg. Ei saanud ta ka nüüd mitte toime, siis wõeti temalt ordomantel. Nii wähe õppimise wõimuliseks pidas ordo ise oma liikmeid. Kui nüüd tõeks jääb, et ainult sel midagi teisele pakkuda on, mis temal enesel rohkesti on, siis ei wõinud siitpoolt meie rahwale mitte suurt hariduse tõstmist tulla.

Kantside ja kirikute ehitusel pidi Eesti rahwas õppima telliskiwa põletama ja lubjaga müürima. Aga see oli ainult tehnikaline haridus ja ehitajad ei saanud selleşt iseoma elukorra parandamiseks põrmugi. Nad elasiwad wana wiisi kojas ja suitsurehes, ehk weel wiletsamaltgi, sest ajad läksiwad kitsamaks.

Ka muid tehnika osawusi nägi rahwas, pidi rüütlite ja laenumeeste sõjariistu haljastama, aga ise ei tohtinud tema sõjariistu kandagi. See oli wabamehe eesõigus.

Rohkem hariduse aineid tohime ristiusu laialelagunemisest otsida. Ristiusu on ordowalitsus Eesti rahwale tõesti toonud, aga wäga rikutud kujul, palju enam rikutud, kui meieaegne Rooma kirik, ja sellestgi rikutud usust ainult koore, palja waaba. Ristiusu toomise wiis sõtkus paganate südame põllu alguses saadik kõwemaks kui kiwi: mõõk, tuli, riisumine, lämmatamine ja wõllapoomine, sõnamurdmine, kuri elu. Kõik see pidi paganate hinge jäledusega täitma, ei mitte ainult usutoojate, waid ka usu enese wastu, sest raske oli ja on tänapäewgi mõlemaid lahutada. Mida waljemalt uut usku pääle rõhuti, seda sitkemalt hoidis rahwas wanast kinni, seda kallimaks läks temale see, mis tal wanast põlwest olnud. Ja wististi on usk iga rahwa omasem omandus, kui ta aega on leidnud juurduda. Katoliku kirik ajab alati osawat politikat. Ta nägi, mis küljes rahwa hing poos, ja siit otsast hakkas tema kinni. Paganate ohwripaikade pääle ja pühade hiiesalkadesse ehitati kabelid ja kirikuid: waheşt langeb wanast pühaduse säraşt sädemeke ka uue asutuse pääle! Endised ohwrid, mis paganad jumalatele tõiwad, woolasiwad endisesse kohta, kui koht ka mitte enam wana ei olnud. Paganaaegsed jumalad lasti ristiusus edasi elada. Ukust tehti maa ja taewa looja, Tooniṣt põrguwürst; haldijateşt ja waimudeşt saiwad katoliku pühad inimeşed ehk jälle kurjad waimud; endised pühad sulatati ristiusu pühapäewadega ühte; wana nõiausk ja nõialaul loodi katoliku ebausuks ja legendaks ümber. Nurganaene nõdrukene palub neidsamu aitamiseşõnu, kui enne, aga tema ei nimeta mitte enam tuulejumalat ja Rõugutajat, waid hüüab appi hüwa Maarjat, hella Maarjat, Maarja ainust last Jeesukest. Pereema ei palu karja lastes mitte enam: „Metsa urgu, metsa argu, metsa kuldane kuningas," waid katoliku kiriku mõjul laulab tema suu: Püha Jüri Jörguwits, las' mu kari kaugel käia." Nii ajasiwad ristiusu toojad wanale paganusele kristliku wammuse üle. Küll paistis igast siilust paganuse nägu hirwitades wälja, aga katoliku kirik lepib wäliṣe koorega. Katoliku kirik on ju wäliste kommete täitja. Paneb inimene neid tähele, kust nõiduslik wägi wälja läheb, ja kuuleb ta kirikn sõna, küll kirik siis tema hingeõnnistuse eest hoolitseb. Südame uuendamine, südametunnistuse teritamine, mõistuse selgitamine, tahtmise karastamine sõna kaudu jäeti kõrwale. Ja kus sõna siisgi tarwitati, nagu jumalateenistusel ja rahwa loetamisel, säälgi ei tungitud sõna sisusse, waid nõuti ainult mehanilikku, mõtteta sõna häälitsemist Ladina keeli. Esiotsa kuuleme weel, et ristituo paganatele nende oma keeli ehk tõlkide läbi katsutud ewangeliumi kuulutada. Päraşt kaob see püüd. Ei olnud teda ka kerge korda saata. Preestrid ei tunnud keelt, ja kui nad keelt olekşiwad osanud siis ei tunnud nad Kirja. Kaebtused preestrite wäheşe hariduse üle ei kao terwel keşk-ajal mitte. Niisama wiletsaks pööras päraştpoole lugu teise õpetamise abinõuuga, eeskujuga. Waimulikkude meeste

haisew elu läks niisama kuulsaks, kui nende kehw tundmine. 1482 annawad teised seisused Weemla kokkutulemisel piiskoppidele ja doomherradele süüks, et nad ükskinda selle eest muretsewad, et nende köögid ja keldrid täis oleksiwad, aga inmalateenistuse eest kannawad nemad wähe muret. Just köögi- ja keldriasjus, ütleme põllu- ja aiatöös, seisab selle aja waimuliku seisuse, iseäranis ka kloostrite tähtsus. Kloostrite poolest ei ole meie kodumaa ial mitte rikas olnud. Ainult 3 meestekloostrit oleks nimetada: Dünamünde, Kärkna ja Guthval. Wiimase pesapaik seisis küll Ojamaal, aga tema walitses Tallinamaal laialise pärisomanduse üle, 1240. a. üle 9 walla 113 adramaaga. 1305 müüs Cisterciumi ordo Dünamünde ära ja asus Paadisele elama. Cisterciumi ordo aga oli kuulus oma eeskujulise põllutöö ja majapidamise poolest, mida munkade kõrwal ilmalikud liikmed (conversi) toimetasiwad. Just ilmalikud wennad harisiwad ise oma käega hoolsasti põldu, kaswatasiwad karja ja toimetasiwad käsitööside. Ja tööd, rasket tööd tehti hää meelega. Sellepärast asutati kloostrid sagedasti madalikkudesse, orgudesse, rabade äärde, kus pinna kuiwatamine ja põllukstegemine iseäralikku hoolt nõudis. Põlluproduktide müümiseks ja wäljaweoks pidasiwad Dünamünde, Kärkna ja Guthval Tallinnas omad kontorid. Kui kuuleme, et esimene wiljawedu Tallinna kaudu wäljamaale läks, siis mõtleme kõige päält kloostrite kaswatatud wilja pääle. Cisterciumi kloostrist wõime oma rahwa töökoolideks nimetada, ei mitte mõisaid. Mõisates pidasiwad laenumehed põldu niisama kui talupojad, tarwitasiwad talupoegade tööjõudu ja tööriistu. See ei tõstnud põlluharimist mitte kõrgemale astmele, see ei õpetanud rahwast himuga tööd tegema, waid muutis teomehele töö läilaks. Teisiti kloostrite wäljadel. Siin oliwad ilmalikud ordowennad ehk konwersid ees ja taga, hommiku päikesega töös ja õhtu wiimased hingust otsimas. Ja ei mitte käskimas ja piitsaga taga ajamas, nagu laenumehed ja sundijad, waid ise kündmas ja külwamas, ise lõikamas ja rehte peksmas. Siin wõis talupoeg tõesti midagi juurde õppida, siit leidis tema kihutawat eeskuju. Siin sai tema uute kulturataimedega, aiawiljaga, uute majaloomadega, paremate tööriistadega tuttawaks. Niisama osawad oliwad Cisterciumi ordo ilmalikud liikmed igas käsitöös: kudumises, riidewanutamises, õmblemises; nahaparkimises, kingsepatöös; sepises ja puutöös; müüritöös ja jahwatamises. Pääle linnade on just kloostrid need paigad olnud, kelle kaudu wäljamaa käsitöö osawus ka Eesti rahwa sekka laiale lagunes. Kahjuks leidus Cisterciumi ordo kloostrid liig wähe. Ka kadus hiljem nende tähtsus ja üle kõrgete kloostrimüüride ronis laiskus ja roppus munkadele külasse.

Alles kesk-aja lõpu poole puhus Läänemaa kirikukogudelt (reform-kontsiilidelt Pisas 1409, Kostnizis 1414—1418, Baselis 1443—1449) wärskemat tuult ka Liiwimaa läpastanud olude pääle. 1424 tõsteti pääpiiskopi järjele kord jälle mees, kes selle nime wääriline oli: Henning Scharfenberg. Läänemaade eeskujul wõttis temagi 1428 Riia kirikukogul kiriku „parandamise

pää ja liikmete kallal" ette. Preestrid, kes ametid soowiwad, elagu laitmata, tundku usuõpetust ja rahwa keelt. Wanad ametis preestrid palgaku omale kõlwulised keeleosawad abid. Mõisnikud, kes juba siis talupoegi pühapäiwil raske tööga waewasiwad, pannakse kirikuwande alla. Kogudustele keeldakse paganausu kombed ja jumalate auustamine kõwasti ära. Hirmus tulise-raua, palawa- ja külma-wee-kandmise proow kohtutes kaotatakse hoopis. Waimulikka, kes kõlbmata elu elawad, töreldakse kurjasti. Preestrite liignaesed ja lapsed alandatagu selle kiriku pärisorjadeks, kus ekstinud preester ametit peab. Iga aasta wõetagu kloostri- ja kirikukatsumisi ette ja kutsutagu rahwa wanemaid tunnistajateks juurde. Walga maapäew käskis 1442 preestrid maarahwale õpetada Meie Isa palwet, Maarja palwet (Ave Maria), 10 käsku, 12 ristiusu päätükki ja kõike, mis sakramentide juures tuleb tähele panna. Aga uued rüselemised piiskoppide ja ordo wahel ajasiwad need parandusе-katsed nurja ja tõukasiwad terwe maa kõlwuliselt weel sügawamale auku. Sest Wolmari maapäewal 1513 kaewati jälle waljusti preestrite kõlbmata elu üle, nimelt, et nende liignaesed kangesti toredust taga ajawat. Imelikult kõlab wana auusa pääpiiskopi Jasper Linde wabandus. Tema ei wõiwat midagi parata. Preestrid olewat muidugi nii wähe maal, et nüüd juba waesed mittesaksad ilma õpetuseta jääwat. Nõuutakse ka weel karsket elu, siis minewat needgi wähesed preestrid ära ja ristiusku meie maal nõrgendatawat. Teistes paigusgi, kus preestrid rohkesti leiduda, sallitawat liignaisi. Püha isa ja kardinalid salliwad neid kah! Rüütlite seisukohta näitab peeglipildis nende wastaseletus: Liignaeste pidamise wastu ✠ olewat neil mitte midagi ütelda, preestrid olla ju ka inimesed, aga ärgu nad rüütlite naeste toredust kätte püüdku! Jaspar Linde nõuab üldkooli asutamist, kus preestrid õpetataks. Rüütlid ja linnad ei wõta seda teadawalegi. Jasper Linde palub lagunud maakirikud äraparandada. Wastuseks saab tema: „Kirikud ja kirikuherrad ei puudu meisse."

Mis pääpiiskopp seisuste hoolimatuse pärast katki pidi jätma, seda saatis wähemalt omas wäikses waldkonnas korda Saare-Lääne piiskopp Johannes IV. Kyvel. Tema püüab töemeelega ja kindla käega oma karja hoida ja toita. Siit leiame esimest ja wiimast korda katoliku ajal agarat tööd maa pärisrahwa õpetamiseks ja harimiseks.

Et koguduste korda tundma saada, käib Kyvel hoolega kirikuid katsumas. Et otsusi mitte ühepoolselt teha, kutsub ta ka igast külast külawanema, kümniku ehk mõne muu ustawa talumehe kirikukatsumisele ja paneb neile küsimusi rahwa elu ja ametmeeste ja preestrite ülespidamise kohta ette. Tuleb wälja, et kirikulikud ehitused mitmesuguses korras on. On kogudus jõukas ja heldemeelne, siis on kirik tore ja rikas, waeste koguduste kirikud leitakse wäga wiletsas olekus olewat. Waimulikkudega on rahwas pea igalpool rahul. Muidu aga kaebawad talupojad, et neile liiga tehtud, nimelt ka ilmalikkude ülemate poolt. Kord on maa neil käest ära wõetud; kord on orjust seadusewastalisel wiisil kõrgen-

datud; kord nende käest rohkem wilja ja kalu nõutud, kui õigus; kord on neid ihulikult waljusti karistatud. Kõiki kaebtusi kuuleb piiskopp ja püüab õigust mõista.

Koguduste waimulik elu seisab alles madalal järjel. Pagana meel ja pagana kombed walitsewad täiel jõuul. Haiguse ja muu häda ajal minnakse lausujate juurde abi otsima. Püha hiisi, puid ja kiwa austatakse awalikult. Piksele antakse jumalikku auu ja wiidakse temale joomaohwrid, et ta wihma laseks sadada ja wiljarikka aasta saadaks. Muidu kaewatakse tapmise üle. Tapetud inimese sugulased taotlewad seda sagedasti omawoliliselt, sest „weri nõuab werehinda". Abielust ei hoolita midagi. Märjamaal on harjunud wiis, et mehed ja naesed laulatamata koos elawad. On himu tasa, siis minnakse jälle lahku. Naisi röövitakse. Usutundmisest ei ole juttu. Nõutakse, et täiskaswanud liikmed usutunnistust ja Meie Isa palwet pääst peawad lugema. Kes ei oska, saab nahatäie.

Preestrid kohustatakse kõwasti õpetuse eest hoolt kandma, et nende süü läbi rahwa hing hukka ei läheks. Iga pühapäew seletagu preester kogudusele tema oma keeli Meie Isa palwe, Ave Maria ja 10 käsku ära ja andku juhatust, kuida õpitud tarkust elu parandamiseks peab tarwitatama. Noorematele inimestele tehtakse seaduseks, et kui nad 18 aastat wanaks saanud, wähemalt iga aasta lihawõtteks pihil käigu, lauale tulgu ja ülemalnimetatud usuasju mõistku. Kes wiimastega toime ei saa, seda ähwardatakse „südame kõwaduse ja kangekaeluse pärast" pekstuga.

Tark mees, nagu Kyvel, sai aru, et pühapäewane õpetus ükski ei aita. Sellepärast mõtleb ta juba nagu kooli pääle. 1521 nõuab tema, et iga mõis „ühe waese" üles pidagu, kes lastele „usku ja 10 käsku" õpetagu. Isegi õpiraamatute muretsemist ei unusta agar piiskopp. 1517 kutsub ta preestrid sinodile kokku, et nõuu pidada, kuidas kogudustele „täielikku ja hääks kiidetud õpiraamatut" kätte anda. Wististi mõtles ta Rooma katekismuse pääle. Et raamat tõesti Eesti keeli trükis oleks ilmunud, ei usu meie mitte.

Siit lehwib juba uue-aja waim ja usupuhastuse õhk meile wastu.

Usupuhastuse taimelawadeks saiwad meil linnad. Olid ju nemad ka muidu kesk-ajal iga edenemise kandjad. Nemad tekkisiwad endiste maalinnade asemele, uute kantside ümber, sündsate weeteede äärde. Ühel maal, kus peaaegu ial mitte rahu ei olnud wäljaspool ega rahu ei peetud oma keskel, kus maaisandad mitte ei häbenenud teineteist weristada ja wastastikku alamaid häwitada; ühel ajal, kus omawoli seaduseks tõsteti ja elu ja omandus tühi sõnakõlks oli, paistawad mässawast merest linnad kui kindlad paigad silma, kus jõuukas elamine maad wõttis ja hariduse idud tärkasiwad; kus õigust ja seadust auu sees peeti; kus wali kord, ustaw töö ja oma jagu politika küpsust walitses; kus julgust leiti ja kohust tunti, ka wägimeestele wasu astuda, kui üleüldine kasu seda nõudis. Linnade eesotsas seisiwad Riia, Tallinna ja Jurjewi (Tartu), nii hästi rahwa arwu, kui ka rikkuse ja mõju pooles.

Riia linnas elasiwad selsamal ajal, kui ewangeliumi selge õpetus Wit-

tenberis helisema hakkas, kaks wenda, Jakob ja Andreas Knopken nimi, mölemad Peetri kiriku pääl preestrid. Nooremal wennal Andreasel oli hää pää ja kange edasiõppimise himu. Sellepärast jättis tema õpetaja-ameti maha ja läks Saksamaale, et suuremat tarkust koguda. Treptowi linnas leidis tema kooli-koha ega mõtelnud enam Liiwimaa pääle. Kooli juhatas Dr. Johann Bugenhagen, Lutheri pärastine parem käsi. Bugenhageni kaudu sai Knopken Lutheri kirjaga „Ristikoguduse Paabeli wangipõlwest" tuttawaks. See wõitis Knopkeni südame tõetundmisele. Kooliõpetajad istutasiwad ewangeliumi walgust ka õpilaste hinge-desse. Need aga mõistsiwad kääriwas nooruses tuhinas Lutheri õpetused walesti ja pidasiwad seda ristiinimese wabaduseks, et nad katoliku usulisi hakkasiwad pilkama. Rongikäigul pildusiwad nemad Rooma preestrid poriga ja warastasi-wad Püha Waimu kirikust pildid ja kujud ära, mis teisel hommikul linna kae-wudest leiti. Rahutuste tagajärjel pandi kool kinni. Kooliõpetajad ja koolipoisid põgenesiwad igaüks omale poole. Nende palwe pääle tuli 1521 Andreas Knopken Riiga tagasi ja sai jälle wana koha pääle. Aga täiesti uues waimus, nagu ta ise uueks oli saanud, õiges usus Jumala armu sisse Issandas Jeesuses Kristuses, wõttis ta endise tööpõllu üles. Tema jutlused, et inimene õigeks saab usust, ilma käsutegudeta, wõitsiwad paremate meeste südamed ewangeliumi poole; nende eesotsas purjemeister Durcop ja linnasekretär Johann Loh-müller. Katoliku ebaõpetused ja päästekirjade müümine, mida Liiwimaal paawsti nimel Astijärwe preester E. Szelle ja Ruhja preester Chr. Borm-hower toimetasiwad, walmistas wastuwõtlikku maad. Pääpiiskopp Jasper Linde nägi wana usku kõikuwat ja nõudis Plettenbergi käest abi. Nagu see Pletten-bergi wiis oli, ei tarwitanud tema ka siin mitte karedust, waid soowitas „sõbralikku waidlust" Knopkeni ja preestrite wahel. Küllap see uuenduste wastu mõjuwat. 12. juunil 1522 pandi waidlus Peetri kirikus toime. Koosolijale kogudusele meeldis Knopkeni alandlik wiis ja selge Püha Kirja seletus. Teda peeti wõitjaks ja seati Peetri kiriku ülemõpetajaks. Sügise kutsuti Sylvester Tegetmeyer Rostokist Jakobi kiriku pääle, tulise kõnega mees, kes kodani-kud kihama ajas. Lohmüller aga wõis 20. okt. 1522 Wittenberki kirjutada: „Meie Liiwimaa, mis kõige wiimane maa Europa põhjapool on, mida kristlik maailm seni waewalt tundis, on usu sõna ja puhta õpetuse wastu wõtnud."

Waheajal kisklesiwad maa wõimumehed. Piiskopid püüdsiwad rüütlite ja laenumeeste kulul oma kitsaks jäänud õigusi jälle laiemale wenitada, keerutasi-wad aga seega enestele lõja kaela. Sest nüüd heitsiwad ilmalikud wõimumehed linnadega ühte nõudsse ja Wolmari maapäewal, 20. juunil 1522, sündis mõ-lemate wahel kindel leping. Mõisnikud tahtsiwad endid ilmaliku kahju eest hoida, linnad usukulda kaitsta. Jurjewi (Tartu) piiskopi Johann Blankenhageni ettepanek, Lutheri kirju ja õpetust ära needa, tõugati tagasi. Selge sõnaga wastasiwad teised seisused, et nemad ei laskwat eneste üle paawsti walitseda, sest mitte paawsti wanne ei olewat Liiwimaad ära wõitnud, waid rüütlite mõõk. Usu

asju aga seletagu paawstlik pühadus ja keiserlik majesteet kontsili pääl. Ei olnud nii ka mitte usupuhastuse poolt, aga takistused, mida wägiwald ähwardas tee pääle weeretada, koristati kõrwale. Ja pea woolasiwad uued mõtted wõimsalt rahwa sekka. Kuna Knopken tasahilja ja ettewaatlikult õpetas, tormas tulipää Tegetmeyer edasi. Jutlustes käskis tema wäärjumalate ja kujude teenistuse ära heita, kuna Knopken Lutheriga selles mõttes oli, et enne waja wäärjumalate altarid südames ümber lükata ja alles siis kirikus. Aga linnarahwale oli Tegetmeyeri käre wiis armsam. Raekohus saatis käskjala käskjala järel pääpiiskopi juurde, et tema „puhta õpetusega ja wagad õpetajad“ ametisse seaks. Kui palwete pääle pilgates wastati, ei hoolinud raekohus enam waimulikkudest ülematest, waid wõttis kiriklikkude asjade korraldamise oma kätte ja kutsus ise ewangeliumi kuulutajaid kirikuõpetajateks. Rõõmuga aga kirjutab Martin Luther riiglastele: „Ewangelium tõuseb ja sammub edasi Liiwimaal.“

Wastased aga sülitasiwad tuld. Pääpiiskopi abi Johann Blankenhagen ütles, et tema ennem enesele 5 ehk 10 sõrme laseb otsast raiuda, kui et ewangelium tohib wõimust wõtta. Kolm munka saadetakse Riiast wäljamaale keisri juurde kaebtust tõstma ja abi otsima. Aga see ei kohuta riiglasi: „Enne kui keiser Liiwimaale jõuab, wäsiwad tema ratsamehed ära. Tuleb tema suure wäega, siis peab ta nälga surema Tuleb ta pisukese sõjasalgaga, küll meie siis temale näitame.“ Teiselt poolt immitses sõnum Riiga, mungad andnud paawstile nõuu, ta peaks kõik ketserite eesõigused ära wõtma. Et nad seeläbi auutumaks saanud, siis ei olewat kellelgi enam waja wõlga tasuda ja neile sõna ja wannet pidada. Laewa aga, kus pääl saadikud Riiga tagasi pöörsiwad, ajas jõe kange wool pääpiiskopi lossist mööda linna wärawate ette. Siin wõtsiwad wihased kodanikud nad wastu ja paniwad äraandjad puuri. Riia sõjaülem Hoyte aga saatis rahwale tatarlaste piitsa: kui nad linna kasu ja auu otsida, siis ajagu nemad mungad ja papid selle kantsikuga wälja! Nüüd lõppis ka munkade kannatus. Nemad kuulutasiwad linnale Jumala wiha ja hukatust ja läksiwad Suurel Reedel 1523 lippudega linnast wälja. Aga et Jumal siisgi mitte tuld ja tõrwa ei lasknud maha sadada, waid hellitatud munkadele enestele puudus kätte tuli, pugesiwad nad salamahti ükshaawal linna tagasi.

Martin Luther aga kirjutas oma armsatele sõpradele Kristuses Riiga ja Liiwimaale: „Kui Jehowa ei ehita koda, siis hooneehitajad näewad sääl kallal waewa ilmaaegu. Kui Jehowa ei hoia linna, siis walwab waht ilmaaegu.“ —

Tallinnas oli üks endine munk Johann Lange katoliku usu segaõpetusest aru saanud ja hakkas iseenesest selget ewangeliumi kuulutama. Temale astusiwad abilisteks Zacharias Hasse ja Hermann Marsow. Wiimane oli eemalt Jurjewis (Tartus) ewangeliumi õpetust wälja laotanud, aga pidi pea piiskopi Blankenhageni wiha eest edasi põgenema. Juba 1524 annab Tallinn Jurjewile (Tartule) piiskopi hullamise wastu abi. Tallinna raekohus nõudis ka munkade käest, et nemad puhast Jumala sõna ilma inimeste lisandustega peaksiwad kuulutama.

Ka kutsus tema mungad awalikult waidlema, et ülestõuseks, kel õigus on. Kuid mungad ei soowinud ühte ega teist. Selle „kangekaeluse“ pärast keelas raekohus neile jutlusetegemise täiesti ära ja saatis neile ewangeliumi õpetajad kloostrikirikus jutlust ütlema, sest tema soowiwat, „et ka mungad õndsaks saaksiwad.“

Selsamal ajal tuliwad rüütlite ja linnade saadikud teistkorda kokku, nimelt Tallinna. Mõlemad seisused uuendasiwad lepingut, et kui piiskopid ka ewangeliumi usulisi kibedasti ja käredasti taga kiusata, ära ajada, piinata, nemad püha ewangeliumi sõnast ometi mitte ei lahku, waid teineteist aidata tahtwat ihuga ja waraga.

Kuid pea löiwad ühenduse sisse praod. Tallinna mungad tassisiwad kloostri warandust salaja kõrwale. Raekohtul ei jäännd muud nõuu, kui et wagad wargad minema saatis. Nunnad tundsiwad ise kloostris igawust ja asusiwad linna elama. Laenumehed aga oliwad kloostritele palju rikkust kinkinud, mis linn nüüd oma walitsuse alla wõttis ja koolide pääle ja häätegewateks otstarweteks kulutas. Teiseks oliwad rüütlisoost wanad piigad kloostrites sooja pesa leidnud. See kadus nüüd. Päälegi läksiwad mitmed kloostripreilid liht kodanikkudele mehele, mida rüütlite kõrk meel ei suutnud kanda. Ja wiimaks — mis mõisad wärisema pani — talupoegade keskel, iseäranis Harju- ja Wirumaal, märgati rahutumat liikumist. Tallinna kaubamajade kaudu oliwad usuwabaduse mõtted ka lausale maale ulatanud. Rõhutud talupojad wõtsiwad need sõnumed rõõmuga wastu ja mõistsiwad neid omal wiisil ihuliku ja ilmaliku wabaduse kohta. Saksa talupoegade eeskujul hakkasiwad need, kes aastasajad otsa enam ei julenud niitsatagi, enestele korraga õigusi oma peremeeste käest nõudma: Jumala sõna saagu selgesti ja puhtasti kuulutatud; kogudus ise seadku õpetajad ametisse; ihuorjus kadugu, sest see ei sünni ristiinimese wabadusega kokku; mets ja wesi saagu priiks ja olgu igaühe tarwitada. — „See ongi teie uue usu wili,“ äsitasiwad Rooma waimulikud. Rüütlite meel jahtus ewangeliumi wastu hoopis ära, sest ilmalikud kasud seisiwad kaalu pääl. Ordomeistri ette tõstetakse ühtelugu linnade kihutusetöö, katoliku kiriku teotamise ja kujude rikkumise wastu kaebtusi. Aga seda kindlamini ajas Tallinna raekohus alatud usupuhastamist edasi. Kindel jumalateenistuse kord ja kirikuwalitsus pandi maksma. Eesti kogudusele anti Püha-Waimu kirik tarwitada, kus iga pühapäew ja kolm korda nädalas „mittesaksu kristlikult pidi õpetatama.“

Nagu marutuul oli ewangelium Jurjewi (Tartu) pääle tulnud, ehk küll piiskopp Blankenhagen kangesti walwas. Sügise 1524 jõudis siia kasuksepp Melchior Hoffmann Halle linnast Shwaabimaalt ja hakkas jutlust ütlema. Tema kõned oliwad täis tuld ja waimu. Kui käsitööline kõneles tema käsitööliste wastu ja rahwalik jutlusewiis sütitas rohkem, kui õpetajate kunstreeglite järele walmistatud jutlused. Tema waimustus ja iseeneseusalgamine mõjus kangesti. Õige usu ja waga elu ainust põhja otsis tema Pühast Kirjast. Kõik inimeste seadmised oliwad tema meelest hirmsad ja kahjulikud. Küll ei äritanud tema

otsekohe rahwast kujude lõhkumisele, aga tema alaline sõda piltide kumardamise wastu kogus püssirohtu, mida wähem kui säde wõis sütitada. Ewangeliumi rutuline laialelagunemine ajas Rooma sõpradele wee ahju. 10. jaan. 1525 katsus piiskopi lossiülem Stackelberg kardetawat wastast salaja kinni püüda. Aga nüüd löi rahwa wiha põlgtud piiskopi wastu lausa lõkkele. Kodanikud ja noored mehed, sakslased ja eestlased, jookſiwad kokku. Hoffmann wõetakse keskele ja minnakse esmalt Püha Neitsi kirikusse. Preestrid ja lauljad aetakse wälja ja altarid ja pildid purustakse ära ja „kasukspep" pannakse kantslisse jutlust ütlema. Sedasama sünnib Jaani kirikus. Säält lähewad wihased rahwasalgad dominikanlaste kloostri pääle ja ajawad „wagad wennad" minema. Nunnad tuuakse kloostrist wälja ja kästakse ristiinimese kombel mehele minna. „Kasukspep" ise tungib 200 mehega doomkirikusse. Ukse pääl astub lossiülem Stackelberg wastu. Wõitlus algab. Saksteist langewad 4 meest, mittesaksteist niisama neli. Wiimaks taganeb lossiülem oma 13 mehega lossi. Suurtükkide suud sihitakse lossi pääle. Loss langeb. Linn ja mõisnikud wõtawad tema oma walitsuse alla. Waheajal pääsewad teised kodanikkude salgad doomkirikusse. Katoliku kiwist kujudel lüüakse pääd ja ninad maha ja käed otsast. Puu pääle maalitud pildid põletakse ühestükis ära. Korratus kaswab. Raekohus kutsub Riiast Tegetmeyeri rahwast waigistama. Jaanuari kuu lõpul 1525 tuli Tegetmeyer ja seadis rikutud korra jalale. Aga ka Hoffmanni auupäewad kalduwad loode poole. Et ta meeli mitte rohkem weel ei äritaks, peab tema lahkuma. Tema läheb Wittenberki ja toob oma õpetuse kohta Lutheri käest tunnistuse. 1525 a. sügisel on tema Jurjewis (Tartus) tagasi ja algab uuesti jutlust pidama, nagu ülikooli haridusega õpetajad. Neid peab Hoffmann üleliigseks ja kahjulikuks. Nende usk ja õpetus ei käiwat eluga ja teoga mitte kokku. Õpetajaid kutsunud inimesed ametisse, tema südamesse aga langenud „taewane kutsumine." Iseäranis Tegetmeyeriga, kes niisama äge ja äkiline oli nagu temagi, põrkas tema waljusti kokku. Hoffmann peab Jurjewi (Tartu) maha jätma, on Tallinnas lühikene aeg „haigete sulane" ja läheb edasi wäljamaale. 1543 lõpetab ta elu Strassburi „wangiaugus." Tema nõudis täielikku usupriiust ja oli alati walmis selle eest julgesti ka kannatama. Jurjewist (Tartust) päris ta omale auunime „Liiwimaa prohwet."

Waheajal oli Wolmaris uus maapäew ärapeetud. Plettenberg oli juba warem mõistnud rüütlid linnadest lahutada, aga linnad ei kohkunud. Lohmüller saadab terawa lendlehe wälja, et paawstil ega piiskoppidel ilmalikku walitsust tarwis ei ole. Wahwa Tegetmeyer tuleb Riia meeste keskel ühes, et maapäewa ajal Jumala sõna seletada. „Kirjutatud on: „Minu koda peab palwekojaks hüütama, aga teie olete selle röövliauguks teinud." Plettenberg saadab temale sõna: Ta ei peaks mässu tegema. Ta nägewat ju muidugi, kudas talupojad oma isandate wastu üles tõuswat. Aga kartmata läheb Tegetmeyer edasi. Nagu kõuemürin kärgib kuuljate kõrwu, kui tema prohweti Jeesaja 1. päätükki hakkab seletama: „Sinu würstid on kangekaelsed ja waraste seltsimehed. Iga-

üks armastab meelehääd ja ajab tasumist taga. Waeselapsele ei mõista nemad kohut ja lesenaese riiuasi ei saa nende ette.“ Katoliklaste meeleäritus kaswas. Kui Tegetmeyer kolmandamal päewal jälle tahtis kantslisse minna, leidis ta ühe munga eest, keda Harju-Wiru mõisnikud ühes oliwad toonud. Ja munk algas: „In nomine Patris . . .“ (Isa nimel). Siis läks rahwas rahutumaks ja Tegetmeyer ütles: „Wend tule maha. Mina tahan enne jutlust pidada, siis sina.“ Ja ise läks kantslisse. Aga hirmus müra tõusis. Harju- ja Wirumaa rüütlid kiskusiwad Tegetmeyeri wäewallaga kantslist maha, wehkisiwad rusikatega tema nina all, tõmbasiwad noad ja odad wälja ja karjusiwad: „Sa äraandja, sina petis! Sa tahad meid maast ja rahwast lahti teha. Sinu kawalusele peab nüüd ots tulema, häbi, häbi sulle!“ Ja kippusiwad tema elu kallale. Üksnes Markus Haeni julgus päästis Tegetmeyeri wihaste rüütlite käest. Et mitte werd ei walataks, läks Tegetmeyer rahwaga kirikust wälja surnuaiale ja pidas haudade pääl Jeesaja sõnade üle jutlust: „Mis tarwis on mulle teie palju ohwrid, ütleb Jehowa, suitsetamise rohi on mu meelest hirmus . . . . Kui teie ka mitu palwet loete, ei kuule ma mitte, sest teie käed on täis weresüüd.“

Ka maapäewa pääl ei olnud rohkem rahu. Kuna linnad selle pääle käisiwad, et pääpiiskopi käest kõik ilmalik woli ära wõetaks, heitsiwad ordo, piiskopid ja laenumehed ühte nõuusse, tunnistasiwad kõik uuenduseid usuasjus tühiseks ja nõudsiwad, et kirikud ja kloostrid katoliklastele tagasi antaks. Alles siis, kui Preisi hertsogi Albrechti saadikud Lohmülleriga läbirääkimisi algasiwad, et Riia linn ennast Preisi warju alla annaks, nõrkus Plettenberg järele ja tõotas 21. sept. 1525 Riia linna „hoida püha Jumala sõna ja tema püha ewangeliumi juures.“ Küll turtsus pääpiiskopp, sobitas lepingut wenelastega ja laskis terwe maa paawsti wande alla panna, aga sellest ei hoolinud Riia mehed, waid ähwardasiwad: „Kui meie mõne kirjakandja ja pappide sulase neis asjus kätte saame, siis tõmbame nad linnawärawas wõlla.“ Kui 1526 Ruhjas ja Wolmaris maa äraandja üle kohut taheti mõista, põgenes tema wäljamaale. Linnad Riia, Jurjewi (Tartu) ja Tallinna tuliwad aga uuesti Pärnus kokku, kinnitasiwad wana lepingut, pidasiwad aru, kuidas kiriku korda ühistel põhjusmõtetel maksma panna, kus juures nimelt Dr. Johann Briesmanni nõuu taheti tähele panna, ja tegiwad otsuseks, linnades kooliside asutada, kus Hebrea, Greeka ja Ladina keelt pidi õpetatama. Iseäranis kaebasiwad Jurjewi (Tartu) saadikud, et katoliklased linnale liiga tegewat, sest laenumehed oliwad täiesti doomherrade leeri asunud ja ka ordomeister läks neile waenuliseks. Siisgi — tagakiusamise ajad oliwad möödas, pikkamisi wõis ewangelium uut maad juurde wõita. Ta tungis salaja ka piiskoppide lossidesse ja rüütlite kantsidesse, isegi pääpiiskopid hoidsiwad südamega tema poole, mitmest ordomeistrist pärast Plettenbergi surma ei ole teada, kas nad Rooma wõi ewangeliumi usku tunnistasiwad. Juba Plettenberg lubas oma eluõhtul uuele usule wabalt liikuda, jäi aga

siisgi ordo etteotsa, kelle esimene kohus oli eluaegne sõda katoliku usu eest. Ordorüütlid astusiwad hulgani ewangeliumi koguduse liikmeks, tarwitasiwad aga hää meelega katoliku asutuste rohkeid sissetulekuid. Wäline katoliku usu koor oli jäänud. Maaelanikkude seast leiti waewalt weel kedagi tõsist katoliku usulist. See loomuwastane olek ei wõinud kesta. Ordoriik oli suureks waleks ja küpseks saanud, et ta ajaloo laudadelt kustutataks.

Ükshaawal on meile ewangeliumi usu käik ainult weel Saaremaal rohkem tuttaw. Jõuluks 1524 seletas piiskopp Johann Kyvel, et tema „sellega hästi rahul on, et Jumala armusõna, püha ewangelium, Wana ja Uue Testamendi sisu ja juhi järele, ilma inimeste seadlusteta, ilma wõltsimata peab kuulutatama ja õpetatama. Meie tahame ka kõigest wäest muretseda, et hääd õpetajad kirikute pääle pannakse, kes ristiusku õpetawad ja püha ewangeliumi kuulutawad." Aga just, et siin wana kiriku poolt nii wähe wastu sõditi, edenes uus usk loiult. Wanast koorest hoiti kaua weel kinni. Ewangeliumi õpetajad ei olnud oma ülesande kohased. Nii ei tahtnud wana usk surra, ega jõudnud uus usk elada, waid winseldi edasi, nagu see alati Saaremaa wiis on olnud. Alles Daani walitsus pani tõsisele usupuhastamisele kindla aluse. Hertsogi Magnuse kojaõpetajal mag. Heinrich von Brockhofen'il on rohket tööd, et Rooma haputaignat wäljapühkida, enne kui ewangelium mahti sai. Harjunud kombe kõwa kammits oli siingi tugewam olnud, ja ilmalikud kasud wõimumeestel armsamad kui ewangelium, ehk küll juba linnade koosolekul Tallinnas 1524 Jürgen von Ungern Saaremaa laenumeeste nimel uue usu kohta ilusaid sõnu rääkis ja tema hääks „ihu ja wara" pandiks tõotas panna.

Ewangeliumi usu edenemisest lausal maal ja wäiksemates linnades on wähe kirjalikka tunnistusi päewawalgele tulnud. Meie ei ekši wist mitte kui arwame, et maal uue usuga lugu nõnda läks, nagu wõimumehed, mõisnikud, soowisiwad, sest talupoegadel ei olnud oma ihu, wara ega ka usu üle mitte wähemat ütlemist. Ka pidi nende usutundmine nii kõhn olema, et nemad waewalt uue ja wana usu wahel wahet oskasiwad teha. Hakkas mõisnik ewangeliumi poole hoidma ja seadis ewangeliumi õpetaja kiriku pääle, siis pidi muidugi ka kogudus oma peremehe järel ewangeliumi usku minema. Wälised mõjud andsiwad wana usu üle otsust, mis niisama wälistel põhjustel wäewallaga rahwale kaela oli aetud. Esiotsa awaldasiwad mõisnikud ewangeliumi wastu häätahtlikku olekut ja ühendasiwad endid linnadega uue usu kaitsmiseks. Kui aga linnad kloostrite pääle hakkasiwad käima, kus rüütlite omakstel mureta ja julge oli elada, ja talupoegade pääs „ristiinimese wabaduse" mõtted segaselt käärima läksiwad, siis lõppis sõprus, ja awalik wastuseismine tuli mitmes paigas ilmsiks, isegi tagakiusamine, milleks waimulikud maaisandad ohtrasti abi pakkusiwad. Lähemaid sõnumeid on meil selle kohta Saaremaa piiskoppkonnast. Omal sõjakäigul piiskopi Wilhelmi wastu riisub Saaremaa piiskopp Reinhold von Burhöwden oma enese piiskoppkonnas Läänemaal kirikud puupaljaks ja

wõtab kõik kirikute hõbeda ja waranduſed omale. Ewangeliumi uſu kuulutajad wiiakſe wäewõimuga iſegi altari eeſt ära, weetakſe nende wara natukeſega Kureſaarde ja pannakſe wangi. Niiſama kuuleme Hiiumaalt, et piiskopp von Burhõwden Keina kiriku õpetaja Johann Rowgeni 1532 Kureſaares „raske wangikotta heitnud.“ Reinhold von Burhõwdeni järeltulija Johannes von Münchhauſeni hellitatud käed aga ei puutu enam mõõga külge, tema kõrwad ei kannata iſe ſedagi, et püſſirohuga paugutatakſe, kui teda pidulikult Haapſalus wastu wõetakſe. Tema ſõdib uue uſu wastu — aniſulega ja ſuuſõimuga. Lihula poolſeid õpetajaid nimetab tema oma karjaſekirjades poiſiskesteks, keda uſuſalgajad ameti pääle õnnistanud, kes pühadeſt asjuſt midagi ei teadwat. Suurt ſüdamewalu walmiſtawad temale Lihula nunnad, kes niiſama uue uſu poole kalduwad, tema iſalikku manitſuſt põlgawad ja enestele iſe õpetaja waliwad, „keda kurat ja tema ema ametiſſe pannud.“ Aga hoidku tema ja teiſed „junkrupapid, kes aina liht meeſt mäſſule kihutawad!“ Aga ial ei leia uus piiskopp parajat aega raiskuläinud nunnade karistamiſeks. Seſt tema on liigkaſu wõtja wiljakaupleja! Selle pääle kulub ajakene kõik ära. 1555 ähwardab ta kõigide kirikute pääle katoliku preeſtrit ametiſſe ſeada ja luiskab, et ta „ſakste maades“ oma kulul parajaid kandidatiſid otſiwat, aga ſeksgi ka jäi. Pääle ſelle oli waheajal ewangeliumi uſu kaſuks ſuur pööre ſündinud. 1552 oli kawal keiſer Kaarel V. weel kawalama Saksi hertſogi Moritz'i kätte wangi ſattunud ja pidi 31. juulil 1552 Paſſaus protestantlastele uſuwabaduſt lubama. See julgustas ka Liiwimaa ſeiſuſi, kes weel ſelſamal ſuwel Wana-Pärnus maha tegiwad: „Et igamees kõrgeſt ja madalaſt ſeiſuſeſt Jumala ſõna juurde ilmakiuſamata ja ſegamata wõib jääda, kuni üleüldiſe „kindral-kontſiſini“ ſ. o. igaweſe ajani, ſeſt niiſuguſt kontſiſi ei ole ial mitte peetud. Wolmari maapäewal 17. jaan. 1554 andſiwad ordomeiſter, pääpiiskopp ja piiskopid ſeiſuste nõudmiſele järele ja lubaſiwad parema õpetajate ja kirikuteenrite eeſt hoolitſeda. Ühtlaſi keelaſiwad nemad uuesti talupoegade liignaeste pidamiſt, naeste rööwimiſt, paganauſu ebajumalateenistuſt ja lauſumiſt, nagu aitakſiwad niiſuguſed keelud. 13. ſept. 1555 kinnitas Augsburgi riigipäew kõik need otſuſed. Nii jääb 17. jaanuar 1554 päewaks, kus *üleüldiſt uſuwabaduſe põhjusmõtet Liiwimaal* kuulutati.

Waatame wiimaks talupoegade uſuelu pääle uſupuhastamiſe ajajärgu lõpul. Balthaſar Ruſſowi „Liiwima kroonika“ pakub ſeks ustawat materjali. Sai tema ju 1563 Tallinna Püha Waimu õpetajaks, nii et tema kõik oma ſilmaga näha wõis. Pilt, mis tema maalib, on tume. Meie maal ühtegi kooli ei olnud, kuſt õpetajaid, kes rahwa keelt oskakſiwad, wälja oleks tulnud. Kirikud ſeiſiwad aastate kaupa leſed ja laguneſiwad ära. Ametikandidatiſid wõis ainult wäljamaalt kutſuda, kus iſegi neiſt ſuur puudus oli. Kes ſiia tuli, ei olnud mitte kõige parem ja tähtſam. Nad pidaſiwad Saksa keeli jumalateenistuſt. Et talupojad neiſt aru ei ſaanud, jäiwad nad kirikuſt eemale ja langeſiwad „liiderliku-

elusse", pidiwad aga siisgi õpetajate palgad maksma, kuna sakšad ainult aastas ühe seakintsu andsiwad. Ülemad ei hoolinud talupoegade hingeõnnistusest ja käekäigust. „See nende isamaa ju ei olewat." Õpetajate elu üle nurisetakse kõwasti. Mitmed peawad katoliku ametiwendade eeskujul liignaisi. Teised söidawad mõisast mõisa ja püüawad junkrutele lõbusad seltsilised olla. Sellepärast oli Liiwimaa õpetajate seas sel ajal palju koeri, kel ei olnud keelt suus, kes raskeid kurjusi ei tohtinud karistada." Kes hoolsam oli ja rahwa keelt püüdis õppida sellele walmistas kirjanduse puudus wõitmata takistusi. Ainult rahwa suust ja keele kõla järele, ilma kindla kirjaliku ettekujuseta pidi tema õppima, kuna kõrw wõõra heliga harjumata oli ja keel kudagi tundmata häälikute järele ei tahtnud paenduda. Siisgi on sel ajal Eesti waimulikule kirjandusele alus pandud, nii hästi kui jõud ulatas. 1552 kaebab Saaremaa piiskopp Münchhausen, Lihula poolsed õpetajad eksitawat rahwast ja kiusawat teda kurjale „halbade Saksa raamatute jõledate ümberpanekutega." Õpetajad tõlkinud need „Liiwimaa metsikusse keelde" (in linguam Livonicam, eandemque barbaram.) Ka 17. aastasaja alguse! juhiwad Joachim Rossihniuse kirjatööd meid uuesti siia kolka, nii et arwama peame, et Eesti kirjanduse häll Lihula ümberkaudu on pidanud kiikuma. Lähemalt meie asjalugu ei tunne. Muidu kõneldakse weel, et Jurjewi (Tartu) Eesti õpetaja Frantz Witten „Lutheruse katekismuse Eesti keelde seadnud," mis Lübeki linnas 1553 trükitud. Selle sõnumi kohta wõib kahtlust awaldada. Aga isegi, kui ta õige peaks olema, ei wõinud Witteni töö Eesti kogudustesse laiale laguneda ja wilja kanda, sest warsti algas Wene sõda, mis Jurjewi (Tartu) kiwiwaremeks ja maa kõrbeks muutis.

Nii jõuame otsusele, et usupuhastus esiotsa Eesti rahwa waimuelu suurt mitte ei jõudnud parandada. Ka nüüd jäi rahwas peaaegu ilma õpetuseta rumaluse sisse. Ta ei pöörnud aga mitte wanade jumalate juurde tagasi, waid sattus kõige pimedamasse ebaususse ja otsis eluhädas abi nõidade juurest, kelle käsul tema omad pisukesed ohwriannid püha hiiepuusse pani ehk hallikasse paiskas. Ristiusu wäline koor, mis rahwas pidi omaks wõtma, oli kõiksuguste paganausu kommetega ja arwamistega täidetud ja segatud, nii et sellest kokku õieti uus usk tekkis ja uued usu kombed, inetumad ja wastikumad, kui täieline paganausk. Soowitakse tunnistusi, siis leitakse neid rohkesti Anna von Meckesi sündinud von Szöge protsessi aktidest Wirumaalt, mis 1542 algawad ja alles 1544 lõpewad. Ja siisgi ei olnud usupuhastamise ajajärk Eesti rahwast mitte jälgedeta mööda läinud, kui meie ka ükshaawal enam ei suuda seletada, kuidas sõna seeme niisuguse maa pääl wõis idaneda, sest algawal Poola ajal tabame ootamata siit ja säält, iseäranis linnadest, kindlat ewangeliumi usu poolehoidmist, mida poolakate ähwardused ei kõiguta ega jesuiitide tagakiusamised ei murra.

VII.

Usupuhastus Shweitsi-, Hollandi- ja Inglisemaal.

Zwingli usupuhastuse töö. — Johann Kalwini tegewus. — Uuendatud õpetus juurdub Hollandimaal. — See wõtab maad ka Prantsusemaal. — Shotimaa usupuhastaja Johann Knox. — Inglisemaa usupuhastus on riigiline tegewus. — Kuninga Heinrich VIII-ma muutused. — Tema tige talitus. — Eduard VI. aegne uuendus. — Kuninganna Maria paneb katoliku usu Inglisemaal jälle maksma. — Elisabethi ettewaatlik olek. — Inglisemaa piiskopi-kirik. — Puritanid ja independendid. — Lahkuminekud mitmete protestanti-usu kirikute wahel.

Lutheriga peaaegu ühel ajal asus katoliku kiriku wastu wõitlema ka teine mees, nimelt Ulrich Zwingli, Zürichi linna preester (Shweitsimaal). Katoliku kiriku eksitused, iseäranis häbemata päästeкirjate kauplemine, sundisiwad ka Zwingli't niihästi oma jutlustes kui ka kirjades paawsti ja ta kiriku õpetuste wastu wälja astuma. Tema awaldas esiteks 67 waielus-lauset, milles ta mitmed kiriku õpetused waleks tunnistas. Aga Zwingli ei olnud usupuhastuse tööle astudes oma hinges mitte seda kanget wõitlust läbi wõidelnud, mis Luther kloostris, waid ta oli hoolsa lugemise, uurimise ja mõtlemise järele märkama hakanud, kui wäga kiriku õpetus ewangeliumist ära oli wõõrdunud. Kuna Luther pääasjalitult tugewate tundmuste awaldusega oma kuuljate pääle mõjus, oli Zwingli esimeses reas mõistuse-mees, mis asjaolu ta usupuhastuse-tööle nagu pitsari pääle on wajutanud. Zwingli tahtis kirikut jälle niisuguseks seada, kui see apostlite ajal oli olnud; kiriku wälimine külg, hää kord ja puhas elu oliwad temale tähtsamad, kui südame-olek, kuna Luther selle wastu suurema tähtsuse uskumisele ja õpetusele andis. Zwingli tahtis ka kirikust kõik ära kaotada, mis Piiblis otsekohe määratud ei olnud. Luther aga sallis kõike seda, mis otse Piibli wastu ei käinud. Zwingli heitis jumalateenistusest wälimise hiilguse, nagu: walgustuse, altarilaulu, orelimängimise, pidurongid jne. täiesti ära. Ka kõik pildid pidiwad kirikudest wälja koristatama või wähemalt kinni kaetama.

Selle wastu lubas aga Luther neid kirikutes edasi olla, ehk ta küll neid otse tarwiliseks ei pidanud. Zwingli püüdis esialgse ristikoguduse lihtsaid olusid ja kombeid jälle uuendada. Nii siis seati kirikuteste altari asemele ainult lihtne laud, mille pääle sakramendileib korwiga pandi, ja sakramendiwiina jagati laualistele puukarikast. Ka kiriku walitsus pidi jälle koguduse omaks jääma, nagu see apostlite ajal oli olnud; igaüks kogudus wõis wabalt, nagu wabariigis kunagi, oma asju ajada, millesse end segada kellegil teisel õigust ei olnud. Nende põhjusmõtete järele seati siis peagi nii Zürichi kui ka mitmete muude lin-

Ulrich Zwingli.

nade ja maa-kogukondade kiriklik korraldus. Aga Shweitsi n. n. „wanad kantonid" (maa-osad) Shwyz, Uri, Unterwalden, Luzern, Zug, Freiburg, ja Solothurn ei sallinud seda, waid asusiwad katoliku usku kaitsma ja tegiwad selleks oma wahel lepingu. Kuna Luther õigeks ei pidanud usupuhastuse kasuks sõjariistu tarwitada, oli Zwingli arwamine sellesgi asjas teisiti. Nähes ja tundes, et ilma wõitluseta wõimata oli Shweitsimaa olusid niihästi usuliselt kui ka riigiliselt tema mõtete järele kujutada, soowitas ta sõda. A. 1531 sündis Kappeli juures kokkupõrkamine. Zwingli töttas, lipp käes, muude ees tapluse le, aga ta langes, ja katoliklased wõitsiwad.

Aga see löök ei pannud Shweitsimaal usupuhastust seisma. Zwingli järel asus Johann Kalwin usupuhastust tema sihis jätkama. Kalwin, sündimise poolest prantslane, oli juba oma kodumaal kiriku-õpetusest lahkuminewaid arwamisi kuulutama hakanud, mis nähtawasti Lutheri õpetuse pääl põhjenesiwad. Kui ta esiti Prantsuse- ja hiljemini ka Italiamaalt wälja aeti, läks ta a. 1536 Shweitsi lõuna-lääne serwas olewasse Genfi linna, kus kiriklikud olud tema põhjusmõtte järele korraldati. Niisamuti kui Zwingli kaotas ka Kalwin kõik ära, mis Piiblis otsekohe seatud ei olnud; wali korraspidamine, elukommete lihtsus ja komblus oliwad tema õpetuses tähtsamad nõudmised. Pidusid ja lõbusid ei sallitud, teatrid pandi kinni, isegi seltslik läbikäimine jäi soiku; terwe linna elu pääl seisis nagu walju, tarretanud ja õudne pitsar.

Kalwin oli usupuhastajate seast kõige rohkem õpetatud ja oma tegewuses üliwäga agar; igapäew jutlustas ta; Genfi raamatukogus seisawad weel nüüdgi 2025 tema kirjutatud jutlust alles. Pääle selle andis ta nõuuküsijatele juhatusi, ja ta kirjawahetus oli wäga laialine, aga kõige selle kõrwal sai ta weel mahti Piiblit Prantsuse keelde tõlkida. Kuid teisitimõtlejate ja kõikide nende wastu, kes tema mõttewiisi ei omandanud, oli Kalwin kuri ja kannatamata (nagu seda küll ka teised usupuhastajad sel ajal oliwad) ning käis säärastega tigeda waljusega ümber: ühte luuletajat nuheldi ta luuletuste pärast surmaga, ja kuulus õpetlane Michael Servet saadeti tuleriidale, sest et ta Kolmainuse õpetuse kohta Kalwinist lahkuminewaid mõtteid oli awaldanud. Kalwin suri a. 1564.

Johann Kalwin.

Niisamuti kui Lutheri õpetus õige nobedasti Saksimaalt mujale läks, nii laienes ka Kalwini õpetus, mida reformeeritud ehk uuendatud usuks hüütakse, peagi Shweitsi piiridest wäljapoole, nimelt Hollandimaale, Prantsusemaale, Shoti- ja Ingliisemaale; isegi Saksamaal sai ta Rheinijõe maadel omale aset ja wõistles siin Lutheri usuga.

Madalmaadesse oli Lutheri õpetus Saksamaalt juba waremini ulatanud, aga wägew walitseja Karl V. oli selle siin, kus temal würstlisi takistajaks ei olnud, walju käega ära lämmatanud. Kuid selle asemele ilmus hiljemini Shweitsimaalt Elsassi kaudu ja Ingliisemaalt, millega siit elaw kaubawahetus oli, uuendatud usuõpetus, mis põhjapoolsetes maakondades, nüüdses Hollandis, nii kõwasti juurdus, et ka järgnew wali waenuaeg seda enam kaotada ei suutnud.

Kalwini õpilane, Theodor de Beza, kuulutas oma meistri õpetust agarasti Prantsusemaal, ja leidis siin palju poolehoidjaid, nimelt õpetlaste, adelisseisuse ja jõukamate kodanikkude hulgas. Rahwa suur enamus pidas aga ikka wanast katoliku usust kõwasti kinni, ja kuna ka riigiwalitsejad oma wõimuga seda kaitsma asusiwad, jäi Prantsusemaa edaspidigi täitsa katoliku usu maaks. — Riigiwalitsejad oliwad üleüldse uuendatud kiriku õpetuse wastu waenulised, sest see ei lubanud nendele, nagu Lutheri õpetus, riigilisi tulusid, waid oli ennemini nende wõimule takistuseks. Sest Kalwini kiriku walitsus oli täiesti rahwawõimuline (demokratline); ta püüdis walitsejawõimu ennem nõrgendada kui kinnitada. Ka Prantsusemaa kuningad aimasiwad nagu loomusunnil seda hädaohtu, mis uuendatud usust riigi senisele ainuwalitsuselisele alusele rajatud korralduse wõiks tekkida. — Uuendatud kiriku poolehoidjaid (ewangeliumi usulisi) kutsuti Prantsusemaal hugenotlasteks, mis küll „Eidgenosse" sõnast tuleb, nagu Shweitsimaa wandelepingu osalised end nimetasiwad, ja Shweitsimaalt oli uus õpetus pärit.

Ka Shotimaal sai uuendatud usk peagi aset, ehk küll siingi walitsus sellele wägewasti wastu seisis. Kuninga Jakob V. ajal, kes wanast Stuarti walitsejasugust oli, sattusiwad kõik kiriku uuendusepüüdjad walju tagakiusamise alla, ja seesama lugu kestis ta surma järele (a. 1542) edasi, mil ta Prantsusemaalt pärit olew abikaasa Maria (kuulsast Guise sugust) riigiwalitsust juhtis, oma alaealise tütre Maria Stuarti nimel, kes riigipärijaks oli jäänud. Aga usupuhastajad saiwad adelisseisuse poolt mõjuwat tuge, kes muidugi oma tulu nõudel kõwa walitsusewõimu ja maasse-tungiwa Prantsuse olu wastu seisiwad. Selle mõjul wõisiwad mõned äraaetud jutlustajad jälle maale tagasi tulla; tähtsam nendest oli John Knox (l. dshon noks). Wali wõitlus tekkis siin nüüd katoliku erakonna ja uuendajate wahel. Katoliklaste toeks tuliwad walitseja kutsel Prantsusemaalt wäehulgad, uuendajaid aga aitas Inglise kuninganna Elisabeth. Usupuhastuse poolehoidjad saiwad wõidule, ja nüüd kujutati ka Shotimaa kirikukord Genfi kirikukorra moodi. See korralduse-töö usaldati Knoxi kätte, kes oma ülesande täie waljusega täitis. Tema meelest oli katoliku usu jumalateenistus paljas ebajumala teenimine, päris saatana-töö, mida waja oli juurteni ära häwitada. Ja tõesti kaotatigi wana kiriku-kord sootumaks ära; mungad ja nunnad aeti kloostritest wälja; kirikult ärawõetud waranduse tahtis Knox küll uuendatud kiriku ülespidamiseks tarwitada, aga kanges muutmisehoos riisus adelisseisus selle omale. Kirikute pildid, raamatukogud, wanakirjade kogud, isegi hauakambrid — üheõnaga, kõik, mis aga wähegi katoliku aegseid kombeid ehk piltide auustamist meelde tuletas, häwitati ära. Shotimaa usupuhastus oli algusest pääle wägiwaldset laadi. Kõik waimulikus seisuses leiduwad wahed ja auunimed kaotati ära; presbyteri-kirikus, nagu Shotimaa kirikut nimetatakse, oliwad kõik õpetajad (waimulikud mehed) ühewäärilised.

Ka Ingliſemaa lahkus niiſama 16. aastaſaja algupoolel paawsti wõimu alt, aga ſiin ei kujunenud kirik mitte kummagi eelnimetatud protestanti-uſu järele, waid ſelleſt tekkis katoliku ja protestanti-uſu waheline kirik, milles endine kirikukord ſuurelt oſalt alles jäi, kuna aga ſellesſe protestanti-kirikuſt, millele ſee oma õpetuſe poolt ligineb, mõnda õpetuſt ſisſe wõeti. Niiwiiſi kujunenud kirikut hüütakſe ta korralduſe järele piiskopi-kirikuks, ehk ſelle maa järele, kus teda eſiteks tarwituſele wõeti, anglikani-kirikuks.

Ingliſemaa oli keſk-ajal hoopis ſuuremal mõõdul paawsti mõju alune, kui mitmed muud Euroopa maad, olgu küll et ta Roomaſt kaugel ſeiſis. Juba paawſt Gregorius liitis anglo-ſakſide ristiusku pööramiſega ſelle maa ligidalt Rooma külge; normanlane Wilhelm Ärawõitja wõttis Ingliſemaa oma alla paawsti lubal ja wolil, ja kuningas Johann Ilmamaata pidi paawsti lauſa oma laenu-iſandaks tunniſtama. Aga aegſasti oli juba paawsti walitſus Ingliſemaal niihästi rahwa kui waimulikkude juures pahanduſt ja nurinat äratanud. Heinrich III. ajal wihati wäga paawsti ſaadetud Italia piiskoppiſid; mõjuw Wikleſ ja lollardid ſeiſiwad üleüldſe kiriku ilmaliku wõimu wastu; 15. ja 16. aastaſajal oliwad Oxfordi ülikoolis mitmed wäga tähtſad mehed, kelleſt kõige enam Thomas Morus tuntud on, kirikus leiduwate halbtuste wastu wälja astunud. Nii oli ſiis ka ſiin uſupuhastuſele juba teed walmiſtatud, ja üleüldine arwamine ſoowis ka wäga ſeda. Aga ometi tuli Ingliſemaale uſupuhastus kuninga nõudel pääasjalikult riiklistel põhjustel. Ja parlament, kelle ſeiſukoht „Roofi-ſõdade“ (w. keſk-aeg XIX. p.) mõjul palju nõrgemaks oli jäänud, andis wastupanemata kõigile walitſejate käskudele järele.

Kuningas Heinrich VIII. (1509—1547), teine Tudori ſuguſt walitſeja, oli tujukas, omawoline hirmuwalitſeja (tyrann), mille päraſt teda ka otſe „Ingliſemaa Neroks“ on hüütud; tema teod tõendawad ſeda nime küll igapidi. Uſupuhastuſe liikumiſeſt ei hoolinud tige mees eſiotſa ühtegi, waid otſis weel ſelleſt omale auu, et Lutheri wastu waieluskirja awaldas, mille eeſt paawſt temale „uſukaitsja“ auunime andis. Aga kui hiljemini temal tuju tuli, end oma eſimeſeſt abikaaſaſt Katarinaſt lahutada, millele paawſt muidugi wastu ſeiſis, kuna Rooma kirik abielulahutuſt ei luba, ſiis ei kohkunud kuningas ſugugi tagaſi paawstiga riiduminemaſt. „Ma olen waſara ja alaſi wahel“, kaebas paawſt Clemens VII., ſeſt lahutuſe lubamiſe puhul ähwardas teda pahandus keiſri Karl V-ga, kelle tädi Katarina oli, keelamine jälle pahandas Ingliſe kuningat. Kaua peeti ſiis asja päraſt läbirääkimiſi, aga wiimati tüdis kuningas nendeſt ära ja otſustas asja oma pääga. Sõnakuulelikult kuulutas ſelle jaoks ſeatud Ingliſe kohtukoda kuninga abielu lahutatuks, kuna kuningas omale teiſe abikaaſa oli wõtnud, Anna Boleyni (l. bolin'i). Järgmiſel aastal (1534) wõttis kuningas parlamendi otſuſe järele Ingliſemaa kiriku ülemjuhatuſe oma kätte. Clemens VII. pani ſelle järele tema muidugi kirikuwande alla, kuid ſee

kihutas ainult Heinrichi kirikuasjades weel suuremate muudatuste ettewõtmisele. Ajawiitmata kaotati kloostrid ning muud katoliku kiriku asutused ära; nende waranduse omandas kuningas enesele. Ja selle juurde jäigi kõik Heinrich VIII. usupuhastuse-töö. Senine kiriku-õpetus jäi puutumata, ning kõik inglased pidiwad uskuma, et leib ja wiin altaril preestri õnnistamise kaudu Kristuse ihuks ja wereks muutub, et preestrite wallaline elu hädasti tarwiline, et erapiht kasuline

Heinrich VIII.

on jne. Sest usukaitsja tahtis ikka edaspidigi kindlasti õigest usust kinni pidada. Waljudes seadlustes, n. n. „kuues artiklis", mida Inglisemaa usupuhastuse püüdjad „wereseadusteks" hüüdsiwad, oli Inglise rahwa ust katoliku kiriku moelisеks määratud, ja sõnakuulelik parlament andis ka nendele oma kinnituse (1539).

Halastamata waenu alla, mille sarnast katoliku kiriku inkwisitsioni aja-loosgi waewalt leida on, sattusiwad nüüd kõik need, kes end tingimata „were-seaduste" alla ei alandanud. Ja see waen käis ühtemoodi niihästi katoliklaste kui protestantlaste kohta, sest et esimesed kuninga ülemwalitsusega kiriku asjus ei leppinud, teised jälle ta määratud õpetust omandada ei tahtnud. Igalpool riigis aeti inimesi hulgal tuleriidale ja riputati wõllasse niihästi paawsti sõpru kui ka usupuhastuse-püüdjaid kõrwuti. Umbes 72,000 hinge mõisteti Heinrich VIII. walitsuse ajal usu pärast surma, nende hulgas kaks kardinali, kolm pääpiiskoppi, 18 piiskoppi, 12 hertsogit, krahwi ja markiid, 29 parunit jne.

Tigeda kuninga toores omawoline ja tujuline tegewus ilmus ka muudes asjades; oma alamate omandust röövis ta ja tõstis maksusid parlamendilt küsimata ning alandas rahawäärtust. Isegi ta perekonna elu näitas piirita kurjust, alatust ja kergemeelsust. Hästi kujutaw on juba see asjalugu, et tal järjestikku kuus naist oli; kahest lahutas ta end ära, kolm saatis ta tuleriidale (nende seas ka Anna Boleyni), ainult üks suri kuninga abikaasana, seegi lapsewoodisse.

Wägiwaldse kuninga ettewõetud muudatused usuasjus ei olnud küll kellelegi meelt mööda ja sellepärast kaotati need kohe ta surma järele jälle ära. Nüüd waarus Inglise kirik mõni aeg protestanti ja katoliku usu wahel, kord ühele, kord teisele poole, kuni see wiimati kuninganna Elisabethi ajal kindlale alusele sai. Heinrich VIII. poja, Eduard VI. (1547—1553) ajal muudeti kiriku õpetus protestanti usu kujuliseks; see sündis enamasti parlamendi mõjul, kuna kuningas ala-ealine oli. Aga kui siis Eduard VI. noorelt suri ja ta pool-õde Maria I. (1553—1558), Heinrich VIII. ja ta esimese abikaasa Katarina tütar, walitsema sai, muutus walitsusesiht otse wastandiliseks. Sest Maria oli juba oma ema õnnetu saatuse pärast protestantlaste wastu waenuline, ka oli ema teda kõwas katoliku usus kaswatanud, ja kõik ema poolt sugulased olid katoliku usu kangemad kaitsjad; ta ise heitis oma onupojaga, Hispania kuninga Philipp II-ga abielusse, kes end katoliku usu ilmlikuks juhiks arwas. Maria pidasgi oma Inglise troonile saamist otse jumalikuks juhtimiseks ja arwas, et Jumal tema läbi Inglisemaale õiget usku tagasi saata tahab. Südametunnistuse nõudmisel andis ta siis kiriku ülemjuhatuse jälle paawstile tagasi ning püüdis igapidi katoliku usku Inglisemaal uuesti maksma panna. Eduard VI. aegsed määrused kaotati ära; piiskopid ja muud waimulikud mehed, kes sel ajal ametisse pandud, aeti riigist wälja ehk pisteti wangikotta; nii sattus mõjuw usu-uuenduse püüdja, piiskopp Thomas Cranmer, Toweri kindluse wangi; abielus preestrid heideti ametist ära; endise walitsuse ajal äraaetud mehed kutsuti tagasi ning anti nendele amet ja omandus jälle kätte. Katoliku kiriku moodi kiusati nüüd siingi protestantlasi taga; kolme aasta jooksul ükfi saadeti 400 inimest usu pärast

ſurma, mitmed nendeſt tuleriidal. Liignimi „werine“, mida protestantlaſed Mariale andſiwad, ei olnud mitte põhjuſeta.

Aga Maria ſeadluſed ei keſtnud kuigi kaua, waid kaduſiwad peagi ta ſurma järele (1558). Maria walitſuſe aeg oligi üleüldſe Ingliſemaale halb ning õnnetu; Prantſuſemaal läks wiimane inglaste ſeiſukoht, Calais'e linn, kaduma. Sellepäraſt oodati ſiis otſe Maria ſurma ja rõõmuſtati ſeda kuuldes. Maria pool-õde Eliſabeth, Heinrich VIII. ja Anna Boleyni

Eliſabeth.

tütar, keda ſeni Toweri riigikindluſes poolwangina peetud, toodi nüüd ſäält wälja ja tõsteti troonile. Eliſabeth ei hakanud Maria moodi mõtlematalt ei kummagi uſu ega ſihi poole täie rõhuga hoidma. Ta oli oma õe walitſuſe ajal ettewaatuſt ja asjade tarka kaalumiſt õppinud, aga ta oli ka oma õeſt palju anderikkam. Teda öeldigi ſelle aja kõige enam õpetatud naesterahwas olewat. Alguſel ei olnud temal eneſelgi ſelge, mis ſeiſukoha ta omale uſuküſimuſes pidi wõtma, ja ta hoidis oma mõtted ſalaja; pea aga ſundiſiwad teda

asjaolud iseeneseſt katoliku kirikuſt lahkumiſele. Katoliku kiriku ſeiſukohaſt waadates ei olnud tema ſeaduſeliſt abieluſt ſündinud, ſeſt et paawſt Heinrich VIII. abielu lahutuſt ei olnud kinnitanud; ſellepäraſt wastas ſiis paawſt Paul IV. õieti külmalt, kui Inglise ſaadik Eliſabethi troonile astumiſi teatas. Eliſabeth astus nii ſiis protestanti kiriku poole, ehk ta kiriku oluſid küll ka mitte üsna ſelle järele ei korraldanud. Ta ei pannud mitte enam Eduard VI. aegſeid määruſi maksma, waid ta uuendas oſalt ka Heinrich VIII. aegſeid ſeadluſi. Ta tahtis nimelt niiſuguſt kiriku-korralduſt toime panna, mis terwe Inglise rahwa juures wõimalikult ſuurt poolehoidmiſt leiaks, ſeſt rahwa tahtmiſe pääle püüdis ta ikka oma ſeiſukohta toetada. Nii ſiis lahutati Inglisemaa kirik nüüd lõpulikult paawstiwõimu alt, kiriku ülemwalitſus ehk suprematia ſai walitſeja kätte. Kiriku korraldus ja õpetus ſeati n. n. 39 artiklis kindlaks, mille järele jumalateenistuſe wälimine käik peatſelt endiſt moodi jäeti, nii et leplikud katoliklaſed ſellega ühineda wõiſiwad; õpetus jälle ſeati ſuuremalt oſalt protestantliſe ſihi järele, mille päraſt ka uſupuhastuſe püüdjad muudatustega rahul wõiſiwad olla. Ja tõesti täitis uus kirikline korraldus üle üldiſelt Inglise rahwa uſuliſi ſoowiſid ja liitis riigialamad walitſejaga hoopis lähemini ühte, kui asjalugu Heinrich VIII. ning Maria ajal oli olnud. Ometi oli ka ſääl ſuur hulk kangeid Kalwini uſutunniſtajaid, puritanlasteks nimetatud, kes piiskopi-kirikut hääks ei kiitnud, waid täitſa puhaſt uuendatud kiriku walitſuſt ja jumalateenistuſe korda nõudſiwad. Nende hulgas oli üks oſa weel õige walju mõtteliſi, kes igale koguduſele täieliſt iſeſeiswuſt ja wabaduſt nõudſiwad; ſee oli n. n. independentide uſulahk. Kõik riigiametid oliwad puritanide eeſt kinni, independentidele ammugi, ja peagi hakati neid päris taga kiuſama, niiſama kui katoliklaſi, kes riigiwalitſejale ſupremati-wannet wandumaſt tõrkuſiwad.

Kolm iſeäraliſt kirikukonda, mitmed wähemad uſulahud arwamata, kujunes uſupuhastuſe tõttu nendeſt, kes katoliku kirikuſt lahkuſiwad. Endiſele kirikule kõige ligemale jäi Inglisemaa piiskopi-kirik, ſeſt ſee jättis katoliku aegſe wälimiſe kuju peatſelt muutmata: jumalateenistus ſündis hiilgawal moel palwelauludega, küünlatega ja muude ehetega, ainult pidukombeid peeti lihtſamalt. Niiſama jäi endine waimuliku-wõimuline (hierarchiline) kiriklik walitſuſekorraldus alles; wahe oli ainult ſelles, et kuningas paawsti aſemele astus; pääpiiskoppidele, piiskoppidele ning preeſtritele jäi ſenine auu-aſtmete ſeadlus alali ning niiſama ka nende endine riigiline tähtſus ja mõju. Ka waimulikkude riieteſtgi oliwad nende mitmeſuguſed auu-aſtmed näha. — Enam lahku läks endiſeſt korraſt Ewangeliumi-Lutheri uſu kirik; ka ſelles ſai kiriklikkude asjade kõrgem juhatus riigi-

walitseja kätte, aga piiskoppide ja muude waimulikkude seisukohad olíwad palju wähema tähtsusega kui piiskopi-kirikus. Niihästi Saksas kui ka Skandinawiamaadel ja Soomes wõtsíwad würstid kirikumaad ja muud waranduséd oma kätte, kuna kirikule ainult niipalju jätsíwad, kui ta ülespidamiséks hädasti tarwis oli; ka kohtumõistmise õigus wõeti kirikult ära ja anti ilmaliku wõimu alla; piiskoppide ametid ja nimed (kohati tarwitati aga piiskopi asemel superindendendi nime, nagu lugu ka meie kodumaal on) jäiwad alles, aga nendel ei olnud sugugi niisugust püha auupaistust, kui Inglise piiskoppidel, waid nad olíwad ainult walitseja seatud kiriku-walitsuse ametnikud. Küll jäi ka usupuhastuse järele ewangeliumi-usulistes maades waimulik seisus iseäraliseks riigiseisuseks, kuid selle mõju ei olnud ammugi enam endise katoliku preestriseisuse wääriline, ega peetud seda enam riigi esimeseks seisuseks, nagu lugu kesk-ajal oli olnud, waid esimese paiga omandas nüüd adeliseisus enesele.

Kõige kaugemale katoliku kirikust lahkus Kalwini ehk uuendatud (reformeeritud) kirik, niihästi oma wälimise kuju kui ka sisemise waimu poolest. Mõlemates eelnimetatud kirikutes oli kiriku-walitsus ainuwalitsuseline (monarchiline). Kalwini kirikus aga oli see rahwa-walitsuseline; siin ei tehtud kiriku ametnikkude wahel auu-astmete poolest wahet, waid sarnaduse (ühewäärilise oleku) põhjusmõte oli igalpool walitsemas; kiriku asjade ülemjuhatus oli sinodite käes, milles koguduste walitud usaldusemehed osalísed olíwad. Jumalateenistus oli koguni lihtne; pääasjaks peeti selles jutlust ja õpetamist; kirikukord oli wali, mispärast siis Kalwini kiriku waimulikud mehed oma kombelise wõimuga ning lugupidamisega ka wägewaidgi ilmalikkusid mehi end alandama sundida wõisíwad.

Selles asjas aga käisíwad kõik protestanti wõi ewangeliumi usu kirikud ühte teed, et nad Ladina keele jumalateenistusest kõrwale heitsíwad ja rahwakeele asemele paniwad, sest ühiseks põhjusmõtteks oli neil kõigil rahwa walgustamine ja harimine, mille pärast waja oli rahwast ta oma keeles õpetada. Ewangeliumi kirikute omaduseks oli wabadus ja täienemine, ehk küll neid põhjusmõtteid tegelikult ikka tähele ei pandud. Endistest usuõpetustest heitsíwad kõik kolm eelnimetatud kirikut ühiselt ära: waimuliku-meeste wallalise põlwe, pääsetähtede andmise ja puhastustule õpetuse; püha-neitsi ja pühade inimeste auustamine kuulutati ebausuks; katoliku usu seitsmest sakramendist jäeti ainult kaks järele, nimelt: ristimine ja püha armulaud. Aga wiimse asja kohta läksíwad mõtted lahku, ja see oligi suurem komistuskiwi Lutheri ja Zwingli wahel, kui nad a. 1529 Marburisse leppimiseks kokku tuliwad. Waieldi kaua ja wihaselt, aga kokku leppida ei suudetud; lõpuks lausus Luther pahaselt Zwinglile: „Teie olete teise waimu lapsed kui meie", ja läks läbirääkimistelt ära. Küll heitsíwad kõik ewangeliumi usu kirikud katoliku usu õpetuse ära, mille järele leib ja wiin altaril preestri õnnistamise mõjul Kristuse ihuks ja wereks muutub, aga ühist õpetust selle asemele panna nad ei saanud. Kõige kaugemale katoliku kiriku õpe-

tuseſt lahku läks selles asjasgi Zwingli ja Kalwini õpetus, mille järele armulaud ainult Kristuse surma mälestuse söömaaeg on. Luther jälle tõendas, et sakramendil Kristuse ihu ja werd saadakse „leiwas ja wiinas, leiwa ja wiina all ja sellega ühes"; inimene saab siis saladuselisel moel selle osaliseks. Inglisemaa kirik seadis end sellesgi asjas wahelmisele seisukohale; selle seletuse järele on Kristus pühal õhtusööma-ajal ise waimliselt ligi.

Igatahes aga muutus kõigis katoliku kirikust lahkunud usutunnistustes üleüldiselt õpetus ja usuline mõttewiis enam waimlisemaks, aatelisemaks ja wabamaks, sääl juures rahwaste täienemist ja edenemist toetades, mida katoliku kirik alati takistada tahtis ja kinni pidada püüdis.

VIII.

Katoliku usu reaktsion ehk wastupuhastus.

Katoliku kirik püüab jälle üksi walitsema saada. — Paremad paawstid. — Parandused katoliku kirikus. — Leppimise püüded protestantlastega. — Uus inkwisitsioni-kohus, selle mõju Italias. — Uued munga-ordod. — Jesuiidid. — Tridenti kirikukogu.

Kolme aastakümne jooksul kaotas katoliku kirik usupuhastuse mõjul pooled oma päralt olewatest maadest. Põhja-Saksamaa, Preisi-, Eesti ja Liiwimaa, Skandinawiamaa ühes Soomemaaga, Shweitsi, Madalmaad, Inglise- ja Shotimaad lahkusiwad temast koguni; seega siis üleüldse need maad, kus Germani rahwasugu walitsemas oli. Aga ka Romanisugu rahwaste maades wõitis usupuhastus ikka enam maad; Prantsusemaa oli korra pea pooleldi protestantiline; Austriasse, Ungarisse ja Siebenbürgisse, koguni Italiasse ja Hispaniasse oli uus õpetus tungida suutnud. Kas pidi nüüd katoliku kirik kõik need rahwad oma süleşt ära minna laskma ja usust-taganejatele ilma wastupanemata wabalt kosuda lubama? Seda ei wõinud olla. Keskaja kiriku juhtiw aade: „Üks kari ja üks karjane," mõlkus rahwaste meeles, ning niisamuti „kui Jumal üks oli, pidi ka kirik ühine olema," arwati ikka weel nüüdgi. Ja seda ühendust pidi siis jälle kätte püütama. Selle kordasaatmiseks asus katoliku kirik agarasse tegewusesse. Ta nõutas enesele uut eluwõimu, näitas waimustust ja tegewusetungi ning püüdis jälle niisamasuguse hooga talitada, kui oma wägewuse ajal (s. o. 12. aastasajal). Kui usupuhastus algas, oli ta selle liikumise sumbutamiseks ettewalmistamata ja sattus nagu kohmetusesse, aga kui ta mahti sai ennast wõitlusele walmistada, tundis ta selgesti eneses weel tugewust ja wõimu olewat. Ta kindel olek põhjenes nüüd, nagu ennegi, ühise juhatuse pääl, mille eesotsas paawst Roomas seisis. Selle wastu aga oliwad ewangeliumi usu maad oma wahel üsna lahus, mis säält poolt ühise tubli tegewuse ettewõtmist wäga takistas.

Niisuguses olekus aga, nagu katoliku kiriku usupuhastuse alguse oli, ei wõinud ta küllalt mõjuwasti wastupanekule asuda (seda asja tundsiwad ja tunnistasiwad paawstiwõimu suuremad sõbradgi), sest oli waja ka siingi ammunõutud paranduśi toime panna. Nii mõjus usupuhastus kaudselt ka katoliku kiriku puhastamise pääle. Kiriku juhatus oli 15. aastasaja lõpul ja 16. aastasaja algul sarnase paawstide käes olnud, kelle mõtted ja püüded ainult ilmaliste asjad kohta käisiwad, nagu Aleksander VI., Julius II., Leo X., ning ka weel Clemens VII., ja see asjalugu saatisgi suurelt paawstiwõimu alt äratagamisele. Aga juba 1530. aastast pääle ilmusiwad paawstitoolile teistsugused mehed, nimelt Paul III. ja IV., Pius IV. ja V. ning Sixtus V., kelle tegewus ja püüded ainult katoliku kiriku tulu ja wõimu taganõudmine olnud. Paul III. ajast pääle (a. 1534—1549) wõime siis katoliku kiriku wastuliikumise ehk reaktsioni algamisest kõnelema hakata.

Lutheri loost kuulsime, kuda teda ennast ning ta poolehoidjaid igapidi katsuti katoliku kirikusse tagasi meelitada. Muidugi ei läinud see katse korda. Paawsti Paul III. ajal hakati aga katoliku kirikus kõige hoolega paranduśt püüdma. Ainult auusad, tublid ja õpetatud mehed saiwad kõrgemate kiriku-ametite pääle, raha eest ametiandmine jäeti maha, pääsetähtede kauplemine kaotati ära, ja hakati ka õpetuses Lutheri mõttewiisi poole kalduma, nimelt, et inimene ainult usu läbi õndsaks saab; ka püüti waimulikkude meeste kombeid parandada ning kirikukorda ja karistusi kõwendada. Nii wõeti siis sarnaseid muutmisi ette, mille kättesaamiseks usupuhastajad oma wõitlust otse alanud oliwad.

Aga õige aeg kokkuleppimiseks oli mööda läinud, ja nüüd ei suudetud lepitust enam kudagi toime saada, ehk küll mitu korda mõlemilt poolt usuteadlased selleks läbirääkimistele kokku tuliwad. Nii peeti a. 1541 Regensburi riigipäewaga ühtlasi keisri Karl V. soowil jälle niisugune koosolek, kus ka tõesti lootused lepituse kordasaatmiseks paremad oliwad kui kunagi enne. Kummaltgi poolt oliwad sinna targa waimuga ja parajusmeelsed mehed ilmunud; nimelt oli seks katoliku erakonna juht, Kaspar Contarini, hästi õpetatud ja wabameelne mees walitud, protestantlaste poolt jälle ei saadetud ka mitte ägedat Lutherit, waid pikameelne Melanchton ja temaga üles mõningad muud. Ka keiser soowis seekord wäga elawalt ja õiglaselt lepitust, sest ta walmistas parajasti jälle Prantsuse kuninga wastu sõda ning tahtis selleks ajaks oma kodus rahu saada; ka Luthergi ei seisnnd algusel mitte wäga waljusti lepingu wastu. Aga pea nähti koosolekul, et usuasjades mitte sel wiisil kokkuleppida ei saa, kui riigilistes ehk äriasjades. Õndsaksaamise õpetuses läksiwad küll Contarini ja Melanchtoni arwamised peaaegu kokku, aga püha õhtusööma-aja õpetuses ei saadud ühendusele; ka paawstiwõimu ja kirikukogude tähtsuse kohta läksiwad mõtted lahku. Mõlemil pool oli terwe mõttewiis juba niipalju isesihiliseks kujunenud, et ühtesulatamine enam wõimalik ei olnud. Päälegi püüdis

Prantsuse kuningas oma asja-ajajate läbi ühenduseşaamist nurja ajada, şest selle läbi oleks keisri seisukoht kindlamaks şaanud, mis temale muidugi meele järele ei olnud. Tugewaid takistusi tõusis ka weel protestanti usku würstide pooleşt, şest nendel oli kahju kirikult ärawõetud maid tagaşi anda, mida nad muidugi olekşiwad pidanud tegema, kui kirikud jälle ühinenud olekşiwad. Pikalisteşt asjata waidlusteşt pahane, kutşus wiimati paawşt oma şaadiku ära, ja koosolek lõppis ilma tagajärjeta. — Et selle järele peetawaşt Tridenti kirikukoguşt lepituse püüdele tulu ei tõusnud, selleşt kuulşime ju eelpool; protestantlaşed ei tunnistanudgi seda oma kohta makswaks, şest et paawşt üksi ta kokkukutşuja oli.

Kuna siis lepituseteel enam kiriku ühisust korda şaata ei suudetud, tõttas katoliku kirik end wõitlusele walmistama. Usupuhastuse edenemise takistajaks asutati a. 1542 uus inkwisitsioni-kohus, millel kuus liiget oli; selle ülesandeks oli kõige päält kirikuşt taganemişt Italias maha şuruda, aga ka Alpide taga seda kaotada. See asutus hakkas kohe südisti tegewusele; usuasjadeşt rääkimine ja nende arwustamine keelati waljusti ära, waba uurimine lämmastati, mille tõttu Modena ja Neapoli ülikooolid oma tähtsuse kaotaşiwad. Uue kohtu ette weeti hoolimatalt kõik wähegi kahtlaşed inimeşed, nende auu ja tähtsuse pääle waatamata. Nii şattus ka Ferrara hertşog selle kohtu kätte; üks kardinal ja mitmed piiskopid pandi wangi, lihtrahwa mehi ja naisi põletati wõi uputati ilma järelkuulamata ära. See şigitas terwes Italias üleüldişt hirmu, nii et inimeşed hulgana Saksa- ja Shweitsimaale põgeneşiwad; nimetatud maadesse wiiwad teed oliwad alati põgenejaid täis. Et kirjanduse kaudu kirikule kardetawaid waenlaşi ilmuma ei pääseks, keelati kangesti kõik raamatutrükkimine ilma inkwisitsioni-kohtu lubata ära. Ennemalt trükitud raamatuteşt keelati need ära, mis kiriku õpetusega kokku ei käinud, ja keelatud raamatute arw kaswas ühtepuhku. — Nii karedate abinõuudega şuudeti küll kirikuwastaşt liikumişt Italias täitsa ära häwitada, aga şellega ühes lämmastas inkwisitsion ka selle rohke kirjanduselise ja kunstilise elu, mis sääl keşk-aja lõpul nii kaunilt oli koşunud. Kuna wabadus kürkestati, jäi kõik elu nagu kängu ja nüriks, kombed läksiwad tooremaks, halbtused kaswaşiwad. Italia, şeni Europa kõige haritum maa, jäi nüüd hulgaks ajaks muudeşt maha. Alles minewal aastaşajal on Italia oma alatuşt olekuşt wähehaawal toibunud.

Nagu keşk-aja ajalooşt teame, oli katoliku kirikus munga-ordodel suur tähtsus, niihästi ristiusu kuulutamises kui paawstiwõimu toetamises. Aga aegade jooksul oli wanade munga-ordode wõim nagu ärakulunud ja wäheseks jäänud. Ning mitmed nende tähtşamateşt ja wagamateşt liikmeteşt, nagu Luther, oliwad koguni paawsti wastu wõitlusele astunud. Aga 16. aastaşaja alguspoolel näitas end katoliku kiriku eluwõim pääle muu uute munga-ordode tekkimises ja wanade parandamises. Nii şündişiwad 1525 a. Theatini ja Kaputşini, ning 1530 a. Barnabiti munga-ordod. Kuid kõige kuulşam

ja mõju pooleſt tähtſam on ometi Jeſuiitide munga-ordo, mille paawſt Paul III. a. 1540 kinnitas.

See ſõjakas mungaordo ſai alguſe Hiſpaniaſt, kus katoliku uſk aastaſadade pikkuſe wõitluste mõjul uſkmatate wastu kõige ſügawamini rahwa meelesſe oli mõjunud. Hiſpania rahwa uſulik-rüütliline mõttewiis oli uue ordo aluſeks, aga ſelle ſiht ei pööranud end enam maurlaste, waid kirikuſt taganejate wastu. Ordo põhjendaja oli Ignatius Loyola (l. lojoola), üks adeliſugu ſõjalane. Pampelona

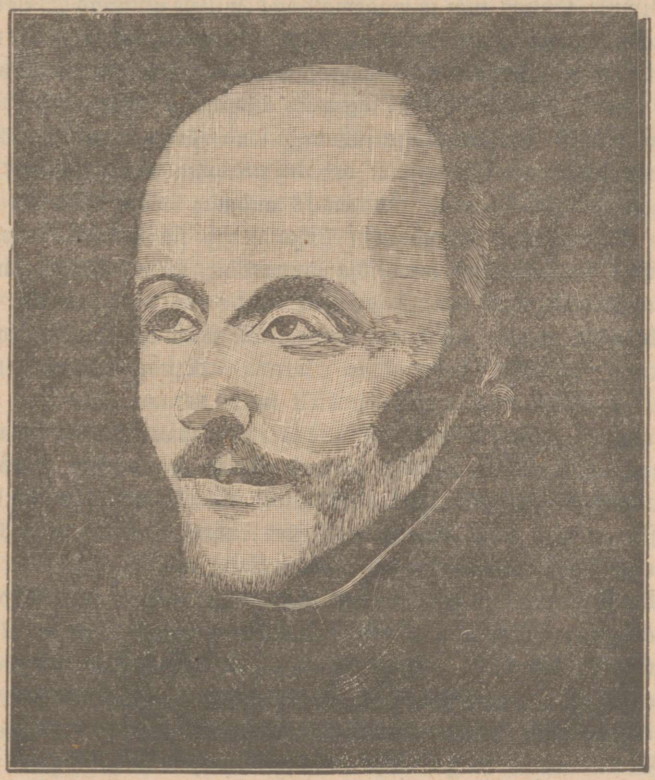

Ignatius Loyola.

piiramiſel ſaadud haawu põdedes pidi ta kaua aega woodis olema ja ſeda aega tarwitas ta agarasti katoliku pühade meeste, nimelt Franciskuſe ja Dominikuſe eluluguſid lugedes, mille mõjul ta mõttekujutus uſuliſe ja unistawa ſihi omandas. Terweks ſaades lahkus ta ilmalikuſt eluſt ja läks kloostriſſe, kus tal oma hinge-õndſuſe päraſt niiſama wali wõitlus wõidelda oli kui Lutheril Erfurdis. Oma erutatud mõttekujutustes arwas ta wahel Püha Neitſit, wahel Kriſtuſt ennaſt, wõi ſaladuſeliſt Kolmainu kuju nägema, ja ſee andis ta hingele rahu. Uſurändajana käis ta Jeruſalemas, palus Pühal haual, ja jäi tagaſi tulles

Hispaniasse elama. Kui ta wiimaks oli otsustanud end täitsa usuteenistusesse anda, tahtis ta, kuigi ju elatanud mees, eneſele usuteadeliſt õpetuſt nõutada ja õppis ſeepäraſt enne Salamanka, päraſt neli aastat Pariſi ülikoolis. Pariſis pani ta kuulſamale mungaordole ſellega aluſe, et ta mõningate omameelſete sõpradega ühes püha armuleiwa juures wandus, kolme munga-lubaduſt kindlalt pidada, aga pääle ſelle weel kõiki paawsti käskuſid tingimata täita, nii et see neid mis jaoks tahes wõi kus tahes oma otstarbeteks wõis tarwitada. Nii ſündis paawstiwõimule tähtjas tugi ja wägew ühiſus, millele aſutajad „Jeeſuſe sõjaſalk“ nimeks paniwad. Lühendatult aga hüüti neid jeſuiitideks.

Jeſuiiti-ordo aſutaja oli endine sõjalane, ja nii ſai terwe ordo korraldus sõjawäeliſe laadi. Niiſama kui sõjamees tingimata oma ülema sõna peab kuulma, nii pidi ka iga ordoliige juhataja sõna järele pimedaſt pääſt käima. Sõnakuulmiſt nõuti nii kõwasti, et ordoliikmel oma waba tahtmiſt ei wõinud olla, waid ta pidi täitsa end ordo omaks andma; tema oma iſik kustus ſellesse nagu ära. Nii ei olnud ükſik liige muud kui tööriiſt ordoteenistuſes. Ordo walitſus ja korraldus ſeati sõjawäe moodi; ülem juhataja on ordokindral, aga ta kõrwal ſeiſab nõuukogu, kes ta tegewuſt üle waatab ja walwab ning temale nõuu annab. Eſimene kindral oli muidugi Loyola, ja ta ſurma järele a. 1556 ſai ſelleks hispanlane Lainez. Nende mõlemate tubli tegewuſe mõjul ſai ordo omale juba waraſelt ſuure wõimu kätte.

Ordo muud liikmed oliwad tähtſuſe järele mitmesſe kihiſse jagatud; wanemaid ja auuſamaid hüüti profeſſid, ja need oliwad kõrgem kiht, nendeſt allpool oliwad koadjutorid ja ſholastikad. Jeſuiidid oliwad muudeſt munkadeſt ſellepooleſt teiſiti, et nad mitte kloostri müüride wahele elutſema ei jäänud, waid igale poole wälja läkſiwad maailma ära wõitma, nagu „Kristuſe sõjamehed“ kunagi. Nende tähtſus ja wägewus ei tulnud aga ainult ordo kindlaſt korraſt ja karwapäälſeſt juhatuſeſt, waid ka ordoliikmete waimlikuſt ja alguſel weel tubliſt kombeliſeſt wõimuſt. Nende mõju ulatas pea kõigiſse rahwa ja riikide elutegewuſesse, ſeſt ordoliikmeteks ei olnud ainult waimulikud wennad, waid ka hulgal ilmalikkuſid, kelle jeſuiidi-olekuſt enamasti muudel inimeſtel aimugi ei olnud. Mitmed nende hulgaſt oliwad riigimehed, kes walitſejate nõuandjateks püüdſiwad ſaada ja tihti ſaiwadgi; teiſed pidaſiwad ülikoolides teaduſeliſi ettelugemiſi. Jſeäranis tähtſaks tegewuſeharuks oli nendel kooliõpetaja amet, ſeſt ſelle tõttu wõiſiwad jeſuiidid noortſugu oma põhjusmõtte järele talitama juhtida, ja ſelles asjas näitaſiwad nad ka niiſuguſt oſawuſt ja endiſe õpetuſemoe kohta edenemiſt, et katoliku uſu maades kõik õpetus pea ainult nende kätte ſattus. Jutlustaja ja pihi-iſa waimulikus ametis mõjuſiwad nad palju inimeſte pääle, aga nende hulgas oli ka palju kaupmehi, käſitööliſi jne.; ühe sõnaga öelda: nad ei põlanud ühtegi elutegewuſe haru ega jätnud ſeda tähele panemata, waid tungiſiwad oma mõjuga igale poole. Teadus, kunſt, kirjandus, kiriklik, ärilik ja riiklik elu oliwad nendele ühtemoodi tähtſad ja tuttawad.

Et aga igale eluwäljale kohaseid tegelasi saata wõiks, seks oli ordoliikmetele sihijärelist õpetuse-andmist ja ettewalmistust waja, ning seda sündis ka. Kui noormees ordosse astus, pidi ta enne katse-aja läbi elama, mille kestusel hoolega ta waimuandeid ja harjunud kombeid tähele pandi; ta pidi hoolega kõik oma süüd ja eksitused üles tunnistama, aga agarasti ka oma wooruši ette tooma, ja selle järele määrati tema eestulew tegewusepõld. Ordoliikmeks saades pidi ta muust maailmasi koguni lahkuma; tal ei wõinud enam kellegi sõbraga, ka mitte oma wanemategagi mingit läbikäimist olla, ta pidi kõige muu maailma nagu ära unustama ja ordosse nagu ära sulama. Ordo suretas teda nii muule maailmale ära, aga tõstis ja edendas ta omadusi suurelt oma tuluks. Ordoliikmete kaswatamises oliwad kärmus ja agarus, teraw aru ja osawus pää-asjaks, auuhimu tegewusele tugewaks tagakihutajaks. Iga liige pidi ikka ja alati kange hoolega seda silmas hoidma, mil moel ta oma tegewusega ordole suuremat tulu wõiks saata; näituseks ei tohtinud ta ennast paastumisega ja öösel walwamisega ülearu waewata, et oma keha muu tegewuse jaoks mitte ei nõrgendaks. Ka jesuiitide kombluse-õpetus kujunes hästi tegeliste nõuete järele; ei olnud nimelt hädasti waja, et püüeteks tarwilised abinõuud õiged ja auusad oliwad, kui aga suur sihi, s. o. kiriku tulu, silma ees seisis; nii wõis näituseks walet wanduda, kui wandumisel oma-meeles teisiti mõeldi; koguni salatapmine oli tarbekorral lubatud. „Otstarbe pühitseb abinõuusid," oli nende kurwalt kuulsaks saanud märgusõna. Sest nende arust oli see sihi, mille eest nad töötasiwad, nii suur ja kõrge, et selle juures abinõuude pääle ei wõinud waadata. Ordo otstarbeks oli ju Jumala riigi eest wõitlemine, ja katoliku kirikut peeti jälle selleks samaks, mis Jumala riik.

Nooruse wõimuga ja tõsise, tulise waimustusega tõttas see noor ordo oma tegewusele, ja ta mõju kaswasgi õige ruttu wäga suureks. Kõige enne tunti teda Italias ja Hispanias, aga aegamööda ja wähehaawal tungis ta ka Sakšamaale, nimelt Austria- ja Baierimaale, Prantsusemaale, ja Poolamaale, säält kaudu meie maalegi; koguni Rootsi- ja Soomemaale ning isegi Wenemaale püüdsiwad korra end jesuiidid pesitada. Europas oli üleüldse jesuiitide tööšihiks ketseri-usu, s. o. usupuhastuse kaotamine, milleks nad ka wäga palju tööd on teinud, kuigi sihti ammugi kätte ei saadud. Teist moodi ja parem oli aga nende tegewus uutes ilmajagudes. Amerikas kuulutasiwad nad wagadena misjonäridena õnnetutele mahasurutud indianlastele ristiusku, sedasama tegiwad nad Indias, Hiinas ja Jaapanisgi, ning katsusiwad sääl ühtlasi ka katoliku kiriku wõimu rajada, mis nendel ajutiseks hästigi õnnestas. Iseäranis südi ja agar oli Idamaa misjonitöös ordo kaas-asutaja, Loyola sõber Frantz Xawer (l. ksaawer).

Uue jesuiiti-ordo mõju ilmus juba suurelt eelnimetatud Tridenti kiriku kogul, nimelt selle lõpu ajal (Tridentikogu kestis mitmed aastad), mil ordokindral Lainez ja inkwisitor Carassa läbirääkimiste käiku ja otsusi juhtisiwad. Midagi järeleandmist protestantilisele mõtteširhile ei sündinud, kuna küll kogu otse selles

mõttes oli kokku kutsutud, et usuasjus lepitust korda saata, waid otse selle wastu kinnitati siin katoliku kiriku õpetusetükid, nagu need ajajookul oliwad kujunenud, uuesti täitsa kindlaks. Usupuhastuse õpetus „armust õndsaksaamisest" lükati tagasi, seitsme sakramendi õpetus jäeti alles, puhastusetule-õpetus ja pühade inimeste auustamine jäi niisama makswaks, Ladina keelne Piibli tõlge (versio vulgata) pidi ainus Pühakiri olema, mida lugeda tohiti. Paawsti seisukoht tunnistati peatselt weel kõrgemaks, kui see enne oli olnud, sest ta kuulutati nüüd usuasjades otse ilma-eksimataks, tema üksi wõis Pühakirja õieti seletada ja ta wõimupiirisse jäi kirikus paranduse toimepanemine; piiskopid pidiwad ta alamad olema, niisama würstid ta sõna kuulma. Paawstiwõim tunnistati siin otse niisuguseks, kui see Gregorius VII. ja Innocentius III. ajal oli olnud. Kuid mitmed katoliku usu walitsejad seisiwad selle wastu, ja tõepoolest ei saanud ka paawst enam kunagi oma kesk-aegset mõju kätte.

Nõnda uuendatult ja wõimu wõttes tõttas katoliku kirik oma laialiläinud karja jälle koguma. Selleks sai ta mitmed wägewad walitsejad omale abiks, kes oma riiklikku wõimu selle sihi jaoks ohwerdasiwad.

IX.

Europa riigilised olud uue-aja algusel.

Riikide omawaheline läbikäimine ja asjaajamine. — Saadikud muudes riikides. — Italia ja Saksamaa tükeldatud oleku halbtused. — Karl VIII. sõjakäik Neapolisse. — Ludwig XII sõjakäik Italiasse. — Karl V. iseloomus ja ta püüded. — Franz I. ja Karl V. waheline wõitlus. — Sultan Soliman II. ähwardab Europat. — Karl V. lahkub troonilt. — Ta elu St. Justi kloostris.

Eespool kuulsime mitmel puhul, kuda kuningawõim kesk-aja lõpupoolel Lääne-Europa maades ikka enam kaswas, kosus ja kerkis, ning wiimaks kõik wõimud, mis takistuseks teel ees oliwad, kõrwale tõukas. Kuningas wõis nüüd, sest et terwe riigi wõim ja wägi tema käes oli, oma tegewust (ka riigiwäljapoolegi) palju suuremal mõõdul, kui enne laiendada. Ja Europa riigid hakkasiwadgi 16. aastasajal otse nähtawal wiisil kesk-aegsest olekust wabanema. Sõjad saiwad nüüd enam üleilmlise laadi; riikide wahel sepitseti lepinguid; elaw läbikäimine tekkis üksteisega; riikide waheline asjatalitus, diplomatia, algas; ühe sõnaga: niisugune riikide-ühendus sündis, mis riigid üksteise külge nagu ühiseks koguks liitis. Olgugi, et nad üksteisele tihti wõistlejad wõi koguni waenlased oliwad, siisgi ühendasiwad ühised ainelised ja waimlised püüded neid.

Riikide wahel on juba sellest ajast pääle, kui nad üleüldse olemas on, oma jagu ühendust ja läbikäimist olnud. Juba Wana-Egiptuse ja Assiiria kuningate wahel sündis riigi-asjalist kirjawahetust; Persia ja Greeka riigid saatsiwad tarbekorral üksteise juurde saadikuid asju ajama; aga see sündis ikka ainult juhtumisekaupa ja iseäralistel põhjustel. Niisama oli lugu ka weel kesk-ajal. Aga Italia wäike-würstid hakkasiwad juba 14. aastasajal üksteise kojas alalisi saadikuid wõi wolinikkusid pidama, ja selle moe järele korraldasiwad 16. aastasajal ka Europa suur-riigid omawahelise wahekorra. Nimelt Prantsuse kuningas Franz I. hakkas kõige esiteks mitmete muude riikide päälinnades kindlaid saadikuid pidama, sest wisas ja tähtsas wõitluses Karl V. wastu oli tal waja mujal sündiwaid asju silmas pidada. Franz I. seadis siis enesele Austriasse, Ungarisse, Poola- ja Rootsimaale, isegi Konstantinopolisse asjaajajad wolinikud, kes sääl ta tulude eest pidiwad

seisma ning hoolega säälsete walitsuste tegewust ning nende püüdesihti tähele panema. — Esiteks usaldati niisuguste riigiliste asjade ajamine piiskoppide kätte. Aga nende ametliste wolinikkude kõrwal hakati ka salanuuskijaid pidama ja palkama, kes salateedel, olgu kingituste tõttu või muul wiisil, wõõra walitsuse talitusest teateid püüdsiwad saada. Prantsuse kuninga eeskuju järele tegiwad peagi ka muud riigid. Rohkete riigisaadikute tõttu sai riikide omawaheline seisukord nüüd õieti ligidalt üksteise külge puutuwaks ja ka üksteise mõjualuseksgi, sest ühe tegewus mõjus oma jagu teise pääle. Muidugi ajas iga riigimees ikka kõige päält oma riigi tulusid taga, ja niimoodi oli Europa riigikunstil juba tekkimisel omakasu nõudew laad, mille juures õigetest abinõuudest palju ei hoolitud, nagu see hiljeminigi politika tundemärgiks on olnud. Iga würst tegi teistega lepinguid ja andis lubadusi, kui need temale tulu tõotasiwad; aga kui asjaolud muutusiwad ja seda omakasule waja oli, siis jättis ta lepinglase maha ja asus wahel koguni ta waenulisekš. Macchiawelli õpetatud riigikunsti järele käidi üleüldse igalpool.

Italia ja Saksamaa oliwad oliwad tükeldatud olekusse, s. o. ilma kindla riigi-ühisuseta jäänud, ja selle all kannatasiwad mõlemad maad wäga palju, esiteks Italia ja hiljemini usuisõdade ajal ka Saksamaa. Italias ei olnud ühtegi niisugust wägewat würsti, kes terwe maa juhatust sellel mõõdul endale omandada oleks suutnud, kui Saksamaal keisrid. Paawstid, kes sel ajal enam ilmalise würsti, kui kiriku-päämeeste moodi oliwad, püüdsiwad küll mõnda korda end terwe Italia juhatajaks tõsta — see oli nimelt Aleksander VI. ja Julius II. siht — aga säälsed würstid ja wabariigid seisiwad sellele waljusti wastu ja kutsusiwad tarbekorral kas või muude maade würstisid appi. Kirikuriigi kõrwal oliwad Italia tähtsamad riigid: esiteks Milano, kus Sforza sugu walitses, teiseks Medici sugu walitsusealune Florenz, kolmandaks Wenetsia wabariik ning wiimaks Neapoli kuningriik, mille troonile kesk-aja lõpul Aragonia kuninga suguharu oli saanud. Aga Prantsuse, Hispania ja Saksamaade walitsejad arwasiwad endal Italia maade omandamise kohta ka õigust olema, ja nad ootasiwad aga sünnist juhust, mil sõjawäge sinna saata.

Prantsusemaal oli Ludwig XI. 15. aastasaja lõpul kange käega kuningawõimule laenuherrade üle tingimata wõimu nõutanud, ja seepärast wõis ta poeg, Karl VIII., ühendatud riigi terwe wõimuga wõidukäigule wälja minna. Ta tõttas Neapolit omandama, sest waremalt sääl walitsenud Anjou sugu õigused olla nüüd Prantsuse kuninga kätte läinud, kuna nimetatud sugu Prantsuse kuninga perest oli. Aga oma mõttes haudus ta weel suuremaidgi plaanisid: Lõuna-Italiast ei olnud enam palju maad Balkani neemele, kust türklasi waja oli ära ajada, ja säält wõidi weel edasi Jerusalemma minna ning seda jälle kristlaste kätte wõita. Tugewa sõjawäega, kus rohkem suurtükiwäge oli kui seda seni oli nähtud — 140 kanget suurtüki — tõttas ta üle Alpide ja käis wastapanekut leidmata läbi terwe Italia; ka Neapoli kuningasgi

ei hakanud tema wastu wõitlema. Keisrimantel seljas ja kuldne maakera-kuju käes, ratsutas Karl VIII. wõitjana Neapoli sisse. Sääl nimetas ta ennast keisriks ja Küprose ning Jerusalema kuningaks.

Aga sellega lõppesgi tema wõidukäik. Italia würstid, kes küll omawahel alati kiskleswad, ei tahtnud ometi end wäljamaalase käsu alla alandada, waid heitswad Prantsuse wastu üksteisega lepingusse; esiteks tegiwad paawst Aleksander VI., Milano hertsog Ludwig Moro ja Wenetsia riigi signoria oma wahel ühenduse, aga päräst tuliwad sinna ligi weel Hispania kuningas Ferdinand ja Saksa keiser Maksimilian, kes ka omapoolest Prantsuse wõimu liig suureks kaswamist ei wõinud sallida. Riikide wahelise tasakaalu ülewalpidamiseks asuswad nad sõtta. Selle ühendatud wõimu eest pidi Karl VIII. wiimaks taganema; ta lahkus Neapolist ja pööras Prantsusemaale tagasi (1495).

Aga Karl VIII. järeltulija, kuningas Ludwig XII. püüdis jällegi omale Italiast osa. Ta nõudis Milanot enesele, sest et ta sääl enne walitsewa Visconti sugu wõsu oli. Ta wõitisgi Milano ära, ning hiljemini Hispania kuningaga ühes ka Neapoli. Aga suuremat röömu ta selleşt ei saanud, sest Hispania Ferdinand wõttis terwe Neapoli riigi üksi enese jaoks; paawst jälle soetas ta wastu lepingu, mille kaudu Prantsuse kuningas ka Milanogi kaotas. Kui siis Ludwig XII. a. 1515 suri, ei jäänud temale Italias enam midagi järele, ehk ta küll sääl nii mõnda sõda oli pidanud ning mõnegi wõidu saanud. Kuid ta südi poeg Franz I. läks kohe troonile-saamise järele uuesti Italiasse, kus ta ka suures Marignano lahingus (1515) seni wõitmataks peetud shweitslasteşt (Milano hertsogi teenistuses) täielise wõidu sai. Selle kaudu sattus Milano ta kätte ja jäi temale kümneks aastaks. — Neis Italia sõdades, maade jagamises ja selleşt järgnewates lepingute sepitsemises astus riikide waheline diplomatika talitus esimest korda laiemalt tegewusesse. Siin ei olnud omawahel kisklewatel würstidel ühtegi suuremat sihti silmas, waid ainult mõne maa-osa omandamine; kui üks würst wahel omale mõnda tulu nõutada suutis, tõttasiwad kohe teised seda temalt ära kiskuma. Riigikunst näitas wallatust; ta oligi weel lapse-eas. Kuid pea ilmus Europa riikide wahekorra määramises tähtsam küsimus päewakorrale, kui keiser Karl V., Habsburi walitsejasugu päämees, oma suure wõimuga muude riikide iseseiswust ähwardama kippus.

Eespool kuulsime juba, kuda Karl V. Saksamaal usupuhastuse wastu wõitlusesse asus, et kiriku-ühisust jälle korda saata. Aga ta kirikliikude püüetega oliwad tema riigilised plaanid ja mõtted ligidases ühenduses; suurte, aateliste püüete eest töötas ja wõitles ta ainult selle wõrra, kui need tema oma ja ta sugu tuludega ühte käisiwad. Tema oli Europa selle aja wägewam würst, sest Madalmaad oli ta oma isalt Philippilt pärinud (a. 1506), kes selle oma emalt, Karl Südi tütrelt, päranduseks oli saanud; Hispania riigi ühes asumaadega sai ta säälse kuninga Ferdinand I. käest päranduseks, kes ta

ema-isa oli (a. 1516), ja Austria rohked pärismaad jättis ta wanaisa, keiser Maksimilian, surres temale (a. 1519), ning kõige selle juurde tuli weel walimise tõttu Saksa keisri auu ja wõim. Tema siht oli nüüd, kõik need maad ja rahwad ühesuguste seadluste mõjul üksteisele lähendada ja kokku sünnitada. Nagu omal ajal Karl Suur kõigi Läänemaade walitseja oli olnud, nii pidi nüüd Habsburi sugu juhtiwale seisukohale saama ja muude maade würstid selle aluseks seatama. See suur siht mõlkus Karl V. meeles ning juhtis ta tegewust; selle kättesaamiseks kulutas ta oma terwe eluaja. Ehk küll nõrgapoolse kehaga ja põdur, oli ta ometi ühtelugu talitamas. Alati reisis ta ühest maast teisesse; kord ta oli Ungaris türklastega sõdimas, kord jälle Italias Prantsuse kuninga wastu wäljas, wahel jälle Põhja-Afrika rööwli-riikisid karistamas; ka Prantsuse- ja Inglisemaal käis ta. Riigipäewade asju juhatas ta Saksa-, Hispania- ja Madalmaadel, ja wäga mitmesugustes asjades andis ta käskusid ja määrusi. Alati oli temal mitmete rahwuste ja mitmesuguste inimestega tegemist, ja ta oli õppinud neid hästi arwustama ja oma tuluks tarwitama. Kuna ta selle juures üksi inimeste halbu külgi tundma sai, siis ei arwanud ta inimestel üleüldse aatelisi püüdeid, tõsist usku ja woorust olewatgi, waid isedus ja oma tulude taga-ajamine oliwad tema arwamise järel kõige inimlise tegewuse määraja. Seepärast oli ta siis ka ise kawal ja petis ning wihkas igaühte, kes ta tahtmise järele ei paindunud. Ta oli külm ja tuima loomuga, wõis tigegi olla; auusameelsus oli temale wõõras.

Karl V. püüetele astus aga kõige wäega Prantsuse kuningas Franz I. wastu, kes riigimehena ka selle aja pettuselise moe järele talitas, aga wapra sõdijana kesk-aja rüütli taoline oli. Habsburi sugu maadest maailmariigi kujunemine oleks Prantsusemaa iseseiswusele hädaohtlik olnud, ja sellepärast oli waja seda igapidi takistada. Korra oligi juba Karl V. ja tujuka Inglise kuninga Heinrich VIII. wahel Prantsusemaa jagamisest kõne olnud.

A. 1519, mil Maksimilian I. suri, oli jälle Saksa keisri walimine, ning kroonitahtjateks ilmusiwad: kadunud keisri pojapoeg Karl, Prantsusemaa kuningas Franz I. ja Inglise kuningas. Kõigi nende kolme walitseja asjamehed käisiwad Saksamaad mööda ümber oma isandade hääks kihutusetööd tegemas ja kuurwürstisid oma poole meelitamas; nad jagasiwad wiimastele andeid wõi ostsiwad otsekohe nende hääli. Walimisel aga mõtlesiwad kuurwürstid kõik wägewad wõistlejad kõrwale jätta ja Saksi kuurwürsti Friedrich Tarka keisriks tõsta. Friedrich Tark, kes elatanud mees oli, ei soowinud end mitte keisriks walida lasta, waid soowitas seks Karli, mis ka sündis. Üleüldse tahtsiwad kuurwürstid ikka ennem kedagi Saksasugu meest keisriks saada kui wõõrast, ja päälegi oli Karli sõjawõimu riigi kaitsmiseks türklaste wastu waja, kes sel ajal jälle Europat kimbutama hakkasiwad. Kui nüüd Franz I. keisri walimisel läbi kukkus, tõttas ta seda suurema õhinaga niihästi diplomatika-teel igalpool keisrile wastaseid äratama, kui ka sõjawalmistustele. Tüli tõusis nendel kõigepäält Italia maade, nimelt Milano ning

Burgundi hertsogiriigi päraſt, ſeſt Karl V. nõudis mõlemaid Prantſuſe kuningalt eneſele — eſimeſt ſellepäraſt, et ſee Saksa keisririigi alla pidada käima, teiſt jälle kui oma ſugu päranduſt, ſeſt ſee oli tema wanaema iſa, Karl Südi omandus olnud (waata keſk-aeg päät. XXIII.). A. 1521 algas ſiis ſõda. Põhja-Italias wõideldi neli aastat waheldawa õnnega, ſiis aga ſai a. 1525 ſuures Pawia lahingus Franz I. täiesti lüüa ja langes wangi. „Kõik on kadunud, pääle auu ja elu," kirjutas ta lahingu järele oma emale. Oma wabaksſaamiſeks ſoowis ta muidugi rahulepingut, ja rahu tehti ka Madridis a. 1526, kus Prantſuſe kuningas tülialuſed maad keisrile lubas. Aga kohe koduſaamiſe järele walmiſtas ta uuesti ſõda, ega andnudgi Burgundit käeſt. Waen algas uuesti, milles nüüd ka paawſt Prantſuſemaa poole heitis; ſelle tagajärg oli, et keisri ſõjawäed ka Rooma ära wõitſiwad ja paljaks riiſuſiwad. See teine ſõda lõppes a. 1529. Aga a. 1536—1538 oli jälle ſõda lahti, ja 1542 a. algas neljas, mida wiimati 1544 a. Crespy rahu lõpetas. Selle järele ſai keiſer küll Põhja-Italia omaks, aga Burgundia liideti jäädawalt Prantſuſemaa külge.

Need pikaliſed ſõjad ei muutnud ſiis mitte palju riikide rajaſid, aga nendel oli ometi Euroopa olude kohta wäga ſuur mõju. Karl V. oli ſõdades küll oma ſuurt wõimu näidanud, aga Prantſuſe kuninga wiſa wastupanek tegi ometi ta lootuſe tühjaks, Läänemaade walitſuſt omandada, nagu ſeda oma walitſuſe alguſel mõtles. Ka astuſiwad nende ſõdade tõttu mitmed muud riigid Keſk-Euroopa riikidega ühiſuſesſe; Daani riigiga tegi Prantſuſe kuningas lepingu, niiſama ſai ta oma lepinglaſeks Shotimaa kuninga ja koguni Türgi ſultani Soliman II. — ikka ühiſe waenu tõttu, mis neil Karl V. wastu oli. Nimetatud ſultani walitſuſeaeg (a. 1520—1566) oli Türgi riigi wägewõiſe ja hiilguſe aeg. Soliman iſe oli ſuur ſõjalane; a. 1526 wõitis ta Ungari noore kuninga Ludwig II. Mohacſi (l. mohatſi) juures täiesti, Ludwig langes ja ſuurem oſa Ungarimaaſt ſattus ſultani wõimu alla, kes nüüd ſiit edaſi Austria maid kimbutama kippus. A. 1529 oli ta ſuure ſõjawäega juba Wieni all, mille pääle 20 korda tormi jooksti; aga kui linnaſt jagu ei ſaadud, taganeſiwad türklaſed oma maale. Aga a. 1532 oli Soliman jälle 300,000 mehega uuesti Ungaris. Karl V. oli nüüd Saksamaal 150,000 meeſt kokku ſaanud, kellega ta türklaste edaſitungimiſt takistas; Ungari aga jäi ſuuremalt jaolt ſultani ſaagiks. Kuna Soliman ka ſeniſe kriſtlaste idapoolſe toetuspunkti, Rhodoſe ſaare, Johanniti rüütliordolt ära wõttis, ſattus terwe Wahemeri Türgi laewade woli alla, kes ſääl alataſa riſtleſiwad, rannamaid kimbutaſiwad ning laewu ja inimeſi rööwiſiwad; nimelt aga oliwad Põhja-Afrika rannamaa elanikud, maurlaſed, kes end ka ſultani ülemwalitſuſe aluſeks tunnistaſiwad, kõigile Wahemere rannamaadele rängaks witſaks. Keiſer Karl, kes end ristirahwa päämeheks pidas, arwas ſiis oma kohuſeks, neid karistada. A. 1535 ſõitis ta tugewa laewaſtikuga üle Wahemere ja wõttis Tuniſe ära, kus ta 20,000 kriſtlaſt wangiſt wabaſtas. Suuremat tagajärge ſel wõidul ei

olnud, kuna Karl V. peagi jälle kodu pidi pöörama, ja „röövliriigid“ (Algeria, Tuniſe ja Tripoliſe) ajaſiwad oma inetut äri edaſi. Alles minewal aastaſajal tehti Algeria (l. alſhiiria) ärawõitmiſega ſellele tegewuſele lõpp.

Ehk küll Franz I. kõwa katoliklane oli ja oma riigis „ketſeriſi“ (puhastatud uſuliſi) taga kiuſas, otſis ta ometi ühenduſt kirikuſt taganeja Ingliſe kuningaga (Heinrich VIII.) ja aitas iſegi Sakſa protestantlaſi, et aga niiwiiſi keisrile rohkem takistuſi ja pahanduſi teha. Prantſuſe kuninga politika-talitus on ſelle kohta hääks tunnistuſeks, et keſk-aja mõttewiiſiſt enam ei hoolitud, mil päärõhk uſu pääle pandi. Seſt Franz I., kes korra paawstiga politikaliſes lepingus olnud, aſus hiljemini kahtlematalt ei ainult ketſeritega, waid ka kogum kõige ristirahwa ühiſe waenlaſega, Türgiga, ühenduſesſe. Prantſuſe kuninga tegewuſt määraſiwad ſiis ükſi riigiliſed tulud, ja ſelle tõttu aitas kõwa katoliku uſuline Prantſuſemaa mujal ſuurelt uſupuhastuſe edenemiſt ja koſumiſt. Sedaſama politikat jätkas Franz I. järeltulija Heinrich II. (1547—1559), kelleſt ju enne kuulſime, et ta Sakſi kuurwürsti Moritzega lepingu tegi (waata päät. IV.), kuna iſe Karl V. maid Lothringis kimbutas.

Karl V-ma kange meel murdus wiimati nii mitmete ja rohkete äparduste tõttu, nimelt kui ta lõppeks ometi protestantlastele Augsburi uſurahus ſuuri õiguſi pidi andma ja Prantſuſe kuninga kätte tähtſad Metzi, Touli ja Berduni kindluſed ühes nende piiskoppkondadega jätma. Et ka juba wanadus waewas, lahkus ta ſiis a. 1556 walitſuſeſt. Auſtria pärismaad oli ta juba waremuni oma wennale Ferdinandile andnud, kes nüüd ka Sakſa keisriks waliti; aga Hiſpania ühes ta aſumaadega, Madalmaad ja Italias olewad maad, jättis ta oma pojale Philippile. Sellega jagunes ſiis Habsburi walitſejaſugu kahte harusſe, ja kummalegi ſai oma riik oſaks; wanem, Hiſpanias walitſew haru oli wägewam, kuna küll keisritroon noorema haru kätte jäi.

Karl V. aſus iſe Hiſpania Eſtremadura maakonnas olewaſſe St. Justi klooſtriſſe oma päiwi lõpetama, kus ta aga ikka weel ſuure ſeltskonna keskel nagu mõnes walitſejakojas elas. Ta meel oli nii wäga riigiliſte asjade ajamiſtes kinni, et ta mitte niiſuguſe ükſiku ja eratatud olekuga leppida ei ſuutnud, kui wanaſti Diokletianus Rooma keisriametiſt lahkudes; waid temale toodi ühtepuhku maailma-ſündmuſteſt teateid, ja ta poeg Philipp küſis tihti temalt walitſuſe-asjades nõuu. Selle juures wõttis ta ometi agaraſti klooſtri jumalateenistuſteſt oſa, ja puhketunnid kuulutas ta mehanikatööde jaoks. Räägitakſe, et ta ſuure hoolega oli püüdnud, kõiki oma toas olewaid kellaſid ühtemoodi käima panna, ja kui ſee temale ei õnneſtanud, olla ta öelnud: „Kuidas olekſin mina inimeſi uſuasjades ühtemoodi mõtlema panna wõinud, kuna minul iſegi neid kellaſid ühtemoodi käima panna wõimata on.“ — A. 1558 ſuri ta St. Justi klooſtri mungana.

X.

Philipp II. — Madalmaade wabaduse-sõda.

Philipp II-isik ja püüde siht. — Hispania riigi suurus — Portugal Hispaniaga ühenduses. — Ketserite ja maurlaste tagakiusamine. — Rahwas kaotab riigilised õigused. — Sõda türklastega, Lepanto lahing. — Madalmaade warandus ja wabadus. — Omawalitsus. — Põhja- ja Lõuna-maakondade wahe. — Walju walitsus algab; wastuseismine, geusid. — Rahwa segadused. — Alba hirmuwalitsus. — Wabaduse-sõda. — Lõunapoolsed maad jääwad Hispaniale. — Hollandimaa wabaneb.

Päraſt seda, kui Karl V. troonilt oli lahkunud, oli ta poeg Philipp II. Europa wägewam walitseja. Hispania oli ta riigipesa, aga sellega oli Madalmaad ning weel mitmed Prantsuse maakonnad ühendadud, milleſt Franche Comté ja Artois tähtsamad oliwad; Italiaſt käisiwad selle külge Neapoli, Sitsilia, Sardinia ja Milano riigid; Põhja-Afrikas oli ta päralt Tunis, Amerikas laiad asumaad Mekſikost Chileni ja mitmed saared, Aasia saarteſt weel Philippinid. Nagu ju Karl V. riigis, nii ei läinud ka Philipp II. omas päike kunagi looja. Lendsõnaks oli saanud: „Kui Hispania end liigutab, wabiseb maailm.“ — Aga nende maade wägewal kuningal ei olnud sugugi niisuguseid walitseja-andeid ega niisuguseid püüdeidgi, mis ta walitsuse all olewatele mitmele rahwastele õnnistust olekſiwad toonud. Ta oli küll isa moodi auuhimuline ja oli ka sellelt suured politikamõtted pärinud, aga ta mõttewiis oli palju kitsam ja ühekülgsem. Ja ka oma tegewuses ei olnud ta sugugi isa sarnane. Tema ei käinud mitte Karl V. wiisil wäsimata üheſt maaſt teise, ei juhatanud ka sõjawäehulkaſid, ei otsinud ka mitte jahiſt ega ratsasõidust lõbu, waid wiibis enamasti wagusasti oma kuninga kojas, kas Madridis wõi toredas Eskorialis, mille ta päälinnaſt kolme penikoorma maa taha oli ehitanud. Sinna toodi temale maailma sündmusteſt teateid kätte, sääl ta mõtles oma määrused täiesti ja karwapäält walmis, mida siis täitmiseks wälja saatis. Oma loomuse pooleſt oli ta ju lapseſt saadik tusameelne ja pahur olnud; ta ei igatsenud inimeste seltsi ja ei meeldinud

muidugi ise ka kellegile; nii ei olnud temal ka sõpru sugugi, waid ainult teenijad ja salakuulajad. Ta tusameelsus ja maailmakäigust lahusolek saatsiwad teda sagedasti asjadest wööriti arusaamisele ja inimeste kohta kahtlusele, mille tagajärjeks tihti tigedad teod olíwad. Ometi täitis üks suur siht terwet ta meelt, ja see oli kirikust taganejate, ketserite, maailmast ärakaotamine; ja kuna waimuwabadus rahwaste riigilise wabadusega ligidas ühenduses seisis, oli ka see waja ära häwitada. Tema arust oli Jumal ise teda kutsunud ketseritele otsa tegema ja üleüldist katoliku usku riiki rajama. See Philippi mõte ja auuhimuline püüe ähwardas Europa riigilist iseseiswust, iseäranis aga protestanti usku, lõpetada. Protestantlased kutsusiwadgi Philippit „Lõunamaa kurjaks waimuks." Hispanias aga oli niisugune kuningas otse rahwa meele järele. Eelpool nimetatud Contarini kirjutab temast: „Hispanlased ei armasta ainult oma kuningat, waid nad auustawad teda, ja kardawad otse kui Jumala teotamist, kui nad tema pühaks peetud käskudest kõrwale lähewad." Nad ohwerdasiwad siis ka häämeelega kõige oma wõimu ta püüete jaoks. Ehk küll need nurja läksiwad ning päälegi Hispania suurusele ja wägewusele otsa tegiwad, on ta mälestus ikkagi sääl suure auustuse osaliseks jäänud. Hispaniast, kus inkwisitsioni-kohus rahwa meelejäreline asutus oli ja kus jesuiidi-ordo oli tekkinud, sai katoliku kirik oma asjaajamiseks endale ustawa würsti. Selle mõjul saiwad jällegi usulised asjad ka riigiliste tegewuste määrajateks.

Kui üleüldse wõimalik oleks waimulikka püüdeid ja liikumisi aineliste wõimuga ja suure sõjawäega ära lämmatada, siis oleks see Philipp II.-le tõesti pidanud õnnestama, sest niihästi wara kui wõimu oli temal lõpmata käes. Meksiko, Peru ja Chile mäekaewandustest toodi tema jaoks laewakoormate kaupa kulda ja hõbedat, ning Europa kõige paremad sõjawäe-hulgad seisiwad ta käsu all, keda päälegi selleaegsed tublimad sõjaülemad juhatasiwad; wiimasest olgu nimetatud: esiteks Mühlberi lahingu wõitja Alba hertsog, teiseks Lepanto merelahingu wõitja ja kuninga poolwend Don Juan d' Austria, ning kolmandaks Aleksander Farnese. Sada suurt liinilaewa oli Hispania sadamates alati sõjale walmis, kaubanduse jaoks aga umbes tuhat. Päälegi liitis Philipp weel pea naabri Portugali riigi oma rohkete asumaadega Hispania külge ning tõstis sellega oma warandust suurelt. A. 1580 oli Portugali wana Burgundist pärit kuningasugu otsa lõppenud, mil põhjusel Philipp II. riigipärijaks asus, kuna tema kuninga Emanueli Suure tütre järeltulija oli. Ta meelitas kingitustega Portugali adeli oma poole ning saatis siis Alba hertsogi 30,000 sõjamehega Portugalisse, mille see kahe kuu jooksul Hispania alla heitis; ühes sellega läksiwad muidugi ka Brasilia asumaad Amerikas, Guinea, Zanzibari ja Mozambikimaad, ja mitmed saartesalgad Afrikas, Ormuz, Diu, Malabar, Tseilon, Malakka, Molukid ja muud asumaad Aasias Philippi kätte. Aga ikkagi jäi Hispania walitsus Portugalis nõrgaks, sest Philipp ei osanud oma seadlustega Portu-

gali sündsalt Hispania külge liita, ehk see küll maadeteaduselise seisukoha poolest selle külge käib. Ta takistas asjata portugallaste kaubandust see läbi, et kaplemises eesõigused hispanlastele andis; ka kõik tähtsamad ametid anti hispanlastele ja Portugali aadelisi sunniti oma mõisadesse elama asuma. Ja nagu ei oleks sellest veel küll, laskis kangesti kahtleja kuningas hulga portugallasi ära tappa, kellest wastupanekut kartis; umbes 2000 preestritgi olla tema käsul surmatud. Philippi walitsus oli siis, lühidalt öeldud, portugallastele päris wandeks, mille pärast ka Hispania wõim sääl kauaks seista ei wõinud. A. 1640 wabastas Portugalia ennast jälle; aga 60-ne aastane Hispania walitsus oli ometi ta waranduse ära häwitanud, ja kaubaajamises ei saanud ta enam endisele tähtsusele.

Kõige esiteks tahtis Philipp Hispaniast protestantilist liikumist, mis sinnagi oli tunginud, põhjani ära häwitada; sest usupuhastajate kirjad ja Hispania keelne Piibli tõlge oli ka üle Pyreneide libisenud. Süüdlasi otsima hakates leiti neid suurel arwul ka kõrgemates ringkondades; isegi Toledo pääpiiskopp istus ketseri-süüdistuse pärast seitse aastat wangis. Inkwisitsioni-kohtu piinariistadega sunniti kaebtusealuseid tunnistama ja süüdlaseks arwatud mõisteti armuta surma. Ja need kohtuotsused pandi suurte pidustustega toime, nagu see Ferdinand I. ajalgi oli sündinud (waata kesk-aeg päält. XX.), ja kuningas ise oli tihti nende „autodafé“ talituste juures ligi. Nii käredate abinõudega saadigi protestantilist õpetust juba umbes kümne aasta jooksul Pyreneidest lõunapool sootumaks ära kaotada.

Philipp II. oma esimese, kolmanda ja neljanda-ma abikaasaga ning oma poja Don Carlosega.

Aga pääle kirikust taganejate oli Hispanias weel teisagi uskumata inimesi, nimelt endiste maurlaste järeltulijaid. Ferdinand I. oli küll Granada allaandmise puhul neile kindlalt usuwabaduse tõotanud, kuid ta ei pidanud seda tõotust, waid hakkas neid taga kiusama ja Muhamedi usust lahkuma sundima. Suur hulk wõttis teadagi sunni järele katoliku usu wastu, kuna aga südames Islami õpetusest kinni hoidis. Maurlased olid agarad maaharijad ja usinad ning rahulised alamad. Riigilistel põhjustel ei oleks pidanud neid puutuma, aga ometi hakkas Philipp neid kimbutama — ta tahtis neidgi koguni

hispanlasteks muuta. Inkwisitsioni-kohus hakkas nende hulgas täie waljusega tööle; nad pidiwad oma riietemoe muutma, omale teised nimed wõtma ja oma emakeeleſtgi lahkuma; neid sunniti katoliku usu jumalateenistuseſt osawõtma; ilma walitsuse ametniku lubata ei tohtinud nad oma kodupaigaſt kuhugile minna, mingisuguſt sõjariista ei tohtinud neil olla, mitte rautatud keppigi. Ja kõigi nende määruste täitmise järelwalwamiseks seati sõjawägi maurlaste asupaikadesse elama. Aga just see hirmuwalitsus sundis maurlasi meeleheitlisele wõitlusele; mäekinkudele põlema pandud tuledega anti wabaduse-wõitlemiseks märki; naesedgi nõutasiwad endale piikisid, millega nad hispanlaste hobuste kõhud läbi torkisiwad. Mõni aeg suutsiwad maurlased küll meeleheitel wõideldes mägestikkudes ennast kaitsta, aga kui nad oma usuwendadelt Afrikaſt mingit abi ei saanud ja ka Türgi sultan Selim neiſt ei hoolinud, pidiwad nad wiimati end alla andma. Koledad karistused pandi neile nüüd pääle; nimelt tehti kõik üle kümne aastased lapsed orjadeks.

Aga Philipp II. ei leppinud oma riigis ainult usulise ühtlusega, waid nõudis sedasama ka riiklistes asjades taga, ja selleks oli waja alamatelt kõik riigilised õigused ära wõtta. Juba Ferdinand I. ja Karl V. olid rahwasaadikutekogu ehk cortesi õigusi suurelt kitsendanud, aga Philipp kaotas need koguni ära. Niisama lõpetati ka maakondade iseäralised wanad õigused (fueros) ära; ainult riigi põhjaserwas asuwad baskilased suutsiwad oma wanu õigusi alles hoida. Niiwiisi kadus kõik wabadus; selle asemele ilmusiwad igalepoole salakuulajad, nuuskijad, alatu-meelega kaebajad ja orjameelelised teenijad; üle kõige aga käis inkwisitsion oma piinariistadega. Nii kaugele saatis Hispania riigi ta kuninga kitsameelsus ja wabaduse põlgamine. Rahwas oli küll kuningale alandlik ja sõnakuulelik, aga ta kõlbline wõim oli kadunud.

Ennast kõige wägewamaks ristiusku-würstiks pidades arwas Philipp II. nagu ta isagi, enesele kohuseks, türklaste wastu wõitlusele astuda, sest wiimaste käes oli ikka Wahemere walitsus, ja nad käisiwad ühtepuhku Hispania ja Italia rannamaid rööwimas, mis Philippi riigi päralt olid. Ka Karl V. ärawõidetud Tunis oli a. 1570 uuesti nende kätte langenud, ja wiis aastat waremini olid nad Malta saare, kuhu Johanniti-ordo Rhodoseſt oli läinud, ära wõtnud. Mereröövimine oli muhamedlastele nüüd üsna hariliseks ametiks saanud; rööwikäikudelt saadud saagiga elasiwad rüüstajad Tunise ja Algeria linnades würstlikul moel. Selle häwituse tõrjumiseks tegi nüüd Hispania Wenetsia wabariigiga ja paawstiga lepingu, ning ühendatud jõuul saadeti suur laewastik, milles üle 300 laewa ja 80,000 sõjalast ning sõudjat oli, Don Juan d' Austria juhatusel Wahememerele. Greekameres, Korinthose lahe suus, Lepanto juures puutus see Türgi laewastikuga kokku ja häwitas ta põhjani ära (a. 1571); 30,000 tuhat türklast sai surma wõi sattus wangi, 170 galerilaewa saiwad kristlaste saagiks, 80 häwitati ära, ainult 40 pääsesiwad waewaga. „Mis teha — Allah on mere uskmatatele andnud," kurtis sultan Selim, kui Lepanto kaotamiseſt

kuulis. Selle löögi järele lootsiwad greeklasedgi Türgi alt wabaks saawat, kuid see lootus rauges pea, sest alati kahtleja Philipp oli oma poolwenna kuulsuse pääle kade — ta ei jätkanud sõda, waid kutsus laewastiku kodu, mille järel türklased jällegi merewalitsuse omale kiskusiwad; röövimine algas uuesti, ja suure wõidu tulu kustus koguni.

Enam wisadust ja wõimuawaldust näitas Philipp oma wõitlemistes protestantismuse wastu, iseäranis Madalmaadel. Selles sõjas ilmus, nagu tihti ajaloos, suure selgusega see asjalugu nähtawale, et ka suurema ainelise wõimuga wäiksegi rahwa wabadust ära häwitada ei suudeta, kui sellel aga oma kutse tähtsuse kohta selge iseteadwus on, sest waimulik suurus, mis ettewõetud tegewuse tähtsusest tõuseb, wõib aineliste abinõuude puudumist suurelt ära täita. Ning Madalmaadel ei olnud ainult usuwabadus kaitsta, waid ühes ka säälne waba riigikorraldus, kaubandus ja tööstus, nii siis tähtsad ainelised tulud ja terwe haridusejärg. Sellepärast läksgi wõitlus nii waljuks.

Madalmaades oliwad kõik olud, terwe elu ja rahwa mõttewiis Philippile wastumeelt. Isegi säälse rahwa wälimine olek ja talitus oli hoopis teisiti kui Hispanias. Philippi kaaslased waatlesiwad suure imestusega rikaste madalmaalaste otsekohest, julget ja awalist olekut walitsusemeeste wastu; hispanlaste wägiwaldsusega harjunud mõttewiisile oli see üsna imelik ja arusaamata. Madalmaad oliwad sel korral õitsewal järjel. Kuna kesk-ajal kaubandus ja tööstus mujal suikus, oliwad madalmaalased selles südisti tegewad olnud, mis nendele ka suuri warandusi oli saatnud, maad rahwaga täitnud, nii et sellel wõrdlemisi wäiksel maal Philippi walitsuse alguse1 350 suurt ja umbes 6300 wähemat linna loeti. Mitmed oliwad üsna suurlinnad; Gentis oli 70,000 elanikku, Brüsselis 75,000 ja Antwerpenis 100,000; need oliwad siis juba selle aja kohta maailma-linnad, sest ka Londonis, kus nüüd umbes $5^1/_2$ miljoni inimest on, elas siis ainult 150,000. Nimelt Antwerpenis seisiwad sadanded laewad sadamas, mis igalepoole maailmasse kaupa wälja wiisiwad ning wõõralt maalt kaupa tagasi tõiwad; linna uulitsatel olnud alati 2000 suurt wankert kraami wedamas; Antwerpeni kaubandust öeldi ühe kuu jooksul niisama suure olewat, kui kuulsal kaubalinnal Wenetsial kahel aastal. Ka muudel rahwastel oliwad Madalmaade suurtes linnades oma kaubakontorid. Niisama oli tööstus kaugelt kõrgemal järjel kui kusagil mujal Europas; räägiti, et Madalmaades kõik wabrikutes tööd leida, isegi wiie aastased lapsed. Elu ja talitus oli siis wäga elaw ja jõukas elukord üleüldine; terwe maa oli nii hästi haritud kui wiljapuu-aed. Muidugi mõista oli ka haridus, mis warandusega kaasas käib, siin wõrdlemisi kõrgel järjel; nimelt leiti kirja-oskamata inimesi harwa. Kõik see näis hispanlastele wäga imelik olewat, ja üks nende kirjanik ütleb, et terwe Madalmaa nagu üks ainus suur linn olla. Kuninga sissetulekud Madalmaadelt oliwad palju suuremad kui riigi südamaast Kastiliast.

Wööras ja wastik näis hispanlastele ka see omawalitsuse kord olema, mis Madalmaadel ju ammust saadik maksmas oli. Maa oli nimelt wäikesteks osadeks jagatud, millel igal ühel oma walitud wolinikud awalisi asju ajamas oliwad, aga terwe maa asju toimetas ühine saadikute- wõi wolikogu, n. n. „general-staadid" (ühis-seisused). Nende kogude arwamist pidi walitsus nii seaduseandmises kui maksuwõtmises tähele panema, sest nende nõusolemiseta ei olnud seadused ega maksud seaduselised.

Usu pooles oli, nagu juba eelpool nimetatud, usupuhastuse liikumise ajal suurem osa elanikka Kalwini õpetuse omaks wõtnud, mida riigiwalitseja (keiser Karl V.) siin suuremat keelda ei suutnud, kuna rahwal rohke wabadus käes oli. Aga usu muutmine oli enamasti põhjapoolsetes maakondades (nüüdses Hollandis) sündinud, kuna lõunapoolse Brabantimaa elanikud (nüüdne Belgia) katoliku kirikule truuks oliwad jäänud. Ka rahwuse pooles oli põhja- ja lõunapoolsete elanikkude wahel wahe, sest esimesed oliwad puhtad germanlased, teised aga romanlased, kes Prantsuse keelt rääkisiwad; ka oli lõunapool maades maaharimine ja tööstus tähtsam tegewus, põhjapool jälle kaubandus. Need wahed mõjusiwad siis aja jooksul lahutawalt, nii et kui Hollandi iseseiswaks sai, Belgia Hispania külge jäi, kuna see nii usu kui rahwuse pooles temale ligemal seisis. Selsamal põhjusel ei saanud ka minewal aastasajal Hollandi ja Belgia ühendust (mis a. 1815 sündis) kauaks, waid juba a. 1830 tuli lahutus.

Kui Philipp II. Madalmaade walitsejaks sai, hakkas ta kohe waba walitsusekorda ja protestanti usku ning elanikkude paremat elujärge häwitama, sest samasugune waljuse ja tuimuse pitsar pidi ka siin rahwa pääle surutama, kui see ta koduses riigis oli. Madalmaa oma ülimused, kelles Karl V. suurt lugu oli pidanud ja nendele tähtsaid ametid andnud, tõugati kohe kõrwale; nende asemele ilmusiwad Hispania grandid (suurnikud). Niisama hakati kõwa hoolega jälle katoliku kiriku maksmapanemist püüdma, mille jaoks Hispaniast piiskoppisid sinna kiriku walitsusemeesteks saadeti ja wäiksele maale 14 piiskoppkonda seati.

Tridenti kirikukogu otsused määrati ka siin kindlaks eeskirjaks. Isegi inetu inkwisitsioni-kohus oma piinariistadega ja surmaotsustega algas oma tegewust, ja walitsuse waljud seadlused, mis juba wanade Idamaade despotide seadusi meelde tuletasiwad, muretsesiwad sellele küllalt tööd. Sest juba see inimene, kes Lutheri wõi mõne muu usupuhastaja poolt wäljaantud raamatuid ostis, müüs wõi kinkis, ehk ka ainult neid oma juures hoidis, mõisteti surma; kes oma süüdi tunnistasiwad, nendest tapeti meesterahwad mõõgaga, naesterahwad aga maeti elawalt maha; kes aga kangekaelseks jäiwad, saadeti tuleriidale. Niisuguse walitsusewiisi taga pidi muidugi suur sõjawägi seisma, mille jaoks siis ka Hispania sõjawägi kõigisse suurematesse linnadesse seisma, pandi, ehk see küll maa seaduste wastu käis. Kõrgemaks wõimupidajaks seadis

Philipp Madalmaadele oma pool-õe, Parma hertsoginna Margareta, ning temale toeks tubli kardinali Granvella, kes päale muu seitse keelt oskas; see märkas küll Philippi wööriti politika-talitust, kuid ta oli kuninga truu teener ja ta agar tahtmisetäitja.

Sarnase talitusega ajas aga Philipp Madalmaa rahwa lausa wastupanekule; nad ei suutnud oma päritud ja kallikspeetud õiguste mahasurumist sallida ja selles olid niihästi ülimused kui kodanikud, protestantlased kui katoliiklased ühesmeeles. Iseäranis agarasti asusiwad maa-õigusi kaitsma tähtsamad mehed, nagu krahw Egmont, kes Philippi wäejuhatajana waprasti prantslaste wastu oli wõidelnud ja keda auusana ning kuningale ustawa mehena tunti, ja Orania prints Wilhelm, kes Karl V. kojas oli kaswanud ja kellest keiser omale tublit teenrit oli lootnud. Wilhelm oli terawa aruga riigimees, kes Hispania kuninga salajamaidgi plaanisid märkas, aga oma mõtteid ei awaldanud ta kellegile, mispärast teda „waikijaks" oli hakatud kutsuma.

Orania Prints Wilhelm.

Rahwa saatkond, kus ka Egmont oli, läks Madridi kuninga juurde teatama, kui rahutu ja põnew üleüldine meeleolu oli, ja waljude määruste tagasiwõtmist paluma. Kuningas wõttisgi saatkonna haruldase sõpruse-awaldusega ja auupakkumisega wastu ning lubas järeleandmisi ja parandusi ette wõtta. Õiglane Egmont oli kuninga kohta otse waimustatud ja arwas kõik asjad hää poole pöörama. Tõesti kutsuti ka Hispania sõjawägi ära, ja Granvella kaotas oma ameti, aga waljusid seadlusi ei pehmendatud ühtegi. Sellepärast tegiwad siis adelimehed hulgana Bredas lepingu, mille järel nad ükstelst oma õiguste-kaitsmises aidata lubasiwad, ning saatsiwad Margaretale palwekirja, milles omawoliliste määruste ärakaotamist nõuti; 200 hobusega tuliwad palwekirja-toojad Brüsseli, kus rahwas neid röömuhõiskamisega terwitas. Margaretal oli neid oma lossis wastuwõttes päris hirm, aga siis sosistas keegi nõunik ta kõrwasse: „Ei ole wiga, Teie Kõrgus, see ei ole ju muud kui sandisalk" (Prantsuse keeli Gueux, loe göös), millest siis Madalmaalastele sõna „geusid" tekkis; selle nimetuse wõtsiwad nüüd wägiwaldse walitsuse wastased omale auunimeks; iseäraline geusi-raha

oli wabaduſe- püüdjate tundemärgiks, ja nad kandſiwad ſandi moodi tuhahalli riiet. Geuſideks hakati nüüd terwet rahutut erakonda hüüdma, mis ruttu ſuuremaks kaswas, kuna antud palwekiri tagajärjeta jäi. Pea leidis ſee liikumine ka alama rahwa juures maad, ſeſt ka ſee märkas, et ülimuſed nendega ühes möttes walitſeja pääle pahaſed on; rahwa julgus kaswas ja awaldas end meeleawaldustes, mille juures aga tihti ettewaatamataks mindi. Protestandid tuliwad oma peidupaikadeſt wälja, ſuurtes hulkades hakati protestantiuſuliſi jumalateenistuſi pidama, lauldi Prantſuſe keeli lauluſid ja peeti jutluſi, millega kuninga ſeadluſi lauſa rikuti. Aga ſelle kõrwal tikkus linnade alam-rahwas kohati wallatuſi ja päris üleannetuſi tegema; tungiti kirikutesſe, kus pildid, ehted ja orelidgi purustati; altarikarikateſt joodi geuſide terwiſeks armu-lauawiina ja kiriku püha õliga määriti ſaapaid; märatſejate eeſt põgeneſiwad preeſtrid hirmuga, pühade kujuſid ſalaja riiete all ligi wõttes. Niiſugune teguwiis pahandas muidugi mõiſtlikumaid, kes ſellele waljusti wastu astuſiwad, ja nende abiga wõis maawalitſeja mõne päewa jookſul korra jälle jalule ſeada.

Aga kuningas Philipp ſai ſeda kuuldes tuliwihaſeks, ega tahtnud nüüd enam lepituſe-püüeteſt kuuldagi; „ennemini tahan kümme korda elu kaotada, kui ketſerite üle walitſeda", rääkis ta kurjalt. Ja nüüd hakkas Madalmaades päris hirmu-aeg. Tige ja kuri mees, kange ketſerite wihkaja Alba hertſog, ilmus a. 1567 Brüſſelisſe, 12,000 ſõjaliſt ligi, ja nüüd tuli ſääl hirmuwalitſus, mille ſarnaſt ainult äge uſumäratſus ſünnitada wõib. Iſeäraline kohtukoda, mille liikmeteks ainult Alba orjaliſed tööriistad oliwad, nii et rahwas ſeda „werenõuukoguks" kutſus, kuulas üle ja mõistis kohut kõikide pääle, kes walju 16-ne punktiliſe ſeaduſe määruſe najal ta kätte karistada anti. See ſeadus ähwardas kange nuhtluſega kõiki, kes ketſerijutluſi oliwad pidanud, kirikuröövimiſeſt oſa wõtnud, kuninga wastu mäſſu plaanitſenud — õieti kõiki, keda aga kohtunikud tahtſiwad kaebtuſe alla heita ja süüdlaſeks tunnistada, ſeſt ſegaſed määruſed andſiwad ſelleks peaaegu iga ſoowitawal korral mahti. Nii ſiis ſündis, et tihti ühel ainſal päewal mitukümmend inimeſt wangi wõeti wõi hukka mõisteti; nimelt wangitſeti 20. weebruaril a. 1568 Valencienne linnas 95 inimeſt ja 37 mõisteti hukka, ſelſamal ajal aliwad Alba nuuskijad juba jälle wäljas teiſi ohwrid otſimas. Krahwid Egmont ja Hoorn, keda mäſſujuhtijateks ſüüdiſtati, pettis Alba kelmil moel oma poja juurde pidule ja laskis ſääl nad wangi wõtta. A. 1567 nowembrikuul mõistis iſeäraline kohus Alba käſul nad ſurma; ei mõjunud keiſri Maksimiliani, ei iſegi Granwella ega ka Egmondi abikaaſa palwed Philippi ees midagi. Brüſſeli turul kaotaſiwad (5. juunil a. 1568) need mõlemad Madalmaa tublimad mehed, kes oma teadmiſe järele kuninga truud teenrid oliwad olnud, oma pääd timuka mõõga all. Igalpool maal walitſes nüüd üleüldine hirm ja kartus, mis weel hoopis halwem oli, kui sõja ajal, ſeſt keegi ei wõinud homſe päewa wastu julge olla; tuhandakaupa põgeneſiwad inimeſed metſadesſe, wõi läkſiwad üle mere

Inglisemaale. Orania prints aga, kes oma terawa aruga asja=olu aimas, pääsis see läbi Alba küünteſt, et ta juba enne selle tulekut Saksamaale põgenes, kus temal suured maad omaks oliwad.

Kuid niisugune tige talitusewiis ei toonud Hispania kuninga püüetele soowitud tulu, waid pea saadi aru, et see niihästi asjata kui ka rumal tegu oli. Alba hertsog tarwitas oma suure sõjawäe ja rohkete ametnikkude ülespidamiseks palju raha, mille päraſt ta rahwale rängad maksud pääle pani ning sellega ka Madalmaade kaubanduſt ja tööstuſt waljult rõhus. Nimelt määras ta, et kõigeſt waranduse=wäärtuseſt sajandes osa, liikumata waranduſe müügiſt 20=nes osa hinnaſt ja liikuwaſt waranduseſt, s. o. igasuguse kaubakraami päält 10=nes osa müügihinnaſt kroonule maksuks pidi antama. Sellega puuduti wäga walusasti rahwa majanduslisſt külge ja selle tõttu läksiwad ka need rahwakihid rahutuks, kes usulisteſt ja awalisteſt asjadeſt palju ei hoolinud ning seni geuside liikumiseſt eemal oliwad seisnud. Ja soowitud tulu ei toonud need seadlused sugugi, waid nad tehti üsna rahuliſel moel see läbi tühiseks, et kaubandus üsna seisma jäeti; kaupmehed paniwad poeukſed kinni, öeldes, et neil midagi müüa ei ole. Hispaniasgi naerdi niisuguste waljude määruste üle, ja pea wõeti need ka tagasi. Ometi anti pea jälle weel waljumaid. Kuid kõik need waljused ei suutnud sugugi madalmaalaste wastupaneku=waimu lämmatada, waid õhutasiwad seda aga weel enam; nende sõjawägi kaswas nagu iseeneseſt maaſt wälja.

Esimesi kimbatusi sigitasiwad Albale n. n. mere=geusid, kes oma isamaalt ära põgenedes wäikeste laewadega merel rännates Hispania laewadele palju kahju tegiwad; hiljemini aga julgesiwad nad ka Hollandi rannal maale minna, kus nad Seelandi maakonnas wäikese Brieli linna oma kätte saiwad (1572). See oli wabaduseſõja algus. Orania Wilhelm tuli nüüd ka ühe salga palgatud sõjameestega Hollandisse, kus neli põhjapoolset maakonda teda oma maawalitsejaks walisiwad. Waimustuſehoos astusiwad hollandlaſed hulgal sõjariistade alla; Hispania kaitsewägi aeti linnadeſt wälja, ning täieline sõjawägi korraldati wõitluseks. Wägew Alba hertsog tundis eneſe wõimetu olema liikumiſt weel takistada ja sai aru, et ta kuue aastane tegewus (mille jookſul ta eneſe üteluse järele ligi 20,800 inimeſt surma olla saatnud) tühine oli olnud. Ta kaotas nüüd isegi kuninga usalduse ja palus end ametiſt lahti (1573), mille järele Luis de Reqveſens maawalitsejaks seati. Et aga temagi hispanlane oli, ei usaldatud ta tegewuſt; ta ei suutnud enam mässu maha suruda. Wäga wisalt ja wahwalt wõitlesiwad hollandlaſed oma wabaduse eeſt; Leydeni linn päästis end wapra kaitsmise järele wiimati sellega, et mere kaitsewallid lahti tegi, mille tõttu linn uputuſesse sattus ja kõik ümberkaudne maa wee alla jäi ning waenlaſed selle eeſt taganema pidiwad. Reqveſens suri a. 1576, ja kuna Hispania sõjawäel selle järele mõnel

kuul ülemjuhatajat ei olnud, hakkas jee maad mööda röövimas käima, mille tõrjumiseks nüüd kõik Madalmaade maakonnad, niihästi kiriku kui protestanti usulised, end ühte heitsiwad, ja n. n. Genti pacificationi (rahustuse-lepingu) tegiwad (1576).

Kardetawamaks aga kui lausa wägiwald, kippus madalmaalastele jee kawal politika saama, millega järgmised maawalitsejad: kuninga Philippi poolwenda Don Juan d' Austria ja ta järgmine Aleksander Farnese, eelnime-

Moritz Oranialane.

tatud maawalitseja Margareta poeg, Hispania tuluks töötada püüdsiwad, et neid maid Hispaniale hoida. Esimene andis a. 1577 „igawese kuulutuse," milles Hispanin sõjawäge maalt wälja wiia lubati; selle juures tõotati koguni ketseritele — katoliku kirikust lahkunutele — usuwabadust anda ja rahwasaadikute kogu (general-staadid) kokku kutsuda. Selle järele lahkusiwad ka lõunapoolsed katoliku usku maakonnad wastupanekust, aga Orania Wilhelm ja ta põhjapoolsed maakonnad kahtlesiwad seda tegemast, kuna nad hispanlaste lubadusi usaldada ei julenud. Don Juan suri a. 1578, ja Farnese, kes osawam

riigimees oli, suutis läbirääkimise tõttu lõunapoolsed maad täiesti Hispania walitsuse alla tagasi meelitada. Aga põhjapoolsed liitsiwad end selle wastu weel kindlamini ühte; nad tegiwad Utrechti unioni (ühenduse) a. 1579. Seni ütlesiwad nad endid ainult oma endiste õiguste eest wõitlewat, aga a. 1581 kuulutasiwad nad end Haagis Hispania riigist täitsa lahti ja wabaks; kuninga Philippi pitser, ta wõimu tundemärk, löödi nüüd katki. Sest sarnasele petisele ja hirmuwalitsejale wannutud truudusewannet ei olnud waja pidada.

Wõitlus kestis siis edasi, sest oma tähtsaid maid ei tahtnud Hispania hõlbuga kaotada. Kuna Philipp awalises wõitlemises wõitu ei saanud, laskis ta oma tähtsama wastaniku salamõrtsuka käe läbi surmata; a. 1584 tappis üks usumäratseja, Philippi salakuulaja, Orania Wilhelmi ära. Kuid abi ei tulnud temale sellest ühtegi, sest Wilhelmi poeg, M o r i t z, astus isa asemele, ja see oli sõjalasena isast weel osawam. Päälegi saiwad hollandlased Inglise kuninganna Elisabethi poolt abi, misama Saksa protestantidelt, ja wahel isegi Prantsusemaa hugenotidelt. Sest sellel ususõja ajal seisiwad ühe usu pidajad üksteisele lähemal, kui kahte usku olewad suguwennad üksteisele. Philipp II. jälle tükeldas oma sõjawõimu liig mitmele poo'e. Eespool nimetasime, et ta Portugali ära wõitis, türklastega wõitles, Inglisemaaga sõdis ja Prantsuse katoliku liigale abi andis (waata järgmine päät.) Sellega nõrgendas ta muidugi oma sõjawõimu Madalmaades wäga, mis hollandlastele tuluks tuli. Philipp II ise küll ei tunnistanud kunagi Madalmaa iseseiswust makswaks, aga ta surma järele tegi ta poeg Philipp III. a. 1609 hollandlastega 12. aastaks s õ j a r i i s t a d e - r a h u, kuna wõitlusest wäsinud oli. Selle rahu lõpul a. 1621 algas sõda küll weel uuesti, aga seda peeti Hispania poolt üsna lõdwalt, ja a. 1648 tunnistati Westfali rahus Hollandi iseseiswus täitsa makswaks.

XI.

Prantsusemaa usuõjad.

Usupuhastuse wastuwõtmine sünnib Prantsusemaal ainult usulisel põhjusel. — Tagakiusamised algawad. — Guise ja Bourbon'i suguo wõistlemas. — Katarina di Medici. — Hugenotid saawad õigusi. — Vassy weresaun. — Usuõdade laad. — St. Germani rahu, Coligny. — Hukatust walmistatakse. — Pärtlipäewa öö weresaun. Selle mõju. — Rühaliiga. — Heinrich III. ja Heinrich Guise. — Navarra Heinrich saab kuningaks. — Nantes'e käsukiri (edikt).

Selsamal ajal, kui Philipp II. suure sõjawõimuga ja kawala riigikunstiga Madalmaaid katoliku ususse tagasi pöörata püüdis ning säälseid wanu riigilisi õigusi ära wõtta tahtis, leekis ka Prantsusemaal wihane wõitlus katoliiklaste ja protestantlaste wahel. Nagu juba eelpool nimetatud, oli Kalwini õpetus, kuigi see siin mitte üleüldiseks ei saanud, siisgi laialt maad wõtnud. Uue usu wastuwõtmine sündis pääasjalikult usulisel äratundmisel, mitte ilmaliste tulude püüdmisel, nagu tihti mujal; sellepärast oliwadgi siin suurem osa protestantlasi haritud rahwakihtidest. Prantsusemaal ei olnud kuningatel usupuhastusest kasu loota, sest nende õigused kiriku kohta oliwad paawstiga tehtud lepingute najal juba iseeneseestgi kaunis suured. Sellepärast astusiwadgi kuningad siin liikumisele waenulikult wastu. Niisama pidas rahwa suur enamus kindlasti endisest katoliku usust kinni.

Wägewa kuninga Franz I. ajal (a. 1515—1547) ilmusiwad siia uue õpetuse poolehoidjad, keda siin hugenotideks hüüti, ja algusel wõisiwadgi nad oma usku wabasti pidada ja edendada. Sest nagu eespool kuulsime, oli Prantsuse kuningal ühte-alati sõdadega tegemist, päälegi seisis ta hiljemini Saksamaa protestantlastega Karl V. wastu lepingus, millepärast ta sõja kestwusel ka oma riigis lepinglaste usuwendasid kiusama hakata ei tohtinud. Niisama oli lugu järgmise kuninga Heinrich II. ajal (a. 1547—1559). Kuid sõdade waheajal arwasiwad Prantsuse kuningad omal õiguse olewat ketserisi karistada. Kui Franz I. enam Schmalkaldi lepingu abi ei tarwi-

tanud, talitasiwad ta käsualused märatsewalt hugenotide wastu, ja kui Heinrich II. sõja Saksa keisri wastu oli lõpetanud, pani ta Prantsusemaal inkwisitsioonikohtu käima ja ketseritele tuleriidad põlema. Nii häwitati walitsuse käsul a. 1545 üks protestantlaste maakoht 15. penikoorma lainselt päris lagedaks; 3000 elanikku surmati, wõi põletati kõigi oma majadega, 660 inimest saadeti sunnitööle (laewadele sõudjaks), ülejäänud põgenesiwad metsadesse ja mägedesse, kus suurem osa nälja ja puuduse käes otsa saiwad. Kõik majad ja puudgi häwitati ära— „nende asetgi ei pea leitama," hoopleſiwad häwitajad. Kord usaldas parlamendis üks kohtuliige, Anne du Bourg, protestantlaste eest seisma hakata. Ta rääkis: „Leidub ju kuritegusid, mida halastamatalt karistada waja on, nagu abielu-rikkumine, Jumala pilkamine ja waletamine; aga mis süüdi nendel õnnetutel on, et neid timuka kätte antakse?" Seda kõnet pani kuningas wäga pahaks ja mees anti kohtu kätte, kus ta ka süüdlaseks tunnistati, surma mõisteti ja Parisis awalisel kohal ära põletati.

Aga kaua ei saanud Heinrich II. oma tagakiusamisi jätkata, sest a. 1559 sai ta rüütli-wõistlusmängudel otsa ette haawa, mille kätte ta suri. Selle järele algasiwad õieti rahutud ja tormised ajad, sest järgmised kuningad, Heinrich II. pojad, kes üksteise järele walitsesiwad: Franz II., Karl IX. ja Heinrich III. (a. 1559 kuni 1589) ei suutnud kuningawõimule tarwilist tugewust ja lugupidamist muretseda, mispärast nad riigijuhtimisest peatselt kõrwale tõugati. Nüüd pääsesiwad erakondade waenulised kired täie jõunga lahti. Nagu mujalgi, liitusiwad ka Prantsusemaal usuliste tüliasjade juurde teised politikalised asjad. Sest nõrkade walitsejate ajal püüdsiwad nimelt kaks wägewat suguwõsa riigi asjade juhtijaks saada: nendest oli Guise (l. güis'e) suguwõsa kange katoliku meelne, Bourbon'i (l. burbonji) ngu jälle hoidis protestantlaste poole. Guise sugu meestest oliwad mitmed juba Heinrich II. ajal tähtsates riigiametites olnud, aga noore Franz II. ajal saiwad nad terwe riigiwõimu oma kätte, kuna kaks nendest kuninganna Maria onud oliwad. Karl Guise, kellele paawst kardinali auunime andnud, oli tubli riigimees, ta wend Franz aga osaw sõjapäälik, kelle tööks tähtsa Calais linna ärawõitmine loeti. Bourbon'id selle wastu aga oliwad päris kuninglikust sugust, kuna nende esi-isaks kuninga Ludwig IX. wend oli olnud. Prantsusemaal oli aga harilik komme, et kui riigiwalitseja alaealine ehk muidu wõimetu oli ehk abi tarwitas, siis ligimad sugulased õigustatud oliwad eestkostjaks hakata. Sellepärast nõudsiwad Bourbon'i prints Anton, kelle päralt Pyrenei mägestiku kallastel wäike Navarra kuningriik oli, ja ta wend Ludwig Condé walitsuse juhtimist enesele. Nende mõlemate erakondade kõrwal oli aga ka kuninga emal, Heinrich II. lesel, Katarina di Medici riigiasjade kohta wäga suur mõju. Ta oli Italiast kuulsast Medici sugust pärit ja oli säälse kawala riigikunstiga põhjani tuttaw, mille järele käies ta ägedasti oma wõimuhimu täita püüdis. Tema tahtis nagu wahe-

meheks mõlemate wõistlewate erakondade wahel olla. Usulised asjad näisiwad temale selle juures wähem tähtsad olewat, pääasi oli wõim.

Heinrich II. ja ta wanema poja ajal pidi Katarina küll riigiasjust eemal seisma. Aga kui Franz II. ühe aastase walitsuse järele a 1560 suri ja alaealine Karl IX. kuningaks kuulutati, heitis ta Bourbon'idega ühte nõusse, et seniseid wõimupidajaid, Guise mehi, kukutada. Sel põhjusel algas siis hugenotidele õige hää aeg. Kõigis walitsuse talitustes märgati nüüd leplikku ja salliwat olekut; nimelt auus, heldemeelne ja hästi õpetatud kantsler Michel de l' Hopital (l. mišhel dö lopitaal) mõjus suurelt nende unte seadluste kordasaatmiseks, mille kaudu hugenotide olek ja seisukoht kindlaks sai. „Heidame ära need neetud erakonna- ja riiunimed: lutherlane, hugenot, paawstlane; kutsume endid ainult kristlasteks, mida ju kõik oleme," kõneles tubli kantsler Kuid peagi tuli nähtawale, et nii ausaid mõtlejaid wähe oli Sest kui mõningad hugenotidele tulusad seadlused wälja kuulutati, millest tähtsam n. n. „januari-kuu määrus" a. 1562 oli, mille järele hugenotidele oma usu wabalt pidamine maal lubati, ning ka neis linnades, mis kindlustatud ega müüridega kaitstud ei olnud, puhkes katoliklaste pahameel ilmsile. Mõningad kõrgetsugu mehed, kelleşt Guise hertsog kõige tähtsam oli, heitsiwad selleks ühte, et pehmet kantsleri kukutada ja selle tõttu walitsusesihti muuta. Erutatud meeleolu esimeseks ilmutuseks oli Wassy weresaun a. 1562. See sündis Champagne (l. shampanje) maakonnas, kus Franz Guise oma sõjawäe salgaga liikumas oli. Mõningad sõjalased kuulsiwad kirikulaulu laulmist, äksiwad sinnapoole, kust laulu hääl wastu kostis, ja saiwad suure hugenotide hulgaga kokku, kes parajasti antud seadluse luba põhjusel jumalateenistust pidas. Guise mehed pidasiwad seda oma hertsogi narrimiseks ning tahtsiwad asjale lõppu teha. Nad tõttasiwad mõõkadega hugenotide kallale, kes end muude sõjariistade puudusel kiwipildumisega kaitsta püüdsiwad, kuid see aitas wähe: 60 neudest sai surma ja 200 haawatud.

See sündmus ajas ammuse wiha, mis nagu tuli tuha all küdenenud oli, igalpool lausa lõkkele. Condé prints pidi Pariisist ära põgenema, äritatud rahwa wiha kartes. Mõlemalpool walmistati kibedasti wõitlusele ja juba selsamal aastal algas esimene „hugenoti-sõda," nagu neid weel mitu tuli. Nendes sõdades ilmus metsik wiha ja kange kirg, mis ikka usulise märatsusega koos käiwad, wast weel suuremal mõõdul kui mujal nähtawale. Siin wõitlesiwad suguwennad üksteisega, ja wõitluses ei olnud ainult korralised sõjawäe-hulgad osalised, waid wiha ja waen täitis terwet maad; linn seisis linna wastu, kihelkond oma naabri wastu; ka ühe koha elanikudgi wihkasiwad wahel teineteist usu pärast; isegi perede keskel sünnitas see wahel werist wiha ja tulist tüli. Ei jäädud ka wõitlustes üksi awaliku ja ausa jõunäitsumise juurde, waid waenu ja wiletsuse tõstmiseks tarwitati weel igasugu kawalust, pettust ja isegi salatapmisi. Näitas peaaegu nii, et see usuline waen inimestelt kõige kombluse-tundmise ära oli häwitanud ja nende südames ainuüksi weel wiha asus; ja

ometi arwati seda kõik Jumalariigi auuks ja selle eest sündiwat. Franz Guise tappis keegi kirgline hugenot ära; ise ütles ta selleks teoks Jumalalt iseäralikku käsu saanud olewat. Ja nõnda mõtles küll ka mõni muu märatseja. Mõlemad erakonnad saiwad ka wäljamaa usuwendadelt abi ja toetust. Inglisemaa kuninganna Elisabeth ja Saksamaa protestantlased saatsiwad tihti hugenotidele abiwäge; Hispania kuningas Philipp II. toetas jälle katoliklasi, ta wäepäälik

Franz. Guise hertsog.

Farnese tuli suure sõjawäega Guisele appi. Usuline põhjus ühendas ja lahutas inimesi, määras nendele sõpruse ja waenuse; rahwus ei tähendanud selle kõrwal enam midagi. Ja tõepoolest oli usuwendade asi kõigis maades nagu ühine, sest katoliklaste wõidud Madalmaades mõjusiwad erutawalt ja kohutawalt Prantsuse hugenotide päale, aga kui siin jälle hugenotide asi edenes, lootsiwad madalmaalased sellest omale tulu tõuswat. Inglisemaa kuningannale Elisabethile

jälle oli see wäga tähtsa, mõlemate maade protestantlasi kukutamise eest kaitsta, sest siis oleks kõik katoliklaste wõim ainult tema wastu pööratud, mida ta hästi küll teadis.

Kuid ometi ei suutnud kumbgi sõdija pool nii tugewalt sõda pidada, et teist täitsa maha juruda oleks saanud. Küll oliwad enamasti katoliklased wõidumehed, kuna nende arw palju suurem oli, aga ka hugenotid ei kaotanud lootust, waid iga kaotatud lahingu järele kogusiwad nad jälle uut wõimu ja seisiwad peagi uuesti wõitluiele walmis. Esimene sõda ei kestnudgi kaua, sest kui mõlemad erakonnad oma esimese wiha wälja oliwad hõõgunud, tehti juba järgmisel aastal 1563 esimest korda erakondade oma wahel, ei walitsuse wõimul, esimene usurahu. Aga see oli ainult nagu õhuke liinik, mis oma all leekiwat wihatunnet peitis, ning juba a. 1567 puhkesgi waen jälle ilmsile, 1568 a. kewadel tehti uuesti lepitus, aga see lõppes juba seljamal aastal. Sest see sündis otse Alba hirmuwalitsuse ajal Madalmaades, mil ta säälsetst protestantlastest lahti saada lootis, ja see sigitas ka Prantsusemaa katoliklaste juures suuri lootusi.

A. 1570 saadi jälle uuesti St. Germain'is (l. shermäng'is) rahu toime ja nüüd näisiwad olud ometi lepituse poole muutma. Siin saiwad hugenotid omale niisamasuguse usuwabaduse, kui juba 1562 a. januari-kuu määrustes oli lubatud, aga pääle selle anti nendele weel mitmed kindlustatud linnad warjupaigaks, kuhu hädaohu korral pelgu minna wõisiwad. Ka kuningas Karl IX., kes seni alaealisena eestkostmise all seisnud, näitas nüüd tõsiselt rahu püüdwat. Hugenotide erakonna nüüdne juhataja, Navarra noor kuningas Heinrich (kuninga Antoni poeg), kutsuti kuningakotta, ja Karl IX. tahtis teda koguni oma õemeheks saada. Erakonna tähtsam mees aga oli päraft seda, kui Condé a. 1569 langenud, admiral Coligny (l. kolinji), kes ka kuninga kutsumise pääle Pariisi tuli ja siin iseäranis ta armu-osalisets sai. Coligny oli kindla õigusetundmisega mees ning riigi ja kuninga truu teener, kuna ta oma teadmise järele, usu eest sõdides, sugugi kuninga wastu ei olnud seisnud, waid õige-usu eest waenulise erakonna wastu wõidelnud. Ta oli siis nüüd kuninga ligidale saades otsata õnnelik, ja oma nõuuandmisega tahtis ta Prantsuse politikat jälle sellele rahwuselisele sihile juhtida, mida Franz I. ja Heinrich II. oliwad taga nõudnud; Prantsuse sõjawõimu oli waja Hispania wastu pöörata, kes temale kardetaw wõistleja oli. Coligny plaanid oliwad aga weel palju laiemad; ta tahtis nimelt ka Amerikasje asumaid nõutada, et säältgi Hispania wõimu kimbutada. Coligny etepanekud meeldisiwad noorele 21. aastasele kuningale wäga; Hispania sõjast lootis ta omale suurt au ja kuulsust saama, nagu ise ütles, kuid katoliklastele oliwad niisuguse mõtted kangelt kohutuseks. Kuda wõidi ometi õige-usu agara kaitsja wastu sõtta minna (sest selleks pidasiwad katoliklased Hispania kuningat), ka kuninga ema oli selle üle ehmatanud ja hoiatas poega, aga asjata. Meelte ärewus kaswas Pariisis

ühtepuhku suuremaks; kurja silmaga waadati hugenotide hulga pääle, kes oma juhataja pulmadeks sinna oliwad tulnud, sest Navarra Heinrichile anti tõesti kuninga õde abikaasaks. Aga juba laulatuse juures — Notredame kirikus -- oli rahwa meeleolu nii wäga ärewuses, et ainult suure waewaga rahutust eemale hoida wõidi. Katoliku preestrid sajatasiwad kõigis kirikutes ketserisi kange sõnaga.

Juba walmistati isegi kuningakojas hugenotidele hukatust, ja weel kõige

Karl IX.

kurjemal kujul. Sest lesk kuningana Katarina, kes nüüd Coligny mõju tõttu koguni kõrwale oli tõrjutud, oli sellepärast kuliwihane, ja tahtis nüüd esiteks seda meest eest ära koristada. Aga kui katse, Coliguy't salawiisil tappa lasta nurja läks, tehti kohe suuremad plaanid. Kuningas Karl oli esiteks, tapakatsest kuuldes, küll kuliwihane ja wandus seda tegu kätte maksta, aga juba järgmisel päewal oli ta meel muutunud. Sest ta juurde ilmus tema ema oma

armsama poja Heinrichiga (kes päraſt kuniŋgaks ſai), ja nendega ühes mitmed kõrged wõimumehed, kelleſt kolm itallaſed oliwad. Nad katſuſiwad kuningat igapidi hugenotide poolehoidu iſeſt ära awateleda nimelt ſelle pääle toetades, et ta nende kõrwal koguni wõimuſt ilma jääks. „Erakondade wahel tuleb sõda tingimata, ja parem on ſiis seda Pariſis pidada, kui üle terwe maa laguneda laſta," rääkis üks nendeſt; „ſeſt mõlemad pooled walmistawad juba kõwasti wõitluſele." „Kõik nad waja mahalüüa, ſeſt patt on üheſugune nii ſuurema kui wähema hulga juures," arwas üks itallane. Kuningas ſeiſis küll eſiti niiſuguſe koleda plaani wastu, aga ühelt poolt palwed, teiſelt poolt ähwarduſed, mõjuſiwad wiimati ta nõrga loomuſe pääle, ja lõppeks hüüdis temagi, et ei mitte ainult Coligny, waid kõik hugenotid pidada ſurmatama, „et keegi enam teda ſajatama järele ei jääks." — Nii ſiis wõeti üleüldine protestantlaste tapmine nõuuks; ſelle tegewuſe juhatamine anti Guiſe hertſogi hooleks, kes Pariſi katoliku usku kodanikud oma käskude täideſaatjaks wõttis. Hirmſa teo ajaks määrati Pärtlipäewa (24. augusti) öö. Sel ööſel kella kahe ajal andſiwad St. German'i kirikukellad märki tapatööde algamiſeks; ühtlaſi hakkaſiwad ka muude kiriku kellad heliſema. Heinrich Guiſe oma sõpradega töttas kõigepäält Coligny't tabama; üks tapaſalga mees tungis admirali magamiſetuppa ja piſtis ta mõõgaga läbi. „Kas tegu tehtud?" küſis Guiſe õueſt. „Juba tehtud," oli wastus. Guiſe käſul wiſati weel Coligny ſurnukeha aknaſt wälja uulitſale, inimeſtele hirwitada. Ja ſelle järele läks kole tapmine terwes Pariſis lahti. Suured märatſejad hulgad tungiſiwad hugenotite majade kallale, kuhu ju enne walge märk oli tehtud, et neid hõlpſam leida oleks, ja igas majas elawateſt ketſerideſt oli nimekiri walmiſtatud. Tapjatel eneſtel aga oli käikſe külge punane riſt tundemärgiks ömmeldud, et nad ühteteiſt ei puutuks. Kõige päält püüti muidugi kõrgemat-ſugu hugenotiſi hukata, mis ka ſündiſgi; kuid Navarra kuningas Heinrich pääſis ometi eluga. Teda kui kuninga õemeeſt ei löödud kohe maha, waid weeti kuninga ette, kes temalt kurjalt nõudis et ta oma ketſeri-uſuſt lahkuks, muidu ſurewat temagi. Ja oma elu pääſtmiſeks tegigi Heinrich ſeda, mis nõuti. — Aga teadagi pääſiwad tapatalgul kõikſugused kurjad kired lahti. Ka Pärtlipäewa ööſel ei ſurmatud ainult hugenottiſid, waid küllalt ſattus ka katoliklaſigi ſelle ohwriks, ſeſt nüüd oli hää juhus uſuliſe teo warju all oma wihameeſt ſurmata; wõlglane tappis oma wõlauskuja teener oma iſanda, nii mõnigi kelm kägiſtas weel ſelle ſurnuks, kelle wara ta röõwis. Räägitakſe, et kuningas oma loſſi aknaſt päew otſa tapmiſt wahtides ka iſegi nii pööraſeks läinud, et oma käega uulitſale põgenejate pääle laſknud. — Tapmiſi jätkati ka weel järgmiſtel päewadel. Kuningas ſaatis mujalegi riiki oma kuberneridele käſkuſid, et ka nemad oma juures niiſama teekſiwad; ſee ſündiſgi nii mitmel pool, aga mõned jätſiwad kurja käſu täitmata — See oli ajaloos tuttwaks ſaanud „Pärtlipõõ" (a. 1572); ka nimetatakſe ſeda ſündmuſt „Pariſi werepulmaks," kuna ſee Navarra Heinrichi pulma puhul oli. Umbes

2,000 protestantlast arwatakse siis Pariisis surma saanud olewat ja terwel Prantsusemaal kokku 20,000.

„Ristikoguduse isäämees" paawst Gregorius XIII. laskis Pärtli-öö lugudest kuulda saades kõigis Rooma kirikutes tänujumalateenistust pidada „kiriku juure wõidu eest„; tige Philipp II. olla selle tema arwates hästi õnnestanud teo kohta naernud (mida ta elus ainult kaks korda olla sündinud). Aga köik katoliklasedgi ei kiitnud sugugi Pärtli-öö weresauna hääks, protestantlaste juures äratas see muidugi wiha ja põhjatut põlastust. Kuningas Karl IX. kelle nimel hirmus tegu oli tehtud, kuna ta küll selleks aga muude tööriist oli olnud, ei saanud selle järele enam hingerahu; öösetel wisikles ta end uneta oma asemel ühelt küljelt teisele; ta arwas ühte-aloti seda hüüdmist, kära ja karjumist, õhkamist ja needmist unesti kuulma, mis hirmsal Pärtli-ööl Pariisilinna oli täitnud. Ta surigi juba kahe aasta pärast (1574), 24 aastasena ja ilma pärijata. Troon läks siis ta noorema wenna Heinrichi kätte, kes wahe-ajal Poola kuningaks oli walitud, aga säält nüüd salamahti ära põgenes, et kodus krooni wastu wõtta.

Nii põlastaw kui Pärtli-öö tegu ka oli, jäi see päälegi katoliklastele ka kasutaks, sest hugenotid ei teitnud ju sellepärast weel meelt ära, waid asusiwad selsamal aastal weel unesti wõitlema, kuna nad oma kindlamasse warjupaika La Rochellesse (l. laroshell'esse) pelgu läksiwad. Ka Navarra Heinrich põgenes kuningakojast nende juurde ning astus unesti protestantlusku. Ja nüüd ilmus ka katoliklaste seas hulk mõjuwaid mehi, kes hugenotidele usuwabaduse andmisega koduso da lõpetada ja lepitust ning julget olekut riigile tagasi saata soowisiwad. Neid parajusmeelseid katoliklasi kutsuti „riigilisteks" (les politiques), kuna nad riigiliste põhjuste pärast usulised asjad kõrwale jätsiwad. See uus erakond ühendas end nüüd hugenotidega, kellele siis Heinrich III. a. 1576 endised õigused jälle tagasi pidi andma. Kuid käredad katoliklased pidasiwad niisuguseid järeleandmisi katoliku kiriku kohta kahjulikuks, koguni äraandmiseks, ja asutasiwad senise usu kindlamaks kaitsmiseks omawahelise lepingu, n. n. „püha liiga. Aga ka selleks mõjusiwad riigilised püüdeid ligi, sest liiga päämees Heinrich Guise tahtis usulise warju all oma auahimulisi mõtteid täide saata. Kuna nõrk Heinrich III. ilma õige pärijata oli, pidi t maga Valois kuningasugu kustuma, ning selle järele soowiti siis Guise sugu Prantsuse troonile tõsta, sest kuninga kaugemad sugulased Bourbonid oliwad ju ketserid. Päälegi põhjendas Guise sugu oma nõudmist selle pääle, et nad Karl Suure järeltulejad olewat, mille tõenduseks nad omale suguregistri nõudsiwad. Sellel põhjusel üteleswad nad endal Prantsuse krooni kohta parema õiguse olema kui Capeti-sugul ning selle kõrwalistel harudel Wiimaseid hakati üsna ülekohtusteks wõimu omalekiskujateks pidama. Kas ei wõinud siis Heinrich Guise wiimse Valois sugu kuninga niisama kloostrisse panna, nagu kord Pipin seda wiimse Merowingi mehega oli teinud? Sellel

sihil andis paawst Georgius XIII. liiga tegewusele oma õnnistuse ja Hispania Philipp II. töötas teda sõjawäega toetada.

Kuni gas Heinrich III. märkas nüüd pahameelega, et ta liiga juhataja kõrwal üsna warju jääb, mille pärast ta oma kuninglikust seisukohast lahkudes, mis erakondadest kõrgemal peab seisma end erakonna päämeheks seadis ning iseennast liiga juhatajaks kuulutas. Ta wõitles siis mõni aeg ühes Heinrich Guisega hugenotide wastu. Aga ka see ei tõstnud kuningast lugupidamist suurelt, sest nimelt Pariisi rahwas awaldas ikkagi Guise Heinrichile suuremat austu kui kuningale. Kui wiimane ama sõjakäigult a 1588 Pariisi tagasi tuli, wõeti teda sääl hüüetega wastu: „Saul on surmanud 1000, aga Taawet 10,000"; selle juures tähendati Taawetiga Guise Heinrichi, kes Saksa piiril tähtsad wõitusid oli saanud, Sauliga aga kuningat Heinrichi, kes Loire maadel hugenotidega hõlpsad sõda pidanud. See pahandas muidugi kuningat ja ta keelas Guise hertsogil Pariisi tulemast. Aga see tuli siisgi, ehk küll wagusi ja tundmatana, kuid rahwas tundis ta kohe ära ja hõiskas temale igalpool uulitsatel: „Hosianna Taaweti pojale." Wihast ja kadedusest kahwatanud kuningas kutsus kohe Guise oma juurde ja oleks teda waheşt säälsamas ärasurmanud, kui kawal kuninganna teda hoiatanud ei oleks, et siis Pariisi rahwas mässu tõstab. Kuid selge oli, et waenlus nüüd kuninga ja Guise hertsogi wahel lahti pidi minema, milleks ka mõlemad end agarasti walmistasiwad. Kuningas aga pidi pahameelega nägema, et päälinn ta poole ei hoidnud, sest kodanikkude wäehulgad ei kuulanud ta käskusid, ja rahwas näis kartma, et kuningas Pärtli-öö lugu korrata tahab — aga seekord pidiwad katoliklased ohwriks langema. — Uulitsatel aeti siis puid, tündrid ja sõiduriistu hunikusse ja tõmmati ahelad üle uulitsa, millega käimine kinni pandi. Siis läks kuningas Pariisist ära Blois (l. bloa) linna, kus riigi seisused koos oliwad, et nendelt tuge otsida. Guise't kangesti kartes, oli ta sunnitud teda sõjawägede ülemjuhatajaks nimetama; et kord kardetawast wõistlejast lahti saada, kutsus ta hertsogi nõunkogu koosolekule, aga eestoas laskis teda oma ihukaitsejatel sõjameestel ära tappa. „Ma olen jälle Prantsuse kuningaks saanud, kuna Pariisi kuninga kõrwale saatsin", nii teatas Heinrich III. oma tegu emale, wanale Katarina Medicile. Kuid selles ta eksis wäga. Sest Heinrich Guisega ühes ei kadunud liiga sugugi, waid selle juhatajaks asus nüüd ta wend Mayenne (l. majenne) hertsog, ja sai niisama kuningale ähwardawaks. Kuningas oli oma wiimase tapateo tõttu weel enam oma austamist ja lugupidamist kaotanud, ning nüüd ei teadnud ta enam muud abinõuu liiga wastu, kui oma senistelt waenlastelt abi otsida ja end ketseri-usulise Navarra kuningoga ühendada, kelle ta nüüd koguni oma troonipärijaks tunnistas. Kuid pea selle järele tappis üks dominikani-munk Jaques Clement (l. shak klemang) tema ära — kättemaksuks Heinrich Guise tapmise eest (1589.)

Sellega aga ei lõppenud sõda weel mitte, sest Navarra Heinrichi, kes

nüüd pärimise-õiguse ja Heinrich III. määruse järele troonile pidi saama ei tahtnud katoliklased minqil tingimisel kuningaks wastu wõtta; ta oli „kuningaks ilmc riigita." Ka päälinn Paris oli liiga käes, kuhu Aleksander Farnese a. 1590 Madalmaadest Hispania wäehulkasid appi tõi Ka Heinrich sai

Heinrich IV.

küll omale Inglise-, Hollandi- ja Saksamaalt abi, hugenotid sõdisiwad küdisti muidugi ta eest ja ta wõitis wastaseid mitmes lahingus; aga ometi pidi ta ära tundma, et ta katoliklaste wastupanekut wõita ei suuda, ega teda niikaua kuningaks ei tunnistada, kui ta ketseri-usku on. Ka Heinrich III. oli surres

temale ütelnud: „Uskuge mind, üksi sel teel wõite kuningaks saada, et katoliku usku heidate.“ Et oma isamaad koduisõja häwituseşt lõpulikult päästa, wahetas ta weel korra oma usku, selleşt hoolimata, et mõned ta senisteşt sugu-wendadeşt teda kergemeelseks ja äraandjaks pidasiwad ning temaşt lahkusiwad. Kui temale mõni aeg katoliku kiriku usutunnistuşt oli õpetatud, ütles ta selle tõde ära tundnud olewat, ja laskis ennaşt ristida. Selle järele rauges kohe wastupanek; Paris andis end a. 1594 alla, Hispania sõjawägi läks säält ära, ja Bourbon'i sugu tunnistati üleüldiselt Prantsuse trooni õiguseliseks omanikuks.

Heinrich IV. lõpetas nüüd pikaliseд Prantsusemaa usõjad oma 1598. a antud Nantes'e käsukirjaga, millega hugenotidele täieline usuwabadus anti, ühtlasi luba, riigiametitesse saada, ning toetuseks umbes 200 kaitsepaika. Kuid wiimane määrus märgati ajajooksul riigile kahjulikuks, kuna hugenotid sõjariistus hõlpsasti riigi rahu wõisiwad segada; sellepäraşt wõeti kaitsepaigad a. 1628 nendelt jälle ära. — Kuningana oli Heinrich IV. katoliku kirikule kindlasti truu ja wiimsetel eluaastatel näis ta ikka enam end seile külge kinni tama; aga siisgi ei suutnud temaga käredamad katoliklased kunagi koguni leppida, seşt ta laskis ometi ka ketseritel rahus elada ja kaitses neid weel päälegi, ning see oli märatsejate meeleşt suur kuritegu ja patt. Oma leplikku meelt ja usuşalliwuşt pidi auus kuningas wiimati eluga maksma. Kui ta kord Pariisi uulitsal tõllas sõitis, tungis keegi tige mees Ravaillac (l. rawajak) ta tõlla juurde ning torkas põueoda ta rindu. Nii surmati Prantsusemaa parem kuningas a. 1610.

XXII.

Eliſabeth ja Maria Stuart.

Maria Stuart tuleb Shotimaale, — Ta ſattub oma alamatega riidu. — Riccio ja Darnley tapmine. — Mäſs. — Maria põgeneb Ingliſemaale. — Teda wõetakſe wangi — Salalepingud Eliſabethi elu wastu. — Maria ſurma otſus — Hukkamine. — Armada. — Selle ots. — Protestantlaste ſeiſukoht ſaab kindlamaks.

Ingliſemaal keerles uſuline wõitlus 16. aastaſaja teiſel poolel pääasjalikult kahe kuninganna, ſ. o. Eliſabethi ja Maria Stuarti ümber. Eſimeſeſt kuulſime juba, et ta Ingliſemaal uſupuhastuſe kindl ale aluſele rajas; - Shoti maal wõttis puhastatud kiriku õpetus waimustatud jutlustajate kaudu rahwa ſeas ruttu maad, ilma et walitſus ſelleſt oleks oſa wõtnud, ſeſt walitſew Stuarti kuningaſugu iäi katoliku kirikule truuks ja pani uſupuhastuſele wastu

Maria Stuart, kuninga Jakob V. tütar ning poja puuduſel ta pärija, oli ju noorelt Pranſuſe kuningakojaſſe kaswatada ſaadetud, kus ta kuninga Heinrich II. wanema poja Franzi abikaaſaks ſai ja kui ſe troonile tõuſis kuningannaks kerkis (a. 1559). See oli Mariale rohke lõbude ja hiilguſe aeg, kuid ſee ei keſtnud kaua, ſeſt juba järgmiſel aastal ſuri Franz II. Kurwal meelel lahkus noor ja ilus kuninganna Prantſuſemaa lõbudeſt ja rõõmudeſt; weel laewal olles waatas ta tüüri najale toetades piſarſilmil Prantſuſemaa randa, ja kui ſee wiimati ta waatepiirilt koguni kadus, hüüdis ta käſi ringutades: „Jää jumalaga, armas Prantſuſemaa! Ei millalgi enam näe ma ſind.“ Näis, nagu oleks ta ſiis juba aimanud, et edaspidi ainult muredele ja kurbtustele wastu läks. Seſt Shotimaal, kus ta nüüd a. 1561 walitſewaks kuningannaks ſai, leidis ta õudſe ja kareda looduſe, paljaste mäekülgedega ja ſügawate orgudega eeſt, mis temale Prantſuſemaa naeratawa looduſe kõrwal iſeäranis rõhuwalt tundus. Aga weel raskemini waewas teda ſee wahe, mis rahwa meelelaadis ja oludes ilmus. Prantſuſemaal oli ta kuningakojalaſte ſuure anupakkumiſega, wiiſakuſega ja meelitamiſega ära harjunud, Shotimaal aga ümbritſes

teda tuſane ja pahur ülimuste ringkond, kes oma iſeſeiswuſe ja wabaduſe üle wäga uhke oli; Prantſuſemaal oliwad temal alatiſeks lõbustuſeks hiilgawad näitluſed, tantſupidud (ballid) ja muud pidustuſed, kus ta ikka nagu keſkpunktiks oli olnud ſiin nägi ta ainult walju, lihtſat olekut, kus lõbutſemiſi koguni patuks peeti. Selle juurde tuli weel, et Maria Prantſuſemaal oma ſugulaste Guiſede mõjul kanges katoliku uſus oli kaswatatud, kuna ka temale eneſele ſelle hiilgaw jumalateenistuſe-kord meeldis, aga Shotimaal walitſes lihtne ja wali Kalwini õpetus. Nii ſattus noor kuninganna kodumaale ſaades kohe waljude Kalwini uſu jutlustajate noomimiſe aluſeks Kõwa uſupuhastuſe mees Knox (l. noks) laitis iſeäranis kurjasti tema jahikäikuſid ja näokattepiduſid, ning ſajatas teda pühakujude auustamiſe päraſt; kord Maria jutule ſaades oli ta ſääl püha neitſi kuju tükkideks löönud. Kirikutes palus ta lauſa Jumalat, et ſee kuningannat ſaatana-paeladeſt pääſtaks. Ja ſuurem oſa Shoti rahwaſt oli Knox'iga ühes meeles.

Kuninganna ſattus ſiis niihäſti oma uſu kui mõttewiiſi pooleſt peagi oma alamatega waſt-oluſſe; pahanduſt tõſtis weel ſee, et Maria oma politikas ikka enam Hiſpania Philipp II. poole hakkas hoidma, mis Shoti rahwale ſugugi ei meeldinud. Ometi wõis ta kuus aastat kaunis rahulikkudes oludes walitſeda. A 1567 aga tõuſis ta wastu lauſa mäſs, milleks Maria era-elu ſündmuſed ligimat põhjuſt andſiwad. Kuninganna oli nimelt a. 1565 ühe oma ſugulaſega, ühe Shotimaa ülimuſega, Heinrich Darnleyga, abielluſſe heitnud, kes uhke, aga ka lollakas ja toores mees oli; ſee tahtis nüüd ka riigiwalitſuſes oſaline olla, millega kuninganna aga leppida ei wõinud. Pahane ſelle üle, heitis Marie oma mees waenuliſe erakonna poole ning käänas oma wiha kõigepäält kuuinganna kirjutaja ja ſõbra ühe itallaſe, mängumehe Riccio (l. ritſhio) wastu, keda kahtlustati, et ta kuningannal ligimal ſeiswat kui õigus. Kui ſiis kuninganna kord Riccio ſeltſis õhtulaual oli, ilmus ſinna ka Darnley ja istus nende kõrwale; pea aga tuliwad mõned teiſed mehed järele, kes toorelt hooplema hakkaſiwad, et nad enam ühe alatu teenri walitſuſe all ei taha olla, ja Riccio kallale kippuſiwad. See õgenes meeleheitel kuninganna jalgate ette, kes teda küll kaitsta püüdis, aga Riccio wõeti ikkagi kinni, wiidi wälja ja tapeti ära. Kuna tapatöös ka Darnley oſaline oli, hakkas abikaaſa teda koguni wihkama. Järgmiſel aastal (1567) ſattus ſiis ka tema ſala-mõrtſukatöö ohwriks. Maja, kus ta elas, põrutati ühel ööl püſſirohuga puruks ja Darnley ſai ſurma — tema ja ta ſurnukehad leiti järgmiſel hommikul hooneruſude ſeaſt. Selle teo toimepanejaks peeti üleüldiſelt krahwi Bothwell'i, aga õige kõwasti kahtlustati ka kuningannat, et ta ſelles teos oſaline olnud, wõi wähemalt ſelleſt teadnud oli.

Ja paraku näis Maria olek ſeda kahtluſt tõendama, ſeſt juba kolm kuud päraſt ſeda kuuldi, et Maria Bothwell'ile mehele olla läinud. See sõnum äratas muidugi kuninganna wastu üleüldiſt pahanduſt ja otſe wiha; protes-

tantlased töstsiawad waremalt mässu ja kuningannal ei olnud kedagi kaitsjat, sest Bothwell läks hädaohu eest kohe pakku ja elas hiljemini mereröövlina. Maria sattus suurema wastupanemiseta lordide (suurte ülimuste) kätte wangi, kes temalt nõudsiwad, et ta walitsusest lahkuks ja trooni oma noorele pojale Jakobile jätaks (muidugi ülimuste eestkostmise all). Maria lubas seda, kuid kui ta wangist põgenema pääsis, asus ta ühe noore krahwi Douglas'e (l. dögläs'i) toetusel weel korra wõitlusele aga ta kaotas ja põgenes nüüd oma

Maria Stuart

riigist wälja Inglisemaale, mille kuningannalt Elisabethilt omale abi ja kaitsmist lootis saada.

Aga Maria Stuart oli ise Inglisemaa kuningannale kardetaw wõistleja, sest Inglisemaa katoliklaste meelest oli just tema Inglisemaa õige kuninganna, kuna ta ema poolest kuninga Heinrich VII. järeltulija oli. Elisabeth aga ei olnud nende aru järele sugugi seadusseline walitseja, kuna ta seadusewastalisest

abieluſt oli ſündinud. Maria pääl ſeiſiwad ſiis katoliklaste lootuſed, ſeſt päraſt Eliſabethi ſurma oli temal kõige ſuurem õigus Ingliſemaa troonile ſaada. Et Maria aga Ingliſemaale jälle katoliku uſu tagaſi oleks toonud, on iſeeneſeſtgi mõiſta. Seda asjaolu tähelepannes ja kuna teame, et ſee aeg kibedate uſuſõdade ajajärk oli — Alba hertſogi weretööde ja Guiſede kurjuſe aeg — ſiis wõime Eliſabethi teoſt aru ſaada, et ta oma ſugulaſe Maria, kes temalt abi paluma tuli, waenuliſelt mastu wõttis ja teda wangi panna laskis. See tegu ſaatis muidugi Eliſabethi olekut katoliklaste wastu weel enam põnewaks. Prantſuſe- ja Hiſpaniamaa poolt ähwardati lauſa waenuga ja paawſt Pius V. andis a. 1569 Ingliſemaale bulla, milles wande ähwarduſel parunniſi kui rahwaſt keelati, „ſelle nuesterahwa“ ſõna kuulmaſt.

Awaliſt ja weriſt wõitluſt ei ſündinud uſuſõdade päraſt Ingliſemaal küll mitte, waid katoliklaste püüded ilmuſiwad ſiin ainult ſalalepingutes, wäikemäſſudes ja tapakatſetes. Eliſabeth oma pooleſt jälleſeadis wastaste mahaſurumiſeks ikka waljumaid ſeadluſi kõigi lahk-uſuliſte wastu; ſee, kes katoliku uſu jumalateenistuſt ainult kuulamas käis, mõiſteti aastaks wangi ja 100 marka trahwi maksma; majade läbi-otſimiſi ja wangiwõtmiſi ſündis ühtepuhku. Kes kuningannaſt halwasti kõneles, pandi eſimeſel korral häbiſamba äärde ſeisma; kui ſeda teiſtkorda ſündis, lõigati ta kõrwad ära, ja kolmanda korra ekſimiſe järele ſurmati ta ära.

Kangeſt walwuſeſt hoolimata ſündis a. 1571 Põhja-Ingliſemaal wägewa Norfolki hertſogi juhatuſel mäſs, mis koguni katoliklíſt laadi kandis; mäſſuliſte lipule oli ristinaelatud Lunastaja ta werehaawadega kujutatud, ſelle juhataja oli Hiſpania kuninga ja paawstiga nõuu kokku pidanud. Aga mäſſupüüe lämmastati enne ära, kui ſee õieti walmida ſai. Norfolk, kes ſel wiiſil Maria Stuarti wabaſtada tahtis — ſeſt wiimane oli temale abikaaſaks tulla lubanud — wõeti wangi, mõiſteti riigi äraandmiſe päraſt ſurma ja hukati ära. Aga Madalmaadeſt, Prantſuſe- ja Hiſpaniamaalt tuli ikka pääle uuſi Maria Stuarti pääſtjaid ja rahwa äſſitajaid Ingliſemaale. Kuid nende tegewus jäi mõjuta, ſeſt niihäſti adeliſeiſus kui ka kaugelt ſuurem rahwahulk hoidis kindlaſti Eliſabethi poole. Seſt kardeti, et Eliſabethi langemiſe puhul, nad Hiſpania kurja kuninga wõimu alla ſattuwad, kes nende uſuliſel- ja rahwuſeliſele iſeſeiswuſele otſa oleks teinud. Ja walitſuſe asjameeste hoolas agarus ning walwus töi ka kõik kuninganna hukkamiſe-katſed ilmſile. — Wiimane ſarnane ſalaleping on Babingtoni mäſſu nime all tuntud. Babington oli noor ja julge, aga unistawa meelega Ingliſe adelimees; ta wõttis Shoti kuninganna wabaſtamiſe omale ülesandeks. Selleks pidi Hiſpania laewaſtik Ingliſe katoliklaſtele appi tulema, Eliſabeth ära ſurmatama ja Maria troonile tõſtetama. Elaw kirjawahetus oli Babingtoni, Hiſpania Prantſuſemaal olewa ſaadiku Mendoza, kuninga Philipp II ning Prantſuſemaale põgenenud Ingliſe katoliku piiskoppide, ja iſegi wangis olewa Shoti kuninganna wahel käimas. Aga nende

kirjad sattusiwad, ilma et nad seda olekſiwad aimanud, Eliſabethi kirjutaja Wolſinghami kätte, kes asjal mõni aeg takistamatalt edaſi minna laskis. Wolſingham ootas ainult parajat aega, et kõiki ühekorraga oma paeltesse püüda. Wiimati a. 1586 wõeti äkki kõik süüdlaſed, keda wõimalik kätte saada oli, wangi, ja tehti aſi ilmſiks; juhatajaid piinati, ja wiimaks tapeti nad kõik koledal kombel.

Katoliklaste plaanid käiſiwad kõik Maria Stuarti pääle kokku. Tema pääl põhjeneſiwad kõikide lootuſed katoliku uſu tagaſitoomiſe pooleſt; kuni tema elas, oli ikka wõimalus, et ta mingi juhtumiſe kaudu ſoowitud ſeiſukohale ſaab ja ſiis Ingliſe oludes oodatud pöörde kätte toob. Teiſelt poolt jälle oli Eliſabethi elu ühtepuhku hädaohus. Ingliſe kuninganna elu oli ſiis nagu riigiuſuliſe wabaduſe ja rahwuſliſe iſeſeiswuſe kohta pandiks. Aruſaadaw on, miſpäraſt Ingliſemaal laialt mõtlema hakati, et waja on ſeda kardetawat wõiſtlejat teelt ära koriſtada, millega ühtlaſi ka katoliklaſte lootuſed palju wähenekſiwad. Nii ſiis tegi parlament juba a. 1586 otſuſeks, et ſee inimene, kelle päraſt kuninganna elu kallale kiputi, oma trooni-õiguſe peab kaotama, ja kui ta iſe ſalalepingus oſaline on, peab ta ka elu kaotama. See otſus oli ſelgesti Maria wastu ſihitud. Kohe päraſt ſeda, kui ta oſawõtmine Babingtoni ſalalepinglaſte kirjawahetuſeſt ilmſile tuli, tõsteti tema wastu kaebtus, ja kõrgemateſt riigiametnikkudeſt kokkupanduð kohus mõiſtis Maria ſurma. Parlament kinnitas otſuſe wiibimata, aga Eliſabeth iſe kahtles kaua ſelle allakirjutamiſe juures — ta märkas küll, kui tähtjas tegu kuninganna ſurmaſaatmine on. Ta oleks ſoowinud, et Maria elu mõnel muul teel lõpeks ning ta nii ſelleſt wastameelſeſt ülesandeſt lahti ſaaks; wangihoidjale anti ſiis ſelle kohta ſalaja märkus, kuid ſee, kange puritanlane, tõukas ſelle ſoowi põlastuſega tagaſi. Aga wiimati kui a. 1587 jälle uus katſe Eliſabethi elu wastu ilmſiks tuli, kinnitas temagi parlamendi otſuſe, ja ſee täideti ſiis ka jalapäält Maria wangikojas Fotheringhay (l. foſſeringee) loſſis (webruaril 1587). Julgesti ja uhkesti, nagu Shoti kuninganna oma kohtunikkude ette oli ilmunud, kus ta nendele kindlalt ſeletas, et tema kui walitſeja kuninganna üle ühelgi kohtul wõimu ei ole, astus ta nüüd ka tapalawale. Oma uſtawale teenrile rääkis ta: „Wii minult kõikidele ſee teatus, et ma ſurma lähen, kindlalt oma uſus, kui õige ſhotlane ja õige prantslane.“ Ta õnnistas kõiki oma teenrid, kes ſelle juures kibedaſti nutſiwad. Ka timukaſgi palus Marialt põlwili olles oma tegu andeks, mida ta käſu järele pidi tegema; aga kui õnnetu kroonikandja pää oli langenud, hüüdis ta harilikul moel: „Nõnda ſuregu kõik kuninganna waenlaſed,“ ja tõstis pää rahwale näitamiſeks üles.

Maria Stuarti ärahukkamine oli politiline kaitſeabinõu, mida niihäſti Eliſabethi elu kui ka Ingliſemaa rahwa julge-oleku päraſt tarwituſele wõeti, ja ſellepäraſt terwitaſgi rahwas Shoti kuninganna ſurmaſõnumid rõõmuga. Seda ſuurem aga oli wiha katoliklaſte pool, ja ſäält hakati ka täie rõhuga

kättemaksmist püüdma, milleks juba ennegi palju asja oli. Sest oma terwel walitsuse ajal oli Elisabeth agarasti muude maade usuisõdadest osa wõtnud ning niihästi Madalmaade protestantlastele kui ka Prantsusemaa hugenotidele raha, sõjariistu, isegi abiwägesid saatnud. Nagu juba kuulsime, oliwad selleaegsed usuisõjad kõik nagu ahelalülid üksteise küljes reas kinni, sest kõik ühe usu tunnistajad hoidsiwad kõigis maades ühte. Nii siis liikusiwad ka Inglisemaa laewad meresid mööda ja kimbutasiwad Hispania laewu; kuulus Inglise admiral Drake (l. dreek) sundis a. 1577 Hispania all olewaid Chile ja Peru rannalinnasid omale suuri rahasummasid maksma ja wõttis ka mitmed laewadgi saagiks; kolme aasta pärast kodu tulles oli temal

Franz Drake.

8 miljoni rubla wäärtuses wõibetud warandust ligi. A. 1585 käis admiral Cavendish (l. käwendish) teist korda Lääne-India asumaid häwitamas. Nii oli Elisabeth ju ammugi Hispania kuningaga sõjas olnud, kuid suuremat tähtsust sellel sõdimisel ei olnud. Aga nüüd, Maria Stuarti tapmisest kuuldes, wihastas Philipp hirmsasti ja pööras oma terwe sõjawõimu Inglisemaa wastu, kuna Madalmaa ja Prantsusemaa sekeldused kõrwale jättis. Hispania ja Belgia sadamates ehitati suuri laewu eelolewa sõja jaoks. Paawst andis muidugi ettewõttele oma

õnnistuse. Juulikuul a. 1588 läks siis päratu suur laewastik „Armada," keda Philipp uhkelt „ärawõitmataks" nimetada laskis, Põhja-Hispaniast Inglisemaa poole liikwele. Selles oli 130 suurt laewa ning nende pääl 19,290 sõjameest, 2000 suurtükki, 8,350 laewameest ja 2,080 galeriorja sõudjateks; pääle selle oli suur hulk preestrisi, jesuiitisid inkwisitsioni piinariistadega, ning Hispania suurem luuletaja Lope Vega, kes laewastiku saadud wõitudest kiidulaulu pidi laulma, ligi wõetud. Laewastiku juhatajaks oli Medina Sidonia hertsog. Madalmaadelt pidi Parma Aleksander oma wäehulkadega ka appi tulema.

Aga selle suure hädaohu wastu astusiwad inglased täie agarusega ja südidusega wälja. Niihästi katoliklased kui protestantlased, ülimused ja rahwas liitsiwad end kindlasti kuninganna ümber kokku; kõik koduseb waenud waikisiwad, sest nüüd oli Inglisemaa iseseiswus ja wabadus kaalu pääl. Kirikute uste ees näidati inkwisitsioni-kohtu inetuid piinariistu, et rahwas ähwardawast hädaohust selgesti aru saaks. Isegi Shotimaa kuningas Jakob IV., tapetud Maria Stuarti poeg, ühendas end Elisabethiga wälise waenlase wastu.

Heinakuu wiimasel päewal nähti Inglise rannalt seitsme merepenikoorma pikkuselt merd mööda nagu ujuwaid torniside Madalmaade rannapoole liikuma. See oli kardetud „suur armada." Inglise laewastik, mille juhatajad eelnimetatud Drake ja teine osaw admiral Howard oliwad, ei asunud liig wägewa waenlase wastu lausa wõitlusele, waid waritses aga armada käiku eemalt, ta järele sõites; sündsal korral saadeti wäikseid laewu waenlase laewade-hunnikusse, neid põlema süütama. Ja sel wiisil sigitati tõesti armadale nii palju kahju ja weel enam segadust, et peagi terwe laewastik laiali oli pillutud. Inglisemaale minna ei usaldatud enam, see jäeti teiseks korraks. Aga kuna tuul wastu oli ja inglased kiusamas, ei saadud enam tuldud teed (Prantsuse randa mööda) tagasi minna, waid pidi põhjapoole pööratama ja säält ümber Shotimaa saarestiku Atlandimeresse mindama. Kuid sellel pikal teel häwitasiwad Shoti- ja Jirimaa rannal mässawad tormid suurema osa järeljäänud laewu ära, nii et ainult 46 laewa Hispaniasse tagasi jõudsiwad. 120 milj. tukatit, mis armada käik oli maksnud, oli maha wisatud. See tundmus murdis Hispania kuninga ja ta riigi wõimu ning ühtlasi katoliku kiriku tegewuse Europas. Inglisemaa oli ähwardawast hädaohust pääsnud ja sellega ka Madalmaad ning Prantsuse hugenotid omale julgema seisukoha saanud.

XIII.

Põhjamaade olud usupuhastuse ajajärgul.

Katoliku usu reaktsion ehk wastupuhastus Põhjamaades. — Kuningas Erich XIV. — Ta wend Johann, nende riid. — Johann Soomemaa walitsejana. — Erich tõugatakse troonilt. — Johann III. usulised püüded. — Jesuiitide tegewus. — Kuningas Sigismund. Lutheri usk ja Rootsi rahwus hädaohus. — Upsala koosolek a. 1593. — Sigismund kroonitakse. — Segadused walitsuses. — Nuia-sõja põhjused. — Talupoegade toored teod. — Nokia lahing. — Sõja lõpp. — Sigismundi soowid. — Otsustaw wõitlus. — Hertsog Karli waljus. — Rootsi- ja Soomemaa pääsewad katoliku usu hädaohust.

Raskeid ja wisasid wõitlusi oli selleks waja, et usupuhastusele Kesk- ja Lääne-Europas kindlat jala-aset muretseda. Ka Põhjamaades ei saanud uus õpetus rahus kosuda ja kaswada, sest katoliku usu reaktsioni ehk wastupuhastuse hoog ulatas siiagi, ehk küll ta siin nii kangeks ja wägewaks ei saanud tõusta, kui lõuna- ja läänepoolsetes maades. Daanimaal tunti seda ainult nimepidi, Rootsi- ja Soomemaal awaldas ta aga end mõjuwamalt.

Eespool kuulsime juba, et kuningas Gustaw Wasa pääasjalikult riigiliste tulude pärast senist kirikukorraldust muutma oli hakanud. Sellepärast oligi niihästi Rootsi- kui ka Soomemaal usupuhastus algusel kaunis nõrgal alusel, ja alles aegapidi õppis rahwas selle tulu ja tähtsust mõistma.

Westeräsi riigipäewal a. 1544 oliwad riigiseisused trooni Gustaw Wasa sugule pärandusekś lubanud ja sel põhjusel sai Gustawi wanem poeg Erich XIV. isa surma järele a. 1560 Rootsimaa kuningaks. Tema walitsuse ajal ei olnud küll weel usu-sekeldused riigi rahu rikkumas, kuid teisi asju tuli tüli ja pahanduse sigitajateks. Nagu kõik Gustaw Wasa pojad, oli ka Erich häädе waimuannetega. Ta oli hää kaswatuse saanud, oskas mitu keelt, kirjutas Rootsi- ja Ladina keeles, ning isegi laulmise ja joonistamisegi jaoks oli temal annet; keha poolest oli ta ilus mees. Aga ta oli ühtlasi tujukas ja halp ning kaldus

kergesti elulõbude maitsmises liialdusesse; ta loomu iseäralduseks oli alatine kange kahtlus muude kohta, mis teda tihti tigedusele ning wiimati meelesegadusele saatis. Asi oli seda halwem, et mõningad omakasu-otsijad nõuuandjad ta halbu tungisid weel taga õhutasiwad.

Nagu kesk-ajal üleüldse kombeks oli olnud, andis ka kuningas Gustav oma noorematele poegadele mõned riigiosad laenumaadena walitseda, teadagi ikka selle tingimisega, et riik ühte jääb ja kuningas üle kõige on. Isa armsam poeg Johann sai Soome hertsogiriigi omale, noorem poeg Karl, kes isa surmakorral weel ala-ealine oli, seati Södermani hertsogiks. Johanniga, kes auu- ja uhkusehimuline mees oli, sattus kuningas peagi tülisse. Erichile tekkis kartus, et wend tahab üsna iseseiswale seisukohale saada. Selleks kartuseks oligi põhjust, sest Johanni meeles mõlkus nähtawasti iseseisew Soome riik, mille külge ka weel teinepoolt Soomelahte maid saada lootis. Nagu VI-das päätükis kuulsime, lagunes otse sel ajal Liiwimaa ordoriik ära; muidugi püüdsiwad selle naabrid igaüks ordo pärandusest omale saaki saada. Poolariik omandas Liiwimaa, rootslane waritses Eestimaad. Soome peremees Johann soowis wiimast muidugi omale, aga wend Erich astus wahele ja wõttis lepingu tõttu Tallinna linna ning suurema osa Eestimaad otse Rootsi riigi külge (1561). Sellega sai Rootsimaa enesele esimese meretaguse asumaa, aga sattus selle tõttu kohe ka naabritega sõjasse, nimelt Poolamaaga, kes muidugi Liiwimaaga ühes ka Eestimaad omale nõudis. Selles sõjas hakkas nüüd Johann üsna wenna wastaseks, sest ta ühendas end Poola kuninga Sigismund Augustiga, kelle õde Katarina tema abikaasaks oli. Selleks kosimiseks oli küll ka Erich enne luba andnud, aga kui Poolaga tüli tikkus tulema, keelas ta wenda seda tegemast. Kuid Johann ei kuulanud keeldu, waid pidas Wilnas toredad pulmad ikka ära; ta laenas päälegi weel õemehele raha, mille wastu mõned Liiwimaa lossid pandiks sai. See oli Erichi arust Rootsi riigi wastu äraandlik tegu, ning ta nõudis wenda Stokholmi, oma tegudest aru andma. Ja kui Johann kutsudes ei tulnud, saatis Erich sõjawäe Soomesse, teda sõnakuulmisele sundima.

Hertsog Johann oli waheajal oma noore, ilusa abikaasa seltsis Turu lossis õnneliku ja toredat elu elanud, ja see aeg oligi terwele Soomemaale omajagu auu ja hiilguse-aeg, kuna muul ajal Soomes kunagi würstlikkusid walitsejaid asumas ei olnud ega würstlikku kojaelu nähtud. Wana Turu loss oli nüüd rohkesti laiendatud ja selle hooned õieti toredaks seatud; rohkete piltide ja muude ehete kõrwal oli Johannil selle aja kohta kaunis suur raamatukogu, kus Rooma kirjanikkude tööde hulgas ka Soome keelne Uus Testament seisis. Iseäranis kuulsaks aga on hertsoginna särawad riided ja läikiwad ehted saanud; aga ka muude kojaelanikkude riided oliwad sametist ja kalli nahaga palistatud; majariistad oliwad suurelt osalt hõbedased. Tihti peeti toredaid lõbustusi ja käidi jahil, isegi kesk-aegseid rüütlite wõistlusmän-

gusid nähti weel; lossist eemal, Ruissalus, oli loomaaed, kuhu wäljamaalt aruldasi elajaid oli toodud.

Kuid lühikene oli see auu- ja ilu-aeg, ainult üks aasta; kuninga saadetud waenuwägi lõpetas selle pea. Küll katsus Johann end kindlas Turu lossis kaitsta, aga paljud ta meestest jätsiwad ta maha ning läksiwad kuninga leeri, ja nii oli Soome walitseja sunnitud 12. augustil a. 1563 end alla andma ning endale ja abikaasale wenna käest armu paluma. Nad wiidi Rootsi-

Kaarina Maunutütar, Erich XIV. abikaasa.

maale, kus neid neli aastat wangis peeti, kuni kuningas meelesegases olekus wenna lahti laskis, mida aga pea kibedasti kahetsema pidi.

Sest waheajal oli Erich XIV. ikka enam segasemaks läinud ja selle juurde tuli nüüd weel õnnetu ebausk halbtust suurendama. Ta arwas nimelt taewatähtedest lugeda wõima, et üks walge pääga mees temalt krooni ära kisub. See mees oli ta mõttekujutuses wahel ta wend, wahel üks Nils Sture, kes siis

wahetusi ta kahtlusealused oliwad. See kahtlus saatis õnnetu kuninga ajuti koledale tigedusele, mille ohwriks nii mitmed ülimused sattusiwad. A. 1567 kutsus ta riigiseisused Upsalasse kokku, ja sinna toodi siis ka mitmed ülimused wangina, nende pääle tõstetud kaebtuste kohta aru andma. Nende hulgas oli kolm Sture sugu meest. Oma hullutujus läks kuningas ise kord wangikotta, kus oma käega Nils Sturet haawas ja ühel oma kaaslasel Sturet tappa käskis. Kuid kohe selle pääle tundis ta oma teost hirmu ja jooksis metsa, kus kolm päewa talupoja=riietes ümber hulkus; kui siis jälle selge aru juurde tuli, hakkas ta oma tegusid kõwasti kahetsema, ja selles meeleolus laskis ta ka wenna Johanni lahti. Aga see hakkas nüüd kohe Erichi wastu mässu hauduma, et edaspidise hädaohu eest julge olla. Ja Johanni nõuusse heitis kohe suur osa adeliseisust, sest et Erich selle scisusega pahasti oli ümber käinud; adel pahandas sellepärast, et kuningas ühe alamast sugust neiu, kapralitütre Kaarina, oma armukeseks wõttis ja pärast kuningannaks tõstis. Ja nii tõugati Erich kergesti troonilt ning Johann tõsteti kuningaks a. 1568. — Sellest ajast pääle oli õnnetu Erichi elu raske ja mureline. Teda peeti walju wahi all, kus ta ka oma armsast abikaasast lahutati, weeti ühest lossist teisi, et wangi wabastada ei saadaks, kuni a. 1577 surm ta waewast päästis. See sündinud, nagu arwatakse, kuninga Johanni käsul antud kihwti mõjul; selgeid tunnistusi selle kohta ei ole.

Ka Johann III. walitsuse aeg ei olnud riigile sugugi õnneline, sest nüüd tuliwad sõjad maad kurnama; pääle selle sigitas kuninga usuline seisukoht rahwale palju rahutust ja segadust. Tema ajal hakkas nimelt katoliku usu reaktsion ehk wastupuhastuse hädaoht ka Põhjamaid ähwardama, kuigi alguses alles wäheselt. Oma wangipõlwel oli Johann palju usulist kirjandust lugenud ja selle tõttu Lutheri usust ära wõõrdunud; tema kange katoliku usuline abikaasa mõjus kahtlemata suurelt ta pääle, ja pääle selle meelitas teda wahest auu ja kuulsusehimu, ka Põhjamaades kiriku=ühendust jällegi tagasi tuua, mida nii mitmed asjata oliwad katsunud. Ometi ei tahtnud Johann koguni katoliku kirikusse tagasi pöörata, waid ta seadis end wana ja uue usu wahele lepitawale seisukohale, püüdis pääasjalikult endise katoliku kiriku wälimisi kombeid uuendada. Ta arwas pühade inimeste auustamise õigeks ja kaitses seda, ja kui a. 1576 uus pääpiiskopp ametisse seati, sündis see katoliku usu kombel, püha õliga pääd wõidmisel. Selsamal aastal anti ka uus jumalateenistuse=kord (liturgia) wälja, mille järele jälle kõiges riigis katoliku kiriku palwed ja laulud, käepesemine, preestri=riided jne. uuesti tarwitusele wõtta kästi. Muutmise wastu tõrkujad waimulikud sattusiwad waenu alla; ametisse panemisel pandi aga neid tähele, kes muutuste poolt oliwad. Nii seisis ka Turu piiskopikoht wana Juusteni surma järele a. 1576 hulk aega tühi, kuni a 1583 Erich Sorolainen piiskopiks seati ja temale ka weel Wiiburi piiskopi=amet anti. Sorolainen oli pehme ja leplik mees ja ei seisnud kuninga muutusi-

püüete wastu, aga ta oli hästi õpetatud mees ja oma ameti tegewuſes agar; ta muretſes Soome keelesſe rohkesti kirjanduſt, milleſt tähtſam ſuur jutluſeraamat an.

Kuninga nõudmiſel ſai ſiis Rootſi riigis jumalateenistuſe-kord wähemalt kohati jälle katoliku kuju. Püüti koguni ka kloſtriſi uuesti korraldada, nimelt käskis kuningas Soomemaal Naantali kloſtri ümbruſe talupoegi, kloſtri lagunenud hooneid jälle parandada; kuninganna jälle käskis nunnaſid,

Johann III.

noori neiuſid eneste hulka meelitada ja neid jumalakartuſes ning apoſtliku kiriku-uſus kaswatada, milleks tarwiliſed kulud nõutada lubas. Kuid asjata oli iga katſe kloſtri-elu uuesti-äratamiſeks; otſe ſelſamal ajal (a. 1577) ſuri Naantali wiimane abbediſſa (kloſtri-ülem), ja neli aastat hiljemini oli ſääl weel ainult üks nunn alles.

Jſegi jeſuiitide mõju hakkas ka ſiin wähehaawal nähtawale tulema. A. 1577 ilmus Rootſi kuninga juurde Roomaſt jeſuiit Poſſevinus katoliku uſu asju ajama. Tema ſoowituſel hakati Rootſi- ja Soomemaalt noori mehi Sakſa-

maale jesuiitide koolidesse saatma, kes siis, päraſt ſääl-õppimiſt, kodumaal jesuiitide mõttes tööle pidiwad hakkama. Ja nii läksgi ſinna mõni ſoomlane. Nii oli üks endine Lutheri uſu kiriku õpetaja, Olaus Sondergeltens, Olmütſis Määrimaal jesuiitide agar õpilane; temal kästi pääle muu katoliku uſu katekismus Soome keelde tõlkida ja Soome keele tarwis õpetuſeraamat kirjutada. Dantſigi ligidal Braunsberi jesuiitide-ſeminaris oli muude hulgas ka üks ſoomlane Johannes Juſſila, kes päraſt preeſtriks ſai. Soomlaſi käis õige wähe jeſuiitide koolis, ega ſaanud nendeſt Soomemaale ſuuremat asja. Kuid Rootſimaal läks küll nii mõnigi adelimees katoliku usku tagaſi, iſegi kuningas Johann lahkus oma iſa rajatud kirikuſt, kuna ta a. 1578 Poſſevinus'e juures pihil käis ja temalt pattude andeksandmiſt wastu wõttis. Selle teoga lootis ta paawstilt oma plaanidele kinnituſt ſaada, nimelt et altariſakramendil ka wiina antaks, jumalateenistuſt Rootſi keeli peetaks ja waimulikud mehed wallaliſe elu nõudmiſeſt wabastataks. Niiwiiſi arwas kuningas kergemini rahwaſt katoliku usku tagaſi ſaada. Kuid paawſt päris ikka täieliſt katoliku uſu wastuwõtmiſt. Nüüd kahanes kuninga uſumuutmiſe waimustus ſuurelt, iſeäranis ſiis, kui a. 1583 kuninganna Katarina ſuri ja Johann omale ühe Rootſi adeliſeiſuſeſt neiu, Gunilla Bielke, abikaaſaks wõttis.

Kuid hädaoht kaswas palju ſuuremaks, kui kuningas Johann a. 1592 ſuri ja ta poeg Sigismund troonile tõuſis. See oli juba lapſeſt ſaadik katoliku uſus kaswatatud; temaſt loodeti Poola kuningat ſaawat, ſeſt et ſäälſel kuningal, Katarina wennal, pärijat ei olnud. Aga Poolamaa, kus jeſuiidid ſuurele wõimule oliwad ſaanud, oli Europas üks katoliku uſu pääpaik. Ja tõesti waliti Sigismund tormiliſel walimiſe-koosolekul a. 1587 Poolamaa kuningaks. Sääl ta ſattus kohe täiesti jeſuiitide juhialuſeks ning nii oli terwe politika talitus katoliku uſu reaktſioni ehk wastupuhastuſe abinõuuks — ſelle ſihiks oli Põhjamaid katoliku kirikule tagaſi wõita, niiſama kui Philipp II. ſeda Lääne- ja Lõuna-Europas püüdis. Rootſi- ja Soomemaa rahwad pidiwad nüüd näitama, kas uus õpetus nende meeles ſelle wõrra kindlaks oli ſaanud, et ſee katſumiſele wastu ſeista ſuutis.

Rootſimaa juhtiwad mehed märkaſiwad täiesti liginewat hädaohtu ja ſellepäraſt otſiti kohe abinõuuſid ſelle wastu, juba enne, kui uus kuningas iſa ſurma järele Poolamaalt Rootſi rutata jõudis. Proteſtanti uſu ja ühtlaſi Rootſimaa rahwuſeliſt asja ajama aſus nüüd Södermanimaa hertſog Karl, Gustav Waſa noorem, aga kõige agaram poeg; ſeſt algaw wõitlus ei olnud ainult uſuliſt, waid ka riigiliſt laadi. Sigismundi kaudu tikkus nüüd niiſamaſugune riigiühiſus Poola- ja Rootſimaa wahele tekkima, kuk keſk-aja lõpul Taani- ja Rootſimaa wahel oli olnud. Niiſugune olek oli ſelle pooleſt muidugi meelitaw, et nendel kahel riigil ühe kuninga all hoopis ſuurem wõim ja mõju oleks olnud. Teiſelt poolt aga ſeiſiwad union-aja halbtuſed Rootſimaal alles wärskes mälestuſes. Adeliſeiſus, kelle wõim wiimaste kuningate waaruwa

walitsuse töttu jälle palju oli paisunud, oli küll suurelt osalt ühenduse poolt, kuna ta riigist eemalolewa kuninga walitsuse ajal endale weel enam „oma tuba ja luba“ lootis saawat, nagu lugu Kalmari unioni ajal ka tõesti oli olnud. Aga otse sellepärast kartis jälle rahwas wäga niisuguse aja kordamist. Temal seisis adelimeeste omawoli ja wõõraste sundijate surumine alles wäga hästi meeles, millepärast see nüüd jälle niisama kui aastasada warem rahwuselise asja toeks oli, nüüd ühtlasi ka Lutheri usule. Nii siis toetas end hertsog Karl pääasjalikult Rootsi ja Soome talurahwa pääle, kuna kuningas Sigismund abelilt abi otsis.

Hertsog Karl astus kohe wenna surma järele seniks riigiwalitsust juhtima, kuni ta wennapoeg, kuningas, kodu tuleb. Kõige esiti tahtis ka kiriklikud asjad korda seada, mis Johanni tegewusel wäga sassi oliwad läinud. Sellepärast kutsus ta a. 1593 Upsalasse kirikliku koosoleku kokku, kuhu siis ka kõigest riigist suurel hulgal piiskopid, konsistoriumi-liikmed, praostid ja õpetajad tuliwad, arwu järele üle 300; Soomemaaltgi oliwad mõned saadikud, nende hulgas ka eelnimetatud piiskopp Sorolainen tulnud. Siin koosolekul wõeti nüüd Lutheri usk täitsa kindlalt ja awalikult Rootsi riigiusuks wastu, sest Piibli ja apostlite usutunnistuse kõrwal tunnistati Augsburi usutunnistus kiriku põhjusmäruseks; kuninga Johanni seatud liturgia tarwitamine keelati ära, ja endised kirikilikud kombed pandi jälle maksma. Selle juures tõotasiwad koosolejad oma otsusi kindlalt ning „elu ja werega“ kaitsta; koosoleku juhataja, Upsala professor Nikolaus Botniensis ütles: „Rootsimaa on nüüd kui üks mees ja kõigil üks Jumal.“ — Aga koosoleku otsusele oli ka weel kuninga kinnitust waja. Kas seda Sigismundilt loota wõis?

Selsamal sügisel ilmus ka kuningas suure hiilgawa saatkonnaga Rootsimaale. Ta seltsis oli suur hulk jesuiitisid ja nõuuandjaks paawsti saadik Malaspina; rootslastest aga hoidis uus kuningas end eemale, mis neid kohe pahandas. Ja peagi ilmus äge wast-olu poolakate ja rootslaste wahel; kirikutes sajatasiwad preestrid ja õpetajad jutlustes ükshteist, sündis sekka suisa taplusigi. Upsala otsusi ei tahtnud Sigismund kuidagi kinnitada, aga kui lell Karl temale tõotas, et tal muidu kroonimist loota ei olla, wandus ta kroonimisepidustusel Upsala doomkirikus nimetatud otsuse järel käia, ühtlasi lubas ta riigiametitesse ükshi Rootsi riigikiriku osalisi seada. Niisama lubas ta enese äraolekul Rootsimaa walitsuse lelle Karli ja riigi-nõukogu hooleks jätta.

Oma lubadusi aga ei pidanud Sigismund sugugi; jesuiitide õpetuse järele ei olnud temal tarwisgi seda teha, kuna ta juba lubaduse andmisel teisiti mõtles kui ütles. Ta lubas awalikult katoliku usu jumalateenistust pidada ja nimetas tähtsate ametite pääle katoliku usku heitnud ülimusi. Kui ta siis Poolasse tagasi pööras, jäiwad Rootsi riigi olud üsna korratusesse. Kuningas oli mitmele poole maawalitsejad määranud, kellel Karliga ja nõukoguga tegu ei olnud, mille töttu nende walitsuse tegewus ja wõim kahju sai

ning nõrgemaks jäi; mõned nõuunikud jälle, kes Karli kanget kätt kartsiwad, hakkasiwad salaja ta wastu töötama, ja kui hiljemini asjad põnewamaks läksiwad, põgenesiwad mitmed nendest kuninga juurde Poolamaale. Karl toetas end pääasjalikult talurahwa pääle ja kutsus selle saadikud riigipäewale kokku. Ja a. 1595 waliti siis Karl Söderköpingis (l. södertsöpingis) awalikult riigi asewalitsejaks, ja see otsus kinnitati kaks aastat hiljemini Arboga riigipäewal. Et see aga kuningalt küsimata oli sündinud, siis oli awalise wõitluse lausa lahtipuhkemist oodata. Ja see tuligi. Aga nagu selle eelmänguks sündis enne seda Soomes sisimine sõda (1596).

Soomemaale oli Sigismund ühe oma ustawama mehe, Klaus Flemingi, ülemaks maawalitsejaks seadnud; see mees oli ühtlasi riiginõuunik,

Karl IX.

marshall ehk kõige riigi sõjawäe ülemjuhataja, ja weel admiral ehk laewastiku juhataja. Fleming oli tubli, kindla tahtmisega ja anderikas mees, aga rahwa wastu wali ja kuri, millepärast ta peagi Soome talupoegadega tülisse ja lõppeks lausa waenusse sattus. Tüli ei tulnud siis siin usulistel põhjustel, waid rahwa üleliigsest koormamisest. Juba ammu oli adelisejsus ja ametnikud mitmel seadusewastasel moel talupoegi kurnanud, ja kuna nüüd Fleming talupoegade juurde oma sõjamehed asuma pani, tundus see uus koorem seda raskemalt; päälegi oli kuningas Johann Põhjamaa talupojad selleşt kohustusest wabastanud, nii et Flemingi seadlus otse seadusewastane oli. Kuid wali isand ei hoolinud seadusest ühtegi; ta tahtis oma ligi nii palju sõjawäge pidada kui wõimalik, sest et tal hertsog Karliga wõitlust karta oli. Pahanduşt ja põnewust kaswatas

ka weel see, et Flemingi ratsalised, paljud nendest wäljamaalased, talupoegadega wägiwaldselt ümber käisiwad ja neilt enam nõudsiwad kui õigus oli. Sellepärast saatsiwad talupojad saatkondasid Turu linna Flemingi juurde kaebtust tõstma, kuid see mees saatis neid tühjalt minema. Siis sõitsiwad soomlased Stokholmi oma häda hertsogi Karlile kaebama, aga abi ei saadud säältgi, sest Soomemaale ei ulatanud hertsogi wõim. Kuninga juurde Poolasse minna ei maksnudgi, seda teati juba. Nii hakkasiwad siis Soome talupojad ise oma jõuuga endale abi nõutama; nad tõstsiwad walitsuse wastu lausa mässu ja loodsiwad selle läbi oma wäljakannatamatat olekut parandada.

Esiti süttis mässuleek Lõuna-Põhjamaal, aga pea laienes see säält ka Häme- ja Sawomaale, sest Põhjamaa talupojad saatsiwad mujalegi saadikuid rahwast sõtta kutsuma; püüti üleüldisel wastuhakkamisel adeli ja ametnikkude wõimu kukutada ning Flemingi wägiwalla-walitsust lõpetada. Nii oliwad siis Soomesgi mässu põhjused otse needsamad, kui eel-läinud aastasadadel Prantsuse- ja Saksamaa talupoegade mässudel, nimelt: liig raskeks läinnd ülimuste surumine. Lõuna-Põhjamaalt läksiwad talupoegade hulgad esiti liikwele, kõigepäält Turu poole Flemingit kimbutama: üks osa Jaakko Ilkka ja Yrjö (Jüri) Kontsas'e juhatusel käis kaugemalt maad mööda, teine osa Pentti Poutu käsu all läks rannateed. Teadagi puudus talupoegadel õige korraldus ja harjutus, ning päälegi oliwad nende sõjariistad koguni kehwad, sest muud paremat neil saadawal polnud kui wanad püssid ja odad, iseäranis aga suured puu-nuiad. Seda sõda hüütasgi seepärast Soome ajaloos nuia sõjaks. Arwu poolest kaswasiwad wäehulgad teel ikka suuremaks, ja kuhu nad aga liikusiwad, sääl näitas häwitus ja koledus nende jälgi. Mõisad ja ametnikkude majad rööwiti ära ja põletati maha; halastust ei tuntud, waid kättemaksmine kannatatud ülekohtu eest juhtis nende tegewust.

Aga talupoegade hulgad ei pääsnudgi Turust saadik; juba Nokia (l. nogia) jõe juures astus Fleming oma ratsalistega Ilkka meestele. wastu. Terwe päew wõideldi kibedasti, ilma et kumbgi oleks wõitnud; siis pakkus Fleming lepitust ja lubas talupoegasid sõjawäe elatamise kohustust wabastada, kuni kuningas ise asja otsustab. Kuid rahupandiks nõudis mässuliste juhatajat oma kätte. Talupoegadel ei olnud oma asjus kahjuks tarwilist kindlust ega ühtmeelt; Ilkka aimas oma wäe hulgas äraandjaid olewat, ja nende kelmust kartes läks ta pakku. Ja kui juhataja ära oli, läks kohe terwe hulk laiali; igaüks katsus aga oma ree pääl kodupoole kihutada, kuna rööwitud waranduse tee äärde maha pillusiwad. Kuid Flemingi ratsamehed ajasiwad põgenejaid taga ja tapsiwad neist mitmed maha. — Pentti Poutu hulga oli Aksel Kurki (l. kurgi) ju waremini Ulwila juures ära wõitnud. Ilkka ja Kontsas sattusiwad hiljemini wangi ja hukati ära, Poutu wiidi wangina Turusse, kuhu ta suri. Mässule tõusnud Häme ja Sawo talupojad wõideti selle järele kergesti ära, kumbgi hulk iseäraliselt; mässu kannul käis kibe karistus.

Kuid wiſad põhjamaalaſed ei heitnud nurjaläinud ettewõtte päraſt weel meelt, waid uue aasta (1597) alguſel katſuſiwad nad weel korra õnne. See kord aſuſiwad iſeäranis põhjapoolſe Põhjamaa mehed ſõjariiſtadesſe, milleks keegi hertſog Karli ſaadik neid taga kihutas. 24. webruaril ſeiſiwad umbes 4000 talupoega ſõjariiſtus Santawuori (Liiwamäe) juures, kui Fleming oma ratſahulkadega nende kallale tungis. Niiſama kui enne Nokial, ei ſaanud ſiin talupojad oma nõrkuſeſt aru, ſeſt nad lükkaſiwad Flemingi lepituſe-pakkumiſe uhkelt tagaſi. Aga nende wõitluſe-ſeiſukoht oli halb, juhatus puuduline, ſõjariiſtad koguni kehwad, ja nii oli lahingu lõpuks — kole lüüaſaamine. Sellega oli talupoegade wastupanek lõpulikult, murtud. Wähemasti 3000 meeſt arwatakſe mäſſu ajal ſurma ſaanud olewat.

Nende ſündmuste tõttu oli Sigismundi erakonna wõim Soomes weel kindlamaks ſaanud, ja kuigi wali Fleming aprillikuul a. 1597 ſuri (ebauſkliku arwamiſe järele ühe Põhjamaa naeſe nõiduſe mõjul), ei toonud ſee asjas muutuſt. Seſt ta aſemele ſeati Soome maawaliſejaks niiſama truu Sigismundi ſõber Arwid Stålarm. Küll käis hertſog Karl ſelſamal ſügiſel ka Soomes ja wõttis Turu kindluſegi oma alla, aga ta pidi pea jälle tagaſi pöörama, et Rootſis tähtſate asjade wastu walmiſtada, ja Soome olud jäiwad endiſeks. — Nüüd ligines nimelt ſelle kohta otſuſeandmiſe aeg: kas katoliku uſk Rootſis ja Soomes uuesti iſandaks tõuſeb ning Rootſi- ja Poolamaa wahele riiklik ühendus tekib, wõi kas need maad Lutheri uſus ja oma rahwuslise iſeſeiswuſe aluſel elama jääwad?

Sigismundil oliwad õige laialiſed plaanid Põhjamaade kohta; ta pidas paawstiga nõuu, ja ka Hiſpania Philipp II. püüded ulataſiwad ſiia ſaadik. Kui Sigismund Rootſimaa sõnakuulma ſunniks, pidi tähtjas Elfsborgi kindlus Göta jõe ſuus Hiſpaniale antama ja ſelleſt kõwa tõepunkt tehtama, kuſt wõitmiſe püüdeid Ingliſemaa ja muude protestandi uſuliste riikide wastu ette wõtta wõis. Terwe Läänemeri ja ſelle rannad taheti katoliku uſu wõimu alla tagaſi ſaata. Soomeſt jälle, nii loodeti, wõis Wenemaalegi paawſti-uſku edaſi kanda. Nii ſuuremoeline oli katoliikliste juhtiwate meeſte plaan. Terwe Europa tähelepanemine oligi ſel ajal pääasjalikult Põhjamaade poole pööratud.

Kaheltpoolt korraga kiputi nüüd Rootſimaa pääle. Kuningas iſe tuli Poolamaalt 5000 ſõjaliſega ſinna; Soomeſt jälle pidi Stålarm oma wäega üle Põhjalahe ilmuma. Kuid mõlemad ettewõtted läkſiwad nurja. Seſt Stålarm ilmus Rootſisſe enneaegu; Uplandimaa talupojad kutſuti ſiis ſõjariiſtade alla, ja paari Upſala profeſſori juhatuſel tõrjuſiwad nad Soomeſt tulnud Stålarmi ſalgad tagaſi. Wähe hiljemini ilmus kuningas Dantſigiſt laewadega Lõuna-Rootſisſe, kuid kaugele ei ſaanud temagi, ſeſt Stånge jõe juures wõitis teda hertſog Karl weriſes wõitluſes täiesti (25 ſeptembril 1598). Kuningas pidi nüüd ſääl ettepandud tingimiſtega leppima, mille järele temale

küll weel Rootsi kuninga nimi, walitsusewõim aga Karlile jäi. Sigismundi mõte oli küll weel, uuesti Rootsimaad wõita püüda, kuid sellest ei tulnud enam midagi wälja.

Nüüd oli waja ka Soomes Sigismundi erakonda alandada ja selleks tõttas Karl järgmisel aastal (1599) laewadega sinna, sundis säälsed kindlused alla andma ja wõitis Akseli Kurki wäehulgad Marttilas ära. Aga Karl et jäänud üksi oma wõitudega rahule, waid tahtis waljusti kõiki neid nuhelda, kes talle wastu olnud pannud, sest tema arwamise järele olnud need kõik riigi waenlased ja sellega ränga süü alused. Wististi mõjus küll ka kättemaksu-himu hertsogi waljude kohtuotsuste kohta. Mitmed Soome adelimehed mõisteti surma, nende hulgas ka kardetud Claus Flemingi wend Johann; niisama surmati Rootsimaal mitmed Sigismundi sõbrad. Neid tegedaid otsusi kinnitas isegi Rootsi riigipäew. A. 1604 tunnistati Sigismund riigipäewal üsna troonist lahti ja anti Rootsimaa kroon hertsog Karlile, kes nüüd Karl IX. nime wõttis.

Niiwisi pääsesiwad Rootsi- ja Soomemaa katoliku usu reaktsioonist ehk wastupuhastusest Gustav Wasa noorema poja tegewusel, kes sellega isa tööd kinnitas. Selle wõitluse ajal juurdus õieti Lutheri usk Rootsi riigis; ühtlasi andis see Rootsimaale enam agarust, wõimu ja enese-usaldust. Kuni Rootsi riik seni muudest Europa riikidest nagu eemal oli seisnud, astus ta nüüd nende kõrwale, ja Karl IX-dama kuulus poeg ning järeltulija ilmus Europa südamaale Lutheri usu eest wõitlema ning päästis seda hukkasaamisest. Rootsi suuruse ja wägewuse aeg oli nüüd algamas.

XIV.

Rootsi wõimu laienemine 16. aastasajal.

Sõjad Põhja- ja Ida-Europas. — Sõdade põhjused. — Soomemaa sõja jalus. — Gustav Wasa aegne sõda Wenemaaga. — Erich XIV. sõjad. — Johann III. sõjad Wenemaaga ja Täysinä rahu. — Rootslased Moskwas. — Stolbowa rahu. — Liiwimaa ärawõitmine. — Rootsi sõjawägi.

Gustav II. Adolf'i ajal liitus Rootsi riik ligemini muu Europa külge. Aga juba enne seda oli ta enesele Põhja- ja Ida-Europas juhtiwa seisukoha nõutanud.

Uue-aja alguse oliwad Daani-, Rootsi-, Poola- ja Wenemaa nagu iseäraliseks riikide-salgaks kujunenud, kes alatistes sõdades üksteisega wõistlesiwad, kuni wiimati Rootsimaa muudest kõwemaks kerkis. Daani ja Rootsimaa wahel oli alatiseks tüliasjaks tuttaw unioni- ehk ühenduse-küsimus, sest Daani kuningad ei tahtnud ikkagi oma õigusest Rootsi trooni kohta lahkuda; Rootsi kuningad aga hakkasiwad nüüdse Rootsi riigi lõunapoolseid maakondasid: Skänet, Hallandit, Blekingi ja Bohuslääni, mis kesk-ajal Daani alla oliwad sattunud, omale nõudma, kuna need maadeteadliselt Rootsimaa küljes seisiwad. Poola- ja Wenemaaga aga tekkis tüli Liiwi- ja Eestimaa pärast, mida ordoriigi langemise järele iga naaber oma kätte igatses. Selle juurde tuli Poolamaaga ka weel troonipärimise-tüli, sest ka Stånge jõe lahingu järele ei jätnud Sigismund oma nõudmist Rootsi trooni kohta maha; isegi ta pärijadgi pidasiwad sellest nõudmisest kinni. Wenemaaga jälle oli Soomemaa idapoolse piiri pärast ühtepuhku tüli, kuna piir sääl wäga kahtlane oli, ja elanikud mõlemilpool piiri, kuigi nad ühte Soomesugu oliwad, wihkasiwad üksteist kangesti ja käisiwad ikka wahel sekka üle piiri teisi riisumas ja häwitamas, tihti ka siis, kui walitsused oma wahel rahu pidasiwad. Ja sõjapidamine oli ikka toores ning hirmus, sest sõdimas ei olnud ainult sõjawäed üksteisega, waid armuta surmati waenlase maal ka rahulisi inimesi ja wiidi nad wangi, ning maad rööwiti ja

häwitati. Wenelaſed kes hariduſes teisteſt taga oliwad, ei tundnud päris korraldatud ſõjakäiku; ſõtta minnes kutſuti umbkaudu ſuured hulgad inimeſi ſõjariistadesse, keda woiwodid (maawalitſejad) juhataſiwad; ülema juhatuſe andis ſuurwüſt ikka kellegi kõrgema bojari kätte. Need hulgad käiſiwad ſiis kaugel waenlaſemaal rööwi- ja häwituskäikudel, kuna ſuuremate ſõjawägede eeſt kõrwale hoidſiwad, ja kui küllalt häwitatud oli, mindi omale maale tagaſi. Soomemaa oli Wene ſõdade ajal ühtepuhku rööwikäikude häwituſealune. Aga pääle ſelle oliwad ka omadgi ſõjawäed rahwa kurnajaks, ſeſt maad mööda käies tegiwad need rahwale palju tüli ja kahju. Nuiaſõda ſündis Soomemaal juſt ſellepäraſt, et rahwaſt ſõjawäe ülespidamiſe kohustustega raskesti kurnati. Sõjameesteks ei olnud ka ainult ſoomlaſi ja rootslaſi, waid nende ſeas oli hulgal wäljamaalt wõetud palgaſõjalaſi, kes rahwa kannatuſeſt weel wähem hooliſiwad, kui omamaa mehed.

Gustav Waſa püüdis ſelle järele, kui oma riigi Daanimaa alt oli wabastanud, küll edaspidiste ſõdade eeſt hoida, et riiki ſiſemiſelt korraldada, aga ſee ei läinud tal mitte korda. Seſt ſakslaſed tõſtſiwad, kui ta Lübeki linnalt ſeniſe kaubanduſeõiguſe Rootſimaa kohta ära wõttis, ſõda, kuid nad ſaiwad lüüa. Ja ſelleſt ajaſt pääle hakkas Rootſimaa kaubandus rahwuslikel aluſel kaſuma, ſeſt Rootſi kaupmehed ſaatſiwad oma laewu otſekohe Hiſpania ja Hollandi ſadamatesſe omale kaupa tooma. — Oma walitſuſe lõpul (a. 1555) ſattus elatanud kuningas weel Moſkwa ſuurwürſtiga riidu, milleks ſegane piiriküſimus ja piiriwaade elanikkude alaliſed riiud põhjuſt andſiwad. Mõlemalt poolt käidi waenlaſe maal hirmſas häwitusſõjas; wenelaſed tungiſiwad Soomemaale, Soome hulgad jälle Wene-Karjalaſſe ja Aunuſemaale. Soomemaalt näiwad wenelaſed õieti palju ſaaki ja wangiſid ſaanud olewat, ſeſt nagu ühe Wene ajaraamatu teatus tunnistab, müüdud Wenemaal Soome mehi 10, naiſi aga 15 kopika eeſt. A. 1556 tuliwad ometi wenelaſed ſuurema wäega wälja; 50,000 meheline ſõjawägi piiras Wiiburi linna ümber, aga läks kolme päewaſe piiramiſe järele jälle tühjalt tagaſi. Ja järgmiſel aastal (1557), ſaadi Moſkwas rahu toime, mida tegemas ka Soome piiskopp Agrikola oli.

Erich XIV. ajal oli Wenemaaga rahu, ſeſt ſee kuningas oli Wene tſaari Iwan IV. sõber; aga temal tuli jälle Poolamaaga tegemiſt, nimelt Eeſtimaa omandamiſe päraſt. Tallinna linn ja Eeſtimaa rüütelkond tahtſiwad end ennemini uſuwennaliſe Rootſimaa, kui katoliku uſku Poolamaa alla anda, ja Rootſi kuningas ſaatis ſiis ſoomlaſe Klaus Horni laewaſtikuga Tallinna alla. Suur ſõda Poolamaaga jäi aga ſeekord tulemata, ſeſt et mõlemaid Wenemaa idapoolt ähwardas, ja hiljemini, kuninga Johanni ajal, kes Poola kuninga õemees oli, ühendaſiwad end niihäſti Poola- kui Rootſimaa Wenemaa wastu. — Daani kuninga Friedrich II-ga algas a. 1563 uus ſõda wana unioni aſja päraſt, ſeſt Daani kuningas tarwitas ikka weelgi Rootſi riigi wappi, nagu oleks ſee riik tema oma olnud. Kuningas Erich XIV. iſe oli ſelles ſõjas ligi

ja awaldas Lõuna-Rootsimaa Daani all olewate maakondade elanikkude kohta suurt tigedust ja kurjust, ehk küll need sugu poolest rootslased oliwad. Rootsi laewastik Klaus Horni juhatusel wõitis Daani laewastiku ära ja walitses terwe Läänemere üle.

Johann III. lõpetas walitsema saades niihästi Poola- kui ka Daani sõjad. Rahulepingu järele pidi ta Daanile Elfbori kindluse lunastuseks suure rahasumma (150,000 riigitaalrit) maksma, mille jaoks kõigile riigi elanikkudele nende waranduse kohaselt iseäraline maks pääle pandi. Aga peagi tuli Johannile uus sõda kaela, Wene tsaariga, kes ju ammust saadik ta wihamees oli, sest ka tsaar oli Poola printsessi Katarinat omale abikaasaks igatsenud, kes aga ta kosimise tagasi tõukas. Kuid selleşt hoolimata püüdis tsaar weel siis, kui Katarina juba Johanni abikaasa oli, Erich XIV. abil teda omale saada. Johann katsus küll igapidi rahu alles hoida ja saatis selleks a. 1569 piiskopp Juusteni juhatusel saatkonna tsaari juurde asju läbi rääkima. Aga saatkonnaga käidi Wenemaal halwasti ümber; seda ei tahetud tsaari ette lasta, waid nõuti, et ta oma asja Nowgorodi woiwodiga õiendaks; wiimati Moskwasse saades pandi saadikud wangi, kust nad alles a. 1572 lahti lasti. Wahe ajal oli juba sõda alanud ja mõlemilt poolt käidi jälle wastase maad häwitamas, mille all kõige päält Eesti- ja Ingerimaa ning Käkisalme maakond palju kannatasiwad. Kuid wõitlustes oliwad enamasti rootslased wõidumehed, nimelt 1580 a. saadik, mil kuulus Pontus de la Gardie Rootsi sõjawäe ülemjuhatajaks sai. Juba selsamal aastal wõideti Wenemaa wõimu-tugi Karjalas, Käkisalme kindlus, ära, ja järgmisel aastal (1581) sattusiwad mitmed Wene all olewad Eestimaa kindlused de la Gardi kätte, ka tähtsam nendest, Narwa, mille ta wõitmise järel oma sõjawäe riisuda jättis; häwitus oli hirmus, 7000 inimest olla sääl surma saanud. Selsamal aastal andis kuningas Johann mitmete wõitude pärast, milles soomlastel tähtjas osa oli olnud, Soomemaale suurwürsti-riigi nime. — A. 1583 saadi Wenemaaga waherahu toime, aga see lõppes juba a. 1590, mil uus Wene tsaar Feodor jälle sõda algas. Selles sõjas tuli uuesti Põhjamaa talupoegade ja Wene poolsete karjalaste wahel kole waenlus ja hirmus häwitus nähtawale, milles nimelt soomlane Juho Wesainen kuulsa nime on saanud. Wene karjalased tungisiwad oma rööwikäikudega Oulust saadik Põhjalahe rannani, Soome talupojad jälle läksiwad kuni Walgemere randadeni, kus nad rikast Solowetski kloostrit rööwida tahtsiwad, ja et iga waenukäigu pääle muidugi kätte maksma mindi, siis tuli ikka üks häwitus teise järele. Põhjamaa talupojad wabastati sõjas awaldatud wapruse eest kohustusest, sõjamehi oma juurde asuma wõtta, kuna nad ka edaspidi oma maad waenlaste wastu kaitsta tõotasiwad. Hertsog Karli tegewusel saadi wiimati a. 1595 Teusinos ehk Täysinäs[1]) rahu toime, milles

1) Küla Narwa lähedal. Tõlkija tähendus.

Wenemaa Eestimaa omale=nõudmisest lahkus, Soomemaa piirid aga endi=seks jäeti.

Peagi selle järele tuli Rootsi krooni pärast Sigismundi ja Karli wahel sõda, millest juba eespool rääkisime. Stänge jõe lahingu järele jätkati seda

Gustav II. Adolf.

Liiwimaal weel kaua. Warsti tõmmati Karl IX. ka Wenemaa asjade sekka. Wenemaal oliwad pärast seda, kui Ruriki walitsejasugu otsa oli saanud (a. 1598), segased olud. Boris Godunow oli riigiwalitsuse oma kätte kiskunud.

Tema walitsusega aga ei oldud rahul, ja mitmed kroonipüüdjad, kes „Wale-Dimitri" nime all tuntud on, ilmusiwad. Neid mehi toetas Poola oma poolt, kuna selle tõttu omale Wenemaa olude kohta mõju lootis saada, mis ka nii näis sündima. Seda ei wõinud aga Karl IX. oma riigi kasu pärast sallida ja asus siis uut tsaari Wassili Shuiskit aitama, kes Wale-Dimitri oli kukutanud ja keda poolakad nüüd troonilt tõugata tahtsiwad, et Wenemaad üsna oma alla saada ehk wähemalt Poola printsi tsaariks seada. Wapra Jakob de la Gardie (Pontuse poeg) juhatusel läksiwad Rootsi sõjawäed mitmelpool wõites Moskwasse, aga et waheajal Shuiski juba troonilt oli tõugatud, pööraſiwad nad tagasi. Ja teel läksiwad wäljamaa palgasõjalased, kellel palk saamata oli, poolakate poole, mille läbi Rootsi sõjawäe wõidud tagajärjetaks jäiwad. Wäeriismetega taganes Gardie Nowgorodisse, mida weel kaua Rootsi käes hoidis. — Wiimati sattus Karl IX. Lapimaa piiride pärast ka weel Daaniga uuesti sõjasse, milles Daani sõjawäed kindla Kalmari linna ära wõitsiwad.

Kui siis Karl IX. a. 1611 suri, jättis ta oma pojale Gustav II. Adolf'ile trooniga ühes kolm sõda pärida. Need sõjad oliwad noorele kuningale tähtsaks sõjakooliks, sest nendes õppis ta sõjakunsti kuulsa Ewert Horni juhatuse all, kes Jakob de la Gardie järele wäejuhatajaks sai, põhjani tundma ja kerkis niiwiisi oma aja suuremaks sõjaülemaks. Walitsema saades lõpetas ta kõige enne Daani sõja ära, mille juures aga temagi eelpool nimetatud Elfbori kindluse eest kõrget lunastusehinda pidi maksma. Hoopis kasulikum oli aga Rootsile a. 1617 Stolbowas Wenemaaga tehtud rahu. Sest selle läbi sai Rootsimaa terwe Ingerimaa ja Käkisalme maakonna omale, millega Wene riik koguni Läänemere ääreſt eemale jäi ja selle läbi üsna Lääne-Europast lahutati. Gustav Adolf'i teraw silm märkas juba siis seda hädaohtu, mis Wenemaalt Rootsi wõimule wõis tulla, kui selle wõim ja warandus kosuda saaks. Soomemaale jälle oliwad Käkisalme ja Ingerimaa nagu kaitsewarjuks Wenemaa wastu, nii et see edaspidi kohe sõja jalgu ei jäänud; pääle selle ühendati Karjalamaa, mille rahwas Soomesugu oli, nüüd üsna muu Soomega.

Kõige kauemini kestis Karl IX. alatud sõda Poolamaaga — 1629 aastani, s. o. 31 aastat sõja alguseſt saadik. Gustav Adolf wõitis wähehaawal Liiwimaa Poolalt ära, a. 1621 ka päälinna Riia, mille järele ta Poola all olewat Kuramaad wõitma hakkas; a. 1626 aga läks ta weelgi kaugemale, nimelt Lääne-Preisimaale, kus ta neli korda hää õnnega wõitlemas käis. Wiimati suutis Prantsuse walitsus sõdijaid lepitada, sest ta püüd oli rootslasi Saksamaa protestantlastele, kelle seisukoht sel ajal wäga raskeks oli muutnud, appi kutsuda. Prantsuse politika aga nõudis protestantlaste toetamist keisri wastu. Nii siis saadi Altmarkis a. 1629 Rootsi ja Poola wahel rahu toime, milles terwe Liiwimaa Rootsile sai ja ka weel neli Lääne-Preisimaa kaubalinna, mille tollirahad Rootsi riigile tähtsaks tuluhallikaks oliwad.

Niiwiisi oli nüüd Rootsimaa Põhjamaade wägewamaks riigiks tõusnud. Ta oli Läänemere taga omale tähtsaid asumaid saanud; alalistes sõdades oli ta sõjawägi hästi tugewaks ja harjutatuks tõusnud, nii et see Gustav Adolf'i ajal nii hästi oma korralduse kui ka õpetuse poolest üle Europa kuulus oli; selle arwu loeti umbes 50,000 mehe pääle, kellest pooled rootslased oliwad, weerand osa soomlased ja weerand osa palgatud wäljamaalased. Muude Europa riikide sõjawägedega wõrreldes oli see suurel määral rahwuseline. Wäikesele ja kehwale riigile aga läks selle suure sõjawäe ülespidamine wäga raskeks; iseäranis Soomemaal kardeti alatisi nekrutide-wõtmisi wäga. See sündis sel ajal hinge-arwu järele, nii et 10, 15, ehk 20 talupoja hulgast üks mees sõtta nõuti. A. 1642 aga määrati talude-arw nekrudi arwu aluseks; tarbekorral wõeti iga wiie wõi kümne talu kohta üks mees sõtta. Walitsuse poolt saadetud kommissar käis maad mööda ümber mehi kogumas, kus juures paljugi erapoolikut olekut ja ülekohut olla sündinud; kingituste tõttu pääsiwad rikkad end sõjamehe kohustusest lahti, kuna aga kehwad, ilma et koduses elust küsiti, soldatiks pidiwad minema. Tihti põgenesiwad nekrudi-ealised terwed mehed sõttamineku hirmu pärast metsadesse peitu, ja ka wastuwõetute seast jookswad weel mitmed ära, millepärast nekrudikogujad neid wangiwiisi seatud paikadesse wedasiwad. Sõttaminek tegi meestele muidugi kodust lahkumise raskeks, sest et tundmatatele maadele pidi mindama, kust tagasitulekut waewalt loota oli. Aga kui nad juba korra sõjawäes oliwad, siis täitsiwad nad sääl oma kohut auusasti ja waprasti. Gustav Adolf'i sõjawägi oli rügementidesse (polkudesse) ja roodudesse jagatud, sõjariistadeks oliwad püssid; soomlastest oli õige suur hulk ratsameheb.

See sõjawägi ning selle juhatajad nõutasiwad 17. aastasaja esimesel poolel Rootsi- ja Soomemaale kõige suurema wälimise auu, mis neile maadele kunagi osaks on saanud.

XV.

Poola aeg Liiwimaal *).

Saagi jagamisel. — Poolakate walitsus ja ewangeliumi usu tagakiusamised. — Rootslased wõidawad meie terwe kodumaa oma kätte.

Saksa ordo walitsuse lagunemisel (a. 1562) lõhuti senine ühine Liiwimaa kuuesse osasse. Riia linn jõudis kuni 1582 aastani iseseiswaks jääda. Wiimane ordomeister Gotthard Kettler sai Poola walitsuse käest ordomaad Kuramaal laenuhertsogikonnaks. Poolakad wõtsiwad suurema osa Liiwimaa kubermangust omale. Jurjewi- (Tartu) ja Wirumaa seisis wenelaste wõimu all. Tallinna linn ja ümbruskond tunnistas Rootsi kuninga Eerich XIV. oma peremeheks. Lääne- ja Saaremaa ja Kura piiskoppkonna Pilteni linnaga oli hertsog Magnus omale ostnud. Igaüks saagiosanik püüdis piirisid laiendada. Ühelgi aga ei olnud tarwilikku jõudu, et teisi mõjuwalt saagi kallalt eemale tõrjuda. Sellest tõusiwad alalõpmata purelemised. Söjakära ja rüüstamiseleegid ei kustunud pääle lühikeste waheaegade mitte warem, kuni Rootsi wägimees Gustav Adolf a. 1629 terwe Tallinna- ja Liiwimaa oma kätte wõitis. Alalised waenuajad ja Poola korratu walitsus muudawad selle ajajärgu kõige kurwemaks meie kurwas ajaloos.

Lühikese sõjariistade rahu järel algasiwad a. 1563 rootslased sõda hertsogi Magnuse ja poolakate wastu, kes teineteisele liginesiwad. Rootsi kindral Klaus Horn wõttis a. 1563 poolakate käest kindla Pärnu ja Paide ära ja ka Magnuse piiskoppkonna päälinn Haapsalu langes rootslaste kätte. Läänemaa rüüstati puupaljaks. Rootslased tahtsiwad eneste ja poolakate wahele „kõrbet teha." Talupoegadel kisti wiimane härg ja hobune ära. Talupojad pidiwad

*) Kirjutanud W. Reiman.

endid ise adra ette rakendama, kuna naised atra juhtisiwad. Et wenelased Erichiga kuni a. 1571 sõjariistade rahu pidasiwad, kestis wõitlus poolakatega ja Magnusega ühtesoodu edasi. Kardetawaks läksiwad rootslastele Liiwimaa mõisasulased, endised ordoametnikud, ilma-maata jäänud mõisnikud ja jultunud linnakodanikud, kes südametunnistuseta juhatajate all iga kurja pääle walmis oliwad, kuhu neid palgati ehk kuhu muidu neid omakasu kutsus. Et Erich XIV. neile soowitud tasu ei andnud, toimetasiwad nemad a. 1565 tähtsa Pärnu kindluse ja sadama kawalusega poolakate kätte. Kerge wõit tegi mõisasulased ülemeelseks. Kui nad Kettlerilt abiwäge oliwad saanud, katsusiwad nad endise Paide kaitsja Kaspar von Oldenbokumi ülemjuhatusel Tallinna kallal õnne. Aga Tallinna kuberner Heinrich Horn puistas nad laiali ja Sipu küla juures Wigala lähidal langes wiimane „Liiwimaa rüütel" Oldenbokum. A. 1576 käis Horn sõjalaewadega Kuresaare all Magnuse alamaid rüüstamas, kes mõisasulaseid oli toetanud. Järgmisel aastal rüseldi siin ja sääl. Rootslased tõrjuti Lemsalu ja Karksi alt põhjapoole tagasi. Runawere weske juures Läänemaal lõiwaid neid poolakad rängasti. Uuesti laastati lausa-maa hirmsasti ära, kuna mõisnikud oma kindlate lossíde warjus ja kodanikud oma kõrge wallide taga julgemalt wõisiwad hingata.

A. 1569 tõugati nõdrameelne Erich XIV. Rootsi auujärje päält maha ja tema järeltulija, Johann III., kes Poola kuningatütre Katarinaga abielusse oli heitnud, püüdis poolakatega lepitust teha, kuna Wene tsaar Iwan Hirmus, kes sedasama printsessi oli tahtnud kosida, uuesti ägedaks Rootsi wastaseks sai. Kuna walitsuse wahetus Tallinnas rahutusi sünnitas, langesiwad wenelased rüüstades Läänemaale ja nende seltsis sõdisiwad esimest korda — Liiwimaa mõisasulased, needsamad, kes alles praegu Rootsi teenistuses oliwad olnud. Hertsog Magnus oli nad Wene poole awatelenud, nagu tema ise Moskwa tsaari abil ennast kõrgemale püüdis upitada. Iwan Hirmus sai aru, et aeg weel mitte ei olnud jõudnud, et Liiwimaad otsekohe oma alla heita. Liiwimaa pidi omale esiotsa warjuwalitseja saama, kes tsaari ülemwõimu all kaudselt täielikule allaheitmisele teed walmistaks. Wahemeheks oliwad kaks Liiwimaa äraandjat, Jurjewi (Tartu) piiskoppkonna mõisnikud Eilert Kruse ja Johann Taube. Need oskasiwad hertsog Magnusele, kel maapind jalge all kõikus, lootusi äratada, et tema Moskwa abil terwe Liiwimaa peremeheks wõiks tõusta. A. 1570 käis Magnus ise Moskwas. Tsaar wõttis tema lahkesti wastu, kihlas tema oma sugulase Eufemia Wladimirownaga ja tõstis tema „Liiwimaa kuningaks," kelle alla ka Tallinnamaa pidi käima. Magnuse käest ei nõudnud tsaar muud, kui et tema Wene ülemwalitsuse alla jääks, tsaari sõdimisest osa wõtaks ja wäikest maksu maksaks. Liiwimaa õigustesse ei lubanud Iwan IV. puutuda. Esiotsa leidis uus kuningas Liiwimaalt tõesti rohkesti toetajaid. Põltsamaa sai tema kuningalinnaks. Suure Saksa-Wene wäega piiras ta augustikuus Tallinna ümber, et uut kuningriiki wihatud rootslasteſt

puhastada. Aga Tallinna ei wõtnud Magnuse meelitusi kuuldawalegi ja raudne wastupanemine ja katkusarnane haigus sundisiwad kuningat häbiga taganema. Äraandjad Kruse ja Taube kartsiwad Iwan IV. wiha. Nad hakkasiwad Poolamaaga sõbrustama ja katsusiwad Jurjewi (Tartu) linna poolakate kätte toimetada. Aga katse läks nurja, kuid eluga pääsesiwad nad Poolamaale. Niisama wärises Magnus, aga temal kuhugi ei olnud põgeneda. Sest Saaremaa oli tema wend, Daani kuningas Friedrich II., täiesti oma walitsuse alla wõtnud ja maawalitseja ametisse pannud. Aga Krimmi tatarlased tegiwad Iwan IV. esiotsa tümaks ja Magnus julges Põltsamaale jääda. 1572 tuli Moskwa tsaar ise rohke sõjawäega Liiwimaale. Magnus wõttis tema rüüstamise käikudest oma enese kuningriigis osa. 1573 aasta algul langes Paide. Tänupalgaks andis tsaar temale Karksi lossi, mis ta ära oli wõtnud. Ainult Kolowere all saiwad rootslased wenelaste üle wõitu. Aga see ei parandanud nende seisukorda. Kewade 1573 pidas Magnus Nowgorodis oma esimese surnud pruudi õe Maarjaga pulmi. Aga tema elujärg läks ikka kehwemaks. Friedrich II. ütles ennast temast hoopis lahti. Rootslased tegiwad temale ühtelugu tüli. Helme lossis leidis tema warju. A. 1575 katsus Wene wägi uuesti õnne Tallinna kallal. Kuid asjata. Aga Pärnu- langes nende kätte ja Liiwimaa sõjasulased tegiwad nende ees ilma mõõgahoobita Lihula, Kolowere, Wigala ja Haapsalu kindluste wärawad lahti. See julgustas Iwan IV. ja järgmisel 1577 a. pidi otsuseandew hoop tulema. Uuesti tungisiwad Wene wäed Tallinna alla. Aga rootslased ja wahwad kodanikud lõiwad nad tagasi. Taganemisel tegi „Liiwimaa Hannibal" Ivo Schenkenberg talupoegade salkadega wenelastele rasket kahju. Alalised riisumised oliwad talupojad meeleheitmisele ajanud. Schenkenberg kogus ülejäänud elanikkude riismed kokku, harjutas neid sõdima ja sai Magnusele ja wenelastele kardetawaks wastaseks, kes tema eest ainult weel kindla müüride taga julged oliwad. Salaja heitis nüüd Magnus Poola ülemwalitsuse alla. Tsaar kutsus ustawuseta kaitsealuse Pihkwa ja kärpis tema kuningriigi rajasid tublisti. Ainult Põltsamaa, Karksi ja Helme, kui ka maad, mis Koiwast põhjapool Magnuse käes oliwad, pidiwad temale jääma, ka Wõnnu linn. Koiwa ja Wäina wahe tahtis tsaar iseenese alla heita. Suwel 1577 tungis Iwan üle Liiwimaa piiri. Mis a. 1558 sündinud, see kordas ennast nüüd hirmsal kujul uuesti. Poolakad jätsiwad Liiwimaa wist kuritahtlikult kaitseta. Liiwi elanikud ei julgenud awalikus lahingis kuskil waenlasele wastu hakata. Kindlad paigad langesiwad. Mõjuta jäiwad Magnuse eestkostmised. Wõnnu lossi laskis Heinrich Boismann ise õhku ühes linnarahwaga, kes sinna warju oliwad põgenenud, aga warju ei leidnud, sest et lõss langemisel oli. Kuninga Magnuse wedas tsaar kui wangi Jurjewi (Tartu). Siin pidas ta temale walju manitsusekõne ja laskis siis lahti, aga jõuluks maksku tema 40,000 kuldtukatit karistuseraha. Ei tee ta seda mitte, siis peetakse ta Moskwas kinni, kuni kahewõrdne summa koos on.

Aga Magnusel ei olnud punast krossi. Tema wiimane pärandus, Põltsamaa, langes rootslaste kätte. Salaja põgenes tema noore naisega lootsikus oma Kuramaa piiskoppkonda Pilteni. Siin suri a. 1583 Liiwimaa esimene ja wiimne kuningas, wiletsalt ja waeselt, nagu ta oli elanud.

Sügise a. 1577 lahkus Iwan IV Liiwimaalt ja seega lahkus wenelaste sõjaõnn. Uus Poola kuningas Stefan Báthory kandis wõitluse Wene piiridesse ja sundis 15. jaan. a. 1582 Iwanit Sapoljes rahu tegema, kus

Stefan Báthory.

juures kawal jesuiit Antonio Possevinus wahemeheks oli. Wenemaa jättis kõik maa Poola kätte, mis ta 1558 a. saadik Liiwimaal oli wõitnud. Nii langes nüüd ka Jurjewi (Tartu) maakond, mis 1561. a. allaheitmist ja eesõiguste kinnitamisest osa ei wõinud wõtta, Poola alla, ilma et nüüd enam ewangeliumi usu wabadusest ja Saksa keelest ja Saksa kohtust juttu oleks tehtud. Ka wägew Riia linn ei jõudnud kauem iseseiswaks jääda, waid tun-

nistas a. 1582 Poola ülemwalitsuse enese kohta makswaks, laskis aga enne kõik oma eesõigused pühalikult Stefan Báthory poolt kinnitada. Alles 1582. aastast saadik tohtis Poola riik praegust terwet Liiwi kubermangu omaks nimetada.

Poolteist aastat hiljem, 10. augustil a. 1583, tegi tsaar Iwan IV. Pljussas Narwa lähidal ka rootslastega rahu. Rootslastele oli seni kuulmata osaw ja kange sõjajuhataja tõusnud: wahwa ja tark krahw Pontus de la Gardie. Kui wälk oli ta oma salkadega igalpool waenlastel kaelas, kus need teda kõige wähem ootasiwad, kord Soomes, kord Wirus, kord Läänes, kord Ingerimaal. Padis ja Haapsalu, Rakwere ja Paide, Käkisalmi, Iwangorod, Koporje wõetakse üksteise järel wenelaste käest ära. Iwan IV. ei jää muud nõuu, kui järele anda. Pljussa rahuleping, mida mitukorda weel pikendati, andis terwe Tallinnamaa Rootsi kätte, niisama suure osa Ingerimaad.

Wäline rahu tuli nüüd maale, mida weerandsada aastat otsa sõda kõige oma hirmudega oli kurnanud ja rüüstanud. Linnad ja lossid oliwad waremeks muudetud, põlluharijad ära tapetud ehk wangi weetud. Aga seespool ei olnud rahu ja rahutööd ei saanud siginema hakatagi. Uued maaperemehed ei hoolinud oma lepingutest ja tõotustest põrmugi, waid katsusiwad toore wäewallaga Liiwimaad poolastada ja katoliku usku tagasi sundida. Kuid nad leidsiwad ootamata ägedat wastuseismist.

Niikaua kui Sigismund II. August walitses, ei olnud neist katseteist suuremat märgata. Edasikestew sõda sundis teda õrnemalt Liiwimaaga ümber käima. A. 1563 suri wiimane Riia pääpiiskopp Wilhelm ja tema maa langes ka Poola alla. Kuni 1566 a. oli Gotthard Kettler maawalitseja. Siis aga saadeti tema asemele poolakas Jan Chodkiewicz (I. hodkjewitsh). A. 1566 pidi „hertsogiriik Liiwimaa" Leedu suurhertsogiriigiga igawesesse ühendusesse astuma ja kui a. 1569 Leedu Poolaga ühendati, sai Liiwimaagi Poola riigi osaks. Eesõigusi, mis liiwlased a. 1561 Wilnas wälja oliwad tinginud, kinnitati küll uuesti mitukorda, aga kitsendati ja lõdwendati alatasa seega, et neid ainult niipalju lubati täita, kui kaugelt nemad kõigi kuninga ja Leedu suurhertsogi ülemõigustega kokku sünniwad.

Kui wähe uutel peremeestel tahtmist oli, pühalikult tõotatud ewangeliumi usu wabadust ja Saksa olude alalhoidmist tähele panna, tuli esmalt a. 1582 ilmsiks, kui uus kuningas Stefan Báthory ise Riiga ilmus. Maa-ametitesse seati poolakad, kindlustesse Poola sõjawäed, maa jagati Wõnnu, Jurjewi (Tartu) ja Pärnu präsidiumikondadesse, mõisad wõeti osalt seniste omanikkude käest riigiwalitsuse kätte tagasi ja kingiti Poola suurtele meestele edasi. Et Saksa mõisnikkude arwu wähendada, ei lunastatud neid sõjawangist mitte wälja. Maaomanikud, kes ordoajal külluses priiskasiwad, sattusiwad kehwuse sisse. Meie rahwa käekäigusse puutus see aga ainult kaudselt, sest waesed pärismehed kurnawad orjade üdi alati õelamini, kui jõuukad. Muidu jäi see orjadele ükstäispuhas, kas mõisnik sakslane ehk poolakas oli.

Sügawamalt löikas lihasse usumuutus, mis Poola kuningad püüdsiwad toime panna. Kui Stefan Báthory Riias wiibis, wõttis tema Jakobi ja Maarja-Magdaleena kirikud katoliklaste tarwitada. Maarja-Magdaleena klooster muudeti jesuiitide kollegiumiks. Wõnnu linna asutati katoliku piiskoppkond ja jagati tema ülespidamiseks awaraid maid ja mõisaid. Esimesed piiskopid,

Sigismund II. August.

Johann Solikowski ja Alexander Mielinski, ei saanud suurt ära teha. Nende ametiaeg ei kestnud kaua. Hoogu sai katoliku usu laialilaotamine alles a. 1583, kui jesuiit Johannes Patricki piiskopiks ja usutaganeja, Liiwimaa mõisnik Otto von Schencking, Wõnnu doompraostiks tõsteti, kuna maawalitseja Georg Radziwill, keda pea kardinaliks ülendati, nende ettewõtteid südikalt toetas. Ühtegi

abinõuu ei põlatud. Mõisnikkudele tuletati meelde, kui õnnelik nende põli siis olnud, kui nad alles paawsti ja wana usu poole hoidnud. Kodanikkudele ja kaupmeestele öeldi, et kui nad aga katoliku usku tagasi tulewad, siis neil enam waja ei olewat ewangeliumi usulistele wõlglastele wõlgasid õiendada. Usust taganejatele tehti kõik ukseд edasijõudmiseks lahti ja tõotati raswaseid kohti. Surma mõistetud kurjategijad päästsiwad usuwahetuse läbi oma elu. Kalameestele köneldi, kuida protestantismus süüdlane olewat, et saak endisel rohkusel ei õnnistanud. Iseäralisi lootusi pandi talupoegade pääle, „kes wana wagaduse seemet" kõwemini alalhoidsiwad, kui mõisnikud, kes endid kirikuwarandustega rikastanud. Ähwardustega püüdis Schencking talupoegi wõrgutada ja käskis wana usku jälle wastu wõtta, aga nad wastasiwad, pöörgu ta esmalt nende peremehed ja junkrud Rooma poole, kes ikka weel uuest usust kinni pidawat, ega nemadgi ei soowiwat ummisjalu põrgu jooksta. Talupojad olewat harjunud alati junkrutele järele tegema. Ewangeliumi õpetajaid nimetas Schencking palgalisteks madalast soost, kuna tema, Schencking, niisama piiskopp Patricki ja kardinal Radziwill mõisnikuseisusest olewat ja ometi mitte halwaks pole pannud katoliku kiriku teenistusesse astuda. Sellest wõiwat selgesti ära tunda, et see õige usk olewat. Ewangeliumi õpetajate üle walwati kangesti, kas nad oma karja ei keela katoliku usku minemast, ja neid kiusati hirmsal kombel taga. Ainult Riia linnas leidsiwad õpetajad mõjuwat warju. Ja nõtkus raekohus järele andma, seda julgemalt kaitseсiwad neid kodanikud. Ähwardawast julgusest aga oskasiwad isegi wägiwaldsed poolakad lugu pidada ja jätsiwad õpetajad enam rahule.

A. 1584 wõttis kardinal Radziwill kirikukatsumise-teekonna Liiwimaal ette, et oma uuristamise wilja näha. Talurahwa seast leiab ta äraütlemata waesust ja wiletsust. Mitmel pool peab rahwas ewangeliumi usust weel kinni, teisal jookseb ta karjakaupa kardinalile wastu ja täidab tema soowi. Nälginud hulgal on ükstäispuhas, mis usku ta on. Ta teab ühest niisama palju, kui teiseст. Aga katoliku usk näitab mitmel parem olewat, seст ta annab — leiba, mis nälga kustutab. Wiljandisse ei ole kaua aega enam ewangeliumi õpetaja jalg ulatanud. Radziwill paneb siia katoliku jumalateenistuse käima ja salwib suure hulga mehi ja naisi. Jurjewis (Tartus) kuuleb tema rõõmuga, kuidas jesuiitid „Maarahwale Maakeeli" jutlust ütlewad. Raekohtu käest nõuab tema, et ewangeliumi kuulutajatele rahwakeelne jutlusetegemine täiesti ära keeldaks, aga raekohus julgeb wastu panna. Kuid mis nüüd weel wõimalik ei ole, küllap wägew mees selle pärastpoole läbi wiib, päälegi niisuguses pisukeses, waeses linnas, nagu Jurjewi (Tartu) sel ajal oli. Raskem oli juba rikkas kaubalinnas Riias julgete, kangekaelsete ketseritega ümber käia. Kui sellesama aasta jõulusid paawst Gregoriuse XIII. parandatud kalendri järele kästi pühitseda, tõusis Riias mäss, mida alles siis jõuti sumbutada, kui eestwõtjad Giese ja Brinken ära hukati (a. 1589).

Wahe pääl (a. 1586) oli Stefan Báthory surnud. Järeltulijaks waliti kuninga Johan III. poeg Sigismund III. Wasa. Järgmisel aastal lahkus siit ilmast ka piiskopp Patricki. Wõnnu doompraost Otto von Schencking sai tema asemele ja usutaganeja tuhinaga algas tema nüüd õieti oma endist ewangeliumi kogudust taga kiusama. Jseäranis raske kannatuseaeg tuli Jurjewi (Tartu) kodanikkudele. Jurjewile (Tartule) ei kingitud a. 1582, kui ta Poola alla sai, wähematgi eesõigust, nagu muule Liiwimaale a. 1561. Algusest saadik talitasiwad siin Poola ülemad wägiwaldselt, kuidas aga ise soowisiwad. Kuningas elas kaugel ja ei wõtnud alamate hädakisa kuulda. Kohe riisus Jan Zamoiski (l. samoiski) ewangeliumi usuliste käest Maarja kiriku ja jättis neile ainult weel Jaani kiriku, mis seni eestlaste tarwitada oli. Kes katoliku usu wastu wõttis, sai 2 rubla. Tõesti müüsiwad mitmed raugad ja naesed selle eest oma usuwara ära. A. 1558 tuliwad siia 12 jesuiiti-paatrit ja asutasiwad oma kollegiumi ehk suurkooli, kuhu tasuta lapsi õppusele wõeti, et neist katoliku usu preestrid kaswatada. Ameti pääle walmistati neid juba koolipingil niiwiisi, et neid ewangeliumi usu jumalateenistusi saadeti segama ja ewangeliumi õpetajaid teotama ja peksma. Õpetajatele keeldakse ära eestlastele jumalateenistust pidada ja neid armulauale wõtta. Poola sõdatid seatakse Jaani kiriku ümber, kes eestlased piitsaga peawad tagasi hurjutama, kui nad kirikusse tahawad minna. Õpetajad ei pane keeldu mitte tähele ja raekohus kaitseb neid. Aga kehwal Jurjewil (Tartul) puudub Riia linna tüse jõud. Piiskopp Schencking wõib aastal 1589 linnaga lepingu teha, et linna-eestlastele küll ewangeliumi tohib kuulutada, mitte aga neile eestlastele, kes kuninga- ehk kroonumõisate pääl elawad. Ja see tähendas palju. Sest kui 1582 Jurjew (Tartu) Poola alla heideti, tunnistas Poola kuningas terwe Jurjewi- ehk Tartumaa kuninga „lauamõisateks". Ja sedagi lepingut ei pidanud poolakad. Uuesti keeldi Jurjewi (Tartu) õpetajatele ewangeliumi kuulutamine eestlastele ära ja wiimaks aeti õpetaja Bartholomäus Gilden Jurjewist (Tartust) wälja. Aga mitte paljalt wäewallaga ei murtud katoliku usule teed. Ka suusõna õpetuse kaudu püüti laialipillatud karjalambaid wõita, kellel enam karjast ei olnud. Preestritele katsuti sündsaid raamatuid muretseda, et nende abil rahwast õpetada. Eisenachi jesuiit Johannes Ambrosius Weltherus, kes Liiwimaale katoliku misjonäriks tuli, andis 1591 niisuguse raamatu wälja. Teine jesuiit, Liiwiwaa mõisnik Wilhelm Buccius (Bock?) laskis Braunsberis Rooma katekismuse Tartu murdes ilmuda, kus ka mitmed laulud riimides ja nootidega sees seisiwad. Uus kirikukatsumine, mis 1613 ettewõeti, pidi puhta õpetuse täiesti Liiwimaalt wäljapühkima, õpetajad, kus neid weel leiti, äraajama ja kirikud katoliklaste kätte toimetama.

Aga juba kauemat aega waritses waenlane wärawa taga, kes Poola riigiwallale otsa pääle tegi. 1592 oli Sigismund III. ka oma isa Johanni III. riigi Rootsis pärinud. Aga rootslased ei leppinud jesuiitide sõbraga, waid tõstsiwad

tema onu, Södermanlandi hertsogi Karli, 1595 riigiwalitsejaks. Sigismund katsus Rootsimaad sõjaga tagasi võita, kaotas aga lahingi ja 1600 kandis Karl sõjatule Liiwimaale, kus teda rõhutud elanikud hõisates wastu wõtsiwad ja kui päästjat teretasiwad. Ruttu langes maakond maakonna järele rootslaste kätte. Siis pööras sõjaõnn ja Jan Zamoiski tõrjus rootslased põhjapoole tagasi. 1602 wõeti kindel Wiljandi tormiga. Rootsi wahwa kommandant Wildemann laskis ise lossi püssirohuga ülesse. Niisama wahwa poolakate juht Jürgen Fahrensbach sai küll siin surma, aga uuesti wõitsiwad poolakad 1604 Chodkiewiczi juhatusel Paide all, nii et Karl rutuga Tallinnast Soome pidi põgenema. Hirmsasti möllasiwad nüüd wihased poolakad ja maksiwad weriselt kõikidele kätte, keda Rootsi poolehoidjaks peeti. Ja mis Poola mõõga ja wõllaköie eest pääsis, seda saatis nälg hauda. 1605 tuli Karl, kes 1604 Rootsi kuningaks oli walitud, Dünamündes 10,000 mehega randa ja piiras Riia linna ümber. Aga Riia ei annud alla. Kirchholmis tahtis kuningas ootamata Poola wäe pääle minna, aga Riiast oli Chodkiewicz aegsasti sõna saanud ja walmistas ennast selle wastu. Rootslased kaotasiwad lahingi ja aeti üle pää kaela põgenema. 1609 langesiwad wiimased Rootsi käes olewad kindlused Liiwimaal, Dünamünde ja Pärnu.

1611 suri Karl IX ja tema poeg Gustav Adolf pärandas riigi rasketes oludes. „Tühja kätega" hakkas tema walitsuseohjadest kinni, kahele poole korraga pidi ta sõdima. Esmalt pööras ta ennast Wenemaa wastu, 1615 wõttis ta Oudowa linna ära ja piiras Pihkwat. Stolbowa rahulepingus Ladoga järwe ligidal tehti 1617 rahu. Ingerimaa jäi temale wõidupalgaks.

1621 ilmus Gustav Adolf Riia alla. Kuuenädalise piiramise järele sõitis ta kui wõitja wägewasse kaubalinna. Jakobi kirikus laskis tema jälle ewangeliumi usu jumalateenistust pidada, jesuiitid saatis ta rahuga minema. Siis läks tema Kuramaad karistama, kes kui Poola laenuhertsogiriik poolakatele abi oli annud. Edasi tagasi woogus sõjamürin. Alles 1625 tõi selgust. Kuna Jakob de la Gardie ja Gustav Horn Jurjewi (Tartu) pääle läksiwad ja augustikuus linna ära wõtsiwad, tungis kuningas ise Kura- ja Leedumaale. Birsen, Poswol, Bauske ja Mitaw langesiwad, 1626 saiwad poolakad Leo Sapieha juhatusel Wallhofis kurjasti lüüa. Siis läks sõda edasi Läänemere lõunaranda Preisimaale. Elbing, Marienburg ja Dirschau wõeti ära. Poolakad ei suutnud noorele wäekanglasele kauem wastu panna. Septembrikuus 1629 tehti Altmarkis Elbingi lähidal rahuleping: Liiwimaa kisti Poola küljest lahti ja sai Gustav Adolfile wõidusaagiks. Jälle ühendati meie kodumaa ühe riigi walitsuse alla päraſt 70 aastast lahutust. Meil algas ajajärk, mis tänulik rahwas weel praegu „wanaks hääks Rootsi ajaks" kutsub.

XVI.

Kolmekümne-aastane sõda.

Augsburi usurahu puudused. — Jesuiitide võim Saksamaal. — Ewangeliumi union ja katoliku liiga. — Sõja laad. — Majesteedi-kiri. — Walgemäe lahing. — Keisri kättemaksmine. — Katoliklaste võim kaswab Põhja-Saksamaal. — Daani kuningas algab sõda. — Albrecht von Wallenstein. — Tema sõjawägi ja sõdimisewiis. — Daani wägi wõidetakse. — Keisri võim kõrgemal tipul. — Wallensteini upsakus. — Tema lahtilaskmine. — Gustav Adolf'i tuleku põhjused. — Saksamaale saamine. — Tema sõjawägi. — Gustav Adolf'i sõjaplaanid. — Tema wõidukäik. — Wallenstein ja Gustav Adolf. — Lützeni lahing. — Protestantide kaotused. — Wallensteini surmamine. — Prantsusemaa hakkab sõdima. — Sõja lõpusündmused. — Hirmus sõjapidamise-komme. — Westfali rahu määrused.

Europa keskel, Saksamaal, oli usupuhastus alanud. Siin oli esimene ususõda möllanud ja siin sündis nüüd ka wiimane ning kõige pikem ususõda, mille kaudu nii kaua kaalumas olnud usuküsimuses lõpuline otsus anti.

Augsburi usurahus a. 1555 oli keiser Karl V. protestantlastele mõned õigused andnud, mille najal Saksamaal rahu enam kui pool aastasada kestis. Aga sellel rahulepingul oliwad mõned puudused. Usuwabadus oli selles ainult Lutheri usulistele lubatud, kes nüüd selle najal oma kiriku-olusid korraldada wõisiwad, kuna aga Kalwini usulised, kelle arw nimelt Rheinimaadel aasta-aastalt kaswas, igast õigusest ilma oliwad. Päälegi tegi õige usuwabaduse see määrus tühjaks, et ainult igale würstile oma maal wõimus jäeti usu-olu korraldada, nii et usuwabadus õieti ainult würstidel oli; need wõisiwad oma teise-usulisi alamaid kas wõi wäewõimul oma usku sundida, ehk neid maalt wälja ajada, mida ka küllalt tehti. Siis oli weel alatiseks tüliasjaks n. n. „kiriklik tagasihoidmine" (reservatum ecclesiasticum), mille järele katoliklased kõigi nende kirikumaade omalejätmist nõudsiwad, mille pidajad protestanti usku heitsiwad, kuna aga teiselt poolt protestantlased päristwad, et need maad ühes isandatega nendele saaksiwad.

Ometi elati mõned aastakümned Saksamaal kaunis rahulikult ära, milleks Karl V. järgmised keisrid, nimelt Ferdinand I. ja Maksimilian II. (a. 1556—1576), oma leplise ja salliwa tegewusega palju kaasa aitasiwad. Aga juba keisri Rudolf II. ajal (a. 1576—1612) läksiwad tülid lahti, kuna jesuiidid ka siin rahu segama hakkasiwad. Algusel oli nendel küll raske Saksamaal aset leida, aga oma tuntud osawuse, wisaduse ja agarusega suutsiwad nad peagi end siia pesitada ja hakkasiwad ikka enam wõimust wõtma. Koolisid ja seminarisid, milles nende mõtteid wälja laotati, tekkis üks teise järele; ka ülikoolidesse tikkusiwad nad õpetajateks; nende pääpaigaks sai Ingolstati ülikool Baieris. Isegi mitmed würstid sattusiwad nende juhatuse ja mõju alla. Jesuiidid hakkasiwad nüüd seletama, et Augsburi usurahu selle järele enam maksew ei olewat, kui Tridenti üleüldine kiriku-koosolek protestantlasi katoliku usku tagasi oli kutsunud; aga kuigi Lutheri usulistel natukenegi seaduslikku põhja all olewat, ei olla seda Kalwini usulistel mitte. Katoliku usulistele würstidele tegiwad nad päris südametunnistuse-asjaks, et ketserisi waja kaotada oleks. Ja peagi ilmus nende tegewusewili nähtawale. Lõuna-Saksamaal hakkas Baieri hertsog Maksimilian I. katoliku usu reaktsioni ehk wastupuhastuse ustawaks ja wägewaks aitajaks. A. 1597 hakati Baieris kohe Lutheri usuliste kirikuid häwitama, neid endid aga usuwahetusele sundima ehk maalt wälja ajama. Mitmelpool mujalgi tuli selle sihi mõju nähtawale. Kui Kölni pääpiiskopp Truchsess a. 1582 selles lootuses Kalwini usku heitis, et oma piiskoppkonda ilmliku würstina ikka edasi walitseda, määras paawst kohe Kölnisse uue piiskopi, kes Hispania sõjawäe abil Truchsess'i ära ajas. Niisama sündis weel mitmes muus paigas Lääne- ja Lõuna-Saksamaal. Ainult Põhja-Saksamaal jäiwad mitmed piiskoppkonnad, nagu: Magdeburg, Bremen, Lübeck, Werden ja Minden, protestantlaste omaks.

Niisugused sündmused tegiwad protestantlasi rahutuks, ja mõned tublimad würstid heitsiwad siis oma wahel kokku, et tarbekorral enese asja ka sõjariistadega kaitsta; nii asutati ewangeliumi union*) a. 1608. Juba järgmisel aastal seadsiwad aga katoliklased selle wastu sarnase ühenduse, katoliku liiga*), mille liikmeteks enamalt jaolt piiskopid oliwad. Nii seisiwad Saksa riigis kaks waenulist leeri sõjawalmis teine teise wastu, millest arwata wõis, et kokkupõrkamine tulemata ei jää. Esiotsa näis union aga wägewam olewat, kuid ta päämees, Pfalzi kuurwürst Friedrich II., ei suutnud tarwilise osawusega ja tublidusega seda mitmeküljelist ühendust kindlasti koos hoida. Selle juurde tuli, et Lutheri ja Kalwini usulised sugugi hää silmaga üksteise pääle ei waadanud, mis läbi omawaheline

*) Union ja liiga tähendawad ühendust, lepingut, kokkuheitmist üksteise toetuseks. Tõlkija tähendus.

kadedus ja kahtlus suurelt unioni tegewust nõrgendas. Selle wastu oli liigal usuwaimustusest täidetud Baieri hertsog Maksimilian wäga tubliks ja agaraks juhatajaks; päälegi sai ta weel paawstilt ja Hispania riigilt abi, ning pea heitis keisergi selle poole. Rudolf II., kes lepliku meelega, aga hooletu walitseja oli, püüdis küll riigis kõigiti rahu alalhoida, ja sedasama tegi ka weel ta järeltulija Matthias. Aga kui see a. 1619 suri, sai keisriks ta wennapoeg Ferdinand II., jesuiitide kaswandik, kes oma terwe elu ülesandeks oli teinud, kõiki katoliku kirikust lahkunuid kiriku sülle jälle tagasi saata.

Kuna nii Saksamaa usuliste küsimuste pärast kahes waenulises leeris seisis, ilmus selle juurde ka weel wana tuntud riiuküsimus keisri ja würstide wahekorra kohta, mis ka juba Schmalkaldi sõjas nähtawale oli tulnud; keiser tahtis nimelt würstide walitsejaks ja käskijaks olla, würstid jälle soowisiwad kõiki wõimu oma käes hoida, keisert ainult riigi-ühenduse päämeheks pidades. Nüüd algaw sõda oli esiotsa küll ainult wähepoolne wõitlus Böömimaal keisri ja ta alamate wahel, aga kuna Pfaltzi kuurwürst oma sõjawäega end sinna hulka segas, laienes see pea terwe Saksamaa sõjaks. Ja ka selle juurde ei jäänud ta, waid kaswas üleüldiseks Europa sõjaks, millest Taani, Rootsi, Prantsuse ja Hispania riigid osa ¸wõtsiwad. Selles tuli ka Habsburi keisrisugu riigilise seisukoha küsimus otsustamisele, sest otse keisri wõimu nõrgendamiseks astus Prantsusemaa sõjasse.

Nagu nimetatud, oli põnewus juba ammu mõlema wastastikku erakonna wahel walitsemas olnud, ja tühine asi wõis sõja süttimiseks põhjust anda. Keiser Rudolf II. oli Böömimaa protestantlastele nende kange nõudmise pääle a. 1609 n. n. majesteedi-kirja andnud, mille järele nad omale kaunis kindla usuwabaduse saiwad: Nad wõisiwad enestele kirikud ehitada ja oma tulude kaitsmiseks n. n. defensorisid walida, kelle amet nagu mõne rahwa-tribuni moodi oli. Aga a. 1618 laskisiwad mõningad katoliku wõimumehed protestantlaste uued kirikud kinni panna; nimelt häwitas Praga pääpiiskopp ühe pooleliolewa protestanti kiriku ära, kuna ta seda oma piiskoppkonna maa pääl ütles olewat. Sellel põhjusel tuli nüüd äge tüli; protestantlased, kelle juhatajate hulgas iseäranis tuline ja käre krahw Thurn nimetada on, toetasiwad end majesteedi-kirja pääle ja nõudsiwad selle täitmist. Kuid keiser hoidis katoliklaste poole ning seletas majesteedi-kirja määrusi nende kasuks. See ajas meeli ikka enam ärewusesse. 23. mail a. 1618 ilmus siis suur salk protestantlasi, mitmetel sõjariistad käes, Praga linna raekoja ette, kus wihatud kuninganõunikud koos oliwad, tungisiwad wäewõimuga raekotta sisse ja nõudsiwad nõunikkudelt selle kohta seletust, kas kuninga katolikusõbraline wastus nende nõudmise mõjul tulnud (keiser Matthias oli Habsburisugu päralt olewa Böömimaa kuningas). Selle juures tekkiw sõnawahetus läks ikka ägedamaks ja wiimati talitasiwad pahased böömlased „wana Böömi kombe järele“, s. o.

paniwad käed käima, ja wiskasiwad kaks wihatud nõuunikku ning nende kirjutaja raekoja aknast wälja. Suuremat wiga need selle juures küll ei saanud, aga wägiwalla tegu oli tehtud. See lõpetas rahu ja alustas 30-ne aastase sõja.

Keiser Matthias ise ei saanud enam tõrkujaid karistama minna, sest ta suri juba järgmise aasta alguse l. Tema järeltulijaks sai, nagu juba nimetatud, ta wennapoeg Ferdinand. Kuna selle kange katolikumeelsus juba tuntud oli, siis ei tahtnud böömlased teda oma walitsejaks wastu wõtta, waid lõiwad end Habsburisugust üsna lahti ning walisiwad, oma endise iseseiswa seisukoha pääle toetates, endale uue kuninga. Nad arwasiwad kõige paremaks selleks Pfaltzi kuurwürsti kutsuda, kes teatawasti unioni päämees oli, ja kuna ta ka Inglise kuninga Jakob I. wäimees oli, loodeti tema kaudu niihästi Saksamaa protestantlasi kui ka Inglise kuningat oma nõuusse saada. Ka arwasiwad nad, et Hollandi maawalitseja Moritz neid aitama tuleb. Esialgul näitasgi keisri seisukord halb olewat, sest böömlased tungisiwad Thurni juhatusel keisri päälinna, Wieni ette; ka ungarlased heitsiwad nende poole, keisri wastaseks, ja isegi Wienis saiwad protestantlased wõimu oma kätte. Kuid pea muutusiwad lood wäga suurelt. Friedrich V. oli oma kuningaametis hoolimata, wiitis oma aega pidudega ja jättis sõjawalmistused hooletusesse; Inglise kuningalt ei tulnud abi ühtegi. Isegi Saksamaa Lutheri usku würstid olid Kalwini usulise Friedrichi ettewõtte kohta külmad, sest wahekord mõlemate protestati kirikute wahel ei olnud palju parem, kui protestantlaste ja katoliklaste wahel. Ferdinand aga nõutas enesele oma sugulastelt Hispaniast abi, kust kuningas Philipp III. niihästi sõjawägesid kui raha saatis; niisama andis paawst Paul V. rohkesti rahalist toetust, ja päälegi aitus keisrile muidugi katoliku liiga appi, kelle wäehulkade juhataja osaw sõjapäälik Tilly oli, kuna waimulikud liiga liikmed, piiskopid, hästi rahalist tuge muretsesiwad. Nii oli siis katoliku erakond palju ühemeelsem, kui protestantiline. Ja ka selle juhatus oli tublim. Selleşt siis tuli, et 8. nowembril a. 1620 katoliklaste wäehulgad, Böömisse tungides, Praga linna ligi olewal Walgel mäel protestantlasi täitsa wõitsiwad. Kuningas Friedrich oli lahingu alguse l linnas; kui ta oma sõjawäe juurde tahtis minna, nägi ta linna wärawal seda juba põgenemas olewat. Ta ei katsunudgi enam oma päälinna kaitsta, waid läks pikema wastupanekuta Böömist üsna ära ja jättis selle keisri kätte. Pilgates on Friedrichi „talwekuningaks" nimetatud, kuna ta walitsus Böömis ainult ühe talwe kestis.

Wõimetult seisis nüüd Böömimaa wõitja ees ja kange kättemaksmine tuligi nüüd ta pääle. Selleks seatud iseäraline kohus wõttis mässujuhatajad palju wastutuse alla ning mõistis neid enamasti surma; nende maad ja muu warandus wõeti kroonule, niisama tehti ka nendega, kes maalt ära oliwad põgenennd; kõigest selleşt kogus keiser omale suure waranduse, millega riigi kehwa rahalist

korda parandada wõis; 728 kõrgemat ſugu maaomanikku kaotaſiwad ſel korral oma maa ja kümnedtuhandad perekonnad põgeneſiwad Böömiſt wälja, ſeſt protestantlastel ei olnud ſääl enam aſu. Wieni wiidi ſõjaſaagina ka majeſteedikiri, mille keiſer oma käega katki kiskus. Kui põhjalik ſiis Böömimaa häwitus oli, näitab iſeäranis kujutawalt ſee asjalugu, et nelja miljoni elaniku aſemel, keda ſääl ſõja alguſel oli, ſõja lõpul ainult 800,000 elas. Kaks aastaſada kulus ära kui maa ſelleſt häwitamiſeſt jälle toibuma hakkas. Ja ſelle ſõja kaudu kadus ka protestanti uſk uſupuhastaja Hussi kodumaalt täiesti.

Kuna nüüd katoliklaſed korra wõidujärje kätte ſaiwad, kihutas ſee muidugi

Johann von Tilly.

neid wõitluſt edaſi ajama. Uuesti taheti Karl V. ja Philipp II. plaaniſid nende täiuſes tõeks teha; Põhja-Saksamaa ja Madalmaad pidiwad ka katoliku kirikule tagaſi wõidetama. Friedrich V. põgenes eſiti oma pärismaale Pfaltzisſe, aga kuna ta korra keiſri wastu hakanud, ei antud temale ſääl rahu; ta pandi riigiwande alla ja Hiſpania ſõjawäed wõtſiwad ta maa ära, nii et ta iſe Hollandisſe pidi minema. Suurem oſa Pfaltzi kuurwürſtiriiki ning ühtlaſi kuurwürſti-auu anti nüüd liiga päämehele, Baieri hertſogile.

Ewangeliumi unioniſt ei ſaanud ſugugi oma otſtarbe-täitjat, ſeſt niipea

kui ta juhataja asi halwasti läks, lahkus ta kooſt, ja keegi protestanti würſt ei uſaldanud katoliku wõimule wastu astuda. Ometi ilmuſiwad mõningad palgaſõjalaste päälikud protestantlaste õiguſi kaitsma. Niiſugusteſt olgu kolm nimetatud: Mansfeldi krahw Ernſt, kes igaſugu õnneotſijateſt, iſeäranis põgenenud böömlasteſt, omale 20,000 mehelise ſõjawäe kogus, ſiis Braunſchweigi krahw Christian, kes ennaſt „Jumala ſõbraks, aga preeſtrite waenlaſeks“ nimetas, ning armutalt ka kirikuid röõwis, kus aga nende juurde ſattus, ja Baden-Durlachi markkrahw Georg Friedrich. Oma ſõjawägede ülespidamiſeks ei olnud neil muud abihallikat, kui otſe ſõjas röõwitud ſaak; nõnda algaſiwad ſiis nemad ſeda koledat ſõjapidamiſe-kommet, mis hiljemini Wallenſtein'i ajal üleüldiſeks ſai, nimelt, et ſõdijad iſeennaſt peawad toitma ja üles pidama. — Aga katoliklaste korralikuma ſõjawäe ees ei ſuutnud need ſalgad kaua ſeista, waid nad pilluti laiali ja juhatajad põgeneſiwad; keiſri ja liiga wõim kaswas ſelle mõjul ikka enam. Põhja-Saksamaal oli weel ainult kaks wägewamat protestanti usku walitſejat wõitmatad: Saksi ja Brandenburi kuurwürstid.

A. 1624 tuli ſõjale tükiks ajaks wahe. Nüüd hakati elawalt nõuu pidama ja läbi rääkima, kuda protestantlaste pool uut lepinguühiſuſt toime ſaaks, ſeſt katoliku uſu ja Habsburi keiſriſugu paiſuw wõim ähwardas üleüldlikku hädaohtu tuua. Põhja-Saksamaa würstid, kes ennem Platzi Friedrichi abita jätſiwad, ärkaſiwad nüüd tegewuſele: Prantſuſe miniſtriga, kelleks ſel ajal agar Richelieu (l. riſheljöö) ſai ja kes abi tõotas, hakati läbirääkimiſi pidama; Inglise kuningas Jakob I. wõttis nõuupidamiſteſt oſa, niiſama ka Madalmaade walitſus, kes jälle a. 1621 Hiſpaniaga ſõda oli hakanud; ka räägiti Rootſi kuninga Guſtav Adolf'iga ja Daani kuninga Chriſtian IV-ga ning pakuti nendele ſõjawäe juhatuſt. Wiimati lepiti nii, et Daani kuningas protestantliſe lepingu juhatajaks heidab, kuna ta ka ühtlaſi Holſteini hertſog ja ſellega Saksa riigi-würſt oli. Ning Chriſtian wõttis kutſe hääl meelel wastu; ta lootis ſelle läbi Rootſi kuningale ette jõuda ja ſelle wõimu kaswamiſt takiſtada, ſeſt wana kadedus ja wõiſtlus oli nende naabrite wahel ikka pääle walitſemas. Inglise, Hollandi ja Prantſuſe walitſuſed lubaſiwad abiraha anda, ja mõlemad eſimeſed ka oma laewaſtikuga Daani kuningat toetada,

Kuna nii kujunenud uus leping keiſrit ähwardas, arwas ſee waja olewat oma ſõdimiſe-kombeid muuta. Siiamaani oliwad wõidud enamaſti liiga wäehulkade abil ſaadud, aga ſelle tõttu ſeiſis keiſer wäga liiga mõju all ja ta ſeiſukoht tikkus ſelle juhataja, Maksimiliani kõrwal koguni warju jääma, nimelt weel nüüd, kuna ſee ſuurema oſa Pfaltz maadeſt ja kuurwürſti-auu omale oli ſaanud. Et oma aru järele toimetada, ſelleks oli keiſril oma ſõjawäge waja. Aga ſelle nõutamiſeks ja ülespidamiſeks puudus raha, ſeſt keiſri waralik kord ei oluud ka böömlaſtelt riiſutud omaduſe tõttu palju paranenud; oma

pärismaadelt ei olnud keisril ka suuremat sõjawäge saada. Sääl siis pakkus Albert von Wallenstein ennast keisri teenistusesse, kuna ta wiimasele suure sõjawäe ilma mingi kuluta nõutada lubas.

See mees, kes nüüd sõjategewusesse astus, sai omale pea suure kuulsuse, mis temale ka ajaloos on alles jäänud. Aga õieti ei olnud Wallenstein muud, kui üks sarnastest õnneotsijatest, keda sel ajal mõlemal sõdiwal poolel küllalt

Wallenstein.

leidus. Tema oli a. 1588 Böömimaal protestanti-usku wanemate pojana sündinud ja käis ka protestanti-usu koolis, aga meheks saades lahkus ta isade usust ja heitis katoliku usku. Seda ei teinud ta ometi usulisel põhjusel, waid selleks sundisiwad teda auu- ja kuulsusehimu, wõimu ja wara ahnus. Sest õige noorelt astus ta ühe kõrgemat sugu katoliku usku naesterahwaga

abielusse, mille kaudu suure waranduse omanikuks sai. Böömi sõja ajal oli tema nende wäheste mõisnikkude seas, kes keisrile truuks jäiwad ja tema wäehulka astusiwad. Walgemäe lahingus mõjus Wallensteini osawus suurelt katoliklaste wõiduks, ja see äratas juba siis tema kohta tähelepanemist. Kui Böömimaa üle karistusekohus käis, nõutas ta enesele hõlpsal moel laialised maad omanduseks, sest et ta protestantlastelt röövitud mõisad odawasti kokku ostis. Need ühendas ta siis suureks maakoguks, mida „Friedland" nimetas, ja selle järele hüüti teda Friedlandi hertsogiks, sest keiser andis temale a. 1623 hertsogi nime. — See mees lubas nüüd keisrile, ilma et selleks raha tarwitas, suure sõjawäe muretseda; tema aru järele pidi sõda ise oma kulud tasuma, s. o. sõjasaagist pidiwad sõjakulud tulema. Wallenstein ei lubanud oma sõjameestele mingit palka, aga jättis nendele selle asemel saagiks „kõige ärawõidetud rahwa, selle elu ja waranduse, ihu ja hinge, mehed, naesed ja lapsed."

Muidugi meeldis säärane ettepanek keisrile, ja ta jättis sõjawäe kogumise ning selle juhatuse Wallenstein'i hooleks, ainult mõned tingimised tehti sõjasaagi, wangide jne. kohta. Nüüd pani Wallenstein igalepoole Saksamaale oma palkajaid ametisse, kelle juurde igasugu jooksikuid wõidu teenistust otsima tõttasiwad. Nii siis oli mõne nädala jooksul suur sõjawägi koos, mis oma kokkuseade pooleşt wäga kirju oli. Selles leidus sakslasi, ungarlasi — kelle ratsamehed, pandurid ehk kroatid, oma tigeduse pooleşt tuntud ja kardetawad oliwad — hollandlasi, kes aastakümnete pikkustes sõdades hispanlastega hästi sõdima oliwad harjunud jne. Niisama oli selles usu pooleşt katoliklasi, lutherlasi ja kalwinlasi segi, sest Wallenstein'i wägi ei wõidelnud mitte mingi suure aate eest, waid röövimise pärast, ja selleks andis nende wäejuht oma meestele täielise woli. Nii oli Wallenstein'ile sõda nagu mõneks äri-ettewõtteks. Ja ta sai warsti umbes 50,000 sõjameest kokku, keda igasugu jookşikuteşt ja ulakateşt oli kogutud, nagu seda 13. aastasajast pääle Europas alati oli tehtud. Aga see sõjawägi oli küll wiimne seda laadi wägedest. Sest nüüd hakkasiwad riigiwalitsejad oma enese rahwa hulgast sõjawäge nõutama, ja Gustav Adolf'i sõjawägi oligi juba suurelt jaolt rahwuseline (waata päät. XIV.). Ka korralduse ja sõjariistade pooleşt oli Wallenstein'i sõjawägi alles wanal järjel. Jalawäest oliwad osalt odamehed, kolme kuni nelja sülla pikkuste odadega, osalt püssimehed (musketerid), kelle püssid aga nii imeliselt oliwad tehtud, et nende tarwitamine õige waewaline oli. Pääle selle oliwad need nii rasked, et lastes püssi käes hoida ei suudetud, waid igal sõjamehel oli raudne hark ligi, mis laşkmise juures laşkja ette maa sisse pisteti, mille pääle siis püss paigutati. Lahingus oli jalawägi suurtesse ruudumoodi salkadesse seatud, kus 20 kuni 30 rida mehi üksteise taga seisiwad. Raudriides olew ratsawägi oli niisama suurteks salkadeks korraldatud, kes wõitluses kange wõimuga waenlaste ridadesse tungisiwad ja sääl häwitust sigitasiwad. Suurtükid oliwad Wallenstein'i sõjawäes wäga suured ja rasked, nii et igaühe

wedamiseks umbes 20 hobust waja oli; lahingu kaotuse korral oli muidugi raske sarnaseid mürakaid eest ära koristada ja nii jäiwad need enamasti ikka wõitja saagiks.

Kui Wallenstein oma wäega wõitlusewäljale ilmus, oli katoliku erakonnal kaks tugewat wäge wõitlemas, kelle wastu protestantlastel midagi määrilist seada ei olnud. Peagi oli Daani kuningas wõidetud ja niisama ka Mansfeldi krahw, kes uuesti wõitlema oli asunud. Tilly löi liiga wäehulkadega a. 1626 Lutteri juures daanlased ja sundis neid üle Elbe jõe taganema; Wallenstein jälle wõitis Dessau juures Mansfeldi mehed sootumaks ära. Selle järele tõttas ta weel Daani riiki, kuningat Christiani ta omas kodus kimbutama. See wiis hädaga rahu paluma, mis Lübeckis a. 1629 tehti ja milles Daani kuningas protestantlaste aitamisest taganes.

Pikapiigi kandja „Pikenier" 30-ne aastases sõjas (keiserlikus wäes).

Nüüd oli Ferdinand II. seisukoht niisama kindel kui Karl V-da oma Mühlbergi lahingu järel. Sest terwe Põhja-Saksamaa seisis ta wõimu all; protestantlaste usuwabadus ning würstide iseseiswus näis kadunud olewat. Keisri käskusid toimepanemas seisis ta wäeülem Wallenstein walmis, kelle all 100,000 meheline sõjawägi oli. Kõigi wastalistega käidi nüüd uhkelt ja armutalt ümber, anti alati uusi määrusi, millest wõitjatele tulu pidi tulema, wastutõrkujate juurde pandi sõjamehed asuma jne. Wiimati astus keiser koguni õige raske käsuga wälja: Ta andis a. 1629 restitutsioni-edikti ehk tagasinõudmise-määruse, mille järele kõik katoliku kiriku-maad, mis pärast Passau lepingut (a. 1552) protestantlaste kätte oliwad läinud, nendelt pidiwad ära wõetama. See nõue oli küll Augsburi usurahu põhjusel, mis kiriku-maid protestantlaste kätte minemast keelas, oma jagu õigustatud, aga ikkagi oli niisugune tegu õieti ettewaatamata, sest see äratas wäga laialt ränka pahandust, kuna nende maade ärawõtmist, mis juba 60 kuni 80 aastat protestantlaste käes seisnud, koguni ülekohuseks peeti. Isegi katoliklaste pool ei oldud selle talitusega õieti rahul, sest et keiser mitmed suured tagasiwõetud piiskoppkonnad oma poegadele jagas ehk rüütlitele andis, aga mitte endistele omanikkudele. Nähtawasti oli ta püüdesihiks oma wõimu tõstmine ja kinnitamine. Wallen-

stein, „Saksamaad peksja werine piits", oli keisrile selle püüde täideseatmise juures wõimsaks abiliseks; tema wägewus warjas würstid juba üsna ära ja ta upsakas olek pahandas neid wäga; tema rääkisgi lausa: „Ei ole wahet kuurwürsti ega muude würstide wahel, waid kõik peawad ühe kuninga wõimu all seisma, nagu lugu Prantsuse- ja Hispaniamaal on." Niisugune keisri paisuw wõim äratas igal pool wastumeelsust ja Regensburi riigipäewal (a. 1630) nõudsiwad würstid, Baieri Maksimilian eesotsas, keisrilt kõwa rõhuga, et ta Wallenstein'i wäeülema ametist lahti laseks ja ta sõjawäe laiali saadaks. Raskeid kaebtusi toodi siin Wallenstein'i wäe wallatuse üle ette, sedagi, et tema ka katoliklaste maid oli röõwida lasknud. Ferdinand pidi järele andma ja sellega raugesiwad Wallenstein'i suured plaanid tühja; temal oli nimelt mõte olnud suurt laewastikku ehitada, millega ta Läänemerd walitseda ja ka mere taga olewaid protestanti-usu maid ära wõtta tahtis. See uus hädaoht, mis katoliku usu poolt Põhja-Euroopa maid ähwardas, kadus aga nüüd keisri sõjawäe laialisaatmise mõjul. — Wallenstein wõttis keisri lahtilaskmise-käsu päältnäha wagusi wastu ja läks Böömimaale oma mõisade pääle puhkusele.

Keiser kaotas Wallenstein'i lahtilaskmisega küll oma parema toe, aga ikkagi oli Habsburisugu wõim saadud wõitude mõjul suurelt kaswanud, ja protestantlaste seisukoht oli wast halwem kui kunagi enne, sest Tilly seisis liiga wäehulkadega Põhja Saksamaal, ja oli walmis wiimastgi wastupanekut maha suruma. Rootsi kuningas Gustav Adolf II. oli ainuke würst, kes weel protestantlastele appi wõis tulla, ja sellepärast pööraswadgi kõikide pilgud tema poole. Nagu eelpool kuulsime, oli Gustav Adolf Wene- ja Poolamaa sõdades omale suure sõjaülema tähtsuse saanud ja niisama tunti teda südameliseks protestanti-usu poolehoidjaks. See otsus on temale ka ajaloos jäänud. Gustav Adolf'i kuju seisab sääl kui jumalakartliku, auusameelse kangelase kuninga paleus, kes ennast Jumalast kutsutud tööriistaks arwas. Aga olgugi, et temal suuremaks sundijaks usuline otstarbe oli, käis ometi Saksamaal peetaw sõda ka Rootsimaa riigiliste püüetega ühte. Sest Saksa keisri ja katoliku usu püüded ähwardaswad Rootsimaa iseseiswusele hädaohtu, mida waja oli kõrwale tõrjuda; wõidukorral aga wõis Rootsimaa endale Läänemere rannal olewaid Põhja-Saksa maakondasid omandada, ennewõidetud Liiwi- ja Eestimaa lisaks, nii et Läänemeri suuremalt jaolt Rootsi piiridesse jääks. Ja wististi oli Gustav Adolf'i Saksamaal usuwendadele appi minnes seegi siht silma ees.

A. 1629 oskas Prantsuse minister Richelieu, kes igapidi keisri Ferdinandi wastu töötas, oma waheläbirääkimistega Poola- ja Rootsi wahelist sõda lõpetada. Selle läbi sai Rootsi kuningas mahti, end uue Saksamaa sõjakäigu wastu walmistada. Rootsis oldi üleüldse sõja poolt ja riigipäew, mida kuningas kokku kutsus, leppis kõigi ettepanekutega kokku. Prantsuse poolt jälle lubati Rootsile iga aasta sõjakulu tasumiseks abiraha anda.

Juunikuul a. 1630 läks Gustav Adolf tähtsamale sõjakäigule wälja, kui

keegi Rootsi kuningas enne teda on läinud. Laewastikuga sõitis ta üle Läänemere ja astus otse Jaanipäewal Oderi jõe suus olewal Ulsedomi saarel Saksamaa pinnale; säält wiis ta sõjawäe Pommeri rannale. Esimene tegewus Saksamaale jõudes, oli wagal kuningal põlwili olles Jumalale tänu anda. Seesama tõsine ja usulik waim, mis kuningat elustas, walitses täiesti ka ta sõjawäes; wõitlusele mindi paludes ja kirikulaulu lauldes. Sõjawäe kord oli wäga kindel ja wali; rahuliste elanikkude riisumine oli rangesti keelatud; kerglasi naesterahwaid ei sallitud sõjawäe lähedusesgi, kuna nende ligiolek muudes wäehulkades üleüldine oli. Rootsi sõjawäes oli esialgu ainult 15,000 meest.

Nagu Wallenstein'i sõjawäest kõneledes eespol kuulsime, olid sellel ajal sõdijate sõjariistad rasked ja sõjawäe liikumised wäga pikalised. Gustav Adolf aga ei hoolinud wanadest kommetest, waid wõttis oma sõjawäes üsna wastandlised muudatused ette. Sõjameeste odad olid temal lühemad ja wähemad kui seniseb, püssid nii kergeb, et nendega ka ilma toehargita wõidi lasta; iga lahingu jaoks tarwiline püssirohu-hulk oli juba enne hoolega ära jagatud ja paksu paberi sisse mässitud, ning neid topsikesi kandis iga soldat nahkpaunas ligi. Selle mõjul wõisiwad rootslased nüüd palju kiiremini lasta — kolm ja neli pauku selle aja sees, kui keisri wäemehed ainult ühe saiwad lasta. Ka ratsameestel olid sõjariistad kergemad kui keisri wäes, niisama ei olnud suurtükid mitte nii suured ja rasked, neid wõidi juba kahe hobusega wedada, mispärast siis neid hõlpsamini ja kergemini sinna wiia saadi, kuhu kunagi tarwis oli. Ka Rootsi sõjawäe sõdimise-kord oli teist moodi kui Wallenstein'i oma; selles jagati mehed kohte rinda, mis umbes 300 sammu üksteisest eemal seisiwad, aga kummagi rinna taga seisis abiwägi; sõdimiserind oli jälle kesk-paigaks ja kaheks tiiwaks jagatud; keskpaiga taga seisiwad ratsamehed ja nende wahel olid suurtükid. Gustaw Adolf tahtis pääasjalikult oma kärmete liikumistega waenlast kohutada ja wõita. Selle poolest tõstis ja täiendas ta tähtsalt uuema aja sõjakunsti, mille tulu juba 30-ne aastases sõjas märgati ja siis ka mujal järele teha püüti. Rootsi kuninga sõjaplaan Saksamaale minnes oli selge ja kindel, ning ta hakkas seda täiesti ja kärmesti täitma, niipea kui esimesest takistusest jagu oli saanud. Takistusi aga tegiwad temale otse need, kellele ta appi oli tulnud: Põhja-Saksamaa protestanti-usu würstid, eesotsas Brandenburi ja Saksi kuurwürstid; nad ei tahtnud kaua aega temale lubada oma sõjawäge nende maadest läbi minna. Sest nendele näis kahtlane olewat Saksamaale wõõrast walitsejat lubada, kes waheest Läänemere rannale omale maid wõis wõita ja nendele hädaohtlikuks saada. Muidugi kartsiwad nad ka keisri kättemaksu, kui nad waenlast aitama hakkaks. Nii siis pidi Gustav Adolf Pommerimaal wastu tahtmist hulk aega paigal seisma. Selleest oli iseäranis see kahju, et ta suurele Magdeburi linnale appi minna ei saanud, mida Tilly oma sõjawäega piiras. Rootsi abi pääle lootes pani Magdeburg waprasti wastu, aga wiimaks langes ta (17. mail a. 1631) Tilly wäe kätte,

kes seda kõige koledamal kombel rüüstas. Hirmsaid tegusid tehti õnnetute elanikkudega; hulk inimesi, kes kirikusse kaitset otsima olid põgenenud, põletati elavalt ära. Umbes 15,000 inimest olla sel korral Magdeburis surmatud. Tilly ise hooples oma keisrile antud teatuses, et niisugust werewalamist pääle Jerusalema häwituse enam ei ole olnud. Aga otse see kole sündmus sai Gustav Adolf'i ettewõttele edendajaks. Sest protestantlased nägiwad nüüd, mis hädaohtu Tilly neile ähwardas, ja würstid tegiwad kohe Rootsi kuningaga ühendust. Ja siis algas wiimase wägew wõidukäik. See sihiti nimelt keisri oma pärismaade poole, ja enne kui aasta mööda, oli Gustav Adolf Oderi jõe suust Donau lõunapoole jõudnud. „Põhjamaa lumekuningas," kelleks waenlased teda esiotsa pilgates hüüdsiwad, ei sulanud sugugi Lõunamaa päikese-paistel ära, nagu keisri nõunikud oliwad ette kuulutanud, waid kaswas kangeks lumeweermeks, mis keisriwõimu üsna enese alla matta ähwardas.

Esiti tõttas Rootsi wägi Oderi jõe orgu mööda Frankfurdi linnani, säält pööras ta Saksimaale, kuhu Tilly Magdeburi tuhahunikutelt oli tõtanud. Siin tuli kokkupõrkamine Breitenfeldi wäljal 17. septembril a. 1631; 17,000 rootslast ja soomlast ning 20,000 saksilast wõitlesiwad siin Tilly sõjawäe wastu. Saksi wägi läks küll kohe lahingu algul pakku, aga selleşt hoolimata sai Gustav Adolf täielise wõidu; Tilly kaotas umbes 12,000 sõjameest, 7000 sattus wangi, mis üle jäi, läksiwad laiali. Alles 12 päewa lahingu järel suutis Tilly jälle 13,000 meest kokku saada. — Selle wõidu mõjul sattus terwe Põhja-Saksamaa Gustav Adolf'i wõimu alla. Ta ei läinud siit mitte otseteed keisri päälinna Wieni pääle, waid käänas end läänepoole Maini jõe maadele, kus ta üle talwe oli. Järgmisel kewadel aga tõttas ta säält edasi Baieri poole, kus temale Tilly uuesti kogutud wäega Lechi jõe ääres wastu astus. Aga jällegi wõitis siin Gustav Adolf täiesti; Tilly ise sai lahingus surmahaawa. Terwe Baierimaa sattus Rootsi kuninga kätte, ja juba ähwardas keisri oma pärismaid hädaoht.

Nüüd seisis Gustav Adolf'i wõim kõige kõrgemal tipul, ja ta kuulsus käis üle ilma. Aga niisugune suuremoeline õnn pani isegi Rootsi kuninga lepinglasi kahtlema; kardeti, et Gustav Adolf'il auuahned püüdmised olla; arwati koguni, et ta ise Saksa keisriks saada püüab. Ka Richelieu tahtis nüüd Rootsi kuninga wõitudele takistust teha, ning ei maksnud temale mitte enam lubatud abiraha. Kuid seda ei olnud Gustav Adolf'ile ka wajagi. Sõda läks oma soodu ikka edasi.

Keiser Ferdinand II. oli raskes kimbus, sest waenlane ligines ta päälinnale kaheltpoolt: Rootsi wägi Baierist, Saksi sõjawäed jälle Böömimaalt. Sääl ei olnud siis keisril muud abinõu, kui jälle wägewat Wallenstein'i omale alandlikult appi paluda. See tegi keisrile raskeb tingimised — nimelt, et wäejuhatus ainult üksi tema asjaks jääb. — Hädaga wõttis keiser need

köik wastu. Wallenstein'il oli pea jälle sõjawägi koos, millega ta warmalt wõitlusele tõttas, Böömimaa sakslasteşt puhastas ja siis 60,000 mehega Baierisse Gustav Adolf'i wastu ruttas. Nürnberi juures astusiwad need kaks oma aja suuremat sõjaülemat üksteisele wastu, kuid wastase wõimu ja osawust kartes ei usaldanud kumbgi teine teisele pääle tungida, waid waritsesiwad aga üksteist. See „Nürnberi näljasõda" kestis kuus nädalat, mil ajal mõlemad wäed rasket toidupuudust kannatasiwad, kuna moona-nõutamine wäga waewaline oli. Ootamiseşt tüdinenud, tungis siis Gustav Adolf waenlase leeri pääle, aga tormijooks läks nurja. Gustav Adolf pööras nüüd lõunapoole, et talweks Baierisse jääda; seda nähes tõttas Wallenstein Põhja-Saksamaale, et Rootsi kuninga ühendust ta kodumaaga takistada. Gustav Adolf oli nüüd sunnitud oma wäega temale järele minema. Saksimaale jõudes kuulis ta, et Wallenstein muist wäge juba talwekorterisse oli saatnud. Nüüd arwas ta paraja aja olewat wastast wõitlusele sundida, milleks ta kohe walmistama hakkas. Aga Wallenstein tõmbas ruttu jälle oma sõjawäe kokku ja wõis nii suure wõimuga wälja astuda.

6. nowembril wara hommikul korraldas Gustav Adolf oma sõjawäge Lützeni wäljal wõitluse wastu; Lutheri loodud laulu „Meil tuleb abi Jumalast" lauldi, peeti üleüldine palwe, ja siis tõttas kuningas ratsa wäeridade eeşt läbi, oma sõjamehi julgustama ja wapruşele äratama. Paks udu peitis kella kümneni maad. Alles kui see wähenema hakkas, wõidi lahingut alata. Wõit kaalus kaua kahewahel. Esiti taganes keisri wägi Rootsi wäe parema tiiwa eeşt, mida kuningas ise juhatas, siis aga tungis waenlase tugew ratsawägi pääle ja sundis rootslaste wäsinud pahemat tiiwa taganema. Seda kuuldes kihutas kuningas ise kohe sinna, asja korraldama. Kuid oma nõrga nägemise pärast satus ta sinnasõitmisel ühe waenlase ratsawäe salga kätte; tuli wõitlus, milles esiti kuningale kuul pahemasse käewarresse ja selle järele kohe teine otsa ette lasti. Kangelase-kuningas langes siis wõitlusewäljale; ta tuntud ratsalooma nähti aga pea sõjawäe hulgas ilma peremeheta jooksma, millega ta Rootsi wäele kurwast looşt teatuse toi. Kuninga surm sigitas esiti ta sõjalaste juures kohkumist, aga pea astus tubli Weimari hertsog Bernhard tema asemele wäejuhatajaks ja kihutas waimustatud sõnal Rootsi sõjalasi oma armsa kuninga surma kätte maksma. Ja see sündisgi — waimustusehoos saiwad rootslased täielise wõidu. Wallenstein pidi oma wäeriismetega lõunapoole põgenema, ja Põhja-Saksamaa jäi protestantlaste kätte.

Gustav Adolf'i surm oli protestantlastele wäga ränk löök, seşt teist tema wäärilişt ja sarnaşt osawat meest ei olnud nende hulgas leida, kes tema asemele oleks wõinud astuda. Küll suutis ta truu ja waimurikas sõber riigikansler Aksel Oksenstierna, kelle kätte Rootsi riigiasjade juhtimine jäi, weel Saksa protestanti-usulisi würstisid ja wabalinnasid Heilbroni lepingus (a. 1633) ühendada. Aga kui protestantlaste sõjawägi järgmisel aastal Nördlingeni

juures lüüa sai, mille juures 12,000 meest langes ja 6000 wangi sattus, oli selle järelduseks üleüldine hirm ja Heilbroni lepingu täieline lagunemine. Weimari hertsog Bernhard wiis oma sõjawäe Rheinimaadele, kus Elsassi wõ'ta katsus; mitmed Saksa würstid, eesotsas Saksi kuurwürst, tegiwad Pragas keisriga rahu (a. 1635); rootslased jälle, kes nii pea=aegu üksi sõdima jäiwad, pidiwad Põhja=Saksamaale (Pommeri) taganema. Nõnda näis Gustav Adolf'i wõitude wili täitsa kaduma minewat.

Teiselt poolt oli ka katoliklaste juures selle tõttu, et Wallenstein ise omapääd asju ajama hakkas, nõrgendus sündinud. Kui kardetawat Rootsi kuningat enam wastaseks ei oluud, ei hoolinud Wallenstein sõdimisest suuremat, waid istus wagusi Böömimaal ja pidas sääl läbirääkimisi, wahel Rootsi, wahel Prantsuse walitsusega, wahel Saksa würstidega, kuna ise ikka weel keisri teenistuses oli. Ta püüdis omale Böömi kuningakrooni saada ja sinna endale riiki rajada. Aga kõige selle juures ei küsinud ta mitte, mil moel ja kelle abil ta selle oma soowi kätte saab. Tähetundjad (astrologid), kellest mitmed ta teenistuses oliwad ja kelle arwamisi ebauskline mees alati auukartusega tähele pani, kuulutasiwad temale, et ta soow peatselt täide läheb. Aga selles eksisiwad nad wäga, sest keiser sai Wallenstein'i auuahneteest püüeteest teada ja tahtis nüüd temast lahti saada. Ta andis salaja Wallenstein'i lahtilaskmise käsu, aga ei määranud ligimalt, kuda käsku toime panna, kui Wallenstein wastu paneks, nagu arwata oli; sest keisergi kartis selle wägewa mehe kättemaksu. Kuid keisrilt palka lootes tegiwad mõningad Wallenstein'i omad ohwitserid salalepingu oma ülema wastu. A. 1634, 24. weebruari õhtul, kui Wallenstein parajasti magama minemas oli, tungisiwad salalepinglased tema tuppa ja üks nendest pistis põueoda ta rinda, mille järelduseks kohe surm oli. Wallenstein'i laialised maad wõeti ta äraandmise nuhtluseks kroonule, kuid jagati enamasti ta mässuliste ohwitseridele palgaks; ta sõjawägi aga jäi keisri teenistusesse.

Nördlingeni lahingu järele näis protestantlaste olek jällegi niisama halb olema, kui enne 1629=mal aastal. Seekord oli Gustav Adolf neile appi tulnud; ka nüüdgi ilmus abi koguni ootamata küljest: Prantsusemaalt. See ei tulnud küll usu pärast aitama, waid waenluse pärast. Juba eespool kuulsime, et Prantsusemaa keisri waenlasi nõuu ja rahaga toetas; nüüd aga tegi ta lausa Rootsimaaga lepingu. Küll pöörati Prantsuse sõjawõim pääasjalikult Hispania Habsburisugu walitseja wastu, aga see mõjus kaudselt palju ka Saksamaa sõja pääle, kuna Hispania nüüd enam keisrit toetada ei saanud. Prantsusemaa osawõtmise mõjul sai sõda weel laiema kuju, ja asjad hakkasiwad nüüd Habsburisugule ikka halwemini minema. Prantsuse sõjaülem, 21 aastane Condè, wõitis Belgias Rocroi lahingus a. 1643 Hispania sõjawäed ära; teine tubli kindral Turenne wõitles Rheinimaadel ja tungis Maini jõe oruni, kus ta teises Nördlingeni lahingus suure wõidu sai (a. 1645).

Selsamal ajal sõdisiwad ka rootslased idapool Saksamaal waheldawa

õnnega, kuna nad jälle, nagu Gustav Adolf'i tulekul, Pommeriſt lõunapoole keisri pärismaade poole kippuda püüdſiwad. Sõjawäljaks oliwad Brandenburi-, Sakſi- ja Böömimaad, kus mitmed ſuured lahingud löödi; Wittstocki (a. 1636), Leipzigi (a. 1642), Jankowitzi (a. 1645) wõitlustes ſaiwad rootslaſed ſuuremad wõidud. Gustav Adolf'i ojawal juhatuſel oliwad ta ſõjawäes mitmed tublid wäeülemad wälja õppinud, kes nüüd uuesti Rootſimaale auu ja ſõjariiſtade kuulſuſe nõutaſiwad. Johann Banér, Lennart Torstenſſon, Karl Gustav Wrangel oliwad järjeſtikku ſõjawäe ülemad juhatajad ja oma aja ojawamad ſõjalaſed.

Keiſer Ferdinand II. ſuri enne, kui ſõja lõppu näha ſai. Ta poeg ja järeltulija Ferdinand III. (a. 1637—1657) püüdis küll weelgi ſõda jätkata. Aga raske ſee oli, ſeſt kahelt poolt tungiſiwad waenlaſed pääle. Wiimati läkſiwad lood õige kibedaks, kui Turenne ja Wrangel Augsburi ligidal ühendatud wõimul ſuure wõidu ſaiwad (a. 1648), mille järele Turenne Baieri oma kätte wõttis ja Wrangel Praga linna piirama hakkas, ſäält teed Wieni tulla ähwardades. Keisri pärismaad ja päälinn oliwad hädaohus, ja keiſer nõudis ſeepäraſt rahutegemiſt.

Koleda pika ſõja ajal oli rahu-olek inimeſte meelesſe ainult nagu endiſte paremate aegade mälestuſena alles jäänud; noorem rahwapõlw ei tundnudgi ſeda enam oma äranägemiſeſt. Aga ſee ſõda ei olnud ainult pikk, waid ka tooruſe ja koleduſe pooleſt on uuemal ajal waewalt ſelle wääriliſt olnud. „Inimlik ajalugu näib lõppema, kui 30-ne aastaſe ſõja juurde ſaadakſe," ütleb Prantſuſe ajaloo-kirjutaja Michelet. Ja teiſiti ei wõinnd lugu ollagi, niiſuguſe ſõjawäe ja ſõja korra juures, kui ſelles ſõjas nähti. Põhjusmõtteks oli, et kõik ſõjakulud ſõjaſaagiſt pidi tulema; ainult Gustav Adolf talitas ſelles asjas teiſiti, kuid ta ſurma järele tegi ka Rootſi wägi teiste eeskuju järele. Oma käikudel liikuſiwad ſõjamehed omapääd külades ning taludes ja wõtſiwad ſäält omawolil, mis kätte puutus ja mida waja arwaſiwad olema, loomi wõi asju; lahingu järel wõi mõnda linna ärawõites anti ſõjameeſtele täis woli määratud aja jookſul rööwida. Nimelt koledaks näituſeks ſelle kohta on eelpool nimetatud Magdeburi häwitamine, mille Tilly otſekohe ſõjawäe rööwida jättis. Naeste-rahwaid teotati; oma tigeduſeſt tuntud kroatlaſed piinaſiwad — lõbu pärаſt — piſukeſi lapſi koledal kombel, Pappenheimi wallonid piſtſiwad neid piikidega emade ſüles läbi ja kandſiwad ſiis uulitſal käies õlal. Halaſtuſeſt ei teatud ſuuremat. Õnnetutele, kes kord Tilly juurde armu palüma tuliwad, lauſus ta hooletult: „Tulge mõne aja pärаſt tagaſi, ſiis ma näen, mis teha ſaan; ſõjamehed peawad oma waewa ja hädaohu eeſt ometi midagi ſaama." — Kui mõnikord ſõjameeſte üleannetus nii kaugele läks, et ſee juba ſõja tegewuſt takiſtas, ſiis määras wäeülem lihtſalt, et mõneſt rooduſt mõned mehed wõetagu ja teiſtele hirmuks üles poodagu. See oli ainuke korrapidamiſe abinõu, aga ſuuremat mõju ei nähtud ſelleſtgi olewat.

Kuna Saksamaa kõik see aeg sõjawäljaks oli, häwitati ta hirmsasti ära; iseäranis oliwad Saksi-, Shlesia-, Brandenburi- ja Baierimaad peatselt kõrbemoelisteks muutunud; igalpool nähti põletatud linnade ja tühjade külade waremeid; sõja lõpul walitses üleüldiselt nagu surmawaikus. Häwitus oli nii täieline, et paljud külad sootumaks ära kadusiwad. Rahwa arw wähenes suurelt, paiguti alla poole endisest arwust. Niihästi waranduseliselt kui ka waimliselt sattus Saksamaa selle sõja sunnil suure sammu tagaspidi, ja mitmed aastakümned kulusiwad ära, enne kui rängad haawad paranesiwad ja olud jälle endisele korrale saiwad.

Sõja tüdimust tunti küll ammugi, ja juba 1645 a. kewadest pääle oli rahuläbirääkimisi kahes linnas peetud: Münsteris, kus katoliku usu riikide ja keisri wolinikud nõuu pidasiwad, ja Osnabrükis, kus protestantlaste ja keisri saadetud rahusõbitajad koos oliwad. Kuna mõlemad linnad Westfalis oliwad, nimetatakse nendes tehtud rahu Westfali rahuks. Aga wäga pikaliselt käisiwad nõuupidamised, sest enne kui päris tüliasjad käsile wõeti, oliwad laiad harutused selle kohta olnud, mis moodi auuawalduši kellegi riigi saadikutele tuleks anda ja kuda moodi nad auusesisuse järele istuma seada; niisugused asjad oliwad selle aja seisukohalt wäga tähtsad. Palju waieldi selle pärast, kas kuurwürstide saadikutele ka „kõrguse“ auunime peab andma, nagu suurte riikide omadele; kas Prantsuse saadik omale külaliseks tulnud Wenetsia saadikut ärasaates ainult trepi wiimseni astmeni pidi minema, wõi tema tõllani; kas paawsti saadik kirikus oma tooli kahal auukatet wõis pidada wõi ei. Oliwad need tähtsad asjad enne otsustatud ja pääle paawsti saadiku kõik sellega rahule jäänud, wõeti alles päris rahutegemised käsile. Aga ka need kestsiwad üle kolme aasta, kuni wiimati 20. oktobril 1648 aastal otsustele alla kirjutada wõidi. Selle järel saadeti iseäralised käskjalad igalepoole sõjawäe hulkadele rahutegemisest teatust wiima — sest sõdimine oli seni ikka edasi kestnud — ja wäikestes lendlehtedes kuulutati seda rahwale üle maa.

Kolmekümne-aastane sõda kandis kolmesugust laadi. See oli 1) põhjusmõtteliselt usuline, aga käis selle kõrwal 2) Saksa ja 3) Europa wõimukusimuse kohta. Nii oliwad ka rahutingimised kolme laadi. Usukusimuses jäi nüüd lõpulikult Lutheri usu kirikule katoliku kiriku kõrwal riigis ühewääriline seisukoht ja päälegi anti seesama õigus ka uuendatud (reformeeritud) usulistele. Aga täielist usuwabadust ei saadud ka nüüdgi kätte, waid niisama kui Augsburi usurahus, peeti würsti usk tema maa usu kohta määrajaks („kelle maa, selle usk“); kodust jumalateenistusest ei tohitud küll segada, aga awalise jumalateenistuse kombe määramine oli würsti woliks. Ometi oli muu usulistel õigus, soowikorral maalt wälja minna. Tasakaalu kordaseadmiseks usutunnistuste wahel seati kindlaks, et igas paigas see usk maksma jääb, mis sääl 1. jaanuaril 1624 aastal oli olnud; ainult Pfalzimaa kohta määrati selleks sõja alguse aasta 1618. Selsamal moel otsustati ka kirikumaade omandamise kohta.

Saksa riigilistes oludes kinnitas nüüd Westfali rahu lõpulikult selle sihi, mille poole sääl juba 13. aastasajast saadik oli püütud, nimelt würstide ja wabalinnade iseseiswa wõimu, mille kõrwal keisriwõim üsna nõrgaks ja pea ainult auuasjaks jäi; würstid saiwad nüüd koguni õiguse, omapääga wõõrastе riikidega sõda pidada ja lepingut teha. Mõned würstid, nimelt Brandenburi kuurwürst, saiwad oma maadele mitmed endised piiskoppkonnad lisaks, millega nende wõim kaswas. Saksa riigi ühisuse alleshoidjaks jäi ometi weel edaspidigi, pääle keisri-ameti, ühine riigipäew, kuhu kõik riigi „seisused" ehk osariigid (würstid ja linnad), keda ühtekokku umbes 350 oli, oma saadikud saatsiwad. Aga riigipäewa tähtsus ja mõju oli õige wäike ja enamasti otsustasiwad sääl suuremad würstid asju oma aru järele. Riigiseisused oliwad oma wõimu suuruse järele kolme liiki jagatud, kes asjade kohta iseäraldi hääli andsiwad; kahes esimeses liigis oliwad wägewamad isandad, kelle tulud enamasti ühised oliwad, ja nende sõna käis siis ikka kolmandast liigist üle, kus küll osaliste arw palju suurem oli.

Saksa riigi nõrkus tuli aga edaspidi selle tõttu weel tuntawamaks, et mõlemad sõjast osawõtnud wõõrad riigid, Rootsi- ja Prantsusemaa, selleşt maid omale saiwad, ja nad nii end Saksamaa asjadesse segada wõisiwad. Rootsimaale anti Ees-Pommeri ja osa Taga-Pommerimaad Oderi jõe suu ümber, ning selle rannal olewad Rügeni, Usedomi ja Wollini saared, siis Wismari, Bremeni ja Werdeni piiskoppkonnad, pääle selle 5 miljoni taalrit sõjakulu; Saksa riigipäewal lubati Rootsile kolm häält. Prantsusemaale jälle kinnitati ta omanduseks juba enne wõidetud Metzi, Touli ja Verduni piiskoppkonnad, pääle selle weel suurem osa Elsassimaad, kuid ilma Strasburi linnata. — Siis määrati weel, et Schweitsi- ehk Helwetsia maa, mida ikka weel nimepidi Saksa riigi külge oli loetud, täitsa ja üsna iseseiswaks jääb. Niisama kinnitati siin Hollandi iseseiswus, millega Hispania kuningas selle maa lõpulikult kaotas.

Westfali rahu lõpetas ususõjad jäädawalt ja kaotas ühtlasi Habsburisugu ülewõimu Europas. Juhatawale seisukohale saiwad nüüd Rootsi- ja Prantsusemaa.

XVII.

Waade Europa riigiliste olude pääle pärast Westfali rahu.

Usu-asjad jääwad kõrwale. — Hispania alanemine. — Saksa keisri politika käändub idapoole. — Brandenburg kerkib muudest Saksa riikidest wägewamaks. — Rootsi riik wägewuse tipul. — Prantsusemaa toibub Heinrich IV. ajal. — Hollandi kaubandus ja töösstus. — Walitsusekord. — Inglisemaa tõuseb merewäe riigiks.

Europa riigid ja rahwad olliwad usupuhastuse ajast kuni 17. aastasaja teise pooleni kaheks salgaks jagunenud, keda usk üksteisest lahutas ja teine teisele werivaenlaseks tegi. Westfali rahu lõpetas selle lahusoleku, sest rahulepingus tunnistati ka protestanti-kiriku olemasolemine täitsa õiguseliseks.

Küll waidles paawst Innocentius X. omas selsamal aastal wäljaantud käsukirjas (bullas) Westfali rahulepingus tehtud otsuste wastu, neid tühisteks, ülekohtusteks ja kõlwatumataks tunnistades. Aga paawsti sõnadel ei olnud enam endist mõju. Riikide wahekorras jäiwad usulised asjad ikka enam kõrwale, ja politikaline omatulu tagaajamine astus ette otsa. Westfali rahuleping oli politikalise tasakaalu põhjale rajatud, mispärast siis katoliku usku suuremate riikide, Hispania ja Austria, ülewõim murti. Need riigid alanesiwad niihästi politikaliselt kui majandusliselt ja waimliselt ikka sügawamale ja Europa asjade juhatajaks kerkisiwad need riigid, kes usupuhastuse wastu olliwad wõtnud. Nende kätte jäi täienemise-käigu kosutamine.

Hispania keskaja lõpul saadud wägewa seisukoha oli juba kuningas Philipp II. ära häwitanud ja ka selle majanduselist olekut kõigutanud; ta järgmiste kuningate Philipp III. (1598—1621) ja Philipp IV. (1621—1665) ajal alanes see riik ühtepuhku ikka enam. Hispania on ajaloos selle kohta mõjuwaks näituseks, kuhu riigiline ja usuline surumine rahwa ja riigi saadab.

Rahwa ſaadikute-kogu (cortes) oli oma õiguſed kaotanud; pääle mõnede Pyrenei mägeſtikus olewate maakondade oli kõigidelt teiſtelt maakondadelt nende wanad ees-õiguſed (fueros) ära wõetud; inetu inkwiſitſioni kohus kiuſas kurjalt kõiki wabaduſe püüdeid taga; rahulikud ja töökad maurlaſed oliwad ſunnitud katoliku uſku heitma ehk maalt wälja minema. Kõike elu ja olu taheti kiriku ja kuninga meelejärjeliſeks teha. Aga ühes ſelle taſandamiſe-tööga jäiwad kaubandus, tööſtus ja iſegi maaharimine ſoiku. Amerikaſt ſaadud määratud kulla ja hõbeda waranduſed, mida riigiwalitſus kahjutoowate ſõdade jaoks tarwitas, ei toonud riigile ega rahwale õnne, waid wõõrutaſiwad päälegi rahwa tööſt ära. Käſitööliſte arw wähenes ſuurelt; Sevillas oli enne näit. „lugemata hulk“ willa ja ſiidi tööſtuſe tööliſi olnud, aga a. 1621 loeti neid ainult weel 400. Maal jäiwad ſuured maatükid üsna ſöödiks, milleks ſee asjaolu, et Hiſpanias 16. aaſtaſajal ſuurte herrade wõim talupoegade üle märkſalt kaswas, ſuurelt kaaſa aitas; kuningad jätſiwad talupojad iſandate meelewalla alla, mis läbi talurahwas riigiliſe tähtſuſe kaotas. Suurt takiſtuſt tegi maaharimiſele ka weel laialiſeks läinud lammaſte pidamine; n. n. mesta-ühiſuſtele anti õigus, oma päratu ſuuri lambakarjaſid talweks mägimaadelt lagendikkudele ja kewade ſäält jälle mägeſtikuſſe tagaſi ajada; lambakarjad ſõiwad neis paikades, kus nad mööda käiſiwad, kõik teeäärſed maad paljaks, mispäraſt ſiis ſuured maatükid ſootumaks ſööti pidi jäetama. Igalpool nähti lagunemiſe jälgi. Rahwa-arw wähenes, oſalt ſõdade, oſalt Amerikaſſe wäljaränd amiſe tõttu, kuhu paremaid oluſid otſima mindi. Selle wastu kaswas aga kerjajate arw ſuurelt; neid nähti linnade uulitſatel, maanteede ääres, iſeäranis aga klooſtrite wärawatel hulgana; mõned müüſiwad meeleheitel end iſe genualaſtele galeri-orjadeks (laewaſõudjateks), teiſed rändaſiwad maad mööda ümber palukeſt otſides. Wiletſus oli nii ſuur, et näituſeks ühel ainſal aaſtal St. Jago linnas 1500 inimeſt nälga ſuriwad. Aga kõige ſelle juures kaswas klooſtrite ja nende elanikkude arw ikka ſuuremaks; otſatu waranduſeſt, mida klooſtrid omandaſiwad, ei olnud maale ega rahwale mingit tulu. Philipp II-ſe riigis oeti ligi miljon preeſtrit ja munka.

Hiſpania ei ole tänapäewani weel ſelleſt nõrkuſe ja riigiliſe wõimetuſe-olekuſt toibuda ſuutnud, millesſe ta uſuſõdade ajal ſattus. Ka Portugal, mis ſiis Hiſpaniaga ühendatud oli, wajus niiſamaſuguſesſe olekuſſe; ka ſelle tööſtus ja kaubandus häwines. A. 1640 tõstis küll Johann Braganza Hiſpania kurnawa walitſuſe wastu mässu ja tegi Portugali iſeſeiswaks, aga endiſt riigiliſt ſeiſukohta ei ſaanud ſee enam kätte.

Ka Auſtrias walitſew Habsburi ſuguharu oli niiſama uſuſõdade mõjul oma wõimſa ſeiſukoha kaotanud, ja Saksamaal, mille keiſrikroon Auſtria walitſejate käes oli, wähenes nende wõim nüüd weel ſelle läbi, et Weſtfali rahus würstid omale iſeſeiswa ſeiſukoha ſaiwad. Nüüd hakkas iga würſt

ainult oma tulusid taga ajama, ilma et terwe riigi tuludest wähematgi oleks hoolinud. Niisama käis keisrite tähelepanemine ikka enam oma pärismaade poole. Aga nendes asuwate wäga mitmete rahwuste päraſt oli raske, ka neidgi maid üheks kindlaks riigikoguks kokku liita. Ungarimaaſt seisis päälegi Soliman II. ajaſt saadik suurem osa Türgi käes, sellepäraſt oli keisri tähelepanemine nüüd ja edaspidi iseäranis idapoole pööratud. Ning Türgi käest saiwadgi keisrid neile kaotustele, mis läänepool olnud, oma jagu tasu.

Leopold I. (a. 1658—1705), Ferdinand III. poeg, tõrjus türklaste kaks päältungimist (a. 1664 ja 1683) õnnega tagasi, ja enne kui 17-nes aastasada lõppes, oli Türgi wõim üsna murtud; Ungarimaa liideti nüüd jälle Habsburisugu riig külge. Türgilt saadud wõitude tõttu kaswas Austria wõim jällegi hästi suuremaks, aga Saksamaa kohta oli ta ikkagi tähtsuseta.

Selle wastu aga hakkas Põhja-Saksamaal üks protestanti-usuline riik muudest wägewamaks kerkima, nimelt Brandenburg, mis aegapidi Austriale wõistlejaks asus ja wiimaks, läinud aastasajal, terwe Saksamaa juhatuse omale sai.

Keſk-aja ajaloos nimetasime, et Brandenburi riik Saksa piirimaana Slaawi rahwaste maadele rajati. Aja jooksul muutis ta päris Saksamaaks. Esialgu kandis ta mark-krahwikonna nime, aga kuna ta pea suuremaks kaswas, tõsteti ta „kuldses bullas“ kuurwürsti-riigiks. A. 1415 sai sinna agar ja tubli Hohenzollerni sugu walitsema, kes sääl nüüdgi weel walitseb. 1600 a. ümber hakkas Brandenburg jõudsalt kaswama. Tema maad suurenesiwad järk-järgult, nii et temal peagi terwel Saksamaal maa-osasid oli, idapiirilt läänеserwani. A. 1614 tai ta päranduse teel Clewe hertsogi-riigi Rheinimaadel omale, ning a. 1618 langes selsamal kombel Ida-Preisimaa, endine Saksa rüütliordo riik, tema kätte; wiimase kohta ei olnud temal küll weel täit omanduse-õigust, waid ta oli Poola kuninga laenuline, kuni a. 1658 see kohustus kustus. Westfali rahulepingus sai Brandenburi kuurwürst enesele endised Magdeburi, Halberstadti, Mindeni ja Kamini piiskoppkonnad, millega sema idapoolsed ja läänepoolsed maa-osad ühendati ning riik niiwiisi ühisema kogu sai. Friedrich Wilhelm (1640—1688), keda suureks kuurwürstiks on hüütud, wõttis 30-ne aastase sõja lõpul sõja tegewuseſt tublisti osa, mille palgaks nimetatud maad sai. Ta edendas walitsuse korraldamisega ja rahwa-majanduse eest hoolitsemisega Brandenburi kosumist palju, nii et teda selle maa esimeseks suureks walitsejaks peetakse. Kuid ikkagi ei olnud siis weel Brandenburil seda seisukohta käes, mille ta hiljemini sai, kui protestanti-usu pääriigiks tõusis. Westfali rahu järel oli see seisukoht Rootsi käes.

Rootsimaa oligi sel ajal wägewam kui see kunagi olnud, mispärast ajajärku Gustav Adolfist kuni Karl XII-ni (1611—1718) ajaloos „Rootsi wägewuse ajaks" kutsutakse. Rootsi wõim ei käinud seekord mitte ükski Põhjamaade üle, waid Rootsimaa oli täitsa suur-riik, mille riigimehed kõigist Euroopa riikidewahelisteist nõuupidamisteist osa wõtsiwad. Ka ta piirid oliwad siis õige laialised. Seist pääle päris Rootsi- ja Soomemaa oli ta omaks Läänemere taga Gustav Adolfi wõidetud Liiwi- ja Ingerimaa ning juba waremini saadud Eestimaa; 30-ne aastase sõja wõiduhinnaks sai ta Põhja-Saksamaalt Oderi jõe suu-maad säälsete saartega ning Wismari, Bremeni ja Verdeni piiskoppkonnad. Nüüd näis terwe Läänemeri Rootsimaa piiridesse jääma ning selle merewalitsuse täitsa teokstegemist näis Gustav Adolfi tütre Kristina järeltulija, kuningas Karl X. Gustav (1654—1660), täie rõhuga püüdma. Seist kohe troonile saamise järele sattus ta Poola kuninga Johann Kasimiriga sõjasse, seist et see, Rootsi kuninga Johann III pojapoeg, ikka weel Rootsi krooni omale nõudis. Aga Karl X. tõttas jalamaid suure sõjawäega Poolasse, käis selle risti-räsli läbi ja wõitis kümme suurt lahingut. Wiimaks tahtis ta oma wõiduhoos terwet Poolariiki ära lõhkuda ning kõik Läänemere rannamaad Rootsile wõtta. Kuid selle plaani pidi ta katki jätma, seist kohe tuli temal teiste waenlastega tegemist. Idapoolt Wenemaa ja läänepoolt Taanimaa kuulutasiwad Rootsile sõda. Sellepäraü pidi Karl X. Poolast lahkuma ja tõttas Taanisse sõtta. Selles sõjakäigus on ta julge ja hädaohtlik tee Belti wäinade jää üle kuulsaks saanud. Kui ta äkki oma wäehulkadega Seelandi saarele ilmus ja Taani päälinna kimbutama hakkas, pidi Taani kuningas rahu paluma. See tehti Roeskildis (a. 1658), aga Taanile wäga rasketete tingimistega. Senised Lõuna-Rootsimaal Taani päralt olewad maad: Skåne, Hallandi, Blekingi ja Bohusläni maakonnad pidi Taanimaa Rootsi riigile andma, pääle nende weel Bornholmi saare ja põhjapoolse osa Norramaad. Kuid selle suure saagiga ei jäänud Karl X. weelgi rahule, waid algas warsti uuesti sõda, et Taanimaad täitsa alandada. Aga enne kui midagi suuremat teha sai, surs ta äkki. Selle järele tegi Rootsimaa Taaniga uuesti Kopenhagenis rahu (a. 1660), milles Põhja-Norramaa ja Bornholmi saar Taanile tagasi anti, aga Lõuna-Rootsi maakonnad jäiwad jäädawalt Rootsimaa külge. Nende maade omandamise läbi saigi Rootsi riik alles oma loomulikud piirid kätte, ning kuna säälsed elanikud Rootsi sugu oliwad, ühinesiwad need maad õige ruttu muu riigiga kindlaks koguks; see maa-wõit oli siis Rootsile tähtsam kui kõik senised. Selsamal ajal tehti ka Poola ja Wenemaaga rahu, kelle wastu suuremat sõdimist ei olnudgi, ning sellega lõppesiwad saja aastase kestwuse järele Rootsi maade-wõitmise sõjad.

Wõitude tõttu oli Rootsi riik küll õige suureks ja wägewaks saanud, aga see wägewus seisis nõrgal alusel. Seist rahwa pooleşt wäike ja wõrdlemisi waene maa ei suutnud kaua seda seisukohta kinni pidada, millele ta oma suurte

sõjakuningate juhatusel paari rahwapõlwe kestwusel oli tõusnud. Päälegi oliwad Rootsi wõidetud maad kodusest riigist mere taga ja sääl asusiwad wõõrad rahwad, kes wõitja rahwaga kokku sulada ei wõinud. Ning naabrid, kellelt need maad wõidetud, waritsesiwad ainult parajat juhust, mil neid maid jälle tagasi saaks, ja nii tuli siis, et kui waewalt poolsada aastat mööda oli, kõik wõidetud maad jälle käest kadusiwad ning sellega ühes Rootsi wägewus lõppes. Päriselt omaks jäi ainult kõige wiimati wõidetud Lõuna-Rootsimaa.

Selsamal ajal, mil Ida-Europas wägew Rootsi riik tekkis, kerkis Lääne-Europas Prantsusemaa kõige wägewamaks ja tähtsamaks riigiks, niihästi oma politika-wõimu kui ka waranduse poolest. Kauakestwate ususõdade järele oli see küll ikka katoliku-usu maaks jäänud, aga kuningas Heinrich IV. poolt antud Nantese edikti kaudu oli ka protestantlastele täis-usuwabadus lubatud. Nagu eelpool kuulsime (waata päät. IX), lahkus kuningas Heinrich oma noorepõlwe usust politika-põhjustel, ja kuningaks saades oli ta pääpüüdeks, oma alamate meeli kirglikest usutülidest ära wõõrutada, mis poole aastasaja jooksul Prantsusemaale põhjatut kahju toonud ning terwet riiki lõhkuda kippunud. Selle asemel oli waja prantslaste meeli tulusa töö ja tegewuse pääle juhtida. Terwe maa oligi pikkade sõdade ajal üsna wiletsasse olekusse sattunud; laialised maad oliwad sööti jäänud, tööstus ja kaubandus oliwad soigus, riigi raha-asjad raisus, wõlad suured ja sissetulekud wäikesed. Päälegi oli kuningas mitmed riigimaad pidanud „püha liiga" juhtijatele palgaks andma, et neid oma poole hoidma saada.

Niipea kui Heinrich IV. oma trooni oli kinnitanud, hakkas ta kohe kindlal käel paranduši nõutama. — Heinrich IV. seisab täie õigusega Prantsusemaa tähtsamate walitsejate reas, sest tema walitsuse ajal pandi selle riigi wägewusele kindel alus. Ja kuninga kõrwal oli kõiges tegewuses tähtsamaks toeks üks ta endine usuwend ja sõjaseltslane, kes hiljemini Sully hertsogiks tõsteti. Wäga mitmed Heinrich IV. usuwennad sajatasiwad oma endist juhatajat äraandjaks ning lahkusiwad temast, aga see mees, kes ka küll waimustatud hugenot oli, jäi surmani oma kuninga truuks aitajaks. Sully nimetas „põlluharimist ja karjapidamist kaheks emarinnaks, mis Prantsusemaad elatawad," ning sellepärast püüdis ta nimelt nende kosumist tõsta. Ta reisis, et maa asju tundma õppida, ise läbi terwe Prantsusemaa ning korraldas olusid, kus waja oli; talupoegade maksud alandati ja maksukord tehti hõlpsamaks, maksuwõtjate tegewus seati järelewalwamise alla, petiste ametnikkude talituse järelekuulamiseks seati iseäraline kohtukoda; üleüldse püüti endise meelewaldse olu asemele kindlat korraldust, õigust ja julget olekut seada. Kui wäga kuningas ise talurahwa eest hoolitses, tunnistab ta soow, „et igal talumehel wähemat pühapäewal liha laual oleks." Aga selle juures edendas agar walitseja ka suurelt tööstuse tõstmist, mille kaudu Prantsusemaal wabrikutöö alguse sai. Seniseid Italiast ja Belgiast toodud ehteasju hakati nüüd kodumaal walmistama;

uusi põllu- ja aiawiljasid toodi maale; koguni siidiusside kaswatamist katsuti; läbikäimise kergituseks ehitati rohkel arwul maanteesid ja sildasid. Heinrich IV. siht oli oma riiki ka tööstuses iseseiswaks teha, nii et tarwis ei oleks suuri summasid Milanosse, Bolognasse ja Hollandi linnadesse saata, säält toodud tööstusetoodete eest, waid raha oli waja omale maale alles hoida. See n. n. „merkantiline“ mõttewiis hakkas sel ajal üleüldiselt makswaks saama.

Aga Heinrich IV. tahtis Prantsusemaad ka suureks merewäe-riigiks tõsta, mille jaoks ta laewastiku asutas ja asumaid nõutas. Tähtsam asumaa oli Põhja-Amerikas omandatud Kanada, kuhu Prantsuse asunikud mitmed linnad rajasiwad, mille seast iseäranis Quebec hiljem tähtsaks kaubalinnaks tõusis ja seda tänini on. Ka Wahemere randadel käisiwad Prantsuse laewad kaupa ajamas, kuna kuningal korda läks Türgi sultaniga lepingut teha, mille järele kõik ristiusku rahwad Prantsuse kaitse all Wahemere idapoolel kaubelda wõisiwad. — Nii siis töötati Prantsusemaal igal tööwäljal nooruse agarusega ja wõimuga, kuna selsamal ajal Hispania ühtepuhku alanes, waesemaks ja wõimetumaks jäi. Ja Heinrich IV. surma järele talitasiwad suured riigimehed, nagu: Richelieu (l. risheljöö) ja Mazarin (l. masariin) tema tähendatud sihis edasi. Eespool kuulsime juba, kuda Prantsusemaa 30-ne aastase sõja tõttu Habsburi walitsejasugu wõimu murda ja sellega omale Europas juhtiwat seisukohta saada oskas; selsamal ajal kaswas ta sisemine ühisus piiramata kuningawõimu najal ikka kindlamaks.

Heinrich IV. püüe, Prantsusemaad merede walitsejaks ja maailma-kaubanduse keskkohaks teha ei õnnestanud mitte, sest selles tükis astusiwad Prantsusemaale wõimsateks wõistlejateks Hollandi ja Ingliisemaa.

Hollandi oli maa suuruse pooleşt Europa riikide seas kõige wäiksem, aga päraşt Westfali rahu a. 1648, kus ta iseseiswus kindlaks tunnistati, tõusis ta Europa esimeste riikide hulka. Hollandi linnad oliwad juba ammuşt ajast saadik kauba-ajamises tähtsad olnud, ning see tähtsus kaswas nüüd ka weel selle tõttu, et Idamaade kaubandus pea ainult nende kätte läks. Hispania sõja ajal tahtis Philipp II. sellega hollandlastele suurt kahju teha, et Portugali sadamad, kuşt nad seni asumaade-kaupa tõiwad, nendele kinni pani. Kuid selle teo tagajärg oli hoopis wastupidine. Hollandi laewad läksiwad nüüd otseteed Indiasse, tõrjusiwad sääl portugallaşed ja hispanlaşed eest ja omandasiwad Idamaade kaubanduse enesele. Suur Ceyloni saar ning Malabari ja Koromandeli rannamaad sattusiwad nende kätte, Moluki saared niisama, Celebesi saarelegi seati kaubapaikasid; Hollandi asumaade-riigi pääpaigaks sai Batawia linn, mis a. 1619 Jawa saarele ehitati. Aga Hollandi laewad käisiwad weel kaugemal; nad sõitsiwad sedasama teed mööda Suurele okeanile kui waremalt Magelhaens. Hollandlaşed jõudsiwad kõige esimestena ka uuele, Austraalia maailma-osale, mida selle järele Uueks-Hollandiks hakati

hüüdma. Aga ka Norra ranna saarestikule saadeti iga aasta laewasalk wälja, silku ja heeringaid püüdma; Põhja-Jäämerele jälle mindi walaskalu püüdma. Europa rahwastega oliwad hollandlased kauba-ühenduses, kuna nad oma laewadega wõõraste maade kaubatooteid tõiwad ja wiisiwad ning selleşt omale suurt kasu saiwad. Keegi selle aja kirjanik kirjeldab nende tegewust järgmiselt: „Hollandi elanikud imewad mesilaste moodi kõigilt maadelt nende mahla wälja: Norramaa on nendele metsaks, Rheini, Garonne ja Dordogue kaldad wiinamäeks, Saksa-, Hispania- ja Jirimaa karjamaaks, Preisi- ja Poolamaad wilja-aidaks, India ja Arabia wiljapuu-aiaks." Saksamaa hansalinnade tähtsus, mida juba suured leiukäigud wäga wähendasiwad, kustus 30-ne aastase sõja tõttu koguni. Nüüd sai Amsterdam maailma-kaubanduse pääpaigaks, kuşt India kaupasid üle Europa laiali saadeti ja kuhu kõigist maadest päratu warandus kokku kogus.

Juba a. 1602, kui sõda Hispaniaga alles käimas oli, asutasiwad Amsterdami laewaomanikud suure kaubanduseseltsi $6\frac{1}{2}$ miljoni rubla kapitaliga. See n. n. „Ida-India kaubanduselts" sai omale ainuõiguse (monopoli) kõige Hollandi kaubanduse kohta ta asumaadel (s. o. kõigis Häälootuse neeme ja Jaapani wahel olewates Hollandi asumaades), ja sinna ilmus nüüd kaubakontorisi hulgana. Seltsi asja-ajamist juhtis osanikkude poolt walitud direktorium, päris juhtiw-wõim oli aga pää-direktori käes, kelle käsu all ka seltsi teenistuses olew sõjawägi seisis. Aegapidi jäi peaaegu terwe Hollandi kaubandus selle seltsi kätte ja selle rikkus kaswas aasta-aastast suurel sammul; 17. aastasaja keskel anti osanikkudele wähemasti 12 protsenti kasuraha, aga tihti kaswas see kasuosa weel palju suuremaks (kuni 62 protsendini), sellepärast tõusisgi osatähtede (aktsiate) wäärtus algushinnast 5-kuni 6-kordseks. — A. 1621 asutati teine sarnane ühisus, n. n. „Lääne-India kaubanduseselts," kes oma kätte kaubaajamise Amerikas ja Afrika läänerannal sai. Ka see edenes suuremoeliselt — juba 13-ne aasta järele oli temal 80 laewa — aga selle õitswuse-aeg ei kestnud nii kaua, kui esimesel. Hispania ja Portugalia wõimu Amerikas häwitada ei suutnud ta, kuigi seda katsus. — Suurepärase kaubanduse kaudu woolas warandust Hollandisse päratusti kokku; Amsterdamisse (a. 1609) asutatud rahapank oli terwes ilmas tuntud, würstidgi wõtsiwad säält laenu.

Ka tööstus sai Hollandi linnades nüüd weel suuremat hoogu kui enne, sest et sõdade ajal lõnnapoolselt Madalmaalt (Brabantist), mis enne Europa tööstuse pääpaik olnud, paljud tööstuse-ettewõtjad Hollandisse asusiwad, nimelt protestantlased.

Oma wabariigilise walitsusekorra poolest eranes Hollandimaa muudest Europa riikidest, kus sel ajal ainuwulitsuse wõim piirametaks kujunemas oli. Hollandimaa jagunes seitsmeks maakonnaks, millel igaühel oma iseseisew sisemine

korraldus ja asjaajajaks rahwasaadikutekogu oli, aga wäljaspool oliwad need oma wahel lepingu-ühisuses. N. n. generalstadid, kust kõigi maakondade saadikud osa wõtsiwad, käisiwad Haagisse kokku, ja sääl peeti wabalt riigi ühiste asjade üle nõuu. Saadikutekogu kõrwal oli muidugi ka kõrgemat wõimupidajat waja, aga selles asjas seisiwad ammust aega kaks erakonda wastastikku. Üks neist tahtis wabariigi juhtijale ehk „maawalitsejale," mis amet wabaduseajast alguses saadik Orania-sugu käes oli seisnud, kindlamat ja suuremat wõimu anda; teine jälle, n. n. „wabariigiline erakond," kartis selleşt wabadusele hädaohtu tõuswat, sest et maawalitseja käes ka sõjawäe ülemjuhatus seisis, ja soowis kõrgema wõimu asemikuks suurt-pensionäri walida. Iga maakond walis nimelt enesele kõrgema asemiku, n. n. pensionäri, ja esimese ning tähtsama maakonna walitud meest hüüti suur-pensionäriks, kuna ta riigilt wäikese aastase rahapalga sai. Seda meest siis tahtsiwad wabariiklased terwe riigi kõrgemaks juhatajaks seada. A. 1650 saiwadgi nad wõimule; maawalitsejaamet kaotati ära ja asemele waliti suur-pensionär Johann de Witt. Aga see korraldus ei jäänud ometi kauaks, sest juba a. 1672 seati uuesti maawalitseja-amet jalale ja waliti selleks Orania prints Wilhelm III.

Niisama kui Hollandile, tuli ka Inglisemaale otse ähwardawast hädaohust ta wõimu kosumine, sest Philipp II-se „wõitmata armada" häwitamine awas just Inglise laewadele kõigil meredel waba käigu. Elisabethi ajal hakkas Inglisemaa kaubanduse- ning tööstusemaaks tõusma. Keskajal ei aimanud inglased weel seda kasu, mida nende saare maadeteaduseline seisukoht neile annab; kaubanduşest ei hoolinud nad suurt, tööstusest niisama, sest maa toored tooted, iseäranis willad, wiidi Madalmaade linnadesse. Aga Elisabethi ajal muutus asjalugu suurelt. Inglise laewasid oli nüüd juba igal merel näha; admiral Drake purjetas maakera ümber ja kui ta kodu tuli, läks kuninganna ise tema laewale ja löi teda sääl rüütliks; Drake sugulane Hawkins hakkas Inglisemaa kasuks suuremal mõõdul neegrikaupa ajama, mida siis üsna auusaks äriks peeti. Teiselt poolt otsiti Idamaadega ühendust; kapten Frobisher otsis Aasia põhjaranna kaudu teed Hiinamaale — temal oli siis juba see mõte, mida Nordenskjöld (l. nuurdenshöld) alles meie päiwil teoks tegi; kapten Dawis (l deewis) jälle purjetas selsamal ajal Suurest okeanist Põhja-Jäämerele, millega selgeks tegi, et Aasia ja Amerika wahel kaugel põhjas wäin oli (sellele wäinale saigi nimeks Davis'ewäin). Niisama wiis Walter Raleigh (l. raali) juba kuninganna Elisabethi ajal esimesed Inglise asutajad teinepool Atlandi merd Amerika rannale, kuhu Virginia asumaa kujunes (Virginia-Neitsimaa — neitsi-kuninganna Elisabethi auuks); selleşt kaswasiwad wiimaks wägewad Amerika Ühisriigid wälja. Aga juba waremini, Eduard VI. ajal oliwad kaks südit meremeest, Willoughby (l. willobei) ja Chancellor (l. tšänsellor), Skandinawia põhjarandasid mööda sõitma läinud, mille jaoks kuningas neile kirjad ligi andis „kõigi kuningatele, printsidele ja herra-

dele, kõigile maailma kohtunikkudele, nende abimeestele, igaühele, kellel aga tähtsam amet on, kus tahes maal piirita taewawõlwi all." Midagi kindlamat sihti sel reisil ei olnud. Chancellor jõudis Walgemerel purjetades Dwina jõe suhu, nüüdse Arhangeli kohale; kaks laewa olid Norrarannas kange tormi käes hukka läinud. Wene tsaari ametnikud Walgemere maadel saatsiwad selle iseäralise reisija kohta teateid Moskwasse, mille järele Chancellor tsaar Iwan IV. jutule kutsuti (a. 1553). Tsaaril oli inglaste tulekust wäga hää meel, sest ta lootis ometi Jäämere kaudugi Läänemaadega ühenduses saada, kuna Läänemere rannad, kus enne Saksa rüütli-ordo peremees oli, siis Poola ja Rootsi selleks saiwad, Wenemaale kinni olid. Inglisemaale asutatigi siis kaubanduseselts Wenemaaga kauplemiseks, kelle pääpaigaks Dwiina jõe suhu asutatud Arhangeli linn sai. Tsaar Iwan jättis selle seltsi kätte oma terwe suure riigi kaubanduse, ja koguni ilma mingit maksu nõudmata. Inglased otsisiwad siis wäga odawalt Wenemaa kaupasid kokku: nahku, mett, waha, hülgeraswa, kalu ja kalamarja; aga ka Idamaade kaupa nagu: Hiina theed, Persia siidiriiet ja India kallid kiwa toodi Wenemaa kaudu Lääne-Europasse. Aga waewalt oli see kaubatee awatud, kui selles inglastele wõistlejad ilmusiwad. Hollandlased katsusiwad niisama Wenemaale merekaudu minna, ja itallased maad mööda. Kuninganna Elisabeth saatis siis ise tsaarile kirja, milles ta oma alamatele kaitset ja eesõigusi palus. Seda ta sai ka, aga ikkagi ei tulnud selleşt kaubanduseşt suurt wälja, kuna meretee Jäämere kaudu suurem osa aastas üsna kinni seisis ja suwelgi wäga hädaohtlik ja waewaline oli.

Ka tööstus algas juba kuninganna Elisabethi ajal suuremal mõõdul kosuma, sest Madalmaadelt põgenesiwad Alba ja Parma hertsogi wägiwalla-tegude eest palju kaupmehi ja wabrikantisid Inglisemaale, kes siis siin siiditööstuse käima paniwad ning kalewit ja muud riiet walmistama hakkasiwad. Elisabethi ajal tekkis juba ka Londonisse suure-äri kogukoht (börse); kinnituseseltsid asutati ja mitmed kaubanduseseltsid põhjendati, nende seas ka kuulus „India kaubanduseselts," mis a. 1600 rajati; see kaswas aja jooksul wäga suureks ja wägewaks ning omandas enesele wiimati terwe Ida-India.

Elawa tegewuse tõttu kaswas muidugi rahwa warandus, mis nimelt ka adelimeeste uhkemate elumajade, riiete ning elutarwituste kaswamise juures nähtawale tuli. Aga pääasjalikult kogus rikkus küll linnade elanikkude kätte, kuna need kaubanduses ja tööstuses tegewad olid; Elisabethi surma järele öeldigi parlamendi alamkoja liikmed kolm korda rikkamad olewat kui ülemkoja mehed (lordid). Juba ilmus ka suurel määral külluse ja toreduse tagaajamine; iseäranis hakati wäga uhkeid ja kallid riideid kandma. Ka kuninganna Elisabeth, kellel ta kõrge waimu juures ikka palju naesterahwa-edewust oli, ajas enesele päratu riidewaranduse kokku, milles üksi särkisid 3000 oli. Kirjanik Harrison (l. härris'n) kurtis juba siis: „Meie halpus ja kergemee-

ſus on niiſugune, et täna Hiſpania riiete moodi armastatakſe, homme aga jälle Prantſuſe riiete moodi kõige peenemaks ja kaunimaks peetakſe. Wähe hiljemini jälle ei leita muud, kui Saksa muſtrite järele walmistatud riideid. Wahel peetakſe üleüldiſelt lugu Türgi muſtriteſt, wahel jälle Mauri moodi riieteſt, aga kohe igatſetakſe barbareski-wiiſi järele lõigatud käikſeid ja Prantſuſe eeskuju järele tehtud lühikeſi pükſiſid.“ See kujutus, olgugi laitus, tunnistab ometi, et warandus ja ſellega ühes külluſe-elu Ingliſemaal juba õige rohkesti maad oli wõtnud.

Kui ſuur mõju Eliſabethil, kes igal maal protestantlaste kaitsjana ja aitajana wälja astus, Europa riigiliste olude pääle oli, ſelleſt kuulſime juba eespool. Ehk küll tema ajal Ingliſemaal uus eluwõim tugewalt lahti puhkes, ei ſaanud ſee aga päraſt teda enam rahulikult täieneda ja koſuda. Seſt algas pikaline wõitlus kuningawõimu ja parlamendi wahel, mis Ingliſemaa mõju oma piiridеſt wäljaspool pea üsna lõpetas, tema wälimiſe politika nagu ſeisma pani, otſe ſel ajal, kui ta abi kindlalmaal uſutülide lõpuliſeks otſuſtamiſeks waja oleks olnud.

Nii oli ſiis uſuſõdade kaudu Europa riigiliſe elu pääröhk ja ſuurem mõju Lõuna-Europa maadeſt Europa põhja- ja läänepoolſetesſe riikidesſe läinud. Nendes maades leiti nüüd ſuurel mõõdul elawat tegewuſt, hoolſat talituſt, julgeid ettewõtteid ja ſelle tõttu waranduſe kaswamiſt, kuna ſelſamal ajal Hiſpania ja Italia ikka nõrgemaks ja kehwemaks jäiwad. Ida-Europa riigid ei mõjunud ſiis weel ſuuremat Europa üleüldiſtesſe oludesſe: Poolamaa põdes nõrkuſehaiguſt oma halwa riigikorralduſe mõjul, mis teda ikka enam nõrgeſtas; Wenemaad peeti alles harimata riigiks, ega loetud ſeda weel Europa külge; Türgi riik jälle, mis oma Islami-uſu päraſt kriſtlikkudele riikidele wõõraks oli jäänud, hakkas juba nõrkuſe-märkiſid näitama.

XVIII.

Waade hariduse-olude pääle usupuhastuse ajajärgul.

Protestantlaste sallimata olek. — Francis Bacon'i õpetus. — Carteſius. — Spinoza. — Kopernicus, Kepler ja Galilei. — Cervantes. — Lope de Vega ja Calderon. — Camoëns. — „Salongid“ ja Prantsuse akademia. — Shakespeare. — John Milton. — Lutheri tähtsus Saksa kirjanduses. — Kuninganna Kristina aeg Rootsimaal. — Soome ülikooli asutamine.

Eespool (waata päät. III) kuulsime, et Italias wana- ja uue-aja wahetusel kirjanduses ja kunstis elaw tegewus liikumas oli, ning et see säält üle Alpide põhjapoole läks. Saksamaal sünnitas see usupuhastuse, mis omapoolest jälle teadusele ja kirjandusele uut edenemisehoogu andis, kuna aga see liikumine Italias eneses pea ära kuiwas, nimelt walju inkwisitsioni sunni mõjul.

Usupuhastus oli katoliku kiriku ühisuse ära lõhkunud ja inimese waimu selleſt kitsast ja ummistanud olekust wabastanud, milles kirik seda seni oli pidanud. Protestantiline mõttewiis oli waba, iseseiswa uurimise pääle põhjendatud. Aga selle põhjusmõtte järele ei käidud ikka. Protestantikiriku wõimumehed oliwad enamasti waljud ja sallimatad teiste usutunnistajate wastu; Luther arwustas wäga waljult teisiti mõtlejaid, ja weel waljem selles tükis oli Kalwin, kuna ta näituseks õpetlase Sewreti ära põletada laskis, kes ta õpetust kolmainuse olemisest hääks ei kiitnud. Hollandis tekkis äge tüli protestantlaste wahel „armu-walimise“ õpetamise pärast, mille juurde weel riigiline riid tuli, eelnimetatud Orania ja wabariigilise erakondade wahel. Seſt esimene hoidis kangesti Augustinuse mõttewiisi poole, teine jälle arwas Arminiuse pehmemat õpetust õigeks, mis ka inimese wabatahtmisest lugu pidas. Nende tülide ajal tõsteti ka wabariigilise erakonna tähtsam mehe, auusa isamaalase, 70 aastase Oldenbarneveldt'i pääle kaebtus, et ta Hollandi lepingu-

ühisust lõdwendada tahab (Oldenbarneveldt tahtis nimelt maakondadele suuremat wõimu anda kui Orania erakond) ja Jumala kiriku rahu segab, ning ta mõistetigi surma. Inglise kuninganna Elisabeth andis üliwaljusid seadlusi niihästi katoliklaste, kui ka puritanlaste kohta wälja. Igaüks usutunnistus tarretas wähehaawal oma kindlasti määratud õpetuse (dogma) eeskirjadesse, millest karwapäält kõrwale minna ei tohitud. Aga kuna nüüd mitmed uued usutunnistused oliwad kujunenud, ei saanud enam niisugust üleüldist waimuwabaduse wangistamist tekkida, kui katoliku kirikus oli olnud, ja sellepärast

Francis Bacon.

pääsis nüüd teaduseline ja kirjanduseline elu wabamalt täienema ning wõis hoopis paremini kosuda, kui enne.

Kesk-aegse koolitarkuse ehk skolastika-mõttetarkuse sihiks oli katoliku kiriku õpetuse-tükkide selgitamine ja täiendamine mõistuse (aru) abil olnud, ja see pidi nimelt Aristoteles'e antud mõtlemise-õpetuse eeskirjade järele sündima. Niisugusest kitsapiirilisest seisukohast, milles mõttetarkus terwe kesk-aja läbi oli seisnud, wabastas seda uue-aja algul Inglise mõttetark Francis Bacon (l. beekn). Ta tegi mõttetarkuse kõigist wanadest määrusteст (traditsionidest) lahti ning juhtis seda iseseiswale teele. Bacon õpetas, et teadust mitte mõne wanast-ajast saadik

juurdunud mõttewiisi, ega ka kellegi suure mõttetarga autoriteedi (lugupidamise, tõeksarwamise) pääle ei tohi rajada, waid tõe taganõudja peab kõik wanad, ennekujunenud põhjusmõtted kõrwale heitma, sest need on ainult meelekujutuse saadused, mis uurijat eksiteele juhiwad; uurija peab ainult tõsiste olude piirides püsima ja üksi neid tähele panema. „Üks ainuke katse on küllalt selleks, et tuhat ütlust tühjaks teha," seletas tema. Ühtlasi andis Bacon selle kohta selgeid eeskirju, mille järele õige teaduse kättesaamiseks tuleb käia. Nähtusi õpib inimene oma meelte abil ja katsete waral tundma, aga sel wiisil kättesaadud tuntused peab ta siis korraldama ja arendama, nii et nendest üleüldised aksiomid (täitsa kindlad ütlused) ja seadused kujunewad. Niisugust uurimisewiisi hüütakse üldistawaks ehk induktiiwiliseks, ja seda tarwitatakse pääasjalikult looduseteaduses. Bacon'i arwamise järele pidigi mõttetarkus esimeses reas looduse-uurimine olema. Bacon'i suur tähtsus on siis katsete ja tähelepanemiste pääle põhjenewa uurimisewiisi selgitamine. Tuttaw on, kui suur tähtsus ka meie ajal katsete pääl põhjenewatel leidustel on.

Francis Bacon sündis Londonis a. 1561 ja suri a. 1626. Pääle oma mõttetarkuse on ta ka tubli riigimehena tuntud, kuna ta Elisabethi järeltulija Jakob I. ajal Inglise riigikantsler oli. Selles ametis aga nähti temas ka halbu omadusi, nimelt raha-ahnust. Kui ta wiimaks oma ahnuses liiale läks, sattus ta kohtu alla, kus ta pettuse ja meelehää wõtmise pärast süüdlaseks mõisteti ning temalt amet ja auu käest ära wõeti.

Niisamuti kui Bacon, heitis ka teine selle aja tähtsam mõttetark, René Descartes (l. renee dekart) ehk Carteſius, kõik seniseid kindlaks peetud arwamised ja wanad tõeksarwatud õpetused kõrwale. Tema aruſaamise järele on kõige teadmise põhjaks inimese mõistus wõi aru. Carteſius õpetab, et tõe otsimise juures on inimesel waja kõige juures kahelda, sest meie ei tohi midagi täitsa ja kindlasti tõeks pidada, niikaua kui meie nähtuste tõepäralist olekut (loomust) ei tunne. Aga kui inimene kõige muu kohta kahtleb — ühe kohta ei tohi kahtlust olla, nimelt oma eneſe mõtlemise kohta, ja mõtlemise olemas-olemiſest tuleb siis ka inimese oma olemas-olemine. „Mõtlen, sellepärast olen" (Cogito, ergo sum), on see kuulus ütelus, mis Carteſius oma mõttetarkuse aluseks pani ja mille pääle kõik muu teadmine on põhjendatud. Küll on paljugi ta õpetuste wastu waieldud ja mõndagi selles eksiliseks tunnistatud, aga üleüldse on mõttetarkus eneſele uurimise aluseks kahtluse omandanud, nagu seda Carteſius tegi.

Carteſius oli rahwuse poolest prantslane (sündis a. 1596). Ta käis mõni aeg jeſuiitide koolis ja rändas selle järel Hollandi- ja Saksamaal ümber, wõttis ka 30-ne aastaseſt sõjast osa. Siis aga asus ta Hollandisse elama, kust ta 20-ne aasta pärast weel Rootsimaale läks, kuninganna Kristina

tungiwa kutse pääle, kes kuulust õpetlast oma kojasse igatses. Siin ta ka surі a. 1650. — Cartesius töötas muusgi teaduses kui mõttetarkuses; arwuteaduses, pinnamõõdu (geometria) ja looduse wõimude (füsika) teaduses sai ta mitmed uued leidused kätte, nimelt määras tema walgusekiirte murdmist juhtiwad seadused ära.

Cartesiuse õpetust peeti selle aja seisukohalt üleüldiselt usuwastaseks ekstõpetuseks ja keelati selle õpetamine ära (näituseks ka Turu ülikoolis); aga

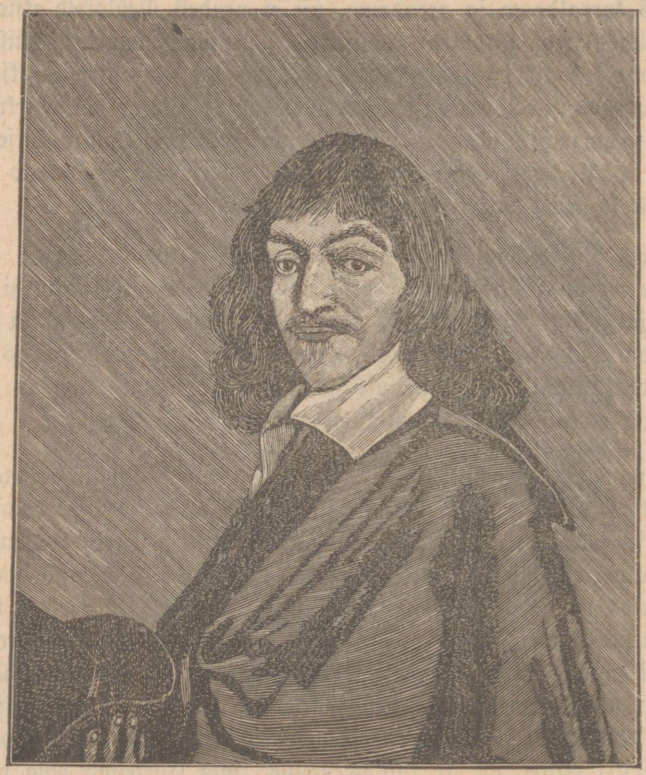

Cartesius.

selleşt hoolimata wõttis ta õpetus ikka enam maad, nagu endiseşt seisukohast enam edenenud aated alati. Kuulsam tema sihi poolehoidjateşt on juudi-soost õpetlane Baruch Spinoza (sündinud a. 1632 Hollandis, surnud a. 1677). Kuna Spinoza oma mõttetarkuse-uurimisel oma sugurahwa usust wäga mitmes tükis lahku läks, wihkasiwad teda ta suguwennad ja heitsiwad teda koguduseşt wälja; räägitakse, et keegi märatseja teda koguni tappa tahtnud. Kehwalt elades teenis ta omale ülespidamist pikksilmade ja suurekstegewate klaasside ihumise

läbi. — Spinoza tarwitas oma õpetuse tõenduseks sedasama teed, mis Carteſius, aga ta andis sellele geometria-õpetuses tarwitatawa tõenduſewiiſi. Ta ſeadis määruſed ja akſiomid üles, mida ta ilma tõendamata kindlasti tõeks pidas ja mille pääle ſiis oma tõenduſed põhjendas. Niiſugune määrus on näituſeks ollus (ſubstanz), mille ſaamiſeks ehk tekkimiſeks midagi muud tingimata tarwis ei ole. Nii on ka jumalus Spinoza arwates ſubstanz. Seda ſeletas tema nagu maailma-hingeks. „Kõik, mis olemas on, on Jumalus, ja ilma Jumalata ei wõi midagi olla ega olewaks arwata," õpetas Spinoza. Nii on ſiis Jumal maailma ſees, looduſes eneſes, mitte ſelleſt lahus iſeolewuſena. Niiſuguſt mõttewiiſi nimetatakſe pantheismuſeks.

Spinoza.

Ka looduſeſt ja ſelles walitſewateſt ſeaduſteſt ſaadi wähehaawal täieliſemaid ja õigemaid teadmiſi, kui ſeni olnud. Nimelt ſai ſee nüüd üleüldiſelt tuttawaks, et maailm keramoeline on, ſeſt ſeda tõendaſiwad mitmed maakera ümberkäigud laewadega. Aga maailma ſeiſukohaſt ilmaruumis oldi ikka weel keſk-aegſes Ptolomäos'e õpetuſes kinni; uſuti nimelt, et maakera liikumata paigal ſeiſab, aga päike ja muud taewakehad ſelle ümber käiwad. Poola õpetlane Nikolaus Kopernicus, kes Lutheriga ühel ajal elas, hakkas tõendama, et päike ilmaruumis liikumata paigal on, kuna aga maakera ja teiſed rändawad tähed tema ümber keerlewad. Selle järele leidis würtemberglane Kepler, kes keiſer Rudolf II. ja hiljemini Wallenſtein'i juures täheteadlaſeks oli, kolm kuuluſt rändawate tähtede liikumiſe kohta käiwat ſeaduſt üles, mida

weelgi ta nime järele Kepleri-seadusteks hüütakse. Niisuguseid uusi mõtteid peeti iseäranis katoliku usu maades, hädaohtlisteks ja wääruslisteks, mida awalikult kuulutada ei tohitud, kuna neid pühakirja wastaseks loeti. Nii tõsteti tähtsa Toskana õpetlase Galilei pääle ekstõpetuse pärast süüdi, sest et temagi maakera liikumist õigeks arwas; 69 aastase wanakesena weeti ta inkwisitsionikohtu ette, kus ta, et tuleriidalt pääseda, oma õpetuse awalikult waleks tunnistas.

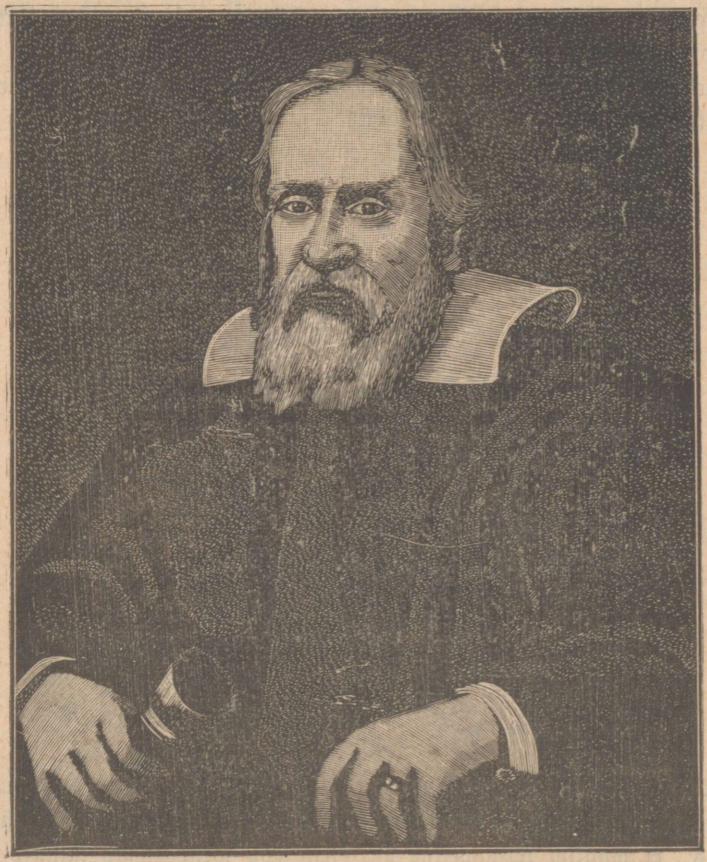

Galilei.

Kuid kohtutoast wälja minnes lausunud ta ikkagi iseeneses: „Ja see liigub ometi (e pur si muove).“ — Galilei oli füsikas ja täheteaduses üks suurematest teadlastest; ta leidis nimelt pikksilma (teleskopi), millega kaugeid taewakehasid waadelda wõis; ka koidutähe (Wenuse) mitmesugust kuju, Jupiteri kuusid ja päikesepleekisid pani tema kõige esiteks tähele.

Uute leiduste mõjul wõidi nüüdka aja-arwamist kindlamini ära määrata, kui seni wiõmalik oli olnud. Täheteadlased paniwad tähele, et kewadine pööri-

päew tuhanda aasta jooksul kümme päewa hiljemaks oli jäänud. Et seda wiga parandada, siis wõeti uus, parandatud kalender tarwituſele, mida paawſt Gregorius XIII. järele, kelle käsul ſee walmistati (a. 1582), Gregoriuſe kalendriks nimetatakſe. — Uus kalender, mis wanaſt kalendriſt 10 päewa ees oli, pandi eſtteks katoliku uſu maades maksma,[1]) aga wõeti aegapidi kõigis Europa maades endiſe Julianuſe kalendri aſemele tarwituſele; ainult Wenemaal makſab weel tänini wana kalender, mis nüüd uueſt 13 päewa taga on.

Riigiliſe wõimu ja ſuuruſega ühes hakkab rahwaste juures ikka harilikult ka elaw kirjanduſeline tegewus, ſeſt riigiline ſuuruſe tundmus otſib omale kirjanduſes nagu puhkemiſeks mahti. Aga kirjanduſeline elu jätkub wahel ka weel riigiliſe wägewuſe kadumiſegi järele. Nii algas nimelt Hiſpanias kirjanduſe-õitſeaeg alles Philipp II. walitſuſe lõpupoolel, mil riigi politika-wägewus juba häwinemas oli, ning kestis ka järgnewate nõrkade kuningate walitſuſeajal edaſi. Sel ajal töötaſiwad Hiſpania kirjanduſes pääasjalikult kolm meeſt, kelle kuulſus mitte üksi Hiſpanias, waid üle ilma tuttaw on, ſeſt neid loetakſe maailma ſuuremate kirjanikkude liiki. Miguel Cervantes de Saawedra (l. tſerwàntes de ſaawedra) on nimelt „Don Quixote“ (loe kihhoti) kirjutajana kuulſaks ſaanud. See on ſuuremoeline romaan, milles iſeäranis rüütli-elu imelikud loud, millega ſell ajal weel kirjanduſt toideti, naeru- ja pilkealuſeks on tehtud. Kirjatöö-kangelane Don Quixote on poolnarri rüütel, kes oma kehwa hobuſekondiga wälja läheb wägewaid teguſid tegema, mille juures ta aga igaſugu lapſikuſſe olekuſſe langeb; nimelt peab ta oma erutatud meeles tuuleweski tiiwaſid waenulisteks hiiglasteks ja tõttab nende wastu wõitlema, See narr-rüütel on siis endiſe aja, hauda-wariſewa rüütli-elu aſemik, mis enam uuema aja raamidesſe ei mahu; tema kannupoiſs Sancho Panſa on jälle mõistuſeinimene, kes rahus tahaks elada ja eluſt magu tunda. — Selle kirjatööga ſigitas Cervantes kirjanduſes ſuure käände, kuna ſellega keſkaja maitſeliſele rüütli-olu kirjanduſele lõpu tegi; aga ühtlaſi walmistas ta meiſterliſe kirjatöö, mille wäärtus kõigi aegadeni alles jääb. Juba kirjaniku elu-ajal müüdi ſelleſt 30,000 tükki, mis ſelle aja kohta kuulmata arw oli; hiljemini on ſee pea kõigisſe haritud keeltesſe tõlgitud, mõnesſe mitu korda weel[2]). — Kui wäga tuttwaks jutt kohe ta ilmumiſe järele oli ſaanud, näitab järgmine lugu. Kuningas Philipp III. nägi korra oma losſi palkonilt, et keegi

1) Kuna ſel ajal ka Liiwimaa katoliku uſuliſe Poola walitſuſe all oli, siis püüti ſiingi uut kaleudrit maksma panna. Kuid ſiin ſeisti ſellele waljusti wastu; Pärnus ja Riias tekkis mäss ja ſeepäraſt pidi nõu katki jääma. T. t.

2) Eesti keeles on ſelleſt ainult wäga lühendatud wälja-anne olemas. T. t.

üliõpilane teed mööda käies raamatut luges, aga wahete wahel lugemises peatas, kõrgele üles hüppas, käsa laotas ja waljusti naerma purskas. Kui kuningas tüki aega oli waadelnud, sõnas ta: „See mees on kas narr, wõi loeb ta Don Quixote't". — Cervantese enese elu oli aga wäga õnnetu. Ta sündis a. 1547, wõttis Philippi II. sõdadest osa, laotas Lepanto lahingus pahema käe ja sattus hiljemini Algeria mereröövlite kätte wangi, kus kaua wangipõlwe-raskusi kannatas. Wiimaks kodumaale tagasi päästes, sai ta omale wäikese ameti Sevilla linnas, kus nälja ja puuduse käes olles eelnimetatud kirjatöö kirjutas. Ta suri a. 1616.

Sel samal ajal elas ja töötas ka kuulus Hispania näidendite kirjutaja Lope de Vega (sündinud 1562, surnud 1635). Wiie aastaselt oskas ta juba Hispania ja Ladinakeelt, 11-ne aastaselt kirjutas ta oma esimese näidendi. Lope de Vega on wist küll enam näitemänguside kirjutanud, kui keegi teine näitemängude kirjutaja; ise on ta oma toode tearwu 1500 pääle lugenud, aga üks uurija ütleb neid 1800 olema, hulk wähemaid tükkisid weel arwamata. Kõigis neis tuleb elawalt Hispania rahwuseline tundmus ja uhkus, ning kiriku-õpetuse kõrgekspidamine nähtawale, mille pooleşt de Vega Hispania rahwa waimu- ja usulise mõttewiisi tõeline ilmutaja on. — Tema kõrwal on Calderon de la Barca weel suuremale kuulsusele saanud. 108 näidendit on temast järele jäänud. Ka Calderon tarwitas oma töödeks iseäranis häämeelega usulisi aineid, ja ta tegi seda täitsa Hispania moel: inkwisitsion on tema arust lubatud asutus, mida usust taganejate häwitamiseks tingimata tarwis läheb. Kõiki asju waatles ja arwustas ta usulisest seisukohalt, aga surus nendele sügawa luulelise pitsari pääle. Keegi arwustaja nimetab teda „ristiusu iseäralisemaks luuletajaks". Calderon sündis 1600 ja suri 1681.

Ka Portugalis oli 16-nel aastasajal suur luuletaja, kes omale maailmakuulsuse on saanud: Luiz de Camoëns (l. luis de kamuinsh), sündis 1525. Nagu Cervantesel, oli temagi elu algusest lõpuni hädaohtusid ja wiletsusi täis. Sõjamehena näitas ta Marokkos maurlaste wastu wõideldes rohkesti waprust ja laotas sääl ka oma teise silma; a. 1553 läks ta Portugali laewadega Ida-Indiasse õnne otsima, ja sääl kirjutas ta oma ilmakuulsa lugulaulu „Os Lusiados". Selles laulab Camoëns lusiadide, s. o. lusitanlaste ehk portugallaste suuruse-aja tähtsamast teost, Vasco da Gama reisist Indiasse. Greeka ja Rooma luuletajate kombel astuwad ka tema lugulaulus wanad jumalad, (Mars, Venus ja Bacchus j. m.) tegewusesse, ja luuletaja laseb nendel sündmuste kohta mõjuda. Kodumaale tagasi tulles awaldas ta oma luuletöö, mille kuningale Sebastianiale pühendas, kes siis temale 25 taalri suuruse aastase abiraha määras. Kuna sellest teadagi elada ei wõidud, ja luuletaja sissetulekud koguni kehwad olìwad, elas ta otsata puuduses, ning oleks nälga surnud, kui mitte ta Indiast ligi toodud truu teener ööseti uulitsatel ei oleks käinud oma isandale andeid kerjamas. Suur luuletaja suri a. 1579 armetult ühes haige-

majas, aga 16 aastat hiljemini seati temale tore mälestussammas. „Ta palus oma rahwalt leiba, aga temale anti selle asemele kiwi," öeldi hiljemini Camoënsi õnnetut elu meelde tuletades.

Ka Prantsusemaal hakkas päraſt usuſõdasid kirjanduseline elu kosuma. Siin astusiwad kirjanduseliſe liikumiſe etteotsa Pariſi kõrgematſugu waimukad naesterahwad, kelleſt kõige enam tuntud markiise Rambouilleti (l. rangbujee) proua on, kelle „salong" (wõõraste-saal) kõigi selle aja waimurikaste inimeste kooskäigu-kohaks oli. Peagi ilmus Pariſisse ka mitmeid muid „salongiſid," kuhu kirjanduſe armastajad ja edendajad kokku tuliwad, ilmunud kirjatõõde üle rääkima, wõi oma luuletusi ette lugema. Riigimees Richelieu, kes walitsusewõimu igalepoole ulatada püüdis, tahtis ka kirjanduslikku liikumiſt walitsuſe warju ja mõju alla saada. Tema ettepanekul asutati a. 1635 kuulus Prantsuſe akademia, kuhu 40 tähtsat õpetlast liikmeks kutsuti. Akademia ülesandeks seati, Prantsuſe keelt edendada ja iga sõna tähendust täiesti selgitada; ta liikmed andsiwad ilmuwate kirjanduſetõõde kohta arwustusi ja määrasiwad sellega kirjanduſele ta sihi. Tähtsam asi, mille pääle siin rõhku pandi, oli kirjatõõde wälimine kuju: puhas keel, lõbus kõnewiis ja luuletustes korrajärjeline wärsimõõt; nõuti nimelt wanade Rooma kirjanikkude järelkäimiſt. Selles sihis hakkas Prantsuſe kirjandus pea kosuma ja täienema ning juba 17-ne aastasaja algupoolel ilmusiwad sääl mitmed tähelepandawad kirjanikud; nimelt Pierre Corneille (pjärr kornäij), kes oma näidenditeks tihti aineid muinasajast wõttis, awaldas mitmed tähtsad näitetükid; niisama kirjutas selsamal ajal Pascal (l. paskaal) oma sügawamõtteliſed „mõtted" (Pensées) ristiusu kaitsmiſeks. Aga alles Ludwig XIV. walitsusaeg sai Prantsuſe kirjanduſe hiilguſe ajajärguks, s. o. ta klassika-ajaks.

Kõige kuulsam selle aja ja üleüldse kõigi aegade dramatika ehk näidendite kirjanik on inglane William Shakespeare (l. sheekspiir), kes a. 1564 sündis ja a. 1616 suri. Tema loodud näitlused ei ole ainult ta oma aja päralt, waid neid loetakse ja näideldakse weel nüüdgi õhinaga, ja kõik haritud rahwad on neid oma keelde tõlkinud ja tõlgiwad weelgi. Nendes ilmub inimene kõigi oma woorustega, nõrkustega ja muude omadustega niisama, kui see ikka on olnud, on, ja küll ka olema saab. Shakespeare kujutab tõetruult, aga ülihuwitawal kombel wooruſt, inimeſes walitsewaid tundeid ja kirgesid ning näitab, kuda need inimeſe saatuſe pääle mõjuwad. „Inimesel on oma eneses nii taewas kui põrgu paigal" — see on see kõlbline keskpaik, mille kohta Shakespeare luuletused käiwad; „inimeſe süda on temale a ja o — s. o. kõik kõiges." Shakespeare kujutatud inimeste hingeelu jooned on loomulikud ja hinge omadused — määruslikult üksteisega õiges wahekorras; häädus ja halbtus on tõepäraliſe mõõduga kokkusünnitatud, nii et igast isikust loomuliſes kokkukõlas inimene kujuneb. Tema toodud on niiwiisi „peegliks, milles terwe maailm ja inimeſe-

sugu end kujutatud tunneb olewat.“ Oma näidenditeks ained wõttis Shakespeare pääasjalikult ajaloost; nimelt kujutas ta Inglise kesk-aja kuningaid: kolme Heinrichi, Richardisid jne., aga ka Cäsarit, Antoniust ja Kleopatrat, Daani printsi Hamleti ja weel palju muid.

Ehk küll Shakespeare oma näidendid ägedate usutülide ajal kirjutas, ei ole neis ometi selle aja usulisest märatsusest jälgi näha. Teine kuulus Inglis kirjanik John Milton (l. dshon miltn), sündinud a. 1608 ja surnud a. 1674, on täitsa usuline luuletaja. Tema oli waimustatud puritanlane, aga kirjutas ka riigilisteſt asjadeſt. Nimelt kui üks Prantsuse õpetlane inglasi kuninga Karl I. ärahukkamise päraſt süüdistas, kirjutas Milton ta wastu „Inglise rahwa kaitsmiseks„ raamatu, milles ta rahwa õiguſt petise hirmuwalitseja karistamiseks seletas. Ka wõttis Milton politika-elust osa, kuna ta wabariigi ajal riigisekretär oli. Aga kui a. 1660 Stuarti sugu jälle walitsema kutsuti, pandi Milton wangi ja ta kirjatööd põletati ära. Hiljem sai ta ometi jälle wabaks ja hakkas nüüd suuremoelise luuletöö kallale töösse, mille aineid ta juba nooreſt põlweſt saadik meeles oli mõlgutanud. „Kadunud paradiisis“, mis 12-neks päätükiks on jagatud, laulab ta imelisel luulekeelel patulangemise lugu, kujutab julgel ja kõrgel lendawal mõttekujutusel saadanat, põrgut, paradiisi ja esimest inimesepaari. See luulelugu on niisamasugune, kui Dante kuulus toode „Jumalik näidend“, kuid ta on protestantlises waimus kirjutatud. Hiljemini kirjutas Milton sellele jätkuks weel ka „Jälleleitud paradiisi“ luuletuse-salga, milles Kristuse kiusamiseſt kõrbes räägitakse.[1])

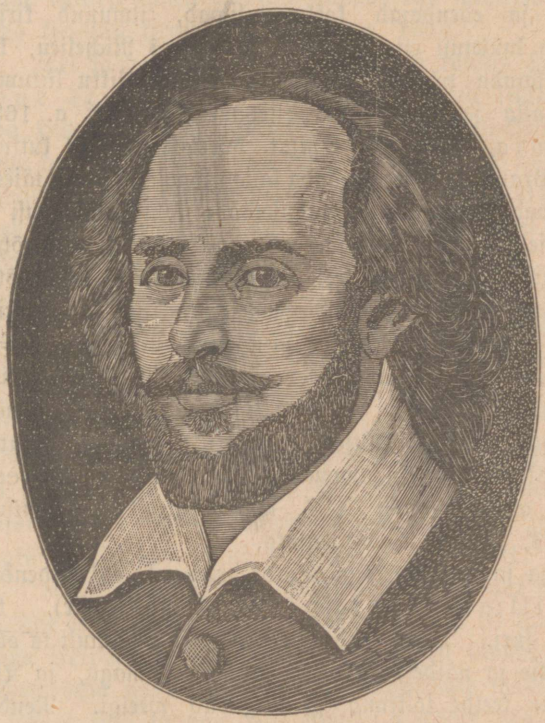

Shakspeare.

[1]) Eesti keeles on mõlemad, lühendatult ja kõnekeeles, ühes raamatus ilmunud: „Kadunud ja jälleleitud paradiis.“ Tõlk. täh.

Saksa tähtsamad kirjanikud olivad ühtlasi ka usupuhastajad. Iseäranis Lutheri kirjatööde tõttu täienes Saksa keel suurelt, mispärast siis seda keelt ka juba kunstluules tarvitama hakati.

Rootsimaalgi sündis selle wägewuse ajal elaw teaduseline ja kirjanduseline elu, iseäranis kuninganna Kristina ajal, kelle koda selle liikumise keskpaigaks kujunes. Kuninganna ise oli oma aja kõige enam õppinud naesterahwas; ta oskas kümme keelt ja oli mitmes kunstis päris kodu. Walitsuse tegewus aga ei meeldinud temale suuremat, tema wäsis selleşt peagi üsna ära, andis siis krooni ja trooni käest (a. 1654), elas edaspidi ainult teadusele ja kunstile ning asus wiimaks Italiasse elama, kus ta koguni katoliku usku läks.— Kristina ajal elas ka „Rootsimaa luule-isa" Georg Stiernhjelm (l. shäärnhjelm). Piiskopp Olav Rudbeck katsus oma ajalooliste uurimistega Rootsimaale suurt minewikku luua. Ajaloo-kirjutajana on ka Johann Messenius tuntud; pääle muu kirjutas ta suure „riimikroonika," milles luulekõnes Soomemaa sündmusi wanemast ajast oma ajani kirjeldas. Teda süüdistati politiliste salaplaanide ja katoliku usu poolehoidmise pärast ja peeti Kajaani kindluses kaua aega wangis. Johanu Stiernhök (l. shäärnhöök) oli kuulus teaduseşetundja. — Aga ka wäljamaalasi kutsus kuninganna Kristina oma kojasse. Nagu eespool kuulsime, elas Cartesius oma wiimsetel eluaastatel sääl, Hollandi tähtjas riigi-õpetuse uurija ja rahwastewahelise õiguseteaduse looja Hugo Grotius elas mõne aja Stokholmis, niisama kuulus Prantsuse tohter Bourdelot (l. burdeloo) ja muud.

Kristina aegseşt õpetuse ja walgustuse püüeteşt sai muişt ka Soomele osaks. Siin mõjus hariduse hääks suuresti Soome ajaloos nii wäga tuntud krahw Peter Brahe, kes esimeşt korda a. 1637—1640 ja teine kord 1648—1654 Soomemaal kindralkuberner oli; tema kõrwal Isak Rothovius, kes a. 1627—1652 Turu piiskopp oli. Mõlemad olivad nad Rootsist pärit, aga oma ametis kodunesiwad nemad täiesti Soome oludesse ja tarwitasiwad oma mõju nende parandamiseks. Nad saiwad rahwa hulgas walitsewa hariduse-puudusega ja ühtlasi ka selle toorusega tuttawaks ning nägiwad ametnikkude kõlwatust, walskust ja rumalust. Brahe käis mitmel korral Soomemaad mööda reisimas, ka selle kaugemateni serwadeni, ja õppis nii maa ja rahwa olu tundma; Rothovius sai oma teated pääasjalikult õpetajate kaudu. Arwurohked kirjad, mida nad Rootsi walitsusele saatsiwad, tunnistawad nende suurest hoolest ja laialiseşt teadmiseşt. Halbtuste põhjuseks arwasiwad nad soomlaste liig wäheşt haridust, kuna Soomes sel ajal õpetuseşaamiseks ainult mõned alguskoolid olivad. Kõrgemaks õpeasutuseks oli Turu kadetrali-kool, mis a. 1630 Rothoviuse tegewusel gümnasiumiks laiendati. Sellepärast soowitas Brahe Soomesse ülikooli asutamist, seşt ainult selle kaudu wõidawat paremaid ametnikkusid saada; wäljamaa ülikoolidesse kõrgemat õpetust otsima wõisiwad aga harwa mõningad minna. Walitsus oligi sellega nõuus ja 1640 a. 15. juunil pühitseti Turu ülikool oma

tähtsale tegewusele. Sellel puhul saatis Rothovius õpetajatele ringkirja, milles selle päewa pidulist pühitsemist kõigel maal soowitas, sest „maailma algusest saadik ei ole Soome rahwas niisugust häädust näha saanud." — Algusel töötas ülikool wäga kitsastes oludes; üliõpilasi oli esimesel aastal 44, aga juba kahe aasta pärast loeti neid 300, kellest ometi suurem osa rootslased olid. Sest ühekssast osakonnast — millessse üliõpilased muude ülikoolide moel ka siin jagunesiwad — oli ainult kolm soomlastele, aga kuus rootslastele; niisamuti oli suurem osa professoriside Rootsist pärit.

Selleşt ajast pääle hakkas kõik Soome waimline ja aateline elu ülikooli kaitse all liikuma, ja see jäi edaspidigi ühtepuhku Soome waimliseks kest-kohaks. Algusest pääle olid sääl mitmed tähtsad mehed tegewuses; nii oskas esimene rektor Petraeus, kuigi Rootsist pärit, nii palju Soome keelt, et Piibli tõlkimisest osa wõttis ja Soome keeleõpetuse kirjutas; Michael Vexionius oli ajaloos, mõttetarkuses ja õiguseteaduses osaw õpetaja ja awaldas nendest ka teaduslisi kirjatööside. Martin Stodius oli tubli Idamaade keelte professor. Oma rohke teadmise ja riigilise tegewuse pooleşt on tuntud Johann Terserus, kes a. 1658 Turu piiskopiks sai; hiljemini süüdistati teda aga wale-õpetuse pärast, kuna ta oma wäljaantud katekismuse seletustes riigi kiriku õpetusest wähe kõrwale oli läinud, ja sellepärast mõistetigi ta ametist lahti, sest kirikuõpetusest peeti siis kitsarinnaliselt kinni. Kuid selleks mõjusiwad ka politilised põhjused kaasa, sest Terserus oli adeli wiha-alune, kuna ta walitsuse tegu mõisate tagasiwõtmises kaitses.

Elawama teaduselise ja kirjanduselise tegewuse pärast, mis ülikooli asutamise tõttu Soomesse tekkis, seati ju a. 1642 Turusse ka esimene trükikoda. Ülikooli raamatukogule pandi Taani sõjast saagiks saadud Aarhusi piiskopi raamatukogu läbi alus. Soome ülikoolis sai teadagi Ladina keel teaduse ja õpetuse keeleks, aga muidu tarwitati ka Rootsi keelt, mis Soomes nüüd ikka enam maad wõtma hakkas. Adelimehed asusiwad nüüd enam aega Rootsis kui seni ja rootsistati sääl ära; ametnikud jälle lahkusiwad koolides ja ülikoolides oma Soome suguşt. Ka oma Soome nimed jätsiwad need, kes kõrgemat õpetust oliwad saanud, nüüd maha, muutsiwad ehk seadsiwad neid Greeka wõi Ladina keele moelisseks. Soomes nii rohkel arwul ettetulewad -us ja ander nimede lõpus on enamasti selleşt ajast pärit. Ometi ei unustatud ka Soome rahwast ära, waid nõutati sellelegi hoolega usulist kirjandust; juba paar aastat ülikooli awamise järele ilmus Soome keeli Piibel (1642). Pääle usulise kirjanduse aga ei tarwitatud Soome keelt mujal awalises elus, kui ainult paari maaseaduse tõlkimises, mida aga ei trükitud. Soome keel jäi üksi lihtrahwa jaoks ning kerkis alles meie ajal haritud keeleks.

XIX.

Ludwig XIV. walitsus Prantsusemaal.

Riigiwalitsejate wõim kaswab piiramataks. — Prantsusemaa ülimused püüawad endist wõimu kätte saada. — Hugenotid. — Richelieu tegewuse siht. — Hugenotid kaotawad iseseiswa seisukoha. — Abeliherrade wõim murtakse. — Seisuste-koosolekud. — Parlament. — Intendendid. — Mazarin. — La fronde mäss. — Ludwig XIV. hakkab ise walitsema. — Tema arwamine walitseja seisukohast ja ülesandest. — Kuningakoda Versailles. — Kuninga auustamine. — Kirjanikud ja kunstnikud. — Colbert. — Tema rahwamajanduseline mõttewiis. — Põlluharimine ja tööstus. — Kaubandus. — Louvois ja sõjakorraldus. — Prantsusemaa wägewus.

Kui usuasjad enam inimeste meeli ei erutanud ja riigimehed oma politikas usuasju enam tähele panna ei tarwitsenud, siis pöörasiwad riigilised püüded jälle oma endisesse olekusse tagasi, kust usukõsimused neid ajutiseks wõõrutanud oliwad. Kesk-aja lõpupoolel oli mitmes Europa maades riigiühisuse kordasaatmine, kindla walitsusewõimu kaitse all, üleüldiseks sihiks olnud; usuõdade lõppemise järele hakati nüüd seda sihti jälle jätkama ja saadeti see kohati täide. Iseäranis Prantsusemaa kosus kindlaks ja wägewaks riigiks, mis hulgaks ajaks Europas juhtiwa seisukoha oma kätte sai.

Juba kuningas Heinrich IV. hakkas, nii pea kui riigis sisemise rahu jalale oli seadnud, eelnimetatud sihis agarasti töötama. Aga kui usumäratseja Ravaillaci (loe rawajak) põueoda a. 1610 ta elu lõpetas, tuli jällegi segane ja rahutu aeg. Pool aastasada — Heinrich VI. surmast kuni 1661 aastani, mil Ludwig XIV. ise walitsema hakkas — oliwad Prantsusemaal ühtepuhku sisemised tülid ja sekeldused, mil ajal endised olud wähehaawal kaotati ja kukutati, ja asemele kujunesiwad uued. Ning käärimise lõpuotsuseks oli wiimati, et a. 1661 kõik lahkpüüded murtud oliwad ja nende kõigi pärijana kuningawõim kõige kõrgemale kerkis.

Prantsusemaa suured isandad, kes usuõdade ajal omawoliliselt talitama oliwad harjunud, astusiwad pärast Heinrich IV. surma suurte nõudmistega

wälja, millele alaealise kuninga Ludwig XIII. eestkostjate walitsus, lese kuninganna Maria di Medici ja nõrkade ministrite juhatuse all, wastu seista ei suutnud. Walitsuse tegewus kihutas weel enam nende upsakust, sest kuna wastikuid suurte rahasummadega lepitada püüti, päristwad need ikka enam ja enam. Nii sai kuninga sugulane, Condè prints, 200,000 tukatit ehk ecut, mis summa uue mässu puhul 450,000 pääle tõsteti, pääle selle weel suure lossi Parisis ning Clermondi krahwikonna; niisama suure summa saiwad Soissonssi krahw ja Bouilloni hertsog. Aga kõigest sellest hoolimata ajasiwad nad ikka oma tulu taga, kuna rääkisiwad, et „kuningate wõimu-aeg on läinud ja isandate aeg tulnud." Ludwig XI. ja püha liiga ajad näisiwad uuesti kätte tulema. Kuid olud olisiwad ometi teised, ja suured isandad ei suutnud nüüd enam niisugust wõimu awaldada kui enne.

Teiselt poolt sünnitasiwad riigis rahutusi hugenotid, kellele Nantesse määruse järele paarsada kindlustatud kohta oli jäetud. Nad olisiwad siis niihästi oma kirikliku walitsuse kui ka erakonna seisukoha õigé eraldatuks, iseseiswaks korraldanud, nõnda et see nagu iseäranis riik riigi sees oli. Nende 806 kogudust olisiwad ringkondadesse jagatud ja need jälle 16-neks prowintsiks seatud, mida koguduste oma walitud konsistoriumide ja sinodide liikmed juhatasiwad, nagu see Kalwini kirikus kombeks oli. Kõige Prantsusemaa protestanti-usu kiriku asju ajas üleüldine sinod, mis ikka kolme aasta tagant kokku tuli. Hugenottidel oli oma sõjawägi. Nad ajasiwad omm aru järele politikat, ja kuningakojas oli nendel kaks walitud usaldusmeest, nende kasude eest seismas. Selge on, et niisugune rahwawõimuline, wabariigi moodi, iseäraline korraldus riigi ühisusele kardetaw oli, kuna päälegi selle sõjawõimud kaunis suured olisiwad. Hugenotid tahtsiwadgi weel oma õigusi laiendada ja kaswatada, nad segasiwad end tihti walitsuse talitustesse, ja 1621 a. tõstsiwad nad walitsuse wastu lausa sõda.

Niiwiisi oli Ludwig XIII. ala-ealisena oleku ajal kuningawõim nagu kõrwale tõrjutud ja tühjaks peetud; „hugenotid jagasiwad temaga riigiwalitsust ja suured isandad talitasiwad nii, nagu ei oleksgi nad riigi alamad," öeldi selle aja kohta. Aga a. 1624 tuli oludesse suur muudatus, sest siis astus Prantsuse walitsuse juhatajaks Luconi piiskopp, kardinal Richelieu (loe rish'ljöö), keda ajalugu tähtsamate riigimeeste hulka loeb. Kuna ta küll katoliku kiriku kardinali auu osaline oli, ei lasknnd ta oma tegewust sugugi kiriku tuludest juhtida, waid oli ainult ja üksi riigimees; kõik muud asjad ja waatekohad pidiwad riigi tulude eest taganema. Tema politika-talitus oli lihtne ja selge, nii sisemistes kui wälimistes asjades; Prantsusemaa suuruse ja wõimu taganõudmine oli ta ülem püüe. Siisemises politikas püüdis ta kuningawõimu tõsta, — kuningas ei tohtinud kellegi poole hoida ega kedagi wihata, waid pidi kõigile ainult õigust tegema; Prantsusemaa tõstmine Europa

juhtiwaks riigiks oli tema wälimise politika otstarbe. Kõikumata sihilise kindlusega ning wastupanemata wõimuga ja kõwadusega töötas ta selle etteseatud määra kätteſaamiseks; kõik wastuseiswad wõimud pidiwad kukutatama, wastuseisjad ise saiwad karistada, kuna awitajatele ja toetajatele tasu anti. Osawa meelega ja kõwa käega tegi ta kõik oma wastu-plaanid, salasepitsused,

Richelieu.

isegi tapakatsed tühjaks; omawastu plaanitsejaid pidas ta oma arusaamise järele riigiwaenlasteks ja neid tabas surmanuhtlus.

Kõigepäält oli waja kõiki Prantsusemaal olewaid lahkpüüdeid ära häwitada. Aga selle järele, kui endised seadlused kaotati, pandi uued asemele. Esiteks tahtis ta hugenottisid kukutada ja nende lahk-oleku (separatismus) wõimataks

teha. Nende tähtsam ja kindlam paik oli La Rochelle linn Garonne jõe suus; seda püüdis Richelieu neilt ära võtta ja viis ise kuninga sõjawäe hulgad seda piirama (a. 1628). Küll katsusiwad inglased, kes Prantsuseriigi wõimu kaswamist kardetawaks pidasiwad, ümberpiiratutele laewastikuga appi minna, aga nende katse ei õnnestanud, ja wäga wisa wastupaneku järele pidi kõwa kindlus end wiimati nälja sunnil alla andma, sest et selle 30,000 elanikust weel ainult 5000 elus oliwad. Selle järel heitsiwad ka muud hugenottide kindlad kohad alla. Niisamuti võideti ka nende muud sõjawäed ära, kellega Rohani hertsog Cevenni mägestikus küll mõni aeg kuningale wastu oli seisnud, kuna Italiast ja Hispaniast abirahasid sai. Richelieu võttis hugenottidelt nende kindlad linnad käest ja keelas nendel oma koosolekute-pidamise ära; nemad pidiwad nüüd oma politikalises olekus sellesama seisukorraga leppima kui muud Prantsuse alamad. Aga usuwabadus jäeti neile alles.

Hugenottide poolt ähwardaw lahkoleku hädaoht oli nii kaunis hõlbuga kõrwale saadetud. Aga pikalisem ja waewalisem oli võitlus printside ja wägewate suurnikkude wastu, keda Richelieu niisamuti tahtis alandada. Ta seletas kuningale: „Ei ole õige, alamaid inimesi karistada, kes nagu ilma warjuta puud on; palju tarwilikum ja mõjukam on suur-isandaid waos hoida.“ Ta astus siis kange käega ka nende wastu wälja ja karistas kõiki wastupanejaid waljusti. Oma terwel ametiajal oli temal nendega ühtepuhku tegemist, ja ta pidi alatasa oma seisukohta ja elu nende sepitsuste, salalepingute ja mässude wastu kaitsma, mida pea iga aasta korrati. Esimesed kardetawad wastased oliwad mõningad kuninga wenna, Orleans'i hertsogi, sõbrad, kelle püüe oli Ludwig XIII. troonilt tõugata ja Orleans'i hertsogit kuningaks tõsta, kes siis Austria printsessi Anna abikaasaks võtaks ja selle läbi nende kahe, seni waenulise riigi wast-olu lepitaks. Kuid salaleping tuli ilmsiks, mille järele mitmed kõrgemad isikud surma mõisteti, teised wangi pandi või maalt wälja aeti; 18-ne aastane Orleans'i hertsog alandas end ja palus andeks, kuna edaspidi lubas „neid armastada ja austada, kes kuningat ja kuningannat armastawad“, ja sõnakuulelikult võttis ta nüüd oma abikaasaks ühe kõrgemat sugu neiu, keda Richelieu enne temale oli walinud. Ka kuninga ema, Maria de Medici, oli kardinali wastane ja wihkas teda, kuna see tema tujusid täidesaatmast takistas; ta püüdis kuninga abil Richelieu'd kõrwale tõrjuda. Kord ta küsis lausa oma pojalt: „kas ta siis tõesti alamat teenijat oma emast paremaks peab.“ Kuningas nagu häbenes ja läks äkki päälinnast ära Versailllesse (l. wärsai'sse). Richlelieu arwas seda kuuldes juba oma ameti kaotanud olewat ning hakkas end äraminekule walmistama. Aga kohe järgmisel päewal kutsuti ta kuninga juurde, kes temale ütles: „Teenige aga truuisti ka edaspidigi mind nagu seni, ja mina kaitsen Teid kõikide wastu, kes Teile hukatust otsiwad.“ Sest kuigi wägewa ministri wõim ja woli kuningale enesele wahel wastumeelselt tundus, oskas ta ometi suure riigimehe tõõst

lugu pidada ja hoidis teda ametis, kuna ta ise walitsemisega korda ei saanud. — Prantsusemaa wastik naaber Hispania katsus küll sellega Richelieu'le kimbatust teha, et wahel wastikutele isandatele abi andis. Kord kogus üks Soissons'i krahw kõik rahutud mehed oma ümber, et kardinali wastu sõda tõsta, ja sai ka Hispaniast 7000 meest appi, aga ta wõideti ära. Hiljemini tegi kuninga armuosaline koja-ametnik, noor Cinq-Mars (l. sänk-mars), Hispaniaga lepingu kardinali kukutamiseks, kuid Richelieu sai lepingust ärakirja kätte, saatis selle kuningale, ja Cinq-Mars mõisteti surma. See oli wiimane salaleping, sest ju selsamal aastal (1642) suri Richelieu.

Nõnda tegi Richelieu kõigi adeli-herrade plaanid ja püüded tühjaks, aga selle kõrwal wähendati nende wõimu ka ühtepuhku. Adelimeeste kindlad linnad, mida otse maakaitsmiseks tarwis ei olnud, häwitati ära; kõrged ametid, mis nendele suurt wõimu ja mõju andnud, lõpetati ära, nagu suur-admirali amet, kelle käes laewastiku ülemwalitsus oli, ja konnetabeli amet, kellel jälle sõjawäe ülemjuhatus oli olnud. Maakondades ei olnud adeliherradel ammugi enam seda iseseiswust, mis neil kesk-ajal oli olnud, aga ikkagi oli nendel maa-omanikkudena suur wõim ja mõju, mida nad juhtuwal korral kurjasti tarwitada wõisiwad. Richelieu wõttis sellepärast nendelt peatselt kõik tegewuse ja wõimu ära, kuna wälimise aun nendele alles jättis, sest et selleşt ei olnud kahju karta.

Alates 1302 pääle, mil kuningas Philipp IV. rahwa abi oma wõitluses paawsti wastu mõjuwalt tarwitas, oli Prantsusemaal riigiseisuste-kogu (les états generoux) üheks riigi tegewaks wõimuks, ja see oli üleüldiste asjade talitusе kohta palju mõjunud. Richelieu aga tegi sellelegi lõppu, mille juures temale ka suurt wastuseismist ei olnudgi, sest et Prantsuse saadikutekogul üksmeel puudus, mis sellele tõsist wõimu oleks andnud.

Seisuste järele kokkuseatud saadikutekogu on enamasti ikka oma iseloomu poolest nõrk, sest harilikult püüab iga seisus pääasjalikult oma tulude eest seista ja paneb üleüldisi maa ja rahwa tulusid alles teises reas tähele. Selleşt aga sigib üsna loomulikult seisuste eneste wahele kadedus ja riid, mis nende tegewust ja wõimu suurelt nõrgendab. Niiwiisi oli asjalugu ka Prantsusemaal: Adeli- ja waimulik seisus pidasiwad end muudest paremaks ja waatasiwad „kolmanda seisuse“ (kodanikkude) pääle üle õla. Maksumaksmisest ei tahtnud nad pisematgi osa wõtta; riigipäewal a. 1614 ütles waimulik seisus lausa: maksu-nõudmine waimuliku seisuse käest olewat otse Jumala riigi häbistamine.

„Kolmas seisus“ jälle püüdis muidugi enam wabameelsemalt talitada ja nõudis, et terwe maa tulud seisuste eratuludest kõrgemale seataks. Asjakohaselt kõneles keegi kõnemees 1614. a. riigipäewal: „Prantsusemaa on kolme seisusekihi ühine ema; ta lasteşt on kirik wanem, adeliseisus teine, ja noorem on kolmas seisus.“ Seda kõnet aga pandi adeliseisuses wäga pahaks, öeldi sündmataks ja mindi kuninga juurde kaebama, mille juures seletati, et „nende ja meie wahel on wahe niisama suur, kui isanda

ja teenri wahel.“ Riisuguſel asjalool oli muidugi kolmas ſeiſus, kes küll asja-korras paranduſi korda ſaata tahtis, ſelleks wõimetu; aruſaadaw on ſiis, et ta oma õiguſeſt, riigipäewaſt oſa wõtta, ſuuremat ei hoolinudgi ja walmis oli ſelleſt lahkuma. Ja ſellepäraſt ütles ſelle eſimees nimetatud riigipäewal lauſa, et tarwiline on, riigiwalitſejale piiramata wõimu kätte jätta; kuningas olgu kõigekõrgem ſeaduſeandja ja tema ſõna kuulgu kõik — aga ta pangu ka need paranduſed toime, mida rahwas igatſeb. Nõnda wõis kuningas endale hõlbſasti kõige ſelle wõimu omandada, mis ſeni ſeiſustekogul oli olnud. Richelieu ei kutſunudgi riigipäewa enam kokku, mille üle ka mingit nurinat ega rahutuſt ei ſündinud. Sellega jäi 1614-ne a. riigipäew wiimſeks (alles a. 1789 tuli ſee jälle kokku, aga hakkas ſiis ka kohe riigikorda muutma).

Saadikutekogu kõrwal oli Prantſuſemaal ka parlament olemas, kuid ſee oli hoopis teiſtſugune kui Ingliſemaal; ſiin oli ſee õieti kõrgem kohtukoda, mis keſk-ajaliſeſt kuninga-laenuliste kohtukojaſt wälja kujunenud oli, ſellega ſiis otſe ametikoht. Aga kui riigipäewa enam kokku ei kutſutud, ärkas parlamendis oma jagu iſeſeiswuſe-tunnet; ſee tahtis nüüd ka Ingliſe parlamendi moel rahwa tulude eeſt ſeista, ſellega nagu rahwa aſemikuks olla. Nagu muudgi kõrgemad ametid, oli ka parlamendiliikme amet pärandataw, ſ. o. läks iſa käeſt pojale, mis asjalugu muidugi ta liikmete ſeiſukoha kindlamaks tegi ja nendele enam julguſt andis. Oli moeks ſaanud, et kuninga määrused Pariſi parlamendile ette pandi ja ſelle aktidesſe üles kirjutati, enne kui need ſeadusteks wälja kuulutati. Kuna ſee ſeni ainult harjunud kombel nii tehti, hakkas nüüd parlament ſeda oma õiguſeks pärima ja ſelle mõjul kuninga tahtmiſele wastu ſeisma, kuna mõnda määruſt oma aktidesſe kirjutamaſt tõrkus, nimelt uute makſude nõudmiſi, mida Richelieu tegewuſel ühtelugu pääle pandi, ja mis tõepooleſt rahwaſt liialt koormaſiwad. Aga ſääl ſammus Ludwig XIII. iſe parlamendi koosolekule ja käneles ſääl wägewaid ſõnu, mis päris ähwarduſeks läkſiwad: „Kui te weel mu tahtmiſele wastu ſeiſate, ſiis ma wõtan ja lõikan teie küüned nii nüriks, et ſee walutab,“ kuulutas kuningas. Ja ſiis oli parlamendi iſandatel weſi ahjus. Ei aidanud palwed ega ſeletuſed ühtigi, mehed pidiwad ſõna kuulma.

Sellel wiiſil talitades pidiwad kõik era-wõimud murduma, ja ehk küll wastuſeismine muidugi kohe koguni ei raugenud, ſattus riigiwõim ometi täitſa kuninga, wõi õieti küll ta juhtiwa miniſtri kätte. Riigi-asjade talitamine jäi nüüd walitſuſe määratud ametnikkude hooleks, kes ſiis muidugi üsna miniſtri mõju all ſeiſiwad. Kuninga nõukogusſe (konſelje), mis nüüd tähtſam riigi-amet oli, kutſus walitſeja liikmeteks, keda arwas. Ja Richelieu katſus kõigiti adelimehi ja waimulikkuſid ſinna ſaamaſt takiſtada, kuna nendeſt enam wastutõrkumiſt kartis. Maakondadesſe aga määrati ülemateks ametnikkudeks n. n. „intendendid,“ kes ſääl kuninga aſemikud oliwad, ſeega ſiis kohtu, awaliku korra, raha-asjade ning ſõjawäe-korra üle walwaſiwad; nende järgiwaatamiſe

all seisiwad kõik muud ametnikud. Ehk küll nende wõim suur ja laialine oli, ei saanud nad siisgi walitsusele üle pää kaswada, sest kuningas wõis neid ametisse panna ja jälle lahti lasta, mil aga arwas. Enamasti wõeti need ametnikud kolmandast seisusest. Ja nende kaudu tundus kuninga wõim üle terwe riigi, selle kaugemateni urkadenigi.

Wägew minister Richlieu suri a. 1642, ja juba järgmisel aastal läks ka ta'isand Ludwig XIII. hauda. Järgmise 18=ne aasta jooksul oli riigi asjade juhtimine kardinali Mazarini (l. masaräng'i) hooleks, ja sellel oli niisamasugune iseseisaw seisukoht kui enne Richelieul. Niisama kui ta eelkäija, oli ka Mazarin Italia mees, aga ta oli juba Prantsusemaal kodunenud, kuhu teda Richelieu oli kutsunud, kes ta riigimehelist osawust tähele oli pannud. Wägew minister oli Mazarinile ka kardinali=nime nõutanud ning teda igapidi oma järeltulejaks kaswatanud, kelleks siis ta ka ilma mingi takistuseta sai. Ja kui siis pea ka kuningas suri, kuna ta pärija Ludwig XIV. alles wiie aastane laps oli, jättis lesk kuninganna terwe walitsuse=wõimu ministri kätte.

Mazarini tegewuse sihiks oli Richelieu püüete lõpulikult täidesaatmine. Ta wastu aga seisis weel jaolt see wana Prantsusemaa, keda Richelieu weel koguni maha suruda ei suutnud. Mazarini wõitlusewiis aga oli hoopis teist laadi kui ta suure eelkäija oma, sest ta iseloomus ei olnud niisugust waljust ja kangust kui sellel, ta oli enam painduwam, kuid sellepärast ometi mitte nõrk; ta oskas juhtuwal korral ka tagasi astuda, kui märkas, et asjaolud seda nõudsiwad, ja ootas siis oma ettewõttele paremat aega; temal oli moeks öelda: „aeg ja mina". Kaks korda sunniti ta kognni riigist wälja minema, aga sellest hoolimata ei lahkunud ta oma wõimu seisukohast.

Riigi raha=asjad olisad halwal korral, sest alaline sõda Habsburi sugu walitsejate wastu, niihästi Saksa kui ka Hispaniamaal, nõudis suuri kulusid ja pääle selle sattus suur osa riigi wara ülekohtusel teel ametnikkude taskusse; isegi Mazarin kogus omale päratu waranduse kokku, kuna Richelieu waeselt suri.

Suure maksunõudmise tõttu oli rahwas päris waeseks jäänud, ja mitmed lood, mis sest ajast teada, kujutawad selle ränka puudust ning suuri kannatusi. Aga kuigi maksusid ühtepuhku juurde lisati, ei suutnud riik ometi 1648 a. oma wõla eest enam intressi maksta. Selle mõjul ilmus mitmel pool lausa nurin walitsuse wastu ja Pariisi parlament asus selle wastuseisu juhatajaks; see astus suurte nõuetega ette, kuna seletas, et ta riigis olewaid halbtusi parandada tahab. Walitsus tahtis liikumist wäewõimul maha suruda ja laskis mõningad parlamendiliikmed wangi wõtta; sellega aga kallas ta õli tulesse, sest üleüldine arwamine oli nende poolt. Pariisi uulitsatele ehitati barrikaadid, mida hiljem nii mõnda korda weel sündis; ja nõnda algas pikaline kodusõda (1648—1652.) Isegi printsid ja muud ülimused heitsiwad parlamendi poole, et kuningawõimu liialise kaswamise wastu seista. Walitsuse

poolehoidjad jäiwad wahel küll kimpu ning ka Mazarin pidi paar korda Pariſist ära põgenema; kuid ometi ei ſuudetud aastaſadade jookſul ikka enam kõwenenud kuningawõimu enam murda. Ja üleüldſe ei tahetud ſelleſt mäſſuſt ſuuremat

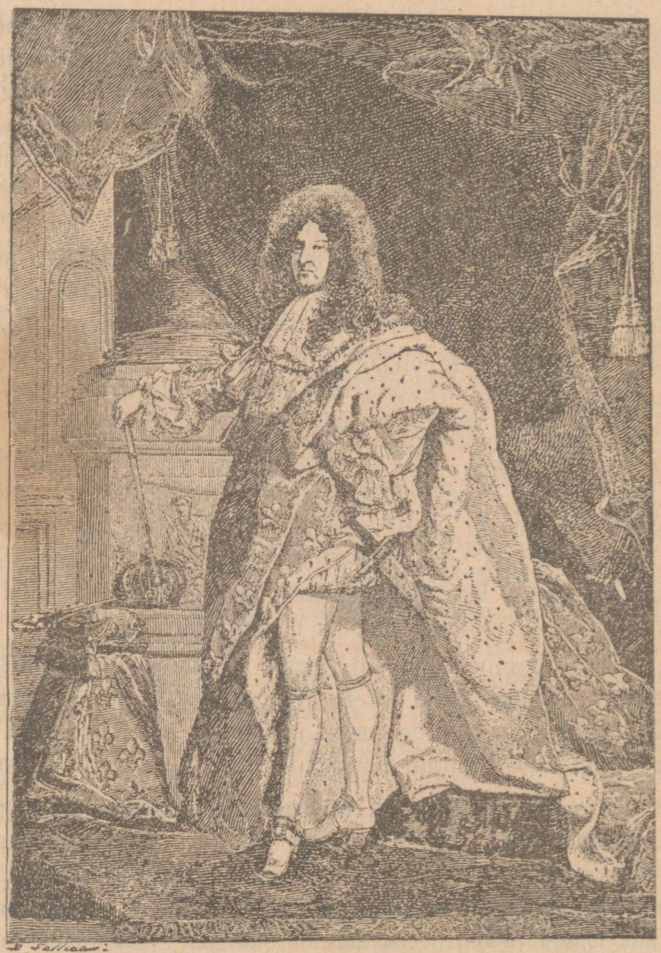

Ludwig XIV.

hoolidagi; juba ſellele antud nimetus „la fronde“ tunnistab ta kohta põlgtuſt, ſeſt ſee ſõna tähendab lingu, mida Pariſi uulitſapoiſid omawaheliſes kiſklemiſes tarwitaſiwad. A. 1652 ſai ſüdi kindral Turenne Pariſi St. Antonia alewis wastikute üle ſuure wõidu, mille järele wastupanek aegapidi rauges;

Mazarin pööras Pariſi tagaſi, wägewam kui kunagi enne. Ja ſelle järele ei olnud Prantſuſe kuningawõimul enam kedagi wastupanejaks, kõik alandaſiwad end waguſi ta juhatuſe alla; uue-aegne „abſolutismus“ ehk piiramata ainuwalitſus oli oma täiuſe tipule ſaanud, ja Ludwig XIV., kes a. 1661 iſe walitſema aſus, oli ſelle walitſuſewiiſi tublim ning tugewam täitja.

Prantslaſed nimetawad Ludwig XIV-dat *Suureks*, kuna tema ajal Prantſuſemaa ſuuruſe, wägewuſe ja hiilguſe-aeg oli; õieti aga ei wõi teda mitte nende ajaloo ſuurte meeste liiki lugeda, kes ajalookäiku uutele radadele on juhtinud. Ludwig XIV. wõttis walitſuſe alles ſiis oma kätte, kui Richelieu ja Mazarin juba kuningawõimu piiramataks oliwad teinud; nii ei olnud temal enam waja, kuningawõimu kaitsmiſeks tööd teha. Aga igatahes oli ta oma eelkäijateſt ſelle pooleſt ees, et ta walitſuſe asju muude hooleks ei jätnud, waid neid täie hoolega ja tublidusega iſe juhtis. Sel korral oldi küll Prantſuſemaal juhtiwa miniſtri walitſuſega nii ära harjutud, et miniſtrid päris imeſtaſiwad, kui kuningas nendele Mazarini ſurma järele küſimiſe pääle, kelle kätte nad nüüd asjad lõpuliſeks otſuſtamiſeks peawad andma, lihtſalt wastas: „Minule!“ Riigikantslerile ütles ta: „Selleſt ſaadik olen ma iſe oma eſimene miniſter ja ma nõuan ning määran, et Teie midagi minu lubata ei kinnita.“ Ludwig ei ſallinudgi oma kõrwal kedagi wõimſamat meeſt, kes kudagi iſeſeiswuſt awaldada oleks wõinud, waid ta tahtis ainult alandliſi teenrid, ſõnakuuljaid käſutäitjaid. Sellepäraſt laskis ta riigiwara-asjade ülemat Foquet'i (l. fokee), kes omale wäga ſuure rikkuſe oli nõutanud, toredaſti elas, iſeäranis aga ka teaduste ja kunſtide toetaja tahtis olla, wangi wõtta ja kohtu kätte anda; mees mõisteti riigiſt wälja, kuningas aga arwas ſeda karistuſt liig kergeks ja määras temale eluaegſe wangipõlwe. Ludwig XIV. otſis ja walis oma abiliſed iſe, ja ſelles asjas oli temal tõesti teraw ſilm, ſeſt ta oskas õige ruttu inimeſi tundma õppida, niiſama ka asjade kohta õiget arwuſtuſt anda. Oma wälimiſes olekus oli ta päris auwääriliſe walitſeja eeskuju (tüüpus); ta kõnes ja ümberkäimiſes tundus kuninglik wõim; ta ligiolekul tundſiwad iſegi ſuured ülimuſed end nagu wäetiteks, ja nad alandaſiwad tõrkumata ta alla.

Niiſama oli ſellel walitſejal ka ſuur ja kõrge arwamine kuninga ſeiſuſeſt ja ta tegewuſeſt; tema meeleſt tuli ſee wõim otſe Jumala eneſe käeſt ja oli ſiis üks oſa ſelleſt. „Tema, kes kuningad maailma ſaatnud, tahab ka, et neid kui tema aſemikkuſid auuſtataks; niiſama on üksi Temal õigus, nende tegewuſt arwuſtada, ei kellegil muul; tema tahtmine on, et igaüks, kes alamaks ſündinud, walitſeja ſõna ilma mingi kahtlemata kuulgu,“ nii ſeletas Ludwig XIV. iſe.

Ja ſarnaſelt kujutas ka kuulus piiskopp Boſſuet (l. boſſüee) ſelſamal

ajal kuningawõimu laadi; ta õpetas pääle muu: „Jumal iſe on tõſine walitſeja; ta ſeab aga rahwaste üle kuningad nagu oma miniſtriteks ja walitſeb ſiis nende kaudu.“ Ning: „Kuningale wasturääkimine on niiſama ſuur kuritegu kui Jumala teotamine.“

Niiſuguste õpetuste põhjuſel pidas Ludwig XV. muidugi oma päris ja täieliſeks õiguſeks, Prantſuſemaad üsna ja täitſa oma ſoowi ja meele järele walitſeda; riigialamate omandust wõis ta oma aru järele tarwitada, ka nende elu oli tema wõimu alla antud, ta wõis neid wangitſeda ja wabastada, nagu ſeda õigeks arwas. Aga weel kaugemalegi läks ta mõte: Kuningas luges oma õiguſeks, iſegi oma alamate ſüdametunnistuſt ja uſuliſi mõisteid oma aru järele juhtida. Nii ſiis ühe ſõnaga: Kuningas oli riigis pääks ja hingeks; terwe riik oli nagu temaſſe ära ſulanud, kõik elu ja olu oli tema meelewalla all. Sellepäraſt wõis küll Ludwig XIV. täie õiguſega ſelle uhke ſõna öelda, mis ſeſt ſaadik lendſõnaks on ſaanud: „Riik olen mina!“ (l' Etat, c'est moi.)

Walitſeja kohuſeks aga oli jälle, alamate hääkorra eeſt hoolitſeda. „Meil ſeiſab oma alamate tulu enne ja enam ſilmas, kui meie eneſe oma,“ ütles ſeeſama kange iſewalitſeja: „ainult nende tuluks peame ſeaduſemääruſi andma, ja ſeda wõimu, mis meil nende üle on, oleme kohuſtatud, ainult mõjuwalt nende õnne eeſt töötamiſeks tarwitama.“ Ja tõesti ei unuſtanud ta kunagi oma lõbuduste-palawikus tööd ära, waid igapäew kulutas ta 6—7 tundi walitſuſe-talitusteks. Ta järeltulijad aga tahtſiwad küll ſuuruſes ja toreduſes kuninga moodi olla, kuid tõſiſe tegewuſe unuſtaſiwad nad ära, kuningawõimu ainſaks tundemärgiks jäi ſuur hiilgus, ja ſellega läks aſi nurja. — Walitſuſe-maſina käigu jättis ka Ludwig XIV. nii, nagu ſeda Richelieu oſaw käſi oli korraldatud; riiginõukogu, kuhu kuningas printſiſid, parlamendiliikmeid ja muid kõrgeid ametnikka kutſus, oli walitſuſe keſk-kohaks, mille kaudu kõik aſjad käiſiwad. Kogu iſe jagunes mitmeks oſakonnaks. Miniſtriſi oli kuus, ja neid wõttis kuningas enamaſti kolmandaſt ſeiſuſeſt, niiſama ka maakondade üle walitſewad intendendid.

Aga Ludwig XIV. ei leppinud ainult piiramata wõimu omandamiſega, waid ſee pidi ka wäljaspoolt ſilma paiſtma. Kuna kuningas Jumala aſemik maa pääl oli, pidi tema auukõrgus iga päew nähtawale tulema; ta nõudis endale alatiſt auuandmiſt, õieti kumardamiſt. Verſailles (l. wärſaj) loſs oli kuninga kumarduſe pääpaigaks. Siia waikſesſe kohta, wähe maad Pariſiſt eemale, oli Ludwig XIV. elama aſunud, kuna rahutus Pariſis elamine temale ei meeldinud. Seniſe metſa aſemele kerkis ſinna nüüd kuninga tore palee, oma päratute ſaalidega ja muude hoonetega. Ehitamas ja ehtiamas oliwad ſeda üksteiſe wõidu Prantſuſe kuulſamad ehitusmeiſtrid, kujuraiujad ja maalijad. Ilmaasjuure ja toreda õue ſelle ümber walmiſtas Le Nôtre ſelle aja peenemaiſt

järele; ei levitud looduse loomuliku iluga, waid igal pool ja igas asjas pandi inimesekäed seda tagant järele aitama. „Tehti pikad noolsirged puiesteed, kaewati koopad ja tiigid, ehitati toredad purtskaewud wett wälja sülitama, ja seda kunsti-tegewust ilustama seati weel lisaks hulgal kujusambaid. Isegi puud pandi teisel moel kaswama kui nad loodud; nad kujutati tasasteks seinteks ehk lõigati ümargusteks kuulideks wõi mõne looma kujuliseks. Muidugi kerkis kuninga palee ümber peagi pikk rida printside ja muude suurnikkude kodasid, kes ka kuninga järele sinna kolisiwad, sest Ludwig XIV. tahtis kõike, mis iganes suur, auus ja tore oli, oma ümber koguda. Suured mõisnikud, kes hiljuti alles wisalt kuningawõimule wastu seisnud, jätsiwad nüüd oma maakondades olewad lossid ning mõisad maha ja läksiwad Versaillesse. Ja siin sai nendest suurnikkudest nagu kuninga kumardamiseks tarwiline preestrite-liik. Kõik, mis oli ja elas, oli seda Jumala armust, ja kuninga paha meel lükkas wastutõrkujaid jälle õnnetusesse. Ajaloo-kirjanik Bruyère kirjutab: „Ainult würsti waade saadab kuningateenrile õnne."

Kõik talitus ja tegewus selles kuninga-kumardamises käis kindlate eeskirjade järel, millest pisemat kõrwale põigata ei tohitud. Hommiku-warakust õhtu-hiljani keerles kõik koja-elu kuninga kõrge isiku ümber. Kell 8 hommikul läks ligem kammerteener teda üles äratama, ja selle järele tuliwad ta juurde koja-ametnikkude hulgad, üks teise järele; riidepanemisel, pesemisel, habemeajamisel ja pääkatte päha panemisel oli neid ikka terwe rida kuninga ümber. Tähtsam printsidest ulatas temale särgi, kammerteenrid hoidsiwad selga pannes käiksteist. Igal kõrgel kojaametnikul oli oma isetegewus: üks sidus kuningale mõõga wööle, teine pani paruka päha, kolmas köitis kaelaräti kaela jne. Määratud eeskirjade järele käidi kuningaga palwele saates ja söögilaual olles ümber, kus kõrged isandad toitusid pakkusiwad, niisama jahile minnes ja teed käies; isegi magama minekul oliwad oma täpipäält korraldatud määrused maksmas. Kuninga magadiskammer oli püha paik; ka kõrgemat sugu isikud pidiwad ta woodist mööda minnes auu andma. Ainult kuninga isiku teenistuses oli umbes 4000 inimest, aga pääle selle oli kuningannal, troonipärijal ning ta abikaasalgi weel ise-oma koja-elu suure teenijate-karjaga. Ega olnud ainult Versailles kuninglik palee, waid neid oli mujalgi mitmeid, kus kuningas oma kaaskonnaga wahete wahel elutses. Ja kuningakoja eeskuju kihutas mõjuwalt mõisnikkusid sedasama moodi järele tegema; nad kulutasiwad oma elu tühjas hiilguses ja tööta olekus, millega maale mingit tulu ei toonud, küll aga aegapidi muude seisuste juures enda wastu wiha ja kadedust äratasiwad.

Weel oli Ludwig XIV. püüe, oma koda ka Prantsuse waimusuuruste asupaigaks teha, milleks ta sinna selle aja suuremad kirjanikud ja kunstnikud kutsus. Teadagi oli selle sihiks, et ka need oma wõimu kuninga kiituse kuu-

lutamiseks töösse paneks. Pierre Corneille (l. pjärr kornäi) ja Jean Racine (l. shang rasiin) kirjutasiwad tähtsaid kurbnäitemänguśid; kuningakoja jaoks sepitses kuulus pilkenäidendite kirjutaja Molière (l. moljäär) — pärisnimega Jean Baptiste Poquelin — oma lõbunäidendid (komedia). Kuigi need selle aja kohaselt on loodud, ei ole nende wäärtus weelgi kadunud; hiljeminegi on need palju etendatud ja muudesse keeltesse tõlgitud. Selle aja kirjanikkudelt päriti kõige päält, et kirjatöös kaunis kuju, kõlaw keel ja korrajäreline wärsimõõt olgu. — Kirjanikuna tuntud on ka selle aja suur kõnemees, eelnimetatud piiskopp Bossuet (l. bossüe). Oſaw muinasjuttude kirjutaja oli La Fontaine (l. fontään); see ei elanud aga kuningakojas. Piiskopp Fenelon oli ka kuninga kojanik, kus temale koguni troonipärija õpetamine oli usaldatud, aga kuna ta mõtteid awaldada julges, mis iśewalitśuse oluga ühte ei sündinud, śattus ta waenu alla ja pidi kuningakojaśt ära minema. Oma kuulsas kirjatöös Télémaques, mille aine Greeka ajaśt on wõetud — justustus puutub nimelt Odyśseuse poega — kujutab ta wabariiki eeskujuliseks, mille päraśt seda kauni õigusega nagu mõneks laidu-awalduseks Ludwig XIV. iśewalitśuse wastu wõib arwata.

Ka mitmed tublid kunśtnikud oliwad Ludwig XIV. ajal tegewad ja tõśtśiwad kuningakoja auu ning hiilguśt. Anderikas ehitusmeister Manśard walmistas Verśailles ja Trianoni kuningapaleede ning mitme muu śuuremoelise ehituse plaanid. Nendes ehitustes ilmuw täieline kokkuköla, mis ehituse üksikute osade wahel walitśemas on, annab ehitustele wägewalt mõjuwa ning auuwäärilise kuju (wäljanägemise), aga teeb neid ühtlaśi ka ühekülgseks, igawaks ja raskeks. Kujuraiujateśt on Pierre Puget (l. püśhee) nimetada, kes renäśśansśi-aja Italia meiśtriite järelkäija oli. Maalijateśt kuulśam oli Le Brun kes oma mõjuwate ja kaunite piltidega Verśailles losśi rohkelt ehtis. Kunśtnikud tarwitasiwad oma osawuśt ja annet kuningawalitśuse hiilguse ja wägewuse tõśtmiseks, nagu seda kesk-aja kunśtnikud kirikute ehitamiseks ja kaunistamiseks oliwad teinud. Kesk-aja kunśt oli Jumala auustamise jaoks; Ludwig XIV. ajal aga oli selle keskpaigaks kuningakoda ning selle otstarbeks kuninga kõikwägewuse ettetoomine ja ülistamine.

Muidugi teada, tarwitati kõige selle suuruse ja hiilguse ülespidamiseks otśatu śuurt rahakulu. Näituseks arwati Verśailles losśi ehituskulu umbes 100 miljoni rubla pääle; mitmed miljonid kuluśiwad iga aasta koja-ametnikkude palgaks ja ülespidamiseks, kunśtnikkude ja kirjanikkude abirahadeks ning mitmetśugu lõbude jaoks; hiljemini neelas weel śuur sõjawägi ning mitmed śuured ja pikaliśed sõjad päratud śummad ära. Aga seda śuudeti kanda, seśt Ludwig XIV. aegne Prantśusemaa śuurus tuli ka selle ainelise waranduse śuuremoeliśes kośumiśes nähtawale. Ning see oli pääasjalikult selleaegse tubli ja osawa śiśemiste asjade miniśtri Jean Baptiste Colberti (l. shang baptiśt kolbääri) tegewuse wili. Otśata śuur töötõim, oma talituśes selged ja kindlad põhjusmõtted,

elaw armastus rahwa wastu, kelle ränka maksukoormat ta wõimalikult kergitada püüdis, kõige enam aga piiramata truudus kuninga wastu, oliwad selle mehe omadused. „Waja on wähemates asjades kopikaid kokku hoida, aga miljonid peab keelmata kulutama, kui Teie auusus seda tarwitab", kirjutas ta korra kuningale. Tungiwalt oligi riigi raha-asjade korraldajaks osawat ja tublit meest waja, sest Heinrich IV. ministri Sully ajast saadik oli rahaasjandus ühtepuhku halwemaks ja wiletsamaks läinud; tulud ei ulatanud sugugi kulude katmiseks, ja maksude kogumisel tarwitati igasugust kelmust. Maksude nõudmine oli ametnikkudele rendi pääle antud, nagu wanasti Rooma riigis; selle tagajärg oli muidugi, et suurem osa maksusid rentnikkude tasku jäi. A. 1661 loeti maksusid umbes 82 miljoni rubla pääle, kuid sellest summast saadi riigikassasse ainult 30 miljoni; riigi kulud aga oliwad 60 miljoni, nii et siis 30 milj. puudus tuli. Riigi wõlg oli juba 430 milj. rbl. pääle tõusnud, ja selle eest oliwad suured kasud (intressid) maksta. — Riigi rahaasjadesse saatis nüüd Colberti osaw käsi suure muutuse; ta seadis kulud ja tulud õigesse tasakaalusse ja mõistis oma talitusega maksusid nii palju tõsta, et neid a. 1683 (mil ta suri) juba 112 miljoni sisse tuli, millest ainult 23 milj. kogujate ja wahetalitajate kätte jäi, aga 89 milj. sai riigikassa — sellega kolmewõrra rohkem kui enne Colberti. Selle juures kergendati ometi weel pärismaksu ehk pääraha (la taille) suurust, mis maks pea ainult kodanikkude ja talupoegade kanda oli. Colbert pani maksu-asjus hää korra ja walju järelwalwamise maksma, ning lisas kaudseid maksusid, iseäranis waitse- ja ehte-asjade, nagu: tubaka, weini, mängukaartide pääle jne., mis maksud siis enamasti jõukamate kanda läksiwad. Kõigepäält aga edendas ta mõjuwalt riigi ja rahwa tuluhallikaid, mille läbi rahwa maksuwõim kaswas.

Colberti rahwamajanduseline mõttewiis, mis 17. ja 18. aastasajal Europas üleüldine oli, käis oma olu pooleşt Ludwig XIV. politilise sihiga ühte, sest wabadus ja isetegewus oliwad ka majanduses tundmatad. Maaharimist püüti mõnesuguste seaduse-määruste andmisega edendada ja tõsta. Colbert käskis talupoegi soosid kuiwatama hakata, keelas wõlgnewa maksu eest tööriistade pandikswõtmise ära, andis määrusi metsahoidmise ja wee-õiguse kohta ning laskis hobusetõuu parandamiseks Afrikast ja Daanimaalt teist tõugu suguloomi tuua jne. Ilma-maata rahwa elu kergituseks püüdis ta wiljahinda wõimalikult madalal hoida, aga wiljaga wabalt kauplemist ta ei sallinud, ega lubanud seda mitte üheşt maakonnast teisesse wiia, kuna selleaegse üleüldise arwamise järele wilja wäljaweost maale puudust ja näljahäda tulema kardeti.

Aga weel suuremal mõõdul kui maaharimise eest, hoolitses Colbert kaubanduse ja tööstuse edenemise eest, sest neist elukutsetest tuli riigile raha wäljast sisse, ja selleaegse n. n. „merkantilise" rahwamajanduselise põhjusmõtte järele oli kõige rikkuse aluseks ja tundemärgiks raha,

mispäraſt ſeda igapidi oma maal püüti kinni pidada ja muudelt maadelt weel liſa nõutada. Ja ſellel põhjuſel oli ſiis ka waja, oma maa töösſtikku nii kaugele tõsta, et wäljamaalt midagi kaupa ſisſe tuua ei tarwitſeks, waid otſe wastuokſa oma maa tooteid wälja ſaata wõiks, nii et ſelle tõttu raha maale tuleks. Nagu enne öeldud, oli Prantſuſemaa tööstus küll juba kuninga Franz I. ajal tubli alguſe ſaanud ja Heinrich IV. ajal ſuurelt kaſunud, aga ikkagi kutſuti weel nüüdgi oſawaid töölisi wäljamaalt, ja riik andis tööſtuſe ettewõtete jaoks tarwilikku abi. Et tööpäewade arwu tõsta, laskis Colbert 17 ſeniſt kiriklikku pühapäewa ära kaotada; ka tahtis ta munkade arwu wähendada ja töötegijate hulka ſee läbi tõsta, et ära keelas, „keegi ei tohi enne 25-dat eluaastat kloſtrisſe minna.“ — Walitſuſe toetuſe tõttu hakkasgi nüüd kõikſugu tööſtuſetooteid hoopis ſuuremal arwul kaubaturule ilmuma. Prantſuſe tööſtus, mille tooted meie ajal (nimelt iluasjade pooleſt) nii laialt maailmasſe lähewad, ſai juba Colberti tegewuſel ſelle hoo ſisſe. Iſeäranis rohkelt hakati mitmes linnas riiet walmiſtama; raud- ja teras-asju tehti ſuurelt Grenobles ja St. Etiennes; ſiidi-tööſtuſe pääpaigaks ſai Lyoni, mis tänini ſellena tuntud on. Toreduſekaupa, mida ſeni Italia ja Flanderimaa linnadeſt oli toodud, hakati nüüd Prantſuſemaal eneſes walmiſtama. Kuna enne peenikeſi ſeinakatteid Flanderiſt oli toodud, walmiſtaſiwad a. 1662 juba 800 töömeeſt Prantſuſemaal kuulſaid gobelini-tapeetiſi, mida juba muude riikide walitſeja-kodadesſe ſaadeti. Seda tööharu juhataſiwad ſuured maalijad, nagu eelnimetatud Le Brun; nad walmiſtaſiwad nende kudumiſeks mõneſuguſeid muſtrid.

Kõik tööſtuſe-töölised oliwad kindlaſti ametikondadesſe (zunftid) korraldatud, kus eeskirjade järele käimiſt karwapäält nõuti. Need ametikonnad oliwad juba keſkajal kujunenud, Colbert pidas neiſt hoolega kinni, ſeſt et tema kõbuliſe tööſtuſe toimeſaamiſeks ametlika kubjaſtamiſt tarwiliſeks pidas. Ameti-eeskirjad määraſiwad ſelgelt ja kindlalt iga tööharu walmiſtamiſekombe ära, niiſama ſelleks tarwitatawad ained, tööſaadustearwu jne.; eeskirjade rikkujatele oliwad kindlad nuhtluſed määratud.

Samaſugune kubjaſtamine walitſuſe poolt käis ka kaubanduſe kohta. Wäljamaadega kaubelda tohtiſiwad ainult iſeäraliſed kauba-ühiſuſed riigi poolt antud ainu-õiguſte najal; nii wõis Ida-India kauba-ühiſus oma laewadega ainult Ida-Indias käia, Põhjamaade kauba-ühiſus ükſi Põhjamaades jne. Kaubatoomiſt wõõralt maalt ei ſallitud üleüldſe mitte, ja kõrged kaitſetollid takiſtaſiwadgi kauba ſisſewedu. Kuid oma maa tööſtuſes tarwiſtulewad toored ained pidiwad ikka wäljamaalt nõutatama, mille jaoks aſumaid ja kaubakontoriſi waja oli muretſeda. Prantſuſe aſumaadeks oliwad ſel ajal: Põhja-Amerikas Kanada ja Louiſiana (wiimane Miſſiſippi-jõe alumiſe jooſu ümbruſes, mis nüüd P.-Amerika Ühiſriikide oma), Lääne-Indias mõningad Antili ſaared, ning Afrika lääne-oſas Senegal. Pääle nende oli temal Indias ja Wahemere idapoolſetes maades hulk kaubapaikaſid.

Colberti tegewusel sai Prantsusemaa omale maailma-kaubanduses tähtsa seisukoha Inglise ja Hollandi kõrwale. Selsamal määral kaswas ka ta sõjalaewastik. A. 1661 oli selles 30 laewa, aga 1683 a. juba 176; meremeeste arwu loeti siis 77,852, kuna neid 1670 ainult 36,000 oli olnud.

Nii siis korraldas Colbert Prantsusemaa kaubanduse ja tööstuse ainuwalitsuse põhjusmõtte kohaselt. Ludwig XIV. minister Louvois (l. luwoa), seadis jälle sõjawäe olu selleesama mõttewiisi järele korda ning tegi selle hoopis kindlamaks ja täielikumaks kui enne.

Kuulsime, et 30-aastases sõjas pää-asjalikult palga-sõjalaste hulkadega sõditi; sõjapäälikud oliwad, nagu Louvois ütles, „inimese-kauplejad, sõjameestega angeldajad". Tema püüdis siis oma riigi sõjawäge enam rahwuseliseks muuta, ehk küll ka temagi wäeteenistust sunniwiisiliseks kodaniku kohuseks ei tõstnud, mis alles meie ajal üleüldise wäeteenistuse-kohuse kujul on sündinud. Soldati-tegewus jäi siis weelgi wabatahtliseks, ja sõjamehed saadi palkamise teel, kuid neid wõeti wõimalikult ainult oma maa meestest. Sõjameeste palkaja, enamasti ise mõni wana soldat[1]), käis maad mööda ümber, iseäranis laatadel; ta elutses kõrtsides, kus ta siis noortele, eluröömsatele meestele sõjamehe-elu suurt lõbusust ette kujutas ja suure suuga kõike hääd kiites, mis neid sääl ootawat. Sel wiisil saadigi ikka sõjawäge küllalt; iseäranis häämeelega hakkasiwad kehwad talupojad kroonumeheks, sest siis oli ometi see kindel, et wõlgadesse ei jää. Sõjamehed jagati kompaniidesse (roodud) ja rügementidesse (polgud), ning ühe wäe-osa mehed saiwad ka ühesugused riided (mundri wõi uniwormi). Suuremaks sõjariistaks oliwad püssid, millele nüüd ka püssitikud ehk pajonetid ligi lisati; selle wastu kadus odade tarwitamine ära. Nüüd hakkasiwad sõjamehed ka alaliselt üheskoos iseäralistes majades asuma, millega siis kasarmu-elu algas. — Ratsa- ja suurtükiwägi seati ka endisest paremale korrale; niisama asutati iseäraline sõja-inseneeride kogu, kelle hooleks kindluste piiramisetööde juhtimine ja korraldamine anti. Selle tegewuse päris korraldaja oli osaw Vauban (l. wobang), kes ise Prantsuse piiridele umbes 50 kõwa kindlust ehitas, millest iseäranis Lille (l. lill), Dunkerque (l. dönkerk) ja Sarrelouis (l. sarrlui) nimetada on. See põhjaida-pool piiril olew kindluste-rida tehti wäga kõwaks, nii et waenlaste maaletungimine (keda siit küljest kõige enam karta oli) peatselt wõimatuks sai. Kuid nende uuenduste juures jäi ometi sõjawäesse endine kombe alles, et päälikute-ametid raha eest müüdi, nagu seda küll muudegi ametitega sündis. Näituseks maksis jalawäe-kapteni amet umbes 12,000 rubla, aga ratsawäes ohwitseri-amet kuni 40,000 rubla. Ohwitserideks wõisiwadgi seepärast ükši warakad inimesed olla, mis asi muidugi sõjawäe tublidusele tuluks

1) See sõna tähendabgi Saksa keeles, kust see meile tulnud, otsekohe palgalist (Sold=palk).

ei olnud. Ainult kõrgemad ülemad, nagu kindralid ja kindral-leitnandid, määras kuningas, kus juures siis mehe kõlbtust tähele pandi. — Oma valitsuse algupoolel olivad Ludwig XIV. sõjawäes Europa selleaegsed tublimad kindralid ametis. Condé ja Turenne olivad juba 30-aastases sõjas suurele täht-susele tõusnud; päraſt neid oli Lukſemburi hertsog kõige tublim, ja viimases Suure-Ludwigi sõjas olivad seda Vendôme hertsog ja Villars (l. willaar). Sõjawäe-hulgad olivad nüüd arvu pooleſt palju suuremad kui enne. 30-ne-aastases sõjas seisis sõjawäes harilikult 40—50,000 meeſt, aga Ludwig XIV. saatis oma esimeses sõjas, mida Belgias peeti, 125,000 meeſt välja, Hollandi sõjas oli temal 180,000 ja Pfalzi sõjas 300,000 meeſt lipu all; viimati Hispania päranduse-sõjas 450,000 meeſt. Aga see arv oligi ju riigile raskeks rõhujaks.

Nii siis ilmus Ludwig XIV. valitsuse algusaegadel igal pool ja igas asjas Prantsusemaa wägewus ja suurus nähtawale, ja kõik see auu ja wõim oli kuninga ümber kogutud, kes sellele nagu keskpunktiks oli. Tema tahtmine oli ainus seadus, tema ükſi seadis ametnikud, temal olivad riigi rahad oma aru järele tarwitada, suur ja tugew sõjawägi seisis tema teenistuses, isegi kirjanduses valitsewa sihi määras kuninga sõna. Ja see ilmatu wägewus, mis kuninga käes oli, ei jäänud ainult Prantsuse piiridesse, waid sätendas säält üle terwe Europa wälja. Kõige Europa politiline elu keskpunktiks ja sihiandjaks oli sel ajal Versailles'i kuningakoda. Prantsusekeel wõeti nüüd riigiwalitsuste waheliſes kirjawahetuses ja politilistes läbirääkimistes tarwituſele (milleks see suuremalt osalt tänini on jäänud); Ladinakeel jäi selle wastu ikka enam warju. Prantsuse keeli kirjandus lagunes üle kõige Europa laiali ja sai sääl otse mõõduandjaks, kuna seda kõige paremaks peeti; niisama Prantsuse peened kombed ja moodid. Versailles'i kuningakoja kombeid ja olusid hakati mujalgi järele tegema, niipalju kui aga warandus seda wähe lubas, isegi wäikeſed Saksa würstikeſed katsusiwad selle järel elada; niisama edenes ja täienes muudes riikides ka iſewalitsuſeline walitsuskord Prantsusemaa eeskuju järele. Kokkuwõetult wõib öelda: Terwe Europa sai omale nagu Prantsuse pitsari pääle ja, püüdis Prantsuse moodi olla ja elada. Oma kodumaa ja oma rahwas sattus selle kõrwal alatusse ja põlatud olekusse ning jäeti seepäraſt kõrwale.

XX.

Stuartide aeg Ingliſemaal.

Ingliſe kuningas ei ſaa iſewalitſejaks. — Stuartide arwamine walitſeja wõimuſt. — Kuninga ja parlamendi waheliſe wõitluſe laad. — Jakob I. walitſus. — Buckinghami hertſog. — Karl I. — „Õiguste palwe.“ — Walitſemine parlamendita, Straffordi krahw. — Laewa-maks. — Wastupanek. — Mäſs Shotimaal. — Pikk parlament. — Straffordi ſurma-otſus. — Siſemine ſõda. — Kawaleerid ja pügipääd. — Oliver Cromwell. — Parlamendi wõit. — Sõja-wägi parlamendiga tülis. — Karl I. ſurmamine. — Wabariik. — Jiri- ja Shotimaa ära-wõitmine. — Pika parlamendi ots. — Ingliſemaa wägewus Cromwelli ajal. — Wali walitſus. — Stuartid jälle walitſemas. — Karl II. halb walitſus. — Whig'id ja tory'd. — Karl II. järeleandmine, test-ſeadus ja habes-corpus ſeadus. — Jakob II. omawoliline talitus. — Riigipööre. — Declaration of rights.

Otſe ſelſamal ajal, kui Prantſuſemaal kuningawõim piiramataks kujunes, oli ka Ingliſemaal wali wõitlus käimas kuningawõimu ja rahwa-wabaduſe wahel, ſeſt et ſiingi kuningas rahwalt kõiki ta õiguſi ära wõtta püüdis. Kuid ſiin tuli wõitluſele hoopis teiſtſugune lõpp: Kuningas ei ſaanud ainuwalitſuſt kätte, waid otſe ſelle wõitluſe tõttu, mis peatſelt terwe 17. aastaſaja läbi kestis, kaswas Ingliſe waba riigikorraldus weel palju kindlamaks.

Eespool (päätükk XII.) kuulſime, et Tudori ſugu kuningad Ingliſemaal kaunis omawoliliſelt walitſeſiwad; Heinrich VIII. kiriku-uuendus ja Eliſabethi antud waljud määruſed tunnistaſiwad ſeda ſelgesti küll. Aga kui Eliſabethi ſurma järele (a. 1603) ligema pärija puuduſel Shoti kuningaſugu — Stuartid — ka Ingliſemaal walitſema ſai, tuli muudatus. Eſimene ſelleſt ſuguſt kuningas (Maria Stuarti poeg) Jakob I. (a. 1603—1625) köneles ja kirjutas palju kuningate Jumalalt ſaadud õigusteſt. Ta katſus niiſama, kui hiljemini Ludwig XIV., oma arwamiſt kuninga piiramata õiguste kohta piibli põhjal tõendada, ſeletades, et walitſejate wõim Jumala eneſe ſeadlus olla. Kõigiſt walitſuſewiiſideſt olla kõige enam Jumala meele päraſt päritaw kuningawalitſus. Kõigewägewam on oma aſemikuks maa pääle kuninga ſeadnud ja teda kõigiſt ſeadusteſt kõrgemale pannud, ſellepäraſt

wõiwat tema määrusi anda ja oma alamaid tarbekorral karistada, ilma et temal waja oleks parlamendi arwamist järele pärida ehk seadusemäärusigi terawalt tähele panna. Stuarti sugu kuningad tahtsiwad oma kindla arwamise põhjusel täis isewalitsejad olla. Kuid nad ei osanud sellekohaselt talitada. Nendel ei olnud selleks tarwilist tarkust, wõimu ega kindlust; nad ei suutnud ka suurte ja tähtsate tegudega rahwa lugupidamist omale wõita, nagu enne neid Elisabeth oli teinud mispärast tema poolt nii mõnda salliti, mida Stuartidele sugugi ei lubatud. Elisabeth oli tegelikult päris isewalitseja, ilma et tal waja oleks olnud oma

Jakob I.

wõimu kellegi riigiõpetuse pääle põhjendada. Stuartid jälle seadsiwad küll sellekohase õpetuse kokku, aga ei suutnud seda tegeliku eluga kokku sünnitada. Nad oliwad alati rahapuuduses, mis asjalugu neid keelas wabalt toimetamast, pääle selle ei olnud nendel oma seisukoha toetuseks kindlat, seiswat sõjawäge, ja wiimati puudus weel kõige tähtsam tingimine selle ülesande täitmiseks, nimelt rahwa üleüldine arwamine, mis Prantsusemaal Richelieu ajal kuninga sellesarnastele püüetele nii wäga peri oli.

Ingliſemaal tuli ſiis pea kuninga- ja rahwa-wõimu nõuete wahel wali kokku-põrkamine. Ja ſellel wõitlusel oli niihästi uſuline kui ka riigiline laad, ſeſt uſk ja politika oliwad ſiingi üheteiſega ligidalt kokku mässitud. Suur oſa Ingliſe rahwaſt ei olnud Eliſabethi ſeatud piiskopi-kirikuga rahul, waid tahtis uſupuhastuſes kaugemale minna kui kirik lubas. Kuulſime juba, et puritanide uſulahk piiskopi-kirikuſt ja ta wägewaſt waimulikuſt ſeiſuſeſt ſuurelt lahku läks, ei mitte ainult oma õpetuste pooleſt, waid ka waljude kommete ja üle-üldſe põhjusmõtte pooleſt. Puritanid nõudſiwad ka kirikuwalitſuſes rahwawõimuliſt korralduſt, kuningariikliſe ja ülimuſliſe riigikiriku aſemele. Aga kiriku-asjadeſt libiſeſiwad rahwawõimuliſed mõtted ja püüded kergesti ka politika-põllule ja pööraſiwad ſiin Stuartide iſewalitſuſeliſe walitſuſekombe wastu. Puritanide mõttewiis ſeiſis ſellepäraſt niihästi kuningawõimuga kui ka riigi-kirikuga waſt-olus, ja et nende arw ühtelugu kaswas, tuli nende poolt Stuartidele wali wastupanek.

Peagi tuli parlamendi alamkojas wastupanek kuninga ettewõtete kohta nähtawale. Alamkoda wõis nüüd palju mõjuwamalt ette astuda kui enne, kuna ſelle liikmed niihästi oma waranduſe kui hariduſe pooleſt endiſte aastaſadade parlamendi-ſaadikuteſt palju ees oliwad. Seſt Ingliſemaal oli Tudori ſoo (iſeäranis aga Eliſabethi) walitſuſe ajal ſuur ühiſeluline muudatus olnud ning ſee oli kodanikuſeiſuſele ja wäikeſtele maaomanikkudele kes juſt alamkojaſſe oma ſaadikud ſaatſiwad, tulu toonud. Kaswanud kaubandus ja tugewamaks ſaanud tööſtus oli ka nendele rohket waranduſt andnud ja ſelſamal ajal oli ka maid ja mõiſaid ſuurel arwul alamate adelimeeſte kätte läinud.

Jakob I., kes ſelle üle uhke oli, et ta eſimene ühiſe Suur-Britannia (Ingliſe-, Iiri- ja Shotimaa) walitſeja oli, tahtis kohe Ingliſemaa walitſejaks ſaades kõigi oma maade oluſid üheſuguſeks ſeadma hakata. Piiskopi-kirik meeldis temale, kuna ſelle õpetuſe järele kuninga käes ülem juhatus oli, ja ta tahtis ka Shotimaa kirikut ſarnaſeks muuta. Puritanid oliwad temale wäga wastumeelt, enam weel kui keelatud katoliku-uſuliſed, ſeſt nad tahtſiwad ju terwet kirikuwalitſuſe-korda kaotada. Jakob I. ütlesgi täie õigusega: „Kui ei ole piiskoppiſid, ſiis ei ole kuningatgi.“ Puritanid ſattuſiwad ſiis warsti waenu-aluſeks, mille eeſt pääsmiſeks nad hulgal Atlandi okeani taha Põhja-Amerika põlistesſe metſadesſe wälja rändama hakkaſiwad. Selleſt ſiis ſigiſiwad ſinna Ingliſe aſunduſed, mis ajajooksul ikka ſuureneſiwad ja wiimati wägewaks riikide-koguks kujuneſiwad (Põhja-Amerika Ühisriigid).

Katoliklaſed, kes kõigiſt tagakiuſamisteſt hoolimata weel ſugugi otſas ei olnud, oliwad Maria Stuarti poja kaudu omale ſuuremat wabaduſt ſaada lootnud. Aga kui nende lootus neid pettis, ſiis tegiwad nad ſala-lepingu (a. 1605), ja tahtſiwad terwe parlamendi ühes kuningaga õhku põru-tada. Parlamendimaja alune oli püſſirohuga täidetud ja ſeda mõeldi põlema ſüüdata, kui kuningas ühes perega parlamendis oleks, nii et kõik

korraga surma saaks. Aga nagu nii mõnda korda säärastes asjades, tuli ka siin kuri plaan ühe selle osalise kaastundmuse läbi ilmsiks. Keegi katoliklane (parlamendiliige) sai nimeta kirja, kus teda hoiatati sellel päewal koosolekule minemast; see hakkas kahtlema; teatas asja ministrile, uurimine wõeti ette ja pea saadi teo jälgile. Asja arutusel saadi ka salalepinglased kätte ja mõisteti surma; tagajärjeks oli weel suurem katoliklaste pigistus.

Weel pahandati Jakob I. pääle sellepärast wäga, et ta mõnedele oma armualustele ministritele liig laialise walitsusewoli andis. Tähtsam nendest oli Buckinghami (l. bökkinghämi) hertsog, kes kahe aasta jooksul kuningalt ühe auu ja ameti teise järele sai, ühes sellega suured sissetulekud, mida ta aga omawoliliselt weelgi kaswatas.

Jakob I. järele tõusis troonile ta poeg Karl I. (1625—1649). Tema ajal läks kuninga ja parlamendi wahekord juba õige põnewaks. Kuningal oliwad mitmed hääd omadused; ta olek oli lahke ja meeldiw, ta elukombed laitmata ja oma tegewuses oli ta üliwäga korrapäraline, kuid temalgi oliwad isa moodi liig kõrged mõtted oma õiguse kohta. Pääle selle oli temal see halb külg, et teda usaldada ei wõidud; tarbekorral oli ta walmis suuri lubadusi andma, aga nende täitmisest ei hoolinud ta suuremat. Buckinghami jättis ta ministriks edasi, mis asjalugu aga rahwast wäga pahandas.

Alguses katsus Karl I. parlamenti oma nõudmiste järele paenutada, kuid need püüded ei õnnistanud. Esimene ta kokkukutsutud parlament awaldas kohe tema wastu sellega umbusaldust, et tollirahad ainult üheks aastaks kuninga tarwitada lubas, kuna muidu moeks oli, et seda uuele kuningale terweks walitsusajaks lubati. Pahaselt saatis kuningas parlamendi kodu. Aga juba teisel aastal oli waja seda jälle kokku kutsuda, et uute maksude jaoks raha saada; kuid parlament oli nüüd weel tõrksam, tõi kaebtusi ette ja pani nimelt Buckinghami pääle süüdi, mille pärast kuningas ta jällegi laiali saatis. Kolmas parlament, mis aastal 1628 kokku tuli, ei olnud endistest sugugi parem. Seda kangust nähes arwas kuningas paremaks, ajutiselt järele anda. Ta kinnitas parlamendi poolt ette pandud n. n. „õiguste palwe“ (petition of rights), mida Inglisemaa teiseks „magna charta'ks“ (waata sellest kesk-aja loos) on hüütud. Selles keelati omawoliline wangitsemine waljusti ära, ja maksude lubamine tunnistati ainult parlamendi õiguseks. Selle sündmuse mõjul näis tõesti korra üleüldine arwamine kuninga poole kalduma; igal pool oli rõõm lahti, helistati kirikukellasid ja põletati ilutulesid. Kuid see rõõm ei kestnud kaua; peagi hakati jälle kuninga püüete kohta kahtlema. Parlament otsustas suurt kaebtusekirja walmistada, mille pääpunktiks Buckinghami hertsogi süüdistamine oli, keda kõige halbtuse hallikaks peeti. Kuningas sai nüüd jälle kurjaks ja saatis uuesti parlamendi laiali. Buckinghami asi aga arenes teisel teel; selsamal aastal (1628) pistis üks märatsejamees, John Felton nimi, wihatud ministri põueodaga surnuks, kindlas arwamises,

et sellega terwele rahwale hääd teeb. Feltoni nuheldi muidugi surmaga, aga kuningas laskis pääle selle kättemaksuks weel mitmed ägedamad parlamendiliikmed wangi wõtta.

Nüüd tarwitas Karl I. teist nõuu. Ta otsustas koguni ilma parlamendita walitseda ja aega mööda Inglisemaa riigikorda põhjani ära kaotada. Ministriteks walis ta Canteburi pääpiiskopi Laudi (l. lood) ja ühe Thomas Wentworthi nimelise mehe, keda ta pea Straffordi krahwiks tõstis. See mees oli küll ka ise „õiguste palwe" walmistamises osaline olnud, aga suur auuahnus saatis teda endisest mõtetest lahkuma ja end täitsa kuninga tööriistaks andma. Otse selsamal ajal tegi Richelieu Prantsusemaal kuningawõimu piiramataks ja uus krahw mõlgutas mõtteid, et ta wast Inglisemaal sedasama wõiks teha ja enesele ka sarnase seisukoha wõita. Kuid nende kahe maa olude wahel oli määratu suur wahe. Prantsusemaal oli riigikorra täienemine mitmed aastasajad läbi isewalitsuse kaswamise poole käinud; see oli sääl siis rahwa meelejäreline siht, mille pärast takistuste kõrwale-saatmine kaunis hõlpsasti wõis sündida. Inglisemaal aga seisis isewalitsuselise kuninga-wõimu wastu rahwa üleüldine arwamine (opinion). Kuulsime ka, et Prantsusemaa seisuste-kogudel, kelle liikmeteks oma wahel riius olewate seisuste- kihide asemikud olid, ammugi niisugust wõimu ei olnud kui Inglisemaal parlamendil. — Inglise rahwasaadikutekogu oli terwe rahwa asemik ja selle pääl põhjenes ta suur wõim, mida ei kawalad ministrid ega kanged kuningad kukutada ei suutnud.

Karl I. omawoliline walitsus kestis 11 aastat; maksusid wõeti, ilma et seadusliSi nõudmisigi oleks tähele pandnud, ja wastupanejad pandi suurt trahwi maksma ehk heideti wangi. Kuningas tahtis koguni, et kohtukojad ta omawolilise talituse tööriistaks saaksiwad, ja tõesti andsiwad niihästi kuulus „tähe-kammer" kui ka kõrge kommisjon, kelle juhatajaks Laud oli, oma otsusi kuninga käsu järele, seaduse määrusest hoolimata. Kuningas oli pääle muu ka iseäralise n. n. „laewamaksu" rahwale pääle pannud; seda oliwad endistel aegadel ranna-elanikud ajutiselt daanlastega sõdides sõja jaoks maksnud, aga nüüd hakati seda terwest riigist alatiselt nõudma. Keegi üleüldiselt tuntud ja lugupeetud maaomanik Hampden (l. hämpd'n) seisis maksumaksmisele wastu, kuna see seaduseline ei olnud; asja pärast tuli siis kohtukäik, mis kaua aega kestis, aga lõpulikult tunnistati Hampden ikkagi süüdlaseks, mõisteti wangi, ja ta omandus wõeti sunniteel müümiseks ära.

Kuna walitsuse talituse tõttu laialine rahutus tekkis, mis endale walitsust laitwas kirjanduses teed otsis, astus walitsus wabameelse sihiliSe kirjanduse lämmastamiseks waljude karistustega wastu ning mõistis wastupanejad ränkade trahwide-maksmisele; wiimati keelati trükikodadele hoopis ära, midagi kirjatööd muidu trükida, kui Laudi ehk ta seatud walwajate lubaga. Niisama kiusati koledasti lahk-usulisi taga; keegi Dr.

Leighton (l. liit'n) mõisteti walitsuse wastalise kirja pärast häbisambasse, kus teda piitsaga peksti ja tal kõrwad maha lõigati, mille järele timukas weel ta nina läbi pistis ja tulise rauaga märgi ta kehasse põletas. Kuid hoolimata kõigest waljusest, ei raugenud wastupanek, waid kaswas weel. Keegi Prynne (l. prinn) nimeline mees kõneles häbisamba ääres seistes ligiolewale rahwale: „Meie ohwerdame oma wabadust teie kõikide eest; ma soowin tungiwalt, et teie seda tähele panekste ja kõigis katsumistes kindlaks jääksite, Jumalale ja isamaale ustawaks, muidu sattute ise ja ühes teie lapsed igawese orjuse alla." Ja niisama nagu ristikoguduse alguse tagakiusamiste mõjul kristlaste arw kaswas, nõnda kaswas nüüd Ingl.isemaal selsamal põhjusel puritanide arw. Paljud kes Inglisemaal enam õige wabaduse pääle ei lootnud, läksiwad Amerikasse waenu eest pelgu.

Et wäljarändamine ühtelugu kaswas, milleşt juba maale hädaohtu kardeti, keelas wiimati kuningas maalt wäljarändamise ära. Just keelu ilmumisel oli Thames jõel 8 laewa wäljarändajatega walmis teele minema, ja ühe pääl oli ka hiljemini kuulsaks saanud Cromwell. Ta kuulas keeldu ja jäi kodu, kus pärast nii tähtsaid tegusid tegi; suurem jagu aga läks edaspidigi keelust kuulamata üle ilmamere.

Sarnasel asjaolekul muutus Inglise rahwa meeleolu kuninga wastu ikka waenulisemaks. Ja waenuleek puhkes lahti kõige enne Karl I. oma kodumaal, Shotimaal. Wali piiskopp Laud püüdis Inglise riigikirikut ka Shotimaale asendada, milleks säälset presbiteri-kirikut muuta tahtis; ta seadis sinna uued piiskopid ja ka jumalateenistus korraldati piiskopi-kiriku kombete järele. Aga see äritas rahwa wihale. Kui siis Edinburi (Shoti päälinna) suures kirikus uus praost oma hiilgawas ametiriides piiskopi kiriku kombete järel jumalateenistust pidama hakkas, tõusis rahwa seas päratu kära; keegi eit wirutas oma kargu praostile päha, ja kui see wiimaks waewaga kirikust minema pääsis, pilluti teda terwel teel poriga. Shoti waimulikud pidasiwad sinodi, kus uued piiskopid ametist lahti tunnistati ja piiskopi-kiriku jumalateenistuse-kombed ärakaotatuks kuulutati. Kuningas pahandas, kui lugu kuulis, ja nõudis waljusti oma käskude täitmist: shotlased aga ei hoolinud sellest, waid uuendasiwad jälle wastastikku toetuseks Covenant- nimelise lepingu, nagu usupuhastuse-ajal. Peagi hakkasiwad mägestiku-mehed kokku koguma „Kristuse krooni ja Convenati eest" wõitlema. Ja oma waimustusehoos tungisiwad nad ootamata Inglisemaale, et kuningalt oma õigusi nõuda. Peagi asus ka suur osa Inglise rahwast ühes nendega kuninga wastu sõdima. Suur Inglise kodusõda oli sellega alanud (a. 1640).

Wastupanemise mahasurumiseks oli kuningale nüüd hädasti sõjawäge ning selle muretsemiseks raha waja. Aga parlamendi lubata ei wõinud seda kudagi saada. Nii oli ta siis sunnitud, jälle parlamenti kokku kutsuma, nii wastumeelt kui see küll oli. Aga parlament oli 11-ne aastasel puhkamise-ajal

weelgi tõrksamaks läinud; ei teinud uute maksude lubamiseşt juttugi, waid walmistas kohe uued kaebtuşekirjad walitşuşe tegewuşe üle ja nõudis kuningalt kõwasti rahwa wanade õiguste kaitsmişt. Karl sai kurjaks ja saatis juba kolme nädala pärast parlamendi jälle laiali. Aga et muul teel ikka raha ei saanud, kutsus ta selsamal aastal uuesti rahwasaadikud kokku. Selleşt sai siis n. n. „pikk parlament", seşt et see 13 aastat koos oli. Ning selle parlamendiga tuli nüüd kuningal kõige enam tegemişt. Waewalt oli see kokku astunud, kui kohe agarasti rahwa õiguste ecşt seisma asus. Kuid selle juures läks ta oma nõudmistega liig kaugele, nagu lugu sarnastel aegadel ikka on, kus meeled ärewuses seisawad; ta ei leppinud oma päralt olewate seadusliste õigustega, waid kiskus terwe riigiwõimu oma kätte. Ta tunnistas et maksude määramine ja ka nende wõtmine parlamendi käes peab olema, niisama pidas ta riigilaenude wõtmişt oma õiguseks; otsustas, et kõik ajutised kohtukohad peawad ära kaotatama ja edaspidi parlament iga kolme aasta tagant kokku tulema. Alamkojas oli suur hulk liikmeid puritanid, kes niihästi oma usulise kui riigilise mõttewiisi pärast terwet walitşusekorralduşt wihkasiwad ning seepärast senişt walitşuşt kaotada soowisiwad; südid mehed, nagu juba ennenimetatud Hampden, Pym, Haslerig jne. astusiwad kartmatalt ministrite ja isegi kuninga wastu waljusti wälja. Iseäranis pööras üleüldine pahameel Straffordi krahwi wastu, kes 11 aastat seadusewastase walitşuse juhataja oli olnud; teda nõudis alamkoda kõigepäält oma tegewuse eest wastutusele. Tuli pikaline protses: 17 päewa kaitses Strafford end ükşi südisti 13 kaebaja wastu, kes ükşteise järele ette astusiwad; ta seişis enese eest julgusega, osawusega ja kaunikõnelise seletusega, mille juures niişuguşt meelekõrgust awaldas, et see tema endised wägiwalla-teod peaaegu unustama pani. Paljud ta wastu tõstetud süüdistused oliwad tühised ja ainult wiha pärast ette toodud. Aga õnnetu mees oli kord rahwa wiha alune ja seepärast ei tehtud temale kohtusgi õiguşt. Temale anti ainult kolm päewa aega oma tunnistajate ettekutsumiseks; selle aja jooksul aga oli wõimata kõiki kätte saada, seşt et suurem osa nendest Jirimaal elasiwad. Ülemkoda mõistis Straffordi süüşt lahti, aga alamkoda jälle mõistis selle „suure ärataganeja" seaduste kaitse alt wälja ja tunnistas ta surma wääriliseks. Kuningas oleks ta elu küll weel päästa wõinud, kui ta parlamendi otsust ei oleks kinnitanud. Aga Karl I. oli parlamendi kanguse ees isegi kartma löönud ja arwas paremaks, oma ustawat ja tubli ministrit rahwa wihale ohwerdada, lootes, et nii rahwast endaga ära lepitada suudab. Kui kuninga kinnitatud kohtuotsus Straffordile teatati, tõstis õnnetu mees käed taewa poole ja sosistas: „Ärge lootke kuningate pääle, seşt nad ei suuda midagi!" 1641 a. surmati senine suur minister. Teine wõimumees, piiskopp Laud, pandi ühes Straffordiga wangi ja neli aastat hiljem mõisteti temagi surma (72 aastase raugana).

Straffordi hukkamõistmine oli aga esimene etendus selles Inglise riigi-

pöörde knrbmängus, mis hiljemini kuninga ja koguni kuninga-walitsuse ära neelas. Sest hoolimata seni toodud ohwrist, ei tahtnud parlament ikkagi kuninga ettepanekuid wastu wõtta, waid walmistas jällegi pika kaebtusekirja, milles kõik rahwale tehtud ülekohtu-teod ta walitsuse algusest pääle ette loeti; oma wõimukat seisukohta tarwitas ta selleks, et kuningalt ikka pääle uusi õigusi omale pärida, millele kuningas nõuutult ka järele andma pidi. Pääle muu sai parlament tugewamad kindlused oma kätte. Aga kui sellega ka ikka weel ei lepitud, waid alamkoda omale koguni õigust päris, enesele sõjawäge nõutada ja sellele ka päälikud nimetada, läks asi kuninga meelest ometi liiale, ja ta ei andnud selles asjas enam järele. Ta tuli sõjamees-tega parlamendi alamkotta ja tahtis kõige kurjemaid wastupanijaid kinni wõtta. Aga see nõu läks nurja, kuna „linnud ära oliwad lennanud," nagu Karl I. ütles, sest sellesama päewa hommikul oliwad need wiis liiget, keda wangistada taheti, asjast teada saanud, ja nad ei ilmunudgi koosolekule. Asjal oli siis ainult see tagajärg, et, kuna kuningas oma püüdega parlamendi pühaduse külge oli puutunud, ta nüüd rahwa silmas sellegi auustuse ning lugupidamise kaotas, mis tal weel alles oli. Selle järele oli rahulik leppi-mine wõimatuks saanud, ja sõjariistad pidiwad nüüd — otsust andma. Kunin-gas lahkus Londonist ja läks põhjapoolsesse riigisse, kus tal enam poolehoid-jaid oli, sõjawäge koguma.

Inglisemaal läks nüüd lausa kodusõda lahti, kuna rahwas kahesse era-konnasse jagunes. Suurem osa adelit ja iseäranis riigikiriku poolehoidjad asusiwad kuninga poole. Seda erakonda, kes pääasjalikult põhja- ja lääne-pool riigis wõimul oli, hüüti kawaleeride-ks, sest et nende päätugi tubli ratsa-wägi oli. Parlament nõutas nüüd muidugi omale ka ilma kuninga lubata sõjawäe, täielisema weel kui enne plaanitud; sellesse kogus hulgal iseäranis puritanisid Londonist ja Lõuna, Ida- ning Kesk-Inglisemaa krahwikondadest. Kuna puritanid lühikeseks lõigatud juukseid kandsiwad, kutsuti neid p ü g i-p ä ä d e k s. — Kuid peagi ilmus parlamendi erakonnas kaks erisihti ilmsile, mis üksteisest esiti ainult usu poolest, aga hiljemini ka riigi-asjades lahku läksiwad. Puritanide püüe oli, Inglise riigikirikus katoliku-moodi walit-suse-korraldust ära kaotada ja kirikuwalitsust koguduse poolt walitud wanematele anda, aga riigilises elus ei soowinud nad rahwa-walitsuselisi nõudmisi mitte maksma panna. Teisiti tahtis käremeelne i n d e p e n d e n t i d e usulahk, kes terwet kiriku ühist walitsust üsna häwitada mõtles, kuna see iseeneses-t ju orjus ning sundus olewat; iga kogudus pidi täitsa iseseisaw olema, ei kellegi sõna ega mõju all. Ja üleüldse pidi inimeste keskel kõige suurem wabadus ja sarnadus walitsema; waimuliku ja muude inimeste wahel ei tohtinud ühtegi wahet olla; kõik südametunnistuse-sund pidi kaduma. Muidugi ei pidanud nad siis ka kuningawalitsust õigeks, ei kiriku ega riigi asjadesgi, waid waba-riiki oli waja soetada, milles ühewäärilised rahwaliikmed walitseda wõiksiwad.

Ning tublide ja waimustatud juhatajate kaudu saiwadgi selle sihi mehed parlamendis ja selle sõjawäes mõjule. Ludlow, Vane, Haslerig oliwad sääl wõimumehed, aga peagi kerkis kõigist muudest tähtsamaks ja suuremaks Oliver Cromwell, kes warsti terwe riigi asjade juhtimise oma kätte sai.

Cromwell.

Cromwelli elulugu näitab suure selgusega, kuda agar, waimurikas ja ettewõtlik mees, oma seisust hoolimata, rahututel aegadel ei ainult oma maa, waid ka oma ajajärgu olude juhatajaks wõib tõusta. (Cromwelli talitus ja ta sündmused on õige sarnased Napoleon Bonaparte omadele, poolteist aastasada hiljem.) Usuline ägedus ja mässulised püüded, mis sel ajal inimeste meeles Inglisemaal mõlkusiwad, oliwad Cromwellis nagu kehastatud. Noorena

oli ta Cambridge (l. kämbridſhi) ülikoolis õige kergemeelſet ja wallatut elu elanud, aga kui hiljemini temas ümberpöörmine ſündis, juhtis ta kõige oma hingetegewuſe uſu-asjade pääle, milles peagi endale kõige waljuma mõttewiiſi (mis Kalwini kirikus oli kujunenud) omandas. Indepen-dentide moel pidas ta agarasti iſe pühakirja-ſeletuſe tundiſid ja palus alati uſuwendadega ühes; ta kõne oli ſaladuſeline, ſügaw ja tume, aga ühtlaſi ſõbralik, waimustaw, tõendaw ja kaaſatõmbaw; püha asja eeſt oli ta walmis kõiki maaliſi tuluſid ohwerdama, ſeſt ainult Jumala auuks ja ta riigi hääks tahtis ta töötada. Ta iſeloomus leidus niihästi kindluſt kui ka waljuſt; tal oli asjade kohta teraw aruſaamiſe wõim ja oſaw film, ning oma tegewuſes oli ta kärmas. Oma noores eas, ſ. o. kuni 21. aastani, oli ta põllumees. Muidugi mõiſta, et kuninga wastu käimas olew rahutus ja meelte ägedus ei wõinud temaſt oſawõtmatalt mööda minna. Juba a. 1628 ja 1640 oli ta parla-mendis alamkoja-liige, aga teda ei pandud ſääl ſuuremat tähele; alles ſiis, kui ta 43 aastaſelt algawas koduſõjas oſaliſeks aſus, hakkas ta kuulſuſele ſammuma.

Cromwell kogus oma kodupaigas a. 1642 wäikſete maapidajate ſeaſt walitud wäehulga, kellega parlamendi ſõjawäkke astus. Uſuline waimustus oli ſelles ſõjameeste hulgas elustawaks wõimuks; kõik, mis nad tegiwad, oli nende oma kindla arwamiſe järele Jumala tahtmine. Oma kõne ſekka puutuſiwad nad aina piibliſalmiſid, nende leeriſt kuuldus alati kirikulaulude laulmiſt; palwe-teſt ſaiwad nad jõudu ning julguſt. Niiſugune ſõjameeste-elu oli otſekoheſeks wastandiks muude ſelle aja ſõjameeste elule, mille tundemärgiks alaline joo-mine, wandumine, halpimine röövimine ja kõikſugu muu toorus oli. Oma ſuure wapruſe ja wiſaduſe päraſt wõitluſes ſaiwad nad omale raudkül-gede (ironsides) nime, ja nende mõjul ſee ep tuli, et parlamendi ſõjawägi, kes alguſel kuningliku wäe poolt ikka lüüa oli ſaanud (iſeäranis oli kuninga õepoeg, Pfaltzi krahw Rupert, oma ratſawäega tihti wõitnud), päraſtpoole wõitma hakkas. A. 1644 ſai ſee Marſtonmoore juures kuninga wäe üle ſuure wõidu, ja järgmiſel aastal wõideti Naſeby (l. neesbi) lahingus kuninga ſõjawägi ſootumaks ära. Kuid ſelle tõttu ſattus ka parlamendi wäes wõim täieſti independentide kätte, ja Cromwell ſai ſelle ülemaks juhataja-ks. Nüüd aga tekkis parlamendi ja ta poolt ſõdiwa ſõjawäe wahel waſt-olu, ſeſt parlamendis oli enamus taſaſematel puritanidel. Parlament hakkas iſe oma ſõjawäe poolt hädaohtu kartma ja käskis ſellepäraſt oſa wäge laiale lasta, kuna ſõda nüüd otſas olewat. Aga ſõjawäge pahandas ſee määrus, ja kohe ſaadeti parlamendile palwekiri, mis kaunis käſu moodi oli ja milles nõuti, et ſee otſus tagaſi wõetaks. Kuid parlament ei uſaldanud enam oma mehi, waid jäi oma nõudmiſe juurde. Sääl otſustas Cromwell asja oma aru järele lühidalt ja jämedalt: Ta wõttis ſõjawäe abil kõige wõimu oma kätte, ilma et kuningaſt ja parlamendiſt wähematgi oleks küſinud. Kuninga ſaatuſe määras nüüd tema.

Naſeby lahingu järele tundis Karl pikema wõitluſe Ingliſemaal wõima-

taks ja põgenes ſhotlaste juurde, kellelt paremat tuge lootis, kuna nad ometi ta päris kodumaalaſed oliwad. Aga ſelles lootuſes ekſis ta rängasti, ſeſt ſhotlaſed, kellel ka ta pääle meel wäga paha oli, wõtſiwad iſe oma kuninga wangi ja tegiwad temaſt päälegi kauba-asja: nad müüſiwad tema 4 miljoni rubla eeſt Ingliſe parlamendi kätte. Kuigi Karl I. nüüd wang oli, ei oleks ta aſi ometi weelgi üsna nurjas olnud, oleks temal ainult parlamendiga asjad ajada olnud, ſeſt parlamendi enamus, kes nüüd oma sõjawäge palju enam kartis kui wõimetut kuningat, tahtis temaga wõimu pooleſt kokku leppida. Kuid ſeda ei ſallinud Cromwell ega ta juhatuſel olew sõjawägi, waid nad tahtſiwad niihästi kuningaſt kui kuningriigiſt päris lahti ſaada. Lauſa kuulutas Cromwell parlamendis: Kuningas on küll terawa aruga ja anderikas mees, aga nii kawal ja petis, et teda ſugugi uſaldada ei wõi. Et parlamenti oma tahtmiſe järele painutada, pidi ta enne oma sõjameeste abil alamkoda oma aru järele „puhastama“, nagu ütles. Ja ſee sündis ka. Kuningriigi poolehoidjad liikmed wõeti pikema jututa wangi ja ainult 80 käremeelſet independenti jäi „pikaſſe parlamenti“ järele, mida ſelle järele „ſabaparlamendiks“ hüüti, kuid ſelleſt hoolimata talitas ſee ikkagi täie parlamendi nimel ja ſelle õigustega. Cromwell aga kiitles, et temal kuningas käes ja parlament taskus olewat. Ta laskis wangis olewa kuninga iſeäraliſe kohtu kätte anda, kus enamasti tema mõttewennad kohtumõiſtjateks oliwad.

Karl I. pääle tõsteti ſüüdistus wägiwaldſe walitſuſe ja riigi ning rahwa äraandmiſe päraſt. Seſt Naſeby lahingu järele oliwad mõned kuninga kirjad kätte ſaadud, milleſt näha oli, et temal mõtet ei olnudgi parlamendile antud lubadusi pidada ja et ta iirlaſtelt inglaſte wastu wõitlemiſeks abi oli lootnud. Nende süüde päraſt öeldi teda terwe rahwa waenlaſeks ja tapjaks. Kuningas awaldas eneſekaitsmiſes rohket julguſt ning külmawereliſt olekut, kuna ſeletas, et kellegil kohtukojal õiguſt pole, tema kui kroonikandja üle kohut mõista. Kohtukoda aga toetas end ſelle pääle, et temal rahwa poolt, kes kõige õiguſe alghallikas olewat, ſelleks wolitus on, ja mõistis kuninga ſurma. Mehelikult wõttis Karl I. ſurmaotſuſe wastu ja astus kindlalt tapalawale. „Jumal hoidku mind kaebamaſt; ſellele ülekohtuſele kohtuotſuſele, mille ma Straffordi kohta täita laſkſin, on nüüd kättemakſuks teine ſarnane tulnud,“ kõneles õnnetu kuningas. 9. weebruaril 1649 a. langes Karl I. (kohtu-otſuſes öeldi: Karl Stuarti) pää timuka kirwe all.

Niiſugune kurb lõpp oli Ingliſemaal Stuarti ſugu kuningate iſewalitſuſe poole püüdwatel ſoowidel: rahwa pooleſt hukkamõiſtetult, kaotas kuningas oma elu. Naabrirahwas Prantſuſemaal aga andis end otſe ſelſamal ajal kuninga omawoli alla, ning alles poolteiſt aaſtaſada hiljem ſaatis ka ſee oma kuninga kohtu alla ja nõudis endale ſelleſama ohwri.

Kuninga ärahukkamine lõpetas ühtlaſi ka kuningriigi, ſeſt independendid kuulutaſiwad Ingliſemaa nüüd wabariigiks. Ka parlamendi ülemkoda, keda

liig ülimusmeelseks peeti, kaotati ära. Walitsus jäi nüüd alamkoja ning selle kõrwale seatud 40 mehelise nõukogu hooleks; wiimase käes pidi ka toimepanew wõim olema. Rahwa isewalitsuse alusele oli wabariik küll rajatud[1]), aga asjaolude mõjul muutus see peagi Cromwelli ainuwalitsuseks.

Inglisemaal ei pandud wabariigi seadmisele suuremat wastu, sest kuningriigi sõbrad waikisiwad hirmuga; aga katoliku usku iirlased, kes muidugi Inglise walitsusega kunagi õieti ei ole leppinud, arwasiwad nüüd sündsa aja olema, end Inglise küljest lahti lüüa ja ise-riiki rajada, mis paawsti kaitse all oleks; paawsti Innocentius X. legat hakkas seda asja suure agarusega ajama. Teiselt poolt jälle tundsiwad shotlased kuninga müümise pärast häbi ja nad kahetsesiwad oma tegu. Nad tahtsiwad kuningat tagasi saada. Aga kui tapmise teatus Shotimaale tuli, puhkes sääl wiha lahti. Juba enne kuulus kuninga eest wõitleja Montrose krahw ilmus sinna ja ajas shotlased Karl I. poja Karli eest wõitlema, kes Hollandisse oli põgenenud, aga nüüd Shotimaale kutsuti ja kuningaks kuulutati.

Kuid kange Cromwell ei lasknud end millestgi ekstitada. Ta läks suure sõjawäega Iirimaale, wõitis sääl iirlaste hulgad ära ja surus kõige suurema waljusega rahwa wastupaneku maha. Koledaid tegusid tehti sääl; ärawõetud kindluste terwe kaitsewägi tapeti maha; kord surmati tuhat inimest korraga ära, kes kirikusse oliwad põgenenud; sõjamehi, rahulisi elanikkusid, isegi naesterahwaid lõõdi ilma wahet tegemata maha. Aga oma weretööd ei saanud kange mees lõpetada, sest äkki tuli parlamendilt käsk, Shotimaale minna, kus kuningriiklaste wõim kardetawaks oli kaswanud. Cromwell läks ja wõitis wastased Dunbari juures 1650, ja järgmisel aastal sai ta uuesti Worcesteri (l.wuster) lahingus Karl II. wäe üle, kes wahe ajal Inglisemaale oli julenud tulla, täielise wõidu. Noor kuningas pääsis ainult wäga imeliste juhtumiste tõttu ise weel eluga Inglisemaalt wälja. Terwe Suur-Britannia wastupanek oli nüüd murtud.

See wabariigiline walitsus, mis kuningriigi kukutamise järel Inglisemaal riigiasju juhtima hakkas, ei suutnud ometi kaua kesta, sest riigipööre oli sõjawäe abil ning selle läbi sündinud, ja sõjawäe või õigemini selle päämehe kätte wajus nüüd kõik wõim. Otse niisama kui hiljemini Prantsuse wabariik Napoleon I. sõjawäelise wõimu käes hukka läks, sai Inglise wabariik Cromwelli ainuwalitsuse käes otsa. Inglise rahwal sai peagi himu täis selleşt kahtlaseşt olekust, alatisteşt sekeldusteşt ja kisklemisteşt, mis selles mitmepäälises wabariigiwalitsuses harilikud nähtused oliwad, ning pea hakati kindlamat walitsusekorda igatsema, mille mõjul jälle kord ning rahu maale saaks. „Sabaparlament" oli Cromwelli kõrwal muidugi wõimetu, aga ta wäheseid liikmeid tahtsiwad ometi

1) Inglise kirikutes paluti siis Meie Isa palwes: Sinu wabariik tulgu meile. Tõlk. täh.

oma seisukohta kõigest väest kinni pidada ja valmistasiwad sellepärast uue valimisseaduse, mille järele nemad ka weel järgmises parlamendis olla wõisiwad, ehk küll isegi ju 13 aastat parlamendi-liikmeteks oliwad olnud. Cromwelli noomitused ei aidanud. Nüüd tegi mees jällegi asja lühidalt, nagu nii mõnda korda enne: Ta lõpetas äkki terwe parlamendi. 20. apr. 1653, kui just parlamendis uus valimise-seadus otsustamisele pidi tulema, ilmus korraga Cromwell koosolekule, astus oma hariliselle kohale ja kuulas mõni aeg läbirääkimisi wagusi päält. Aga kui häälte-andmine algas, hakkas ta omapoolt kõnelema, esiteks tasaselt ja leplikult, aga mida enam kõneles, seda ägedamaks sai ta, ja wiimati ütles suisa wälja, mis ta mõttes oli: „Teie pole enam kellegi parlament.“ „Jumal ei taha teid!“ põrutas wõimumees korraga, ja kui mõnelt poolt tema ütelustele wastuwaieldi, pööras ta end ükskõikult iga wastu-rääkija liikme poole, ja hakkas neid sõitlema, mille juures ise jalaga põrandat wastu lõi, nii et see põrus. „Sina oled joodik!“ käratas ta ühele Wentworthi nimelisele, keda siis ka eeskojast saali astuwad sõjamehed, antud märgi järele, kinni haarasiwad ja wälja wedasiwad; „sina oled abielu-rikkuja!“ hüüdis ta teisele; „sina salalik!“ karjus kolmandale, keda niisama wälja winnati; wiimati põrutas üleüldiselt: „Wiige, wiige nad kõik“, mis muidugi nii sündis. Kui maja tühi oli, wõttis ta ametlikud paberid pihku, läks wälja ning pani ukse oma taga lukku. „See maja on wälja üürida!“ kirjutas keegi naljahammas õhtul parlamendihoone seinale. — Nii lõppes kuulus „pikk parlament“.

Cromwell kutsus nüüd uue parlamendi kokku, mida „Püha Waimu nimel“ ütles tegewat. Selle parlamendi laadi tunnistawad juba selle liikmete nimed, nagu: „Sureta pattu Bimle“, „Ära nuta Billings“, „Jää kindlaks usus Stringer“, „Kiida Jumalat Barebone“ jne.; seda hüütigi pilkesõnaga „pühade parlamendiks.“ Selles oliwad liikmeteks ainult ägedad puritanid, kes suurema osa koosolekute aega pikkade, wahel päew otsa kestwate, palwetundidega ära kulutasiwad. Cromwell röömustas esite uute meeste suure wagaduse üle, aga märkas pea, et niisugustega riigi-asju wõimata oli ajada, mispärast ta sellegi parlamendi selsamal aastal jälle kodu saatis. Nüüd pakkus mõningate ohwitseride, seadusetundjate ja raekohtu-liikmete poolt kokkuseatud nõukogu Cromwellile wabariigi protektori (kaitsja) nime ning auu (detsembril 1653). — Protektori wõim oli seesama, mis kuningal — suuremgi weel, sest et tema sõna all ka suur ja ustaw sõjawägi seisis — ainult nimi teine. Cromwell tahtis rahwale ikka ta wanad riigilised õigused alles jätta ja kutsus sellepärast peagi jälle uue parlamendi kokku (1654); kuna see aga tema nõuetele tükati wastu seista usaldas, saatis ta sellegi n. n. „lühikese parlamendi“ laiali ja walitses selle järele kaks aastat üsna ilma parlamendita, otse isewalitseja moel. Kuid 1657 a. kutsus ta jälle uue rahwasaadikute-kogu kokku.

Cromwelli walitsuseaeg protektori-ametis kestis wiis aastat, ja see oli

Ingliſemaale tähtjas auu= ning wägewuſe=aeg. Stuartide ajal oli Ingliſe=maa wõimetu olnud Euroopa üleüldisteſt asjadeſt oſa wõtma, aga Cromwelli juhatuſel ilmus ta jälle oma endiſes wägewuſes, nagu enne Eliſabethi ajal. Hollandimaa ſelleaegſet wägewuſt maailma kaubanduſes kitſendati (1651 a.) n. n. „purjetus=määruſega", mille järele Ingliſemaale tulewad wõõrad laewad ſinna ainult oma kodumaa tooteid tohtiſiwad tuua, ei aſumaade=kaupa. See määrus aga tegi hollandlastele ſuurt kahju, ſeſt nad teeniſiwad Ingliſemaale weeta=wate aſumaade=kaupade päält hulga raha. Nad algaſiwad ſellepäraſt ſõda, milles mehiſelt wõitleſiwad. Aga Ingliſe laewaſtik, merekangelaſe Drake juhatuſel, wõitis nende laewaſtiku ära, ja rahutegemiſel anti Hollandile ainult wäga wähene kergitus „purjetus=määruſes". — Wahemerel oli Ingliſe laewaſtik kriſtlaſtele kantſiks Põhja=Afrika muhamedlaſte rööwimiſe waſtu. Prantſuſe wõimumehe Mazariniga tegi Cromwell lepingu Hiſpania waſtu ja wõttis Hiſ=panialt tähtſa Jamaika ſaare (Lääne=Indias) ära; Taani ja Shweitſi riigid ning Saksa hanſalinnad otſiſiwad ta ſõpruſt; paawſtigi hirmutas ta ſee läbi, et lubas Ingliſe ſuurtükid Rooma Ingliſekantſi waſtu müriſema panna, kui protestantlaſtele uſuwabaduſt ei anta. Ingliſemaaſt oli ühekor=raga maailma wägewam ja kardetawam riik ſaanud.

Aga Cromwellil oli ka wäga palju waſtaſeid ja waenlaſi, kelleſt mit=med alati ta elu järele waritſeſiwad. Kuningameelſed ja ägedamad uſumäratſejad ei tahtnud tema walitſuſega ſugugi leppida. Oma ſuure oſawuſega mõistis ta küll kõik ſalaplaanid, mis ta waſtu ſepitſeti, wälja nuuskida, ja kõik waenuliſed wigurid tühjaks teha. Aga alatiſte pahanduſte mõjul muutus ta wanemas eas ikka enam tujukaks ning kõikide kohta kahtlaſeks. Ta walitſus ſai aasta=aastalt ikka waljumaks ſõjaliſeks wõimuks, mis rahwa pääle wäga rängalt ruſus. Terwe riik jagati 13 ſõjawäeliſeks piirkonnaks, kus igaühes kindralmajor oma ſõjawäe=oſadega rahwa üle wallitſes; Londoni linna pää=uulitſatel liikus alataſa korrapidajaks ſõjameeste ſalk. Juba ſee tegi kõige elu tumedaks ja raskeks; aga ſelle juurde tuli weel, et wäga mitmed inglaſtele armſad rahwalõbuſtuſed, nagu hobuſte=wõiduſõidud ja iſegi teatri=näitluſed, ära oliwad keelatud, kuna neid ſel ajal walitſewa walju=uſuliſe mõtte=wiiſi järele patuks peeti. Selle läbi peletati rahwalt eluröõm ja lahkus ära, mis inimeſtele wäga ruſuwalt tundus. — Lahk=uſuliſte waſtu oli Cromwell ometi kaunis ſalliw; iſeäranis on tähelepandaw, et ta juutidelegi, keda ſel ajal mujal kuſagil ei ſallitud, mõned õiguſed andis, mille tõttu Ing=liſemaal nii mõned Juudi=ſugukonnad ſuurele rikkuſele ja auule tõuſiwad[1]). Ka Shotimaaga hakkas wahekord wähehaawal paranema, aga Jirimaal, kus

1) Hästi kujutaw on ſee nähtus, et juutide ſeas arwamine tekkis, Cromwell ollagi nende oodatud meſſias; nii wäga imelik tundus juutidele ſee aſjaolu, et keegi kriſtlane neid kaitſes. T. t.

säälne katoliku usku rahwas kudagi Cromwelli walitsusega ei tahtnud rahule jääda, oli ühtepuhku kõige waljum hirmuwalitsus maksmas. Kui Cromwell 1650. a. säält lahkus, jätis ta sinna oma wäimehe Iretoni walitsema, kelle surma järel keegi Ludlow kõrgemaks wõimupidajaks sai. Need mõlemad talitasiwad tigedalt; hulgakaupa mõisteti ülemaid iirlasi surma ja tapeti ära; 40,000 ohwitseri ja sõjameest aeti maalt wälja, kuna nende perekonnad sunniteel Amerikasse wiidi; maa wõeti päriselanikkudelt ära ja anti inglastele. Iirlaste kannatused, mis juba Elisabethi walitsuse ajal oliwad alanud, kaswasiwad Cromwelli ajal weel suuremaks, nii et Iirimaal Cromwelli walitsusest kurwad mälestused järele on jäänud. Kuni meie päewadeni ei ole Inglise walitsus endiste aegade ülekohut sääl lepitada saanud.

A. 1657 kokkutulnud uus parlament oli Cromwelli sõbraline ning pakkus temale koguni kuninga nime ja krooni, ka ta sugule pärandatawaks. Aga Cromwell lükkas selle tagasi, seletades: „Ma ei taha Jeeriku müürisid uuesti üles ehitada". Wististi kartis ta oma sõjameeste seas pahameele lahti-puhkemist, kui ta kuningaks hakkaks, sest juba see nõuu sigitas ärewust; räägitakse, et isegi Cromwelli tütar (kellest isa wäga lugu pidas) olla oma isa selle eest hoiatanud. Ta jäi siis protektori nime juurde, kuna järeltulija määramine ka tema õigusels anti. Oma terawa aruga märkas ta, et surm kõik tema teod lõpetab, ja see mõte waewas teda wiimastel elupäewadel wäga, ilma et ta midagi selle wastu parata oleks saanud. Kui ta siis a. 1658 suri, astus ta poeg Richard isa ametisse, „nagu kunagi Walesi prints (troonipärija) kuninga surma järele troonile astub". Aga pojal ei olnud sugugi isa annet ega osawust. Ta oli nõrga loomuga mees; juba mõne kuu järele märkas ta isegi, et temast walitsejat ei ole, ja ta andis ameti käest. Ka Cromwelli sõjalaste seas ei olnud ühtegi südit meest, kes ta asemele asuda oleks usaldanud; kardetaw see oligi, sest üleüldine meeleolu oli juba sõjawäelise walitsuse wastu pööranud, kuna see liig suruwaks oli saanud. Nii ei teatud siis muud abinõuu, kui endise walitsuse juurde tagasi pöörata. Mõjuw kindral Monk, kes Shotimaal sõjawäe ülemaks olnud, tuli Inglisemaale ja sundis kokkukutsutud parlamenti, Karl I. poega Karl II. kuningaks kutsuma, kellega ta ise juba läbirääkimisi pidas. See sündis. Karl ilmus 1660. a. Inglisemaale ja tuli rahwa rõõmuhõiske all Londoni, kus 11-ne aasta eest ta isa pää oli langenud.

Nüüd algaw teine Stuartide ajajärk ei olnud aga kahjuks parem ühtigi kui esimenegi. Karl II-sel oliwad needsamad isewalitsuselised püüded, kui ta isal ja wana-isal, ning selleşt tuliwad tülid parlamendiga kodus; wälimises politikas jälle tuli nõrkus ja kehwus igalpool nähtawale, mis Inglisemaa riigilist tähtsust alandas. Sarnane lugu kestis 28 aastat; siis aga sündis teine riigipööre, mille kaudu Stuartid jäädawalt Inglisemaa trooni kaotasiwad.

Karl II. oli oma isa ja enese õnnetuseſt wähe õppinud. Ta tahtis walitſuſewõimu ainult oma lõbustuſeks ja maitſehimu täitmiſeks tarwitada. Kui ta parlamendilt ſoowi järele raha ei ſaanud, ſiis wõttis ta ſeda Prantſuſe kuninga käeſt, mille eeſt taſuks muidugi oma politikat Prantſuſe meele järele ajas. Inglise tähtſa ſeiſukoha Belgia rannas, Dünkircheni, mille Cromwell nõutanud, müüs ta Prantſuſemaale ära; ka mõjus Ludwig XIV. ſõprus ſelleks, et ta ikka enam katoliklastega ſõbrustama hakkas. Hollandiga hakkas ta ſõdima, kuid ſelleſt tuli Ingliſemaale ainult kaotuſi. Nii ſiis ilmus igapidi Cromwelli hiilgawale ajajärgule wastand. Miniſtriks tarwitas ta, niiſama kui endiſed Stuartid, iſewalitſuſe-meelſeid ſala-urkijaid, kelle ſeaſt iſeäranis n. n. Cabal-ministerium omale wäga halwa kuulſuſega nime on ſaanud. (Seſt ajaſt ſaadik hakati üleüldſe politikas ſalawigurdamiſi eelnimetatud ministeriumi järele „cabaliks“ hüüdma).

Karl II. tegewus kaotas peagi ſelle armastuſe ja poolehoidmiſe ära, mis rahwas temale alguſel, kaastundmiſeſt ta iſa ning ta enda noore-ea kurwa ſaatuſe kohta, wastu tõi; üleüldine arwamine muutus ikka enam waenuliſeks ſelle walitſuſekorra wastu, mis niihästi Inglise riigilisele kui ka uſuliſele wabaduſele otſa tuua ähwardas. Parlamendis kaswas wastane erakond ühtepuhku, ja ſel ajal hakati ſeda whig-nimega nimetama, mis nimetuſt alguſel Shotimaa röövlite kohta tarwitati. Whigidel oliwad needſamad mõtted ja püüded, kui Karl I-ſe aegſetel pügipäädel. Nende arwamiſe järele oli kõige wõimu alghallikas rahwas, kes oma wõimu kuninga ehk walitſeja kätte ſelle tingimiſega on uſaldanud, et kuningas rahwa poolt antud ſeaduste järele talitab. Kui aga walitſeja neid lepingu määruſi ei täida, waid päälegi riigiſeaduſi rikkub, ſiis on rahwal täis õigus, temale wastu panna; rahwas wõib ſiis ſelle wõimu, mis ta kuninga kätte on uſaldanud, oma kätte jälle tagaſi wõtta. Wastandiks ſellele mõttewiiſile oli Inglise teiſe mõjuwa erakonna ſeiſukoht, torydel, mis nimetus — alguſliſelt Jirimaa röövlite oma — ka ſel ajal maksma ſai. Tory erakond ütles walitſejawõimu Jumalaſt eneſeſt tulewat; rahwal ei olewat mingit õiguſt walitſejale wastu ſeista, ammugi mitte teda wastutuſele wõtta, kuigi ta oma wõimu ſeaduſewastaliſeks tarwitaks; alamad peawad kuninga tujuſid ära kannatama ja igas tükis walitſeja sõna kuulma. See oli ſiis endine kawaleeride mõttewiis. Aga whigi-erakond hakkas ikka enam mõjule tõusma; ta ſai ühe wõidu teiſe järele. Karl II. andis pääasjalikult katoliklaste kaitsmiſeks indulgensi-määruſe, milles lahk-uſuliste tagakiuſamine ära keelati. Parlament aga ſundis teda 1673 a. test-määruſe kinnitamiſele, millega niihästi katoliklastele kui kõigile muudele, kes Inglise riigikiriku liikmed ei olnud, ära keelati riigiametitesſe ſaada ning parlamendi-liikmeks olla. (See ſeadus kaotati alles a. 1829 ära.) Selle määruſe tõttu pidi ka kuninga wend ja troonipärija,

Yorki hertsog Jakob, kes katoliku usku oli heitnud, suur-admirali ametist lahkuma. — Karl katsus küll parlamendi laialisaatmisega ja uue walimisega järeleandlikumat rahwasaadikutekogu soetada, kuid asi tuli ümberpöördult: Wastupanek kaswas weel suuremaks. A. 1679 pidi kuningas parlamendi nõudel habeas-corpus määruse kinnitama, mille järele inimeste omawoliline wangitsemine waljusti ära keelati, ja seati, et kohtunikud 24 tunni jooksul pärast wangiwõtmist süüaluse kohtuasja järele pidiwad uurima. Selle wiisiga tahtis parlament Inglisemaal walitsusele niisugust omawolilist tegewust wõimataks teha, mis Prantsusemaal sel ajal n. n. „lettres de cachet“ najal koguni harilikuks asjaks oli saanud.

Ka wälimises politikas sundis parlament kuningat oma tahtmise järele käima: Kuningas pidi Prantsusemaaga tehtud lepingust lahkuma ja Hollandiga rahu tegema. Whigi-erakond mõtles troonipärijaks Karl II. sohipoega, Monmouthi hertsogit, walida, sellega siis põlatud Yorki hertsogit kõrwale tõrjuda, kuid selle plaani rikkus tory-erakond ära.

Karl II. surma järele (a. 1685) astus ta katoliku-usuline wend, Yorki hertsog Jakob Inglise troonile. Oma armsate ihade täidesaatmises oli see weel palju enam hoolimatam ja ettewaatamatam, kui ta wend ning isa ja wanaisa. Isewalitsuseline riigikord ja katoliku-usk pidiwad nüüd Inglisemaal täie jõuuga maksma pandama, otse nagu see selsamal ajal naabruses Prantsusemaal sündis. Kuid Inglisemaal seisiwad asjalood hoopis teisiti kui Prantsusemaal, ja Jakob II. ei olnud kaugeltgi Ludwig XIV. sarnane, ehk küll ta wäljaspidises elus seda püüdis olla. Kuningakoda seati Versailles'i olude järgi; katoliku-usu jumalateenistust peeti suure hiilgusega ja toredusega; paawsti saadikule anti suurt auu; uus indulgensi-määrus seati katoliiklaste tuluks, ja otse test-määruse wastu wõeti katoliiklasi hulgana ametisse, iseäranis sõjawäesse. Seitse anglikanikiriku piiskoppi, kes kuninga tegewust häälekiitmast tõrkusiwad, pandi wangi, aga kohus mõistis nad rahwa rõõmuks wabaks. Leidus aga küllalt ka niisuguseid alatuid isikuid, kes kuninga omawolilise talituse teenistusesse astusiwad ja ta tööriistaks hakkasiwad. See omawoli läks weelgi waljumaks, kui Jakob II. oma wennapoja, Monmouthi hertsogi, ära wõitis. Monmouth hakkas isa surma järele tõesti krooni omale nõudma; ta sai omale Inglisemaal palju poolehoidjaid, kuid ta wõideti pea ära ja kaotas — elu. Aga selle mässu põhjusel hakati nüüd terwes riigis kuninga-wastaste järele nuuskima ja neid igal wiisil taga kiusama. Oberst Kirke ja ülemkohtunik Jefferys, Jakob II. wägiwaldsuse tähtsamad tööriistad, käisiwad ühest kohast teise äraandjate üle kohut pidamas. Ilma mingisugustest seaduselistest nõuetest hoolimata mõisteti süüta inimesi surma ehk Lääne-Indiasse ärasaatmisele, kus juures rikaste kaebealuste warandus kuninga omaks wõeti. Jefferys'ele anti truu teenistuse tasuks kantsleri amet.

Niisugune meeletu walitsuse tegewiis pani isegi Jakob II. omad sõbrad

mõtlema ja kahtlema. Niihästi Ludwig XIV. kui paawſt Innocentius XI. hoiatasiwad teda tõſiſelt, et ta oma liialduſega „hääd asja“ ära ei rikuks. Keegi kardinal lauſus pahameelega: „Teda oleks õieti waja wande alla panna, ſeſt ta häwitab ſellegi wäheſe katoliku-uſu ära, mis Ingliſemaal weel alles on“. On ſiis küll aruſaadaw, et rahutus ja pahameel Jakob II. wastu ſuure hooga kaswaſiwad. Whigid pidaſiwad ju ammu kuninga wäimehe, Hollandi maawalit-

Wilhelm III.

ſeja Wilhelmiga (Oraniaſuguſt), Ingliſe trooni-küſimiſe kohta läbirääkimiſi. Iſegi tory-erakond hakkas kuningaſt ära wõõrduma, ſeſt ſellegi meeleſt läks ſurumine liiale, kuna kuſagil enam õiguſt ſaada ei olnud, waid alati erapoolikuid otſuſi anti. Enam aga weel kui riigiliſt rõhumiſt, kartſiwad ſuured ülimuſed katoliku-uſu tagaſitoomiſt, ſeſt et nad ſiis kõik need laialiſed

maad kaotanud olekſiwad, mis klooſtrite lõpetamiſel adeli kätte oliwad läinud. Katoliku-uſu tagaſitulek oleks ka Ingliſe riigikirikule otſa teinud. Selle kiriku waimulik ſeiſus kartis ſiis wäga oma ameti ja mõju kaotamiſt ning aſus ſeepäraſt ka kuninga wastaſeks.

Jakob II. aga ei märganud midagi ähwardawaſt hädaohuſt. Ta oli oma waimuannete pooleſt kaunis kehwa, ning ſelle juures „nii jonnakas kui eeſel", nagu wend Karl II. temaſt kord ütelnud. Seni oli ikka weel kõiki kuninga halpuſi ſelle lootuſega ära kanda püütud, et ſellele korra iſeeneſeſt lõpp tuleb, ſeſt Jakob II. oli ju wanapoole mees ja pärijaid temal ei olnud. Aga kui a. 1688 kuningale teiſeſt abieluſt poeg ſündis, ſiis kaswas ärewus ſuureks. Nüüd ei kahelnud ka Wilhelm III. enam, waid wõttis juba enne temale tulnud Ingliſe rahwa poolt kutſe wastu. 5. nowembril 1688 ilmus ta oma laewastikuga, millel 14,000 meeſt ligi oli, Ingliſe rannale. Oma lippudele oli ta kirjutanud: Pro religione et libertate (uſu ja waba-duſe eeſt). Nüüd alles nägi Jakob II. kohkudes, kui nõrgal aluſel ta wõim ſeiſis. Pea tuli üks teatus teiſe järele, et Ingliſe ſõjawäe hulgad Wilhelmi ſõjawäe poole üle on läinud; wiimati jätſiwad iſegi ta noorem tütar Anna ning ſelle abikaaſa teda maha. (Wanem tütar Maria oli Wilhelm III. abikaaſa). Wastupanemata heitis üks linn teiſe järele end Orania printſi alla, ja peagi wõis ſee takiſtamata Londonisſe marſſida. Küll püüdis nüüd Jakob II. rahwaga ära leppida, wõttis kõik omawoliliſed määruſed tagaſi ja tahtis Wilhelmiga läbirääkimiſi pidada, kuid ſee ei teinud temaga tegemiſtgi. Nii ſiis ei olnud mahajäetud kuningal muud nõu kui põgeneda. Ta läks üle kanali Prantſuſemaale, kus Ludwig XIV. teda kuninglikult wastu wõttis ja temale St. Germaini loſſi aſumiſeks andis.

Seda ſündmuſt nimetatakſe Ingliſe ajaloos „mõnuſaks mäſſuks", ſeſt et ſee üsna rahulikult, ilma werewalamiſeta korda ſaadeti. Kuna kuningas nüüd puudus ja parlamenti ilma kuninga käſuta kokku koguda ei ſaadud, ſiis kutſuti ſelle aſemel rahwaſaadikute „konwent" kokku. See otſustas, et Ingliſe troon waba on ja Stuarti ſugu ſeda pärida ei wõi; uuteks walitſejateks kuulutati kohe Maria ja Wilhelm. Nad krooniti mõlemad ſelſamal päewal (a. 1689). Rahwas määras ſiis walitſeja.

„Mõnus mäſs (a. 1688—1689)" lõpetas ſiis jäädawalt ſelle pikaliſe parlamendi ja kuninga-wõimu waheliſe wõitluſe, mis Ingliſemaal aastaſajad otſa (kuningas Johann Ilmamaata ajaſt ſaadik) oli keſtnud, ja mis iſeäranis wiimaſel aastaſajal, Stuartide troonileſaamiſeſt alates, nii põnew ja põlew oli olnud. Nüüd ſai Ingliſemaal rahwa wabadus täieliſele wõidule, ſellega otſe wastandliſelt kui Prantſuſemaal, kus kõik wõim ühe mehe kätte oli kogutud. Wilhelm III. hakkas rahwa tahtmiſel walitſema, ja ſelle tahtmiſe järele walitſes ta ka. Enne kroonimiſt kinnitas uus walitſeja parlamendi[1]) walmiſtatud „Declaration of rights" (õiguste ſeletus) nimeliſe ſeadluſe, mis nagu kontraht wõi leping oli, mille

rahwas, wõimu õige omanik, oma kutsutud walitsejale ette pani, kes selle ka wastu wõttis. Nimetatud seadluses on esiti Jakob II. mitmesuguseid seaduserikkumisi nimetatud, millega ta Inglise rahwast oli pahandanud ning mille pärast ta trooni oli kaotanud; siis loetakse kõik Inglise rahwa ammuseid õigusi nimepidi ette. Pääle selle seletatakse, et seadustes antud määruste alt mõningate isikute wabastamine, mida Stuartide ajal tihti oli tehtud, mitte õige ei olnud ja seda edaspidi enam sündida ei tohi; sõjawäe arw jäeti parlamendi määrata; kõigil riigialamatel oli õigus, oma palwetega walitsuse ette astuda (mida nimelt Jakob II. seadusewastaliseks oli pidanud); rahwasaadikute walimisel pidi walijatel täielik walimise-wabadus olema; rahwasaadikud wõisiwad täiesti wabalt oma mõtteid awaldada jne. Nii ei olnud selles „õiguste seletuses" õieti midagi uut, waid ainult „kuningriigi rahwa tõelised, wanad ja kahtlemata õigused ning wabadused üles tähendatud", nagu konwendis öeldi. Samasuguseid lubadusi oliwad riigiwalitsejad ennegi ju mõnda korda, nagu „petition of rights", test-määruse ja habeas corpus-määruse kinnitamise puhul teinud. Kuid Inglise rahwasaadikud tahtsiwad paremaks kindlustuseks weel kord oma õigusi pühalikul wiisil kinnitada ja tõeks tunnistada lasta, mis ka sündis. Ja selle järele ei ole nende kallal enam kõigutatud.

Inglise „mõnus mäss" ei olnud siis seda laadi, kui 19-ma aastasaja mitmed mässud, millel otstarbeks oli, aastasajad kestnud riigilist olukorda kaotada ja midagi üsna uut asemele panna, waid selle kaudu tahtis Inglise rahwas ainult oma endisi õigusi ja endist riigilist seisukorda kaitsta. Kuningalt ei wõetud wähematgi tema päralt olewatest õigustest ära, ega antud rahwale mingit uut õigust endiste lisaks; Inglise seadus oli pärast mässu seesama, mis ennegi olnud. Kroonimisel tõotas uus walitseja kindlasti Inglise seaduste järele käia, mida kaitsma ta oli tulnud, ja walitsuse-asjades parlamendi nõuu tähele panna ning selle otsusi pidada. Ja ta täitisgi oma lubamised täiesti. Sellest ajast pääle muutus Inglise riigikord „parlamentliseks", mis mood Europa kindlamaa riikides alles 19. aastasajal õigeks on tunnistatud ja maksma pandud. Inglisemaa oli selles muudele kaua aega eeskujuks.

---

1) Kohe, kui Wilhelm III. kuningaks kuulutati, muutis ta oma käsukirjas „konwendi" parlamendiks ümber. Tõlk. täh.

XXI.

Ludwig XIV. sõjad. — Prantsusemaa võimu alanemine.

Prantsusemaa wägewus. — Ludwig XIV. auuahnus. — Ta nõuab Belgia't omale. — Sõda Hollandiga. — Wilhelm III. hoolel tekib lepingu-ühisus. — Ludwig määrab rahutingimised. — Reunionikambrid. — Hugenottide tagakiusamine. — Nantes'i määrus kaotatakse ära. — Hugenotid põgenewad. — Camisardi mäss. — Augsburi lepingu-ühisuse sõda. — Hispania päranduseesõda. — Maksude kaswamine. — Prantsusemaa armetu olek.

Inglise „mõnusa mässu" mõju ei jäänud üksi selle maa piiridesse, waid ulatas ka Europa kindlale maale. Inglise uus kuningas Wilhelm III. ei päästnud oma tulekuga ainult Inglisemaad isewalitsuse ja katoliku-usu võimu alt, waid ta ilmus ka mujal üleüldiselt protestanti-usu ning rahwawabaduse kaitsjaks ja toetajaks. Tema oligi juhtiwaks meheks selles ägedas võitluses, mis nüüd Prantsuse wägewa kuninga Ludwig XIV. wastu käima pandi, kelle isik nagu isewalitsuse kehastatud kuju oli ning kes katoliku-usku ainsaks õigeks usuks pidas, kuna ta protestanti-usku ja wainuwabadust üsna häwitada püüdis. Samasugune hädaoht, mis Europat 16-mal aastasajal, Karl V. ja Philipp II. ajal, Hispania poolt oli ähwardanud, ilmus Europale nüüd Prantsusemaa poolt; 100 aastat warem oli Prantsusemaa kõige võimuga Habsburisugu üliwägewaks saamise püüetele wastu seisnud, aga nüüd astus Prantsuse kuningas ise sellesama sihilise politikaga wälja. Ludwig XIV., kes oma suurt võimu näis tundwat, — sest Prantsuse riigi rahke rikkus oli temal käes tarwitada, tema sõna all seisis selleaegne kõige suurem ja kõige paremate sõjariistadega sõjawägi, keda Europa osawamad kindralid juhatasiwad, temal oliwad tähtsad ministrid, kes riigi asju tema tuluks ajasiwad — ei leppinud üksi sellega et ta oma riigis kõige wägewam oli, waid ta tahtis oma suurust ja wägewust weel kaugemalegi laiendada. Prantsusemaa naabririigid oliwad temale wastupanekuks wõimetud: Hispania wõim oli usuõdades otsa saanud; Saksamaa oli 30-ne aastases sõjas niihästi politikalikult kui majanduseliselt wäga nõrgaks jäänud; Hollandi oli küll warakas ja eluwõimuline riik, aga Prantsuse kõrwal

üsna wäike ja wäheſe rahwaga. Seepäraſt lootis Ludwig XIV. üsna hõlpſaſti ennaſt Europa iſandaks tõsta wõima. Kohe ſelle järele, kui ta a. 1661 iſe walitſema aſus, tuli ta auuahnus mitmes wäikeſes asjas nähtawale. Sel ajal peeti auuaſtmete korda wäga tähtſaks asjaks, nagu ſelleſt Weſtfali rahutegemiſe juures kuulſime. Londonis oli Prantſuſe ja Hiſpania ſaadikute wahel ſelle üle tüli tõusnud, kumb nendeſt eſimeſena ſinnatulewa Rootſi ſaadiku tõlla järele sõita tohtis; ſeni oli niiſugustes asjades eſimene aſe ikka Hiſpania päralt olnud, aga nüüd nõudis Ludwig XIV. eesõiguſt Prantſuſemaale, ja Hiſpania pidi järele andma. Seni oliwad ka ikka Prantſuſe laewad Ingliſe laewadele enne terwituſt awaldanud, aga nüüd keelas Ludwig ſelle ära ja nõudis ſeda auu üksi Prantſuſe laewadele. Kuna küll Prantſuſe kuningas katoliku-kirikule ja paawstile truu sõber oli, ei laſknud ta ſellegipäraſt paawſtil oma riigi auu külge puutuda. Seda näitab järgmine a. 1662 ſündinud juhtumine: Roomas oli paawſt Alekſander VII-ma Korſika kaardiwäe ja Prantſuſe ſaadiku teenrite wahel tüli tõusnud, mis kakeluſeks kaswas; ſelle juures löödi ſaadiku-maja aknad katki ja puudutati ſaadikut ennaſtgi. Kui paawsti poolt kohe wabanduſt ei tulnud, laskis Ludwig jalapäält oma sõjawäel Avignoni linna ära wõtta (Avignon oli küll Prantſuſemaal, aga paawsti päralt), ja andis ſelle alles siis tagaſi, kui keegi kõrge kardinal ſuure ſaatkonnaga Pariſi ilmus ja ſaadikule awaldatud haawamiſt alandlikult andeks palus. Prantſuſemaa ſuur tähtſus ja mõju tuli ka tähtſamatesgi asjades ilmſile. Prantſuſe laewad oliwad Wahemerel kriſtlaste laewu Põhja-Afrika mereröövlite wastu kaitsmas, nagu Karl V. ja Philipp II. ajal Hiſpania laewad; Saksa keisrit Leopolti aitas Ludwig türklaste wastu wõideldes; Inglise kuninga Karl II-ſe oli ta üsna oma nõuusse ſaanud.

Aga Ludwig XIV. tahtis ka Prantſuſe riiki ſuurendada, ja ſee aſi ajas teda naabritega sõtta. Iſeäranis igatſes ta Belgiat omale ſaada, mille rahwas oma keele ja rahwuſe pooleſt prantslastele ligiſugulaſed on. Kuid ſee maa oli keſk-ajal Burgundi riigi alla ſattunud ja hiljemini Hiſpania külge ſaanud, nagu ſelleſt eespool kuulſime. Kui siis Hiſpania kuningas Philipp IV. (Ludwigi äi) aastal 1665 ſuri, arwas Ludwig XIV. hää juhuſe Belgia omandamiſeks leidnud olewat. Ta hakkas nüüd mõningaid Belgia maa-osaſid omale pärima n. n. devolutioni-õiguſe najal. Nii hüüti Belgias mõnes paigas maksmas olewat pärimiſe-ſeaduſt, mille järele iſa omanduſe ainult eſimeſeſt abieluſt ſündinud lapſed päriſiwad. Ja kuna nüüd Ludwig XIV-ne abikaaſa Maria Thereſia oli Philipp IV. eſimeſeſt abieluſt ſündinud, ſelle poeg ja riigipärija Karl II. aga teiſeſt, pidawat need maakohad, kus nimetatud ſeadus tarwituſel oli, temale ſaama. Nii ſeletas Prantſuſe kuningas, ja Prantſuſe ſeaduſetundjadgi tunnistaſiwad ſelle ſeletuſe õigeks. Oma päranduſt kätte nõudma ſaatis siis Ludwig XIV. a. 1666 oma ſäjawäe Belgiaſſe ja wõitis ſääl mitmed kindluſed ära. Kuid kartes, et Prantſuſemaa liig wägewaks ſaab, tegiwad Hollandi-

maa, Ingliſe- ja Rootſimaa omawahel ühenduſe, n. n. tripelallians'i (kolmik-lepingu). Wiimaſe waheletuleku mõjul tehti a. 1668 rahu, mille järele Ludwig omale ainult mõned Belgia linnad ſaagiks ſai.

Et ſee rahu ainult ajutiſeks oli, teadſiwad kohe kõik, ſeſt Ludwig XIV. oli iſeäranis Hollandi pääle wäga pahane ja tahtis teda karistada, kuna pää-asjalikult Hollandi ettewõttel eelnimetatud leping oli toime pandud. Ja pää-legi oli ka muidu ſee maa Prantſuſe kuningale koguni wastumeelt, oma pro-

Johann de Witt.

teſtanti-uſu ja rahwa-õiguste pääle põhjenewa riigikorra päraſt, mida Lud-wig XIV. ei ſallinud; ka ſelle kaubandus oli elaw, mille pooleſt ta Prantſuſemaale kardetawaks wõiſtlejaks oli. Wägew Ludwig XIV. tahtis ſiis Hollandit kuku-tada ning arwas ſelle „wäikeſe kalastaja-rahwaga" hõlpſasti walmis ſaawat. Pealegi heitis Ingliſe kuningas Karl II. tema nõuuſſe, niiſama ſai ta oma raha mõjul ſelleaegſe Rootſi walitſuſe oma poole ja iſegi mõned Saksa riigi-keſed astuſiwad temaga lepingusſe.

A. 1672 kuulutati ſõda, ja 120,000 hästi-harjutatud ſõjameeſt, keda ku-

ningas ise ning sõjaülemad Turenne, (l. türan), Condè (l. kondee), Louvois (l. luwoa) ja Vauban (l. wobang) juhatasiwad, sammusiwad Hollandisse, kus ainult 25,000 maakaitsewäelist wastupanemas oli. Selleaegne Hollandi walitsuse juhataja „suurpensionäär" Johann de Witt katsus küll Prantsusemaaga rahu sobitada, aga Ludwigi nõudmised oliwad liig häbematad; ta päris poole riigi Prantsusemaa omaks, katoliku-usu seadmist walitsewaks usuks ja päälegi Prantsuse kaupmeestele nii suuri eesõigusi, et nende mõjul Hollandi kaubandus koguni häwinenud oleks. Need waljud nõudmised aga ei kohutanud hollandlasi sugugi, waid otse selle wastu kihutasiwad neid seda suuremale südidusele. Küll tekkis kord Hollandis juba mõte, oma kodumaad waenlase saagiks jätta ning oma asumaale Taga-Indias Jawa saarele kolida, kuid see mõtte jäeti peagi maha ja otsustati kõigest wäest isamaad kaitsta. Et see suurema mõjuga sündida wõiks, taheti terwet wõimu ühe mehe kätte anda, nagu seda Roomasgi häda ajal tehti. Sellepärast sündis siis wägiwaldne riigipööre (mäss). Johann de Witt wõeti wangi, ja hiljemini surmas märatsew rahwahulk auusa mehe ühes ta tubli wennaga wangikojas ära, kuna neid sellepärast südistati, et nad riiki liig nõrgasti kaitsnud olla. Selle järele kutsuti maawalitsejaks endiste maawalitsejate järeltulija, 20-ne aastane Orania prints Wilhelm III. Temast sai nüüd Ludwig XIV. kangem wastane. Prantsuse sõjawäed oliwad peatselt ilma wastupanekuta suure osa Hollandimaad ära wõitnud, aga asjad pööraſiwad, kui Wilhelm maawalitsejaks sai, pea teisele teele. „Hollandi pääſtmiseks uputas ta selle ära," ütleb üks ajalookirjutaja Wilhelmi kohta. Sest ta laskis merewee wastu tehtud kaitsetammid ära lõhkuda, mille järel wesi suure osa maad üle ujutas, põllud ja hooned häwitas, ning waenlased taganema sundis. Ja ühtlasi saatis südi mees oma saadikud muude Europa walitsejate juurde, ning temal läks korda suurt lepingu-ühisust Prantsusemaa wastu kokku saada. Sest Europa walitsejad märkasiwad küll, et seesama hädaoht, mis nüüd Hollandit ähwardas, pea ka muudele riikidele kätte tulla wõis. Ludwig XIV. oli terwe Europa riigilise iseseiswuse waenlane. Nii siis ühinesiwad Hispania, Saksa keiser ja mitmed Saksa riigid, nende seas ka tugewaks tõusew Brandenburg, ühes Hollandimaaga Prantsusemaa wastu suureks lepingu-ühisuseks. Sõda sai nüüd palju laiema kuju, ja Ludwig pidi oma sõjawäe mitmele poole Prantsuse piiridele laiali saatma ning end mitme waenlase wastu kaitsma. Tähtsamad wõitlused sündisiwad Rheini jõe maadel ja Belgias. Wõit aga kaalus ikkagi prantslaste poole, sest Prantsuse sõjawõim oli nii suur, et ka lepingu-ühisus oma ühise wõimuga tema wastu suuremat ei suutnud teha. Küll tegi Inglisemaa rahu ja Ludwig XIV. jäi nii selle abist ilma, aga ta sõdis ikkagi kaunis hää õnnega edasi, ja mitu korda tungis Turenne üle Rheini jõe sügawale Saksamaa sisse. Wiimati tehti a. 1678 Nimwegenis rahu, milles Prantsusemaa Hispanialt Franche Comtè maa Belgia piiril ühes 14 Belgia linnaga, ja Saksariigilt mõned linnad omale sai, Hollandimaa aga midagi ei kaotanud.

Prantsusemaa toetusel pääsis ka Rootsimaa, kes Ludwig XIV. lepinglasena Brandenburgi kuurwürstiga oli sõdinud, aga lüüa saanud, ilma mingi kaotuseta.

Nüüd oli Ludwig XIV. wägewus oma kõrgemal tipul. A. 1680 otsustas Pariisi linnawalitsus, kuningale „Suure" auunime anda. Aga otse see tegu sai nüüd ka tema walitsuses pööri-ajaks. Sest suur wõim ja wägewus saatis teda omawoli-tegudele, millega ta terwet Europat liialt pahandas, ning ajas teda ettewõtetele, millega oma riiki ülearu kurnas, selle läbi ennast ja kõike oma walitsuse-korda wiha ja põlgtuse alla saates. Rahutegemise järel saatsiwad muud riigid omad sõjawäed kodu, aga Prantsusemaal peeti see ikka edaspidigi koos, sest Ludwig waritses ka rahuajalgi naabrite maa omandamise pääle. Kõige päält kindlustati nüüd Prantsusemaa piirid igalt poolt kõwasti, nii et waenlased kusagilt sisse ei pääseks. Vaubani ehitatud kõwad kindlused, Lille ja Maubage, olíwad põhjapool piiril, idapool Saarlouis ja Freiburg, Hispania wastu Bayonne ja Perpignan, Italia piiril Pignerol. Aga Ludwig tahtis Prantsusemaa piirisid ka weel selleşt kindlustewõõst kaugemele nihutada; nähtawasti oli temal mõte, Prantsusemaale Rheini jõge „loomulikuks" piiriks teha, nagu see wanasti Gallimaale oli olnud. Selle jaoks wõeti tema walitsuse all tehtud neli rahulepingut ligema läbiwaatamise alla. Sest nendes oli Prantsusemaale maid lubatud „ühes nende päralt olewate maaosadega," ja Ludwig seadis neli n. n. reunionikambrid selle jaoks, et terawasti järele uurida, missuguseid maaosad temale antud maade alla õieti käisiwad. Need uurijad läksiwad nüüd omas nuuskimises üsna kaugele kesk-ajasse tagasi, kohati koguni Chlodwigi aegadeni. Ja nende wanade nõudmiste najal päriti Prantsusemaa omaks suur hulk maid Hispaniast ja Saksa riigist, muude seas ka Rootsi kuninga päralt olewat Pfalzimaad. Ning nende kohtunikkude otsuse najal wõttis siis Ludwig ühes muude maaosadega 20 linna omale, nende seas suure ja tähtsa riigi- ehk wabalinna Strasburi ning 10 teist Elsassi riigilinna (a. 1681). Seda kõik lasti rahuga sündida, sest Saksa riigi nõrkus oli nii suur, et wastupanekuks keegi sõrme liigutada ei usaldanud, waid riigipäew kinnitasgi omalt poolt a. 1684 Prantsuse kuninga wägiwalla-tegusid, mis ta keset rahuaega toime saatnud. Aga niisuguse teo tagajärg oli ometi, et terwes Europas wihameel ja hirm Prantsuse kuninga kohta ikka suuremaks kaswas. Ludwig XIV. lahkus nüüd üsna selleşt mõistlikust ja mõõtupidawast politikast, mille järele Richelieu ja Mazarin olíwad käinud. Upsakas teadmine oma suure wõimu ja wägewuse kohta saatis teda ikka pääle uutele omawoli-tegudele, ning wagune ja erapooletu arwustus ununes üsna ära. „Isewalitsus on wäga mõnus walitsusewiis, aga walitsejaks peaks Jumal ise olema." Selle üteluse tõde on ajaloos nii mõnda korda nähtawale tulnud, ja ka Ludwig XIV. walitsus tõendab seda. Wälimises politikas ei hoolitud muude riikide õigusest, sisemises rikuti niisama hoolimatalt oma alamate õigusi ja walitsewat olu-korda.

Otse selsamal ajal, mil piiriäriseid maid reunioni-seaduse mõjul Prantsusemaa külge wõeti, sunniti hugenottisid oma usust lahkuma ja katoliku-kirikuga ühinema. Need mõlemad tegewused näitasiwad lausa wägiwalda, ja üheşugune häwitaw tagajärg oli mõlematel. Küll ei olnud Ludwig XIV. niisugune kange katolikumeelne walitseja kui Philipp II., kes end oma tegewuses ikka kiriku kasudest oleks juhtida lasknud, waid otse selle wastu walwas ta waljusti wanade Prantsuse kiriku-õiguste järele paawsti wastu, ning tegi n. n. gallikani-kiriku õiguste põhjal paawstiga weel iseäralise-lepingu. Aga temal oli see arwamine, et riigi ühisus muidu täieline ei wõinud olla, kui et kõigil alamatel üks ainus usk oleks. See oli tema riigi-ühisuse kujutamise püüdes wiimane lüli. Riigis pidi „üks usk, üks seadus ja üks kuningas" olema. Sedasama arwasiwad küll ka mitmed muud; sõjaülem Turenne, kes enne protestanti-usku oli, heitis suurema tõrkumiseta katoliiklaseks, ja paljud muud tegiwad nõndasamuti. Aga kanget kuningat kihutati weel isiklikkudel põhjustel hugenottide wastu waenu awaldama; öeldi, et see ei kõlbawat, kui üks osa alamatest seda usku waleks peab, mida kuningas õigeks tunnistab. Iseäranis olla madame de Maintenon, kes Ludwig XIV. liignaeste seast kõige kuulsam oli, selleks kuninga pääle mõjunud, et hugenottide kaotamine hädasti tarwiline tegu olewat. Sedasama tõendas ka kuninga pihi-isa, jesuiit Lachaise (l. la-hääs), kes seda kuninga õndsaks-saamiseks waja ütles olewat; wägew minister Louvois arwas niisama. Ometi haudus Ludwig seda asja kaua omas meeles, enne kui ta wägiwalla käsile wõttis. Waguşi ja rahulikult katsuti esiotsa hugenottisid ümber pöörata ja asutati selle jaoks iseäraline kassa. Kuni Colbert ministri ametis seisis, oli hugenottidel tubli kaitsja, sest nagu Richelieu, waatas temagi riigi tõsise tulu pääle ja teadis, et hugenotid töösthus muudest osawamad ja usinamad oliwad ning sellega Prantsuse riigi majandusele suurt tulu tõiwad. Kuid Colbert kaotas aegapidi ja wähehaawal kuninga lugupidamise, mis teda wäga kurwastas; „oleks ma Jumalat nõnda teeninud kui kuningat, siis oleks ma kümnekordselt õndsuse ära teeninud," kurtis mees. A. 1683 suri Colbert, ja see sündmus andis ühtlasi ka surmalöögi Prantsusemaa protestanti-usu kirikule, sest nüüd hakati hugenottide wastu lausa rusuwaid abinõusid tarwitama. Hulgal saadeti nende sekka katoliku preestrisi, kes neid paawsti usku pidiwad pöörama, ning usuwahetajatele jagati andeid ja lubati mõnesuguseid tulusid; püüti hugenottide seas segadusi sünnitada, et põhjust oleks nende õigusi kärpida; walwati hoolega järele, kas kusagil mõni protestanti-usu kirik rahwaarwuga wõrreldes üle-aru ei oleks, ja kui oli, pidi see ära häwitatama. Wanematelt riisuti koguni wägiwaldselt nende lapsed käest ja kaswatati katoliku-usus üles, ja wiimati saiwad kuninga intendendid käsu, usuwahetusele wastutõrkujate juurde sõjamehi „istuma panna." Ja sarnase tegewusega sunniti paljud järele andmisele. Kui näituseks kusagil külas wiis hugenotti teati olewat, saadeti sinna 50 ratsa-

meest ja seati igaühe juurde 10 korterisse. Lahkus nüüd mõni hugenott omalt usult, siis saadeti tema juures olnud 10 meest teiste nelja juurde endiste lisaks; kui jälle üks nendest katoliklaseks sai, jagati tema osa mehi jällegi teiste pääle j. n. e., kuni hädasunnil wiimanegi oma usu käest andis.

Oli nüüd nii mõni aeg talitatud, siis kaotati wiimati a. 1685 Nantes'e määrus koguni ära, kuna see asjata öeldi olewat, sest suurem osa protestantlasi olla juba katoliklasteks saanud. Sellega wõeti usuwabadus hugenottidelt hoopis ära; nende waimulikud aeti riigist wälja, kuna muid inimesi keelati wäljarändamast. Sellega arwati suure wõidu saadud olewat, nii et wana kantsler de Tellier (l. teljee) weel oma surmawoodil rõõmuga hüüdis: „Issand, nüüd sa lased oma sulase rahuga minema, sest mu silmad on õndsust näinud;" kirjanik Bossuet rääkis: „Meie päewadel sündinud imest," Lafontaine (l. lafontään), Racine (l. rasiin) j. m. awaldasiwad selle kohta oma otsata rõõmu; ainult mõningad terawa silmaga mehed, nagu Vauban ja Catinat (l. katinaa), nägiwad sellest hukatust tulema. Ja mis oli selle tagajärg? Kangest keelust hoolimata läksiwad Prantsuse kõige paremad töötegijad, umbes 400,000 inimest, usuwabadust otsides wõõrale maale: Hollandisse, Inglisemaale ja Brandenburgisse. Kuna selle tõttu Prantsuse tööstus palju nõrgemaks jäi, edendasiwad need põgenejad seda mujal ja sigitasiwad nii Prantsusemaale wõistlust. Nimelt hakkas Brandenburis tööstus just Prantsusemaalt tulnud hugenottide kaudu kosuma, keda selleaegne Brandenburi walitseja Friedrich Wilhelm suure häämeelega wastu wõttis. Friedrich Wilhelm awaldas Prantsusemaal kuulutused, milles hugenottidele oma riigis igasugust toetust tõotas, nimelt teekonna jaoks abi ja teejuhtisid, majade ehitamisel ehitusekraami, kümneks aastaks maksuwabadust, maaharijatele maad hinnata, tööstuse ettewõtjatele hääde tingimistega laenu, adelimeestele oma soowi järele ametisi jne. Tuligi siis hugenottisid hulgana Brandenburisse; Berlinisse üksi, kus sel ajal 20,000 inimest elas, asus pääle 6000 prantslase.

Aga maalt ära minna wõisiwad ometi ainult rikkad; kehwemad ei suutnud seda, waid pidiwad kodumaale jääma, kus nad salaja oma usku edasi pidada püüdsiwad. Kuid nad ei saanud enam sugugi rahus elada, sest ühtealati äsitati walitsuse-ametnikud nende pääle; kaebajaid ja salanuuskijaid ning teatajaid leidus ju ikka, sest et süüdlase waranduset osa kaebajale anti, ja nii mõisteti iga aasta hulk süüta inimesi sõjalaewadele sunnitööle. Suurema häda sunnil tõstsiwad siis järelejäänud hugenotid wiimati a. 1702 lausa mässu. Keegi pagaripoiss Jean Cavalier, kes wägiwallaga katoliku-usku heitma sunnitud, kogus kõik Cevenni (l. sewenni) mägestikus liikuwad hulgad ühte ja hakkas mässujuhataiaks. Walget särki seljas kandes, mille järele nad üksteist ööpimeduses ära tundsiwad, käisiwad need „camisardid" (nimi tuleb camisia s. o. „särk" sõnast), häwitades ja rõõwides Cevenni mägestiku-maades ümber, mille juures niisugust kanget julgust ja waimustust awaldasiwad, nagu

see usumäratsejatel ikka omane on. Mitmed sõjawäed ei saanud nendest jagu ja wiimati pidi Ludwig ühe oma paremateşt kindraliteşt, Villars'i (l. willaar'i), nende wastu wälja saatma, ehk küll temal otse siis suure waenlasewäe wastu kange sõda käsil oli. Villars surus küll seekord mässu maha, aga wahete wahel puhkes waenuleek jälle ilmsiks, ja see kestis Ludwigi walitsuse-aja lõpuni.

Reunioni-talitus ja hugenottide tagakiusamine on Prantsusemaa wõimu piirisambaks, sest kuna see siitsaadik ikka oli tõusnud, hakkas ta nüüd kähku alanema. Europa ühendatud riikide wastu wõitlemiseks ei ulatanud nüüd isegi Ludwig'i wõim ja wara enam, kuna päälegi ta waljum wastane Wilhelm III. aastal 1689 Inglise kuningaks oli tõusnud ja sellega temast palju wägewamaks saanud. Wilhelm oli juba waremini Ludwigi wastu uut lepinguühisust sepitsema hakanud. Temal oli, nagu Inglise ajalookirjutaja Macaulay ütleb, „üks ainus, aga kange kirg," nimelt Prantsusemaa wihkamine. Tema oli Prantsuse riigile seda, mis Rooma riigile Hannibal. Ja aastal 1686 saadigi Augsburi lepinguühisus toime, millest Hispania, Austria, Baieri, Sakši ja Pfalzi riigid osa wõtsiwad. Aga alles a. 1688, mil Ludwig kadunud Pfalzi kuurwürsti päranduşt omale nõudis, kuna kuurwürsti õde ta wenna abikaasaks oli, sündis pikaline sõda, mis kuni 1697 aastani kestis. Wõideldi waheldawa õnnega; Prantsusemaa wõimu nõrkemine tuli juba nüüd nähtawale, sest Ryswicki rahulepingus, mis sõja lõpetas, pidi Ludwig XIV. wastastele nii mõnesgi asjas järele leppima, ja mitmed enne wõidetud maad käest ära andma. Aga alles järgmise pika Hispania päranduse-sõja mõjul häwines Prantsusemaa wõim ja wara täitsa.

Ludwig XIV. oli Ryswicki rahutegemisel sellepärast nii järeleandlik olnud, et ta jälle uut saaki waritses. Ta tahtis nimelt oma poja-pojale, Philippile, terwet Hispania riiki omandada. Selleks andis gi järgmine sündmus asja. Hispania wiimane Habsburisugu kuningas Karl II. oli aastal 1700 ilma lasteta surnud, ja nii ta sugu üsna kustunud. Päranduse-nõudjateks asusiwad siis Karl II-se mõlemate õdede (kes siis ju surnud oliwad) abikaasad: Saksa keiser Leopold ja Prantsuse kuningas. Kadunud Karl II. ise oli oma pärijaks mõningate Prantsuse-sõbraliste mõjumeeste meelitusel oma wanema õe poja Philippi nimetanud. Aga seda Bourboni sugu wõimu uut laswamist peeti mujal Europas wäga kardetawaks, mille pärast jälle Wilhelm III. juhatusel uus, suur lepingu-ühisus Prantsusemaa wastu kokku heitis. Selle püüdeks oli, Hispania trooni Saksa keisri ja Hispania wiimse kuninga teise õe pojale Karlile nõutada, kellel riigipärimiseks ka parem õigus arwati olewat, kui Prantsuse printsil, kuna ta Habsburisugu teise haru wõsu oli, Philipp aga wõõrast sugust. Kuid päranduse omandamises oli Ludwig kärmem. Niipea kui Karl II. surnud, kuulutas ta oma pojapoja, Philipp V. nime all Hispania kuningaks wälja ja seadis ta Prantsuse sõjawäe abiga troonile. Aga siis astus ka kohe tähendatud „Suur-allians," millest

Saksa riik (pääasjalikult muidugi keiser), uus Preisi kuningriik, Inglise- ja Hollandimaa, hiljemini ka Sawoije ja Portugali riik osa wõtsiwad. Prantsusemaa poole hoidsiwad Saksamaal ainult Baieri ja Kölni kuurwürstid. Nii oli wastaste arw suur. Nendel oliwad ka palju suuremad ja paremad sõjawäed ning ka osawamad juhatajad; Austria sõjaülemaks oli Sawoije prints Eugen (l. öisheen), kuna Inglise ja Hollandi wägesid Marlborroughi (l. maalbru) hertsog juhatas. Selle wastu oli Prantsuse wäel ainult kaks tublit kindralit: Vendome hertsog ja Villars. Kahjuks suri Wilhelm III. juba sõja alguse! (a. 1702), kuid see ei mõjunud asjade käigu pääle. 13 aastat möllas nüüd sõda Hollandi piiridelt kuni Hispania ja Italia lõunapoolseteni osadeni, ja pääle selle wõitlesiwad üksteisega weel waenulised laewastikud meredel. Pea igal pool saiwad alguses pääle ikka Prantsuse sõjawäed lüüa, iseäranis rängasti Höchstadti, Turini, Oudenarde ja Malplaquet lahingutes. Hispaniast tõrjuti Philipp V. wälja; ta wastane Karl asus kuningana Madridisse (a. 1710). Juba näis Prantsuse wõim päris murtud olewat. Ludwig XIV. palus mitu korda ärdalt rahu; ta lubas kõigist oma nõudmistest Hispania kohta taganeda ja koguni hulga endiseid wõidetud maid (ka Strassburi) tagasi anda. Kuid nüüd oliwad Ludwigi wastased omakorda üleliig uhked ja waljud, ega teinud rahu. Sääl tuli aga äkki kääne. A. 1710 jäi Inglisemaa sõjast eemale, sest sääl oli whigi-erakonna ministerium walitsusest taganenud ja wõimule saanud tory-erakond, kelle poole ka kuninganna hoidis, soowis sõda lõpetada. Wähehaawal jätsiwad ka teised riigid sõdimise järele, nii et wiimati Austria üksi jäi, kes siis ka enam sõdida ei jaksanud, mille pärast sõda iseeneses lõppes. Utrechti ja Rastadti rahulepingutes a. 1713 ja 1714 otsustati, et Philipp V. ikka Hispania kuningaks jääb, aga kõik Hispania kõrwalised maad Europas, nagu: Belgia, Neapol, Sitsilia ja Milano wõeti selle küljest ära ja anti Austria omaks, kus waheajal Hispania trooninõudja prints Karl walitsema oli saanud.[1]). Selle sõja läbi kaotas Prantsusemaa oma wõimsa seisukoha Europas, ja selle järele oli London Europa riigiliste asjade otsustamisel tähtsam paik kui Versailles. Aga ei ainult oma riigilise suuruse, waid ka majanduselise hääkorra oli Prantsusemaa kaotanud, wiimases asjas üsna hukatuse-serwale sattunud.

Nii päratu suuri kulusid, kui alalised sõjad ja kuningakoja tore elukord nõudis, ei wõidud kauaks ajaks riigist õigel wiisil muretseda. Juba Colbert oli wiimasel ajal sellepooleste suures kimbatuses olnud, aga ta surma järele läks asi iga aasta weel pahemaks. A. 1689 Pfalzi-sõja ajal andis

1) Inglisemaa aga sai omale sõjasaagiks Hispanialt ülitähtsa Gibraltari kindluse, mis selleşt saadik Wahemeres Inglise wõimu toepunktiks on olnud. Tõlk. täh.

juba kuningas oma hõbeasjad rahapajasse; hakati laenusid võtma ja kõigu uusi maksusid pääle panema, nimelt määrati kõigele müüdawale kaubale kõrge maks; a. 1710 võeti kümnes osa sissetulekust maksuks, ja oma wiimastel walitsuse-aastatel, mil rahatarwitus kõige suurem oli, määras Ludwig XIV. ka laulatuse ja ristimise pääle maksu. Kuid kõigest hoolimata oli kuninga surma korral riigiwõlg $2^1/_2$ tuhande miljoni pääle kaswanud ja igaaastane puudus riigi majanduses oli 78 miljoni.

Maksu ühtepuhkuse kaswamise mõjul tõusis muidugi puudus ja wiletsus riigis ikka suuremaks. Kõigis intendentide kirjades ilmus kurtmine, et „sõda, rohke surewus, sõjawäe korteris-olek ja läbikäimine, nekruti-wõtmine, mõningad suured eesõigused, hugenottide äraminek jne. maad sootumaks häwitanud on." Tööstus oli nurjas ja suurte maksude pärast kaubandus soigus; sillad ja teed üsna wiletsas olekus; iseäranis oliwad aga piirimcakonnad alatise sõja-tarwituste wõtmise ja sõjameeste röövimise tõttu päris ära laastatud. Näituseks teatati Roueni'i maakonnast, et sääl asuwa 700,000 elaniku seast 650,000 õlgedel magawad, sest muud neil woodis ei olnud. Ka mujalgi paigas maal oli rahwas niisamasuguses olekus. A. 1707 ütleb Vauban oma kirjatöös „Dime royale" (kuninga-kümnes), et kümnes osa Prantsuse riigi elanikkudest päris kerjajad olewat; wiis kümnest (nii siis pooled) olla ka peatselt selles-samas olekus, muust neljast kümnendikust seiswat kolmas osa wõlgade ja kohtuskäigu kulude koorma all, ja ainult 10,000 peret olla, kes jõukasti elawad. — Iseäranis ränk oli 1708—1709 a. wali talw kanda; Prantsuse sõjawäed saiwad kõwasti lüüa; igal päewal kogus sadandeid nälginud inimesi Versailles'i lossi ette leiba paluma, aga kust seda suurtele hulkadele wõtta? Mitmel pool maal pidiwad inimesed aastate kaupa taimede juurtega endal hinge sees pidama, mille juurde wähe odra- ja kaerajahu leent saiwad. „Prantsusemaa on nagu suur, õudseks jäänud haigemaja, kus toiduwara puudub," kirjutas Fénélon.

Nii wilets oli Prantsusemaa rahwa elu sellel „hiilguse" ajajärgul, „päikesekuninga" walitsuse all. Aga ka suuremagi häda sees ei tohitud mingit laitust olewa korra kohta awaldada ega paranduseplaanisid ette tuua, sest see oleks kuninga pühaduse külge puutumine olnud, tema tarkuse ja hääduse kohta kahtlemine. Kui, näituseks, keegi Boisguillebert a. 1697 oma poolt mõned abinõuud ühtepuhkuse kehwenemise takistamiseks ette tõi, sattus ta põlgtuse ning waenu aluseks; ka eespool nimetatud Vaubani kirjatöö, milles kirjanik ette pani, et maksudeks kõigilt elanikkudelt kümnes osa nende sissetulekust wõetaks, nii et siis rikkad enam, waesed wähem maksaks, ei leidnud tähelepanemist (hoolimata et soowitaja tähtjas mees oli), waid lasti timukal awalikult ära põletada. Kuid raske oli üleüldist arwamist paelustada. —

Ludwig XIV. walitsuse lõpupoolel ilmus ikkagi üsna hulk kõiksuguseid kirjatööśid: tõśiseid uurimiśi olewa asjakorra kohta, õiglaśi paranduse-plaaniśid, aga ka soolaseid sõimukirjaśid ja laidulauluśid, milles riigi halbu oluśid ja iseäranis ainuwalitsuse-seadlusi käredasti arwustati. Nii kirjutas eelnimetatud Fénélon: „See walitsuskord on nagu mõni rikutud masinawärk, mis küll weel ikka, kui kord käimisehoosse on saanud, mõni aeg töötada wõib, aga esimesel waarumisel uperpalli läheb ja katkeb.“

Nii oli siis see suur ja wägew Prantsusemaa, mille 17. aastasajal Richelieu, Mazarin, Ludwig XIV. oma walitsuse algul, Colbert ja Louvois oliwad loonud, juba 18. aastasaja alguśel, selleśama kuninga walitsuse lõpul, juba kadunud; iśewalitsus oli kõik era-wõimud ja iseśeiswa tegewuse kaotanud, sellega küll riigis täieliśe ühtluse korda saatnud, aga ühtlaśi ka kõige edenemise käigu kinni pannud. Juba hakkas hääli üleüldse selle korralduse wastu kuulduma. Aga ikkagi oli iśewalitsus Prantsuse riigi-olus nii kõwasti juurdunud, et weel selle aastasaja lõpuni ülewal seiśis, koguni weel enam wiletsaks ja kõlwatumaks muutus. Kuid otse sellega õõnestati ta alus ikka enam ära ja terwe ehitus läks ühtepuhku kõikuwamaks, kuni wiimati a. 1789 tugewa tõuke tõttu ümber kukkus. Ja see langemine oli suur.

XXII.

Iſewalitſuſe-aeg Rootſi- ja Soomemaal.

Iſewalitſue-kord on Europas üleüldine. — Daani kuningas ſaab piiramata wõimu. — Gustav II. Adolf korraldab Rootſi walitſuſt. — Riigipäewed. — Komitee-riigipäewad ja maakonna-päewad. — Riigi-nõuukogu ja kollegiumid. — Keſk-kohaline walitſuskord. — Kaubanduſe-ſeaduſed. — Adeliſeiſuſe wõim kaswab. — Laenu-maade andmiſed. — Karl X. aegne reduktſion. — Karl XI. iſewalitſus ja ſuur reduktſion. — Sõjawäe-wõtmiſe ſeadus. — Igalpool korraldatud olud. — Soomemaa koſumine. — Suured nälja-aastad 1695—97. — Rootſi riigi wägewus.

Eespool (päätükk XIX.) kuulſime, et 17. aastaſajal Prantſuſemaa mõju terwe Europa pääle ſuur oli. Prantſuſe keel, kirjandus ja kombed oliwad muudele maadele nagu eeskujuks, mida omandada püüti; muudel würstidel ſeiſis Verſailles'i loſs nagu mudeliks ſilma ees, mille järele nemadgi käia katſuſiwad, niiſamuti wõeti ka iſewalitſuſeline riigikord, nagu ſee Prantſuſemaal oli kujunenud, mujalgi riikides ſihiks, mille poole püüti. Ingliſemaal katſuſiwad Stuarti ſugu kuningad ſeda kõige jõuuga, kuid aſi ei õnnestanud nendel; Europa kindlal maal aga ſai ſee peatſelt üleüldiſelt maksma.

Saksamaal oliwad Weſtfali rahulepingu järele kõik wäike-würstid omale iſeſeiswuſe ſaanud. Nad omandaſiwad igaüks oma kohta ka iſewalitſuſe. Seni oli harilik olnud, et würstid walitſemiſe-asjades oma rahwa ſeiſuste-aſemikkude arwamiſi järele päriſiwad ja tähele paniwad, aga nüüd kitſendati ſeiſuste-õiguſi wäga, ja mitmes riigis lõpetati need üsna ära. Igaüks wäike würſtgi, kelle päralt ainult mõne ruutpenikoorma ſuurune maa oli (mitmelgi wähem kui mõnel pool ſuurel mõisnikul), püüdis end iſewalitſejana niiſama hiilgawalt näidata, kui „päikeſe-kuningas" Verſailles'is; temagi pidas oma ümber ſuure kojaametnikkude ſalga ja rohke teenrite hulga, kes temale auustuſt awaldaſiwad. Brandenburis, mis nüüd Põhja-Saksamaa wägewaks riigiks oli kerkinud, hakkas „ſuur kuurwürſt" Friedrich Wilhelm oma walitſuſekorralduſt ſelles ſihis muutma, ja järgmiſed walitſejad, Friedrich I. —

kes Preisi riigi kuningriigiks tõstis — ning selle poeg Friedrich Wilhelm I. (1713—1740) jätkasiwad seda. Walitsuse kesk-kohaks oli würst; tema otsekohese käsu all seisew suur ametnikkude-kogu liitis riigi eri-osad ligemini ühte, kõik asjad ja olud muutusiwad ühelaadiliseks, ja sellega omandas walitsus endale hoopis suurema wõimu kui seni olnud. Austria riigi wäga mitmesugustes osades ei suutnud walitsejad ometi niisugust ühtlust täiesti korda saata, sest selle takistuseks oliwad juba siis, nagu nüüdgi, riigi mitmekesised rahwad. Päälegi oliwad Habsburi-sugu walitsejad Karl V. järele enamasti wäheste annetega ja nõrgad mehed, kes nii suurt muutust toime panna ei jaksanud.

Ka Skandinawia maades saiwad walitsejad omale piiramata woli; selleks aitas suurelt see ligi, et muud seisused adeli suureks-paisunud wõimu üle kadedad oliwad ja seda wihkasiwad, mida asjalugu kuningad oma kasuks tarwitada oskasiwad.

Oleme ju kuulnud (päätükk XVII), et Rootsi südi kuningas Karl X. wõidurikka sõja järele Daani kuningale rasked rahutingimised pääle surus (a. 1658). Warsti selle järele algas ta uuesti sõda, et Daanimaa iseseiswust üsna lõpetada. Kui ta a. 1660 Kopenhagenit piiras, wõtsiwad linna kodanikud kaitsmisest waimustatult ja wapralt osa, mille wastu „esimese seisuse“ (adeli) juures lõtwust ja ohwrimeele puudust nähti. Kui siis Rootsi sõjaka kuninga surma järele rahu joonele sai ja selsamal aastal Daani riigipäew kokku tuli, sõjahaawade parandamise kohta nõuu pidama, siis oli säälgi adeliseisus nii omakasu-nõudja, et ta mingit koormat riigi hääks oma kanda wõtta ei raatsinud. See aga pahandas teisi seisusi õieti, kes adeliwõimu murdmiseks ühte heitsiwad, ja ka kuningas lõi nende nõusse. Nende poolt pandi siis ette, et kuningatroon pärandawaks seataks (seni oli kuningaid ikka walitud, kuigi harilikult kadunud kuninga poeg), ja adelil ei aidanud muu nõuu, kui sellega leppida. Ja siis anti ka kuningale õigus, uut walitsusewiisi walmistada, mille Friedrich III. (1647—1670) ka tõesti niisuguseks seadis, et Daani (ja Norra) kuningas selle järele üsna isewalitsejaks sai. Riigi-asjade ajajaks jäiwad selle järele iga walitsuse-haru jaoks iseäraliseid kollegiumid (ministeriumid), mille esimehed kokku kuningale riiginõuukoguks oliwad; aga sellegi otsusi wõis kuningas oma aru järele muuta. Adelilt wõeti isegi temale antud maad käest ära. Kuid riigi muule rahwale ei tulnud selleşt suuremat abi ühtegi, sest adeli asemele asus nüüd suur ametnikkude kari maale koormaks, ja mitmed seniseid halbtuseid, nagu talurahwa teo-orjus, jäiwad ikkagi alles. Niisama wähe, kui teised riigiwalitsejad mujal Europas, hakkas Daani kuningas alama rahwakihi kurba olekut parandama, waid ta oli niisama omatulu-otsija kui enne adeliseisus. Walitsejad nõudsiwad ainult riigi tulusid taga, mitte alamate hääd käekäiku; kui ka wahel rahwa hääks midagi tehti, siis sündis see aga selle wõrra ja selle jaoks, et rahwas oma maksud suudaks ära maksta, teiste sõnadega: Riik tarwitas terwet rahwast ainult abi-

nõuuks oma püüete jaoks, ja ta ametnikud oliwad pääasjalikult walitsuse asja-ajajad ning ta tulude järele walwajad, mitte rahwa teenimise tarbeks. Niisugune mõttewiis walitses sellel n. n. „riigilise omatulunõude" ajajärgul Europas üleüldiselt, nii suurtes kui wäikestes riikides. Ainult Rootsimaal, kus rahwuseline kuninga wõim ikka rahwa kaitsjaks on olnud ja sellepärast kuninga ja talurahwa wahel hää wahekord walitsenud, jäi walitsusewõim ka sellel ajajärgul oma wanale ülesandele truuks.

Kohe sellest ajast pääle, kui Gustav Waasa senise unioni Daaniga täiesti lõpetas ja Rootsi rahwuslise iseseiswuse kindlale alusele rajas, hakkasiwad riigi eri-osad, mis enne lahus olnud, ikka kindlamini ühte sulama: kuningawõim oli nüüd palju tugewam kui unioni-ajal. Kuid järgmiste kuningate rahutul walitsuse-ajal ei edenenud see ühinemine suuremat, ja päälegi pidi Rootsimaa Sigismundi ajal jälle uut hädaohtu eemale tõrjuma, kuna siis Poolamaaga uus union tekkima kippus. Kui aga Karl IX. Rootsimaa selleşt hirmust wabastas ja sellega isa tööd kinnitas, läks eelnimetatud riigi täienemine endist käiku edasi. Ja kuningas Gustav II. Adolf, kes Rootsimaa suur-riigi seisukohale tõstis, korraldas ka selle walitsuse-asju endisest paremale järjele. Isegi sõjawäljal olles walmistas ta oma ustawa sõbra ja abilise, kantsler Oksenstjernaga (l. uksenshäärnaga) mitmed seadlused, ja wiimati tegiwad nad ühes walitsusekorra ka selle juhtumise jaoks walmis, kui kuningas sõjas sureks. Ja et see nii sündisgi, pandi tähendatud seadlus 1634 a. maksma. — Gustav II. Adolf'i seaduse-andmises ilmub kindla tundemärgina seesama siht, mis mujalgi Europa maades sel ajal, nimelt kõige wõimu kesk-kohta kogumine, mis walitsuse poolt seatud hulga ametnikkude kaudu sündis. Selle mõjul pidi riigi oludes parem korraldus toime seatama, mis kuninga püüe oligi. Rootsimaa sai siis niisamasuguseks ametnikkude-riigiks kui Prantsusemaa, kuid siin ei olnud kuningal piiramata wõimu, waid seda kitsendas riigipäew. Aga ka riigipäewa tegewus määrati nüüd selgemini kui enne.

Kalmari unioni ajast pääle oliwad Rootsi walitsejad ikka tähtsates asjades seisuste kaasabi pääle toetanud. A. 1435, mis ajast esimest korda kindlalt teada on, et riigipäewal nelja seisuse saadikud koos oliwad, waliti Engelbrecht „maawalitsejaks". Stured toetasiwad oma wõimu seisuste pääle; kirikuoludes ettewõetud muudatuste juures sai Gustav Waasa riigipäewalt tuge; selle najale toetas end ka hertsog Karl oma wõitluses Sigismundi wastu. Walitsejad kutsusiwad rahwa asemikkusid ikka siis kokku, kui nendele suuremat abi ja toetust waja oli; aga seadus puudus weel, mis riigipäewa kokkuseade, selle liikmete walimised ja õigused kindlalt oleks ära määranud. Selles talitati üksi wana harjunud moe järele. Alles Gustav II. Adolf, kes ka riigipäewa tegewusesse selget korda tahtis saada, andis 1617 a. riigipäewakorralduse. Selles määrati, et rahwa asemikkudeks nelja seisuse saadikud on, nagu see ju tegelikult kindlaks oli saanud. Muidugi peeti ikka adeli-

seisust muudest tähtsamaks; selles olivad kõik täisealised liikmed, keda vanadus, haigus ehk amet ei keelanud, ei ainult õigustatud, vaid otse kohustatud riigipäevale ilmuma. (Tähelepandav selle asja kohta on küll, et sel ajal riigipäevast osavõtmist koormaks peeti, ei õiguseks, nagu nüüd). — Ka sõjavägeülemad loeti adeli liiki. Noortele adelimeestele ei lubatud ometi mitte riigipäeva waielusteſt ja otsusteſt osa võtta, vaid nad pidiwad aga päält kuulates riigi-asjade ajamist tundma õppima; selleks oli nendele ukse kõrwale koht määratud. — A. 1626 antud rüütlikoja-korras seati, et igast adelisugust üks liige päriselt saadikuks walitaks, kes asjade otsustamisel oma sugu eest häält annaks, sest igal sugul oli ainult üks hääl. Waimulikusse seisusesse kutsus kuningas kõik piiskopid ja igast praoskonnast ühe kirikuõpetaja. Kodaniku-seisuses olivad linnade pürgermeistrid ning üks nõunik (raeherra), või muu tähtsam linnalane; talupoegade asemikuks üks mees igast praoskonnast. Niisugust täielist selgust ja karwapäälsust, nagu see meie ajal riigipäewa-korra kohta olemas on, ei olnud 1617 a. seadlusel muidugi mitte; näit. ei tulnud adelimeesteſt kunagi mitte kõik kokku, ja kaugemateſt riigi-osadest, nagu Soomest, jäi tihtigi ka nii mõni muu seisuse saadik ilmumata.

Riigipäewad peeti harilikult päälinnas Stokholmis, aga wahel ka mujal; asjade algatuse- ehk ettepaneku-õigus oli ainult kuningal, ja seisused, igaüks iseäraldi, andsiwad temale aga oma poolt tarbekorral üleüldisi kaebtusi, mille kohta ta otsustas. Riigipäewa-otsused ei olnud ka lõpulikult kindlad, waid need arwati enam arwamise-awaldusteks; kuningas wõis neid siis muuta, mida tihti tegigi. Ainult põhjus-seaduse külge puutuwad muutmised ning ka maksude lubamine peeti seisuste-asemikkude wõimu-aluseks asjaks, ja nende kohta tehtud riigipäewa otsusi muuta ei olnud siis kuningal mitte õigust.

Pääle üleüldiste riigipäewade kutsus kuningas wahel ka wähema-arwulise riigipäewa kokku; sinna tuliwad aga kolme kõrgema seisuse mehed, kuna talupojad puuduſiwad. Ja nende n. n. komitee-riigipäewade kõrwal olivad weel maakonna-päewad tarwituſel, kuhu ainult ühe maakonna ehk riigi-osa saadikud tuliwad — harilikult uusi maksusid lubama. Niisuguseid peeti Soomesgi nimelt a. 1614 ja 1616; wiimasel oli kuningas Gustav Adolf ise awamisel ligi, ja seda wõib nii Soome esimeseks maapäewaks lugeda. Soome rahwa asemikud wõtsiwad sääl n. n. maakäigu-maksu oma pääle, ja rootslastele saadeti kutsed, et nad niisama teeksiwad. — Karl X. ajal peeti ka sarnased maakonna-päewad Turus, Helsingis ja Wiiburis; needgi Wenemaa sõjas tarwisminewate abihallikate nõutamiseks.

Kuningawõimu kõrwal oli siis siin rahwa asemikkudel õige suur tähtsus. Kolmas riigiwõim aga oli riigi-nõukogu, mille liikmed kuningas kodumaa adelisugust määras, nagu 1634 a. riigikorras seati. See asutus oli juba kesk-ajal alguse saanud (waata kesk-aeg, päätükk XIII.), ja selle seisukoht oli eri-aegadel mitmesugune; wahel oli ta wõim suurem, wahel wähem. 1634. a.

riigikorras öeldakse, et tema tegewuseks on: „kuningat riigis makswate õiguste kohta tähelepanelikuks teha ja temale nõuu anda, mis parema äratundmise järele walitsejale kui ka riigile tulus ning tarwilik on; seisusi ja talupoegi kõigis asjus truudusele ja alandusele õpetada jne.“ Selle juures oli nõukogu riigi kõrgem ameti=koht, terwe riigi walitsuse=talituse keskpaik. Nõukogu kõrwale seati päälinna wiis „kollegiumi,“ kus iga ühes mitu liiget oli, aga esimehed olewad ühtlasi ka riigi=nõukogu liikmed (nagu Taanimaal). Kollegiumide oli igaühel oma tegewusepõld. Kantselei=kollegium, kelle esimeheks riigikantsler oli, ajas asju wäljamaadega; sõja=kollegium, kellel esimeheks sõjamarshall, walitses sõjawäesse puutuwaid asju; admirali=kollegiumi ja selle esimehe, admirali, hoole all seisis sõjalaewastik; õuekohtu ja selle esimehe „drotsi“ wõimu all olewad kohtu=asjad; kambri=kollegiumi käes, kelle esimeest riigiwara=hoidjaks hüüti, oli riigikassa pidamine ja selle üle walwamine. Kollegiumide all seisiwad muud ametnikud ja ametikohad riigis; nii andsiwad maawalitsejad ehk kubernerid oma tegewusešt kambri=kollegiumile aru, aga ise walwasiwad nad jälle alamate ametnikkude talituse järele. Õuekohtuid oli ainult üks, Stokholmis (a. 1614 asutatud), aga et seda suure riigi kohta wähe oli, tuli pea teisi ligi, nii Soomesse Turu õuekohus 1623. a. Selle tõttu sattusiwad politsei=ülemad ja kihelkonna=kohtunikud terawama ülewalwamise alla, kuigi seaduse=wastaste tegude ja wõimu wööriti=tarwitamise üle ikka päälegi kaebtusi kuuldi. — Nii oliwad kõik ametnikud ja ametikohad üksteisega nagu lülidega ühenduses, järgukaupa üksteise all, ja nende kaudu tuli siis walitsuse mõju riigi kaugemates osadesgi ikka enam tuntawaks. Kõigi ametnikkude üle seisis kuningas; tema käes oli kõigi asjade ülemjuhatus, ja iga ametikoht pidi temale oma tegewusešt aru andma, mil ta seda aga nõudis. Niisuguse hästi korraldatud ja keskpaika koondatud walitsusekorra mõjul kadusiwad aja jooksul kõik iseäralduse=püüded, mis enne riigi eri=osades leidusiwad, üsna ära; Soomemaagi liitus nüüd hoopis kindlamini Rootsi külge, ja sellega ühes hakkas sääl ka Rootsi olu, keel ja meel ikka enam maad wõtma, milleks päälegi sel ajal ka ülikool suurelt mõjus.

Walitsuse suurem wõim ja terawam silm ilmus ka Gustav Adolf'i antud kaubanduse=seadlustes, sest selles oliwad needsamad põhjusmõtted mööduandwad, mille järele Colbert Prantsusemaal käis. Oma arwatud tulu nõudes määras riigiwalitsus oma aru järgi kauba=ajamisele kindla tee. Ainult mõnedele linnadele anti õigus, wäljamaadega otsekohe kaubelda (Soomes Turule ja Wiiburile); kõige tähtsam oli muidugi päälinn; muud n. n. maalinnad wõisiwad ainult nendega kaupa ajada. Nii määras 1617. a. kaubanduse=seadlus. Aga weel kaugemalegi mindi: Talupojad ei tohtinud oma kaupa wabalt sinna müüa, kuhu tahtsiwad, waid iga linna jaoks määrati kindel kauba=ringkond, s. o. ta ümber=olewad kihelkonnad, kus keegi muu linn ei wõinud kaubelda. Ja selle juures oli weel kõik kauplemine maal waljusti keelatud; ainult linnas

tohiti osta ja müüa, maal sugugi mitte, sest sellest kardeti linnadele kahju tulewat. Ning lisaks andis walitsus weel muude maade eeskuju järel mõningatele kaubaühisustele iseäralisi ainu-õigusi (monopoli); Soomes oli nendest kuulsam tõrwakompanii, kelle käes ainu-õigus seisis, maalt kõike tõrwa kokku osta ja wäljamaale müüa. — Gustav Adolf'i püüe oli muidugi, nende seadlustega oma riigi kaubanduses korda ja järjekindlust luua, mis ka sündisgi, aga niisuguse korralduse juures oli loomulik, et suur rahwahulk sellest kahju sai, kuna monopoli-omanikud kaubahinnad ainult oma aru järele määrasiwad ja ka muidu eesõigusi oma tuluks tarwitasiwad. Selleaegne mõttewiis oli niimoodi, et kaubandus siis palju suuremat tulu toob, kui walitsus oma tarkuse järele temale teed ära määrab; sellest aga ei saadud siis aru, et kaup ise ikka enesele kõige kohasemad ja tulusamad teed käimiseks otsib ja leiab, ega aimatud ka, et see riigilegi kasuks on, kui ta liikmed kosuwad. See mõttewiis hakkas alles 18. aastasaja lõpul maad wõtma ja teoks saama.

Käsitöö kohta oliwad Rootsi riigis sarnased kindlad määrused olemas, nagu nad Prantsusemaal, Colberti ajal oliwad. Igat käsitööd tohtis ainult sellekohane ameti-ühisus teha, ja nende liikmed seisiwad waljude määruste all. Iga ameti-ühisus määras ise oma jaoks meistrite ja sellide arwu, töö walmistamise kombe, töösaaduste hinna jne. Iga ameti-ühisus pidi siis muidugi ka oma ringkonnas walmistatud töö häädust eest wastutama, mis tõesti töö tublidust pääle mõjus; ka otsustas see oma liikmete wahel sündinud riiu-asjad, nii et, ühe sõnaga öeldud, ameti-ühisus kõik oma külge puutuwad asjad juhtis ja määras; üksikud töötegijad oliwad ainult nagu lülid ühises, kindlas ahelas. Riigiwalitsus kinnitas omapoolt jälle ameti-ühisuste eeskirjad, ja ametnikud kandsiwad nende täitmise eest hoolt. Niiwiisil tungis riigi mõju ikka wõimukamalt igale tegewuse-wäljale, millega ühes aga ka temale nõutaw maksude arw ühtepuhku kaswas, nimelt alalistе sõdade tõttu. Aga teiselt poolt näitas walitsus oma teoga, nagu tahaks oma ühendamise-tööd jälle lõhkuda, kuna ta adelisеisuse kohta iseäralist heldust ja armu awaldas, millest muidugi üleüldsusele kahju kaswas. Sest adelisеisusest tikkus ta wägewuse ajal riigisse iseäralik mõjukond kaswama, mis nii kuningawõimule kui muudele seisustele hädaohtu ähwardas.

Kesk-ajaloost kuulsime, et Rootsi adelisеisus Kalmari unioni ajal õige wägew oli. Aga selle ajajärgu lõpul murdis Kristian II. toimepandud weresaun ja Gustav Wasa wali walitsus selle wõimu tükiks ajaks. Kuid Gustavi poegade ajal hakkasiwad adeli õigused jälle kaswama, kuna need, oma wahel tülitsedes, igaüks riigi „esimest seisust" omale teeks saada tahtis ja selleks seda meelitada püüdis. Erich XIV. seadis n. n. säderi-wabastuse, mille järele adelimehed ratsamehe wäljasaatmise kohustusest selle mõisa kohta wabastati, milles isand ise asus. Pääle selle andis ta mitmetele sugukondadele krahwi ja paruni nimesid, et niimoodi ka oma wendasid, kes hertsogid oliwad, adeli

liiki heita. Selleſt hoolimata ſattus kuningas adeli waenu alla ja otſe ſelle ſeiſuſe abil tõsteti Johann III. troonile. Ning ſaadud abi eeſt taſuks liſas temagi adeli ees-õiguſi; muu ſeas ſelle ſeaduſega, et kuigi mõiſapidaja (rälſimees) kehwuſe päraſt enam ei ſuuda oma kohuſtuſt ratſamehe wäljaſaatmiſeks täita, ta ſellegipäraſt oma adeli kilpi ja õuemärki (wappi) edaſi kanda wõib. See määrus läks wanaſt põhjusmõtteſt lahku, mille järele adeliſeiſuſe-õigus ratſawäe-teenistuſe kohuſe pääl põhjenes; nüüd tunnistati adeli-õiguſes pärimiſe põhjusmõtte makswaks. — Sigismundi ja hertſog Karli waheliſes wõitluſes hoidis adeliſeiſus, nagu kuulſime, ſuuremalt jaolt Sigismundi poole, mille päraſt Karli käeſt waljusti nuhelda ſai, kui ſee wõitjaks jäi. Aga ta poeg Gustav Adolf oli jällegi adelile sõbraline, kuna tema arwamine ſelle ſeiſuſe kutſe ja ſeiſukoha kohta ſuur ning kõrge oli; tema aruſt oli adeli ainſaks kohuſeks, kuninga ja iſamaa teenistuſes olla, aga ſelle eeſt taſuks oli ſellele muidugi muude ſeiſuste kõrwal iſeäraliſt ſeiſukohta waja anda. Gustav Adolfi walitſuſe-aeg ongi õieti Rootſi adeli ſuuruſe ja hiilguſe-aeg, ſeſt ſelle ridadeſt tuliwad 30-aaſtaſes ſõjas ſuured wäeülemad, kes ühes oma kuulſa kuningaga Rootſi riigile tähtſa ſeiſukoha Euroopa ſuur-riikide ſeas nõutaſiwad, niiſama oſawad riigimehed, kes tarkade nõuupidamiſte tõttu ſelle tulude eeſt tublisti ſeiſiwad. Kuid kõik ſee auu ja wõim tuli riigile wäga kallis maksma. Juba 1617 ſai adeliſeiſus omale palju uuſi õiguſi juurde. Ainult adelimeestel oli õigus riigi kõrgematesſe ametitesſe ſaada; nende üle kohut mõiſta wõiſiwad ainult teiſed nende wäärilised; nendel oli õigus kaupaſid tollita maale tuua; nad ſaiwad õiguſe ſinna kihelkonda, kus elaſiwad, oma ſoowi järele õpetajat kutſuda (tuttaw patronaadi-õigus); oma mõiſates oliwad nendel oma eneſe ſeatud wangi hooned, kuhu oma tõrkſaid talupoegi ja teenrid toppiſiwad jne. Aga kõige ſuurem halbtus oli küll adelile maade-kinkimine, mis mood ikka laialiſemaks läks.

Prantſuſe ſuur „päikeſe-kuningas“ wõitis ſäälſe uhke adeli ſellega oma poole, et ta ſelle liikmed toredaſſe kuninga-kotta kutſus ning nendele tähtſaid riigi-ametiſi andis wõi ſuuri rahaſummaſid annetas. Rootſi kehwa maa walitſejal aga ei olnud raha-andeid jagada, ning ſellepäraſt püüti ſiin tublide meeſte tööde eeſt taſu teiſtmoodi anda, nimelt ſellega, et nendele ſuuremaid ehk wähemaid maa-oſaſid, taluſid ja külaſid, wahel koguni terwed kihelkonnad, keſkaja kombel „laenuks“ anti, ſee on, nad ſaiwad õiguſe, nendelt maadelt kroonule makſtawad makſud omale wõtta. (Omanduſeks aga ei loetud niiſuguſt „laenu“ ſugugi mitte, waid ſeaduslikult jäi endine omanduſe-õigus maksma). Wahel aga anti niiſuguſeid „laenumaid“ ka lihtſalt rahalaenu wastu, wõi müüdi ka otſe kroonumaid „rälſimaadeks“ ära, ſeſt riigil oli ühtepuhku kibe rahapuudus. Iſeäranis riigi kaugemates oſades oli peatſelt kõik maa ſel moel wälja jagatud. Soomes nimelt oli, pääle hulga wähemate laenumaade, 9 krahwiwalda ja 24 paruniwalda, enamasti Rootſi-ſugu ülimuste käes, kes iſe harilikult Rootſimaal aſuſiwad, aga oma maadel pidaſiwad nad waljud

kubjad ametis, kes siin maksusid sisse nõudsiwad ja ka muidu oma isandate tulude järgi walwasiwad. Krahw walitses oma maade üle nagu päris würst kunagi; ta seadis sinna oma aru järgi ametnikud, ta wõis sinna linnagi asutada, kui seda weel ligikonnas ei olnud, ja laenu-maa läks päranduſena sugu meesterahwaste-järeltulijate kätte jne. Tähtsam selle aja suurtest isandatest oli kuulus Soome kindralkuberner Peter Brahe, kelle käes päratu suur Kajani paruniwald oli, mille alla kõik maad Pielisjärwest kuni Oulu jõe suuni käisiwad, nii päris kuningriigi laiune maatükk. Aga pääle selle oli temal wähemaid laenumaid Sawomaal ja Päris-Soomes. — Brahe auuks peab aga tunnistama, et ta oma rohkeid maid mitte ainult oma lüpsilehmaks ei pidanud, nagu palju muid tema taolisi, waid nende kosumise eest hästi hoolt kandis.

Oli nüüd adeliseisus nii wõimsaks saanud, tahtis ta juhust tarwitada, et oma seisukohta weel kindlamaks teha, sest ta siht oli, talupoegasid niisama täitsa ja üsna oma wõimu alla saada, nagu lugu mujal Europa maades oli. Kesk-aja moodi pidi üksi adeliseisus otsekohe kuninga alamaks olema, aga talupojad ainult kaudselt. „Esimeses reas olgu nad mõisniku alamad", nii mõtlesiwad adelimehed üleüldiselt. Nagu unioni ajal, nii oli nüüd jällegi talupoegade wabadus hädaohus. Aga nüüdgi ilmus päästjaks kuningas.

Arusaadaw on, et adeli liig suureks paisunud wõim teisi seisusi pahandas ja kadedaks tegi; nad pidasiwad seda omale koguni hädaohtlikuks ja asusiwad siis selle wastu wõitlema. Selles käisiwad muidugi waimulikud, kui kõrgema haridusе omanikud, muude eesotsas, aga peagi heitsiwad ka kodanikud ja talupojad, kes ju adeli eesõiguste all kõige enam kannatasiwad, nende nõudmisse, koguni ka weel alam adeliseisus, sest kirjeldatud suur wõim oli ainult mõningate kõrgete sugude käes, mille pääle kehwemad wäga wõõriti waatasiwad. Nii siis räägiti juba kuninganna Kristina ajal riigipäewal laenumaade tagasiwõtmisest ehk r e d u k t s i o n i st, mille poolt iseäranis tubli Turu piiskopp Johann Terserus suure waimustusega wõitles. Kuninganna sai küll isegi asja tähtsusest ja tõsidusest aru, aga ta tundis ka selles peituwaid raskusi, ning ei raatsinud seda siis ette wõtta, waid lahkus 1654 a. troonilt. Ta järeltulija kuninga K a r l X. ajal saadi siis juba järgmisel aastal natuke parandust, n. n. n e l j a n d a õ i e n d u s e kaudu, mille järele neljas osa kõigest Gustav Adolfi surma järele antud laenumaadest riigile tagasi pidi wõetama. Reduktsioni toimepanemiseks seati iseäraline toimekond. Kuna aga sõjakas Karl X. ühtelugu sõjateed tallas, ei olnud kedagi, kes toimekonda taga oleks kihutanud, kuna wägewad ülimused muidugi seda nii palju takistasiwad, kui saiwad. Nii ajas toimekond oma asja õige uniselt; ja kui kuningas 1660 a. suri, lõpetati see üsna ära. Sest noore kuninga Karl XI. asemel asus jälle eestkostja-walitsus riigi-asju ajama, ja kuna selles muidugi ülimustel suur mõju oli, näis koguni endine siht jällegi maksma saama, sest et walitsust-juhtiwad ülimused weelgi uusi laenumaid wälja jagasiwad.

Karl X. Gustav oli wiimane maadewõitja Rootsi kuningas; temaga lõppesiwad sada aastat kestnud wõitmise-sõjad. Karl XI. eestkostjad segasiwad end küll ka ettewaatamatalt Ludwig XIV. sõdade sekka (waata eelmine päätükk), milles aga Rootsi käsi sandisti käis. Kui siis Karl XI. ise walitsema sai ja sõjad suurema kahjuta ära lõpetada suutis, pööras ta oma terwe tähelepanemise ja hoole ainult riigi sisemiste asjade parandustepoole, mida tõesti kibedasti waja oli. Esimene hädasti tarwiline ettewõte oli laenumaade tagasiwõtmine ehk reduktsion, sest ainult selle läbi wõidi loota riigi raha-asju jälle paremale korrale saata ja ühtlasi talupoegade hädaohusse sattunud ühiselulist wabadust päästa. — Aga selle kordasaatmiseks oli waja kuningale endisest suuremat wõimu kätte anda, sest ainult, kui ettewõtte tema hooleks jäetaks, wõis see õnnestada. Kolm alamat seisust ja alam adeli-seisusgi oliwad täiesti walmis, oma riigilisi õigusi kuningale ohwerdama, kui sellega ühiseluline wabadus päästetud ja riigis parem kord jalale saaks. Rootsis ei tekkinud piiramata kuningawõim siis mitte endiste olude pääle põhjenewa täienemise-käigu tõttu, nagu Prantsusemaal, waid Rootsi terwe riigi-korra tundemärk on igal ajal ikka rahwa wabadus olnud. Küll mõjus selle aegne isewalitsusewõim oma jagu ka Rootsimaal asjade kujunemise pääle, aga Rootsi kuningas sai oma isewalitsusewõimu pääasjalikult ühiselulise korra paranduse kordasaatmiseks.

Karl XI.

1680 a. kutsus kuningas riigipäewa Stokholmi kokku ja nõudis sellelt abinõusid riigi waralise seisukorra halwa oleku parandamiseks. Selle pääle wastasiwad kolm alamat seisust ühemeelselt täielisema reduktsioni palumisega. Selle nõudmise üle kohkusiwad niihästi riigi-nõukogu kui adeliseisus, ja kui asi adeli koosolekul ette toodi, sündis päratu müra ja segadus. Ometi leppisiwad peagi kõik seisused selles kokku, et krahwi- ja paruniwallad ära kaotada tulewad, ja reduktsioni toimepanemise jaoks waliti iseäraline reduktsioni-kommisjon.

Enne riigipäewa lõpetust pani aga kuningas seisustele weel küsimise ette: kas ta edaspidigi riiki nõukogu abil peab walitsema? Selle pääle wastati, et temal ainult Rootsi seadusi waja tähele panna on, ja riigi-nõukogu on temale üksi nõuuandjaks, kelle arwamist ta järele wõib pärida, mil tahab, muud midagi. Selle otsusega oli nõukogu otsekohene mõju walitsuse

kohta lõpetatud. Järgmisel riigipäewal 1682 laiendati reduktsioni määrusi weelgi ja selle toimepanemine jäeti üsna kuninga meelewalla alla, kuna seisuste omawahel mõtted ühte ei sündinud. Ja sellesamal riigipäewal anti siis ka kuningale piiramata wõim riigi walitsemises, mille kõrwal seisuste tähtsus üsna wäheseks jäi, kuigi neid selle järelegi riigipäewale kutsuti. Kuningas oli nüüd „kõigis asjus määraw ja walitsew isewalitseja, kellel oma tegewuse üle kellelgi maa pääl wastutada ei ole"; nii tunnistasiwad seisused oma otsuses. Tema wõim tuli otse Jumala käest, niisama kui Prantsuse kuningal.

Nüüd siis pandi reduktsion kuninga enese walwamise all, waheset üleliigsegi waljusega toime. Kõik laenumaad, ka pandiks pandud ja müüdud maad, wõeti tagasi; muidugi sündis selle läbi mõnele omanikule ülekohut. Riigile aga tõi reduktsion päratut tulu; Soomest üksi saadi selle järele kroonumaksu 200,000 hõbetaalrit aastas enam kui enne (meie raha järele umbes 450,000 rubla), ja terwe riigi kohta oli aastane maksu kaswamine umbes $2^2/_5$ milj. taalrit (üle 5 milj. rubla). Adeli seisukohta muutis reduktsion muidugi põhjani ümber, kuna selle kaudu ülimuste wõimult see alus alt ära tõmmati, mille pääl ta põhjenes, nimelt maa-omandus. Nii mõnigi seni nii kuulus ja wägew adeli-sugukond kaotas oma terwe omanduse ja sattus koguni kehwusesse. Iseeneseest mõista, et adeliseisus selle üle otsata pahane oli. Kõige suurem oli aga rahutus ja nurin Läänemeremaadel (Liiwi- ja Eestimaal); ei aidanud mingid seletused ega palwed, mida Liiwi- ja Eestimaa mõisnikuseisus mitmel puhul walitsusele saatis. Liiwimaa adeli juures tekkis seepärast siis külmus ja mõrudus Rootsi walitsuse wastu; selle woolu juhtijaks asus südi Patkull, kes wangist põgenedes kangesti kihutusetööd Rootsimaa wastu tegema hakkas. Ning osalt tema kihutusetöö tagajärjeks oligi suur Põhjasõda, mis Läänemeremaad Rootsilt riisus.

Kuid riigielu edukäigule oli reduktsion tõesti tarwiline, sest see kaotus ühiselu-korras walitsewa wõõriti-wahekorra ära, ja ainult selle kaudu wõis Karl XI. nii mitmed muud paranduseд korda saata. Rootsi riigile oli kõige päält tublit sõjawäge waja. Sest riigi suurus oli mõõgateral kätte wõideldud ja mõõgaga pidi riiki kooshoidma; ka oliwad riigi osad wäga laiali ja sellepärast läks nende kaitsmiseks suurt sõjawäge tarwis. Sõjamehi oli wanasti talude wõi „mantalide" (teataw maasuurus, nagu meil taaler) arwu järele wõetud. Aga see kombe oli keeruline ning rahwas kartis seda, millepärast mõned kihelkonnad sellest pääsmiseks juba Gustaw Adolf'i ajal teatawa arwu sõjamehi alatiselt kroonuteenistusesse saatsiwad. Sellest alusest algas siis see „roodu-jaotuse" korraldus, mis Karl XI. ajal üleüldiseks seati. Talud jagati nüüd rootudesse, umbes kahe mantali-maa talud üheks rooduks, ja selle kohuseks oli siis oma

poolt sõjamees wälja saata, kas oma hulgast ehk palgatud, ja seda ka ülewal pidada; rahu ajal wõis ta kodu asuda ja selleks pidi root temale wabadiku-kohakese nõutama. Rannamaade kihelkonnad jälle jagati meremeeste-rootudesse, kes laewamehi pidiwad nõutama. Suuremad talud aga seati „ratsataludeks" (rusthollari); need pidiwad siis oma poolt ratsamehe sõtta saatma, aga selle tasuks wabastati nad kroonumaksudest, ja kui mõnele seda weel wähemaks arwati, lubati mõne wähema talu kroonumaks ka weel temale. Sellega sai Rootsi-maa omale kindla ja alalise sõjawäe-hulga, mille sarnast muudel Euroopa riikidel ei olnud; sõjawäe arw oli nüüd kindel ja ikka üheaegne, sest langenud wõi muidu otsa-saanud mehe asemele pidi root kohe uue muretsema; sõjawägi oli hästi harjutatud ja sõjawalmis, aga selle juures oliwad ometi kulud kroonul üsna wäikesed, kuna sõjamehi nende kodu-roodud ülespidasiwad, pääle nende, kes kindlustes teenisiwad. Kuid meieaegse üleüldise wäeteenistuse-seaduse pääle põhjenewa sõjawäe-korraldusega wõrreldes oli roodu-jaotuse sõjawäel see nõrk külg, et sõjameeste arwu sõja-ajalgi suurendada ei saadud, waid mis oli, see oli; sest tagawara wäge ju ei olnud. — Päälikud saiwad oma elami-seks ja palgaks kroonumaa-talud; suurem osa nendest oli reduktsioni kaudu riigi omaks saanud. Terwe riigi sõjawägi oli umbes 38,000 meest suur, aga pääle selle oli weel umbes 25,000 meest palgatud sõjawäge Läänemere-maadel ja Saksamaa linnades; nende hulgas oli ka mitte-rootslasi.

Karl XI. oli tubli walitseja, agar ning hoolas oma tegewuses. Ta nõudis igal pool kanget korda ja käis selle pääle, et ametnikud oma kohuseid täiesti täidawad; wähemagi hooletuse eest saiwad nad peagi karistust. Nii oli siis walitsuse- ja kohtuoludes palju parem kord kui enne. Rahuline tegewus kosus ja kaswas; kaubandus ja tööstus tõstis waranduslist hääd korda, ja sellega ühes edenes ja täienes ka waimlik haridus.

Soomemaalgi, mis nüüd ligemini muu riigi külge liitus, sai üleüldine kord paremale järjele, ning rahulistes oludes paranes seisukord. Sõdade ajal sööti sattunud põllumaad wõeti uuesti adra alla, tühjaks jäänud taludesse asusiwad inimesed, ja ametnikkudel oli kõwa käsk, seda kõigiti edendada. Kuningas kirjutas: „Niisugune walitsuse-ametnik, kes oma ametit nii hooletult peab, et tema ametikonnas mitte iga aasta hulk tühjasid talusid uuesti elanikkusid ei saa, sattub palju noomituse alla, ja kui ta teist korda hooletust näitab, kaotab ameti". Tühjadesse taludesse asuma meelitati inimesi sellega, et nendele sääl mitmesuguseid tulusid ja õigusi anti. Nii asus senistesse metsadesse ja laanedesse, kus rahwast alles wäga harwa elas, suurel hulgal uusi asujaid; selle tõttu tekkisiwad uued kihelkonnad põhjapoolsele Soomemaale; isegi kaugesse põhjasse tungisiwad asujad, kuna nad sääl kõigist maksudest wabad oliwad, ka wäeteenistusesse ei nõutud neid.

Kuninganna Kristina ajal oli sellcaegne Soome kindral-kuberner Brahe (waata päätükk XVII.) nii waimlikus kui majanduselistes oludes suurelt Soomemaa tulude eest hoolitsenud; see rahulik edenemine ja kosumine jätkus ka Karl XI. ajal. Brahe asutas siia kümme uut linna; Helsingi linn asendati uuele, paremale kohale (a. 1640.) Korrapäraline postitalitus pandi käima ning seda laiendati ja täiendati hiljem weel. Tööstuse edendamiseks oli juba Karl IX. ajal Mustiala rauawabrik asutatud, Kristina ajal asutati kuulus Fiskari wabrik ja paar teist. Aga Karl XI. ajal kaswas nende arw weel mitmekordselt. Kuid eelpool kirjeldatud kitsarinnalised kaubanduse seadlused ei lubanud kaubandusel Soomes wabalt täieneda, mille üle alati kaebtusi kuuldi, sest kõik riigi kaubandus hakkas ikka enam Stokholmi koguma, mille mõjul muud linnad kängu jäiwad. Nimelt kurtsiwad Soome kaupmehed, et tõrwakaubandus, mis nende suurem tuluhallik oli, nüüd Stokholmi kaldus, kus ka suurem jagu tõrwakompanii osanikkudest elas; talupojad jälle nuriseSiwad, et tõrwa hind üsna maha suruti, mis ka küll loomulik oli, kuna kompaniil kedagi wõistlejat ei olnud ja ta nii hinda üsna oma aru järgi seadis. Aga kõigist kaebtustest ja palwetest hoolimata jäi walitsus ikkagi senise korralduse juurde, kuna seda riigile tulusaks pidas.

Rahulise elu warju all wõis ka teaduse ja hariduse walgus paremini maal kosuda, ja selle eest hoolitsesiwad pääasjalikult piiskopid. Johann Terserus, äge reduktsioni nõudja, iseäranis aga mõlemad Gezeliused — wanem Johann Gezelius (1664—1660) ja ta sellesama nimeline poeg (a. 1690—1718) — kirjutasiwad rohkesti waimulikkusid raamatukesi, mida hoolega rahwa kätte laotati; nad paniwad ka kirikuõpetajatele südame pääle, et need rahwa õpetamise eest hoolt kannaksiwad. Nii siis sai juba sellel ajal lugemiseoskamine Soome rahwa juures peatselt üleüldiseks.

Karl XI. walitsus oli siis üleüldiselt Rootsi riigile, aga ka iseäranis Soomemaale (niisama meie maale) igapidi tulus ja edendaw. Aga ta wiimsetel walitsuse-aastatel tuli mitmele riigiosale, nimelt Soome, Eesti- ja Liiwimaale, mitmekordse wilja-ikalduse mõjul hirmus nälja-aeg, mis üleüldist olukorda suurelt nõrgendas. Küll oliwad wilja-ikaldused ennegi kaunis hariliSed nähtused, sest maaharimine oli alles madalal järjel ja wäga palju leidus soo- ning metsamaid, mis tihti öökülma sigitasiwad, ja see rikkus wiljasaaki. Aga aastatel 1695—1697 oli wilja-ikaldus ja selle mõjul nälja-häda suurem ja koledam, kui wast kunagi meil ja Soomes on olnud. A. 1695 oli kewade wäga wilu ja sügisel tuli jälle külm wäga wara, nii et wili mahti ei saanud walmida; 1696 a. oli jälle suwi wäga külm. Endine tagawara oli wähene ja lõppes peagi ära. Et häda üleüldine, ei olnud oma maal aitajat; ka riigi-walitsus ei olnud abi nõutamises tarwilikult hoolas, kunin-

gale ei teatatudgi õigel ajal asja tõsist olekut. Nii siis tuli inimestele otsata suur häda kätte; näljaga söödi männa-kooresť ja soo-wõhujuurteť tehtud leiba, paju-koort ja päris maa-rohtu, ka lõpnud loomade raipeid; sedagi hirmuť lugu köneldakse, et mõni ema oma lapse olla ära söönud. Kui midagi enam wõtta ei olnud, mindi mujale liikuma, aga et igal pool seesama häda oli, ei saadud abi kusagilt; maanteel nähti hulgana niisuguseid surma-warju-kujusid hädaldama, kelleť paljud nälja käes mahamurtult tee äärde jäiwad ja sinna suriwad. Kole oli kewadel näha, kui lume-sulamise järele surnukehad salgana ilmsile tuliwad. Arwatakse, et Soomes rahwa-arw nende kolme aasta jooksul umbes neljandik wähenenud; pääle otseteed nälga surnute suriwad paljud nälja mõjul tekkinud tõbedesse. Rahwa waranduslik olek alanes teadagi wäga suurel mõõdul. (Meie maa olek oli waſt weelgi kurwem). — A. 1697 oliwad ju paremad ilmad, aga kuna seemne puudusel põllud enamasti külwamata oliwad jäänud, ei olnud see aastagi saagiſt suuremat asja. Kuid siis saadi ju walitsusełt hästi abi, kes nimelt seemnewilja muretses, ja järgmisel aastal hakkasiwad asjaolud endisele järjele saama. Suure nälja läbi löödud haawade parandamiseks oleks ometi pikemat rahuaega hädasti waja olnud. Kuid kahjuks ei saanud seda, waid pea tuli jälle uus nuhtlus maa ja rahwa pääle: Süttis pikaline Põhja-sõda ning tõi hukatuſt ühes.

A. 1697 suri kuningas Karl XI. Ta oli oma agara ja osawa tegewusega Rootsi riigi siseмise korralduse nii hääle järjele seadnud, et waewalt teiſt sellewäärilisť riiki Europas oli; niisama oli ta wäljaspidi Rootsi riigi wägewuſt ikka alles hoidnud. Iſewalitsus oli targa kuninga Karl XI. ajal oma häid omaduſi riigi tuluks ja kinnituseks awaldanud, aga ta poja walitsuse ajal tuli nähtawale, kuda iſewalitsuſeline riigikord, wõõriti tarwitatult, riiki hoopis hukka wõib saata.

XXIII.

Rootsi aeg Eestis*).

Wälised olud. — Wene-Poola sõda. — Maawalitsuse korraldus. — Talupoegade põlwe parandus. — Waimu-elu. — Eesti kirjanduse algus. — Mõisate tagasiwõtmine ja selle tähtsus Eesti rahwa kohta. — Käärimine mõisnikkude keskel walmistab Rootsi walitsusele lõppu. —

Ordo walitsuse lõpul kisti Eesti kodu kolmeks lõhki. Tallinnamaa heitis Rootsi riigi osaks. Liiwimaa müüs wiimane ordomeister Kettler Kura hertsogikrooni eest Poola kuningale Sigismund II. Augustile. Saaremaa jäi „Liiwimaa kuninga" Magnuse päranduseşt Daani omaks. Et ka Wene tsaar Joan Hirmus saaki ihaldas, kestis maadlemine Põhjamaade wahel weel kaua edasi. Paremad ajad koitsiwad meie rahwale alles unustamata kuninga Gustav Adolf'iga. Altmargi sõjariistade-rahu ühendas 1629 meie mannermaa Rootsi walitsuse alla. Brömsebro rahulepingus sundis naiskuningas Kristina Daanimaad 1645 weel ka Saaremaad käest ära andma. Esimest korda päräst wabaduse kaotamist oli meil jälle ühine peremees, päälegi hää ja hoolikas peremees.

Algawat rahu- ja ülesehitamise-tööd segas 17. aastasaja keskpaigal weel kord sõda, mis kuninga Karl X. auujärjelesaamisel põlema puhkes. Meie kodumaa tundis walu nimelt Wene tsaari Aleksei Mihailowitshi sõjawägede poolt. Kuna tsaar ise 1656 Wäina kaldaid mööda Riia alla ligines, tungisiwad wähemad salgad üle Narowa jõe ja rüüstasiwad Wiru- ja Järwamaad. Kokenhusenist tuli würst Trubetskoi 40,000 mehega Jurjewit (Tartut) piirama. Linna kaitsesiwad ainult 200 Rootsi soldatit, 200 kodanikku ja 100 ratsameest. Kindlused oliwad puudulised. Abiwäed löödi tagasi. Püssirohi lõppis. 12. oktobril 1656 andis kommandant Lars Flemming warjuta paiga wenelaste kätte. 140 meest, kes weel jalul seisiwad, tohtisiwad wabalt Tallinna poole taganeda. Kodanikud ja ümberkaudne maarahwas pidiwad tsaarile ustawusewannet wan-

*) Kirjutanud W. Reiman.

duma. Wenelastega tegiwad nüüd poolakad lepingu, ja rootslaste wastupanemine läks weel raskemaks. Siiski lõi wäikearwuline Rootsi wägi Friedrich von Löweni juhatusel 18. juunil 1657 Walga lähidal 10,000 wenelast. Wene parem wäejuhataja Matwei Sheremetjew sattus haawatult wangi ja suri mõni päew hiljem Wolmaris. Augustikuus ajas Magnus de la Gardie wenelased Pärnu all põgenema ja tungis Pihkwa maile. Rohkearwulised Wene wäed sundisiwad teda aga pea üle Narowa jõe kuni Tallinnani taganema. Wenelased laastasiwad Wirumaa paljaks, põletasiwad Jõhwi, Wiru-Nigula ja Lüganuse kirikud maha, pöörsiwad siis aga Narowa taha tagasi. Lõuna-hommiku poolt käisiwad 20,000 wenelast Nashtshokini juhatusel Liiwimaad rüüstamas. Aga kuri katk oli juba warem maa nii paljaks laastanud, et wenelased tagasi läksiwad. Poola wäepäälik Gonsiewski ulatas aga oma salkadega Wolmari alla. Linn langes. Kodanikud ja ümberkaudsed mõisnikud pidiwad kuningale Jan Kasimir'ile ustawust wanduma, nende seas maanõunik Friedrich Wilhelm Patkul, Johann Reinholdi isa. Pärnu wallide taga aga murdus waenlase wägi. Katkusurm mässas nii hirmsasti, et loomad ilma karjaseta ümber uitsiwad, wili põllul ära pudenes ja talud wastiku surnulõhnaga täidetud oliwad. Ka uus wastane, Daanimaa, ei jõudnud kuningat Karl X. wäärata. Ta ise ilmus Kopenhageni alla ja sundis 9. märtsil 1658 waenlast Roeskildis rahu tegema. Kindral Horn kihutas wenelased Jamburi alt, kus nad linna piirasiwad, minema ja tegi kõik nende uued päälekäimised tühjaks. Et teiste waenlaste wastu hinge tagasi saada, leppis Rootsimaa 20. detsembril 1658 Wallisaarel wenelastega kokku. Rahu pidi 3 aastat kestma. Tähtis Jurjewi (Tartu) kindlus jäi Moskwa tsaari kätte. Kindlamat rahu katsuti järgmisel aastal jalale seada. Aga läbirääkimised Aakre Pühaste külas Pikasilla lähidal ei wiinud sihile.

Kuid poolakad ei jätnud Liiwimaad ikka weel mitte rahule. Gonsiewski piiras Riia linna. Ka Pärnu alla ilmusiwad jälle poolakad. Alles uuel aastal 1658 pääsesiwad neist mõlemad paigad. Aga 25. jaanuaril 1658 põletasiwad leedulased Põltsamaa ära. Kui rootslased Toreida poole ilmusiwad, taganesiwad poolakad, pistsiwad aga Helme lossi põlema. Siia pöörsiwad nad tagasi, aga obrist Glasenap ajas nad uuesti minema ja lõhkus lossi püssirohuga ära. Edasi tagasi woogus sõjaõnn. Alles Karl X. surm 13. webr. 1660 lepitas waenlased ära. Oliwa rahus 23. aprillil 1660 jättis Poola walitsus Liiwimaa rootslastele, pääle lõunahommikupooliste maakondade Dünaburi, Rositteni, Lutsi ja Marienhauseni. Wiimaseid nimetati sest ajast Poola-Liiwimaaks. Katoliku usk rõhuti jälle rahwale pääle. Arwurikaste Läti külade keskele asus siia ka wäike Lutsi Maarahwas, kes kaua täiesti unustusesse oli jäänud ja alles meie päiwil nii kui uuesti üles leiti. Tüütawate waidluste järel leppisiwad wiimaks Kärde mõisas 21. juunil 1661 Rootsi ja Wene saadikud kokku. Piirid jäiwad seksamaks, nagu nad enne sõja hakatust olnud.

Kõik sõjamoona, mis wenelased Liiwimaa kindlustest ees oliwad leiduud, pidiwad nemad maha jätma. Raske meelega lahkusiwad nemad Liiwimaalt. Ka Jurjew (Tartu) ühendati jälle muu kodumaa külge.

Nüüd algas 40 aastane rikkumata rahu. Uus, parem aeg jõudis kurnatud rahwale. —

Rootsimaa on alati oma kindla *walitsuse korralduse* ja walju *seaduse tähelepanemise* pooleſt tuttaw olnud. Seda kindlat korda ja seaduse auustamist püüdis uus riigiwalitsus ka meie kodumaal maksma panna. See nõudis rohket tööd ja wäsimata püsiduſt. Sest kord ja seadus maksis siinpool seni wähe, kus omawoli ja tugewam jõud peremehed oliwad. Wõimumehed püüdsiwad muidugi seda neile kasulikku põlwe jätkata ja riigiwalitsuse püüdeid nurja ajada, et tarwis *õiguse* tasakaalu kõige alamate wahel tarwitada. Abimeheks oliwad neil nende „*eesõigused*“. *Ühe* seisuse eesõigused aga käiwad sõnaköla ja mõtte pooleſt *kõikide* ühetaoliste õiguste wastu. Tallinnamaa oli wabas lepingus kuninga Erik XIV. alla heitnud ja muidugi oliwad maa wõimumehed, mõisnikud, kõik omad wanad eesõigused wälja tinginud. Harju-Wiru mõisnikkude eesõigused aga käisiwad halliſt ajaſt saadik wäga laialt ja ei jätnud riigiwõimule kuigi suurt woli üle. Liiwimaa oli küll mõõgateraga Rootsimaa külge liidetud, aga siingi oskasiwad wõimumehed oma „eesõigustele“ kinnitamist muretseda. Kinnitatud eesõiguste taha pugesiwad rüütelkonnad igal soowitud korral warju ja raiusiwad tuld riigiwõimu uuenduste ja paranduste wastu, nii et juba 1626 suur kuningas Gustaw Adolf meeleärituses hüüdis: „Teie toetate wäga oma eesõiguste pääle. Tahate teie, siis elage oma eesõigustest ja sööge nad ära!“

Sellest selgub, et Rootsi walitsuse õiglased püüded, meie rahwa põlwe tõsta, ainult pikamisi edenesiwad ja ainult jaolt sihile jõudsiwad. Kohalikkude wõimude wastuseismine sünnitas ägedaid kokkupõrkamisi, kuni wastuseisjate pääeesiwõtja wiimaks äraandjaks sai ja Rootsi walitsusele kodumaal ootamata rutuliſt lõppu aitas walmistada.

Kui meie wõimumeestest kõneleme, siis wõime ainult weel mõisnikkude pääle mõtelda, kes waremalt muud ei olnud kui laenumehed. Maapärisperemehed, piiskopid ja ordo, oli ajalootuul ära puhunud. Uued waimulikud, Ewangeliumi õpetajad, ei osanud maawalitsuse asjus wähemat mõju alal hoida. Linnad oliwad sõjatormides osalt ära häwitatud, osalt waeseks jäänud ja ei wõtnud lausamaa käekäiguſt osa. Riia elas iseelu oma müüride wahel. Pääle tema saatsiwad esiotsa weel Jurjewi (Tartu) ja Pärnu kui mõisate omanikud saadikuid Riia maapäewale. Aga nende paari mehe hääled ei tähendanud mitte wähematgi. Liiwimaa maapäew, mis 1422. aastaſt korralikult koos käis ja üleüldiste maasjade üle nõuu pidas ja otsusi tegi, ja kus igal seisusel, pääle talupoegade, omad asemikud oliwad olnud, muutus mõisnikkude-päewaks. Nemad oliwad ammugi ära unustannd, et nad ainult ajutised maarentnikud

oliwad. Maa pärisperemeeste, piiskoppide ja ordo, kitsikusi targu tarwitades ja südisti omale seni tundmata õiguſi nõudes tõuſiwad nad maa ja rahwa päris=iſandateks. Kui Rootſi riigiwõim, kes piiskoppide ja ordo õiguste omanikuks ſai, mõisnikkudele mõjuwalt meelde tuletas, et riigiwalitſus suurelt jaolt maa=pärisomanik on ja nemad ainult laenumehed ja maatarwitajad, siis pääſis torm lahti, mis Põhja sõja taewapiirile üles ajas.

Eſiotſa aga aitas Rootſi riigiwalitſus iſe mõisnikkude ſeiſuſt kindlamini kokku liita, mis ta päraſt kibedasti pidi kahetſema. Liiwimaa mõisnikkude ees=otſas ſeiſis tark ja sõnakas Otto von Mengden. Gustav Adolfi surma puhul oskaſiwad Liiwimaa ſaadikud Stokholmis asju nii libedasti ajada, et alaealiſe Kristina eeſtkoſtjad nende „wabaduſed ja õiguſed“ kinnitas ja neile luba andis, et nad iga maapäewaks oma keskelt päämehe ehk marſhalli tohtiſiwad walida. Sellel põhjal astuti agarasti edaſi ja püüti kõik, mis ial wõimalik, „kuidas ſeda maad kuidagi iſeriigiks“ wõiks teha. 1642 a. lubas riigiwalitſus mõisnikkudele „maakaſſat“ aſutada. 1643 kutſuti maanõuunikkude kogu elusſe, kus 12 tähtſamat mõisnikku aſet leidſiwad, kelleſt 3 õuekohtu liikmeteks nimetati, nii et mõisnikkudel ka maa ülemas kohtus tähtis sõna oli ligi rääkida. Tarwilikkudel kordadel, kus maapäewa ei ſaadud pidada, wõtſi=wad maakonna=ſaadikud maanõuunikkude arupidamisteſt osa. Seda kogu nimetati konwendiks. Uute walitſuſemeeste püüded, omawalitſuſt kin=nitada, õnnistaſiwad. 1648 kinnitas Kristina kõik wanad õiguſed ja eesõiguſed, mida rüütelkond juba warem kange hoolega algkirjades oli kokku koguda katſunud.

Tallinnamaal oliwad mõisnikud oma ſeiſuſe ja wõimu korraldamiſes Liiwimaaſt juba kaua ette jõudnud. Juhiks oli neil rüütlite=päämees, keda maapäew 12 maanõuuniku ettepandud kandidatideſt 3 aasta pääle walis. Päämehele oliwad nõuuks ja abiks rüütlite ſaadikud. Üleüldisteks otstarbeteks wõeti raha rüütli=kaſſaſſe kokku. 1651 anti luba „rüütli=panga ſ. o. rüütlite perekondade nimekirja kokku ſeada. 1662 oskaſiwad ſaadikud alaealiſe Karl XI. eeſtkoſtjatelt õiguſe wälja nuruda, et ühelgi koda=nikule ei lubata rüütlimõiſaid osta. Täieõiguſelised inimeſed Tallinnamaal oliwad ainult mõisnikud.

Kohtuoluſid korraldas Gustav Adolf niihästi Tallinnamaal kui Liiwimaal. Süüasjus mõiſtſiwad Tallinnamaal 3 mannrihtikohut. Maa=wiskal walwas, et ſeaduſi täideti, riigiwalitſuſe kaſuſid tähele pandi ja kurjategijaid karistati, kui erainimeſed ei kaebanud. Edaſikaebtuſed läkſiwad ülem=maakohtusſe, kus rüütlite päämees juhatas. Nõudmiste tarwis oli alam=maakohus ſeatud. Edaſikaebamiſe tee wiis Stokholmi õue=kohtusſe. Tallinnamaa kohtuliikmeid waliſiwad muidugi mõisnikud.

Liiwimaa jaotati 4 maakohtu=ringkonda ehk kreiſi: Riia, Wõnnu, Jurjewi (Tartu), Pärnu. Nende alla käiſiwad wabade inimeste nõudmiſe ja süütegude harutuſed ja talupoegade kaelakohtu asjad. Seſt mõisnikkude käeſt

wõeti õigus „kaela ja käe üle" ära, aga „kodukaristus" jäeti neile. Edasikaebamiseks asutati 1630 Tartu õuekohus 14 liikmega; nendest olid igakord 3 maanõunikku. Ainult nõudmise asjus wõidi weel Stokholmi õuekohtusse edasi kaebada. Kohtu- ja politsei ülewaatamiseks seati iga maakonda wiskalid. Politseiwalitsus seisis Liiwimaal sillakohtute käes, Tallinnamaal talitasiwad wabalt kardetud hakenrehid.

Riigiwalitsuse ülemad asemikud olid Riia ja Tallinna kindralkubernerid ja Saaremaa maawalitseja. Nende all seisiwad weel kubernerid ehk maawalitsejad ehk asekubernerid. Kahjuks wahetati kindralkubernerisi ja maawalitsejaid arutihti, nii et nad mitte igakord maad ja rahwast õieti tundma ei saanud õppida. Nende paranduse-püüetel olid alatasa mõisnikud oma „õiguste ja eesõigustega" kui pakud jalus. Kristina ja Karli XI. kaua wältawa alaea walitsuse päiwil ei leidnud nemad eestkostjatelt tarwilikku tuge. Ainult Gustav Adolfi lühikese walitsuse ajal ja pärast Karli XI. täisealiseks saamist (1678) s. o. Rootsi aja hakatusel Liiwimaal ja lõpul tundus hoogu ja jõudu tarwilikka paranduši takistamistest ja wastuseismistest hoolimata toime panna. —

Rootsi riigi tugewus oli prii talupoja-seisuse pääle rajatud ja Wasade kuninglik sugu oli algusest saadik Ewangeliumi-Lutheruse koguduse ohwrimeelne kaitsja. Need kaks nähtust juhtisiwad ka meie maal riigiwalitsuse paranduse-püüetele rada.

Imeks pannes nägiwad juba esimesed Rootsi kuningad, mis õigusega ja wiletsat põlwe talupojad Tallinnamaal elasiwad. Talupoeg oli ihuga ja hingega, waraga ja tööga mõisniku ori, kes ühtlasi tema kurnaja ja kohtumõistja oli. Erik XIV. püüdis orjade käekäiku kohe pehmendada. Aga ta oli mõisnikkude „õiguste ja eesõiguste" kinnitamisega käed omale kinni sidunud. Waewalt teadis tema, mis need „eesõigused" tähendasiwad. Iseäranis mõisnikkude kohtumõistmist süüasjus ei wõinud tema sallida, kui asjalugu selgemalt tundma õppis. — Tagajärjeta sõjakeerus jäi ka Rootsi walitsuse maahindamine ja maksude määramine, mis 1599—1601 toime pandi. Alles pärast Altmargi rahu (1629) wõeti see töö jälle käsile ja jätkati kuni 1641 aastani. Siis leiti Liiwimaalt 4343 adramaad. Adramaa aru järele määrati maksud ära. Maksu alla käisiwad aga ainult talumaad. Mõisamaa oli ja jäi igast maksust ja teenistusest wabaks. Talupoegadele tõi maamõõtmine ja adramaasse jagamine seda kergitust, et wakuraamatud seati ja orjuse suurus üles tähendati. Ühtlasi seati 1630 laadapäewad linnades kindlaks, kus talupojad takistamata oma põllu ja majapidamise saadusi tohtisiwad müüa. 1632 wõeti mõisnikkude käest kaelakohtupidamine (jus vitae et necis) ära ja talupoegadele anti õigus mõisnikkude rõhumise wastu õuekohtus kaebada. Talupoegade lastele jälle awati tee kõrgema haridusse poole käsu läbi, et uuesti asutatud Jurjewi (Tartu) ja Tallinna gümnasiumidesse ka Eesti lapsi pidi õppusele wõetama. Meie rahwa põlwe paranduseд oliwad kõige paremas hoos ja joones, kui õnnetu Lützeni

lahingu kuul suuremeelse kuninga Gustav Adolfi kallile elule otsa tegi ja hakatud töö ajutiselt suikuma pani. —

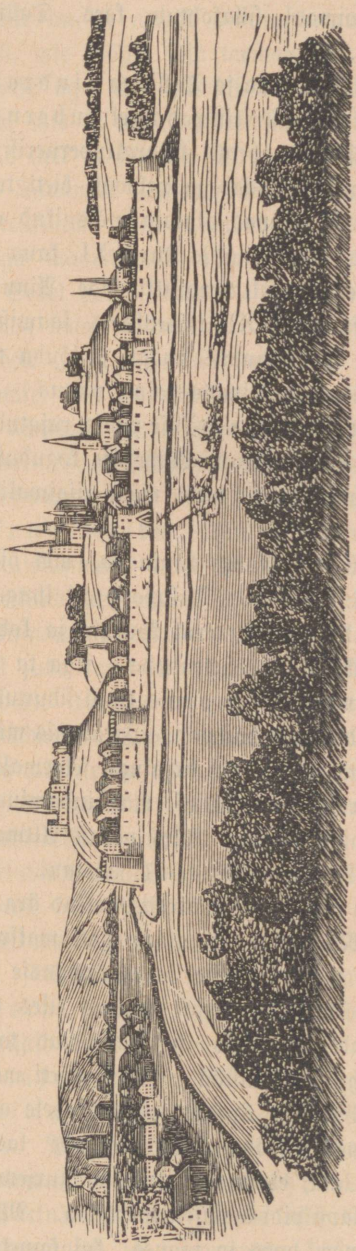

Jurjevi (Tartu) linn 1553. a.

Jhulikkude kergitustega käisiwad käsikäes waimuliku elu tõstmise püüded.

Esimeste kuningate käsud, kiriku elu korraldada, jäiwad wiljata. Parajad mehed puudusiwad, kes käskusid teoks olekssiwad loonud. Asjata manitses 1584 Tallinna piiskopp Agricola „taewase majesteedi ja Rootsi kuninga Johanni käsul" lagunenud kirikuid üles ehitada. Rohkem mõju jõudis awaldada Tallinna Toompää õpetaja David Dubberch, kes maakogudusi käis katsumas. Ilmsiks tuli Tallinnamaa koguduste hirmus lugu. Kirikud oliwad pikal sõjaajal waremehunikuks langenud. Kõlbmata õpetajad oliwad ametisse tükkinud. Mõisnikud ja talupojad elasiwad ühesuguses pagana pimeduses ja rumaluses tooresi ja haisema läinud elu. Dubberchil läks korda wähemalt kirikumaid suurelt osalt ahnete naabrite käest päästa, kirikute päranduseõiguse tunniskirju korjata ja siin ja sääl kirikuid ja kirikumõisaid üles ehitada. Pärast tema surma jäi köik jälle lohakile ja libises uuesti kiirelt allapoole. Wärske tuul hakkas alles 1626 puhuma, kui Gustav Adolf Kuramaa sõjawäljalt ise ootamata Tallinna ilmus ja wõimumeestelt aru päris, kuidas kirikliku eluga lugu olewat. Tarwis minewat hääd kooli ja ülikooli, kiriku eest tulla hoolt kanda ja õpetajatele

kümnest maksta, kes nüüd „kerjaja leiba õgiwat.“ Mõisnikud püüawad musta walgeks pesta, aga kuningas ei usu neid, waid saadab 1627 kommisjoni Westeräsi piiskopi Johannes Rudbeckiuse juhatusel Tallinna, kes asjalugu põhjalikult läbi uuriks.

16. juulil 1627 jõudis Rudbeckius Tallinnasse ja awas esimese Tallinnamaa õpetajate sinodi. Õpetajad pidiwad jutlust ütlema ja katsuti läbi. Kes kõlbmata, oli heideti ametist. Õpetajate hooletust ja halbu elukombeid nuheldakse raskete sõnadega. Kästakse neid usinad ja kained olla. Õpetajate kaasas oli igast koguduset 4 ustawat talupoega Tallinna tulnud. Kus kirjalikud tunnistused ei ulatanud kirikuomandust ja koguduse elukorda selgeks teha, päriti talupoegade käest aru. Selgub, et maal wähe kirikuid leidub, koolisid ja haigemajasid sugugi ei ole. Wäiksemates kihelkondades on sissetulekud nii pisukesed, et õpetajatel „musta leibagi“ ei ole süüa. Kirikumõisa hooned jookseswad läbi. Mitmed õpetajad hoiawad oma majakraami ja söögitagawara ülewal „kirikus, kus natuke parem on.“ Kirikueestseisjad ei käi kirikus ega armulaual, ei pea ka mitte kirikute arwesid korras.

Kiriku olud oliwad igapidi raisus ja mädad. See sai Rudbeckius'ele pea teatawaks. Ta otsib rohtu. Kirikuwalitsuseks lubatakse waimulik konsistorium asutada ja superdent ja praostid ametisse panna. Kirikueestseisjad pidagu hoolega kirikute kulu- ja tuluarwed korras. Kirikute, koolide ja haigemajade ülespidamiseks tasutagu jälle kümnese-maksu. Õpetajatel olgu wähemalt adramaa aastas külwi all, köstritel $^1/_4$ adramaa. Ebausu kombed kaotatagu õpetuse teel ära, pühad ebausu paigad politsei wõimul. Pühapäewadel ei tohi tööd teha, ei kedagi woori pääle saata, waid käidagu kirikus. Lagunenud kirikud ja koolid ehitatagu üles ja seadusewastane ja armuta walitsus talupoegade üle kadugu. Ärgu keeldagu talupojale lapsi kooli saatmast. „Eesti rahwas ei ole loomu pooleşt mitte halwem, kui muud rahwad. Sellepärast ei ole õiguşt, neid wäljakannatamata orjuses pidada, waid pärisorjus on, nagu kõikide teiste rahwaste juures, nende hõeluse ja tigeduse pääpõhjus.“ Talupojad lastagu wabaks! Korralikud õpetajad tulgu ametisse! Patronadiõigus, mida kurjasti tarwitatakse ja mille abil kõlbmata õpetajaid ametisse õnnistatakse, kadugu, kui igakord teda kirjalikkude tunnistuste najal kindlaks ei tehta. Õpetajaks kõlbab ainult see, kes usuteaduşt on õppinud. Praostid ja õpetajad tulgu kaks korda aastas Tallinnasse kokku, et koguduse elu üle nõuu pidada ja oma teadmist laiendada. Rootsi kirikuseadus pandagu esiotsa maksma!

Selsamal ajal tuliwad mõisnikud Tallinna maapäewale. Rudbeckius pani neile oma õiglased ja otstarbekohased nõudmised ette. Niisuguşt keelt ei olnud weel keegi eluilmas nendega julgenud kõneleda. Kõik puudused salati nende poolt upsakalt maha. Kõik paranduse ettepanekud tõugati wihaselt tagasi. See käiwat ju nende „õiguste“ wastu. Nii oli Tallinnamaa mõisnikkude wastus Gustav Adolf'i häätahtlikkude ja tarwilikkude nõudmiste pääle. Oleks auusameelne

kuningas kauem elanud, pihuks pörmuks oleks ta meeste „õiguseb ja eesõiguseb“ teinud, kelle elu alasti omakasu juhtis.

Liiwimaale Rudbeckius'e kirikukatsumine ei jõudnud. Siin korraldas kirikliku oluseb Hermann Samson, kes Poola ajal Riias kartmata jesuiitide wastu häält oli tõstnud ja keda Gustav Adolf 1622 Liiwimaa superdendiks nimetas. Liiwimaa koguduste seisukord oli weel halwem, kui Tallinna pool. Nagu tuli oli Poola walitsus oma korratustega, jesuiitide tegewusega ja alaliste sõdimistega üle maa käinud. Lausalt maalt oli Ewangeliumi usk niihästi kui häwitatud. Mõnda katoliku koguduse wälist kommet leiti siit ja säält. Rahwa süda hoidis paganuse poole ja rahwa elukombeb ei tunnistanud ristiusku. Kirikukatsumistel, mis Rootsi aja hakatusel kohe ette wõeti, ilmus, et paiguti lapsi enam ei ristitud, armulaual ei käidud, naisi röowiti, surnud maeti püha metsatukkadesse. Kirikud seisiwad waremetes, kirikumaade pääl kaswas mets. Wäsimata istutas ja kastis Samson. Kõlblikud mehed seadis tema ametisse, sinodile kogus tema nad nõuupidamistele. Iga maakonda pandi kaks praostit. Ülemkonsistorium kutsuti elusse, kes õpetajaameti kandidatisid katsus ja õnnistas ja kiriku üle walitses. Kirikuid parandati ja ehitati. Riisutud kirikumaid hakati naabrimõisate käest tagasi pärima. Raske oli mehi leida, kes usuteaduses tarwilikku õpetust oliwad saanud ja kes rahwa keelt oskasiwad. Seda puudust aitas Jurjewi (Tartu) ülikool parandada. Nürnberi sõjaleeris kirjutas Gustav Adolf asutuskirjale alla. 15. oktobril 1632 awas kindralkuberner Skytte uue haridusehallika. Ta köneles tähendusrikkaid sõnu: „Ei mitte ükši mõisnikud ja kodanikud, waid ka waesed talupojad peawad selleşt suuresţ hääteost kasu saama, need, kellele siiamaani keeldud oli midagi õppida, ja kelle ihudega ühes ka nende waimu taheti pärisorjaks teha.“ Waewalt on mõni talupoja laps uude ülikooli õppima saanud, aga kaudselt töi kõrgem õpeasutus meie rahwale ometi seda kasu, et tema tulewased õpetajad ja kohtumõistjad siin rahwale mitte nii wõhiwõõraks ei wõinud jääda, kui mehed, kes otse wäljamaalt tuliwad. —

Rahwa keel oli seni õpetajatele ärawõitmata takistusi walmistanud. Ametikandidadid tuliwad wäljamaalt. Kõige paremad nad eelhariduse ja elukommete pooleşt ei wõnud olla. Neid tarwitas nende kodumaa ise. Siin laulatati nad koguduste pääle, kelle keeleşt ja wiisişt neil aimugi ei olnud. Kõik õppimiseabinõuud, mis muidu kirjandus ja keeleõpetused ehk grammatikad pakuwad, puudusiwad. Ainult rahwa suust wõis noor õpetaja keelt kuulda ja õppida. Aegamööda purssis ta mõne sõna, pani waewaliselt tähtsamate waimulikkude raamatute pääosad ümber ja hakkas neist siis konarliku wäljaräägimisega kirikus ette lugema. Tuli naabikiriku pääle weel noorem õpetaja, siis kirjutas ta wanema ametiwenna tõlked ära ja tarwitas neid. Oli ta osaw, siis parandas ta neid ja pärandas teistele edasi. Neis „käsikirjades“ ja „tõlgetes“ tuleb Eesti kirjanduse hakatust otsida. Selsamal wiisil kisti wägiwaldselt

ka kirikulaulu sõnu Saksa keelest Eesti keelde ja harjutati etteütlemisega ja ettelaulmisega kogudustele kätte. Ka neid koguti ja kanti kirikumõisast kirikumõisa. Tallinna Eesti Püha-Waimu kirikuõpetaja Georg Müller, kes jutlusi käsikirjades maha jätnud, köneleb juba 1600 „meie lauluraamatust" ja toob proowisid. Waewalt saadi neid laulda. Müller ise kaebab, et koguduse laul ennem lammaste määgimine olewat. Nii wiletsad oliwad laulusõnad. Neid „wanu käsikirju ja tõlkeid" korjasiwad, korraldasiwad, parandasiwad ja andsiwad 1632 trükki mag. Heinrich Stahl Tallinnas ja Joakim Rossihnius Riias. Stahli „Käsi- ja Koduraamat" tõi neljas jaos Tallinna keeli Lutheruse Wäikse Katekismuse ja ewangeliumide ja epistlite ja 144 kirikulaulu tõlke. Rossihnius'e Tartu murdelises kirjatöös puuduwad laulud. Pääle selle andis Stahl weel 1637 esimese Eesti keele grammatika ja 1641—1649 jutluseraamatu wälja. Ülepää woolas Tallinnamaal hoolsa piiskopi mag. Joakim Hering'i äratusel wärskem elu. Tema wõttis esimest korda 1641 nõuuks Püha Kirja Eesti keelde toimetada, mille pääle terwe Ewangeliumi kiriku õpetus on põhjendatud. Ümberpanemise töö jagati mitme õpetaja pääle ära ja tehti Uue Testamendiga algust, aga et nende mitmetaolise tõlke tahumiseks ja wiilimiseks rahakulu waja oli, jäi asi soiku. Ka Wana Testamendi käsikiri, mis Urwaste õpetaja Johann Gutslaff oli walmistanud, ei ilmunud trükist. Katk, mis Rootsi-Wene sõja kannul käis, surmas 1657 Gutslaff'i, kes Tallinna oli põgenenud, niisama ustawa piiskopi Hering'i. Küll tehti weel mitu katset, aga trükki ei pandud midagi. Alles Karl XI. walitsuse lõpu poole nihkus asi jälle edasi. Karl XI. usaldas töö targa ja hakkaja Liiwimaa kindralsuperdendi Johann Fischeri kätte ja määras Uue Testamendi trükikuludeks esiotsa 800 riigitaalrit. Et juhatus Tallinna käest ära läks, see wihastas upsakaid Tallinnamaa õpetajaid wäga. Siiski wõtsiwad nemad saadikute läbi konwerentsist osa, mis Fischer augustikuuks 1686 Lindna mõisa Wolmari lähidale kokku kutsus. Siin pahwatas kadedus Tallinna- ja Liiwimaa wahel lausa lõkkele. Fischer soowis Eesti tõlkele Greeka alguskirja aluseks panna ja kirjawiisis ja grammatikas õiendusi ette wõtta, Tallinnamaa õpetajate meelest pidi Lutheruse Saksa keelne ümberpanek Eesti tõlkijatele kõikumata juhtnööriks jääma ja juba lahkumise mõtegi senisest harjunud Stahl'i keelest ja grammatikast näis neile hirmus kuritöö olewat.

Esimesed, kes Eesti keeli kirjutasiwad, oliwad wõõramaa õpetajad olnud. Et meie keelel oma kirja ega kirjawiisi olemas ei olnud, siis andsiwad nemad tähtedele sellesama häälewäärtuse, mis neil Ladina ehk Saksa keeles oli. Nemad kirjutasiwad Eesti sõnad just nõnda, nagu oleksiwad nad süda-wõõrakeelsed olnud. Terwe Ladina tähestik laenati meie Eesti keele sisse, ka c, ck, sch, f, v, z, x, y, ph ja h kui pikkuse märk. Stahl wõttis selle kirjawiisi omaks ja tõstis tema seeläbi suure auu sisse. Nõndasama nagu Stahl ise „preestrite wäärjumal" oli, nõndasama tingimata tõeks ja iga täiuse tipuks peeti nüüd ka

Stahli keelt ja kirjawiisi. Küll tõusis pea siin ja sääl waidlemine mõne üksiku punkti wastu, aga suurt ei tulnud selleſt wälja, wähemalt ei mõjunud see terwe kirjawiisi ja keele kohta mitte palju. Esimesed wõõrad, keda meie raamatuteſt wälja hakati wihtuma, oliwad tähed c, ch, sch, k. Heinrich Goeseken jälle kiidab 1660 hääks, pikkuse tähendamiseks täishäälikut kahekordselt kirjutada. Aga tema ei jõudnud ennaſtgi harjumiſe kammitſaſt päästa. Seks kulus mees ära, kes wasturääkimiſeſt ja wihaſt hoolimata oma paremaſt tundmiſeſt kinni hoidis, saagu mis saab ja tulgu mis tuleb. Niisugune wahwa mees oli üliõplane Bengt Gottfried Forſelius, Harju-Madiſe õpetaja poeg. Tema tundis elawalt wiga ja teadis teed, kuidas wiga parandada. Juba noorespõlwes iſamajas wõis tema ſelget rahwakeelt kuulda ja teraw kõrw pidi kohe aru ſaama, et kirjakeele ja rahwakeele wahel põhjatu wahe on. Selge mõistus ja loomulik tundmine tõstis häält, et mitte wildak kirjakeel rahwakeele mõõdupuu ei tohi olla, waid et rahwakeel wiletſat kirjakeelt peab õiendama. Sellesſamas arwamiſes oli ka Fiſcher, ehk tema küll Eesti keelt ei mõiſtnud, aga kui mõtlejal inimeſel oli ſee temal iſeeneſeſt ſelge. Weel ei pidanud Forſelius wiſt parajaks ajaks, oma arwamiſi uue grammatika teel kohe awaldada, tema tahtis neid enne ära proowida. Rahwas iſe, rahwa lapſed, pidiwad otſuſt andma. Selleks kirjutas Forſelius aabitſaraamatu, mis umbes 1685 Riias parandatud keeles ilmus. Parandatud keel ja uus õpetamiſe wiis ſünnitaſiwad imet ja tegiwad kõik õpetajad wäljaandja ſõbraks, kel ſelge pää oli asja aruſaamiſeks ja ſüda õigel kohal rahwa hääd taga nõudmas. See üliahke wastuwõtmine kinnitas Forſeliuſt wägewasti ettewõetud töös ja Fiſcheri nõuu pääle julges tema 1686 Lindna konwerentſil oma parandamiſe ſoowid neile meestele wastuwõtmiſeks ette panna, keda kõige ſügawamateks Eesti keele uurijateks peeti!

Esmalt heitis Forſelius üleliigſed wõõrad tähed wälja; teiſeks muutis tema wõõrad ſõnad, mida Eesti keel wälja ütlema ei nõrgu, Eesti keele loomu järele; oſaſtawa käände ja eitawa kõnewiiſi leidis tema üles ja hakkas ſeda tarwitama j. n. e. Asjatundjad näewad, et kui need põhjusmõtted lihaks ja luuks muudetakſe, nagu pärastine Karula õpetaja Johann Hornung ſeda 1697 omas kuulſas grammatikas tegi, ſiis meie wana kirjawiis wälja tuleb.

Et Lindna konwerents ettewõtet ei edendanud, kutſus Fiſcher webruarikuuks 1687 uue koosoleku Pilliſtwere kirikumõiſa. Jälle pääſis äge ſuuſõda lahti. Tallinnamaa õpetajad ei jäänud mitte ainult ſelle juurde kindlaks, et tõlkimiſele Lutheruſe Saksa ümberpanek põhjaks pandaks, waid nad nõudſiwad kangesti, et ka Lutheruſe Saksa kirjawiis Eesti kirjakeeles makswaks tunnistataks. Liiwimaa õpetajad pidiwad niiſuguſt nõudmiſt õiguſega lapſikuks ja naeruwääriliſeks ja püüdſiwad Forſeliuſe parandatud kirjawiiſi järele käia. Fiſcher nägi ära, et midagi tõſiſt korda ei ſuudeta panna, ſaatis waidlejad koju ja

ajas asja oma käe pääl ainuükſi waguſi edaſi. Tema käſul wõttis Puhja õpetaja Adrian Verginius ſügiſe 1687 ülioplaſe Johann Hornungi, kes niiſama oſaw kirja- ja keelemees oli, kui tema ſugulane Forſelius, oma poole. Siin pani Hornung Greeka alguskirja järele Uue Testamendi Eesti keelde ümber ja andis ſelleſt Fiſcherile ärakirja. Uued wastaste pääle-käimiſed ja kaebtuſed wiiwitaſiwad meiſterliku oſawuſega walmiſtatud kirjatöö trükkimiſt. Alles Hornungi ſurmaaastal 1715 pääſis tema trüki teel ilma, kui teda mitmed õpetajad mitmel puhul oliwad muutnud ja rikkunud.

Kergema waewaga õnniſtas Fiſcheril Jurjew (Tartu) murde kirjanduſe ſoetamine. Toetuſt leidis tema Puhja ärkſa õpetaja Adrian Verginiuſe poolt. 1684 wõis Riias trükiſt ilmuda Lutheruſe ſuur katekismus, 1685 Tartu laulu- ja palweraamat ja 1686 Waſtne Teſtament.

Kõige hädaliſem waimulik kirjandus oli nüüd olemas. Kaſu aga tõuſis temaſt eſialgu ainult õpetajatele, kel keeleõppimiſeks ja jumalateenistuſe ja ametitalituste pidamiſeks enam abinõuud ei puudunud. Kogudustele ta weel otſekoheſt tulu ei toonud. Rahwas ei oſanud lugeda. Jälle hoolitſes Rootſi walitſus, et ſellegipooleſt lugu paranes. Rahwahariduſele pani tema koolide rajamiſega kindla aluſe, kui koolid ka täiesti waimulikku laadi kandſiwad, nagu igalpool ſel ajal, ja kõik ilmalikud õpeained kõrwale jäiwad.

Meie kuuleme juba 17. aaſtaſaja alguſel Tallinnas ja Jurjewis (Tartus) koolideſt Eesti laſte tarwis. Need aga ei tähendanud terwe maa kohta midagi. Ka kaowad nemad pea, nagu tina tuhka. Meie wõikſime mitmed käſud üles lugeda, mis 17. aaſtaſaja keſkpaigus rahwa õpetamiſe kaſuks anti. Aga käſud jäiwad paberi pääle, nii kaua kui koolide aſutamine kohalikkude wõimumeeſte hooleks jäeti, kes kätt ega jalga rahwa hääks ei wiitſinud ega raatſinud liigutada. Rõõmuſt edu märgati korraga alles ſiis, kui Rootſi kroonu laialdaſeks maaomanikuks oli ſaanud, nii et ta hääd ettewõtet mõjuſalt ka aineliſelt jõudis toetada. See ſündis Rootſi walitſuſe lõpu poole. Rahwakoolide iſaks aga ſai meie tuntud õpetajaameti kandidat Bengt Gottfried Forſelius.

Sel unuſtamata mehel ei puudunnd aruſaamiſt ega tahtmiſt, ei ka mitte teed, mille pääl tahtmiſt teoks muudetakſe. Ta hakkas õigeſt otſaſt pääle ja aſutas 1684 Jurjewi (Tartu) ligidale Piiskopimõiſa rahwakooliõpetajate ſeminari, „et ſiit edaspidi koolmeiſtrid ja köſtrid wõtta“, „kes pimeduſe wastu abi leiakſiwad, et Eesti noorſugu oma õnniſtuſe tundmiſeks Jeeſuſe ſees kergema tee kätte ſaaks.“ Palwete najal nurub ta päriſorjade peremeeſtelt omale koolipoiſſa. Päraſtpoole tuleb kuninga käſk appi. Õpetajaks ja kooliraamatute kirjutajaks heidab tema iſe. Rootſi kroonu annab magaſiaitadeſt koolipoiſtele leiba. Õpetuſt jagati lugemiſes, kirjutamiſes, katekismuſes, piibliloos ja kirikulaulus. Teraſed poiſid tegiwad kaheaaſtaſe õpetuſe järele eksamid ja Forſelius muretſes neile koolikohad. Neid peab aga alles aſu-

tama. Kes neid peab asutama? Maa peaks, kihelkonnad peaksiwad. Aga need magawad. Õpetajad, kes Forseliuse sõbrad ja tuttawad, asutawad koolikohad. Muidugi jõudu mööda. Nad annawad rehetoa ehk mõne tarwitamata maja kooliruumideks, annawad ka hagu kütteks ja lõmma walgustuseks ja kooliõpetajale talwe otsa perelauas süüa. Suwel lähewad koolmeistrid koju wanemate juurde ja teewad põllutööd. Sügise algab õpetus laste kallal, et neid inimesteks kaswatada, ristiinimesteks õpetada. Imelikud koolipoisid koguniwad noorte koolmeistrite ümber: kiltred ja kubjad, naesemehed ja lesed. Nii tuliselt kihutab õppimise himu taga. Pea on üle 1000 koolipoisi, habemikka ja habemeta, uutes koolides koos.

Pärisisandad ei mõtlegi Forseliuse kõrget ettewõtet edendada. Nemad saawad Forseliuse ettewõtte werewaenlaseks ja katsuwad seda sumbutada ja lämmatada . . . .

Kuningas peab ise asjalugu läbi katsuma ja ise otsust andma, arwas Forselius ähwardawa hädaohu tõusmist nähes. Ta wõtab kaks kaswandikku ühes, Ignati Jaagu ja Pakri Hansu Jüri, ja sõidab Stokholmi. Tallinnamaa piiskopi Gerthi kaudu pääseb tema Karl XI. ette, katsub poissa kuninga kuuldes ja toob tunnistuse, et orjad koguni mitte nii juhmid ei ole, nagu kuningale ette on puhutud. „Talupoegade kuningast" saab talupoegade kooli wägew kaitsja. Kui Forselius ka suwel 1688 Läänemeres õnnetuma otsa leiab, rahwaharidus wõidab omale uued kasuisad. Liiwimaa kindralsuperdent Fischer, Liiwimaa ülemkonsistoriumi direktor Friedrich Plater, tähtsamad praostid ajawad asja edasi. Kindla toe aga ajab Karl XI. ise waimulikule rahwahariduse alla. Ta käseb 1694 iga kiriku juurde kõstritele weerand adramaa koolide ülespidamiseks wälja mõõta. See käsk ei jää mitte enam ainult paberi pääle, nagu Liiwimaa maapäewa otsus aastast 1687. Sest Rootsi kroonu on nüüd $^5/_6$ maa omanik Liiwimaal. Tallinnamaa 8283 adramaast on 2995 adramaad kroonu kätte läinud, Saaremaa 1813 adramaast 1331 adramaad. —

Kuidas see oli sündinud?

Meie peame tükk teed tagasi sammuma Rootsi walitsuse alguseni.

Rootsi walitsuse alguse langesiwad mõisad kahte pääliiki: pärismõisad (allodia), mis täiesti erainimeste pärisomad oliwad, ja laenumõisad, mis riigi ülema-wõimu omad oliwad ja laenumeestele ainult pikema ehk lühema aja pääle iseäralikkudel tingimistel tarwitada oliwad antud. Wiimaseks liigist läksiwad päranda tawad mõisad päraast esimese laenuosalise surma tema meeste- ja naestesoost järeltulijate kätte edasi. Meestelaenud langesiwad päraast laenusaaja meestesoo lõppu laenuherrale tagasi. Elueamõisad anti ainult eluajaks laenumehe tarwitada.

Laenumõisate kõrwal oli pärismõisate arw pisukene. Mõisad mis Rootsi walitsus kuulsate sõja- ehk riigimeestele tasuks andis, oliwad Norrköpingi riigi-

päewa otsust mööda a. 1604 enamasti meestelaenud. Juba Gustav Adolf jagas rohkesti niisuguseid mõisaid wälja; otse mõisate sadu aga langes Kristina walitsuse ajal mõjumeeste rüppe. Et sel teel Kristina sissetulekud hoopis kokku kuiwasiwad, hakkas tema kroonumõisaid müüma ja laenumõisaid hää hinna eest pärismõisateks (allodia) ümber kirjutama, ehk see küll Norrköpingi otsusele risti wastu käis. Selleläbi sai Rootsi riik põhjatumat kahju, kui naiskuningas rahakitsikusest ka ajutiselt pääsis. Pärismõisad jäiwad igast maksust wabaks ja kõik koormad weeretati talupoegade ja kodanikkude õlgadele. Ühtlasi sattus seni waba Rootsi talupoeg uute pärismõisnikkude wõimu alla ja hakkas ka oma politikalise wabaduse eest kartma. Nimelt oli pärismõisa omandusega sagedasti ka kohtupidamise õigus talupoegade üle ühendatud, kuna Rootsi talupoeg seni ainult kuninga-kohut tundis. Maksude tõusmine ja õiguste kärpimine ajas Rootsi talupojad ärewile. Niisama kodanikud ja alama waimuliku seisuse.

Ka Liiwimaa laenumehed tarwitasiwad parajat silmapilku aplasti. Karjakaupa jooksiwad nad Stokholmi ja lasksiwad maksu eest omad laenumaad pärismõisateks ümber kirjutada. Eluea-mõisate tarwitajad jälle müüsiwad omi laenumaid takistamata teistele, mis kroonu omandus oli ja pärast nende surma kroonu kätte tagasi pidiwad minema. Riigiwarandust pillati armuta siin- ja teinepool merd.

Rootsi riigipäewal 1650 wõeti kroonu-omanduse raiskamine päewa korrale. Waimulikkude, kodanikkude ja talupoegade seisus awaldasiwad protesti ja nõudsiwad, et kõik kroonumaad ja kroonu-sissetulekukohad kroonule jälle tagasi antaks ja talupoegade wabadust ei riisutaks. Kristina auujärjelt lahkumine ja mõisnikkude wastupuiklemine wiiwitas otsuse täitmist. Aga uue kuninga Karl X. esimesel riigipäewal uuendati otsust ja nüüd hakati mõisaid, mis pärast Gustav Adolfi surma pärismõisateks oliwad kingitud, laenumõisateks tagasi muutma. Aga Karli X. alalõpmata sõdade ja Karli XI. eestkostjate walitsuse ajal pillati jälle riigimaid rohkesti. Riigi rahaline seisukord halwenes silmanähtawalt. Kõige hädalisemate ettewõtete tarwis ei leitud enam riigikassast tarwilikka summasid. Rõhuwa puuduse sunnil harutati 1678 uuesti mõisate tagasiwõtmist (reduktioni) kroonu kätte ja tehti põhjusmõttelikult maha, et ka Liiwimaal kroonumaade omanduse-õigust tarwis läbi katsuda. Noor tõsise loomuga, terawa silmaga ja kange tahtmisega kuningas ise astus asja etteotsa. Siit ootas tema mõjusat rahalikku toetust riigikassale ja lootis selleläbi mõisnikkude üliwõimu murda. 1680 a. riigipäew laiendas nimelt omad otsused ka Liiwi- ja Tallinnamaa kohta. Liiwimaal taheti kroonuomanduseks kõik mõisad arwata, mis ordoajal pääpiiskopi, piiskoppide, ordo ja ordomeistrite käes oliwad seisnud. Oli mõni kroonumõis ära müüdud ehk pandiks pandud, siis pidi ta wälja lunastatama, ilma et paranduste eest iseäralikku tasu anti. Mõisad, mis juba ordoajal mõisnikkude pärisomad olnud, jäiwad ka nüüd

tülitamata neile päriseks. Tallinnamaal oli seisukord wabatahtliku allaheitmise lepingu põhjal (1561) mõisnikkudel kindlam. Siin pidiwad ainult need mõisad tagasi wõetama, mis Erik XIV. kroonumaaks oli tunnistanud, päraſtpoole aga erainimeste kätte oliwad läinud. Walusalt tuletati mõisnikkudele meelde, et mitte nemad suurema jao mõisate pärisomanikud ei olnud, waid riigi ülemwõim. Nõrkade walitsejate pehmusel ja kange omawoli tagaajamisel oliwad nad harjunud mõisaid omaks lugema, mis nende käes kaua oliwad tarwitada olnud, ehk nad neile küll paljalt ajutiseks laenuks oliwad antud.

Liiwimaa tarwis nimetas Karl XI. kindralmajori Robert Lichtoni juhatusel kommisjoni, kes järele pidi uurima, mis põhjuste ja tunniskirjade pääle mõisnikud oma omanduseõiguſt toetawad. Kuni ordoajani pidi tagasi mindama. See tähendas, et pea kõiki Liiwimaa mõisaid laenumõisateks taheti tunnistada, mis nad tõesti ordoajal oliwad olnud, ja kõiki ähwardas kommisjoni otsus, et nad kroonu kätte tagasi wõetakse. Kõige päält hakati nende mõisate omanduseõiguſt uurima, mis Rootsi suurtele wäe- ja riigimeestele oliwad kingitud. Sakslaste käes olewate mõisate päraſt kutsuti 1681 Liiwimaa maapäew kokku. Lichton pani kuninga nõudmised ette: 1) Endised pääpiiskopi, piiskoppide ja teiste waimulikkude meeste käes olnud mõisad, niisama ordo ja ordomeistri ja teised mõisad, mis enne kroonu käes olnud ja nüüd kroonu käest ära läinud ehk laenuks antud, toimetatakse kroonu kätte tagasi ja jääwad päriselt kroonu omaks. 2) Maad mõõdetakse ja hinnatakse ära, otsused pannakse kirja ja selle järele määratakse maksud ühetaoliselt ja õiglaselt. 3) Talupojad lastakse priiks.

Maapäewa jookul pehmendas kuningas oma nõudmisi tähtsalt. Seletuse alla ei wõeta mitte enam neid mõisaid, mis enne Liiwimaa ühendamist Rootsiga mõisnikkude käes on olnud. Need jääwad puutumata seniste omanikkude kätte. Mõisatest, mis Rootsi ajal on kingitud, nõuutakse ainult need tagasi, mis juba wanasti kroonumõisad on olnud. Endised laenumõisad jätetakse ka edaspidi praeguste omanikkude kätte. Kingitud pärismõisad lunastab riigiwalitsus täie hinna eest wälja. Ka teisi mitmekesiseid kergitusi tõotati weel. Iseäranis lubati tagasiwõetawad mõisad senistele omanikkudele rendi pääle anda. Ka neist pehmendustest ei hoolinud Liiwimaa wõimumehed midagi. Nemad ei tahtnud hääga midagi käest anda, ükstäispuhas, kuidas see nende kätte oli langenud. Ägedasti paniwad nemad riigiwalitsuse nõudmistele wastu ja otsisiwad oma „eesõigusteſt“ seljatuge. Sellegipäraſt andis kuningas weel järele. 1687 tuli kuninglik käsk, et mõisad, mis mitte rohkem kui 1500 taalrit aastas renti maksawad, nende endiste omanikkude kätte igawese rendi pääle antakse, kuna renti kolmandiku wõrra alandatakse. Ka edaspidi ei tahetud renti tõsta. 1687 a. maapäew tänas küll kuninga armu eest, aga jonnis oma eesõigustega edasi, nii et uus kindralkuberner Jakob Johann Haſtfer wäewõimu ähwardas tarwitada, kui tagasiwõetud mõisate lõpuarwed ja rendid õigel ajal sisse ei saadeta.

Ka Tallinnamaa mõisnikud puikleſiwad wastu ja ei tahtnud oma mõiſate dokumenta kommisjonile ſiſſe anda. Alles ſiis, kui kuningas Tallinnamaa mõisnikkude eneste keskelt maanõuuniku Tieſenhauſeni ja Carl Bonde kommisjoni liikmeks nimetas, hakkas mõiſate tagaſiwõtmine ſiingi edenema. Läbikatſumiſe alla tuliwad ainult need mõiſad, mis Erik XIV. a. 1561 kroonu omaks oli tunnistanud. Hoolimata ja wägiwaldſed Wiru ja Harju mõisnikud oliwad ammu juba mõiſate pärisomanduſe õiguſe eneste kätte kiskunud, nii et neis maakondades kroonumõiſaid enam ei leitudgi. Järwa- ja Läänemaal aga läks ligi 3000 adramaad kroonule tagaſi. Endistele omanikkudele anti ka ſiin tagaſiwõetud mõiſad pärisrendi pääle ja alandati renti niiſama kolmandiku wõrra. Ka kingiti wõlgu jäänud makſuſid.

Suurt kergituſt tõi mõiſate tagaſiwõtmine Eesti talupoegadele. Kõik kroonu mõiſa- ja talumaad anti üheskoos rendi pääle, enamasti endiſe mõisnikule. Mõiſa rent määrati ära mõiſa- ja karjamõiſate põldude, metſa, kalapüügi, telliskiwikuuride, lubjaahjude, weskite ja kõrtſide ſiſſetulekute ja *talupoegade makſude* järele rentniku hääks. Et neid talupoegade makſuſid kindlasti teada ſaada, mis üleüldiſe rendiſumma juures nii tähtis oli, mõõdeti talumaad ära, ſeati taalriarwu järele hinna alla ja kinnitati kindel maks ja tegu mõiſale, mis *wakuraamatuſſe* üles tähendati. Mõiſarentnik ei tohi makſuſid mitte kõrgendada. Täidab peremees wakuraamatu kohuſeid, ſiis ei wõi teda keegi talust wälja tõsta. Jäi ta jõuetumaks, ſiis ei teinud tema üle otſuſt mitte rentnik, waid kuninglik maawalitſeja, kes uue peremehe talusſe pani. Õiguſeta jääwad talupulaſed. Korda taluperemehe ja talupulaſe wahel, kes mõiſateol käis, ei korralda üksgi ſeadus. Mõiſa töö juures wõib kubjas teoliſt neil kordadel, „mis wiiwituſt ei kannata“, kuni kolme paari witſahoobiga karistada. Taluperemehe üle mõistab ka mõiſateo asjus õiguſt talurahwakohus, kelle liikmeteks on „õiguſeleidja“ ja erapooletumad auuſad talumehed. Tähtſamad majapidamiſe ſekelduſed käiwad aga maawalitſeja alla, muidu lähewad nad maakohtuſſe. Kõige ülekohtu wastu, mis mõis talupojale püüdis teha, tohtis ta kaebtuſt tõsta ja ta wõis julge olla, et põhjendatud kaebtuſed alati tähelepanemiſt leidſiwad. Seſt walitſuſes ja kohtus istuſiwad nüüd mehed, kes mitte nagu enne ja päraſt oma ſeiſuſe tuluſid õiguſe mõõdupuuks ei tarwitanud, waid kes wabalt maalt, kus *ühetaoline* õigus makſis ja kus kuningas ennaſt talupoegade ſõbraks nimetas, ſiia oliwad ſaadetud *õiguſt mõiſtma ja tegema*, ka ſeni õiguſeta jäetud talupojale.

Et Liiwimaal $^5/_6$ kõigeſt haritud maaſt kroonu kätte läks, ſiis ſai ſelleſt lahedamaſt põlweſt oſa ka $^5/_6$ kõikideſt talupoegadeſt, ſ. o. kõik need, kes kroonuwaldades elaſiwad. Aga ka wiimaſele ühele kuuendikule tõuſis kroonumõiſate talupoegade paremaſt põlweſt kaudſelt tulu. Wahe kroonu- ja pärismõiſate talupoegade wahel oli eſiotſa nii lai, et pärismõisnikkude inimeſed ühtelugu

ära kargasiwad ja kroonumõisatest põlwe kergitust otsisiwad. Et talu- ja mõisamaal ainult siis wäärtust oli, kui neile tarwilik jagu harijaid leidus, siis ei jäänud pärismõisnikkudel teist teed üle, kui ka oma wallarahwa põlwe kergitada.

Riigiwalitsusele tõi mõisate tagasiwõtmine aastas 534,000 hõbetaalrit tulu. Mõisnikkude käes olesiwad needsamad maad weel palju rohkem kasu andnud, sest kroonu oli ju rentnikkude maksusid, kes enne kui pärisomanikud talitanud, märksalt alandanud. Aratundmisest ei tehtud juttugi, et rahutumatel aegadel mõisaid wististi seadusewastasel wiisil mõisnikkude pärisomaks kistud. Ikka waljemalt töstsiwad mõisnikud kaebtust, et neile hirmust ülekohut tehtawat ja neile muud ei jäetawat, kui kepp ja kott. Kaebajate ja tõrkujate etteotsa astus julge ja wägiwaldne, sõnakas ja kirjaosaw Johann Reinhold Patkul. Wõnnu maapäewal 1692 walmistas tema teiste mõisnikkude nimel kuningale ähwardawa kirja, kus elawates wärwides seda hädaohtu kirjeldatakse, mis sakstele mõisate tagasiwõtmisest ja Rootsi ülikoolist Jurjewis (Tartus) tõuswat. Lausa ja awalikult laidetakse Rootsi walitsuse tegewust ülekohtuseks ja kuritahtlikuks. Iseäranis rasket rahet sajab kindralkuberneri Hastferi kaela, kes mõisate tagasiwõtmiseks kõikumata Rootsi riigipäewa ja oma kuninga käskusid oli täitnud. Nüüd aga lõppis Karl XI. kannatus. Kaebajate eestwedajad: Patkul, maamarshall Johann Albrecht von Mengden ja maanõunikud von Vietinghoff ja von Budberg kutsutakse Stokholmi wastutamisele. Liiwimaa mõisnikkude iseseisew korraldus häwitatakse. Maapäewa nõuupidamised ja otsusetegemised seatakse kindralkuberneri walwuse alla. Ülemkonsistoriumist heidetakse ilmalikud kaasistujad mõisnikkude seast wälja. Ülemkirikueestseisja ametid kaotatakse ära. Kus pärismõisad 6 kuu jooksul oma patronadiõigust dokumentide waral selgeks ei saa teha, läheb see kuninga kätte. Kroonumõisate patronat oli iseeneseest juba kuninga omaks saanud. Rootsi kirikuseadus aastast 1686 pannakse mõne muudatusega ka Liiwi- ja Eestimaale maksma.

18. aastasaja läwel kerkisiwad mustad rahepilwed taewaserwal üles ja ähwardasiwad lootusrikast orast häwitada, mis Rootsi aegne *korralik walitsus*, *õiglane kohus*, *puhastatud kirik*, ja algaw *rahwakirjandus* ja *rahwakool* ustawuses ja palehigis kodumaa pinnale oliwad kaswatanud.

XXIV.

Karl XII. ja Peeter Suur. — Põhja sõda.

Rootsimaa kaotab suur-riigi seisukoha. — Uue-aja algusel on Wenemaa Idamaade laadi riik. — Ta püüab Läänemaadega ühendusesse saada. — Sõjad Rootsi- ja Poolamaaga. — Peetri kaswatus. — Ta wäljamaa-reisid. — Tema püüdesiht. — Esimesed uendused. — Sõjawäe-olu korraldus. — Peeter püüab mere rannale; sõda Türgiga. — Rootsimaa naabrid tahawad ta asumaid omale. — Karl XII. — Suure Põhja-sõja algus. — Narwa lahing. — Karl XII. Poolamaal. — Läänemere-maade nõrk kaitsmine. — Sõjakäik Wenemaale. — Poltawa lahing. — Selle tagajärjed. — Liiwi- Eesti- ja Soomemaa sattuwad Wene wõimu alla. — Sõja hädad. — Karl XII. Türgimaal. — Ta kodutulek; sõda jätkatakse. — Karl XII. surm. — Rahutegemised. — Wenemaa tsaari wõimus. — Walitsuse-olu korraldus. — Kaubandus ja tööstus. — Peeter püüab Läänemaade olu Wenemaale istutada. — Wastuseisk ta uuendustele.

Hispania päranduse-sõjas oliwad mitmed Lääne- ja Kesk-Europa riigid kokku heitnud, et nendele kardetawaks saanud Prantsuse ülem-wõimu murda. Utrechti ja Rastadti rahulepingutes kaotasgi Prantsusemaa oma juhtiwa seisukoha Europas. Otse selsamal ajal kaotas ka Rootsimaa, 30-ne aastaseest sõjast saadik Prantsusemaa wana lepinglane, oma suur-riigi seisukoha; see sündis suure Põhja-sõja kaudu, milles muud Põhja- ja Ida-Europa riigid end ta wastu ühendasiwad. Läänepool kerkis nüüd Inglisemaa tähtsamaks riigiks, idapool jälle asus Wenemaa sellele seisukohale, mis seni Rootsi oma oli olnud.

Wene riik oli juba uue-aja algul, Mongoli ikkest wabanemise järgi, maapinna suuruse poolest õige suur riik, sest ta päralt oli terwe idapoolne Europa, pääle Mustamere rannamaade, mis alles tatarlaste käes seisiwad, ja Läänemere-maade, mis siinse ordoriigi lõpu järele (a. 1560) Rootsi ja Poola kätte oliwad läinud. Wenemaa oli looduse-annete poolest rikas ja wiljakas maa; sääl oli palju suuri metsasid igasugu waranduse-ga, suuri kalarikkaid jõgesid, Urali mäed andsiwad rohkelt metallisid jne., ning rahwastgi oli temal suurel arwul. Aga neid looduse-andeid ei osatud sel ajal weel tuluga tarwitada, sest muu

Europaga wörreldes seisis Wenemaa siis weel hariduse pooleſt madal järjel, selsamal seisukohal, millele ta keſk-aja lõpul rusuwa Mongoli ikke lõppemise järele oli jäänud. (Waata keſk-aeg, päätükk XXVII.) Riigiwalitseja, tsaar, oli Idamaa-laadi täieline iſewalitseja; tema piiramata wõim käis terwe riigi ja kõigi selle elanikkude kohta. Mitmedgi nendeſt oliwad wäga waljud walitsejad, aga selle juures mõned ka hästi osawad ja targad mehed. Tuttawam muudeſt on eelpoolnimetatud tubli tsaari Joan III. pojapoeg Joan IV. (1533—1584), kes omale ajaloos Hirmsa nime on saanud. See walitses riiki walju käega; tsaari tujude all kannataſiwad iseäranis riigi ülimused (bojarid). Tsaari ihukaitsewägi, „strelitsid", iseäranis nende ülem oja „opritshnikud" tarwitaſiwad nende kätte usaldatud suurt woli kurjasti ja käisiwad tihti rahwaga wäga halwasti ümber. — Riigiwalitsejad seisiwad idamaade moodi pooliti jumaluse auu sees ja nendega kõneledes langeti maha ehk wähemalt põlwedele. Bojarideſt oliwad suured hulgad tsaari kojas Kremlis walitseja ümber, niisama kui Prantsuse ülimused Versailles lossis. Bojaride käes seisiwad ka riigiametid ja sõjawägede juhatus; mõned neist elasiwad maal oma laialiste mõisate pääl. Bojaride olek ja seisukoht oli siis peaaegu samasugune kui Lääne-Europa adelisseisusel, sest ka bojarid oliwad maksudeſt wabad ning pääle selle oli nendel weel palju eesõigusi, kuid tsaari meelewalla all seisiwad nemad täiesti.

Ka kaubandus oli terwes riigis tsaari tulude kohaselt korraldatud; näit. oli tema teenritel igal pool õigus enne muid kaupa müüa; niisama käisiwad tsaari teenrid maad mööda ümber kaupa kokku ostmas, nagu: loomanahku, raswa, kalamarja (kawiari) jne., mida siis mujale müüa wiidi. Seesuguse olu mõjul ei kujunenud Wene riiki kodaniku-seisust, ja linnad oliwad siin enamasti suurte maakülade moodi, nagu see olukord kohati kuni uuema ajani edasi on kestnud; erandiks oli ainult Moskwa, mõlemad Nowgorodid ja weel paar muud linna. Talupojad oliwad algusel wabad maa-omanikud, aga hiljemini kitsendati nende elu ja olu ikka pääle ja nad kaotaſiwad oma maa-omanduse õiguse, muutusiwad teo-tegijateks. Ometi oli neil isiklik wabadus alles, nii et üheſt paigast teise wõisiwad elama minna, kuni tsaar Feodor 1598 sellegi õiguse ära kaotas ja talupojad maa külge sidus, millega nad üsna isandate omaks, n. n. päris-inimesteks, saiwad. Nende käes olew maa, mida nad teo-orjuse ja suurte maksude wastu harida tohtisiwad, oli kas kroonu, kirikute ehk bojaride oma. — Idamaade moodi oli ka terwe walitsuskord, õiguse-mõisted, niisama mõttewiis, kombed ja riidedgi. Kauase harjumise tõttu oldi selle olekuga wäga rahul ning peeti seda päälegi üsna kohaseks ja õigeks, muude omast paremaksgi, ning põlati Lääne-Europa olu; rahwas oli oma eneſe piiridesse sulutud ning sellega kõigiti rahul, milles arwamises teda ka waimulik seisus kinnitas, kelle mõju Wene rahwa juures igal ajal wäga suur on olnud.

Suurema edenemise kordasaatmiseks oli Wenemaale waja, Läänemaadega ühenduſt otsida. Keegi Prantsuse piiskopp, kes Wenemaa olu 16. aastasajal

tundma oli õppinud, kirjutas juba siis wenelaste kohta: „Kui nende sekka korra tubli walitseja ilmuks, kes nende karedaid kombeid peenendaks ja haridust edendaks, ning rahwa suurt arwu ja selle jõudu õieti tarwitada oskaks, siis saaks selleſt rahwaſt muudele kardetaw naaber.“ Seda asjaolu aimati muidugi ka Wenemaal eneſes ja juba aegsasti oliwad mõned Moſkwa tsaarid selles sihis töötama hakanud, kuigi õige ettewaatlikult. Wäljamaalt, nimelt Saksamaalt, kutsuti ehitusmeiſtriſi, inseneriſi, ohwitseriſi käſitööliſi jne. Wenemaale; ka trükikoja aſutas Joan Hirmus ajutiſelt Moſkwaſſe; tsaari-kojas hakkaſiwad pikkade, laiakäikſeliste kahwtanide aſemele Saksa ja Poola muſtrite järgi tehtud riided ilmuma. Juba seadſiwad tublimad tsaarid silma ka Läänemere rannamaade poole ja püüdſiwad neid omandada, et siia omale sadamaid soetada ning nende kaudu merd mööda Läänemaadega ühenduſesſe astuda — akent Europa poole awada, nagu seda hiljemini Peeter I. kohaſelt ütles. Juba riigi ühendaja Joan III. oli kohe Nowgorodi ärawõitmiſe järele ka Läänemere randadeni tungida püüdnud ning selleks mitmed aastad Liiwimaa rüütlitega ja Rootſimaaga sõdinud. Weel hoopis suuremaa rõhuga katſus seda pool aastaſada hiljem Joan Hirmus, kes paar aastakümmet esiti Liiwimaa ordoga, selle lõppemiſe järgi Poola- ning Rootſimaaga sõdis, ajutiſelt ka mõned oſad siinſeid maid kätte ſai, kuid lõpuks ometi taganema pidi. Aga ta poeg, tsaar Feodor (1584—1598) pidas Rootſiga sõda, kuid niisama tagajärjeta (waata päät. XIV).

Päraſt Feodori surma tuli Wenemaale ränk ſiſemiste segaduste ajajärk, mis tükiks ajaks ta käed wälimiſes tegewuſes üsna kinni sidus. Feodoriga kustus Ruriki walitsejaſugu. Wene troonile tõuſis Feodori abikaaſa wend Boris Godunòw, kelleſt arwati, et ta Uglitſis Ruriki soo wiimaſe wõſa, Feodori alaealiſe wenna Dmitri, ära tappa oli laſknud, ja seega omale teed troonile awanud. Aga Godunowil ei olnud trooniſt suurt rõõmu, seſt keegi trooninõudja (öeldi üks ärakaranud munk Otrepjew olewat) tõuſis ta wastu wõitlema, kuna end Dmitri ütles olewat, kes tapakatſeſt õnnelikult pääsnud. Niiſugustel petiſtel õnne-otſijatel on rumala rahwa juures ikka hää tagajärg olnud, kuna sääl nende juttu hõlpſalt uſutakſe, ja paljud heidawad ka selle-päraſt nende poole, et ſel wiiſil oma oludesſe paranduſt loodawad, mida lubama sääraſed mehed ikka heldeb on. Nõnda leidis ka Wale-Dmitri Wenemaal omale suure hulga poolehoidjaid, ja kuna ka Poola walitſus teda toetas, saigi ta 1605 a. tsaaritrooni kätte. Boris Godunow oli sõja ajal surnud. Wale-Dmitri walitſuſt aga ei saanud kuigi pikalt. Pea tõuſiwad ta kohta kahtluſed; oma Poolamaalt kaasa toodud abikaaſa mõjul hoidis ta ka liiga Poola poole, millega wenelaſi wäga pahandas. Järgmiſel aastal (1606) tõugati ta troonilt ja hukati ära. Selle järele waliti würſt Wasſili Shuiski tsaariks, kuid temagi ei saanud rahus walitseda, seſt uued Wale-Dmitrid ilmuſiwad ja tahtſiwad trooni omale kiskuda, milleks Poolalt abi ſaiwad (waata päätükk XIV.) Nendele wastuſeismiſeks otſis Shuiski omale

Rootsi poolt tuge. Nii moodi tõmmati Poola ja Rootsi riigid Wenemaa siseмistesse oludesse; need tahtsiwad siis ka juhust tarwitada, et Wenemaa iseseiswusele üsna otsa teha. Mõlemad saatsiwad oma sõjawäed Wenemaale ja kordamööda oliwad mõlemate sõjawäed ka juba Moskwasgi sees. Aga Rootsi wäel tuli oma palgasõjalastega äpardus, kes mässu tõstsiwad ja muist poolakate poole läksiwad; rootslased pidiwad siis Nowgorodi taganema, mille järele ka nende sõber Shuiski troonilt tõugati ja kloostrisse suluti (1610.) Poola poolt püüti nüüd prints Wladislawi tsaaritroonile tõsta, ja Poola mõju all seisew bojaride-koosolek walisgi teda selleks. Aga kohe pakuti ka Rootsi poolt oma kandidati, Karl IX. nooremat poega Karl Philippi, kes ka tõesti Nowgorodi poolt tsaariks wastu wõeti. Wene riik oli kaheks jagunemas ja kumbgi pool wõõra mõju alla sattumas. Aga sääl käis riigi äärsemast serwast, Nishni-Nowgorodist, wägew rahwusetunde-hoog üle tarretuses olewa Wenemaa. Bojar Poshàrski ja kodanik Minin õhutasiwad rahwa seas isamaalist meelt, mille mõjul oma rahwuseline tsaar waliti, nimelt: noor bojar Mihail Románow, kes ema poolt Ruriki sugu järeltulija oli. Nüüd tõrjuti poolakad pea Moskwast wälja, uus tsaar asus sinna walitsema, ja sellega oli Wenemaa hukatusest päästnud. Kuid niihästi Poola kui Rootsiga jätkus wõitlus weel mõned aastad edasi, ja kuna sisemiselt rahutusest nõrgestatud riik õieti sõdida ei suutnud, pidi ta mõlematele rahu saamiseks suuri ohwrid tooma. Poolamaa sai oma saagiks Dnjepri jõekonna maad, Rootsile aga anti Stolbowa rahus (a. 1617) Käkisalme linn ühes maaga ja terwe Ingerimaa, mille läbi Weneriik Läänemerest nüüd üsna eemale jäi.

Aga need ohwrid oliwad ainult ajutiseks. Wenemaa oli oma raske pöördeaja õnnega mööda saatnud ja hakkas nüüd ime-jõuga kosuma ja wõimsa hooga kaswama. Tsaar Mihail (1613—1645) korraldas riigi lagunema läinud olud jälle joonde, ja ta poeg Aleksei (1645—1676) katsus juba wiimati kaotatud maid tagasi wõita. Kuna Rootsi kuningas Karl Gustav Poolamaal sõdimas oli, astus Wenemaa Rootsiga sõtta (1656), ja wõitisgi jälle korraks Tartu, Kokenhusi ja mõned muud kohad Liiwimaal ära. Aga Karl X. hiilgawad wõidud mujal paniwad ka Wene wõidukäigu seisma, ja Kärde mõisas (Laiuse kihelk.) tehtud rahulepingus (1661) pidiwad wenelased kõik wõidetud maad tagasi andma.

Alekšei järele walitses ta poeg Feodor (1676—1682), kes juba riigi uuendamise pääle mõtles, kuid oma lühikesel walitsuse ajal selleks ühtegi teha ei saanud. Et Feodor pärijata suri, saiwad ta järele tsaari troonile ta wennad Iwan (Joan) ja Peeter, kellest esimene aga ainult nimekandja oli, kuna Peeter ülitähtsaks walitsejaks tõusis. Temal õnnestas see ettewõtte täiesti, mis isal alles nurja läks, aga ta muutis ka terwe riigi elu ja olu igas tükis täitsa teiseks.

Juba lapsepõlwest pääle oli Peetri elu hoopis teisiti, kui endistel tsaaridel. Need oliwad suuremalt jaolt waimulikkude seas üles kaswanud ja nendele oli pää-asjalikult usulist teadmist antud; nad oliwad siis ka rahwast ja muust

maailmast lahus, ega saanud nii oma riigi olusid õieti tundma õppida. Peeter aga sattus juba lapsena Kremli-tsaarikohast eemale Moskwa ligidal olewasse Preobrashénski külasse, kus ta muude laste moodi elada ja olla wõis, nii hoopis wabamalt üles kaswas, kui see Kremlis oleks sündinud. Ta mängis sääl oma-ealiste küla-lastega sõjamehe-mängu, millel aga juba tõetuum sees oli, ta õppis sääl ka mitmete ametite jaoks tarwitatawaid tööriistu, nagu hööwlisid, treipinki jne. tundma ja harjus isegi neid tarwitama. Selle tõttu sai tema kaswatus omale tegelise sihi, mis temale ka hästi meeldis, ja nii seadis ta oma terwe rohke elutöö selle sihi hääks. Teadagi ei saanud ta oma arutu suure ja laialise tegelise töö juures õieti mahti, end sügawale waimutegewusele pühendada, nagu see tema suurte waimuannete kohane oleks olnud. Aga wälimise, tegelise hariduse tarwitust ja selle wäärtust tundis ja täiesti ning omandas selle Läänemaadelt, ei ainult omale, waid ka oma riigile, ja selle poolest wõttis ta riigis wäga suured ja rohked uuenduséd ette.

Tsaari nime sai ta juba 10-ne aastaselt (1682), wenna Feodori surma järgi, aga kuna Peeter laps oli ja wanemal wennal sugugi walitseja-omadusi ei olnud, siis kiskus wõimu-ahne pool-õde, Sofia, riigiwalitsuse oma kätte ja näis püüdma, Peetrit wagusi kõrwale lükata. Sääl aga astus noor 17-ne aastane tsaar juba suure südidusega oma õiguste eest wälja, wabastas end õe eestkostmise alt ja saatis selle koguni kloostrisse (1689). Kuid ka selle teo järgi tarwitas agar walitseja oma aega enamasti õppimise jaoks, kuna riigi-asjade ajamine ta ema ja selle nõuuandjate hooleks oli.

Enne kui Peeter oma riigi uuendamise tööd ette wõtta wõis, tundis ta tarwis olewat, ise end Läänemaade hariduse tutwustada. Hoopis tundmata ei olnud need temale ammugi enam, sest lapsest saadik oli ta oma terawa silmaga Moskwa agulis, „Saksa slobodkas", enam täienenud olusid ja teistsuguseid kombeid tähele pannud, kui ta oma rahwal oliwad; ta nägi sääl priskemat tegewust, liikuwamat elu, kõrgemal järjel olewat töostust; ka kirjandust ja ajalehti ning peenemat seltskonna-elu, kus naesterahwadgi ligi oliwad, õppis ta sääl tundma. Sääl wiibimine meeldis Peetrile ja säält walis ta siis ka oma ligemateks kaaslasteks wäljamaalasi; shweitslane Lefort (l. lefoor) oli ta ustawam ja agaram sõber, shottlane Gordon jälle õpetas temale Läänemaade sõjakunsti. Aga Peetri agar waim ei leppinud sugugi ainult slobodkas saadud õppimisega, waid ta läks 1697 a. suure saatkonna seltsis Läänemaadele reisima, nimelt Hollandi- ja Inglisemaale, kus iseäranis laewade-ehitust tahtis õppida. Sest oma riigile merewäge rajada ja selleks riigi piirisid mere ääreni ajada, oli alguses päale üks tema pääsihtidest. Hollandis, Saardami külas, asus ta ise oma käega laewa-ehitusele tööle ja töötas harilise töömehe moodi, kirwes ja ja saag käes, mitmed kuud. Selle juures õppis ta ometi ka agarasti looduseteadusi, milleks õpetlastega ümber käis, waatles hoolega sadamas ja kaewandustel kanali-ehitusi ja merewõitluse abinõuusid ning laewade harjutusi. Aga ikkagi jätkus temal

aega ka muude asjade jaoks; nii waatles ta laatadel silmamoonutajate tembutusi, õppis hamba-wäljatõmbamist jne.; kõik huwitas teda ja kõike tahtis ta ise tundma saada.

Peetri wõõrsiil-wiibimist katkestas aga juba järgmisel aastal Moskwas tõusnud strelitsside mäss, mis teda kodu kutsus, kus siis mässulistele walju kohut pidas. Selle järele wõttis ta alles walitsuse täiesti oma kätte ning juhtis seda edaspidi täitsa ise. Peeter ei wiibinud endiste tsaaride moodi ainult Kremli müüride wahele, waid elas ja asus ikka ja alati rahwa seas ning oli selle juhatamisega ning õpetamisega hoolas. Kõige wäega püüdis Peeter oma rahwast selleşt uimaseşt olekust üles äratada, millesse Tatari ikke seda oli wajutanud ning aastasadasid uinutanud. Aga et äratus ruttu ja mõjuwalt sünniks, ajas tsaar asja oma suurepärališe walitsusewõimu najal

Peeter Suur.

täie agarusega ja tarbekorral waljusegagi; üks keiserlik käsk (ukas) ilmus teise järele, milles kõwade karistuste ähwarduşel rahwalt endisteşt armsaksşaanud oludeşt lahkumist nõuti. Muidugi äratas see paiguti paljugi pahanduşt ja sigitas wahel sekka lausa wastupanemist, seşt kaugelt suurem rahwa-osa ei suutnud Peetri püüeteşt aru saada, ega uuenduste tarwituşt tunda. Kuid kõik keelud ja wisad wastupanekud ei kohutanud tsaari ta kord alatud teelt tagasi; oma wägewa waimu, kirgliše meele ja tugewa tahtmise täie wõimuga ajas ta oma ettewõtteid edasi, kaotas seniše Idamaade laadi ja wana Wene olu ära ja seadis uue, Europa moodi oleku asemele, ega hoolinud selle juures üheşgi nurinaşt ja kaebtuseşt; muutus pidi korda saadetama, täiesti ja ruttu päälegi. Peetri wa-

litsus oli siis ühtepuhkune wõitlemine selle ühe suure sihi kättesaamiseks; wõidelda oli sisemistes oludes oma rahwa senise sügawale juurdunud mõttewiisi wastu, ehk jälle wäljaspoolsete wastastega, kes ta läänepoole-püüdmise juures teel ees oliwad, teda Europaga ühinemast takistasiwad.

Kohe wäljamaalt tagasituleku järele algasiwad uuendused, mis esialgu ainult wälimiste kommete ja riiete kohta käisiwad. Sel ajal oli Wenemaal pika habeme kandmine üleüldine komme, ja habeme-ajamist peeti koguni patuks; nüüd aga nõudis tsaar habeme mahaajamist, ainult preestritel lubati weel seda kanda, ja hiljemini, kui sõdade jaoks kroonule rohkesti raha waja oli, anti soowijatele iseäralise maksu eest luba, omal habet alles jätta; mõni rikas maksis aastas 100 rubla „habememaksu". — Niisama nõuti wanade laiakäikseliste pikkade kuubede äraheitmist ja Saksa wõi Ungari moodu riiete asemele wõtmist; selle jaoks anti mitu ukasi wälja. Naesterahwad oliwad seni Wenemaal kõigest seltskondlisest elust eemal olnud ja oma jaoks seatud tubades muudest lahus elanud ning wäljas liikudes silmad linikuga kinni katnud. Peeter lõpetas selle olu, kuna ka naesterahwad seltskondlisele läbikäimisele kutsus. Et muidu Wene seltskonna-elu Saksa ja Prantsuse laadi saaks, andis tsaar selle kohta mitmed iseäralised määrused, milles seati, kuda pidudele pidi kutsutama, kuda sääl oldama, mida söögiks-joogiks pakutama jne.

Aja-arwamist oli Wenemaal seni kiriku moe järgi maailma loomisest arwatud ja aastat septembrikuuga alustatud, nüüd aga määras Peeter, et 1700 aastast pääle n. n. Julianuse kalender maksma saab[1]), aasta 1. jaanuariga algab ja aega Kristuse sündimisest arwatakse.

Wäga tähtjas oli Peetrile sõjawäe-olu korraldamine, sest sellest pidi temale tugew abinõu ta sõjaliste ettewõtete jaoks saama. Enne Peetri aega ei olnud Wenemaal muud korrapäralist sõjawäge, kui eelpool nimetatud Joan Hirmsa seatud strelitsid (püssilaskjate) hulgad, kes omakohast nagu iseäraline sõjalaste kiht oli, sest nende tegewus läks päranduseena isalt pojale. Strelitsidel oliwad mitmed eesõigused; Moskwas oli üks linna-osa päriselt nende käes. Aga sarnane iseäralik sõjasalk saab kergesti walitsusele kardetawaks, nagu seda Rooma riigi pretorianide ja Türgi janitsharide juures nägime sündiwat, ja niisamasugune lugu tuli ka Wenemaal strelitsidega, kes aegapidi wäga upsakaks läksiwad ja riigis liiaks omawõimu näitama hakkasiwad; nii oli näituseks Sofia oma wõitluses Peetri wastu end strelitside pääle toetanud. Otse sellepärast aga ei sallinud Peeter neid sugugi, ja tahtis kõige muu wana oluga ühes ka terwet strelitsi-wäge kõrwale heita. See ajas neid muidugi Peetri ja ta terwe walitsusekorra wastu wihale, ja nad katsusiwad, kus aga saiwad, ikka Peetrile

1) Nii seati Wenemaale otse sel ajal Julianuse kalender, kui wäljamaal uus Gregorianuse kalender tarwitusele wõeti. Tälk. täh.

tüli teha. Nagu nimetatud, tegiwad nad tsaari wäljamaal oleku ajal mässu, kuid selle tagajärg oli, et Peeter tagasitulles strelitsside sõjawäe ära kaotas, kus juures kanget kohut pidas ja wastikuid waljusti nuhtles.

Päris sõjawäeks oli Wenemaal seni sõjakorral miilitsate moodi sõjariistade alla kutsutud maa-elanikud; sel wiisil saadi küll õige suuredgi wäehulgad kokku, kuid need oliwad koguni harjumata ja sellepärast ei olnud nendest sõjas suuremat asja. Peeter määras nüüd selle asemele „nekruti-wõitmise" seadluse, mille järel kord sõjawäkke wõetud mehed jäädawalt soldatiks jäiwad. Seegi seadlus tundus algusel rahwale wäga raskelt, iseäranis selle tõttu, et nekruti-wõtmises õige korrapärasus puudus. Nekrutid wõeti selle järgi, kuidas tarwitus oli, kohati rohkem ehk wähem, nagu millalgi paremaks peeti, ja mehed pidiwad seni sõjawäes olema, kuni üleüldse suutsiwad teenida. Sõjawägede korraldajateks ja õpetajateks kutsuti wäljamaalt ohwitsersid, kes siis Wene sõjawäe-olu Europa laadilisteks seadsiwad. Sõjameeste arw kaswas Peetri walitsuse lõpupoolel õige suureks, üle 200,000 mehe pääle. Ning selle juurde tuli weel sõjalaewastik, mille nõutamiseks Peeter suure waimustusega juba tegew oli enne seda, kui oma wõimule mererannal jala-aset sai.

Aga Peetril ei olnud kaua mahti oma suuremat tähelepanemist rahwa ja riigi sisemiste olude muutmise pääl hoida, waid see töö jäi tükiks ajaks hõrwale, kuna tema terwe tegewus peagi teisele teele juhiti: sõja pääle. Et oma riiki muule Europale ligineda, seks pidi tema selle piirid mererandadeni ajama[1]). Aga seda ei saanud muidu kui sõjaga. Mustamere rannamaad oliwad tatarlaste käes, kelle würst ehk khaan Türgi sultani oma ülemwalitsejaks tunnistas, Läänemere randa jälle walitses Rootsi riik, ja teadagi ei tahtnud kumbgi hääga Wene riigile mererannal maad anda. Esiti pööras Peeter oma pilgu lõunapoole ja tahtis Mustamere rannale oma ligidale sadamat saada. Türgiga oldi juba tsaar Aleksei ajal sõditud. Peetri alaealise oleku ajal oli sõda uuesti lahti läinud, aga ikka ei saanud wenelased sõdimises türklaste wastu. Kuid ise walitsema saades hakkas Peeter selles kohe parandust püüdma, laskis sõjawäge paremini harjutada ja kutsus wõõraid ohwitsersi piiramisetööd juhatama. Nii wõis Peeter juba enne oma wäljamaale minekut näha, et Wene wägi parema õnnega sõdis ja sõja wiimastel aastatel wõitusidgi sai. Tähtjas Asowi sadamalinn Mustamere rannal wõideti ära, ja 1699 a. tehtud rahulepingu järele jäigi see Wenemaa omaks, kes nii ometi ühes kohas mere äärde pääsis.

Aga sellega oli wähe wõidetud, sest Mustamere randadega ei olnud ometi suuremat kaubandust loota ja säält edasimineku paniwad Türgi käes olewad

1) Walgemere ääres käis ju küll Wene riik mere külge, aga säälpoolt Jäämere kaudu oli Europaga läbikäimine üliwaewaline, kuigi seda waheajal oli püütud (waata päätükk XVII). Tõlk. täh.

Bosporuse ja Dardanelli kitsused ometi kinni. Sellepärast pidas Peeter hoopis tähtsamaks Läänemere randade omandamist, ja hakkas end juba aegsasti Rootsi wastu sõjale walmistama. Niipea kui siis Türgiga rahu tehtud, süttis siinpool sõjatuli põlema. Ja nõnda algas suur Põhja-sõda, see hiiglawõitlus, mis üle paarkümmend aastat kestis ja oma tagajärjel Põhja-Europa riigilise seisukorra sootuks ümber muutis, ka meie maa ajaloole hoopis uue käände andis.

Eelpool kuulsime, et Rootsimaa õnneliste sõdade mõjul wägewaks riigiks oli kerkinud, ja wiimati südi kuninga Karl X. wõitude kaudu oma suuruse tipule tõusis, kuna kõigilt oma naabritelt maid omale oli wõitnud. Aga sellega oli Rootsimaa need kõik oma waenlasteks teinud; naabrid waritsesiwad aga sünnist juhust, mil oma kaotatud maid tagasi wõita saaks. Daanimaa tahtis Lõuna-Rootsi maakondasid, Poola riik Liiwimaad, Wenemaa Ingerimaad. Kui siis tubli kuningas Karl XI. suri ja alaealine Karl XII. troonile tõusis, arwasiwad nad selleks paraja aja käes olewat, ja heitsiwad nüüd Rootsimaa kimbutamiseks ühte. Rootsimaa wõitmine arwati seda hõlpsam olewat, et Rootsi esimene seisus, s. o. mõisnikud Karl XI. walju reduktsioni tõttu walitsuse pääle wäga pahased oliwad, kõige rohkem Liiwi- ja Eestimaal; päälegi oli 17-ne aastasaja lõpu-aastatel kange näljahäda riiki kurnamas käinud ja seegi siis riigi wõimu wäga nõrgendanud (waata päätükk XXII). Ei arwatud ka poisikese-ealisest kuningast suuremat wastuseisjat olewat. Kuid wiimses asjas eksiti rängasti, sest peagi näitas Karl XII. end oma aja suurema sõjalasena, ehk küll ta oma kangelase meelt kahjuks mitte õieti riigi tuluks tarwitada ei osanud.

Isa surma järele 1697. a. astus Karl XII. 15-ne aastaselt troonile, ja riigipäew tunnistas tema kohe täisealiseks, kuna ta seaduse järgi küll alles 17-ne aastaselt ise walitsema hakata oleks wõinud. Aga et endistel aegadel eestkostjatewalitsusest nii palju halbtusi oli tulnud, siis ei tahetud seda enam uuendada. Kuid walitsemisega ei teinud noor kuningas esiotsa ometi ühtegi tegu, waid liuulaskmised, iseäranis aga weidrad karujahid, kus wõrkudesse mässitud karusid puunuijadega surnuks peksti, oliwad noore isewalitseja armsamad ajawiited; oma alaliste kingitustega pillas ta peagi kokkuhoidlikult isalt pärandatud wara laiali. Aga kuna ta isewalitsuselise kuningawõimu põhjusmõtte järele kaswatatud oli, walwas ta ju wäga noorelt waljusti selle järele, et keegi ta kuninglikku wõimu ei puudutaks; ta ei sallinud oma antud käskudele wastuseismist, ei nende wastu sõnagi lausumist, sest see oli tema meelest isewalitseja „majesteedi" haawamine. Niisugune mõttewiis saatis aga noore kuninga pea jonnakusele ja isemeelsusele, millest hiljemini nii temale omale kui ka riigile wäga suured halbtused tõusiwad. Oma iseloomu poolest oli Karl XII. kõigiti auus; ta oli otsekohene, õiglane ja wäga jumalakartlik, waga inimene. Kuid suure riigi walitsejaks, ja weel nii raskel ajal, ei olnud ta kohane, sest ta ei osanud asjaolude pääle riigilise tulu seisukohast waadata ja selle järele talitada,

waid tahtis oma aru järele õiguse ja tõe eest wõitleja kangelasena ette astuda, ja selle oma suure aate eest wõideldes ohwerdades ta riigi wara ja wõimu tihti üsna asjata. Mingid äpardused, ei ka tema alamate kannatused, palwed ja kaebtused ei mõjunud temasse midagi, waid ta wõitles oma ettewõetud wõitlust surmani, ja alati oli ta ise sääl, kus hädaoht kõige suurem näis olewat. Karl XII. tahtis nähtawasti suurte sõjakangelaste sarnane olla, waheşt wanade wikingi-päälikute ehk Aleksander Suure jälgedes käia, „aga ta ei olnud Aleksander Suur, waid oleks küll Aleksandri esimene sõjalane wõinud olla," ütleb temast Prantsuse kirjanik Montesquieu (l. mongteskjöö). „Päikesekuningas" Ludwig XIV. häwitas Prantsuse riigi rohke wõimu oma hiilgawa, pillawa koja-eluga ning riigi ja oma suurust tagaajawate sõdadega; Põhjamaa kangelane Karl XII. selle wastu ei kulutanud riigi waranduşt küll sugugi hiilguse jaoks, seşt ta elas ja näitas end niisama ülilihtsalt kui ta elukombed auusad ja puhtad olìwad; enamasti kandis ta sinişt, mingi ehteta kuube, pikasäärtega saapaid ja kolmenurgelişt kübarat. Aga pikad, rahwale tuluta sõjad häwitasiwad Rootsimaa suurust ja wõimu.

Parajasti peeti (1700 a.) jälle karujahti; kuningas oli mitmed karud surmanud, kui keegi kapten jahisalga juurde ruttas. Ta tuli Riiast ja tõi teate, et Poola kuningas Auguşt II. Liiwimaale on tunginud ja Riiga piirama hakanud. Kuningas wõttis sõnumi rahuga wastu ja laskis jahti edasi pidada. Aga wiimseks jahiks see temale jäi. Peagi tuli uus sõnum, et Taani kuningas Friedrich IV. Rootsi kuninga sõbra ja õemehe Holstein-Gottorpi hertsogi maadesse oli kippunud — aruşaadawalt Rootsiga sõda otsides. Wene tsaar oli ka küll juba siis Poolaga ja Taaniga Rootsi wastu lepingus, kuid ta saadik Stokholmis näitas weelgi sõbra-nägu ja seletas, et Wenemaal sõjanõuu ei olla. Kuid peagi tõttasiwad ka Wene wäehulgad, kes Türgi sõjaşt nüüd wabaks saanud, Ingeri-maale ja pööraşiwad end kõigepäält Eesti- ja Ingeri-maa piiril olewa Narwa linna poole, et seda ära wõtta.

Tõsisele tegewusele kutsutud jättis Karl XII. oma seniseid wallatuseid ja mängud jäädawalt maha ning asus, olgugi alles 18-ne aastane, täielise mehisusega oma ettewõtte kallale, riigi kaitsmisele. Kiiresti koguti sõjamehed rootudelt kokku ja kuninga oma juhatusel tõttasiwad nad Lääne-Rootsisse, kust wenedega üle merekitsuse Seelandi saarele mindi, Taani päälinna Kopenhageni kallale. Kuningas ise käis kõige ees ja sammus kuuli-wihma all, pooleşt kehaşt saadik wees, waenlase wastu. Taanis oli ehmatus suur, kui Rootsi wägi nii äkki ja ootamata küljest päälinna alla ilmus; suurema sõdimiseta palus nüüd Taani kuningas kohe rahu, mis ka tehtigi (selsamal 1700 a.). Sellega oli Karl XII. üheşt waenlaseşt hõlpsasti lahti saanud.

Peatamata tõttas ta weel selsamal sügisel teiste wastu. Enne oli temal mõte Riiale appi rutata, aga kui Taanişt tagasi tulles ka Wene poolt sõja algamiseşt kuulis, pööras end enne põhjapoole. Mihklipäewa ajal mindi lae-

wadega Läänemerele ja 6. oktobriſt ſaadi Pärnu alla Liiwimaa randa. Siit rutati, ſügiſeteſt ſadudeſt ja teede ſantuſeſt hoolimata, Narwa poole, mida wapper wäeülem Rudolf Horn wäheſe wäega ſuure waenlaſewäe wastu kaitſes. Narwa ligi jõudes ſoowiſiwad kindralid weel liſawägeſid oodata, aga kuningas ei kärſinud, waid wõttis 19. now. 1700 kuulſa Narwa lahingu ette, milles ta hiilgawama wõidu ſai, kui ſeda Rootſi sõjariiſtad iganes on ſaanud. Seſt umbes 8400 Rootſi- ja Soome-mehega wõttis Karl XII. Wene sõjawäe ſootuks ära. Suurelt kergitas wõitu ſeegi, et lahingu ajal ſuur tuiſk tekkis, mis Rootſiwäele peri oli, aga wenelastele lund ſilmi

Karl XII.

kihutas, nii et need õieti ei näinud, mis teha. Peeter iſe oli küll sõjawäe juures olnud, aga otſe päewal enne lahingut ära läinud, kuna ülemjuhatuſe ühe Prantſuſe mehe de Croi (l. kroa) kätte jättis; kuid ſeda wõõraſt ei uſaldanud Wene sõjamehed waid nad wihkaſiwad teda ja üleüldſe kõiki wõõraid ohwitſeriſi; ſedagi räägitakſe, et wõitluſe-hoos oma sõjamehed nende pääle laſknud olla. See kõik tegi muidugi Wene wäes ſegaduſt, ja nõrgendas ſeda. Palju wenelaſi langes, teiſed uppuſiwad põgenedes Narowa jõkke, kõige ſuurem oſa ühes ülematega ſattuſiwad wangi, niiſama jäi pea kõik sõjakraam Rootſi ſaagiks. Wene sõjawägi oli ühe lõögiga peatſelt otſas. Aga Karl XII. jättis ainult ohwitſeri wangi, kuna ſoldatid kohe wabalt ära minna laskis,

muidugi palja kätega. Seſt ta ütles ſõjawäe = wõimu oſawaſt juhatuſeſt tulema, mitte meeste rohkuſeſt.

Kuid ſee nii hiilgaw ja nii hõlpſasti ſaadud wõit ei kandnud Rootſile ſugugi hääd wilja, waid ta tagajärjed tõiwad niihäſti kuningale eneſele kui ka riigile wiimati hukatuſt. Seſt Karl XII. hakkas ſelle järele waenlaſi wäga tühisteks ja kehwadeks wastasteks pidama, kuna pilgates lauſus, et nendega ſõdida ei ſaagi; ta hakkas wäga iſeeneſe wõimu ja oſawuſe pääle lootma, mis teda iſemeelſeks ja upſakaks tegi; ta pidas end Jumala iſeäraliſe kaitſe oſaliſeks ja õiguſe järelwalwajaks maa pääl. Selles arwamiſes kinnitas teda muidugi ſee imeſtus, mis Europa üleüldiſelt „Rootſi noore lõwi" kohta awaldati, kes 18=ne aaſtaſelt juba kaks wägewat riiki ära oli wõitnud.

Narwa lahing mõjus Wenemaal muidugi põrutawalt, ja tſaar oleks ſelle järele küll ka raskemategi tingimiſtega rahu teinud. Karl XII. aga ei tahtnud rahuſt teadagi, waid pööras end 1701 a. kolmanda waenlaſe, Poola, waſtu. Aga ka ſiin läks ta liialduſele. Ta ei leppinud ſellega, et Poola kuningat ära wõita, waid wõttis omale ülesandeks, oma waenlaſt Auguſt II. Poola troonilt täitſa ära ajada, millega nähtawaſti mõtles, Poolamaad Wene waſtu oma lepinglaſeks ſaada. Kuid hoolimata kõigiſt hiilgawateſt wõitudeſt, läks ſee püüe nurja. Küll ſõdis Karl kuus aaſtat Poolas, käis wõites maa ristiräſti läbi, lõi mitmel korral waſtaſeid kõwaſti, ſundisgi wiimati Poola riigipäewa, et ſee petiſe Auguſt II. trooniſt lahti kuulutas ja Karli ſoowitamiſe järele ühe Poola oma mõisniku Stanislaus Leczinski (l. leſtſhinſki) ta aſemele kuningaks walis (1704 a.); ſelle järele läks weel Augustile ta oma riiki Saksimaale järele ja ſundis teda ſääl rahu tegema, milles Poola trooni käeſt andis (1706 a.)[1]). Aga kõigeſt ſelleſt ei tulnud ometi temale ega riigile piſematgi tulu: otſe ſelle waſtu ſaatis niiſugune Poolamaa nõrgendamine Wenemaale kaſu, kuna aga Rootſile rängaks kahjuks oli. Seſt wõimukas Poola riik oleks Rootſile hää tugi ja kohane lepinglane Wenemaa paiſuwa wõimu waſtu olnud, kuid Rootſi kuningad ei märganud ſeda ſeiſukorda oma tuluks tarwitada. Juba Karl XII. wana=iſa Karl X. ja nüüd ta iſe, tegiwad Poolamaad ära wõites Wenemaale hõlpſamaks, ſeda maad täieſti omale wõtta. Pääle ſelle oli Karl XII. pikaliſes Poola ſõjas oma riigi wõimu ja wara liialt ära kulutanud ja ſellega end edespidiſe wõitluſe waſtu nõrgendanud, kuna aga ühtlaſi ta kardetawam waſtane, Wene tſaar, waheajal hääd mahti oli ſaanud, Rootſilt maid wõtta ja ſellega ühes ka oma ſõjawäge paremale ſõdimiſele harjutada.

Seſt Weneriigi agar walitſeja oli nende meeſte ſeaſt, kes end äparduſte päraſt oma ettewõtte juureſt ära kohutada ei laſe, waid otſe ſelle waſtu, äpar=

1) Rahulepingu üks tingimine oli ka ſee, et äraandja Patkull, kes ſiis Saksis wii bis, Karli kätte pidi antama. Karl laskis ta ratta pääl ſurmata. Tõlk. täh.

dusteſt õpiwad, paremini tegema. Peeter oli Narwa lahingu järele rahuga lauſunud: „Tean, et rootslaſed weel mõndagi korda meid wõidawad, aga küllap me kord nendelt õpime, neid endid wõitma.“ Kohe hakkas ta weel agaramalt ſõjategewuſeſſe, muretſes omale uue ſõjawäe, ſuurtükid jne. ning algas juba järgmiſel aastal (1701) oma poolt uuesti pääletungimiſt, ſeekord Liiwimaale. Pihkwa kaudu tõttaſiwad Wene wäehulgad Räpina ja Waſtſeliina kohalt üle piiri, mida Rootſi nõrk kaitſewägi keelata ei ſuutnud. Laguneenud Waſtſeliina ja Kirapää (Wõru juures) kindluſi ei püütudgi kaitſta, kuid Räpina ja Rõuge juures tõrjuſiwad Rootſi wäe oſad ſeptembrikuul wenelaſi tagaſi. Aga kui ſiis aasta lõpupäewadel koguni oatamata ſuured Wene wäehulgad jälle Liiwimaale laenetaſiwad, ſuutſiwad nad juba Eraſtwere juures rutuga kokkuwõetud Rootſi wäge lüüa. Sellega oli Wene wägi näidanud, et ta ka wõita oskas. Seekord taganeti ometi pea jälle Pihkwaſſe. Aga ſuwel 1702 tõttas Petri wäeülem Sheremetjew uuesti ſuure wäega Liiwimaale ja ſai nüüd Hummuli juures (Helme kihelkonnas) Rootſi wäe üle täieliſe wõidu. Nüüdgi ei uſaldanud Wene wägi pikemalt ſiia wiibima jääda, ſeſt otſe ſelſamal ajal wõitis Karl XII. Poolamaal Kliſſowis ſuure lahingu. Aga tagaſiminekul wõeti ometi weel tugew Marienburi kindlus ära[1]). 1703 a. kewadel pöörati ſõjakäik aga haopis teiſe külge, Neewa jõe maadeſſe, kus Rootſi kindlus — Neewalinn — hõlbuga ära wõideti. Laadoga ääres olew Pähklalinn (Shlüſſelburg) oli ju ſügiſel enne ſeda ära wõetud. Ja ſelle järele rajas Peeter Neewa jõe ſuhu 16. mail 1704 Peterburi linna; eſiti küll aga oma wõimule ſiinpool küljes toepunktiks, aga peagi tegi ta ſelle oma riigi päälinnaks.

1704 a. käänati waenuwanker uuesti lõunapoole. Nelipühi ajal algas Tartu piiramine, ja hoolimata wäga wapraſt wastupanekuſt, mida tubli kommandant Skytte (l. ſhütte) juhatas, pidi nõrgalt kaitſtud linn 13. juulil alla andma. Selle järgi uſaldati uuesti Narwa pääle minna, ja ſeekord ei pääſtnud kommandandi Horni waprus ega ta ſõjawäe ſüdidus linna enam langemiſe eeſt: 9. aug. oli Narwa Wene oma. Wõidetud maid laskis Peeter kohe oma riigi päralt tunnistada ja nõudis elanikkudelt, kes ſinna ſoowiſiwad jääda, Wene riigile truuduſewannet. Et tſaar neid maid juba omaks pidas, ſiis ei olnud ſee wististi tema tahtmine, waid ſõjawäe omawoliline tegu, et igal pool, kuhu Wene wägi puutus, maa koledasti ära häwitati ja elanikud hulgana Wenemaale wangi weeti, kus nad hiljemini orjadeks müüdi.

Olgugi, et need wõidud weel ſõjakäiku ei wõinud otſustada, oliwad nad ometi Wene wäele nagu ſõjakooliks, kus nad oma waenlaſtelt ſõdima õppida wõiſiwad. Muidugi kergitas nende wõitu ſuurelt ſee, et Rootſi

1) Marienburiſt wiidi muude hulgas ka ſäälne praoſt Glück wangi, oma kaſutütrega, kes hiljemini Peetri abikaaſaks ſai. Tõlk. täh.

kaitsewägiwägi siinpool maades üsna wäike oli ja päälegi wähem harjutatud kui päris sõjawägi, kes kuninga kaasas Poolas sõdis. Aga ka wäejuhatajad ei olnud ammugi niisugused, kui päris-sõjawäe suured kindralid, nagu Rensköld, (l. reenshöld) Creutz, (l. kröits) Gyllenkrook, (l. jüllenkruuk) Stenbock, ja hiljemini riigimehena kuulus Arvid Horn (l. huurn). Kuramaal seisew kindral Löwenhaupt kaitses end küll mehiselt ja wõitisgi wenelasi, aga Liiwimaal olewa Shlippenbachi niisama Ingerimaal Cronhjorthi (l. kruunjuurti), Maydeli, hiljemini Lybeckeri (l. lüübekkeri), juhatuse all seisew sõjawägi, sai ikka pääle lüüa. — Nende maade kaitsmiseks pidi häda sunnil sõjawäe-rootudelt erakorralisi mehi wõetama, nii et peagi igast roodust paar meest pidi wäljas olema, ja kuna alati sõjas langenute asemele jalapäält uus mees pidi minema, wähendas see teadagi töö-wõimuliste meeste arwu Rootsi riigis suurelt.

Juba oliwad Liiwi- ja Eestimaa idapoolsed paigad Wene wõimu all, Ingerimaa täiesti, ja 1706 a. usaldas Wene wägi isegi Soomesse tungida, kus Wiiburi ümberpiirati, seekord küll asjata. Küll püüti kuningale seda hädaohtu selgeks teha, mis Rootsile siitpoolt ähwardas, ja paluti ärdalt, et ta wõõra maa wõitmise asemel ometi oma maad kaitsma läheks. Aga isemeelne walitseja ei hoolinud neist kahjudest ühtigi, waid arwas, et kui ta end kord sinna poole pöörab, siis peagi asjad jälle joonde ajab. Kuid ometi ei tulnud ta ka siis, kui wiimati kord Poola sõjaga walmis sai ja jälle Wene wastu wälja astus, mitte oma hädasolewatele maadele appi, waid seadis omale palju suurepäralisema sõjaplaani, mis teda aga hukatusele wiis.

A. 1706 seisis Karl XII. wõitjana Saksamaal, s. o. Europa südames. Niihästi tema kui ka Rootsi riigi auu ja kuulsus seisis siis oma hiilguse tipul. Prantsuse kuningas Ludwig XIV., kellel parajasti Hispania päranduse-sõjaga tegu oli, mis terwe Lääne-Europa riigid wõitlusesse oli tõmmanud, püüdis Karlit oma lepinglaseks saada, temale ette kujutades, et siis Europas mõjuwa seisukoha saaks. Aga Karl ei pidanud ettepanekut oma seisuse wääriliseks, sest ta kangelasemeel otsis ju ainult õiguse eest seismist taga. Nii otsustas ta, idapoole tagasi pöörata. Sest nüüd tahtis ta Wenemaad käsile wõtta ja selle wõimu sootuks murda, milleks kõik Rootsi wägi ja ka weel Poolalt tingitud abiwäed ühtlasi sellele pääle tungima pidiwad. Ja otsekohe Moskwasse, s. o. Wenemaa südamesse, tahtis Karl minna, millega Wenemaale surmahoopi anda mõtles. Temal enesel oli, kui 1708 a. Poolast sinnapoole pööras, 36,000 meest ligi, Kuramaalt pidi Löwenhaupt oma wäega ligi tulema ning moona ühes tooma; Lybecker'ile aga anti käsk, oma wäega selsamal ajal Peterburi pääle kippuda ja seda ära häwitada, ehk ometi osa Wene wäge sääl kinni hoida. Plaan oli tõesti suurepäraline ning näitab Karl XII. julget ja südi meelt. Aga kuna see nurja läks, tuli selleşt ka seda täielisem hukatus.

Juba sõjakäigu algus kuulutas halba ette. Kui Rootsi wägi talwel

1708—1709 Lääne-Wenemaad mööda marssis, oli talw haruldaselt wali, külm kange; sõjawäel ei olnud õiget pääwarju ega korralist toitu, sest wenelased häwitasiwad waenlase ees maa luu-lagedaks ja põletasiwad majad maha; teede puudusel pidi Leedumaa soodesse hulk suurtükka maha jäetama. Ometi ilmus teiselt poolt ka abilootust, kuna Wäike-Wenemaa kasaka-hetman Mazepa, kes Peetri wastaseks oli heitnud end oma meestega Rootsi sõjawäega ühendada lubas. Selles lootuses käänas Karl oma käigu lõunapoole (Wäike-Wenemaale). Kuid siin sai ta abilootuses petta: ainult wäike hulk kasakaid tuli mässulise hetmaniga Rootsi leeri, kellest siis palju ei olnud; suurem osa jäi tsaarile truuks. Nisama tuli Löwenhaupt oma wäega armetus olekus ja ilma moonawarata Karli juurde, sest teel oli temale tsaar Peeter wenelastega Ljeshna juures wastu astunud ja ta ära wõitnud. Lybekeri ettewõttest ei tulnud ka ühtegi, sest wenelased kohutasiwad teda silmakirjaks Soomesse tungimisega, nii et mees Peterburi rahule jättes Wiiburi tagasi pööras.

Karl XII. sõjawägi tuli kewadel 1709 a. Poltawa juurde. Rootsi kindralid arwasiwadgi õigeks taganeda, aga kangekaelne kuningas ei wõtnud selleşt kuuldagi. 27. juunil a. 1709 saatis ta oma nõrkenud wäe (umbes 18,000 meest), 55,000 mehelise ja 130 suurtükiga Wene wäe wastu wõitlusele; ülema juhatuse andis Karl XII. Renskjöldile, kuna kuningas ise haige oli, nii et end raamiga hobuste wahel lahinguwäljale laskis kanda. Peagi sattusiwad Rootsi wäehulgad segadusesse, mis kaotust ikka kindlamaks tegi ja wõitlejatelt lootusegi wõttis; Renskjöld ja Piper sattusiwad wangi, kuningas ise pääsis häḍawaewalt pakku ja suutis wast 500 mehega üle Dnjeperi jõe Türgi pinnale pääseda. Aga kõik muu sõjawägi, kes lahingust üle jäänud, ja kellega kindral Löwenhaupt kuningale järele läks (üle 14,000 meest), ei saanud ülejõe minekuks mahti (sest wenelased oliwad juba enne kõik ülekäign abinõuud ära häwitanud), waid langes Perewelotsnas taga-ajaja Wene wäe kätte wangi. Sellega oli terwe Rootsi sõjawägi otsas. Wangiwõetud sõjalased saadeti üle terwe Wene riigi laiali, suur osa, nimelt ohwitserid, wiidi Siberist saadik sõjawangi. Kuna sõda kaua kestis, sai ainult wähene osa weel kodumaad näha.

Nii halba wilja kandis Karl XII. paindumata meel ja hulljulgus. Poltawast põgenedes läks ta oma riigist weelgi kaugemale ja oli nii päästmata kadunud.

Nii sai Poltawa lahing Rootsi suurusе hauaks; see häwitas ühe hoobiga seniše riigilise seisukorra Põhja-Europas ja seadis uue selle asemele: Rootsi senine ülewõim läks Wenemaa kätte. „Jumala abiga on nüüd Peterburi alus kindel," ütles Peeter lahingu järele. Wenemaa, mille mõju Europa oludesse seni üsna wähene olnud, sai nüüd omale tähelepandawa seisukoha; ta riigimehed astusiwad Europa riigimeeste kõrwale ja ta sõjawägedest hakati juba lugu pidama. Sõda läks nüüd ka palju laiemaks. Nii pea kui Poltawa lahing mujal pool teatawaks sai, tekkis Rootsile jälle waenlasi igast küljest ja

Karl XII. seniseb wõidub läksiwad jäljetaks kaduma. Kohe ilmus Augusti II. jälle Poolamaale ja ajas Karli seatud kuninga troonilt; Daanimaa algas uuesti sõda ja wõttis Rootsilt ta Saksamaal olewatest maadest Bremeni ja Verdeni ära, ka Rootsimaale isegi tungis Daani wägi, kust seda aga südi krahw Stenbock ruttu kokkuwõetud maakaitse-wäega tagasi tõrjus (a. 1712); isegi Preisi- ja Hannoweri riigid asusiwad Rootsi wastu sõjale, ja et Inglisemal 1714. a. saadik Hannoweri würst walitses, siis ka see riik. Kangelase-kuningas aga, kelle isik ikka weelgi waenlastele wähegi kohutajaks oleks olnud, wiibis aastate kaupa käsa süles hoides Türgimaal Benderi linnas, kuhu Poltawast põgenedes oli läinud ja kus Türgi sultan Ahmed III. temale ja meestele ülespidamist laskis anda.

Oli nüüd Rootsi riigil hulk waenlasi, siis oli ometi kõigist muudest kardetawam ja kangem pääle käima tsaar Peeter, kes Poltawa päewa järele jalapäält selle wõidu wilja lõikama tõttas. Wene wäed pandi nüüd uuesti Läänemere poole liikuma, kus wiimastel aastatel küll sõdimine peatselt soigus seisis, kuna kõik tähelepanemine Karl XII. Wenemaa-käigu poole oli pööratud. Et „Rootsi palaw pääle tungis“[1]), s. o. Rootsi poolt Wene oma maad ähwardati, taganes Wene wägi 1708 a. Liiwi- ja Eestimaalt üsna wälja, ja need maad oliwad siis jälle täitsa Rootsi all; isegi tähtja Tartu kindluse jätsiwad wenelased maha, kuna selle elanikud Wenemaale wangi wiidi, linn aga maha põletati wallid ära lõhuti. Koguni Wenemaale usaldasiwad nüüd jälle mõned Rootsi wäe hulgad tungida; Nierothi wäesalk kimbutas paar korda Petseri kloostrit. Aga Poltawa lahingu päew muutis asja ühe pauguga. Peagi ujutasiwad Wene wäed jälle Liiwi- ja Eestimaad üle, kus nüüd kaitsmise pääle mõeldagi ei wõidud, kuna maa sõjawäest sootuks lage oli; kuningas oli selle puha Poltawasse wiinud. Ainult mereäärseid suuremaid linnasid, kus käputäis kaitsewäge leidus, keda Rootsi laewastik merepoolt toetas, ning kus ka kodanikud sõjariistadesse seati, püüti esiotsa kinni hoida. Riia linn, kuhu kõige enne (1709 a. sügisel) pääle tungiti, suutisgi kolmweerand aastat wastu seista; juulikuul 1710 andis ta ometi alla. Muud linnad läksiwad nüüd ruttu sellele järele; neid kaitstigi weel aga auu- ja kohusetundmise nõudel, sest langemine oli silmaga näha. Wene sõjawäed ei wõtnudgi pääletungimist ette, waid ootasiwad linna all allaandmist, nagu küpse wilja puust langemast. See sündis Pärnus ja Kuresaares augustikuul, Tallinnas aga Mihkli päewal, kus katk kaitsmist koguni wõimataks tegi. Rootsi wägi suutis ometi omale waba äramineku-õiguse wälja tingida. Linnadele ning Liiwi- ja Eestimaa adelile lubati wenelaste poolt nende senine „walitsusekord, õigused ja wabadused“ alles jätta. — Tallinna langemisega 29. sept. 1710 a. kustus Rootsi walitsus meie maal täiesti.

1) Tuttawa Käsu Hansu laulu „Tarto linna häetamisest“ sõnad. Tõlk. täh.

Juba ſelſamal ajal, kui Rootſi wõimule Soomelahe lõunapool lõpp tehti, kiputi ſelle pääle ka põhjapool, Soomemaal. Siingi oli kaitſewõim koguni nõrk, umbes 7000 meeſt, kes riiete, moona ja muude tarwituste pooleſt wäga ſuures puuduſes oli; päälegi ei olnud ſellel ſõjawäel ſündſat juhatuſt. Mõnda korda oliwad Rootſi wäed Ingerimaad tagaſi wõitma tulnud, aga ikka asjatalt ära minema pidanud. Nüüd aga hakkas Wene wägi päris-Soomemaale kippuma.

Soomemaa oli juba alguſeſt ſaadik enam ſõja all kannatanud, kui päris-Rootſimaa. Soomeſt oli rohkemal arwul ſõldatid ja makſuſid nõutud; ſiin oliwad mitmed ikalduſe-aastad olnud; 1710—1711 a. oli katk mõllamas; idapoolt käis ju 1703 a. ſaadik waenlane maad häwitamas. Sellega oli ſiis maa olek koguni wilets ning rahwas rahutu ja meeleheitel, kui waenlane ligines.

Niiwiiſi ſattus Soomemaa õige hõlpſasti Wene wõimu alla. 1710. a. langes Wiiburi linn, mis üle 400 aasta Soomemaa kaitſemüüriks idapool oli olnud, ja ſelſamal aastal ka Käkiſalmi (l. kägiſalmi). Järgmistel aastatel (1711 ja 1712) oli Soomes rahulik aeg, ſeſt Karl XII. oli waheajal Türgi ſultani Wene wastu ſõdima kihutanud, mille päraſt Wenemaa ſõjawäed ſuuremalt jaolt Türgi piiril pidiwad ſeisma. Selles ſõjas käis wenelaste käſi halwasti. Pruthi jõe ſuus piiras kord 200,000 meheline Türgi ſõjawägi wenelaſed ümber; Peeter iſe, tema abikaaſa ja terwe ſõjawägi oli Türgi wangi langemas. Selleſt hädaohuſt aga päästis neid keisrinna Katarina oſawus kes Türgi ſõjawäe juhatajat kingitustega meelitas, nii et türklaſed wiimaks rahu tegiwad, mille juures Wenemaa ainult Aſowi linna Türgile tagaſi pidi andma.

Ja nüüd kiputi jälle Soomemaa pääle. 1713 a. kewadel ilmus tſaar Peeter iſe laewaſtikuga Helſingi ette, mille ta ära wõitis, ja pea ſelle järele wõttis Wene wägi ka päälinna Turu oma alla. Rootſi wägi taganes wastupanemata Uuſimaalt Hämemaale. Küll lasti nüüd unine Lybeker ſõjawäejuhataja ametiſt lahti ja wapper Karl Armfelt pandi ta aſemele. Aga ka temagi ei ſuutnud enam Soomemaad päästa. Küll katſus Armfelt Pälkaneel Kostia jõe juures wenelastele teed kinni panna, aga wiimaste üliwõim oli liig ſuur, ja ta pidi taganema. Järgmiſel aastal (1714) webruari-kuul ſeiſiwad mõlemad ſõjawäed Napua (l. nabua) küla juures wastaſtikku, ja ſiin ſündis wiimane wõitlus. Wene wägi wõitis. Armfelt pidi oma wäeriismetega Soomeſt wälja Põhja-Rootſimaale taganema. Terwe Soomemaa jäi nüüd Wene wõimu alla. Küll liikuſiwad ſelle järele weel mõningad Soome ſiſſihulgad Soomemaad mööda ümber. Aga need tegiwad asjaolu weelgi halwemaks, ſeſt nad kihutaſiwad oma tegudega wenelaſi rahwa wastu wihale.

Need ſeitſe aastat, mis nüüd tuliwad (1714—1721), on kõige kurjem ja wiletſam aeg, mis Soome rahwaſ iganes on tundnud. Pikk ja raske sõda oli maa koledaſti ära kurnanud; talud oliwad enamaſti tühjaks jäänud ja rahwa arw ſuurelt wähenenud; kõrgemad ametnikud, ülikool ja ka palju elanikka

oliwad waenlaſe eeſt Rootſimaale põgenenud; ſuure hulga, wähemasti 20,000 hinge, oliwad wenelaſed oma maale wangi wiinud. Aga ſeda nii wäga waewatud maad koormati nüüd weel uute nõudmistega. Uus wõitja, ſ. o Wenemaa wägew walitſeja, kes omagi rahwa wõimu ja waranduſt riigiliste ſihide jaoks awaralt tarwitas, hoolis weel wähem wõidetud rahwaſt ja maaſt. Elanikudele pandi rasked makſud pääle; talupojad pidiwad ſuurel arwul palkiſid raiuma, mida mere äärde weeti ja ſäält laewadega Peterburiſſe ehk Tallinnaſſe ſadamaehituste jaoks ſaadeti; niiſama ſunniti ſoomlaſi tſaarile uuſi ſõjalaewu ehitama ehk wanu parandama, mille jaoks kõik kirwetöö-tundjad mehed Turuſſe kutſuti. Alatiſed ſõjawäe-läbimarsſimiſed, moonawooride wedu, päälikute küüditamine, ſõjameeste wägiwalla-tööd jne. tegiwad rahwa elu wäga rängaks. Wene ſõjawäe ülemjuhataja, würſt Galitſin, oli küll oma kohaſt lahke ja õiglane mees, kes niipalju kui wõimalik ſõjameeſte omawoli keelata ja ka muidu rahwa kannatuſi kergitada katſus, aga tema ſilm ei ulatanud mitte igale poole. 1717 aastal hakati oluſid enam korraldama, kuid puudulisteks ja wiletſateks jäiwad nad ikkagi. Maa jagati walitſuskondadeſſe (laamanikuntiin). Terwe maa ülemaks ametnikuks pandi kindral-kuberner; ſelleks nimetati Karl XII. endine ihukaitſewäe mees, Otto Douglas, kes Poltawa lahingus Wene wangi oli ſattunud ja niiſama kui mõnigi muu rootslane tſaarile truuduſt wandunud ning ſelle teenistuſeſſe aſtunud. Douglas oli kuri ja wägiwaldne mees, kes kõik ſoowitawad kanged käſud korda ſaata oskas; pääle muu wõeti Soomemaalt nüüd weel 2000 ſõjameeſt, kes kaugele Wenemaale wiidi. Riiſugustes oludes wõtſiwad rahwa ſeas muidugi toorus, jumalakartmata olek ja kõikſuguſed halbtuſed maad, nii et Soomemaa niihäſti oma waimliſe kui waraliſe oleku pooleſt üsna hukatuſe ſerwal näis ſeiswat.

Juba 1714 aastal oli Rootſi riik kõik oma meretaguſed maad kaotanud, ja iſegi päris-Rootſimaad ähwardas juba waenlaſe piiramine. Riigi wõim ja wara oli lõpuni kulutatud; rahwa ſeas hakkas pahameel kuninga ja ta piiramata wõimu wastu ilmſile tulema. Seſt Karl XII. wiibis ikka weelgi jonnakalt Türgimaal, kuna ta ſääl lootis ſultanit Wene wastu sõtta ajada, et ſiis ſelle mõjul ka Rootſi ſeiſukorda parandada. Nagu nimetatud, ſüttisgi 1711. aastal Türgi ja Wenemaa wahel ſõda, kuid äkki tehti rahu, ilma et Karl ſelleſt piſemat tulu oleks ſaanud, ja uut ſõda ei ſuutnud ta enam korda ſaata, kuigi ſeda ägedaſti püüdis. Wiimati läks ka türklaſtelegi tema ſäälolek liiaks, ja nad hakkaſiwad teda äraminekule ſundima. 1713. a. piiras 10,000 meheline Türgi ſõjawägi ta leeri ümber ja wõttis ſelle ära, aga kuningas iſe taganes 50 wapra mehega oma hoonesſe ja kaitſes end ſääl wiſalt, kuni hoone põlema ſüüdati; ſiis tahtis ta mõõgaga weheldes piirawaſt wäehulgaſt läbi tungida, aga ta komistas, kukkus maha ja wõeti wangi. — See oli kuulus Bendri kalabalik, ſ. o. rahwamäſs, nagu türklaſed ſeda ſündmuſt nimetaſiwad.

Sellegi järele jäi „Rootsi raudpää“ weel üheks aastaks Türgimaale ja alles 1714. a. pööras ta kodumaale tagasi, kui temale teatati, et Rootsi riigipäew omapääga riigi asju hakkab ajama. Kange kiiruga sõitis ta siis kahe ohwitseri saadetusel ratsa Ungari ja Saksamaa kaudu Läänemere randa ja ilmus ühel nowembri-kuu ööl Stralsundi wärawate ette, mida linna Daani, Sakси ja Preisi sõjawäed parajasti piirasiwad. Ei suntnud ka kuninga tulek enam linna langemise eest hoida. Karl XII. läks säält juba enne allaandmist ära Lõuna-Rootsimaale, kus ta kohe uut sõjakäiku Norramaa wastu walmistama hakkas. Sest rahutegemisest ei tahtnud kangelase-kuningas kuuldagi, kuna ta selles muidugi maid oleks pidanud käest ära andma, mis aga koguni tema liialdatud auutundmuse wastu käis. Ta ei tahtnud ka muidu päälinnagi tagasi minna, kui wõitjana. Nii siis pidi sõda edasi kestma, kuni kuningas elas. Riigi ja rahwa wiimane wara kurnati nüüd sellega wälja, et wäikesed waskrahad kuldraha hinnalistena sunniwiisil liikuma pandi; nendega maksis kroonu kõik oma tarwitused, selle lubamisega, et need rahuajal päris-raha wastu tagasi lunastataks. Selle kõrwal määrati igasuguseid meelewaldseid maksusid, wõeti sunniteel laenusid jne. Minister parun Görtz, kes kuninga usaldusmehena riigi asju juhtis ja kelle leidis ka nimetatud waskrahade wäljaandmine oli, seletas, et Rootsimaa olek ümberpiiratud linna sarnane olewat, kus üksiku inimese õigus lõpeb ja ühise tulu tarwis kõik peab ohwerdatama. Wiimaks saadi uus sõjawägi kokku ja nüüd mindi kahelt poolt Norramaad wõitma: kuningas ise marsis suurema osa sõjawäega Norra päälinna poole ja Armfelt Soome wäeosadega üle mägestikkude Trondhjemi alla. Aga juba 30. nowembril 1718. a. langes kange kuningas Frederikshalli kindluse ees wallikraawis, ning temaga ühes wajus Rootsimaa suurus ja sõjaline kuulsus hauda. Kohe kuninga surma järele lõpetati sõjategewus ja sõjawägi pööras Rootsimaale tagasi, kuid Armfelti sõjalased saiwad koduteel mägestikkudel kange külma ja lumetuisu käes suuremalt osalt surma. See oli Soome kaitsewäe kurb lõpp.

Rootsi uus walitsus hakkas nüüd kohe rahutegemist püüdma, kuid läbirääkimised wõtsiwad weel paar aastat aega, kuni wiimati Wene sõjawäe-hulgad päris-Rootsimaale ilmusiwad ja säälgi hirmust häwitust sünnitasiwad. Nüüd kiirendati rahulepingut, milles muidugi Rootsimaa suuri ohwrid pidi tooma. Saksamaal olewad maad pidiwad enamasti Brandenburile ja Hannowerile antama, aga hoopis suurem oli maade kaotus Wenemaa kätte, kellele Rootsi riik Uusikaupunki ehk Nystadi, (l. nüüstad) rahus 1721. a. Liiwi-, Eesti- ja Ingerimaad ning lõuna-idapoolse osa Soomemaad, Wiiburi ja Käkisalme linnadega andis; neid paiku nõudis Peeter tingimata oma uue päälinna kaitsewarjuks. Nõnda kaotas Rootsimaa ühekorraga kõik ära, mis ta suured sõjaülemad: De la Gardie, Evert Horn, Gustav Adolf jne. saja aasta jooksul oliwad wõitnud. Aga Rootsimaa langemine oli niisama suuremoeline, nagu ta wõimule kerkiminegi, sest ka nüüd oli riiki kangelasemeelne kuningas juhtimas, keda roots-

laſed wapruſe, meelekindluſe ja rüütliliſte wooruſte alguskujuks on pidanud.

Wene tſaar ſai rahulepingus omale hoopis rohkem maid Läänemere rannal kätte, kui ta ſeda alguſel oli lootnudgi. Selle ſuure wõidu tegi wõimalikuks Peetri wäſimata tegewus, tema terawamõtteline talitus ja ſee waljus, mida ta oma ettewõtete juures tarwitas. Peeter Suur — ſelle auunime pakkus temale ſenat Rootſimaaga rahutegemiſe järele — oli täieline riigimees, kes kõik muud asjad ja arwamiſed riigi tulu eeſt ära ohwerdas; oma rahwaſt pidas ta riigiliſte plaanide täideſaatmiſe juures aga abinõuuks, kuid ka eneſeſt ei hoolinud ta ialgi; ta oli walmis igaſugu abinõuuſid tarwitama, kui need aga ſoowitud ſihile wiiſiwad, ja ſelle juures jättis ta nii mõnigi kord oma lubamiſed täitmata. Peeter oli ſiis oma loomu pooleſt hoopis teiſtſugune, kui ta wastane Karl XII. Rootſi kangelaſe-kuningas oli keſkaja rüütlite ſarnane kuulſuſe-otſija, Peeter aga uue-aja riigimees, ja wiimane ſai ſiis wõidu.

Kuna Wene riik läänes ſuurelt laienes, tahtis Peeter ſeda ka idapoolt ſuurendada ja Aſowi kaotuſe eeſt ſellele mujalt taſu otſida. Khiiwa riigi wastu (Keſk-Aaſias) katſuti sõjakäiku ette wõtta ja hiljemini sõditi Perſiaga, kuid kummagiſt ei tulnud ſel korral weel Wenemaale tulu. Siſemistes oludes wõeti muutmine päraſt ſeda, kui Rootſimaaga rahu oli tehtud, weel ſuurema hooga käſile kui enne.

Oma wiimaſtel walitſuſe-aaſtatel korraldas Peeter riigiwalitſuſe-korda Europa moodiliſeks. Nagu juba kuulnud oleme, oli ſel ajal Europas iſewalitſuſeline riigikord üleüldine, Wenemaal aga oli niiſugune wõim tſaaril juba ennegi olnud, ja Peetril ei olnud ſiis muud tarwis kui walitſuſemaſinat korraliſemale käigule ſeada, nii et walitſuſe wõim enam tuntawamaks ſaaks; ſelles oliwad temale Prantſuſe- ja Rootſimaa eeskujuks. Nii ſeati Wenemaalegi mitmed üksteiſe all olewad ametikohad walitſemiſe jaoks. Kõige kõrgem ametikoht oli walitſew ſenat, mis tſaarile walitſuſe-tegewuſes abiks pidi olema, ja hiljemini ſeati üksikute walitſuſe-harude jaoks Rootſimaa eeskuju järele kollegiad; maakondadeſſe pandi maawalitſejad ehk woiwodid ametiſſe, kelle all alamad ametnikud (ſtarostid) ſeiſiwad; linnades korraldati rackohtu-walitſuſi. Kõik ametnikud, niihäſti sõja- kui ka riigiteenistuſes, jagati 14-neſſe auujärku. Kuna amet riigiametnikule tähtſuſe ning lugupidamiſe andis, ſiis kaotas ſündimiſe pääl põhjenew adeliſugu (bojarid) oma tähtſuſe, ſeſt määratud auujärkudeſſe ſaanud ametnik tõuſis ſellega ühtlaſi ka mõisnikuſeiſuſeſſe. Niiwiiſi ſulaſiwad adeli- ja ametnikkude-ſeiſus üksteiſega ühte ja terwe wana ülimuſte-kiht pidigi nüüd ka riigiametitesſe hakkama, kui oma auu ja mõju alles hoida ſoowis.

Ka kiriku kõrgema walitſuſe wõttis Peeter oma kätte. Seſt kuna Moſkwa patriarhi wõim Wenemaal wäga ſuureks oli paiſunud, nii et temaſt tſaari wõimule wõiſtlejat karta oli, ei laſknud Peeter 1702. a., mil wiimne patriarh ſuri, enam uut walida, waid tema aſemele ſeati kiriku-asjade ülemaks juhiks n. n. püha ſinod, mille liikmed walitſeja määras.

Kaubanduse ja tööstuse korraldamises käis Peeter niisama, nagu teisedgi Europa riigid, merkantiili-põhjusmõtete järele. Nii siis asutati ka Wenemaale suurte eesõigustega kaubanduse-seltsisid; uuesti asutatud Peterburi linn pidi terwe riigi kaubanduse pääpaigaks saama, mille pärast kõiki kaupmehi sunniti oma kaupa sinna tooma; kaubawiimine Arhangelisse (seni oli see linn Wenemaa tähtsam kaubapaik olnud) keelati ära. Sisemise kaubanduse elustamiseks kaewati kanalisi ja ehitati maanteesid. Tööstuse tõstmiseks kutsuti rohkel arwul wäljamaalt meistrisi õpetajateks. Walitsus andis selle kohta selged määrused, kudawiisi iga kaupa pidi walmistatama; eeskirjadest üleastujaid ähwardati waljude nuhtlustega. Tsaari hoolitsemisel sai siis ka Wenemaa tööstus sel ajal tublit hoogu; nahatööstus täienes, rauatööstus niisama, wõidi ju peenikest riietgi walmistada; Urali ja Siberi mäekaewanduses hakati kallid metallisid kaewama. Wenemaalgi jagati nüüd käsitöölised sarnaselt kindlalt määratud ametikondadesse, nagu lugu Lääne-Europas oli.

Peetri walitsuse alguse oli Wenemaa hariduse pooleşt wiis kuni kuus aastasada Läänemaadest taga, aga Peeter lootis oma suure südidusega ja waljude seadlustega mõninga aastakümne jooksul seda suurt wahet ära täita. Riigi elu ja olu wälimist külge suutis ta küll oma jagu Europa moelises muuta, aga sisemine waim ja olemine jäi ometi suuremalt jaolt wanale järjele. Et wäljaspoolt waatajale pääasjalikult hariduse tegelik tulu silma paistab, sellepäraşt wõeti ka Wenemaal uuendused esimeses reas tegelikult küljelt ette. Tsaar asutas sõja- ja muid koolisid, kuna ta oma riigile sõjamehi, insheneri, ehitusemeistrid ja töostikujuhtisid soowis kaswatada; ka elanikkude riideid ja seltskonna kombeid tahtis ta Läänemaade moelises saada. Ka asutas ta teaduse-akademia, pääasjalikult küll seepäraşt, et sarnased Londonis, Pariisis jne. olid ja neid nagu haritud maa tundemärgiks peeti. Ka muidu käidi tihti liig wäga Läänemaade olude jälgedes, ega osatud neid siinsete nõuete kohaselt sisse seada; näituseks ehitati Peterburi linn üsna Amsterdami moodi, walitsuse-korraldus jälle seati täiesti Rootsi eeskuju järele. Palju wäljamaalasi wõeti Wenemaale tähtsatesse ametitesse; nii oli sõjawäes hulgal Saksa ja Prantsuse päälikuid, uutes ametikohtades Saksa- ja Rootsisugu ametnikkusid. Eespool nimetasime ju mõned waraşemad tsaari wäljamaalised sõbrad; hiljemini saiwad Ostermann, Münnich, Bruce jne. suurele tähtsusele ja auule.

Aga ikkagi jäi riigisse wäga palju halbtusi, mida ka tsaari waljumadgi eeskirjad kaotada ei suutnud. Nii ülemate kui alamate ametnikkude seas leidus tihti petiseid; oli harilik, et nad nii riigilt kui erainimistelt lubata kombel endale omandust nõutasiwad. Isegi Peetri wägew armu-alune, endine pagaripoiss, hiljemini würstiks tõstetud Menshikow, mõisteti kolm korda suurte pettuste päraşt süüdlaseks, kuid sai ikka jälle armu. Kaupmeestel ei olnud nii palju haridust, et wäljamaalastega olekşiwad suutnud õiglaselt wõistelda, ja nii tehti kaubaajamises palju pettust; näituseks oli õieti harilik, et linakimpudesse

kiwid sisse pandi. — Kuid igatahes oli Wenemaale ometi nüüd see siht kätte näidatud, kuidas ta oma täienemist wõis jätkata.

Peeter I. oli oma suurte uuendustega Wenemaal hiiglatöö ära teinud. Aga wäga mitmed tema ettewõetud täielised muudatused ei meeldinud rahwa suuremale hulgale sugugi, waid neid wihati otse, sest Wene rahwas armastas wanast kinni pidada. Nii siis ilmus tsaari wastu terwel ta walitsusse-ajal ühte-alati rahutu olek, kurjad kõned, isegi salanõuud ja mässu- katsed. Peetri õde Sofia ja wanad sõjalased, strelitsid, oliwad wanameelsuse eestwõitlejad, ka preestrid, ainult mõned üksikud arwamata, seisiwad ta parandustele wastu; suur, harimata rahwahulk ei saanud muudatusest aru, kasakate-maal tekkis tihti lausa rahutusi, ja wiimati asus Peetri oma poeg, troonipärija Aleksei, isa tegewusele wastu seisma. Aga nagu igas asjas, näitas Peeter ka sellesgi oma kõikumata wõimu ja tahtmise kindlust, ühes sellega küll ka tihti kanget waljust. Kasakate-maale, kuhu rahutuid hulgana oli pakku läinud, saadeti sõjawäge järele, ja kui mässulised ära wõidetud oliwad, tarwitati wastikute kohta kangeid karistusi. Oma pojastgi ei hoolinud Peeter, sest ta ei suutnud seda mõelda, et tema järeltuleja waheşt ta elu-töö tühjaks teeks ja asjad wanale järjele käänaks. Isa ja poja wahekord läks juba aegsasti halwaks, mille päraşt Aleksei korra Italiasse põgenes, kust ta aga tagasi meelitati. Siis pandi tema ja ta nõuulised kohtu alla, mitmed mõisteti surma ja seesama otsus kuulutati ka Aleksеile, kuid ta suri enne otsuse täidesaatmist wangikotta ära.

Peeter Suur suri 1725. a. Nagu omal ajal Karl Suur nüüdse Saksamaa ajaloo-piiridesse oli tõmmanud, nii liitis nüüd Peeter Wenemaa ajaloo külge ja ajas nii Europa piiri palju enam idapoole kui enne. Läänemere rannamaade omandamisega nõutas ta Wenemaale loomulise käigutee läänesse, „raius akna Europa poole;" Balkanimaadel püüdis tema end kristlaste kaitsjana näidata, mille järele need rahwad Wene tsaari oma toeks pidama hakkasiwad; ta mõtles juba ka Kaukasiamaade wõitmise pääle ning näitas selle kaudu Wenemaale Kesk-Aasiasse teed, kuhu selle wõim hiljemini suurelt on laienenud. Kõige päält aga õpetas ta Wenemaale, et see ainult Europa hariduse omandamise läbi suurusele ja tähtsusele wõis tõusta. Aga Wenemaa edenemine ja täienemine ei käinud hiljemini ometi ühtelugu Peetri aetud sihis, sest see wanameelne wool, mis kõike wõõraşt asja põlgas ja hukatuseks pidas ja mille wastu Peeter nii wisalt oli wõidelnud, pääsis ajuti jälle wõimule, ning siis katsus see uuesti Wenemaad Europaga ühisusest eemale tõmmata ning selle täienemist wana Slaawiolu alusele rajada. See n. n. slaawofiilide erakond oli ometi Peetri surma järel hulk aega ilma mõjuta.

XXV.

Europa riigiline seisukord 18. aastasaja algupoolel. Preisimaa saab suur-riigiks.

Omakasu-nõue riigimeeste tegewiisi määrajaks. — Alberoni suured plaanid jääwad tühja. — Hannoweri leping. — Poola pärandussõda. — Türklased Wieni all; nad wõidetakse. — Karl VI. pärimise-määrus (pragmatiline sanktsion). — Brandenburg tõuseb wägewaks. — Friedrich Wilhelm I. — Friedrich II. — Austria pärandussõda. — Uue sõja wastu walmistus. — Sõdijate jõudude suur wahe. — Seitsme-aastane sõda.

18. aastasada algas nagu nägime, kahe suure sõjaga. Läänes laastas Hispania pärandussõda, kuna idas pikk Põhjasõda käimas oli. Ja nagu aastasada alanud, nii jätkus see ka kuni lõpuni; ainult mõned harwad rahu-aastad olíwad sõdade wahel. Neil sõdadel puudus see aateline alus, kõrgem siht, mis 17. aastasaja ususõdadel, nende koledusest hoolimata, oli olnud. Sest kuna nüüd riigiwalitsejatel terwe riigiwõim piiramatalt käes oli, kujunes kõik riigiline tegewus nende wõimuhimuliste püüete järele ja nii saiwad sõjadgi selle sama laadi. Iga riigiwalitseja ja riigimees katsus igapidi ja kõigi abinõudega omale tulusid nõutada, ühtlasi igasuguste wiguritega ja sepitsustega teistele kahju teha. Tuttaw Macchiavelli õpetus (waata päätükk III.), mida küll awalikult hääks kiita ei usaldatud, oli ometi tegelikult üleüldiselt tarwitataw. Eespool kuulsime, kuda Prantsuse kuningas Ludwig XIV. oma auu- ja wõimuhimu sunnil wõõraid maid wõitma tikkus; Peeter Suur talitas ikka nii, kuda ta riigiline tulu seda nõudis; Preisi kuulsaks kiidetud kuningas Friedrich II. oli niisama riigilise omakasu-nõudja täieline eeskuju; Katarina II. lõpetas Poolariigi. Muidu makswat ja õigeks tunnistatud kombust (morali) ei arwanud riigimehed oma kohta köitwaks, waid nagu muistses Roomas, peeti ainsaks tegewuse-eeskirjaks riigi tulu. Suured maa-osad ja rahwahulgad läksiwad riigimeeste tehtud lepingute järele lühikese aja jooksul

pea ühe, pea teise würsti kätte; rahwuseſt ega muuſt loomuliſeſt õiguſe-aluſeſt ei hoolitud ſelle juures piſematgi, waid alamad oliwad würstide käes paljalt tahtmiſe-wõimuta olewuſed. Niiwiiſi talitades muutus aga ka riikide oma-waheline wahekord lahedamaks ja diplomatiline läbikäimine elawamaks. Harutihti tuli nüüd üleüldiſi, riigiliſi küſimuſi ette, mida waja oli ühiſelt otſuſtada; wahel juudeti need diplomatiliſe läbirääkimiſe mõjul ära õiendada, aga enamatel kordadel pandi ſõjariistad otſuſeandjaks, kus ſiis harilikult ſee asjade ja olude määrajaks ſai, kellel ſuurem ſõjawõim käes oli.

Hiſpania, uue-aja algul Europa wägewam riik, oli juba uſuſõdade mõjul oma juhtiwa ſeiſukoha kaotanud. 18. aastaſaja algul pidi ta ſeda ſallima, et teiſed riigid ſuure ſõjaga ta ſaatuſe üle otſuſtaſiwad, mille juures Hiſpania oma ſõjawõim üsna tähtſuſeta oli; ſelle ſõja järele tehtud rahulepingute läbi kaotas ta kõik oma wälimiſed maad Italias ja Belgias ära ning ka kodumaalgi tähtſa Gibraltari kindluſe. Aga oli ſee ſõda mööda, ilmus Hiſpaniamaa ometi weel kord Europa politikas tegewuſewäljale. Eſimeſe Bourboniſugu kuninga, Philipp V. (Ludwig XIV. pojapoja) teine abikaaſa, Parma Eliſabeth, oli oma kodumaalt Italiaſt ühe preeſtri endaga ligi toonud, Alberoni, kes oma agaruſe ja õnne tõttu aednikupojaſt kardinaliks oli kerkinud ja kuninganna juures ſuuresſe lugupidamiſesſe tõusnud. Kui ſiis Eliſabeth Hiſpanias riigi-asjade kohta ſuure mõju oma kätte ſai, jättis ta omapooleſt wõimu Alberonile. Ja ſee mees ſeadis eneſele wäga ſuuri ſihtiſid — ta tahtis Hiſpaniale ſelleks ſaada, mis ta ameti- ja ſuguwennad Richelieu ja Mazarin Prantſuſemaale oliwad olnud. Alberoni mõtles Hiſpaniat endiſele wägewuſele ja tähtſuſele tõsta ning ſelleks püüdis ta riiki ſelle kaua-aegſeſt lõdwaſt lohakuſeſt üles ärata-da. Hakati kaubanduſt koſutama, laewa-ehituspaikadel nähti hulga aja järele jälle liikumiſt, ſõjawäe ſeiſukorda parandati. Aga ſelle kõrwal ſaatis ta oma riigi-liſte ſepitſuſtega terwe Europa rahutuſeſſe, ſeſt ta arwas nii oma püüdeid paremini täide ſaata wõiwat. Türgimaa ajas ta Auſtria wastu ſõtta, lootes, et ſiis ſellelt endiſed Hiſpania maad Italias tagaſi ſaaks; Prantſuſe kuningakrooni katſus ta oma kuningale nõutada kui „wanaiſa päranduſt"; iſegi Root ſi kuninga Karl XII-ga pidas ta läbirääkimiſi, kuna ta ſelle abiga Ingliſemaale jälle Stuarti kuninga-ſugu walitſema panna mõtles, ja ſee oleks ſiis, nii arwati, Gibraltari ja Minorka Hiſpaniale tagaſi andnud. Aga enne kui mees midagi ette wõtta oleks ſaanud, tegiwad Prantſuſe, Ingliſe ja Hollandi riigid ſeniſe olukorra kaitsmiſeks lepingu, ja Alberoni plaaniſid kartes ühines Saksa keiſergi ſellega; nii ſiis aja-ſiwad need riigid sõda hakkamata Alberoni ſuured püüded nurja; kuningas pidi tema koguni ametiſt lahti laſkma. Omajagu tulu tõuſis ometi Hiſpaniale ſelleſt ſekelduſeſt: Madridi rahulepingus (1620. a.) wahetas Sawoije hertſog Sitſilia ſaare, mille ta Hiſpania päranduſeſõjas omale ſaanud, Sardinia ſaare wastu Auſtriga ära, mille juures temale ka kuninga nimi lubati, ja teda Sardinia kuningaks hakati hüüdma; Parma, Piacenza ja Toskana hertſogiriigid aga

lubati Parma Eliſabethi poegadele, misläbi Hiſpania walitſejaſugu ometi Italias maid omandas, kuigi mitte neid, mis tahetud.

Aga pea ſelle järele tegiwad Saksa keiſer Karl VI. ja Hiſpania kuningas Philipp V. Wienis lepingu (1725. a.), mis pääasjalikult Prantſuſemaa wastu oli ſihitud. Prantſuſe noor kuningas Ludwig XV. pidi 1720. a. tehtud lepingu järele oma ſugulaſe, Hiſpania kuninga tütre koſima, kes ſelle jaoks juba Prantſuſemaale kaswatada oli ſaadetud. Aga äkki muutus kuninga meel, printſeſs läkitati Madridi tagaſi, ja Ludwig XV. wõttis oma abikaaſaks ametiſt lahtiſaanud Poola kuninga Stanislauſe tütre (waata eelmine päätükk) Maria. See lugu pahandas muidugi Hiſpania kuningakoda wäga, kes ſiis Prantſuſemaa wastaſeks hakkas, hoo limata oma wanaſt ſuguluſeſt ſäälſe kuningaga. Aga Prantſuſe walitſuſe ſelleaegne juht, Orleani hertſog, muretſes jälle Auſtria-Hiſpania lepingule was tukaaluks n. n. Hannoweri lepingu, milles Preiſi, Ingliſe, Hollandi, Daani ja Rootſi riigid oſaliſeks oliwad. Sellega ſeiſis Europa kahes waenuliſes riikide-ſalgas, kes üksteiſt kahtlaſelt walwaſiwad. Kuid mitu aastat läks ometi ilma ſõjata mööda.

Alles 1733. a. andis Poola kuninga Auguſt II-ſe ſurm ſõja ſüttimiſeks põhjuſt. Poolamaal ilmus kuninga walimiſele kaks troonitahtjat: kadunud kuninga poeg Auguſt III. (Saksi kuurwürſt) ja Stanislaus Leczinski, kes Karl XII. nõudmiſel kolm aastat juba Poolas oli walitſenud. Nagu ikka harilikult, nii ei ſaadud ſeegikord Poola riigipäewal ühemeelſele otſuſele jõuda; ülimuſed waliſiwad Wola wäljal Stanislauſe, aga hulk „diſſidentiſid" (lahkuſuliſed, ſ. o mittekatoliklaſed) waliſiwad Praagas Auguſt III. Wõõrastel riikidel oli, nüüd hää juhus, end asjaſſe ſegada, ja ſee ſündisgi; Prantſuſe kuningas aſus muidugi oma äiale appi, aga Auſtria ja Wenemaa wäehulgad ilmuſiwad Augustile toetuſeks. Aga ſuurt sõda ei ſündinud. Prantſuſe riigi poolt ſaadetud abi Stanislauſele oli napp, poolakad iſe ei uſaldanud wägewate naabrite wastu seista, nii ſiis tõrjuti Stanislaus peagi Danzigiſt, kuhu ta taganenud, wälj a, ja ta wõiſtleja wõeti kuningaks wastu. Aga Prantſuſemaa, kes nüüd jälle Hiſpaniaga oli sõbrustama hakanud ning ſelle ja Sardinia oma lepinglaſeks ſaanud, ei jätnud sõdimiſt järgi, waid hakkas oma wastaſe (Auſtria) maid Belgias ja Rheini äär es kimbutama, mille läbi sõja päris-põhjus Poolas üsna kõrwale jäi. Kui ſiis kolm aastat keſtnud diplomatiliſe kauplemiſe järele wiimati Wienis rahuleping walmis ſaadi (1738. a.), jagati sääl jällegi maid, ja need läkſiwad ühe würsti käeſt teiſele. Auguſt III. tunnistati ikka Poola kuningaks, kuid ta wõiſtleja Stanislaus ſai omale taſuks Saksa Lothringimaa (Prantſuſe piiril); ſelle maa ſenine iſand, hertſog Franz Stephan — kes hiljemini Karl VI. wäimehena Saksa keisriks ſai — ſeati jälle Italias Toskana hertſogiks; kuna ſee maa aga waremini juba Hiſpania printſile Carloſele oli lubatud, anti temale nüüd ſelle eeſt — Auſtria päralt olew — Neapoli kuningriik, (mida Hiſpania nii wäga ſoowis); Parma ja Piacenzamaad ſaiwad eſiteks keisrile,

aga ſelle tingimiſega, et ta need kümne aasta pärast teiſele Hispania printſile, Carloſe nooremale wennale Philippile annab.

Sel kombel anti maid ja nende elanikkuſid nagu kauba-asju ühe käest teiſele, iſeäranis tihti Italias. Kahekümne ühe aasta jooksul wahetas Sitſilia saar neli korda oma peremeest, Parma jälle ſeitsmeteiſtkümne aasta ſees kolm korda. Asjade käigu pääle mõjuſiwad pääasjalikult Prantſuſe ja Auſtria, aga ka Hispania. Kuid peagi ilmus Saksamaal uus ſuur-riik endiste juurde:

Prints Eugen.

Preiſimaa. 1740. a. aſus ſee riik juba Auſtriale tugewaks wõiſtlejaks ja ſee wõiſtlus ſai ſiis mõneks ajaks Europa tähtſamaks politika-asjaks, kuna ka muud riigid ſelle otſustamiſeſt oſa wõtſiwad.

Eespool kuulſime, et Weſtfali rahulepingu tegemiſel Habsburi keisriſugu— Auſtria — wõim wäga ſuure löögi ſai. Küll jäi edaspidigi harjunud kombe järele. Saksa keisri auu ja nimi ſelle ſugu kätte, ſeſt peatſelt ilma waidlemata waliti ikka igakordne Auſtria walitſeja ka Saksa keisriks. Aga keisrid oliwad nüüd

ainult nimepidi weel Saksamaa walitsejad, sest kõik need umbes 300 Saksa-riigikest oliwad õieti iseseiswad, ega küsinud keisrist ühtigi. Ja niisamuti kui Saksamaa riigiliselt killustatud oli, kippus ka rahwusetunne peatselt üsna kaduma. Nii wõis siis Prantsuse kirjanik Voltaire küll pilgates öelda, et „püha Rooma riik," nagu Saksa keisririiki ametlikult nimetati, ei olewat sugugi püha, ei ka mitte Rooma, ei üleüldse mitte kellegi riik.

Aga 17. aastasaja lõpupoolel hakkas Austria wõim jälle kaunisti kerkima, nimelt Türgi sõjas saadud wõitude mõjul. Keisrid Leopold I. (1657—1705), Joosep I. (1705—1711), ja Karl VI. (1711—1740) wõtsiwad küll Ludwig XIV. wastu tehtud lepingutest agarasti osa, iseäranis wisalt Hispania päranduseesõjas, aga ometi oli nende tähelepanemine pääasjalikult idapoole pööratud. Siit otsis Habsburisugu omale läänes kaotatud maade ja wõimu asemele tasu, ja leidis seda ka.

Uue-aja algul oli sultan Soliman II. Ungarimaa suuremalt jaolt oma alla saanud; sinna jäiwad türklased poolteiseks aastasajaks peremeheks, kuigi Austria walitsejad Ungari kuninga nime kandsiwad. Aga türklased ei olnud ükski Ungariga rahul, waid käisiwad ajuti ka Austria muid maid tülitamas, kippusiwad päälinnagi pääle, nii et nende wastu alati walwel pidi oldama. 1664 wõitis keisri sõjawägi neid küll mehiselt, aga 1682. a. ilmus jälle Türgi suurwesir (pääminister) Kara Mustafa ilmatu suure sõjawäega, kellele weel mässulised ungarlased Emerich Tököly juhatusel lisaks tuliwad, Wieni alla. Hirm ja hädaoht täitis terwet Saksamaad. See oligi türklaste wiimane wõimukas pääletungimine, sest nüüd tuli nende ja ristiusuliste riikide wahel täieline pööre. Selleest ajast pääle ei olnud enam türklased Europale ähwarduseks, waid Europa nendele. — Küll ei suutnud seekord keiser [weel mitte oma jõuuga waenlast tagasi tõrjuda, sest mujalt Saksamaalt tulew abi oli wähene. Wieni linna kaitsesiwad pääasjalikult ta kodanikud kaks kuud mehiselt, kuid nende jõud oli raugemas. Sääl ilmus Poolamaa wiimne tubli kuningas, Johann Sobieski, oma sõjawäega appi ja türklased wõideti täitsa ära, nii et Türgi sõjawäest aga waewased riismed ära pääsiwad. Ja sest saadik pööras sõja-õnn sootuks Türgi wastu. Austria wäehulgad, kellel nüüd wäga osaw ja wapper juhataja oli, Sawoije prints Eugen (l. öisḥén), ajasiwad türklasi ikka kaugemale idapoole tagasi ja wõtsiwad Ungarimaa nendelt ära, selsamal ajal asusiwad ka wenetsialased wõitlema, sest nad tahtsiwad oma endisi maid Greeka meres tagasi wõita; Poola poolt sõditi Mustamere rannamaadel ja tõrjuti säält türklasi eemale; koguni uus wastane ilmus Türgile: Wenemaa, kus nüüd wägew tsaar Peeter, kes Türgilt Asowi linna ära wõttis, walitsema oli saanud. Kui siis 1699. a. Karlowitsas üleüldine rahu tehti, pidi Türgimaa igale oma waenlasele hulga maid ära andma; Austria sai Ungari täiesti tagasi. Küll tuli 1716—1718 ja jälle 1736—1739 uus sõda, aga olukord ei muutnud palju (esimeses sõjas nimelt

kaotas Türk üsna hulga maid, iſegi lõnnapool Donaujõge, mida teiſes ſõjas küll muiſt tagaſi ſai). Auſtria piirid laieneſiwad ſiis idapoole õige tublisti, ja Hiſpania päranduſeſõjas ſai ſee omale ka Italias ja Belgias maid; nõnda oli ſee 18=ne aastaſaja alguſel hästigi koſunud. Aga nõrk keiſer Karl VI. ei ſuutnud koſumiſt edendada, waid nõrgendas koguni riigiwõimu ſelle läbi jälle ſuurelt, et oma tehtud päranduſe=määruſe, n. n. „pragmatiliſe ſanktſioni“ päraſt ſuuri ohwrid oma pääle wõttis. Keiſril ei olnud nimelt poega pärijaks, ja ta ülem püüe oli ſiis, oma tütart Maria Thereſiat kõigi oma maade pärijaks jätta. Ta muutis ſeniſed pärimiſe=määruſi, ja et ſelleks teiſte riikide nõunsolemiſt ſaada, laskis ta ſellekohaſed pergamendi=kirjad nendel alla kirjutada; ſelle lahkuſe eeſt pidi aga wäga kalliſt hinda maksma. Hiſpania nõunsolemiſe eeſt andis ta eſiteks Parma ja Piacenzamaad, hiljemini terwe Neapoli riigi prints Carloſele; wäimehe Franz Stephani meelitas ta Prantſuſe hääksmeeleks oma Lothringimaa Ludwig XV. äiale Stanislauſele andma (ſelle ſurma järele aga jäi ſee maa üsna Prantſuſe omaks); pääle ſelle jagas ta riikide miniſtritele, kellega kauples, ſuuri kingituſi, millega oma rahawara ära kulutas. Keiſer uſaldas liialt muude riikide lubamiſi, millega aga rängasti ekſis, ſeſt kohe ta ſurma järele ilmus, et nad teda petnud oliwad. Wäeülem Eugen ſai küll asjaſt aru ja ütles: „200,000 ſõjameeſt mõjukſiwad enam, kui kõige maailma pragmatiliſed ſanktſionid.“ Kuid ta hoiatuſt ei pandud tähele ning päälegi ſuri ta pea, millega ühes Auſtria ſõjawäeſt wõimutunne lahkus. Ja kui ſiis Karl VI. 1740. a. ſuri, nähti kohe kibeduſega, kui wäga Eugenil õigus olnud. Seſt Auſtriale ilmus hädaoht, mis temale täieliſt otſa tuua ähwardas.

Kuulſime (waata päät. XVII.), et 30=ne aastaſe ſõja ajal ja ſelle järele Brandenburi kuurwürsti=riik Põhja=Saksamaa riikide ſeas muudeſt wägewamaks kerkis ja nii ſääl Saksi riigi aſemele protestanti=uſuliste riikide ſeas juhtiwa wõimu omale ſai. Selleks mõjus ſuurelt, et Saksi kuurwürstidgi, kes Poola kuningaks ſaada lootſiwad, katoliku uſku läkſiwad (1697 a.), milleks lugu tänini on jäänud. Teiſeks tähtſaks riigiks Põhja=Saksamaale oli Hannower tõusnud, kellele 17. aastaſaja lõpul kuurwürsti=riigi auu anti, aga ſelle walitſejad ſaiwad 1714. a. Ingliſe troonile ja wõõrduſiwad ſellega Saksamaa oludeſt. Selle wastu kaswas Brandenburi wõim ja tähtſus ühtepuhku; ſelle riigi maad oliwad juba ſuuremad kui kellegil teiſel Saksa würstil. Aga et need mitmes oſas laiali oliwad, oli neid raske walitſeda ja halb kaitſta; kuid otſe ſee aſi mõjus, et Brandenburg ſüdiks ſõdijaks riigiks harjus. Rheini jõe äärſed endiſed Clewe hertſogiriigi maad oliwad Prantſuſe ja Hollandi ning Auſtria ja Hiſpania wahelistes wõitlustes alati ſõja jalus, Brandenburg oli Rootſi ja Auſtria wahelistes ſõdades (nimelt 30=ne aastaſes) tihti ſõjawäljaks. Ida=Preiſimaa jälle oli Poola, Wene ja Rootſi wõimude kokkupõrkamiſe=paik. Nii oliwad Brandenburi walitſejad otſe ſunnitud, kõigiſt üleüldisteſt Europa ſõdadeſt oſa wõtma. Aga need ſõjad tõiwad tihti raskuste kõrwal ka tulu,

kuna nende kaudu riik jälle laienes. Nii sai Brandenburg Westfali rahus omale Ida-Pommerimaa ning Magdeburgi, Halberstadti, Mindeni ja Kamini piiskoppkonnad (need maad olid sellepoolest iseäranis tähtsad, et nende kaudu Rheini äärne riigi-osa Brandenburiga ühendati); Rootsi ja Poola vahelises sõjas õnnestas Brandenburi valitsejal Ida-Preisimaal, mis seni ikka nimepidi Poola päralt oli (kuna kuurwürstid sääl aga ainult Poola laenulised olid), üsna iseseiswaks saada. Rootsi võimu raugemisel Põhjasõjas wõttis Brandenburg oma saagiks Rootsiriigi maadest Põhja-Saksamaal olewa osa Lääne-Pommeri ühes Stettini linnaga. Niiwiisi ulatasiwad Brandenburi maad Saksa riigi ida otsast lääne-serwani. Kuid loomulist ühendussidet ei olnud nende wahel. Sest idapoolsed maad olid alguse üsna wõõraste rahwaste omad, nimelt Brandenburg ja Pommeri slaawlaste, Preisimaa leedulaste oma. Nüüd aga oliwad need maad täitsa Saksamaaks muutunud, milleks pääasjalikult ühiselt peetud sõjad, (mis riigi eri-osade elanikkusid üksteisele ligendasiwad), piiramata walitseja wõim ning ühesugune walitsuse-korraldus oliwad kaasa aidanud. Nõnda kujunes Preisimaa Põhja-Euroopas suureks riigiks, mis Rootsi wõimu langemise järele kõigi protestanti-usku riikide seast kõige wägewam oli.

Friedrich Suur.

Riigi kosumiseks ja täienemiseks on ka selle walitsejad, Brandenburi kuurwürstid, suurel mõõdul kaasa mõjunud, kuna nad pea kõik osawad walitsejad ja agarad asja-ajajad olid. Isegi Ludwig XIV. halpuse-walitsewal ajajärgul ei unustanud nad wälimise hiilguse waimustusel ja kojalõbustusel mitte tõsist tööd ära, nagu nii mitmed muud würstid. Nagu eespool kõneldud, seadis „suur kuurwürst" Friedrich Wilhelm otse sel ajal walitsusekorra paremale järjele, parandas 30-ne aastases sõjas löödud haawasid, ja wõttis suure häämeelega Prantsusemaalt põgenenud hugenottisid wastu, kellede mõjul Preisimaal tööstus tekkis ja kosuma hakkas.

Tema poeg Friedrich I. (1688—1713) oli küll enam uhkeldaja ja wähem tegelane, aga ikkagi oli temagi püüetel riigi tõstmiseks oma tähtsus; ta tahtis nimelt omale kuninga nime saada, mida 1701 a. ka tõesti sai, sest keiser tahtis sellega wägewat würsti omale algawas Hispania pärandusesõjas abiks meelitada, milleks Friedrich ka walmis oli[1]). Kuninganimi aga tõstis muidugi palju riigi tähtsust, sest ta walitseja sai nii muudest würstidest kõrgemale. Tema poeg Friedrich Wilhelm I., Preisi teine kuningas, oli aga oma isale otse wastanud. See ei pidanud walitsejakoja peenikestest kommetest ega hiilgawatest pidudest ühtigi lugu, waid wiibis kõige parema meelega oma „tubaka-kollegiumis." Seks nimetati kuninga ja ta sõprade koosolekuid, kus koosolejad, igaühel piibud suus, nõuu pidasiwad ja wahel nalja tegiwad. Kirjandust, teadust ja kunsti pidas kuningas asjataks ajawiiteks; lihtsast usust arwas ta kõigile küll olema. Oma perekonnas oli ta wali, kare, ju wahel otse toores; riigi-alamadgi kartsiwad teda, kus ta aga nendega kokku puutus, ja walitsejana oli ta wägiwaldne. Selle juures oli ta aga ise ühtelugu agaras töös ja nõudis sedasama ka waljusti oma ametnikkudelt; kui näituseks keegi minister tunni aega hiljem oma ametisse tuli kui õigus, wõeti temal 100 dukatid palgast maha, jäi ta üsna koosolekule tulemata, kaotas kuue kuu palga; kuningas ütles: „kui meie ministritele palka maksame, peawad nad ka tööd tegema."

Ministrite-koosolekud algasiwad harilikult kell 8, suwel aga kell 7 hommikul, ja kestsiwad enamasti terwe päewa otsa; kell 2 lasti pooled lõunale minna, ja alles kui need tagasi tuliwad, wõisiwad teised minna.

Oma terwes walitsuse-korralduses pani see kuningas täpipäälse korrapidamise maksma; maksud seadis ta nii, et kõik nendest osa wõtsiwad, ka kuningas ise; tühjadele maakohtadele, mida ta oma rohketel reisidel tähele pannud, muretses ta asujaid. Igalpool walitses otse liialdatud kokkuhoidmine, isegi toidu, riiete jne. juures. Kuninga-peregi kandis oma maal tehtud riideid ja muidugi ei sallinud kuningas ka alamatel wäljamaa omasid tarwitada, sest kodumaa tööstust olla waja edendada. Selle wastu aga kuulutas ta sõjawäe pääle raha täiel käel; selles oli ta otse pillaja. Oma päälinna, Berlini, püüdis Friedrich Wilhelm üsna sõjariistade-wabrikuks ja kasarmuks teha. Kuna ta riigi elanikkude arw küll $2^1/_2$ miljoni oli, pidas ta omal ometi 80,000 mehelise hästi-harjutatud ja hääde sõjariistadega sõjawäe. Iseäranis käis ta iha pikkade meeste järele, keda oma kaardiwäesse kogus; neid laskis

---

1) Kuninga-nimetus ei käinud mitte riigi südamaa, Brandenburi, kohta, kuna see ikka nimepidi keisri alune oli, waid Preisimaa kohta, mis Saksa riigist wäljaspool oli.

Tõlkija tähendus.

kõigist maadest otsida ja kulutas selle jaoks väga suured summad, muidugi maksis ta hiiglaste ülespidamine ja palk palju. Kuid sõtta viia ei raatsinud ta oma sõjalasi ometi mitte häämeelega, sest sääl oleks neid ju kaotanud; ta waatles ja harjutas aga neid. Peeter Suur pilkas teda: „Mees tahaks küll ka ikka kalale minna, aga ei raatsi jalgu märjaks teha". Kuid selle „ferſandi-kuninga" (nagu teda hüüti) tegewusel oli ometi hoopis tõsisem tagajärg, kui seda wõidi arwata; ta pärandas oma pojale tubli sõjawäe ja ühtlasi täidetud riigikassa, mida see mõlemaid mõjuwalt tarwitas ja sellega Preisimaale suur-riigi seisukoha nõutas.

Maria Theresia.

Ta poeg, Friedrich II. (1740—1786), Suureks hüütud, oli mitmetpidi küll isale päris wastand, aga mitmed omadused oli ta isalt pärinud. Isa põlgas teadust ja kunsti, aga Friedrich armastas neid õieti ju oli isegi kirjanik; ta kirjutas mõndagi riigi-asjadest ja mõttetarkusest, katsus koguni luulelada, kuid see ei õnnestanud. Troonipärijana ei meeldinud temale isa kange sõjaline talitus ja alalised wäeharjutused; see tundus temale otse wastumeelselt, ja korra läks asi juba nii kaugele, et ta Preisi riigist üsna ära põgeneda mõtles; kuid püüe tuli ilmsiks, mille pääle wali kuningas selles asjas süüdlased surma mõistis, ka enese poja ühes, aga hiljemini andis wiimasele ometi andeks. — Kui aga Friedrich walitsema sai, näitas ta igas walitsuse-tegewuses niisugust hoolt, osawust, tublidust ja agarust, mille sarnast harwa leidub. Terwet walitsusekäiku ja asju juhatas ta ise ja üksi; õnnetustes ei kaotanud ta kunagi lootust, aga õnnes ei laskunud ta ennast ka mitte eksiteele wedada. Oma tegewuses ei põlanud ta küll ühtegi abinõuu, kui midagi tulu tarwis nõutada oli; iga juhust oskas ta oma kasuks käända, aga selle juures oli temal ikka oma riigi edenemine ja kosumine silma ees.

Kuna Ludwig XIV. hooples: „Riik olen mina," ütles Friedrich iseeneseest: „Kuningas on riigi esimene teener." Küll oli temagi omawoliline, kõwa ja kuri mees, nagu isagi, aga selle juures ei seadnud ta ennast" oma tegewuse sihiks, nagu Prantsuse „päikese-kuningas", waid ikka „riiki." Ja selles ongi tema

suurus. Oma mitmetes sõdades õppis Friedrich oma aja suuremaks sõjawäejuhiks; oma sõjawägede kiire liikumise tõttu, nagu hiljemini Napoleon, ja wäga osawate sõjaplaanidega, suutis ta mõnda korda palju suurema arwulist waenlast wõita. — Friedrich II. sai Austriale kõige kardetawamaks waenlaseks.

Keiser Karl VI. surma järele (1740) oli ta tütar Maria Theresia „pragmatilise sanktsioni" põhjusel Austria pärismaid walitsema hakanud (Saksa keisrikronn, mis kolm aastasada Habsburisugu käes olnud, läks nüüd küll korraks teise kätte; keisriks wõeti Baieri kuurwürst Karl VII.) Küll ilmusiwad temale kohe mitmed waenlased, aga oma kõrge seisukorra kohusetundmisest täidetud, astus ta osawalt ja südilt oma päritud wõimu kaitsma, kuigi ta sõjaline jõud õige nõrk oli.

Austria päranduseşt jagu saama, astus esiteks Preisi kuninga ette. Ta ütles enesel Shlesia maa pääle õiguse olewat, kuna see wanasti Brandenburi päralt olla olnud; Austria oli selle maa 1675 a., kui Shlesia hertsogisugu kustus, omale wõtnud. Ilma oma mõtteşt midagi awaldamata, tungis ta kohe 40,000 sõjamehega Shlesiasse ja wõitis selle suurema waewata ära. Et see asi nii kergesti õnnestas, asusiwad pea ka mitmed muud riigid Maria Theresia wastu sõtta, et temalt maid riisuda; ennemini antud lubadusteşt ei hoolitud enam midagi. Saksi ja Baieri kuurwürstid nõudsiwad omale ta maadeşt pärimise-õiguse najal osa, kuna nad ühe ehk teise Austria printsessi järeltulejad oliwad; nendega ühines Hispania, kes Italias olewaid Austria maid waritses, ja Austria wana wõitleja Prantsusemaa; koguni ka Sardinia kuningas segas end suur-riikide sõjasse, seşt ta lootis niiwiisi Milanot omale nõutada. Aga kõigist nendeşt hulgast lepinglasteşt ei saanud keegi teine midagi omale, kui ainult Preisi kuningas. Esiotsa näis küll Maria Theresia käsi õige sandisti käima, nii et ta koguni päälinnast ära pidi põgenema, mille Baieri wägi ära wõitis. Õnnetu walitseja otsis abi ungarlaste juureşt ja sai seda. Ta ilmus Preşsburi riigipäewale ja seletas sääl oma rasket seisukorda; selleşt saiwad ungarlased nii waimustatud, et ühes meeles wanduşiwad, oma kuninga eeşt surra. Ning pääasjalikult ungarlaste abiga tõrjusgi ta pea waenlased oma maadeşt wälja; hiljemini sai ta ka Inglise poolt toetust, kes oma wõistleja, Prantsusemaa, wägewaksşaamişt kartes Austriale appi asus. Kaheksa aastase sõdimise järele (1740—1748) tehti wiimati Aachenis rahu, milles Maria Theresiale kõik ta isalt päritud maad omaks jäiwad ja päälegi ta abikaasa Franz Saksa keisriks tunnistati (Karl VII. oli 1745 a. surnud), millega keisrikroon jälle Habsburisugu kätte sai. Ainult Shlesiamaa, mis ju enne kahel korral Friedrich II. omaks oli antud, tunnistati ka Aachenis uue omaniku päriseks. Selle tähtsa wõidu mõjul kerkis Preisimaa Europa suurriikide liiki.

Aachenis tehtud rahu ei kestnud aga kaua. Maria Theresia oli Shlesiamaa, mida oma krooni kallimaks pärliks nimetas, ainult suurema sunni

mõjul käest andnud ja kahetses seda wäga taga; öeldakse, et ta igakord olla nutma hakanud, kui kedagi Shlesialast nägi. Ta hakkas siis kohe uue wõitluse wastu walmistama. Warsti rahutegemise järele korraldati sõjawäe-seadlus üsna uuele järjele ja parandati raha-asjade olu, nii et Marial peagi suurem sõjawägi ja rikkam riigikassa tarwitada oli kui ta isal olnud, kuigi nüüd riik ühe waraka maakonna oli kaotanud.

Aga ometi ei usaldanud Austria walitseja ükski oma jõuuga „paha mehe" wastu wälja minna (kelleks ta Friedrichi nimetas), sest see oli end esimestes Shlesia sõdades wäga kardetawa wastasena tunda andnud. Selle-pärast pandi muude walitsustega elaw kirjawahetus käima, ning ministrid ja riikide saadikud pidasiwad Preisi küsimuse pärast sala-koosolekuid. Maria Theresia, niisama kui ta minister Kaunitz, kes riigimehe osawuse pooleşt Preisi kuninga wääriline oli, püüdsiwad iseäranis Prantsusemaaga sõbrustada, millega Austria seni mitu aastasada alatises waenus oli olnud; nad näitasiwad selle hädaohu pääle, mis Preisimaa wägewaks-paisumisest Europale wõida tekkida, ja oliwad walmis Prantsusemaale Belgiast, mis siis Austria oma oli, waewatasu andma. Ja tõest ikalduşiwadgi Prantsuse riigimehed Austria poole, sest Prantsuse lõdew kuningas Ludwig XV. wihkas Friedrichi isiklikult, keda ta suurte walitsejate seka „ninakaks sissetungijaks" pidas ja kelle hoolimatat olekut usu-asjades ning hoolikat töötamist ta õieti walitseja-auu kohaseks ei arwanud. Selle juurde tuli, et kuninga liignaene, Pompadouri markise, kellel politika kohta suur mõju oli, niisama Austriaga sõbrustust soowis, sest Preisi kuninga awaldatud terawad pilkamised, millega see nimelt Pompadouri puutunud, ulatasiwad ka Prantsuse kuningakotta ja ärritasiwad sääl muidugi mõrudat meelt.

Kõik need asjaolud mõjusiwad selleks, et Prantsusemaa oma seniseşt, mitu sada aastat kestnud, Habsburisugu wastu waenulisest politikast lahkus ja Austriaga lepingusse asus. Ja pea heitis ka Wene keisrinna Elisabeth, keda niisama Preisi kuninga teraw keel ja hammustaw kõne haawanud, nende nõuusse; niisama Rootsi walitsus, keda seekord halbimeelne „kübara-erakond" juhtis, ja wiimati Saksi kuurwürst, kes Preisimaa ärawõitmise puhul selle kulul oma maid laiendada lootis. Niiwiisi oliwad siis 1756. a. mitmed Europa riigid end selleks ühendanud, et kardetawaks-tikkuwat Preisimaa wägewust kukutada; seda riiki taheti jälle niisugusesse tähtsuseta seisukohale tagasi tõrjuda, millel omal ajal Brandenburi nõrk krahwiwald oli olnud. Neid maid, mis Preisimaa hiljemini oli wõitnud ja saanud, mõeldi lepinglaste wahel ära jagada. Austria saaks muidugi kõige päält Shlesia tagasi, Saksimaa jälle saaks Magdeburi jne., Rootsimaale antaks 1720 a. kaotatud osa Pommerimaad jälle kätte, Wenemaa aga wõtaks omale piiri-äärse Ida-Preisimaa,

mille küljes ka kuningriigi nimi seisis. Niisugune oli lepinglaste plaan. Sellega seisis siis nüüd 1756 a. algawas ehk n. n. seitsme-aastase sõjas Preisi riigi edaspidine olemasolek kaalu pääl. Ja oma wägewate waenlaste wastu ei saanud Friedrich kusagilt mujalt tuge kui Inglisemaa poolt, kes otse selsamal ajal Põhja-Amerikas ja Ida-Indias säälsete asumaade pärast Prantsusemaaga wõitles ja siis ka Europas selle riigi wastu igal pool töötada tahtis. Aga ka Inglisemaalt sai Friedrich ainult rahalist abi; sõjawäge appi saata ei olnud sellel mahti.

Kõigest selleşt hoolimata algas Friedrich ometi sõda. Ta oli altkäemaksu eest ühe Saksi riigi kantselisti ja ühe Austria riigiameti-kirjutaja käest oma waenlaste tehtud lepinguteşt ärakirjad saanud, ja seepärast tahtis ta siis, enne weel kui lepinglased oma wäed liikwele paniwad, oma naabrimaa, s. o. waraka Saksi riigi, ära wõtta. Seda ta tegigi kohe (1756 a.), ja pidas selle järele Saksimaad oma lüpsilehmaks. Aga pea ilmusiwad ka suure lepingu-ühisuse sõjawõimud wõitlusele, ja nüüd ähwardas Friedrichile kitsas kätte tulla. Seşt Preisi wastu sõdiwates muudes riikides oli rahwa arw, ühtekokku arwatud, wähemalt 150 miljoni, ja nende riikide sõjaline wõim ulatas 430,000 meheni; selle wastu oli Preisi kuninga maades ainult wähe üle 5 miljoni elaniku ja ta sõjawäes oli umbes 150,000 meest, ta riigikese kohta nii küll wõrdlikult õieti suur, aga waenlaste wastu ometi ainult kolmandik. Sellega oli siis wastastikku-seiswate wõimude wahe wäga suur! Weelgi pahemaks tegi asja see, et Preisi riigi maad üksteiseşt lahus ja wäga laiali oliwad. Ida-Preisi oli Wenemaa weerel, Shlesia Austria ääres, Rheini-maad Prantsuse piiril ja Pommerişt oli Rootsi wägedel Brandenburg üsna ligi. — Friedrich II. pidi siis hoopis teist sõdimisewiisi tarwitama: Ta jättis selle aja pikalise ja täpipäält ettemääratud sõjakäigu-kombe maha, marsşis oma wäehulkadega kärmesti ühelt maalt teise, nii et oma sõjamehi mitme waenlase wastu wõis tarwitada, ning oli selle juures wäga osaw ja agar. Suureks tuluks oli temale ka see, et ta wastaste seas, nagu kunagi lepingu-ühisuste juures, õige üksmeel puudus, selle wastu tihti kadedus ja wastastikku hõõrumine ilmsiks tuli; ühişt juhatust ei olnud ja ühe riigi wäed ei toetanud teisi soowitawal wiisil; see nõrgendas nende tegewust muidugi tuntawalt.

Seitse aastat kestis sõda; wõidud ja kaotused waheldasiwad mõlemal pool. 1757 a. sai Friedrich alguşel paar wõitu, aga siis tuliwad kanged kaotused, mis teda otse meeleheitele ajasiwad, nagu seda tema şel ajal kirjutatud luuletused tunnistawad; ta tegi oma surma puhuks ju testamendi walmis ja kandis oma ligi ikka wäikeşt pudelit surmarohuga, şeşt ta tahtis ennemini kuningana surra, kui elusalt waenlase ees end alandada. Aga ta wõitles ometi wisalt ja wapralt kõikide wastu, „ühes taskus kihwtipudel, teises kim-

buke kehwasid luuletusi," nagu Inglise ajalooteadlane Macaulay (l. mäkoole) ütleb. Ja tõesti paranes weel selleşama aasta lõpul ta seisukord, kuna ta niihästi Prantsuse kui Austria ja Wene wägesid wõita suutis. Ja sarnasel moel jätkus sõda ka järgmistel aastatel. 1759 a. wõitsiwad wenelased Friedrichi wäe Kunersdorfi juures sootumaks ära, mille järele nad ka Berlini linna ära wõtsiwad ja rööwisiwad. Kuid Friedrich suutis jälle uusi wägesid koguda ja nendega austrialasi wõita. Wene wäe ülemjuhataja ei tarwitanud saadud wõitu sugugi täie rõhuga oma tuluks, sest otse sel korral oli keisrinna Elisabeth raskesti haige ja kardeti ta surma; troonipärijast Peetrist aga teati et see Friedrichi suur austaja oli. Ei tahetud siis end uue keisri paha-meele alla saata. Küll paranes seekord Elisabeth oma haigusest; sõda jatkati jälle, ja wiimati näis Friedrichi asi tõesti õige sandiks minema, kuna ta jõud ja wõim pikapääle ikka wäga ära kulus. Aga otse, kui kimbatus kõige suuremaks kippus tõusma (1762 a. lõpul), suri ta wägewam wastaline, keisrinna Elisabeth, millega Friedrich senisest waenlasest koguni abilise sai. Sest uus keiser Peeter III. tegi jalapäält temaga rahu ja koguni lepingu; ta käskis nüüd Wene wäge Preisile appi minna. Selleks ei saanud see küll mahti, kuna Peeter peagi trooni kaotas; aga ometi mõjus Wene politika-muutus nii suurelt muude lepinglaste pääle, et nemadgi pikalisest sõjast ära tüdisiwad. Rootsimaa tegi, Wene wäge kartes, ju 1762 rahu, ja wiimati saadi 1763 a. Hubertsburgis üleüldine rahu toime, milles Friedrichile kõik ta maad alles jäiwad, nende hulgas ka nii suure waewaga saadud Shlesia.

Selles sõjas oli siis Preisimaa kolme Europa suure riigi wastu wõidelnud ja sääl juures säärast wõimu awaldanud, mis teda nende kõrwale tõstis. Austria ja Preisi, Lõuna- ja Põhja-Saksamaa waheline wõitlus oli Preisi tuluks lõpnud. Ometi oliwad mõlemad riigid weel mõni aeg umbes ühewägewad, ja nii kestis nende waheline wõistlus weel terwe aastasaja. Alles 1866 a. wõis Preisimaa Austriat Saksamaalt üsna eemale tõrjuda.

XXVI.

Katarina II. ja Poola riigi lõpp.

Wenemaa kõikuwad olud päraſt Peeter Suure aega. — Menſhikow ja Dolgorukid. — Anna Iwanowna. — Eliſabeth troonil. — Tema walitſus. — Katarina II. ſaab walitſema. — Tema ſihid. — Pugatſhewi mäſs. — Türgi riigi ſeiſukord. — Poolariigi korraldus on keſkacgſel järjel. — Diſſidendid. — Kodanikud ja talupojad. — Türgi-, Poola- ja Rootſi-riigile walmistatakſe lõppu. — Poolamaa Wene wõimu all. — Eſimene Türgi ſõda ja eſimene Poolamaa jagamine. — Mustamere rannamaad ſaawad Wenemaa alla. — Teine Türgi ſõda. — Poola uus walitſuskord ja Poolamaa teine jagamine. — Poola riigi lõpp. — Selle põhjuſeks on 18. aastaſaja riigiline omakaſu-nõue.

Wenemaa oli Peeter Suure tegewuſel ſelleſt umbſeſt ja eraldatud ſeiſukorraſt, mis mitu aastaſada oli keſtnud, wälja pääsnud. Ta wõis nüüd, kuna ta kõigiſt naabri-riikideſt (Rootſi, Poola, Türgi riigiſt) wägewam oli, Põhja- ja Ida-Europas juhtiwaks riigiks hakata; iſegi üleüldiſtes Europa küſimustes tuli juba ta mõju nähtawale. Aga ometi ei ſaanud Weneriik weelgi ſellele ſeiſukohale, mille Peeter oma ſihiks oli ſeadnud; ſee ſuur walitſeja oli ainult töö alustanud ja ſihid kätte näidanud, aga ſellel teel edaſi käia, jäi tema järeltulijate asjaks. Kuid Peetri ſurma järele kulus neli aastakümmet ära, enne kui Wenemaa jälle täie wõimuga ja oma ülesande kohta iſeteadwuſega tegewuſele aſus. Seſt päraſt Peetri aega oliwad Wenemaa olud kaunis kõikuwad ja muutlikud; walitſeja-wahetuſi tuli tihti, ka walitſuſeſihti waheldati mõnda korda wanameelſuſe ja Läänemaade laadi wahel, ja need asjaolud ſegaſiwad Wenemaa edenemiſe-käiku suuresti.

Peeter Suur oli troonipärimiſe kohta määranud, et ſelles mitte kindla pärimiſe-õiguſe järele ei tule käia, waid igakordne walitſeja nimetagu iſe oma parema äratundmiſe najal omale järeltulija. Niiwiiſi tahtis ta riiki ſelle eeſt hoida, et ſarnaſed mehed troonile ei ſaaks, kui ta poeg Alekſei oli. Ta iſe ſeadis troonipärijaks oma teiſeſt abieluſt ſündinud poja Peetri,

kuid see suri juba lapsena. Arwatawasti uue pärija ootusel ei määratud siis otsekohe kedagi teist järeltulijaks. Kuid Peetri surma järele anti teada, et selleks ta teine abikaasa, Marienburis 1702. a. Wene wangi langenud, hiljemini keisrinnaks tõusnud Katarina, oli seatud. See oli siis kaks aastat (1725—1727) troonil, kuid tegelikult juhtis walitsuse-asju Peetri wägew armualune, würst Menshikow, kes tsaari armu ja oma enese agaruse tõttu pagaripoisist riigi kõrgemaks meheks oli tõusnud. — Katarina surma järele sai ainuke meesterahwas Romanowi perekonnas, õnnetu Alekšei poeg, Peeter II. troonile, kuid see oli alles poisikese-eas, ega suutnud siis ise walitseda; riigi juhtimine jäi nii esiotsa edasi Menshikowi kätte. Pea aga suutsiwad mõned Dolgoruki würstisugu liikmed noore tsaari sõpruse ja usalduse omale wõita; nad hoidsiwad Wana-Wene olu poole ja tahtsiwad siis Menshikowi ühes senise walitsusesihiga kukutada. Ühel ööl piirati sõjawäe poolt wägewa mehe maja ümber, Menshikow wõeti wangi, ja teisel hommikul oli ta juba Siberi teel, kus ta oma kirju elukäigu pidi lõpetama. Walitsuse etteotsa asusiwad nüüd Dolorukid. Nende soowil seati päälinnaks jälle Moskwa, sest slawofiilidele ei meeldinud riigi serwas olew Läänemaade ligidane Peterburg; Moskwasse wiidi siis jälle kõik ametikohad. Niisama hakati kiriku-oludes endisele seisukorrale tagasi pöörama; bojarid ei saatnud enam poegi wäljamaale õppima, nagu Peeter oli nõudnud; Peetri asutatud trükikoda pandi kinni; ühe sõnaga: Wenemaa olud näisiwad jälle sarnaseks saama, kui need enne Peetri aega olnud.

Aga seda käänet ei saanud kuigi kauaks. Juba 1730. a. suri Peeter II. rõugetesse. Et kadunud keiser kedagi oma pärijaks ei olnud määranud, katsusiwad wõimul olewad bojarid — Dolgorukid, Galitsõnid jne. — riigikorda üsna oma meele järele muuta. Nad pakkusiwad krooni Peeter I. poolwenna Iwani (Joani) tütrele Anna Iwanownale, kuid nõudsiwad sellelt, et ta nende seatud tingimised kinnitaks, mille järele Wenemaal tsaari kõrwal riiginõuukogu — muidugi ülimuste seast — walitsust juhtima pidi, nagu Rootsimaal nõuukogu ja Poolamaal adelisеisus üleüldse. Anna wõttisgi krooni selle tingimisega wastu, aga niipea kui ta Moskwasse tuli, tõukas ta nõuukogu kõrwale ja hakkas isewalitseja wiisil walitsema. Keisriwõimu kitsenduse-püüdjad ülimused sattusiwad keisrinna wiha alla; mõned neist saadeti Siberi, teised jälle riigi kaugematesse osadesse elama. Ja nüüd anti walitsusele uuesti Läänemaade laadi siht. Nagu Peetri ajal, oli nüüdgi riigi tähtsates ametites palju sakslasi. Suuremad mõjumehed Anna ajal oliwad ojaw riigimees Ostermann, kes Peetri kutsel Saksamaalt Wenemaale tulnud ja temale usaldusmeheks olnud, siis sõjamarshall Münnich,[1] Shotimaalt pärit kindral Keith, kuid kõigest ülem ja wägewam oli keisrinna ligem armu-osaline, Kuramaa talupoisist hert-

1) Münnich oli Wene sõjawäejuhataja Türgi wastu peetawas sõjas 1736—1739, milles Asowi linn uuesti Wenemaale sai. Tõlk. täh.

sogiks tõusnud Biron[1]) Keisrikoda asus nüüd jälle Peterburissе ja siin püüti temale sarnast hiilgust ja toredust anda kui Versailles Prantsuse kuningakojal oli; riided, toariistad, toidud, isegi toidutegijad toodi puha wäljamaalt. Anna pidas weel enam kui Peeter Suur kõike Wene oma olu madalaks ja alatuks.

Kõigewägewam Biron püüdis aga oma wõimu päraſt keisrinna surmagi alles hoida. Tema sepitsetud ja Anna kinnitatud troonipärimise-määruse järele kuulutati siis, kui Anna 1740. a. suri, selle õetütre poeg, Joan VI. Antonowitsh, keisriks; et see aga alles kätkilaps oli, jäi Biron asewalitsejaks. Aga waewalt kuu aega kestis säärane lugu. Bironi tegewus oli kõigile liig; noore keisri ema tõukas ta siis wõimult ja saatis Siberi, kuna walitsusewõim nüüd Östermannile ja Münnichile anti (1741. a.). Aga sedagi asjakorda ei saanud kauaks, weel selsamal aastal tõukas Peetri noorem tütar Elisabeth, kellel trooni kohta ligem õigus oli ja kes siis ammu ju walitsusele oli püüdnud, selle jälle oma poolt ümber. Elisabethi trooniletõusmine sündis sellega, et printsess sõjamundris 23. ja 24. now. waheliſel ööl 1741 a. oma ihuarsti ja mõne muu südi mehe saadetusel, Preobrashenski kaardiwäe-polgu kasarmusse läks, sääl soldatitele end suure keisri tütrena tutwustas, ja seletas, et tema õigusjäreline riigiwalitseja on, ning nõudis, et sõjamehed temale truudust wannuks ja tema järele tuleks. Selle sammu wastu oli sõjamehi juba enne walmistatud ja nii sammusiwad jalapäält 1300 sõjalast ühes temaga talwepaleesse. Selleſt salgast oli riigipöörde kordasaatmiseks küllalt. Keiser Joan, ta ema ja muud sugulased, niisama Östermann muude nõunikkudega, wõeti wangi, wastupanekut ei olnudgi. Juba kell 8 hommikul ilmus awalik kuulutus, milles Elisabethi trooniletsaamist teatati, ja waimustusega saatis sõjawägi uue walitseja talwepaleesse. Seniſe keisri — kelle terwe walitsuseaeg wäetis lapse-eas olnud — isa saadeti wäljamaale, ema wiidi Jäämere rannale Holmogori linna wangi, Joan ise peeti terwe eluiga Pähklalinnas (Schlüsselburis, Newajõe suus Ladoga ääres) kõwasti wangis, kuni 1762 a., kui üks päälik Mirnowitsh teda päästa katsus, ära surmati; Östermann, Münnich ja mitmed muud saadeti Siberisse.

Elisabethi toimepandud riigipööre tõi ühtlasi ka walitsusesihi muutmise. Terwel Elisabethi walitsuse-ajal, 20 aasta jooksul (1741—1761), oliwad ainult Wene oma mehed igal pool mõjuwates ametites, kuna wäljamaalased eemal seisiwad. Keisrinna ise oli küll jõuetu ega hoolinud suuremat walitsusetööst, kuna ta nooreſt saadik lõbust elu elama oli harjunud, mis siis ka troonil olles edasi kestis. Niiwiisi oli siis walitsusewõim üsna keisrinna armu-aluste käes; neid aga wahetati tihti, sest alalised sepitsused ja kawalad

1) Anna oli Kuramaa hertsogil abikaasaks olnud ja sääl oli Biron esiotsa tallipoisina ta teenistuses. — Anna ajal sündisiwad Wenemaal need kurwad lood, mis „Jäämaalee“ ning „sõna ja tegu“ juttude tõttu meiegi rahwale tuntud on. Tõlk. täh.

wõrgutuſed tõrjuſiwad ikka endiſeid eeſt ja upitaſiwad uuſi aſemele. Kõige kangemini hoidis oma ſeiſukohta krahw Beſtuſhew-Rjumin kinni, kes kantslerina walitſuſe asju juhtis, aga hiljemini kaotas temagi uſalduſe. — Kuid Eliſabethi walitſus ei olnud ſugugi ſel mõõdul wanameelne kui Dolgorukide jne. oma, millel ſihiks oli Peetri tööd häwitada ja Wenemaad endiſesſe olekuſſe ſaata, waid ſee wõõraste-waenuline woolus käis pääasjalikult aga wäljamaalaste iſikute wastu, kuna wäljamaa asjadeſt lugu peeti. Seſt Eliſabeth püüdis oma ſuure iſa tööd kinnitada ja jõudu mööda edaſigi ajada. Nii aſutati Wenemaale eſimene ülikool (Moſkwaſſe 1755 a.), Peterburiſſe kunſti-akademia ja mitmed koolid; ſõjawäe-olu täiendati; Prantſuſe kirjanduſtgi hakati Wene keiſrikojas armaſtama. Ka riigi wälimiſtes asjades näitas Wenemaa jälle tugewuſt ja wõimu, kuna oſa Soomemaad ära wõideti; Auſtria päranduſeſõja lõpupoolel toetas Eliſabeth Auſtria walitſejannat, Maria Thereſiat, kuna oma ſõjawäe temale appi ſaatis ja ſellega rahutegemiſt kiirendas; ſeitsmeaastaſes ſõjas aga oli otſe tema Preiſi wägewam wastane.

Eliſabeth ſuri 1761 a. jõulupühal. Oma järeltulijaks oli ta oma õepoja[1]) määranud, kes ſiis Peeter III. nime all keiſriks ſai, aga ainult pool aastat walitſes. Ehk küll Peeter juba Eliſabethi walitſuſe alguſel trooni-pärijana Wenemaale oli kutſutud, oli ta ometi kõigele Wene olule ja mõttewiiſile hoopis wõõraks jäänud, ega püüdnudgi ſellega end tutwuſtada, waid oli nii uſu kui rahwa kommete wastu hoolimata. Pääle ſelle oli ta oma elamiſes halp ning kergemeelne; joobnud olekus, mida tihti ſündis, ei oſanud ta oma kõnedes ettewaatlik olla, ega oma teguſid warjul hoida. Selle juurde tuliwad ta tujud wälimiſes politikas: Preiſi kuningaga, kellega Wenemaa kuus aastat ſõdinud, tegi Peeter jalamaid lepingu ja käskis oma wäel ſeniſte waenlaſte abiks ſeniſte ſeltslaſte wastu ſõdima minna. Daanimaaga läks ta oma koduriigi päraſt tülisſe ja tahtis nüüd Wene wäge ſinna eemale, mitme riigi taha, sõtta ſaata. See kõik äratas laialiſt pahanduſt ja mõrudat meelt. Ning kuna ta ka oma abikaaſaga hästi ei elanud, hakkas ſeegi ta wastaſeks ja tõukas mõnede ülimuſte abiga hõlpſalt keiſri troonilt (1762), mille järele ta kohe ka ſuri. Siis astus, jälle uue riigipõõrde mõjul, Wene troonile ta abikaaſa Katarina II., ja ſelle walitſus jäi nüüd kauemaks ajaks keſtma: 34 aastat[2]) (1762—1796): tema ajal tõuſis ka Wenemaa wõim ja ſeiſukord ſuurelt, mille päraſt teda ka Wenemaa ſuuruſe teiſeks põhjendajaks hüütakſe.

Katarina oli Sakſamaa Anhalt-Zerbſti riigikeſe würſti tütar ja oli nii Wenemaale tulles weel wõõram kui Peeter III., aga ſiia ſaades hakkas ta hoolega püüdma, et täiswenelaſeks muutuda; ta õppis pea Wene keele ära ja täitis

1) Peeter I. wanema tütre Anna poeg. Anna oli Holſtein-Gottorpi hertſogiga abielus.

2) Eelolnud 37 a. jookſul aga oli Wenemaal 7 walitſejat olnud. Tõlk. täh.

truult Wene Oigeuſu kiriku kombeid. — Ta nägi oma abikaaſa ekſiteguſid ja hakkas teda ikka enam põlgama, kuna temale juba alguſel ſee ſugulaste ſepitſetud abielu wastumeelt oli olnud. Aga abikaaſaſt lahkuda ja Wenemaalt ära minna ei

Katarina II.

raatſinud ta ka ſugugi, waid ta ſeadis ju aegſasti oma ſihiks krooni kättesaamiſe. Katarina igatſus käis auu, kuulſuſe, hiilguſe järele, ja kui ta ſiis troonile tõuſis, tahtis ta ſuurte tegudega omale ajaloos kuulſat nime luua, mis

temal ka õnnestas. Ta käis Peeter I. jälgedes ja jatkas ta töösid, aga ta oli enam haritud kui ta suur eelkäija ning talitas sellepärast osalt teisiti. Ta nägi küll Wenemaa oludes leiduwaid puudusi ja tundis Läänemaade hariduse tähtsust, aga Peeter I. wiisil waljul käel muudatusi ette wõtta ei wõinud ega tahtnudgi tema, sest kuna ta wäljamaalane oli, ei olnud ta seisukoht sugugi nii kindel kui Peetril; ta pidi siis ikka nii elama ja olema, et üleüldine arwamine tema poolt oleks, muidu oleks ta käsi kergesti niisama käia wõinud, kui Menshikowil, Bironil, Joanil VI. jne. Ja tõesti sündis ta walitsuse ajal nii mõndagi korda mässulisi liikumisi walitsuse wastu. Nimelt ilmusiwad mitmed eba-krooninõudjad, — küll Peeter II., küll Joan VI. wõi Peeter III. nimel; need kõik ässitasiwad rahwast mässule ja leidsiwad ka harimata rahwahulga sees palju poolehoidjaid, kuna nad paremaid olusid palgaks tõotasiwad.

Nendest mitmetest Katarina II. aegsetest mässudest oli kõige suurem ja tuttawam see, mida üks ärakaranud kasakas Pugatshew juhatas (1773—1774). Nagu mässulised harilikult, algas temagi oma ässitusetööd riigi kaugemates osades, Urali-mägede maadel, säält tungis ta oma poolehoidjatega riigi südameni, kuna teel ta wägi ühte-alati kaswas. Pugatshew ütles enese keiser Peeter III. olewat, kes mitte surnud ei olla, waid seni oma kiusajate eest peidus olnud, ja ta laskis end auustada nagu keisrit kunagi; ta seadis omale koja-ametnikudgi, kellele riigi kõrgemate meeste nimed pani — sääl oliwad krahwid Orlowid, Tsherishewid, Paninid, ning weel suur hulk kojaneitsisid. Pugatshewi mäss läks wiimati walitsusele õige hädaohtlikuks, kuna ta ju Moskwa ligidale kippus. Walitsusel oligi hirm ta eest. Pugatshewi pää pääle pandud maks tõsteti järk-järgult 250 rublast 2400 rubla pääle. Mitmed sõjawäed, kes ta wastu saadeti, saiwad lüüa; wiimati aga wõitis Wene wäe osawam kindral Peeter Panin ta ära; Pugatshew ise sattus wangi ja hukati ära, millega mäss kustus. Nii selles kui ka mõnes muus mässus oliwad isegi mitmet kõrged isikud osawõtmise pärast kahtluse all. Aga suure osawusega, terawa meelega ja wõimuga suutis Katarina kõik ta wastu plaanitud sepitsused tühjaks teha ja mässud jumbutada. Katarina I., Anna Iwanowna ning Elisabeth oliwad oma armu-alustel walitsust juhtida lasknud, aga Katarina hoidis ikka ülema juhatuse ja määramise-wõimu oma käes. Küll oli temalgi armu- ja usalduse-osalisi, keda ka tihti wahetati — nagu Orlowi wennased, Aleksei ja Georg, siis würst Panin, ja wiimati kõigist wägewam Potemkin; aga needgi seisiwad ikka Katarina juhi all, ega saanud omale kunagi niisugust mõju, kui Ludwig XV. armualustel Versailles selsamal ajal oli.

Katarina II. edendas mitmel ja mõjuwal moel Wenemaa sisemiste olude parandamist, millest edaspidi enam räägime. Aga ta suurem hool oli ometi wälimine politika. Ta tahtis Weneriiki nii lääne- kui lõuna poole laien-

dada, nii sellesgi Peeter I. rajatud rada jätkata. Ja seda püüet kergitas ning hõlbustas suurelt naabrimaade, s. o. Türgi, Poola ja Rootsi sellekordne nõrkus ja segased olud.

Türgi riik oli küll suur ja lai, kuna see kolmesse maailma-jaosse ulatas, aga selle rahwa sõjalik meel, waimustus ja tublidus, mis selle riigi oli loonud ja ruttu suureks teinud, oli nüüd ammugi tuimaks jäänud, ja riik niisugusesse lõtwusesse langenud, mis Idamaa rahwastele harilikult omane on. Sultanid elasiwad enamasti rahwast eraldatult oma naestekodades; janitsharid, enne waenlastele nii kardetud wäe-osa, oliwad nüüd ainult oma walitsejatele hädaohuks, kuna nad oma mõju walitsuse pääle kippusiwad awaldama. Ametnikkude juures oli salamaksu-wõtmine ja ülekohtune asja-ajamine üsna üleüldine, mille tõttu walitsuse olu koguni korratusesse oli sattunud; kaugemates riigiosades talitasiwad maawalitsejad — pashad — üsna oma käe pääl, walitsuse-määrusteşt mingit hoolimata. Pääle selle nõrgendas Türgi riiki wäga suurelt see asi, et riigis asuwad ristiusku elanikud, kelle arw walitsewa rahwa omast hästi suurem oli, riigile täitsa wõõraks, koguni waenulikeks jäiwad ning alati ainult sünnist juhust ootasiwad, mil end wabastada saaksiwad; nad oliwad ikka walmis waenulisi püüdeid oma walitsuse wastu toetama.

Kuid weel hoopis enam lagunenud olekus kui Türgimaa oli Poolariik, sest Türgis oli ometi nimepidigi riigil üks juhataja, kellel täis-wõim käes oli, aga Poolas oli see tuhandatesse kätesse laiali pillatud. Riigilised õigused oliwad ainult adelimeestel ja kõrgematel waimulikkudel, kes iga kahe aasta tagant riigipäewale kokku tuliwad, kus seadusi anti ja walitsuse tegewust järele waadati. Aga need riigipäewalised isandad oliwad oma iseseiswa wabaduse pääle nii uhked ja suureliseđ, et iga otsuse tegemiseks tingimata kõikide riigipäewa-liikmete nõuusolemist waja arwati olewat; ühe ainsa mehe „veto“ (keelan) sõna ütlemine wõis muude otsuse tühjaks teha, ja seda sündisgi alati. See oli kuulus n. n. liberum veto õigus, mida Poola ülimused oma wabaduse alusmüüriks pidasiwad, sest nende aru järele ei olnud wakal poolakal waja seda seadust täita, mida ta hääks kiitnud ei olnud. Sarnasel lool oli arusaadaw, et ühemeelelist otsust palju kunagi ei saadud teha, sest ikka leidus mõni jonnakas „veto“ ütleja. Tihti otsiti siis selleşt abi, et riigipäewa enamus „konföderatsioniks“ (ühteliitmiseks) kokku astus, ning siis wäewõimul oma soowi maksma pani. Tagajärg oli muidugi kodusõda, mis aegamööda üsna harilikuks nähtuseks sai. „Poolamaad walitseb anarhia“ (korralagedus) sai üsna lendsõnaks. Riigil oli küll ka ikka kuningas, keda 1572 a. saadik, mil Jagello sugu kustus, igakord riigipäewa koosolekul Wola lagendikul (Warssawi ligi) waliti[1]), aga selle wõim oli ikka pääle nõrgemaks jäänud. Ometi ilmus iga kord selle tühise auunime soowi-

1) Esimene walitud kuningas oli Prantsuse prints Heinrich (pärastine kuningas Heinrch III.), selle järele Siebenburi krahw Stephen Batory, kedi meie maa ajalooşt

jateks mitugi kandidaati (Saksi Augusti andis selle päraſt oma uſugi ära), ja igaüks pani oma poolt n. n. pacta conventa ehk töotuſed ette, mille järele walitſuſes lubas käia. Harlikult oli igal kandidaadil oma erakond taga, kes mõnikord juba walimiſel omawahel weriſelt kokku põrkaſiwad. Poola walitſuskord oli ſiis keſkaegſele järjele jäänud, riik oli adelimeeste wabariik, kus kuningas ainult nagu mõni preſident oli. (Riiki hüütigi ametlikult wabariigiks.) Muudes Europa riikides oli walitſejawõim, nagu kuulſime, piiramataks kaswanud, oli kõik muud wõimud ühte liitnud ja ſellega riigi wägewaks teinud, Poolas aga oli otſe wastandliſelt riigi wõim ikka enam killustatud, terwe riigikeha oli nagu hulgaks wäikeſteks oſadeks jagunenud, kes päälegi omawaheliſes riius elaſiwad, ſeſt iga adelimees (mõisnik) oli oma kohta õieti würſt. Mitmel wägewal adeliſugul oligi päriſelt oma jõjawägi, oma walitſejakoda, oma lipp ja oma politika-ajamine, mida alama adeli ſeaſt kogutud ſuurem ehk wähem erakond toetas.

Mujal Europa maades oli sõjawäekorraldus uuel ajal Orania Moritzi, Gustav Adolfi ja Friedrich II. ning muude ſuurte sõja-ülemate kaudu mõndapidi täienenud ja tublinenud; kaua aega oli ju jalawägi sõjawõimu tähtſamaks oſaks ja ſuurtükid ſelle mõjuwaks toeks. Selle wastu oli Poolal ainult ſarnane rüütlite-ratſawägi, nagu mujal Läänemaades keſk-aja laenuwalitſuſeliſed sõjawäed oliwad olnud. Poolas puuduſiwad ka kindluſed üsna, niiſama ſuurtükid, mida aga juba ſellel aastaſajal hädasti tarwiliſeks peeti.

Potemkin.

Niiſamuti oli uſuline mõttewiis alles keſk-aegſel järjel. Katoliku reaktſioni ajal oli jeſuiitide mõju Poolas wäga ſuureks kaswanud; ſee äratas ſääl uſuliſe ſallimatuſe, mis otſe ſiis weel kaswama kippus, kui ſee mujal juba kaduma hakkas. Riigiliſed õiguſed, mis muidugi pea ainult ühe ſeiſuſe päralt oliwad, lubati ſellegi juures üksi Rooma-katoliku uſulistele; muu-uſuliſed (Ewangeli ja Greeka-katoliku uſku), keda *dissidendid* hüüti, oliwad nendeſt ilma, ja päälegi makſiwad waljud ſeaduſed nende kohta.

Poolamaa oli ſiis oma täienemiſe käigus igapidi muuſt Europaſt palju

---

tunneme; ſiis tuliwad järgi mööda kolm Waſa ſugu kuningat, kelleſt eespool kuulſime, nende järele walitſes üks Mihael, ſiis tubli Johann Sobieski, mille järel Saksi kuurwürſt Auguſt waliti. Tõlk. täh.

maha jäänud, ja selleſt ta jõuetus õieti tuligi. Seſt maa suuruſe pooleſt oli riik lai küllalt, kuigi idapoolſed maakonnad juba Wenemaa kätte oliwad läinud, niisama Wäike-Wenemaa kasakad Poolaſt lahkunud ja Wene alla heitnud; ikkagi ulatas see Läänemereſt Mustamere ligi; ta elanikkude arw oli umbes 12 miljoni, nii siis enam kui kahe wõrra niipalju, kui Preisimaal Friedrich II. ajal. Aga täisõiguselised riigi elanikud oliwad, nagu öeldud, ainult adelisugu, kelle arwu umbes 800—900 tuhande hinge pääle loeti; kõik muud riigi elanikud, s. o. päris rahwas, elas suures rumaluſes ja teadmatuſes, ega hoolinud siis ka üleüldiſteſt asjadeſt ühtegi; see ei tunnistanudgi isamaad ega riiki omaks. Lääne-Europas oli ju keſk-aja lõpupoolel kodaniku-seisus adeli ja waimulikuseisuſe kõrwale riigi-olusse uueks aineks tekkinud ning uuel ajal suure hooga edenenud; kaubanduſe ja tööstuſe tõttu oli see sääl weel suurema tähtsuſe saanud ning mõjule jõudnud. Poolamaal aga ei saanud oma maa kodanikuseisust üleüldse sündida, seſt sääl seisis kõik kaubandus ja tööstus keſk-ajaſt pääle ainult juutide käes, keda aga põlati ja kellede tegewuſt adeli-isandad alandawaks arwasiwad. Talupojad oliwad küll mujalgi pärispõlwes olnud ja oliwad osalt weelgi, aga Poolas oli ka nende elukord weel waljem; talupoeg oli sääl oma wiletsa elu mõjul üsna nürimeelseks ja tuimaks jäänud. Poolas ei wõinud siis riik hädaohu puhul rahwalt midagi abi ega tuge saada; wäikearwuline ülimuste-kiht aga oli liiaks nõrk, üksi riiki alalhoidma, kui omakasu-nõudwad naabrid sellele otsa tegema tuliwad.

Ka Rootsimaal oli walitsus 18-mal aastasajal mõndapidi sarnaſt laadi kui Poolas, mille tõttu ka seda hõlpsalt ära wõita wõis.

Niisugustel asjaoludel on wäga arusaadaw, et Katarina II. politikasihiks nii Poola kui Türgi riigi lõpetamine sigines, ja ka Rootsimaa jagamiseſt (Wene ja Daani wahel) räägiti jne. — Wenemaa üksi ei saanud aga selles asjas wabalt talitada, seſt teised naabrid tahtsiwad muidugi ka saagist osa saada ja ühtlasi Wenemaa liig wägewaks-saamist takistada. Nii siis asus Wenemaa selle asja pärast elawamasse riigilisesse läbikäimisesse muude riikidega, nimelt Austria ja Preisimaaga. (Oma walitsuse algul, mil seitsmeaastane sõda alles käimas oli, hoidis Katarina küll neist asjadeſt eemale, kutsus Wene wäe koju ja oli sõjas erapooletu.) Poola küsimus puutus ligidalt ka Preisimaad, seſt üksi Wenemaale ei raatsinud Friedrich II. Poolamaad sugugi lubada, kuna tema ise ka neid Poola riigi maid walitses, mis Ida-Preisimaa ja Brandenburi wahel oliwad. Niisama pidasiwad Rootsimaa kohta käiwas küsimuses Preisi ja Daaniriigid Wenega läbirääkimisi. — Türklaste Europaſt wäljaajamist arwas Katarina kaunis kergeks asjaks. Türgi asemele plaanitses ta uut Greeka keisririiki seada, mis endise Bytsantsi riigi jätk oleks; selle walitsejaks aga oleks Wene suurwürst saanud, mille jaoks ta luba oma poja teisele pojale Konstantini nimeks pani ja sellel Greeka keelt jaskis õppida. Kuid siin oli jälle Austria ees, kes sugugi seda sallida ei

suutnud, et Wenemaa selle Idamaa-küsimuse oma jõuuga ja oma aru järele ära otsustaks, sest Wene wõimu ulatamine Balkani maadele puudutas ju tema kasusid. Ka tekkis riigimeeste keskel see arwamine elusse, mis kuni wiimaseni ajani Türgi riiki hinges on hoidnud, nimelt, et Türgi riigi olemas-olemine Europa riikide wõimu tasakaaluks tingimata tarwiline on. Arwamise järele awaldas selle mõtte kõige esiti kuulus Prantsuse riigimees Montesquieu (l. monteskjöö). Nii siis segasiwad ka Europa läänеriigidgi end Türgi ja Wene wahelistesse sõdadesse, kuigi weel ainult Türgi toetuseks, ähwardustega ja sõjawalmistustega, ning sellepärast osalt ei suutnud Katarina oma plaanisid Balkani maade kohta mitte täide saata. Selle wastu aga tehti Poolale täieline ots.

Kuulsime juba eespool, et waremaltgi wõõrad wõimud Poolale walitsejaid määrasiwad.

Karl XII. oli poolakatele Stanislaus Leczinski (l. lestshinski) kuningaks pääle sundinud, Wene wäehulkade hirmul waliti 1733 a. August III. kuningaks, ja kui see a. 1763 suri, soowitas Katarina ta järgmiseks oma endise hää sõbra, Poola mõisniku Stanislaus Poniatowski, kes kaua aega Peterburis Poola saadikuks olnud. Ja kuna walimisepaiga Wene püssitikud ümber piirasiwad, waliti tema, kuigi suur hulk walijaid wastu seisis. Sellest ajast pääle juhatasgi Poolamaa asja õieti juba Wene walitsus, sest keisrinna saadik würst Repnin talitas Warsawis ülem-käskijana ja määras nii kuningale kui riigipäewale eeskirju.

Sellega oli Poolamaa juba oma iseseiswuse kaotanud. Weel oleks täieline riigikorra muudatus hukatusest päästa wõinud, ja selle pääle hakati ka mõtlema, aga Preisi- ja Wenemaa oliwad selle kohta kokku leppinud, et nad sarnast muudatust takistawad. Selle wastu aga asus Katarina usuwabaduse eestkostjaks ja nõudis Poola dissidentile katoliklastega ühesuguseid õigusi, mida nõuet mujal Europas üleüldine arwamine rõõmuga terwitas. Hirmu sunnil wägewa keisrinna ees täitisgi riigipäew Katarina soowi, aga katoliku piiskopid seisiwad sellele waljusti wastu, mille pärast kaks nendest wangi wõeti ja Siberisse saadeti. See ajas katoliklased ärewusesse, nad astusiwad Bari linnas confõderatsioniks kokku (1768) ja asusiwad sõjariistadega Wene nõuetele wastu. Algas kodusõda, mille ajal Austria wäehulgad Galitsiasse ilmusiwad, preislased läänepoolsesse maadesse, wenelasi aga oli igal pool.

Nüüd aga ilmus ka Poolale wäljastpoolt aitaja ning toetaja: Prantsusemaa. Ludwig XV-ne muidu õige unine walitsus arwas seda kardetawaks, kui idapoolsed riigid Poola kulu pääl palju kaswawad, ja asus nüüd Poola eest seisma; Prantsuse walitsuse sala-asjaajana talitas südilt kindral Dumouriez (l. dümurjee), kes hiljem Prantsuse suure mässu ajal nii kuulsaks sai. Prantsuse kihutusel kuulutas ka Türgi sultan Wenemaale sõda, seda põhjuseks wõttes, et üks Wene kasakate salk poolakaid taga ajades korra üle Türgi piiri

oli tunginud ja nii erapooletust rikkunud. Aga selleſt ei tulnud Poolale abi ühtigi. Wene wäed wõitſiwad niihästi maal kui ka merel türklaſi kõwasti, ning juba hakati kartma, et terwe Türgimaa Wene kätte ſattub. Sääl ſiis astus oma kaſu kaitſeks Sakſa keiſer Jooſep II. — Maria Thereſia poeg, kelle ſee omale kaaswalitſejaks wõtnud — Wene wastu wälja ning ähwardas juba lauſa sõjaga. Kuid oma-tulu nõudel tuli nüüd Preiſi kuningas Friedrich II. ſeda takistama. Ta pööras Wene keisrinna tähelepanemiſe kõigepäält Poola asjade pääle ja ſoowitas, et ta Türgi üle ſaadud wõitude taſu oma ligemalt, Poolaſt, nõuaks; et Auſtriat nõuusse ſaada, peaks temalegi oſa antama, ja, teadagi, ei tohiks ka Preiſimaa ilma jääda. (Poolamaa jagamiſe mõtte ettetooja oli ſiis Friedrich II.) Eſiotſa ei meeldinud ſee plaan küll Katarinale, kuna ta terwet Poolamaad omale ſaada ſoowis, aga kui Auſtria sõjawäed juba Galitſiaſſe koguſiwad, andis ta järele. Nii ſiis paniwad Wene keisrinna Katarina II., Preiſi kuningas Friedrich II. ja Auſtria walitſeja Maria Thereſia eſimeſe Poolamaa jagamiſe toime 1772 a. Oma teo põhjuſeks ſeletaſiwad jagajad: Nad tahta alaliſt riidu ja werewalamiſt Poolas takistada ja ſääl rahu tagaſi tuua, mille jaoks waja olnud mõnda Poola maakonda omale wõtta, mis „wanade ja ſeadusliste õiguste järele“ nende päralt olewatgi. Poola riik oli wastupanemiſeks üsna jõuetu; asja ilustuſeks ſunniti weel riigipäewa, jagamiſt oma poolt hääks kiitma. Nii ſiis wõttis Wenemaa Poolalt omale idapoolſed Leedu maakonnad, Preiſi riik 300 aasta eeſt Poolale ſaanud Lääne-Preiſimaa (pääle Danzigi ja Thorni linna), ja Auſtriale anti ſuur oſa Galitſiaſt.

Kaks aastat hiljemini (1774) tehti ka Türgiga rahu, milles Wenemaa mitmed kindluſed omale ſai, pääle muude Aſowi ja Taganrogi, mis mõni aeg ju Peeter I. käes oli olnud. Ja ühtlaſi ſunniti Türgi ſultani, Krimmi tatarlaste khaaniriiki (mille üle ſultan wiimaſel ajal kaitsjaks oli), iſeſeiswaks tunnistama. Kuid ſee iſeſeiswus oli Krimmile koguni petlik, kuna Wenemaa nüüd ſelle warjul neid Mustamere rannamaid omale nõutama hakkas. Selleks ſaadeti ſinna oſawad asja-ajajad, jagati kingituſi, tarwitati ähwarduſigi, ja loo lõpp oli, et khaan walitſuſeſt lahkus ja oma riigi Wenemaale jättis, mille taſuks omale elamiſeraha (paiuki) ſai.

Türgiga aga tuli pea teine ſõda (1787 a.), ſeſt Katarina II. ja Jooſep II. oliwad oma kokkuſaamiſel 1786 a. ſelle riigi jagamiſe kohta kokku leppinud ja tõttaſiwad nüüd mõtet teoks tegema; Türgimaa oma poolt otſis aga ka ſõda, et Wenemaale Krimmi ärawõtmiſe eeſt kätte maksta. Tõesti wõitſiwad ſelles sõjas ühendatud Wene ja Auſtria wäed. Türgi üle ſaadi ſuuri wõituſid, aga Türgi riik jäi alles, ſeſt tal oli ikkagi wastupanekuks jõudu, ja päälegi aſuſiwad Preiſi-, Ingliſe- ja Hollandimaa ſeda kaitsma; wiimati jättis Auſtria sõja järele, mille päraſt ka Wenemaa 1792 a. Türgiga rahu tegi, kui Dnjepri jõe alumine jooks nende riikide piiriks ſeati. — Sõjawäge ſai nendes sõdades

otsatuste hukka, sest võitlustes ja tormijooksudes ei hoolitud meeste kahjust midagi; pääle selle surmasiwad halb hoolitsus, kehwa toitmine ja alalised tõbed sõjamehi rängasti. Nimelt Potemkin, kes teises Türgi sõjas wäe ülemjuhataja oli, ei pannud wõidusaamise soowil kunagi kaotust palju tähele. Kõige werisem sündmus oli küll tähtsa Otschakowi kindluse ärawõitmine jõulukuul 1788 a., kibeda külmaga. Wene sõjawägi oli mitu kuud seda ümber piiranud, toidumoon ja küttekraam oli juba päris otsas, aga taganeda ei tahetud, mille pärast meeleheitele aetud sõjamehed tormijooksuks luba palusiwad. Potemkin oli nõuus, kuigi koledat kahju ette nägi; selles hulljulges ettewõttes woolas siis weri jõena; kindluse wallikraawid saiwad langenute kehadest täis; kui linn wiimaks wõidetud oli, surmas wihahoosse sattunud sõjawägi palju linna-elanikke ära. Potemkin, kes tormijooksu ajal sõjameeste taga püssikuuli-maa kauguselt põlwitades oli palunud, sai Peterburisse tagasi tulles palgaks kalli mõõga, teemantidega ehitud Georgi-ordo risti ja weel 6 miljoni rubla raha.

Taddeus Kosciusko.

Kuna nüüd Wenemaal Türgiga tegemist oli, tekkis Poolas elaw liikumine oma riigi hädaohtliku oleku parandamiseks. Sest 1772 a. sündmuste mõjul märkasiwad poolakad nüüd küll, missuguseid püüdeb naabritel nende kohta oliwad. 1791. a. riigipäewal walimistas siis uuenduse püüdja, n. n. „isamaa sõprade", erakond uue põhjusseaduse, milles kuningatroon päritawaks seati, et igawesed walimisetülid kaotsiwad; häwitaw „liberum veto" õigus lõpetati ära, walitsew wõim jagati ühetasaselt kuninga ja riigipäewa wahel, mille juures nüüd ka kodanikkudele riigilised õigused anti. Aga isegi nii kardetawal ajal ei osanud Poola adelimehed neid tungiwalt tarwis olewaid paranduśi ühemeelselt wastu wõtta; isamaa päästmise püüegi muutus nendel erakonna-asjaks. „Isa-maa sõprade" erakond walis siis otsustamiseks selle aja, mil wastasteśt mõningad lihawõtte-pühade ees (1692 a.) kodu läksiwad, tõiwad siis oma plaani ette ja tegiwadgi seaduseks; kuningasgi kiitis selle hääks ja riigipäew oli nõuus. Selle järele walitses Warssawis üleüldine waimustus; hõisati ja peeti piduśid. Sest nüüd arwati Poolamaa päästetud olewat.

Aga see rõõm oli petlik, sest peagi ilmus adelimeeste seas suur hulk sääraseid, kes arwasiwad, et uus walitsusekord kõrgeks kiidetud „Poola waba-

dusele" otsa teeb, ning siis sellele wihaselt wastu astusiwad. Nad heitsiwad selleks „konföderatsioniks" kokku ja palusiwad koguni Wene keisrinnalt omale abi, senist riigikorda kaitsma. Seda tegi Katarina muidugi suure häämeelega, ja kohe saatis ka Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I. oma sõjawäed Poolasse, ehk küll see kuningas wähe aega warem Poolaga lepingu oli teinud ja säälseid uuendusi toetada tõotanud. Oma abi eest tasuks wõtsiwad mõlemad muidugi jälle suured Poolamaa osad omale; öeldi, et hädasti waja olla Poola riiki pisendada, kuna hädaohtline jakobinide siht (Prantsusemaal lahti läinud mässuwaim) sinna maad olla leidnud. Nii siis sündis (1793) teine Poolamaa jagamine, mille järele Wenemaa Podolia, Minski jne. kubermangud omale sai, Preisimaa jälle wiimased Lääne-Preisimaa osad Danzigi ja Thorniga ning Suur-Poola maast hulk, üsna Warssawi wärawate ette. (Austria jäi seekord asjast eemale). Jagamisele nõuti aga weel Poola riigipäewa poolt kinnitamist, mis nüüd Grodno linna kokku tuli. Koosoleku hoone ümber seisiwad Wene sõjameheд; riigipäewalised istusiwad terwe päewa ja öö paigalt liikumata ja sõna lausumata. Wiimati, teisel hommikul kell 3, lõpetas juhataja waikimist ja küsis, kas koosolek lubab, et seks wolitud mehed ettepandud plaani kohta otsust teha wõiksiwad. Kuid keegi ei wastanud sellegi küsimise pääle, wiimati lausus üks ometi selle sõna, et „waitolemine on seesama, mis hääkskiitmine; ja selle järele läksiwad kõik koosolejad nuttes ära. See oli kuulus „tumm koosolek", 23. sept. 1793 a. — Sel korral wõeti Poolalt 4553 ruutpenikoormat maad ja umbes 13 miljoni elanikka ära; järele jäi waewalt kolmandik endisest riigist.

Selle löögi järele ärkas nüüd Poolas püüe, oma isamaad kaitsta, ning päästmise-püüde etteotsa asus nüüd auus ja südi, waimustatud meelega sõjalane, Taddeus Kosciusko (l. kostshjusko). Kuid tema tegewus tõi ainult Poolale wiimase lõpu kätte. Ta suutis omale küll 4000 mehelise sõjawäe koguda, aga sellel ei olnud suurtükka, kõigil sõjameestel mitte mõõkagi. Siisgi saiwad poolakad mõne wõidu. Aga kui kange Suworow sõjawäljale ilmus, siis wõideti Kosciusko ära, wõeti wangi ja wiidi Wenemaale. Warssaw sattus Suworowi kätte, ja nüüd jagati Poolamaa kolmandat korda ning täiesti ära (1792). Seekord wõttis Wenemaa suurema osa, nimelt järelejäänud Leedumaa osa ja Kuramaa (umbes 2000 ruutpenikoormat maad ja $1^1/_3$ miljoni inimest), Preisimaale sai Warssawi linn ühes maaga Njemeni jõe kesk jooksu ümber (1000 ruutpenik. ja 900,000 elanikku), Austria osaks arwati wana päälinn Krakowa ühes ülejäänud Galitsiamaaga (830 ruutp. ja üle miljoni inimesega). Kuningas Stanislaus, kelle mõju asjade käigu kohta koguni wähene olnud, pidi nüüd muidugi kroonist lahkuma; tasuks sai Wene keisrinnalt paiuki, mille järele Peterburi elama asus. — Kolm korda pääle jagamise saatsiwad nimetatud kolm riiki kuulutuse wälja, milles seletasiwad, et nad rahu-armastuse pärast ja oma alamate tulu silmas pidades Poolamaa jaotamise otsuseks teinud.

Poolariigi hävitamine oli 18. aastasaja riigilise omatulu=nõude tagaajamise sihi viimane ja kõige wägiwaldsem tegu. Würstide wõimuhimu ja maadewõitmise tung, mis nii mitmed päranduseşõjad oli sütitanud, sammuti südameta talitaw riigitarkus, mis igakordse tuju järele maid jaganud ja ühe rahwa liikmeid mitmeks killutanud, kord ühe, kord teise walitseja alla lükates, saatis lõpuks lood nii kaugele, et koguni terwe suur riik maakaardilt maha pühiti, s. o. suure rahwa iseseiswus kaotati. Niisugune meelewaldne talitus oli nii wäga üleüldisesse mõttewiisisse juurdunud, et Poolamaa lõhkumist mingiks iseäralduseks ei arwatudgi; see ei äratanud kusagil kaastundmust, ega läinud keegi riik ega riigiwalitseja seda ülekohut tõsiselt keelama. Ainult Maria Theresia tundis selle juures nagu südametunnistuse=etteheidet ja näitab, et sel kombel maade omandamine tema wagale ja tundlikule meelele natuke walugi tõi. (Jagamise=lepingut allakirjutades olla ta õhates lausunud: „Küll tulewad põlwed, kes selle teo üle kohut mõistawad.") Friedrich II. aga pilkas Austria walitsejat öeldes: „Ta nuttis ja wõttis." Preisi kuningas näis arwawat, et hästi suurel mõõdul wõtmise tõttu sündmata tegu pehmemaks saab ja süü wähemaks jääb. Ja Poola ajast ja arust läinud riigikord ning rahwa omawaheline riid tegi nende riigilise iseseiswuse hävitamise öieti hõlpsaks.

XXVII.

Rootsi- ja Soomemaa Põhja-sõja järele. — Gustav III.

Isewalitsus kaotatakse ära. — Uus riigikord. — Arvid Horni tegewus. — Kübarad ja mütsid. — Sõja walmistus Wenemaa wastu. — Soomemaa halb seisukord. — Lappeenranna lahing. — Soomemaa sattub Wene alla. — Rootsimaa nõrkus. — Mütsierakond saab walitsema. — Rootsi riigile walmistatakse otsa. — Gustav III. saab troonile; riigipööre. — Uus riigikord 1772. a. — Parandused. — Gustav III-da koja-elu. — Rahulolematus ja wastuseisk. — Soomemaad tahetakse Rootsist lahutada. — Iseseiswuse erakond. — Sõda Wenemaaga. — Anjala leping. — Sõja lõpp. — Gustav III. surm.

Pikalise ja kurnawa Põhja-sõja kaudu oli Rootsimaa oma wägewa riigilise seisukoha kaotanud. Suurema osa ta wõidetud maadest oli Wenemaa omale wõtnud, ja weel suure tüki Soomemaadgi, mis niiwiisi kahe riigi wahel ära jagati. Riisugusele äkilisele tähtsuse- ja wõimu-alanemisele oli Rootsimaad selle isewalitsuslik riigikord saatnud. Seda tunti üleüldiselt, ja seepärast kaotati siis isewalitsus Karl XII. surma järele ära. Kuid nüüd nindi jälle teistpidi liialdusele. Kuningawõimu kitsendati ülearu, walitsuse juhatus jäi täitsa riigi seisustekogu wõi õigemini seisustekogus wõimul olewa erakonna kätte.

Karl XII. suri ilma pärijata. Ta ei olnud troonipärimise kohta midagi määranud, ja sellepärast walis riigipäew uue walitseja. Ta kutsus selleks kadunud kuninga noorema õe, Ulrika Eleonora (1719). Kuid see pidi troonile tõustes walitsuselise ülema-wõimu (suvereeniteedi) käest ära andma, sest see öeldi nüüd rahwa (kes oma wõimu walitud saadikute kaudu tarwitas) päralt olewat. Aga järgmisel aastal, kui Ulrika Eleonora walitsuse oma abikaasale, Hessi printsile Friedrich'ile andis, kitsendati kuningawõimu weelgi uue riigikorra kaudu, mida ka uus kuningas pidi hääks kiitma. Rootsimaa oli nüüd õieti wabariik, sest kõik wõim seisis riigipäewa käes, mis korralikult iga kolme aasta

tagant kokku tuli. Sääl otsustati seaduseandmise, maksude, sõja ja rahu asjade kohta, ka kõik muud tähtsamad asjad wiidi riigipäewa ette. Seisusest oli muidugi adelil kõige suurem mõju, talupoegadel aga kõige wähem; nii waliti riigipäewa tähtsamatesse kommisjonidesse ikka rohkesti adelimehi, kuna talupoegi sinna jugugi ei wõetud. Riiginõukogu pidi oma tegewusest riigipäewal aru andma; seda kõige kõrgemat ametikohta hakati siis nüüd nagu mõneks riigipäewa poolt seatud asjaajaja-koguks pidama. Kuningas oli ainult nõukogu juhataja, kus temal otsuse tegemise juures kaks häält oli; selles seisisgi walitseja suurem wõim. — Niisugune riigikord oli sellepoolest tähtjas, et niiwiisi riigipäewa tegewus ja korraldus suurelt kosus ja täienes, iseäranis kommisjonide korraldus ja nende talitus, mis nüüd ikka üleüldisemalt tarwitusele wõeti. Aga nagu ikka wabariiklise walitsusekorraga lugu on, nii oli ka Rootsi selleaegne walitsus nõrk ja lõdew; riik sattus erakonna-tülidesse ja sellega hakkasiwad wõõrad riigid end Rootsi riigi asjadesse segama. Soomemaa kohta oli niisugusel riigikorral weel see suur halbtus, et Soomest saadetud riigipäewa-saadikute arw koguni wäike oli, ning nii nende hääl riigipäewal suurt midagi ei mõjunud. Soomemaast hoolis walitsus sel ajal üleüldse wäga wähe.

See n. n. „wabaduse-aja“ alguspool oli ometi Rootsimaale wõrdlusilkult kannis õnneline, kuna siis osaw riigimees, parun Arvid Horn (soomlane), walitsuse asju juhtis. Ta hoolitses selle eest, et riigis rahu walitseks ja riik muude mõju alla ei sattuks; kuid kõige päält arwas ta tarwiliseks maa ja rahwa waranduselist seisukorda tõsta. Endine merkantiline mõttewiis (waata päät. XIX) maksis rahwamajanduse asjus Europas weel üleüldiselt ja selle järele talitas ka Rootsi walitsus. Nagu teada, oli selle korralduse eesmärgiks see, et riigile hästi rohkesti raha sisse tuleks ja sellepärast püüti kaubanduse kaudu wäljamaalt enam raha saada, kui wõõra kauba eest sinna wiidi; kõrgete kaitsetollidega taheti wäljamaa kaupade sissetoomist takistada. Nagu eespool kuulsime, pidas walitsus selle eest suurt hoolt, et kaubandus tema seatud korralduse järele pidi käima. Tööstuse edendamiseks oli waja oma maad muude maade tööstuse-saaduste kohta iseseiswusele tõsta, mille jaoks nüüd igasuguseid wabriku-ettewõtteid soetama ja toetama hakati; willase-, puuwillase- ja siidi-riide walmistamiseks asutati mitmesse paika wabrikuid, niisama suhkru- ja rauawabrikuid jne. Nende ettewõtete jaoks andis walitsus rohkesti abirahasid. Isegi wõõramaade taimi katsuti oma riigis harima hakata, nagu tubakat ja mõnesuguseid wärwitaimi; ka kartohwli-kaswatamine sai sel ajal alguse; selle wastu jäi naeriste pidamine, mis seni ajani tähtsam juurewili oli olnud, nüüd kõrwale.

Selle aja rahulistest tegudest on tähtsam 1734. a. riigipäewal kinnitatud Rootsi riigi kodanline (tsiwil) seadus, mis suuremalt osalt weel praegugi Soomes maksew on; 1759. a. tõlgiti see ka Soome keelde. Muidu ei hoolinud walitsus suuremat Soome keele õigustest; Põhja-sõja järele oligi Rootsi keel Soomes hoopis suuremale wõimule saanud, sest suur osa

ametnikkusid oli kauasel waenu=ajal Rootsis olles oma rahwusest ja keelest wöördunud.

Pea aga tekkis nurin riigipäewa tegewuse kohta; ei lepitud Horniga ega tema juhil olewa walitsusesihiga, waid püüti neid laita. Hakati rahwast taga kihutama; koosolekuid peeti, kus könedes walitsust teotati; ajutati kooskäigupaikasid (klubesid); pilke= ja laimulaulusid laotati rahwa sekka laiali, isegi kantslitelt kuuldi selle sihilist könet. Horni ja ta sõpruskonda süüdistati, et nad unised ja lohakad olla, ega Rootsi riigi auust ning mõjust ei hoolida. Neid hakati siis „öömütsi=kandjateks" hüüdma, millest hiljemini sellele erakonnale mütsimeeste nimi jäigi; wastanikud aga nimetasiwad end kübarameestelks, sest et nad, selle wabaduse märgiga pääs, walmis olewat, waenlase wastu astuma. Kübaramehed nnistasiwad endisest Rootsi suurusе=ajast, mida nad jälle tagasi tuua tahtsiwad; kuid selle juures ei pannud nad Rootsi nõrgestatud seisukohta ja Wenemaa paisuwat wõimu tähele. Nad mõtlesiwad wenelasi hõlpsalt wõita ja neilt kaotatud maid tagasi wõtta wõima. 1738. a. saigi see erakond walimistel wõidule, mille järelduse=l Horn ametist lahkus ja wastu=erakonna juhataja Karl Gyllenborg tema asemele astus. Kuue riiginõuuniku wastu tõsteti kaebtus halwa wälimise politika juhtimise pärast, ja nad lasti ametist lahti.

Kohe selle järel ilmus walitsuses teine siht nähtawale: hakati sõja wastu walmistama. Türgimaale, mis sel ajal Wenemaaga sõjas oli, saadati major Sinclair lepingut tegema. Teel tapeti mees ära, mida tegu Wene walitsuse süüks arwati. Kõik see äritas rahwa meeli Wenemaa wastu wihale. Ka Prantsuse walitsus, kellega kübaramehed sõbrustasiwad, kihutas Rootsi sõjameelsust Wenemaa wastu weel omalt poolt taga. Nii siis hakati juba, 1739. a. Soomemaale sõjawäge saatma.

Soomes oli kübarameestel ainult adelisеisuses rohkesti poolehoidjaid, muude seisuste saadikud olиwad pea kõik mütsi=erakonnas ja need seisiwad sõja wastu, kuna ette näha oli, et Soomemaa sõja ajal jälle waenlaste tallata jääb. Wiimse sõja haawad, mille tõttu Soome rahwa=arw 275,000 hinge pääle kokku oli sulanud, ei olnud sugugi weel paranenud, kuna waheajal ka mitmed ikalduse=aastad olиwad olnud; maaharimine ei olnud endisele järjele jõudnud tõusta ja ka linnad, millest mitmed sõja ajal olиwad sootumaks ära häwitatud, ei olnud weel kosuma saanud. Nii ei suutnud Soome linnad oma laewadega wäljamaadelt kaupa tuua, mille tõttu kaupade, nimelt soola hind wäga kalliks läks. Üleüldine arwamine oli Soomes siis sõja wastu, sest siin ei loodetud enam Rootsi walitsuse wõimu pääle nagu wiimses sõjas Karl XII. pääle oli loodetud. Aga kehw Rootsi walitsus kuulutas ometi kergemeelselt, ilma tarwiliste walmistusteta 1741 a. Wenemaale sõda.

Kuna küll Rootsimaa sõja algaja oli, ei osanud ta ometi oma poolt pääle

tungida, waid Wene wäehulgad töttasiwad augusti-kuul 1741. a. kahe wälja-maa sõjaülema juhatusel üle piiri ja kippusiwad Lappeenranna pääle, mis siis kindlustatud koht oli. Siin sündis lahing, milles Rootsi sõjawägi lüüa sai ja sõjawäe-juhataja Wrangel wangi langes. Wene wägi läks küll selle järele jälle üle piiri oma maale tagasi; ja Rootsis trööstiti end sellega, et Wene wõim lahingus palju suurem olnud ja seepärast sõjawäe auu ikka päästetud, olla. Rootsi sõjawäe ülemaks juhatajaks nimetati nüüd Löwenhaupt. See tuli alles Lappeenranna kaotuse järele Soomesse ja wiis siis oma sõjawäe otsekohe Peterburi poole. Ta tahtis nimelt oma pääletungimisega Wenemaal, kus siis alaealise keisri Joan VI. ajal olud käärimas oliwad, riigipööret korda saata ja Elisabethi troonile aidata, kellest loodeti, et ta Rootsilt saadud maad jälle tagasi annab. Rootsi sõjawäe liginemine tegigi Peterburis kohutust, ja seda olukorda oma kasuks tarwitades wõis Elisabeth hõlpsasti Wene troonile astuda (waata eelmine päät.) Aga maade tagasi-andmisest Rootsile ei teinud uus wa-litseja juttugi, andis ainult Löwenhauptile umbkaudu lubamisi, millega teda nii meelitas, et ta enam edasi ei tunginud, waid waherahu tegi.

Aga kui Elisabethi seisukoht troonil kindlaks sai, ei olnud lubamise täit-misest kõnetgi. Seepärast algas 1742. a. kewadel sõda uuesti. Rootsi sõja-wäe kehw juhataja, Löwenhaupt, ei usaldanudgi nüüd wastu hakata, waid laskis sõjawäel taganeda, kuni ta wiimati ära kutsuti. Rootsi sõjawäes oli igast asjast puudus; köik korrapidamine oli kadunud, ohwitserid ei hoolinud oma kohus-test, waid läksiwad hulgana sõjaleerist ära Stokholmi riigipäewale; sõja-mehed tegiwad nende eeskuju järele ja iga ööse kargas neid sadade kaupa wäe juurest ära. Wiimati lõppes taganemine sellega, et terwe Rotsi sõjawägi, umbes 11,000 meest, 24. aug. 1742. a. Helsingi juures end Wene wangi andis.

Selle järele sattus terwe Soomemaa ilma wastupanemata uuesti Wene wõimu alla, nagu ta Põhja-sõjas 8 aastat oli olnud. Ka nüüdgi sai maa ja rahwas palju kannatada, aga ammugi mitte sel mõõdul, kui esimesel korral, sest nüüd kestis see aeg ainult ühe aasta. 1743. a. tehti Turus rahu, milles Wene keisrinna suurema osa Soomemaad Rootsile tagasi andis, kuid idapoolne osa Soomest kuni Kymi-jõeni, Sawonlinna ja Lappeenranna kindlustega, jäi Wene-maale. Sellest sõjast tulnud sisemine kahju oli hoopis suurem, kui wälimine, sest see näitas üliselgesti Rootsi riigi nõrka olekut, saatis selle sõjawägedele häbi ja nõrgestas Soome rahwuslist seisukohta ikka enam. Rootsimaa wõimetus oli nii suur, et Rootsi walitsus rahutegemise järele Wene sõjawäge Rootsisse Daanimaa wastu sõtta palus tulla. Nii seisis 12,000 Wene sõjameest 1743. ja 1744. a. talwel Rootsimaal.

Kübarameeste meelne walitsus, kes nii kergemeelselt sõda oli alustanud, lükkas aga köige süü sõjaülemate pääle. Need anti sõja kohtu kätte, ja see mõistis Löwenhaupti ja Buddenbrocki surma. Kuid ikkagi oli pahameel walitsuse wastu

üleüldine, ja kübara-erakond oleks peaaegu oma wõimu kaotanud, kui mitte Wene walitsuse liig suureks paisunud nõudmised ja kõrkus nendele toeks ei oleks tulnud.

Rootsi riigipäew oli troonipärijaks Wene keisrinna soowi järele Holstein-Gottorpi soost hertsogi Adolf Friedrich'i walinud, selles lootuses, et siis Wenemaa käest paremad rahutingimised saab. Keisrinna Elisabeth tahtis jälle uue troonipärija kaudu omale Rootsi walitsuse kohta suuremat mõju saada. Wene saadik Stokholmis, von Korff, talitasgi nii upsakalt ja omawõimukalt, et see üleüldist pahandust äratas. Ta tõi kroonprintsile keisrinna Elisabethi nimel kirjutatud kirja, kus temale tänuwõlga Wenemaa wastu meelde tuletati ja ähwardates hoiatati, niisuguseid nõuuandmisi tähelepanemast, mis mõlemate riikide wahelist hääd olekut wõiks takistada. Pääle selle tarwitas Wene saadik (1746) algawal riigipäewal 850,000 taalrit riigipäewa-meeste häälte ostmiseks. Kombeks oli saanud, et wõõrad riigid riigipäewal asjamehi pidasiwad, kes sääl oma sihtide kasuks hääli ostsiwad, ja niisugust häälte müümist hakkasiwad nimelt noored adelimehed, kes üksteise wõidu riigipäewale kippusiwad, päris korraliseks tuluhallikaks pidama. Kuna Wenemaa oma sõbralist mütsierakonda raha abiga toetas, jagas Prantsuse saadik kübara-erakonna kasuks 1747—1747. a. riigipäewal 1 miljon wasktaalrit. Nii kaswas Rootsis kombeline nurjatus suurel mõõdul, ja isamaaline waim näis sääl peatselt üsna kadunud olewat.

Kuid kõigist wastu-erakonna püüetest ja Wene rahajagamisest hoolimata saiwad kübaramehed walimistel ometi wõidule. Tähtsamaks põhjuseks oli selleks wist küll see, et kroonprints nende nõuusse heitis.

Kübarameeste walitsus kestis 1765. aastani; siis aga tegi õnnetu sõda, mille nad Preisimaa wastu tõstsiwad (waata päätükk XXV.), nende wõimule lõpu. Nad oliwad rahu ajal riigi raha rohkel käel kulutanud, iseäranis töösstuse ettewõtete toetamiseks, mida aga suuremalt jaolt oma erakondlastele jagasiwad; sõda aga saatis riigi raha-asjad niisugusele järjele, et walitsus neist enam jagu ei saanud; paberiraha oli liig palju liikuma pandud, ja walitsus ei suutnud seda enam õiges wäärtuses tagasi lunastada. Kõige selle tõttu läks walitsuse wõim mütsimeeste kätte, aga ka need ei osanud kimbatusest wälja saada, sest nad oliwad jälle liig kokkuhoidlikud: töösstusele antawad abirahad kaotati üsna ära, mille mõjul mitmed wabrikud kinni jäiwad, riigipangast ei antud enam uusi laenusid, waid hakati wanu wõlgasidgi tagasi pärima, et seega paberiraha wähendada, mida wähehaawal tagasi lunastada mõeldi. Aga selle sihi tagajärg oli, et liikumas olew raha wäga wähesks jäi, ning töösstuse ja ka kaubanduse kängu pani. Selle pärast tekkis ka mütsimeeste walitsuse wastu laialine pahameel ja rahulolemataus, ja kui kuningas riigipõukogu nõudel riigipäewa 1769. a. kokku kutsus, oli enamus jälle kübarameeste käes. Kuid üleüldiselt

hakati ära tundma ja arusaama, et õieti ükspuhas oli, kumma erakonna käes võim seisis — halbtuse põhjus oli riigikorra eneses juures.

Rootsi „wabaduse-aja" walitsus oli niisama lõdew ja jõuetu, nagu eesolewas päätükis Poolamaast kuulsime; niisamasugune omakasu-püüe ja kombeline nurjatus oli ka sääl võimule saanud, ja sarnane saatus ähwardas ka Rootsimaad. 1764. a., mil Katarina II. ja Friedrich II. Poolamaa kohta kokku leppisiwad, tegiwad nad omawahel ka selle kindlaks, et Rootsis selleaegne riigikord alles pidi jääma, ja 1769. a. lubasiwad nad oma sõjawäge Rootsimaale saata, kui sääl riigikorda muutma hakatakse. Juba peeti koguni Rootsi riigi jagamise kohta nõuu, kuna ka Daanimaa sellesse lepingusse ühines. Rootsi riigi lõpp nähti tõepoolest tulemas olewat.

Gustav III.

Ainult kindlam ja laiem kuningawõim wõis weel riiki päästa. Kuningas Adolf Friedrich — õigemini küll ta abikaasa Lowiisa Ulrika — oli juba riigipäewa ja nõuukogu wõimu wähendada püüdnud, kuid see ei õnnestanud. Aga kui nende poeg Gustav III. 1771-sel aastal walitsema hakkas, wõis ta selle lõdwa riigikorra kaunis kergesti ümber lükata ja sellega n.n. „wabaduse-aja" Rootsis lõpetada. Gustav oli noor, ilus, meeldiwa olekuga ja kõnekas mees, päälegi kaua aja tagant jälle kord kodumaal sündinud walitseja, mille tõttu tema nii kardetawa ettewõtte kallale wõis asuda ja seda ka korda saata. Küll nähti Gustavi juures tihti auu-, kuulsuse- ja hiilguse-himu, aga temal oli ka rohkesti tõsise ja tulusa tegewuse püüet ja isamaa-armastust. Ja isamaa päästmine selleşt hädaohtlikust olekust oligi kohe kuningaks saades ta esimene mõte. Ta onu, Preisi kuningas Friedrich II., kellele õepoja püüded kardetawad tundusiwad, hoiatas teda küll, et ta mitte riigikorda muutma ei hakkaks; selle wastu aga lubas Prantsuse walitsus temale abi anda, sest Prantsusemaa püüdis Rootsi riiki alles hoida,

tarwiliſeks wastukaaluks ikka enam läänepoole kippuwale Wenemaale. Seni oliwad prantslaſed Wene waenuliſt kübara-erakonda toetanud, aga nüüd märkaſiwad nad, et kui erakonna-walitſus weel edaſi kestaks, ſiis Rootſi riik otſas on.

Iſa ſurma korral oli noor kuningas Pariſis. Kohe ruttas ta kodumaale, wandus ſääl riigikorrale truuduſt, ja laskis end kroonida. Kuna riigipäew parajasti koos oli ja erakonna-waen ſääl endiſel moel leegitſes, nõudis noor kuningas rahwa ſaadikutelt tüli lõpetamiſt ja ühemeele pidamiſt. Kuid ſelleſt ei hoolitud ühtegi. Siis hakkas Gustav III. kohe riigikorra muutmiſt walmiſtama, milleks mitmed temale tungiwalt nõuu andſiwad. Tehti ſiis plaaniſid ja katſuti ſõjawäge päälinna koguda. Aga aſi tuli ilmſiks ja ſellega ſattus kuningas hädaohuſſe, ſeſt riigipäew tahtis teda wangi wõtta. Kuid Gustav astus nüüd omapoolt julgesti ette. 19. aug. 1772 a. kogus ta ſalga ohwitſeriſi kuningakoja õue pääle ja pidas ſääl neile hiilgawa kõne, milles iſamaa hädaohtlikku olekut ſeletas ja lõpuks hüüdis: Kas tahate minu järel käia, nagu teie eſi-iſad Gustav Waſa ja Gustav Adolf'i järele on käinud, ſiis panen ma oma elu iſamaa pääſtmiſeks kaalu pääle.“ Ohwitſerid oliwad nõuus, ſõjamehed hüüdſiwad: „Elagu kuningas!“ Ja kui ſiis noor walitſeja oma kaaskonnaga läbi linna ratſutas, awaldas rahwahulk rõõmuhüüetega tema teo kohta oma hääkskiitmiſt. Nüüd ei uſaldanud ka riigipäew enam wastu ſeiſta; ainult mõned ägedamad erakonna-mehed põgeneſiwad ja mõningad wõeti ka wangi.

21. augustil kutſuti riigipäew kuninga troniſaali kokku, kuhu Gustav kuninglikuis riides ilmus. Sääl luges ta oma walmiſtatud uue riigikorra ette, mille riigipäew tõrkumata wastu wõttis. See riigikord — mis ſelleſt ajaſt pääle ka Soomemaa põhjuſſeaduſeks jäi — tegi riigi-nõunikogu mõju üsna tühiſeks; ſee oli edaspidi ainult kuningale wastutaw ja kuningas wõis ſelle arwamiſt ſiis küſida, mil ſeda waja arwas olewat; riigipäewa mõju jälle wähenes ſuurelt ſelle läbi, et kuningas ſeda ſiis kokku kutſuda wõis, kui ſeda iſe ſoowis.

Umbes 19 aastat oli ſelle järele rahwa ja kuninga wahekord hää ja ſelle aja ſees ſündiſiwad Soomesgi mitmed tähtſad paranduſed: Waaſaſſe ſeati uus õuekohus, mõned uued linnad aſutati (nimelt Tampere); ſeniſed 4 Soome lääni (kubermangu) jagati 6-eks. Põlluharimiſe edenemiſeks ſeati „ſuur jagamiſe-kord,“ mille ſihiks oli, taludele ſeniſeid küla ühiſeid karja- ja metſamaid kätte jagada; igale talule anti ta wäärtuſe (mantali) järele määratud oſa karjamaad ja metſa; ülejäänud „peramaad“ wõttis kroonn omale ja jagas need jälle uuesti aſutajale harimiſeks. Niiwiiſi ſündis Põhjamaal, Häme ja Kuopio läänis palju uuſi aſupaikaſid; kuniuga ütlemiſe järele oli 1786. a. Soomes ühtekokku umbes 2000 nut talu tekkinud. Mitmes kohas äratas aga ſee jagamine nurinat, ſeſt talude omanikud arwaſiwad omale „peramaade“ käeſt wõtmiſe läbi ülekohut ſündiwat; nimelt ſawolaſed, kes oma

laiades metsades laialt kütist ja söördu põletama oliwad harjunud, pahandasiwad wäga ja nõudsiwad mõnda korda seadluse muutmist, mida aga kuningas ei lubanud.

Segased raha-olud korraldas kuningas niisama osawal ja sündsal wiisil. Wäljamaalt laenati raha, ja selle tõttu wõis riigipank jälle paberiraha tagasi lunastama hakata. Kuid ta maksis ainult poole paberiraha nimelisest wäärtusest, kuna ta teise poolega — pankrotti tegi. Hõberaha seati nüüd riigi raha-aluseks ja endise taalri asemele pandi hõberiks maksma, mis 48 killingiks oli jagatud. Selle seadluse mõjul sai raha-olu palju kindlamaks, mis jälle suurelt kaubanduse ja tööstuse edendamiseks ja kosumiseks mõjus.

Kuid peagi tuliwad ka Gustav III. nõrgad küljed nähtawale, mis riigis pahameelt ja wastuseisku ärataswad, ja see saatis rahwa lõpuks lausa mässule. Kuningas kaldus ikka enam täielise isewalitsuse poole, ega hoolinud wanade nõuuandjate hoiatusest, kes sellepärast temast ära wõõrdusiwad. Ka kulutas ta oma toreda ja uhke elu läbi liig palju riigi raha. Oma koja-elu püüdis ta üsna Prantsuse koja-elu järele seada, kõige selle hiilgusega ning pidudega; ja ka muidu käidi Prantsuse kuningakoja kommete järele, nimelt kuninga isiku jumaldamise-moodi auustamises. Prantsuse eeskujul toetas kuningas suuri kirjanikkusid ja kunstnikkusid, kuna ta ka Rootsis kunningakoda maa waimlise elu kesk-kohaks tahtis teha, nagu seda Ludwig XIV. Prantsusemaal oli teinud. Wiimaks maksiwad ka kuninga wäljamaa reisid palju raha; seda pandi iseäranis sellepärast pahaks, et selsamal ajal riigis rasked wiljaikalduse- aastad oliwad.

Ka ärataswad nii mitmed walitsuse talitused õigustatud pahameelt nende juures, kelle tulude külge uuenduses puutusiwad. Kohe riigipöörde järele keelas kuningas talupoegade koduse wiinapõletamise ära, et see läbi wilja laialist raiskamist takistada. Wiina walmistamine seati nüüd kroonu ainuõiguseks, ehitati kroonu-wiinaköögid. Niimoodi taheti wiina tarwitamist wähendata, selle juures aga mõeldi ühtlasi ka kroonule rohke tuluhallikas awada. Ettewõttega püüti küll hääd, aga talupojad arwasiwad sellega omale ülekohut tehtawat, ja nad nõudsiwad oma õigust tagasi: kui hääga ei saanud, tekkisiwad selle tõttu lausa rahutused. Teiselt poolt jälle hakkas wiinajoomine kahenemise asemel kaswama, kuna igalepoole kõrtsid awati, iseäranis kirikukülladesse. Kodanikud oliwad jälle sellepärast pahased, et kaubanduse ja tööstuse jaoks wabamaad seadlused oliwad antud; õpetajad süüdistasiwad kuningat, et ta raha eest õpetajatele kohtasid andwat (sest rahapuudus oli kuningal alati); adeliseisus aga kandis riigipöörde ajast saadik, kus oma wõimu kaotanud, kuninga pääle wiha. Nii ilmus igas rahwakihis Gustav III. kohta pahameelt. Soomes tuli selle lisaks weel iseäraline liikumine, mille sihiks oli, terwet maad Rootsi küljest lahti kiskuda.

Soomemaa seisukoht oli Põhja-sõja järele wäga muutunud, selgesilmalised mehed hakkasiwad juba siis aimama, et Soome ja Rootsimaa täieline lahutus

kord peab tulema, Soomemaa selle wastu Weenemaaga ühinema. Mütsi-erakond, milles Soome riigipäewa saadikud enamasti olliwad, seisis Wene saadikutega sõpruses ja wististi kõneldi salaja juba nimetatud asjast. Esimest korda awalikult nimetati aga Soomemaa lahutamist Rootsist 1741—1743. a. sõjas, kus Wene keisrinna Elisabeth oma manifestis, mida kewadel Rootsi-, Soome- ja Saksa keeli üle maa laiali laotati, soomlastele soowitas, end Rootsi alt lahti lüüa; Soomemaa wõiks Wene kaitse all iseseisew, ja seega siis piirimaaks Rootsi ja Wene wahel olla. Ja kui siis septembrikuus 1742. a. Soomemaa riigipäewa-saadikud Turusse kokku tuliwad, palusiwadgi need keisrinnalt tema sugulast, Holstein-Gottorpi hertsogit (kes hiljemini Peeter III. nimelisena Wene keisriks sai), omale suurwürstiks. Aga kui Soomemaa Wene alla oli sattunud, ei räägitud tähendatud plaanist enam midagi.

Turu rahu järele hakkas Rootsi walitsus, Soomemaa tähtsust tundes, selle kaitsmise eest täie hooga hoolitsema. 1746—1747. a. riigipäewal seati selle jaoks iseäraline komitee, ja 1749. a. hakkas kuulus A. Ehrensvärd Helsingi ette, merelahe saarekestele, Sweaborgi (Soome keeli Wiabori) kindlustust ehitama; need kaljudesse raiutud kaitsekohad pidiwad Rootsi wõimule siinpool ärawõitmata warjuks olema. Loowiisa linna ette ehitati jälle Swartholmi kindlustus. Ka muidu awaldas sellekordne kübara-meeste walitsus suurt ettewaatust ja kartustgi, sest soomlaste riigilist truudust ei usaldatud enam õieti, mispärast wana kindral von Rosen kindral-kubernerina sinna walwajaks seati.

Gustav III. ajal kujunes Soomes tõesti päriselt iseseiswuse erakond, nimelt ohwitseride hulgas. Endise „wabaduse aja“ mõte ilmus uuesti ja sai uut äratust neist wabadest aadetest, mis sel ajal Europas üleüldised olliwad. Nimelt wabamüürlaste seltsides, mille siht õieti wennastuse ja inimeste-armastamine edendamine on, hakati Soomes ka riigilisi asju ajama. Kõige kuulsam, julgem ja mõjuwam nendest iseseiswuse-meestest oli Georg Magnus Sprengtporten. Ta oli üks Soome osawamat ja agaramatest ohwitseridest, alguses Gustav III. hää sõber, aga loomu pooleşt iseennast täis, uhke ja äge mees. Lääne-Europas reisides sai ta wabamaid riigilisi mõtteid tundma, ja need mõjusiwad suurelt tema püüete pääle, oma isamaa seisukorra muutmiseks. Pea ühendasiwad end mitmed teised mõjumehed selles asjas temaga. Kuningas, kelle kõrwu ka asi läks, arwas selle sepitsuse taga Wenemaad olewat. (Sprengtporten oli 1786. a. Wenemaa riigiteenistusesse astunud).

Niisuguse laialise ja mitmel põhjusel tekkinud rahulolematuse kaotamiseks arwas nüüd kange kuningas sõda waja olewat, mille wõidurikas lõpp, nagu lootis, temale kaotatud usaldust ja armastust tagasi tooks. Esiti pööras ta silmad Norra poole, mida Taanilt ära tahtis wõtta, aga et Wene keisrinna, kellega tema asja pärast käbirääkimisi pidas, seda sugugi ei lubanud, käänes ta Wenemaa enese wastu, kellelt ennekaotatud maid tagasi wõita lootis. Et

Wenemaa 1787. a. jälle Türgiga sõjasse oli sattunud, tõttas Gustav III. kohe seda juhust oma tuluks tarwitama.

Põhjusseaduse järele ei tohtinnd kuningas ilma riigipäewa käest luba küsimata sõda alustada. Aga kuna Gustav III. 1788. a. riigipäewal endal palju wastaseid märkas olewat, ei pannud ta asja sugugi sääl ette, kuigi selle pääle oli mõtelnnd. Ta ei usaldanud siis ka oma poolt pääletungimist ette wõtta, waid Soomesse sõtta minnes ütles selle põhjuseks tühise piiritüli Sawomaal olewat, kuna wenelased sääl üle piiri olla tunginud. Kuid selle juures oliwad temal koguni suured sõjaplaanid pääs. Taheti otsekohe Peterburi pääle minna, ja weel kahelt poolt: Kuninga wend Karl pidi laewastikuga Kroonlinna juures wäge maale saatma, kuna kuningas ise maa-sõjawäega Soomemaa kaudu pääle tahtis tungida. Kuid see plaan ei õnnestanud. Suursaare juures sattus Rootsi laewastik Wene omaga kokku. Tekkis wali wõitlus, mis aga otsustamata jäi, rootslased ei usaldanud enam edasi minna, waid pööraswad Wiabori tagasi. Kuningas läks sõjawäega üle piiri ja hakkas Haminat piirama, aga ei saanud seda kätte. Pea sündis suur pahandus, mis sõja hoopis seisma pani.

Juba sõja alguses pääle oli sõjawäes pahandust ja nurinat märgata ning mitmed ohwitserid lahkusiwad teenistusest, kuna sõda põhjusseaduse wastu olla alustatud; teised aga tõstsiwad sellel põhjusel lausa mässu ja nõudsiwad sõja lõpetamist. Päris põhjuseks sellele liikumisele aga oli adeli juures kaua haudunud wiha kuninga wastu ning see lõtwus ja wallatus, millega „wabaduse ajal“ oldi harjutud. Rootsimaa adel tahtis kaotatud wõimu tagasi saada, aga Soomemaa adel mõtles sellel juhtumisel oma erapüüet, Soomemaa iseseiswust, täide saata. Nende kahe sihi mõjul tekkis siis kuulus Anjala leping. Lepinglaste lahkuminewad sihid nõrgendasiwad seda aga wäga, sest et rootslastele soomlaste soowid hoopis wastumeelt oliwad.

Sõjawäe polgu-ülemad kogusiwad Liikalas ülem-juhataja, wana Karl Gustav Armfeldi, telki ja saiwad teda oma mõtte poole, nii et üks major Wene keisrinna juurde saadeti rahu paluma. Kui kuningas asjast teada sai, kartsiwad ohwitserid oma teo eest wastutamisele wõtmist, ja nad tegiwad siis Anjalas päris kindla lepingu, mille osawõtjad end wandega kohustasiwad, kuningat rahu tegema sundida; lepingust saadeti kuningale ärakiri, kuna päris lepingukirja alla ohwitseride allkirjasid koguti, mida ühtekokku 113 saadi. Teadagi oli Sprengtporten asjas agarasti tegew; ta ilmus piirile ja pidas sääl mässulistega läbirääkimisi. Kuninga seisukord o'i tõesti hädaohtlik, sest et mässulistel mõte oli teda wangi wõtta. Sääl aga tuli teatus, et Taanimaa Rootsile sõda kuulutanud. Seda kuuldes hüüdis kuningas: „Mina olen päästetud!“ Temal oli nüüd põhjus Soomest ära minna, ilma et see põgenemise moodi oleks olnud. Anjala leping aga hakkas iseenesest lagunema, kuna osawõtjatel wastastikune usaldus puudus. Peterburis pandi hoolega Soomemaa iseseiswuse püüet tähele, mida aga rootslased hääks ei kiitnud; üks osa ohwitserisid seisis kan-

gesti lepingu wastu; ka pööras terwes riigis üleüldine arwamine Anjala meestele waenuliseks, laideti waljusti sõjamehi, kes sõja ajal waenlasega sõbrustama hakanud. Kuningale aga tõusis selleşt tulu. Ta tõrjus daanlased tagasi ja kutsus siis 1789. a. riigipäewa kokku, millele uue põhjusseaduse ette pani, n. n. ühenduse- ja kinnitusekirja, mille järele kuningawõimu hästi laiendati. Teised seisused wõtsiwad selle hääl meelel wastu, kuid adeliseisus ei tahtnud seda sugugi teha; 14 waljumat wastupanejat wõeti wangi, aga siisgi ei saadud adeli seisuse nõuus-olemişt, waid ainult esimees (maa-marşhall) kirjutas nime uuele põhjusseaduşele alla. Uue põsjusseaduse järele anti kuningale sõjakuulutamise ja rahutegemise õigus, ka wõis edaspidi ainult kuningas riigipäewale seaduse-eelnõusid ette panna, kuna riigipäew selle õiguse kaotas. Niisama jäi riiginõukogu liikmete arwu määramine kuninga õiguseks, kes selle nüüd koguni ära lõpetas ja selle asemele walitsuskontsiliumi seadis, ning ka kõrgema kohtukoja, kelle 12-neşt liikmeşt pooled adelimehed oliwad, teine pool muudeşt seisusteşt. Ehk küll kõrgemad ametid edaspidi ainult adelimeestele lubati, saiwad muud seisused omale mõndagi uut õiguşt, nimelt seda, et rälsi-maid igaüks wõis osta.

Ka lubas seesama riigipäew sõja jätkamiseks uusi maksusid, ja nii sõditi Wene wastu weel 1789—1790. a. Sawomaal, Lõuna-Soomes ja merel edasi. Sawomaa wõitlusteşt on tähtsam Porrassalme lahing Mikkeli linna ligidal, kus Sprengtporten Wene wäega oma endise Sawo rügemendi wastu wõitles; ta sai haawata ja pääsis waewalt wõitlusewäljalt ära. Wähe hiljemini wõitis kuningas teise wäeosaga Uti tasandikul. 1790. a. sündisiwad suuremad wõitlused mere pääl. Kuningas mõtles seekord Rootsi laewastikuga Kroonlinna alla tungida, käänas aga ettewaatamata Wiiburi lahesse, et seda linna enne ära wõtta. Aga sääl ilmus Wene laewastik lahe suu ette ja piiras rootslased sisse; Wene admiral oli Rootsi wäe häwitamise ja wangi wõtmise kohta üsna kindel ja käskis juba wangiwõetawa kuninga jaoks laewa walmis seada. Kuid südi Gustav III. tungis julgelt waenlase laewustikust läbi, mille juures küll palju laewu kaotati. Pea selle järele sai Rootsi laewastik Kymi-jõe suu ligidal Rootsisalmel Wene laewastiku üle wõidu. Kuid mõlemad sõdijad märkasiwad, et kumbgi teist mõjuwalt wõita ei suutnud, ja nii tegiwad nad wäsinult Wärälä külas rahu (1790. a.). Selles jäeti kõik, nagu enne seda oli olnud. Rootsi kuninga lootus, maid tagasi saada, läks siis nurja. Kuid ometi oli Rootsimaa selle sõjaga jälle oma tähtsust ja mõju tõstnud, kuna nähti, et Rootsi sõjawäed weel wõidelda ja wõita wõisiwad; sellega oli endise sõja häbi kustutatud.

Anjala lepingu oli Gustav III. küll lämmastada suutnud ja selle juures omale weel wõimu suurendust saanud, kuid adelimeeste wiha ei olnud sellega kustunud, mis wiimati tema enese ohwriks nõudis. — 16. märtsil 1792. a. oli kuninglikus teatris näokatte-pidu, kus ka kuningas ligi oli, şeşt ta armastas sääraseid

lõbusid. Maskeriides käis ta muude hulgas; sääl kogusiwad korraga mitu meest, kes musta näokatet kandsiwad, tema ümber, ja äkki kuuldus püstoli pauk. Kuningas hüüdis: „Ma olen haawatud, wõtke ta kinni.“ Salalepinglased tungisiwad uksse poole karjudes: „Tuli lahti,“ kuid uksed pandi kinni ja kõigi ligiolejate nimed kirjutati üles. Uurimisel selgus, et kuninga laskja üks endine kapten Anckerström oli. Saadud haawadesse suri Gustav III. kahe nädala pärast (1792 a.) — Wäga mitmel kombel on seda walitsejat arwustatud: Teised on teda ülearu ülistanud, teised jälle kangesti kirunud. Kuid kahtlemtaa oli see tema tegu, et ta 1772 a. riigipöördega Rootsi riiki selle saatuse eest päästis, mis selsamal ajal Poolale osaks sai.

XXVIII.

Eesti rahwas 18. aastasaja esimesel poolel*).

Põhja-sõda. — Mõisnikknde eesõiguste kinnitamine. — Talupoegade õiguseta olek. — Wennaste-kogudus asub meie maale.

Rootsi walitsuse wiimased aastad töiwad meie kodumaale õnnetust õnnetuse pääle ja ei lasknud teda paranduste õnnistusešt osa saada. Nälja piin, sõja rüüstamine ja katku suretamine oliwad ühte nõuusse heitnud, et seda ajajärku meie kurwas eluloos kõige kurwemaks teha.

Esmalt tuli wiljaikaldus. 1695 a. sadas Jaanipäewast Mihkli päewan alatasa wihma. Rukki lõikus wõis alles augustikuu lõpul alata. Suwewilja wõttis külm. Seemne puudusel jäiwad talwewilja wäljad enamasti külwamata Järgmisel aastal ei olnud paremat lugu. Pea kurnas puudus ja nälg rahwast. Ulue, targa ja kindla kindralkuberneri Eerik Dahlbergi hool ja abi ei jõudnud hädaohtu pöörda. Juba kewade 1696. a. leitakse teede päält inimesi, kes nälga surnud. Ei jõuta enam surnute koormaid matuseaiale wedada. Kuhu keegi maha langes, sinna pandi ta auku. Wiimaks kaswas suremine nii suureks, et loomad meisas ja linnud taewa all surnud ära koristasiwad.

Aga see oli alles suure waewa hakatus.

1700. a. algas 21. aastane Põhja-sõda. Liiwimaa omad mehed, eesotsas Johann Reinhold von Patkul, siis maanõunikud von Budberg ja Vietinghoff, siis von Paykull ja von Löwenwolde, uuristawad juba mitu aastat tigeda kawalusega Rootsi walitsuse alust ja õhutasiwad naabririikide waenu, mis kodumaa tükis pidi ära kõrwetama ja häwitama. Aga mis hoolisiwad nemad maast ja rahwast? Neid juhtis *oma seisuse* kasu. Maa jäi kõrwaliseks asjaks. 1699. a. teeb Patkul „oma kaaswendade" nimel ja

*) Kirjutannd W. *Reimann*.

wolil otse äraandmise-lepingu Poola kuninga Auguſt II-ga. Poola ülem-walitſuſe all peab Liiwimaa mõisnikkude wabariigiks ſaama, iſeoma ſõjawäega, walitſuſega ja kohtuga. Iſegi ewangeliumi uſu wabadus, mis muidu ikka wälja nõuti, ei leia ſelles lepingus enam tähelepanemiſt. Ka Riia omawalitſus peab murtama ja linn mõisnikkude walju käe alla paenutatama. Omakaſu astus ſelles kaubas jultunud näoga ilma ette.

Aga enne oli weel waja Liiwimaad Rootſi külleſt lahti kiskuda. Paras aeg näitas ſeksgi tulnud olewat. Rootſi auujärje pääl istus poiſikene, kange-kaelne ja üleannetu, walmis küll kõige hullemate koerustükkide pääle, aga riigi-walitſuſe asjad on tal wastikud. Kuid püſttuli, mis Rootſi riigi ümber neljaſt küljeſt taewani loitab, küpſetab poiſikeſeſt — riigimehe, ja poiſikeſe koeruste tagant kargab wälja Põhjamaa tuliſem ſõjakangelane. Aga weel ei tunta Rootſi Raudpääd. Karl XII-nega arwawad Liiwimaa äraandjad kergesti walmis ſaawat. Kui ſeda wana öökulli Eerik Dahlbergi Riias ei oleks, ſiis wõiks käputäie meestega Liiwimaa peremeheks ſaada! Aga wanamees on walwas. Ta ei räägi ſõnagi, aga ta tõmbab püſſi winna. Saksa-Poola-Liiwi meeste meſimaguſad pettuſekõned ei ſuiguta teda magama. 12. webruaril 1700 a. kell 7 õhtu ajas haawatud, werine Rootſi ratſamees wahutawa hobuſe ſeljas kindralkuberneri loſſi õue: Sakſi ſõjawägi on ſügawal rahuajal ilma ſõja kuulutamiſeta Kuramaalt üle piiri tunginud ja läheneb kiiresti Riia alla! Sääl ruttab Dahlberg turu pääle, kutſub kodanikud kokku ja paneb kaitsjad wallide pääle. Pääkorteri ſeab ta turu äärde wahimajaſſe. Öösd ja päewa on 75 aastane wanarauk kibedas töös kõige käredama külma käes. Nädalad lähewad mööda, enne kui ta riideſt lahti ſaab wõtta, et korralikult puhata. Luhta lähewad äraandjate lootuſed. Riia ei lange. Mõisnikkudeſt „kaaswennad“ ei julge awalikult Patkuli ja riigiwastaste poole lüüa. Weel ei ole teada, kas Daani laewad walmis ſeiſawad ja Wene tſaari püſſirohi kuiw on. Sügawaſti alandab wana Dahlberg päälegi äraandjate „kaaswendi.“ Juuni-kuuks 1700 a. kutſub tema maapäewa Riiga kokku ja ſunnib mõisnikka ſelleſama Budbergi juhatuſel, kes „kaaswendade“ nimel Patkuli wolitas Liiwimaad ära andma ja ära müüma, Patkuli „kelmiks ja auuwargaks“ tunnistama. Hambaid kiristades panewad mõisnikud hukkamõiſtmiſe alla omad nimed, eesotſas Budberg.

Nii pääſis Põhja-ſõda weerema. Tema üleüldine käik on lugejatele XXIV. päätükiſt tuttaw. Meie puudutame ainult ſeda weel lühidalt, mis otſe meie oma õue all meie rahwaga lähemas ühenduſes ſündis.

Nagu marutuul oli Karl XII. Daanimaa ſõjawäed metſa pühkinud ja Kopenhageni wärawate ees rahu ſundinud paluma. Oktobrikuu algul 1700. a. astus ta Pärnu ſadamas randa, et rahurikkujat kuningat Augusti karistada, kes wargſi Riia linna oli tulnud luurama. Siin aga ſai ta kuulda, et weel ſuurem ädaoht Wene tſaari Peetri poolt ähwardab, kes ootamata Narwa kindluſe kallale kippus. Terwe maa wäriſes waenlaſe rüüſtamiſe ees. Ülikoo

oli Pärnu pakku põgenenud. Kuni Rakwereni ulatasiwad waenlase eelwäe salgad. Siin seisiwad wiimased Rootsi sõjamoona magasiaidad. Maa Rakwere ja Narwa wahel oli lagedaks tehtud, hooned tuhaks põletatud, wili ära weetud, lõikamata wili wäljadel juba warem maha tallatud. 8000 õpetatud sõjameest 37 suurtükiga jõudis Karl XII. Rakweresse kokku wõtta. Nendega tahtis tema 80,000 wenelase kaela langeda, kes Narwa linna piirasiwad. Küll keelasiwad wanemad sõjapäälikud noort tulipääd, aga tema kostis: „Ma tean, et Jumal ja õigus minu poolt on, ja ruttan sellepärast röömsa meelega oma kiusatud alamatele appi.“ Oli keegi arg ja pidas sõjakäiku hädaohuliseks, sellele andis kuningas luba Rakweresse maha jääda. Aga wiimane kui mees läks 13. nowembril teele, julge kuninga eest sõdima. Pea märgati, et Wiru ja Alutaga enam ilma warjuta ei olnud. Waenlased taganesiwad rutuga ja põgenenud talupojad töttasiwad oma waranduse jätiseid kokku korjama. Teised talupoegade parwed jälle saatsiwad noort sõjakangelast mõlemal pool teed wõsasid ja metsi mööda. Wäiksemate waenlaste salkade pääle laskisiwad nemad südikalt ja tegiwad neile mõndagi kahju. 17. nowembril jõudis Karl XII. Pühajõele. Pühajõe õõnestee oli nii kitsas ja jõgi nii sügaw, et Wene sõjaülem Sheremetjew nõuu andis, terwe Wene wäega siin rootslasi oodata. Tsaar Peeter aga pidas hoopis wõimatumaks, et Karl nii hulljulgeks wõiks minna, et ta käputäie meestega Narwa poole tungiks. Sellepärast saatis tema Pühajõele ainult 6000 wenelast Rootsi wäele wastu. Kuna õõnesteel wõideldi wiis üks Eesti talupoeg, Tehwan Rabe, kes ümberkaudseid kohte hästi tundis, salga rootslasi otse Wene wäe seljataha, kes nüüd rutuga õõnesteelt lahkus ja Narwa poole põgenes. Sillamäe õõnesteel ei kutsutudgi wastu hakata. 19 nowembril löi Rootsi wägi $1^1/_2$ penikoormat siin pool Narwa Lagena mõisa wäljadel leeri üles. Lumelotsi ja wihma sadas maha. Soldatitel ei olnud kuiwa kohta hamba all. Puruwäsinud ja külmetades ootasiwad nad hommikut. 20. nowembril algas Rootsi wägi palwega. Kell 2 pärast lõunat käskis kuningas pääle hakata: „Jumala nimel!“ Kahe tunni wältusel oli lahing wõidetud. Kui sügisepäewa warane õhtu maad kattis, ehtis hiilgaw wõidupärg „Põhjamaa lõwi“ noort pääd. Ta ise oli igalpool juhatamas ja õhutamas olnud, kus häda kõige kibedamaks läks ja waenlaste kuulid kõige tihedamalt hulusiwad. Jõulu ümber wiis Karl roidunud sõjamehed Eesti- ja Liiwimaa piirile talwekorterisse. Ise asus pool-lagunud Laiuse lossi elama.

Tali oli oli hirmus wali. Lund sadas paksult, nii et kõik teed kinni mattis. Inimestele ja hobustele tuli kange puudus kätte. Ühed wõttis külm, teised koristas nälg, kolmandad langesiwad külgehakkawate haiguste küüsi. Rootsi sõjamoonamuretseja Lagerkrona kandis süüd. Kanges kitsikuses hakkasiwad sõjamehed ise wõtma, kust saiwad. Et hääga ei antud, tarwitati kurja ja riisuti oma riigi ja kuninga alamaid. Waimustus, mida noore kuninga ilmumine ja Narwa wõit oli sünnitanud, hakkas jahtuma. Külma wett walas rahwale ka

kaela nekrutide püüdmine. Rootsimaa oli rahwa pooleſt kehw. Sõda nõudis ikka uuſi mehi lippu alla. Korralikul teel ei ſaadud tarwilikku arwu täis. Liſa püüti wäewallaga. Iſegi kiriku uste ette ſeati waritſejad. Leidſiwad nad terwe, tugewa mehe, ſiis wõeti ta kinni ja aeti Rootſi ſinine kuub ſelga. Nii läkſiwad rahwa meeled rahutumaks ja ſalajas näidati ruſikat rahurikkujate wastu. Aga weel hoidis kartus ja hirm tagaſi wägiwalda tarwitamaſt.

Kui maikuus 1701 Karl XII. Laiuſelt lahkus, et kuningat Augusti karistada, keda ta tema uſuſalgamiſe ja ropu elu päraſt wihkas, lahkus ühtlaſi ka rootslaste ſõjaõnn Liiwimaalt. Oli ju kuningas kõik wanad, õpetatud rügemendid Kura- ja Poolamaale wiinud. Ainult mõni ſalk harjumata nekruta jäi Liiwi- ja Eestimaad arwurikka waenlaſe eeſt warjama, kes palju tugewam ja püſiwam oli, kui Karl XII. teadis arwata. Sellepäraſt ei jõudnud Rootſi ſõjaülem Schlippenbach käputäie õppimata meestega kindral Sheremetjewile wastu panna. Küll kaitſes major Roos lõukoera julguſega Räpinat. 12. tunniliſe wõitluſe järele pidi ta taganema. Ainult 30 meeſt oliwad temale weel üle jäänud. Õnnelikumalt wõitles Schlippenbach ja rittmeister Rehbinder Kaſaritſal. Aga pahasti käis Schlippenbachi käſi jõuluaeg 1701 Kamaril, Eraſtwere lähidal, Kanepi kihelkonnas. 20,000 waenlaſt langeſiwad ootamata 2000 rootslaſe kallale, kes enne ümber oliwad piiratud, kui lahing alata ſai. Pääle ſelle tõuſis Rootſi ratſawäes, kus ainult noored nekrudid teeniſiwad, ſegadus. Jalawägi wõitles Hans von Lieweni juhatuſel oma auu eeſt ſurmani. Kui enam pääsmiſe lootuſt ei olnud, kiskuſiwad ſoldatid ſõjalipud iſe lõhki, et nad waenlaste kätte ei langeks. Peaaegu wiimaſe meheni jäiwad rootslaſed lahinguwäljale. Ainult kaks ſõjameeſt ja mõned ohwitſerid, nende ſeas Lieven ja Schlippenbach, pääſeſiwad eluga.

Suwel 1702 ſeiſis kindral Sheremetjew uuesti 30,000 mehega Eraſtwere mõiſa juures. Schlippenbachi ſõjawägi oli waewalt 5000 hinge ſuur. Ta ſaatis major Roſeni Eraſtwereſſe, Wene leeri kuulama. Aga kui harjumatad Rootſi ratſamehed waenlaſi nägiwad, kes Eraſtwere mõiſa wäljaſid ja metſi katſiwad, tuli hirm neile pääle ja nad paniwad üle pää kaela plagama. Schlippenbach taganes kuni Wäikeſe-Emajõeni Hummuli mõiſa alla. Ka ſiin piiras ſuur Wene wägi wäikeſe rootslaste ſalga 19. juulil 1702 igaltpoolt ümber. Noored Rootſi ratſamehed kihutaſiwad tuhatnelja omaſt jalawäeſt läbi Pärnu poole. Küll heitleſiwad jalamehed jälle wiimaſe weretilgani, aga pea wiimaſeni tapeti nad maha. Paari ratſaſõjamehe ſaadetuſel pääſis Schlippenbach iſe eluga Pärnu. Terwe lauſa maa langes waenlaſe wõimu alla.

Järgmiſed aastad tõiwad rootslastele õnnetuſt õnnetuſe pääle. Ülksnes wee pääl, Emajõel ja Peipſi järwel, oliwad nad ſeni waenlasteſt üle olnud. Rootſi ülemal Löſcher von Herzfeldil oliwad esmalt ainult 4 wäikeſt ſõjalaewa olnud. Õnnelikkude ſõjakäikude läbi oli ta oma laewawäe 14 laewa ja 98 ſuurtüki pääle kaswatanud. Tſaar Peeter püüdis kardetawale wastaſele otſa teha. Talwe

laskis ta hommikupoolsel Peipsi kaldal suure hulga sõiduriistu, 200 tükki arwu pooleſt, walmis panna. Kewade saatis ta nad Emajõkke, et Rootsi laewu ümber piirata, mis Jurjewi (Tartu) all ankrus seisiwad. 4. mail 1704 tahtis Löscher jõge mööda waenlastele wastu purjetada. Õhtul enne seda andis ta sõpradele suure söömaaja, kus öö otsa joodi, trompetisid puhuti ja suurtükka lasti, seſt wõit oli ju nende arwates peoga katsuda. Seda kuulsiwad wenelased juba kaugelt ära ja walmistasiwad wastupanemisele. Kastri mõisa all seadsiwad nad kitsa koha pääl mitu renti jämedaid palka üle jõe. Nende taha asusiwad Wene laewad. Mõlemale poole kõrgele kaldale pandi Wene jalamehed, keda laewad ühes toonud. Weewool ja perituul kandis Rootsi laewad kiiresti jõge mööda alla. Aga kui nad Kastri alla jõudsiwad, oliwad nad lõksus. Wesi ja tuul ajas laewad suure hooga palkide wastu, mis eest ära ei liikunud; kitsa jõe pääl pidiwad laewad üksteise järele purjetama, nõnda et nad wastastikku awitada ei saanud; mõlemalt kaldalt andsiwad Wene suurtükid ja püssid tuld. Wene wäge loeti 9000 meest, Löscheri käsu all seisiwad ainult 320 madrust ja 250 soldatit. Meeleäraheitmises kargasiwad paar sada rootslast laewadest kalda pääle ja raiusiwad enestele tee läbi Jurjewi (Tartu) poole. Löscher kaitses oma laewa „Carolust“ nii kaua, kui waenlased tema ümber piirasiwad ja juba tema laewa laele kippusiwad. Siis ruttas ta alla püssirohukambri, süütas püssirohu otsa tule ja laskis enese ja laewa ühes waenlastega õhku.

Nüüd oli waenlastel Liiwimaale tee lahti. 7. juunil hakati Jurjewit (Tartut) piirama. Peeter ise tuli wäge juhatama. Wahwasti pani linna kommandat Skytte mitukord suuremale wäele wastu, aga kui Wene pommid linna ära rikkusiwad ja Wene wäed Wene wärawast sisse tungisiwad, pidi ta 13. juulil 1704 alla andma. Umbes poole pääle kokkusulanud kaitsewäega wõis ta wabalt ära minna. Tormiga wõttis Peeter ka Narwa ära (9. augustil 1704), mida Gustav Horn auuga oli kaitsnud. Warjuta seisis nüüd kodumaa Wene wägede ees lahti. Rikkumise ja laastamise tööd tehti ilma armuta. „Ei ole enam midagi ära rikkuda,“ kirjutab Sheremetjew koju. „Terwe maa on kõrb. Paljalt Riia, Pärnu ja Tallinna linn seisawad weel. Narowast kuni Wäina jõeni ei haugu koer ega laula kukk.“ Mis sõjawägedest weel juhtus järele jääma, seda koristasiwad pardiajajad, sissikud ja koerakoonlased ära, nagu meie rahwa hirmujutud weel 200 aasta pärast mäletawad jutustada.

Küll läheb ajuti sõjakära waiksemaks ja jääb kaugemale. Waenlastel on Kuramaal tegemist. Aga wastupanijaid rootslastest enam suurt ei saa. Schlippenbach peab joomapidusid tähtsamaks, kui sõdimist. Kroonikakirjutaja Kelch nimetab teda otse äraandjaks. Ja tõesti astus tema pärast Poltawa lahingut Peeter I. teenistusesse. Schlippenbach jälle ajab süü talupoegade kaela, nagu hoiaksiwad need waenlase poole ja rikuksiwad tema sõjaplaanid ära. Aga koguduste õpetajad kostawad südisti oma karja eest, iseäranis agarasti Wiru-Jaagupi õp.

Kelch. Nad annawad talupoegadele tunnistuse, et nad alati kangesti äraandmise eest hoiawad ja ennem oma wara ja elu jätawad. Ka talupojad ise tõukawad süütõstmise tagasi. Ehk küll Wiru mehed, kes unise kindralkuberneri käsul Tallinna warju on põgenenud, tulises hädas on, siiski tunnistawad nemad: „Jääme meie Harjumaale, siis peame nälga surema. Katsume meie Wirumaale koorma wilja järele minna, siis wõetakse meid wangi ehk tapetakse maha. Aga siiski on see jälk, waenlase leeri minna.“ Küll leitakse mõnda nurjatumat, kes wana wiha isandate wastu katsub kustutada, rööwib ja waenlase leerist tuge otsib, aga need on ikka üksikud nähtused. Alles siis paranes Tallinna pool talupoegade seisukord, kui Nils Strömberg (1706) hooletuma Schlippenbachi asemele Tallinnamaal kindralkuberneriks ja ülemaks wäejuhatajaks seati. 1800 mehega läks ta Tallinnast wenelaste wastu ja see mõjus nõnda, et wenelased nüüd maa ja rahwa rahule jätsiwad. Ka Liiwimaal sõdis Löwenhaupt Jurjewi (Tartu) lähidal 1708 õnnelikult. Siis aga kutsus Karl XII. ka tema wäe Liiwimaalt ära ja käskis teda Beresina kaldal oma wäega ühineda. Asjata seletas Löwenhaupt kuningale, et Läänemere maad wäest täiesti paljaks jääwad.

Pärast Poltawa lahingut, kus Löwenhaupt wangi langes, tungis Sheremetjew 40,000 mehega Riia alla. Rootsi walitsus oli 12,000 meest linna kaitsmiseks kokku korjanud ja Strömbergi Liiwimaa kindralkuberneriks ja Riia kommandandiks nimetanud. Oktobrikuus 1709 algas linna piiramine. Waenlaste laskmine sünnitas linnas rohket kahju. Rootsi laewawägi, kes appi tõttas, löödi Wäina pääl tagasi. Nälg hakkas maad wõtma. Must surm tappis 60,000 inimest. Linnas ei leidnud Strömberg tarwilikku tuge. Tülid läksiwad nii ägedaks, et kindralkuberner linnaisad ajutiselt kinni pani. 4. juulil oli Strömberg sunnitud linna käest andma. 5000 mehega, kes rootslased, neist ligi 3000 haiget, lahkus ta lippudega ja sõjamuusikaga, et Ruhja kaudu Tallinna poole minna. Aga tee pääl peeti ta tsari käsu pääl kinni ja wiidi Peterburki wangi. Pärnu alla saadeti kindral Bauer. 22. juulil 1710 piiras tema linna ümber. Linnas oli wähe sõjamoona. Katk jättis 1000 sõjamehest ainult 120 elusse. 14. augustil awati waenlasele wärawad. Siit saatis Bauer tugewa wäesalga Saaremaale, mis niisama alla heitis.

Weel seisis Tallinn. Siit otsib lagedalt maalt warju, kes aga põgenema pääseb. Suur aga on häda linnasgi. Rõuged, leetrid, wiimaks katk, murrawad rahwast. Sõjamaksud kurnawad wiimase jõuu wälja. Tallinna lähidal pannakse mõnda talusse 25—30 ratsameest korterisse, ühte talusse koguni 60. Talupojad peawad wiimase wiljatera käest andma. Hinnaks saawad nad — pekса, päälekaubaks — riisuda. Wiljakoormaga ehk leiwapätsiga ei julge keegi inimene tee pääl teisele wastu minna. Sarwloomad riisutakse karjamaalt, tapetakse ja süüakse jalamaid ära. Jüri kihelkonnas Tallinna ligidal weetakse igapäew surnuid matmisele. Kaks meest kulub ära, et kõigile „aukusid“ kaewada.

Kogudused jääwad ilma õpetajateta. Rahwas sureb musta surma kätte ilma Jumala sõna troostita ja armulauata.

Sisemised tülid asekuberneri Diedrich von Patkuli, mõisnikkude ja kodanikkude wahel nõrgendawad linna wastupanemise jõudu. 15 augustil lähenewad waenlase wäed Baueri juhatusel. Ülemiste järwe weewärgid rikutakse ära. Wesked jääwad seisma. Weepuudust ei suuda mõningad kaewud, mis linnas, täita. Wäga kahtlaseks läheb Patkuli ülespidamine. Juba augustikuu lõpul hakkab tema Baueriga kirju wahetama. Ilmaaegu käiwad Rootsi ohwitserid pääle, et luba antaks waenlasele kallale tungida. Abiwägesid, kes Rootsist laewadega sadamasse tulewad, ei lase Patkul linna sissegi. Mõisnikud on Patkuli nõuus julge wastuhakkamise wastu. Köneldakse koguni, et Wene wäejuhatajale sõna saadetud, kui halwad lood linnas walitsewad. Ta ärgu nähkugi waewa, waid oodaku rahulikult linna allaandmist! Piiluswad ju kommandandi sugulase Johann Reinhold Patkuli „kaaswennad“ ammu juba Wene poole ja ootaswad „aegade muutust.“ Siin näis ta neil nii lähedal olewat. Ainult kodanikud on walmis kõik tegema, mis inimese wõimuses seisab, et linna Rootsi kuningale alles hoida. Aga tehtud ei saanud midagi. Arwati, et allaandmisest ometi mööda ei pääseda. 29. septembril 1710 lahkuswad 400 Rootsi sõjameest, kes üle jäänud, linnast ja sõitswad laewade pääl Rootsi, kuna 2000 wenelast Toompää wärawa kaudu linna tuliwad. Nii auuta ja häbis langes „neitsiline“ Tallinn, kes ial warem oma wärawaid waenlase ees ei olnud awanud. Peeter I. oli Läänemere peremeheks saanud, ja mis tal käes oli, seda ei annud ta enam wälja, ehk küll endised lepingud teda oleksiwad kohustanud, sõjasaaki lepinguosalistega jagama. Meie kodumaa oli tõepoolest Wenemaa kubermanguks saanud, mida Uusikaupunki ehk Nystadi rahuleping 1721 ka riigiõiguseliselt kinnitas. Johann Reinhold Patkuli ja teiste äraandjate plaanid oliwad täide läinud ja Liiwi- kui ka Eestimaa jäädawalt Rootsi riigi küljest lahti kistud. Kuid oma elutöö wilja ei ole Patkul mitte näha saanud, Kuningas August andis tema pääle Altranstädti rahulepingu (1706) Rootsi walitsusele wälja. Stokholmis mõisteti tema pääle kaelakohut ja tunnistati surmanuhtluse wääriliseks, sest et tema Liiwimaal rahutusi sünnitanud, sõjatule põlema sütitanud ja isamaa wastu wõidelnud. Kasimiris Poolamaal täideti otsus kohutawal kombel. —

Enne Riia ja Tallinna langemist wõtsiwad kohalikud rüütelkonnad Wene piirajate wägede juhatajatega läbirääkimisi ette, mis tingimistel nad walmis on alla heitma. Kui paar wäikest lisapunkti maha arwame, saiwad mõisnikud omale kõik õigused ja eesõigused, mis nad aga ial oskasiwad nõuda. Kinnitatud allaheitmise kirjade pääsisu on, nagu ajalookirjutaja C. Schirren ütleb, „Saksa rahwas ja nende järeltulejad nendes maades ja need maad Saksa rahwale ja nende järeltulejatele.“ Üksikuteist punktidest nimetame esimesi, kus Augsburi usutunnistuse wabadust lubatakse

kirikus ja koolis ja uus Saksa ülikool töotakse asutada. Maawalitsus seatakse jälle wanale alusele, nagu see 1694. aastani oli olnud. Endised kohtud jäiwad edasi kestma, aga neis walitseb Saksa keel. Kohtu- ja muude ametite pääle pannakse eesõiguseliselt rüütlid. Kaelakohtu-asjus käiwad rüütlid ise aga ainult kroonu kohtuwõimu alla. Kohtutes aetakse asju eesõiguste, wanade õigusekommete ja rüütliõiguste järele ja kus need ei ulata, üleüldise Saksa õiguse järele. Rootsi kroonu poolt tagasiwõetud mõisad antakse ehk restitueritakse jälle endistele omanikkudele. Edaspidi tohiwad ainult rüütlid mõisaid osta. Kroonumõisate wäljarentimisel on neil eesõigus jne. Nende „õiguste“ ja „eesõiguste“ põhjal oskasiwad südid rüütelkondade juhid igat parajat silmapilku agaralt tarwitades kõike wõimu enese kätte kiskuda, mis maawalitsusesse puutus. Kõik kohtukohad wõtsiwad rüütlid omale, niisama kõik walitsusekohad, pääle kindralkuberneri koha, kus enamasti muulased ametisse nimetati. Riia ja Tallinna kubernerid oliwad aga sagedasti omamaa mehed ja rüütliseisusest. Alamad politseiwõimud oliwad sillakohtud. Nende hooleks anti kõik kaelakohtu-süütegude uurimised, maakohtu otsuse täitmised, korrapidamine, teede ja sildade tegemine (selleşt nimi sillakohus), maksude sissenõudmine, politseisüüde karistamine jne. Maakohtud uurisiwad ja otsustasiwad kõiki kuritöösid, mis lausal maal mittemõisnikud korda saatsiwad. Mõisnikkude kuritööde asjus tohtisiwad nemad ainult eeluurimist ette wõtta. Nõudmise asjad käisiwad aga tingimata kõik maakohtude alla. Kõrgem edasikaebtusekohus oli õuekohus Riias ja ülem-maakohus Tallinnas.

Wõib elawalt ära mõista, mis niisugune peaaegu piirita wõim ühe seisuse käes tähendas, kes alati on harjunud oma seisuse tulusid terwe maa kasudest kõrgemaks pidama, kelle asemikkudeks nad endid lugesiwad. Siia juurde tuleb tähendada, et selle piiramata wõimu kandjad ei mõistuse ega südame hariduse pooleşt kõrgel astmel ei wõinud seista. 21. aastane sõjakära pidi nemadgi tooreks tegema. Noorema põlwe oliwad siis üles kaswatanud werewalamine, katkusurm, puudus ja waesus. Alaline kitsikus ja häda aga rikub inimese ära, teeb tema südame kalgiks, tema sõna hoolimataks ja käe waljuks. Wene siseмaa talupoegade õiguseta olek mõjus ainult rõhuwalt meie põlwe pääle. —

Wõimu aluseks oli waranduslik seisukord. Selle oli Rootsi aegne mõisate tagasiwõtmine alt ära kangutanud ja Põhja-sõda häwitanud, mis üle oli jäänud. 1710. a. allaheitmise leping andis mõisad endistele omanikkudele ehk nende pärijatele tagasi ja awas nende omawolile talupoegade wastu ukse ja aknad. Maksud, mis uus riigiwalitsus mõisade pääle pani, libisesiwad talupoegade kaela. Need pidiwad seda muidugi ära kannatama. Seşt kaebtuseõigust pärisherrade wastu neil ülepää enam ei jäetud, ei nõudmistes, ei kaelakohtu-asjus. Talupoja ainus kohus oli nüüd mõisaherra, kes teda karistas, nagu õigusetundmus ehk tujud teda juhtisiwad. Mõisaherrat ei köitnud enam Rootsi wakuraamat orjuse ja maksude nõudmises talupoja wastu. Rootsi

adramaa seadlus tõugati ümber, mille järele talupoja käest mõisa kasuks rohkem tööšid ja maksušid ei tohitud nõuda, kui 60 riigitaalri määrtuses adramaa eest. Uus riigiwalitsus määras adramaa selle järele ära, mitu tööwõimulist inimest tema pääl elas. 1715 tehti kindlaks, et adramaa pääle 16 tööwõimulist meest ja naist tuleb. Selle põhjusmõtte järele wõeti 1725 maahindamine käsile, et kroonumõisate rendi ja eramõisate maksukõrgust teada saada. Kuidas rentnikud ja pärisherrad maksud talupoegade pääle ära jaotasiwad ja sisse nõudsiwad, see jäeti täiesti nende hoolde. Riigiwalitsus selle külge ei puutunud. Mõis ise tööinimest ei pidanud. Mõisatöö teewad talupojad oma hobustega ja oma riistadega ehk jälle jala. Ikka olgu aga teomehel *oma* leiwakott ja hobusel moon juures. Hobusemees on nädal otsa mõisas arklis terwe aasta läbi, jalamehed Jüripäewast Mihklipäewani. Niipalju oli talupoja orjusel *kindlat* määra. Aga mõisnik wõis orjust nii kõrgele ajada, kui tahtis ja soowis. Kütise tegemisel, sõnniku weol ja lõikusel aetakse terwest wallast weel inimesi abiteole mõisa. Nemad on tööajal mõisa leiwas. Mihklipäewast Jüripäewani saadab iga talu korda mööda *korratüdrukud* mõisa karja talitama ehk muusse teenistusesse. Mõisa põllusaaduste ja põletatud wiina ärawiimiseks käiwad talud wooris, kas Riiga, Pärnu, Tallinna ehk Narwa. Poolepäewa koha pääle tuleb harilikult 4—5 woori aastas ära käia. On aga ka mõisaid, kus wooride arw piirita on. Talupoeg peab minema, nii sagedasti kui mõisa käsk õue kantakse. Wiimaks peawad talwe tüdrukud ja naesed mõisas käima linu ja takku ketramas.

Kõik mõisatööd tehti kange walwuse all. Pääle mõisaherra enese waatasiwad teomeeste ja korratüdrukute järele weel opman, kilter ja kubjas. Ketrajad seisiwad mõisaproua walitsuse all. Kange oli see walwus ja walitsus. Tahtmised oliwad suured. Ei jaksanud kurnatud tööline ehk lahja weoloom mõisawalitsuse nõudmist täita, siis pidi malk ja wits jalad alla tegema ja wangiurgas paremaid mõtteid päha panema. Neidsamu abinõusid tarwitati nende wastu, kes mõisawalitsusele kuidagi wastumeelt ja wastikud juhtusiwad olema ehk mõisawalitsuse nõudmiste alla igapidi ei paendunud. Rasked mälestused on meie rahwal sellest ajast järele jäänud, mis rahwalauludes weel praegu edasi elawad.

Nii oli lugu mõisaeluga ja mõisatööga. Aga sellega ei lõpnud weel mitte orjuse rida. Talupoeg pidi iga aasta oma *kodust* weel mõisa wedama rukkid, otre, kaeru, humalaid, kanepit, linast lõnga, wõid, mune, kanu, anisid, lambaid, heinu, puid, kotta, loomalõõgu, pütta ja — raha. Sinna juurde arwame weel kirikumaksu wilja, linad ja kanad, kroonu küüdid, sõjawäe weod, kroonupalgi weod jne. Kui palju aega ja jõudu, wara ja wilja wõis peremehe *oma* pere ülespidamiseks jääda? Aasta läbi pidi tema mõisa hobusemehe ja jalatöölise — olgu teomehe ehk korratüdruku — kotitama ja hobusekondi ülewal pidama. Abiteod, weod ja muud maksud nimetamata. Tegija oli aga õieti ainult tema ise, olgu siis et suuremad lapsed kõrwalt aitasiwad ehk

jälle sulasemehed taluõues kõrwalt wedasiwad, kui rahwakehwal ajal neid aga leidus. Sest kuna esialgse maahindamise järele iga adramaa pääl 8 meest pidi elama, tuli neid paiguti ainult waewalt neli, kes kõik töö ja orjuse ära pidiwad tegema mõisas ja kodus.

Sedamööda oli siis ka taluinimeste elu ja olemine. Elumajaks pimedad, suitsused rehed, mida elanikud külmal ajal nõrgemate koduloomadega: lammastega, kitstega, põrsastega, kanadega peawad jaotama. Toiduseks rappeleib, kuhu tuli külge hakkab. Jhukatteks kõwa, karm wammus, suwel takune ehk linane rüüd, jalatsemiks pastlad, suwel wiisud. Kui põld õnnistab ja kogutud tagawara sügise poole ulatas, siis oli weel wähegi elu. Aga nagu inimestega weel praegu lugu on, kes alalist puudust kannatawad, et nad mõõtu ei oska pidada, kui nad kord küllusega kokku saawad, nii ka siin. Kergemeeles pillati pisuke wilja tagawara ära ja wahetati kõrtsis wiina wastu ümber, ehk müüdi raha hädas mõne kopika eest, nii et kewade poole kahwatanud nälg uksest sisse wahtis, inimesi kurnas ja loomad auku tõukas. Jäi siis ainult weel mõisa abi, kes omi orje ja tööloomi ei wõinud lasta otsa saada. Mõis pidi tahes ehk tahtmata wilja ülespidamiseks ja seemneks laenama, wahel ka hobuseid ja kariloomi, ehk jälle orjustest ja maksudest üht ehk teist wõlga kustutama. Muidu wõiks talupoeg oma ainust ja wiimast abinõuu tarwitama hakata — ära karata ja mõisa tööjõududest lagedaks teha. Sagedasti tarwitawad seda teed talusulased, kes kuskilt hädaajal toetust ei leidnud. Minna küll enam kuhugi ei olnud. Orjus oli nüüd päris- ja kroonumõisates ju seesama. Aga inimene weeres siiski edasi ja otsis paremat, kuni ta kinni tabati ja mõisa tagasi wiidi.

Sest ka selle eest oli hoolt kantud, ei pärisinimene ise mitte wabalt ei tohi liikuda. Tema oli asjaks saanud, keda ainult mõisa wõis liigutada, kuhu ta tarwis arwas olewat. Wanema korra, et talupoeg maa külge, mida ta harib, kinni on kinnitatud ja teda maast ei tohi lahutada (glebae adscriptus), on rahutumad ajad ümber tõuganud. Nüüd ei tehta talupoja enese ja talu raudwara ehk inwentari wahel enam wahet. Mõlemad on ühewäärilisselt mõisniku omaks saanud, kes teha ja toimetada wõib, kuidas tahab. Mõisniku tahtmist juhtis aga omakasu. Tema püüdis maast ja orjest wõimalikult kõrget tulu. Nälja, sõja ja katku tagajärjel oli põlluharijaid wähe järele jäänud. Põldu seisis seepärast rohkesti söödis. Seda ei sallinud mõis. Ta lõhkus talud ära, s. o. mitte talu põllud, waid talu pere. Ta wõttis töömõimulisest perest ühe osa ja sundis tema söödimaa pääle asuma ja uut talu kõige maksudega ja orjustega rajama. Talu põldude laiendamisega ei jõudnud töörahwa siginemine ja kaswamine sammu pidada. Orjuse koorem wõis lühikese aja sees sellesama-arwulisele töörahwale kahekordseks tõusta. Suurendatud orjusi tarwitas mõis oma põldude laiendamiseks ehk karjamõisate asutamiseks. Selleks lõhuti mõisa naabruses olewad talud ja hää

põhjaga külad ära, kelle elanikud sööbi pääle ehk soo ja rabade weere asuma aeti, ehk jälle mõis wõttis ise sööti põllu alla ja haris sööti jäänud talumaadest uued karjamõisad. Esiotsa, kus rahwast wähe ja tööjõudu kokku hoiti, walitses wististi rohkem esimene wiis. Talupoegade wäljatõstmine ja mujale asutamine oleks ajutiselt talupoja töökõimu mõisa kahjuks kahandanud ja talude orjusemaa maksud oleksiwad mõisa kanda jäänud. Kasulikum oli siis mõisal talupoegi wana koha pääle jätta ja wabasid sööbi- ja metsmaid põlluks harida, mis muidugi talupoegade orjuse kõrgmale nihutas. Ei ole ka mitte raske mõista, miks mõisad oma wiljawälju laiale ajasiwad ja karjamõisaid asutasiwad. Mõis töi selle järele sisse, kui palju ta wilja jõudis kaswatada ja müüa. Harimise ja wedamise toimetasiwad orjad ära ilma wähema tasuta. Wedu ei toonud talupojale mitte wähem raskust kui harimine. Wili weeti põhjatumate teedega enamasti Riiga, kust ta wäljamaale läks. Liiwimaal oli juba kesk-ajal laialine wäljawedu. Liiwimaad nimetati Rootsi wiljaaidaks. Nystadi rahulepingus tingis Rootsi walitsus õiguse wälja, et ta ilma tollita aastas Liiwimaalt 50,000 taalri eest wilja Rootsimaale tohib wedada. Wilja-ikalduste pärast Wene sisemaal keeldi aga sagedasti wäljawedu ära, ilma et wilja korratumate teede pärast Wene kubermangudesse saadeti. Mõisad otsisiwad siis teisi teesid, et wilja tulusalt rahaks muuta. Nad paniwad wiinawabrikud, õllekõögid ja kõrtsid käima. Wiinapõletajaks seati pärisorjad. Neile mõõdeti teataw osa wilja kätte ja kästi teataw jagu wiina tagasi anda. Puudutuleku korral pidiwad nad wastutama. Wististi oma nahaga. Muud wara neil ei wõinud olla. See wiinaajamise wiis ei teinud mõisale kulu, orjadele töi ta aga uut hukatust. Raske töö suitsuses, auruses wiinakojas rikkus terwise. Joomise kiusatusele ei jõudnud ori ka wastu panna. Wähese tööosawuse pärast ei andnud wili soowitud jagu wiina wälja. Sest ajast pääle hakkasiwad wiinawoorid teesid mööda wenima. Orjadele kaswas uus orjus üle pää. Himu wiina järele õpetas neid kõikuguseid kawalusi tarwitama ja warastama. Õllekõögis walmistatud õlle pani mõis kõrtsidesse. Kõrtsimees müüs mõisa õlut ja kandis saadud raha mõisa, kes müüjale ülespidamiseks talu ehk wäiksema maatüki harida andis.

Ka muidu lõhuti talupoeg sagedasti maa küljest lahti. Mõis wõttis talupoja laste seast mõisa teenima, keda tahtis. Müüs mõisnik mõisa ära, siis kiskus ta teenijad nende perekonnast täiesti wälja ja wõttis nad mujale ühes. Juhtus mõisnikul rahapuudus tulema, siis müüs ta talupojad naabrile ära, kes tööjõudu tarwitas. Harilik aga oli, et mees naist ei tohtinud wõtta, ilma et mõisawalitsus lubakirja andis, mis õpetajale enne laulatamist ette pidi näidatama. Mis kohutawat hinda mees selle loa eest mõisale pidi maksma, seda tähendab Rooma õigus sõnaga „jus primae noctis.“

Nii oli talupoeg oma kohustega igapidi ja täiesti mõisa küljes kinni, aga lahti igast õigusest. Talupoeg oli pärisorjaks tehtud.

Seda ei salga ka mõisnikud mitte riigiwalitsuse ees. Kui 1739 riigiwalitsus Liiwimaa talupoegade „wäljakannatamata" põlwe kohta aru pärib, seletab eesistuja maanõunik (residierender Landrath) parun Rosen ametlikus wastuses: 1) Talupoeg on oma eluga ja ihuga täiesti pärisherra alla heidetud ja tema oma. 2) Talupoeg ei wõi midagi enesele waraks korjata, waid ainult oma pärisherrale, kes seda oma tahtmist mööda wõib tarwitada. 3) Mõisnik määrab talupoegade orjused ja maksud ära, nagu tema arwab, ilma et wakuraamatud tema õigust kitsendawad. 4) Mõisnikul on piirita kodukaristuse wõimus talupoja üle, kes mõisniku rõhumise ja wäewalla wastu kuskil kohtus kaebada ei tohi. Ja 1765 nimetab Liiwi maapäew talupoegi „pärisorjadeks (servi) Rooma õiguse kõige täielikumas mõttes, nii kaugelt kui see ristiusuga koos wõib seista". See tähendas: ihuga ja waraga on talupoeg mõisniku pärisoma. Mõisnik tohib tema ihujõudu nii palju tarwitada kui arwab, ja tema korjatud tagawarast wõtta, nii palju kui tahab. Mõisnik wõib talupoega nagu tööloома turul müüa ja wahetada. Mõisnik wõib talupoega ihulikult karistada, peksta, kinni panna, nagu ta tahab. Mõned kirjamehed katsuwad wägisi tõendada, et kui ka talu raudwara ehk inwentar täiesti mõisniku omaks tunnistawad, siis jääda talupojale ometi põllu- ja karjasaaduste tarwitamine wabaks. Aga nii hästi Roseni seletus kui ka J. von Budbergi ja paruni J. G. Schraderi „Liiwi hertsogiriigi rüütli- ja maa- õiguse" eeltööd aastast 1737 kinnitawad mõlemad selge sõnaga, et talupoeg ja tema perekond, talupoja maa ja tema wara (Habseligkeiten) niisama mõisniku pärisoma on, nagu „mõisapõllud, heinamaad" j. n. e. Et talupoja käest wiimast leiwaraasu ja piimatilka ära ei saanud wõtta, waid tema tarwitada pidi jäetama, et hinge sees hoida, see on ju õige, sest see ei olnud wõimalik, et temale iga söögi korraks wiilukas kätte oleks antud ehk kört ette mõõdetud. Niisama õige on, et talupoeg tulise raha häda sunnil ehk ärawõitmata wiina himu kihutusel põllusaagist, mis mõisa- ja kirikumaksudest tema enese ülespidamiseks jäi, weel natuke püüdis ära müüa. Aga see müümine sündis tema ja tema perekonna kõhu kulul, kellele selle eest nälja näpistus pea kätte tuli. Wabast liikuwa waranduse tarwitamisest ei wõinud juttugi olla, sest et talupoja pääle nälja kustutamise ühtegi warandust üle ei jäänud. Põld ja põlluriistad, hobused ja sarwloomad, kui ka wiljaseemne on tingimata mõisa oma ja talupoeg wastutab nende eest. —

Imelik on kuulda, kuidas Liiwi maapäew 1765 suurustab, et „talupojad Rooma õiguse kõige täielikumas mõttes pärisorjad (servi) olewat, nii kaugele kui see ristiusuga koos seisab". Imestades küsime, kust ristiusu kuulutajad wälja pidiwad tulema, kes sarnasest wiletsast õiguseta põlwest julgesiwad tunnistada, see käiwad kõik jõhwi päält kokku selle mehe waimuga, kes häda hüüdis nende üle, kes wäetimate hooned ära sõiwad, ja kelle apostel rikkaid käseb huluda, sest et nad töötegijate palga kinni peawad?

Ka nemad tuliwad tooresi sõjaajast, ka nemad oliwad üles kaswanud

ſeltskonnas, kes õiguſe ja halastuſe oli maha jätnud. Sõda ja katk oli ſuurema hulga õpetajaid ära koristanud, ülejäänud ſalgakeſe elukombed ja ſüdamed tuimaks teinud. Sõjaajal tükkiſiwad inimeſed ametisſe, kel eelharidus puudus. Waimulikud ülemad pidiwad neid ſallima. Paremaid ei leidunud. Päraſt sõda oliwad õpetajate elumajad nii waewaliſes olekus ja ſisſetulekud nii kokku kuiwanud, et ka wäljaspoolt korralikka kandidatiſid kohti ei tulnud himustama. Rahwa keelt nad muidugi mitte ei mõiſtnud. Ka eluga ja eeskujuga ei wõinud nad koguduſt parema poole juhatada. Konſiſtoriumid oliwad aegaſid ja oluſid tähele pannes küll kannatlikud ja leplikud, aga ometi pidi Liiwimaa konſiſtoriumi 50 aasta jookſul 30 õpetajat haiswate elukommete ja kuulmata tooruſe päraſt ametiſt kõrwale heitma. Noomituſi ja manitſuſi meie ei nimetagi. Mis hingekarjaſed wõiſiwad nad küll olla? Mis hoolekandjad neiſt kirikule ja koolile pidi ſaama?

Asjata oleks kõike ſeda häwitamiſe tööd ükshaawalt üles lugeda, mis Põhjasõda kiriku ja kooli põllul järele jättis. Meie anname mõlemale 30 aastat toibumiſeks ja waatame, kui kaugele lugu ſiis oli paranenud.

Aastal 1739 katſus parun Campenhauſen ülemapoolſe käſu pääle meie kiriku ja koguduste olud läbi. Tema leiab, et kõik on ſuures hooletuſes ja halastamiſewäärilises olekus, pimeduſes ja kurjuſes. Rohkem oſa kirikuid on lagunemas ja maha langemas. Kiriku- ja ſurnuaiad on ilma warjawa aiata. Koerad, ſead ja hundid käiwad takistamata ſisſe ja wälja ja weawad ſurnukehad laiale. Kirikumõiſateſt ei ole paiguti „otſakeſt ega tolmukeſt“ järele jäänud. Kirikumaid on naabrimõiſad ära wõtnud. Rootſi ajal ehitatud koolimajad on kadumas ja koolimaad niiſama ära wõetud, nagu kirikumaad. Mõnes kohas ei ole koolmeiſtrit enam ametisſe pandudgi. Teiſal on koolmeister, aga koolilapſi ei tule mitte ainumaſt, ehk kõigeſt 2—3 laialiſe kihelkonna päält. Et koolmeiſtrid nälga ei ſureks, teewad nad käſitööd ehk kerjawad taluſt talusſe raaſuke wilja. Sagedasti elawad koolmeiſtrid korratumat elu, joowad ja pekſawad lapſi. Õpetamiſeks puutub neil tarwilik oſawus. Mõni koolmeister weerib iſe kange waewaga. Koolide katſumiſel ja katekiſkmuſe õpetuſel on kirikuõpetajad laiſad ja hooletumad. Rootſi aegſed rahwa loetamiſed — pühapäew kirikus, argipäew taludes — on jäljeta kadunud. Pruutlugemiſed peetakſe „pillapalla“ ära, ſeſt mõisnikud kaebawad, et õpetajad oma nõudmistes liig waljuks minna. Pääkoolis, mis nüüd harilikuks ſaab, õpetawad kirikuõpetajad kergemeelſelt ja ajawad oma käſu taga. Leerilapſed ſunnitakſe kirikumõiſa töösſe. Pärismõiſad lähewad kadedaks ja wõtawad paiguti leerilapſed ära mõiſa teole. Rahwas ei tea omaſt uſuſt midagi ehk kus ta mõne käſu päha on õppinud, puudub aruſaamine täielikult. Selle wastu õitſeb ebauſk lopſakalt. Soolapuhujad on ſuures auus. Kiwidele, puudele ja hallikatele ohwerdatakſe awalikult raha ja willu, rätikuid ja lintiſid, kapſaid, liha ja kalu. „Piitſad, witſad ja wangikoda ei ſuuda niiſuguſt pagana uſku ja pagana elu parandada

ega tee kedagi õige usu ja õige elu inimeseks," tähendab Campenhausen. Häid kooliſid kuluks ära. Noorteſt saaks ennem asja, kui wanadeſt. Kandku mõisnikud piſutgi rahwahariduſe eeſt hoolt! „Näidakem talupoegadele, kes elus meie pärisorjad, seda ainuſt halastuſt üles, et nad päraſt ſurma kui wabaks saanud lapſed Jumala ette wõikſiwad astuda! Hoidkem, et meie sellega uut süüd eneste pääle ei koorma, kui talupojad päraſt orjapõlwe ſelles maailmas ka kuradi igaweſed orjad peawad olema teiſes ilmas!"

Selſamal 1739 aastal ilmus Tallinnas Joan Köleri trükikojas „Piibli raamat, see on kõik see Jumala sõna, mis pühad Jumala mehed Wana Seaduſe raamatuſſe Ebrea keeli ja Uue Seaduſe raamatuſſe Kreeka keeli eſiti on üles kirjutanud, nüüd aga Jumala armu läbi meie Eesti Maakeeli eſimeſt korda üles pandud." Suure töö toimetaja oli Jüri õpetaja Anton thor Helle, kes juba warem, 1732, kaunis täieliku Eesti keele grammatika oli wälja andnud. Tema abiliſteſt nimetame Tallinna õpetajad Vierorthi ja Eberhard Gutsleffi. 1736 oli tõlkimine lõpule jõudnud, aga trükikulu kandjaid ei leitud. A. J. von Ürküllі poolt toime pandud korjandus oli ainult 28 taalrit kokku saanud. Siis tuli Nikolaus krahw Zinzendorf ja päästis Jumala sõna kammitſaſt. 1729 oliwad eſimeſed Wennaste-koguduſe liikmed Liiwimaale jõudnud. Wolmari linna lähidal, Kriimani mõisas Wõnnu kihelkonnas ja Tallinna linnas leidſiwad nad iseäranis lahket wastuwõtmiſt. 1736 käis krahw Zinzendorf „wendi" waatamas. Eſialgu teretati teda igalpool suure waimustuſega. Oli tema ju kõrgeſt ſoost mees ja tema sütitaw kõne wõitis kõikide südamed. Tallinnas oli üks Wana Testamendi tõlkijateſt, Toompää õpetaja Vierorth, suur Wennaste-koguduſe sõber. Tema kõneles Eesti Püha Kirja trükihädaſt Zinzendorfile. Et krahwil eneſel ilmaliku waranduſt ei olnud, äratas tema rikaſt kindrali von Bohni ja tema abikaaſat oſa wõtma ja aitama. Need andſiwad Eesti Piibli trükkimiseks 1000 taalrit eſiotſa laenu pääle ja kinkiſiwad päraſtpoole ühe jao, et Püha Kiri seda odawamalt rahwa sekka läheks. Päälegi laskis von Bohn Peterburi Teaduste akademias Eesti Piibli 550 eksemplari tarwis iluſa pildi teha, mis kaanelehe ette pandi. 1739 wõis terwe Piibel Eesti keeli ilmuda. Piibli keel tõuſis kirikus, koolis ja kirjanduſes ainuwalitſejaks kõikide oma häädustega ja wigadega, kuni Eduard Ahrens tema aſemele rahwa keele seadis.

Aga rahwale ei olnud eſiotſa Piibliſt suurt kasu. Rahwas ei jõudnud Piiblit osta, rahwas ei oſanud lugeda. Piibli raamatuga weel ei suutnud wiſt palju keegi toime saada. Püha Kiri jäi õpetajatele mõnuſaks abinõuuks, rahwale ärapeidetud waranduſeks põllu ſees. Ja wähe oli neid õpetajaid, kes seda otſiſiwad ja rahwale wiitſiwad pakkuda.

Aga teiste kaudu leidis kallis wara siiski teed koguduste sekka. Wennaste-kogudus heitis wahemeheks.

Õpetajad, keda rahwas kirikuherradeks hüüdis, jäiwad rahwale wõõraks. Seisuse ja hariduse waheseinad oliwad kõrgemad, kui et wastastikku arusaamist ja usaldust wõis tekkida. Õpetajate kõne oli kõrgem, kui et liht ja harimata talupoeg jagu jõudis saada. Õpetajate abinõuud, mis tihti sundusega ja wägiwallaga koguduse pääle käisiwad, oliwad rahwale wihatud ja tuletasiwad liialt kubjakeppi meele. Pandigi „kepimehed“ ametisse, kes jumalateenistusel tööwäsimust puhkawaid kirikulisi terawa orgiga pidiwad wirgutama. Ristiusku sunniti rohkem päha õppima, kui et teda südamesse istutati ja elujuhiks seati. See sünnitas sügawa lõhe kiriku ja koguduse wahele. Sääl tuliwad „wennad“ Saksamaalt. Nad oliwad liht tööinimesed, waesed ja wäetimad, nagu meiegi rahwas. Nad ei olnud kõrget haridust saanud, nende mõttekäik ja kõnewiis seisis rahwa mõttekäigu ja kõnewiisi lähidal. Nad oliwad *elawad* Kristuse ihu liikmed, täis waimustuse tuld, Jsanda tööd tegema, täis armastuse tuld nende waeste wastu, kellele nad armusõna tõiwad. Mõlema käega wõeti „Määri wennakesed“ kui „wennad“ wastu.

Siia juure tuli Wennaste-koguduse sissesead ja walitsus. Siin oli igal „wennal„ sõna- ja hääleõigus. Kõik ametid ja kohad seisiwad selle ees lahti, kelle meel waga, elu auus ja pää tark oli. Meie rahwal ei olnud aga wähemat õigust jäetud. Kuskil ei wõinud ta kokku heita, kuskil oma arwamist awaldada, kuskil oma tahtmist ja teadmist mööda mehi ametisse panna ja oma juhatajateks seada. Nüüd ilmus Wennaste-kogudus. Rahwas leidis raasuke maad *omawalitsusele*. Rahwa rõhutud hing tundis wähemalt „maja“ juures, et ta inimene oli ja ei mitte ainult tööloom.

Herrnhut aga tagus rauda, sest et raud kuum oli. Kümne aasta jooksul oli tema mõju ja wõim terwel maal tunda. Jsegi wastased pidiwad tunnistama, et Jumala sõna järele suur nälg ja jänu oli tõusnud ja et rahwa elu paranes, wargus, joomine, roppus ja peksmine wähenes. Hulk õpetajaid ise teretasiwad Wennaste-koguduse õnnistatud tööd rõõmuga. Aga ka wastaste wiha kaswas. 1743 keeldi korraga Wennaste-koguduse töö koguni ära, Saksamaalt tulnud „wennad“ saadeti maalt wälja, Zinzendorf, kes wendade eest kostma tõttas, pandi Riias wangi. Saaremaa superdendi Gutsleffi ja mitme teise Herrnhuti sõbra pääle tõsteti walekaebtusi, et nad riigiwalitsuse wastased ja rahwa mässule kihutajad olewat, ja saadeti Peeterburki, kus nad osalt wangipõlwes ka suriwad. Segamata wõis nüüd orjus, ihu ja hinge pärisorjus, edasi kesta. Jsegi „ristiusuga seisis ta nüüd jälle koos.“

XXIX.

Inglisemaa merede walitseja. — Põhja-Amerika wabastus-sõda.

Inglise waba riigikord. — Stuartid püüawad jälle walitsema saada. — Walitsuse wõim on parlamendi käes. — Selle aristokradiline laad. — Inglise aristokratia. — Suured riigimehed. — Inglise asumaade algus Põhja-Amerikas. — Prantsuse asumaad Amerikas. — Inglise ja Prantsuse kaubanduse-paigad Aasias. — Prantsuse wõim Ida-Indias. — Inglise Ida-India kaubanduse-seltsi wõit. — Lord Cliwe. — Warren Hastings. — Terwe Ida-India langeb kaubanduse-seltsi kätte. — Inglased wõtawad Kanada oma walitsuse alla. — Amerika asumaade õigused. — Inglise walitsuse tüli asunikkudega. — Sõja algus. — Asumaad kuulutatakse iseseiswaks. — Georg Washington. — Prantsuse- ja Hispaniamaa tõttawad ameriklastele appi. — Ameriklaste iseseiswus tunnistatakse kindlaks. — Ühisriikide walitsus. — James Cooki reisid.

Ehk küll Inglisemaa seisukoht inglasi meresõidule juhib, ei olnud aga inglased esialgu sugugi kaupleja-rahwas, waid hakkasiwad — nagu eespool kuulsime — kuninganna Elisabethi ajal sellest oma loomulikust ülesandest aru saama. 18. aastasajal tõusis Inglisemaa merede walitsejaks. Selsamal ajal jõudis ka Inglise tööstus muudest maadest ette, mida selle maa raua- ja kiwisõe-lademed wõimalikuks tegiwad. Saareline seisukoht tegi Inglisemaa ka kõige wabamaks Europa maaks, kuna temal waja ei olnud oma kaitsmiseks suurt sõjawäge pidada, mille tõttu riigiwalitsejal wõimalik ei olnud, sõjawäest oma isewalitsuse wõimu tõstmiseks tuge saada. Kuulsime eespool, et inglased oma wabaduse eest pika ja walju wõitluse pidiwad wõitlema; nad saiwad lõpuks wabaduse kätte ja oskasiwad seda ka sel ajal alles hoida ning täiendada, mil Europa kindlamaa riikideks isewalitsus üleüldine oli.

1688. a. „mõnusa mässu“ järele kujunes Inglise riigikord ikka enam wabamas sihis edasi, sest wabameelne whigi-erakond oli ligi 70 aastat ühtejärgi wõimul, ja päälegi oliwad sel ajal walitsejad wõõramaalased, mis asjalugu

kuningawõimu hästi kahandas. Kuningas Wilhelm III. suri 1702. a. ja selle järele läks troon ta abikaasa õe, äraaetud kuninga Jakob II. tütre, Anna Stuarti kätte. See püüdis Inglise trooni oma sugule (Stuartidele) jälle tagasi nõutada ja andis selles lootuses 1710. a. walitsusese tory-erakonna kätte. Aga ta plaan läks nurja, kuna parlamendi-enamus sellele wastu seisis. Kui siis Anna 1714. a. suri, waliti Hannoweri kuurwürsti-sugu Saksamaalt Inglise troonile. Sellega ei leppinud muidugi Jakob II. poeg, kes end kuningaks Jakob III-ks, nimetas. Ta tuli 1715. a. Shotimaale, kus omale tuge lootis ja oma jagu ka sai; mitmed tory-erakonna Inglise ülimusedgi heitsiwad tema poole. Kuid pea wõideti Stuartide poolehoidjad ära ja trooninõudja pääsis waewaga tagasi Europa kindlamaale. Kolmkümend aastat hiljem (1745) katsus ta poeg, Karl Eduard, uuesti Inglise trooni omale saada. Seks tarwitas ta juhust, mil Inglise sõjawägi Saksamaal Austria pärandus-sõjas oli, oma tuluks. Ta tõttas Shotimaale, sai sääl omale hulga poolehoidjaid, kellega Inglisemaale ruttas ja kuni 160 wersta Londonist kaugele jõudis. Sääl aga sunniti ta taganema. Wiimaks Shotimaal Culloden juures (1746) wõideti ning häwitati ta wägi täitsa; ta ise hulkus kaua Shoti mägestikus surmahirmus ümber, kuni wiimaks Prantsusemaale pääsis. Stuartide lootused oliwad selle löögiga jäädawalt purustatud, ja pea kustus ka nende sugu.

Hannoweri-sugu esimesed kuningad oliwad õieti enam sakslased kui inglased. Georg I. (1714—1727) ei osanud Inglisemaale tulles selle maa keeltgi ega tundnud neid seadusi ja määrusi, mille järele ta riiki pidi walitsema. Ta oli küll ministrite koosolekul ligi, aga sääl tehtud otsustest ei saanud ta midagi aru, kirjutas siis ainult oma nime otsustele alla. Kuid Inglise riigikorra juures ei olnud walitseja isiklikku mõju wajagi, sest walitsuse suurem wõim oli parlamendi käes. Selle lubata ei wõinud walitsus ühtegi maksu wõtta, uusi seadusi anda, sõjawäge kokku kutsuda; ühtegi parlamendi-liiget ei tohitud kõne ehk hääle-andmise pärast kaebtuse alla panna, ega kudagi teda taga kiusata; parlamenti pidi jälle tihti kokku kutsutama, kes siis tuntawaks saanud halbtusi parandas, eksitegusid õiendas, seadusi kinnitas ja toetas. Need määrused seisiwad wanades Inglise seadlustes, ja 1688. a. oli Wilhelm III. troonile tulles oma „õiguste seletustes“ end nende täitmiseks kohustanud, mille järele ka järgmised kuningad pidiwad käima. Walitsust juhtiwa pääministri kutsus ja määras küll kuningas, aga see pidi riigi asjade ajamises parlamendi soowi ja mõtte järele käima.

Nagu tuttaw, langes parlament kahte osasse: Ülemkoda ehk lordide kogu, kus kuninga nimetatud kõrgemad mõisnikusoo liikmed ehk „päärid“ ja kõrgemad kiriku ametnikud istusiwad, ja alamkoda, mille liikmed rahwa poolt waliti. Aga 18. aastasajal ei olnud alamkodagi rahwawalitsusele põhjale rajatud; selle kokkuseade oli kesk-ajalisel järjel ja walimise õigus oli ainult wõrdluslikult wäga wähesel rahwa-osal. Niiwiisi ei olnud mitmel uuel linnal, mille elanikkude hulgas

palju rikkaid kaupmehi oli, mitte õiguſt oma poolt ſaadikut parlamenti ſaada, kuna ſelle wastu mõni kängujäänud linnake endiſe õiguſe najal koguni kaks ſaadikut ſinna walis; walimiſekord oli nimelt Eliſabethi ajaſt ſaadik muutmata jäänud. Ja kuna maaomandus ſuurelt oſalt lordide kätte oli läinud ja ka mitmed linnad nende maa pääl ſeiſiwad, määraſiwad need linnade parlamendiaadikudgi: näituſeks oli wanal Old-Sarumi linnakeſel, kus nüüd ainult wiis maja leidus, kahe ſaadiku ſaatmiſe õigus, keda walimiſepäewal maa-omaniku wolinik, kes üksi walimiſekohale ilmus, oma poolt määras. Sarnane oli walimine ka mõnes muus walimiſekonnas. Kaunis tihti ſündis ka, et ſaadikuksſoowija walijatele nende häälte eeſt maksis, nii ſiis omale ſaadikukoha ostis; nimelt maksis 1784. a. keegi Sheridan Strantfordi alewiku 248 walijale — igaühele wiis naela ſterlingi ja wiis ſhillingit ($52^1/_2$ rubla). Iſeäranis oliwad Indias rikkaksſaanud õnneotſijad agarad, omale parlamendis kohtaſid oſtma. 1789. a. oli alamkojas 558 liiget, neid oliwad aga ainult 10,000 walijat walinud; ſelles arwus oliwad ka Shotimaa ſaadikud, ſeſt 1707. a. pääle oliwad mõlemad riigid täitſa ühendatud ja parlament oli ühine. Test-määruſe eeskirja järele wõiſiwad parlamendiliikmeks ainult piiskopi-kiriku uſulised olla ja ſellega ei pääsnud katoliku usku iirlaſed ſinna ſugugi; Jirimaa ſaadikuteks oliwad ſiis ka inglaſed, kes mässude ajal kõige maa-omanduſe oma kätte kiskunud oliwad. — 1715. aastaſt pääle waliti parlamendiliikmed 7-meks aastaks ametisſe, ja ſee ſeadlus kestab tänini.

Niiwiiſi oli ſiis ka alamkoda õieti aristokradiliſt laadi. Aga Inglise aristokratia ei kujunenud kunagi niiſuguſeks rahwa ſurujaks ja kinniliſeks ſeiſuſekihiks, nagu ſee Europa kindlamaal ſündis, waid Inglisemaal oli alati ülimuste ringkonna ja alama rahwa wahel wastastikune ühendus ja mõju olemas. Kuningas tõstis alati muudeſt rahwakihtideſt uuſi liikmeid lordi-auusſe, ja kuna lordi nimi ühes maa-omanduſega ikka ainult wanemale pojale päranduſeks läks, ſiis liituſiwad teiſed pojad jällegi muu rahwa külge, otſiſiwad omale kiriku-ametiſi ehk hakkaſiwad kaubanduſes tegewuſele; tihti oliwad lordid iſegi kaubanduſe-ſeltſides oſaliſed. Arusaadaw on ſiis, et wägew lord teiſi ſeiſuſi põlata ei wõinud, millesſe tema pojad jäiwad, wõi kuſt ta waſt iſe oli tulnud, kui keegi wanem ſugulane ära oli ſurnud. Ka erakondade jagunemine oli nii, et ſee ülimuſi takistas kinniſeks kihiks kujunemaſt ja muudeſt ſeiſusteſt kõrgemaks kerkimaſt. Ei whigid ega toryd olnud iſeäraliſe ſeiſuſekihi aſemikud, kelle tuluſid nad taga oleksiwad nõudnud, waid nad tülitſeſiwad pääasjalikult oma mõju päraſt, iſeäranis miniſtrikohtade kallal. Whigid tahtſiwad ſuuremal mõõdul wabameelſeid uuenduſi ette wõtta, toryd jälle püüdſiwad äkiliſi ja tihedaid muutuſi takiſtada. Niiwiiſi pidiwad erakonnad oma wastastikuſe mõju läbi riigimaſina taſakaalus, et ſee mitte liig ruttu edaſi ei läheks, aga ka mitte oma käigus ſeisma ei jääks. Ja ſelle olu mõjul on Inglisemaal tähtſaid uuenduſi ilma mässudeta toime panna ſaadud.

Niisama kui parlamendi kokkuseade, oli ka selle tegevusekord wana-aegne. (Inglased armastawad üleüldse wanadest seadustest kinni pidada). Pidulikud talitused parlamendi awamisel ja lõpul, isegi ametlikud riided jäiwad seksamaks, mis nad Elisabethi ajal olnud olnud. Saadikud istuwad Inglise parlamendis pinkidel, ja igaüks räägib, kui waja, oma kohal olles, kuna selle wastu mujal saadikutekogudes iseäraline. kõnelawa on, kuhu kõneleja astub. Iseäralik komme Inglise parlamendis on weel see, et igakordne kõneleja ennast saadikutekogu esimehe (speakeri) poole pöörab, mitte teiste ametiwendade poole. Parlamendi läbirääkimised ei olnud 18. aastasajal weel mitte awalised, sellepärast ei ole ka selle aja suurte riigimeeste tähtsad kõned mitte alati jäänud, kuna neid üles ei kirjutatud, ainult mõned lausekatked, mis rahwa suus tuttawaks saiwad, on sel wiisil järeltulewate põlwede kätte ulatanud.

Alamkoja mõjuwate meeste hulgast walis kuningas omale ministrid, nagu eespool tähendatud. 18. aastasajal olnud nendest kuulsamad Robert Walpole ja William Pitt (wanem), mõlemad whigi-erakondlased. Walpole oli pääministriks aastatel 1721—1742. Et parlamendis oma ettepanekuid läbi wiia, tarwitas ta õige rohkelt saadikute meelitamist salamakku läbi; harilikult maksis ta 5 kuni 10 naela sterlingi parlamendiliikme hääle eest, aga wahel andis ka kuni 200 naela, selle järele, kuda asi nõi kui tähtjas häälemüüja isik oli; ise ütles ta kõigi inimeste hinda teadwat, teised kutsusiwad teda „südametunnistustega kauplejaks". Kuid kõige oma tegude juures oli temal ikka Inglisemaa suurus ja wägewus silmas, kuigi selleks halbu abinõuusid tarwitas. Inglisemaa merede walitsejaks tõusmine on suuremalt osalt tema tegu. — Inglise suuremate riigimeeste seka loetakse aga William Pitt'i, kes hiljemini Chathame (l. tshättäm) lordiks tõsteti; tema nimega on ühenduses Ida-Indiamaa Inglise alla wõtmine ja Põhja-Amerikast prantslaste wälja-ajamine. Tema kõne parlamendis mõjus ikka wäga suurelt; selles oli midagi nii iseäralist, tõendawat, pooleldi luulelisi ütlusi, mis isegi wastuseisjad tema poole wõitis. Pitt usaldas oma osawust ja wõimu wäga palju, mida ta ka ei salanud. Kui ta esimesel korral kuninga juures käis, ütles ta kohe: „Walitseja, lubage mulle oma usaldus: mina olen selle wäärt". „Kui seda wäärt olete, siis saate selle ka", wastas Georg II. Pitt oli uhke ja kõrk mees, aga see ei saatnud teda eksiteedele; ta ei kiitnud Walpole tegewust häälte ostmises hääks, sest ta ise oli, ka wähemates asjades, täitsa õiglane. Tema mõju ei ulatanud üksi parlamendi pääle, waid teda tundis ja usaldas terwe rahwas. „Selle koha ou mulle rahwas andnud", ütles ta uhkelt ülimustele, kui need ta ettepanekutele wastu seisiwad. Teda kutsutigi suureks rahwasaadikuks („the great Commoner"). 1757 a. sai ta ministriks, kuid 1761 pidi ta ametist lahkuma, kui Georg III-da (1760—1820) troonile saamisega tory-erakond wõimule tõusis. — Hiljemini oliwad noorem William Pitt (wanema

poeg), Fox ja Burke suured parlamendi-kõnelejad ja Inglise tähtsad riigimehed, kellede tegewus Athena ja Rooma hiilguse-aega meelde tuletab, mil Perikles ja Cajus Gracchus oma ilukõnedega rahwast juhtisiwad. — Wabaduse kaitse ja tähtsate meeste juhatuse all kerkis Inglisemaa 18-mal aastasajal oma suurusele, kuna Europa kindlamaa riigid sel ajal oma isewalitsuseliste walitsejate surumise all uimased ja wõimetud oliwad. Sel ajal sai Inglisemaa ka merede-walitsuse oma kätte, mis temale seni on jäänud.

Suurte leiukäikude ajal oliwad Hispania ja Portugal maailma tähtsamateks kauba-ajajateks ja suuremateks mereşõitjateks riikideks tõusnud; Philipp II. isemeelne walitsus tegi aga mõlemate maade suurusele lõpu. Selle järele katsusiwad kolm teist Atlandi okeani rannal olewat riiki, nimelt: Prantsuse-, Inglise- ja Hollandimaa, merede-walitsustüksteise wõidu omale saada. Hollandimaa sai Aasias palju kaubapaikasid oma kätte, kuid nendest oli suurem osa kaugel, Indiast idapool, mille tõttu see wõistluses enam kõrwale jäi; Prantsuse- ja Inglisemaa aga sattusiwad niihästi Aasias kui Amerikas teine teise kõrwale, mille pärast nende wahel wali wõistlus tekkis, mis pikale, wisale wõitlusele wiis.

William Pitt.

Juba Heinrich VIII. ajal oli keegi Inglise teenistuses olew wenetsialane, Sebastian Cabot, Põhja-Amerika rannal käinud (a. 1498). Et sinna ka asumaid asutada, selle pääle ei mõelnud Inglisemaal weel keegi seekord. Alles ligi saja aastat hiljem, mil Inglise laewu juba igalpool maailma meredel liikuma hakkas, läks keegi Walter Raleigh salga asujatega Amerikasse ja katsus nüüd sinna asumaad põhjendada, mille nimeks ta kuninganna Elisabethi auuks Virginia (neitsimaa) pani. See kord arwati, et uuelt maalt rohkel arwul kallid metallisid leitakse, kuid see märgati peagi eksituseks. Selleşt hoolimata hakkas sinna hulgana uusi asunikkusid Inglisemaalt minema, milleks iseäranis rahutud ajad 17. aastasajal hoogu andsiwad; niihästi usuliste kui riigiliste põhjuste pärast läks tagakiusatuteşt üks salk teise järele sinna maale, kus nendel ruumi küllalt oli, seşt seni liikusiwad P.-Amerika laialistel maadel ainult harwad indianlaste hulgad. Jakob I. ja Karl I. ajal rändasiwad

sinna puritanid, Cromwelli ajal piiskopi-kiriku usulised ning katoliklased, kellega Inglise valitsus ülikurjasti ümber käis (vaata päät. XX). Pääle nende tuli aga ka Prantsuse- ja Saksamaalt hulk asujaid. — Aegsasti oli ka Hollandist asujaid sinnu ilmuma hakanud, nimelt nendele maadele, mis nüüd Ühisriikide põhjapoolseks osaks on, ja see n. n. Uus-Holland seisis Hollandi valitsuse all. Hollandlaste naabriteks läks kuninganna Kristina ajal hulk Rootsi asujaid, kes sinna Uue-Rootsimaa rajasiwad (1637); 1642. a. läks weel uus salk ligi, kus ka palju soomlasi hulgas oli. Kuid Rootsi riik ei suutnud nii kaugel olewat asumaad oma käes pidada, waid see sattus pea hollandlaste kätte. Inglased kiskusiwad valitsuse hollandlaste asumaades pea omale, ja 1667. a. andisgi Hollandi valitsus need üsna Inglise omaks. Selle järele laienes Inglise valitsus wähehaawal üle terwe Atlandimere rannamaa Lorenzo jõest Floridast saadik. See maa oli siis 13-neks maakonnaks jagunenud.

Ka prantslased oliwad 16. aastasaja algupoolel Põhja-Amerikasse asuma hakanud. Juba Franz I. ajal oliwad mõningad asukohad Floridasse ja Kanadasse tekkinud, aga alles usuõdade lõpetamise järele wõtsiwad Heinrich IV. ja Richelieu, kes Prantsusemaad wägewaks merewäe-riigiks tahtsiwad tõsta, asumaade-politika suuremal mõõdul käsile. Samuel Champlain oli kuulsam selle aja Prantsuse meresõitjatest; ta asutas Kanadas 1608 a. Quebeci linna, kust asunikud igale küljele laiali läksiwad. Nii wõeti siis Lorenzo jõe suu ümbruses olewad maad ja saared Prantsuse wõimu alla. Keegi prantslane tungis kaugemale, kuni Hudsoni laheni, ja laiendasselle läbi Prantsuse walitsust kaugele põhjapoole; teised julged reisijad tungisiwad kuni Kanada suurte järwede maale ja säält kõrbede kaudu Missisippi hiiglajõe juurde, mida mööda siis Cavalier de la Salle 1678—1682 a. üsna jõe-suust saadik sõitis; alumise jõekonna ümbruse maad nimetas ta Ludwig XIV. auks Louisianaks, mis nime see tänini kannab. Jõe kaldale asutati St. Louis (l. lui) linn ja jõe suusse Uus-Orleans. Prantsuse päralt olew maa oli palju suurem ja laialisem kui Inglise oma, ja ta takistas Inglise asumaade täienemist ja kosumist.

Elisabethi ajal algas inglaste kauba-ajamine ka Indias. Et selleaegse mõttewiisi järele kaubandust siis kasulikumaks loeti, kui see iseäraliste sellekohaste seltside ehk ühisuste kätte jäeti, asutati 1600 a. Inglisemaal „Ida-India kompani“ (kaubanduse-selts), mille osaliste kokkupandud põhjuskapital 747,000 naela sterlingi (umbes $7^1/_2$ mil. rbl.) oli. Kuid suuremat tähtsust ei suutnud see kompani esiotsa mitte saada, sest et ta sel ajal wägewa Hollandi kaubandusega wõistelda ei jaksanud. Ainult mõningad kauba-kontorid Sumatra ja Jawa saartel, ning ka India neememaa rannalinnades jõudis ta omandada; alles 1689. a. sai ta omale Gangese jõe suus wäikese maatüki omaks, kuhu siis „Wilhelmi kindlus“ (Fort William) rajati, millest hiljemini suur ja tähtjas Kalkutta linn kaswas. Enne seda aga oli kompani Bombai linna kuninga Karl II. käest, kes seda Portugali riigilt oma abikaasale kaasawaraks saanud, ostuteel omandanud; ka

Madrasi linnas oli temal tähtjas kauba-kontor. Nii oli 17. aastasaja lõpupoolel Ida-India kompani võim ja walitsus juba mõjusalt kaswamas. Aga niisama kui Amerikasgi, oliwad ka siin prantslased selle kaswamisele keeluks ees.

Juba Heinrich II. ajal oliwad Prantsuse kaupmehed Indias käima hakanud ja juba oli ka selts asutatud, kes India kaubanduse oma hoolde wõttis, milleks walitsus temale ainu-õiguse andis. See selts kadus pea, ja ka teine, mis Richelieu ajal asutati, ei kestnud kaua. Alles Colbert'i hoolitsusel (a. 1674) asutatud Ida-India kompani tõusis suurele mõjule ja wõimule; see nõutas omale igal pool India rannamaadel kaubapaikasid ja linnasid. Prantslaste käes oliwad siis: Patna linn Gangese jõe ranal, Chandernagor Bengalimaal, Kalikut Malabari rannal jne.

Colberti ajal oli Prantsuse wõim niihästi Amerikas kui ka Ida-Indias hoopis suurem kui kellegil teisel riigil. Colberti püüdesiht oligi, Prantsuse riigile ka meredel ja muudes ilma-osades sarnast ülewõimu nõutada, nagu temal Europas oli. Ja see näitasgi õnnestawat, sest ka Colberti surma järele suutsiwad prantslased, oma tublide juhtide abil, senist seisukohta kinni pidada ja seda Indias weel kaswatadagi. 18. aastasaja alguspool wõttis Prantsuse kaubanduse-kompani omale koguni suurema ja laialisema sihi, kui tal seni olnud. Ta hakkas nüüd randadelt ka siisemaale tungima, et omale sääl suurt wõimukonda soetada. Selle asja südimaks ajajaks oli Dupleix (l. düplää), kes 1742 a. kompani kontori juhatajaks oli saanud.

Oma ettewõtteks oli prantslastel sel korral ka tõesti hää juhus, kuna India riigilised olud siis hoopis lagunenud ja killustatud oliwad.

Õieti pole küll Indias ialgi riigilist ühendust olnud. Sel põhjusel ei ole see maa ka kunagi riigiliselt wõimule jõudnud, kuigi selle rahwa arw wäga suur on. Sellest siis tuli ka, et wõõrastel selle ärawõitmine ikka nii hõlbus on olnud. Ja aegade jooksul on Indias mitmed ärawõitjad käinud, sest maa rohked looduse-waranduse on neid sinna alati meelitanud. Juba Aleksander Suur ulatas oma wõidukäiguga Indiasse, hiljemini käisiwad arablased sääl. Tige Timur-Lenk (w. kesk-aeg päät. XXIX.)wõitis 14. aastasaja lõpul Põhja-India ära. Aga tema suur riik lagunes pea, ja Indias olewatest maadest kujunes n. n. Suur-Moguli riik, mille päälinnaks oma rikkuse poolest kuulus Delhi linn sai. Aga ka see riik hakkas pea kõdunema, ja kui tugew walitseja Aureng-Zeb 1707 a. suri, lagunes see koost; senised asekuningad, rajah ehk soubale hüütud, ja kuberneride moodi maawalitsejad, nabobid, tülitsesiwad ühtepuhku üksteisega. Terwe Indiamaa oli wäikesi riigikesi täis, kelle wahel alatine waen ja kadedus walitses. Igal pool oli täieline korralagedus (anarhia), mille tõttu europlastel hõlbus oli end nende würstikeste tülidesse segada ja asjaolusid oma tuluks tarwitada, mida nad siis ka õige ohtrasti tegiwad. Ja selleks ei olnud neil suuremat sõjawägegi waja, waid ainult osawust ja kawalust, mida prantslastel küllalt leidus. Juba alguses mär-

kas Dupleix, kuda moodi Indias talitada tuleb, et maad oma jaagiks saada (hiljemini aga omandasiwad inglased selle tarkuse weel suuremal mõõdul); würstikeste omawahelisi tülisid löötsutati suuremale lõkkele, äsitati neid uutele sõdadele; ka anti, nagu soowitaw näis, ühele ehk teisele oma sõjawäega abi, mindi ühele toeks teise wastu, mille tagajärjeks aga mõlemate nõrgendamine oli. Dupleixi mõju India würstide kohta oli õige suur, weel suurem aga ta abikaasal, kes õige mitmed India keelemurded oskas, nii siis würstidega ise käneleda wõis; teda nimetasiwadgi India elanikud „bekun" (würstinna). Teadagi, et lahked aitajad oma abi eest rohket tasu päriswad, ja seda ka saiwad. Niiwiisi nõutas Dupleix omale peaaegu päris riigi, kus ta 30 milj. elaniku üle walitses ja kust ligi 6 milj. rbl. aastas sisse wõttis. Sel teel oli terwe India Prantsuse kompani omaks saamas. Aga ei kestnud kaua, siis ilmusiwad Inglise kompani asja-ajajad prantslastele mõjuwaks wõistlejaks.

18. aastasaja kolm suurt sõda, nimelt: Austria päranduse-sõda, seitsmeaastane sõda ja Põhja-Amerika wabastus-sõda oliwad muude tüliküsimuste kõrwal ühtlasi ka wõitluseks Inglise ja Prantsuse wahel Ameerika ja Aasia walitsuse pärast. Ja seesama hooletus, lohakus ja kõhnus, mis Prantsuse walitsusele Euroopas ühe kahju teise järele tõi, tegi ka ta meredewalitsusele lõpu.

Esiteks ei suutnud nimetatud sõda küll weel Indias Prantsuse walitsust nõrgendada, sest sääl oli parajasti Dupleixi wägewuse aeg. Kuid Prantsuse kompani kaupmehed ei osanud oma juhataja suurtest püüetest wääriliselt lugu pidada. Ludwig XV. aegne nõrk Prantsuse walitsus ei hoolinud ka asumaa politikast suuremat. Dupleix kutsuti 1754 a. Indiast koguni ära; nuttes lahkus mees säält, kus ta oma suure töö pooleli pidi jätma.

Selle järele asusgi Inglise Ida-India kompani Prantsuse wõimu päri-jaks ja hakkas nüüd kange agaruse ga oma wõitmisi edasi ajama, kuni terwe maa oma alla sai. Selle juures oli ta sõjawõim koguni wäikene, ning weel iseäralikum on, et tema sõjawäest suurem osa otse indianlased ise oliwad; 1773 a. seisis kompani sõjawäes ainult 9000 europlast, aga 45,000 indianlast. Nii wiisi wõitsiwad siis inglased Indimaa suuremalt jaolt maa oma rahwa abiga ära, mis nähtus selgesti tunnistab, kui wäga India elanikkudel rahwusetunne ja ühtehoidmine puudus — wõõraid ei wihatud rohkem, kui oma rahwa seast wastaseid.

Seitsme-aastase sõja ajal kaotasiwad prantslased Indias ikka enam oma mõju ja tähtsuse; nad ei suutnud enam nabobide ja soubalide wahelisi tülisid otsustada ega troonidele oma sõpru seada. Inglased käisiwad juba nendest üle. Lord Clive oli seekord India mõjuwam mees. See oli üks nendest hulgast õnneotsijatest, kes kodumaalt kehwalt Indiasse läks waatama, kus maa lahti on. Esiti pidi ta kompani kontoris alama kirjutujana teenima, kaotas aga pea sellegi koha, ja meeleheitel tahtis ta kord juba end surmata. Kuid siis

mõtles ta wiimaks ka weel mõõgatööd katsuda. Ja selle najal saigi ta suure kuulsuse ja määratu wara omaks. Cliwe oli südi ja terawa aruga, osaw hädas nõuu leidma, selle juures aga wali ja kõwa südamega mees, kus ta tulud seda nõudsiwad; indianlaste wastu oli ta armuta ja pigistas nendelt hoolimatalt waranduši wälja, kus aga sai. 1751 a. wõitis ta wäheše sõjawäega, milles 200 inglast ja 300 indianlast oli, wäikese Arenti linna ära, ja mõni aasta hiljem äratas ta muude sarnaste julgete tegudega weel suuremat tähelepanemist ja imestust. Bengali nabob Sourâdja Djowlah, prantslaste sõber, oli Fort Williami ära wõitnud, kus juures wangi langenud inglastega koledasti ümber käis; 146 wangi pisteti wäikesse, kitsasse kongi, n. n. „mustasse koopasse," kus nendest wärske õhu ja wee puudusel suurem osa ühe ööga ära suri. Selle tigeda teo eest kättemaksuks tõukas Cliwe 1757 a. kurja nabobi troonilt, kuna ta wäe sootuks ära wõitis; asemele seati teine mees, kes asju Inglise tulude järele ajas. See ettewõte tõi Cliwele umbes 3 milj. rbl., kompanile aga kolme wõrra rohkem kasu sisse. Wahe-ajal oli Cliwe kompani juhatajaks tõusnud, ja nüüd talitas ta sarnaselt ka mujal pool, mille tõttu Inglise walitsus Indias ikka rohkem ja rohkem laienes ja pea üle terwe Gangese jõekonna ulatas; würstisid aeti troonilt ära, nende waranduseb riisuti, paljudes paikades wõeti maksunõudmise õigus üsna kompani omaks. Sel teel kogus kompani omale määratud rahasummad; mõned ta teenistuses olewad südid õnne-õngitsejad, kes neis ettewõtetes osalised oliwad, pööraſiwad suure-rahameestena Londonisse tagasi. Ka Cliwe läks kodumaale tagasi; sääl tõsteti ta wastu parlamendis kaebtus, sest tema kangeteſt kiskumisteſt oli isegi Inglisemaal palju kuulbud ja seda pahaks pandud. Süü oligi selge, aga mehe suurte tegude pärast Inglise wõimu hääks, wabastati ta igast karistuseſt. Kuid selle järele hakkas ometi parlament terawamalt kompani näppude pääle waatamata ja end ta asjadesse segama. 1784 a. seadis parlament iseäraliſe toimekonna kompani walitsuse ja tegude üle Indias walwama, kuid kaubanduse-asjad jäiwad ikkagi kaubanduseseltsi osanikkude hooleks.

Cliwe järele ajas kuulus Warren Hastings India ärawõitmist edasi. Ta oli targem ja anderikkam kui Cliwe, aga ühtlasi weel tigedam, mille pärast ta nimi õieti halwa kuulsuse on saanud; kõige kurjemad kiskumised, nöörimised, ülekohtu- ja tigedused teod on ta nimega ühenduses. Kord tahtis ta kahe Oude riigi printsessi käest, kellel isa pärandust 30 miljoni rubla arwati olewat, raha wälja suruda; selleks saadeti sõjawägi nende elukohta Fyzabadi linna ja piirati nad oma lossis ümber. Kuid printsessid ei heitnud alla. Siis wõeti kaks nende tähtsamat ja mõjuwamat kaaslast wangi, pandi raudadesse ja näljutati neid nii, et ainult weel hing sees seisis; sellega püüti neid sundida, et nad aitaks printsessidelt nende wara kätte saada. See piinamine kestis mitu kuud, kuni wiimati ometi Hastings'ile 12 milj. rbl. anti, siis lasti nühästi printsessid kui nende kaaslased wabaks.

Bengalimaa, India põhjapoolne osa, wõideti wõrdluslikult hõlpsasti Inglise alla, aga teisiti oli lugu maa lõunapoolses osas, Dekanis. Sääl oli nendele Mysori würst Hayder Ali waljuks ja wägewaks wastaseks, ja päraſt selle ſurma jätkas ta poeg Tippo-Sahib ſüdilt wõitluſt, mis inglastele õige hädaohtlikuks oleks läinud, kui Bonaparte, kes 1798 a. Egiptuſesse tuli, ſäält edaſi Indiasse oleks jõudnud, nagu ta plaan küll oli. Kuid see nõu jäi katki, ja kui Tippo-Sahib 1799 oma päälinna Seringapatami kaitsmisel langes, rauges ka Dekanis wastupanek, ja pea terwe India oli nüüd Inglise wõimu all, pääle Induſe ja Gangeſe jõgede ülemiſe-jooksu ümbruſes olewate maade, Himalaia mägede jalal. Selle järele ſai India ka Euroopa haridusega ligemasse ühenduſesse, ja see on ſääl omajagu ka tegeliſe elu pääle mõjunud. Teeſid on ehitatud (ka raudteeſid), kanaliſi kaewatud, sellega ligem läbikäimine maa-osade wahel palju hõlbustatud jne. Aga hindude põline wana Brahma ja Buddha uſk ning sellega ühenduſes olew omalaadi kultura on seni europlaste mõjule wiſalt ja wõimukalt wastu ſeisnud.

Otſe ſelſamal ajal kui Indias, oli ka Amerikas prantslaste ja inglaste wahel wali wõitlus käimas, ning see oli weel kangem ja ſuurem, ſest tülitsejad ei olnud ſiin mitte kaubanduſe-ſeltſid, waid otſe riikide walitſuſed iſe. Päälegi aſuſiwad prantslastele ka hiſpanlaſed abilisteks, ſest Prantſuſe minister Choiſeuli (l. ſhoaſööli) hertſog oli n. n. „Bourboni-ſugu lepingu“ korda ſaatnud, mille järele kõik ſelle ſugu walitſejad (Prantſuſemaal, Hiſpaniamaal, Neapolis jne.), ühiſe politika ajamiſeks oliwad ühte heitnud. Hiſpaniale tuli ſelleſt aga ainult kahju.

Utrechti rahulepingus (1713 a.) anti inglastele õigus, Hiſpania aſumaades Lõuna-Amerikas kauplemas käia, kuid ainult ühe laewaga. Aga oſawad ärimehed tarwitaſiwad seda luba nii, et üks laew ühtepuhku Porto-Bello ſadama ees merel ſeiſis ja kaupa maale ſaatis, kuna teiſed laewad ſinna ikka pääle uut tagawara ligi tõiwad. Nii kaswas Inglise kaubandus ſääl wäga ſuureks. Hiſpanlaſed põitleſiwad waljusti niiſuguſe tegutwiiſi wastu, aga Inglisemaa kuulutas ſellepäraſt Hiſpaniale ſõda. Seda peeti ühtlaſi Auſtria päranduſſõjaga kuni 1748 aastani. Aga ſiis tehtud rahu ei keſtnud kuigi kaua, ſest juba 1755 a. puhkes Põhja-Amerikas waen uuesti ilmſile, nüüd Inglise ja Prantſuſe wahel. Mõlematel riikidel oliwad ſääl laialiſed aſumaad, nagu eespool ſeletatud, aga nende waheliſed piirid oliwad koguni ſelguſeta, mille päraſt alati tülid tekkiſiwad. Prantslaſed püüdſiwad päälegi oma Kanadamaad Miſſiſippi ümbruſes olewate aſumaadega ühte liita ja ſelleks tahtſiwad nad kõik wahel olewad päratud rahulagendikud oma alla wõtta; nad hakkaſiwad ſinna agarasti kindlustuſi ehitama. Kuid seda ei ſallinnd inglaſed, kuna nad neid maid omale nõudſiwad. Olekſiwad need maad Prantſuſele jäänud, ſiis ei oleks inglaste aſumaa mererannalt kaugemale ulatada wõinud, kui Alleghani mägedeni. 1754 a. hakkaſiwad ſiis inglaſed nimetatud mägede läänepoole ühe

Prantsuse kindlustuse ligidale ka omale kindlust ehitama. Prantsuse poolt ilmus sõjasalk seda keelama ja nõudis, inglased mingu Ohio jõe orust üsna ära Alleghani mägede idapoole. Inglased, keda hiljemini kuulsaks saanud Georg Washington juhatas, ei tahtnud aga taganeda, ja nii tuli kokkupõrkamine, kus üks Prantsuse leitnant surma sai. Sellega algas sõda.

Algusel wõitsiwad prantslased mõnda korda. Nende tegewusele aga tegi see ülisuurt takistust, et kodumaa walitsus siin niisama wähe kui Indias asumaade asjadest hoolis, sest ta arwas, et sääraste jäälagendikkude pärast ei maksa suuremat wara raisata. Selle wastu aga tundis Inglise tubli pääminister Pitt asjaolude tähtsust täiesti; ta saatis ikka pääle uusi wäehulkasid asumaade kaitseks Amerikasse, ja nii siis tuli, et sääl 1759 a. juba 40,000 inglast sõjawäljal seisis, prantslasi ainult 5000. Tagajärg oli muidugi, et Prantsuse wäed ühe lahingu teise järele kaotasiwad; wiimati wõitsiwad inglased ka tähtsa Quebeci (l. kwiibek) kindluse ära, mille mõjul terwe Kanada nende kätte sattus. Kui siis 1763 a. Parisis rahu tehti, pidi Prantsusemaa suurema osa oma Amerika asumaadest käest andma; ta kaotas Kanada ja hulga muid asumaid. Sellega oli Inglise walitsus ka Põhja-Amerikas oma wõistleja wastu täitsa julge ja kindel.

Prantslaste ülemjuhataja selles sõjas, Montcalmi markii, kes Quebeci langemisel surmahaawa sai, märkas isegi Prantsuse walitsuse lõppu Amerikas, kuid trööstis end surres selle sõnaga, et Inglisegi walitsust Amerikas enam kauaks ei saa. Juba paarikümne aasta pärast läksgi see ettekuulutus tõepoolest täide.

Inglise asumaad oliwad algusest pääle hoopis wabamal ja iseseiswamal seisukohal kui Hispania ja Prantsuse omad, juba sel põhjusel, et need erawiisil oliwad asutatud; wabatahtlikult oliwad asunikud wõõrale maale omale uue kodu rajanud, kuna Prantsuse ja Hispania asumaad pääasjalikult riigiwalitsuse ettewõttel tekkisiwad. Nii oli siis muude riikide asumaade olukord nõnda korraldatud, et kõik nendest tulew kasu koduse riigi, „emamaa", osaks sai; waljud määrused keelasiwad asumaade elanikkusid muudega kauplemast, kui ainult emamaaga; nendel ei olnud ka walitsuse asjade kohta mingisugust õigust, ja usuwabadusgi ei olnud asumaades laiem kui Europas. Aga Inglise walitsus ei käinud mitte nii waljude põhjusmõtete järele, waid niisama, nagu kodumaal, lubas ta ka asumaadel rahwale enam isetegewust, sallis ka asumaade elanikkude wabamat kauba-ajamist, kuna aru sai, et asumaade edenemine emamaalegi tulu toob. Weel suurem wabadus walitses aga usuasjades. Asunikud oliwad pääasjalikult otse usuwaenu eest wanast maailmast pakku läinud, ja uuel asukohal harjusiwad siis mitme-usulised üksteist naabriteks ja sõpradeks pidama, kuna igaüks teadis, kui kibe tagakiusamine on. Nii siis tunnistati siin ususalliwus üleüldiselt ja põhjusmõttelikult õigeks ning makswaks. Selsamal ajal, kui Europas ususõjad leegitsesiwad, kohustas Marylandi maakonna maawalitseja oma wan-

des, „kedagi otsekohesselt ega kaudselt rõhuda, kes enesest tunnistab, et ta Jeesuse Kristuse sisse usub.“ Niisama sai ka igaüks maakond omale kohe alguse laialise omawalitsuse-õiguse, ja oma walitud saadikute kaudu wõisiwad nad ka ise omale seadusi teha. Ka waimuharidust ei jäetud hooletusesse, waid asumaadesse asutati kohe koolisid, ja juba 1638. a. oli Massachusettsi maakonnas koguni koolisundmus olemas, sest trahwi ähwarduse määras seadus, et igaühe 50-ne perekonna kohta algusõpetuse jaoks kool pidi olema. Selsamal aastal asutati isegi kõrgem õpeasutus, n. n. „College,“ ja asunikud ütlesiwad seda sellepärast tegewat, „et meie isade teadmised nendega ühes hauda ei maetaks.“ Nii oli siis usuline ja ühiseluline wabadus, mis nüüdsel ajal ameriklaste parem omadus on, juba 17. aastasajal hästi kosuma saanud. Hakatusest pääle awaldasiwad asunikud ka emamaa kohta iseseiswuse mõtteid ja püüdeid; „kuningas wõib küll meie õigusi laiendada, aga ei kitsendada,“ wastas Massachusettsi (l. mässätshusetts) maakonna walitsus Karl II. ministrile. Küll katsusiwad Stuartisugu kuningad, kes Inglisemaal isewalitsust kätte püüdsiwad, ka asumaadelt nende õigusi ära wõtta, mis neile ka osalt korda läks, aga 1688. a. „mõnus mäss“ seadis asjaolu jälle endisele seisukorrale.

Kuna Prantsusemaa nendele wägewaks naabriks oli, siis tarwitasiwad Inglise asumaad hädasti emamaalt abi ja kaitset; 1763 a. oli aga see hädaoht kadunud ja nüüd wõisiwad nad walitsuse wastu julgemalt wälja astuda. Inglise walitsus aga tahtis nüüd jälle asumaades oma wõimu mõjuwamalt ja kõwemalt awaldama hakata. Riigi wõlg oli nüüd üle ühe miljardi rbl. kaswanud, mille protsentide maksuks iga aasta 33 miljoni rbl. waja oli, ja kuna laenamine nimelt sõjakulude jaoks oli sündinud, sõda aga pääasjalikult asumaade pärast peetud, arwas walitsus üsna õigeks, asumaades maksusid suurendada. 1765 a. määrati siis kõrge stempelpaberi maks, aga see wõeti pea tagasi, kuna ta laialist pahameelt äratas. Walitsemas olewa tory-erakonna minister, lord North, ei lahkunud aga oma mõttewiisist, waid määras tolli-maksu thee, klaasi, paberi ja wärwide pääle ning saatis Amerikasse Inglise tolli-ametnikkusid tolli-rahasid pärima, nende toetuseks aga sõjawäe-salgad. Ameriklased seisiwad seesugusele maksuwõtmise-korrale waljusti wastu ja ütlesiwad seda seaduse-wastase olewat, sest Inglise seadus andis rahwale maksude määramise õiguse; aga et ameriklastel Inglise parlamendis saadikuid ei olnud, siis ei saanud nad maksude määramisest osa wõtta. Sellega oli siis tüliküsimus põhjusmõtteline. Nagu ikka pönewatel aegadel sünnib, kihutati siis ka Amerikas rahwa meeli ajalehtedes, könedes, koosolekutel, isegi kantslites; kõik see mõjus muidugi. 35 linnawalitsust tegiwad Bostonis omawaheliie lepingu, et nad edaspidi enam sugugi Inglisemaalt kaupa ei osta. Inglisemaalgi hoidis whigi-erakond asumaade nõudmise poole; nimelt wana Chathami lord tähendas kord omas könes, kuhu meelewalla tagaajamine Karl I. ajal asjad oli saatnud. „Auulised isandad, niisama wähe, kui mina oma kepiga siin teid wõin pakku

ajada, niisama wähe suudate teie wäewõimul Amerikast jagu saada," köneles elatanud riigimees. Kuid hoiatustest ei hoolitud, waid walitsus hoidis oma sihist kinni; see äritas ameriklasi, nii et need wähehaawal juba omapoolt wägiwalla-tegusid tegema hakkasiwad. Nimelt Bostonis oli ärewus suur; linna alam rahwas sattus mõnda korda Inglise sõjameestega wõitlusesse; kui 1773 a. Bostoni sadamasse kolm laewa tuliwad, mis 18,000 naela theed ligi tõiwad, ja seda theed muidu maale tuua ei lastud, kui tollimaksu all, läksiwad 40 kuni 50 linnaelanikku, indianlaste riietes, ühel ööl laewadele ja pildusiwad kõik thee merde. Selle teo nuhtluseks laskis Inglise walitsus Bostoni sadama-suu suurte raudahelatega kinni panna, millega sääl kõige kaubaajamise lõpetas. Ameriklased waliswad 1774 a. kõigist maakondadest saadikud, kes Philadelphiasse asja üle nõuu pidama kokku koguswad ja sääl otsustaswad, Inglise kuningale palwekirja walmistada, milles ameriklaste wanad õigused ette toodi. Kiri saadeti ära, kuid Inglise walitsus ei pannud seda tähele, waid kuulutas ameriklasi mässajateks, keda sõjariistadega sõnakuulma pidi sunnitama.

Sõda sai siis käima. Ameriklaste seisukord oli esiotsa õige raske, sest nendel oli laialine maa kaitsta ja õpetatud sõjawäge ei olnud neil olemasgi; sõjalasteks tuliwad inimesed oma igapäewase töö juurest ja pööraswad jälle sinna tagasi, mil tahtsiwad. Inglise walitsus aga saatis üle mere hulga harjutatud sõjawäge ja õppinud ohwitsersid, millest küll suurem osa wäljamaalasi oli, keda Inglisemaa selleks palkas ehk otse ostis, sest mitmed Saksa wäike-würstid — Brauschweigi, Hessen-Kasseli, Waldecki ja mõned muud — saatsiwad lepitud maksu eest oma alamaid Inglise walitsusele sõjameesteks. Niiwisi läksiwad Amerikasse 29,160 sakslast, kellest 11,853 enam tagasi ei tulnud. — Ameriklased saiwad hakatusel mitu korda lüüa, kuid sellest hoolimata usaldus ometi 1776 a. Philadelphiosse kokku tulnud uus asumaade saadikute kongress ülitähtsa sammu astuda: Ta kuulutas Amerikas olewad 13 Inglise maakonda Inglise riigi alt lahti, iseseiswaks. See oli siis Põhja-Ameerika Ühisriikide algus. Kuulsaks saanud iseseiswuse-kuulutuses, mille pääasjalikult Jefferson (l dsheffers'n) oli walmistanud (üks Amerika juhtiwatest meestest), awaldati esiteks need üleüldised mõtteteaduselised põhjusmõtted, mille pääle hiljemini ka Prantsuse rahwas mässu-ajal oma õigused põhjendas. „Kõik inimesed on wabadeks sündinud ja on ühewäärilised; igaühel on mõningad loomulikud õigused, mida keegi temalt ära wõtta ei tohi, nimelt: elu, wabadus ja ülespidamise nõutamine," öeldi kuulutuses. Edasi seletati, et walitsused nimetatud õiguste täitmiseks ja korraspidamiseks olemas on; walitsuste seisukord põhjeneb alamate wabatahtlise sõnakuulmise ja sellega rahulolemise pääl; kui mõni walitsuskord kõlbmata tuntakse olewat, siis on rahwal õigus seda muuta ehk koguni ära kaotada. Wiimaks laideti Inglise walitsuse surumist ja omawoli tegusid, mille pärast ameriklased sunnitud olewat end

ſelleſt lahti lööma ja „Suur-Britannia rahwaſt niiſama kui köiki muid inimeſi, ſõjas oma waenlaſeks ja rahuajal ſõpradeks pidama."

Kongreſs oli ameriklaste ſõjawägede juhatuſe Georg Waſhingtoni (uoſhingtini) kätte andnud, kes ſeitsme-aastaſes ſõjas omale ſõjaliſe kuulſuſe oli ſaanud, ſelle järele aga oma maakoha pääl Virginias rahulikult põlluharijana elas. Waſhington ei olnud tuline ega kirgline mees, kelle tundmuſed äkki põlema löövad, aga pea jälle raugewad; ta oli pikaliſe kaalumiſe järele otſuſele jõudnud, et aſumaadele iſeſeiswus hädasti tarwiline on, ja ſelle iſamaaliſe ettewõtte hääks tarwitas ta nüüd terwe oma oſawuſe ja wõimu. Kõige eſiti oli temal waja oma lõdwalt kokkuſeatud ſõjawäeſſe uut wõimu, korda ja korralduſt luua ja ſelle iſeeneſe-uſalduſt äratada, nii et ſee Ingliſe harjunud ſõjawäele mõjuwalt wastu ſeista wõikgi Küll ſaiwad ameriklaſed weels. lüüa; New-York wõideti ära ja ka Philadelphia ſattus waenlaſe kätte, mille päraſt kongreſs ſäält ära pidi minema. Aga 1777 a. ſattus üks Inglaſe wäe-oſa Saratoga juures ameriklaſtega kokku, kes ſelle ümber piiraſiwad; ligi 6000 inglaſt pidiwad endid wangi andma.

Georg Waſhington.

See ſündmus andis ühe hoobiga ſõjale uue käände; ameriklaſte waimustus ja wõiduloonus kaswas ſelle tõttu ſuurelt, ja ſõdimine läks nüüd ka palju laiemaks, kuna neile nüüd ka Europaſt abi andma hakati. Selleks mõjus wäga palju Benjamin Franklin (l. fränklin), üks ſelle aja kuulſamateſt Amerika meesteſt. Nagu mõni muu ameriklane, nõnda kerkis ka Franklin oma rohkete waimuannete, kange agaruſe ja iſamaaliſte püüete tõttu tähtſuſetaſt ja kehwaſt kirjaladujaſt ſuureks riigimeheks ja teadlaſeks. Pikſewarda leidjana on ta nimi teaduſe-ilmas tuntud ja Amerika uute riikide wolinikuna ſaatis ta oma riigitarkuſega iſamaale palju tulu. Eſiti läks ta aſumaade

saadikuna Londonisse, kus tüliasja weel rahulikult lõpetada loodeti; mitmed whigi-erakonna mehed toetasiwad teda sääl. Kuid waheajal oli sõda juba süttinud ja nii ei olnud Franklinil enam Inglisemaal midagi teha; ta läks siis Prantsusemaale, et seda riiki (Inglise wana wastast) ameriklastele appi tulema meelitada. Tema otsekohene, õiglane, wäga lihtne olek äratas ülipeenes Prantsuse kuningakojas suurt tähelepanemist ja lugupidamist; oma rohke waimustusega ja aatelise olekuga oskas ta elawameelsete prantslaste juures wabaduse-wõitluse kohta kaastundmust äratada, kuna päälegi sel ajal wabadusepüüdeb iseäranis noorema rahwapõlwe juures üleüldised olid. Nii mitmed läksiwad siis kohe wabatahtlisena selle suure asja eest wõitlema; nende seast on iseäranis nimetada 20-ne aastane markii La Fayette, kes oma noorikust kohe pulmade järele lahkus ja enese muretsetud laewaga üle mere sõitis. Niisama saadeti ameriklastele sõjariistu ja raha abiks. Wiimati (1778. a.) tunnistas Prantsuse walitsus asumaad iseseiswaks riigiks ja asus nendele abiks. Ja kuna Hispania Prantsusega lepingus oli, algas ka see Inglisega sõda. Ning 1780. a. tuli Inglisele weel ka Hollandimaa waenlaseks ligi. Sest kuna see ka n. n. „sõjariistades erapooletuse lepingu" osaliseks mõtles heita, asus Inglisemaa seda sõjaga keelama. Nimetatud lepingu alustaja oli Wene keisrinna Katarina II., ja sellesse heitsiwad esiti Daani- ja Rootsimaa, hiljemini ka Preisimaa, Austria ja Portugal. Lepingu püüe oli Inglisemaa omawolilist tegewust muude riikide laewade kohta keelata, sest see riik arwas oma õiguseks, kõiki laewu läbi otsida, mis waenlasemaa sadamatesse tahtsiwad minna, ja sellega tehti kaubandusele wäga suuri raskusi. Tähendatud leping asus nüüd seda takistama ja nõudis põhjusmõtteks, et erapooletud riigid ka sõjapidajatega wabalt kaubelda wõiwad, ainult sõjatarwitusi ei tohi nad sõdijatele wiia. Inglisemaa pidi siis ka selle määrusega leppima, mis selle järele üleilmlises (rahwastewahelises) õiguses makswaks sai ja seda weelgi on.

1778 a. järele pidi siis Inglisemaa ühekorraga kolmes maailma-osas sõdima (Europas, Amerikas ja Aasias); Prantsuse ja Hispania randadel, Ida-Indias ja Lääne-Indias wetel, seisiwad sõdiwate riikide laewastikud wastastikku; iseäranis suure wõimuga püüdis Hispania Gibraltari tagasi wõita; kaua aega sõditi selle kallal, kuid püüe läks lõpuks ikka nurja. Imestamisewäärilise wõimuga, wapruse ja wisadusega seisis Inglisemaa oma hulga waenlaste wastu, mereväes oli ta igalpool wõidumees ja ka Ida-Indias oli ta walitsus sel ajal ikka päale kaswamas. Teisiti läks aga lugu Amerikas, kus ta sõjawägi 1781 a. Yorktowni (l. yorktoun) juures raskesti lüüa sai, millega sõda õieti lõppesgi, sest selle järele ei suutnud inglased enam suurt ette wõtta. Ka hakkas Inglisemaal üleüldine arwamine ikka enam rahu poole kalduma, kuna pikalisest ja raskest sõjast wäga wäsinud oldi, mispärast siis 1782 a. torymeelne ministerium ametist lahkus ja whigi ministerium asemele astus. Nüüd saadi rahuga pea joonde. 1783 a. Versailles tehtud rahulepingu tähtsam

määrus oli kolmeteistkümne endise Inglise maakonna iseseiswaks tunnistamine; selle wastu jäiwad endised Prantsuse asumaad, Kanada ja Louisiana, kus olukord teistsugune oli, weelgi Inglisemaa alla.

Sõja lõppemise järele lahkus ka Washington sõjawäe juhatusest ja läks oma wäikesele maakohale tagasi põlluharijaks; „minu kätte usaldatud töö on tehtud, ma lähen nüüd awaliselt näitelawalt ära", ütles ta kongressil. Franklin, kes ameriklaste poolest Versailles rahulepingule alla oli kirjutanud, tuli ka nüüd kodumaale tagasi, kus ta Pennsylwania maawalitsejaks pandi. — Iseseiswaks oliwad asumaad nüüd küll saanud, aga olud ei olnud sääl weel sugugi kindlal ja jäädawal alusel, sest edaspidine walitsuskord oli alles seadmata. Ja selle kohta ilmusgi wäga mitmesuguseid püüdeid; mõned tahtsiwad igale maakonnale täielist iseseiswust, teised jälle kindlat ühiswalitsust, mis kõigi osariikide üle käiks ja neid ühendaks. Iseseiswuse kuulutamisest saadik ühte-alati koosolnud saadikute-kogu ehk kongress ei suutnud asja otsustada, sellepärast kutsuti selle jaoks 1787 aastal n. n. konwent kokku, millesse igast maakonnast uued saadikud waliti; nende hulgas ilmusiwad Washington Virginiamaa, ja Franklin Pennsylwania saadikuna. Sellel koosolekul saadi siis kokkuleppimisele; riigi walitsuskord seati lepingu-riigilisele alusele ja rajati rahwawalitsuselise põhjusmõtte pääle. Igal maakonnal — mida selleşt saadik riigiks hüüti — pidi oma isewalitsus olema, selle juhtijaks kuberner, aga ta kõrwal rahwa poolt walitud senat ja saadikutekogu, mis siis endisel wiisil iga riigi koduseid asju wõis ajada. Aga kõigile ühine ja üleüldine walitsus, mille hooleks kõigi riikide wälimiste asjade ajamine jäi, seati selle jaoks ehitatud uuesse Washingtoni linna. Seaduse-andmise wõim on kongressi päralt, millel kaks osa on: saadikute-kogu ja senat; mõlematesse walib rahwas liikmed. Saadikute-kogusse walitakse neid kaheks aastaks, üleüldisel hääleandmisel, seaduses määratud rahwa-arwu kohta (algusel oli 30,000 inimese kohta üks saadik, hiljemini aga, rahwa-arwu kaswamisel suurendati seda arwu, ja nüüd walitakse iga 165,000 inimese kohta üks saadik). Senatisse jälle walitakse igast riigist, suuruse pääle waatamata, kaks meest, ja nende ameti-aeg kestab 6 aastat. Kongressi käes on siis üleüldiselt makswate seaduste andmine. Kõigi „ühisriikide" kõrgem ametnik ja asemik on aga president, kelle käes täidesaatew wõim on ja kes ka kõik üleüldise walitsuse ametnikud nimetab. President walitakse nelja aasta pääle walijameeste kaudu, nõnda et iga riik nii palju walijaid määrab, kui sellel kongressis asemikka on (saadikuid ja senatorisid kokku; praegu on walijameeste arw 476). Walijamehed (elektorid) walitakse presidendi ametiaja lõpu-aasta nowembrikuu esimesel esmaspäewal, kes siis järgnewa aasta algupäewil jälle presidendi waliwad, kõigis riikides ühtlasi, mille järele walimise-teated kohe senati esimehele saadetakse, kes siis kongressi ühisel koosolekul walimise lõpu-otsuse awaldab, ning märtsikuu 4. päewal astub uus president ametisse. Presidendiga ühtlasi walitakse ka abipresident,

kes siis kohe ilma walimata presidenti asemele astub, kui see ameti-ajal sureb. Esimeseks presidendiks waliti 1789 a. ühemeelselt Washington, kes ka uue riigikorra walmistamisest mõjuwalt osa oli wõtnud, ja nelja aasta pärast waliti ta uuesti; siis aga ei wõtnud ta kolmat korda walimist enam wastu, waid pööras jälle eraelusse tagasi (1797). Washingtoni eeskuju järele pole ka hiljemini keegi president kolmat aega ametisse jääda usaldanud.

Uue riigi elanikkude hulgas oli wäga mitme usu tunnistajad, mille pärast siin riigikiriku seadmine wõimata oli, waid kirik lahutati riigist koguni ära ja kõigile kristlastele anti täieline usuwabadus; iga kogudus hoolitseb ise oma kiriku eest, walib waimulikud mehed, maksab neile palga jne.; riik ei sega end sellesse ega kanna kiriku hääks mingit kulu. Kuna asumaade elanikud pea kõik alamatest rahwakihtidest oliwad tulnud ei saanud Ühisriikidesse ka mingit iseäralisi seisusekihtisid eesõigustega tekkida, nagu lugu Euroopas oli, waid kõik riigielanikud peeti ühewäärilisteks. Kuid sarnane põhjusmõtte oli ometi ühekülgne, sest see käis üksi walgete kohta; indianlastele ja neegritele ei raatsinud ameriklased wabadust lubada; otse selle wastu jäeti pärisorjus endisele järjele, ehk küll Franklin selle kaotamist soowitas. See ei käinud küll wabaduse ja inimeseõiguste põhjusmõttega sugugi kokku, mis ometi uue riigikorra põhjaks ja aluseks oli; sellest tekkis ka siis hiljemini tüliküsimus, mis terwet riiki häwitama kippus.

James Cook.

Aga ehk küll Põhja-Amerika 13 maakonda Inglise walitsuse alt lahkusiwad ei saanud Inglisemaa merewalitsus ja kaubandus sellest ometi kahju. Am rikas jäi tema päralt ikka weel rikas Kanada maa, ja säält laienes ta walitsus ühtepuhku edasi põhja- ja läänepoole, nii et nüüdsel ajal terwe Amerika põhjapoolne osa Inglise oma on; Indias kaswas ja kõwenes weel ta wõim Amerika sõja ajal, nagu eespool kuulsime, ja päälegi wõeti umbes selsamal ajal terwe Austraalia maailma-osa Inglise asumaaks.

18. aastasajal, mil tööstus suurelt edenema ja täienema hakkas, püüdsiwad kõik riigid omale uusi asumaid nõutada, mille pärast ikka uute maade leidmist igatseti; seda püüet toetasiwad ja kaswatasiwad weel teadusemeeste

püüded. Julged meremehed sõitsiwad seni tundmatatele Waiksemere saarestikkudele; lõunanaba ligidusses arwati suur ilmaosa olewat, mida nüüd kätte otsida taheti, ja sinnapoole sõites õpiti Australiat paremini tundma, kuna hollandlased juba waremini seda leidnud oliwad. Kolumbuse ja Magelhaensi poolelijäänud tööd jätkati nüüd hoolega edasi ja leiukäikude ajaloos seisab James Cooki (l. kuk) nimi auuga. Cook wõttis kolm pikka reisi seni tundmata wetel ette (1768—1779), mille juures hulga üsna teadmata saarestikkusid Waikses meres üles leidis; suure Uue Seelandi (Meremaa) saare märkas ta kaksik-saare olewat, ja selle wahelist kitsast wäina, mille läbi ta kõige esimesena sõitis, nimetatakse weel nüüdgi ta nime järele. Niisama sõitis ta Australia kindlamaa randade ümber ja käis ka sääl wäinas, mis Australia ja Uue-Guinea wahel on. Edasi sõitis ta lõunanaba-maadele ja tungis sinna pak'u udu käes ning jäämägede wahel 71. laiuse-graadini; selle juures jõudis aga arwamisele, et sääl pool suuremat maa-osa ei ole[1]).

Oma kolmandal käigul tahtis Cook põhjapool küljest Waiksemerest Atlandimeresse sõita. Seda teed oliwad juba waremini mitmed käia katsunud, nimelt 16. aastasajal Dawis, 17. aastasaja alguse Hudson, kes Gröönimaast mööda minna tahtsiwad, kuid jäätanud mere pärast ei olnud see õnnestanud. Cook mõtles nüüd Põhja-Amerika lääneranda mööda Aljaska neemele ja säält Behringi wäina kaudu Jäämerele jõuda, ning seda merd mööda Atlandi mereni tungida, kuid jäätakistuse pärast ei pääsnud tema kuigi kaugele. Ta pööras siis tagasi ja jäi Waikjemere Sandwichi saartele üle talwe. Kuid sääl sai ta, kui kord oma laewameeste ja tooreste saare-elanikkude wahel tekkinud tüli lepitama läks, saarlaste käe all surma; need metsikud rebisiwad ta riided tükkideks ja jagasiwad omawahel ära, keha raiusiwad katki, küpsetasiwad ja sõiwad ära (1779). — Ka mõned hiljemad katsed, Atlandi-merest Jäämere kaudu Waikjemeresse saada, läksiwad nurja; alles soomlasel Nordenskjöldil läks meie päiwil korda oma „Vega" laewaga seda teed wana maailma põhjapoolse ranna ümber ära sõita.

1) Mõned uurijad arwawad ometi n. n. lõunanaba-maad olemas olewat. Tõlk. täh.

XXX.

Europa riikide ühiselulised olud 18. aastasajal.

Isewalitsuse hääd ja halwad küljed. — Prantsusemaa walitsuskord läheb ikka wiletsamaks. — Orleans'i hertsog. — Lawi paberirahad. — Ludwig XV. liignaesed juhiwad walitsust. — Prantsuse kuningakoda. — Adelisseisus. — Waimulikseisus. — Kodanikuseisus. — Ameti-seaduseb. — Talupojad. — Maksud. — Kohtud. — Prantsuse ühiselukord on keskajalisel järjel. — Lettres de cachet. — Muude maade olud on niisamasuguseb kui Prantsusemaal. — Talupoegade seisukord Europas. — Paranduste igatsus.

Piiramata walitsejawõim wõib, kui walitsejad oma ülesannet õieti täita oskawad ja suudawad, kohati ja ajuti tulus ja tarwiline olla ning rahwastele õnne tuua. Nii kujunes Prantsusemaa isewalitsuseliie walitsusewõimu juhil rahwuseliseks riigiks; oma piiramata walitseja wõimu najal wõis Friedrich II. Preisimaast suur-riigi luua; Karl XI. isewalitsus päästis Rootsi ja Soomemaa talupojad adelimeeste orjusesse sattumise eest. Kuid niisugune walitsus saab pea enamasti ikka rahwastele koormaks, sest et suur wõim, mis isewalitseja kätte usaldatakse, ta meele ära segab, nii et ta rahwa saatust kõrwaliseks asjaks jätab ning oma tegewuse juhiks iseeneseb auu ja oma soowide täitmise seab. Niiwiisi saatis Karl XII. oma jonnakusega rahwa õnnetusesse ja riigi hukatuse äärele; Ludwig XIV. häwitas Prantsusemaa õnne ja waranduse ning äratas rahwa seas üleüldiselt kuninga-wõimu wastu pahameelt ja wiha. Tema surmast kuuldes ei leinanud prantslaseb sugugi kuningat taga, sest nad oliwad ta eluaajal omad silmad juba kuiwaks nutnud. Kuninga surnukeha pidi öösel kõrwaliseb uulitsaid mööda paleest matusepaika, St. Denis (l. denii) kirikusse, wiidama kartuse pärast, et muidu wihane rahwas uulitsal teda teotama tuleb. Niisugune oli Prantsusemaal meeleolu kuninga wastu, ja 18. aastaaja alguse ja edaspidi kaswas wiha ikka weel, kuni see 1789 a. ilmsi mässuna lahti puhkes.

Prantsuse-walitsuse seisukord läks Ludwig XV. walitsuse ajal (1716—1774) ikka pääle wiletsamaks. Eespool kuulsime juba, kuda Prantsusemaa tähtsus ning mõju Europas ja mujal alanes; Prantsuse sõjawäed saiwad kõigis sõdades lüüa ja selle „tantsusaali-kindraliteste" räägiti pilgates niihästi omal kui ka wõõral maal. Prantsusemaa riigiline mõju wähenes ikka pääle igal pool. Prantsuse walitsuse soowi wastu kerkis Preisimaa suur-riigiks; Poolamaad ei suutnud ta päästa; Türgimaad ei saanud ta aidata, ja Rootsisgi ilmus ta mõju wabaduse-ajal hoopis nõrgemalt kui tema wõistlejatel; inglased jälle wõtsiwad niihästi Amerikas kui ka Indias ta asumaad käest ära. Kuid kõigest selleşt ei hoolinud walitsewad isikud; need unustasiwad riigikahjud oma lõbude ja toreduse tagaajamises ning kergemeelsuses ära.

Ludwig XV. oli alles wiie aastane, kui (1715) ta wanaisa-isa Ludwig XIV. suri (isa ja wanaisa oliwad juba enne surnud). Walitsusewõim jäi siis noore kuninga selle, Orleans'i hertsogi Philippi kätte. See oli osaw ja anderikas mees; ta oleks hää walitseja olnud, kui oma andeid õieti oleks tarwitanud, kuid ta kulutas oma jõuu ja aja enamasti lõbutsemisega ja kergemeelse eluga ära. Suure hulga omasuguste kaaslastega — keda ta ise „tallatuteks" kutsus, kuna need oma tühja-palja oleku pooleşt tallamise wäärt olekşiwad olnud — halpis ja märatses ta waheşt ööd otsa. Kõige suurem mõju walitsuse-asjade pääle oli hertsogi endisel koolitajal Dubois'il (l. düboa), kelleşt hertsogi ema ütles, et tema suust weel ial ühtegi tõesõna ei ole kuulda olnud, kuid paawşt tõstis selle mehe, endise abti, weel päälegi kardinaliks. Kõige enam muret oli uuel walitsusel riigi raha-asjadega, mida Ludwig XIV. koguni wiletsasse korrasse oli jätnud; riigiwõlg oli $2^1/_2$ miljardi pääle kerkinud ja iga aasta tuli 89 miljoni puudus. Selleşt kimbatuseşt pääşima ilmus nüüd äkki keegi Shotimaa ärimees John Law (l. dshon loo), kes 1716 a. Parisisse tuli ja oma julgete plaanide tegemisega hertsogi armu omale wõitis. Lawil oli rahaasjanduse kohta see arwamine, et rahapangale ainult üks kümnendik osa selleşt raha-arwust omanduseks waja on, mille suuruses ta paberiraha wälja annab, ja et niisamuti äri-ühisuse tõsiseks omanduseks selleşt küllalt ulatab, kui temal üks neljandik osatähtede wäärtuseşt käes on. Tema lootis nii rahatalituses liig palju usalduse (krediti) pääle ja selle järele ajas ta siis oma asju. Ta asutas rahapanga ja uue äri-ühisuse, kes Missisippi jõe äärseşt kaubanduseşt ja Louisianamaal leiduwateşt kullakaewandusteşt üli-suuri tulusid pidi saama, nagu kiideti. Ja inimesed tungisiwad üksteise wõidu ühisuse osatähtesid (aktsiaid) omandama. Uulits, mille ääres panga-maja oli, seisis hommikuşt õhtuni inimesi täis; raha ja saagihimu oli kõikide meeled uimastanud. Iga osatähe alguseline wäärtus oli 500 franki (frank = $37^1/_2$ kop.), aga pea maksti osatähe eest 20,000 franki ja enam. Niiwiisi kokkuwoolanud rahaşt laenas Law riigile 1200 miljoni, millega see oma wõlgasid suurelt wähendas. Lawi tegewusel oli metalliraha

igapäewaſes elus wahetusrahana pea üsna kadunud; igal pool nähti ainult paberiraha. Kuid ſelle ilu järele tuli pea pikk pill. Seſt ſuurepäraliſe äriühiſuſe tegewus ei toonud ammugi ſeda tulu, mida loodeti; lubatud ſuured kaſud jäiwad tulemata, mille päraſt äriosatähtedeſt jälle lahti ſaada taheti ja neid hulgal müüma hakati. Eſimeſed müüjad, kes asjaolu aegſasti märkaſiwad, ſaiwad otſatu ſuurt kaſu, nõnda wõitis üks nahkur 70 milj.; niiſama ſaiwad need, kes eſimeſtena panka läkſiwad oma paberid metalliraha wahetama, oma raha iluſasti kätte, näit. Bourboni hertſog ja Condè prints wiiſiwad koormate kaupa hõbedat pangaſt ära. Aga kui inimeſi ikka ſuuremal hulgal oma ſedelitega panka raha nõudma tõttas, ei wõinud pank ammugi mitte neid kõiki wälja lunastada, ſeſt rahapaberid oli kolme miljardi wäärtuſes wälja antud, aga ſelle wastu oli metalliraha ainult 700 milj. olemas. Law pidi wiimaks oma panga pankrotiks tunnistama ja kinni panema (1720 a.) ning rahwa wiha eeſt ſalaja pakku põgenema, umbes 2000 miljoni jäi ſaajatele maksmata. Law tegewuſel oli küll riik oſalt oma wõlaſt lahti ſaanud ja ka mõningad inimeſed rikkaks läinud, aga ſelle wastu ſuured hulgad koguni kehwaks jäänud. Selle wõrra tulu oli ometi Law'i ettewõtteſt, et prantslaste tähelepanemine aſumaade ja nende kaubanduſe pääle pöörati, mis ſelle tõttu ſuurelt kaswas ja elawamaks ſai.

Orleans'i hertſog juhtis walitſuſt oma ſurmani (1723 a.). Prantſuſe rahwas oleks nüüd häämeelega näinud, et Ludwig XV. walitſuſe iſe oma kätte oleks wõtnud, kuid ſee oli oma loomu pooleſt külm ja hoolimata ning armaſtas lõbuſtuſi ja wälimiſt hiilguſt enam kui tõſiſt tööd. Ja kuningakoja kerglaſes elus läkſiwad kuninga elukombed ikka pääle pahemaks. Niiwiiſi ſattus walitſuſe asjaajamine eſiteks Bourboni hertſogi ja ſelle järele kardinal Fleury (l. flörii) (a. 1726—1843) kätte. Wiimane püüdis riigile rahu alles hoida ja rahwa makſukoormat kergitada; riigi raha-asjanduſes katſus ta tulud ja kulud taſakaalusſe ſeada, mis temal wähehaawal ka õnnestas. Fleury ſurma järele tahtis Ludwig XV. oma wanaiſa-iſa moel iſe oma eſimene minister olla, kuid ſelleſt ei tulnud ſuuremat wälja, ſeſt et kuninga wägewad liignaeſed Prantſuſe riigi walitſuſekäiku õieti juhtiſiwad. 1735 a. tõukas kuningas oma abikaaſa Maria Leszczinski (endiſe Poola kuninga tütre) üsna ära. Nüüd algas ta armuoſaliſte mõjuaeg. Eſiti wõttis ta üheſt kõrgeſt Neſles'i perekonnaſt neli õde järeſtikku oma lõbuſtajaks; 1745. a. tõſtis aga ſellele ſeiſukohale ühe kroonumakſu-rentniku naeſe, kellele Pompadouri markiiſe nimeks andis. Kuningas ſai wiimaſega ühel oma jahikäigul tuttawaks; oma ſuure iluduſega paelutas ſee kohe kuninga meelt, ſeſt ta oli tark ja rohkeandeline naesterahwas, kes päälegi hoolſa kaswatuſe oli ſaanud. Pompadouri markiiſe püſisgi ligi 20 aaſtat kuninga armuoſali-

sena. Tema oli kuningakoja pidudel nagu keskpunktiks; tema määras sõjawäele kindralid; tema pahameele alla sattunud ministrid pidiwad ametist taganema; tema mõjul asus Prantsusemaa seitsme-aastases sõjas Preisi wastaseks jne. Kuid ikkagi oli see aeg Ludwig XV. walitsuses järgmise ajaga wõrreldes auurikas. Selle järele aga saiwad kõige wallatumad lõbutsused üsna harilikeks nähtuseks, ja 1769. a. kuninga liignaeseks tõstetud Johanna Vaubernier (l. wobärnjee), kes nüüd du Barry krahwinnaks tehti, ei hoolinud sellegi wõrra wälimisest lugupidamisest, kui Pompadouri markiise. Ta oli alamast soost, ega olnud temal sugugi sarnast haridust kui Pompadouril, kuid temagi tahtis selle moel ministrite asju õiendada ja politika pääle mõjuda, ning ta wõim kestisgi Ludwig XV. surmani (a. 1774). Selle järele sattus ta unustusesse, kust suure mässu ajal wälja toodi — tapalawale wiimiseks.

Prantsuse kuningas ei täitnud siis enam sugugi oma kuninglikku ülesannet, mida Ludwig XIV. kõige oma suuruse tagaajamise juures ikka oma kohuseks oli pidanud. Tõsine töö ja hool oli kõrwale jäetud, ainult wälimine hiilgaw külg seisis weel alles; kuningas elutses ainult kõrgema wõimu aukandjana, milleks terwe ta aeg ära kulus. Friedrich II. ütles kord selle kohta, et kui tema Prantsuse kuningaks pandaks, tema siis teise mehe kuninga aukandjaks seaks, ise aga walitsuse asju juhataks.

Aga see tühine hiilgus maksis riigile iga aasta 80—90 milj. franki. Sest pääle kuninga perekonnaliikmete, tema armuosaliste ja liignaeste, kelle jaoks suured summad kulusiwad, oli kuningal oma ihukaitsjateks 9000 toredat kaardiwäe meest, kelle ülewalpidamine aastas 7,681,000 franki maksis; kuninga tallis seisiwad 1,857 hobust, tõllahoones 217 tõlda, ja nende jaoks oli 1,458 teenijat, nende kõikide kulu oli 1775. aastal $4^1/_2$ milj. franki; kuninglikus kojakirikus oli 75 preestrit ametis, kes mitmes auujärgus seisiwad; kuninga jaoks peeti 48 tohtrit ja apteekrit, 128 lauljat, mängijat ja tantsijat; köögi-tegewuses oli 500 hinge jne., ning kõigi muude tarwituste jaoks oli asjaajajaid selleasama mõõdu järele. Kuid kõik see, mis praegu nimetatud, leidus ainult Versailles kuningakojas, aga pääle selle oli weel kümmekond teisi sarnaseid lossisid olemas, kus kuningas wahel elutsemas käis. Kõik mis iganes kuningakojas leida, oli kõige hilgawamat ja peenemat liiki. Versailles'i n. n. kristalli-saalis, kus tantsupidud peeti, rippusiwad laest suured kuld-kroonlühtrid alla; helendaw walgus woolas wäänkaswulehtede ja lillepärgade wahelt wälja, ja sääl suure saali läikiwal põrandal liikusiwad peenikesed koja-isandad oma puuderdatud parukatega ja hulga auumärkidega rinnal ning õrnad naesterahwad oma walge-punastes, wõi walge-sinistes laiades riietes, määratud kojakommete järele.

Sääl toredas ruumides elutſes Prantſuſemaa kõrgem adeliſugu ſuuremalt oſalt, kas üsna ameti-tegewuſeta, wõi tühipaljaid auuametiſi pidades, mille eeſt neile küll ſuuri palkaſid maksti, kuna aga nendeſt riigile midagi tulu ei olnud. Suurte herrade koduſed mõiſad maal ſeiſiwad tühjad; ainult harwa, harilikult ſügiſeti, ilmuſiwad omanikud Verſailles'i lõbustuſteſt oma mõiſatesſe jahti pidama. Kehwem adeliſeiſus, aga paiguti ka weel kõrgem, aſus ometi weel endiſel moel oma talupoegade ſeas, ja neid loeti umbes 140,000 hinge. Aga ka ſee ſeiſuſe-oſa oli nüüd maale ja rahwale ainult koormaks. Keſk-ajal, mil adelimehed luenuherradeks oliwad, ſeiſis nende käes küll kõik wõim, aga ühtlaſi oliwad nendel ka tähtſad kohuſed täita, ja ka hiljem oli nendel maawalitſejatena maakondades oma tegewus; rahwas tundis neid, ning nad tundſiwad rahwaſt ja ſelle tarwituſi. Nendele makſtawatel makſudel ja nende oſaks olewatel eesõigustel oli ſiis ometi oma jagu õigustatud põhjuſt. Nüüd aga ei olnud nendel enam rahwa kohta mingit kohuſtuſi täita, kuid endiſed wanad õiguſed ſeiſiwad ikka alles; rahwal ei olnudgi oma herradega, pääle ſelle, et neid waheſt wilkſates juhtus nägema, muidu kokkupuutumiſt, kui ahnete ja kurjade kubjade kaudu. Niiſugune asjakord äratas rahwa ſeas adeli wastu muidugi wiha, kuna ſelle ſeiſukohta üsna ebaloomulikuks hakati pidama. Niiſamuti kui kuninga-walitſus, oli ka adeliſeiſus riigile küll ilus, aga liig kallis ehe, milleſt mingit tulu ei olnud.

Iſewalitſus oli lahk-uſuliste tagakiuſamistega Prantſuſe kirikus kõige waimliſe koſumiſe ära lämmastanud, hugenotid oliwad Ludwig XIV. ajal oma uſuwabaduſe kaotanud; janſenistide liikumine, millega kirikuſſe enam puhtuſt ja tõſiduſt ning ſuuremat waimuwabaduſt taheti tuua, kui ſeda jeſuiitide kitſameelſus ſallis, mõisteti hukka, ja 1713. a. awaldas paawſt nende wastu oma wandekirja „unigenitus". Nende pääpaik, Port-Royali klooster, häwitati ära, ka wägew minister Fleury kiuſas neid taga. Aga kuna kirik ſarnaſelt kannatamata olekut awaldas, kaotas ta ſellega oma kombliſe wõimu, ſeſt kuna kõik mõtlemiſe ja uurimiſe wabadus keelatud oli, mõjus ſee waimulikkude meeste pääle uimaſtawalt ja lõdwendawalt ning neudel ei wõinud niiwiiſi enom inimeste meelte pääle ſeda mõju olla, mida nad uſu nimel omale nõudſiwad. Kiriku ilmalik wõim oli aga õige ſuur, ja waimulikud mehed oliwad peatſelt ſellelſamal eesõiguslikel ſeiſukohal kui adeli-ſeiſus. Kiriku-ametnikkuſid oli umbes 130,000 ja nende käes ſeiſiwad wäga ſuured waranduſed, niihästi maa-omanduſt kui liikuwat wara. Kuid kiriku-ameti ſisſetulekud oliwad wäga mitmet moodi ära jagatud, ja ſellepäraſt oli ka ametnikkude wahel ſuur wahe. Kallipalgaliſe piiskopi-ametile ſaiwad tihti kuninga armuſt ta kojalaſed, kes ſisſetulekud omale wõtſiwad, aga ameti-pidajateks aſemikud ſeadſiwad. 1789. a. oli 117 kõrgema kiriku-ameti ſeaſt

ainult wiis kodaniku-seisuseſt meeste käes, kõik muud adeliſugu liikmetel. Palkade asjus olgu nimetatud, et Straſsburi piiskopi ſissetulek aastas umbes pool milj. franki oli, aga paljud teiſed piiskopid ſaiwad ainult mõne tuhande; abipreeſtritele maksti tihti paljalt 3—400 franki aastas, nii et need wahel üsna nälga pidiwad nägema. Muidugi mõista, ei olnud wiimaste teadus ja hariduſejärg palju parem kui lihtrahwal. Prantſuſe kirikus oliwad seepäraſt ſiis kitſameelſus, tuimus, raiskuläinud olek ja ülekohus walitſemas, nii et ſiingi kibedasti paranduſt waja oli.

Nimetatud mõlemad ſeiſuſed ühes kuningaga oliwad ſiis ühiseluliſe ſeadluſe tipul, kus nad elulõbu maitſeda wõiſiwad; kõik muud alamad rahwakihid oliwad ainult nagu nende jaoks olemas, et oma tööga nendele tarwiliſi waranduſi koguda.

Kodaniku-ſeiſus oli küll juba keſk-ajal riigiliſed õiguſed ſaanud, kui kuningas Philipp IV. 1392. a. ſelle aſemikud riigipäewale kutſus, aga ikkagi oli ſelle tähtſus adeli- ja waimuliku-ſeiſuſe kõrwal õige wähene ja ka ſelle ſeas oliwad ſuured wahed olemas. Nagu adeli-ſeiſus ülemaks ja alamaks adeliks, ning waimulik-ſeiſus rikkaks ja kehwaks oſaks oli jagunenud, nii oliwad ka kodanikkudeſt mõningad pered riigi-ametiſſe pääsnud, pääasjalikult kohtunikkudeks, ſeſt üksi ſee amet oli kodanikkudele lahti. Need ametid ſaadi aga oſtmiſe kaudu; nad oliwad pärandatawad ja andſiwad oma pidajatele mõnda eesõiguſt, näituſeks wabastaſiwad neid raskemate makſude maksmiſeſt. Niiſuguste ametite pääle ſaanud mehed hakkaſiwad aga peagi oma endiſeid ſeiſuſe-wendaſid, kaupmehi ja käſitööliſi, põlgama, kelleſt ſuurem oſa raskeles ja kitſaſtes oludes pidi elutſema. Suurte eesõiguste omandajate kaubanduſe-ühiſuste liikmed ſaiwad küll ſuurt kaſu — kaubandus käis ikkagi weel Colberti ſeatud moe järele, — aga muude juures äratas ſee pahanduſt ja nukruſt ning takiſtas loomuliku täienemiſe-käiku. Ameti-ühiſuste kanged eeskirjad paniwad jälle tööſtuſes iga waba edenemiſetee kinni ja ajaſiwad nii ſelle tooted wäga kalliks. Walmiſtataw kaup pidi wäga mitme käe läbi käima, enne kui ſee müümiſele jõudis; näituſeks ei tohtinud lõngade ketraja neid mitte iſe wärwida ega nendeſt kangaſt kududa, waid ſelleks pidi aine wärwija ning ſiis kuduja kätte minema. Nende määruste wastu ekſimiſel wõeti töötataw aine käeſt ära. — Kuna tööwabadus puudus, ei pääsnud kaugelt ſuurem oſa käſitööliſi kunagi oma ametis iſeſeiswale jalale ja töö-oſawad inimeſed ei ſaanud niiſugustes kitſaſtes oludes ſugugi oma mõiſtmiſt ja andi awaldada, ega ſeda kaſutada. Need korraldawad määruſed, mis keſk-ajal tööſtuſe tekkimiſel oliwad loodud ja ſiis tarwiliſed olnud, oliwad nüüd ainult keelawateks kammitſateks muutnud.

Kuid kõige wiletſam ja waewaliſem oli ometi talupoegade olek. Kaugelt

suurem osa nendest oli küll juba pärispõlwest wabaks saanud, sest ainult 150,000 hinge oli 18. aastasaja lõpul weel selles seisukorras. Aga kuigi nad isiklisult wabad oliwad ja ka oma maalapikesed juba endale lunastanud, seisiwad endiste maa-omanikkude, adeliherrade, käes weel needsamad õigused, mis kesk-ajalgi. Nimelt oli herrade jahi-õigus talupoegadele raskeks witsaks. Talupoegadele oli kangete karistuste ähwardustel waljusti ära keelatud hirwesid, jäneseid, lindusid, ehk muid metsaloomi püüda ehk tappa; igas paigas ei tohtinud nad oma põldudelegi aeda ümber teha, sest herral pidi jahisõitudel üle wäljade kihutamiseks tee lahti olema. „Kui talupoeg ei raatsinud metsloomadel oma põldusid paljaks süüa lasta, siis pidi ta neid ööd-päewad wahtima, sest ainult eemale tõrjuda wõis ta loomasid, mitte surmata.“ Harilikult oli herrade käes ka weskipidamise õigus, nii et talupoeg oma wilja herra weskis pidi jahwatama; niisama oli ta kohustatud oma leiba mõisa ahjus küpsetama, teadagi ikka maksu eest. Ja sarnaseid õigusi oli herradel mitmed kümned. Arusaadaw oli, et sel wiisil talupoegade elujärg kudagi edeneda ega paraneda ei wõinud. Nad elasiwad wiletsates, sawist ja õlgedest kokkupotserdatud onnikestes; nälja ja igasugu puuduse kurnamisel wananesiwad nad ju wäga waraselt. Keegi Inglise reisija Young jutustab, et üks mees, keda ta näo järele 60 aastaseks pidanud, küsimise pääle, kui wana ta on, ainult 29 aastaseks oli ütelnud end olewat. Talupoja mõttewiis ja teadmise piir oli koguni kitsas ja ta arusaamine õieti lapseline; wali ja kibe töö ei andnud ju sugugi waimu kosutamiseks mahti.

Selle pääle waatamata, et kodaniku- ja talupoja-seisuse olukord nii halb oli, pidiwad ometi kodanikud ja talupojad pea-aegu kõik riigimaksud maksma, ehk küll suurem osa Prantsuse maapinnast adeli- ja waimuliku-seisuse käes seisis; wiimased oliwad end ometi peatselt igast maksust wabaks teha osanud. Päris kroonumaksu maksis talupoeg läbistikku üle poole oma sissetulekust, s. o. 53 protsenti, seega siis umbes wiis korda enam, kui Prantsuse talupojad nüüd maksawad. Päälegi oli maksude kogumine n. n. maksurentnikkude kätte antud, kes selle juures muidugi ka omale mehist moodi wahekasu wõtsiwad ja maksjaid armetult nööritsiwad, otse nagu wanasti Rooma riigi tõlnerid (publikanid) tegiwad, kelle seisukord umbes niisamasugune oli olnud.

Aga otsekoheste maksude lisaks tuliwad weel nii mitmed kaudsed maksud, millest iseäranis koormaw ja sellega wäga wihatud la gabelle ehk soolamaks oli. See oli muidugi kesk-aja pärandus; walitsus määras nimelt ära, kui palju soola iga perekond oma liikmete arwu järele pidi ostma. Soolakaubandus oli kroonu ainu-õiguseks (monopoliks), aga see andis selle hää maksu eest mõningale äriühisusele, kes siis igalpool riigis oma asjaajajad pidas, soola müümas ja selle järele walwamas, et igaüks oma määratud

osa ka tõesti ära ostis, tarwitas ta seda siis ehk ei. Selle jaoks peeti siis tihti majades läbiotsimisi, ja määruste wastu eksimise eest peksti inimesi ning pandi wangi. Sarnane oli ka weini-maks ja weel mõned muud, mille mõjul muidugi ka kaupade hinnad kole-kalliks oliwad aetud. Tuhandate kaupa oliwad ülewalwajad alati liikwel, silmas pidamas, et neid põlatud ja rusuwaid määrusi tingimata täideti ja ülekeelu-astujaid karistati. Koguni wiljakaupleminegi wõeti krooun-monopoliks ja selle äri ajamiseks aiutati kaubanduseühisus (aktsia-selts), millest ka kuningas Ludwig XV. ise osa wõttis, et sellel teel saadud kasust oma lõbutsuste jaoks raha nõutada.

Nõnda oli siis Prantsuse ühiselu seadlus alles kesk-aegsel järjel; seisusekihtide wahel oli niisama suur wahe kui pool-aastatuhat tagasi. Kõrgemad seisused oliwad end peatselt nagu kinniste müüride wahele sulgunud, kuhu mingil moel uut jõudu juurde woolata ei saanud. Adelimehed seisiwad teistmoodi õiguse ja seaduse all, kui muud inimesed; süüteo eest, milles keegi markii ja üks kodanik osalised oliwad, mõisteti mõisnik ainult kaheks aastaks klooštrisse kinni, kuna kodanik ülespoodi ja ta surnukeha ratta pääl lõhki kisuti. Mõrtsukatöö pärast ei poodud adelimeest mitte üles, waid surmati mõõgaga. Kohtus-käimine oli wäga keeruline, kallis ja pikaline, nii et õiguseotsimine raske oli, ja päälegi mõistsiwad kohtunikud harilikult selle järele õigust, kui palju meelehääd saiwad. Kaebtusealuse ülekuulamisel tarwitati endist moodi piinamist, ja karistused oliwad koledad. 1766 a. mõisteti üks 19 aastane noormees palja kahtluse pärast, s. o. ilma tunnistuseta tulesurma, enne aga lõigati ta keel ja käed ära. Riigis ei olnud ühist ega üleüldist seadust, waid kohut mõisteti kesk-ajal maksma saanud seaduse-määruste järele, mis aga riigi mitmetes osades wäga mitmesuguseid oliwad, nii et ühes maakonnas seda üsna õigeks peeti, mille eest teises karistati. 18. aastasaja lõpul oli Prantsusemaal 384 isesugust seaduse-wiisi maksmas. Niisama oli ka muudes asjades maakondade wahel suuri eraldusi olemas.

Sellest kirjeldusest näeme, et Prantsusemaa olu mitmes tükis alles üsna kesk-aegne oli. Kuningad oliwad 15.—17. aastasajal endistelt laenuherradelt nende riigilise iseseiswuse ja wõimu käest ära wõtnud ja sellega ainuwalitsejaks tõusnud, aga wana ühiselu seadlus oli allesjäänud ja sellega seisis teinepool keskajast weelgi alali. Kuna kuningas kõigi laenu-herrade wõimu omale oli pärinud, pidas ta terwet riiki nagu oma era-omandusels, millest maksusid nõuda, nagu süda kutsus, oma täieks õigusels arwas. Kuningas oli isand üle kõige. „Suudus teeb iga asja õigeks," ütles üks Ludwig XV. minister, kui ta kangete maksunõudmiste pärast nuriseti. Niisama oli riigi-alamate wabadus ja elugi üsna walitseja meelewalla all; ilma mingi seadusliše ülekuulamata wõidi kuninga lubaga igaühte mil

tahes wangi wõtta. Kuninga kantseleis oliwad koguni walmis-trükitud wangiwõtmise käsud saadawal, n. n. „lettres de cachet," kus kuninga nimi all seisis; kui seesuguse lehe pääle aga kellegi nimi kirjutati ja siis leht politseisse wiidi, wõidi tähendatud inimene jalamaid ja ilma ülekuulmata wangikojasse kinni panna — harilikult kurwalt kuulsuses olewasse bastiljesse. See oli suur riigi-wangikoda Pariisi alewis. „Lettres de cachet" kirjasid wõisiwad kuningakojalased sõprusе tõttu ka muudele anda, ja need laskisiwad siis oma wihamehi wangi wõtta; nii sattusiwad tihti üsna süüta inimesed wangi, kuna mitmed isegi ei teadnud, mispärast. Neid kirju tarwitati üksi Ludwig XV. walitsuse-ajal umbes 15,000. Sarnasel asjalool oli igaühe julgeolek hädaohus. Niisugune omawoli tarwitus oli üks pahematest isewalitsuse halbtustest, mille pärast siis ka mässu lahtipuhkemisel rahwa wiha esiteks bastilje pääle pööras, mida nagu isewalitsuse mõttekujuks (sümboliks) loeti.

Niisamasuguseд kui Prantsusemaal, oliwad olud ka muudes Europa riikides. Isewalitsuseline kuningawõim oli riigiwalitsuse koorma riigi alamatele ikka raskemaks teinud, sest mida kõrgemale ja suuremaks riigi ehitus kerkis, seda enam wajutas ta oma aluseid, nii et need wiimati waaruma hakkasiwad. Kallis ja hiilgaw koja-elu, alalised sõjad ja ikka suuremaks kaswaw sõjawäeseadlus, suurepäralised ehitused, jultunud ja pillajad liignaesed ning ahned armuosalised saatsiwad walitsuste raha-asjad korratusesse; riigiwõlg kaswas suureks ja usaldus lõppes. (Pääle Inglisemaa oli kõigis Europa riikides rahast alaline nappus.) Selle juures läks aga maksukoorem ikka pääle raskemaks ja maksuwõtmise-kord oli niisama wõõriti kui Prantsusemaal, sest „mida rikkam keegi oli, seda wähem maksu ta maksis." Adeli- ja waimulik-seisus oliwad eesõiguselisel seisukohal, kodanikkude jõukam osa kippus ametitesse, et paremates oludesse pääseda; monopoli- ja ametiühisuse-seadlused paniwad igal maal linna elanikkude wabale edukäigule tee eest kinni. Kuid kõige wiletsam oli maarahwa olukord.

Ainult Shweitsis ja Põhjamaades (Rootsis, Soomes ja Norras) oli talupoegadel wabadus alles jäänud, kuigi ka sääl seda nendelt ära wõtta oli püütud. Kõigis muudes Europa kindlamaa riikides oli talupoegade seisukord 18. aastasajal üleüldiselt wilets ja armetu, kuigi mõnes kohas wähe kergem, teises jälle raskem. Teo-orjus oli pea terwel Saksamaal, Austria riigi maades, Poola- ja Wenemaal walitsemas; Lõuna-Europamaades, Hispanias ja Italias oli see aga juba suuremalt jaolt kadunud, niisama ka Inglisemaal; kuid säälgi oliwad weel mõningad laenuolu-aegsed koormatused alali. Niisama kui Prantsusemaal, oli mujalgi talupoegadel kaks kanget isandat, nimelt: riik ja mõisnik, kes mõlemad waljusti seda nõudsiwad, mida neil saada oli. Riik päris mitmesuguseid maksusid, nagu: teede ja sildade

ehituſt, nekrutiſid jne.; mõisnikul jälle oliwad mõneſuguſed muud õiguſed, täht=ſam nendeſt oli teo=orjus, mida paiguti nädalis kuus päewa pidi tehtama, nii et talupojale oma tööde jaoks ainult pühapäewad ja ööd jäiwad. Hiſ=panias oli muude määruste ſeas ka ſee, et talupoeg tarwiliſel arwul herra päralt olewas kõrtſis pidi käima. Neapolis oli weel 19. aastaſaja algul keſk=ajal (1395) tekkinud iſeſuguſt laenu=aja õiguſt olemas; näituſeks wõis talupoeg alles ſiis oma kaupa müüa, kui mõisnik oma juba müünud oli; lõikuſe juures koriſ=tati herra oja ikka enne, ſiis alles tohtis talupoeg oma oja juurde aſuda. Siis pidi weel herrale aeg=ajalt mõneſuguſeid andeid wiidama, mis pea=aegu otſe makſudeks oliwad muutunud; nii pidiwad Sakſamaa „herra alamad“ mitmel puhul mõiſa kööki haniſid, waſikaid jne. wiima, kuna ka kubjas mui=dugi omale oja päris. „Talupoeg on nagu heinamaa: mida enam niidetakſe, ſeda enam kaswatab ta heina“, ütleb böömlaste wanaſõna, ja ſelle järele käidi talupoegadega ümber. Kui kudagi moodi talupoeg jõukaks juhtus ſaama, ſiis wõis ta julge olla, et herra peagi tema wara omale nõudma ilmus. Sakſamaa idapool oli mõisnikul õigus, oma alamate maad makſu eeſt eneſele omandada, mil aga ſeda iſe tahtis. Niiſamuti talitaſiwad Daanimaa adeli=herrad. Ja kui mnud ei tehtud, ſiis liſati ometi teo=orjuſt ja makſuſid juurde. Kui ſiis talupoeg omale uut koormat kaela ſaada ei tahtnud, pidi ta ta wäigiſe kehwa olema. Prantſuſe kirjanik Rousſeau ütleb: „Maa=inimene on kindlas arwa=miſes, et ta hukas on, kui tema näljasoleku üle kaheldakſe.“ Talupoegade eluhooned oliwad wiletſad ja armetud. Ja tihti aſus ta koduloomadega ühes, nimelt nähti ſeda rohkesti Lõuna=Italias ja Poolamaal. Waimu=hariduſeſt ei teadnud talupoeg midagi. Oma herra ees oli ta alandlik, nagu kunagi ori; riigiſt ja iſamaaſt ei ſaanud ta ſugugi aru, ſeſt nii kõrgete asjade juurde ei ulatanud ta mõttepiir.

Mitmet moodi kohtumõiſtmine mitmeſuguste ſeaduste järele, toores üle=kuulamiſe kombe ja hirmſad nuhtluſed, oliwad kõigis riikides tarwituſel. „Igal=pool walitſeſiwad liialiſed eesõiguſed.“ Alamate rahwakihtide ſeiſukord oli ſee=päraſt wäga ränk. Walitſejate ja riigimeeste tähelepanemine ſeiſis ainult maade wõitmiſe, ſõdade ehk walitſejakoja elu pääl. — Et aga aſi nii edaſi kesta ei wõinud, ſeda märkaſiwad pea kõik. Paranduſt oli tarwis, ſeſt ſääraſt olekut ei ſuudetud enam wälja kannatada. Tõesti toodigi paranduſeplaanid ette, ja weel õieti põhjalikult, mis kõik olewad olud pidiwad ümber muutma. See oli „walgustuſe aja“ kirjanikkude tähjas ülesanne.

XXXI.

Walgustuse ajajärk.

Wördlus humanismuse, usupuhastuse ja walgustuse ajajärgu wahel. — Inglisemaal tekib wabam mõttewool. — John Locke. — Deistlased ja kombluse-mõttetargad. — Läbikäimine Inglise- ja Prantsusemaa wahel. — Voltaire. — Rousseau. — Montesquieu. — Encyklopedistid. — Füsiokradid ja Adam Smith. — Looduse uurimine. — Geologia. — Leidused füsika-wäljal. — Lahutusteadus ja taimeteadus. — Arstiteadus. — Looduseteaduse mõju aja mõttewiisi päale. — Kaswatusteadus, Pestalozzi ja rahwa-õpetus. — Mõttetarkus; Leibnitz, Hume, Kant. — Ajaloo-kirjutamine. — Inglise ilukirjandus. — Saksa suured luuletajad. — H. G. Porthan. — Daniel Juslenius. — Gustav III. aegsed luuletajad.

Keskaja lõpul ärkas Europas elaw waimline liikumine, n. n. humanismus, mis unustuse hõlma langenud wana aja haridust jälle elusse tahtis äratada, et selleşt inimesesugule uut kosutawat eluwõimu nõutada. Usupuhastajad jälle teiselt poolt asusiwad pääasjalikult katoliku kirikus maad-wõtnud raisusoleku wastu wõitlema ja tahtsiwad kirikut ta algupäralisele puhtusele tagasi saata. Need mõlemad liikumised puutusiwad siis usu, kirjanduse ja kunsti-elu külge, kuna ühiseluliseş olud umbes endisele keskaegsele järjele edasi kestma jäiwad. 18. aastasaja teisel poolel tekkis aga uus, weel wõimukam waimline liikumine, mis pääasjalikult riigi- ja ühiselu- korda tähele panema hakkas ja nendes olewate halbtuste wastu wõitlema asus, ühtlasi aga ka looduse-, usu-, rahwamajanduse-, kaswatuse, ja õiguse-teaduse jne. oma uurimise alla wõttis. See katsus kõik wanad seadused, õpetused ja kombed läbi. Ei hoolitud enam wanadest õpetusteşt ja mõttewiisideşt midagi, waid kõik seati inimese aru (mõistuse) järelekaalumise ja otsuse alla; mida aru selles arwustuse puhastustules hääks ei kiitnud, lükati armuta kõrwale, ja mõistuse abil loodi uued õpetused asemele. Ja selle aja kirjanikud ei pööranud oma kõnega ainult kuningate ja wõimupidajate poole — nagu Ludwig XIV-ne aegsed luuletajad oma peenekujulistes luuletustes seda tegiwad — waid nad laotasiwad oma aateid arusaadawal

kujul igale poole laiali. Selle ajajärgu kirjandusel oligi suurem tegeline tähtsus, kui kirjandusel muidu kunagi on olnud. See lagunes üle terwe haritud maailma, ja sellę mõju pandi tegelikus elusgi tähele. Selles seisis seeme peidus kõigile nendele tähtsatele ühiselulistele ja riigilistele küsimustele, mis nüüdgi weel üleüldise tähelepanemise alused on; see põhjendas walju arwustuse=moe, millega kõigil wäljadel tõde taga otsida katsutakse. Nende n. n. „walgustuse=kirjanikkude“ järele hüütakse siis terwet 18. aastasaja teist poolt „walgustuse ajajärguks.“ Need uued, wabad aated tekkisiwad kõige päält Ingliisemaal. Kuid tegelisema tähtsuse andsiwad nendele Prantsuse kirjanikud, kelle kaudu nad ka üleüldiselt tuttawaks saiwad, sest Prantsuse keelt mõisteti kõigi maade haritud ringkondades, ja Ludwig XIV. ajast saadik loeti terwes Europas Prantsuse kirjandust ning kirjutati ka mujal Prantsuse kirjanikkude eeskuju järele. Prantsusemaa oli siis 18. aastasajal waimlisel wäljal Europa juhtijaks, kuigi see riigiliselt oma juhtiwa seisukoha oli kaotanud.

Stuartide ajast kõneledes kuulsime, kuda Inglise rahwa juures, iseäranis puritanide seas, wabaduse püüded suuremal mõõdul ilmusiwad kui Europa kindlalmaal; inglased mõistsiwad oma kuninga otse selsamal ajal surma (w. päät. XX), kui Prantsuse rahwas end riigiwalitseja täielise meelewalla aluseks alandas. Luuletaja Milton tunnistas rahwa tegutwiisi õigeks, ja whigi=erakonna mõttewiisi järele oli walitsew wõim rahwa päralt, kellelt kuningas selle aga tarwitada oli saanud. Suur mõttetark John Locke (l. lok † 1704) kirjutas ka riigi asjadest, ning ütles piiramata kuningawõimu kohta: „Seda ei wõi üleüldse mingiks walitsusekorraks pidada.“ Locke tundesõna oli täis wabadust; „rahwas wõib määrata, missugust walitsust ta omale tahab“; „keegi ei ole teise inimese tahtmise wõi määramise wõimu aluseks kõidetud“, seletas tema; kõigel inimestel peawad ühesuguse õigused olema, s. o. sarnasus, ühewääriline olek, olgu inimeste juures walitsemas. Locke awaldas siis umbes sarnaseid mõtteid, nagu hiljemine Rousseau. Usu=asjades oli tema mõistuseõpetuse sihi tee=rajaja, mis lõpulikult Jumala salgamisele wiis. Ta õpetas, et inimeste teadmine meelte kaudu saadud mõttekujutuste pääl põhjeneb; need awaldawad oma mõju hinge pääle, mis algusel nagu tühi tahwel on, mõtlemine kujutab nendest mõjudest siis mõisted (aimed), mille tõttu teadmine tekkib. Locke mõttewiisi järele ei ole siis õieti midagi üleloomulist asja olemas, kuigi küll ka Jumala olemas=olemist mitte otse ära ei salata. Locke oli usuasjades leplik ja ütles, et usk iga inimese oma asi olewat ja et kirik ainult wabatahtlise kokkuleppimise kaudu kujunenud ühiseluline korraldus on.

Mõned teised Inglise õpetlased läksiwad aga selles asjas kaugemale ja salgasiwad ristiusu üsna ära. Teised jälle arwasiwad ometi Jumala olewat, kuigi ta maailmast koguni lahus on ja end selle käigusse ei sega. See oli n. n. de=istline siht. Oli ka niisuguseid, kes kõike usku üsna ära kaotada tahtsiwad ja selle asemele oma moodi kombelist mõttetarkust soowitasiwad.

Hääduse, iluduse ja tõsiduse paleuste kättepüüdmine pidi inimeste kõrgem eesmärk olema. Niisuguste kirjanikkude mõjul oli siis 18. aastasajal usk=mata olek haritud rahwakihtides üsna üleüldine; teadlased pidasiwad usku tühiseks asjaks ja mõned nendest katsusiwad seda koguni naeru=aluseks teha.

Inglise kirjandus oli sel ajal mujal Europa maades pea=aegu tundmata, millepärast see uus mõttewool säält otsekohe mujale laiali laguneda ei saa=nud, waid see sündis Prantsusemaa kaudu, nagu juba nimetatud. Prantsuse kirjanikud, kes Ludwig XIV. wa=litsuse lõpuajast pääle wabamaid olusid igatsema hakkasiwad, kuna kuningawõimu surumise halwad kül=jed ilmsiks tuliwad, pöörasiwad oma tähelepaneku Inglisemaa ja ta kirjanduse poole. Mõni prantslane elasgi pikemat aega Inglisemaal, mille tõttu siis nende maade wahel elaw waimline läbikäimine tekkis. Prantsuse kirjanikud tutwustasiwad end Inglise wabade riigiliste olu=dega, usuvalliwusega (mis sääl ju 18. aastasaja alguseks pääle õigeks oli tunnistatud), säälse mõtteead=lise õpetusega ja looduseteaduse uute sihtidega. Neid säält saadud aateid täiendasiwad nad oma pool ja awaldasiwad nad siis kergesti arusaadawal ja iseäralisel meeldi=wal kujul, mille tõttu pääle õpet=laste ka muud inimesed neid tundma saada wõisiwad. Voltaire (l. woltäär), Rousseau (l. russoo) ja Montes=quieu (l. mongteskjöö) kirjutasiwad pääasjalikult riigilisest, ühiselulisest ja kirikulisest olukorrast; n. n. encyklopedistid arendasiwad Inglisemaal kujunenud deistlise sihi otse ateismuseks, mis Jumala olemuse üsna ära salgab.

Voltaire.

Eespool kuulsime ju (w. päät. XXI), et Ludwig XIV. walitsuse lõpu=ajal Prantsusemaal kirjanikud ilmusiwad, kes kuninga meelewalla=walitsust õigeks ei tunnistnnud ja ka olewate olude wastu paniwad. Fénélon, Vauban jne. tõiwad oma paranduse=püüdeid ette. Kuna Ludwig XV. ajal walitsuse seisu=kord ikka nõrgemaks jäi, mindi julgemaks ja hakati ka uuenduste tarwitust ikka kindlamini nõudma. Küll katsus walitsus kirjanikkude tegewust nii palju, kui suutis, takistada; kirjatööstd põletati awalikult ära. Aga selleşt hoolimata igat=seti neid igal pool taga, isegi kuningakojas, sest oma uute, julgete mõtetega tõmba=

siwad need inimeste meeli ligi. Kõige kuulsamaks selle aja kirjanikkudest on Voltaire, õige nimega Arouet (l. aru=ee), saanud. Oma lõikawa ja ta terawa pilkamisega wõttis ta kõik olewad olud käsile ja sigitas sellega häwitust ühiselu, kiriku, isegi usuwäljal. Sel ajal walitsewat seisuste wahet pidas ta ebaloomulikeks; „ma ei wõi enne adelimeest muudest paremaks pidada, kui näen, et temal sündides kannused jalas ja talupojal sabul seljas on", ütles ta. Tema arust olikwad kõik inimesed sündides ühesugused, millepärast siis ka kõigil ühtemoodi inimese=õigused pidiwad olema. Ka wõitles ta waljusti kirikus walitsewa usuşunduse wastu. Aga ta ei osanud ristiusu, ning kiriku ja selle raisku läinud seadluste wahel wahet teha ja tegi siis kirikut arwustades terwe ristiusu pilkealuseks. Jumala olemist tunnistas ta ometi õigeks. Kõiki, keda kirik tagakiusas, oli ta alati walmis kaitsma. Seda näitab iseäranis Cales'e pere lugu. Need oliwad jesuiitide tegewusel ülekohtuse kohtuotsuse ohwriks sattunud. Voltaire asus neile appi ja mõjus oma tegewusega nii, et otsus tühjaks tunnistati. Sellega oli pere auu päästetud, kuigi Cales ise ju surmatud oli. Aga muidu oli Voltaire iseennast täis, uhke, külm ja ahne inimene, ja need halwad omadused rikkusiwad tema suurte waimuannete wäärtust.

Voltaire oli lapsepõlwes jesuiitide koolis (säälne õpetus aga ei meeldinud temale sugugi) käinud. Ta sattus ühe kõrge adelimehe teotamise pärast 21 aastaselt bastiljesse; säält pääsmise järele oli ta mõni aeg Inglisemaal peidus. Selle järele elas oma sõbra ja auustaja Preisi kuninga Friedrich II. juures, kellega temal aga tüli tuli, ja ta läks salaja Preisimaalt ära. Wiimaks asus ta Shweitsi piiril Genfi järwe rannal olewasse Ferney lossi elama, kus oma kirjatööd edasi tegi. Siin walmistas „kuningas Voltaire", nagu teda hüüti, oma kirjatööst, mida terwes Europas isuga loeti, wahel ajaloolisi (pääle muu kirjutas ta Karl XII. eluloo), wahel mõtteteadlisi; teinekord tõi ta oma arwamisi jutustawas luules ette, nagu „Henriade" nimelises lugulaulus, milles ta sallimust ülistas, wõi jälle „Orleani neitsi" loos, milles ta kibedasti ebausku pilkab; mõnikord jälle näidendites ehk romaanides. Siis oli ta ka usinas kirjawahetuses mitmete riigiwalitsejatega, nagu Friedrich II., Katarina II., Joosep II. ja Gustav III=ga, kellede walitsuse tegewusesse ta oma nõuuga palju mõjus. Prantsuse wägew minister Choiseul (l. shoasööl) oli tema sõber, tagakiusatud hugenottidele andis ta kaitset ja warju, ning mitmed kirjanikud palusiwad temalt tihti nõuu wõi arwustust oma töödele. 1778. a. tuli ta, ju 84 aastane, Pariisi, kus temale ülisuurt auu awaldati, aga selle juures sündinud meeleliigutus ja kange töötamine saatsiwad wanakese ju selsamal aastal hauda.

Voltaire oli terawa ja külma mõistusega mees, Rousseau oli täitsa tundmusta=mees. Ka oli Rousseau sugu= ja elulugu hoopis teine kui Voltairel. Rousseau oli kehwa kellassepa poeg Genfist; ta elas ning liikus terwe eluiga lihtrahwa seas, kuna Voltaire ülimuste moodi elutses. Noores eas mitmel pool reisides

tuli Rousseau 30=ne aastaselt Pariisi, kus ta tähtsate ja wägewate waimudega tuttawaks sai, kuigi ta oma iseäraliste omaduste ja kärsitu loomu pooleſt nendega hästi läbi ei saanud. Hiljemini ajus ta Genfisse, aga pööras lõpuks Prantsusemaale jälle tagasi, kus Voltairega ühel aastal suri; elu lõpuni oli ta niisama kehw ja armetu kui terwel eluajal. Rousseau õppis alama rahwa hulgas elades selle wiletsat olekut täiesti tundma, ja see mõjus tema tundlise meele pääle wäga sügawasti; tema arwates oli rikaste ja waeste wahel walitsew lai lõhe hariduse mõjul tekkinud. Inimesesugu olukorra täienemine, riigilised ja ühiselulised seadlused, on siis inimestele ainult häda ja hukatust toonud, seſt algupäraliſes looduse=olekus, kus ei walitsust ega alamaid, seisuse=waheliſed ega era=omandust ei olnud, olla inimesed õnneltkult elanud.

Niisugusesse olekusse ei wõidud muidugi enam tagasi pöörata, aga ometi tahtis ta wähemasti riikidele niisugust walitsuskorda, kus kõigil ühesugused õigused ja wabadus oleks, nii siis rahwa=walitsuseliſt wabariiki. Riigi tekkimise põhjuseks tuleb rahwa ühist, waba kokkuleppimist pidada; kõik wõim on riigis alguseliſelt rahwa päralt ning seda peab terwe rahwas ka otsekoheſelt tarwitama, mitte kaudſelt walitud saadikute kaudu. Need riigi ja ühiselu korra kohta käiwad arwamised awaldas ta oma kirjatöös „Contract social!“ (Ühiskonna leping). „Emile“ nimeliſes romanis tõi ta jälle uusi, senisteſt hoopis lahkuminewaid mõtteid kaswatuse kohta ette. Rousseau tõendamise järele on inimene loomupooleſt hää, aga haridus on teda ära rikkunud, ja kaswatus peaks wähehaawal teda jälle looduslikusse olekusse tagasi juhtima. Igal pool ja igas asjas oli ta looduse kohta waimustatud ning tema tegewuse wäärtus ongi pääasjalikult see, et ta inimesi jälle looduseſt enam lugu pidama õpetas, mis kõrgemates ringkondades liigselt uuustusesse oli sattunud. „Siin hingab looduse ja tõsiduse mees,“ kirjutati kohaselt ka Rousseau hauakiwi pääle.

Rousseau.

Jälle teist moodi kui mõlemad nimetatud tähtsad mehed, oli kolmas nendeſt, Montesquieu (l. mongteskjöö). Ta oli sügawamõtteline ning põhjalik ajaloo ja ühiselu=korra uurija. Oma tähtsamas kirjatöös „l' Esprit des lois“ (seaduste waim) seletab tema, et seaduſed ja riigi walitsuskord ikka looduse=olekute ja rahwaste mitmesuguse iseloomu (laadi) järele kujunewad. Tema teeb wahet kolme pää=

walitsuskorra wahel: Despotismus (sunniwalitsus), mis kartuse pääle põhjeneb, rahwawalitsus, mille aluses woorus on, ja nende wahel monarhia (ainuwalitsus), mis auutundmuse pääle rajatud. Kuna rahwawalitsusline riigikord inimestelt wäga täielist ja auusat olekut nõuab, mida aga suuremal jaol ei leidu, siis peab Montesquieu ainuwalitsuselist riigikorda kõige paremaks. Seaduses määratud wabadus peaks riikides walitsema, mille pärast kõige kohasem riigikord põhjusseadusline ainuwalitsus olewat, nagu see Inglisemaal oli. Seaduse-andew ja täide-panew ning kohutmõistew wõim ei tohi aga mitte ühendatud olla, sest sellest ähwardab suur hädaoht. Kui seaduse-andmine ja täidesaatew wõim ühe inimese kätte saab, on ikka karta, et ta wägiwaldselt seadusi seab ja neid wägiwaldsel wiisil kätte saadab. Kui jälle kohtunik ühtlasi ka seaduseandja oleks, siis puuduks alamate wabadusel ja elul õige kaitse. Aga tegewa-wõimuga ühes koos oleks kohtuniku meelewald piiramata. Montesquieu oli Inglisemaal wabamaid olusid tundma õppinud ja auustas neid wäga. „Londonis, sääl on wabadus ja sarnadus!" hüüdis ta 1729 a. — Montesquieu oli suurtsugu mees ja pidas mõni aeg Bordeaux (Bordoo) parlamendi-presidendi ametit. Ta suri 1725 a. Parisis.

Voltaire ja Rousseau olewad Jumala olemas-olemist ikka tõeks tunnistanud, kuigi nad üleloomulist ilmutust ei uskunud. Aga n. n. encyklopedistid, kellest tähtsamad Diderot (l. dideroo), d'Alembert (l. dalangbäär), Helwetius (l. elweesiüs), Buffon (l. büfong) ja Holbach olewad, läksiwad selles tükis kaugemale ja salgasiwad Jumala hoopis ära. Nad ütlesiwad, et see hullus olewat, Jumala olemist mõelda, kuna meie ometi oma meelte abil seda tundma õppida ei saa, sest ainult see, mida me näeme, kuuleme ehk tunneme, on tõsi ja kindel. Kõik usutunnistused on ainult preestrite pettuse mõjul tekkinud ja niisamuti on ka usulisele alusele rajatud kombluse-õpetus ja riigikord täitsa kõlbmata ning äraheitmise wäärt. Waimu ja aine (materia) wahel ei ole mingit wahet, waid kõik, mis olemas, on ainult aine, s. o. ollus ehk materia; ka inimese mõtted on paljalt pää-aju atomide wäikeste alg-osakeste liikumised; inimene on atomidest kokku pandud. Niisuguse õpetusega ei sündinud muidugi hinge surematoolek kokku, mida siis ka ei usutud, ja kombluse-õpetuse kõrgemaks määruseks peeti üksi oma iseduse (iseenese oleku) ihade täitmist. Neid mõtteid ja arwamisi awaldasiwad nimetatud mehed, pääle mitmede iseäraliste kirjatööde, oma toimetatud suures hariduse-sõnaraamatus, encyklopedia, kus kõik inimlikusse teadusepiirisse puutuwad asjad tähestiku korra järele ette toodi ja põhjalikult seletati. Sellest raamatust ilmus 1751—1777 aastatel 17 suurt köidet, ja juba esimest trükki ilmus 30,000 eksemplari, ning ta tõlgiti ühtlasi neljasse muudesse keelde. Igal pool äratas see kirjanduseline toode laialist tähelepanemist ning mõjus wõimsalt üleüldise arwamise pääle.

Selsamal ajal, mil mõtteteadlased wanade riigiliste ja usuliste olukordade wastu wõitlesiwad, wõtsiwad majanduseteaduse uurijad selle mõttewiisi walju

arwustuse alla, mis sel ajal rahwamajanduses walitsemas oli. Merkantiilise seisukoha järele peeti kallid metallisid ehk raha tähtsamaks waranduseks, mille pärast see rahwas muudest rikkamaks arwati, kes enam müüs, kui ostis, nii siis omale raha tagawaraks kogus. Et nüüd kaubandust sellele seisukorrale saada, määras riigiwalitsus wööra kauba pääle kõrged kaitsetollid ning seadis kaubanduse ja tööstuse täitsa ja üsna oma walwamise alla. Ja need mõlemad elukutsed oliwad peatselt ükši walitsuse hoolealused, kuna põlluharimisest, millest ometi rahwa suurem osa elas, wähe hooliti. See asja-olu mõjus talurahwa halwa olukorra pääle weelgi halwendawalt. Majanduse-teadlane Quesnay (l. kenee), kes kuninga Ludwig XV. ajal elas, usaldas aga seda seisukohta eksiliseks tunnistada. Tema seletas, et raha mitte rikkus ise ei ole, waid rikkuse wälimine tundemärk; rikkus leidub ainult maapinnas ja ükši maapinna tooted sigitawad waranduse, mille kuju tööstus aga muudab ja kaubandus ühest paigast teise saadab, kuid kumbgi ei tõsta nende wäärtust; sellepärast on waja ainult põlluharimist edendada ja ka kõik maksud ükši maa päält wõtta. — See n. n. füsiokraadiline õpetus oli aga niisama ühekülgne kui merkantiline, millepärüst see ka pea unustusesse jäi.

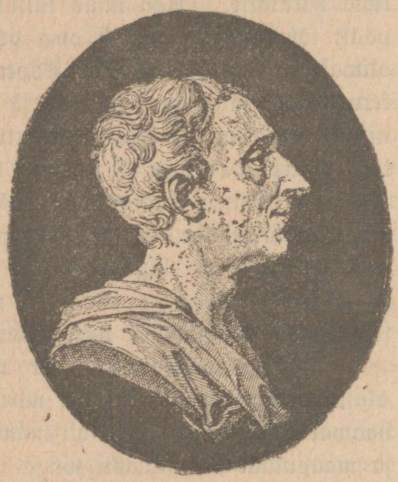

Montesquieu.

Juba mitmed Quesnay õpilased Prantsusemaal, nagu ministrina tuntud Turgot (l. türgoo), nõudsiwad tööstusele ja kaubandusele ta kitsendawatest köidikutest wabastust, aga alles Shotimaa professor Adam Smith seadis ja määras selles asjas uue sihi, mis endistest laialisem oli ja need nagu ühte liitis. Ta oli kaua aega Pariisis, kus Quesnay ettelugemisi kuulas, kuid selle õpetusega ei suutnud ta leppida, waid kujutas selle najal uue põhjusmõtte. Smithi seletuse järele on tõsine rikkus töö, ja töö jaguneb jälle kolmesse pääharusse: põlluharimine, tööstus ja kaubandus; Smithi õpilased lisasiwad nende juurde weel waimlise töö. Neid kõiki on waja edendada ja kosutada. Walitsuse walwamist ja juhtimist pidas Smith äri-asjus kahjulikuks, sest „wabas wõistluses" pidada igaüks oma jõudu katsuma ja nõnda edenewat kõik asjad kõige paremini"; töö-jaotus aga olla tarwiline, et inimesed ühe tööga harjuks ja seda siis kõlblikuks teeks. 1776. a. ilmus Smithi kuulus kirjatöö „rahwa-waranduse tingimistest", milles ta nimetatud arwamised awaldas.

Smithi õpetust, mida „töö stuse korraldamiseks" nimetatakse, kaotas tõesti

nii mitmed wanad halbtuſed ära, kuna ſee oma maksma-ſaamiſel riigi üle-walwamiſt äri-asjades lõpetas, ning ſellega kaubanduſele ja tööstuſele uut hoogu andis. Aga peagi märgati jälle, et „waba wõiſtlus“ tegeliſes elus uuſi halbtuſi tõi, ſeſt ſelle mõjul ja töö-jaotuſe tõttu kaduſiwad wäikeſed tööstuſed ja ärikohad ära ning ſuured kapitalid koguneſiwad mõningate har-wade kätte, kes ſiis oma ſuure wara najal kaubahinda ja palkaſid oma aru järele hakkaſiwad määrama; ſelle wastu kaswas kehwade inimeste arw ſuurel mõõdul. Selle ſuure halbtuſe parandamiſeks on 19. aastaſajal küll wäga palju ja mitmel moel töötatud, aga mõjuwat paranduſe-abinõuu ei ole ſeni weel leitud.

Laialine loodus, ſelle imeline ehitus ja nii mitmed nähtuſed oliwad keſk-aja inimestele ſaladuslikſed ja tundmatad, ega uſaldatudgi mõistuſe mõjul ſellesſe tungida, ſeſt ſeda peeti jumalakartmataks teoks, kui jumalikka asju nuus-kima hakatakſe. Aga nüüd katſuti ka ſelles asjas ſelguſele ſaada. Kõige päält tõmbaſiwad teadlaſi oma poole looduſeteaduſed. Juba 17. aastaſajal oliwad ſuured täheteadlaſed Kopernikus, Keppler ja Galilei tõendanud, et maa-kera ſugugi mitte taewalaotuſe ja maailma kõikſuſe keſkpunkt ei olnud, waid ainult wõrdlemiſi wäikene taewakeha lugemata hulga muude ſeas on. Ing-lane Iſak Newton (l. njuutn (1642—1727) leidis raskuſeſeaduſe, mis kõigi kehade liikumiſed kindlaſti ära määrab, niihäſti taewalaotuſes rändawate mää-ratute taewakehade, kui ka maha pudenewa tillukeſe tolmukibeme oma. Prants-lane Laplace (l. laplas) uuris niiſamuti taewakehade liikumiſt; Clairault (l. kläroo)), Maupertuis (l. mopertüi) ja Condamine (l. kongdamiin) ſeletaſiwad põhjalikkude pikkuſejoonte mõõtmistega maakera kuju olekut.

Saksa õpetlane Werner pani geologia ehk maakera-ſaamiſe õpetuſele aluſe, millega ſelgeks tegi, et maakera-kogu alguſel ſulawedel oli, aga wähe-haawal kõwaks hangus, hiljemini on ſeda weed ja jääd oma alla peitnud, ja maapinnal on wanasti wäga mitmed loomad ja taimed aſunud, kes nüüd ju täitſa kadunud on. Maakera wanaduſt leiti ka palju ſuuremaks, kui ſeda Piibli jutu järele ſeni oli arwatud.

Looduſe-jõudude (füſika) teaduſewäljal ſündis ſuur hulk leiduſi, nimelt õpiti elektriwäge paremini tundma. Kuulus ameriklane Benjamin Franklin walmistas, nagu ju nimetatud, pikſewarda, millepäraſt ta haua-ſambale kirjutati, et tema „taewa käeſt tule ära wõttis ja hirmuwalitſejalt walitſuskepi“; italialaſed Volta ja Galvani leidſiwad, kuda elektriwägi mõnede kehade üksteiſe külge puutumiſe tõttu ſünnib. Shotlane James Watt (l. uot) märkas, et auru kokkuſurumiſel ſuur wõim tekib, millega maſinaid liikwele panna wõib. Tehti juba ka katſeid, laewade liikumiſeks aurujõudu tarwitada, ehk küll päris aurulaewad alles 19. aastaſaja alguſel tarwituſele tuliwad. 1783 a. lennati eſimeſt korda õhulaewaga üles taewaruumi, mida Mont-golfieri (l. monggolfjee) wennakſed oliwad ehitanud; ſee ſündis Pariſi

lähedalt Marsi-wäljalt. Rootslane Celsius ja prantslane Reamur (l. reomüür) walmistasiwad soojamõõtja ehk termometri. Kemia (lahutusteaduse) wäljal töötati niisama agarasti; inglane Cavendish (l. käwwendish) lahutas õhu eri-ained üksteisest, Priſtley (l. priſtli) ja Lavoiſier (l. lawoaſjee) uurisiwad wee aine-osade omadusi ja töendasiwad, et aine põledes ära ei kao, waid ainult teise kuju saab. — Taimeteaduse uurijana sai rootslane Karl v. Linné kuulsaks; tema kawastik (ſystem) seab kõik taimed ja loomad teatud tundemärkide järele liikidesse ja järkudesse.

Ka inimese kehaehitus wõeti terawama uurimise alla. Märgati, et inimese ihu, nagu kõik muud looduſekehad, peenikeſteſt algaineteſt kokku on pandud. Wõrdlew anatomia tegi selgeks, et inimene oma kehaehituſe pooleſt samasugune on kui loomad, ehk küll mõndapidi nendeſt täielisem. Inimene on ainult hää poole kalduw „seltslik loom," kes teiste omasarnastega seepärast ühte on liitnud, et ilma loomuliste sõjariistateta ja üksi elades läbi ei saanud. Seesugusest ühteliitumisest olla siis ka ühiseluline korraldus sündinud.

Enne oliwad mitmed tublid arstidgi mõningaid raskeid haigusi Jumala wiha ilmutuseks, ehk jälle kurjawaimu tegudeks pidanud, mille wastu inimene midagi parata ei wõiwat. Nüüd aga märgati nendel kõigil loomulikud põhjused olewat, mida mõistlisel talitusel ja loomulikul kombel kõrwale wõis saata. Iseäranis häwitaw ja külgehakkaw oli rõuge-tõbi, millesse mõnikord terwe pere ära suri ja mille mõjul siis maa kohati inimesteks lagedaks jäi. Selle hirmsa tõbe tõrjumiseks töötas ühe Inglise saadiku abikaasa, Mary Wortley Montagu, kes Persias rõugepanemist tundma oli õppinud, mida siis ka Europas tutwustas. Aga siin kaheldi selle tulu kohta esiotsa wäga, ja temale anti luba wiie surmamõistetud wangi juures rõugepanemist katsuda (a. 1721); hiljemini pani ta ka oma tütrele ja mõnele tuttawale rõugeid. Asi ei tahtnud ometi edeneda, kuni 18-ne aastasaja lõpul Inglise arst Jenner (l. dshenner) rõugepanemisele teadliſe põhja alla pani, ning see siis selle järgi üleüldiseks sai. Jenneri leiduseks seda siis ka arwatakse. Rõugepanemise tõttu on rõugetõbi haritud maades peaaegu kadunud.

Suurepäralised leidused looduseteaduste wäljal ning nende kohta awaldatud suur waimustus mõjusiwad wägewasti üleüldise mõttewiisi pääle. Endised eksimõtted kadusiwad nagu udu päikese eest, kui looduses walitsewat korrapäralsust ja kindlate seaduste järele käimist tundma õpiti. Tunti ära, et midagi juhtumisi ei sünni, waid kõigil nähtustel oma põhjused on. Astrologia ehk tähtede-käigust ettekuulutamine kadus, sest see ei sündinud korrapäraliste looduse-seadustega ühte; ka imesid ei tahetud enam uskuda, ja kõike hakati wõimataks pidama, mis mõistusele arusaamata oli. Ikka enam hakkas see mõttewiis kaduma, et Jumal otsekohesselt maailma käigu pääle mõjub ning maailma juhib, sest teadlased seletasiwad, et kõik igawesti korrajäreliste seaduste järele käib ja sünnib. Selle mõjul käänasiwad inimeste

meeled enam, kui enne, selle maailma olude ja tarwituste poole: ei mõeldud enam niipalju tulewiku kui olewiku pääle, ega hoolitud hingeõndsusest, waid ilmalisest hääst käekäigust. Usuõpetuse dogmad (põhjusmõtted) jäiwad nüüd enam kõrwale, kuna kõik mõte ja meel uute leiduste küljes kinni oli, millest ikka enam tulu loodeti. Inimese terwe mõttepiir ja tegewuse-wäli sai sellega ilmalisema laadi.

Ja neid tähtsaid teadusi ei uurinud ainult teadlased ja õpetlased, waid uurimisetung sai kõigile haritlastele nagu mõneks moe-asjaks. Adeliherrad ehitasiwad oma lossidele tornid, kust nad pikksilmadega taewakehade käiku waatasiwad; nad nõutasiwad omale ka kemialised keedunõuud, millega mitmesuguste hapete lahutamiste kallal töötasiwad. Looma-aedades ja taimelawade juures käidi tihti looduse mõnesugust rikkust waatamas. Selle aja kangete ja kunstliste, peenikeseks peetud elukommete külge kütkendatud inimeste kohta oli looduse nähtustel suur tõmbewõim, ja selle mõju all hakkasiwad keerulised ja täpipäälsed seltsilise elu eeskirjad wähehaawal unustusesse jääma; riidedgi muutusiwad nüüd enam loomu kohaseks, näituseks hakkas seni üleüldine paruka kandmine nüüd moest ära minema. Selle asemele tuli seltskondlisele elule enam aateline laad; n. n. salongides (seltsilise koosoleku ruumid) rääkisiwad kõrged herrad ja prouad looduseteaduses tehtud leidustest, Voltaire mõtetest ühiseluliste küsimuste wõi usu asjade kohta, Rousseau plaanitud riigikorrast, isewalitsuslise kuningawõimu kõlwatusest, maarahwa wiletsast olekust, mida parandada waja oleks; ühesõnaga: uued aated oliwad terwe haritud maailma oma poole tõmmanud ja isegi walitseja-kodades oliwad need meeldiwaks kõneaineks.

Newton.

Ja aja waimline siht mõjus suurelt ka kaswatusteaduse pääle. Seni oli üleüldiselt n. n. humanistiline õpetussiht, s. o. Ladina ning Greeka keele ja kirjanduse tundmine walitsemas, mille pääle niihästi usupuhastuse-mehed kui ka jesuiitid päärõhku oliwad pannud, kuna selle wastu tõsine ja tegelik elu

hoopis tähelepanemata jäeti, otse põlatigi. Selles asjas sai nüüd Rousseau uue sihi tee-rajajaks, sest ta laskis oma „Emili" kõige päält looduse-tundmisele juhtida. Rousseau mõtete pääle põhjenes ka Saksamaal kujunenud n. n. inimeste-armastuseline (filantropiline) siht, mis õpetuse olewate olude tundmise ja tegelise elu tähelepanemise pääle koondas. Kuna n. n. klassika-õpetus kõrwale jäeti, wõeti filantropilise sihi õpeplaanisse pääasjalikult looduseteaduseid, matematika (arwuteadus), emakeel, kodumaa ajalugu, üleüldse n. n. real-ained. Need mõlemad wastastikku seiswad õpetussihid hakkasiwad juba 18-mal aastasajal üksteisega wõistlema, mis asjalugu tänini edasi on kestnud, sest nüüdgi on nad weel kõrwuti olemas.

Teiselt poolt hakati selsamal ajal ka rahwa alamatele kihtidele õpetust pakkuma. Rahwaõpetuse tähtsam edendaja ning sellel wäljal töötaja oli shweitslane Johann Heinrich Pestalozzi. Tema arwamise järele oli kõige parem abinõu selle aja raisusoleku wastu õige ja kohane, kõiki loomuandeid kosutaw õpetus, ning kõige õige õpetuse siht ja eesmärk pidi jälle inimsuse kosutamine ja täiendamine olema. Oma ettewõttes oli Pestalozzi äratust Rousseau „Emilist" saanud, ja niisama, kui Rousseau, soowitas temagi asjade ehk real-õpetust ning nõudis, et õpetamine näitlikul teel kõige ligemal olewatest ja lihtsatest asjadest hakkaks; aga ta tunnistas ka usuõpetust wäga tähtsaks, sest selle abil tuleb hingeelu tõsta ja täiendada. — Tegelises kooliõpetaja ametis püüdis Pestalozzi oma mõtteid suure waimustusega töeks ja teoks teha, kus juures tal mitmete raskete takistustega wõidelda oli. Ta töötas kuni 80 aasta wanaduseni, mil ta puhkusele asus (suri a. 1827). Pestalozzi't hüütakse täie õigusega „rahwaõpetuse isaks". Tema juhatatud kooli eeskuju järele põhjendati peagi ka mujal hulga õpeasutusi; kõige päält Saksamaale, aga ka Madridisse, Neapolisse ja Peterburisegi.

Eespool rääkisime (w. päät. XVIII.), et usupuhastuse-aja mõttetargad end kiriku-õpetusest lahku löönud oliwad ja oma õpekawasid waba mõtlemise pääle rajasiwad, mille abil nad kõige olemas-olemise saladuse põhjani püüdsiwad tungida. Nende töö jätkasiwad 18. aastasaja mõttetargad. Need otsiwad eelkäijate kawades nõrgad ja wiltu kohad wälja ning katsusiwad ise õigemaid ja tegelisemaid asemele luua. Sakslane Leibnitz, kes omale kõigis teaduse-harudes põhjalikud teadused oli nõutanud, põhjendas n. n. monaadiõpetuse. Selles töendas ta, et kõige olewuse aluseks otsatu hulk substanssisid ehk alg-olewusi (monaadisid) on, millest ühteliitumise teel kõik on kujunenud, mis ial olemas on. Ainukesed tõsised olewused on, ütleb Leibnitz, monaadid, ja need sünniwad nii, et otseteel Jumalast tulewad, kes neid luues igale ühele ise-laadi on andnud, sest nad on üliwäga mitmesugused,

niisamuti kui kõik nähtawad asjast üksteisest kuju pooleſt lahku lähewad. Olemas on magawaid monaadisid, kellel iseteadwust ei ole ja kelleſt siis aineliſed asjad on kujunenud; on uinuwaid monaadisid, kellel omatundmine ja mälu on; ja wiimati on „ärganud" monaadid ehk hinged, kes iseteadwuſele ja mõistuſe märkamiſele on jõudnud. Niiwiisi tahtis Leibnitz niihästi waimliſe kui aineliſe elu nähtuſed ära ſeletada. Shotlane Hume (l. juum) tunnistas Locke awaldatud õpetuſe, mille järele kõik, mis inimene teab, meelte kaudu ſaadud teadmiſe pääl põhjeneb, ekſimiſeks, ja ſattus ſellega ſkeptiliſele (kahtlewale) ſeiſukohale, kuna ütles, et inimene oma aru abil kunagi täit ja kindlat teadmiſt kätte ſaada ei wõi. Saksa mõttetark Immanuel Kant, Königsberi profeſſor († 1804), wõttis oma uurimistes ſeletuſe alla, mil mõõdul inimene mõtlemiſe kaudu kindlale tõele wõib ſaada. Oma tähtſamas kirjatöös „Kritik der reinen Vernunft" (puhta mõistuſe arwustus) määrab ta inimeſe mõtlemiſe-piirid ära, niiſama põhjuſſeaduſed, mille järele mõistus töötab. Tema õpetuſe pääle põhjendaſiwad hiljemini Saksa mõttetargad Fichte, Schelling ja Hegel oma mõttetarkuſe õpekawad.

Ka ajaloo-kirjutamine ſai uue laadi. Nüüd ei uſutud enam kõikſuguſeid muinasjuttuſid, mida ſeni ajaloos tõſiſte ſündmuste kõrwal tõeks oli peetud, waid need wõeti arwustuſe alla ja tunnistati tühjaks. Niiſama hakati rahwaste koſumiſt ja täienemiſt, ſeaduſte ja olukordade kujunemiſt, uſulikku ja waimulikku elu tähele panema ning uurima — ei ainult, nagu ſeni oli tehtud, walitſuſe tegewuſi ja riikide waheliſi küſimuſi ning ſõdaſid; ka kõigile niiſugustele nähtustele taheti nüüd loomuliſi põhjuſi otſida. Nõndawiisi läks ajaloo-uurimine ſügawamaks ja tõſiſemaks. Voltaire kirjutas Ludwig XIV. ajajärguſt, ning ta uurimiſed rahwaste iſeloomu ja kommete kohta läkſiwad mõttewiiſi pooleſt ſenisteſt koguni lahku, ſeſt ta ei pidanud midagi iſeeneſeſt kindlaks tõeks, waid kahtles kõige juures; tema arwates tuli kõik edukäik inimeſte mitmeſuguſeſt wahekorraſt üksteiſe wastu. Montesquieu (l. monteskjöö) jälle ſeletas, et Rooma riigi ſuurus ja wõim ſelle ſenati wäga oſawaſt kokkuſeadeſt tulnud. Eelnimetatud mõttetark Hume kirjutas laialiſe Ingliſemaa ajaloo, milles ta uſu mõju põlgamiſes otſe liialdaſele läks. Waimurikkam ajaloolane oli inglane Gibbon (l. gibbn), kes meiſtri-moel Rooma riigi langemiſe ja kadumiſe põhjuſi ſeletas. Saksa luuletaja Herder kirjutas tähtſa kirjatöö „Inimeſeſugu ajaloo aated," („Ideen zur Philoſophie der Geſchichte der Menſchheit") milles ta inimſuſt riſtiuſuſt kõrgemale ſeadis; tema mõttewiiſi järele oli õige inimſuſe tõekſtegemine ka uſu kõrgem eesmärk, mille poole pidi püütama.

Küll oli juhtiw ſeiſukoht Europas 18. aastaſajal ikka Prantſuſe kirjanikkude käes, aga ka muudes maades, nimelt Ingliſe- ja Saksamaal, leidus

suuri kirjanikkusid. Nüüd ei püütud enam mõtlematalt Prantsuse kirjanduse jälgis käia, waid iseseisew, rahwuslik siht sündis, mis rahwa oma iseloomulisele alusel põhjenes. See uus siht ilmus esiti Inglisemaal, nimelt roomanitirjanduses. Selle sihi tähtsam tegelane oli Richardson (l. ritsherdsn), kes puhkaloomulisi inimesi ettetuues oma aja rahwa pääle kombeliselt ja parandawalt mõjuda lootis. Daniel Defoe (l. difoo) († 1731) kirjutas üleilma tuttawaks saanud „Robinsoni loo"; Jonathan Swift kirjeldas pilkewiisil oma aja olusid, iseäranis on tema „Gulliwere reisid" nimeline romaan kuulsaks saanud; Oliwer Goldsmithi tuttawam romaan on „Wakefieldi õpetaja," milles ta õrnatundliselt ja lõbusalt ühe maa-õpetaja elulugu kirjeldab. Shoti luuletaja Macpherson (l. mäkförsn) († 1796) kogus rahwasuust wanu lauluſid, millest „Ossiani" nimelise lugulaulu kokku pani. Selles kõneldakse kangelase Fingali ja ta poja Ossiani wägitöödest Shotimaa hämaral muinasajal. See luuletuste-kogu äratas oma ilmumisel suurt tähelepanemist ning seati Homeri letuste kõrwale.

Goethe.

Saksa kirjanduse hiilguse-aeg oli 18. aastasaja lõpupoolel. Saksa suurte meeste reas on Klopstock († 1803) esimene; tema juures oliwad isamaalsus ja ristiusk juhtiwad wõimud. Pääle hulga tundeluulete kirjutasta kuulsa „Messias" nimelise epose (lugulaulu), milles 20-nes lalus Lunastaja elulugu ette toodakse. Wieland († 1813) kirjutas peenemaitselisi, naljasisulisi luu letusi, mille mõjul Saksa ilukirjandus ka peenikestes perekondades tuttawaks sai säält Prantsuse oma eemale tõrjus. Lessing (sünd. 1723, suri 1781) oli üliteraw kirjanduse arwustajaja uuenduse püüdja, kes Saksa kirjandust kõigist wäiklasteſt, wanadest Prantsusemoodi määrusteſt wabastada tahtis. Aesthetika (iluteaduse) wäljal rajas ta koguni uue sihi, mis Greeka kunsti pääle põhjenes

ning wabam ja jügawam oli kui jeniſed. Goethe (jünd. 1749, juri 1832) ja Schiller (jünd. 1759, juri 1805) tõſtſiwad Saksa kirjanduſe ta kõrgemale tipule. Nad lõiwad mitmeſuguſel luulewäljal tööſid, mis omale ka maailma kirjanduſes jäädawa wäärtuſe on ſaanud, näit. Goethe „Hermann ja Dorothea," „Fauſt" jne., Schilleri „Kella laul," näitlus „Wilhelm Tell" jne. Nende wägewate waimude kõrwal oli weel ſuur hulk teiſi tähelepandawaid kirjanikkuſid, kes mitmel wäljal Saksa kirjanduſt edendaſiwad.

Ka Rootſi- ja Soomemaalegi ulatas „walgustuſe aja" mõju. 17. aastaſaja lõpul oli Saksamaalt waga-uſuline mõttewiis, n. n. pietismus (wagadus) ka Põhjamaadesſe tunginud, kus ſelle mõttewiiſi poolehoidjaid weel nüüdgi leidub. Aga 18. aastaſaja lõpul wõttis ſiin niiſama, nagu Saksamaal, ratſionalismus (mõiſtuſe-uſk) maad, mis uſuſt kõik dogmad ära heitis ja ainult tegeliſt eluõpetuſt kuulutas. Kõrgemates rahwakihtides leidus palju uſuſt lahkunud waba-mõtlejaid, nimelt Gustav III. ajal, kelle ümbrus ja kojakonp päälſiskaudſuſe ja uſuſt hoolimatuſe pooleſt tuntud on. Uſuteaduſe uurimine jäi ülikoolides kord-korralt ikka wähemaks, ja õpetlaste awaldatud kirjatööd käiſiwad 18. aast ſajal pääasjalikult looduſeteaduſe ja majanduſe, hiljemini ka ajaloo-küſimuste kohta. Ja neil teadustel oligi Rootſi -ja Soomemaal mitu tublit edendajat. Nendeſt on juba ſuur looduſeuurija Linné nimetatud. Emmanuel Swedenborg, teine Rootſi õpetlane, oli noores põlwes häſti agar looduſe- ja arwuteaduſe uurija, aga hiljemini (a. 1740 ümber) ſai temaſt uſuline unistaja ja waimude nägija, kes ſurnute waimudega ümber käis. Soomes oliwad Turu piiſkoppide ſeaſt mitmed looduſeteaduſe põbrad. 1747. a. aſutati Turu ülikoolisſe looduſe- ja majanduſe-teaduſe profeſſori amet. Eſimeſeks profeſſoriks ſeati üks Linné õpilane, Peeter Kalm, kes

Schiller.

Linné soowituſel Põhja-Amerikaſſe uurimiſereiſile ſaadeti. Ta tõi ſäält mitmed taimed ligi, mille jaoks Turusſe taime-aia aſutas. Teine professor Peeter Gadd awaldas palju kirjatööſid Soomemaa põlluharimiſe, maa-laadi ja õhu-olu kohta; tema arwamiſe järele oli teadus ainult tulutoomiſe jaoks olemas. Oma rohke teadmiste ja tegeliste ettewõtete tõttu ſaiwad kuulſaks ka Chydeniuſe (l. ſhüdeniuſe) wennakſed. Nendeſt oli wanem, Samuel, tubli arwu- ja lahutusteaduſe uurija, aga wõttis ka weeteede puhaſtamiſe tööſt agarasti oſa, mida ſel ajal läbikäimiſe kergituſeks tehti. Noorem wend, Andreas, kes Põhjamaal kirikuõpetajaks oli († 1803), äratas 1765—1770 a. riigipäewadel ſee läbi ſuurt tähelepanemiſt, et ta kindlasti ja ſelgesti ſelle aja kitſarinnaliſe kaubanduſekorra wastu rääkis ning äri-elu waba edenemiſt nõudis. Mitmes oma kirjatöödes awaldas ta juba 10 aastat waremini neidſamu mõtteid, mis päraſtpoole kuulus inglane Adam Smith.

Tegeliſed püüded, mille ſihiks iſamaa edendamine oli, juhtiſiwad ka iſamaa ajaloo-uurimiſele. Eel-läinud aastaſajal oli ajaloosſe kõikſugu imelikka asju ſegatud, mille abil õpetlaſed oma rahwa endiſt aega wõimalikult ſuurepäraliſeks tahtſiwad teha. Näituſeks püüdis Wiiburi piiskopp Peeter Bong tõendada, et Rootſis ja ülepää Põhjamaadel juba Aadama ajal inimeſed oliwad elanud ja päälegi õiget Jumalat teeninud, kes ſiis ka Aadamale oli ilmunud; Aadam iſegi olla mõni aeg Rootſis elanud. Neid wõimatuid muinasluguſid hakati nüüd tühiſeks tunnistama ning ajaloo-uurimiſe juures ſuuremat hoolt ja arwuſtuſt (kritikat) tarwitama. Heinrich Gabriel Porthan (1739—1804) pani Soome ajaloo-teaduſele kindla põhja, mille päraſt teda „Soome ajaloo iſaks“ kutſutakſe. Ta nimetati 1775. a. Turu ülikooliſſe Rooma kirjanduſe professoriks, mida ametit kuni oma ſurmani pidas. — Porthan oli oma aja terwe waimliſe elu keſkpaigaks ja ta tegewus ulatas kõigiſſe neiſſe teaduſe-waldadeſſe, mille abil Soomemaad ja rahwaſt tundma wõidi õppida; ka oli ta kirjandusliſes „Aurora“ ſeltſis, mille hoolel Soomemaa eſimene ajaleht ilmus, juhtiwaks meheks. Oma tegewuſe läbi panigi ta Soome iſeoluliſele ſeiſukorrale waimliſe aluſe. Ta on „Soomemaa ja rahwa wäärtuſeſſe tõſtja,“ nagu ta Turus olewa auuſamba päälkiri ütleb. Tema juhatuſel ja eesmärgil hakkaſiwad ka mitmed muud töötama. Kirikuõpetajad Ganander ja Lencquiſt uuriſiwad Soome rahwa ebauſku ja jumalate juttuſid; Turu piiskopp Tengſtröm († 1832) kirjutas wanemate piiskoppide eluluguſid; Porwoo piiskopp Alopaeus awaldas niiſama mitmete Soome meeſte kohta eluloolisi uurimiſi.

Kirjanduſes tarwitati muidugi Rootſi, oſalt aga ka Ladina keelt, milles Porthangi enamasti kirjutas; Soome keeles ilmus natuke waimulikku ja wähe ka majanduslisſt kirjanduſt. Küll katſus kirikuõpetaja Lizelius 1775. a. Soome keelſet ajalehte wälja anda, kuid ſee pidi järgmiſel

aastal lugejate puudusel seisma jääma. Mõningad õpetlased aga hakkasiwad nüüd Soome keelt ka teadusliselt uurima, kuid selle õigest iseloomust ei saanud nad weel suuremat aru; näituseks tõendas südi Soome keele sõber, piiskopp Juslenius († 1752), et Soome keel Hebrea keelega ligisugulane olewat. Niisugustele mõtetele saatis, pääliskaudse uurimisewiisi kõrwal, ka omajagu enese-upitamise püüe, s. o. suuruse taga-ajamise soow; arwati nimelt suureks auuks olewat, kui wanade tähtsate rahwaste, iseäranis weel „Jumala ärawalitud rahwa", sugulane saaks olla. Alles wiimasel ajal on Soome keele uurimine põhjalikumaks ja arwustuse-kohasemaks (kritilisemaks) saanud.

Rootsi kirjandusele ja kunstile oli Gustav III. walitsuse-aeg küll hästi kohane ajajärk, sest nimetatud kuningas oli suur kirjanduse-sõber ja kirjutas isegi näidendid. Ta asutas Rootsi keele ja kirjanduse edenduseks jajärelwalwajaks akademia, niisama asutas ta kuningliku näitemaja (teatri). Tublisid kirjanikkusid toetas ja aitas ta ning andis nende tööde eest hääd maksu. Tähtsamatest kirjanikkudest hoidsiwad Kellgren ja Leopold wanast, kangest Prantsuse moodi kirjanduse-laadist kinni, aga tuline ja julge Thorild tahtis luulewalla sellest lahti teha ja wabamale jalale seada, nagu eelnimetatud suured luuletajad seda Saksamaal olnud teinud; Lidner kirjutas tunderikkaid luuletusi; Bellmani naljasisulised ja lõbusad laulud laguneswad kõige enam laiali ja saiwad üleüldiselt tuttawaks. — Soomemaa Rootsikeelseteste luuletajatest on tuttawamad Gustav Creutz, kes ka riigimees oli, ja Choraeus. Tähtsam nendest kõikidest aga oli Mihael Franzén, kes Oulus 1772. a. sündis, 1798—1811 Turus professor oli, siis aga Rootsisse asus, kus 1847. a. piiskopina suri. Franzéni tundelaulud on kaunimate seast, mis Rootsi keeles sellel wäljal ilmunud. Ta kirjutas ka Soome keelesgi mõned laulud.

Nii siis oli Põhjamaadesgi 18. aastasaja lõpupoolel kirjanduses endisest hoopis liikuwam elu walitsemas; siingi tuliwad niisamasuguse püüded ja sihid ilmsile kui Europa suurtes haritud maades, kuigi need, olude wäikuse tõttu, nii wõimukad ega wägewaloomulised ei wõinud olla, kui sääl.

XXX.

Walgustuse aja riigiwalitsejad.

Prantsuse kirjanikkudest lugupidamine. — Jsewalitsus kestab edasi — Jesuiiti mungaordo lõpp. — Katoliku kiriku wõimu kitsendatakse. — Adelisejsus kaotab oma eesõigused. — Uued seadused — Hispania ja Portugal ärkawad. — Joosep II. uuendused. — Ludwig XVI. ja Turgot. — Friedrich II tegewus oma riigi kasutuseks. — Katarina II. parandusepüüded. — Daanimaa tähtsad ministrid. — Gustav III. — Uuendused ei õnnesta.

18. aastasaja teisel poolel näitas lugu nii olewat, nagu saaksiwad kirjanikud ja mõttetargad Europa olude juhtimise oma kätte, sest nii wägew mõju oli nende ettetoodud uutel aadetel mitmete maade riigiwalitsejate pääle. Kirjanikud ei meelitanud nüüd enam sugugi walitsejaid selleks, et nende armuosalisteks saada, nagu Ludwig XIV. ajal, waid ümberpöördult: walitsejad ise awaldasiwad kirjanikkudele lugupidamist, otsisiwad nende sõprust ja küsisiwad nendelt nõuu. Friedrich II. wahetas Voltaire'ga agarasti kirju ja pidas teda mõni aeg oma juures. Katarina II. oli selle pääle uhke, et Voltaire mõningaid ta ettewõtteid hääks kiitis; ta ostis Diderot käest ta raamatukogu ära, aga jättis senise omaniku edasi koguhoidjaks ja maksis temale kindla palga. Oma pojale palus seesama walitsеja d' Alembert'i koolitajaks ja Montesquieu kohta lausus ta: „Oleks ma paawst, siis ma seaks selle mehe pühade inimeste liiki.“ Austria walitseja Joosep II. tahtis kõigist wäest mõttetarga moodi walitseda. 1781. a. kirjutas ta: „Kuna mina troonile tõustes maailma auusamat krooni[1]) kannan, olen ma mõttetarkuse oma riigi seaduse-andjaks teinud; selle nõuete järele peab Austria olu põhjani ümber muudetama.“ Terwes Europas, Neapolist Rootsimaani ja Portugalist Peterburini, oli riigimeeste ja walitsejate tegewuses uute õpetuste mõju tunda. Rootsi kuningas Gustav III. oli walgustuse-aate waimustatud

1) Saksa keisri kroon, mida teatawasti ikkagi Rooma riigi päranduseks peet'.
Tõlkija tähendus

sõber; Daanimaal oliwad ministrid Struensee ja Bernstorff ägedad uuenduste toimepanejad; Portugalis katsus minister Pombal, Hispanias jälle Patinho, Aranda, Florida Blanca ja Campomanes walgustuse ajajärgu õpetuste abil riigi kängujäänud kehasse uut eluwõimu saada; Neapolis oli minister Tanucci, Toskanas würst Leopold II. (keisri Joosep II. wend) nendesamade aadete sõbrad; Prantsusemaal edendasiwad neidsamu aateid ministrid Choiseul (l. shoasööl) ja Turgot (l. türgoo).

Aga walgustuse aja kirjanikud — pääle Voltaire, kes piiramata walitsusewõimu eest seisis — ei wõidelnud mitte üksi kesk-aegse ühiselu korra, wananenud seisuste-õiguse ja kitsaste riigimajandusliste määruste kaotamiseks, waid nad nõudsiwad ka rahwale riigilisi õigusi, nii siis piiramata walitsusewõimu lõpetamist. Kuid seda joowi ei tahtnud Europa walitsejad oma uuendustepüüetes mitte tähele panna, waid ümberpöördult, nad tahtsiwad kõiki asju rahwa hääks ja tuluks juhtida, ilma et rahwa ese abi selleks waja oleks olnud. Friedrich II. wõttis oma walitsuses põhjusmõtteks: „Hästi walitsew riik on nagu perekond; walitseja on isa ja alamad tema lapsed. Kõik õnned ja õnnetused on neil ühised, sest walitseja ei wõi õnneline olla, kui ta rahwas kannatab". Seesama kuningas ütles aga ka: „Rahwas olen mina; see wõib ütelda, mis ta tahab, mina wõin teha, mis ma tahan." Hispania kuningas Karl III. jälle ütles: „Minu alamad on nagu minu lapsed — kui neid pestakse, siis nad karjuwad." Seesamasugune mõttewiis oli kõigil „walgustuse aja sunniwalitsejatel" (despotidel). Uuendused pidiwad walitseja käsuõna mõjul sündima, ja käskija ei arwanud waja olema, endiseid olusid, rahwa hariduse-järge, üleüldse seniaegset edukäiku tähele panna, waid kõik asjad pidiwad mõttetarkuse õpemääruste järele sündima; selleşt mõeldi õnne- ja rahulolemise ajajärk koitma. Kõigepäält hakati katoliku kiriku ja preestrite suurt wõimu ja eesõigusi wähendama; niisama kitsendati ka adelisesuse eesõigusi; talurahwa wiletsat elujärku parandati; seadused ja nuhtlused määrati nüüd kõikidele ühesuguseks; rahwaste waranduselist järge katsuti edendada, sest et riigi-alamad selle mõjul riigile suuremaid maksusid wõisiwad maksta, ja seda wiimast asja pidasiwad riigimehed ikka silmas. — Uuenduse-püüete käik mitmetes maades näitab meile „walgustatud" riigimeeste mõtteşihti ja tegusiisi.

Esimeseks ohwriks langes „walgustuse" sihile jesuiiti munga-ordo. Eespool (w. päät. VIII.) kuulsime jesuiitide sihijäreliseşt korraldusest ja südist tegewuseşt katoliku kiriku hääks. Kuid aja jooksul oli ordo rikutud kombeõpetus wäga tuttawaks saanud ja mõtlewate inimeste juures põlastust äratanud. Jesuiitid segasiwad end kaubanduse tegewusesse, kus nad igasuguse abinõuudega enestele kasu kiskuda katsusiwad, millega muist inimesi wihale ajasiwad; päälegi oliwad nemad „walgustuseşihi" waljud wastased, şest nende wõim ja mõju põhjenes rahwaste rumalaste pääl. Wõitlus nende wastu algas lausa 18. aastasaja keskel Portugalis. Säälse kuninga Joosep I. wastu oli salaleping teh-

tud, milles ka jesuiitisid osalisseks öeldi olewat, kuna üks nendest juba waremini rahwa sekka ähwardawaid ettekuulutamisi oli laiali laotanud; see mees mõisteti surma ja põletati tuleriidal. Selle sündmuse mõjul aeti kõik jesuiitid Portugalist wälja (a. 1759). Pea selle järgi (a. 1763) ajas ka Prantsuse walitsus neid omalt maalt ära. 1767. a. wõeti Hispanias ministri Aranda käsul ühel öösel korraga 2,300 jesuiiti wangi, aeti laewadesse ja wiidi Kiriku-riigi rannale. Nad ei tohtinud enam Hispaniaga mingisuguses ühenduses olla, isegi kirjawahetus nendega oli keelatud. Järgmisel aastal keelati ka Neapoli riigis jesuiitidel sääl elamine ära. Isegi paawst Clemens XIV. ei usaldanud enam põlatud ordo eest seista, waid ajawaimu nõudel lõpetas ta (1773. a.) oma käsukirja läbi selle. Ainult Preisi kuningas Friedrich II. ja Wene keisrinna Katarina II. ei kartnud jesuiitide poolt hädaohtu, waid nad wõtsiwad neid oma riikidesse asuma. Nii elutsesiwad siis need kanged katoliku kiriku kaitsjad üksi weel wõõrausulistes maades.

Kuid selle ühe ohwriga ei päästnud katoliku kirik weel sugugi. Wägew minister Pombal wähendas Portugalis inkwisitsioni wõimu, kuna enne selle abi jesuiitide tõrjumiseks oli tarwitanud; Hispanias takistas Aranda kiriku omanduse liig suureks kaswamist. Neapoli kuningas Karl IV. tegi paawst Benediktus XIV-ga lepingu, mille järele preestrite eesõigusi suurelt kitsendati ja nende arwu seniseşt poole pääle wähendati; niisama kaotas ta kümnesemaksu ära ja pani suure hulga kloostrid kinni. Aga kõige põhjalikumalt asus kirikuwõimu kitsendama Austria keiser Joosep II. oma riigi maades, kus kirikul wist küll laiem woli oli kui kusgil mujal. Keiser määras, et paawsti käsukirjasid walitsuse lubata awaldada ei wõidud; waimulikud mehed seati ilmaliku wõimu aluseks; Austria riigi 2,663-est kloostrist kaotas ta 624 ära ning wõttis nende omanduse kroonule, „sest kloostri-elu põhjusmõtted ei sünni inimese mõistuse nõudmisega ühte, ja mungad on riigi kardetawamad ja asjatumad alamad," ütles Joosep II. Kloostrite asemele asutati haigemajasid, õpekohtasid ja raamatukogusid, aga ka sõjawäe-kasarmuid. Abielusse laulatuse-õigus wõeti kirikult ära ja seati riigi asjaks. Tsensuri-õiguse, mis waimulikkude meeste käes oli ja mille mõjul need „walgustuse" meeste mõtete-awaldamisi takistasiwad, kaotati ära; iga-usulistele lubati wabalt oma usku tunnistada; juutisidgi wõeti riigikoolidesse wastu. Need muudatused näitasiwad paawst Pius VI. meelest nii hädaohtlikud olewat, et ta 1782. a. ise Wieni reisis, keisrit uuenduste waimustuse eest hoiatama, kuid sellest ei tulnud midagi wälja. Paawst pidi päälegi kiriku-ametnikkude määramise wõimu keisrile jätma.

Niisama kitsendati mitmes riigis adeli seisuse eesõigusi. Joosep II. pani adeli päralt olewad maad maksu alla, sest füsiokratilise õpetuse järele, mida keiser täitsa õigeks pidas, oli maapind kõige waranduse alus, ning sellepärast oli waja maksu ainult maa pääle panna, sellest hoolimata, kelle oma see oli. Neapolis ei pandud küll adeli omanduseks olewa maa pääle maksu, aga kitsendati selle

wastu adelimeeste kohtulikku wõimu; riigiseadus pandi terwes riigis maksma ja adeli alustest kohtudest wõidi riigi poolt seatud kohtudesse edasi kaebada. Hispania walitsus andis 1773. a. kuulutuse wälja, milles öeldakse, et töös-tusetegewus adelile mitte häbiks ei ole.

Kõikide kohta ühtlane seadus ja walitsuskord ning uued õiguse-mõisted mõjusiwad oma jagu selle laia lõhe kinnikatmiseks, mis seni ühiselus elanikkude erikihtide wahel walitsemas oli, sest laenuwalitsuse-aja õiguseline kord ei käinud enam selle aja ühiselu oluga kokku. Neapoli kuningriigis kaotas minister Tanucci seni maksmas olnud eri-seadused, loo järele 11, kõik ära ja seadis uue ühtlase seaduse terwele riigile. Prantsusemaal tahtis minister Turgot maa-kondade isesugused õigusemõistmise moed ära lõpetada ja igal pool ühesuguse seaduse maksma panna. Joosep II. andis uue, inimsuse põhjusmõtte pääle rajatud seaduseraamatu wälja; ta seadis ka talupojad seaduse kaitse alla, wabastas neid isandate omawoli alt ja määras ametnikud selle üle walwama, et nendega halwasti ümber ei käidaks. Kuulus Italia seaduseteadlane Beccaria awaldas 1764 a. tähtsa kirjatöö „Kuritöödest ja karistustest", milles ta senis-test arwamistest hoopis lahkuminewaid mõtteid ette tõi. Näituseks laitis ta surmanuhtluse sootuks ära, ega sallinud meelewaldset wangiwõtmist; niisama soowitas ta tungiwalt, kaebtusealuste ülekuulamistel piinamist maha jätta; kuriteo ja karistuse wahel pidada õige wahekord maksma pandama, ja seaduse-andja ei tohi mitte ainult kuritööde karistamist silmas hoida, waid peab ka kuri-tööde sündimist takistada püüdma. Kuriteo-asjade uurimiseks soowitas ta wannutatud-meestekogu ametisse seadmist. — Toskana hertsogi Leopoldi wälja-antud seaduseraamatus pandi neid nõudmisi kõige enne tähele, ja neid wõeti ka muudes riikides seaduse andmisel eeskujuks.

Needsamad riigimehed pidasiwad aga oma muu tegewuse juures iseäranis ka oma riikide warandusliſt kosumist silmas ja andsiwad sellesihilise seaduse määrusi üksteise järele wälja. Hispanias ja Portugalis asutati uusi kauban-duse-ühisusi, mille kaudu kodumaa kaubandus jälle elawamaks sai; sisemaa läbikäimise hõlbustuseks kaewati kanalisi ja tehti maanteesid, edendati wabriku-tööd, asutati rahapankasid; Portugalis rajati juba siis maaharimise edendami-seks põllutöö-koolgi. Hispanias jälle asus tühjaks-jäänud maakohtadele Saksa wäljarändajaid elama; ka parandati sõjawäe-korda. Kui kange maawäri-semine 1755 a. Portugali päälinna Lissaboni suuremalt osalt ära häwitas (selles sai ka 30,000 inimest surma), ehitati linn mõne aasta jooksul weel uhkemalt uuesti üles. Igal pool ilmus uus wõim ja kosumine, mille abil mõlemad kidunemas olewad Pyrenei poolsaare riigid, jälle elule ja tegewusele ärkasiwad, mis sellestgi näha, et His-pania rahwa arw kuninga Karl III. walitsuse ajal (1759—88) 7 miljoni päält, milleks see ju oli alanenud, jälle 11 miljoni pääle tõusis.

Weel hoopis põhjalikumalt, kui Neapoli, Hispania ja Portugali ministrid, talitas Joosep II. Austria riigi maades. Kuna ta füsiokratilise sihi kange uuendaja oli, tahtis ta kõige päält maaharimise olu parandada. Aga ka kaubandust katsus ta kosutada, ja selleks kaotati maakondade wahelised tollid ära, ehitati rohkel arwul uusi teesid ja sadamaid; Adria mere rannal tunnistati Triest ja Fiume tollimaksust wabadeks sadamateks. Kuid oma tegewuses ei hoolinud see walitseja sugugi riigi rahwaste rahwuslisest ja ajaloolisest olukorrast, sest kõik pidi ühe eeskuju järele paenutatama, kõik wahed tasandatama. Terwes riigis, niihästi Böömis kui Ungaris ja Belgias, tehti üks keel ametlikuks keeleks (muidugi Saksakeel). Austria maades pidi igal pool ühesugune seadus olema ja niisama walitsusekorraldus ühesuguseks seatama, kõigist senisest wahedest ja eraldusest hoolimata. Kõige kõrgem walitsuse ametikoht asendati Wienisse, mille alla kõik muud riigi eri-osades olewad ametikohad pidiwad käima. „Minu walitsuse all olewad maad on ainult maakonnad, nagu ühe ainsa keha osad, mille pää mina olen," ütles Joosep II. Ja ta oli oma uuendustest tõuswa, õnnelikut olekut toowa wõimu pääle kindel. „Kui riiki minu põhjusmõtete järele walitsetakse, siis saawad kõik eksiarwamised, märatsused ja waimline orjaolek kaduma, ja igaüks mu alamatest saab oma loomulikud õigused kätte," kirjutas ta Strassburi piiskopile. Kõigi asjade ja olude külge puutus agar walitseja ja sigitas sellega oma hulga seadluste mõjul Austrias täielise riigipöörde. Kuid ta hindas oma walitseja-wõimu ja riigi wägewust liig suureks. Oma kurwastuseks pidi ta aga pea märkama, et ta seadlused kestwaks jääda ei saanud; mitmel pool nimelt Ungaris, pandi nendele waljult wastu, nii et ta ise neid tagasi wõtma pidi hakkama. Rõhutult määras ta elu-õhtul oma hauakirjaks: „Siin hingab Joosep II., kes kõigis oma ettewõtetes õnnetu oli."

Prantsusemaal oliwad juba waremini Ludwig XV. ministrid Argenson ja Choiseul uuendusi toime panna katsunud, kuid kuninga lõdewus tegi kõik need püüded tühjaks; ainult selle wõrra saadi teha, et jesuiitid wälja aeti. 1774. a. suri pika walitsuse järele Ludwig XV. ja ta järele tõusis troonile tema pojapoeg, Ludwig XVI. Sellel walitsejal oliwad küll auusad püüdmised ja hää tahtmine, ning ta oli ka puhtakombeline, waga ja hääsüdameline mees, hoopis teine kui ta eelkäijad oliwad olnud, aga kahjuks puudus temal julgus, ettewõtlik waim, otsustamise-osawus ja kindlus; öeldakse, tema olewat nutma hakanud, kui selle pääle mõtelnud, et ta parlamendi koosolekutel pidi ligi olema. Ka sai ta noorelt walitsema, nii et temal mahti ei olnud end walitseja kutsele ette walmistada. Nii siis tuli, et walitsuse tegewus temale meeldida ei tahtnud; sõjawäe-asjadest ei teadnud ta midagi, ja ministrite-koosolekul olla ta tihti tukkuma jäänud. Selle wastu oli ta hääl meelel terwe päewa jahikäigul, tegi wäikesi lukusepa-tööst, joonistas kaartisid, ehk nokitses muude sarnaste asjade kallal. „Waadake, minagi teen tulusat tööd," ütles ta kord Turgotile, kui see kuninga

töötuppa tuli, kus Ludwig XVI. parajasti plaanisid tegi, kuda kuninga mõisade maadelt kodujäneseid kaotada. Tema abikaasa, Joosep II. õde (Maria Theresia tütar) Maria Antoinette (l. antoanet), oli kindlama iseloomuga, köikumata meelega, kuid selle juures oli ta ettewaatamata ja lõbude igatseja, nii et ta oma riiete pääle ning meelditwatele sõpradele otsatud rahasummad kulutas, mille pärast teda pilkenimega Madame Deficit (proua Puudus) hakati hüüdma. Kuninganna ei sallinud siis sugugi neid ministrid, kes kuningakoja kulusid kitsendada tahtsiwad, ja ta takistas ka oma nõrka abikaasat parandusi toime saatmast, mida see küll oma meeles mõlgutas.

Ometi näitas Ludwig XVI. walitsuse algus palju hääd tõotama, kuna endised kõlwatud ministrid lahti tehti ja uuenduste sõbrad asemele wõeti. Kõige kuulsamateks nendest on Turgot saanud, kes juba enne kroonuametnikuna oma tegewuses tähtsaid asju toimetas ning ka kirjanikuna rahwamajanduselisi küsimusi harutas. Kahe aasta jooksul (1774—1776), mil Prantsuse riigi raha-asjade juhtimine Turgoti käes oli, andis ta nii rohkesti ja nii tähtsaid seadusi, et nende mõjul köik Prantsusemaa olud wististi olekssiwad paranenud ja mäss tulemata jäänud, kui neid aga tõsiselt tegeliku eluga oleks kokku sünnitatud. Raiskuläinud raha-asjad pidiwad kokkuhoidmise kaudu korda seatama; „kui riik mitte pankrotti ei pea jääma, siis ei ole mitte waja maksusid suurendada ega laenata, waid ainult kulusid kitsendada," ütles ta ministriks saades. Ja kohe kahandas ta kroonu wäljaminekut umbes 40 miljoni rubla wõrra selle läbi, et asjatalt makstawad paiukirahad (puhkepalgad) ära lõpetas. Siis kaotas ta ka wiljakaubanduse-ühisuse eesõiguse ära ning lubas köigil wiljaga wabalt kaubelda; niisama lõpetas ta ameti-ühisused ära, mis wabale edenemisele takistuseks oliwad. Turgot seletas: „Kuna Jumal igale inimesele tema tarwitused on loonud, on tema ka nendele töötegemise õiguse omanduseks määranud, je see omandus on köigist köige esimene, püham ja selgem." Talupoegi koormasiwad seni rängasti mitmesugused orjused, iseäranis teede tegemine, nüüd aga pani Turgot ette, et kuna maanteed köigile maaomanikkudele tulu tõiwad, siis ka köik maaomanikud oma maa suuruse järele teede korrashoidmiseks maksu peawad maksma. Parlament aga ei wõtnud seda seadust muidu wasta, kui iseäralisel kuninglikul koosolekul (kus kuningas ligi oli). Adelisseisus turtsus ja kurjustas: „Kui kuningas meile teetegemise maksu wõib pääle panna, siis wõib ta meilt ju ka nõuda, et me maateele tööle lähekkime." Nõnda kõnelesiwad needsamad mehed, kes muidu oma toredates saalides wäga usinad oliwad, suure kaastundmusega rahwa olu parandamise kohta nõuu pidama. Kuningas aga jõudis wiimaks otsusele, et ainult tema ja Turgot rahwast tõsiselt armastas. — Weel plannitses Turgot hoolega õpetuseandmise uut korraldust köigis õpeasutustes, külakoolist ülikoolini; kogukonnawalitsust tahtis ta nii seada, et selle kaudu rahwa seisukord ja tarwitused tuttawaks saaksiwad; usu- ja südametunnistuse wabadus, protes-

tantlastele õiguste tagasiandmine, ühe seaduse määramine kõigi seniste mitmete iseäraliste kohtukäigu-korralduste asemele ja kõige maa maksu alla panemine käisiwad Turgoti plaanidesse. Kuid kahjuks ei olnud kuningal küllalt kindlust ja agarust nende põhjaliste muudatuste täidesaatmiseks; ülimused, kelle eesõigused nende uute seaduste mõjul kahju saiwad, käisiwad kuninga juures alati kaebamas, ja see mõjus. Turgoti sõber ja ametiwend, minister Malesherbes (l. maalsäärb), palus end ametist lahti, ja pea selle järele lahkus ka Turgot. Asjataks jäi tema soow ja palwe, et kuningas kord juba alustatud uuenduste sihist kinni peaks; „ärge unustage, walitseja, et nõrkus Karl I. pää tapapingile saatis," kirjutas ta korra. Kuid kuningas andis oma kojalaste ja nimelt kuninganna nõuetele järele ning wõttis uuenduseid üksteise järel tagasi. Alles suure mässu ajal pandi need jälle uuesti maksma.

Struensee.

Ettewaatlikum ja osawam oma talitustes, kui teised „walgustatud isewalitsejad," oli Preisimaal Friedrich II., sest ta ei läinud oma waimustuses nii kaugele, et antud seadlusi hiljemini tagasi wõtta oleks tarwitsenud. See suur „sõjakuningas" oli ka walitsemises riigi omakasu nõude täieline algus-kuju ning waatas kõigi asjade-pääle ainult riigitulu seisukohalt; riigi suurusele tõstmine oli tema sõdade siht, ja sõjahaawade parandamise wõttis ta rahuajal oma ülesandeks. Seitsme-aastases sõjas oli Preisimaa rahwa arw poole miljoni wõrra wähenenud, 14,500 talu oli maha põletatud ja tööloomad suurelt osalt otsa saanud. Kuna Friedrich II. maaharimist kõige tähtsamaks elukutseks pidas, püüdis ta nimelt seda kõigiti tõsta ja saatis oma asja-ajajad muudele maadele, säält asunikkusid Preisimaale nõutama; maad ja ka muid tulusid tõotati tulejatele. Asja-ajajate ergutuseks lubas ta nendele iga poissmehe päält kolm ja naesemehe päält wiis taalrit, keda need Preisimaale suutsiwad meelitada. Kui siis naabrimaade walitsejad sellepärast nurisema hakkasiwad, käskis Friedrich oma meestel enam ettewaatlikumad olla, aga ikka tegewust jätkata. Mujal tagakiusatud jesuiitisid wõttis ta oma riiki wastu ja tarwitas neid kooliõpetaja ametisgi, aga nad pidiwad tema seatud sihi järele talitama ja kroonu-ametnikkude walwamise all olema. Oma era-elus oli Friedrich II. otsatu kokkuhoidlik; näituseks laskis ta oma riideid paigata, et neid kauem

kanda, ja oma koja tarwitusteks ei kulutanud ta aastas enam kui 12,000 taalrit, mis summa Pompadouri markiisile mitte kuuks ajaksgi riiete-rahaks ei ulatanud. Selle wastu aga ei hoidnud ta suuremaidgi summasid, kui neid linnade asutamiseks, kanalite kaewamiseks ehk tühjade maakohtade harimiseks waja oli. Asutati rohkesti suuri wabrikuid, siidiussisid hakati tema ajal Preismaal kaswatama; kaubandust kitsendawad määrused kaotati ära jne. Niisama on Friedrich II. oma osawate seaduste andmisega ja õigusemõistmise ülewalwamise läbi tuttawaks saanud; näituseks kaotas ta piinamise ära. „Kõige alam talupoeg on niisama inimene kui kuningas; õiguse ees on kõik ühewäärilised," ütles suur walitseja ühte ülekohtust kohtuotsust tühjaks tehes, mille pärast keegi talupoeg temale oli kaebanud. Aga niisugust põhjalikku uuendust, nagu talurahwa pärispõlwe kaotamine oleks olnud, ei usaldanud ta ometi ette wõtta, kuna kartis, et temagi selleşt wastupanekust jagu ei saa, mis asjale mõisnikkude poolt oodata oli.

Wenemaa keisrinna Katarina II. oli ka walgustuse aja mõttetarkuse ülisuur austaja. Montesquieu raamatut „L' Esprit des lois" nimetas ta oma palweraamatuks. Selles awaldatud aadete ning Beccaria arwamiste järele walmistas ta ka oma riigile seaduseplaani, mille üle nõuu pidama ta 1766. a. Moskwasse kuulsa suure „seadusekommisjoni" kokku kutsus, milles kõige terwe Wene riigi igast osast ja rahwakihist osawõtjaid oli, nii siis nagu mõnes rahwasaadikute-kogus. Selle rohkearwulise ja mitmekesise koosoleku tegewuseşt loodeti wäga suuri asju, kuid ta tööwili jäi ometi õige wäheseks. Seşt ainult wähe leidus neid inimesi, kes nõunupidamiseks küllalt arukad oliwad, ja päälegi tegi asja-ajamise wiis talituse keeruliseks, kuna kõik asjad pidiwad kirjalikult ette pandama, ja kui keegi midagi wastu rääkida tahtis, pidi ta seda kohe teatama, aga alles järgmisel koosolekul wõis ta oma arwamist ette lugeda jne., millega siis nõunupidamise-käik nagu katkiseks jäi. Keisrinna ise juhatas õieti koosoleku tegewust ja pani läbirääkimiste käiku tähele, kuigi ta ise koosolekule ei ilmunud, waid kõrwal-toas eesriide taga oli. Kaks aastat kestis kommisjoni töö. Siis sai keisrinnal selleşt küllalt, ja ta saatis kogu kodu kuna põhjuseks seletas, et selle liikmeteşt mitmed algawasse Türgi sõtta peawad minema. Lubati küll kommisjoni uuesti kokku kutsuda, kuid see jäi tegemata. Ometi ei jäänud seadusekommisjoni töö üsna mõjuta, seşt rahwasaadikute awaldatud palweteşt, mida nende walijad igas maakohas, käsu järele, saadikutele ligi oliwad andnud, sai walitsus rahwa soowisid ja tarwitusi teada, mille najal keisrinna siis oma aru järele uuendusi ette wõtta wõis. Ja tõesti tehtigi mõnesuguseid parandusi. Walitsuse korralduşt kohendati sellega, et kõik riik 43-sse kubermangusse ja need jälle maakondadesse (kreisidesse) jagati. Niisama hoolitseti kohtu-olu korraldamise eest. Aga ametnikkude puudulist õigusetundmist ja eba-ausat olekut ei suutnud keisrinnagi parandada. Rohkesti asutas ta koolisid, pääle muu suure naesterahwa-

õpeasutuse, kus 480 tütarlapsele Prantsusemaalt kutsutud koolijuhatajanna juhi järele õpetust anti Aga ka põlluharimise eest kandis ta hoolt, milleks iseäranis väljamaadelt asujaid oma riiki püüdis meelitada, nendele häädе tingimistega maad andis ja esialgul nende elukorda kroonu abiandmisega hõlbustas; selle tõttu rändasgi iseäranis sakslasi rohkel hulgal Ukraine ja Krimmi tühjaks jäänud maadele ning Wolga äärde, kuhu suured Saksa asundused tekkisiwad. Õieti agar oli keisrinna uusi linnasid asutama; neid ehitati tema walitsuse ajal 200[1]). Tähtsamaks nendest tõusis Mustamere rannale rajatud Odessa, mis nüüd üks maailma suurem kaubalinn on, suuruse poolest Wene riigis neljas. — Usuasjades oli Katarina, walgustuse-aja põhjusmõtete kohaselt, kõigi uskude kohta salliw, kuigi Greeka-õigeusk ikka walitsew oli.

Aga see wälimiselt nii hiilgaw uuendusetöö jäi suuremalt jaolt pääliskaudseks; see oli ainult petlik olude koor, mille all siju endiseks jäi. Ametnikud wõtsiwad harjunud kombel rahwalt altkäe maksusid, ja seda habtust ei suutnud ka Wene walitseja kanged ukasid mitte kaotada. Talupoegade wabastamisest kõneldi küll eelnimetatud suurel koosolekul palju ja keisrinna walmistasgi ka selle kohta mitmed plaanid; kuid asi jäi ikka katki, sest nii suurest muutusest kardeti kanget ärewust tekkima, ja mõisnikud seisiwad muidugi kõwasti wastu. Nii siis tegi Katarina talupoegade seisukorda weelgi raskemaks, kuna ta nendele ära keelas isandate tegewuse üle kaebamast; oma armu-osalistele, kellest kõige wägewam Potemkin oli, jagas ta palju kroonumaid omaks, millega ka nendel asuwad talupojad era-inimeste omanduseks saiwad. — Katarina igatses siis Europa ees auu ja tähtsust kätte saada, ning seepärast asus ta siis ka mitmete uuenduste ettewõttele, millest ta aga ise suurt ei hoolinud.

Kõige ägedam uuendustemeesteст oli wististi Taani nõrga kuninga Kristian VII. minister, Struensee (sakslane). Tema tahtis oma suures waimustuses rahwast sundida, ühehoobiga kõiki muutusi omandama, sest 16-ne kuu jooksul andis ta umbes 600 uut seadusemäärust wälja, millega aadliseisuse eesõigusi kitsendati, talupoegade seisukorda parandati, ameti-ühisused kaotati jne. Nende uuendustega pahandas ta muidugi seniseid eesõiguselisi wäga; päälegi wõttis ta hulga asjata muutmisi ette, nimelt määras ta Saksa keele üleüldiseks ametikeeleks, mis nii taanlaste kui ka norralaste rahwusetundmusele haawaw oli. Nii siis sigis Struensee wastu salaleping. Wägew minister kukutati, anti kohtu alla ja mõisteti surma (1772), mille järele ka tema uuendused tagasi wõeti. Aga uuenduste seeme oli juba külwatud. 1764. a. sai jälle uuendusemees ministriks, noorem Bernstorff,

1) Nende seas ka meie maal Wõru linn 1784 a. Tõlk. täh.

kelle tähtsam tegewus pärispõlwe kaotamine oli (1788). Nõnda oli siis Taanimaa Europas esimene riik, kus see tähtjas ja tarwiline inimese-sõbraline muudatus toime pandi ning *kõik* riigielanikud *wabaks* tehti.

Ka Rootsi kuningas Gustav III. ajus pärast riigikorra muutmist uuenduse-tööle, nagu eespool selleſt juba kuulsime. Talumaade ümber-jagamisega tahtis ta maaharimist edendada; kaubanduse-monopolisid ja ameti-ühisuste eeskirju nõrgendati, millega wabam liikumine wõimalikuks sai; kohtudest kaotati piinamine ära; ametnikkude juures walitsewat altkäe maksu wõtmist katsuti keelata, trükiwabaduſt laiendati jne. Kuigi need uuendused nii täielikud ja põhjalikud ei olnud, kui mujal Europas, tekkis siingi nende wastu rahutus, mis lõpuks kuningale surma tõi.

Meie näeme, et 18. aastasaja teisel poolel üle terwe Europa wägew woolus käis, mis riigiwalitsejaid ja riigimehi rohkeid ja mitmesuguseid uuendusi ette wõtma ajas. Aga üleüldiselt ei õnnestanud need hääpüüdelised muudatused õieti kusagil, waid igal pool wõeti need õige pea ja selsamal teel tagasi, kui nad seatud oliwad. Põhjusi selleks oli mitmeid. Uuenduste toimepanejad oliwad enamasti liig ägedad; nad ei pannud küllalt hoolega endist olukorda ning rahwaste iseloomu ja tarwitusi tähele, waid tahtsiwad nagu nõiawäel kõike endist elu ja olu ära lõpetada ja uut asemele luua. Need aga, kelle senisеid õigusi rikuti, asusiwad muidugi waljule wastupanekule, kuna suur rahwahulk äkiliste muudatuste omandamiseks sugugi küllalt küps ei olnud. Nii sündis kõigis paigus wägew wastuwoolus (reaktsion), mis kõige päält selles ilmus, et uuendajad ministrid kukutati ja walitsejad sunnitud oliwad, uuendusi tagasi wõtma. Alles pea lahtipuhkew suur Prantsuse mäss, milles rahwas *ise* olude *muutmisele* ajus, häwitas wana *kesk-ajalise* ühiselulise korralduse ära, sellega ühtlasi aga ka piiramata walitsejawõimu.

See sündis *kõige uuemal ajal*, mille algamist selleſt ajast pääle loetakse.

Kõige uuem aeg.

I.

Prantsuse mässu algus. — Kuningriigi lõpp.

Olewate olude ja üleüldise arwamise wahel walitsew wast=olu. — Mässu üleüldine laad. — Põhja=Ameerika wabastus=sõja mõju Prantsusemaal. — Riigi raha=asjade halb järg. — Rahutu meeleolu. — Walimised. — Seisuste=saadikute kokkutulek. — Kolmas seisus kuulutab end rahwusekoguks. — Wandumine pallihoones. — Kuninglik koosolek. — Rahwa kihutamine. — Bastilje häwitamine — Kuningas tuleb Parisi. — Rahutused maal. — Keskajalise Prantsusemaa lõpp. — Waimuliku seisuse ümbermuutmine. — Uued walitsuskonnad. — Wõim rahwa käes. — 1791. a. põhjusseadus. — Marsi=wälja pidu. — Põgenejad. — Kuninga põgenemise katse. — Mirabeau. — Erakonnad. — Klubed.

18. aastasaja jooksul olnwad inimeste meeled Prantsusemaal walitsewatest oludest ära wõõrdunud; selle sama aastasaja lõpul läks meelte ärewus, rahulolematus ja paranduste igatsus ikka suuremaks ja wõimsamaks. Waewalt küll kunagi muidu on walitsewate olude ja üleüldise arwamise wahel nii suur wahe olnud kui Prantsusemaal Ludwig XVI. walitsuse ajal. Tegelikult oli olemas jumaliku õiguse pääle põhjenew kuninga isewalitsus, mille najal kuningas iseennast kõigi alamate omanduse ja elu üle isandaks pidas — üleüldises arwamises aga walitses, kas Montesquieu mõtte järeline põhjusseaduseline kuningriik, mille järele (Inglise moodi) rahwasaadikud riigi asju pidiwad juhtima, ehk jälle Rousseau soowitud wabariik, kus rahwa käes wõim pidi olema. Tegelikult oli adeli= ja waimuliku=seisusel maksuwabadus olemas, rahwal aga teo=orjuse ike, jahi= ja weski=õiguse jne. koormatused kanda, aga inimeste mõttekujutustes walitses sarnaduse alusele põhjenew ühiselu kord, kus kõigil rahwaliikmetel üheseguseid õigusi ja kohuseid olekswad. Tegelikult maksiwad igas maakonnas ise=seadused ja iga seisuse inimestel olnwad iseseguseid kohtud ja isemoodi karistused, aga üleüldise arwamise nõudmiseks oli sarnadus ja ühewääriline olek terwes riigis ja kõigile riigialamatele. Kaubandus ja tööstus olnwad kitsaste ja keeruliste seadluste

paelus, mis kõike tegewust raskendasiwad, kuna aga uus majanduseteadus waba wõistlust õigeks ja tulusaks õpetas. Kiriku wõimumehed jutlustasiwad tagakiusamist ja waenu teisiti mõtlejate wastu, aga suurem osa inimesi pidas Voltaire awaldatud aateid salliwusest ja mõttewabadusest kindlaks, inimese-õiguste puutumata osaks. Nii siis ühe sõnaga: prantslased oliwad walgustuse-aja õpetuse järele endale oma mõttekujutuses teistsuguse riigi, teistsuguse ühiselu korra, teistsugused õiguse-mõisted, kõigiti teistsugused olud loonud, kui need tegelikult olemas oliwad. Kui need lõpuks mõttekujutuse-ilmast täidesaatmisele hakkasiwad tungima, siis sünnitas see kange tormilise segadiku ja häwituse, mida ajaloos suureks mässuks wõi riigipöördeks (rewolutsion) nimetatakse.

1517. aastat peetakse Europa rahwaste täienemisekäigus uue ajajärgu alguseks, sest siis hakkas Lutheri õpetuse mõjul katoliku kiriku wõim, mis wiimasel ajal inimeste waimu rusujaks oli muutnud, waaruma ja wajuma; 1789. aastal, mil Prantsuse rahwasaadikud Versailles riigikorra muutumise kohta nõuu pidama kogusiwad, alustas ajaloos kõige uuem ajajärk, sest sellega algas wõitlus rahwaste riigilise ja ühiselulise wabaduse eest. Ja niisamuti kui Saksamaal algaw usupuhastuse liikumine mitte üksi Saksamaa piiridesse ei jäänud, waid üleüldiseks sai, nii ei jäänud ka suur mäss ainult Prantsusemaale peatama, waid ka sellel oli üleüldine laad. Kuulsime juba, et kõigis Europa maades riigikord ja ühiselulised olud pääasjalikult ühesugused oliwad, millepärast parandusi igal pool igatseti ja oodati. Prantsusemaal aga oliwad olud palju pahemad, kui kusagil mujal, sest sääl oli kuningawõimu surumine kõige suurem ja ühiselu korra halwad küljed ilmusiwad tuntawamalt kui muudes maades. Sellepärast algas suure mässu liikumine kõige enne Prantsusemaal, lagunes säält siis ühes oma uuenduste püüetega ja ühtlasi ka häwitawate koledustega mujale.

Uut hoogu sai wabaduse waimustus Põhja-Amerika wabastus-sõja kaudu, mis nagu esimeseks etenduseks oli selles suurepäralises mässuliikumise näitluses, millest ajajooksul kõik maailma haritud rahwad osa wõtma asusiwad. Õieti ettekuulutades oli Inglise walitsus Prantsuse kuningale hoiatades ütelnud, kui see ameriklasi aitama hakkas: „Seda wabaduse-wõitlust, mida nüüd Amerika metsades peetakse, jätkatakse pea Parisi uulitsatel.“ Amerikas õppisiwad Prantsuse ohwitserid wabamaid olusid tundma; nad nägiwad sääl, kuda riik ilma kuningata, ilma riigi-usuta, ilma eesõiguseliste seisusteta asutati, ja see kõik kihutas neid taga, sarnast wabadust ka omamaal teoks tegema.

Ka teisel teel kiirendas Amerika wabastus-sõda Prantsuse mässu lahtipuhkemist, kuna selle tõttu Prantsuse riigi raha-asjad weel halwemale korrale sattusiwad, kui enne. Sest nimetatud sõda maksis Prantsusemaale 1750 miljoni, kuna aga riigi aastased tulud kõigest 600 miljon oliwad, ja juba Ludwig XV. walitsuse ajal oli iga-aastane puudutulek 40 milj. olnud. Kimbatusest katsuti ikka laenamisega wälja saada, aga wõlgasid maksti uuesti wõlaks wõetud rahaga;

niisugune talitus ei wõinud muidugi kaua kesta. Nagu nimetatud, katsus küll Turgot kõigiti kokkuhoidmisega riigi kulusid kitsendada ning kaubandusele ja tööstusele waba edenemisetee awamisega rahwa maksujõudu tõsta, kuid ta tegewust ei saanud kauaks — juba kahe aasta pärast lasti ta lahti. Selle järele wõeti keegi rikas pangapidaja Necker riigi raha-asjade juhiks. See tahtis asjata makstawaid paiukirahasid lõpetada ja ilmaaegseid ametid kaotada, et nii kulusid wähendada. Seda paniwad aga kuningakojalased pahaks, ning kui ta siis weel riigi raha-asjade seisukorrast aruande awaldas ning sellega rahwale näitas, milleks riigi wara tarwitati, kaswas wiha ta wastu ikka suuremaks, ning kojalaste nõudmisel lasti temagi ministri ametist lahti. Järeltulijaks sai Calonne (l. kalonn), kes rahwa seas usaldust kroonu wastu sellega tõsta tahtis, et toredusega inimeste silmi pimestas. „Kui laenata waja on, siis peab end rikkaks näitama," ütles ta ja laskis rahal weel suuremal mõõdul weereda, kui kunagi enne. Kuid sarnane siht märgati ajajooksul ometi wõimataks, ja wiimaks ei olnud kuningal enam muud nõuu, kui riigialamatelt uusi maksusid nõudma hakata. 1787. a. kogusiwad printsid, hertsogid, riiginõunikud, pääpiiskopid ja kõrgemad riigiametnikud selle üle nõuu pidama, kust raha saada. Aga see n. n. „notabellidekoosolek" ei raatsinud riigile omapoolest ühtegi anda, waid toetas end oma eesõiguste pääle. Kuningas pidi lõpuks järele andma, et kõik Prantsuse riigi seisused kokku kutsutaks, mida üle pooltei sajada aastat, Ludwig XIII. ajast saadik, enam ei olnud sündinud. Selle kaudu aga algas otse mässu-märgid.

Juba saadikute walimise ajal ilmusiwad igal pool riigis mässu-märgid. Kuna eelminew ränk wilja-ikalduse aasta ja sellele järgnew aruldaselt külm talw palju kehwa rahwast oma kodupaigast hädasunnil wälja oli ajanud, kogus nüüd sarnaseid hädalisi otsata hulgal Parisisse kokku, sest et säält ikka wähegi nõuu leida loodeti. Niisugused ilma tööta ja ilma koduta inimesed on alati walmis asjaoludes muutmisi nõudma, niisama on nad kihutajatele rahutuste toimepanemiseks kohaseks abinõuuks, sest kuna neil midagi kaotada ei ole, wõiwad nad rahutusest omale ain ult tulu loota. Leidus ka kohe ägedaid kõnemehi, kes kohwimajades, ühesarnadusest, wabadusest ja rahwa õigustest kõnesid ning sellega rahwast ikka enam äritasiwad. Mitmelpool maal hakkasiwad rahutud talupoegade hulgad juba oma isandate mõisaid riisuma; 1789 a. esimesel poolel sündis nelja kuu jooksul juba umbes 300 korda rahwasegadus. Walitsus oli nende takistamiseks liig nõrk; küll saadeti wahel sõjawäge segadusi soigutama, aga sedagi ei tohitud enam õieti usaldata. Suure hulgal jagati rahwa sekka lendlehti wälja, milles saadikute walijatele õpetusi ja nõuu anti. Neid ilmus 1788. a. lõpupoolel üle 25,000; tähtsam kõigist oli Camille Desmoulini (l. demulärgi) kiri „waba Prantsusemaa," aga kõige rohkem mõjus abboti Sieyes'e (l. si-ääs) wastus küsimise pääle: „Mis on kolmas seisus?" Kogutud arwude najal näitas ta, et Prantsusemaal waimlikus seisuses 80,000 ja adelisseisuses 120,000 hinge oli, aga kolmandas seisuses üle 25 milj., sellega olla siis kolmas seisus kõik! Sieyes

oli selgemõtteline riigimees, kelle mõju mässu ajal olude pääle wäga suur oli. Neckeri tegewusel sai kolmas seisus õiguse, omale kahewõrra liikmeid walida, kui adelil ja preestritel oli; nendel oli kummagil umbes 300 saadikut, kodanikkudel aga 595, kõigi seisuste saadikute arw oli siis nii umbes 1200. Walimised sündisiwad walijameeste kaudu, aga need jäiwad ka walimiste järele weel kokku, nagu mõneks kohalikuks walitsuse-ametiks. Wana kombe järele tõiwad saadikud palweid (cahiers) hulgal ligi, milleſt siis maal walitsew üleüldine arwamine nähatawale ilmus. Adel ja waimlik seisus teatasiwad, et nad küll ka walitsusekorras muutusi soowiwad, aga selle juures seniſt seisuste korralduſt oma iseäraliste õigustega alleshoida tahawad; selle wastu nõudis kolmas seisus kange rõhuga kõigi ülekohtuste wahede tasandamiſt. Selle palwetes oligi juba mässuliikumise terwe eeskawa awaldatud.

Kõiki endisi keik-aegseid pidulisi kombeid hoolega tähelepannes, awati siis see nii järeldusrikas rahwuse-koosolek 5. mail[1]) 1789 a. Wersailles kuningapalees. Piiskopid ilmusiwad sinna oma kirjudes ametikuubedes, adelimehed kullaga ehitud sametiriietes, kuid kodanikud lihtsates mustades ülikondades. Aga see seisus oli ometi endiste koosolekute ajaſt saadik wäga palju muutunud, kuna ta warandus ja haridus ning sellega ühes oma wäärtuse-tundmine suurelt oli kaswanud, mille pärast see nüüd omale õiguſt nõudis, terwe Prantsuse rahwa eest ja nimel talitada.

Kui aga endisel moel iga seisus iseäranis koosolekuid pidanud ja hääli andnud oleks, nagu seda adel ja waimlik seisus ning ka kuningas tahtsiwad, siis ei oleks kolmandal seisusel oma saadikute suureſt arwust midagi tulu olnud. Sellepärast hakkas see kindlasti ja kangesti nõudma, et kõik seisused üheskoos nõu peaksiwad ja otsuse andmisel kõikide hääl üheſugusteks loetaks. Selle asja pärast waieldi ja tülitseti wäga kaua, seſt et see koosoleku asjakäigu kohta ülitähtjas oli. Kuus nädalat peeti koosolekuid ainult selle asja harutamiseks ja walmistati lepituseplaaniſid, kuni wiimati kolmas seisus waelusteſt tüdines ja Sieyes ettepanekul 17. juunil end rahwuse-koosolekuks kuulutas, s. o. terwe Prantsuse rahwa asemikuks. Rahwas wõttis selle otsuse häämeelega wastu ja isegi mitmed tublimad adeli- ja waimuliku seisuse mehed kiitsiwad seda hääks; nii liitusiwad mitmed, nimelt terawa-aruga 35 aastane piiskopp Talleyrand (l. tallärang), kes ju aegsasti märkas, kuhu poole asjad kalduma hakkasiwad, siis kuninga oma sugulane Orleans'i hertsog Philipp, ning Amerika wabastuse-sõjaſt tuntnd sõjalane Lafayette (l. lafäjett) rahwuseſoguga, kus nad nüüd koguni juhatajateks asusiwad. Aga ju ennegi oli sääl ka kõrgemateſt seisuseſt mehi, nagu nimelt krahw Mirabeau

1) kuupäewad on uue kalendri järele arwatud.

(l. mirabeau) ja celnimetatud Sieyes, ſeſt kolmandal ſeiſuſel oli õigus, ſoowi järele ka neid oma ſaadikuks walida. Aga kaugelt ſuurem oſa adeli- ja waimuliku-ſeiſuſe liikmeteſt jäiwad rahwuſe-koosolekule wastikuks, wihaſtaſiwad ja

Pariſi linna uulits, 18. aaſtaſaja lõpul.

pahandaſiwad, ning peagi hakkaſiwad nad Prantſuſemaalt wälja rändama, kuna märkaſiwad, et asjade-käiku enam muuta ei wõi ja nende olek ſääl koguni hädaohtlikuks kippus ſaama.

Kuna nüüd kolmas seisus nii ruttu ja kergesti kaks esimest kõrvale oli tõuganud, usaldas ta warsti ka kuningawõimult seda aususust ja lugupidamist ära wõtta, mida sellele andma oli harjutud, ja nõrk ning kõikuw Ludwig XVI. ei suutnud niisugustes oludes sugugi oma wõimu, aut ja pühadust kaitsta. 17. juunil tehtud otsus äratas kohe kuningakojas kahtlust ja rahutust, kuid loodeti, et kuninga waheleastumisel asju jälle õigele teele saab juhtida. Soowiti, et tema n. n. „kuningliku istumise" peaks ja sääl oma käsusõnaga seisusi sunniks, wana moodi lahus töötama; enne seda ei tahetud sugugi koosolekut pidada lasta. Kui siis kolmanda seisuse mehed 20. juunil koosolekule ilmusiwad, leidsiwad nad maja uksed lukus olewat, mille põhjuseks teatati, et kuningliku istumise jaoks waja olewat majas suurepäralisi walmistusi ette wõtta. Pahaselt pööraſiwad mehed tagasi, aga pea otsiti ja leiti teist nõuk ning mindi teisesse suuresse saali, n. n. „pallihoonesse", koosolekut pidama, ning sääl oli koosolejatele esimeseks asjaks, et nad waimustuse-hoos wandega töötasiwad, nii kaua koos olla, kuni Prantsuse riigile uue põhjusseaduse on walmistanud.

Kuninga tahtmine jäi nii siis täitmata, ja kolm päewa hiljemini usaldati kogunemale otsekohe wastu panna. 25. juunil tuli Ludwig XIV. oma lubadust täites koosolekule, kus nüüd kõik seisused ühes oliwad, ning soowis kohe, et igaüks oma ruumidesse iseäralisele nõuupidamisele läheks. Adeli- ja waimulik seisus tegiwadgi seda, kuid kolmas seisus jäi rahulisti oma asemele. Wähe aja pärast ilmus siis kuninglik ülem-pidukommete-juht ja tuletas meelde: „Auulised isandad, te kuulsite ometi kuninga käsku!" Kuid sääl wastas temale Mirabeau südikalt ja walju häälega: „Minge ja ütelge neile, kes Teid on saatnud, et meie siin Prantsuse rahwa tahtmise järele koos oleme ja ainult püssitikkudega wõib meid siit ära ajada." Kui see wastus kuningale wiidi, lausus see imestades: „Wõi nad tahawad siis sinna jääda? Noh, hää küll, jäägu siis pääle!" Mõjuwamat abinõud tarwitada ei usaldanud nõrk kuningas. Sellega oli siis kolmas seisus oma püüdmise wõidule wiinud, sest mõne päewa jooksul ühines ka suur osa waimulikku seisust ja muist adelimehi rahwusekoguga; muud nende seisuste liikmed läksiwad üsna ära ja jätsiwad nii oma seisuse-koosolekud täitsa katki. Sellega kadus Prantsusemaa wana seisuste alusele rajatud saadikute-kogu jäädawalt.

Aga peagi hakkas kuningawõimu ja rahwasaadikute-kogu kõrwal ka weel kolmas wõim oma mõju awaldama, nimelt Pariisi rahwas, ja ei kestnud kaua, kui selle mõju mõlemateist eelmisteist ülegi käis. Pariisi elanikud, kelle arwu mässu-aja alguse! 6—700,000 hinge pääle loeti, paniwad wäga terawalt sündmusi tähele, mis pooltesse tunni tee kaugusel olewas Versailles sündisiwad. Wahete wahel kuuldus kõikjuguseid kõnesid kuninga pahadest plaanidest rahwa kohta, mille mõjul rahwa meeled ikka enam ärewusesse sattusiwad. Nii aeti heinakuu alguse! jutt wälja, et Versaillesse sõjawäge kogutawat, millega rahwusekogu ja ka rahwast ennast sõna kuulma sundida tahetawat, wiimati tuli teatus, et rahwa

meelejäreline minister, Necker, ametist lahti oli lastud. Selle tõttu läks ärewus ikka pääle suuremaks; rahwas woogas uulitsatel, mitmel pool peeti koosolekuid, ja nimelt Orleans'i hertsogi asukoha, Palais-Royal (l. palee-roajal) ääres olew puiestik kubises alati rahutust rahwahulgast; sinna ilmusiwad ägedamad rahwakihutajad, sääl pidas nimelt noor, waimustatud advokat Camille Desmoulins lihtsal laual seistes oma tulisid kõnesid, mille mõjul ta rahwa juhiks tõusis. 12. juulil peetud kõnes hüüdis ta leegitsewate sõnadega: „Rahwa-liikmed, kaaswennad ja õed! Neckeri lahtilaskmine on isamaa sõpradele uus Pärtli-öö hädakellade helin! Täna õhtu juba tulewad palgatud Shweitsi- ja Saksa pataljonid Marsiwäljalt meie kaela, meid surmama! Ainult üks abinõu on meil, nimelt, et kohe sõjariistadesse asume." Ja rahwas hakkasgi ikka waljemini sõjariistu nõudma. Suured rahwahulgad käisiwad käratsedes uulitsaid mööda ja murdsiwad sõjariistade-kodadesse sisse, kust sõjariistu rööwisiwad; politsei ei suutnud sugugi märatsejaid talitseda. Linnanõukogu, kes linna raekojas koos oli, wõttis nüüd rahwa juhtimise oma kätte ja otsustas, et Pariisi 60 linnaosa, igaühes 200 meest, sõjariistu kätte wõtaks. Neid mehi hüüti „rahwa-kaardiwäeks", kellel hiljemini mässuloos tähtjas ülesanne täita oli; otstarbeks pidi sellel rahwa tulude kaitsmine olema. Paari päewa jooksul oligi terwe linn rahwa-kaardiwäe käes, sest sõjamehi sunniti sääl taganema. — 14. juulil kaswas ärewus weel hoopis kangemaks, kui see seni olnud; kõneldi nimelt, et kuninga wäehulgad Pariisisse rahwa pääle tahta kippuda ja et Bastiljes suurtükid laskmiseks laetud olla. Sääl siis hakkas hääli kuulduma: „Läheme Bastiljesse!" Ja kohe woolas kõigist linnaosadest kõiksugu rahwast selle põlatud paiga poole, mida isewalitsuse nähtawaks kohutusemärgiks pidama oli harjutud, ja kus nii mitmed inimesed ilmasüüta oliwad kannatanud. Määratu rahwamurru wastu ei suutnud kindlustuse nõrk kaitsewägi kuigi kaua panna, selle päälik andis end alla, aga märatsusesse sattunud rahwahulk tappis ta muude kaitsjatega armutalt maha ning kandis pääliku pääd piigi otsas wõidumärgina linnas ümber, kuna wihatud wangikoda wõidukisa all maha lõhuti. — Seda päewa (14. juuli) loetakse ajaloos Prantsuse mässu alguspäewaks, ja nüüdse wabariigi ajal on see päew üleüldiseks rahwuse-pidupäewaks seatud.

Bastilje-päewaga oli mässuratas weerema saanud ja seda ei peatanud enam keegi. Juba 5-mal ja 6-mal oktobril näitas rahwas jälle walitsusele oma wõimu. Pariisis kõneldi kõwasti, et Versailles piduside oli peetud, kust rahwusekogu kohta halwasti oli kõneldud, seda ähwardatudgi; mitmed uued rahwa-ajalehed, millest kõige tähtsam looma-arsti Marati (l. maraa) toimetatud „Ami de peuple" (rahwa sõber) oli, kihutasiwad juba ennegi pöörast kehwa rahwahulka tegewusele astuma; Pariisis oli lisaks weel näljahäda rahwa seas wiha ja waenu suurnikkude wastu leegitsema pannud. — Keegi linnawaht Maillard käskis turunaisi Versaillessi minna, kus süüa küll olewat, ja ühtlasi ka

rahwa kiusajatele wõiks kätte maksta. Kohe hakkasgi suur rahwahulk, enamasti naesterahwad, tema seltsis sinna poole minema; teel rööwiti pagarite poodid paljaks ja kui pärale saadi, tungis räpane rahwahulk kuninga paleesse ja nuuskis sääl kõik nurgad läbi — otsiti kuningannat, wihatud „Austria naesterahwast“ taga, keda tappa taheti. Kuid see pääsis ometi aegsasti peitu. Aga kuningakoja seisukord oli ülikardetaw. Sääl siis ilmus Lafayette, kes rahwa-kaardiwäe ülemaks oli walitud, oma hulkadega sinna ja suutis märatsejaid selle wõrra waigistada, et rahwa ja kuninga wahel lepitus korda sai; rahwa waljul nõudmisel pidi aga kuninglik pere nüüd Pariisi asuma, kus teda paremini silmas hoida wõidi. Rahwusekogu kolis kuninga kaasas ka Pariisi, mille tõttu see aga linna rahutu rahwa mõjualuseks sattus.

Kuna nii Pariisis meeled ühtelugu kihamas ja keemas oliwad, tuliwad sarnased teated juba ka igalt poolt maakondadest. Märatsewad rahwahulgad rööwisiwad herrade mõisaid, põletasiwad hooneid, kiusasiwad oma peremehi jne. Nii wõeti korra lausa maanteelt keegi Foulon kinni, keda herrade salakuulajaks peeti, toodi Pariisisse ja poodi sääl uulitsal laternaposti külge üles, siis lõigati weel ta pää maha ja kanti nagu mõnda wõidumärki ümber. Ja niisuguseid lugusid sündis igapäew. Terwel Prantsusemaal oliwad ühiselu sidemed nagu lahti argunud, walitsus ei suutnud enam kusagil korda alal hoida ja ametnikkude endine wõim oli täitsa otsas. Nii äkki isewalitsejaks tõusnud rahwas tahtis nüüd oma wabadust õieti ohtralt tarwitada, aga see wiis teda suisa üleannetusesse.

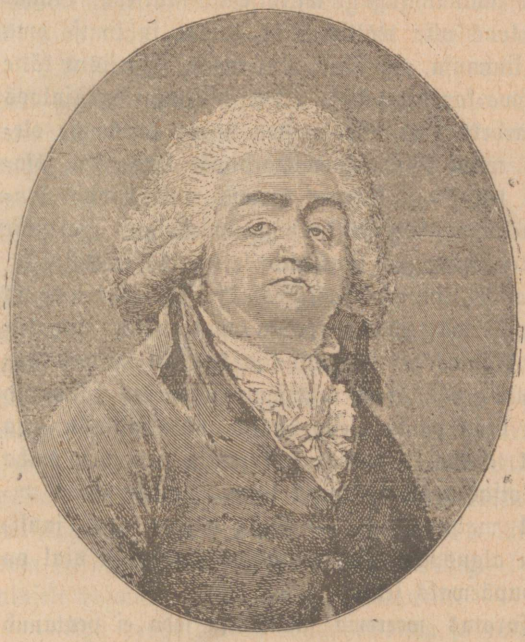

Mirabeau.

Ainus riigiwõim, kellest weel wähegi lugu peeti, oli rahwusekogu, ja see arwas ka oma kohuseks, seda nimetatud segadikku jõudu mööda sulguda. Aga ka tema ei suutnud seda enam, sest kindlat walitsusekorda, mida nüüd wäga waja oleks olnud, ei osanud ta luua, waid andis koguni oma wäljakuulutatud seadlustega olewale segadikule weel nagu ametlise ja seaduselise

kuju. Loodeti, et riigikorras ettewõetawad põhjalikud muudatused inimeste meeli rahustada wõiksiwad, ja sellepärast asuti ühiseluliste olude wahekorra ühetasaseks tegemisele; ühel ainsal ööl, 4=da ja 5=da augusti wahel, kaotas rahwusekogu ühe löögiga terwe senise kesk=ajalise olukorra ära. Mitu päewa oli pikalt ja laialt abinõuude üle waieldud, kuida rahutuid olusid parandada saaks. Wiimati näitas 4=da augusti õhtul rahwusekogus uus waim wõimule saama; kaks kõrgemat adeli meest, üks vicomte, teine hertsog, teatasiwad korraga, et nad kõik ama seniseid laenuwalitsuselisi õigusi, teo=orjuse nõudmise, jahiõiguse jne. wabatahtlikult käest ära annawad. Nende eeskuju sütitas nagu tule põlema; nüüd astus üks adelimees teise järele kõnetooli ja tõi oma eesõigused „isamaa altarile ohwriks“. Adelimeeste eeskuju järele käisiwad kohe ka waimulikud, kuna oma kümnese=saamise, maksuwabaduse jne. õigused käest andsiwad; niisama lahkusiwad kodanikud oma senisest ameti= ja kaubanduse=monopoli õigustest, ühe sõnaga: Kõik ühiselulised wahed kaotati ära; edaspidi pidiwad igal inimesel ühesugused õigused olema. See oli suur waimustuse silmapilk, mille sarnaseid mässu=ajal ajuti ette tuli; erutatud meeles ei suutnud kõik selleşt arugi saada, mis tagajärjed asjal olekşiwad. Seekord ütlesgi üks rahwasaadik kogu juhatajale: „Näib, et keegi enam oma enese üle isand ei ole, lõpetage parem koosolek“. Kuid seda ei pandud tähele, waid jätkati aga agarasti tuhat aastat kestnud olude häwituşt. Pääle muu otsustati kuningale auunime anda: „Prantsusemaa wabaduse uuesti tooja“.

Nimetatud rahwusekogu otsuste kaudu lõpetati siis kõik adeliseisuse eesõigused, hiljemini kaotati ka weel adeli auunimed ja õuemärgid (wapid) ära. Waimulik seisus jälle jäi oma maa=omanduseşt ilma; seda maad oli wäga palju, kuna see aastas 200 milj. fisse tõi. Talleyrandi ettepaneku pääle otsustati, et see maa riigiwõla maksmise jaoks tarwitataks; riigil olewat selleks täis õigus, sest et kiriku omandus alguşel rahwa oma on olnud. Et aga seda laialişt omanduşt muidugi kohe rahaks teha ei saadud, anti riigiwara tõstmiseks n. n. assignadid wälja, — paberirahad, mida hiljemini riigimaade müügist saadud rahaga tagasi pidi lunastatama. — Pääle maaomanduse kaotas waimulik seisus ka oma senise iseäralise seisukoha ära, sest n. n. „tsiwiil konstitutsioni“ määruse kaudu tehti preestrid riigi=ametnikkudeks, kellele riik palka maksis, ja rahwas walis neid ametisse, nagu muidu ametnikkusid. Sest nüüd ei määranud enam kuningas walitsuse ametimehi, nagu enne, waid neid walis rahwas, oma isewalitsuselise põhjusmõtte järele.

Niisama kuulutas rahwusekogu, et kõik prantslased, sugu ja usu pääle waatamata, ühel wiisil riigiametisse wõiwad saada, ja kõik oma waranduse kohaselt maksusid pidiwad kandma. „Prantsusemaa on waba, — niisama waba, kui ta pääl asuwad elanikud“, öeldi 28=mal septembril 1791 a. kinnitatud seaduses. Sellega lõpetati nüüd kõik maakondade kesk=ajast jäänud isesugused seadused ära, mille järele ka terwele senisele maakondadesse jagamisele lõpp

tehti ja riik uuesti n. n. departementidesse jagati, looduse poolest seatud piiride (mägede, jõgede jne.) kohaselt; need 83 departementi jaotati distriktidesse (kreisidesse) ja need jälle kantonitesse ning kogukondadesse, kus kõigis rahwa poolt määratud ajaks walitud ametnikud asja-ajajaks oliwad; tähtsamaks kogukonna-ametnikuks peeti n. n. määri (Prantsuse keeli maire, mis kogukonna ülemat tähendab). — Niisama walis rahwas ka kohtunikud; endised kohtukohad, parlamendid, kaotati ära ja kohtukord seati ajanõudmiste kohasele järjele.

Niiwiisi kadus ja kustus senine walitsusekorraldus, mille tuudemärgiks walitsuse-tegewuse keskpaigast wäljaminew wõim oli olnud, ja asemele astus kohaline omawalitsus täies jõuus. Sest departementide walitsuse-nõukogud ajasiwad asju üsna iseseiswalt; piiskoppide, preestrite ja kohtunikkude walimine oli selleks määratud walijameeste käes; kohalised walitsuse-ametid jagasiwad maksusid oma wõimupiiris elanikkude pääle ära, ja wõtsiwad ka kõik sissetulekud wastu; nendel oli ka õigus, rahwa-kaardiwäge asutada, millega nad sõjawägegi oma tarwitada saiwad. Sel wiisil oli siis igal linnal ja maa-osal õige suur iseiswus; kogukonnad oliwad omakohast nagu wäikesed wabariigid, ja nendest sai nimelt Pariisi kogukond oma suuruse ja sinna kogunud kihutajate tõttu enesele niisuguse wägewuse, et see päriselt nagu riik riigi sees oli. Rahwusekogu ei osanud õigel ajal selle eest hoolitseda, et kohalised walitsusepaigad tarwiliselt kesk-walitsuse alla oleks liidetud; rahwale liig suurte õiguste andmisega andis see siis ise algawale segadikule hoogu.

Rahwusekogu liikmed oliwad pallihoones wandunud, mitte enne koost lahkuda, kui Prantsusemaale põhjusseadus on walmistatud, ja selle jaoks seati ka kohe iseäraline toimekond (kommisjon). Ning juba 1789 a. augustikuul kiideti ka awaline kuulutus hääks, milles „inimese ja rahwaliikme õigused" selle põhjusmõtte järele määrati, et „kõik inimesed wabalt sünniwad ja wabad on, nii ka õiguste poolest ühewäärilised", nagu kuulutuse esimeses lauses öeldi. Sellele alusele seati siis uus põhjusseadus, mis aga alles 1791 a. walmis sai. Selles oli küll kõige hoolega püütud rahwa ja walitseja õigusi kokku sünnitada; seaduse-andew ja tegew wõim oli täitsa üks teisest lahutatud. Kuninga kõrwal pidi ühtepuhku rahwusekogu koos olema, kuid kogusse pidiwad iga kahe aasta tagant uued liikmed walitama; walijateks oliwad kõik pääle 25 aastased rahwaliikmed, kes wähemalt ühe aasta oma kogukonnas oliwad asunud ja kolme päewatöö wärilise maksu maksiwad; need aga waliswad esiti walijameheid, iga saja päält ühe, kelle käes saadikute walimine oli. Tegew wõim oli kuninga päralt, aga kui tema mõnes asjas rahwusekogu otsusega nõuus ei olnud, wõis ta oma veto-(keelu) õiguse najal selle otsuse makswaks saamist neli aastat kinni pidada, see on siis kahe walimise-ajajärgu kestwusel; aga kui ka kolmandal walimisel walitud rahwasaadikud uue seaduse poolt oliwad, wõis see ka kuninga tahtmata makswaks saada. Mitmes muus asjasgi kitsendati kuninga wõimu; uusi seaduse-plaanisid wõis ainult kogu ise ette panna,

mitte kuningas, ega olnud temal ka õiguſt rahwuſekogu enne täht=aega kodu ſaata ning ära lõpetada, nagu Ingliſe waliſeja ſeda oma parlamendiga wõis teha. Rahwuſekogu koosolekule tulles ei tohtinud kuningal muud ligi olla, kui troonipärija ja miniſtrid. Kuningas pidi ſiis oma wõimuga iſewaliſeja rahwa wõimu eeſt taganema; ta oli nüüd ainult riigi eſimene ametnik.

Hoopis uus Prantſuſemaa oli ſiis üürikeſe ajaga rahwuſekogu otſuste kaudu tekkinud; ſelles ei olnud enam adelimehi, ei preeſtrid ega kodanikka oma eesõigustega, waid kõik oliwad ühewäärilised rahwaliikmed; ei nimetatudgi üks teiſt enam „herra“ ſõnaga, waid ſelle aſemel oli „kodaniku“ (citoyen), ſ. o. rahwaliikme, nimetus tarwitatawaks määratud; kõik wanad ſeadluſed oliwad häwitatud ja wõim ſeiſis rahwa käes. Enam kui täiesti oli Prantſuſemaa ſelle kätte ſaanud, mida üleüldine arwamine oli tahtnud. Sellepäraſt waliſesgi igal pool rohke rõõm ja rahulolemine; tehti wennastuslepinguid, pandi piduſid toime, peeti waimustuſeſt õhkuwaid kõneſid; üleüldine wennastuspidu aga, milles terwe Prantſuſe rahwas oſaline oli, peeti Bastilje häwitamiſe aastapäewal (1790 a.) Pariſi lähedal olewal Marſi=wäljal. Selleks walmistati wäga ſuurelt ette; wälja keskele tehti kõrge küngas ja ſelle kõrgemale tipule ehitati „iſamaa altar“; künka ümber aga ehitati 400,000 inimeſe jaoks istepaigad. Töödeſt wõtſiwad waimustuſehoos kõik rahwakihid ilma waheta oſa; mõisnik ja kodanik, munk ja ſõjamees, peenike ſiidiriides naesterahwas kehwa töömehe=naeſe kõrwal — kõik oliwad iſamaalſe pidu ettewalmistuſel abiks. Ka pidu iſe kandis niiſamaſuguſt kokkuleppimiſe ja wennastuſe laadi; ſinna tuli kuningas oma perega, rahwuſekogu liikmed, Pariſi linnawaliſuſe mehed, maal olewate wennastuslepingute ſaadikud ning departementide poolt ſaadetud aſemikud. Piiskopp Talleyrand pidas pidul jumalateenistuſt ja tema kõrwal oli 360 walges riides preeſtrit, kõigil kolmewärwiliſed paelad (walge, punane ja ſinine) wööl, uute olude tundemärgina, ſeſt ſee n. n. „trikolore“ oli juba uuesti ſündinud Prantſuſemaa mõttekujuks (ſümboliks) ſaanud. Prantſuſe riigi wana lipp, kuulus „Oriflamme“, pühitſeti ſiin jälle pidulikult, ſelle järele kõik departementide lipud. Rahwa=kaardiwäe ülem Lafayette wandus „truuduſt ſeaduſele, rahwale ja kuningale“; rahwuſekogu eſimees ja kuningas tõotaſiwad niiſama wandega, rahwa poolt hääks kiidetud põhjuſeaduſt pidada. Kõikide meeli täitis üleüldine waimustus. Kuna kõik uſu, ſeiſuste ja maakondade waheliſed eralduſed ära oliwad kaotatud, tundis igaüks end ainult uuendatud Prantſuſemaa liikme olewat; iſegi kuninganna tõstis wäikeſe troonipärija oma käte wahel rahwahulga poole, waimustus oli temagi pääle tulnud. Häwitatud Bastilje paigal oli pidupäewa lõpetuſeks weel ſuuremoeline tantſimine.

Aga nii kena ja lõbus, nagu olu wäljaspidi näitas, ei olnud ſee ſeeſtpidi aga mitte. Alguſeſt pääle juba ei olnud kõik prantslaſed ammugi mitte olude muutuſega rahul, ja kui waimustuſe=joowastus mööda, aſuſiwad

paljud wastasele seisukohale. Aðelist oli suurem enamus oma auu=nimede ja wappide ärawõtmise päraſt wäga pahane, waimulik seisus oli kiriku omanduse riigile wõtmisele ägedalt wastu seisnud ja suur osa preestrid ei arwanud wõimalikuks riigile truuduſt wanduda, nagu tsiwiil=konſtitutſion seda määras, mille päraſt nüüd wandunute ja wandumata preestrite wahel wahe tekkis. Nuriſejad lootſiwad oluſid peagi endisele järjele jälle tagaſi pöörawat, seſt suurem osa nendest ei saanud riigipöörde suureſt tähtsu=seſt aru, waid pidaſiwad seda ainult mõningate halpide tuisupäädе mõjul tekkinud rahutuseks. Nad läkſiwad nüüd üksteise järele Prantsusemaalt wälja, aega ootama, mil jälle oma endisele seisukohale tagaſi pääsekſiwad. Aga nähes, et mässuhoog kahanemise asemel kaswas, arwaſiwad nad tarwi=liseks abinõuuſid otſida, millega kodumaa märatsejatele aru pähe panna saaks.

Mitmed Europa walitsejad oliwadgi Prantsuse wabaduse=liikumise liialduste päraſt pahaſed ja hakkaſiwad kartma, et see liikumine mujalegi maadesse tungib. Sellepäraſt wõtſiwad nad põgenikkude plaaniſid kuulda ja lubaſiwad nendele abi anda. Isegi Prantsuse oma kuningas oli neisse sepitsustesse mässitud ja sellega nõuus olnud, et wõõraste riikide sõjawäed Prantsusemaale tungikſiwad. Enne seda tahtis ta aga ka ise end wastikuks saanud rahwusekogu mõju alt wabastada; ta mõtles ühes perega Pariſist ära põgeneda idapiiril olewa sõjawäe juurde, kes temale truu oli. 1791 a. juunikuul läks siis Ludwig XVI. ühel ööl wõõras riides lossist ära, kuna sinna wiimati antud seaduste kohta walju wastuwaidluse maha jättis, seſt teda olewat neid kinnitama sunnitud. Ta pääsisgi küll juba pea piiri ligidale, aga Varennes=linna uulitsal tunti teda ära ja peeti ta hobuseid kinni. Rahwuse=kogu poolt saadetud woliniku käsul wõeti siis kuningas wangi ja wiidi Pa=risisse tagaſi. Sääl wõttis rahwas teda õige külmalt wastu ja nuhtluseks tehti ta mõneks kuuks kuninga=tegewuseſt lahti; kui ta aga wandega tõotas, wahe=ajal walmis saanud uut põhjusseaduſt pidada, andis rahwusekogu temale jälle kuningliku wõimu kätte (septembril 1792).

Kuninga põgenemisekatse oli ettewaatamata ja temale kahjulik tegu, seſt selle tõttu kaswas mässuhoog weel rohkem, ja kuninga trooni alus hakkas ikka enam kõikuma. Wäga wähe oli neid, kes parajuse piirides oskaſiwad püsida ja kätteſaadud tõsise wabadusega rahul olla. Ainus tõsine riigimees terwes rahwusekogus oli waheſt krahw Mirabeau, ehk nüüdse nimega kodanik Riquetti, milleks teda nüüd adelinimede kaotamise järele kutsuti. Ta oli seni küll suure waimustusega endise olu häwitamises tegew olnud ja armastas waba=duſt otse kirglikult, aga ta tahtis ka uuendatud riigi=olule kindlat korda luua ja tugewat walitsust seada. Kuningas pidi mässuliikumise aateid omandama ja ise selle wõimu juhtijaks asuma, see oli Mirabeau siht ja püüe; tema soowil pidi korra ülewalhoidjaks kuningawõim alles jääma, mille päraſt ta selles

asjas liialdusele mineku eest hoiatas. Mirabeau oli kuningatgi hoiatanud, end mitte wõõraste riikide abi pääle toetada, niisamuti ka põgenemise eest. Ta püüdis ja lootis kõigest wäest Prantsusemaad hädaohtlikust seisukorrast päästa, aga ta ei saanud seda teha, sest juba mässu-aja algupoolel, 1791 a. aprillikuul, suri tema, alles 42 aastasena.

„Mina wiin enesega Prantsuse kuningawõimu leinariide hauda, mille kaltsude kallal erakonnad kisklema hakkawad", oli Mirabeau wiimsetel elusilmapilkudel lausunud, ja nii sündisgi; keegi teine ei suutnud enam tema aset täita, ega kangeks kaswawat mässutormi wähegi talitseda. Küll oli rahwusekogus „põhjusseaduselise kuningawõimu" poolehoidjaid ja arwati, et olud aegapidi rahunewad ja kindlaks saawad ning ka kuningas oma kinnitatud põhjusseaduse järele walitsema harjub. Aga kogu käredam erakond, keda pahempoolseks hüüti (nimetus tuli sellest, et selle liikmed koosoleku hoones esimehe pahemal poolel istusiwad[1]), ei olnud ammugi seni sündinud uuendustega rahul, waid tahtis weel põhjalikumaid muutusi; kõik kuningawõim oli selle meelest wägiwaldsus („tyrannia") ja seda taheti siis täitsa häwitada ning wabariiki asemele seada. Arras-linna saadik, advokat Robespierre (l. robespjär) oli pahempoolsete tähtsam ja wõimukam mees. Oma wähese arwu pärast ei wõinud käremeelsed oma püüdeid küll rahwusekogus ette tuua, selle wastu aga oliwad nad rahwa seas üliagarasti tegewad. Nii siis kaswas nende arw ja wõim (iseäranis Pariisi alama rahwa seas), milleks klubede juhtiwad mehed ja kihutajad ajalehed wäga suurelt kaasa mõjusiwad. Politika-erakondadel oliwad igaühel oma klubed ehk kooskäimise kohad, kuhu nad kokku tuliwad neid asju läbirääkima ja ette walmistama, mis rahwusekogul ette tuua taheti. Õpetlased, nagu Sieyes ja

Robespierre.

[1] Siis maksma-saanud nimetuse järele hüütaksegi kõigis rahwasaadikute kogudes käremeelsemat erakonda ikka „pahempoolseks". Tõlk. täh.

Condorcet (l. kondorsee) jne. ühendasiwad end „89 aasta klubeks," mida ka „möttetarkade klubeks" kutsuti; Lafayette jälle asutas feuillantide (l. föjang) klube. Kuid kõigist üle käis peagi jakobinide (l. shakobäng[1]) klube, nimelt selle järele, kui Robespierre sääl juhatajaks sai; tema könesid kuulati ikka kõige parema meelega ja tema arwamise järele tehti enamasti otsused. Sääl hauduti kõige käredamad ettepanekud rahwusekogu jaoks wälja, sääl heideti näituseks kõige enne „herra" nimetus kõrwale, sääl walmistati käratsewaid meeleawalduśi ette ja sepitseti rahwasaadikutele antawaid palwekirjasid. Arusaadaw on, et klubedes peetud kihutuse-könеd ja ajalehtede ägedad, wihaga soolatud juhtkirjad rahwa meeled ikka enam kihelema ajasiwad; wahel käratseti uulitsatel, wahel tungisiwad rahutud hulgad koguni rahwusekogu koosoleku saali wääridele, kus päältkuulajate ase oli, segasiwad säält koosoleku käiku. — Robespierrre kõrwal oliwad Desmoulins ja Hebert (l. ebäär) ja Marat niihästi klubedes könelejatena kui ajalehtedes kirjutajatena mässu-liikumise kurjemad kihutajad. Marsi-wälja lepingupidu oli jakobinidele koguni wastumeelt, sest nad ei soowinudgi meelte rahunemist, waid tahtsiwad kuningriiki koguni kaotada. Oma unistatud aatelist wabaduse-seisukorda mõtlesiwad nad aga werewalamisega kätte saada. „Nõutage Tuillerie (l. tüil'rii) puiestikku 80 wõllast ja riputage nende külge kõik isamaa-äraandjad, etteotsa tige Riquetti", nii kihutati rahwast jakobinide ajalehes. Kuninga põgenemise järele nõudsiwad nemad lausa ja waljusti kuninga lahtitegemist ja wabariigi seadmist; sellekohane palwekirigi wiidi „isamaa altarile". — Nii oliwad siis juba wabariiklased kuningriiklastega lausa wastamisi ja aasta pärast oli rahwasaadikute-kogusgi wõit wabariiklaste käes.

1) Nimetus tuli endisest püha Jakobuse kloostrist, mille ruumidesse klube end oli pesitanud. Tõlk. täh.

II.

Prantsusemaa wabariik.

Walitsuse nõrkus. — Jakobinid saawad wõimule. — Girondistid ja mäe-erakond. — Suurepäralised meeleawaldused. — 10-nes august. — Septembri-tapmised. — Rahwuse-konwent. — Marat, Danton ja Robespierre. — Kuningas kohtu all. — Ärahukkamine. — Girondistid wangis. — 1783. a. põhjusseadus. — Hulgawiisi hukkamine, guillotine. — Mässud surutakse maha. — Uus aja-arwamine. — Ristiusu ärakaotamine. — Häwituse hullustus kõrgemal tipul. — Robespierre üksiwalitseja. — Tema kukutamine ja surm. — Olud kujunewad rahulikumaks. — Uus walitsusekord.

Prantsuse esimene rahwusekogu oli need põhjusmõtted wälja kuulutanud, mille alusele Prantsuse rahwa edaspidine kujunemine pidi rajatama ja mida hiljemini ka muud rahwad omaks on wõtnud, nimelt rahwa politikalise wabaduse ja kõigi inimeste ühewäärilise oleku eht sarnasuse. Uute olude eest oli wana, keskajaline Prantsuse olu lühikese ajaga nagu ära pühitud, aga uute põhjusmõtete alusel loodud uus Prantsusemaa ei jäänud kuigi kauaks niisuguseks, kui selle loojad soowinud ja lootnud oliwad. Sest asjakorraldajad rahwasaadikud oliwad tegelises riigitalituses koguni harjumatad, millest tuli, et nad liig kirjatähe järele uute riigiõpetuste määruste järele käisiwad, ega ette arwata ei osanud, kas need ka tegelise elu kohased on. Kuningawõimu kitsendati liig wäikseks. Kuningat peeti ainult rahwusekogu tahtmise awaldajaks. Kuna riigiametnikud (politseinikust kuni kohtuunikuni ja kubernerini) rahwa poolt waliti, siis ei seisnud nad sugugi kuninga mõju all; isegi sõjawäesse ei saanud kuningas kõiki ohwitserisid määrata, sest ka nendest oliwad alamad ohwitserid walitud.

Niisuguse olu tagajärjed tuliwad peagi nähtawale, sest ühiselu kord kippus üsna koost lagunema; igaüks linna- wõi maa-kogukond talitas peatselt oma

pää järele; nad tülitsesiwad omawahel ning läksiwad mõnikord lausa wõitlema; kohalikud walitsused paniwad inimesi oma aru pärele wangi; riigiwalitsus ei saanud mingil moel wõlgujäänud maksusid sisse nõuda ja selle tõttu kaswas nende arw kardetawal mõõdul suureks. Walitud ametnikud jälle, kes tihti juhtumise ehk õnne tõttu ametisse saanud, oliwad osalt oskamatad; oli niisuguseidgi, kes lugeda ega kirjutada ei osanud ning nii siis walitsuse käskudest arugi ei saanud. Ja kõige suurema wõimu osalisteks saiwad enamasti niisugused, kes kõige paremini rahwast meelitada ehk selle kirgesid üles kihutada mõistsiwad. Sellel rahutul ajal leidus teadagi igas linnas ja maakogukonnas suur hulk sääraseid, kellel midagi muud teha ei olnud, kui ainult klubedes ja walimise-koosolekutel käia, kõnelda ja kihutada; ja wähehaawal kaldus kõik wõim nende kätte. Sel wiisil kujunes peagi rahwa oma seast uus wägiwalla-walitsus, mis weel kurjem ja kardetawam oli, kui isewalitsew kuningawõim. Sest sarnaselt killustatud ja segadikusse sattunud Prantsusemaal wõis nüüd kirgline jakobinide erakond wõimule tõusta, kuna see kõik omameelsed liikmed üle riigi ligemalt kokku liitis, ja nende mõjul sattus siis terwe maa märatsejate walju wõimu alla. Juba 1792 a. loeti jakobinide klubede arwu maal 600, ja nende liikmete arwu 30,000 pääle; kõik need oliwad Pariisi pääklubedega ligidas ühenduses ja täitsiwad säält tulewaid käskusid suure agaruse ga. Märgusõnaks oli jakobinidel suus ühtealati sarnadus ja wabadus, kuid tegelikult talitasiwad nad hoopis teisiti; kõik adelimehed ja riigiwandele wastutõrkujad preestrid oliwad nende wiha-alused, warsti aga ka kõik muud inimesed, kes nendega ühtemoodi ei mõtelnud. Abinõuudeks tarwitasiwad nad ohtralt wägiwalda, ähwardusi, isegi tapmisi; neid tegusid õeldi wabaduse saamiseks waja olewat. Kõige päält taheti kuningriiki kaotada, ja selle juurtsiwadgi nad rahwusekogu asemele astuwa, n. n. seaduseandwa kogu ajal korda saata.

Riigipöörde tooja rahwusekogu oli, nagu nimetatud, 1791 a. Prantsusemaale uue põhjusseaduse andnud ja sellega oma pallihoones wannutud wannet täitnud. Ta arwas aga sellega oma ülesande täitnud olewat ja läks koost ära. Otsuseks aga tehti, Robespierre ettepanekul, et kedagi selle liiget järgnewasse rahwa-saadikute kogusse ei wõi walida; sel moel mõtles mees uuesse kogusse euam wabariiklasi saada, kuna ta ise kogust eemal olles ometi klubedes asju wõis juhtida. Nimetatud määruse mõjul tuligi, et uues saadikutekogus, mis 1. oktobril 1791 a. kokku astus, esimese kogu tublid ja asjaajamisega harjunud mehed puudusiwad; selles oliwad nüüd kaugelt suuremalt osalt üsna noored mehed, kellel tegelist eluõpetust wäga wähe oli. Wähene oli nende arw, kes esimese kogu poolt walmistatud põhjusseaduselise kuningawalitsusega rahul oliwad. Nad oliwad selles kogus juba parempoolseks (walitsuse-sõbraliseks) tiiwaks; hoopis suurem enamus aga seisis pahemal pool ja nõudis wabariiki. Aga see jagunes ise jälle kahesse wastamisi seis-

wasse erakonda, kes üksteist kibedasti wihkama hakkasiwad. Enamus oli n. n. girondistidel (l. shirongdistid) — see nimetus tuli Lõuna-Prantsusemaal olewast Gironde (l. shirongd) departemendist, kust erakonna mitmed tähtsad mehed pärit oliwad — kes Prantsusemaad niisuguseks aateliseks wabariigiks tahtsiwad teha, kui wana aja Athena Periklise ajal olnud, wõi jälle seda ühisriikideks seada, nagu Põhja-Ameerikas oli sündinud. Nad wõitlesiwad küll kuningawalitsuse wastu, aga ei tahtnud ometi ka sugugi wõimu alama rahwa kätte jätta, waid riigi juhtimine pidi haritlaste ja jõukate kodanikkude käes olema. Girondistide erakond on suure mässu ajal kuulsaks saanud, kuigi selle tegew talitus ja mõju suurem asi ei olnud. Selle liikmed, kellest kõige tähtsamad Vergniaud (l. wernjoo), Gensonné (l. shangsonnee), Brissot (l. brissoo) Condorcet (l. kondorsee) ja Roland (l. rolang) on, oliwad auusad aate-mehed, õiglaste mõtetega, ja nad püüdsiwad kõigest wäest rahwa tulu nõuda; wabaduse mõtest waimustatud, lootsiwad nad oma osawuse ja mõnusate kõnede mõjul oma kõrgelennulisi igatsusi töeks ja teoks teha. Aga nad lootsiwad iseenese pääle liig palju; girondistid kulutasiwad oma aja suurelt jaolt aatelisteks seltskondades ära, mida iseäranis Rolandi abikaasa juures peeti, keda „gironde hingeks" hüüti. Kuid seni talitas pahempoolsete teine salk — keda „mäeks" hakati kutsuma, sest et selle liikmed koosoleku saali kõrgematel pinkidel istusiwad (istekohad kerkisiwad tagapoolt kõrgemaks nagu teatris) — arwu poolest küll wähem, aga agaruses palju ees, suure südidusega jakobinide ja teistes klubedes, rahwast ajalehtedes ja kõnedes kangesti kihutades. Selle juhtijad mehed seaduseandwas kogus oliwad Carnot (l. karnoo) ja Cambom (l. kangbong). Mäe-erakond tahtis kuningawalitsust kohe ära kaotada ja wabariiki asemele panna, kus wõim terwe rahwa käes pidi olema. Nad toetasiwad end Pariisi alama rahwa pääle, kelle märatsus iga päew kaswas. Punane müts oli nende „wabaduse sõprade" tundemärgiks, ja sõjariistaks tarwitasiwad nad pikka piiki wõi oda, mille pärast neid „piigimeesteks" kutsuti. Selle kõrwal aga hakati nende kohta ka sansculottide (l. sanskülotid, tähendab ilma-pükstata) nimetust tarwitama, kuna nad pikke pükisid kandsiwad, mitte peenema rahwa moel lühikesi põlwpükisid.

Juba 1792 a. 20 juunil pidi kuningas mäe-erakonna poolt suurt wägiwalda ja teotamist kannatama. Ta ei lasknud „veto"-õiguse najal mõningaid rahwusekogu otsusi see läbi seaduseks saada, et neid ei kinnitanud. Jakobinid ajasiwad nüüd rahwa tema wastu wihale, iseäranis kurjustati kuninganna pääle, keda nüüd ainult „veto-prouaks" hüüti. Kui siis kuningas weel oma ministrid, keda wähe waremini girondistide hulgast oli wõtnud (Roland jne.), lahti laskis, paniwad jakobinid suure meeleawalduse toime. Palli-hoone wande aastapäewa (20. juuni) hommikul läksiwad Pariisi alewikkudest hulguste salgad õllepruuli Santerre (l. sangtäär) juhatusel liikwele, tungisiwad rahwusekogu majasse, kus siis terwe hulk, mehed, naesed ja lapsed,

piigid käes ja punased mütsid pääs, rahwasaadikute eest mööda käisiwad, et sellega oma wõimu näidata. Selle järele mindi Tuillerie palee ette, murti sääl uksed maha, tungiti sisse ja kiputi pea kuninga tubadesse. Kuninganna, troonipärija ja kojaneitsid põgenesiwad hirmuga kuninga-nõuukogu tuppa, kus Santerre pilkawa auustamisega neid kaitsma asus. Märatsejate hulgas karjuti „veto-proua maha"; kuuldus isegi tappa-ähwardusi, ja mõnda korda kiputi wägiwallaga kuninga pääle, aga ta jäi kindlaks ja julgeks, tõendas, et ta kudagi põhjusseadust ei olnud rikkunud, ja rahwas jäigi ka rahule, kui ta ühe naesterahwa käest amale mööga palus ja hüüdis: „elagu rahwas!" Selle järele pandi ta pähe punane müts ja rahwahulk hüüdis oma korda „elagu kuningas!" Wähehaawal läksiwad siis salgad oma teed, kuna rahwa-kaardiwäe ohwitserid kuningat kaitsma tuliwad.

Hoopis pahemini aga käis kuninga käsi 10-dal augustil. Wahe-ajal oli Prantsuse riigil juba Austria- ja Preisimaaga sõda hakanud (w. järgmine päät.), ja kahtlus tekkis, et kuningas waenlastega salaühenduses on, kellelt oma wõimule toetust loodab, mille pärast rahwusekogu wälja kuulutas, isamaa olewat hädaohus, ja siis tõstis ka rahwas jälle käratsusi. Öösel 10-ma aug. wastu hakkasiwad terwes Parisis kirikukellad hüüdma, ning nende kõla all asusiwad alewikkudes jälle suured rahwahulgad jalale ja tõttasiwad esiti linnamajasse (raekojasse), kus linnawalitsusesse omameelsed mehed ametisse paniwad; hommikul mindi siit suure käratsusega kuningalossi kimbutama, mida palgatud Shweitsi kaardiwäe mehed küll kange wapruse gega kaitsesiwad, kes aga wiimse meheni langesiwad. Kuningas oma perega pääsis ometi salateel põgenema ja ei teadnud nüüd enam mujalt kaitset otsida kui rahwusekogu juurest. Aga ka rahwasaadikuid oliwad nüüd juba wõimetud; rahwa wiha ja ägedust kartes wõtsiwad nad kuninga wangi ja paniwad ta n. n. Templi torni kinni (endise Templi ordo maja). Selle sündmusega lõppes õieti juba kuningawalitsus, kuigi Prantsusemaa weel nimepidi kuningriik oli.

Nüüd järgnes täieline hirmu-aeg, mis mässu ajaloos „neljakümne päewa" nime kannab, sest nii kaua see kestis. Kuningas oli wangis, rahwusekogu kõige wõimu kaotanud; tegew wõim seisis ühe nõuukogu käes, kus hullustaja mässumees Danton (l. dangtong) kohtuministriks oli. Pariisi linnawalitsusele, mis täitsa niisuguste märatsejate woli all oli, nagu Marat ja Robespierre, anti üleüldise rahu ja julgeoleku eest hoolitsemine ülesandeks, mida tehes see wäga isemoodi talitas. Seati iseäraline kohtukoda (tribunal) riigi-põörde wastaseid üle kuulama ja nende üle kohut mõistma. Rahwajuhid kartsiwad wäga, et kuningas ja ta erakond jälle wõimu oma kätte saawad, kuna otse sel ajal waenulised wäed Prantsuse piiri üle oliwad tunginud ja mõningad wõidud saanud. Seda aga oli waja hirmuga ja kohutusega takistada. „Kuningriiklasi tarwis hirmutada", ütles Danton rahwusekogus. Hakati siis inimesi hulgani wangi wõtma, ei ainult

neid, keda süüdlaseks arwati, waid ka kahtluse-aluseid; linnawalitsuse poolt üleüldise julgeoleku kaitseks seatud toimekond wõttis ühtepuhku inimeste juures läbiotsimisi ette, kuna kardeti, et nende juures sõjariistu peidus hoitakse. Rahwa meeli ajasiwad ikka enam ärewusesse liikuma pandud jutud wastaste salalepingute ja waenlaste tigedate mõtete kohta. Juba pandi ka hirmus tapamasin guillotine (l. giljotiin), mille üks sellenimeline tohter o'i wälja arwanud, käima. Ja wiimati algasiwad 2. septembril 1792 a. koledad „septembritapmised," mis jäleduse pooleşt waheşt küll hirmsaşt Pärtli-ööst ülegi käisiwad. Suurtükkide mürin, kellade helin, uulitsatele ehitatud sõõrud, kuulutasiwad tapmiste alguşt, mis põrguliku wihaga pääle hakkas. Uulitsatel surmas hullustusesse sattunud rahwahulk palju wande wastu tõrkuwaid preeştrid; wangimajadesse, mis kunigriiklasi ja preeştrid, märatsejatele waenuliși inimesi, ehk ka ainult selleks arwatawaid, täis oli topitud, tungisiwad mõningad kohtuniku nimekandjad, palgatud tapameeste seltsis, ja algasiwad sääl oma tööd. Moepäraşt peeti küll ka nagu kohut, kuulati kaebe-aluseid üle, aga enamasti ulatas juba see hukkamõistmiseks, kui tunnistati, et ettetoodud inimene seesama oli, kui wangide nimekirjas olew sellenimeline. Nad jäeti siis kohe timukate kätte, keda aeg-ajalt wahetama pidi, seşt kolm päewa ja kolm ööd kestis see põörane talitus. Keegi mees hooples hiljemini, et tema üksi 68 preeştrit oli surmanud; ühtekokku surmati septembri-päewadel umbes 2000 inimeşt. Aga nendeşt ohwriteşt ei arwatud weel küllalt olewat, waid Pariși linnawalitsus saatis ka maale soowitusi, et sääl niisama tehtaks. Kuid seda ei sündinud ometi, seşt mujal ei olnud märatsus nii kaugele läinud kui Pariisis, kuigi korralagedus igal pool walitsemas oli ja laiſklejad hulgad klubedes ning käratsewates koosolekutes mõjuandjatena ilmusiwad. — Seadusеandew kogu ei usaldanud täielişt riigipööret, mida 10-ma augusti sündmuste järele kõwa rõhuga päriti, ometi mitte ette wõtta; ta lahkus siis kooşt, ja asemele waliti nüüd kolmas rahwasaadikute kogu, keda rahwuse-konwendiks hüüti. Walimine sündis niisama walijameeste kaudu, nagu eelmistel kogudel. See astus siis 22. septembril kokku, ja selle esimene töö oli Prantsusemaa wabariigiks kuulutamine. Seşt kuningriigi poolehoidjaid ei olnud konwendis enam olemasgi, waid selles oliwad girondistid paremaks tiiwaks, kuna pahempoolne täitsa mäe-erakonna kätte sattus, kes peagi kõige wõimu omale kiskus, kuigi ta wähemuses oli. Ehk küll saadikute walimisel kangesti kihutusetööd tehti, ei saanud jakobinid omale enamust, kuna maarahwa juures nende hirmsat tegutwiisi hääks ei kiidetud. Pariisis aga waliti klubede juhatajad konwendisse, eesotsas Robespierre ja Marat. Girondistid oliwad kõige oma aateliste püüete juures ometi ettewaatamatad, ega osanud õieti tegelises elus talitada; esiotsa toetasiwadgi nad oma kõnedega jakobinide püüdeid, kuna nad näitusеks wabariigi poole hoidsiwad, ja mitte aegsasti rahwa üleliigse kihutuse wastu ei astunud, waid koguni hää-

meelega kuningawalitsuse häwitamist waatasiwad. Aga kui nad siis hiljemini seda ikka enam kaswawat hoogu peatada tahtsiwad, ei suutnud nad seda enam, waid langesiwad ise selle ohwriks. Mäe-erakonna juhtide seas oli ka eelnimetatud Marat, kes oma ajalehes „Rahwa sõber" rahwa asja edendamise põhjusel ikka pääle uusi ohwrid nõudis; wiimati päris ta ühekorraga 260,000 pääd. Tema suures pääs läikisiwad tulised, kirglised silmad, nagu söed; et end tõsise rahwamehena näidata, ilmus ta koosolekule puukingad jalas ja määrdinud töömehe-wammus seljas. Teine juhtiw mees, Danton, oli suure kehaga; tema

Danton kihutab rahwast Palais-Royal aias Versailles lossi minema, et kuningat Pariisi tuua. 1789. a.

tugew hääl kõlas tihti kõnelawal nii, et maja kõmas. Danton oli kahtlemata jakobinlaste tähtsam riigimees ja osawam juhataja, ega olnud ka ta meele-laad nii külm-tige, kui Robespierrel, kuigi ka tema selles kindlas arwamises oli, et wabaduse kindlustamiseks waja on werd walada. Kolmas mõjumees oli hirmus Robespierre, osaw adwokat, nagu Danton, aga inimesena ja riigimehena ei olnud ta selle wääriline, kuigi ta oma wiguritega Dantoni ja kõik muud üle löi. Juba Mirabeau oli ütelnud: „Mina kardan Robespierret; tema räägib oma kindla arwamise mõjul". Oma elawa waimustusega mõjusgi Robespierre

rahwa pääle wäga suurelt, ehk ta küll sugugi tuline köneleja ei olnud, waid oma ettepanekutes asja liig pikalt ja laialt seletas. Aga ta rääkis ühtealati rahwa õigusteſt, wabaduseſt ja wennastuseſt, ja niisuguſed iluſad sõnad mõjuſiwad muidugi suurelt. Robespierre oli külma aruga ja kawala meelega, nagu madu. Ta oskas enda omakasu püüdwaid mõtteid muude eeſt warjata ja oma kaasſõpru aina enda tuluks tarwitada, aga kui wiimaſeid temal enam waja ei olnud, tungis ta nende pääle ja häwitas nad ära. Robespierre abiline ja toetaja, tema parem käſi, oli keegi noor, kirgline mees St. Juſt. — Nende mõlemate wõiſtlewate erakondade wahel oli konwendis weel kolmas erakond olemas, mida „oruks“ hüüti. Selle liikmed, kellel kindel eeskawa puudus, kalduſiwad asjaolude järele kord ühele, kord teiſele poole, mis päraſt ſiis temal ſuuremat tähtſuſt ei olnud. Tuttaw Sieyes oli ka ſelle erakonna liige.

Oma eſimeſel koosolekul (22. ſept. 1792. a.) otſustas konwent, nagu nimetatud, ühemeelſelt kuningriigi kaotamiſt ja wabariigi ſeadmiſt. Aga ſee oli ka ainuke konwendi ühemeelne otſus, ſeſt pea läks girondiſtide ja mäe-erakonna wahel wihane wõitlus lahti ja kujunes ühtepuhku ikka ägedamaks. Juba kuninga üle kohtumõiſtmiſe juures tuliwad nende lahkuminewad mõtted nähtawale. Õnnetu Ludwig XVI. oli oma wangitſemiſeſt ſaadik Templitornis ühes perega kurba elu pidanud elama; mõne aja päraſt lahutati teda ka ta omakſteſt. Jumalalt oma waljus ſaatuſes troosti otſides, tundus temale pika piina järele ſee otſus, mida Prantſuſe rahwa aſemikud wiimati tema kohta andſiwad, nagu wabaſtamine olema. Konwent aga arwas ſellel põhjuſel kuninga üle kohut mõiſta wõiwat, et ta rahwa poolt walitud, ja nii terwe rahwa tahtmiſe awaldaja olewat, nagu jakobinlaſed ſeletaſiwad. Need käremeelſed nõudſiwad ſiis kindlaſti kuninga ſurma. Seſt niikaua, kui kuningas elus oli, wõiwat ikka mõne juhtumiſe mõjul kuningawalitſus uuesti jalale ſaada; alles kui kroonikandja ära on koriſtatud, olewat wabariik ja wabadus kindel. Kuninga ſurmamõiſtmine oli ſiis jakobinide meeleſt riigiline nõrkemata nõudmine, mitte õiguſeline karistus. Girondiſtid oliwad ſeni küll ka oma oſawate könede mõjul ſuuremalt jaolt kuningawõimu kaotamiſeks tarwitanud; nimelt ütles üks nendeſt, et „kuningad on kombeliſes maailmas ſeda, mis kiſkjad loomad nähtawas maailmas.“ Kuna aga nüüd kuningas oli kukutatud, tahtſiwad nad inimſuſe päraſt tema elu pääſta. Ludwigile lubati ſiis konwendi ees end kaebtuſte wastu kaitſta, mis ta wastu wägiwaldſuſe ja äraandmiſe päraſt oliwad tõſtetud. Kui ta 11-mal detſembril 1792. a. eſimeſt korda konwendi ette toodi, walitſes koosoleku hoones täieline waikſus. „Ludwig Capet, wõite iſtuda,“ ütles eſimees temale tooli näidates. Ludwigi eeſtkoſtjad kolm adwokaati — üks nendeſt ta endine minister Malesherbes (l. maalsäärb) — kaitſeſiwad teda oſawaſti ja tõendaſiwad, et ta oma walitſuſe-tegewuſes kudagi ſeaduſe wastu ei olewat talitanud. Kuid halb tunniſtus oli kuninga süü kohta tõeſti olemas, nimelt kirjawahetus, mis üheſt loſſi ſala-ſeinakapiſt oli leitud; ſelleſt ſelgus, et ta wõõraſte

riikidega abinõutamise päraſt läbirääkimiſi oli pidanud. — Asjata püüdſiwad nüüd girondistid kuningat ſellega pääſta, et tema üle kohtumõiſtmiſt kõigi ſaadikutewalijate prantslaste otſustamise alla tahtſiwad anda; mäe erakond ei wõtnud ſeda kuuldagi, waid päris konwendis otſustamiſt; äritatud rahwa kättemaksmiſt kartes, ei uſaldanud aga girondistid iſe ka mitte kuninga kohta wabastawat otſuſt anda. Robespierre aga lauſus awalikult: „Ludwig peab ſurema, et rahwas elada wõiks," ja niiſamati mõtles terwe jakobinide erakond.

Kui ſiis asja otſustamiſeks koosolekule tuldi, oliwad jakobinid wääridele ſuurel hulgal omameelſeid päältkuulajaid nõutanud, kes ſäält rahwaſaadikutele oma tahtmiſt ähwardustega, hüüetega ja käratſuſega ilmutaſiwad. Eſimees küſis igalt rahwaſaadikult ükſikult tema arwamiſt, ja otſus oli, et 721 hääleſt 361 (nii ſiis ainult ühe hääle enamus) ſurma-otſuſe poolt oliwad ja ſeda kohe täita tahtſiwad (wähemuſes ſoowis ka muiſt ſurma-otſuſt, aga tahtis täitmiſe edaſilükkamiſt; oſaſt otſuſtaſiwad wangipõlwe, mõningad maalt wäljaſaatmiſt; otſekoheſt wabakſtunnistamiſt ei uſaldanud keegi awaldada). — Surma-mõiſtjate ſeas oli ka Sieyes; iſegi Ludwig XVI. lellapoeg, Orleans'i hertſog Philipp (kes ennaſt nüüd Philipp Egalité, ſ. o. ſarnadus, laskis hüüda), andis oma otſuſe „kohuſetundmiſe ja kindla arwamiſe põhjuſel" ſurma poole. Mõni päew hiljem, 21. jan. 1793, toodi kuningas wangiwankris „mäſſuplatſile," mille nimega nüüd endiſt Ludwig XV. platſi hüüti, ja ta astus nüüd kindlalt, hirmu awaldamata tapalawale. Ta katſus küll rahwa wastu kõnelda, mida aga trummide põrin ära lämmastas, ja kohe langes ta pääl guillotinekirwe all.

Kuninga ſurmamõiſtmine kuulutas girondiſtidele halba ette, ſeſt nüüd pööraſiwad jakobinid oma terwe wiha nende wastu. Girondiſtid oma pooleſt ſüüdiſtaſiwad küll jälle mäe-erakonda ſelle tigeda tegude, iſeäranis „ſeptembritapmiſte" päraſt, aga nad ei ſuutnud oma asja küllalt agarasti asjada. Girondiſtid tõſtſiwad Marati wastu awaliſe kaebtuſe, aga konwendi poolt ſeatud kohtukoda, mäſſutribunal, mis täitſa jakobinide mõju all oli, mõiſtis ta wabaks, ja Pariſi alam rahwas tõi ta pidurongis konwendiſſe tagaſi. Kõigiſſe tähtſamateſſe toimekondadeſſe oliwad jakobinid walitud ja Pariſi märatſew rahwas ſegas end ikka enam konwendi tegewuſeſſe. Koosolekud läkſiwad ühtealati tooremaks, ei lepitud enam kõnelemiſega, waid rahwaſaadikud jookſiwad oma aſemetelt üksteiſe kallale, kiſuti ja kakeldi, mõõgad wälkuſiwad ja waheſt wõeti piſtolidgi pihku; eſimehe keelamiſed ja kella helistamine oli asjata, neid ei pandud ſugugi tähele. Iſegi mõjumees Marat tõmbas korra kõneledes oma sõnade toetuſeks piſtoli taskuſt, ja keegi jakobinlane, lihunik Legendre (l. leihangdr), löi ſelle sõjariistaga ühe ſüdima girondiſtlaſe pihta. Teine kord käratas Legendre ühele oma wastanikule: „Pea ſuu, muidu ma löön ſu ſurnuks", mille pääle teine terawalt wastas: „Enne aga laſe mind härjaks kuulutada." Niiſugustes oludes ei mõjunud muidugi girondiſtide kaunid kõned ega iluſad aated enam midagi-

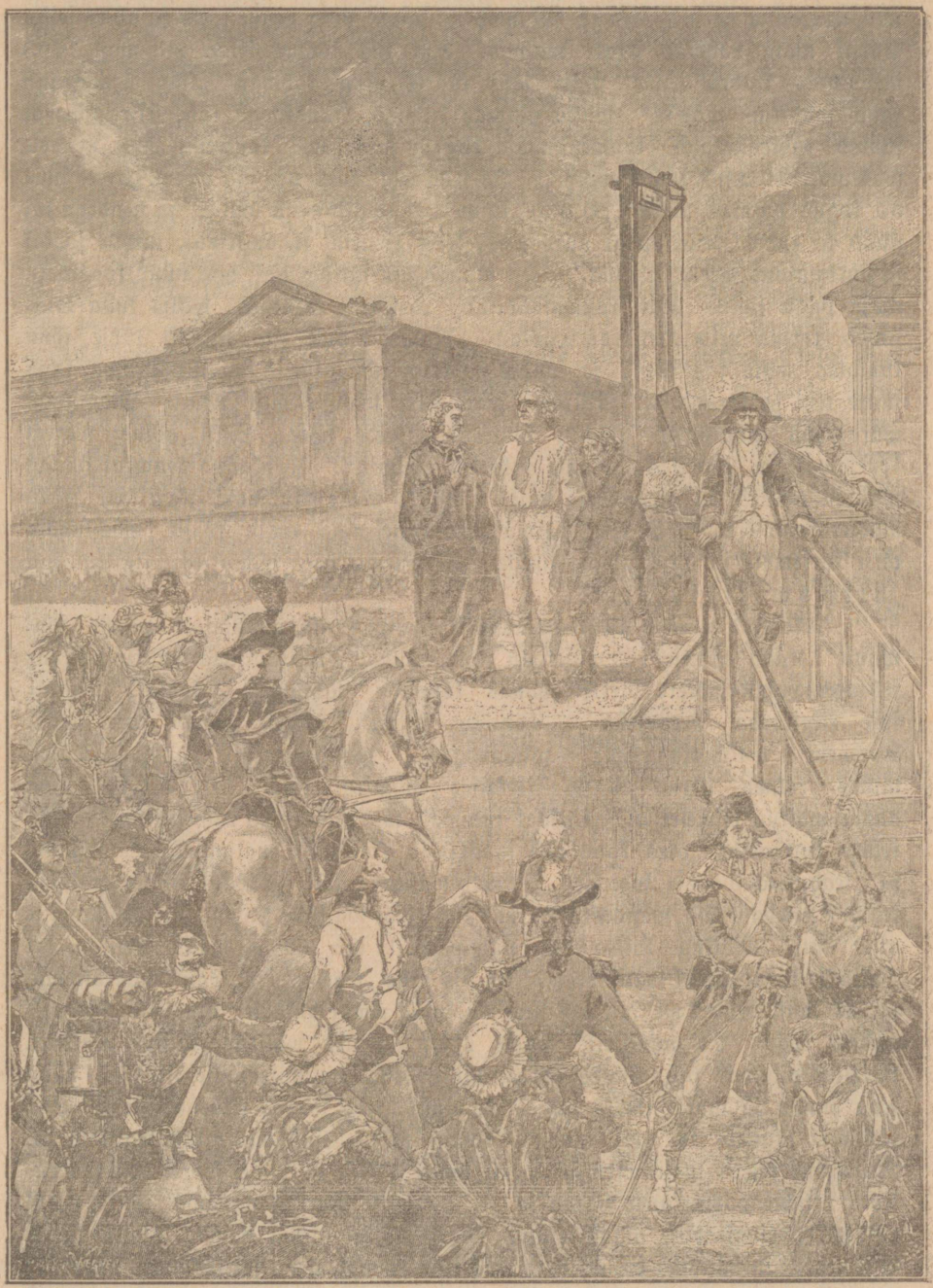

Prantsuse kuninga Ludwig XVI. surmamine.

Mäe-erakonna mehed olid südimad talitama, ning nende toeks ja abiks seisis Pariisi alam rahvas alati valmis. Kui siis Robespierre 26. mail 1793 jakobinide klubes jälle suuri sõnu rääkis ning rahvast „kõigi äraostetud rahvasaadikute vastu" välja astuma kihutas, ilmusiwad kohe teisel päewal suured rahwahulgad konwendimaja ette ja sundisiwad konwenti, ühte nendele wastumeelset otsust tagasi wõtma. Ja seda tehti nüüd pea iga päew. 2-sel juunil kogus wiimati umbes 80,000 inimest konwendimaja ümber, ja nendega oli nüüd ka rahwa-kaardiwägi ühinenud, keda Henriot (l. angrioo), tuttaw joodik ja hukkaläinud mees, juhatas. Neil olid suurtükidgi ligi, mis nüüd koosoleku maja poole sihiti. Kui rahwasaadikud, president cesotsas, wälja tulla tahtsiwad, karjus neile Henriot wastu: „Rahwas pole siia tulnud tühje sõnu kuulama, waid käskima", ja sundis nii konwendi liikmeid tagasi pöörama, kuna suure kisa ja käraga 33 tähtsama girondisti wangitsemist nõuti. Mõningad märatsejad tungisiwad koguni konwendimajasse sisse. Sääl astus Marat kõnelawale ja soowitas „rahwa tahtmise täitmist". Kohkunud konwent kuulas sõna ja nõutud 33 girondisti wiidi wangi. Selle sündmuse tõttu sai nüüd mäe-erakond konwendis täie wõimu oma kätte ning nüüd tõusis mässuwool oma kurjemale ja hirmsamale tipule. Järgnewat aega hüütakse täie õigusega „hirmuwalitsuseks".

Jakobinid olid rahwawõimulise walitsuswiisi auustajad ja selle soowijad. Kuna esimese rahwusekogu suur enamus Prantsusemaa walitsust Montesquieu põhjusmõtete järele soowis kujutada, tahtsiwad jakobinid Prantsuse riigikorda Rousseau „Contract social" mõtete moodi korraldada. Konwent walmistas uue wabariigilise walitsusewiisi (põhjusseaduse), milles rahwa õigus riigiwalitsemises wiimseni tipuni oli aetud. Iga aasta maikuu esimesel pühapäewal pidiwad kõik täisealised rahwaliikmed, ilma kellegi kutsumata, oma kodukoha jaoskonna (kantoni) walimisekohale ilmuma ja „seaduse-andwasse kogusse" liikmeid walima; kuid sel kogul oli ainult õigus seaduse ettepanekuid walmistada, mis siis kõigi walijate koosolekute otsustamise alla anti. Maikuu kolmandal pühapäewal iga aasta waliti neilsamadel walimise-koosolekutel walijameheb, kes siis jälle „tegewa nõukogu" määrasiwad, milles igast departemendist üks liige oli, ning nende hulgast kutsus siis „seaduseandew kogu" 24 ministrit, kellele üheks aastaks walitsuse talitus usaldati. Niiwiisi pidiwad prantslased omale nii laialise walimiseõiguse saama, nagu seda muidu ja mujal ilmas ial ei ole olnud, isegi wanas Athenas mitte. Sest teadagi jäiwad ka kõik alamad kohtu- ja walitsuse-ametnikud walitawaks. Niisugune imelik walitsusewiis wõeti ometi 1793. a. suwel kõigis departementides rahwa-koosolekutele wastu ja 10. augustil Pariisis peetawal suurel pidul riputati põhjusseaduse alguskirjutus Marsi-wäljal olewa isamaa altari külge. Aga tegelikult maksma panna ei saadud seda kunagi, waid see jäi ainult paberile; nimetatud päewal wiidi see pidulikus rongikäigus jälle konwendimajasse tagasi

ja pandi sääl esimehe tooli taga olewasse puust kirstusse, seniks kui „rahulisemad ajad tulewad," sest nüüdsel segasel ajal ei saadawat sellega toime. Ka departementide saadikud soowisiwad selle maksmapanemist edaspidiseks lükata ja arwasiwad kohaseks, et konwent esiotsa kõige wõimu oma kätte wõtab.

See sündisgi siis nii, ja konwendi tööd jagati mitmetele toimekonnadele (kommissjonidele) ära, millest kõige tähtsam „üleüldise hääkorra" toimekond oli; see pani kõik tähtsamad asjad ette, sest muid walitsuse-ametisid enam ei olnud, ka ministrid mitte. Toimekonnal oli 9 liiget. Need jagasiwad töö oma wahel ära; riigi sisemised asjad jäiwad Robespierre, Couthoni (l. kutong) ja St. Justi kätte, kuid õieti määras esimene nendest kõik asjad oma aru järele. Sõjawäe-asju juhtis osaw Carnot (l. karnoo) jne. Teiseks tähtsamaks wõimuks oli „üleüldise julgeoleku" jaoks seatud toimekond, kelle käes kõrgem politseiwõim seisis ja kes siis wabariigi wastaste üle walwas. Kõrgemaks kohtukohaks oli aga eelnimetatud „mässu-tribunal," mis kaebtusealuseid suure waljusega üle kuulas ja armuta nende pääle kohut mõistis; awaliste päälekaebajana talitas tige Fouquier-Tionville (l. fukjee-tängwill) lõpmata werejänuga. Nõnda oli lugu Parisis, aga konwent — ehk õigemini, tema wolil üleüldise hääkorra toimekond — pidas ka kõik maakonnad oma wõimu all. Sest selle wolinikud käisiwad igal pool maad mööda ümber konwendi määrusi toime panemas; nendel oli wäga suur woli käes, mille najal nad niisama wägewalt wõisiwad talitada, nagu endised kuningawalitsuse intendendid; nendega kaasas ilmusiwad iga paika mässulised klubed, käratsewad rahwa-koosolekud, koledad kohtupidamised ja guillotine tegewus — kui neid ju enne sääl ei olnud. Niiwiisi liitis konwent kohalise walitsuse-talituse jälle wäga lähidasse ühenduesse keskwalitsusega. See keskwalitsuse korraldus, mida 1791 a. põhjani ära häwitati, uuendati siis nüüd jälle ja tehti weel kõwemaksgi kui enne. Sellega ühtlasi muutus aga ka rahwa wabadus kõige hirmsamaks wägiwallaks.

Ja see meelewald ei ilmunud mitte ainult riigilise wabaduse rusujana, waid ulatas igale poole. Kuna rahutute aegade mõjul kaubandus seisis ja näljahäda rahwast kimbutas, sest et kaupmehed kaupa enam senise hinnaga ei tahtnud müüa — käimas olewa paberiraha wäärtus oli wäga langenud — määras konwent rohkem tarwitawale kaubale omapoolest kindla hinna pääle. Põllumehedgi pidiwad siis oma saadused linna turule tooma ja sääl neid määratud hinna eest müüma. Kui kaheldi, et keegi oma kaupa peidus hoiab, ega müüa tuua ei taha, otsiti ta maja läbi, ja keda süüdlaseks leiti, weeti wangi, kus nii mitmed wastutõrkujad oma tegu eluga pidiwad maksma.

Ja surmamõistmised läksiwadgi nüüd ikka tihedamaks ja üleüldisemaks. Parisist üksi wiidi igapäew läbistikku 30 inimest wangikodadest tapalawale, aga wahel ka kuuskümmend ja seitsekümmend päewas. Seine (l. sään) jõkke wiiwad kanalid aurasiwad weest. Ehk küll inimesi hulgal tapeti, oliwad

wangikojad ometi alati tungil täis, seſt uuſi wangiſid toodi ühtepuhku juurde iſeäranis weel ſelle järele, kui ſeptembrikuul 1793 a. ſeati, et kõiki kahtluſe-aluſeid ilma uurimata wangitſeda wõis. Ja kahtlasteks loeti kõiki awaliſi ja ſalajaid wabariigi wastaſeid, kuid ſelle ettekäände najal wõis ka pea igaühte, keda aga taheti, kimbutada; kes millegi konwendi otſuſe kohta naeratada uſaldas, wõi kelle juures mõni Ingliſemaal ilmunud wabariigi wastane teotuskiri leiti olema, wõeti jalapäält wangi. Aruſaadaw on, et ſarnaſel asjalool nuuskijaid ja ſala-päälekaebajaid igal pool ilmus; kõige-päält ſattuſiwad muidugi rikkamad, kõrgemad ja arukamad inimeſed kahtluſe-alusteks, aga ſedaſama wõis igaühega juhtuda, kes kudagi jakobinide wiha alla oli langenud. Niiwiiſi kujuneſiwad ſiis wangikojad õieti Prantſuſemaa haritlaste aſupaigaks, kus mõttetarkuſe wõi teaduſeliſte asjade üle kõneldi ja waieldi; mõningad kirjutaſiwad wangis olles luuletuſigi, teiſed jälle wiitſiwad mängudega oma aega. Wahel ſekka kadus üks wõi teine wangide hulgaſt ära ja ei pööranud enam ial tagaſi, aga ſeda ei pandud enam ſuuremat tähele, ſeſt ſurmamine oli nii hariliſeks asjaks ſaanud, et ſeda enam koledaks ei peetudgi. Paljude muude ſurmatute hulgas oli ſügiſel 1793 a. ka õnnetu kuninganna Maria Antoinette, kes ülekuulamiſel ama pääle tõſtetud meeletute ſüüdiſtuſte wastu waielda ei tahtnudgi, kuna ſeda üsna asjataks arwas. Kaks nädalat hiljemini (31. oktobril) ſurmati ühekorraga 21 girondiſtlaſt, kes julgelt ja rõõmſalt wabaduſe-laulu lauldes tapalawale aſtuſiwad. Iſegi oma rahwaſõbraliſe olekuga halpija Orleans'i hertſog, kes enne kuninga ſurmamiſt oli nõudnud, kaotas nüüd ka oma pää; niiſamuti kuulus lahutusteadlane Lawoiſier (l. lawoaſjee), luuletaja Chenier (l. ſhenjee), endine minister Malesherbes, kindralid Cuſtine (l. küſtiin) ja Beauharnais (l. bo-arnee)ning mitmed muud.

Niiſuguſeid weretööſid ei tehtud mitte ainult Pariſis, waid pea igal pool Prantſuſemaal, kuhu ſelleks konwendi asjamehed wälja ſaadeti. Ja mujal oligi hoopis rohkem „puhaſtamiſetööd" teha, kuna ſääl jakobinidel palju rohkem waſtaliſi oli; ſeſt umbes 50 departementi, ſ. o. $^2/_3$ Prantſuſemaaſt, ei tahtnud nende „weriſe walitſuſe" sõna kuulda. Prantſuſemaal oli weel kaunis kogu endiſe piiramata kuningawõimu ja preeſtriwõimu poolehoidjaid, iſeäranis palju Vendéemaal, kus kuninga ſurmamiſe järele lauſa mäſs lahti läks, milleſt Pariſi walitſus mitu aastat jagu ei ſaanud; 1791. a. walitſus-wiiſi sõpru leidus ka rohkesti, ja girondiſtide armuta tagakiuſamine oli nimelt Lõuna-Prantſuſemaal rahwa meeled mäſſuwooluſt ära wõõrutanud. Mida kaugemale riigikorra muutmiſe aſi läks, seda ſuuremaks kaswas ſelle wastaste arw. Kui wäga laialt ja kangesti konwenti wihati, näitab iſeäranis ſelgesti tigeda Marati kuri ots. Keegi Normandimaa neiu Charlotte Corday (l. ſharlot kordää), kes Marati kurjuſe kohta nii palju kurtmiſt oli kuulnud, arwas ſellega iſamaale tulu toowat, et põueoda hirmumehe rinda piſtis. Neiu iſe tapeti muidugi ka ära.

Kuid oma ägeda tublidusega, armuheitmata waljusega ja kõige wõimu kokkuwõtmisega, suutis konwent ometi walitsewat seisukohta kinni hoida ja kõige wastupaneku maha suruda. Igale poole saadeti mässuliste wastu sõjawäehulgad ja need talitasiwad üsna metsalisel moel. Lyon (l. liong), Prantsusemaa suurem linn Pariisi järele, oli ka konwendile wastu hakanud. Sääl aeti siis nüüd inimesed hulgana kokku ja lasti kõik ühekorraga maha; kes weel elama jäiwad, pisteti mõõgaga läbi. Nantesse linnas laskis konwendi wolinik Carrier (l. karjee) laewu ehitada, millel liikuwad põrandad oliwad; need aeti inimesi täis ja siis wiidi laewad Loire (l. loare) jõe keskele, kus põrandad alt ära tõmmati, inimesed aga jõkke lasti; kes weel wälja ujuda püüdis, sellel raiuti mõõgaga käed katki. Niisugused oliwad mässuloos kuulsad „uputamise pidud." Sarnaselt talitati mujalgi. Nii suruti kõik mässud wiimati maha, ehk küll konwendil otse selsamal ajal riigipiiridel pea terwe Europa wastu sõdimisega tegemist oli.

Kuna konwent oma wabaduse-mõtte teoks tegemiseks rahwast kõige koledamal kombel maha tappa laskis, toimetas ta ühtlasi kange hoolega kõige wana olu kaotamise kallal. Kõik kuningawalitsust meelde tuletawad mälestusemärgid häwitati täitsa ära; kuningasugu matuse-paigad St. Denis lõhuti ja kuningate surnukehad põletati kustutamata lubja päälekallamisega ära. Ka senine ajaarwamine ei kõlwanud enam, waid wabariigi wäljakuulutamise päewast saadik (22. sept. 1792) hakati üsna uut aega arwama; kuude nimedgi seati nüüd aasta-aegade järele, nii oli näituseks puuwilja walmimise aja nimi „fruktitor" (wiljakas), talwekuu oli „brumaire" jne., niisama jagati nädalad uuesti 10 päewasse (seda hüüti siis dekade); neid oli igas kuus kolm, kuna need wiis päewa, mis nii aastast üle jäiwad ja mida rahwuslisteks pidupäewadeks tarwitati, „sansculottideks" nimetati. See seadlus oli juba esimene samm ristiusu ärakaotamiseks, sest sedagi peeti wanade olude asjata jätiseks. Iseäranis agarad oliwad Pariisi kogukonna juhtiwad mehed Hèbert ja Choumette (l. shumet) seda asja ajama ja sundisiwad isegi konwenti oma nõuusse heitma. Ühel öösel tungisiwad nad Pariisi piiskopi juurde, kes hirmusunnil oma usu ära salgas; ta ilmus konwendi ette ja teatas sääl, ta olewat aru saanud, et ristiusk ekfitus on. Seniste usukommete asemele seati nüüd kõikuguse halbid ja inetud pidustused. Inimese mõistus (aru), wabadus, woorus ja isamaa oliwad nüüd auustawad asjad, millele siis ka senised kirikud pühendati. Iseäranis suuremoeline pidu peeti Pariisi wanas, auulises Notre-Dame (Neitsi Maria) kirikus, kus keegi näitlejanna „mõistuse jumalanna" nähtawa kujuna ilmus. Kiriku keskele oli kõrge mägi ehitatud, mille tipule walges riides olew jumalanna kõrwal olewast wäikesest templist i lmus; suur hulk muid tüdrukuid astusiwad ette temale auu awaldama, kuna rahwahulk mõistuse ülistamiseks sepitsetud laulusid laulis. Niisamasuguseid pidusid

peeti ka mitmel pool maakondadesgi; nendest jutustati palju wooruseſt, isamaalsuseſt ja wabaduseſt, mis nüüd seniſe usu aset pidiwad täitma.

1794 a. algupoolel oli märatsemine oma kõrgemale tipule tõusnud; toore rahwahulga piirita kirglised tulud, mida harimatad omakasu otsijad juhatajad weel tagant kihutasiwad, walitsesiwad siis Prantsusemaad; häwitamisehullustus ei ole küll kusagil ega kunagi nii suur olnud, kui nüüd siin sündis, sest kõik häwitati ära, mis wähegi wana aega meelde tuletas; enne 1789 a. olnud aega peeti ainult nagu halwaks unenäoks, mida wõimalikult ruttu ära unustada püüti. Ei salitud enam endiseid uulitsa nimesidgi, waid ka need anti uued. Et Lyoni linn konwendile wastu oli pannud, kaotati see nimigi ära ja asemele sai „ville affranchie“ (wabastatud linn). Ka inimesedgi wõtsiwad enestele uued nimed, mis kudagi wabaduseasja meelde tuletasiwad, ja sarnased anti ka lastele: Gracchus, Brutus ja Franklin oliwad nüüd harilikud nimed, aga iseäranis soowiti Marati ja Robespierre oma. Ja arwatud wabaduse mõjul waimustatud rahwas pidustas istutatud „wabaduse-puude“ ümber, wabaduselaulu (marseljeeset) lauldes ja mässutantsu tantsides, Marati rinnakuju kumardades, ehk halpides ja weidrates piduron-gides käies ristiusku ja selle kombeid naerdes ning pilgates. Mässuwool oli rahwa meeled sel möödul oma wõimu alla wõtnud, et see üsna nagu usutunnistuseks muutus, mille kõrwal enam midagi muud ei wõinud olla; ainult niisugune inimene, kes muud ei tundnud ega muu pääle ei möelnud kui mässuliikumist, oli õige isamaa sõber, tõsine „sansculott.“ Muidugi taheti ka kaswawat rahwapõlwe selles sihis õpetada; kõige õpetusega püüti ainult mässuliikumist kõrgeks kiita ning endise kuningawalitsuse wastu wiha äratada; selle kohaselt walmistati õperaamatud ja seati palwed kokku. Konwendi nõudmise järele pidiwad kõik rahwaliikmed tarwilist õpetust saama; selle jaoks kästi igasse kogukonda koolisid asutada, kus õpetus maksuta pidi olema. Täisealised inimesed jälle pidiwad klubedes käies oma politikalist teadmist täiendama ja sellega ühiskonnalist kaswatust jätkama.

Niisugune meeletu talitus ei wõinud ometi kaua kesta. „Meie sureme sel ajal, mil rahwas oma aru on kaotanud, aga te surete siis, kui see jälle aru kätte saab,“ ütles üks girondistlane oma hukkamõistjatele jakobinlastele. Ja nii sündisgi. Mässuwool oli nagu mõni ahne metsloom kõiki, mis kudagi selle wastu seisis, oma kurku neelanud, kuid lõpuks neelas ta ka oma ägedamad sõbrad, jakobinid, ära. Sest peagi tekkisiwad tülid konwendis olewate mõjumeeste wahel; Robespierre tahtis terwe mässuliikumise pärandust omale saada ja kõike wõimu ükſi enda kätte kiskuda. Temale ei meeldinud õieti kunagi kõige kangemate märatsejate tegewus, kes awalikult Jumala salgamist jutlustasiwad ja kelle tugi Pariisi linnawalitsus oli, sest tema oli Rousseau õpetuse ustaw jünger ning uskus Jumalat „kes õigetele tasub ja kuriteguſid karistab“; „kui Jumalat ei oleks, siis peaks ta wäljamõeldama“, ütles ta korra oma kõnes.

Ta ühendas end sellepärast siis parajameelsematega, kelle hulgas Danton suurem mõjumees oli. Nüüd tõesteti Heberti ning ta erakondlaste wastu kaebtus, et nad oma märatsusega muid Europa rahwaid prantslaste wastu wihale äratawat ja sellega wabariiki hädaohusse saatwat. Need mehed anti siis mässutribunali kätte, ja 24. märtsil 1794 langesiwad nendest 21 guillotine all. Oli see sündinud, siis näitas Robespierre jalapäält teist nägu; ta pööras end Dantoni wastu, kelle pääle ta selle suure mõju pärast kade oli. Kuna temale nüüd wiimase toetust enam tarwis ei olnud, tõsteti Dantoni ja ta sõprade wastu kaebtus, et nemad isamaa waenlaste wastu liig pehmed olewat, ja see asjalugu olewat wabariigile kardetaw. Robespierre pilli järele tantsisgi konwent. 5. aprillil hukati Danton, Desmoulins ja mitmed muud tapakirwe all.

„Robespierre tuleb pea mulle järele," hüüdis Danton surma minnes. Ja tõesti läksgi asi nii. Küll katsus Robespierre, kuna ta nüüd oma wõistlejast lahti oli, sellega oma wõimu alal hoida, et weel suuremal mõõdul kui enne, kõiki maha tappa laskis, keda aga wähegi oma wastaseks arwas olewat. Kõik Pariisi 28 wangikoda oliwad puupüsti inimesi täis (nendes arwati ühtekokku 11,000 inimest kinni olewat) ja iga päew tapeti mitmed kümned ära; ühel päewal wiidi koguni 300 inimest guillotine alla. Et kohtumõistmine wõimalikult ruttu käiks, ei nõutud nüüd enam tunnistajaidgi, sest „kohtuniku südametunnistust walgustab isamaa armastus," seletas Robespierre konwendis. Tema mõte oli, kõiki oma wastaseid täiesti maha tappa lasta, et siis üksi walitsema hakata. Kuid mees ei märganud, et ta tapateod temale jälle ikka uusi waenlasi äratasiwad. Keegi ei wõinud enam oma elu eest julge olla, hirm wõttis kõikide üle wõimust, ja see andis wiimati konwendi liikmetele julgust, kardetawa wõimumehe wastu wälja astuda. III-da aasta thermidorikuu 8. päewal (26. juulil 1794. a.) pidas Robespierre jälle konwendis ähwardawa kõne, milles umbkaudu salalepingust kõneles ja konwendis puhastamist tarwis ütles olewat jne. See ajas ta wastaseid meeleheitlisele wõitlusele. Konwendis tõsteti Robespierre ja ta sõprade wastu omawoli tarwitamise pärast kaebtus. Robespierre weeti wangi, kuulati moepärast mässutribunali ees üle ja saadeti siis teisel päewal guillotine alla. Järgmistel päewadel hukati weel üle 70 inimest, nende hulgas Robespierre ustaw abimees St. Just, rahwa-kaardiwäe kole juhataja Henriot ja tige kingsepp Simon, kelle hoolde LudwigXVI. noor poeg kaswatada oli antud [1]).

Robespierre kukutus sai mässoloo-käigus pöördeks. Siit saadik oli see ikka hullemaks ja kurjemaks läinud, nüüd aga hakkas ta alanema ja parajamaks

1) See õnnetu kuningalaps kannatas weel kurwemat saatust kui ta wanemad, keda surmaga piinast päästeti, teda aga waewas metsik Simon pikkamööda surmasaagiks. Jhu ja hinge poolt murtud suri ta 1795. a. Tõlk. täh.

muutuma. Prantsuse rahwale oli jakobinide weriseſt walitsuseſt juba küllalt saanud, ja terwe maa tõmbas kergemini hinge, kui nende hirmsa ikke alt wabaks pääsis. Peagi lõpetati nüüd hulga wiisil tapmised ära ja guillotine koristati kõrwale; paljud jakobinide klubed pandi üsna kinni ja Pariisi uulitsatel liikus nüüd jõukamaſt kodanikkude-kihiſt pärit olew „kuldne noorus," kes piigimehi ja punamütsi-kandjaid enam üleanetuſt teha ei laſknud. Mõningad hirmuwalitsuse poolehoidjad saadeti riigiſt wälja. Olud kujuneſiwad üleüldse rahuliſemaks ja meeled leplikumaks; konwendisſegi kutsuti enne säält ära aetud ehk põgenenud liikmed tagaſi. — Muutunud meeleolu kohta ei sündinud nüüd ka enam 1793. a. walmistatud põhjusseadus (mis seni kinniſes kastis oli seisnud); see jäetigi siis nüüd kõrwale ja seati jälle uus, mis 1794. a. maksma pandi. Selle järele anti walitsew wõim wiie direktori kätte, seadusandew wõim aga kahele nõukogule, mida üht „wanade," teiſt „wiiesaja koguks" hüüti; nendesse walis rahwas liikmeid, aga mitte ühe korraga, waid iga aasta kolmandik, seſt selle määrusega taheti takistada, et wastamõju liig äkki wõimule ei saaks. Kuningameelseid oli juba palju Pariisisegi ilmunud ja need lootsiwad peagi wõimu jälle oma kätte saawat, eeltähendatud määruse mõjul jäi aga walitsus weelgi wabariiklaste kätte. — Uue põhjusseaduse walmistamisega lõpetas rahwuſekonwent oma töö ja lahkus kooſt, uutele walitawatele kogudele maad andes.

Ehk küll uus walitsuſekord palju kindlama-kujuline oli, kui 1793. a tehtud, oli seegi ometi liig nõrk selleks, et Prantsusemaa täitsa segadusesse sattunud oludesse korralduſt tuua oleks suutnud. Rahwas ei olnud omawalitsusega harjunud, ega tahtnud ka selle uue walitsuse sõna kuulda, mille tõttu segased olud edaſi kestsiwad. Prantsusemaale oli nüüd kindlat ja kõwa walitsuſt waja, mida aga ainult sel kombel wõis saada, et wõim ühe mehe kätte jäetaks. Ja Prantsuse rahwas oligi walmis, oma riigliſt wabaduſt jälle ohwerdama, kui ta selle asemel aga kindla korra ja julge oleku saaks.

III.

Mässu-ajad sõjad. — Napoleon Bonaparte.

Prantslased lähewad ka teistele rahwastele wabadusi nõutama. — Sõjakuulutus. — Konwendi aegne sõjakäik. — Belgia ja Hollandi wõitmine.— Napoleon Bonaparte. — Itaalia sõjakäik. — Bonaparte Egiptuses. — Prantsusemaale tagasitulek. — Uus riigipööre. — Bonaparte esimene konsul. — Napoleoni ainuwalitsus. — Waimulikud ja õpeasutused. — Napoleoni koja-elu. — Tema suured waimlised omadused. — Wõimuhimu. — Teise lepingu-ühisuse sõda. — Kolmas lepingu-ühisus. — Austria wõim murtakse, Austerlitzi lahing. — Preisimaa kukutamine, Tilsiti rahu. — Napoleoni wõim kõrgemal tipul. — Tema omawoli kaswab. — Rahwaste juures tekkib wastupanek. — Sõjakäik Wenemaale; Borodino, Moskwa ja Beresina. — Wabadusewõitlused, Leipzigi lahing. — Napoleon lahkub troonilt. — Tema tähtsus.

Prantsuse suure mässu (rewolutsion, riigipööre) liikumine ei jäänud üksi Prantsuse piiridesse peatama, waid ta mõju ulatas pea üle terwe Euroopa. Sest nii pea, kui Prantsuse rahwas omale nii kangesti igatsetud wabaduse ja sarnaduse kätte oli saanud, arwas ta oma kohuseks, neid ka muudele rahwastele nõutada. Rahwuse konwent kuulutas siis, et ta kõigile rahwastele abi annab, kes end sunniwalitsuse rõhumise alt wabastada tahawad ; tema sõjapäälikud ütlesiwad igalepoole, kuhu ilmusiwad, wabaduse ja inimeste-õiguste lippu kandwat. — Mässu-aja sõdadel oli siis algusel aateline tähtsus.

Asjalugu õieti aimates, oliwad Euroopa walitsejad mässuliikumise-käiku juba algusest pääle kahtlase silmaga waadelnud, ja pea märkasiwad nad, et Pariisi sündmused nende seisukohta alt õõnestama kippusiwad; Ludwig XVI. õnnetu saatus kuulutas kõigile walitsejatele halba. Nii siis sündis, et needsamad walitsejad, kes seni rahwaste tuluks oliwad töötanud, nüüd kõik wabameelsed aated kõrwale heitsiwad ja kõigile uuendustele koguni wastu seisma asusiwad. Prantsusemaalt ärapõgenenud adelimehed kihutasiwad neid Prantsuse mässuliikumise wastu sõjawäega wälja astuma. Kuid enne weel, kui teised riigid sõda alustada olekssiwad saanud, tuli nendele Prantsuse poolt

sõjakuulutus, kuna konwendis seekord enamuses olew girondistide erakond, kelle seast Ludwig XVI. ka ministrid oli wõtnud, kuningat sundis, Preisi- ja Austriale sõda kuulutama. Järgmisel aastal hakkasiwad Prantsuse waenlasteks Hollandi- ja Inglisemaa, kelle pääminister William Pitt noorem nüüd selle hiigla-wõitluse juhtijaks asus, mis Prantsusemaa wastu oli alanud ja pea ühtelugu üle kahekümne aasta kestis.

Sõja alguse saiwad Prantsuse sõjawäe-hulgad, kes siis weel wana moodi korraldatud oliwad, mõnda korda lüüa. Waenulised wäed tungisiwad põhjapoolt Prantsusemaale; juba hoobeldi kange karistusega, mida Parisile ähwardati, kui see meelt ei paranda. Aga otse see waenlaste ähwardus ajas Prantsuse rahwa ja ta sõjawäe üliwägewasse waimustusesse waenlast eemale tõrjuma. Juba Valmy wõitlus (20. sept. 1792. a.), kus suur waenlaste wägi asjata suurtüki-laskmise järele kehwa kindluse alt tagasi pööras, saatis sõjakäigule täielise pöörde. Weel selsamal aastal tungiti waenulised wäed üle piiride tagasi ning siis algas prantslaste wõitmise-aeg. Dumouriez (l. dümürjne), girontistide erakonna kindral, wõitis kohe ka Belgiamaa ära. Sõjategewusesgi ilmus wäga tuntawalt hirmuwalitsuse aegne ülikange kõigi wõimude pingulekiskumine. Carnot (l. karnoo), kes konwendi üleüldise hää-korratoime-konnas sõja-asjade juhataja oli, kutsus kõik sõjakõlbulised mehed sõjariistade alla, sest „isamaa olewat hädaohus," nagu konwent kuulutas. Kodu jäänud wanakesed tagusiwad sõjariistu, naesed ja lapsed walmistasiwad haawasidemeid. Carnot seletas, et Prantsusemaa nagu ümberpiiratud linn olewat, mida kõik elanikud kõigest jõust kaitsma ja selleks kõik ohwerdama pidawat, isiklikkudest tuludest hoolimata. Sel wiisil saadi tõesti määratud sõjawäe-hulgad kokku.— See asjalugu,et kõik eesõigused kaotatud oliwad, nii et iga wapper ja osaw sõjamees oma mehisuse mõjul auu pooleşt tõusta wõis, kihutas muidugi kõiki kangesti tago, igapidi oma tublidust ja waprust awaldama; teiselt poolt jälle oli hirm sundijaks, sest kes sõjalane kartust ehk lohakust awaldas, see wõeti kohtu alla ja mõisteti surma. Niiwiisi surmati pääle muude kindralid Custine (l. küstiin) ja Beauharnais (l. boo-arnää). Hirmuwalitsuse talitusewiis ulatas ka sõjawäesse. — Teiselt poolt jälle hõlbustas prantslaste wõitu suurelt nende wastaste riikide omawaheliseid hõõrumisi, siis naabririikide nõrkus, rahwaste rahulolematus oma walitsuste wastu ning mitmed ühiselulised halbtused; nii wõttis rahwas mõnes kohas wõitjaid otse rõõmuga wastu, kuna neid wabadust ligi tooma arwati. Neis sõdades ei seisnudgi rahwas rahwa wastu, waid rahwad walitsejate wastu.

1794. ja 1795. a. wõtsiwad konwendi kindralid Jourdan (l shurdang) ja Pichegru (l. pishgrüü) Belgiamaa uuesti ära, mis esimese wõitmise järele jälle kaotatud oli, siis ka Hollandimaa, mille riigikorra nüüd konwent niisamasuguseks seadis kui Prantsusemaal oli; uus nimigi anti maale, Batawia.

Muidugi jäi aga uus riik Prantsuse mõjualuseks. Tuluks oli Prantsusemaale ka sel ajal sündiw Poolamaa jagamine, mis Preisile ja Austriale tegewust andis; Preisimaa lahkusgi sellel mõjul 1795. a. Prantsuse wastaseşt lepingu-ühisuseşt ja tegi Baselis rahu. Kuid alles konwendi walitsuse lõppemise järele algas Prantsusemaale päris suuruse ja kuulsuse aeg. See sõjaline wägewus ning need lugematad wõidud, mida Prantsusemaa paarikümne aasta jooksul sai, on Napoleon Bonaparte nimega ühenduses, kes nüüd „mässu-aja pärijaks" ilmus, nagu temast öeldi.

Napoleon I. raudkrooniga.

Rahututel mässulistel aegadel wõib osaw, südi ja tubli mees hõlpsamini tähtsaks tõusta, kui korralikkudes oludes. Niiwiisi kerkis Inglise mässu ajal tähtsuseta wäikekoha omanik Oliwer Cromwell Inglisemaa walitsejaks; kehwa Korsika mõisniku poeg Napoleon tõusis nüüd Prantsusemaa, koguni terwe Europa isandaks. Cromwell oli äge usumees, kes oma tegewusega Jumala tahtmist täitma arwas, Napoleonil aga ei olnud küll midagi aatelist mõju tegude juhtijaks. Tema ei hoidnud põhjusmõttelikult kellegi erakonna poole, waid hakkas konwendi teenistusesse ükşi sellepärast, et sel teel endale suuremaid tulusid kätte saada wõis; tema tegewuse tagaajajaks wõimuks oliwad ainult omakasu- nõue ning auu- ja kuulsuse-himu; tema arwamise järele oli terwe ühiseluline olu ainult wõistluse-wäli, kus wõit wõimukama päralt on, ja juba nooreşt ajast saadik arwas Napoleon end selle wõimuka seisukoha jaoks määratud olewat. Seşt juba Brienne sõjakoolis olles awaldas ta niisuguşt kõrki olekut, mille pärast kooliwennad teda õieti ei sallinud. Õppimise lõpetuse järele sai ta konwendi sõjawäes leitnandiks, aga juba 1796 a. tõsteti ta, alles 27 aastane, kindraliks, ning pandi Italias olewa sõjawäe juhatajaks, kes sääl Austria wastu sõdis.

Kui noor wäeülem nimetatud sõjawäe oma juhatuse alla wõttis, oli see wäga halwas seisukorras, aga Bonaparte tõi kohe paranduşt; ta nõutas meestele paremad riided, seadis moona-muretsemise paremale korrale ja oskas pää-

legi sõjameestes iseeneseusaldust äratada, peagi julgustas ta neid ka võitudega, sõjasaagiga ja auuga. Tema üliteraw film märkas juba waenlase seisukohta nähes, kuda sellele kergemini kallale saab; suur waprus, kindel meel ja piirita iseeneseusaldus, mida ta ikka oma tegudes awaldas, ilmus täiesti juba ta esimesel sõjakäigul, mis kohe ühtepuhkuseks võidukäiguks kujunes. Oli ta mõnes lahingus Austria ja sellega ühenduses olewa Sardinia riigi wäed ära võitnud, sundis ta Sardinia kuningat rahu tegema; selle järel wiis ta oma wäehulgad idapoole Lombardia wiljakale lagendikule, võitis äkilisel pääletungimisel Lodi silla, ning hakkas selle järele kõwa Mantua kindlust piirama. Kui Austria poolt piiratawale linnale abi taheti tuua, võitis ta need wäed üksteise järele mitmel puhul. Nendest võitlustest on iseäranis tähtjas lahing Riwoli juures, kus Bonapartele otse võitluse kestwusel teatus toodi, et uus waenlaste hulk tema seljataga olla ilmunud. Sõjamehed kohkusiwad, aga kindral kuulutas kindlal sõnal: „Nüüd on nad meie käes!“ Ja nii sündisgi. Sest kuna ta oma eesolewa waenlase wäe sootuks maha lõi, pidi tagaselja tulnud wägi end wangi andma. Mantua kindlus oma rohke kaitsewäega langes ka wiimati, ja selle järele asus Bonaparte juba üle Alpide otse Austria päälinna poole minema. Aga siis hakkas juba Austrial hirm ja keiser Franz II. (1792—1835) tegi 1797 a. Campoformios rahu, milles Põhja-Italia ja Belgiamaa Prantsuse riigile anti. Põhja-Italia tehti nüüd Prantsuse eeskuju järele n. n. Cisalpi wabariigiks. Belgiamaa oli juba kohe selle wõitmise järele Prantsusemaa külge wõetud[1]).

Italia sõjas saadud kuulsusega ei jäänud aga Bonaparte kaugeltgi rahule, waid ta tahtis weel suurepäralisema ettewõttega oma aja rahwa tähelepanemist äratada. „Suured nimed sünniwad Idamaal,“ ütles ta, ja sinna soowis temagi saada. Bonaparte meeles seisiwad alati päratud suured, wägewad, peatselt unistuse sarnased plaanid, mida ta oma suure waimu-wõimu ja otsatu õnne abil töeks teha lootis. Aleksander Suure sõjakäigud seisiwad wiirastusena tema silmis, kui tema direktoriumile ette pani, Egiptusesse sõjakäigule minna; see maa oli waja ära wõita ja säält siis edasi Indiasse tungida, kus Inglise wõimu häwitatama pidi, mis siis ka Inglise riigile otsa tooks. Direktorium heitis wiimaks nõuusse — muist küll sellepärast, et niisugune wägew mees kodumaal kardetawaks kippus saama. 1798 a. purjetas siis Bonaparte laewastikuga üle Wahemere, pääsis õnnelikult waritsewatest inglastest mööda, astus Aleksandrias maale, wiis siis jalapäält oma wäehulgad sisemaale ja wõitis sääl kuulsas lahingus „piramiidide juures“ egiptlaste

1) Italias talitades tegi Bonaparte nagu mööda minnes ka Wenetsia wanadusest wäetile wabariigile otsa. Wenetsiamaad ei wõtnud Bonaparte mitte omale tüliks kala, waid lükkas selle Lombardia eest Austriale tasuks. — Senine Genua wabariik muudeti ja nimetati nüüd Liguria riigiks ümber. Tõlk. täh.

wäehulgad, kes seda imelist meest hirmuga „tule-sultaniks" hüüdsiwad. Enne wõitluse algust waimustas ta oma sõjamehi sellega, et nendele piramiidide pääle näidates kõneles: „Sõjalased, säält ülewalt waatawad 40 aastasada teie pääle". Selle wõidu mõjul sattus terwe Egiptus Bonaparte wõimu alla. Aga suur löök tuli temale sellega, et otse selsamal ajal Inglise laewastik, admirali Nelsoni juhatusel, Prantsuse laewastiku Abukiri juures ära wõitis ja sootuks häwitas (1. aug. 1798). Kuna seeläbi inglased Prantsuse wäe ühenduse kodumaaga katkestasiwad, jäiwad prantslased sinna mere taha nagu piiratud olekusse. Kuid selleşt hoolimata jätkas Bonaparte oma wõidukäiku, tungis isegi Egiptusest edasi Palestinasse, kus nusi hiiglawõitusid sai ja peaaegu Jerusalemagi ära wõitnud oleks.

Admiral Nelson.

Kuid juba ootas teda Europas tähtsam tegewus. Prantsusemaa seisukord oli waheajal õige hädaohtlikuks läinud, sest Prantsuse wastu oli uus lepingu-ühisus kujunenud ja sõda alanud, mis sellele wäga kardetawaks kippus saama; nimelt Põhja-Italias wõitsiwad Austria-Wene sõjawäed (suure Suworowi juhatusel) prantslasi mitu korda, tõrjusiwad nad Italiast pea üsna wälja ja häwitasiwad nende asutatud uued riigid ära. Juba näis Prantsusemaa wõidetud olewat, kui sinna äkki 1799 a. sügisel jälle Bonaparte tagasi ilmus, kes oma õnne pääle lootes paari wäikese laewaga Egiptusest kodumaale oli purjetanud ja õnnelikult inglaste waritsemisest pääsnud. Tema oli Idamaal juhtumisekaupa ühe ajalehe kätte saanud ja säält Prantsusemaa olude ja hädaohtliku seisukorra kohta teateid leidnud. Nüüd arwas ta õige aja käes olewat, mil oma wõimuhimulisi püüdeid täide saata wõiks.

Ja asjaolud oliwad tõesti selleks wäga peri. Direktoriumi walitsus ei olnud õieti kunagi õiget lugupidamist leidnud; selle nõrkus ja kõikuw olek oli alguseşt pääle tuntaw, ning nii wõidi iga aasta selle liikmete wastu wägiwalda tarwitada, s. o. direktorisi sõjameeste abil wangi wõtta. Wiimsete poolitiliste äparduste mõjul oli aga direktorium oma usalduse üsna kaotanud. Prantsuse poolt Italiasse asutatud riigid (pääle Cisalpi ja Liguria oli sinna ka Rooma wabariik seatud ja Neapoli kuningriigist Parthe-

nopia wabariik tehtud) oliwad häwitatud ja suured waenlaste hulgad seisiwad Prantsuse piiridel. Maa sisemine olek oli pea niisama halb kui konwendi walitsuse lõpul; iseäranis raha-asjad oliwad raisus. Oli siis arusaadaw küll, et Bonaparte Pariisi ilmumisel kohe kõikide silmad tema poole pööraswad. Ainult Bonaparte wõiks Prantsusemaad päästa, oli üleüldine arwamine, ja sellepärast tahtsiwad kõik erakonnad teda oma poole saada. Kuid kunge mees ei andnud end ühegi erakonna juhi alla, waid tahtis kõiki eneše poole tõmmata ja neid walitseda. Prantsuse sellekordsetes oludes wõis see ka wõrdluslikult hõlpsasti sündida, sest igalpool igatseti kangesti kindlat walitsust ja olude korraldajat, ja selle saamise eest oli rahwas walmis ka oma riigilist wabadustgi ohwerdama.

Kui siis Bonaparte mõningaid mõju-mehi, nagu Talleyrand'i, Fouché (l. fushee) ja Sieyes'e, oma nõusse oli saanud, tehti ühine plaan seniše walitsuse kaotamiseks. VIII. aasta 18. brumaire-kuu päewal (9. now. 1799) otsustati äkki mõlemates saadikutekogudes (salalepingus olewate liikmete ettepanekul), Pariisi ligiolewasse St. Cloudi (l. kluu) linnakesesse asuda, sest walitsuse wastu olewat salanõuu haudumas; ühtlasi anti kõigi Pariisis olewate sõjawägede juhatus Bonaparte kätte; direktorium lagunes koost ära, kuna kaks liiget, Sieyes ja Roger-Ducos (l. roshee-dükoo), kes Bonaparte nõuulised oliwad, ise ametist lahkusiwad ja teised kolm wangi wõeti. Sellega oli senine walitsus kukutatud. Järgmisel päewal ilmus wägew sõjalane esiti „wanade" nõukogusse, kus koosolejaid süüdistamisega ja ähwardamisega kartma ajas, kuna pääle muu sõitles: „Teadke, et minu kaasas õnne- ja sõjajumal käib!" Wastupanekut ei ilmunud sääl sugugi. Aga kui ta siis säält „wiiesaja nõukogu" koosolekule läks, oli temal raskem ülesanne ees. Saadikud saiwad kurjaks, ja rääkisiwad waljusti wastu; karjuti läbisegi: „Mida see wees tahab?" Mis õigusega ta siia tuleb?" „Diktator maha!" Asjalugu oli kardetaw. Bonaparte isegi kaotas julguse, ja sõjamehed kandsiwad teda kahwatanult wälja. Sääl aga astus ta wend Lucian, kes siis „wiiesaja nõukogu" esimees oli, temale appi, kuna sõjameestele kõneles, et saadikute seas salk salanõuulisi Bonapart'et tappa tahtwat. Sõjamehed tõttasiwad siis kohe oma kallist kindrali kaitsma, tungisiwad nõukogu majasse ja ajasiwad rahwasaadikud säält ukseşt ja akendest wälja põgenema. Sellega lõppes direktoriumi walitsus nelja aastase kestwuse järele (1795—1799).

Wähemata wastupanekuta wõis Bonaparte nüüd uue riigikorra maksma panna, mille esialgul Sieyes oli walmistanud, kuid ta oli selle põhjalikult ümber muutnud. See oli wäljaspidi küll wabariikline, aga selle waim oli ainuwalitsuseline, sest selle järele anti riigi ülem wõim esimesese konsuli kätte, kelleks muidugi Bonaparte sai. Nimepidi seati küll tema kõrwale weel kaks teist konsuli, kuid need oliwad ainult esimese konsuli nõuuandjad. Küll oli rahwale walimisõigus alles jäetud, kuid see tehti õige keeruliseks. Kõik täisealised (üle 21 aasta) elanikud, keda siis Prantsusemaal umbes 6 milj. oli, walisiwad esiti oma hulgast iga kümne kohta ühe, need 600,000 kümnikku walisiwad jälle oma seast küm-

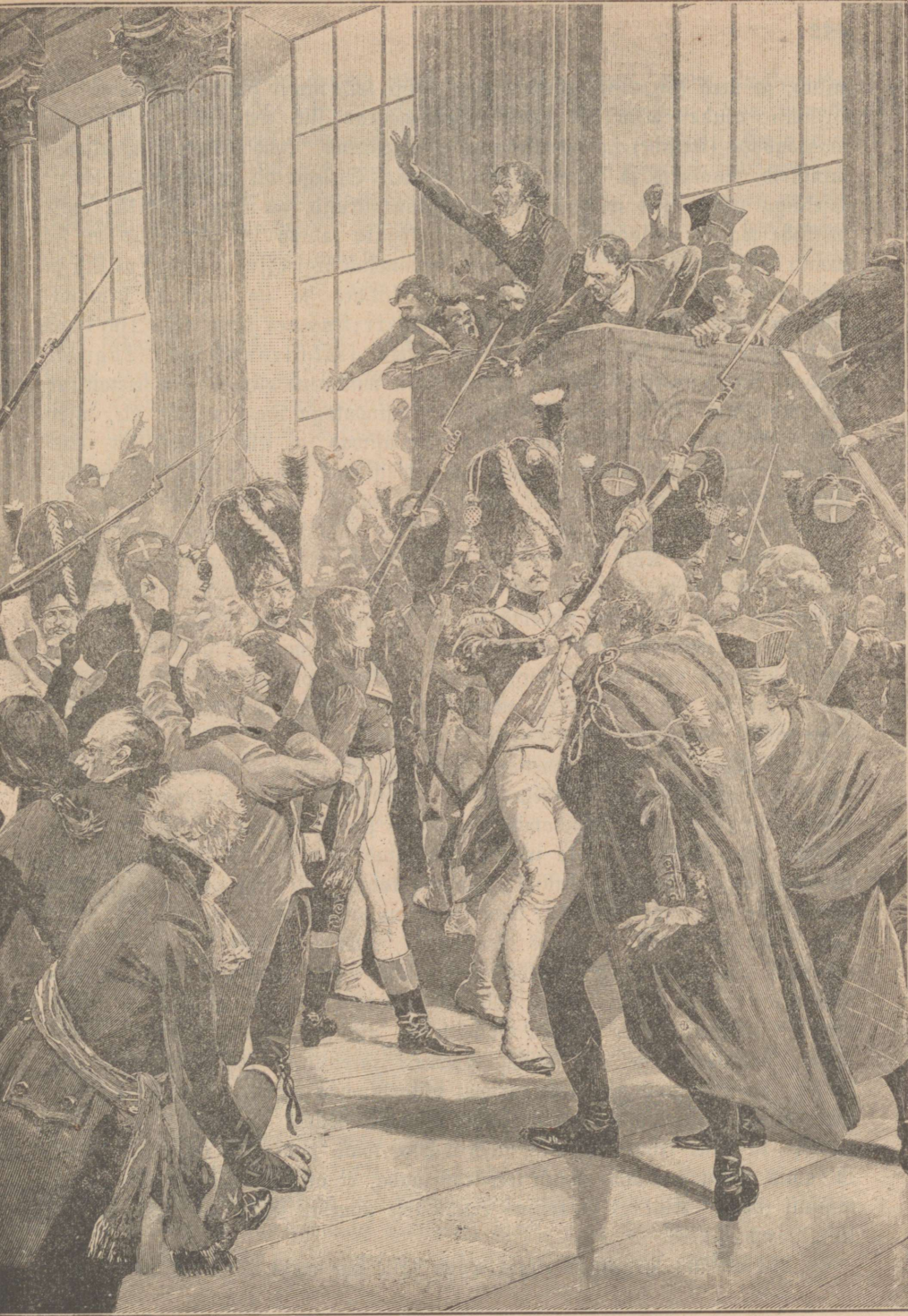

Napoleon Bonaparte ajab „wiiesaja nõukogu“ laiali.

nikud, ja need (60, 000) selsamal moel 6000, kelle nimed siis rahwuse-nimekirja kirjutati; nendest mitmedest nimekirjadest määras siis walitsus kogukondade, maakondade (kreisside) ja departementide ametnikud, kuna rahwuse-nimekirjast ministrid, senatorid ja rahwasaadikud wõeti. Sellega oli rahwa mõju walitsusekäigu päale õieti wähene, sest et ta ametnikkusid ega oma asemikka mitte otsekohe walida ei saanud. Ka saadikutekogude talitus oli nii seatud, et see ainult silmakirjaks oli. Sest seaduse-ettepanekud tegi esimene konsul üksi ja pani need siis riiginõukogule, kelle liikmed ta ise määras, arutamiseks ette; siis läksiwad need läbirääkimiseks tribunati kätte, kelle 100 liiget senat walis, mille järele need otsustamiseks seaduseandwasse kogusse saadeti, kus 300 liiget oli, kes senati poolt määratud oliwad; siin seletasiwad ja waidlesiwad kolm tribunadi- ja kolm riiginõukogu liiget asjade üle, mida selle nõunkogu liikmed ainult päält kuulasiwad ja selle järele siis ettepanekuid kas wastu wõtta, wõi tagasi lükata wõisiwad. Senat jälle, kelle esimesed liikmed esimene konsul nimetas, hiljemini lahkuwate liikmete asemele aga ise uued kutsus, pidi otsustama, kas muudes kogudes asjade ajamine seaduse järele oli sündinud. — Kõik see keeruline masinawärk oli nii seatud, et esimene konsul seda üksi wõis käima ehk seisma panna. Selle kõrwal oli täidesaatew wõim üksi tema käes; ta nimetas ministrid ning saadikud muudesse riikidesse, niisama oli temal sõjawäe ülemjuhatus ning wälimise politika ajamise ja sõjakuulutamise ning rahutegemise õigus. Sellega oli esimese konsuli wõim palju suurem kui 1791. a. põhjusseaduse järele kuninga oma. See oligi ainult waheaamm täielise isewalitsuse poole.

Esialgul oli konsuli ametiaeg kümne aasta päale määratud, aga juba 1802 a. nimetati Bonaparte eluaegseks konsuliks ja 1804 kuulutati ta Prantsusemaa keisriks, pärandamise õigusega. Prantsuse rahwas, kelle otsustada ta selle asja jättis, nagu ka juba eelnimetatud walitsuswiisi kinnitamisega oli sündinud (iga rahwaliige andis ettepaneku kohta „jah" ehk „ei" hääle), kiitis seda suure enamusega hääks. Napoleoni ainuwalitsus põhjenes siis täitsa rahwa tahtmise päal; „rahwas olen mina", ütlesgi ta tihti ise, ja seaduseandwale kogule, kes wahel usaldas walitsejale mõne tähenduse teha, köneles ta korra: „Kelle nimel te õieti räägite? Mina olen tõeline ja ainus rahwa asemik." Ometi tahtis ta oma wõimule ka usulise pühaduse pitsarit päale saada, mispärast ta end Püha Peetruse järeltulijal (paawstil) kroonida laskis. Ta ei läinud aga keisri krooni mitte Rooma saama, nagu Karl Suur tuhat aastat waremini, waid ta kutsus paawsti selleks Parisisse; ja ta ei wõtnud ka mitte krooni püha-isa käest wastu, waid pani selle ise omale päha; ta tahtis kiriku õnnistust ainult seepärast saada, et nii rahwa silmis oma auu ja tähtsust tõsta. Kindral ja konsul Bonaparte nimetati nüüd keisrina Napoleon I. nimega.

Nii oli siis Prantsuse riigis wõim jälle ühe mehe kätte läinud; kuid

köik mässu=ajal maksma saanud aated ei sattunud ometi enam unustusesse. Napoleonil oli wiisiks öelda: „Mässuliikumine (rewolutsion) olen mina", sest ta pidas ise=ennast mässuwoolu aadete täidesaatjaks, niihästi Prantsuse=maal kui ka mujal Europas; aga ta tegi seda ainult nii wõrra ja sellel mõõdul, kui tema arwates see tegelikult wõimalik ja tarwilik oli. „Meie oleme mässu=liikumise romani lõpetanud", seletas tema, „nüüd peab ajaloolik kujunemine algama; waja on ainult neid põhjusmõtteid tähele panna, mida tõelise eluga kokku sünnitada wõib." Ja tõesti tegi tema mitmed mässu=ajal ettetoodud aated tegelikus elus kindlaks. Köik rahwaliikmed olid seaduse ees ühewäärilised; suur kodanlik (tsiwiil) seadus, mis tema tegewusel walmistati ja ta nime järele „Code Napoleon" nimetati, oli terwele Prantsuse riigile ühine ja selle kaudu kadusiwad köik wanad maakondade iseäralduseд lõpulikult; köikidel olid nüüd ühesuguseд õiguseд ja kohuseд, sest köik teo=orjuseд, kümnese=makсud ja muud koormatuseд olid kaotatud. (Selle seaduse tublidust tunnistab juba seegi asjaolu, et ta Prantsusemaal tänini maksmas on). Ametisse saamiseks ei andnud kellegile ta sündimine õigust, waid igaüks wõis oma tubliduse najal köige kõrgemasse ametisse tõusta. Seda tunnistawad Napoleoni usaldusmeheд, niihästi walitsemises kui sõjawäes, selgesti küllalt. Eelnimetatud Fouché, kes noorena nurjaläinud preester ja siis jakobinlane olnud, sai Napoleoni ajal ministriks, sõögimaja=pidaja poeg Joachim Murat (l. müraa) kerkis kuningaks. Bernadotte ülenes alamohwitserist niisama troonile; kaks tema tähtsamatest kindralideст Lefebvre (l. lefääwr) ja Augereau (l. oshroo) olid esimene mõldri, teine müürissepa poeg jne. Aga Napoleon isegi oli ju ka kehwa Korsika advokadi poeg. Sellega sai ühiseluliseс wahekorras ühewääriline olek kindlaks; Prantsuse rahwa ühiselu=korraldus kujunes jäädawalt rahwawalitsuseliseks (demokratliseks). Aga rahwa riigilise wabaduse, mis ka mässuliikumise eeskawas oli seisnud, riisus uus walitseja ära. Napoleon ütles, et rahwal wabadust waja ega ta seda wäärtgi ei olewat, waid rahwast peab aga käskima ja walitsema, nagu sõjawäe=hulka. „Et walitseja olla, peab enne sõjamees olema, sest keegi ei oska muidu walitseda, kui saapad ja kannukseд jalas," ütles ta. Ja ta ei sallinud ka kellegi juures iseseiswust. Ta püüdis iga erakonna mehi oma teenistusesse tõmmata ja neid endisi wabariigilisi ja kuningriigilisi mälestusi unustama panna. Aga kes end selleks ei paenutanud, sattusiwad tema walju ja terawa politseiwõimu kätte ja saadeti maalt wälja; nii käis muude seas ka tähtsa kindrali Moreau (l. moroo) ja kuulsa kirjaniku madam Staëli, Neckeri tütre, käsi. Kuningriiklaseд olid esialgul küll lootnud, et Napoleon ainuwalitsuse seadmisel jälle Bourbonisugu walitsema kutsub, nagu kindral Monk Inglisemaal 1660 a. Stuardid oli kutsunud. Aga kui nad oma eksimist märkasiwad, tegiwad nad südametäiega tema wastu salalepingu. Kuid see tuli ilmsiks ja selle juhataja Cadoudal hukati ära; Pichegru jälle, kes ka selles plaanis osaline olnud, suri wangikojas kihwti läbi. Selleсama sala=

lepinguga ühenduses oli ka kuningliku pere liige Enghiene (l. angjäng) hertsog. Napoleon laskis ta wõõras riigis (Badenis) wangi wõtta ja kuningriiklaste kohutuseks surma mõista. Wabariiklasi, kes tema poole ei heitnud, nimetas ta unistajateks (ideologid), ja niisuguseid ei sündinud muidugi tema walitsuse all olewas riigis elama, sest sääl pidiwad kõik asjad ainult tema tahtmise järele käima.

Napoleoni tahtmine ükši panigi terwe riigi walitsusemasina liikuma; kõik ametnikkud nimetas ja seadis walitsus; prefektid departemangudes, alamprefektid maakondades, määrid kogukondades oliwad ainult walitsuse käskude täitjad. Ilmatu suur sõjawägi, mida sunniwiisiline nekrudiwõtmisega (konskriptsion) täisarwuliseks hoidi, ehk weel suurendati, seisis walitseja käsu all; niisama määras ta maksud ükši. Napoleoni ainuwalitsus oli palju wõimukam ja kindlakäiguliseem kui Bourbonide kuningawalitsus olnud, ja korraldus oli selles palju parem, sest kõik käis eeskirjade järele, nagu hästi joonte seatud masinas. Walitseja tegi ennast ka usulise ja kirjanduselise elu keskpunktiks. Ta seadis katoliku usu jälle maksma, sest üleüldine arwamine nõudis seda, aga määramise-wõimu kiriku-asjades ei andnud ta mitte paawstile, waid 1802 a. paawstiga tehtud lepingus (konkordat) tingis ta selle wõim riigiwalitsusele; konkordati najal seadis siis Napoleon preestrite seisukoha üsna riigiwalitsuse wõimu aluseks, millega tema walitsuse toeks ka waimulik ametnikkudekogu tekkis.

Sammuti korraldati ka õpetuse-asi nii, et see terawa ülewalwamise alla jäi. Keiserlik ülikool, kelle juhataja ehk „suur meister" (grand maitre) ükšiwalitseja oli, sai terwes riigis õpetuse juhatuse ja ülewaatuse oma kätte; isegi teaduse-akademia oma mitmete teaduskondadega, oli tema määruste alune, niisama lyceumid (gümnasiumid), mis üsna sõjalise moe järele korraldati. Nendes walitses karwapäälne määratud kord, ning ka õpeplaanid ja õpetusemäär oli kõikides üsna ühesugune. Rahwa-õpetusest ei hoolitud aga suuremat, ka mitte kõrgemastgi õpetusest, sest Napoleoni arwamise järele oliwad koolid ainult riigiametnikkude õpetamise jaoks. Ja kirjandus pidi end riigi nõuete alla alandama ja selle järele kujunema; ajalehed ei wõinud wabalt kirjutada, ja wali tsensur walwas terawalt kõigi kirjanduseloodete üle; ühe sõnaga: terwe elu, nii riigiline kui waimline, oli kindlamini koondatud ja karwapäälsemalt määratud, kui waheşt millalgi on olnud. Napoleon rääkisgi ikka: „Minu ajalehed", „minu kooliõpetajad", „minu piiskopid", niisamuti kui „minu politsei." Waba täienemine oli niisuguses riigis muidugi wõimata.

Juba esimese konsulina olles asus Napoleon (1800 a.) endiste kunningate elupaika Tuileri-palees elama, kus nüüd koja-elu niisama hiilgawaks ja toredaks kujunes, kui see Bourbonide ajal Versailles oli olnud. Napoleoni ümbritses niisama arwurohke mõisnikuseisus kui enne Prantsuse kuningaid, sest tema

arwates oli seeseisus üksi ainuwalitsuselises riigis tarwiline. Kuna aga wana adeliseisus suuremalt jaolt temast eemale jäi, pidi ta eneselе uue looma, ja ta tegigi seda. Konsulina pani ta juba sellele oma „auulegioni" asutamisega aluse, keisriks saades tõstis ta ühte-alati oma kindraliси ja muid armuosaliси, kõigepäält muidugi oma sugulasi, marshallideks, krahwideks, hertsogideks, printsideks, ja wiimati mõned kuningateksgi, kes siis kiilgawates ülikondades, auumärkidega üle külwatud, keisri ligiduses liikusiwad, ta auupaistust ülendamas. Aga niisuguseid peenikesi kombeid ja wiisakat olekut, mis Ludwig XIV. kojas walitsenud, ei leitud Napoleoni kojas ometi mitte, sest siin pidi kõik, nagu trummipõrina all kiir-marssimises, sõjawäelise korra järele käima. Keiser ise käis kõrgete ametnikkude ja kindralidega, isegi koja-naesterahwastega, haawawalt ja koguni kurjalt ümber, sest ta tahtis kõiki teisi eneseст õieti kaugele hoida, et sellega oma wägewust näidata. Ise tahtis ta ikka ja alati tähelepandaw olla, ja ainult neid inimesi pidas ta mõistlikuks, kes tema kõnet hoolsasti kuulasiwad; kõik pidiwad ainult temast kõnelema ja tema üksi tahtis kõigi tööde juhtija olla. Juba 1765. a. Italia sõjakäigule minnes ütles ta ühele ajalehe toimetajale: „Kui Teie meie wõitudest kirjutate, siis rääkige ikka aga minust, ainult minust — kas mõistate!" Tema tahtis nii terwe elu keskpunktiks olla, aga nõudis, et seda ka ühtepuhku meeles pidi peetama.

Aga teist Napoleoni sarnast tublidusе, wõimu ja tarkusе pooleст tähtsat walitsejat ei ole wist olnud. Tema mälu oli nii hää, et ta karwapäält kõik teed, kindlusti, ehitused, isegi suurtükid, terwes Lääne-Europas tundis ja teadis. Inimeste juures, kellega temal tegemist oli, märkas ta juba esimesel jutuajamisel kõik hääd ja halwad küljed ära, ja selle teadmise waral wõis ta igaühte nõnda tarwitada, kuda waja oli. Ning tema imelikult selge mõistus oskas ka nii karwapäälse ja korrajärelise walitsusekorralduse luua, mis ka kõige wäiksematessе asjadessе ulatas, nii et teist niisugust kusagil ei ole olnud. Tema wõis oma mõtlemise terwe wõimu ühe asja pääle koguda, kuid säälsamas jälle teise kallale asuda. Tema ütlesgi selle kohta ise, et tema pääs kõik asjad kindlalt korraldatud olewat, nagu erilaekatessе pandud, mida ta kinni lükata ja lahti teha wõib, nagu tahab. „Kui magada tahan, siis lükkan kõik laekad kinni ja uinun kohe". Ja tõesti wõis tema alati magada, millal soowis, kas wõi keskel lahingut, aga ärgates oli ta ikka üheşugune kärmas ja ärgas oma talitustes; selle juures oli tema tööjõuud nii määratu, et kõik ametnikkud ja kindralid tema kõrwal töötades ära tüdinesiwad; kui ta midagi ette ütlema hakkas, ei suutnud kirjutajad sugugi kõike üles kirjutada, kuna neid küll ühtlasi mitu ametis oli [1]). Aga selle wõimuka ja terawa-waimulise

1) Hästi kujutaw näitus Napoleoni meelte-terawusе kohta on see, et kui ta kord keskpäewa ajal kellegi kaaslasega wäljal kõndimas olnud ja see teda hädaohtlikkude ettewõtete eest

mehe terwe tegewus käis ainult tema oma tulude kohta. Tema kangem kirg, mis kõigist muudest üle käis, oli otsatu auuahnus, millele ta ialgi rahustamist ei suutnud saada; sellele ohwerdas ta oma alamate ja päraſt ka muude rahwaste waranduſed, oma sõjameheд, ja wiimaks terwe Prantſuſemaa. Oma eſialgſe riigi piirid oliwad temale liiaks kitſad, mispäraſt ta omale laiemat wõimuwalda tahtis saada; üks sõda aga saatis teda jälle teiſele, ja ta ei tahtnudgi enne rahule jääda, kui terwe Europa tema wõimu alla saaks, ſeſt „Europale ei tule enne rahu, kui temal üksainus keiſer on," ütles tema. Napoleoni mõttekujutuſes liikus Karl Suure eeskuju; nagu see, tahtis temagi kõik haritud rahwad ja maad oma walitſuſe alla ühendada. Ja see näisgi temale peaaegu õnnestawat, ſeſt ſellekordne wanal järjel olew Europa oli kõikuw ja nõrk nooruſe-jõuuliſe uuenenud Prantſuſemaaga wõrreldes, ja oma sõdades wõitles ta ka eſiotſa ainult walitſuste wastu, ſeſt rahwastele ütles ta wabaduſt toowat ja leidis siis nende juures poolehoidmiſtgi. Ja tõepooleſt peab ka ütlema, et need ühiseluliſed ehk sotſialſed paranduſed, mida ta Prantſuſemaal toime pani, temaga ühes ka muudele maadele tuliwad, mida ta oma sõjawägedega ära wõitis.

Ainuke maa Europas, kes Napoleonile wõimukalt wasta panna wõis, oli weel Ingliſemaa, ſeſt ſellel riigil oli rohkesti rikkuſt ja suur laewastik, mille mõjul see merede üle walitſes; päälegi oli sääl üleüldine arwamine sõja poolt, kuna Inglise wana wastaſe — Prantſuſemaa — wägewaks saamine wäga hädaohtlik oli. Terwe Napoleoni walitſuſe-aja kestis siis pea alatine sõda Prantſuſa- ja Ingliſemaa wahel, ja Inglise pääminister William Pitt, muretſes ſelle eeſt, et kindlal maal üks riikide-ühendus teiſe järele Prantſuſemaa wastu kokku heitis, kuna Ingliſemaa neid oma rahaga rohkesti toetas.

Konſuliks saades näis küll Napoleon eſiotſa nagu rahu püüdma ja pakkus seda ka Ingliſemaale; kuningale Georg III-le saatis ta iſe kirja, milles lootuſt awaldas, et need „Europa mõlemad kõige enam haritud rahwad oma wahel sõpruſes wõikſiwad elada". Aga Inglise walitſus wastas upſakalt ja pahandawalt; ſelles nimetati, et Prantſuſemaalt hädaohtliſi õpetuſi tulewat, mille wastu ettewatlik pidada olema, ja kõneldi Bourbonideſt, kelle walitſuſe all Prantſuſemaa suur ja wägew olnud. — Sarnaſe kirja kui Ingliſemaale, saatis Napoleon ka keiſer Franz II.-le. „Ma ei hooli tühiſest auuſt, waid soowin kõige päält werewalamiſe lõppu", ütles ta ſelles. Kuid ta ei saanud ſellele lõppu saata, ſeſt Prantſuſemaa rahumõtteid ei uſaldatud. Sõda kestis siis edaſi.

Nagu eespool kuulſime, oli Prantſuſemaa ſeiſukord 1799 a. lõpul, kui

---

hoiatanud, tema siis korraga üles taewa poole näidanud ja küſinud! „Kas näete seda tähte sääl? — „Ei näe!" — aga mina näen! Wõin siis ka seda, mida muud ei wõi."
Tõlkija tähendus.

Napoleon Egiptusest tagasi tuli, õige halb, sest niihästi Italia kui ka Saksamaa poolt olnwad waenlased üle piiri tungimas. Kuid õige ruttu muutus asjaolu nüüd jälle otse wastandliseks. Imelise rutuga ja osawusega seadis Napoleon kaks sõjawäge walmis, kellest üks Saksamaale pidi tungima, teine Italiast waenlasi tagasi tõrjuma; esimese sõjawäe-osa andis ta kindral Moreau juhatuse alla, teise wäeosaga marsis ta ise 1800. a. kewadel hädaohtlisi teesid mööda üle kõrgete Alpi mägede Põhja-Italiasse, kus Austria kindral Melas 140,000 mehelise sõjawäega seisis. (Wenelastega olnwad Austria wäejuhid tülisse läinud ja selle tõttu oli Suworow koju kutsutud). Siin sündis siis otsustaw wõitlus Marengo juures (14. juunil, kell 9 hommiku). Kella kahe ajal näitas see Napoleoni kaotuseks muutuma, tema wägi hakkas taganema ja Austria kindral saatis juba wõidusõnumi Wienisse. Aga kella wiie ajal tuli Napoleonil wärsket wäge appi, kelle abil ta uuesti lahingusse läks ja nüüd täielise wõidu sai. Selle mõjul sattus ühe hoobiga terwe Põhja-Italia jälle tema wõimu alla. — Waheajal oli ka Moreau Saksamaal Austria wägesid mõnda korda wõitnud, millepärast keiser Franz rahu soowima hakkas, mis siis ka Lüneville's tehti (1801. a.) Pea selle järele tegiwad ka muud Prantsuse wastased rahu, nimelt ka Wenemaa; järgmisel aastal saadi isegi Inglisemaaga Amiens'is rahu toime. Sellega pääsis siis Prantsusemaa kümne-aastase kange heitluse järele ometi korraks puhkama. Oma wõitude wiljaks oli Napoleon Saksamaalt terwe Rheini jõe parempoolse kalda omale saanud; sellega oli Prantsuse riigil nii wäga igatsetud „Rheini piir" käes, nagu muistsel Gallial olnnd.

Kuid seda rahu ei saadud kuigi kauaks; waewalt üks aasta kestis see. Napoleon hakkas wahete-wahel ka muudes maades olusid oma tulude kohaselt korraldama; nii wõttis ta enne Elba saare, pärast terwe Piemontimaa (Põhja-Italias) Prantsusele, ning tegi end „Italia wabariigi" presidendiks, nagu endist Cisalpi wabariiki nüüd kutsuti. Inglise ajalehtedes laideti neid meelewaldseid tegusid käredasti, mis jälle Napoleoni wäga pahandas. Nende mõlemate riikide waheline olek läks ikka põnewamaks, ja kui Pitt, kes 1801. a. walitsusest lahkunud, jälle ministriks sai, algas sõda uuesti (1803 a.).

Napoleon haudus nüüd suuremoelist plaani, mille sarnane ainult temasuguse mehe pääs tekkida wõis. Inglise kaanali rannal olewa Boulogne (l. bulonj) linna juure kogus ta suured sõjawäed kokku, umbes 170,000 meest, keda ta säält Inglismaale wiia mõtles. Ainult 24 tundi merekitsuse isandad, ja siis oleme meie maailma walitsejad," ütles ta. Aga ta ei peasnud kudagi 24. tunniks kaanali isandaks, sest Inglise laewastik oli Prantsuse omast palju tugewam, millepärast wägew mees merele minna ei usaldanud, ja sellega läks ta suur püüe nurja. Ja peagi pidi Napoleon oma wäed muujale wõitlusele wiima.

Sest Pitti tublil talitusel oli 1805 aastal jälle uus riikide-ühendus kokku heitnud: Austria, Wene- ja Rootsimaa. Enne aga, kui lepinglased midagi

ette wõtta saiwad, tõttas Napoleon kiirmarsil Saksamaale, wõitis sääl Austria wägesid mitmes lahingus, wõttis Ulmi juures terwe Austria wäe wangi ja sai päälinnagi (Wieni) oma kätte, kust keiser Franz II. ära põgenes. Austria wäe riismed taganesiwad Määrimaale, kuhu wahe ajal ka Wene wäed oliwad ilmunud; (Wene keiser Aleksander I. ise oli nende wägede ligi). Siin Austerlitzi juures sündis 2. detsembril kuulus „kolme keisri lahing", kus 80,000 Wene ja Austria meest 70,000 prantslase wastu seisiwad. Enne wõitluse algust waatles Napoleon terawasti Austria wäe liikumisi ja nende järel wõis ta juba kindlalt otsustada, kudas lahing lõpeb; ta oli oma wõidu kohta kindel ja teatas seda ka oma päewakäsus. Terwe päew wõiteldi wihaselt ja öö tulekul oli lepinglaste wägi puruks löödud, 30,000 meest langenud, haawatud ja wangi sattunud, kuna Napoleon ainult 8500 meest kaotas. See wõit mõjus nii suurelt, et kaks päewa hiljem Austria keiser ise Prantsuse leeri ilmus rahu paluma. Ta leidis Napoleoni wahitule ääres istumas; „see on ainuke palee, milles mina 14. päewa jooksul olen elanud," ütles wägew wõitja uhkusega. Saadigi rahulepingu tingimistega toime, mis wähe hiljemini Preßburis lõpulikult kindlaks tehti. Selle lepinguga riisus Napoleon Austrialt 1140 ruutpenikoormat maad ja 3 milj. inimest ära ning nõudis weel 108 milj. sõjakulu. Iseäranis walus oli Austriale truu Tirolimaa kaotamine, mis Baieri riigile ta abi eest palgaks anti, kes selles sõjas Napoleoni poolt sõdinud oli, nagu ka mõned teised Lõuna-Saksamaa riigid.

Selle järele tahtis Napoleon Preisimaa wõimu murda, kes küll wiimases sõjas erapooletuks oli jäänud, aga tema waenlastega läbirääkimistes olnud seda wastast oli siis waja teelt ära tõrjuda. Et Napoleon mitmel moel Preisi kuningat Friedri Wilhelm III. (1797—1840) oli pahandanud, kuulutas see wiimati temale 1806 a. sügisel sõda. Aga mõne kuu jooksul oli terwe Preisi riik Napoleoni käes. Preisi sõjawäed löödi ja purustati Jena ja Auerstädti lahingutes üsna, mille järele Prantsuse wägi praegu ilma wastupanekut leidmata Berlinisse sammus. Säält tõttas see weel edasi idapoole waenlaste wastu, kellega Preisi wäe riismed ühinenud oliwad ja wõitis ka neid Ida-Preisimaal 1807 a. alguse ja siis Friedlandis 14. juunil. (Wene keiser oli Austerlitzi lahingu järele oma riiki taganenud ja asus nüüd uue sõja puhul jälle Napoleoni wastu wõitlema).

Prantsuse sõjawägi seisis nüüd üsna Wene riigi piiril, kuna terwe Preisimaa tema all oli; Prantsuse pääkorter oli Tilsitis Njemeni jäe ääres (mis Preisi ja Wenema piiriks on). Wene keiser aga ei tahtnud enam sõda pikendada, et waenlast mitte oma riiki tungida lasta, waid hakkas rahu päraast rääkima. Ta tuli selleks ise Tilsitisse, kus Prantsuse keiser temale kõige südamlisemat sõprust püüdis awaldada, mis Aleksandri tundlise meele pääle suurelt mõjus. Napoleoni wägew waim ja ta kõrged plaanid, need suured ja toredad sõjawäe-hulgad, mis see temale näitas, suurendasiwad seda mõju weel;

nii siis suutis Napoleon Aleksandert uskuma panna, et Wene- ja Prantsusemaa üksteisega lepingus olles maailma juhtiwateks riikideks tõusewad. Mõlemad keisrid pidiwad Europa walitsuse eneste keskel ära jagama: Wenemaa wõida Mustamere ääres Türgilt maid wõita ja Soomemaad Rootsilt ära wõtta; waenus Inglisemaa wastu aga heitsiwad mõlemad ühte nõnusse. Preisi kuningas oli ka sinna tulnud oma riigi eest seisma. Temaga aga käis Napoleon üsna ülemeelselt ümber. Ta wõttis poole Preisi kuningriiki ära ja andis teise poole ainult „auustamise pärast Wene keisri wastu“ Preisi kuningale tagasi, nagu Wene ja Prantsuse wahelise lepingukirja neljandas punktis öeldi. Asjata tuli Preisi waimurikas ja ilus kuninganna Luise ka weel Tilsitisse, lootes, et tema oma isamaa tuluks wägewa wõitja pääle kuidagi moodu mõjuda wõiks. Napoleon oli ta wastu küll wiisakas, kuid ta palweid ei pannud põrmugi tähele.

Tilsiti rahu järele sai Wene keiser Ida-Europa oma wõimu alla. Napoleonil jälle oli nüüd hää juhus, Lääne- ja Kesk-Europas oma aru järele talitada, mida siis ka täiel mõõdul tegi. Oma dekreetidega (kuulutus-kirjadega) kukutas ta kuningad troonilt ja seadis jälle uued troonile. Niiwiisi talitas ta 1807 a. Portugalis ja 1808 a. Hispanias; 1809 wõttis ta ka paawstilt Rooma linna ära ning ühendas seda Prantsuse riigiga, kardinalid aeti minema ja paawst Pius VII wiidi Prantsusemaale Fontainebleau (l. fongtänbloo) linna elama, kus ta niisama poolwangina oli, kui Avignoni paawstid kesk-aja lõpul.

Napoleoni wõim oli nüüd oma kõrgemal tipul. Prantsuse keisri-riigis, mille piirid ta wäga laialiseks oli ajanud — juba teinepoole Rheini jõge ja Alpi mägesid — oli temal piiramata wõim, aga pääle selle oli temal riigi igal küljel laenu-riikisid, mida ta sinne endiste riikide waremetele oli asutanud ja oma wendadele, langudele ja marshallidele walitseda andnud. Endisest Batawia wabariigist oli Hollandi kuningriik tehtud ja sinna Napoleoni wend Ludwig kuningaks seatud. (Et see aga wõimumehe meele järele ei walitsenud, tehti tema 1810. a. troonist lahti ja Hollandimaa võeti Prantsuse külge). Tuhande aastane „Saksa rahwa püha Rooma riik,“ mis juba wiimasel ajal paljalt warjuks wajunud, lagunes 1806. a. üsna koost ära; selle wiimne keiser Franz II. tunnistas „püha Rooma riigi“ lõpetatuks ja nimetas end edaspidi ainult Austria keisriks. Saksa riigi 300-st osakesest kadus nüüd suurem jagu ära, nimelt kõik waimulikud riigikesed ja pea kõik wabalinnad, need liideti suuremate külge; hulk maid aga langes Prantsuse alla. Endise riigi asemel oliwad 16 Lääne-Saksamaa riiki, n. n. „Rheini-lepinguks“ kokku heitnud, kelle „kaitsja“ Napoleon oli, mille eest palgaks 60,000 sõjameest oma sõjawäe hulka nõudis. Preisi riigi läänepoolsetest maadest ja paarist teisest riigikesest tegi Napoleon Westfali kuningriigi, kuhu oma wenna Jerome (shéromé) kuningaks pani. Preisi all olnud endisest Poolamaast, mis Tilsiti rahulepingus sellelt ära wõetud, tehti Warssawi hertsogiriik, ja see anti Saksi kuninga walitseda, kes Napoleonile wäga ustaw aitaja oli olnud ning selle tasuks kuurwürstist kuningaks oli

tõstetud. — Shweitsimaa oli iseseisew wabariik, kuid ka siin oli Napoleon „wahelepitaja". Muude maadega wõrreldes puudutas tema aga Shweitsimaad kõige wähem oma korraldustega. — Italiasse oli kaks kuningriiki tekkinud, nimelt põhjapoolses osas „Italia kuningriik" ja lõunapoolses „Neapoli riik"; esimeses oli Napoleon ise kuningas, kuid ta asemel walitses sääl ta wõõrastpoeg Eugéne Beauharnais (l. eüsheen booharnää) asekuninganna, teise riigi andis ta esiti oma wanemale wennale Joosepile, aga kui see 1808. a. Hispania trooni pääle saadeti, pandi sinna kuningaks keisri õemees, Joachim Murat (l. müraa), kes seni Bergi suurhertsog oli olnud. — Portugalisse ei määranud Napoleon uut kuningat, waid pani walitsuseasju talitama sinna ühe oma kindraliteşt. — Pääle nende suuremate riikide anti weel mitmeid wähemaid maa-osasid, nimelt Italias, Napoleoni sugulastele, kindralitele jne. Niiwiisi oli terwe Lääne- ja Kesk-Euroopa nagu laenuriigilises seisukorras Prantsuse keisri all. Muidugi pidas Napoleon end kõikide tema armust seatud walitsejate pääks, ja oligi seda ka tegelikult. Muud Lääne-Euroopa iseseiswad suuremad riigid, nagu poolitatud Preisimaa ja Austria, oliwad sunniwiisil ta lepinglased. Wene keiser Aleksander I. aga oli ta sõber. Seega oli siis üksi Põhja-Europas Inglise- ja Rootsimaa, kuhu ta üle mere juurde ei pääsnud, ja ida-ääres Türgi riik Napoleoni wõimust weel eemal.

Kõige oma ilmatu wägewuse juures oli Napoleon ikka muude walitsejate kõrwal nagu mõni kontwõõras, kuna ta ainult mässu ja wägiwalla kaudu troonile oli tõusnud, millepärast ta seisukohta õieti seaduseliseks pidada ei tahetud. Aga ta tahtis kõigest wäest seda lõhet tasandada, mis endiste olude ja mässuliikumise tagajärgede wahel oli, ning neid kokku sünnitada, niisama tahtis ta ka oma seatud walitsejaid wanade walitseja-sugudega suguluse teel ühendada, millega nende seisukohta nagu seaduseliselt tunnistada lootis. Nii siis wõtsiwad ta wend Jerome ja mitmed muud laenuwalitsejad omale Saksa würstisugust abikaasad; Napoleon ise tõukas ka oma esimese abikaasa, Josephine Beauharnais, ära, ja kosis nüüd Austria keisri tütre Maria Luise, et nii Europa wanema walitseja-suguga languks saada.

Aga see nii suur ja wägew wõim ei suutnud ometi kaua kesta. Sest Napoleoni meelewaldne talitus kaswas ühes tema wõitudega ikka pääle suuremaks; ta ei wõidelnud ammugi enam üksi wanade walitseja-sugude ega wanade olude wastu, waid ta tallas oma jalgade alla ka rahwaste kallimad õigused ja haawas hoolimatalt inimeste pühamaid tundeid. Kuna temal eneşel, sest ta oli külma südamega ja iseennast täis, mingisuguseid usulisi ega muid auusamaid tundmusi ei olnud, siis ei pidanud ta ka muude inimeste juures nendest tunneteşt lugu, ega uskunud, et need niisuguseks wõimuks wõisiwad tõusta, mis temale hädaohtu wõiksiwad tuua. Isamaa-armastus oli Napoleoni meelest ainult tühine sõnakõlks; „tema armastas Prantsusemaad niisama, nagu ratsamees oma hobust armastab, keda see hoolega hoiab ja silitab, et

niiwiisi looma ikka suuremale jõukulutamisele kihutada, teda ikka laiemate ojade ja kõrgemate aedade üle hüppama ajada, kuni ta wiimati komistab ja kaela murrab", ütleb Napoleonist suur ajalookirjutaja Taine (l. tään). Napoleon tarwitas kõiki ja kõike ainult oma kirelise auuahnuse rahustamise abinõuuks, aga kuna seda ialgi rahustada ei suutnud, siis häwitas ta sellega wiimati oma otsatu wõimu ära. Napoleon sai terwele maailmale tüliks ja koormaks. Tema kindralid tüdisiwad alalisest sõdadest; tema oma wennadgi pidasiwad ta meelewalda liig rõhuwaks; Rooma ärawõtmisega wihastas ja wõõrutas

Wene keiser Aleksander I.

ta eneselt usklikud katoliklased ära; kuningriiklased ja wabariiklased, keda Prantsusemaal ikkagi hulgana oli, ei olnud ialgi tema kange sõjalise walitsusega leppinud; wiimati pani ta weel oma wäljakuulutatud „kontinentaalisüsteemiga" (mannermaa sulgumine) kõigi Europa kindlamaa rahwastele nii ränga koorma pääle, et need kudagi seda kanda ei suutnud.

Selt kuna Napoleon sõdimises kudagi Inglisemaalt jagu ei saanud, waid see riik päälegi weel Trafalgeri juures 1805. a. teist korda Prantsuse laewastiku täiesti ära häwitas, tahtis Napoleon nüüd teisel teel Inglise wõimu

häwitada, nimelt see läbi, et kõiki Europa sadamaid Inglise laewadele kinni panna käskis; Inglise kaupa ei tohitud kusagile Europa mannermaale tuua ja isegi kirjawahetust ei lubatud Inglisemaaga enam. Sellega pidi Inglise kaubanduselе surmalöök antama. „Mannermaa sulgumine" kuulutati kõigis Napoleoni wõimualustes riikides wälja, ning ka Wenemaa tegi seda oma lepingu kohustusel. Lõpmata suur tollimeeste kari ja politseinikkude salgad pandi kõigile poole randadele nende määruste täielise täitmise üle walwama. Muidugi pani see kõige ühiselu kammitsasse, mille all kõik rahwad wäga kannatasiwad. Iseäranis tundis selle raskust Inglise ligem naabririik, Hollandimaa, millepärast säälne kuningas Ludwig, oma wennale, Napoleonile, tähendas, kui kahjulik see ta riigile on ja pehmendust palus, kuid kange mees ei wõtnud seda kuuldagi. „Sina pead kõigepäält minu tulusid tähele panema, siis Prantsusemaa tulusid, ja selle järele alles oma rahwa tulusid", õpetas Napoleon oma wenda. Et aga niiwiisi walitseda wõimata oli, lahkus Ludwig troonilt, mille järele Hollandi riik pikema jututa Prantsuse keisririigi külge wõeti, sest see olewat Rheinijõe uhutud maast sündinud, ja see muda olewat Prantsusemaalt pärit, nii seletati Napoleoni dekreetis.

Napoleon aga haudus ikka pääle uusi suuremaid mõtteid, sest tema päratule tegewusetungile näis juba terwe Europagi kitsaks jääma. Ta ei olnud oma mõttemõlgutustes Idamaid kunagi ära unustanud, waid ühtepuhku mõtles ja plaanitses ta sinna uue sõjakäigu ettewõtmist, kuna esimene Egiptuses äkki pooleli jäi. Tilsitis Wene keisri Aleksandriga koos olles pani ta wiimasele soowi ette, et temaga üheskoos kaugele Idasse tungida; tema saadikud oliwadgi juba Persias säälseid olusid uurimas ja mitmel pool hakatigi sarnase sõja wastu walmistama, millega Makadonia Aleksander maailma ajaloos enesele suure nime oli saanud. Sõjakäigu sihiks pidi Indiamaa olema, kus Inglise wõimule ka maa poolt kallale pääseda wõis, mis aga Europas wõimata oli. Aga need walmistused jäiwad nüüd algawate uute wõitluste mõjul seisma, mis wiimati tema wõimule otsa tegiwad. Sest Napoleon pidi nüüd rahwaste wastu wõitlema hakkama, ja oma suureks imestuseks märkas ta, et rahwaid mitte nii kergesti wõita ei saa, kui walitsejate sõjawägesid.

Kõige esiti sattus tema säärase rahwawõimuga Hispanias wõitlusesse, kus rahwas, Napoleoni meelewaldse talituse üle pahane, üleüldiselt ta wastu wõitlema asus. Küll sai ta säälgi suuri wõitusid ja saatis oma wenna, kes säält juba äraaetud oli, jälle Madridi tagasi. Kuid wastupanekut ei suutnud ta sugugi suigutada, sest wahetpidamata wõideldi terwel maal edasi, kuna ka inglased mere poolt hispanlastele appi asusiwad, millepärast sääl ikka suured Prantsuse sõjawäehulgad pidiwad seisma. Ka Austriaga sõdides leidis Napoleon 1809. a. hoopis wisamat wastupanekut, kui enne, sest säälgi oli nüüd sõjawägi rahwuselisele alusel seatud; iseäranis palju tegemist oli temal Tiroli rahwaga, kus südi Andreas Hofer oma talupoegade hulkadega mitu korda Prantsuse kuulsaid kindraleid wõitis. Terwel Saksamaal kaswas wiha tema

surumise wastu ühtealati suuremaks, milleşt üksikud awalduşed nähtawale tuliwad; nimelt asus Preisi major Schill oma käe pääl ta wastu wõitlema (1809. a.). Isegi Prantsuse rahwal oli juba saadud auust himu täis ja Napoleoni walju walitsus ning alalised sõjad, mille jaoks iga aasta maa tublimad mehed, nekrutideks wõeti, tundusiwad kõigile liig raskelt. Napoleoni wõimu aluspõhi lõi siis nii waaruma, mida temale ka mõneltgi poolt tähendi. Aga „maailma isand“ pidas seda kõike tühiseks, ega hoolinud asjast ühtegi, waid hakkas otse nüüd kardetawat sõda Wenemaa wastu. Sõprus tema ja Aleksandri wahel oli ka juba külmenenud, sest et omakasu-otsija Napoleon Wene keisriga tehtud lepingut ainult enese tuluks tahtis tarwitada, keisri Aleksandri soowisid aga tähelegi ei pannud, kuna Saksamaal oma riigi suurendamiseks ka Wene keisri ligisugulase, Oldenburi hertsogi, maad ära wõttis.

1812 a. kogus siis Napoleon nii oma enese kui kõigist laenuriikidest ilmatu suure sõjawäe kokku; sinna tuli pääle prantslaste hulgal sakslasi, itallasi, hispanlasi, hollandlasi jne., ka Austria ja Preisi walitsejaid sundis ta oma lepinglasteks heitma ja abiwägesid saatma. Suurem sõjawägi, kui seda tänini oli nähtud — umbes pool miljoni meest — pandi nüüd Wenemaa poole liikuma, ja üle piiri minnes jagunes see kolmeks osaks. Keskel oli päämägi, millega Napoleon ise otseteed Moskwa poole tungis, sest selle wenelaste püha linna oma kätte wõtmisega lootis ta Wenemaad peagi rahu paluma sundida. Tema plaan oli niisamasugune kui sada aastat warem Karl XII.-mal oli olnud. Aga niisamuti kui see ettewõte Rootsi suur-riigi seisukohale otsa oli teinud, oli ka Napoleonile ta Moskwasse minek „lõpetuse hakatus.“

Wenemaa sõjawõim ei saanud kaugeltgi Napoleoni oma wastu, ega olnud ka Wene keiser selleks ennast selle wõrra walmistanud, et ta waenlasele wastuastudes wõitu oleks wõinud loota; tema sõjawägi oli ainult umbes 200,000 mehe suurune. Sellepärast wõeti sarnane sõdimise-wiis tarwitusele, millega Wenemaa end ennegi oli päästnud: Sõjawägi taganes ühtelugu, kuid selle juures waenlast ühtepuhku tülitades; tee ääres tehti kõik maa lagedaks, et seega waenulise wäe ülespidamist raskendada; talupojad põletasiwad oma majad maha ja põgenesiwad metsadesse. Wene wäe ülemjuhatajaks oli Barclay de Tolly, kelle seisukoht aga selle pärast wäga raskeks läks, et teda, mitte-wenelast, õieti ei usaldatud ja nii ta taganemist argtuseks, koguni äraandmiseks peeti. Kui waenlane juba Süda-Wenemaale jõudis, hakkas Barclay temale küll Smolenski juures wastu, aga oma suure ülijõuu mõjul wõitis Napoleon. Sõjawäe meeleolule järele andes määrati siis Suworowi õpilane Kutusow ülemjuhatajaks, kes püha Moskwa linna mitte wõitluseta waenlase kätte anda ei raatsinud, ja ta algas siis Moskwa ligidal Borodino küla juures lahingut, mis uue aja sõdade ajaloos hirmsamaks wõitluseks kujunes. Terwe sügisene päew wõideldi kõige kangema wapruşega ja wihaga, kuni mõlemad wäed puruwäsinud oliwad. Wõitlusewälja

katsiwad päraſt lahingut 90,000 ſurnut ja haawatut, nendeſt umbes 60,000 wenelaſt ja 30,000 Prantſuſe wäe meeſt. Nädal hiljemini (2. ſep.) wõiſiwad prantslaſed Moſkwaſſe ſisſe minna, millega oma käigu ſihil arwaſiwad olewat, ſeſt Napoleon arwas ſiin Wene keisrile niiſama rahu ette kirjutada wõiwat, nagu ſeda Preiſi ja Auſtria walitſejatele nende päälinnades oli teinud. Kuid ſelles eksis ta rängasti. Moſkwas ei tulnud temale keegi auu andes ja armu paludes wastu, nagu mujal wõidetud linnades oli ſündinud, waid ta leidis linna peaaegu tühja olewat. Moſkwa kuberneri tegewuſel oli ſuurem oſa linnarahwaſt ära põgenenud, ja kohe prantslaste ſisſetuleku järele läks linn mitmeſt kohaſt korraga põlema (arwatawasti wenelaste oma ſütitamiſel); waewaga ſaadi ainult kuues oſa ſuureſt Wene päälinnaſt pääſta, muu kõik muutus nädala pikkuſel põlemiſel tuhahunnikuteks ja waremeteks. Kuid nende wahel jäi Napoleon ometi wiieks nädalaks wahtima, kuna ikka kindlaſti weel Wene poolt rahupalumiſt lootis.

Kui wiimati mõru meelega oma eksituſt märkas, pööras ta 16. oktobril tagaſi koju poole minema. See taganemiſe-tee aga kujunes Prantſuſe „ſuurele põjawäele", nagu ſeda uhkuſega nimetati, ſurmakäiguks. Juba Moſkwas olles oli päästõjawägi igaſuguſte haiguſte ja puuduſte mõjul 100,000 mehe pääle ſulanud, aga enne, kui Wenemaa piiridest wälja pääſti, oli ka ſee otſas. Seſt Wenemaa kibe külm murdis Põhjamaa ilmadega harjumata mehi murruna maha, kuna päälegi põjameeſte riided üsna õhukeſed, kerged ja wäga kulunud oliwad, nii et need kudagi külma wastu ei kaitsnud; ſelle juures tuli kange nälg kätte, ſeſt kõik maa, kuſt läbi mindi, oli ju muidugi harwa rahwaga ning juba tulekukäigul ärahäwitatud; kõige muu häda liſaks kimbutaſiwad Wene kaſakate ſalgad taganewat wäge ühtepuhku. Wiimati jõudis kangeſti kokkuſulanud wägi 15. now. Bereſina jõele, kus wenelaſed ſillad päält ära lõhkunud oliwad ja nüüd ſiin kahelt poolt prantslaſtele pääle kippuſiwad. Alaliſe wõitluſe all pidiwad ſiis põgenejad kahe hädaſilla kaudu üle jõe minema, mida kange külma käes kehwalt kokku oli ſeatud. Selleſt tõuſis lõpmata ſegadus, mis kõigele põja-korral ja põnakuulmiſele otſa tegi; et waenlaſe taganemiſt takiſtada, häwitati üks ſild enne ära, kui kõik wägi üle ſai, teine murdus kange tungimiſe all, ja tuhandatena uppus inimeſi jõkke, kuhu ſurnuteſt päris ſaared tekkiſiwad. „Inimeſte ſuremiſt näha, ei olnud ſelles ſurma-wõidupidus mitte iſeäralikum, kui Poola laatadel joobnute nägemine", ütleb ſelle hirmſa nähtuſe kohta keegi päältnägija. Surmaſaak oligi ſellel teel otſatu ſuur; kui järgmiſel kewadel langenuid ära koriſtama hakati, keda talwel lumi peitnud, koguti üksi Smolenski kubermangus 169,000 inimeſe- ja 110,000 hobuſe-keha, mis muiſt põletati, muiſt maha maeti; Njemenijõe jäält korjati 15,000 ſurnukeha ja pilluti jõkke. Umbesarwamiſe järele loetakſe ſellel põjakäigul ſurmaſaanute hulka 300,000 pääle. Sakſamaale tagaſi jõudes oli kuulſaſt „ſuureſt põjawäeſt" waewalt paarküm-

Prantslaste põgenemine Venemaalt 1812 a.

mend tuhat meest alles, ja needgi paljalt inimesewarjud, wiletsad ja närudes [1]).

Napoleoni wõim oli mõõga pääle põhjenenud, ja mõõga najal seisis see ka ülewal; niipea, kui siis sõjaõnn temast lahkus, oli ka tema wõimul warsti ots käes. Salaja juba ammu haudumas olnud wiha, mida tema rusuw walitsus Europa rahwaste juures oli äratanud, lõi nüüd lausa leekides lõkkele; rahwad asusiwad ta wastu wõitlema, ja neid ei suutnud Napoleon enam nii hõlpsasti maha murda, kui seda walitsejatega oli teinud.

Halwemini kui kellegi muu riigiga, oli Napoleon Preisimaaga ümber käinud, ja sääl tundis siis ka rahwas mõruda meelega seda alandawat olekut, millesse ta isamaa oli sattunud. Walitsus oli ka oma ränga äparduse järele jõudu mööda riigis olewaid halbtusi parandada püüdnud, ning sellega rahwa juures isamaa-armastust tõstnud; nimelt kaotati ametitöö sundus ja teo-orjuse riismed ära, ja kõik riigielanikud tunnistati seaduse ees ühewääriliseks. Mitmed isamaalised mehed äratasiwad kõigest wäest rahwa seas isamaalist waimu ja rahwusetunnet, mis terwet Saksamaad ühte pidi liitma. Uuendatud meeleolu ilmusgi kohe nähtawale, kui kuningas Friedrich Wilhelm 1813 a. algul oma rahwast surujate wastu sõjariistadesse kutsus. Wabatahtlisi sõjamehi woolas igalt poolt lippude alla; ametnikud lahkusiwad ametitest, professorid kõigi kuuljatega ülikoolidest; isegi kooliõpilasi, poepoissa, käsitöö-õpipoissa ja sulaseid nähti adelimeeste ning õpetlaste kõrwal wabatahtliste ridades; sõjakuludeks tõiwad lapsed oma hoiukopikad, neiud müüsiwad oma juuksed, abielupaarid kinkisiwad oma laulatussõrmused — kõik isamaa eest ohwerdades.

Kui nüüd Wene keiser muidugi oma wäega waenlasele Saksamaale järele tõttas, tegi Preisi kuningas temaga Napoleoni wastu lepingu, mille osaliseks ka Rootsimaa heitis; Austria katsus esiteks erapooletu olla ja rahu sobitada, sest Napoleon oli keisri wäimees. Kuid Napoleon ei tahtnud mingist järeleandmisest teadagi, mida temalt nõuti. Kui Austria minister Metternich lepituse-asja pärast tema juurde rääkima tuli, seletas ta sellele: „Walitsejad, kes troonil sündinud on, ei suuda minu seisukohast aru saada. Nad wõiwad oma kaotuste järele oma päälinna tagasi pöörda ja sellegi pärast

1) Mis siin kõneldud, käib Prantsuse keskmise, pää-wäe kohta. Mõlemad haru-wäed ei sõdinudgi ka suuremat. Põhjapoolne wäe-osa, kus ka Preisi abiwägi ligi oli, hakkas küll Leedumaa kaudu Peterburi poole tungima ja jõudis Riia ligidale, kus siis hirmuga linna laialised alewid maha põletati, ja terwe meie maa wärises kardetawa waenlase ees. Aga Wene kindral Wittgenstein tõrjus waenlase mitmetes kordaläinud lahingutes ta gasi ja selle järele püsisiwad prantslased paigail, kuni pääwäe äpardusi kuuldes Preisimaale tagasi kolisiwad. — Lõunapoolne wäe-haru aga, kus Austria abiwägi kindral Schwartzenbergi all seisis, pidas küll paljalt silmakirjaks sõda. Ei olnud ju austrialastel ühtegi himu oma werd Napoleoni meelehääks walada; nad hoidsiwad siis end meelega wõitluste eest ja pöörasiwad lügisel oma maale tagasi. Tõlk. täh.

jääb nende walitsus niisama kindlaks kui enne. Mina aga olen sõjalane, mina tarwitan tingimata auu ja kuulsust; ma ei tohi oma rahwa juurde nõrgendatult tagasi pöörata, mina pean ikka suur, austataw ja kardetaw olema."

Kui Metternich selle pääle tähendas, et selleks wähemalt 20,000 inimese elu peab ohwerdama, enne kui ta jälle endisele järjele saab, siis hüüdis Napoleon külmalt: „Ja mis see kaksadatuhat inimese-elu siis tähendab?" Kuna Napoleon järelandmataks jäi, hakkas ka Austria tema wastaseks (aug. 1813) ja nüüd pandi mitmelt poolt sõjawäed ta wastu liikwele. Küll hakkas Napoleon kange jõuuga wastu, wõitisgi korra weel Dresdeni juures, aga rohkete wastaste päälerõhumise eest pidi ta wähehaawal kõige oma wägedega Leipzigi awarale lagendikule taganema, kus siis kolmepäewases „rahwaste lahingus" Europa saatus otsustati. Esimesel lahingupäewal (16 okt.) arwas Napoleon wõidu oma pool olewat, saatis sellest juba Pariisisse teate ja laskis Leipzigis kirikukellasid helistada; sääl aga ilmus kange Preisi kindral Blücher põhjapoolt, ja nüüd muutus wõitlus prantslastele õnnetuseks. Järgmisel päewal seisis wõitlus, mil lepinglased omale weel uusi lisawägesid saiwad, nii et neil nüüd umbes 300,000 meest oli. 18. oktobril sõditi siis ütlemata kangusega mõlemilt poolt, kuid õhtuks oli Napoleon täiesti löödud, mispärast ta säält järgmisel päewal oma wäeriismetega ära läks; järelwäe-osad katsusiwad küll weel Leipzigi kaitsta, kuid lepinglased wõtsiwad ometi selle pea ära.

Leipzigi lahing pööras ühekorraga asjaolole teise külje. Napoleoni senised lepinglalased lahkusiwad nüüd kohe temast ja heitsiwad päälegi ta wastaseks, Rheini-leping lagunes, Westfali kuningriik kustus. Ta ise taganes Prantsusemaale, uusi wägesid koguma, aga lepinglased läksiwad temale sinna järele. Prantsuse piiril seistes pakkusiwad nad ometi weel rahu, sest Prantsusemaale tungida oli ikka hädaohtlik. Kuna aga Napoleon nüüdgi weel nende nõudeid wastu ei wõtnud, läksiwad nad üle Prantsuse piiri, ja ei kestnud kaua, siis oli ka Paris nende käes (kewadel 1814). Küll oli Napoleon wisalt ja wapralt wastu seisnud, aga waenlaste arw oli liiaks suur ja sunniwalitsusest tüdinud Prantsuse rahwas ei awaldanud niisugust ohwriwalmit wainustust, mida nüüd oleks waja olnud. Ja kui siis Pariisi langemise järele koguni mitmed ta kindralidgi temast ära taganesiwad, ei olnud tal enam muud nõuu kui walitsusest lahkuda. Küll katsus ta trooni wähemalt oma pojale päästa, aga seda ei pandud tähele, waid kuulutati jälle endine Bourboni kuningasugu walitsejaks. Fontainebleaus jättis Napoleon oma sõjamehi jumalaga (20 apr. 1814), ja läks Italia rannal olewasse wäikesele Elba saarele elama, mille Europa walitsejad temale asupaigaks oliwad määranud.

Kuid sääl nii Prantsusemaa ligidal ei suutnud endine wägew maailmawalitseja kaua paigal püsida, waid katsus weel korra oma õnne. Enne kui aasta mööda, ilmus ta (webr. 1815) jälle Prantsusemaale ja hakkas sääl uuesti keisriks; wastupanemist temale ei olnudgi. Nüüd tõotas ta Prantsuse-

maad põhjusseaduse järele walitseda, ning ka Europa rahu mitte segada. Aga teda ei usaldatud enam, waid suur-riikide walitsejad kuulutasiwad teda oma waenlaseks ja saatsiwad jälle sõjawäed ta wastu. Südilt tõttas Napoleon nüüd küll oma poolt pääle tungima, ruttas Belgiasse, sai sääl ka weel korra wõidu, aga juba kaks päewa hiljem (18 juunil) lõiwad teda Preisi ja Inglise wäed Waterloo juures täiesti. Selle lahinguga oli nüüd Napoleoni wõim jäädawalt otsas, tema teine „sajapäewaline keisririik“ lõppes. Ta lahkus nüüd teist korda troonilt, ja mõtles Amerikasse pelgu minna, aga Inglise laewad wahtisiwad merd ja wõtsiwad ta wangi, mille järele ta kaugele Afrika randa ükſildasele St. Helena saarele wiidi, kus ta 1821 a. suri.

Maailma ajaloos ei ole wist küll teist meest olnud, kes oma aja olude pääle nii suurel mõõdul oleks mõjunud kui Napoleon I. Meie kuulsime, et tema tegewuse ajawaks wedruks otsata auu- ja wõimuhimu, piirita egoismuse ehk iseduse tagaajamine oli; kõik inimesed, kõik rahwad, terwe maailm, pidi end ta wõimu alla alandama ja ta ei hoolinud sellest ühtegi, kui paljude inimeste elu selle jaoks kulutati. Aga kõige selle pääle waatamata on Napoleon ometi, kuigi teadmata ja tahtmata, ka aateliſemate sihtide täideſaatmiseks töötanud. Ta häwitas oma põrutawate pööretega pea terwe Europa wanad olud ära, aga sellega ühtlasi pani ta ka uuele asjakorrale aluse. Prantsusemaal, mida jakobinlaste hirmuwalitsus koguni korratusesse oli kukutanud, pani tema ühes uue korralduſega mässuliikumise-aated tõsises elus jäädawalt maksma; ühewääriline olek, sarnadus jäi edaspidiseks kindlaks; katoliku kirik seati jälle riigi-kirikuks, tema tegewusel walmistati seaduseraamat, mis (nagu öeldud) tänini weel Prantsuse- ja Belgiamaal ning Lääne-Saksamaal maksab jne. Niisama häwitas ta ka muudes Europa maades, kuhu ta wõim otsekoheſe ehk kaudselt puutus, seniſe kesk-aja järjeliſe laenuwalitsuseliſe ühiseluliſe olu ära; kõik seisuste wahed kaotati, talupojad wabastati, kus seda seni weel ei olnud tehtud, ametikorralduſe sundus ja kaubanduſe eesõiguſed lõpetati: kõik inimesed saiwad nüüd wabadeks ja ühewäärilisteks ning wõisiwad wabas wõistluſes oma jõudu ja osawust katsuda ning tarwitada. Ja see üheõiguseline olek saatis kõik rahwakihid üksteisele nagu ligimale, mis kõikide meeles ühistunde elule äratas, ja see on rahwuseliſele riigile nõrkemata nõue. Aga Saksamaal ja Italias mõjus tema tegewus ka otsekoheſelt rahwuseliste riikide tekkimise kohta, kuna ta suure hulga säälseid wäikseid riigikesi ära kaotas ning nii terwe rahwa ühinemisele teed rajas. „Italia kuningriigi“ asutamisega liitis ta weel selle nimetuse külge riigiliſe tähenduse ja näitas nagu sihti, kuhu poole waja püüda. Nii siis äratas Napoleon otse ise rahwusetunde elule — selle wõimu, mis end just tema wastu pööras ja tema walitsusele otsa tegi.

IV.

Tagurluse-aeg. — Wieni kongress ja püha leping (allians).

Ajaloo täienemise-käik, — Europa würstid korraldawad riigilisi olusid. — Wieni kongressi põhjusmõtted. — Wiis suur-riiki. — Wäiksemad riigid. — Saksa- ja Shweitmaa. — Italia. — Püha leping. — Muud tagurluse märgid. — Ilus-romantika. — Teine ilmawaade.

Ajaloo täienemise-käik ei ole mitte alati tasane ja korrapäraline, waid wahel näib ta nagu seisatama ja oma oludesse ära tarretama. Harilikult tuleb aga niisuguse seisatus-ajajärgu järele ikka kange käärimise ja liikumise aeg, mil hirmsa hooga uutele teedele tungitakse, nagu tahetaks senist seisatust seda suurema tegewusega tasuda. Loomulik on, et niisugusel ägedal ajal õigest piirist üle mindakse ja kõik, mis wana, armutalt kõrwale tõugatakse. Kuid mõne aja pärast, mil uuenduse waimustus wäsinud, tuleb endine tagurlane olu jälle ilmsile ning katsub oma korda uuesti tekkinud olusid häwitada. Selleşt sünnib siis wõitlus wana ja uue olu wahel, mille lõpu-otsuseks on, et see wõimule saab, keda ajawaim sel korral õigeks ja oma tarwituste kohaseks tunneb. Niiwiisi oli Prantsuse suur mäss, senist täienemist unustades, liig äkki ja põhjalikult kõiki olewaid olusid hoopis häwitada püüdnud. Märatsejad jakobinid seletasiwad, et alles mässu-ajaga ajalugu algawat; kõik mis enne seda olnud, olewat ainult nagu halb unenägu, mille pääle mõteldagi ei maksa. Aga Napoleoni langemise järele hakkas endine põlatud olu uuesti kõige wõimuga ette tungima ja see tahtis omapoolest nüüd jälle kõik mässuwoolu mõjul loodud uued olud eest ära kasida, neid otse unustusesse saata. Nii algas Europas tagurluse- ehk rektsioni-aeg.

Suure mässu järele tulnud sõjalaste-walitsus oli Europa riigilised olud ja seisukorra hoopis teiseks muutunud. Napoleon talitas riikidega nii, nagu seda enesele kõige kasulikumaks arwas. Ta nihutas riikide piirisid edasi-tagasi, kaotas

seniseid riikisid, löi uued asemele, tõukas walitsejaid troonilt ja pani jälle uued sinna. — Nüüd aga taheti siis kõigepäält olud jälle endisele järjele saata, ning Europa würstid ja riigimehed, iseäranis need, kes Prantsuse üliwõimust wõidu oliwad saanud, wõtsiwad korralduse oma hoole alla. Kohe Napoleoni esimese kukutamise järele kogusiwad nad Wienisse suurele kongressile, mis järgmisel aastal (1815) Napoleoni tagasituleku mõjul tükiks ajaks katki jäi, aga siis jälle edasi jätkati. See oli kõige hiilgawam koosolek, mida ial on nähtud, sest 90 iseseiswat ja 53 muud würsti wõtsiwad selleşt osa; würstide kaaslastena ilmusiwad sinna kõik Europa tähtsamad ja mõjuwad riigimehed. Wenemaa- ja Austria keisrid, Preisi- ja Taanimaa kuningad oliwad sääl. Würst Metternich ajas agarasti Austria riigi asju, Wenemaa eest oliwad Rasumowski ja Nesselrode wäljas, Inglisemaa asemikuks oli Wellingtoni hertsog ja Prantsuse uus walitsus oli sinna terawapääga ja kawala Talleyrandi saatnud, kes alles hiljuti Napoleoni teenistuses olnud. Kongressi koosolekute waheajal peeti suuremoelisi pidusid, wõõrsilkäikusid, rõõmsaid lõbustusi; Austria walitsus oli iseäralise toimekonna selle eest hoolitsema pannud, et kõrgetel wõõrastel tema päälinnas elutsemine meeldiw oleks.

Wieni kongress lükkas, Europa olusid korraldades, rahwaste isewalitsuse põhjusmõtte, mille mässuwool mõjule oli tõstnud, täitsa kõrwale; rahwaste tahtmisi ja nõudeid ei pandud tähele, waid hoolitseti ainult walitsejate tulude eest, mille juures waljusti n. n. legitimiteedi, s. o. seaduse-päralise põhjusmõtte järele käidi. Niisamuti kui 18. aastasaja walitsusemehed oma aru järele maid jagasiwad ja ühe rahwa liikmeid mitme riigi piiridesse paigutasiwad, nii tegi seda ka Wieni kongress. Üleüldiseks põhjusmõtteks tunnistati see, et kõik endised riigid jälle jalale seataks ja würstid oma endise seisukoha ja wõimu kätte saaksiwad. Kuid tegelikult mindi selleşt eeskirjast ometi mitmeti kõrwale, sest suuremate riikide kasuks kaotait wäga paljude wäiksete riikide iseseiswus; nii liideti Italias Wenetsia ja Genua wabariigi maad ja Saksamaal suurem osa wäike-riigikesi, nimelt kõik senised wabalinnad (riigilinnad), pääle nelja, ning kõik waimulikud würstiwallad, muude riikide külge; paawstile jäeti ometi ta kirikuriik alles.

Nagu eelminewal aastasajal, nõnda pidiwad ka nüüd wiis suur-riiki Europas riigilist tasakaalu ülewal hoidma. Wene- ja Inglise maa, kes kõige mõjuwamalt Napoleoni kukutamiseks tegewad oliwad olnud, wõisiwad need maad, mida nad wõitnud, eneşele omandada, ehk küll, nagu nimetatud, üleüldiselt riikide piirisid endisesse olekusse taheti seada. Wene keiser sai peaaegu terwe endise Poola kuningriigi nüüd omale, pääle Lääne-Preisi ja Posenimaa, mis Preisile jäi, ning Galitsia maakonna, mis Austriale anti; Poola kuningriigi nimigi wõeti jälle tarwituşele, ja Aleksander I. andis şellele oma walitsuse ning oma saadikutekogu. Niisama jäi (Rootsilt 1809 a. wõidetud) Soome suurwürsti riik Wenemaa külge, ja ka şellele oli keiser tema senişt ühiselu korda

ja riigikorraldust alles hoida lubanud. Ka Türgi käest (1812 a.) saadud Bessarabiamaa jäi Weneriigi omaks. Selleşt ajast pääle seisis siis Wenemaa Europa suur-riikide seas hoopis wõimukamal kohal kui enne, ja selle walitsejatel oli ligi pool aastasada üleüldises politikas nagu juhtiw ase. — Kuna Wenemaa maal wägewaks sai, omandas Inglisemaa merel weel hoopis suurema wõimu kui enne. Pääle Giberaltari, mis juba ta käes oli, sai ta nüüd ka Malta ja Jooni-saared (Greeka rannal), mille läbi terwe Wahemeri tema walitsuse aluseks sattus; niisama jäi tema päriseks Lõuna-Afrikas Kapp-maa, mida sõdade ajal Hollandilt oli wõitnud, ning mitmed Lääne-Indiа saared ja weel muud asumaad. — Ehk küll waenulised wäed kaks korda Prantsuse päälinnas olnud käinud ja terwe segaduse algus Prantsusemaalt wälja oli läinud, ei tahetud seda ometi liiga alandada, waid Prantsusemaale jäeti needsamad piirid, mis temal enne suurt mässu olnud olnud, nii siis kõik ta endine maa; esimeses Pariisi rahus jäiwad temale koguni ka weel Italialt wõetud Sawoye ja Nizza maakonnad, kuid karistuseks Napoleoni tagasituleku pärst kaotas ta need maad ja weel mõned piirikindlused 1815 a. tehtud teises Pariisi rahus. — Austria sai muidugi oma endise suuruse tagasi ja enamgi weel, nii et ta rahwa arw kaks milj. suuremaks tõusis kui enne oli olnud. Kesk-riigist lahus-olewad: Belgia ja Lõuna-Lääne Saksamaal olnud n. n. Ees-Austriamaad andis ta küll käest, aga selle wastu sai ta Saksas Salzburimaa ja Põhja-Italias Wenetsia ja Lombardia. Sellega sai Austria wägewamaks riigiks Italias, ja üleüldiselt oli ta rahwa arw kaunis suur, 28 milj., kuid selles olnud wäga mitmed rahwused — sakslased, slaawlased ungarlased, itallastd jne. — mis riigi ühisuse lõdwaks tegiwad. — Preisimaa jäi edaspidi suur-riikidest kõige wäiksemaks, ehk ta küll nüüd endistele mõned maad lisaks sai. Ida-Saksamaal oli ta omad Brandenburi-, Preisi-, Pommeri-, Poseni- ja Shlesiamaad, läänepool Rheini jõe maadel Westfali ja Rheini maakonnad; Wieni kongressis anti weel ligi pool Saksi kuningriiki temale lisaks, kuna teine pool endisele walitsejale Saksi riikina alles jäi.

Wäiksemateşt riikidest saiwad Hispania ja Portugal ome endised piirid ja endised walitsejasugud jälle tagasi. Põhja-Europas aga sunniti Daanimaad, kes ustaw Napoleoni poolehoidja olnud, Norramaad käest ära andma, mida see juba 1814 a. tehtud Kieli rahus oli lubanud. Norramaa ühendati nüüd Rootsiga, aga ta sai Rootsi kõrwal omale täiesti iseseiswa seisukoha, sest ainult walitseja oli nendel mõlematel maadel ühine, muidu oliwad nad lahus. Norramaa eest tasuks anti Daanile ometi senine Rootsi-Pommerimaa, mille see aga pea Preisile wahetas, kuna selle eest Lauenburimaa, Holsteini piiril, omale wastu sai. — Rootsimaale jäeti selle uus walitsejasugu (Bernadotte perekond), sest et endine Prantsuse marshal Bernadotte, nüüd Rootsi troonipärija, agaralt sõjast Napoleoni wastu osa oli

wõtnud. — Prantsusemaa põhjapiirile asutati uus kuningriik, milleks senine Hollandi wabariik ja Austria päralt olnud Belgia ühendati ning selle wana Orania-sugu walitsejaks seati, kes seni Hollandis maawalitsejaks olnud. Selle uue Hollandi kuningriigi ülesanne pidi olema, Prantsusemaa ligema naabrina sellele wõimukaks wastukaaluks olla ja nii edaspidi sääl ehk sündiwaid segadusi takistada; seda ülesannet aga ei suutnud uus riik ometi täita, sest et sääl kaks eri-rahwust, kaks eri-usku ning isesuguse olud ja seadused oliwad, mis riigi osade ühtesulamist takistasiwad ja peagi jälle lahutusele saatsiwad.

Saksamaa riigiliste olude korraldamiseks läks palju waewa ja waidlust tarwis. Endist „püha Saksa-Rooma riiki," ei wõinud kuidagi enam elusse kutsuda, sest et Preisi riik ega ka muud wahe-ajal täitsa iseseiswaks saanud riigid ei tahtnud enam end Austria keisri juhatuse alla anda, waid tahtsiwad riigi üleüldiste asjade ajamiseks niisama osalised olla. Sellepärast lepiti wiimati kokku, et kõigile riigikestele sisemiste asjades iseseiswus jääb, ühiseks walitsuseks aga asutati „Saksa leping" Frankfurdi linna, kuhu kõigi Saksa riikide walitsused oma poolest asemikud saatsiwad; juhatuse-wõim jäi selles endise keisri-auu pärandusena Austriale. Osa-riigikeste arw oli endiselt — umbes 300 — nüüd 39 pääle wähendatud, sest suurem hulk wäikseid oliwad suurematega ühendatud. Aga nüüd oliwad need wäga mitmesuguse suurusega; Austria keisririigi, Preisi, Baieri, Würtemberi, Hannoweri ja Saksi kuningriikide kõrwal oliwad mõned wäikeriikid, ainult mõnikümne ruut-penikoorma suurused; niisuguseid oliwad nimelt Thüringimaa hertsogiriigid. Mitmest kümnest wabalinnast jäiwad ainult Hamburg, Bremen, Lübeck ja Frankfurt (Maini ääres) endisele iseseiswale seisukohale, iseriigina. — Shweitsi riigikorraldus seati umbes niisamasuguseks kui Saksa oma, sest säälsed 22 maakonda ehk kantoni, mis ka wäga mitmesuguse suurusega oliwad, ühendati lepingu-ühisuseks, millel üleüldiste asjade ajamiseks ühine walitsus oli. Kuid see oli siin niisama kui Saksamaalgi üsna lõdew, ja walitsuselise tegewuse suurem tähtsus jäi siingi kantonite kätte.

Kõige halwem saatus sai Italiale osaks, millele Napoleoni aegne walitsus mõndapidi tulu oli toonud, kuna ta säält wana kest-aegsed seadused ära oli kaotanud ja mitmed wäikeriigid „Italia kuningriigiks" ühendanud. Wieni kongress ei leppinud nende muutatustega, waid, nagu igalpool mujal, kaotati ka siin Napoleoni seatud riigiolud sootumaks ära. „Italia ei olegi riik, see on ainult maadeteadusline nimi," ütles Metternich, ja selle põhjusmõtte järele seati siis selle maa riigiline korraldus. Eespool nimetasime juba et Põhja-Italiast suurem osa Austriale anti, misläbi see terwe Italia juhtiwaks riigiks tõusis. Läänepoolne Põhja-Italia jäi Sardinia kuningriigiks, mille päralt nüüd ka endise Genua wabariigi maa oli. Lõuna-Italias seati endine Mõlema Sitsilia (Neapoli) kuningriik jälle jalale, ja endine

Bourboni-sugu sai selle walitsejaks. Kesk-Italias oliwad Toskana suurhertsogiriik, Parma, Modena ja Lukka hertsogiriigid ning kirikuriik, mille würst ka terwe katoliku usu rahwa waimulik päämees oli. — Türgi riik jäi endist moodi alles, aga see oligi õieti Europa riikide-korralduseşt wäljaspool, ega wõtnudgi Wieni kongressist osa.

Nagu näeme, arendasiwad riigimehed Wienis Europa wälimisi riigilisi olusid ainult oma külma ja kaaluwa riigitarkuse järele, rahwaste tarwitusteşt ja soowideşt hoolimata, osalt otse nende wastaselelt. Aga selle kõrwal leppisiwad nemad ka weel selles ühte, et walitsuse-tegewuses põhjusmõtete järele käia tuleb, mis mässu-ajal kuulutatud põhjusmõtetele otse risti wastu käisiwad. Napoleoni wastu ühendatud riigid oliwad Prantsuse sõjawäe ära wõitnud, nende walitsejad tahtsiwad nüüd ka selle mässulist wõimu ära wõita ja maha suruda. Mässuwool oli inimese mõistuse loodud õpetuste mõjul tekkinud, mis asjad lõpuks wägiwallale ja meeletule märatsusele oli wiinud. Selle järele oli Napoleon Europa endised riigid ära häwitanud ja kõik seni pühaks peetud seadused ja õigused jalge alla tallanud; nüüd aga oli ta wõidetud, ja selles nähti ülema saatuse sõrmenäitust. Inimese mõistus, mida walgustuse ajajärgul kõige asja määrajaks oli peetud, kaotas nüüd oma nõiduselise wõimu, ja korraks juba põlgtuse alla sattunud usk tõusis uuesti lugupidamisele ning tõukas inimese „aru jumaldamise" kõrwale. Inimeste meeled käänduşiwad jälle uskumata olekust usule tagasi; iseäranis täitis see waim Wene keisri tundlikku ja inimesesõbralikku meelt täiesti. Tema sai siis ka uue walitsusekorralduse alustajaks. Keegi usuline unistaja, proua Krüdener*), pani Aleksandrile sellekohase plaani ette, mida keiser siis täiendas ja ligemalt määras ning walmis tehtult, teine kord Parisis olles 1815 a. muudele walitsejatele ette pani. Austria keiser Franz I. ja Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III. oliwad sellega kohe nõuus. See kokkuleppimine on püha lepingu (allianşi) nime all tuntud, şest selle järele pidi Piibel walitsejate tegewuses ainsaks juhtnööriks olema; walitsejate oma wahel pidi wennastus walitsema ja oma rahwastega pidiwad nad usuõpetuses antud määruste järele käima. Jumalale ükşi oliwad walitsejad oma tegewuse üle wastutawad, ja niisama soowitasiwad nemad ka oma rahwastele, usuliste õpetuste järele kohusetäitmises hoolsad olla. Püha lepingu tegijate meeles seisis küll wististi umbes aateline maailma-rahu ja õnneliku oleku kätteşaamine, aga tegelikult ei toonud see siht Europa rahwastele üh-

*) Proua Julianne von Krüdner, sünd. von Vietinghof, meie maa inimene elutses oma kirju elukäigu jooksul wahel ka oma wanemate-mõisas Wiitinas (Wõrumaal, Rõuge kihelkonnas), kus Eesti keele ära õppis, ise oma mõisat walitses, siis weel pärisorjuses olewale rahwale mõndapidi hääd tegi, koolisid asutas, rõugeid panna laskis, hiljemini ise talurahwale palwetundisid pidas (ta oli wennaste-koguduse liige). Sünd. 1764, suri 1824. Imelisest „kindrali-prouast" räägitakse praegu weel Wiitina pool. Tõlk. täh.

tegi õnne, seſt see muutus õige pea paljaks walitſuſeliſeks ſurumiſeks, millega see oma wastu wiha äratas.

Ka muid Europa walitſejaid kutſuti püha lepingu määrusi wastu wõtma, ja pea kõik kirjutaſiwadgi oma nimed nendele alla. Kolm walitſejat jäiwad siisgi lepinguſt eemale. Ingliſe kuningas ei arwanud seda teha wõiwat, seſt lepingus kuulutati walitſejate piiramata wõimu, aga Ingliſemaal oli kuninga kõrwal ka parlamendil riigi-asjade juhtimiſeks õigus. Türgi ſultan ei uſaldanud ju oma uſu päraſt end lepingusſe ühineda; ta kartis koguni kangesti, et ſellega uut ühiſt ristiſõda Islami-uſu wastu plaanitakſe. Paawſt aga ei olnud lepinguga ſellepäraſt rahul, et ta ſelles uſuliſt ſalliwuſt liig kaugele arwas minewat, seſt lepingu eſimeſed allakirjutajad, kolm walitſejat, oliwad igaüks iſi usku; päälegi pidas ta seda lepingut omale asjata wõiſtlejaks, kuna ta häämeelega iſe kõige ristirahwa juhtiwaks meheks saada oleks ſoowinud, kuna seda keſkaja wägewad paawſtid oliwad olnud.

Püha lepingu mõjul maksma ſaanud tagurluſe-wool ei jäänud ainult riigiliſele wäljale peatama, waid ſelle ſihi tundemärgid ilmuſiwad ka mujal nähtawale. Paawſt Pius VII. ſeadis kohe, kui 1814. a. oma wangipõlweſt troonile tagaſi pööras, jeſuitide mungardo jälle jalale ja andis ſellele kõik ta wanad õiguſed tagaſi; iſegi „püha inkwiſitſion“ katſus jälle tegewuſesſe astuda. Kirjanduſes lahkuti walgustuſe-aja ſihiſt ja käänati keſkajaſſe tagaſi, mille ärgas uſulik meel ja rüütlik mõttewiis jälle auusse tõuſis. Seda ſihti, hüütakſegi uus-romantiliſeks, kuna ſelles keſkaegne luulewaim oma aadetega nagu uuesti elule ärkas. Nii pööras nimelt ſuur Prantſuſe luuletaja Chateaubriand (l. ſhatobriang) oma kirjatöödes mäſſuajal walitſenud waimuſt ristiuſu ja romantika olu ülistamiſele; tema tähtſam toode on pikem jutuſtus „Wiimſe Abencerragi lugu,“ milles ta maurlaste wäljaajamiſt Hiſpaniaſt kirjeldab. Walter Scott, 19. aastaſaja kõige ſuurem romanikirjanik, wõttis oma tööde aineid iſamaa wanemaſt ajaſt, mida ta meiſterlikult kujutas. Saksa ilukirjanduſes oliwad romantiliſe ſihi tähtſamad kirjanikud Ludwig Tieck ja Schlegeli wennakſed, kes Idamaadelt ja keſkajaſt wõetud aineid tarwitaſiwad. Ka Goethe ſuurepäraliſes näidendis „Faustis“ ilmub ſeeſugune ſaladuſeline maailm, kuna ta ſuur waim end küll mitte üsna romantika-olu külge ei ſidunud. Ka teadlaste uurimistesſe mõjus romantiline mõttewiis ſuurelt; ajaloo-kirjutajad ſeletaſiwad agaruſega keſk-aegſeid ſeadluſi, milleſt riigiline olukord niiſuguſeks oli kujunenud, nagu seda Wieni kongreſs oli ſeadnud. Iſegi mõttetargad, nagu ſügawamõtteline Hegel, kelle ſuuremoeliſe õpetuſe terwe tema aegne ajajärk omandas, andſiwad omapooleſt wanameelſele mõttewiiſile tuge. Niiſamuti ilmus maalimiſe ja kujuraiumiſe kunſtis ſelleſama ſihi mõju, kuna kunſtikujutuſe aineid iſeäranis häämeelega pühade inimeſte lugudeſt wõeti; nimelt tegi ſuur Taani kujuraiuja Thorwaldſen oma hiljemad tööd uſuliſte ainete järele.

Niiwiisi kujunes nüüd inimeste meeles üsna teine ilmawaade. Tundmuseſt peeti rohkem lugu kui mõistuseſt; äriliſe ja ilmaliſe meele aſemele astus ſaladuſeline ja üleloomuline mõtteſiht, uſkmata oleku aſemele elaw uſklik meelſus; minewikuſt otſiti ſüdamele rahu, millepäraſt end ſelle mõju alla anti. See keſk-aegne õhk täitis koguni ſel mõõdul meeli, et mõnigi ewangeliumi uſuline kirjanik ja kunſtnik katoliku uſku läks.

Aga kõigeſt hoolimata ei wõidud ega ſuudetud mäſſuwoolu mõjul maksma ſaanud aateid mitte üsna unustuſe hõlma matta, waid otſe ſee eespool nimetatud wägew tagurluſewool õhutas need peagi jälle uuele elule ja tõi nad makswuſele. Pääasjalikult hoidſiwad muidugi riigiwalitſejad ja kõrgemate ſeiſuste kihid end ſelle woolu poole, kuna nad ſellega ühtlaſi oma tuluſid ja wõimukat ſeiſukohta kinnitada mõtleſiwad; rahwaste ſuur enamus aga aſus peagi ſelle woolu wastaſeks ja nõudis täie rõhuga uue aja wäljakuulutatud wabaduſt. Seda ei ſaadud aga mitte muidu kätte, kui pikaliſe ja wiſa wõitluſe kaudu.

V.

Rahwaste wabaduſepüüded. — Greeka wabaduſeſõda.

Rahwaste lootuſed lähewad nurja. — Rahutuſed ilmuwad. — Meelenukrus Saksamaal. — Walitſuſe waljus. — Hispania mässud. — Portugali põhjusseadus. — Carbonarid Italias. — Püha lepingu würstid lämmatawad wabaduſepüüded. — Greeklaste rahwuſeline waimustus; hetäria — Aleksander Ypſilanti ettewõte. — Kõik greeklaſed mässamas. — Europa rahwaste kaastundmus; wabatahtlikud. — Türklaste hirmſad teod. — Ibrahim tuleb ſultanile appi. — Missolongi kaitsmine. — Wene- Inglise- ja Prantſuſemaa walitſuste nõudmiſed. — Nawarino lahing. — Greekamaa ſaab iſeſeiswaks.

Prantſuſe ſuur mäss oli ſelle põhjusmõtte wälja kuulutanud, et rahwas omale iſe kõige kõrgem walitſeja on, ſ. o. et walitſuſewõim on rahwa eneſe päralt. Prantſuſe rahwas aga, kes nii äkki ja kähku täieliſele wabaduſele ſai, ei oſanud ſeda wabaduſt mõiſtlikult tarwitada, waid ſattus wabaduſejoowastuſes märatſuſesſe ning tegi meeletuid teguſid. Asjaolude ſunnil oli ſiis üsna õige, et Napoleon rahwalt ta õiguſed jälle ära riiſus. Ta ei teinud ſeda üksi Prantſuſemaal, waid ka mujal Europas, kus ta mitmed riigid oma walju sõjawäeliſe walitſuſe alla heitis. Sarnane ſeiſukord aga ajas rahwad wõitluſele, ja ühiſel wõimſal tegewuſel kukutati ſuruw wõim. Wäga aruſaadaw on, et ſelle järele rahwad omal õiguſe arwaſiwad olewat, ka riigiwalitſuſeſt oſa ſaada; nad oliwad nüüd oma jõudu tundma õppinud. Päälegi oliwad mitmed walitſejad oma alamatele lauſa lubanud, riigiliſi õiguſi anda, kui neid wabaduſe eeſt Napoleoni wastu wõitlema kutſuſiwad. Oli aga wõitlus õnnelikult lõpetatud, märkaſiwad rahwad kibeduſega, et nende lootuſed petetud oliwad; nad tõugati walitſuſe-asjadeſt kõrwale, ega peetud ka rahwuſetundmuſeſt midagi lugu, waid, nagu eelmiſes päätükis kuulſime, pillutati ühe rahwa liikmeid mitme riigi walitſuſe alla. Sel põhjuſel figiſiwadgi pea nurinad, ja need hakkaſiwad wähehaawal kaswama; walitſejatele

awaldati palweid ja nõudmisi, tekkis isegi lausa rahutusi. Walitsusemeheb omapooleſt katsusiwad kõigiti rahwa soowide täitmist takistada. Iseäranis waljusti tarwitas Austria pääministriks tõusnud würst Metternich, kes omale ka üleüldse Europa riigilistes asjades juhtiwa seisukoha kätte oli saanud, püha lepingu määrusi wägiwaldsuse abinõuuks. Rahwaste wabadus ja sarnadus oliwad tema arust mässulised mõtted, niisamuti kui ka kõik muudgi püüdeb, mille abil olewaid olusid muuta mõeldi. Metternichi meeleſt wõis Austrias elawaid mitmesuguseid rahwaid ainult piiramata isewalitsuse mõjul riigina koos hoida, ja niisama kui Austriat walitseti, oli waja terwet Europat waos hoida. Ta oskas Wene keisri ja Preisi kuninga selleſama mõttewiisi poole wõita, ja sellel sihil läks siis tagurluse wool ikka pääle kangemaks ja mõjuwamaks. Niisugune asjaolu ajas muidugi rahwaid oma riigiliste õiguste ja rahwusetunde eest wõitlusele; walitsejad jälle pidasiwad üksteise järele kongressisid, kus otsustasiwad, ühisel wõimul kõiki niisuguseid katseid lämmatada. Wõitluses Napoleoni wastu oli rahwaste iseseiswus kätte saadud. Nüüd aga algas wõitlus wabaduse eest oma walitsejate wastu.

Saksa rahwas, iseäranis aga Preisi riigi maades, oli sõdades Napoleoni wastu wäga suurt waimustust awaldanud ja selle eest tasuks oodati nüüd kõwa igatsusega riigilisi õigusi ja ühist, rahwa-walitsuselist Saksamaad; Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III. oli selle lootuse täidesaatmist ka otse lubanud, kui Napoleoni Elbast tagasitulekul oma rahwa uuesti wõitlusele kutsus. „Rahwasaadikutekogu tuleb asutada," öeldi 22. mail 1815 a. awaldatud kuningliku määruse esimeses paragrahwis. Aga sõja lõpetuse järele ei täidetud lubadusi ühtegi, waid otse selle wastu katsusiwad Saksamaa suur-riigid, Austria ja Preisimaa, ka wäiksemate riikide würstisid keelata, oma alamatele riigilisi õigusi andmast. Ometi walmistati mõnes Lõuna-Saksamaa riigis põhjusseaduseb ja pandi need ka maksma; nii kutsuti Baieris, Badenis ja Würtemberis, siis ka Hessen-Darmstadtis ja Saksi-Weimaris rahwasaadikud kokku, maa üleüldiste asjade ajamiseks. — Mujal pool aga, iseäranis Preisimaal, hakkas meelemõrudus ikka enam ilmsile tulema. Asutati rohkesti wastameelseid ajalehteſid, milles olewaid olusid waljusti arwustati; üliõpilaste seas kujunesiwad ühisused (Burschenschaft), esimene neist tekkis Jenas 1815 a. ja need saiwad omale isamaalsuse laadi ja sihi; Napoleoni sunniwalitsuse ajal rahwuseliſe meeleõhutamiseks asutatud „Tugendbund" (wooruseühendus) oli ka weel olemas, niisamuti turniseltsid, mille juhatajaks äge ja waimustatud Friedrich Ludwig Jahn oli. Ka pandi meeleawalduſi wäga mitmel pool toime; iseäranis suurelt sündis see Wartburi pidul, mida 18. okt. 1817 a. niihästi usupuhastuse kolmesaja aastase, kui ka Leipzigi lahingupäewa mälestuseks peeti. Pidule oli umbes 600 üliõpilast ilmunud, nende seas ka mitmed professoridgi. Sääl peeti tulisid kõnesid kõigi Saksa rahwuse-kangelaste mälestuseks, Arminiuseſt alates Lutherini, ja wiimati läks

meeleärewus nii suureks, et Lutheri eeskuju järele tuleriit tehti, mille pääl isamaa-meelsuse wastased kirjad ära põletati. Tulesse wisati nimelt kellegi Schmalzi kirjad, milles see wabaduseşõja waimustust seepärast tühiseks oli tunnistanud, et see walitsuse käsul olla sündinud, niisamuti Kotzebue luuletused, Napoleoni seaduseraamat jne.; wiimaks heideti tulle korporalikepp, ulani sõjalase-pihik ja parukas, mida sunniwalitsuse märkideks loeti, ja need põlesiwad siis kõik waljude rõõmuhüüete all tuhaks. Aga ärewusesse satrunud meeleolu saatis mõnda meest koguni kuritegudele; nii pistis 1819 a. üks usuteaduse üliõpilane Karl Sand noa näitekirjaniku Kotzebue rinda, sest et see oma näitlustes isamaalist waimustust oli pilganud, ja päälegi peeti teda Wene walitsuse palgal olewaks sala-nuuskijaks.

Niisuguste tegude ja meeleawalduste tõrjumiseks asusiwad siis walitsused seda kangemale waljuse-ettewõttele; iseäranis peeti üliõpilasi kõwasti silmas, ülikooli linnadesse saadeti salapolitsei-ametnikud, ülikoolide tegewus hoiti walju walwamise all. Metternichi soowil kutsuti 1819 a. Karlsbadisse walitsejate kongress kokku, kus otsustati, iseäralisi ametnikkusid rahwa meeleolu ja nooresoo tegewust walwama panna; nendel oli õigus, kardetawaks-peetawaid inimesi igatahes wangi wõtta. Mainzisse seati iseäraline kommisjon, kellele ülesandeks anti, kahtlaste inimeste ja kõigi mässuliste liikumiste järele terawalt waadata. Niisugune omawoliline „kihutajate" tagakiusamine kestis Saksamaal mitu aastat; mitmed professoridgi kaotasiwad selle kaudu oma kohad, turniseltsid pandi kinni ja Jahn wõeti wangi; mõnigi noor üliõpilane, kes ettewaatamatalt oma kõnes wõi laulus isamaalist meelsust oli awaldanud, heideti hulgaks ajaks wangi. Koguni niisugused mehed, nagu Stein ja Gneisenau, kes omal ajal Napoleoni surumise wastu rahwuselise liikumise oliwad elule äratanud ja siis walitsuse ees suures auus seisnud, sattusiwad nüüd kahtluse-alusteks. Niiwiisi katsuti Saksamaal wabaduse waimustust lämmatada ja selle esitajate suud sulguda. Lõuna-Europa maadesse aga wiidi muude riikide sõjawäed rahwaste liikumist sulguma, sest säälsed kuumawereliseid elanikud awaldasiwad oma rahulolematust lausa mässamisega.

Hispanias oli wisa wõitlus oma rahwuselise iseseiswuse eest Napoleoni hirmuwalitsuse wastu rahwa juures suuremat wabadusetunnet äratanud. Kui Napoleon Hispaniat alla heitma hakkas, oli ta pettusega Hispania kuninga oma juurde meelitanud ja seda sundinud, trooni käest ära andma, lootes, et nii ühehoobiga Hispaniamaa oma alla saab. Kuid selles eksis ta rängasti, sest üle terwe maa leegitses pea wali wiha; tõtati südilt oma rahwuselist iseseiswust kaitsma. Kuna kuningas wangis oli, asus walitsuse ette-otsa rahwasaadikute kogu, cortes, kes Cadizi linna kokku tuli, kus Inglise laewastiku ja abiwäe kaitsel Prantsuse wäe eest warju leidis. Kuna cortes üsna oma wõimul talitada wõis, walmistas ta riigile õige wabameelse põhjusseaduse; otse sel ajal, kui Napoleoni wõim sääl kukutati (1812). Kui

nüüd selle järele endine kuningasugu jälle walitsema asus, nõuti kuninga Ferdinand VII. käest põhjusseaduse kinnitamist, mida ta ka tegi. Aga oma nõuetes ei olnud Hispania rahwas mitte ühel meelel; adelimehed ja waimulikud soowisiwad siingi enamasti endiste olude allesjäämist, kuna rahwa suur enamus, kes rumaluse ja tooruse mõju all oli, wabadusest suuremat lugu pidada ei osanud. Asjaolude pääle toetades usaldas kuningas peagi põhjusseaduse jällegi kõrwale lükata, ja hakkas siis kange hooga olusid endisele järjele tagasi seadma. Kinnipandud kloostrid oliwad pea jälle elanikkusid täis, koguni inkwisitsion hakkas uuesti jälle tegewusesse, ajalehed ja muud kirjad pandi üliwalju tsensuri alla, mõned cortesi-liikmed ja ka teisedgi, kes walitsuse tegewuse wastu sõitlesiwad, wõeti wangi, kui nad põgenema ei pääsnud. Hispania hakkas jälle sarnasesse wiletsasse olekusse tagasi wajuma, milles ta enne olnud; rahwas nõrkes kange maksukoorma all, kuna adelimehed ja waimulikud maksudest üsna wabad oliwad; walitsus oli alati rahapuuduses, sõjawäe korraldus armetul järjel, laewastikust oliwad ainult jätised järel. Walitsuse-asjad jättis kuningas oma kõlwatute sõprade hooleks, kes n.n. „camarillaks" kokku heitsiwad.

Niisugune asjakäik äratas nurinat ja rahutust isegi sõjawäes, kus mässuleek ka kõige enne ilmsile puhkes. 1. januaril 1820 a. laskis polkownik Riego oma säjawäe osale, mis parajasti Cadizist Amerikasse oli minemas, säälsetes asumaades tõusnud mässu maha suruma, 1812 a. põhjusseadust ette lugeda ja soowitas, et sõjamehed sellele truudust wannuksiwad. See sündis, ja kohe laienes wabaduse-waimustus säält ka muudesse sõjawäe-osadesse, mille mõjul kuningas hirmusunnil weel selsamal aastal uuesti põhjusseaduse hääks kiitis ja maksma pani. Kuid seekord oli wabameelsete wõidul weel wähem kestwust kui enne, sest uuenduste poolehoidjaid leidus ainult linnades haritud kodanikkude seas, kuna kaugelt suurem rahwahulk asja kohta külm oli; ka sõjawägi oli pääasjalikult ainult walitsuse halwa oleku pärast mässu tõstnud, mitte wabadusepüüde mõjul.

Portugalis käidi täitsa ja igapidi Hispania eeskuju järele. Säälne kuningas Johann VI. wiibis weelgi Portugali Amerikas olewal asumaal Brasilias, kuhu ta ühes perekonnaga oli põgenenud, kui Napoleoni sõjawägi maale tungis; selle järele oliwad inglased jõudumööda püüdnud prantslasi Portugalist wälja tõrjuda ja niiwiisi oli sinna Inglise lord Beresford (l. beresförd) walitsust juhtima seatud. See asjakord kestis ka prantslaste wäljaajamise järele edasi. Kuna aga Inglise lord mõndapidi Portugali rahwa iseteadwuse külge puutus, tekkis Oportos mäss, ja pea tehti sedasama päälinnas Lissabonis. Beresford saadeti minema, ja 1821 a. kokku tulnud saadikutekogu (cortes) walmistas uue põhjusseaduse, umbes niisamasuguse kui Hispanias oli, ja selle kinnitas siis ka kuningas, kui rahwa soowil Brasiliast tagasi tuli.

Kuna Pyrenei poolsaarel wabaduseliikumine enam päälekaudne oli, kandis Italias rahwa rahulolematus ja mässuline meeleolu palju tõsisemat ja jõugawamat laadi. Juba Napoleoni ajal oliwad sinna salaseltsid siginenud,

mis selsamal wiisil oliwad korraldatud kui wabamüürlaste-ühisused; need nimetasiwad end carbonarideks, s. o. söemeesteks. Nad wördlesiwad nimelt iseennast söepöletajatega, sest nagu need oma tegewusega huntisid metsadest häwitada tahtsiwad, nii olewat carbonaride siht, maad sunniwalitsejatest puhastada. Esimene niisugune selts asutati Neapolis, kust liikumine pea üle terwe Italia lagunes: köik wabameelsed, Italia rahwuselist ühisust-püüdwad mehed liitusiwad nendesse, iseäranis aga noored kirjanikud, luuletajad, üleüldse rahwa haritum osa. Peagi oli carbonari-seltside liikmete arw 60,000 päale tõusnud. Seltsi tegewuse sihiks oli rahwa hariduse tõstmine, Italia wabastamine wööraste wõimu alt ja rahwale riigiliste õiguste nõutamine.

Wäga arusaadaw on, et niisugune leek kaua wagusi tuha all immitseda ei wõinud, waid tulised meeled töiwad selle peagi ilmsile. 1820 a. tõstis äkki üks leitnant Morelli wäikses Nola linnas Neapoli ligidal mässulipu lehwima; ta kutsus sõjawäge üles, Hispania meeste eeskuju järele käima ja Neapoli riigile põhjusseadust nõutama. Kutse wõeti waimustusega wastu, teised wäehulgad, keda kuningas mässuliste wastu saatis, heitsiwad osalt nende poole, liikumine kaswas ruttu suureks, ja nii oli kuningas Ferdinand IV. sunnitud, põhjusseaduse-soowijate nõuet täitma. — Järgmisel aastal (1821) saadi ka Sardinia riigis põhjusseadus kätte. Nii oliwad siis wabaduse püüded ühekorraga mitmel pool wõidule saanud. Aga peagi pööraſiwad asjad Italiasgi jälle endisele olekule, kui würstid sõjawägedega wabaduseliikumist lämmatama asusiwad. Italia olud tegiwad iseäranis Austria keisrile ja ta ministrile Metternichile muret, sest carbonarid kihutasiwad meeli kangesti: kõigis Italia riikides, isegi Lombardias, ilmus wabaduseliikumise märkisid, ja selleſt oli Austria walitsusele muidugi hädaohtu karta. Metternich muretses siis selle eest, et püha lepingu würstid jälle kongressile kokku tuliwad, mis seekord Shlesiamaal wäikses Troppau linnakeses peeti (1820), ja siin wõeti niihästi Hispania kui Neapoli sündmused kõne alla. Inglise ja Prantsuse maa wolinikud arwasiwad, et muude maade sisemiste asjade wahele segada ei wõi, aga Metternich wõitis kaks wägewamat würsti, Wene keisri ja Preisi kuninga, oma mõtte poole. Ja nii tegi siis kongress otsuseks: „Hispanias, Portugalias ja Neapolis sündinud kindla korra ümbertõukamine on walitsustele, kes mässuliſe liikumise wastu seiswad, muret teinud ja need arwawad hädasti tarwiliseks, Europat selle ähwardawa hädaohu kätte sattumise eest hoida.“ Kongress jäeti ometi sedakorda pooleli ja jätkati järgmise aasta alguſel Lõuna-Austrias, Laibachi linnas, edasi, kuhu nüüd ka Neapoli kuningas kutsuti. See petlise meelega, nõrk walitseja oli kodust minnes weel kord wandunud, et ta oma kinnitatud põhjusseaduse pühaks peab, kuid kongressil olles muutis Metternich ta meele peagi teiseks. Austria walitsusele anti nüüd ülesandeks Italias „korda jälle jalale seada,“ mille jaoks 90,000 sõjameest Neapoli riigisse tungis ja sääl wabaduse-kaitsjad warsti ära wõitis. Niisamuti sündis ka

Sardinias. Mõlemate riikide päälinnadesse seati nüüd Austria sõjawägi seisma, mõlemad kuningad saiwad täieliſe iſewalitſuſe tagaſi; wabaduſemõtte eeſt ſeisjad wõeti kohtu alla, hulk nendeſt mõisteti ſurma, teiſed heideti wangi, kuhu mitmed wäga kauaks jäiwad. Wiimſete hulgas oli ka kirjanik Silwio Pellico, kes oma rasket wangipõlwe pikemas kirjatõõs on kirjeldanud.

Samaſugune tegewus, kui Austriale Italia kohta oli antud, määrati Prantſuſe walitſuſele Hiſpanias teha; nii otſustaſiwad püha lepingu würſtid, kelleſt kõige wägewam, Aleksander I, nüüd üsna tagurluſe ſihi mõju alla oli ſattunud, 1822 a. Verona kongreſſil. 100,000 mehe ſuurune Prantſuſe wägi tungis nüüd Hiſpaniaſſe ja ſai ſääl ſeda hõlpſamini wõidule, et wabameelſed iſe oma püüetes lahku läkſiwad ja nii wastupanek wäga nõrk oli. Põhjusſeadus ning corteſi otſuſed tehti nüüd tühjaks, kuna kuningas Ferdinand ſeletas, et tema poolt nendele antud kinnitus tühine olla, ſeſt tema ei olewat ſeda tehes mitte waba olnud; wabaduſe-püüdjad pandi hulgana wangi, paljud hukati ära, nende hulgas ka Riego.

Nii ſuurelt oliwad ſiis asjaolud muutunud. Needſamad Prantſuſe sõjawäed, kes hiljuti alles muudele maadele wabaduſt oliwad toonud, heitſiwad nüüd naabrimaad jälle ſunniwalitſuſe alla. Aga teiſelt poolt nähti ka jälle ſeda iſeäraliſt nähtuſt, et wõitew sõjawägi kohe, kui kõige wastupaneku oli murdnud, tagaſi pööras, ilma et mingit sõjakulu ehk maade-ſaaki oleks nõudnud. Püha lepingu põhjusmõtet täideti ſiis hoolega nii ühes kui teiſes asjas.

Portugaliſgi ei keſtnud põhjusſeadus kuigi kaua, waid ſee kaotati ju 1822 a. ära. Kuid ſiin ei olnud ſelleks mitte wõõras wõim tegew, waid oma maa wanameelne erakond, milles pääasjalikult adelimehed ja waimulikud oliwad; juhatajaks oli kuninganna Charlotta (Hiſpania kuninga õde) ja ta noorem poeg Don Miguel. Kuningas iſe oli ometi wabameelſem, ja ta katſus keelata, mis ſuutis, et tagurlaste tegewus üsna ülekäte ei läheks.

Kuna need lood Pyrenei ja Italia poolſaarel ſündiſiwad, oli ka Lõuna-Europa kolmandal neememaal, Balkani poolſaarel, äge wabaduſewõitlus käimas, kuid ſelle ſiht ei olnud mitte oma walitſuſe käeſt riigiliſte õiguſte ſaamine, waid palju ſuurem ja laialiſem: Terwe ſurutud rahwa wõõra walitſuſe alt wabaſtamiſe püüe. Alguſeſt pääle juba, kui Türgi riik Europaſſe aſus ja Balkani kriſtlikud rahwad ſelle alla ſattuſiwad, oliwad need wõõra-uſuliſt walitſuſt raskeks ikkeks pidanud ja mõnda korda ka end ſelleſt wabaſtada katſunud, kuid ikka oliwad need katſed kohe ära lämmatatud. Nii oliwad greeklaſed 18-ne aaſtaſaja teiſel poolel, kui Katarina II. Türgiga sõdis mäſſu tõſtnud, Wene poolt omale abi lootes, ſeſt Wenemaa walitſejaid pidaſiwad Balkani kriſtlaſed nagu oma kaitsjateks, kuna nad ſedaſama uſku oliwad kui Wene rahwas. Tõesti oli ka Katarina Greeka riigi uuesti aſutamiſe plaani kallal töötanud (waata uus-aeg päät. XXIV), aga teiſed asjad tuliwad wahele, ja greeklaſed jäiwad abita. Napoleoni ajal oliwad nad

jällegi oma seisukorra muutumist lootnud, aga see oli asjata, ja ka Wieni kongress ei pannud Greeka saadikute palweid tähele, waid jättis neid seniste isandate alamaks, sest kongressil püüti kangesti kõike endist olu alles hoida. Aga greeklaste juures oli rahwusetunne juba wõimukalt maad wõtnud; nende esiwanemate suured teod, Marathoni ja Salamise kuulsad wõidud, ärataswad nendes jälle wägewat waimustust ja iseeneseusaldust. Esialgul kirjanduseliste püüete jaoks asutatud seltsides hakati kange hooga rahwuselist mõtet õhutama. Kõige kuulsamaks nende seltsidest sai „Hetäria" nimeline selts, kus kõige ennne plaan walmistati, mille järele iseseiswuse kättesaamiseks käia tuleks. Wene keisri poolt loodeti kindlasti abi, sest et Wenemaa poolt Türgi riigi nõrgendamist soowiti; päälegi oli nüüd üks Greeka mees Kapodistria Aleksandri l. ministriks ja armuosaliseks. Arwati ka, et Türgi riik mässuliikumisele tugewasti wastu panna ei suuda, sest see oli aastate jooksul ühtepuhku nõrgenenud; küll oli ta maapinna pooleşt suur ja lai, aga mitmed riigiosad, nagu Egiptus, kuulsiwad üksi nimepidi sultani sõna, kuna säälsed maawalitsejad ehk paşhad end peatselt iseseiswaks oliwad teinud. Igal pool oli kõlwatu ja halb walitsuskord maksmas, riigi rahaasjad oliwad nurjas ja janitşharid (sultani ihukaitsewägi), kes omal ajal walitseja parem tugi olnud, tõstsiwad nüüd ühtepuhku mässusid, mis enne ei lõppenudgi, kui sultan Mahmud II. Greeka sõja ajal terwe nende hulga niisama werisel kombel ära lõpetas, kui Peeter l. Wenemaa strelitsidega oli teinud; şalgakaupa lasti neid maha ja nende kasarmud põletati ära, nende nimegi ei tohitud enam tarwitada.

Hetäria seltsi juhtiw mees oli üks Moldawi würstisugu liige, Aleksander Ypsilanti, kes enne Wene sõjawäes oli teeninud. Wene keisri abi pääle lootes tõstis ta siis koguni wäikese şalgaga Moldawimaal Türgi wastu mässu (1821). Kuna Türgi wäge sääl pool kasinasti oli, wõis ta esiotşa mõned wõidud saada, kuid õige pea pööras asi. Sest Wenemaalt ei tulnud abi sugugi, waid Aleksander l. kustutas Ypsilanti nime Wene ohwitseride nimekirjast, millega näitas, et ta tema tegu hääks ei kiitnud. Wene keiser oli nüüd, nagu juba nimetatud, koguni Metternichi mõttewiisi poole kaldunud, mille järele greeklaste wõitlus ainult lausa mäss nende seaduselise walitseja wastu oli, ja see käis püha lepingu põhjusmõtte wastu, mis igal pool senist walitsuskorda kinni hoida tahtis. Ypsilanti jäi siis ainult oma nõrga sõjawõimu najale ja selle wõitis Türgi wägi hõlbuga ära ning häwitasgi üsna; Greeka noorteşt meesteşt kokkuseatud „püha hulk" langes pea wiimseni meheni; Ypsilanti ise pääsis waewaga Austriasse põgenema, kus ta sultani nõudel wangi pandi (suri 1828. a. Wienis).

Moldawi mäss oli aga ainult eesmänguks suurele mässuliikumisele, mis päris-Greekamaal lahti puhkes ning ruttu wäga laialiseks ja ägedaks kujunes şeşt siin ei olnud mässulisteks mitte ainult haritlaste şalgad, nagu Moldawis,

waid Moreas (endine Peloponnesos) asusiwad maa-elanikud oma rahwuseliste juhtide äratusel sõjariistade alla. Nii kogusiwad end endise Lakoniamaa mehed Petros Mauromichalis'e juhatuse alla, Arkadia mägestikumaa rahwas töttas jälle Theodor Kolokotronis'e juhil wõitlema. Achaia lahe rannamaadel õhutas pääpiiskopp Germanos rahwast pühale wõitlusele oma uju ja rahwuse eest; Athena, Thebä ja koguni terwe Liwadiamaa (endine Hellas) ühines mässulistega, Epeirose ja Thessaliamaalgi süttis sõjaline waimustus, Ägeia mere hulga saarte elanikud lahkusiwad ühes meeles Türgi walitsuse alt, isegi Wäike-Aasiast saadik laienes wabadusepüüde tung. Mõne nädala jooksul leegitses kõigil pool, kus iganes greeklasi elas, lausa mässutuli. Moreamaa puhastati türklastest pea täitsa, agarad Greeka meremehed saiwad Türgi laewastiku üle mitmed wõidud. Lõpuks usaldas 1822 a. kokku tulnud rahwasaadikute-kogu Greekamaad Türgi sultani alt wabaks kuulutada. Saadeti ka saadikud parajasti koosolewale Verona würstide-kongressile, säält abi ja kaitset paluma, aga Metternich hoolitses selle eest, et nad sääl ettegi ei saanud. Walitsused jäiwad siis greeklaste wabaduse-wõitluse wastu külmaks, selle wastu aga awaldasiwad Europa rahwad igal pool suurt kaastundmust selle kohta; asutati „philhelleni" (Greeka-sõbralisi) seltsisid, kes greeklastele raha, sõjariistu ja muid tarwitusi muretsesiwad. Mitmed lugupeetud isikud töttasiwad priitahtlikkudena nende ridadesse wõitlema: Würtemberi kindral Normann kogus suure hulga wabadusest waimustatud noorimehi oma ümber, kellega Moreasse ruttas; pääle muude läks ka kuulus Inglise luuletaja lord Byron (l. bair'n) sinna ligi wõitlema, kus ta ka suri; isegi üks soomlane Myhrberg (l. müürberg) oli sääl sõdimas ning awaldas rohkesti waprust ja osawust, nii et warsti oma ülema, Prantsuse polkowniku Fabvieri, adjutandiks tõusis.

Türklased näitasiwad kohe alguses pääle mässuliste wastu kõige hirmsamat waljust, millega neid kohutada mõeldi, aga see ei mõjunud, waid tagajärjeks oli, et ka greeklased niisamasugust hirmutööd tegiwad, kus aga mahti saiwad. Konstantinopolis sattusiwad türklased mässust kuuldes hirmsasse wihasse; Greeka patriarh wõeti just Ülestõusmise pühal jumalateenistuselt tulles kinni ja poodi täies ametiriides oma kiriku pää-ukse külge üles, mille järele ta surnukeha uulitsat pidi weeti; pärast jätkati tapmisi, röövimisi ja muud wägiwalda weel kaua. Seesama hullustus täitis meeli ka mujalpool maakondades, kus greeklasi asus. Nii läksiwad Chiose saarele 7000 türklast, kes sääl kõige koledamal kombel häwitasiwad ja röövisiwad, üle 90,000 inimest müüdi orjadeks, ainult mõned sajad jäiwad alles.

Küll wõitlesiwad greeklased üliwaprasti, kõik sõjawõimulised mehed oliwad wäljas, nad saiwad ka mitmed wõidud ja wõitsiwad mõned kindlused ära. Aga nende wõim oli Türgi wastu ikka wähene, päälegi puudus juhatajatel õige ühendus, ja nii muutus greeklaste seisukord õieti kardetawaks, iseäranis weel selle järele, kui sultan Egiptuse asekuninga, Mehemed Ali,

omale appi kutsus, sest oma jõuuga ei arwanud ta mässust enam jagu saawat. Palgaks lubati Mehemed Alile Kandia ja Küprose saared, ja ta wõõraspoeg Ibrahim, kes sõjakäigu juhatajaks sai, pidi Morea maawalitsejaks seatama, kui ta selle alla heita suudab. 1825 a. ilmusgi Ibrahim 17,000 sõjamehega, kes Euroopa moodi oliwad wälja õpetatud, Moreasse, mida ta kohe koledal kombel häwitama hakkas. Kreeklased, kes oma wahel tülitsesiwad, ei olnud õieti kaitsmise eest hoolitsenud. Ainult Missolongi linn, Korinthi lahe suu ligidal, oli wäga wiisa wastu panema, ja selle tõttu sai see muidu wähese tähtsusega koht sel ajal üle ilma kuulsaks. Siin oli juba sõja alguses saadik kreeklastel hää ja tugew warjupaik olnud, mille päralt türklased kangesti nimelt seda oma kätte saada tahtsiwad. Aga mere poolt oli pea wõimata selle ligi saada, sest lai, madala weega rand oli nagu loomulikuks kaitsewalliks ees; maa poolt kaitsesiwad seda müürid ja wäike oja waenlaste wastu. Mõnda korda katsuti tormijooksu, aga asjata, mille päralt türklased linna korrajärjeliselt piirama hakkasiwad ja ka Ibrahim tõi suurema osa oma wägedest sinna. Suure meeste-kaotuse järele saiwad piirajad mõned madalikud mere pool oma kätte, ja paniwad siis säält mere kaudu toiduwara linna-toomise kinni. Nüüd tuli piiratutele näljahäda kätte, sest kaladgi oliwad mere-rannalt alatise laskmise mõjul ära põgenenud, nii et neidgi toidu lisaks ei saanud. Kui siis pääsmiseks enam mingit muud nõuu ei olnud, otsustasiwad linna kaitsjad südisti pääle tungides waenlaste wallide üle wälja tungida katsuda; naesterahwadgi, meeste riietes, ja poisikesed saiwad noad sõjariistadeks kätte, ja 20. aprilli ööl 1826 a. asuti meeleheitlisele ettewõttele. Umbes 2000 inimest pääsiwad tõesti minema, aga suurem hulk, kes linna tagasi aeti, pistsiwad sääl püssirohu-laadud põlema, mille läbi niihästi nemad ise, kui ka nende järele linnasse kippunud türklased hulgana otsa saiwad.

Metternich.

Wahe-ajal aga hakkasiwad ka Euroopa walitsejate meeled enam kreeklastele sõbralistemaks muutuma. Iseäranis awaldas Inglise wabameelne peaminister Canning (l. känning) nendele kaastundmust, ja kui siis Wenemaal uus keiser Nikolai troonile sai (1825), hakkas see kohe, Metternichi hoiatusest hoolimata, jälle Wenemaa endist politikat Türgi wastu ajama ja Balkani kristlaste poole hoidma; ka Prantsuse walitsus asus nüüd sellele seisukohale, sest üleüldine arwamine Prantsusemaal oli täitsa türklastele wastu ja kreeklaste

poolt. Nii siis sündis nende kolme riigi wahel kokkuleppimine, mis Londonis 9. juunil 1827 a. alla kirjutati; selles nõuti sultanilt sõja lõpetamist ja Kreekamaale omawalitsuse andmist; Kreekamaa peaks küll edaspidi Türgi ülemwalitsuse aluseks jääma ja maksu maksma, aga wõiks ise oma walitsuse mehi walida ja koduseid olusid oma aru järele korraldada. Kuid sultan ei tahtnud riikide nõudmisi wastu wõtta, waid laskis sõda edasi pidada. Siis saadeti nimetatud kolme lepinguriigi ühine laewastik Kreeka wetesse, aga mitte otse sõdimise jaoks, waid sellega taheti ainult türklasi hirmutada ja järel andma sundida. Aga Ibrahim tuli nüüd oma laewastikuga Morea läänerannas olewale Nawarino sadamasse. Kui ta siis jälle Moreamaad häwitama hakkas, asus ka riikide laewastik Nawarinosse, et tema tegewust takistada. Sääl siis saatis juhtumine ning mõlemapoolne kange ärewus wastaseid kokkupõrkamisele, kuna küll kummagi ülemuse poolt selleks käsku ei antud. Äkki käis, wõib olla kogemata, üks Türgi suurtükipauk ühe Prantsuse laewa pihta. Silmapilk hakati Europa laewadelt suurtükkisid paugutama, üleüldine wõitlus sündis, ja nelja tunni pärast oli Ibrahimi laewastik täitsa häwitatud. Oma wäeriismetega pidi ta Egiptusesse tagasi minema.

Kohe selle järele asus ka Prantsuse maawägi Moreas maale ja ajas türklased ja egiptlased säält wälja, kes nüüd enam palju wastu ei pannudgi. Hellasemaalt taganesiwad türklased nüüd ise wälja, Kreeka saarestik oli ju enne nendest waba. Nii oli siis Süda-Kreekamaa 400 aastase türklaste walitsuse järele selleşt lahti. Küll ei raatsinud sultan weel rahu teha, aga kreeklasi kimbutada ei saanud ta ka enam sugugi mahti, sest järgmisel kewadel (1828. a.) süttis Wene- ja Türgimaa wahel sõda, milles Wene wäed kahel suwel niihästi Europas kui ka Aasias türklasi wõitsiwad. Kui kindral Diebitsch oma wägedega juba Konstantinopoli ligidale tungis, pidi Türgi walitsus rahu paluma (Adrianopolis 1829. a.), milles pääle Wene ja Türgi asjade seletuse ka suur-riikide nõudmine wastu wõeti, et Kreeka asjade otsustamiseks Londonis riikide wahel ühiselt nõuu peetakse. Sääl siis määrati suur-riikide kokkulepitusel Kreekamaa iseseiswaks riigiks (1830. a.). Aga mitte terwe Kreeka rahwas ei saanud omawalitsuse, waid ainult need, kes Moreas ja Kesk-Kreekamaal, ning Europas olewatel saartel elasiwad. Niisuguse otsusega ei olnud muidugi kreeklased ise ega ka Europa rahwad sugugi rahul, sest üleüldiselt oli kõigi kreeklaste ühise riigi uuestisündimist oodatud; seda wiimast peawad kreeklased praegugi weel oma suureks sihiks, mille poole püüawad (waata peatükk XIII).

VI.

Juulikuu mäſs Prantſuſemaal. — Rahutuſed mujal maades.

Püha lepingu wõimus nõrkeb. — Prantſuſe põhjusſeadus Ludwig XVIII. ajal. — „Walge hirmuwalitſus“. — Karl X. — Kange tagurluſe-korraldus. — Wastupanek; kuninga ja ſaadikutekogu waheline tüli. — Juulikuu määruſed. — Mäſs; uulitſa-wõitluſed. — Bourboni kuningaſugu kukutatakſe. — Ludwig Philipp ſaab kuningaks. — Mäſſuliikumine mujal maades. — Belgia lahkub Hollandiſt. — Hiſpania karliſtid ja kriſtinlaſed. — Don Migueli hirmuwalitſus Portugalis. — Wabaduſepüüded Italias. — Sõjawäe-mäſs Peterburis 1825. a. — Poola mäſs 1830—1831. a. — Wabaſtustöö kestab edaſi.

Püha leping ei ſuutnud Europa rahwaste wabaduſe-liikumiſe ilmſiletulemiſt takiſtada, ja ka ſelleſt oſawõtwad würſtidgi ei wõinud kaua ühemeelſelt nendeſt põhjusmõteteſt kõwaſti kinni pidada, mida leping oma ſihiks oli wõtnud ja millega olewate olude alleshoidmiſt kindlaks teha taheti. Greekamaa oli Türgi alt wabanenud, kuigi püha lepingu würſtid eſiotſa ſelle waſtu ſeiſiwad, ja järgmiſel aaſtal (1830) ſaiwad lepingu põhjusmõtted weel põhjaliſema löögi, kui Prantſuſe rahwas oma walitſuſe jälle ümber lükkas. Prantſuſemaal uueſti ſündinud wabaduſe-waimuſtus ſigitas ka mujal liikumiſi, mille mõjul walju wanameelſus kohati ja tükati pidi taganema. Seda aega wõibgi püha lepingu lõpuks lugeda, ſeſt ſee jäi nüüd iſeeneſeſt nagu ſurnuks, kuna ſellele küll mingit ametlikku lõpetamiſt ei tulnud.

Kui Napoleon muude riikide ſunnil Prantſuſe troonilt taganema pidi, pööras ſinna endine walitſejaſugu tagaſi ning temaga ühes mäſſu ajal põgenenud adelimehed ja waimulikud. Mäſſu ohwriks langenud kuninga Ludwig XVI. wend, Ludwig XVIII., wõeti nüüd kuningaks. Temale ei antud aga enam endiſte walitſejate piiramata wõimu kätte. Napoleoni wõitjad, iſeäranis wabameelne keiſer Aleksander I., kelle mõju kõige ſuurem oli, ſoowiſiwad Prantſuſemaale põhjusſeaduſeliſt walitſuſt ja nõudſiwad tagaſitulnud kuningalt ſelle

kinnitamist. Kuningawõimu piirajaks seati siis ka Prantsusemaa rahwasaadikute-kogu, mis Inglise parlamendi moodi kaheks kojaks oli jagatud. Esimese koja liikmeteks määras walitseja pärandatawaid „päärisid," teise koja liikmed aga walis rahwas. Walimise-õigus oli ainult wäikesel osal rahwal, sest walimise-õigust andew waranduse-määr ehk tsensus oli wäga kõrgeks seatud.

Uus walitsus hakkas kohe algusest pääle olusid nii korraldama, nagu need enne suurt mässu olnud olnud. Juba Napoleoni Elbas oleku ajal märgati tuntawalt tagurluse-woolu tegewust, ja osalt tuli just sellel mõjul tekkinud pahameele pärast, et Napoleonil tagasitulek nii hõlbus oli. Mitte keegi ei asunud kuningawalitsuse kaitsjaks, ja Ludwig XVIII. põgenes kähku riigist wälja, Hollandimaale Gentisse. Kui siis Napoleon teist korda walitsusest lahkuma pidi, pööras kuningas jälle Pariisi tagasi, kuna enne seda Cambrai linnast kuulutuse oli saatnud, millega rahwast rahustada katsus; ühtlasi aga teatas ta, et tema „niisugustele inimestele, kes koleda pettuse toime olnud saatnud, mis Prantsusemaale uuesti hukatust toonud, andeks anda ei wõi". Kõik Napoleoni abimehed langesiwad nüüd walju kättemaksu alla. Ülemkojast lasti kõik need lahti, kes Napoleoni wõimule saamist olnud edendanud. Kuri ja wilets Fouché (l. fusbee), Napoleoni endine politseiülem, seadis nüüd pika surmakirja kokku, kus ka mitmed ta paremad sõbradgi ülewal olnud; muude seas surmati Napoleoni marshal Brune, kindral Ramel, ja ka wapper „Moskwa würst", marshal Ney. Nagu enne konwendi ajal, käisiwad nüüd ka maad mööda suured salgad märatsejaid, kuid seekord surmasiwad nad bonabartistlasi, wabariiklasi ja protestantlasi, kust neid aga kätte saadi, ja selle juures rööwisiwad ja põletasiwad nad, nagu kurjemad waenlased. Seda aega kutsutakse „walgeks hirmuwalitsuseks" Bourbonisugu walge lipu järele (konwendiaegset hirmuwalitsust oli punaseks nimetatud, jakobinide punase mütsi järele).

Ludwig XVIII. ise oli küll kaunis tasane hääsüdameline mees, kes parajamal wiisil talitada oleks tahtnud, aga wõimule saanud ägedat tagurluse sihti ei jõudnud temagi talitseda. Küll oli 1816. a. üleüldine andeksandmise-seadlus kuulutatud, aga selles oli nii palju eranduśi, et selle järele weel 4000 inimest surma, wangi ehk maalt wälja mõisteti, ja pääle selle umbes 70,000 kohtuliku uurimise alla wõeti. Niisugune märatsew talitus oli pääasjalikult 1815. a. walitud saadikutekogu süü. Sest kuna siis kange waenlus keisri- ja wabariiklaste wastu mõjul oli, saiwad saadikutekogusse suurelt osalt endised pakkuläinud adelimehed, kes nüüd kõik mässu-aja mälestusedgi põhjalikult kaotada tahtsiwad ning adelile ja waimulikkudele jälle uuesti riigilist mõju anda soowisiwad; nad hoolisiwad põhjusseaduse määrusi nii wähe ja olnud nii isukad endisi olusid tagasi tooma, et nendest öeldi, nad olewat „kuningalisemad kui kuningas ise". Ludwig XVIII. hakkasgi seda liig ägedat tagurluse käiku kartma, millepärast tema järgmisel aastal (1816) selle saadikutekogu lõpetas ja uue walida laskis, mis ka tõesti parajusmeelsem sai.

Selle mõjul muutus ka walitsuse siht sugu leplikumaks. Ikkagi aga kestsiwad selle järelegi saadikutekogus erakonna-wõitluseb edasi, kuni Ludwigi surmani (1824).

Ludwig XVIII. tundis kuningawalitsuse rasket seisukorda ja oskas ajanõueteset tarwiliselt lugu pidada. Aga ta wend Karl X., kes nüüd troonile sai, ei arwanud waja olewat, rahwa tahtmiseset ega olewateset oludest midagi hoolida. Mässuliikumise algul oli tema kõige esimeste põgenejate seas, aga oma 25 aastasel wõõrsil-oleku ajal, ei olnud ta midagi õppinud, ja kui ta nüüd 67 aastasena walitsema sai, andis ta end täiesti endiste põgenikkude mõju alla ja heitis end sellega tagurluse sihi hõlma. Noorena oli ta kergemeelselt elanud, wanas põlwes aga muutus ta kangesti usklikuks, koguni ebausklikuks, ja püüdis üsna kesk-aja wagade meeste moodi oma wagadust näitada ja kirikule auustust awaldada. Ta arwas tingimata tarwiliseks end wana moe järele Rheimsi pääkirikus kroonida lasta. Küll oli see anum, milles püha kroonimise-õli alles hoitud ja mida ingel wõi tuike kuninga Chlodwigi ristimiseks taewast oli toonud, mässu-ajal ära lõhutud, aga nüüd seletati, et selleset ometi mõned killud olla kätte saadud ning nendesse olewat mõned tilgad õli ärele jäänud, ja päälegi ei wõiwat see püha õli tarwitamisel sugugi wäheneda. Selle õliga wõieti siis Karl ta kroonimisel (1825 a.). Warsti wõeti nüüd kiriku ja waimulikkude kasuks mitmed muudatused ette; kiriku pühaduse rikkumise wastu anti waljud seadused; kloostrid seati uuesti endisele järjele; preestrid saiwad oma mässu-ajal kaotatud suure wõimu jälle kätte, isegi jesuiitid kutsuti tagasi. Adeliseisus oli mässu-ajal oma maa-omaduseset ilma jäänud, mida konwent siis riigi omaks oli wõtnud, ja hiljemini oliwad need maad wäga mitmete kätte sattunud; selle kahju tasumiseks määrati nüüd riigi poolt kuninga soowil terwelt 1000 milj. franki Karl X. tahtis nii oma wõimu ainult adeli- ja waimuliku seisuse pääle toetada, nagu ta esiwanemad seda oliwad teinud, aga see ei õnnestanud enam; niisugune alus oli nüüd juba liig kitsaks jäänud, kuna rahwa suur enamus oma inimese-wäärtust ja riigilist seisukorda tundma oli saanud.

Oli wäga arusaadaw, et niisuguse walitsuse korralduse, isegi terwe walitsejasugu wastu ikka enam pahameelt, rahulolematust ja lausa wastupanekutgi ilmuma hakkas. Juba 1820 a. oli üks märatseja sadulsepa õpipoiss Berry hertsogi poja, Prantsuse riigi tulewase troonipärija, ära tapnud. Mitmed ajalehed hakkasiwad waljusti walitsuse tegewust arwustama, mille kaudu wabameelsed aated ikka enam ka kõrgemates rahwakihtides tuttawaks saiwad. Suur luuletaja Beranger (l. berangshee) ülistas oma lauludes Napoleoni aegset Prantsusemaa suurust ja auu ning ajalookirjutaja Thiers (l. tjäär) kirjeldas selle kuulsa aja sündmusi pikalt ja laialt. Minister Villele (l. wilääl) soowitas walju trükiseaduse maksma panemist, millega wabameelsete mõtete laialilaotamist takistada wõis, aga saadikutekogu pidas seda liiaks ega wõtnud wastu. Nüüd pööras end Karl X. täitsa wanameelsete

poole ja nimetas oma pääministriks Polignaci (l. polinjak), kes mässuaja aadete kange wastasena tuntud oli. Et rahwas meeli waigistada ja nende mõtteid kodusteſt asjadeſt eemale juhtida, wõttis walitſus sõjakäigu Afrika põhjarannale Algeriamaale (l. alſhiir) ette, et seda Prantſuſe alla heita; sõja põhjuseks öeldi, et säälne walitseja (dei) Prantſuſe saadikut oli teotanud, kuna temale kärpſekohutuſe-lapiga körwa pihta löönud. Selle nuhtluseks saadeti sinna 1830 a. Prantſuſe sõjawägi, kellel wõit muhamedlaste korraldamata hulkade üle hõlbus oli. Peagi sattus maa päälinn Algier suure hulga warandustega, kullaga ja hõbedaga, prantslaste kätte, ja selle järele kuulutati Algeriamaa Prantſuſe riigi osaks. Aga ainult wähehaawal saadi säälseid suguharuſid sõna kuulma, nii et prantslastel kümmekond aastaid sääl alati sõdimiſt oli ja seda hiljemgi weel tarwis tuli.

Aga see wälimine wõit ei toonud walitſuſele ſiſemistes asjades tulu, ega waigistanud rahwa meeli; sõja ettewõtet nimetati lausa röõwikäiguks ja saadikutekogu uuel walimiſel wõitſiwad walitſuſe waljud wastaseb. Ajalehed kirjutaſiwad nüüd käredasti walitſuſe wastu ja Pariſiſſe tekkiſiwad mitmed ſeltſid, kus lausa wastapanekut korraldati. Kui siis kuningas uut saadikutekogu awades oma troonikõnes ähwardawaid sõnu tarwitas, pääle muu ütles, et temal küllalt wõimu on, kuriteoliſi wigurduſi maha suruda, kui need tema walitſuſele tõket rahakſiwad teha, siis awaldaſiwad rahwaſaadikud oma wastuskirjas selle kohta päris pahameelt. Pääle muu ütleſiwad nad, et „Teie walitſuſeſihi ja rahwa wahel ei ole enam ühtmeelt olemas.“ Selle pääle saatis kuningas pahaſelt tõrksa saadikutekogu laiali ja määras uued walimiſed. Kuid sellega sattus ta wihma käeſt rääſtawee alla, seſt nüüd waliti saadikutekogusse weel rohkem walitſuſe wastaseid liikmeid. Selleſt hoolimata ei jätnud kuningas ometi oma kord wõetud sihti, kuigi iſegi Wene keiſer ja würſt Metternich teda hoiataſiwad, seſt nad kartſiwad selle tõttu Prantſuſemaal uue mässu lahtipuhkemiſt, mis siis ka muude maade rahu oleks rikkunud. Ja see hirm ei olnud sugugi asjata.

Kui siis walitſuſe ametlik leht „Moniteur“ 26. juuli hommikul 1830. wälja tuli, oliwad selles mitmed kuninglikud käſukirjad (ordonnansſid), mis terwe Pariſi pääle nagu pikſelöök mõjuſiwad ning rahwa otſata rahutuks tegiwad. Nende uute määruste järele ei wõinud ajalehti walitſuſe lubata wälja anda; ühtlaſi kitſendati trükiwabaduſt; uus saadikutekogu saadeti juba enne kokkutulemiſt laiali; uus walimine kuulutati wälja, aga selles wähendati saadikute arwu 430 päält 258 pääle, ja muudeti ka walimiſe-wiiſi, nii et walitſuſe ametnikud walimiſe koosolekute juhatajateks ſeati, mille läbi nad walimiste pääle mõjuda olekſiwad wõinud. Nende n. n. „juulikuu ordonnansſide“ ſiſu oli siis õieti tagurline. Tekkis ka kohe kange ärewus. Niiſama kui 1789 a., hakati nüüd ägedaid kõneſid walitſuſe wastu pidama, nii suures kaubahoowis (Palais-royal) kui mujal, wäärtpaberite hind alanes wäga ſuurelt ja 44 ajalehe toimetajat

walmistasiwad tulise wastuwaidlemisekirja, mis uulitsanurkadele üles löödi ja ka muidu rahwa sekka laotati. „Seaduslik walitsus on lõppenud, wägiwald pääle hakanud, niisugusel asjalool ei ole sõnakuulmine enam kellelgi kohuseks.“ See oli lausa mässule kutse, ning peagi oli mäss käes. Õhtul kubisesiwad uulitsad rahwast täis, Polignaci tõlda pilluti kiwidega. Järgmisel päewal lõhkusiwad politseinikud mitmete wabameelsete ajalehtede trükikojad ära, et need ilmuda ei saaks; selle läbi aga jäiwad hulk töömehi ilmatööta, ja nad asusiwad siis käratsejate liiki, sedasama tegiwad ülikooli ja politehnikumi õpilased, ja nende juhatusel hakati uulitsatele hunikusse aetud uulitsakiwidest, majariistadest, sõiduriistadest jne. uulitsawallisid ehk barikaatisi ehitama, millega sõjawäge uulitsaid mööda käimast takistati. Kuningas ise oli Parisi ligidale St. Cloudi (l. kluu) suwelossi läinud, kuna Parisis mässu mahasurumise kindral Marmonti hooleks jättis, keda kõigi Parisi sõjawägede ülempäälikuks seati.

29. juuli hommikul helisesiwad Notre-Dame kirikukellad ja rahwas woolas igale poole uulitsale kokku. Kibe wõitlus hakkas; uulitsawallide tagant lasti sõjameeste pääle, majade akendelt ja katustelt pilluti nende pihta igasugu asju, isegi korstnaid kukutati nendele kaela. Mässajad wõtsiwad juba linnamaja (raatuse) oma wõimu alla ja selle katusele pandi kohe tore trikolore (mässu-aja kolmewärwiline lipp) lehwima. Sõjawäest läks suur osa wastaliste poole. Marmont soowitas nüüd kuningale lepitust teha, aga asjata. — Wahe-ajal seati ka juba ajutine walitsus kokku, mille etteotsa wana mässuaja mees Lafayette ja üks rikas pangapidaja Casimir Perier (l. perjee) waliti; ka kuningaloss sattus rahwahulkade kätte: kuningate mälestuskujud lükati ümber, nende piltisid pisteti piigiga läbi, kuningatroonile kippus üks mees teise järele istuma, ja wiimati paigutati sinna surnukeha. Peagi oli terwe Paris mässuliste wõimu all ja Marmont taganes oma truuksjäänud wäe-osadega linnast wälja kuninga juurde. Alles nüüd paindus Karl X. järeleandmisele, lubas omad „ordonnanssid“ tagasi wõtta ja edaspidi põhjusseaduse järele walitseda. Kuid nüüd oli see juba hilja. „Mitte enam Bourbonisid“, karjus rahwas uulitsatel; „24 tunni jooksul on terwe aastasada mööda läinud“, ütles ajutise walitsuse liige Lafitte kuninga saadikule, kes lepitust otsis. Kuningal ei olnud siis enam muud nõuu kui troonilt ära astuda; küll nimetas ta ta oma järeltulijaks oma poja-poja (kellele kuningriiklased siis Heinrich V. nime andsiwad), aga seda ei pandud tähelegi, waid terwe Bourbonisugu wanem haru tõrjuti troonilt eemale. Rahwas tahtis nüüd wabariiki, aga haritud kesk-seisus ja liikumise eestwõtjad, kes sellest korratusi kartsiwad, soowisiwad wabameelse sihilist kuningawalitsust. Wiimane mõttesiht wõitis ja Bourbonisugu nooremast harust kutsuti Orleansi hertsog Ludwig Philipp „prantslaste kuningaks.“

Ludwig Philipp (mässu-ajal surmatud Orleansi hertsogi Philipi poeg) oli niisama kui muud kuningasugu liikmed wabariigi ajal mujal maades

põgenikuna elanud; ta oli Saksa-, Taani-, Norra- ja ka Soomemaal käinud, siis Ameerika Ühisriikides ja viimaks Inglismaal asunud. Et omale ülespidamist teenida, oli ta ühewahe Shweitsi maal kooliõpetajaks olnud. Kuningriigi ajal pööras ta Prantsusemaale tagasi, kus kirjanikkude, kunstnikkude ja teadlastega ümber käis; valitsuse tegewusest ei wõtnud ta aga osa, kuna valitsusewiisi sihti hääks ei kiitnud. Troonile saades wandus ta põhjusseadusest kinni pidada; kohe kaotatigi tsensur ära ja kolmewärwiline lipp wõeti Bourbonide walge lipu asemele tarwitusele — need muudatused näitasiwad mässu-aja aadete auustamist. Kuid rahwale ei meeldinud tema valitsus algusest pääle mitte; ka ei rahustanud see rahwa soowisid, et valitsuses suurem wõim, mis seni adeli- ja waimuliku seisuse käes oli olnud, nüüd jõuka kodanikuseisuse kätte läks, ilma et muudele seisustele selleşt suuremat tulu oleks tulnud.

Napoleon oli Europa maadesse mõõgatera abil mässuwoolu mõtteid laiali laotanud ja selle läbi rahwaid iseteadwusele äratanud. 1830 a. ei olnud selleks enam sõjariistude wõimu waja, waid julgustaw teatus Prantsusemaa sündmusteşt pani juba muudes maadesgi mässu-liikumise käima. Nagu Metternich ette oli kuulutanud, nii sündisgi: Pariisi juulikuu mäss ajas juba oma eeskujuga rahwaid mitmel pool oma valitsuse wastu mässama. Nimelt Wieni kongressi loodud Madalmaade kuningriik kadus kohe selle järele, kui Prantsusemaal Bourboni kuningasugu valitsus kukutatud oli.

Hollandi ja Belgiamaa ühte-liitmine, mida Wieni kongressi riigitargad paberi pääl nii kergesti korda saatsiwad, oli hakatusest pääle wäga raske tegelikult maksma panna, sest see oli loomuwastane. Sügaw wahe valitses wanast ajast saadik juba nende maade elanikkude wahel, kuigi nad suuremalt osalt üheşt Wlämi suguşt oliwad. 15. aastasaja wabaduseşõja ajal oli aga usuline wahe neid weel rohkem üksteisest wõõrutanud, kuna Hollandi elanikud usupuhastuse wastu wõtsiwad, Belgia aga katoliku kiriku külge jäi; selle juurde tuli, et Belgia lõunapoolsetes maades Prantsuse keelt kõneleja rahwas asus, kes ka rahwuselisel põhjusel Hollandiga ühenduşt põlgas. Päälegi tikkusiwad hollandlased ühendatud riigis end valitsejaks rahwaks pidama, belgialasi oma alamateks arwama; Hollandi keel oli ka Belgias ametikeeleks, niisamaa hollandlased sääl ametnikkudeks, maksud oliwad suured, kuna Hollandi rohke riigiwõlg tasumist tahtis; kuningas Wilhelm I. käis oma valitsuses koguni wanameelse sihi järele, nimelt kitsendati trükiwabaduşt, kui ajalehed valitsust laitma hakkasiwad. Kuna katoliku waimulik seisus jälle usulisel põhjusel rahwast valitsuse wastu kihutas, ühinesiwad niihästi wanameelsed kirikuşõbrad kui ka wabameelsed ühise asja ajamiseks.

25. augusti õhtul läks mäss Brüsselis lahti, milleks teatris tekkinud meeleärewus hoogu andis; sääl etendati nimelt Auberi ooperit „Portici tumm

tüdruk", milles kalamehe Masaniello tõstetud mässu Neapolis 1647 a. kujutatakse. Etenduse ajal awaldas rahwahulk hüüetega ja käteplaginaga elawat häädmeelt, kui näitelawalt mässulisi ütlusi kuuldus. Teatrist minnes tõttas suur hulk noorimehi walitsuse poole hoidwa ajalehe trükikotta, lõhkus selle ära, ka toimetaja sai peksa, ja wihatud ministri Van Maaneni maja pisteti põlema. Esialgul ei püütud küll mässuga muud, kui walitsuselt paremate õiguste nõutamist, aga lepitusepüüded läksiwad nurja, ja Prantsusemaalt tulnud kihutajad katsusiwad kõigiti Belgiat Hollandist lahutada, kuna seda siis Prantsusemaaga ühineda lootsiwad, nagu 1794. a. oli sündinud. Kuningas jälle ei tahtnud oma poolt millesgi asjas järele anda ja köneles riigipäewal rahutuste kohta ähwardawaid sõnu. Selle mõjul süttis mäss 19. septembril uuesti, nüüd aga palju laialisemalt; Hollandi sõjawägi ei saanud selleşt enam jagu, waid tõrjuti Belgiast wälja. Selle järele asus Belgiasse ajutine walitsus, ning see kuulutas nowembrikuul Belgia Hollandist lahutatuks. Ka suur-riigid ei tulnud nüüd enam „wahelepitusele", nagu eelläinud aastakümnel mitmel pool oliwad teinud; nemadgi märkasiwad rahwa tahtmist wägewaks wõimuks, mida sulguda wäga raske oli, ning wiimaks tunnistasiwad suur-riikide saadikud, kes asja arendamiseks Londonisse kokku tuliwad (1831. a.), ka omapoolt Belgia iseseiswaks. Prantsuse riigile anti weel koguni ülesandeks, Hollandi wäge Antwerpeni kindlusest, mida see weel oma käes pidas, wälja ajada, mis ka nii sündis. Uue riigi kuningaks seati nüüd Saksi-Koburi prints Leopold, kes seda wäga wabameelse põhjusseaduse järele hakkas walitsema, mille ajutine walitsus riigile oli andnud.

Juulikuu mäss oli siis Prantsuse põhjapiiril suureks muutuseks hoogu andnud. Aga ka Prantsuse lõunapoolsel naabrimaal, Pyrenei poolsaarel, päässis kohe selle järele kibe koduşõda lahti, mis terwe aastakümme kestis, kuigi selle põhjused osalt teised oliwad. Eesolewas päätükis kuulsime, et Hispanias kuningas Ferdinand VII. püha lepingu toetusel omale piiramata wõimu tagasi oli saanud. Kuid wabameelsed ei heitnud ka selle järele weel meelt ära, waid katsusiwad edaspidigi wanameelsete wastu wõidelda, nii palju kui suutsiwad, ja mitmetes asjades saiwadgi nad kuninga oma nõuusse. Aga Ferdinandi surma järele (1833 a.) puhkes päris koduşõda lahti, milleks kuninga omawoliline troonipärimise-seaduse muutmine asja andis. Ta tahtis nimelt riiki oma wäikesele tütrele Isabellale pärida jätta, kelle eestkostjaks selle ema Kristina pidi olema. Sellega ei leppinud aga Ferdinandi wend Don Carlos sugugi, waid nõudis Hispania krooni omale, sest naesterahwal ei olewat Hispania troonikohta pärimisõigust. Hispaniamaa lagunes nüüd kahte waenulisesse erakonda: kange-kirikuline ehk apostoliline erakond, milles iseäranis mungad, aga ka suur osa sõjawäge oli, heitis Don Carlose poole, wabameelsed soowisiwad aga

Isabella walitsust, kuna nad selle alaealise oleku ajal oma püüdeid maksma panna lootsiwad. Kuid kõige tugewamaks toeks oliwad Carlosele riigi põhjapool osas olewate Baski maakondade elanikud. Need oliwad isegi kõige kangemate isewalitsejate Hispania kuningate walitsuse ajal oma ammuaegseid iseäralisi õigusi (fueros) ja kodust omawalitsust pidada wõinud. Aga wabameelne erakond tahtis nüüd terwet riiki üheseguse walitsusekorra alla seada, ja selle järele olekstiwad ka baskilased oma iseäralise seisukoha kaotanud. Selle kaitsmiseks ühinesiwad need siis wanameelsetega, kuna Carlos troonilesaamisel nende õigusi puutumata jätta tõotas. 1833. a. algas äge ja kole wõitlus karlistide ja kristinlaste wahel, nagu erakondasid nimetati. Kristinlaste wõim oli küll hakatuseşt pääle palju suurem, kuid ka karlistid oliwad kanged küllalt; iseäranis wihased oliwad baskilased wõitlema, kes munkade kõwal kihutusel oma mägestikumaal niisamasuguşt sisşisõda pidasiwad, kui weerandsaja aasta eest Napoleoni wastu. Mõlemal pool käidi wastastega tigedasti ümber; nimelt sai otse harjunud moeks, et kõik sõjawangid maha lasti. Niisugune kole wõitlus kestis wiis aastat, kuni Baski rahwas wiimati selleşt sootuks wäsis ja end alla andis, mille järele Don Carlos enam suuremat teha ei suutnud, waid oma nõueteşt pidi taganema.

Adolf Thiers.

Otse niisamasugune wõitlus kui Hispanias, sündis wähe warem naabrimaal Portugalis. Sääl oli kuningas Johann VI. 1826 a. surnud ja troonipärija pidi ta wanem poeg Pedro olema. Aga waheajal oli Portugali asumaa Lõuna-Amerikas, Brasilia, kuhu kuninglik perekond 1807. a. Napoleoni eest pelgu läks, end üsna iseseiswaks riigiks teinud ja Pedro I. keisriks kuulutanud. Riikide ühendamist ei soowitud enam kummagil pool ja nii jättis Pedro Portugali trooni oma tütrele, Maria da Gloriale. Aga otse nagu Hispanias Carlos, astus siin Pedro noorem wend Don Miguel sellele seadlusele wastu ja päris krooni enesele. Don Miguel oli äge isewalitsuse poolehoidja mees, mille päraşt teda walitsejaks ei soowitud, aga otse sellepäraşt hoidsiwad kõik wanameelsuse sõbrad tema poole, eesotsas mungad, kes oskamata rahwa-

hulka juhtisiwad. Nende toetusel suutisgi Miguel walitsust oma kätte kiskuda. Põhjussеadus kaotati nüüd ära, mille järele koledam hirmuwalitsus algas; wabadusepüüdjaid surmati tapalawal, või näljutati wangikodades surnuks: tihti weeti weel koguni süüta inimesi, kelle warandust kuningas omale saada ihkas, kohtu ette, kus otsus ikka walitseja soowi järele anti. 1831. a. oli wangikodades 20,000 inimest riigilise kuriteo pärast kinni ja umbes niisama palju oliwad, oma elupäästmiseks, maalt wälja põgenenud; pääle selle oliwad mitmed sajad nuhtluseks mere taha asumaadele saadetud. Aga selsamal aastal tuli keiser Pedro Brasiliast, kuna ta sääl mässu mõjul troonilt ära astuma oli pidanud (keisriks jäi tema alaealine poeg Pedro II., eestkostjate all) Portugalisse, oma tütre õigusi kätte nõudma, ning Inglise- ja Prantsusemaa abil suutis ta wiimati Migueli hirmuwalitsust lõpetada, kes maalt wälja põgenes. Inglise- ja Prantsusemaa asusiwad nüüd wabameelseid toetama, mille mõjul Portugalis põhjussеadus jälle maksma pandi (1834), kuna kuningannaks Maria da Gloria jäi.

Niiwiisi sai Europa läänepoolsetes riikides wabameelsus wõidule. Saksamaalgi sigisiwad juulikuu mässu mõjul juba järgmisel aastal mitmel pool rahutused, ning mõnes wäikses riigis, nagu Saksimaal ja Hessen-Kasselis, andsiwad würstid rahwale järele ja lubasiwad neile saadikutekogu õiguse; suur-riigid aga, nagu Preisi ja Austria, ei täitnud oma alamate igatsusi mitte. Niisama lämmatati ka Italias wabadusepüüded peagi, mis sääl seekord poolsaare kesкmises osas ilmsiks tuliwad. Modena hertsog ja Parma hertsoginna (Napoleoni lesk Maria Luise, kellele Wieni kongressil see wäike riigike ta abikaasa ilmariigi wastu tasuks anti), põgenesiwad mässuliste alamate eest riigist wälja, ja Bolognasse tuli kongress kokku, mis Italia riikisid lepingu-ühisuseks pidi ühte liitma; juba seati ka ajutine walitsus, kes paawsti ilmaliku riigi lõpetatuks kuulutas, sest ka kirikuriigis oliwad wabadusesõbrad wõimule saanud. Italia wabaduse ja ühinemise sõbrad lootsiwad oma püüetele Prantsuse uue kuninga Ludwig Philippi poolt abi, aga see lootus oli asjata; selle wastu saatis Metternich Austria sõjawäe sinna würstidele abiks, mis liikumise peagi maha surus. Endised olud seati nüüd igal pool uuesti maksma. Aga lootuste nurjaminek ei murdnud ometi itallaste meeli, waid oma püüetele paremat aega lootes, laotasiwad nad wabaduse ja rahwuselise ühenduse mõtteid rahwa seas ikka enam laiali.

Need wabaduse-aated oliwad waheajal ka juba Europa idapoolsemasse maasse ulatanud, Wenemaale, kus nende märkisid juba enne juulikuu-mässu nähtawale oli ilmunnd. — Keiser Aleksander I. suri ootamata (19. now. 1825. a. Taganrogis). Kuna kadunud keisril pärijat ei olnud, oleks ta järgmine wend Konstantin keisriks pidanud saama, see aga oli ju waremini

trooni-õiguseſt taganenud ja seda oma järgmiſele wennale Nikolaile lubanud. Nikolai pidi aga kohe troonile tõustes dekabristide mässu maha suruma, mis temal ka korda läks. Nüüd oli Nikolai täis iſewalitseja ja oma terwel walitsuseajal (30 aastat) näitas ta end terwes Europas walitsuſewõimu kindlama toena.

Kuna dekabristide mässust nii kergelt jagu saadi, oli keiſer Nikolail mõni aasta hiljem Poola mässuga palju rohkem tegemiſt (1830—1831). Poolakad ei suutnud sugugi oma endiſt iſeſeiswust unustada, nendel seisis ikka meeles, et Poolamaa kaua aega wägew riik oli olnud, mispärast nad siis keiſer Aleksander I. poolt 1815. a. antud waba walitsuſewiisiga sagugi rahule ei jäänud. Nad unistasiwad täieliſeſt iſeſeiswuſeſt ja kolme riigi wahele jagatud Poola rahwa jälle ühteliitumiſt. Ajalehtedes, iſegi riigipäewal, tuli rahulolematus ilmſile, ja kui seda takistama hakati, aeti asja salaſeltſides seda agaramini. Aſekuninga Konstantini wali walitsus lõõtsutas weel enam wiha Wene walitsuſe wastu. Niisama kui Italia wabaduſepüüdjad, lootsiwad ka poolakad omale Prantsuſe uue walitsuſe poolt abi; tuletati meelde, et Prantsuſe- ja Poolamaa endistel aegadel lepingus olnud. Aga Ludwig Philippil ei olnud niisuguste hädaohtliste ettewõtete jaoks himu; ta kartis oma krooni eeſt, mida muid riikisid pahandades kaalu pääle panna ei raatsinud. Nii jäiwad siis poolakad ainult oma jõuuga wõitlema, milles nad küll, nagu ennegi, rohket wapruſt ja waimustuſt awaldasiwad, aga ühtlasi ilmus ka nende juures endine lahkmeel ja omawaheline tüli, mis neid hukatuſele saatis.

Nikolai I.

Mäss algas 29. now. 1830 Warsawis; mässuliſed saiwad kohe hakatuſes sõjariistade-hooneteſt 44,000 püssi kätte, mis rahwale wälja jagati, ja ka Poola sõjawägi läks terwelt mässuliste poole, nii et neil õige suur wõim käes oli. Aſekuningas Konstantin pidi põgenema, ja pea taganes ka Poolas olew Wene wägi säält wälja; nagu kulutuli käis mässuleek üle terwe maa ja igalpool lauldi wabaduſelaulu, mille iga salm sõnadega algab: „Weel ei ole Poolamaa kadunud“. Juhataja ks waliti keegi osawaks tuntud kindral Chłopicki (l. hlopitski), kes aga warsti aru sai, et temal Wene wäe wastu wõidelдes wõidulootust ei olnud, millepärast ta sõjategewust ei alanudgi ja Wene walitsu-

sega läbirääkimisi algas, kuna poolakatele soowitas, leppimise teel end Wenemaa alla heita. Seda aga ei tahetud kuuldagi, waid Chlopickit öeldi äraandjaks; ta tõugati juhatusest eemale ja januaril 1831 kuulutas ruttu kokkutulnud Poola riigipäew Poolamaa Wene keisri alt lahti. Ajutise walitsuse juhatajaks määrati würst Adam Czartoryski (l. tsartorõski).

Selle kuulutuse wastuseks ilmus aga kohe Wene sõjawäe ülemjuhataja Diebitsch 110,000 sõjamehe ja 400 suurtükiga Poolasse. Werine Grochowi lahing weebruarikuul jäi otsustamata ja selle järele saiwad poolakad küll mõned wähemad wõidudgi, aga juunikuul kaotasiwad nad suures Ostrolenka lahingus. Selle järele taganes Poola wägi Warssawisse, kuna wenelased edasitungimises sugu peatama jäiwad, sest et nende sõjawäes kange kolera mässas, mille kätte ka suurwürst Konstantin ja sõjawäejuhataja Diebitsch suriwad. Pea aga ilmus uus wäeülem, Paskiewitsch, ja kippus kohe Warssawi pääle; küll kaitsesiwad seda poolakad waprasti, aga pärast seda, kui linna kaks päewa 200 suurtükiga oli lastud, pidi see alla andma (7. sept. 1831 a.). Ka Wene wägi oli wõitluses 30,000 meest kaotanud.— Sellega oli mäss otsas. Poola wäeriismed taganesiwad üle piiri Preisimaale, kus end wangi andsiwad. Waljunuhtlus tuli nüüd terwe maa pääle. Paljud mässujuhid surmati, teised saadeti Siberisse ehk Sise-Wenemaale elama; nende warandus, kes wäljamaale põgenema oliwad pääsnud, wõeti kroonule, Warssawi ülikool pandi kinni, ja 1815. a. antud põhjusseadus lõpetati ära, millega Poolamaa oma riigipäewa, iseäralise raha ja sõjawäe kaotas ning maa muu riigi moodi kubermangudeks jagati. Omawalitsuse-seadlus ja kohtukorraldus jäi ometi Poolamaal weel alles.

Nii oliwad siis 1830. a. käimasaanud mässulised liikumised Prantsusemaal, Belgias, Hispanias ja Portugalias wõidule saanud, aga Kesk- ja Ida-Europas ning Italias oliwad need ära lämmatatud. Selleşt ajast pääle ilmus igalpool Wene keiser esimeses reas seaduseliste olude wägewa kaitsjana ja toetajana, ning temaga ühendasiwad end ikka ligidamalt niihästi Austria keiser kui ka Preisi kuningas. Ka mujal Saksamaal jätkati eel-läinud aastakümnel tarwitusele wõetud talitusewiisi (waata eelmine päätükk). Kange politsei-walwamine ja kõwa tsensuri-seadus takistasiwad waba tegewust suurelt; politikalised seltsid oliwad üsna keelatud, isegi rahwapidud ja kooskäimised; maapäewade wõim tehti säälgi, kus neid oli, koguni tühiseks. Saksa lepingu-ühisuse walitsus awaldas otsuse, mille järele juba maksude maksmisele wastu törkumine mässuliseks püüdeks tunnistati. Metternichi mõttesiht oli siis täiesti walitsemas.

Wäljaspidi oligi siis jälle mõni aeg täieline rahu olemas, kuid see oli etlik, sest wälimise rahulise pinna all kees ja kihises inimeste meeles rahutusetunne, mida wäewõimul lämmatada ei saadud, ja see laienes salaja ikka laiemale. Salaja tehti agarasti wabadusetööd edasi, politsei terawast walwa-

miſeſt hoolimata. Pea=aegu kõigis maades heitis nimelt noor rahwapõlw, pää=asjalikult töörahwas, ſalaſeltſideks kokku, mis üksteiſega umbkaudu ühenduſes oliwad, kuigi päris kindlat ühiſt juhatuſt ei olnud. Waimustatud Italia wabaduſeſõber, Giuſeppe Mazzini, kes nurjaläinud mässukatſe järele Prantſuſemaale põgenes, aſutas omameelſeteſt „Noore Italia“ ühiſuſe, mis Italia ühinemiſe asja ajama hakkas, nagu waremini Carbonari=ſelts ſeda oli teinud. Selſamal ſihil ja kujul aſus „Noor Saksa“ ühiſus, mis Shweitſimaalt, kuhu ſelle käredamad liikmed pelgu oliwad läinud, Sakſamaal ajuti ſiin ja ſääl rahutuſi toime panna püüdis; niiſama kujuneſiwad „Noor Shweitſimaa“, „Noor Prantſuſemaa“, „Noor Poolamaa„ ja „Noor Hiſpania“, igaüks oma rahwa ſeas. Kuid nende ſeltſide mõju ei olnud ometi ſuurem aſi, ja wäga tihti ajaſiwad nad ka oma asju nii, et nende kordaminekut mõeldagi ei wõinud; nende harilik abinõu oli ſalatapmine, millega mõnda mõjuwat wastaſt iſikut teelt ära tõrjuda tahtſiwad. Need ſeltſid lagunesiwadgi hiljemini kooſt, ilma et oma ettewõetud ſihti täide ſaata olekſiwad ſuutnud. Aga wabaduſewaimuſtuſt ja ſelle poole püüdmiſt hoidſiwad nad ometi mõni aeg elus.

VII.

Juulikuu kuningriik Prantsusemaal. — Webruarikuu mäss.

Juulikuu kuningriik põhjeneb rahwa tahtmise pääl. — Ludwig Philippi ettewaatlik politika. — Legitimistid ja bonapartlased. — Wabariikline erakond. — Rahwakäratsused. — Sotsialistid; Fourier, Proudhon, Louis Blanc. — Walitsuse-käik. — Walimiseseaduse uuendamise nõudmine. — Meelte ärewus Pariisis; Guizot lahkub ametist. — Uud käratsused; Ludwig Philipp annab trooni käest. — Ajutine walitsus; riigi-töömajad. — Rahwusekogu. — Töörahwa mäss. — Uus riigikord.

Juulikuu mässu läbi otsustati Prantsusemaal kuninga ja rahwa waheline tüliküsimus rahwa kasuks, mille mõjul uus „Juulikuu kuningriik", nagu seda hüüti, hästi teist laadi kandis, kui eelmine Bourbonisugu walitsus. „Prantsuse rahwa käest on Ludwig Philipp oma krooni saanud", ütles Thiers, ja Guizot arwas: „Küll ta meie õigustest lugu peab, sest oma õigused on tema meilt saanud." Ning Ludwig Philipp arwas ka ise selle mõttewiisi õigeks, et riigi ülem wõim rahwa päralt on; ta nimetas iseennast „prantslaste kuningaks Jumala armu ja rahwa tahtmise järele;" tema ei andnud rahwale põhjusseadust oma poolest, nagu Ludwig XVIII. oli teinud, waid wõttis selle aga wastu, kui see temale ette pandi. Wõetigi nii mõned uuendused wabameelses sihis ette; nimelt alandati walimise-õigust andwat waranduse-määrust ehk tsensust. Seni oli see õigus 1300 frangi tulude omanikul, nüüd määrati, et 200 franki selleks küll on; walida wõidi enne 1000 frangi tulude saajaid, nüüd alandati see nõue poole pääle. Aga sellestgi hoolimata ei tõusnud saadikutekogu walijate arw, mis seni 80,000 olnud, suuremaks kui 200,000 pääle. Rahwuse-kaardiwägi korraldati nüüd jälle awaliku korra pidajaks, nagu see mässu-ajal olnud, rahwa õigust kogukondlise tegewuse kohta laiendati; ministerium pidi oma talituse eest rahwasaadikutele wastutama, millega Prantsuse walitsus parlamendiliseks

ſai. Pääminiſtriteks wõeti nüüd wabameelſeid ja walgustatud meelega mehi, nagu: Guizot (l. kiſoo) ja Thiers — mõlemad tähtſad ajaloo-uurijaid ja kirjanikud.

Kuid peagi märgati, et ka Orleanſiſugu kuningatroon kindlal põhjal ei ſeisnud. Ludwig Philipp ei olnud mingi ſuur ja agar mees, ega tahtnud niiſuguste ettewõtete kallale aſuda, millega rahwaſt oma poole wõita oleks wõinud; otſe ſelle wastu katſus ta ettewaatlikult ja wäikſel wiiſil oſawasti talitades oma ſeiſukohta ülewal hoida, ning ſee tarkus aitasgi teda mõni aeg edaſi. Ehk küll ta mässuliikumiſe kaudu troonile oli tõusnud ja rahwa tahtmiſe järele krooni ſaanud, ei uſaldanud ta ſiiski mitte rahwa tulude eeſtkoſtjana Europas julgelt ette astuda, waid katſus ennemini teiste walitſejate sõpruſt omandada ja nende hulka tõusta. Tema tahtis, oma teades targasti tehes, walitſuſt parajas piiris wana- ja wabameelſuſe, tagurluſe ja mässumõtte wahel juhtida; õige keſktee, juste milieu, oli tema juhtnööriks. Jõukas kodanikuſeiſus, kelle abil ta trooni oli ſaanud, pidi ta walitſuſe tugewam tugi olema; ſelle liikmetel oli ſaadikutekogus määraw wõim, neid nähti kuningakojasgi endiste adelimeeste aſemel, ja kuningas iſe näitas end oma elus ja kommetes koguni kodaniku mehe moodi; „kodanikukuningaks“ teda hüütigi ja rahwa moodi tahtis ta olla ning elada. Aga niiſama kui Bourbonid enne, toetas temagi oma wõimu ligi wäikſe rahwa-oſa pääle; adeli ja waimulikuſeiſuſe aſemel oli nüüd aga kodanikuſeiſus kuningawõimu toeks, aga ka ſee tundus troonile liig nõrgaks aluſeks, mille mõjul ſelle pääle rajatud kuningatroon kaua kesta ei ſuutnud.

Guizot.

Prantſuſemaal oli kolm erakonda, kes juba alguſeſt pääle Ludwig Philippi walitſuſega ſugugi ei leppinud, waid alataſa ſelle wastu töötaſiwad. Legitimiſtid, ſ. o. ſeaduſeliſe kuningawõimu poolehoidjad, tahtſiwad Bourboniſugu wanemat haru jälle troonile tõsta; ſelles erakonnas oliwad suuremalt jaolt adeliſeiſuſe ſuured iſandad, kes ometi palju muud ei wiitſinud teha, kui et pidulikul puhul, ehk kirikutes, ja rahwaſaadikute kogus oma mõtteliſt meeleawalduſt toime paniwad. Ka bonapartlaſteſt ei olnud Ludwig Philippile ſuurt wastuſeismiſt karta, ſeſt nendel puudus õige eeſtwõtja. Kui Napoleon I. poeg, kes ta kukutamiſe järele oma wanaiſa juurde Auſtriaſſe kaswatada oli wiidud, kus temale Reichſtadti hertſogi nimi anti, otſe noore-

mehe eassе saades suri (1832), [1]) asus selle sugu päämehe-õigusse omanikuks Napoleoni wenna, endise Hollandi kuninga Ludwigi poeg, Ludwigi Napoleon, kes seni enamasti oma ema juures Shweitsimaal oli asunud, ka selle maa alamaks heitnud ja selle sõjawäesse ohwitseriks läinud. 1836 a. ilmus ta säält äkki Strassburi linna, astus sääl seiswa suurtükkiwäe polgu ette otsa, ja kutsus sõjamehi eneselе appi, kuningriiki kukutama ja keisririiki jälle üles seadma. Kuid see koguni ettewaatamata plaan läks nurja, sest sõjamehed jäiwad kuningale truuks ja wõtsiwad trooninõudja wangi. Napoleoni nime nõiawõimu kartes ei usaldanud kuningas teda ometi muidu nuhelda, kui et Amerikasse elama saatis. Sääl aga ei seisnud Napoleon kaua, waid pööras Inglisemaale tagasi, kus mõne seltslasega 1840 a. Boulogne (l. bulonje) linna ilmus ja sääl uuesti mässu tõsta katsus, kuid asjata. Jällegi wõeti ta kinni ja mõisteti seekord eluajaks wangi (Hami kindlusesse), kuid 1846 a. pääsis ta säält põgenema ja asus jälle Londonisse.

Kuningawalitsusele kardetawam oli aga kolmas erakond, kes terwet ainuwalitsusеlist riigikorda ära kaotada ja wabariiki asemele panna tahtis. See wabariikline erakond, kelle liigis suur osa lihtrahwast oli, panigi õieti 1830. a. mässu toime. Kuid selleѕt tõusew tulu ei tulnud mitte lihtrahwale kasuks, waid sai otse selle wastu jõukama rahwakihi osaks. Küll awaldadi mässu toimepanijatele awarasti tänusõnu ja õnnistati langenuid; kehwale rahwale töömuretsemiseks kulutati mõnikümmend miljoni mõne suure ehituse ettewõtte jaoks ja toetati tööstust riigi rahaga; aga selleѕt tuli õieti päris tulu jõukama kodanikuseisuse hääks, kuna lihtrahwa õiguste laiendamise pääle ei mõeldudgi. Oma lootuste nurjamineku pääle wäga pahased, hakkasiwad wabariiklaed Ludwig Philippi walitsuse aluѕt õõnestama. Nad tahtsiwad Prantsusemaad wabariigiks teha, milles rahwal niisugune suur mõju oleks olnud, kui 1793. a. riigikord seda määras (waata päätükk II.); konwendiwalitsus oli nendele paleuseks. Nad asutasiwad siis hulga seltsisid, mille kaudu oma tegewuse kindlalt korraldasiwad. Kõige suurem mõju oli „inimesteõiguste seltsil," mille tegewuseѕt isegi wana Lafayette osa wõttis; see selts oli hulgasse wäikseteѕse osadesse jagatud, igaühes 20 liiget (suurem arw oli seaduses keelatud), ja igal osakonnal oli oma päälik ja alampäälik. Nii oli korraldus selleѕarnane kui sõjawäes. Niisamuti kui suure mässu ajal oli ka nüüd Pariisi linn selle politiilise liikumise juhataja; säält wäljasaadetud asjamehed (agentid) asutasiwad maal niisamasuguseid ühisusi, kus päälinnast antud eeskirjade järele talitasiwad. Pääle selle küttis weel ägedameelne ajakirjandus rahwameeli kuumaks; uulitsakäratsusi,

[1]) Napoleon I. oli troonilt lahkumisel oma poega enese järeltulejaks nimetanud ja nii andsiwad bonabartlased temale Napoleon II. nime, millepärast siis Ludwig Napoleon troonile saades end Napoleon III. nimetas, kuigi teine Napoleon ialgi ei olnud walitsenud. Tõlk. täh.

meeleawalduſi, ſalalepinguid ja koguni tapakatſeid hakkas ilmuma. Sihiks oli „Juulikuu kuningriiki“ niiſama ümber tõugata, kui 1830. a. Bourbonide troo-niga oli tehtud. Juba 1832. a. 5. juunil tekkis ühe wabameelſe kindrali Lamarque (l. lamark) matmiſel, milleſt 60,000 inimeſt oſa wõtſiwad, Pariſi uulitſatel wabariigi ſihiline meeleawaldus; matuſerongi käigul kihutaſiwad erakonna juhid rahwaſt, ja juba hakati uulitſawalliſid ehitama. Öö jooksul suutſiwad ometi ſõjawäe hulgad rahutuſi ſuurema tagajärjeta waigistada. Selle järele katſus walitſus ſeaduſeandmiſe teel uute ühiſuste aſutamiſt keelata ja ſellega waenu-liſe liikumiſe tekkimiſt takistada, kuid ſellega ajas rahwa weel enam wihale. Nii määrati 1834. a., et kõik ühiſuſed omale ametliku luba ehk kinnituſe pidiwad nõutama. Tagajärg aga oli, et Lyonis „inimesteõiguste ühiſuste“ õhutuſel ſuur mäſs lahti läks, milles töömehed ja ſõjawägi wiis päewa wihaſelt uulit-ſatel wõitleſiwad. Sedaſama ſündis ka mitmetes muudes linnades. Aga kõik need wastupaneku katſed lämmatati wiimaks ikka ära. 1835 a. katſus ſiis üks korſiklane Fieſchi (l. fieski) oma „põrgumaſinaga“ kuningat ühes ta kaas-konnaga ſurmata, kui ſee rahwuſe-kaardiwäge üle waatama tuli; mitmed inimeſed ſaiwad ſurma ehk haawata, aga kuningas pääſis terwelt. 1839 a. ſaiwad mõningad ſalalepinglaſed koguni äkiliſe pääletungimiſe tõttu Pariſi linnamaja oma kätte, mida rõõmu muidugi kauaks ei ſaanud. Kuningas pidi aga ühtepuhku walwel olema; tema trooni ähwardas alatine hädaoht ſiit ja ſäält.

Wabariikliſes erakonnas tekkis aga pea politiliſe ſihi kõrwale ka majan-duſeline, mis erakonnas lahutuſt ſünnitas. Oſa erakondlaſi ei leppinud muitte ainult riigiliſte paranduſpüüetega, mida nad tähtſuſetaks pidaſiwad, waid ſeadſiwad etteotſa ühiſeluliſed ehk ſotſialiliſed uuenduſepüüded; wabariigi-line walitſewiis pidi nende aru järele ſelle ſihi kätteſaamiſeks ainult abinõuuks olema. Uus ühiſeluline mäſſuwool, „mille kaudu 31 milj. heloti ehk pariat (pärisorja ſarnaſed) 500,000 kõigewõimuliſe laiſklejate käſu ja walitſuſe alt wabanekſiwad,“ olewat tingimata tarwiline, kuulutati ühtelugu ajalehtedes. „Meie suureks ſihiks on ühiſeluliſte kohuſte ja tulude ühetaſane ärajaotamine,“ ſeletati; täieline ſarnaſus, ühewääriline olek pidiwad walitſema ſaama. Jluſalt kõlawa juhtſõna mõjul aſuſiwad noored kodanikuſeiſuſeſt mehed ſeda liiku-miſt juhatama; töörahwa linnaoſadeſt ja alewiku elanikkudeſt tuliwad ſellele ühtepuhku uued jõuud juurde. Uue ſihi ajajatel ei meeldinud nüüd ka enam ſenine mäſſuaja uhkuſemärk, kolmewärwiline lipp (trikolore), waid ſelle aſe-mele hakati punaſt tarwitama, mis hiljemini üleüldiſelt ſotſialiſtliſe mäſſuliiku-miſe tundemärgiks on ſaanud.

Ühiſelus leiduwate halbtuste parandamiſeks oliwad mõned tähtſad kirja-nikud juba mitmeid plaaniſid ette toonud. Nii ſoowitas Fourier (l. furjee), et kõik töötegijad end kindlateſſe kogudeſſe — „phalangſid“ — ühendaks, milles igaühes 1800—2000 hinge oleks; ſelles teeks ſiis igaüks ſeda tööd, mida

soowib, ja igaüks saaks ühiselt waranduselt oma elutarwituft, selt omandus pidi phalangsides ühine olema. Proudhon (l. prudong) jälle seletas, et köik omandus paljalt wargus olewat; usk Jumala sisse olewat inimese suurem halbtus, perekonna-elu ei olla inimeste seas sugugi waja; ainult köige täielisem ja piiramata wabadus andwat inimestele wõimalust, oma jõudu ja osawust köige paremini tarwitada; köik riigilised ja ühiselulised sidemed olewat inimese-soo elule ainult kahjuks, millepärast neid waja kaotada olla; selle häwituse waremetele tekkiwat siis iseeneselt uus ja parem ühiselu-kord, piiramata wabaduse alusel. Niisugust õpetust hüütakse anarhismuseks (walitsuseta ja seaduseta olukord, korralagedus).

Suurem tegeline tähtsus oli Louis Blanc'i (l. lui blank'i) arwamistel, mida ta iseäranis ajakirjanikuna oma ajalehes ette tõi ja laiali laotas. Ta soowitas walitsewate halbtuste esialgseks kaotamiseks riigi-töökodade asutamist, milles töölised riigi poolt palka saaksiwad, selle järele kui nende tööst tulu tuleb. Selle seaduse kaudu saaks riik köige suuremaks tööandjaks ja äriajajaks ning juba oma suure wõistluse mõjul sunniks ta ka era-ettewõtjaid nendesamade määruste järele talitama. Et see sündida wõiks, peaks enne riigis walitsew wõim rahwa kätte saama.

Louis Blanc.

Niisuguste õpetuste mõjul kaswas rahutute arw ühtelugu suuremaks ja sellega läks Ludwig Philippi seisukoht ikka enam kardetawamaks. Walitsuse talitus käis ometi oma seaduselist ja korralist käiku edasi. Isegi mõned tulusad parandused saadi toime panna; tähtsam nendest sündis rahwa õpetuse asjus. Seni oli rahwa haridusejärg Prantsusemaal õieti halb olnud, selt weel 1830. a. wõetud nekrutidest ei osanud pooled lugeda ega kirjutada. 1833. a. wõeti siis saadikutekogus Guizot walmistatud õpetamisekorraldus wastu, mis määras, et igasse kogukonda alamkoolid tulewad asutada, kus kooliõpetajad riigi poolt määratud palka saaksiwad ja pääle selle iga õppija käest kuukaupa lisapalka; igas departemendis aga pidi ülem (normaal) kool olema, iseäranis kooliõpetajate ettewalmistamise jaoks. Õpetuse andmise ülewalwajateks seati inspektorid ametisse. — Kaubandus edenes suurelt raudteede mõjul, mida sel ajal ehitama

hakati, põlluharimist toetati jne. Aga suurt pahameelt äratas see, et kuningas walitsuseasju ainult oma aru järele ajas, kuna rahwa tahtmine ja tarwitus tähelepanemata jäiwad, sest ka rahwa-saadikutekogu ei olnud üleüldise arwamise õige awaldaja. Walimistel walitses ikka jõukas kodanikkude kiht, ja päälegi wõis walitsus weel kõikjugu abinõuudega rahwasaadikute pääle mõjuda, näituseks anti walitsuse meele järelistele saadikutele auu-leegioni pael rinda, ehk tõsteti ametis kõrgemale, wõi tehti neil mõnel muul wiisil meelehääd; walimise ringkond jälle, kust walitsusele meeldiw saadik waliti, sai mõne uue kanali ehk maantee, wõi mõne muu ettewõtte jaoks kroonu poolt abi. Niisugune meelitamine kaswas ühtepuhku suuremaks ja wiimati oli parlamendiline walitsus paljalt weel silmakirjaks olemas; „saadikutekogu oli kuninga teenijate salk," öeldi. Selles asjas ei wõinud muidu parandust loota, kui et walimisewiisi muudetaks, wõi walijate arwu suurendataks. Hakati siis üleüldiselt ja kibedasti walimise-seaduse uuendust nõudma. Walitsus seisis sellele wastu, ja see wastupanek tõi temale otsa.

Terwes riigis hakkas walitsuse wastu nukrus ja kibe meeleolu ilmuma, iseäranis selle järele, kui saadikutekogus üks õieti mõõtupidaw walimise-seaduse muutmise plaan tagasi lükati (1847). Wabameelsed ajalehed nõudsiwad waljusti walimisewiisi parandust, iseäranis aga ilmus walitsusel wihameelne meeleolu n.n. reformibanketidel. Neil seltskondlistel pidulistel koosolekutel, kuhu walitsusewiisi paranduse-nõudjad kokku tuliwad, kõneldi joogikannude taga õieti wabalt ja julgelt; laideti käredasti kuninga talitust, ta ministrit Guizot sõimati lausa, mõnigi kõneleja ülistas waimustusehoos suure mässuaja rahwakonwendi; luuletaja Lamartine kuulutas lausa ja kindlasti uut mässu ette, milles kuningriik „oma seatud paelades" otsa saaks. Koguni walitsuse silma all Pariisis püüti suuremoelist meeleawalduse pidu toime panna (22. weebruaril 1848), mille aga walitsus ära keelas. Kuid see äritas rahwa meeli weel enam, mida ju selsamal päewal nähti; uulitsatel hakkas rahwas suurel hulgal liikuma, kuulus hüüdeid: „Elagu uuendus" ja „Guizot maha," ja õhtul ilmusiwad juba uulitsawallidgi nähtawale. Järgmisel päewal oli terwe suur linn nagu mõni sõjaleer; igal pool uulitsawallid, 100,000 meheline sõjawäe hulk tähtsamaid paiku wahtimas, uulitsad rahwast kubinal täis. Kokkupõrkamist ei sündinud ometi. Rahwuse-kaardiwägi asus pea rahwa poole. Nüüd hakkas kuningal hirm ja ta laskis Guizot ministri ametist lahti. Rahwas oli siis wõidule saanud ja selle tõttu walitses üleüldine rõõm; uulitsawallid koristati ära ja õhtul pandi terwes linnas akendele rõõmutuled põlema.

Aga üsna äkki muutus meeleolu jälle hoopis. Sest kui rõõmutsew rahwahulk punaste lippudega Guizot maja eest mööda käis, mille eest sõjawäehulk wahiks seisis, ja selle üle pahandas, mis sääl majas rõõmutuled ei põlenud, lendas korraga rewolwri-kuul ühe ohwitseri hobuse pihta; kust see oli tulnud,

ei teatud, ja jäigi teadmataks, aga sõjamehed andsiwad, päälekippumist kartes, püssideſt kogutuld, kus juures 50 inimeſt langesiwad. „See on äraandmine!“ käis wihane hüüe rahwahulkadeſt läbi ja wihaſelt kiputi kättemakſule. Uuesti ehitati uulitſawallid ja ſurmatute kehad kanti uulitſaid mööda ümber, mis muidugi ärewuſt kangesti kaswatas. Notre-Dame kiriku kellade helinal kutſuti terwe öö läbi rahwaſt sõjariistadesse, nagu enne wanaſt Pärtli-ööl ja mässu- aja märatſemiſe päewadel oli ſündinud. Jälle tungisiwad tuliwihaſed rah- wahulgad Tuillerie lossi, kuſt kuningatroon endiſe Bastilje paigale weeti ja ſääl ära põletati. Ja nüüd ei lepitud enam ſugugi niiſuguste järeland- mistega kui eelmiſel päewal, waid taheti Orleanſiſugu kuningriiki täitſa lõpetada ja wabariiki aſemele ſeada. Ludwig Philippil ei olnud enam muud nõuu kui troonilt taganeda, et ometi oma elu pääſta (24. weebr.); ſalateel pääſis ta Pariſiſt wälja mererannale, kuſt laewaga Ingliſemaale läks (2. märtſil); ka ſaadikutekogu, kes küll kuningawalitſuſt püüdis alles hoida ja kuninga troonilt-lahkumiſel ta pojapoega (Pariſi krahwi) kuningaks kuulutada ſoowis, ei ſuutnud enam ühtegi teha, ſeſt koosoleku ſaali kippuſi- wad käratſewad rahwahulgad, karjuſiwad wabariigi järele ja nõudsiwad kohe ajutiſe walitſuſe ſeadmiſt. See tehtigi siis ja waliti kuus meeſt ajutiſe walit- ſuſe liikmeteks, kelleſt kõige tähtſam Lamartine (l. lamartiin) oli. Aga ſellegagi ei tahtnud märatſewad rahwahulgad leppida, waid päriti omanduſe ühetaſaſt ärajagamiſt, 1793 a. hirmuwalitſuſt ja trikolore aſemele punaſe lipu tarwituſele wõtmiſt. Ometi ſuutis Lamartine, kuigi oma elu kaalule pannes, tuliſe ilukõnega hullustawaid hulkaſid waigistada. Kuid rahwa tulude järelewaatajaks pidi nüüd ajutiſe walitſuſe liikmeteks ka ſepaſell Albert ja ſotſialiſtlane Louis Blanc wõetama, ning Blanci plaani järele aſutati siis Pariſiſſe ja muudeſſe ſuurteſſe linnadeſſe „rahwuſe-töömajad,“ kus igale inimeſele ſoowikorral tööd ja kaks franki (75 kop.) päewas palgaks pidi makſetama. Selle tõttu woolas peagi üksi Pariſiſſe üle 100,000 inimeſe „töösſe;“ polkudeſſe ja rootudeſſe jagatult, läksiwad nad hommikul tööle, kuna õhtutel klubedeſſe kogusiwad, riigi asjade ja rahwusmajanduſeliſte küſi- muſte üle nõuu pidama.

Nüüd loodeti täie tõega, et Prantſuſemaal wabaduſe- ja õnne-aeg ſaab algama ja ſellepäraſt ilmus igal pool otſata waimustus. Nagu ſuure mässu ajal, istutati hulgal „wabaduſe-puid,“ millele preeſtrid õnnistuſt andsiwad. Trükiwabadus oli täieline, koosolekute õiguſt ei piiranud mingi keeld, ſurm- nuhtlus kaotati riigiliſte kuritööde päält ära, ja kõigile rahwaliikmetele anti riigiliſed õiguſed, mille tõttu ſaadikute-kogu walijate arw ühe hoobiga 200,000 päält 10 milj. pääle tõuſis. Selle uue walimiſewiiſi järele waliti uus rah- wuſe kogu, milles nüüd 900 liiget oli. See tuli aprillikuul Pariſiſſe kokku, uut kindlat riigikorda walmiſtama.

Aga rahwuſekogu ſai peagi aru, et julge olek ja rahulik olukord ſeni

kindlaks ei wõinud kujuneda, kui „teatud kardetaw töömeeste“ hulk Pariſis wiibis. Tööliſte koosolekutel hauduti ühtepuhku mäſſuliſi mõtteid, mille tõttu nende nõudmiſed päew-päewalt ſuuremaks kaswaſiwad; nad paniwad mäſſuſid toime ja hakkaſiwad nende aruſt liig parajuſeliſe walitſuſe ärakaotamiſt, nimelt aga Lamartine lahkumiſt nõudma. Selle juurde tuli, et eratööandjad nüüd ſuurt kahju ſaiwad, ſeſt kuna kõikidele riigi-töökojad lahti oliwad, tõttaſiwad pea kõik tööliſed ſinna hõlbu-elu elama, ja muud töökojad jäiwad tühjaks; walitſus jälle ei ſuutnud muidugi kõikidele korraliſt tööd nõutada, waid paljud pandi asjataid kraawiſid kaewama, ehk ilmaaegſeid walliſid ehitama, et aga midagi teha oleks. Palka aga pidi muidugi makſetama. Aruſaadaw on, et niiſuguſel moel töömeeste ſeas wedelemine ja laiskus üleüldiſeks ſai, kuna erainimeste ettewõtted üsna ſeisma jäiwad. Et aſi nõnda edaſi minna ei wõinud, otſuſtas rahwuſekogu wiimati kõik kroonu-töökojad kinni panna. See aga ajas päratud töörahwa hulgad kangele wihale, ja nad tõſtſiwad mäſſu — waheſt koledama, kui mis Pariſis ialgi on olnud. Walitſus oli ſeda juba ette aimanud ja end ſelleks walmiſtanud, kuna Pariſis olewate õjawägede juhatus oſawa kindrali Cavaignaci (l. kawanjak) kätte oli antud. Neli päewa (23—26 juunil) wõideldi ſiis Pariſi uulitſatel kibedaſti. Otſuſtamiſe all oli: korraliſe walitſuſe ja wana haridusjärje edaſikeſtwus ehk ſelle ots, ſeſt ſotſialiſtliſte õpetuſte mõju all joowaſtatud töömehed tahtſiwad wana olu ſootuks häwitada. Endine ühiſelukord pidi täitſa ära kaotatama, mille waremetele ſiis üsna iſeeneſeſt uus ja parem ſeltskond ſaaks ſiginema, nõnda arwaſiwad nad. See oli 1848 a. kurwalt kuulſaks ſaanud „punaſte ja ſiniſte wõitlus.“ Ränga werewalamiſe järele wõideti wiimati töömehed ära, aga wõitluſtes oli umbes 10,000 inimeſt ſurma ſaanud ja ſuur oſa Pariſi linnaſt waremeteks muutunud.

Mäſſu mahaſurumiſe järele aſus rahwuſekogu uut põhjuſſeaduſt walmiſtama, mis ka ſelſamal aastal walmis ſai ja wälja kuulutati; ſee oli täieliſe rahwa-wabaduſe aluſele rajatud. Kõige wõimu algus oli ſelle järele rahwa päralt; ſeaduſeandew wõim ſeiſis 750 liikmeliſe rahwakogu käes, mille walimiſeſt igaüks 21 aastat wanaks ſaanud rahwaliige oſa wõis wõtta, kuna walida kõiki üle 25 aastaſeid wõis, mingi ſeiſuſe, hariduſe ehk waranduſe järeliſe kitſenduſeta. Täideſaatew wõim anti rahwa poolt neljaks aastaks ametiſſe walitud preſidendi kätte, keda ametiaja täisſaamiſel uuesti ei wõinud walida, enne kui nelja aastaſe waheaja järele; preſident aga wõis iſe omale miniſtrid walida. Sellega ſai Prantſuſemaaſt rahwawalitſuſeline wabariik.

VIII.

Mässu-aastad 1848 ja 1849.

Mässuwool läheb Prantsusemaalt muudesse maadesse. — Frankfurdi parlament. — Mäss Berlinis. — Rahutused Wienis; Metternich lahkub ametist. — Austria riigi rahwad nõuawad omale õigust. — Segadused Italias. — Rahutuste laad. — Sõjaliku wõimu wõit. — Uued segadused Wienis. — Ungaria mäss. — Italia wabadusepüüded surutakse maha. — Preisimaale antakse põhjusseadus. — Frankfurdi parlamendi ots. — Prantsuse wabariik kaotakse ära. — Ludwig Napoleoni wägiwaldne talitus 2. detс. 1851 a. — Ta walitakse keisriks.

„Prantsusemaa wabariigiks kuulutamine ei tähenda mingisugust waenlust muuwiisiliste riigikordade wastu maailmas. Wabariik ei taha kuidagi moodi jalalist mässuwaimu naabri maadesse õhutada, sest ta teab, et kindlalt ja tõsist wabadust muidu ei saa sündida, kui et see oma oludest oma maapinnal kujuneb.“ Nii öeldi selles kuulutuses, mis Lamartine ajutise walitsuse poolest Europa walitsustele saatmiseks walmistas. Aga ilma Prantsuse walitsusemeeste teadmata ja tahtmata lagunes Pariisis lõkkele löönud mässuleek juba mõningate päewade jooksul mitmetesse Europa maadesse, nii et ainult Pyrenei poolsaare riigid, Inglisemaa, Rootsi- ja Wenemaa selle mõju alt wälja jäiwad. Selle liikumise kordasaatja ei olnud sugugi Prantsusemaalt tulnud kihutus, waid see salajas õhkuw rahulolematus, mis Europa rahwaste seas pühalepingu rusuwa ikke all oli siginud, puhkes nüüd Prantsusemaalt tulnud eesmärgi järele lahti. Europa oli nagu tulepurtskaw mägi, mille tule-awause suu webrubrikuu mäss nüüd lahti tegi. Kõige päält hakati Saksamaa riikides, nimelt Prantsusemaa naabruses, Rheini jõekonnas, suuri rahwa koosolekuid pidama, kus wabadusest õhkuwad kõned kuuldawale tuliwad; nõuti trükiwabadust, wannutatud meeste kohtuid ning Prantsuse rahwusekaardiwäe moodi kokkuseatud kodanikkude wäehulkasid; igalpool oliwad nüüd wabameelse erakonna mehed mõjuandjad; kus walitsused nende nõuetest hoolida ei tahtnud, saiwad

nad käredat laitust osaks. Baieri kuningas Ludwig I. taganes tormi eest troonilt ja jättis selle oma pojale; mitmel muul maal aga andsiwad würstid liikumisele järele, lubasiwad trükiwabadust muretseda ja tegiwad ka muid muudatusi wabameelses sihis. Terwe Saksa rahwas oli nagu unest ärganud, ja rohketest lootustest täidetud, tahtis see kõike olu ueks luua. Juba 5. märtsil astusiwad Heidelberis 51 wabameelse erakonna tähtsamat meest kokku; sääl walmistasiwad nad kuulutuse, milles öeldi, et tingimata tarwis olewat, terwelt Saksamaalt rahwa walitud saadikutekogu kokku kutsuda, mis sellele maale uue walitsusewiisi looks. Ja nii suur oli liikumise mõju, et kõik Saksa riikide walitsused, pääle Austria, ka tõesti selle juhuselise koosoleku kutsel oma maadelt walitud saadikuid Frankfurdi saatsiwad, n. n. „eelparlamendile", kus need üleüldist rahwakogu kokkukutsumist ette walmistasiwad. Selle walimiseks kuulutati Saksamaal üleüldine walimise-õigus wälja, mille alusel siis üle terwe Saksamaa walimised ette wõeti. 12. mail koguśiwad walitud 552 saadikut Frankfurdisse kokku, Saksamaad ueks looma; koosolek peeti muu sündsa ruumi puudusel Frankfurdi Pauluse kirikus. Kõige päält otsustas rahwuse-kogu uut ajutist walitsust seada, mille juhatajaks „riigi asewalitseja" (Reichsverweser) nime all Austria päähertsog Johann kutsuti, ja tema kõrwale pidi ministerium pandama. Senine lepinguwalitsus läks koost ära, et uuele maad anda, ja Saksamaale walmistati uus põhjusseadus. Näis juba, nagu sünniks uus riigikorraldus õige ruttu ja hästi. Kuid see rahulik edenemine ei kestnud kuigi kaua.

Wahe-ajal oliwad Saksamaa suurriigid, Austria ja Preisimaa, kes 1830 a. wabaduseplüüdeb ruttu ära oliwad lämmatanud, nüüd ka täie hooga mässuwoolu pööretesse tõmmatud.

Preisimaal oli 1840 a. Friedrich Wilhelm III.-da pikk ja muutusrikas walitsus lõppenud ja troonile ta poeg Friedrich Wilhelm IV. astunud, kes kohe alguśel näitas, et ta iśewalitsuse seisukohast niisama waljusti kinni peab kui ta eelkäijad. Kui temalt riigile põhjusseaduśt paluti, wastas tema, et ta seda ei tee, „sest ma ei taha mingisuguśt paberit iseeneśe ja oma rahwa wahele seada." Selle tõttu oli rahwa meeles ärewus suur, ja niipea kui Pariśi weebruarikuu mässust teatus tuli, hakkasiwad ka Berlinis rahutused siginema. Turudel ja uulitsatel peeti koosolekuid, kus mõneśuguśeid nõudmisi kokku seati ja walitsusele saadeti. Politsei ja sõjawägi sai käsu koosolekuid laiali ajada. Kuningas lubas mõnda rahwa poolt ettepandud soowi kuulda ja täita, nimelt tsensuri ära kaotada, ning ütles, et ta püüda tahab Saksamaad „riikide lepinguśt lepinguriigiks" muuta, ś. o, Saksamaa eri-riikide wahel kindlamat ühenduśt luua, mida ka üleüldiśelt soowiti. Nende lubaduste mõjul sündis siis Preisi päälinnas üleüldine rõõm, ja 18. märtsil kogus suur rahwahulk kuninga losśi ette, temale oma rõõmu ja tänu awaldama. Kuid iśeäralikul juhtumiśel wiisiwad lood siin otse niisamaśuguśele õnnetule pöördele, kui see Pariśi rahu-

tustel Guizot'i maja ees oli sündinud. Kuningale, kes lossi palkonile rahwast terwitama wälja astus, kõlas wägew „elagu" hüüe; aga kui rahwas põlatud kaardiwäe-mehi lossi ukse ees wahiks scisma nägi, hakati hüüdma: „Sõjawägi ära!" „Kuningas peab oma rahwast usaldama!" Ja ärewuses hakkas rahwahulk paksus murrus lossi poole wajuma. Sõjawägi aga astus rahwale wastu, püssitikud wälja sirutatud, ja kuuldus ka paar püssipauku. See saatis rahwa määratule wihale; tõusis üleüldine hüüe: „Äraandmine! Sõjariistad kätte"! ning kohe oliwad siingi Pariisi lood käes. Waatidest, wankritest, kärudest, uulitsakiwidest jne. kerkisiwad äkki igale poole uulitsale wallid, mille tagant rahwahulgad, kellel laskeriistu ei olnud, sõjamehi kiwidega pildusiwad, sedasama tehti akendelt ja katustelt, kuna aga sõjamehed püssidest ja suurtükkidest kogutuld andsiwad. Hele kuuwalge ja põlema-pandud majadest paistew walgus tegiwad wõimalikuks, et wõitlus terwe öö läbi wõis kesta, kuna kõigist kirikutornidest kellad ühtelugu helisesiwad, oma tumeda kõlaga sellele koledale pidule nagu muusikat tehes. Alles järgmisel hommikul kell 9 käskis kuningas, paljude ärda palwe pääle, sõjawäge kasarmusse tagasi minna, millega wõitlus waibus. Rahwa poolt oli 216 inimest surma saanud. Kui mässuohwrid mõni päew hiljem matma mindi, wõttis sellest 20,000 inimest osa, isegi kuningas astus, kui matuserong lossist mööda läks, palja pääga palkonile, kaastundmuse awalduseks. Rahwast püüti nüüd wõimalikult waigistada; kuninga wend, Prints Wilhelm (hiljemini Saksamaa esimene keiser), keda rahwaõiguste wastaseks ning sõjaliku wõimu poolehoidjaks peeti ja sellepärast üleüldiselt wihati, saadeti nüüd Berlinist ära, tema järele ka sõjawägi; siis anti kodanikkudele kroonuladudest sõjariistad, ja pääliunas korra-alalhoidmine jäeti nüüd „kodaniku-kaardiwäe" hooleks, kes oma ülesannet hästi täitis. Uus wabameelne ministerium nimetati, kuningas ise kuulutas, et ta „suure isamaa päästmist juhatama asub ja põhjusseaduse järele walitseda tahab, mida walmistama rahwasaadikud kutsutawat". Sellega oli siis Preisimaal rahwas wõidule saanud.

Hoopis suuremaks ja kestwamaks kujunes 1848. a. mässuliikumine Austrias; seda riiki ähwardasiwad uued woolud üsna tükkideks koost ära lõhkuda, sest sääl ei nõutud ainult wabamat walitsusewiisi, waid kõik riigi eri-rahwused kippusiwad suuremale iseseiswusele. Pariisi sündmuste mõjul pääsis Wienisgi juba märtsi algul laialine liikumine lahti; üliõpilased, kelle arw Wienis 2000 oli, walmistasiwad palwekirja, milles riigipäewa asutamist, trükiwabadust, awalist kohtumõistmist jne. nõuti. Kaks professori wiisiwad selle keisrile, aga walitsuse poolt ei tulnud ühtegi parandamise lubadust. Niisama tagajärjetaks jäi ka Austria maapäewa poolt saadetud saatkonna palwe. See tõstis ärewust; rahwa ja sõjawäe wahel tuli kokkupõrkamine, mis hädaohtlikuks minna ähwardas. Siis andis keiser Ferdinand I. (kes 1835. a. oma isa Franz I. järgi walitsema saanud) järele ja laskis kange wanameelsuse taganõudja ning rahwa-õiguste wastase ministri Metternichi ametist lahti, kes selles ametis 33 aastat oli olnud ja

ſelle pikema aja jookſul pea terwele Europale määruſi jaganud. Metternich põgenes nüüd ööſel Wieniſt rahwa wiha eeſt ära ja aſus hiljemini Londonisſe elama. Auſtrias aga lubati nüüd palju paranduſi, iſegi trükiwabaduſt; kodanikkudele anti ſõjariistad kätte. Rahwas ujus rõõmus, ja kui keiſer 15. märtſil Wieni uulitſatel ſõitis, kajaſiwad temale wägewad „elagu“ hüüded.

Selſamal ajal ali ka Ungaris kõwa käärimine käima ſaanud; rahwuſeliſe erakonna juhataja, tuline ja ägedameelne Koſſuth, kihutas rahwaſt Ungarile Auſtria kõrwal iſeſeiſwat olekut nõudma, ja ſelle ſoowiga ilmus Ungari ſaatkond keiſri ette; Wieni rahwas terwitas Ungari ſaadikuid rõõmuga ja kohkunud keiſer lubasgi nende palwet täita, pääle muu Ungarile oma ministeriumi anda, mis ka ſündis. Niiſama hakkaſiwad Böömimaal tſehhlaſed omale endiſi rahwuſeliſi õigusi nõudma ja nendelegi pidi kimbatuſes olew keiſer mitmeti järele andma: Saksa keele kõrwal ſeati Böömimaal ka Tſehhi keel ametikeeleks, ja Böömimaale lubati oma maapäew, kuhu ka Määri- ja Shleſiamaa oma ſaadikud pidiwad ſaatma. Niiſamuti pidi ka kõigiſt muudeſt Auſtria riigi maadeſt põhjuſſeaduſe walmistamiſeks ſaadikud kutſutama, ſeſt Auſtria riigile pidi nüüd põhjuſſeaduſeline riigikord antama.

Koſſuth.

Iſegi Saksamaa põhjapoolſetes, Shleswigi ja Holsteini hertſogimaades, mis ammuſt ajaſt ſaadik Daani riigiga ühenduſes oliwad, liikus rahutu meeleolu ja ilmuſiwad mässumärgid, kuna ſiinſed Saksaſugu elanikud Daaniſt lahti ſaada ja muu Saksamaaga ühineda tahtſiwad. Iſeeneſeſt mõista, hakkas üleüldine käärimine ka muidugi ju rahututes poolakates, ſeſt 1831. aasta õnnetu katſe nurjaminek ei lämmatanud Poola iſeſeiſwuſe püüdeid weel ſugugi mitte. Kuna aga ſeekord Wene riigi all olew Poolamaa oli mässanud, tekkiſiwad nüüd wabanemiſe katſed Preiſi ja Auſtria all olewates endistes Poola maakondades: Pooſenis ja Galitſias. Liikumiſe peſaks oli Poola wana päälinn Krakow, mille Wieni kongreſs ühes ta ligema ümbruſega iſeſeiſwaks wabariigiks oli jätnud, nagu wäikeſeks mälestuſeks endiſeſt Poola riigiſt. Et ſäält aga alati

muid poolakaid mässule õhutati, oli Krakowi iseseiswus ju 1846. a. lõpetatud, ja linn Austria alla wõetud. Nüüd wõttis üks mässuline salk jälle Krakowi oma kätte ja kasus säält Galitsiat mässule ajada, millel aga suurt tagajärge ei olnud. Poosenis jälle asus juba endistest mässukatsetest tuntud Mieroslawski poolakate juhiks, kuid ta wõideti pea ära, mille järele mees Sitsiliasse põgenes ja sääl Neapoli walitsuse wastu käiwast wõitlusest osa wõttis.

Italias oligi mässuline liikumine hoopis suurem ja üleüldisem, kui kusagil muul maal, sest siin oli pea terwe rahwas selle kandja. Kulutulena käis mässuwool üle terwe Italia, ja mõne nädala jooksul oliwad selle maa olud põhjani muutunud. 1846. a. oli paawstiks Pius IX. saanud, kes oma kirikuriigi walitsuse algusel õieti suurt wabameelsust awaldas, millega ta terwet Italiat oma jahatuse alla ühendada lootis, kuna ta seda Italia rahwa tungiwad soowi hästi küll tundis. Ta kutsus siis rahwasaadikute-kogu walitsusest osa wõtma, asutas Roomasse kodaniku-kaardiwäe jne. Kuna ta aga kõiki rahwajuhtide nõudmisi täita ei tahtnud ega wõinud, sattus ta peagi nende wiha aluseks; ärewus tõusis nii suureks, et paawst wiimati Roomast ära põgenes. Selle järele kuulutatigi paawsti walitsus lõppenuks ja 1849. a. weebruarikuul seadsiwad kaks wabaduse-määratsejat, Mazzini ja Garibaldi, Roomasse wabariigilise walitsuse. — Sitsilia lõi end Neapoli riigi alt lahti, kuna selle kuninga Ferdinand II. walju walitsusega sugugi rahul ei olnud; Neapolisgi tekkisiwad rahutused, mille mõjul kuningas oma alamatele põhjusseaduse pidi andma. Sedasama lubas Toskana suurhertsog teha; Modena ja Parma hertsogid aga, kes seda teha ei raatsinud, pidiwad oma maadest ära põgenema. Austria all olewas Põhja-Italiasgi tõusis üleüldine mäss; Milanost ja Wenetsiast aeti Austria sõjawäed minema, ühtlasi ühendas end Sardinia kuningas Karl Albert Italia wabameelsetega, hakkas Austriaga sõda, wõitis selle wäed, ja niihästi Milano kui ka Wenetsia heitsiwad nüüd tema alla. Juba lootis Sardinia terwet Italiat oma alla ühendada.

Need 1848. ja 1849. a. Europat põrutawad sündmused tekkisiwad igal pool selles sihis, et seniseid olusid rahwaste tahtmise ja nõuete kohaselt ümber muuta. Igal pool püüdis rahwas oma walitud saadikute kaudu walitsuse asjadest osawõtmisele saada, ja kus selle osawõtmine juba enne oli, nagu Prantsusemaal, sääl nõuti laiemat walimisõigust, s. o. terwele rahwale riigiliste õiguste andmist. Aga selle sihi kõrwal ilmus ühtlasi, palju wõimukamalt kui seni, ka teine igatsus, mis ammu juba rahwaste meeltes oli liikunud, nimelt iga rahwas igatses end eraldada ja oma iseloomu ning laadi järele iseseisma täieneda. Rahwuse tundemärgiks aga on keel, millepärast selles liikumises pääasjalikult rahwa keelele laiemaid õigusi nõuti. Aga nimetatud kahe sihi kõrwal ilmus nendes rahutustes juba ka kolmas 19. aastasaja küsimus nähtawale, kuigi see igas paigas weel nii suurt wõimu ei ilmutanud kui eelmised — see oli ühiseluline ehk sotsialine küsimus. Eelmises päätükis kuulsime Pariisi

töörahwa liialdatud nõudmisteſt, mida iſegi riigiwalitſus tähele pidi panema ja korraks täitma; niiſama nähti ka Sakſamaal, iſeäranis lõunapool, ſelleſihiliſi püüdeid. Töörahwas nõudis omanduſe jagamiſt ühewõrraliſelt, talupojad põletaſiwad mõiſaid ja losſiſid ning wihatud ametnikud ſattuſiwad mitmel pool rahwa kättemakſu alla. Niiwiiſi hakkaſiwad alamad rahwakihid üleüldiſte asjade juhtimiſt oma kätte püüdma.

1848. a. kewadel näis juba korra asjaolu nii minema, et mässuliikumiſe aated igal pool wõidule ſaawad; pea aga toibuſiwad riigiwalitſejad oma eſimeſeſt kohkumiſeſt, aſuſiwad sõjawäega liikumiſele wastu ja ſelle wõimuga ſuruti lõpuks rahwaste wabadus maha. Nüüdgi aſus pääasjalikult Auſtria walitſus tagurluſe ſihi ajajaks, kuigi ſelle juhiks enam wägew würſt Metternich ei olnud; walitſuſewõimu pühaduſe tugewam tugi ja kõwem kaitsja oli Wene wõimukas ja kindlaloomuline keiſer Nikolai I.

Wienis ei jäänud uulitſakäratſuſed ikka weel järele, ehk küll walitſus rahwa nõuetele järele andis. Rahwa koosolekutel ja klubedes kihutati töörahwaſt ikka pääle edaſi, ja tagajärjeks oliwad uued käratſuſed. Ei muutunud ſeegi asjalugu, et keiſer põhjuſeaduſt anda lubas. Sellepäraſt läks ta maikuul 1848 a. Wieniſt ära ja pööras alles augustikuul tagaſi, mil meeled wähe rahunenud oliwad, kuna rahwaſaadikute-kogu kokku oli tulnud. Aga ſeda rahu ei ſaanud kuigi kauaks, ſeſt juba oktobrikuu algul põgenes keiſer teiſtkorda mässuliſeſt päälinnaſt ära, mis nüüd üsna alama rahwakihi ja „üliõpilaſte legionide“ kätte jäi; need oliwad ſääl kõige wõimu oma kätte kiskunud ja paniwad linnas nüüd omamoodi walitſuſewiiſi maksma, mis ähwarduſte ja hirmu mõjul oma wõimu alles hoida püüdis. Muidugi ei ſaanud ſeda kauaks, waid juba paari nädala päraſt ilmuſiwad walitſuſe sõjawäed würſt Windiſchgrätz ja kroatlaſe Jellachich'i (l. jellatſhitſh) juhatuſe all linna piirama, ja 31. oktobril pidiwad mässuliſed end alla anoma, kuna Ungariſt oodatawat abi ei tulnud. Keiſer tuli nüüd jälle ſinna tagaſi ja wastupanejad wõeti walju karistuſe alla. Kui kord jälle jalale oli ſeatud, lahkus nõrk keiſer Ferdinand troonilt (2. detſembril) ja jättis ſelle oma tublile 18 aastaſele wennapojale Franz Jooſepile, kes weel tänini Auſtrias walitſeb. See wõttis oma pääminiſtriks würſt Schwartzenbergi, kes wana sõjalane ja ſüdi mees oli, aga mõttewiiſi poolt niiſama wanameelne kui Metternich. Tema mõjul wõeti nüüd kõik järeleandwad lubaduſed tagaſi ja endine iſewalitſus pandi uuesti maksma; rahwaſaadikute-kogu, mis ſegaduſte ajal Wieniſt Kremſeri linna oli aſunud, ſaadeti ſäält 1849 a. algul laiali.

Niiſama juutis Auſtria walitſus ka mitmete oma riigi rahwaſte rahwuſeliſes püüdes tõſtetud mässud maha ſuruda ja kõiki endiſt wiiſi sõnakuulma ſundida. Eelnimetatud würſt Windiſchgrätz oli juba juunikuul 1848 a. wastupanejat Praga linna (Böömis) pommidega laſknud, kus ſiis elanikud

end pea alla andsiwad, et linna mitte waremeteks wajuda lasta. Sellega oli Böömis wastuseismine murtud. — Galitsias kergitas poolakate wõitmist suurelt see asjalugu, et säälsed Ruthenisugu talupojad oma Poola isandate wastu waenulised oliwad. Aga Ungaris oli wastupanek palju kindlam ja sellega sigis sääl wõitlus õieti pikaliseks ja kangeks.

Kui ungarlased ehk madjarid oma iseseiswuse õiguse keisrilt kätte oliwad saanud, hakkasiwad nad rahwuselise waimustuse uimastuses ise kohe muudele Ungarimaal elawatele rahwastele liiga tegema; nad tahtsiwad nimelt kõiki Ungari kuningriigis asuwad rahwad ühte sulatada ja määrasiwad selleks terweks riigis Madjari keele ainsaks ametikeeleks. See aga pahandas wäga niihästi Siebenbürimaal asuwaid rumenlasi ja sakslasi, kui ka lõunapoolses riigis elawaid mitmeid Slaawisugu rahwaid (kroatlasi jne.), sest nemadgi tahtsiwad nüüd Ungari kõrwal omale iseseiswat olukorda saada. Kroatlased tõsisiwad sellepärast Ungari wastu lausa mässu; nende juhatajaks oli südi Jellachich, keda keiser Kroatsia maawalitsejaks (ban'iks) oli nimetanud. Seda asjalugu tarwitas siis Austria walitsus oma tuluks ja ühendas end kroatlastega madjaride wastu. Praga ja Wieni wõitja Windischgrätz marsis sõjawäe hulkadega Ungarisse ja ühes Jellachich'iga tungis ta januarikuul 1849 suurema waewata päälinnasse Budapesti, kust Kossuth ühes ministeriumiga ja riigipäewaga eest põgenes. Aga selle järele korraldas Kossuth Ungari maakaitsewäe wõitlusele ja selle abiga tõrjuti austrialased uuesti maalt wälja; noor ja agar ülem wäejuhataja Görgey wõitis päälinnagi jälle ära. Kuid ungarlaste tegewust takistas ja nõrgendas wäga suurelt nende juhtiwate meeste wahel tekkinud mõtete lahkuminek. Tuline ja ettewaatamata Kossuth oli riigipäewa selleks kihutanud, et Ungarimaa Austria keisri alt üsna iseseiswaks kuulutati, kuna tema ise ajutise walitsuse juhatajaks sai: selle wastu aga tahtis Görgey keisrile truuks jääda ja ainult Ungari seaduselisi õigusi kaitsta. Aga weel kardetawamaks muutus ungarlaste seisukord, kui Wene keiser Nikolai oma sõjawäe Austriale appi saatis. Sest kuna ka Poolasgi mässu tekkimist kardeti, oli sinna Wene wäge suurel arwul kogutud, ja kui nüüd keiser Franz Joosep temalt abi palus, teatas Nikolai, Wenemaa julgeolek nõudwat seda, et ka selle piirimaades mässuline waim maha surutaks. Maikuul 1849 a. tõi kindral Paskiewitsh (1831 a. Warssawi wõitja) Galitsia kaudu 90,000 meest Ungarisse, kuna Austria poolt kindral Haynau 85,000 mehega ilmus; pääle selle seisis Lõuna-Ungaris Jellachich 25,000 mehega. Nüüd tuli ungarlastele kitsas kätte. Mõni aeg suutis küll Görgey weel end kaitsta, kuna Kossuth kangelasemeelsel waimustusel wastupanekut jätkata katsus; aga üliwõim oli liig suur, linnad ja kindlused langesiwad üksteise järele, ja wiimati andis end 13. augustil Görgey Wilagosi juures terwe sõjawäega alla; 30,000 sõjameest ja 120 suurtükki sattusiwad siin Paskiewitshi kätte, kes selle järele oma keisrile teatas: „Ungarimaa

on wõidetult Teie Majesteedi jalgade ees." Wastupanek ravgesgi kohe igal pool, ainult Komorni kindlus pani weel mõni nädal wastu. — Ungarlaste üle käis nüüd kange kohus; mitmed kindralid ja muud juhtiwad mehed lasti maha, wõi poodi üles, nende seas ka endine pääminister Batthyanyi (l. battjanji), kes hüüdega „elagu isamaa," suri. Alamad ohwitserid pandi wangi ehk seati Austria sõjawäesse soldatiteks; Kossuth ja mitmed muud saiwad weel õigel ajal pakku minna. Ungarimaa tehti nüüd Austria maakonnaks; kõik ta wanadgi õigused wõeti karistuseks käest ära.

Niisama sai Austria wiimati Italiasgi oma wastastest wõidu. Kuigi suurem osa sõjawäge Ungaris oli, wõitis tubli Austria kindral kindral Radetsky Sardinia kuninga, kes Italia ühendamist püüdma oli hakanud, 22. märtsil 1849. a. Novara juures nii täiesti ära, et Sardinia kohe rahu palus. Et seda kergem saada, lahkus kuningas Karl Albert troonilt ja jättis selle oma pojale Viktor Emanuelile. Lombardia ja Wenetsiamaa sunniti uuesti sõna kuulma; wisa wastupaneku järele langes ka Wenetsia linn, kus wabariik wälja oli kuulutatud. — Kirikuriigist pidiwad ka Mazzini ja Garibaldi ära põganema, kuna Prantsusemaa sõjawägi Rooma oma kätte wõttis; Prantsuse wabariigi uus president tahtis sellega Prantsuse waimulikkude meeste sõprust omale wõita ja ühtlasi Austriat takistada, Italias ülewõimust uuesti omale saada. Paawst Pius IV. tuli alles 1850. a. Rooma tagasi ja asus walitsema, kuid nüüd ei olnud temal enam mingid wabameelseid püüdeid, waid ta oli nendele ägedam wastuseisja. Ka Neapolis ja Sitsilias wõttis kuningas Ferdinand II. enesele jälle täie wõimu tagasi ja nuhtles nüüd wabameelseid wäga kurjasti; neid määrati hulgal sõjalaewadele sõudjateks ehk suluti maaalustesse, haisewatesse wangikongidesse, kust mõned „armuandena" tapalawale saada palusiwad.

Preisimaal läksiwad lood sarnaselt kui mujalgi. Ka siin sundis kuningas sõjawäe abil rahwa rahule. Sest Berlinis kestsiwad märtsipäewade järele käratsused ikka edasi, mille pärast nowembrikuul kindral Wrangel sõjawäega sinna marsis; linn pandi nüüd sõjaseaduse alla ja kodanikkude käest wõeti sõjariistad ära. Et rahwasaadikute-kogu selleks tegutsiks luba ei andnud, aeti see Berlinist minema, mille järele kogu lõppesgi. Preisimaal oli kuningas ometi nii mõistlik, et ta enam ainuwalitsust uuesti maksma ei seadnud, nagu Austria keiser, waid oma riigile põhjusseaduse andis (1850. a.), mille järele Preisi kuningriigile ühine maapäew seati.

Oliwad Saksamaa osariikides liikumised lämmatatud, siis oli iseeneseest arusaadaw, et Saksamaa ühisusest enam asja ei wõinud saada, waid Frankfurdis koosolew Saksa parlament lõppes ilma järelduseta. See oli küll juba uue riigikorra kokku seadnud, mille järele Saksamaa keisririigiks pidi saama; keisri kõrwal aga oleks rahwasaadikute-kogu, ülem- ja alamkoda, riiki juhtimas olnud, ja kui keiser saadikutekogu otsusi kohe ei tahaks kinnitada, oli

temale ainult ajutine keelu-õigus seatud. 28. märtsil 1849. a. waliti ka keiser ära, nimelt Preisi kuningas Friedrich Wilhelm. Saatkond läks siis temale krooni pakkuma, kuid kuningas ei wõtnud seda wastu, waid tahtis enne Saksamaa muude würstide arwamist järele pärida. See sündis, ja mitmed würstid olìwad ka nõuus, kuid teised seisiwad waljusti wastu, nimelt Austria keiser teatas, et ta end iganes kellegi muu würsti juhatuse alla ei anna. Sel põhjusel lükkas Friedrich Wilhelm keisrikrooni tagasi, ja Saksamaa ühendamisest ei tulnud midagi wälja. Suuremaks takistuseks ühendamise juures oli see, et Saksamaal kaks umbes ühewägewat riiki oli, kes mõlemad juhatajaks kippusiwad. — Frankfurdi parlament oli selle järele weel mõni aeg koos; üks teise järele kutsusiwad riigiwalitsused oma maade saadikud säält ära, ja järelejäänud wähene arw, keda Frankfurdis enam ei sallitud, kolis säält siis Stuttgarisse, aga säälgi ei olnud enam pidu, waid Würtemberi walitsus ajas nad säält wägiwallal minema. Selle järele katsus Preisimaa Põhja-Saksamaa riikide wahel lepingut sõbitada, ja oli juba mitmega kokku leppinud, aga Austria minister Schwartzenberg seisis sellele kõwasti wastu, ja kuna ka Wene keiser tema nõuusse heitis, pidi Preisimaa oma plaani katki jätma. Muu parema ühiswalitsuse puuduse seati siis Saksamaal endine lõdew lepingu-walitsus uuesti tegewusesse (1850. a.)

Napoleon III.

Nagu kõigil pool mujal, lõppes lugu siis ka Shleswig-Holsteinis, kus küll korra Saksa sõjawäe hulgad Daani wastu wõitlemas olnud, wiimati sellega, et need maad endist moodi Daaniga ühendusesse jäiwad (1850). Kõik mässukatsed, mis weel 1849. a. Lõuna-Saksamaal ja Saksi riigis sündisiwad suruti sõjawäega maha. Kõigil pool oli sõjawäe wõim täieliselt wõidule saanud. Asjataks jäiwad kõik 1848. a. wabaduseliikumised.

Aga isegi selle liikumise kõige esimene wõit, weebruarikuu mässu mõjul

kätte saadud Prantsuse wabariik, ei suutnud kauaks seisma jääda. Sest töörahwa liig suured nõudmised ja selle sigitatud alalised rahutused ähwardasiwad korraliselе ühiselu seadusele ühtepuhku hädaohtu, mille päraſt kodanikuseisus ikka enam oma wabariigilisteſt püüedeſt ära wõrdus. Taheti kindlat ja tugewat walitsuſt, kes riigis õiget korda oskaks pidada, kuigi selle juures wabaduſt oma jagu kitsendaks. Ja nüüd ilmus Prantsusemaal uuesti otse seesama nähtus, kui pool aastasada warem suure mässu ajal oli olnud; üks mees omandas wabariigis kõige wõimu, kuna selle juures päält näha küll wabariigilise walitsusekorra alles jättis, päraſt aga kaotas sellegi ära ja seadis ainuwalitsuse asemele. Suure mässu aja rahutusteſt wäsinud Prantsuse rahwas andis end tõrkumata Napoleon I. sõjawäelise walitsuse alla; weebruarikuu mässu mõjul sündinud segaduſt kartes langes Prantsusemaa Ludwig Napoleoni käsu alla.

Ludwig Napoleon oli juba Ludwig Philippi ajal oma julgete troonipüüdmise katsete läbi tuttwaks saanud (waata eelmine päät.). Kui siis weebruarikuu mässu järele uut saadikutekogu waliti, ilmus ka tema Pariisi saadikuna sinna kogusse, ja kui (10. detſ. 1848. a.) presidendi walimine tuli, mida kõik Prantsuse walijad otsekohesel walimisel toimetasiwad, sai Ludwig Napoleon wäga suure enamuse (5,430,000 häält; wastu-kandidat kindral Cavaignac sai 1,448,000 häält). Ludwig Napoleoni poole hoidsiwad pääasjalikult töörahwas, kuna ta nende nõudeid tähele panna lubas, mitmed ajalehed seisiwad südilt tema eest, kõige suuremalt aga mõjus muidugi tema kadunud lelle kuulsus ja tähtsus. Suure Napoleoni ajajärk hakkas nüüd rahwa pääle wägewalt mõjuma.

Presidendi ametit wastu wõttes tõotas Ludwig Napoleon wabariigilist walitsusekorda kindlalt jalal hoida. Aga ei kestnud kuigi kaua, kui ilmsiks tuli, et ta meel ja mõtte keisrikrooni pääle käis; seda püüet toetas weel wäga suurelt see asjaolu, et ka rahwa üleüldine arwamine ikka enam sinna poole kaldus. Arwati nimelt, et Suure Napoleoni wennapoeg ja nimepärija kohane mees on, maad ja rahwaſt sotsialismuse, „punase tondi,“ wastu kaitsma. Aga rahwasaadikute-kogu tahtis kõige wäega wabariiki alles hoida, millepäraſt presidendil sellega ühtelugu tüli oli. Nimelt nõudis tema põhjusseaduses selle punkti muutmiſt, mis ametis olewa presidendi uuesti walimiſt ära keelas, ja kui saadikutekogu seda ei teinud, tarwitas president wägiwalda. 1. detsembril 1851. a., Austerlitzi lahingu aastapäewa eelõhtul, peeti presidendi juures Elyseé lossis suuremoeline pidu; midagi iseäralist ei olnud märgata. Aga kui wõõrad ära läksiwad ja terwe Paris ninus, tõttasiwad presidendi nuuskijad, kellega nõuu enne kokku oli peetud, igalpool linna ettetähendatud inimeste majade juurde. 72 tähtsamat wabariiklast, nende hulgas Thiers ja Cavaignac, wõeti wangi, ja sedasama tehti ka hommikul 220 rahwasaadikuga, kes nõuu pidama kokku oliwad tulnud. Mitu päewa kestis päris hirmuwalitsus; uulitsatele

kogunud rahwahulgad, kes wabariigi eest seisiwad, tappis sõjawägi maha ehk ajas laiali; 32 departementi pandi sõjaseaduse alla; 100,000 inimest wõeti wangi, 10,000 saadeti maalt wälja. Napoleon oli selles kindel, et rahwas ta wägiwalla tööga rahul on, millepärast ta oma walmistatud uue põhjusseaduse üleüldise hääleandmise alla otsustada andis, ja tõesti kiitsiwad ligi 7 ½ milj. inimest selle hääks, kuna wastu ainult pool milj. oli. Uus põhjusseadus oli küll weel päält näha wabariikline, aga tõepoolest oli selles kõik wõim presidendile jäetud, kelle ametiaeg nüüd 10-ks aastaks pikendati. Ja nagu 1799. a. riigikord Napoleon I-le üksi wahesammuks ainuwalitsusele oli olnud, nii oli see nüüd ta wennapojale. Juba 1852. a. lõpupoolel anti uuesti rahwa otsustada, kas see teda keisriks soowib, ja ligi 8 milj. inimest andsiwad oma hääle Ludwig Napoleonile; wastu oli ainult 250,000.—2. detsembril 1852. a. astus uus keiser Tuillerie wanasse kuningalossi elama. Prantsusemaa oli jälle keisririik.

IX.

Italia ühinemine.

Rahwuseliste sõdade algus. — Rahwuselisele Italiale alusepanek Napoleon I. ajal.— Il risorgimento. — Esimesed katsed lähewad nurja. — Sardinia kuningriik; Viktor Emanuel. — Cavouri tegewus. — Tapakatse Napoleon III. wastu. — Tema kokkuleppimine Cavouriga. — Sõda Austria wastu. — Kesk-Italia riigid ühinewad Sardiniaga. Garibaldi; Sitsilia ja Neapoli ärawõtmine. — Paawst Pius IX. seisab ühinemise wastu. — Wenetsia kättesaamine.—Rooma ärawõitmine.—Paawsti „wangipõli." – Tulewiku lootused.

Europas ei olnud päräst seda, kui Napoleon I. teistkorda oli kukutatud (1815. a.), nelja aastakümne jooksul ühtegi suuremat sõda, ega sündinud ka Wieni kongressil seatud olukorras — Belgia ja Greeka kuningriikide asutamine maha arwatud — ühtegi tähtsamat muutatust. Riikide wahel walitses täieline rahu. Walitsused pidiwad ometi sisemiste rahutuste wastu ikka alati walwel olema ja mässusid, kui neid ühes ehk teises paigas ette tuli, maha suruma. Tagurlus oli wägewa wabaduseliikumise raugemise järele (1848. a.) jälle üleüldiselt wõidule saanud; rahwuselised püüded lämmatati pea igalpool ära, aga wabaduse-aadet ennast ei suudetud siisgi häwitada, waid see tuli pea jälle uuesti weel suurema wõimuga ja parema tagajärjega nähtawale. Wiimaks asusiwad mitmete maade walitsused ise wabaduse-asja ajama, ja sõjalise wõimuga otsustatigi see siis. 1854. aastal algas siis Europas uus suurte sõdade ajajärk, mis kuni 1871. a. kestis, ja nende 17 a. jooksul muutus Europa riigiline olukord wäga suurelt. Seekord ei olnud wõitlused mitte rahwaste ja nende walitsejate wahel, nagu aastasaja algupoolel, waid rahwad wõitlesiwad walitsejate ja riigimeeste juhil rahwuselise wabaduse eest; siin seisis kord wabameeleline mõttewiis alalhoidluse (konservatismus) wastu, kord jälle rahwuselise iseolu-püüded wana isewalitsuselise riigikorra wastu. Prantsusemaa, Preisimaa ja Sardinia seisiwad rahwuseliste püüete poolt, Austria jälle oli wanameelsuse, alalhoidluse eestwõitleja. Nii siis käisiwad need wõitlused, mille ettekuulutajaks

juba 1848—1849. a. sündmused olid, pääasjalikult Austria wastu; selle wõimu oli waja murda, enne kui rahwuseliselt ühine Italia ja Saksa riik sündida wõis, ja sellepärast olid kolm suurt rahwuselise-asja juhatajat: Napoleon III., Camillo Cavour (l. kawuur) ja Otto von Bismarck Austria waenlased.

Juba kesk-aja ajaloost kuulsime, et Italiamaa Ida-Gothi riigi langemise järele riiklikult lõhestati ja killustati, mis asjalugu ligi poolteisi tuhat aastat ikka edasi kestis. Alles Napoleon I. ajal tuli sellele sugu muutust. Kuna see wägew walitseja muidu küll rahwaste õigusest ühtegi ei hoolinud, pani ta ometi rahwuselisele Italiale sellega nagu aluse, et ta säälsed endise riigid ära kaotas. Juba see mõjus rahwa meelte pääle suurelt, et Italia nime nüüd jälle riigilises tähenduses tarwitati. Päälegi oli Napoleon terwe Italia üle walitseja; suur osa sellest oli otsekohe Prantsuse riigi külge wõetud, muu Põhja- ja Kesk-Italia oli „Italia kuningriigi" päralt, mille walitseja Napoleon oli ja mida ta wõõraspoeg Eugen asekuningana walitses; Lõuna-Italias olewat Neapoli riiki walitses enne Napoleoni wend Joosep ja siis ta õemees Joachim Murat keisri wõimualusena, kui paawsti ilmalik walitsus oli lõpetatud. Wieni kongressil seati olud aga jälle umbes endisele järjele; Austria riigi wägewus, paawsti ilmalik wõim ja wäike-riigikeste ning linnade lahulised püüded tegiwad kõik rahwuslised sihid tühjaks. A. 1820 ja 1830 ilmsiks tulnud wabanemise katsed lämmatati Austria waheletuleku mõjul sootumaks (waata päät. V. ja VI.). Aga kõigest sellest hoolimata kaswas Italia rahwuseline liikumine ikka pääle, ja 1840. a. ümber hakati seda Il risorgimento (s. o. ülestõusmine) nimega hüüdma. Liikmete juhatjaks olid tähtsad ja waimustatud kirjanikud, nagu: Mazzini, Gioberti, D' Azeglio ja Mazoni. Nad olid selles kindlad, et Italia peagi, ja päälegi oma wõimuga, wabaneda wõib. Kõik senised wäikeriikid pidiwad kaduma, wanad troonid ümber tõugatama ja terwe poolsaar pidi üheks ainsaks Italia nimeliseks wabariigiks ühinema. Niisugune oli liikumise siht ja plaan.

Kuid 1848—1849. a. sündmused purustasiwad need lootuserikkad unistused. Nähti, et itallaste oma sõjaline wõim wähene oli, sest Sardinia kuningas, kes rahwuselist asja ajama oli asunud, ei suutnud omale suuremat sõjawäge nõuutada, kui 60,000 meest. Pääle selle nõrgendas ühistegewust suurelt lahkmeelsus. Ühed tahtsiwad kuningriigi walitsust ja ainult walitsejate wahelist ühist lepingut, mille mõtte pool siis ka walisejadgi hoidsiwad; teised jälle, nagu kõige päält Mazzini ja Garibaldi, nõudsiwad üleüldise parlamendi kokkukutsumist, kes uut riigikorda pidi walmistama (arwamise järele muidugi wabariigilist); wiimase sihi poolehoidjad olid iseäranis suurte linnade, nagu Rooma, Milano ja Genau elanikud, ja nad lootsiwad Prantsuse wabariiklaste poolt abi. Itallased aimasiwad aga pea, et nad oma jõuga mitte soowitud sihile ei suuda saada, ja niisama saiwad nad aru, et wabariigi saamine üsna

wõimata oli. Sellepäraſt jättisgi wabariiklaste ſuurem oſa oma politikaliſed lootuſed eſiotſa kõrwale ja heitis Sardinia kuninga poole, kes rahwusliſe liikumiſe etteotſa oli astunud. Uue kuninga Viktor Emanueli, kellele ta iſa Karl Albert Novara lahingu lõõgi järele (1849. a.) walitſuſe oli jätnud, ning ta miniſtri Camillo Cavouri pääle paniwad rahwuſeliſe Italia ſõbrad nüüd oma lootuſed. Sellegi päraſt näis lootuste täideminek wäga raske olema, kuna wägew Auſtria riik Põhja-Italias walitſes, Prantſuſe ſõjawäed Roomas ſeiſiwad ja Neapoli Bourboniſugu kuningatel Shweitſi palgaſoldatid nende wõimu toeks oliwad. Wäliſe abita oleksgi ſee küll waewalt korda läinud. Kuid aitajaks aſus Napoleon III.

Sardinia kuningariik oli muude riikidega wõrreldes wähepoolne. Selle tähtſam oſa oli Piemont ehk läänepolne oſa Lombardiaſt, kus ka päälinn Torino (Turin) oli; ſiis oli ſelle päralt weel Savoyema, kus Prantſuſeſugu rahwas aſus, Liguria rannamaa wanasti kuulſa Genua kaubalinnaga. ning Sardinia ſaar, mis keſk-aegſeteſt oludeſt waewalt wälja oli ſaanud. Rahwa arw oli umbes 5 milj. Nagu eelpool kuulſime, oliwad ka Sardinia kuningad eſiotſa wabameelſete püüete wastu olnud, aga 1848 a. muutis Karl Albert oma politikat, kuna riigile põhjuſſeaduſe andis. Ja ſeda ei wõetud ka tagurluſe wõimule-ſaamiſe järele enam tagaſi, kuigi Auſtria walitſus ſelleks oma abi oli pakkunud. Niiſama jättis Sardinia kuningas oma riigile wabaduſeliikumiſel maksma ſaanud rahwuſeliſe lipu alles; mujalt ära aetud põgenikud ſaiwad ſääl warjupaika; trükiwabadus anti, ja iſegi kiriku omanduſe ja õiguſte külge puutuda uſaldas kuningas, paawsti keeluſt ja ähwardusteſt hoolimata, kuna ta oma riigis 334 klooſtrit kinni pani ja ainult 264 järele jättis, pääle ſelle wähendati ka piiskopi-kohtaſid. Niiwiiſi ſaadud warandus tarwitati pääasjalikult ſõjawäe paremale järjele tõſtmiſeks

Selles tegewuſes ilmus iſeäranis Cavouri mõju, kes ſelſamal ajal ka muude riikide rahwusliſte juhtijategi läbirääkimiſi pidas. Selle pääle toetades astuti juba julgemalt wälja; ajalehtedes hakati käredasti Auſtria walitſuſt laitma; ſuurtükkide nõutamiſeks koguti terwes Italias raha. Cavour ajas Italia ühendamiſe asja kindluſega ja järelkaaluwa waimustuſega, kuna ühtlaſi Auſtria wastu sõtta walmistas; aga temagi pidas ikka tingimata tarwiliſeks, wäljaspoolt abi muretſeda. Ja ſeda wõidi Napoleon III. käeſt loota, kelle sõna all tugew sõjawägi ſeiſis, kuna päälegi teati, et ta noores põlwes ſüdilt Italia ühenduſe sõber oli olnud, koguni karbonariga ühenduſes ſeisnud. Peenikeſe politikamehe moel oskas Cavour Krimmi sõjas (w. päät. XIII.) Sardiniat Prantſuſe ja Ingliſe lepinglaſeks teha, kuna ka oma poolt 18,000 meeſt Wenemaa wastu appi ſaatis; ſee asjaolu andis temale mahti, ka Pariſi kongreſſis oſaline olla, kus Cavour waimustuſega ja oſawuſega Italia asju ajas. See asjaolu aitas ka omakohalt itallaſte lootuſeid Prantſuſe abi pääle tõsta.

Aga abiandmisega wiiwitas ja kahtles Napoleon kaua aega, millepärast Italia isamaa-sõbrad teda juba ühendamisetöö takistajaks hakkasiwad pidama. 14. januaril 1858 a. wiskasiwad kaks ägedat itallast pommid keisri tõlla alla, kui see ühes abikaasaga teatrisse sõitis; 140 inimest saiwad selle juures surma wõi haawata, aga need, kellele pommid mõeldnd, jäiwad terweks. Tapakatsetegijad wõeti kinni, ja nad tunnistasiwad salgamata, et nemad, Italia wabariigi sõbrad, selle eest Napoleonile kätte maksta tahtnud, et see Rooma wabariigile 1849 a. otsa oli teinud; ühtlasi aga palusiwad nad weel wangikojast Napoleoni, et ta Italia ühendajaks hakkaks, seda meelde tuletades, et ta noorena ise Italia wabaduseaõprade ridades oli seisnud. See sündmus näisgi Prantsuse keisri pääle wäga sügawalt mõjuma — ta ei asunud mitte seda liikumist lämmatama, mille poolt temale pommid pillatud, waid ose selle wastu tahtis ta püüet toetada, et nii meelte ärewust lõpetada. Pea selle järele sai Napoleon III. Cauvouriga Ida-Prantsusemaal ühes linnakeses kokku; sääl lubas Napoleon Italiat wõõra walitsuse alt wabastada „Adriamerest saadik," kuid selle eest tasuks tingis ta omale Sardinialt Sovoye- ja Nizzamaa. Sellega oli sõda Austria wastu otsustatud. Asjaloost arusaades kuulutas Austria walitsus 1858 a. kewadel oma poolt sõda, sest et Sardinia walitsus Lombardia piirile sõjawäge kogus ja Austriale nõutud seletusi ei andnud. Selle järele tungis sajatuhande meheline Austria wägi üle Ticcino jõe Sardiniasse, aga ühtlasi pandi ka 120,000 mehe suureline Prantsuse wägi üle Alpide Sardiniale appi minema.

Viktor Emanuel.

Selle n. n. Italia sõjas ei seisnud ainult Austria ning Prantsuse ja Sardinia riigid wastastikku, waid siin oli ka alalhoidew isewalitsuseline erakond wabameelse ja rahwuste õiguste eest seiswa sihilise erakonnaga wõitlemas. Esimese eest oli Austria wäljas, nagu ennegi, ja seda toetasiwad muidugi ka paawst, katoliku waimulik seisus ja muud wanameelsuse sõbrad; teise sihi mõttekandjaks oliwad Sardinia ja Prantsusemaa, keda siis Italias kõik isamaa-sõbrad, wabameelsed, wabariiklased ja „wabamüürlased" toetasiwad, aga ka muude maade demokratlased ja wabameelne erakond. Austria sõjawägi, kes juba

arwu pooleſt nõrgem oli, päälegi halwa juhatuſe all, ſai peagi Monte-bello juures lüüa; järgmiſe ſuure lahingu kaotamiſe järele Magenta juures, lahkuſiwad auſtrialaſed Lombardiaſt, ja kui ſiis ka weel weriſes Solferino lahingus Auſtria ära wõideti, oli iſegi Wenetſia hädaohus. Aga äkki pööras aſi, ſeſt et Preiſimaa end kõwasti ſõtta walmiſtas, et Auſtriat aidata; ſeda kartes jättis ſiis Napoleon Italia wabaſtamiſe katki ja tegi Auſtria keisriga Villafrancas ſõjariiſtaderahu, mis hiljemini Zürichis kinnitati (1859). Selles lubati Lombardia küll Auſtria alt lahti, aga Wenetſia jäi weelgi ta kätte. Cavour oli ſellepäraſt meeleheitmiſel ja lahkus korra miniſtri ametiſtgi; Napoleoni laideti laialt, et ta oma lubamiſt täitmata oli jätnud.

Aga Prantſuſe keiſer tahtisgi küll ainult Auſtria wõimu Italias murda ning ſellega amale itallaſte ſõpruſt nõutada, kuid Keſk-Italia riikliſi oluſid tahtis ta endiſeks jätta; tema aruſt oleks küll wõinud ſäälſete riikide wahel wingit moodi lepingu-ühiſus tekkida, milles paawſt ja Sardinia kuningas juhataja olekſiwad olnud; kindlat Italia ühenduſt aga ei ſoowinudgi tema, ſeſt niiſama kui lõhestatud Sakſamaa, oleks ka nõrk Italia Prantſuſemaale politikaliſult ſündſam naaber olnud, kui tugew. Kuid Napoleoni käſuſt ja tahtmiſeſt ei hoolitud nüüd enam, waid itallaſed ajaſiwad alustatud ühenduſe-tööd omapääga edaſi.

Juba ſõja keſtwuſel oli Keſk-Italia riikides — Parmas, Modenas ja Toskanas — iſamaaline erakond Sardinia kuninga toetuſel tegewuſele aſunud ning wastumeelſed walitſejad ära minema ſundinud; koguni kirikuriigi päralt olewa Romagnamaa rahwas tunnistas, et ta iſamaalikus asjades enam paawsti wõimualune ei taha olla, waid Sardinia riigiga ühineda ſoowib. Napoleonile tegiwad nced liikumiſed muret. Ta näis neile wastu astuda tahtwat, ja mõni aeg oli Italia edaspidine ſaatus koguni kahtlane. Aga kui Cavour, kes nüüd jälle miniſtriks oli hakanud, oma lubamiſe järele Savoye- ja Nizzamaa Prantſuſe andmiſega nõuus oli, mille wastu Lombardia täielt Sardiniale ſai, andis Napoleon ka oma luba Keſk-Italia ühendamiſeks Sardiniaga. Sellega lõppes ſuurema jao Italia ühteliitumine õnnelikult (1860 a. alguſel). Uued maakonnad waliſiwad nüüd ka kohe oma ſaadikud Torinoſſe kokku tulnud Sardinia rahwaſaadikute-kogusſe, mis nüüd omale „Italia parlamendi“ nime wõttis.

Weel ſelſamal aastal tehti aga ka Neapoli kuningriigile ots ja tõugati ſääl wihatud Bourboniſugu troonilt. Selle ſuure töö tegi waimuſtatud wabariiklane, rahwuſekangelane Jooſep Garibaldi pea üksi oma wabatahtlikkude ſalkadega. Garibaldi oli Nizzaſt pärit ja oli juba 1848. ja 1849. a. wabaduſeliikumiſes süüdisti ligi wõidelnud, aga, kui ſee püüe ei õnnestanud, lahkus ta iſamaalt ja läks Lõuna-Amerikaſſe, kus ſäälſetes ſõdades ligi sõdis. Kui kodumaal olukord muutus, ſiis tuli ta kohe jälle tagaſi ja wõttis tublisti ſõjaſt Auſtria wastu osa. Pea aga tuli temal Sardinia walitſuſega pahandus,

nimelt selle järele, kui ta kodulinn Nizza Prantsusele anti. Siisgi sallis Sardinia valitsus, et Garibaldi end Sitsilia vastu sõtta valmistas, toetas teda koguni veel rahaga ja sõjariistadega; sedagi arvatakse, et Cavour ise teda sellele ettevõttele kihutanud olla. Tuhande punasekuuekandja vabatahtlisega läks ta siis 1860. a. suvel laevadega Sitsilia randa, suurt kuningriiki ära võitma. Ja see õnnestas — selge tundemärk selle kohta, kui õõnes ja kõikuv Neapoli kuninga võim oli. Kuri Ferdinand II., kes mässuajul oma päälinna pommidega lasknud (mille pärast teda „pommikuningaks" sõimati), oli 1859. a. surnud, ja troonile ta poeg Franz II. saanud, kes küll mõndapidi parandustega rahwa meeli waigistada mõtles, aga see ei mõjunud enam ühtegi. Sitsilia ärawõitmiseks ei olnud Garibaldile muud waja, kui wähepoolne wõitlus Calatafimi juures, siis tormijooks Palermo linna pääle, mis öösel sündis, selle järele tuli sõjawäe tõrkumine, kes Garibaldi wastu wõitlema ei läinudgi, ning siis lahkus kuninga wägi terwelt saarelt. Garibaldi aga wiis oma hulgad kohe üle Messina kitsuse ka Neapoli riigi kindlamaale, ja säälgi nähti senise walitsuse wõimu niisama wäeti olewat. Sõjawägi ei hakanudgi Garibaldi wastu wõitlema, waid läks eest laiali, ehk asus koguni wastase poole. Küll palus kuningas Napoleonilt abi, kuid see wastas külmalt: „Itallased teawad hästi küll, et kuna mina nende rahwuse-asja eest oma meeste werd olen ohwerdanud, nüüd mitte suurtükkisid nende wastu ei hakka saatma." Mõne päewa jooksul andis end terwe Lõuna-Italia Garibaldi alla, kes juba 7. sept. Neapolisse marssis, kus teda rõõmuhüüetega wastu wõeti. Kuningas Franz II. katsus küll weel selle järelegi oma truuks jäänud wäheste wäeosadega enese trooni eest wõidelda, mis temale aga seda raskemaks läks, et nüüd ka Sardinia sõjawägi tema wastu astus. Ta taganes siis kangesti kindlustatud Gaëta linna, kus weel mõne kuu wastu pani. 13. weebr. 1862 a. pidi aga sellegi käest andma, millega Neapoli riik lõppes.

Garibaldi aga ei raatsinud oma wõiduhoos weelgi peatada, waid kippus nüüd ka kiriku riiki ära wõitma, mille kaitsjaks mitmetest katoliku usu maadest (Austriast, Jirimaalt, Prantsuse ja Belgiamaalt) kogutud sõjawäe hulk oli. Kuid nüüd astus ka Cavour Sardinia sõjawäega tegewusesse; ta kartis nimelt, et wabariikline liikumine liig suuresse hoosse saab ning wiimati isegi Sardinia kuningawalitsuse kõrwale tõukab. Et seda takistada, tungis ta siis põhjapoolt kirikuriigi maadesse ning wõttis Umbria ja Marki maad oma alla, mille elanikud nüüd awalisel hääleandmisel tunnistasiwad, et nad Sardinia riigiga ühineda soowiwad. Nende maade pärast, mis Garibaldi oma sõjawäehulgaga wõitnud, tõusis nüüd käre tüli. Kuna Garibaldi ise wabariiklane oli ja siis Crispi juhatusel olewa wabariigilise erakonna tahtmist täita soowis, oli kaugelt suurem rahwahulk ometi teises mõttes ja soowis Viktor Emanueli walitsuse alla saada. Asi anti siis rahwa üleüldise hääleandmise otsustamise alla, milleşt kõik täisealised meesterahwad osa wõtsiwad; selle kaudu ilmus, et

Neapoli ligi kindlalmaal 1,302,074 in. ühinemist tahtsiwad, kuna 10,132 selle wastu oliwad; Sitsilias andsiwad 432,053 oma hääle ühinemise poolt ja 667 selle wastu. See otsus oli siis selge küllalt. Torinos koosolew parlament kuulutas nüüd (18. webr. 1861 a.) Viktor Emanueli „Italia kuningaks Jumala armu ja rahwa tahtmise järele." Kahe aasta jooksul oli siis tema riigi elanikkude arw 5 miljonist 22 miljoni pääle tõusnud ja Sardinia riigist „Italia riik" saanud.

Aga Italia ühinemine ei olnud sellega weel sugugi täielik, sest paawsti päralt oli ikka weel Rooma linn ja selle ligem ümbrus jäänud, mida Prantsuse sõjawägi kaitses, kelle wastu itallased waenu ette wõtta ei usaldanud, ja ka Wenetsia oli alles Austria all, kelle wastu itallased oma jõuga uut sõda ette wõtta ei julenud. Paawst Pius IX. oli alguses pääle rahwuslise liikumise wastu seisnud. Ta ei tunnistanud uut Italia riiki sugugi seaduseliseks ega õigeks, waid pani oma mässulised alamad wande alla, niisamu ka Sardinia kuninga ja terwe ta walitsuse, keda ta kiriku-röwliteks nimetas (sest et see suurema osa kirikuriigi maid oli ära wõtnud). Paawsti kindral Lamoriciére kõneles oma sõjameestele: „Europat ähwardab nüüd niisama mässuliikumine, nagu enne-wanasti Islami usk, ja nagu enne, on ka nüüd paawsti ja hariduse asi ühtlasi maailma wabaduse asi." Katoliku erakond ei kiitnud siis sündinud muutusi sugugi hääks, teiselt poolt aga ei olnud wabariikline erakond senise wõiduga weelgi rahul, waid nõudis mässuwoolu jätkamist, sest kõik paawsti alamad pidada end preestrite wägiwalla-walitsusest wabastama. Ka Cavour ütles et „Italia ei ole ilma Roomata täielik; see peab ta päälinn olema." Aga ta tahtis esiotsa asjaolude kujunemist ootama jääda, kuna ta Rooma omandamist ainult Prantsusemaa lubaga wõimalikuks arwas. Kui siis kärsitu Garibaldi oma-nõulistega uuesti wõitlema asus, et Rooma ära wõita (1892), saatis kuningriigi walitsus ise oma sõjawäe teda tõrjuma, ja see sai Garibaldist kohe jagu; Garibaldi ise langes haawatult wangi, kuid lasti pea wabaks. Et aga Torino Italia riigi päälinnaks ometi enam hästi ei sündinud, seati selleks Kesk-Italiat olew Florenzi linn, kuhu ka kuninga-koda asus.

Prantsuse keisri toetusel oli Italia ühinemine esiotsa wõimalikuks saanud, hiljemini aga tuli temale teisest küljest abi, nimelt Preisimaa poolest. 1866 a. tõusis Preisi ja Austria wahel sõda, ning seda juhust tarwitas Viktor Emanuel muidugi oma tuluks; ta tegi Preisiga lepingu, milles määrati, et Italia omale sõjasaagiks Wenetsia pidi saama. Niipea kui siis sõda Saksamaal lahti läks, ilmus ka Italia sõjawägi, 200,000 meest suur, üle piiri Wenetsiasse. Aga sääl sai ta kohe Custozza juures lüüa, ja selle järele ei usaldanudgi ta suuremat ette wõtta. Weel halwemini käis Italia laewastiku käsi, kes

Dalmatsia rannas Lissa linna kallale kippus, kuid Austria admiral Tegethoff hääwitas selle sääl pooleldi ära. Aga nendest kaotustest hoolimata, mõjus Preisi wõit Saksamaal ka Italia tuluks suurelt. Kuna Austria oma kimbatuses Prantsuse keisri wahelepitajaks kutsus, lubas ta sellele Wenetsiamaa meelehääks, kuid Napoleon andis selle jälle muidugi Italia kuningale, selle tingimisega, et elanikud üleüldisel hääleandmisel otsustawad, mille riigi all nad olla tahawad. Niisugust teguwiisi pidas Napoleon III. maade äraandmise juures asjakohaseks. Hääleandmisel ilmus siis, et ainult 69 häält Italia ühinemise wastu oli, aga 647,246 häält selle poolt. Wenetsia sai siis Italia omaks — haruldane lugu küll, et sõjas ära wõidetud riik ometi wõitja moodi maad ligi sai. Aga Preisi wõit Sadowa lahingus oli ka Wenetsia saatuse üle otsustanud.

Sarnasel moel saatis neli aastat hiljem suur sõdade sündmus Italia riigile ammu igatsetud Rooma linna kätte, millega Italia ühinemine lõpule jõudis. Napoleon III. oli weel wiimaseni otsani kangesti selle wastu seisnud, et Rooma linn Italia kuningriigi omaks saaks, sest ta ütles, et paawstile ta waimuliku wõimu toetuseks ilmalikku wõimu waja olewat [1]). Aga kui Prantsusemaa 1870 a. sõjas esimesed lahingud oli kaotanud, kutsus Napoleon Prantsuse kaitsewäe Roomast ära, ja kui siis Sedani kaotuse järele Prantsuse maa keisririik kukutati, saatis Viktor Emanuel oma sõjawäe Rooma ära wõtma. Paawst seisis muidugi kõwasti wastu, ega lubanud wägiwallata alla anda, millepärast kuninglik sõjawägi linnamüüridesse suurtükkidega augud laskis ja sääl läbi linna tungis; muud wastupanekut ei olnudgi. Moepärast pandi ka siingi rahwa hääleandmine toime; selles awaldasiwad 130,000 roomlast Italia riigi ühinemise soowi, wastu oli 1500. Sellega oli siis Italia omale loomulise päälinna saanud, mis ka kohe walitsuse asupaigaks tehti (1870 a. sügisel); kuningas asus Quirinali lossi elama.

Paawst aga jäi edaspidi oma Watikani lossi asuma, mis temale täielise walitseja-õigusega omaks jäeti; Italia walitsus tunnistas teda ikkagi täiesti iseseiswaks würstiks, kellel õigus oli muude riikide saadikuid oma juures wastu wõtta, ning oma poolt neid muudes riikides pidada; temale jäi ka oma lossi kohta kohtuniku-õigus ja ta wõis oma ihukaitseks sõjawäe-salka pidada. Päälegi lubas Italia walitsus paawsti-koja ülespidamiseks suurema rahasumma. Aga Pius IX. ei wõtnud seda wastu, waid pani kõik Rooma

[1]) Prantsuse sõjawägi oli küll juba korraks Roomast ära kutsutud, kuna n. n. septembri-lepingus (1864) Italia walitsus end kohustas, et tema ise paawsti julget olekut kaitseb. Aga kui 1867 a. Garibaldi jällegi oma kogutud sõjasalkadega Rooma pääle kippus, saadeti uuesti Prantsuse sõjawägi sinna. Tõlk. täh.

ärawõitmiſes oſaliſed wande alla ja kuulutas, et ta nüüd kombeliſelt „wang“ olewat, millepäraſt ta Watikaniſt ei lahku ega Italia walitſuſega mingiſuguſt läbirääkimiſt ei pea. Katoliku erakond ei leppinud ſiis ei Italias ega ka mujal maades paawsti ilmaliku wõimu kaotamiſega, waid nõudis ikka pääle ſelle tagaſiandmiſt. Kuid ſõnades, kaugemale ei uſaldanud keegi astuda, waid ſee Pipini ja Karl Suure pooleſt „püha iſale“ antud kingitus on küll temale jäädawalt kadunud. Aga ikka weel ei ole paawſt täninigi Italia walitſuſega ära leppinud, kuigi 1878 a. „püha toolile“ tõusnud Leo XIII. pehmem mees oli kui Pius IX.. ja 1903 a. paawstiks ſaanud Pius X. juba leplikumat meelt näitab. — Iſeäralik nähtus on, et otſe paawsti ilmaliku wõimu ärakaotamiſe eel 1870 a. ſuwel Roomsſſe kokkukutſutud kirikukogu (ainuke, mis päraſt Triedenti kirikukogu on peetud), paawsti ilmekſimataks kuulutas, ſ. o. paawsti käſud ja ſeletuſed õeldi tingimata õiged ja pühad olewat.

Italias on ometi weel erakond olemas, kes rahwuſeliſt Italia riiki weelgi täielikuks ei arwa, enne kui kõik Italia keelt kõnelew rahwas ſelle külge on liitetud. Nii oleks ſiis weel waja Auſtria käeſt Tiroli- ja Iſtriamaa ära wõtta, Prantſuſe riigilt Nizza ja Korſika ſaar, Ingliſelt Malta ſaar. Riigiwalitſus on ſelleſt püüdeſt küll end wõimalikult eemale hoidnud, kuna ſelle täideſaatmiſt wõimataks tundis, aga rahwa ſeas on ſelleks palju kihutuſetööd tehtud, milleſt mõndagi wilja on ilmunud; nii katſus (1878) keegi pütisſepp Paſſanante Italia kuningat ära tappa (pahanduſe päraſt, miks ſee rahwuslise ſihi kohta nii leige olla), ja üks noor üliõpilane mõisteti ſurma, kuna ta Auſtria keisri tapmiſeks pommi oli walmistanud (1882). See n. n. Italia irredenta (wabastamata Italia) plaan ja nõue on ſeni ikka wee tulewiku lootuſeks jäänud.

X.

Saksamaa ühinemine.

Napoleoni walitsuse tulu Saksamaale. — „Suursakslased“ ja „wäikesakslased.“ — Preisimaa ja Austria. — Preisimaa teeb tollilepingu. — Wilhelm I. ja saadikutekogu waheline tüli. — Otto von Bismarck; tema siht. — Seadusewastaline maksude wõtmine. — Sõjawäe korraldamine. — Austriamaa jääb muudest Saksa riikidest lahku. — Schleswig-Holsteini küsimus. — Taani sõda. — Preisimaa ja Austria tüli. — Sõda; Sadowa lahing. — Praga rahuleping. — Põhja-Saksamaa lepinguühisus. — Napoleon III. wõim nõrkemas. — Sõjaõhin Prantsusemaal. — Hispania troonipärimise küsimus. — Prantsusemaa ükskinda. — Sõjawäe halb kord. — Sakslaste wõidud. — Sedani lahing; Napoleon III. wangis. — Pariisi piiramine. — Frankfurdi rahuleping. — Saksamaa keisririik.

Niisamuti kui Italia, oli Saksamaa juba kesk-aja algupoolest saadik riiklikult wäga lõhestatud olnud. Küll oli nimepidi keiser kõige Saksamaal olewate — umbes 300 riigikese — ülem päämees, aga ta wõimu oli aja jooksul wäga kitsendatud. Napoleon I. kaotas Saksa keisri nimegi ära ja lõpetas nii endise riigikorralduse sootumaks, kuna terwe Saksamaa oma sõna alla sundis. Aga niisamuti kui Italias, mõjus tema walitsus ka Saksamaal mõndapidi tulusalt, sest suurem hulk wäikeriiklasi, nimelt Lõuna-Saksamaal, kaotasiwad oma iseseiswuse, ning ka Wieni kongressi otsuse järele ei saanud senistest riikidest enam iseseiswaks kui 38 riiki. Niisama äratas Napoleon Saksamaal oma surumise tõttu rahwusetunde elule ning õhutas sõjalist waimu, mille kaudu siis Saksamaa uuesti loodi. Nii siis oli Napoleon wana Saksa keisririigi häwitaja, aga ühtlasi walmistas ta ka uuele Saksa riigile teed.

Wieni kongress korraldas Saksamaa riigilised olud wõimalikult endiste moelisteks, nagu sellest juba eelpool kõneldud; Austria keisert ei tunnistatud enam riigi päämeheks, waid riigi juhtimises tahtsiwad nüüd kõik riigikesed osalised olla, mille mõjul siis n. n. „Saksa-leping“ sündis. Et niisugune riigiline seisukord rahwa juures rahulolematust, nukrust ja nurinat sünnitas, ning et

selle tagajärjeks wihameele awaldused ja rahutused olnud, sest on ka juba eelpool jutt olnud (waata päätükk V.). Kindlat ühist-walitsust ei saanudgi Saksamaal selle tõttu sündida, et osariikide walitsused seda ei tahtnud, kuna keegi teise würsti juhi alla heita ei raatsinud; pääle selle olnud Saksamaa kaks suurt riiki, Austria ja Preisi, umbes ühekõwadused, ja kumbgi neist ei tahtnud teisele juhtiwat seisukohta lubada. Ja ka rahwa seas, kes küll wabameelsemat riigikorda ja ühtlasi Saksamaa ühendust soowis, läksiwad selle kohta mõtted lahku: ühed kaldusiwad Austria poole, teised jälle tahtsiwad Preisimaad juhatajaks. Nii siis seisiwad Frankfurdi „Saksa parlamendis“ (1848. a.) n. n. „suursakslased,“ s. o. Austria poole hoidjad, ja „wäikesakslased,“ kes Saksamaa ühendust ilma Austriata Preisi juhi alla soowisiwad, wastastikku. Wiimati saiwad „wäikesakslased“ wõidule, kuna Saksa keisri nimi Preisi kuningale pakkuda otsustati. Kuid Frankfurdi parlamendi isamaaline püüe läks just selle wastikseisu läbi nurja, ja kui selle järele Preisimaa oma-pääga Põhja-Saksa würstide keskel uut lepingut korda saata katsus, mille alguseks juba n. n. „kolme kuninga leping“ Preisi, Saksi ja Hannoweri wahel oli, ähwardas Austria seda sõjaga keelama tulla, millepärast siis Preisima asja katki jättis.

Pääasjalikult oli siis see kahe wõistlewa suur-riigi wahekord Saksamaa ühinemisele takistuseks. Juba paar aastasada oli nende kahe riigi wahel sügaw ja wali wastik-olu walitsenud. Nagu juba teame, olnud 30-ne aastases sõjas Austria ja Preisi waenulistena üksteise wastu seisnud, ja 18. aastasaja keskel sõdisiwad Friedrich II. ja Maria Theresia kolm korda üksteise wastu. Preisimaa kerkis selle järele suur-riigiks, aga ka Austria jäi ikkagi sellesamale seisukohale. Prantsuse suur mässu ja Napoleon I. sõdade ajal sundis ühine hädaoht küll mõlemaid enam ühte hoidma, kuid ikkagi tuli ka siis nii mõnda korda wastik-olu ilmsile, kuna Preisimaa Austria kimbatust päält waatas ja ümberpöördult. 19. aastasajal pidi siis asi otsustamisele tulema, kumb neist wõimukam oli ja oma wõimu najal Saksamaa juhtiwaks riigiks wõiks saada. Oma maadeteaduselise seisukoha ja elanikkude rahwuse põhjusel oli Preisimaa selleks küll kohasem kui Austria, sest ta maad ulatasiwad pikuti läbi terwe Saksamaa, Njemeni jõest Rheini jõeni, nii et Preisi riigi piirid 28 muu riigi külge puutusiwad, mille kaudu see teadagi kõige muu Saksamaaga elawas läbikäimises oli. Ka oli Preisi riigi rahwas suuremalt jaolt sakslased, ainult idapool endise Poola riigi osades oli wäike osa poolakaid. Austria jälle puutus ainult ühe nurgaga Saksamaa külge, ning juba see asi tegi teda muule Saksamaale nagu wõõramaks, ja niisama wõõras oli ta ka rahwuse poolest, sest Austria riigi 36 miljoni elanikkude hulgast oli sakslasi ainult 8 milj. Selle juures tuli, et Preisimaa juba 17. ja 18. aastasajal tähtsaks sõjawäeliseks riigiks oli saanud. Napoleoni aegsetes sõdades oli Preisi sõjawäeline wäärtus küll kehwa olnud, aga pea kerkis Preisimaa sõja-asjus esimesel paigale, ning oma sõjawõimuga suutisgi ta siis uue Saksa riigi jalale seada. Italia

ühinemist aitasiwad wõõrad riigid, ja Italias ise ei olnud asjal suuremaid raskusi ees, sest nagu üleüldine hääleandmine näitas, oli rahwa meeleolu igal pool ühinemisele peri. Saksamaa ühteliitmise saatis aga Preisimaa üksi oma jõuuga korda, kuigi seda Saksamaalgi ise nii mitmed takistused keelamas oliwad. Siin oli siis palju suuremat wõimu kokkuwõtmist ja püüdekindlust waja, kui rahwuslise Italia riigi loomisel.

Aga Saksamaa ühendamise algus saadi ometi üsna rahulisel moel korda, sest sellega püüti esiotsa ainult ühiste majanduslisste tulude tõstmist. Juba

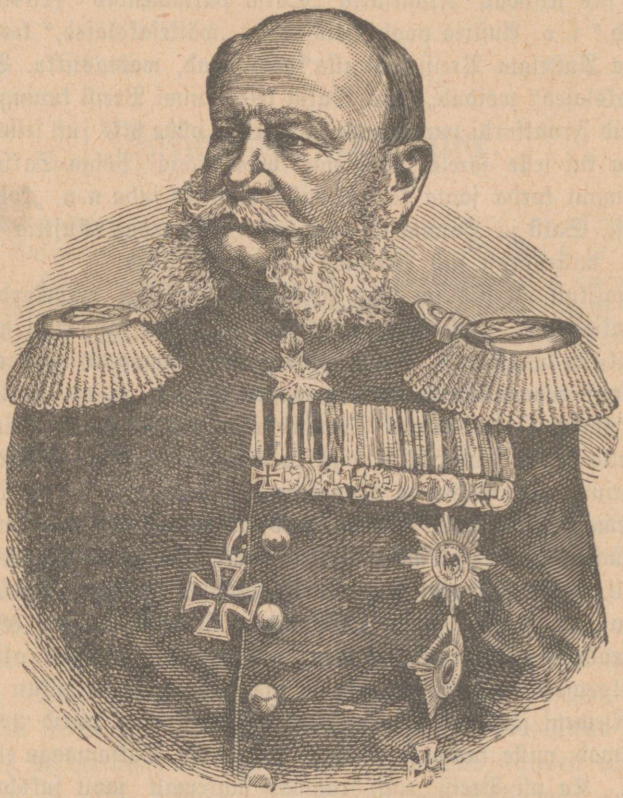

Wilhelm I.

1818. a. hakkas Preisimaa, kuna see siis küll riigilises elus kõike uuendust kõwasti kartis, naabririikidega tollipiiride kaotamise pärast nõuu pidama. Sest kaubandusel oli see wäga suureks tüliks, et Preisi riigi piiride sees ja ääres mitmed teised riigikesed oliwad ja et isegi Preisi oma maakondades ühine tollimäärus puudus. Kuna ka riigipiirid maade lahusseisu pärast wäga laialised oliwad (umbes 6,500 wersta), oli salakauba wedamist wäga raske

walwada. Preisi walitsus tundis siis tarwiliseks, seda kesk-aegset korraldust ära kaotada ning walmistas 1818. a. ühesuguse tollimääruse (tariifi) terwe riigi kohta, ning juba järgmisel aastal kaotati kokkuleppimise järele Preisi ja ühe Thüringimaa riigikese waheline tollipiir ära, nii et need kaubanduselised ühendati. Selle järele sündisiwad ühtepuhku läbirääkimised Preisi walitsuse ja naabri-würstide wahel, kes esiotsa küll seda häämeelega ei tahtnud sallida, et Preisimaa sel moel muude juhtisaks tõuseb, aga ühise tolliwõtmise tulu tundes astusiwad nad üksteise järele sellesse tollilepingusse. Hannoweri riik oli selles kõige wisam, aga 1865. a. ühines ka temagi teistega, ja siis oli terwe Saksamaa tollilepingus. Ainult Austria seisis weel selleşt wäljas, ja Preisimaa ei tahtnudgi teda lepingusse wõtta, kuna Austria maadest juurem osa Saksamaast wäljaspool oli. Tollilepingu tõttu oli siis Preisimaa majanduselisest Saksamaa juhtijaks tõusnnd, kuna Austria selleşt nagu wäljaspoole oli jäänud.

Aastasaja keskel oli nii Saksamaal kaubanduselisest juba ühine walitsus ja juhatus, aga politikalisest oli see ikka endist moodi killustatud; alles selle järele, kui Friedrich Wilhelm IV. järgi Preisi troonile ta wend Wilhelm I. tõusis (1861. a.), hakkas Preisi walitsus agarusega ka Saksamaa riigilise ühenduse kättesaamiseks töötama. Wilhelm oli juba waremini sõjawäelise-walitsuse poolehoidjana tuntud, mille päraşt rahwas ta wastu külm oli (waata päätükk VIII.); walitsema saades sattusgi ta kohe rahwasaadikute-koguga kõwasti tülisse. Friedrich Wilhelm IV. antud põhjusseaduse järele oli Preisi maapäewal kaks osa: 1) Herradekoda, kuhu kuningas liikmed määras, kas eluajaks, wõi weel päranduselise-õigusega, ja 2) saadikutekogu, kus rahwa walitud asemikud oliwad. Esimene käis muidugi oma otsuste-tegemises walitsuse soowi järele, kuna teine üleüldise arwamise awaldaja oli, ning selle wiimasega tuli nüüd kuningal raske riid, mis neli aastat kestis. Põhjuseks oli sõjawäe uus korraldus, mille kuludeks uusi maksusid waja oli. Saadikutekogu ei tahtnud neid kudagi lubada, kuna sõjawäe suurenduşt asjataks arwas; kuningas jälle tõendas, et saadikutekogul õigus ei olewat niisuguseid kulusid keelata, mida temale kui sõjawäe ülemjuhatajale oma kohusetäitmiseks waja olla. Tülitsemine muutus aegapidi päris wõimuküsimuseks. Wilhelm I. oli oma seisukoha kohta endiste walitsejate moodi arwamine, et kuningad walitsejawõimu Jumalalt on saanud. Oma walitsuse all esimest korda kokkutulnud maapäewal kuulutas tema: „Mina olen esimene walitseja, kes Preisi troonile on saanud, kui kuningawõimu kõrwale uue-aegseid riigi-seadusi on pandud, aga mina ei unusta, et ma oma krooni Jumala käest olen saanud.“ Saadikutekogu aga nõudis wähemasti maksuasjades otsustamisewõimu omale, mille juures end 1850. a. põhjusseaduse pääle toetas. Kuningas katsus siis saadikutekogu laialisaatmisega uue walitsuse kaudu walitsusele meeldiwamaid rahwasaadikuid saada. Aga asi tuli ümberpöördult, sest uuel walimisel wõitis wastik „edu-erakond“

weel suurema enamusega, ja nii sündis mitu korda. Kuningas ei teadnud enam midagi teha, ja temal olnud koguni mõtte troonitt lahkuda. Sääl aga asus temale Otto von Bismarck abiks, kelle holeks ta ka uue ministeriumi asutamise jättis.

Bismarck oli Brandenburimaa mõisnik, kes ju warem oma südi politikalise tegewusega tähelepanemist oli äratanud; nii oli ta 1847 a. saadikutekogus kangesti wabameelsuse wastu seisnud ja piiramata walitsusewõimu kaitsnud;

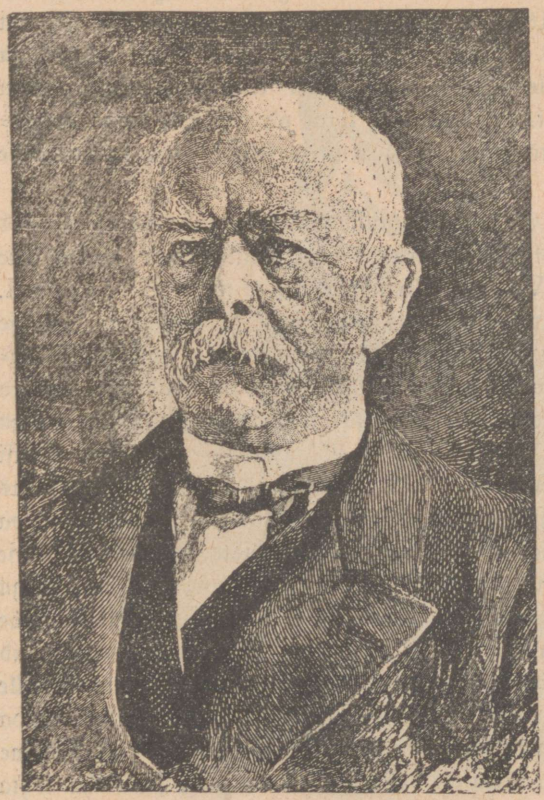

Bismarck.

niisama oli ta hiljemini kuningale nõuu andnud Frankfurdi parlamendilt pakutud keisrikrooni tagasi lükata, sest niisugust asja ei tohtida kuningas omale kinkida lasta. Bismarcki peeti siis üleüldiselt kõiga wanameelsuse kaitsjaks ning rahwawabaduse suuremaks ja kõwemaks waenlaseks, millepärast tema ministriks kutsumist üleüldise arwamise wastu sihitud waenulikseks toeks arwati. Bismarck lubasgi ka lausa, et ta walitsuse-asju saadikutekogust hoolimata ajada tahab. Aga tema suureks sihiks oli rahwuseliselt ühise Saksa riigi rajamine. Kuid see töö pidi walitsuse poolt korda saadetama, mitte mässulisel teel tekkima, „tule ja rauaga, mitte läbirääkimistega ega otsustetegemistega," nagu ta lausa ütles. Ja tema panigi nüüd oma terwe, terawa riigilise tarkuse ja waljukindla teowõimu selleks liikwele, et nimetatud sihti kätte saada ning eelolewad mitmesugused raskused ja takistused teelt kõrwale tõrjuda. Palju ja suuri asju oli temal teha, sest esiteks oli waja üleüldise arwamise kandja, saadikutekogu, wastu wõidelda, siis oma iseseiswuse kohta õrnasid würstisid ühe wõimu alla alandama sundida, wõistlejat Austria riiki kõrwale tõrjuda, wiimati Europa juhtiwat riiki, Prantsuse-

maad, ära wõita ja selle seisukohta Saksamaale omandada. Ning kõik see õnnestas temal.

Pääministriks saades hakkas ta kohe saadikutekogule walitsusewõimu näitama; „Saksamaa ei waata Preisi wabameelsuse, waid ta jõuu pääle," ütles tema. Ehk küll saadikutekogu uute maksude ettepaneku tagasi lükkas, määras walitsus ometi nende wõtmise käsuandmise teel, selle juures herradekoja otsuse pääle toetas, kes walitsuse poolt ettepandud riigi-eelarwe hääks oli kiitnud. Saadikutekogus põhjendas Bismarck korra oma teguwiisi järgmiselt: „Kui riigis olewat kolm wõimu (walitsus, herradekoda ja saadikutekogu) ühemeelsed ei ole, waid keegi nendest järeleandmatalt asjade otsustamist oma kätte püüab wõtta, siis tekib wastik-olu; kuna aga riigi elu oma käigus kunagi seisma jääda ei tohi, siis muutuwad tüliasjad wõimuküsimuseks, ja see, kelle käes suurem jõud on, talitab oma arwamise järele." Sellega öeldi selgesti, et walitsuse ja saadikutekogu waheline tüli jõuküsimuseks oli muutnud. Walitsus näitasgi nii mitmel moel, et wõim tema päralt oli; maksud nõuti kolme aasta jooksul seaduseswastase eelarwe järele, ja ajalehti sunniti „üleüldise tulu päralt" riigiasjade arwustamises waikima. Saadikutekogu seisis küll uutegi walimiste järele ikkagi walitsuse wastu, ja teda toetas üleüldine arwamine ka kombelikult, aga sellest ei hoolinud walitsus ühtegi.

Wähe ajal pani Bismarck sõjawäes põhjaliku muudatuse toime, sest ta tahtis kõige päält hästi harjutatud ja tublit sõjawäge saada, keda tarbekorral ruttu sõjajalale wõis seada. 1814 a. antud wäeteenistuse-seaduse järele oli iga aasta wõetawate nekrutide arw umbes 40,000 meest. Kuna aga Preisimaa rahwaarw sellest saadik 11 miljonist 18 miljoni pääle oli kaswanud, sellepärast rohkendati nekrutide arwu, mille läbi sõjawäe suurus rahu ajal kuni 200,000 mehe pääle tõusis; kõik 21 a. wanaks saanud terwed mehed pidiwad wäeteenistusesse astuma ja tegewas wäes kolm aastat teenima, selle järele kolm aastat tagawara-wäes, ning siis wiis aastat (kuni 33 a. wanaduseni) maakaitse-wäes. Maakaitse-wägi kutsuti muidugi alles kõige wiimati püssi alla, aga juba 21 kuni 27 aastasest meestest, s. o. tegewast ja tagawara-wäest, saadi umbes 450,000 meest kokku, ja see oli juba mehine arw. Tubli sõjaministri kindral von Rooni juhatusel harjutati päälegi Preisi sõjawäge kõwasti korda pidama ja osawalt sõjariistu tarwitama, kuna ka uutmoodi tagant-laetawad püssid muretseti, mis laskmisekiirust wäga suurelt tõstis; marshal von Moltke (sugupoolest daanlane) walmistas jälle oodatawate sõdade jaoks wäga osawad sõdimiseplaanid.

Bismarck ise ei olnud sõjalane, waid riigimees, ja politika-põllul saigi ta oma suuremad wõidud. Juba enne ministriks hakkamist oli ta tuntud Inglise riigimehele Disraelile salgamata kõik oma plaanid awaldanud, järgmiselt: „Mu esimene hool on sõjawäge tugewaks teha, olgu riigipäewa lubaga ehk ka ilma selleta, siis mõtlen ma esimest sünnist juhust Austriaga sõja alga-

miseks tarwitada; selle järele ajan nüüdse Saksa-lepingu laiali, kukutan keskmised ja wäikeriigid, ehk sunnin nad sõnakuulma, ja panen Saksamaa ühisuse Preisi juhatuse all toime." Austria ärawõitmise pääle käis siis pääasjalikult tema plaan, aga selle juures oli waja ette waadata, et mõned muud riigid end Saksamaa asjadesse ei segaks, sest mitmed Saksamaa osad olid wõõraste würstide omanduseks. Bismarcki diplomatika püüdis siis kõigepäält Austriat muude riikide sõprusest eraldada. Kuna ta waremini Preisi saadikuks Peterburis ja Pariisis oli olnud, tundis ta Napoleoni III. keerulise politika käiku põhjalikult, niisamuti ka Wene riigimeeste sihtisid, ning selle järele juhtis ta Preisi politikat. Wene walitsuse wõitis ta sellega oma poole, et ta Poola mässu ajal (1863. a.) Wenemaad mõndapidi toetas, Napoleonile andis ta umbkaudu lubadusi mõningate Lääne-Saksamaa osade omandamiseks, Italiat meelitas ta sellega Preisi nõusse, et temale Wenetsia kättesaamist aidata lubas; Ingliismaa oli mannermaa asjadesse segamiseks liiga kaugel.

Moltke.

Kui asjad nõnda olid ettewalmistatud, siis tõtati „tule ja werega" Saksamaa ühendust korda saatma. Esiteks süttis sõda Daanimaa wastu Shleswig-Holsteini maade pärast (1864. a.).

Shleswigi ja Holsteini hertsogiriigid olid juba kesk-ajast saadik Daani kuninga omad olnud. Rendel oli oma walitsus ja ka saadikutekogu; elanikud olid enamasti sakslased, kuna ainult Shleswigi põhjapoolses osas ka daanlased elasid. Mõlemaid maid loeti ikka Saksa riigi osadeks ja niisama arwati neid ka hiljemini Saksa-lepingu liikmeks. Hõõrumisi Daani walitsusega ei tulnud suuremat ette, ja ka 1815. a. järele, kui mujal Saksamaal rahutused tekkisid, walitses siin rahu. Aga 1830. a. hakkas siinsete sakslaste seas suurem rahwusetunne ärkama ja meeleolu pööras Daani kuninga Friedrich IV. wastu, sest et see omawoliliselt walitses ja hertsogiriikide õigustest ei hoolinud. Tüliküsimusi tekkis peagi mitmeid, ja wihameelsus kaswas ikka suuremaks. Daani kuningas tahtis hertsogiriikisid ligemini muu riigiga ühendada, aga rahwas seisis sellele waljusti wastu ja kippus weel enam eraldatud olekusse, kuna oma Saksa rahwuse ja walitsusewiisi pääle toetas. Kui siis 1848. a. mässuleek laialt üle Kesk-Europa käis, tõstsid ka Shleswig-Holsteini elanikud mässu ja püüdsid Saksa-lepingu abiga end Daanist lahti kiskuda ning muu

Saksamaaga ühineda (vaata päätükk VIII.). Taani valitsus tahtis Schleswimaad, kus muist rahvast taanlased olivad, selleſama valitſuſekorra alla ſeada, mis Päris-Taani riigis maksis, kuna Holsteinile, mis täiesti sakslaste maa oli, oma valitſuſewiis pidi jääma; hertſogiriikide elanikud aga nõudſiwad kõwasti, et mõlemad maad ühte pidiwad jääma, ſeſt nii olewat wanades lepingutes määratud. Teine tüliküſimus käis troonipärimiſe kohta. Schleswig-Holsteinis tõendati, et nende maade kohta ainult Oldenburi kuningaſugu meeſteſugu liikmetel trooniõigus on, mitte aga naeſteſugu pärijatel, nagu Taanimaal lubatud oli. See küſimus oli nimelt ſellepooleſt tähtſa, et Taani ſellekordſel kuningal Friedrich VII pärijaid ei olnud, ja hertſogiriigid lootſiwad siis tema ſurma järele Taaniſt lahti ſaada; nende maade õiguſeliſes pärijaks peeti Augustenburi printſi Friedrichi, kuna Taani troonipärijaks kuningaſugu teine haru, Glücksburi ſuguwõſa, pidi ſaama. Seekord aga lämmatati Schleswig-Holsteini iſeſeiswuſe liikumine wiimaks ära, ſeſt Taani kuningas ſai Euroopa ſuurte riikide wahelepituſe mõjul mõlemad maad jälle oma alla ja ka keeruline troonipärimiſe küſimus otſustati n. n. Londoni protokollis 1852. a. niiwiiſi, et Glücksburi prints Christianin terwe Taani riigi pidi pärima, ſellega siis ka Schleswig-Holsteini. Aga ſäälne rahwas ei olnud ſelle otſuſega ſugugi rahul ja ka Saksa-leping ei tunnistanud ſeda makswaks, mis läbi aſi õieti poolikule jäi.

Kui siis 1863. aasta lõpul Friedrich VII. ſuri, astus Taani troonile Christian IX. Aga hertſogiriigid ei wõtnud teda oma walitſejaks, waid kuulutaſiwad Augustenburi printſi hertſogiks, kelle poole ka Saksa-leping hoidis. Selleſt keerulist asjaſt hakkas nüüd Bismarck kinni ja otſustas ſelle Preiſimaa kaſuks.

Preiſimaa lepinglaſeks meelitas Bismarck Austriat. Need mõlemad riigid olivad ka Londoni lepingule alla kirjutanud ja pidiwad siis ſelle järele Christian IX. hertſogiriikide walitſejaks tunnistama. Christian aga oli ettewaatamatalt oma troonile ſaamiſe järele wäljakuulutatud walitſuſewiiſi läbi Schleswigimaa Taanimaa külge liitnud ja ſelle ütles Bismarck Londoni lepingu wastu käiwat, millega leping rikutud olewat. See aſi wõeti siis Preiſi poolt sõja põhjuſeks Taani wastu. Taanilt päriti uue walitſuſewiiſi tagaſiwõtmiſt, mida ſee aga ei teinud, kuna ka ſeegi kord ſuurte riikide abi pääle lootis. Kuid ſee lootus pettis teda waluſasti. 1864. a. alguſel hakkas sõda. Taani sõjawägi, milles ainult 35,000 meeſt oli, pidi üksi püüdma waenlaste wägede edaſitungimiſt takistada, ſeni kui muud riigid wahele tuleksiwad; Preiſi ja Austria sõjawägi jälle, 70,000 meeſt suur, sai käsu, Taani wäge häwitada. Holsteiniſt taganeſiwad taanlaſed wastupanemata wälja, ſelle järele ka Schleswigiſt, ning läksiwad weebruarikuul Dübboli (Düppeli) kõwade kindluste warju, kus kuus nädalat end wahwasti kaitſeſiwad; kauemini aga ei ſuutnud nad palju ſuurema waenlaſe wäe kange päälekäimiſe wastu ſeista, waid pidi-

wad kaugemale põhjapoole taganema, ja wiimati üsna Jüütimaalt wälja minema, millega kõik Daani riigi kindelmaa waenlaste kätte langes. Suwel tungisiwad need juba ka Aseni saarele. — Ingliſemaa oli küll wahelepituſt teha katſunud, milleks Londonisſe riikide ſaadikute kongreſs kokku kutſuti, kus Napoleon III. asja niimoodi ſoowitas teha kui Italias, nimelt, et hertſogiriikide elanikud üleüldiſe hääleandmiſe teel omale walitſuſt määrata wõikſiwad. Wõitjad riigid aga ei pannud neid ſoowiſid tähele, waid ſundiſiwad Daanimaad tülialuſeid hertſogiriikiſid neile andma. See ſündisgi Wieni rahulepingus (oktobrikuul 1864. a.)

Aruldane nähtus oli ſee küll, et mõlemad Saksa wõiſtlewad ſuur-riigid ühel nõuul ja üheskoos sõda pidaſiwad, mille juures nad Saksa rahwa üleüldiſeſt arwamiſeſt ei hoolinud ja ka lepinguwalitſuſe kõrwale jätſiwad, millega ſelleſt lugupidamine juba koguni ära kadus. Aga ſeda sõpruſt ei ſaanud kuigi kauaks, waid mõlemad wõitjad läkſiwad warsti omawahel riidu. Bismarck oli juba alguſeſt pääle Shleswig-Holsteinimaa Preiſile wõtmiſt püüdnud, aga Auſtria walitſus tahtis lepinguwalitſuſe ja hertſogiriikide elanikkude ſoowi tähele panna, kelle ühemeelne nõue oli, et Augustenburi prints ſinna walitſema ſeatakſe. Bismarck oleks nüüd kohe Auſtriaga sõda hakata tahtnud, kuna Preiſi sõjawägi ſelleks walmis oli, kuid kuningas Wilhelm ei lubanud ſeda weel, ja nii tehti 1865. a. Gasteinis eſialgune leping, mille järele hertſogiriikide walitſus mõlemate wahel ära jagati, nii et Shleswigimaa Preiſi ja Holsteinimaa Auſtria kätte jäi.

Aga ſee kokkuleppimine ei kestnud kuigi kauaks. Preiſi maawalitſeja walitſes Shleswigimaad waljul käel, nagu ärawõidetud maakonda; ta ei laſknud hertſog Friedrichi (nagu Augustenburi printſi juba nimetati) ſugugi ſääl maal olla, kuſas ta poolehoidjaid, pani ajalehteſid kinni ja keelas iſamaaliste koosolekute pidamiſt. Selle wastu ajas Auſtria wolinik Holsteinis otſe wastandliſt politikat, hoidis hertſogi erakondlaste poole ja lubas niiſugustegi koosolekute pidamiſt, kus rahwas oma arwamiſt hertſogiriikide edaspidiſe ſeiſukoha kohta awaldada wõis, ja teadagi arwustati ſääl ka Preiſi walitſuſe tegewuſt waljusti. Preiſi poolt pandi niiſuguſed „mäſſuliſi talituſi“ wäga pahaks ja hakati nüüd kõwa hoolega sõjale walmistama, kuna ka Italiaga lepingut ſepitſeti; Bismarck iſe käis Biarritzi ſupeluspaigas Napoleoni jutul ja oskas teda nii meelitada, et ta eravooletuks lubas jääda. Auſtria walitſus jälle pööras Frankfurdis olewa Saksa lepinguwalitſuſe poole ja tahtis hertſogiriikide päraſt tekkinud tüliküſimuſt ſelle otſustada anda, nagu ſeda ka mujal pool Saksamaal ſoowiti. Bismarck aga ſeletas nüüd, et ſee ainult mõlemate ſuur-riikide aſi olewat ja et Auſtria oma talituſega Gasteini lepingu rikkunud olewat, miſpäraſt ſee enam ei makswat. Ja nüüd ſaadetigi 1866. a. kewadel Preiſi sõjawägi Shleswigiſt ka Holsteinisſe, kuſt Auſtria wäehulgad wastupanemata ära läkſiwad. Lepingunõukogus hoidis enamus Auſtria poole, aga Bismarck kuulutas ſiis, et terwe ſenine lepingukorraldus lõpetatud olewat, kuna ühtlaſi ſeletas, et ta uuesti Saksamaa ühenduſt korraldada tahab, aga kindlamini, kui endine olnud. Auſtria

ja tema poolehoidjad ei wõtnud muidugi seda kuuldagi ja nüüd pidi mõõk asja otsustama.

Algawas sõjas pidi Preisimaa Austria ja pea kõigi muude sellega lepingus olewate Saksa riikide wastu wõitlema, sest kõik neli kuningriiki (Baieri, Würtemberi, Hannoweri ja Saksi), siis Baden, mõlemad Hesseni riigid, Nassau jne. seisiwad Austria pool, kuna Preisile abiks ainult paar wähemat riigikest oliwad. Preisi wõim näis siis wastastest nõrgem olewat. Aga juba kahe nädala jooksul oli Austria ühes oma lepinglastega wõidetud.

Sõda peeti ühtlasi kolmes kohas: Böömimaal, Lääne-Saksamaal ja Põhja-Italias Wenetsia pinnal. Kõige tähtsam ja otsustawam wõitlus sündis Kesk-Böömimaal Sadowa ehk Königgrätzi juures, kus Austria sõjawäe ülemjuhataja Benedek Preisi sõjawäe Wieni poole tungimast keelata katsus, aga lüüa sai (4. juulil). Siin wõitlesiwad 220,000 austrialast umbes nüüsama suure Preisi wäe wastu, mille ülemjuhatajaks kuningas ise oli. Wõitlus oli pikk ja wäga werine; austrialasi langes 25,000 ja 20,000 sattus wangi, kuna preislasi umbes 10,000 meest kaotasiwad. Lahingu järele tõttas Preisi wägi Wieni poole edasi, ja kuna Austrial enam uut wäge wastu saata ei olnud, pidi keiser rahu paluma (16. juulil). — Lääne-Saksamaal oli Preisi kindral Manteuffel mitmel korral Austria lepinglasi wõitnud, millega ta neid keelas, et nad oma sõjawägesid Austriaga ühendada ei saanud; Hannoweri sõjawägi wõeti terwelt ühes kuningaga wangi (27. juunil); pääle muude langes ka lepinguwalitsuse asupaik Frankfurt preislaste kätte. Italias aga jäi Austria wõitjaks (waata eelmine päätükk).

Lõpuliselt tehti rahu Pragas (aug. 1866). Rahulepingu otsuse järele lõpetati siis senine Saksa lepingu-ühisus ka ametlikult ja täitsa, ning Austria lahkus nüüd riigiliselt Saksamaast üsna, nagu see juba enne ühise tollilepingu läbi majanduseliselt selleşt wäljaspoole oli jäänud. „Austria pidi oma keskpunkti idapoole Buda-Pestisse seadma," nagu Bismarck ju warem oli ütelnud. Preisimaa sai rahulepingu järele omale täie woli, Põhja-Saksamaal uut lepingu-ühisust asutada ja säälsed olud oma meele järele muuta. Ta wõttisgi ka need wäikeriigid täitsa omale, mis ta ida- ja läänepoolsete maakondade wahel lahutuseks oliwad (Hannower, Hessen-Kassel ja Nassau, ning Frankfurdi wabalinn), sest see olewat temale „riigiline tungiw tarwitus." Austrialt ei wõetud küll ta oma maid ära, aga tülialused Shleswigi ja Holsteinimaad pidi ta Preisile jätma, mille juures küll tingimine tehti, et Põhja-Shleswigimaa elanikud ise üleüldise hääleandmise kaudu oma arwamist awaldada saaksiwad, kelle riigi alamaks nad soowiwad olla. See küsimine jäigi aga ettewõtmata, ja Shleswigimaa wõeti terwelt Preisile. Sellega sai Preisi riik nüüd hoopis suurema ühtluse ja ümargusema kuju, ning nende uuesti-wõidetud maade tõttu tõusis ta rahwaarw 25 milj. pääle. Kohe tegi Preisimaa Maini jõest põhjapool olewate riikidega uue lepingu-ühisuse,

ja see ei olnud enam endist moodi nõrk ja lõdew ühenduse-side, waid teised riigid pidiwad end nüüd üsna Preisi juhatuse alla andma, kuigi nendele omawalitsus ja sisemistes asjades iseseiswus alles jäi. Selle n. n. „Põhja-Saksa lepingu", milles 22 riiki osalisteks oliwad, päämeheks, sai Preisi kuningas, kelle käes sõja-asjades ja wälimises politikas otsustaw wõim oli, sest ta wõis sõda kuulutada, rahu teha, ja oli ühise sõjawäe ülemjuhataja; niisama nimetas ta lepingu-ühisuse kantsleri, kelleks muidugi Bismarck sai, ja ka selle muud ametnikud, mille mõjul ta ka lepinguriikide sisemisi asjugi wõis juhtida. Lepingu-nõukogus (Bundesrat) oliwad kõigi osariikide asemikud, kes sääl ühiselt lepingu üleüldiseid asju ajasiwad; rahwa asemikuks aga oli riigipäew, kelle liikmed üleüldise hääleandmise kaudu waliti; selle tähtsam õigus oli seaduste-andmine ja riigi majanduse-eelarwe määramine. — Kuna Lõuna-Saksamaal wastolu Preisimaa kohta alles wäga wägew oli, siis ei soowinud Bismarck seekord mitte, et säälsed riigid (Baieri ja Würtemberi kuningriigid ning Badeni ja Hessen-Darmstadti suurhertsogi riigid) Preisiga lepingusse heidaksiwad, waid need jäiwad üsna iseseiswaks, kuna tähendati, et nad oma wahel teise lepingu-ühisuse wõiwad teha. Sellega ei saanud nad aga korda, ja nad leppisiwad Preisimaaga iseäraliselt kokku, nii et juhtuwal sõjakorral ühiselt pidi talitama; selle tõttu sai ometi Preisimaa sõjawäeliselt ka nende juhatajaks. Ja nüüd seati ka muudes Saksamaa riikides sõjawägi Preisimaa moe järele

Aga weel oli ühte sõda waja, kõige suuremat päälegi, enne kui Saksamaa ühendus täieliselt kätte saadi, ja see tuli „wana waenlase" Prantsusemaa wastu sõdida.

Napoleon III. oli oma walitsuse algupoolel küll Prantsusemaale Europa riikide seas jälle juhtiwa seisukoha nõutanud, aga hiljemini hakkas see ikka enam nõrgemaks jääma, kuna Preisimaa oma sõjawõimuga ennast tähtsaks tegi. Napoleni politika-püüded läksiwad mõndapidi nurja, mis teda pahandas ja Prantsuse seisukohta nõrgendas. Ta oli Preisi ja Austria wahel sõja-sütitamist sallinud, kuna selle juures ise tüli otsustajaks mõtles asuda ja nii omale uut auu ja mõju saada. Aga enne kui midagi ette wõtta sai, oli wõit ju täiesti Preisi käes, ja see ei hoolinud enam Napoleoni waheletulekust ühtegi. Nii oli siis Sadowa lahing ka Prantsusemaale suur löök, millepärast sääl selle kohta kättemaksust kõnelema hakati. Bismark oli päälegi oma politikatalitusega Napoleoni üle-löönud, sest ta oli sala-läbirääkimistes sellele mõningate Lõuna-Saksamaa osade saamise kohta lootust andnud, kui see Preisimaad wabalt talitada laseb. Oli aga Bismarck Saksamaal oma sihile saanud, ei teinud ta töötuste täitmisega tegugi, waid tarwitas seda lugu koguni Prantsuse keisri kahjuks, kuna ta Saksa würstidele Napoleoni saagiplaanisid näitas, mille läbi need Prantsusemaast üsna wõõrdusiwad. Niisama oli Belgiamaa Prantsuse külge wõtmisest kõnet olnud, ja wiimati tahtis Napoleon

ometi sellegagi oma riiki suurendada, et Hollandi kuningalt Prantsuse piiri ääres olewat Luksemburimaad ostuteel omandada mõtles. See maa oli küll ju kesk-ajast saadik Hollandiga ühenduses, oli aga ikka Saksa riigi osaks loetud ning selleks ka weel 1815. a. Saksa-lepingu seadmisel jäetud. Hollandi kuningas oli kaubaga nõuus ja ka Bismarck näis seda sallima. Aga Põhja-Saksa riigipäewal tõusis, kui asjast teada saadi, otsatu kära, et ühte Saksamaa osa raha eest müüa mõeldakse. Bismarck tarwitas nüüd seda juhust ja teatas Hollandi kuningale, et Saksamaa üleüldine arwamine tähendatud kauba wastu on; tahetaks seda korda saata, siis tekkida selleşt sõda. Kuningas wõtis siis oma lubaduse tagasi, ja Napoleon oli jällegi uue löögi saanud.

Ehk küll ju mõlemalt poolt sõja süttimist kindlaks arwati, wiibis see ometi weel mõni aeg. Bismarck oskas neid aastaid Saksa rahwusetunde elusjamiseks ja oma politika-plaanide täienemiseks tublisti tarwitada, Napoleon tälle katsus oma wähenenud mõju ja tähtsust tõsta ning rahwa meelsust uuesti oma poole wõita. Sõja ettewõtmiseks ei olnudgi keisril õieti suuremat soowi, aga ta edew abikaasa Eugenie, kellega end sõja-erakond ühendanud, wõitsiwad teda wiimati oma poole. Ka hakkas Prantsusemaa üleüldine arwamine rõhuga sõda nõudma, kuna Preisimaa ärawõitmist üsna hõlpsaks loeti, sest suure Napoleoni kergesti saadud wõidud kihasiwad ikka weelgi prantslaste meeltes. Ei pandud tähele, et selle järele asjaolud põhjani muutunud oliwad.

Ehk küll sõda ju nii nagu õhus liikus, ei aimatud weel 1870. a. suwel sõja ukse-ees olekut sugugi. Siis aga tuli ootamata sündmus, mis sõja alguseks põhjust andis. Hispanias oli kuninganna Isabella (waata päät. VI.), kelle kehwa walitsuse ajal riik kunagi õiget rahu ei leidnud, 1868. a. troonilt tõugatud, ja kuna wabariigi asutamist wõimalikuks ei peetud, otsiti Hispaniale Europa würstisugudest uut walitsejat. Mitme kutsumise nurjamineku järele pakuti siis Hispania krooni Saksamaa Hohenzollern-Sigmaringi printsile Leopold'ile, kes Preisi kuningaga kaugelt sugulane oli. See asi ajas aga prantslased kangesti kihama; seda õeldi Preisi poolt ähwardawaks salasepitsuseks Prantsuse wastu, mida Prantsusemaa sallida ei tohtida. Preisi walitsus ütles selle kohta lihtsalt, et asi temasse sugugi ei puutuda ja ka kuningal ei olewat Sigmaringi suguharu kohta mingit määramiseõigust. Kuna aga ka muud Europa walitsejad, rahu alalhoidmise pärast, Hohenzollerni printsi Hispania tronile minekut mitte hääks ei kiitnud, wõttis see ise awalikult oma juba antud lubamise tagasi. Sellega oleks asi lõpetatud wõinud olla ja nii arwatigi igal pool. Aga Prantsuse wälimiste asjade minister Gramont tahtis otse meelega asja sõjale ajada, kuna ka saadikutekogus sõjalik meelsus wõimul oli. Sellepärast saadeti Prantsuse saadik Berlinis, Benedetti, kuninga Wilhelmi juurde, kes seekord Emsis supeluskohal oli, temalt nõudma, et ta end ka edaspidiseks kohustaks mitte kunagi Hohenzollerni printsile Hispania troonile minemiseks luba anda. Kuningas aga ei lasknud saadikut

oma ettegi, waid wastas, et temal selles asjas midagi enam ütelda ei ole, ja et Prantsuse nõudmine sündmata olewat. Bismarck, kes Prantsuse saadiku talituse ja Prantsuse ajakirjanduse kõnewiisi päraſt wäga pahane oli, tarwitas nüüd seda juhust oma pooleſt osawasti. Tema awaldas Emsi sündmuste kohta kuninga saadetud telegrammi järele walmistatud kirjelduse, mille riigi ametliſes ajalehes awaldas. See kirjeldus oli wäga käredas toonis kirjutatud, millepäraſt Bismargile hiljemini kuninga telegrammi wõltsimiſt süüks anti. Ja tõesti panigi see awaldus sõjawankri weerema. Saksamaal peeti Prantsuse walitsuse tegu, ei mitte ainult kuninga Wilhelmi, waid ka terwe wägewa Saksa rahwa haawamiseks. Prantsusemaal jälle arwati ajalehtede kirjeldusi selle loo kohta sõimuks, mida sallida ei wõiwat, ja sellepäraſt tõtati kohe sõda kuulutama. 13. juulil ilmus Bismargi kirjeldus ajalehtedes, 14. juulil saadi selleſt Pariſis teada, 15. juulil pani ministerium saadikutekogule sõjakuulutuse ette ja juba järgmisel ööl tehti see otsuseks. Sõja-tuhin oli nii wägew, et mõtlemise-aegagi tarwiliseks ei arwatud. Asjata palus wana riigimees Thiers, et Prantsusemaa saatusega nii kergemeelselt ümber ei käidaks, aga teda tembeldati „äraandjaks ja preislaseks," ning käratsew rahwahulk pekſis teisel päewal ta maja aknad katki. 19. juulil kuulutas Prantsusemaa ametlikult Preisile sõda ja Pariſi uulitsatel kajas käratsew hüüe: „Berlini, Berlini."

Kohe aga saadi Prantsusemaal isegi aru, et sõda koguni kerglaselt oli hakatud. Prantsusemaa ei saanud omale kedagi lepinglaseks, ehk see küll neid mitmel pool oli otsinud. Ingliſemaa oli sõja süttimiſt takistada tahtnud, aga kui see ei õnnestanud, kuulutas ta ennaſt erapooletuks; niisama tegi ka Wene keiser. Iseäranis kindlasti oli Napoleon Austriat omale abiks loonud, kellel ju Preisi pääle 1866. a. lugude päraſt pahameel oli, ja sellega peetigi weel sõja alguseni lepingu päraſt läbirääkimisi. Aga Ungari pääminister A n d r a s ſ y oli sõja wastu, ja Preisimaa esimesed ruttu saadud wõidud peletasiwad Austria pea sõja-mõtteſtgi eemale. Italiaga sõbrustamiſt takistas jälle Rooma küsimus, seſt Viktor Emanuel tegi lepingu tingimiseks Rooma omale saamiſt, mida aga Napoleon lubada ei tahtnud. Preisil aga oli pääle ta oma tubli sõjawõimu ka terwe muu Saksamaa sõjawägi tarwitada, kuna lepingute järele ka Lõuna-Saksamaa riigid temaga ühes sõtta läkſiwad, nii et selles sõjas Saksa rahwas esimeſt korda ühiſelt wälja astus.

Ka teises asjas oli Napoleon rängasti eksinud: Prantsuse sõjawägi ei olnud sugugi selles korras, kui see pidi olema ja nagu seda oli öeldud olewat. Polkudes oli mehi peaaegu aga pool selleſt arwuſt, mis kirjas seisis; neid tagawara-wäega täiendada ei läbenud enam, waid polgud saadeti aga selles suuruses sõtta, nagu need rahu-ajal oliwad; nii oli terwes sõjawäes ainult umbes 250,000 meeſt. Ka muidu oliwad sõjawalmistused koguni kehwad. Sõja kraamiladude eeſt ei oldud õieti hoolitsetud; sõjaplaanid oliwad segased ja puudulikud, millepäraſt siis sõjawäe-osad umbkaudselt tarwilise ühenduseta

edasi marsſiſiwad, mille tõttu nad hõlpſasti ükſikult waenlaſe kätte kimpu ſattuſiwad; oma maa kohta ei olnud jõjawäe juhatuſel kaartiſidgi, waid ainult Sakſamaa kohta. Prantſuſe ohwitſerid ei olnud ka ſugugi niiſuguſeks ſuuremoeliſelt plaanitud ſõjapidamiſeks harjutatud, nagu lugu Sakſa ſõjawäes oli. Sakſa wäehulgad, kelle arw 1,500,000 pääle tõuſis, oliwad ka paremini õpetatud, ning Moltke ſõjaplaan, mis juba 1868 a. tehtud, oli kindel, ſelge ja karwapäälne.

Napoleoni mõtte järele pidi Prantſuſe wägi Wormſi kohalt üle Rheini jõe tungima ja nii Lõuna-Sakſamaa ſõjawägeſid takiſtama Preiſiga ühinemaſt, kus juures loodeti, et Auſtria, keda prantslaste eſimeſed wõidud julgustaks, end Prantſuſe wägedega ühendab, nii et ſiis ühendatud wägewad ſõjawõimud pea Berlini poole tõtata wõikſiwad. Aga ſelle plaani täitmiſt ei ſaadud alustadagi, waid Prantſuſe wägi pidi kohe end kaitsma hakkama, ſeſt Preiſi ſõjawäed ruttaſiwad raudteeſid mööda kiiresti üle Prantſuſe piiri. Nad oliwad kolmeks wäeoſaks jagatud; kuninga ja Moltke juhatuſel pööraſiwad kaks ſõjawäge oma käiku tähtſa Metzi kindluſe poole, kuna kolmas, kus pääasjalikult Lõuna-Sakſa ſõjawäed oliwad, ſuurt Straſsburi linna piirama aſus. Sõja ſündmuſed käiſiwad kiiresti üksteiſe järele, ja weriſed lahingud lõppeſiwad kõik prantslaste kaotuſega. Waewalt kuu aegſe sõdimiſe järele oligi sõda juba otſuſtatud; 4. augustiſt kuni 2. ſeptembrini oli ſuurte lahingute aeg, milles ikka ſakslaſed wõitſiwad, ja ſelle järele algas sõja teine ajajärk, Pariſi piiramine, mida linna prantslaſed asjata päästa katſuſiwad.

Elſassi maakond ſattus kohe weriſe Wörthi lahingu järele (6. augustil), kus Prantſuſe eſimene wägi Mac Mahon'i juhatuſel ära wõideti, Sakſa ſõjawägede kätte. Bazaine (baſään) juhatuſe all olew teine ſõjawägi ſunniti mitmete hirmſate lahingute järele Metzi kindluſesſe taganema, mida kaks Sakſa ſõjawäe-oſa — 200,000 meeſt — piirama aſuſiwad. Mac Mahon pidi nüüd oma kogutud uue ſõjawäega Metzile appi tulema, aga Sakſa kolmas ja waheajal juurde tulnud neljas ſõjawäe-oſa takiſtas ſeda ning ſundis prantslaſi Sedani linna juures olewaſſe katla moodi orgu taganema, mida Sakſa ſõjawäed kähku ümber piiraſiwad. Siin ſündis 1. ſeptembril wäga kibe wõitlus. Igalt poolt Sedani ümber olewatelt künkadelt ſülitaſiwad Sakſa ſõjawäe 900 ſuurtüki tuld linna ja ſelle ümber kokku rõhutud Prantſuſe wäe pääle. Wastupanek läks ikka enam wõimataks, ja prantslastel ei olnud muud nõuu kui alla anda. Järgmiſel päewal ſaatis ſiis Napoleon III., kes ka iſe ſelle ſõjawäe juures oli, Preiſi kuningale kirja, milles teatas, et ta mõõga wõitja ees maha paneb, „kuna tema oma ſõjawäe ees ſurra ei olla ſaanud.“ Keiſriga ühes ſattus terwe ſõjawägi wangi. 80,000 meeſt ja 650 ſuurtükki ſai wõitjale ſõjaſaagiks.

Sedani sündmus oli nii suur ja mõjuw, et see mitte ükst sõja otsustajaks, waid ka Prantsuse keisririigi kukutajaks sai. Sest selle ränga löögi läbi langesti erutatud Pariisi rahwas tõstis nüüd jalapäält keisriwalitsuse wastu mässu. Juba 4. septembril kuulutati Napoleon troonist lahti ja keisririik lõpetatuks, ning seati riigijuhiks ajutine walitsus, kes maa kaitsmise eest pidi hoolitsema. Thiers saadeti muude Europa walitsejate juurde, nendelt Prantsusemaale toetust paluma. Aga keegi riik ei wõtnud midagi prantslaste kasuks ette, kuigi mujal pool meeleolu nüüd Prantsuse riigi wastu sõbralisemaks oli muutunud. Ajutise walitsuse liige, Jules Favre (ʃhüül fawr), katsus ka Bismarck'iga rahu päraſt rääkida. Bismarck'i nõudmisele sõjakalu-maksu kohta ei seisnud ta wastu, aga kui ka Elsassi ja Lothringimaad Saksale päriti, wastas Favre uhkesti: „Mitte tolli meie maast ei anta ära, ega ühte kiwigi meie kindlustest", ning lõpetas läbirääkimised.

Sõda kestis siis edasi. Sedanist läksiwad Saksa sõjawäed Pariisi piirama, millel nüüd enam suuremat sõjawäge kaitsjaks ei olnud. Kuid rahwakaardiwägi astus sõjariistadesse ja kaitses linna wähemalt esiotsa langemise eest, kuna uus walitsus kange hoolega terwes riigis uusi wäehulkasid koguma hakkas. Prantslastele tuli aga lõök löögi pääle; 28. sept. andis Straſsburg alla ja 27. okt. langes Metzi kindlusega ühes terwe Bazaine sõjawägi — 173,000 meest — Saksa wangi. Nüüd läksiwad Saksa sõjawäed ka siit Pariisi alla ja linn piirati igalt poolt nii kindlasti ümber, et säält enam wälja, ega sinna abi wiima ei saadud. Ainult õhulaewa teel wõidi muu maailmaga ühenduses olla, ja seda teed kaudu pääsis ka walitsusejuhtija Gambetta Pariisist wälja Tours'i (l. tuur) linna, mis Pariisist wäljas olewa Prantsuse walitsuse asupaigaks oli seatud, kust „rahwuselist kaitsewõitlust" korraldama hakkas. Saadigi küll õige suured sõjawäed kokku, kelledega mitmelt poolt Pariisi päästma püüti minna; kuna aga nendes suuremalt jaolt harjumata nekrutid seisiwad, ei saanud need Saksa sõjawäe wastu, waid wõideti ikka ära, ja Paris jäi abita. Pariisis hakkas pea wäga suure rahwahulga mõjul nälg inimesi kurnama, ja alatiste äparduste läbi pahandatud rahwas ähwardas rahutusi tuua. Waenlane jälle hakkas linna wiimati kõwasti pommidega laskma, mida 5—27. januarini 1871 a. igal ööl tehti. Wiimses hädas katsusiwad parislased enne allaandmist weel julge wäljatungimisega waenlase piiramisewallidest läbi murda (19. jan.), aga see läks nurja; 3000 meest langesiwad selle juures. Meeleheitel pidi siis Paris 27. jan. alla heitma.

Prantsusemaa oli nüüd põhjalikult wõidetud ja ta wõim murtud, millepäraſt ta rahuga nii pidi leppima, kui wõitja määras. Kohe tehtigi ka Versailles sõjariistade rahu; selle juures leppisiwad Thiers ja Bismarck rahutingimistega kokku, mida siis Bordeaux (l. bordoo) linnas waheajal kokku tulnud

uuesti walitud rahwasaadikute-kogu 1. märtsil kinnitas, kuigi Gambetta ja ka Elsas-Lhotringist walitud saadikud sellele kõwasti wastu seisiwad. Frankfurdis kinnitati need siis weel maikuul lõpulikult. Selles rahulepingus andis Prantsusemaa terwe Elsassimaa (pääle Belforti kindluse, mida Thiers selle tingimisega Prantsusemaale suutis kaubelda, et Saksa sõjawäel Parisisse marsside lubas, mida muidu ei oleks sündinud), ning ka osa Lothringimaast tähtsa Metzi kindlusega Saksamaale ära; pääle selle lubas Prantsusemaa 5 miljardi (5000 miljoni) franki sõjakulu maksta, ning tolli-tingimised tehti Saksamaale hästi tulusad. Üle $1^1/_2$ miljoni inimese wõeti Prantsusemaalt Saksamaa külge, ilma et rahwa oma arwamise järele oleks küsitud, ainult wõitmise-õiguse najal.

Selle sõja tagajärjed olid suured: Prantsusemaa kauakestnud ülemwõim Europas murti; Italia ühendus kuulutati täieliseks ja paawsti ilmalik riik lõppes; Saksa riik kujunes niisuguseks, nagu see weel nüüdgi on. Põhja- ja Lõuna-Saksa riigid olid üheskoos wõidukalt wõidelnud, ja sakslased tundsiwad end nüüd elawamalt kui enne ühe rahwa olewat. See tundmus ilmus otse Pariisi piiramise ajal wägewalt selles nähtawale, et Baieri kuninga ettepanekul kõik Saksa würstid otsustasiwad, Saksa keisririiki jälle üles seada, ja 6. jan. 1871. a. kuulutati Versailles, wanas hiilgawas Prantsuse kuningalossis, Preisi kuningas Wilhelm Saksa keisriks wälja. Nii siis heitsiwad ka Lõuna-Saksamaa riigid muu Saksamaaga jälle ühte. Riigikord jäi aga selleksajamaks, nagu see Põhja-Saksa-lepingus 1866. a. oli seatud, ainult kuninga nimi muudeti keisriks.

Nii kerkis Preisimaa oma sõjawõimu abil muudest Saksa riikidest wägewamaks ja tõusis nende walitsejaks. Lepingusse heitnud riigid kaotasiwad oma wälimise iseseiswuse — sõjakuulutamise, rahutegemise ja kaubanduse korraldamise õiguse, — aga ka sisemistes oludes pidiwad nad end ühise riigipäewa poolt antud ja keisri kinnitatud seaduse-määruste alla alandama.

Wõidetud Elsas-Lothringimaale ei antud osariigi seisukohta, aga seda ei wõetud ometi ka Preisi riigi maakonnaks, waid seati „riigimaa“ nime all Saksa riigi külge, mille walitsuse juhiks Saksa keisri poolt kinnitatud maawalitseja on.

XI.

Austria-Ungari.

Austria riigiolusid hakatakse parandama. — Rahwustele lubatakse õigusi. — Uus walitsusekord 1861. a. — Kakskriik. — Rahwuste wõitlused Austria maades. — Tsehhlased. Austria riigi nõrkus. — Ungarimaal elawate rahwaste nõudmised.

Saksa keisririigi uuesti ajutamine, mida Saksa rahwas juba ammu igatsennd, oli Saksa rahwusele tõesti wäga suureks wõiduks. Aga täiesti rahwuselisele alusele ei kujunenud uus riik mitte, sest selle alla käis ka kaunis suur arw poolakaid Pooseni- ja Lääne-Preisi maakondades, wäike osa daanlasi Põhja-Shleswigis ja kaunis kogu prantslasi uuesti wõidetud Elsas-Lothringis. Teiselt poolt jäi aga jälle suur osa sakslasi uuest riigist wälja, nimelt Austria riigi maade elanikud; nendest pidi uus Saksa riik siis ilma jääma, kuna Austria riigis muid rahwusi hoopis enam oli ja nii see riik muu Saksamaaga ühendusesse ei sündinud, nagu aastasadade jooksul küllalt nähtud. See rahwaste mitmekesisus oli Austria riigile ka muidu suureks halbtuseks, kuna see riigi wõimu palju nõrgendas. Austria walitsus oli riiki seni piiramata walitsejawõimu abil koos pidada püüdnud; aastasaja algusest pääle oli Austria pääasjalikult wanameelsuse ja walitsusewõimu eest seisnud. Aga aja nõudmised sundisiwad teda tema seisukohta muutma. Italia sõda 1859. aastal ja weel enam sõda Preisi wastu 1866. a. oli tema nõrkust naabrite kõrwal ilmsiks teinud, ja nii pidi siis isegi walitsus tunnistama, et „wanu halbusi“ olemas on, mida ta nüüd parandada tahtis. Aga kuda moodi see parandus pidi sündima, see oli suur küsimus. Kaks teed oli ees: kas tuli waba riigikorralduse juures rahwaste wahel ligemat ühendust alal hoida, wõi oli waja rahwastele nende nõutawad „ajaloolised õigused“ kätte anda, see on igale rahwale oma iseseisew seisukoht jätta, nagu neil igaühel enne Austria külge liitumist oli olnud. Kui siis 1860. a. uuendusi hakati korda saatma, tekkis Austrias kohe kaks wägewat erakonda, mis sest saadik ühtepuhku tegewuses on olnud ja weelgi

on. Sakslaſed tahtſiwad pääasjalikult kindlat keſkwalitſuſt, muidugi ſelles mõttes, et ſee riigile ſeniſt Saksa laadi alles hoiaks, teiſed rahwad aga, nagu madjarlaſed (ungarlaſed), kroatlaſed, tſehhlaſed, poolakad ning ſlowenid, ja ka itallaſed püüdſiwad lepinguriigi moodi walitſuſekorda, kus keſkwalitſuſel wähem, riigi eriõſadel aga rohkem wõimu oleks olnud. Nende kahe erakonna wahele tuli aga liſaks weel kolmas, kes riiki kahe ſuurema, tugewama ja enam täienenud rahwuſe wahel kaheks jagada ſoowis, ning ſee ſeiſukoht ſaigi eſiotſa wõidule.

Riigi uuenduſe üle nõuu pidama kutſus keiſer 1860. a. „laiendatud riiginõuukogu“ kokku, kus kõigiſt riigiõſadeſt aſemikud oliwad, kuigi pääasjalikult ülimuſed ja ametnikud; ſee pidi wabameelſeid uuenduſi ette walmiſtama, mida nüüd täide ſaata mõeldi. Selles kogus oli enamus lepinguriigi ſoowijatel, kes „kõigile riigi maadele ühewäärilist olekut ja iſeſeiſwat ſeiſukohta nii walitſuſes kui ſiſemiſes ſeaduſeandmiſes“ ſoowiſiwad; wähemus, nimelt ſakslaſed, ſeiſiwad aga ſellele waljusti wastu ning nõudſiwad kindlat ühiſt walitſuſt. Iſeäranis kõwasti aga päriſiwad Ungari ſaadikud oma „ajalooliste õiguste“ makswaks tunnistamiſt, mille wastu aga mitmed wäikerahwad, nagu: ſerblaſed ja rumenlaſed, Galitſia ruthenlaſed, Dalmatſia kroatlaſeed, kes iſeeneſe rahwuſeliſt iſeſeiſwat ſeiſukohta loota ei uſaldanud, ſakslaſte poole heitſiwad ja ühiſt walitſuſt ſoowiſiwad. Keiſer täitis eſiotſa enamuſe ſoowi, ja nii walmiſtati uus riigikord lahuliſte püüete aluſel, mis riigi eriõſadele õige rohket iſeſeiſwuſt lubas. See kuulutati 1860. a. oktobrikuul wälja, aga ſelle keſtwus oli ainult neli kuud. Seſt ungarlaſed, kes nüüd oma 1848. a. ſeatud walitſuſewiiſi tagaſi oliwad ſaanud, mille järele nendele pea iſeſeiſew ſeiſukoht ſai, kuulutaſiwad kõik määruſed, mis päraſt 1848. aaſtat, ſ. o. ilma riigipäewa lubata ilmunud, tühiſeks. Nad ei maksnud enam makſuſid, kuna riigipäew neid määranud ei olnud, ega kuulanud Auſtria ametnikkude sõna jne.. Niiſuguſt talituſt ei ſallinud keiſer, wõttis ſiis üleüldſe uue riigikorra tagaſi ja awaldas weebruarikuul 1861. a. teiſe walitſuſewiiſi määruſe, mis riiginõuukogu wähemuſe ſoowi kohane oli. Selle järele ſaiwad riigi-oſadele oma ſiſemiſte aſjade ajamiſeks küll oma maapäewad, aga terwe riigi aſemikuna pidi riiginõuukogu olema. See oli kahes oſas: 1) Herradekoda, milles riigiwalitſeja poolt määratud auukandjad oliwad, pärandamiſe õiguſega, ja 2) ſaadikutekoda, mille liikmeid riigioſade maapäewad oma pooleſt waliſiwad, maa ja rahwa-arwu ſuuruſe järele (näituſeks Ungariſt 85, Böömiſt 54 jne.). Riiginõuukogu aſjaks jäeti ſeaduſeandmine ja riigimajanduſe arwe määramine. Miniſtrid aga määras keiſer, ja ükſi tema ees wastutaſiwad nad oma ametipidamiſeſt.

Niiſuguſe riigikorraga oliwad ſakslaſed ja wäikerahwuſed küll rahul, kuna aga ſuuremad, kõigepäält madjarlaſed ehk ungarlaſed, ſellele waljusti wastu paniwad; wiimaſed ütleſiwad, et ſee nende õiguſi rikkuwat, ja ei ſaat-

nudgi siis oma saadikuid riiginõuukogusse, ega pidanud selle määrusi oma kohta makswaks. Teised jälle nagu poolakad ja tšehhlased, ei usaldanud küll nii kangekaelsed olla ja saatsiwad siis oma saadikud ühisessе parlamenti, aga nemadgi pidasiwad oma wanadest „õigustest" wisalt kinni. Nii siis walitses Austrias täieline tülitsemine ja segane aeg wiis aastat. Kui aga 1866. a. Austria Preisi wastu sõdides jällegi kaotas, asus walitsus agarusega riigi riidlewate rahwaste wahel rahu ja lepitust soetama. Kuna ungarlaste tõrkumine kõige enam tüli tegi, katsuti kõige päält nendega kokku leppida. Kokkuleppimise asja ajas ungarlaste poolt agarasti Franz Deák. Keiser tunnistas wiimaks ungarlaste wanad õigused makswaks ja kinnitas põhjusmõtteliкult 1848. a. põhjusseaduse, kuid nõudis, et riigipäew seda tarbekohaselt riigiühisuse mõttes muudaks. Muude rahwaste nõudmisi ja soowisid ei pandud aga seekord suuremat tähele, waid ministerium, kelle juhataja endine Saksi minister Beust oli, ja erakorraliselt kokkukutsutõd riiginõuukogu kiitis kaksikriigi põhjusmõtte hääks (1867).

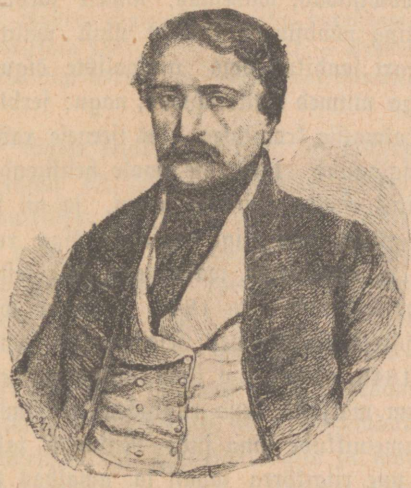

Franz Deak.

Nõnda jagati siis Austria riik täitsa kahte osasse, mille piiriks wäike Leitha jõgi (Donau jõe haru) seati; selle järele hüüti neid osasid Cisleithania ja Transleithania nimega, harilikult aga lihtsalt Austriaks ja Ungariks. Esimese jaoks jäiwad Austria wanad maad, ühtekokku 17 maakonda, teisele jälle endised Ungari riigi maad. Kumbgi osa oli oma kohalt täitsa iseseisew ja üheseguste õiguste osaline; aga walitseja on mõlematel ühine, kuid Ungaris on ta kuningas, Austrias keiser; niisama on ka mõlemil üks õuemärk wõi wapp (kahepääga kotkas), ja riigi ühisnimeks on Austria-Ungari. Pääle ühise walitseja on aga mõlematel riigiosadel weel kolm ühist asja: Wälimine politika, sõjawägi, ja nende kuludeks tarwis minewa raha määramine. Need jäeti keisririigi ministeriumi hooleks, kes aga oma tegewuse eest mõlema riigi parlamentidele wastutab. Ungaril on aga ühise sõjawäe kõrwal ka oma maakaitse-wägi (honvéd). Iseäraline asutus, mida kusagil mujal riigis ei ole, on Austria-Ungaris weel ühine delegatsion (saatkond), millesse kumbgi parlament 60 liiget walib; see tuleb iga aasta kord kokku, mõlemate riikide ühiste tulude päraſt nõuu pidama, pääasjalikult kaubanduse ja tööstuse ning tollimääruse ja rahategemise seadluse asjade

korraldamiseks. Delegatsion peab oma koosolekuid waheldamisi Wienis ja Buda-Pestis, aga kummagi riigi saadikud peewad sääl oma nõuupididamised lahus, ja panewad teineteisele oma asju kirjalikult ette; ainult siis, kui muidu kokku ei lepita, tulewad nad ühtekokku häält andma. Selle otsused aga maksawad üksi määratud aja, selle järele peab nende üle uuesti otsustama. — Muidu on aga mõlemal riigil oma kahe-osaline saadikutekogu, kelle õigused kaunis laiad on. Ungari ülemkoda hüütakse magnatimajaks ja selles istuwad ülimused (umbes 800 pärimise-õiguselist liiget), kuid selle wõim on wähene; hoopis tähtsam on saadikutekogu, mille liikmed rahwas kaunis laialise walimise-õiguse alusel walib. Ka Austrias anti 1867. a. riiginõuukogule (saadikutekogule) suurem wõim, nii et ministrid sellele oma ametipidamise kohta wastutawad; niisama on temal õigus oma poolt seaduse muutmisi ette panna. Selles kogus on kõigi Austria riigi maade pooleşt saadikud, ja see otsustab kõigi tähtsamate riigiasjade, nagu kaubanduse, wäeteenistuse, maksude, terwishoiu, trükiwabaduse, rahwa-õpetuse põhjusmõtte, süüteo- ja kodanlise-õiguse seaduste jne üle. Selle kõrwal on küll kõigis riigi maakondades (17) ka ise oma maapäewad, kuid nende hooleks on ainult wähema tähtsusega kodused asjad jäetud.

Nende järeleandmiste kaudu ei saadud ometigi weel Austrias rahu kätte, waid pääle ungarlaste on ka muud riigi rahwused iseseiswale seisukohale saamist püüdma hakanud.

Kõneldakse, et kui kaksikriigi seadlus otsustatud oli, siis Austria minister Beust Ungari pääministrile Andrassyle öelnud: „Walwake teie nüüd oma karjade järele, meie kaitseme omasid.“ Seda on seni jõudu mööda tehtud, aga raske on nende „karjade kaitsmine“ küll olnud, iseäranis Austrias. Sest kõik selle rahwad hakkasiwad nüüd, ungarlaste eeskujust julgust wõttes, ka omale rahwuselisi õigusi nõudma, kõige pääle oma keelele rohkemat lugupidamist pärima. Nii sigis Austriasse õieti seitse rahwuselisel alusel seiswat erakonda: Tsehhlased, poolakad, ruthenlased, slowenlased, kroatlased, rumenlased ja itallased; nende lisaks tuli aga weel kaks Saksa erakonda, üks wanameelne, kelles ülimused ja katoliku waimulik seisus oli, teine wabameelne, kelle poole pääasjalikult linnade elanikud hoidsiwad. Ja erakondade wõitlusi ei peetud ainult Austria riigipäewal, waid neid jätkati ka pea kõigi maakondade maapäewadel. Kuna muudel rahwustel ka neis maakondades, mida nad omaks arwawad, otsustamise wõimu ei ole, sest et kõigis ikka omajagu sakslasi asub, nimelt linnades, siis jäi Saksa keel terwes riigis ametliseks keeleks, niisama kirjanduse ja kaubanduse keeleks. Seda seisukorda tahawad sakslased muidugi edaspidigi alal hoida. Aga muud rahwad katsuwad selle järele, nagu keegi suudab, walitsuse, kohtu ja kooli-oludes ka oma keelele neidsamu õigusi saada, mis Saksa keelel on, ja selleşt sigiwad alatised hõõrumised.

Esiotsa oli maapäewadel igal pool sakslastel enamus, ka Böömimaalgi.

Sääl aga asusiwad tsehhlased, keda säälsest rahwast kaks kolmandikku on, oma rahwuseliste õiguste pärast ägedale wõitlusele. 1868. a. awaldasiwad nad oma maa seisukohta selgitades, et Böömi kuningriigil, mille päralt Böömi-Määri- ja Shlesiamaa on, Austriaga muud ühisust ei olewat, kui üks walitsejasugu — nõudsiwad siis oma maale sarnast seisukorda kui Ungarile antud; sakslased aga ajasiwad wastu, et Böömimaal, mis ammu Saksa riigi osa

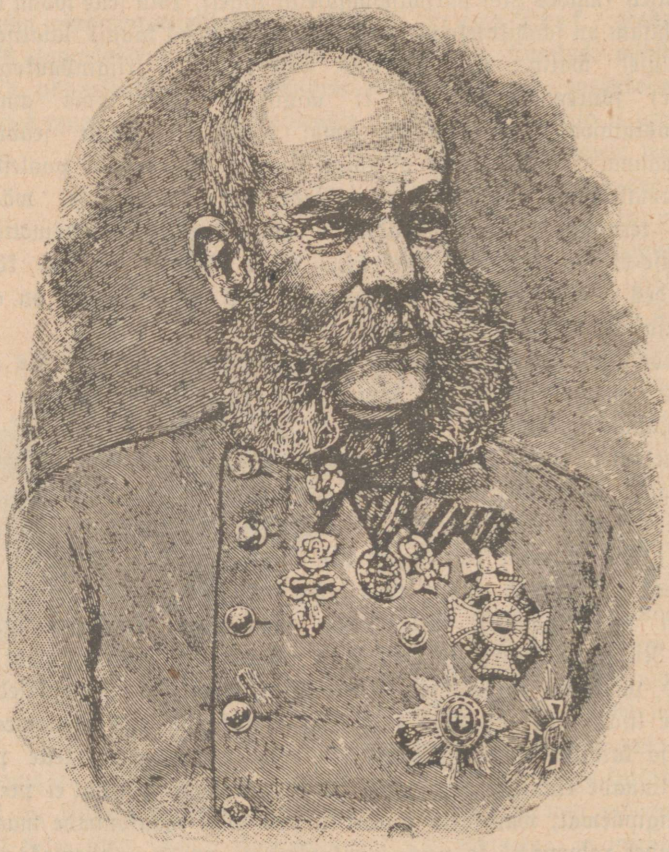

Franz Joosep.

olnud, Ungari moodi „ajaloolisi õigusi" ei ole, kus rahwal ikka omawalitsus alles seisnud. Tsehhi erakond ajas aga wõitlust oma õiguste eest ägedasti edasi, kuigi see ju 1868. a. kaheks osaks jagunes: Tasasemad wana-tsehhlased ja käredamad noor-tsehhlased. Wõitlus ilmub iseäranis tuntawalt maapäewal ning Pragas, Saksa ja Tsehhi üliõpilaste wahelistes tülides, sest 1882. a.

pääle on Praga ülikool kaheks osaks jagatud, Saksa ja Tšehhi oma. 1883. aastal saiwad tšehhlased omale maapäewal enamuse, mille mõjul siis sakslased nõudma hakkasiwad, et Böömimaa rahwuse järele kahte osasse jagataks, kus siis kummagil rahwal omawalitsus oleks. Selle wastu aga seisiwad tšehhlased waljusti, sest „Böömi riiki ei tohtiwat tükeldada." Nagu enne tšehhlased, nii on hiljemini wahel sakslased maapäewalt üsna ära jäänud, et selle wõimu mitte makswaks tunnistada, ja maapäewal on nad otsusetegemisi igapidi takistanud. Walitsus määras korra juba mõlemad keeled terwel Böömimaal ühewäärilisteks, kuid seda ei sallinud aga sakslased sugugi, ja nii wõeti see määrus jälle tagasi. Wõitlus kestab ikka pääle edasi.

Hoopis hõlpsam kui tšehhlastel, oli poolakatel Galitsias oma keele õiguste laiendamine, sest sääl ei olnud nendel sakslasi wastu seismas. Nii on siis Poola keelele Galitsimaal õige suured õigused antud, ja sääl on ta pea üsna walitsewaks keeleks saanud, millega aga jälle Galitsia ruthenlased rahul ei ole, waid omakorda Poola keele surumise üle kurdawad. — Muud wähemad Austria rahwused ei ole nii suuri nõudmisi awaldanud, aga needgi püüawad igaüks oma kohast oma keelele suuremat tähtsust ja oma rahwusele rohkemat iseseiswust saada. Kuna erakondasid nii palju on, siis ei wõi walitsus Austrias end mitte ühe ainsama erakonna pääle toetada, waid ministrid katsuwad ikka wõimaluse järele mitmeid erakondasid kokku sünnitada ja siis nende abil walitsust juhtida, kuni see läheb. Niisugune walitsusewiis näib aga lõdew, nõrk ja kõikuw olema, sest et ta kunstlikult kohendatud aluse l seisab, millel tõsine ja kindel põhi puudub.

Ungaris on madjarlaste walitsew seisukoht sugu kindlam kui sakslastel Austrias, kuigi säälgi rahwuselist ühisust sugugi ei ole, sest Ungari riigi ligi 20 milj. elanikust on ainult 8 milj. madjarlasi. Aga nende rahwuseline wõim muude rahwaste kohta on wõrdluslikult palju suurem, sest maa-omanikud on enamasti Madjarisugu ülimused ja linnades ei ole Saksa ning Juudisugu kodanikkudel kunagi suuremaid riigilisi püüdeid olnud; muud riigi piirimaadel asuwad rahwad on niisama riigilisele tegewusele harjumata. Ungari walitsus on siis ka muude rahwaste rahwuslisi püüdeid igapidi lämmatada püüdnud ja sellega neid Madjari rahwaga ühendada katsunud. Ainult Kroatsia ja sellega ühenduses olew Slawoniamaa on omale kaunis iseseiswa seisukoha saanud, sest sellel on oma ise-maawalitseja (banus) ning rahwakeel ametikeeleks sääl on oma maapäe w ja oma kohtu- ning kooli-korraldus, aga „ühiste asjade" kaudu seisab see Ungariga ühes; ka on temal Ungari riigipäewal oma saadikud. Ka muud rahwad: Rumenlased, serblased ja slowakid, on omale rahwuslisi õigusi nõutama hakanud, kuigi nende lootused seni täitmata on jäänud. Rumenlaste poolest käis 1892. a. saatkond Wienis keisri juures oma keele

õiguste eeſt palwekirja wiimas; abi ei tulnud ſelleſt aga ühtigi, waid Ungari walitſus mõistis asja ettewõtjad wangi. Rumenlaste ſeas on ſiis juba erakond ſiginud, kes oma maad Ungariſt lahutada ja Rumenia riigi külge liita tahaks. — Siebenbürimaal aſuwad ſakſid peawad ka wäga wiſalt oma keele õigusteſt kinni ja on nende päraſt alati madjarlastega tülis, iſeäranis kooli-asjades.

Nii on ſiis ka Ungari riigis niiſamaſuguſed lahuliſed püüded olemas kui Auſtrias, kuigi need ſääl nii wõimukalt ei ole ilmunud. Aga ikka on ſäälgi nende mõjul riigiline elu ja talitus rahutuks ning erakonna-wõitluſed ägedaks ſaanud. Olude ſegaduſt ähwardab Ungari „iſeſeiswuſe-erakonna“ püüe weel tõsta; ſee erakond tahab nimelt Ungarit Auſtriaſt täitſa lahutada, nii et ainult walitſeja ühine oleks.

XII.

Prantsuse kolmas wabariik.

Meeleolu sõja järele. — Kommunardlaste mäss. — Prantsusemaa toibub; wäeteenistuseseadus. — Uus riigikord. — Wabariigi olek kõweneb.

1789-mast aastast pääle kuni meie päewini on Prantsusemaal ikka ajut mässutormid käinud; walitsemas on waheldusi piiramata ainuwalitsus, põhjusseaduseline ainuwalitseja, ning wabariik olnud; troonil on Bourboni, Orleans'i ja Bonaparte sugu mehed üksteise järele istunud, kuna wahel mõne aja wabariik kestis. Nagu Leipzigi ja Waterloo lahingud Napoleon I. wõimule otsa tegiwad, niisama lõpetas Sedanis saadud löök Napoleon III. keisririigi[1]); ühe päewaga oli keisriwalitsus Prantsusemaalt kui ära pühitud, kuna ajutine „rahwuseli'e kaitsmise walitsus" riigi etteotsa asus ja sõda edasi pidama hakkas, tõotades, et rahu-saamise järele riigikord jäädawalt korraldatakse. Niipea, kui siis sõjapidamine seisma jäi (1871. a. alguse!), kutsuti uuesti walitud rahwasaadikutekogu esiotsa Bordeaux (l. bordoo) linna kokku, kust aga pea Versailles'se asus, kui see sakslasteşt wabaks sai. Rahwusekogu tegi Saksamaaga rahu (waata päät. X.) ja walis Thiers'i esiotsa riigi-päämeheks; jäädawa riigikorra seadmiseks ei saanud see aga esiotsa sugugi mahti, kuna sõjast kurnatud riiki nüüd weel kange koduşõda kiusama tuli. Waewalt oli Paris waenlasteşt wabaks saanud, kui sellele uus weel koledam hädaoht ilmus. Niisamuti kui 1848. a. webruarikuu mässu järele alamateşt rahwakihtideşt kujunenud käre-wabameelne ja sotsialistline erakond wõimule saama kippus, nii sündis ka 1871. a. Asjaolud olìwad selleks ka omased, kuna pikaline piiramine rahwa meeli wäga erutanud oli; waenlasega tehtud alandaw rahu pahandas rahwahulkasid wäga,

1) Troonist ilma jäänud keiser läks esiotsa Saksamaale sõjawangi, kust lahti saades Inglisemaale asus ja sääl 9. jan. 1873. a. suri. Tõlk. täh.

päälegi kardeti, et rahwuſekogu kuningawalitſuſe poole hoiab ja ſeda tagaſi tuua tahab; iſeäranis ſuurelt wihastati ſelle üle, et rahwuſekogu töömeeste nõuet, piiramiſeajal wõlgu jäänud üürimakſuſid kustutada, mitte ei täitnud. Niiſama kui ſuure mäſſu ajal, kihutati ka nüüd ajalehtedes ja klubedes rahwaſt kangesti walitſuſe wastu.

Kõige ſelle tagajärjeks oli, et märtſikuu algul Pariſis lauſa mäſs lahti läks. Piiramiſe-ajal oli Pariſis jälle endiſt moodi rahwa-kaardiwägi jalale ſeatud, kuigi ſelleſt linna kaitsmiſeks ſuuremat abi ei olnud; nüüd ärewuſe ajal tikkus ſee wägi kohe rahututega sõbrustama, ja kui ſiis walitſus kaks kindrali sõjawäeſalgaga Montmarte kingul olewaid ſuurtükka ära wõtma ſaatis, ei andnud rahwa-kaardiwägi neid enam kätte, waid kindralid wõeti kinni ja lasti maha (18. märt. 1871). Nagu kulutuli lagunes ſelle järele mäſſuleek üle linna, ja juba mõne tunni jookſul oli linnamaja mäſſuliſte käes, kuna walitſuſe liikmed waewaga Verſailles'ſe põgenema pääſeſiwad. Pariſi iſandaks aſus'nüüd määratſejate hulkade poolt walitud 90 meheline nõukogu, kus pääasjalikult pööraſed ſotſialiſtid liikmeteks oliwad, ja nii pööras konwendiaegne hirmuwalitſus jälle tagaſi; weripunane lipp (ſotſialiſtide tundemärk) wõeti üleüldiſelt tarwituſele, wabariikline kalender (w. päät. II..), pandi maksma, kirikute ja kloſtrile warandus rööwiti ja jumalateenistus kirikutes keelati ära, kuna abielu „wabaks" kuulutati; inimeſi, keda Verſailles olewa walitſuſega sõbrustama arwati ja nii äraandjateks kahtlustati, wõeti hulgana kinni ja paljud ſurmati ära, muude ſeas ka Pariſi pääpiiskopp. Mäſſuliikumiſe koht oli, Prantſuſemaaſt lepinguriiki teha, kus keſkwalitſuſel ainult wähene wõim oleks olnud, kuna aga iga kogukond oma asja õige laialiſtes piirides oleks ajanud, nagu ſeda Pariſis awarasti tehti. Mitmetes ſuurtes linnades, nagu Lyonis, Marſeilles, Touloſes jne. tehti ka Pariſi eeskuju järele ja katſuti kogukonnaliſt iſeſeiswuſt jalale ſeada, kuid nendes lämmatati mäſſud pea ära; Pariſis aga kestis ſee n. n. „kommunardlaste" [1]) walitſus paar kuud, ſeſt riigiwalitſuſel ei olnud eſiotſa küllalt jõudu käes ſellele otſa teha, kuna sõjawägi peatſelt häwitatud oli. Alles kui Sakſamaalt sõjawangis olewad wäehulgad ühes oma ülematega kodumaale tagaſi tuliwad, anti mäſſu mahaſurumine Mac Mahon'i hooleks. Sellel läks mitmete wõitluste järele linna ees korda, üheſt kinnipanemata wärawaſt Pariſisſe ſiſſe tungida, kus ſiis uulitſatel wihane wõitlus algas, milles aga mäſſuliſed üheſt paigaſt teiſele tagaſi tungiti (mai lõpul). 8 päewa kestis niiſugune kole uulitſa-wõitlus, milles üsna metſikule mindi. Hullustuſesſe ſattunud kommunardlaſed, koguni naeſed ja lapſed, käiſiwad pritſidega ümber, millega petroleumi maja-

1) Nimetus tuleb ſõnaſt Communi, mis kogukonda tähendab; kommunardlaſed on ſiis kogukonnaliſe walitſuſe nõudjad. Tõlk. täh.

desse, isegi keldritesse pritsiti, kuhu siis tuli otsa pisteti, mille mõjul hirmus põlemine tekkis. Mitmed Pariisi uhkemad ehitused, nagu Tuilleri loss, Palais-Royal, Hotel de Ville (linnamaja) sattusiwad tuleohwriks. Wõitluse lõpul oli suur osa linnast waremeteks wajunud, igalpool lamasiwad surnukehad ja uulitsarennides woolas weri. Mässulisest oli suur hulk wõitluses langenud, paljud sattusiwad wangi, kellest osa surma mõisteti, kuna teised Uue-Kaledonia ehk Guyana asumaadele sunniwiisil elama saadeti, kust aga hiljemini armuandmise teel kodumaale tagasi pääsiwad.

Mässu mahasurumise järele alles wõisiwad rahwusekogu ja Thiers, kellele nüüd wabariigi presidendi nimi anti, tõsiselt walitsuse asju ajama hakata. Kõige päält oli waja Saksamaale kolesuurt sõjakulu ära tasuda, ja see sündisgi ootamata ruttu. Juba 1871. a. suwel maksti kaks miljardi ära ja järgmisel aastal puuduw kolm miljardi; see määratu summa wõeti uute maksude ja laenude, aga ka naesterahwaste poolt ettewõetud korjanduste kaudu kokku. Ning need mitmed suured raharongid, mis Prantsusemaalt Saksamaale saadeti, ei teinud Prantsuse rahwast ometi waeseks, nagu küll ette kuulutati, waid otse selle wastu näitasiwad prantslased rohket kokkuhoidmist ja ohwrimeelsust, ning usina töö tõttu tasuti peagi kaotatud wara enam kui täiesti ära.

Mac Mahon.

Õnnetu sõda oli prantslastele selgeks teinud, et nende sõjawäekorraldus ajakohasel järjel ei olnud, ja nii tehti siis juba 1872. a. uus wäeteenistuse-seadus, mis Preisi eeskuju järele oli walmistatud; iga keha pooleşt terwe prantslane oli kohustatud wiis aastat tegewas sõjawäes teenima, selle järele neli aastat tagawarawäes ja wiimaks wiis aastat maakaitsewäes. — Aga kuna küll need asjad Thiers'i tublidust walitsuse tegewuses tunnistasiwad, hakkas ometi saadikutekogus enamus ta wastaseks, mille põhjuseks pääasjalikult see oli, et Thiers Prantsusemaad jäädawalt wabariigiks seada tahtis, kuna enamusele jõudnud wanameelne erakond ükşi seda ajutiselt elutseda tahtis lasta, hiljemini aga Prantsusemaale uuesti ainuwalitsust seada lootis. Prantsuse troonile pidi siis jälle kas Bourboni, Orleans'i ehk Bonaparte sugu mees walitsema saama. Seda aga ei sündinud ometi — suurelt osalt küll sellepärast, et trooninõudjad kolm

erakonda oma wahel waljus waenus oliwad, kuna igaüks trooni üksi oma mehele tahtis. Küll sunniti Thiers presidendi ametist taganema (1873. a.) ja ta asemele waliti Mac Mahon, kes ainuwalitsuse poole hoidis. Selle järele hakatigi juba Karl X. pojapojaga, Chambordi (l. shangboor) krahwiga, (keda kuningriiklased juba ammu Heinrich V. nimega nimetasiwad), troonile astumise päraft nõuu pidama. Kuid selleft ei tulnud midagi wälja, seft ooda-taw kuningas oli liig kangekaelne, ega tahtnud mingis tükis Bourbonide põhjusmõtteft taganeda; näituseks ei leppinud ta Prantsuse uue kolmewärwilise lipuga, waid tahtis selle asemele jälle Bourboni walget lippu seada. Niisugune wisa wanameelsus wõõrutas rahwa meeled kuningriigi mõtteft ära, seft karta oli, et uus kuningas jällegi oma esi-isade moel täitsa isewalitsejaks saama kipub, ja selle mõjul leppis saadikutekogu enamus uue wabariigilise põhjusseaduse walmistamisega kokku, mis siis 1875. a. wälja kuulutati. Selle põhjusseaduse järele on Prantsusemaad seni walitsetud; ainult wähe muudeti seda weel 1884. a. See põhjusseadus määrab wabariigi asemikuks ja päämeheks presidendi, keda saadikutekogu mõlemad kojad ühes koos waliwad ja kelle ametiaeg 7 aastat kestab; ministrid nimetab president, aga need wastutawad oma tegewuse eeft saadikutekogule, millel kaks osa on: Senat ja saadikutekoda. Senati liikmed walib departementide walijate-kogu, milles iga selle departemendi kogukonnaft üks kogukonna-walitsuse poolt walitud saadik on. Saadikutekoja liikmed aga walitsuse üleüldise walimise teel, milleft kõik 25 aastat wanaks saanud rahwaliikmed (mehed) ühesuguse õigusega osa wõtawad. Senati liikmed walitakse ühekaks aastaks ametisse, kuid mitte ühekorraga, waid iga kolme aasta tagant kolmas jagu; saadikutekoja liikmed on ainult neljaks aastaks walitud.

Niisuguse walitsusewiisi mõjul on Prantsusemaa nüüd kõige rahwawõimu-lisemaks maaks Europas saanud, seft waewalt kusagil muul maal wõib rah-was nii otsekoheselt ja nii suure rõhuga walitsuse pääle mõjuda. Kõige wõimu kesskoht on nimelt rahwa poolt walitud saadikutekoda, seft selles walitsew mõttewiis määrab walitsuse sihi ära. Niipea kui ministerium saadikutekoja enamusega ühte ei sünni, peab ta ametist taganema, seft kuigi ka ministeriumi kokkuseadmine presidendi õiguseks on, wõib ta sinna ometi ainult neid mehi kutsuda, kes saadikutekoja enamuse meele järele on. Et aga rahwasaadikutekogu oma meelemuutuses waheft liiale ei läheks, on selle wastukaaluks presidendile wõim antud, tarbekorral saadikutekoda laiali saata ja uue walimist määrata, kuid selleks on temal senati luba waja. Seda tegu peetakse tarwiliseks abi-nõuuks, mille tõttu kahtlastes asjades rahwa seas walitsewa arwamise kohta selgusele wõib saada.

Prantsuse kolmanda wabariigi walitsuskord on siis suure mässu ajal wäljakuulutatud alusele rajatud, aga see ei jäta ometi rahwale niisuguft waba-

duſt kätte, et ſee riigiühiſuſt lõhkuda wõiks, nagu 1791. a. walitſuſewiis ſeda tegi, mille järele kõik wõim kogukondades walitud nõukogude kätte oli antud. Päraſt aga kogus Napoleon kõige walitſuſewõimu oma kätte kokku, ega jätnud rahwale mingiſuguſeid õiguſi, ſeſt riigiwalitſeja ſeatud ametnikud oliwad õieti ainult tema käſutäitjad. See koondatud walitſuſekorraldus jäi ſiis ka Napoleoni kukutamiſe järele edaſi ſeisma ja on praeguſe ajani weel praegu endiſel moel alles; kuid ſelleſt hoolimata on rahwa walitud ſaadikute tahtmiſel ſuur tähtſus. Departementide ülemad, perfektid ja alamperfektid, on küll walitſuſeametnikud, aga nende kõrwal on departementide, kreiſide, ja kogukondade poolt walitud nõukogud tegewad, kelle wõimu wiimaſel ajal kaunisti täiendatud on. Pääle ſelle wõib rahwas oma arwamiſi, mõtteid ja ſoowiſid õige awaralt waba ajakirjanduſe ja koosolekute kaudu awaldada, mida keiſririigi ajal ei ſallitud. Prantſuſe nüüdſes wabariigis on ſiis niihäſti rahwaõiguſi kui ka walitſuſewõimu tähele panna tahetud ja ſellega mõlemaid taſakaalusſe ning kokkukõlaſſe ſaata püütud, millega endiste wabariigiliſte walitſuswiiſide lõtwus eemale on hoitud, ühtlaſi aga ka keiſririigi liialdatud kangus.

Juba neli korda (1792., 1830., 1848., 1871. a.) on Prantſuſemaal wabariigiline erakond mäſſu mõjul wõimu oma kätte ſaanud, kuid kolmel eſimeſel korral libiſes ſee wõim peagi ta käeſt jälle ära, kuigi kahel korral wabariik mõni aeg kestis, päraſt astus ikka jälle ainuwalitſus aſemele. Aga nüüdne n. n. „kolmas wabariik“ on ju üle 40 aasta keſtnud ja ſellega kindlale aluſele ſaanud. Küll on ka ſedagi mõnda korda kukutada püütud, aga püüded ei ole kunagi õnnestanud. Eespool nimetaſime, et Chambordi krahwi Prantſuſe troonile taheti kutſuda (1883. a.); hiljemini katſus preſident Mac Mahon, kes keiſririigi sõjaülemana Bonaparte ſugu poolehoidja oli, ſellele teed troonile taſandada ning ſaatis ſaadikutekoja laiali, uute walimiſte kaudu keiſririigi meeleliſt enamuſt lootes (1877. a.). Kuid aſi tuli ümberpöördult, ſeſt wabariiklaſte arw kaswas weel, mille tagajärjel Mac Mahon preſidendi ametiſt taganes (1879. a.). Päraſt katſus kindral Boulanger (l. bulangſhee) mitmekeſiſte wigurite najal ainuwalitſejaks ſaada, aga ta püüded läkſiwad tühja. Wabariigi olu näib ſiis ikka enam kõwenema ja kuigi Prantſuſemaal käredad erakonna-tülid edaſi kestawad, miniſtrid ja preſidendidgi tihti wahetawad, ei arwa küll ometi palju keegi enam kuningariigi ehk keiſririigi tagaſitulekut wõimalikuks; wabariigiline walitſuskord on Prantſuſe rahwa ſeas juurduma ſaanud.

XIII.

Idamaa-küsimus.

Türgi riik on Idamaa laadi. — Kristlased ja türklased. — Türgimaa halb valitsus. — Mahmud II. paranduseppüüded lähewad nurja. — Hattisherif ja hattihymayum. — Uus uuenduseksatse. — Kristlikud rahwad saawad oma õigused kätte. — Kreeka olud; selle politika. — Rumeniamaa seisukoht on parem kui muudel. — Krimmi sõda. — Rumenia iseseisew; Aleksander I. ja Karl I.—Serbia valitsejasugud: Obrenowitshid ja Karageorgewitshid. — Montenegro, Bosnia ja Bulgaria. — Wene-Türgi sõda 1877—1878. a. — San-Stefano rahuleping. — Berlini kongress. — Ida-Rumilia ühineb Bulgariaga. — Serbia-Bulgaria sõda 1886. a. — Würst Ferdinand ja Stambulow. — Milan lahkub troonilt. — Idamaaküsimus on weel otsustamata.

Pikalisi wõitlusi ning wäsimata tööd on Europa idapoolses osas Balkani poolsaarel waja olnud, enne kui sääl wanad olud uueks on wõinud muutuda. Weel nüüdgi ei ole säälne riigiline olukord sugugi kindlal järjel, waid n. n. „Idamaa-küsimus“ peab niihästi Balkani maade rahwaid kui ka terwet Europat põnewuses, sest see on wiimastel aastakümnetel Europa suur-riikide omawahelist wahekorda ära määranud ja sellega ka üleüldise tähtsuse saanud. Küsimus käib Türgi riigi saatuse kohta, kas see weel edaspidiseks Europas seista wõib, wõi on sellele waja lõppu teha.[1]) Selles ilmub siis seesama ammune ja sügaw wast-olu läänemaalsuse ja idamaalsuse wahel, mis inimesesugu ajaloos nii mõnda korda ja mõndapidi nähtawale on tulnud. Türgi riik on Europas olles ikka pääle idamaaliseks jäänud, ega ole sugugi suutnud endale Läänemaade haridust omandada, millepärast ta õieti Europa pinnal nagu loomuwastane nähtus on ning ainult suur-riikide diplomatika (riigikunsti) najal end seni elus hoida on jaksanud, kuigi kangesti kärbitult. Türgi riigi hiilguse-aeg oli, nagu kesk-aja ajaloost kuulsime, sultan Soliman II. walitsuse-aeg, aga juba Lepanto merelahingust saadik 1571. a. hakkas selle wõim alanema; 1683. a. käisiwad Türgi sõjawäed küll weel Wieni ees ja kihutasiwad terwet Saksamaad,

1) See küsimus on sest ajast saadik, kui Türgimaa 1909 a. uuesti põhjusseadusliseks riigiks kuulutati, muutnud. Tõlk. täh.

kuid säält tõrjuti nad suure kahjuga tagasi; järgnewa pika sõja järele kaotas Türgimaa Karlowitsi rahulepingus (1699. a.) Ungarimaa täitsa käest; 1717. a. wõeti temalt ka kõwa Belgradi kindlus suure osa Serbiamaaga ära; ja Katarina II. wõitis 18. aastasaja lõpupoolel Türgilt Mustamere rannamaad; wiimati läks 1812. a. ka Bessarabiamaa wenelaste kätte, millega Wene riigi piir juba Donau jõeni ulatas ning üle sellegi tungida ähwardas. Juba näis asi nii minewat, et Wenemaa terwe Türgi riigi pärijaks saab. Aga seda ei suutnud Eurapa läänepoolsed riigid sallida, waid nad tõttasiwad Wene püüet takistama ning asusiwad siis Türgi riiki kaitsma.

Türklasi oli Europas juba Türgi riigi asumisest saadik, muude rahwastega wõrreldes, ainult wähene osa; üksi Konstantinopolis ja selle ligiduses Rumiliamaal asus neid suuremal hulgal. Oma Islami usu ning hoopis teist moodi keele pärast jäiwad nad kristlastele täiesti wõõraks. Kuna nad Balkani maadel walitsewa rahwana oliwad, kelle käes kõik ametid seisiwad ja kes üksi sõjawäes teenisiwad, siis kutsusiwad nad kristlasi põlastawa nimega „rajahs", s. o. karjad. Wiimased pidiwad maksu maksma ja sõnakuulma, kus juures nad oma harjunud oludes elada ja oma usku pidada wõisiwad. Kristlastel aga ei olnud oma wahel mingit muud ühisust, kui üks usk, ja sedagi mitte täiesti, sest Bosniamaal asus suur osa Rooma-katoliku usulisi, kuna muud rahwad küll kõik Greeka-Õiget usku oliwad. Keele, kommete jne. poolest läksiwad iseäranis bulgarlased ja serblased hästi lahku, kuigi mõlemad ühest Slaawisugust oliwad. Donau jõest põhjapool asuwad rumenlased oliwad aga koguni teisest rahwusest, nimelt Romani tõugu; poolsaare lõuna-osas ja saartel elutsewad greeklased oliwad jällegi üsna teistsugu rahwas, niisama läänepool Balkanis Albania mägestiku rahwas. Igal rahwal oli küll oma kodumaa, mida ta nagu omaks luges, aga iga rahwa liikmeid oli ka suurel hulgal kodumaalt wäljapoole asunud, mis asi edaspidise riigiliste piiride seadmise wäga raskeks tegi. Näituseks asus Makedonias suuremalt osalt bulgarlasi ja serblasi, aga palju oli ka rumenlasi ja greeklasi, ning türklased ei puudunud teadagi.

Sügaw lõhe seisis siis wõitjate ja wõidetud rahwaste wahel, mis neid sugugi üksteisele ligineda ei lasknud, weel wähem ühte sulada, ehk nad küll neli aastasada kõrwuti ja osalt segi oliwad elanud; ainult wahel heitis mõni kristlane Islami usku, millega siis walitsewa rahwaliikme wääriliseks sai, sest usk määras Türgimal riigilised õigused. Sarnasel asjalool ei sündinud ka mingisugust uuenemist ja täienemist, ei riigilises ega ühiselulises olus, waid otse selle wastu lõdwenesiwad ka endisedgi seadlused. Riigiwalitseja, *sultan*, on täieline meelewalla pidaja (despot), niihästi riigi kui ka usu asjus, aga harilikult jätab ta walitsuse talituse mõne oma armuosalise kätte, keda ta oma asemikuks, *suur-wisiriks*, nimetab. Koran on ikka pääle ainus usuõpetuse hallikas, aga selles seisab ka kõige riigilise ja kodanlise õiguse sisu. Muhamedi usust ei tohi keegi surma-ähwarduse taganeda, usuwabadust ei ole siis olemasgi. —

Kuna ſultanid enamasti kehwad walitſejad oliwad, jäi juba 18. aastaſajal maakondade walitſus õieti lõdwaks ja omawoliliſeks, riigi raha-asjad ſattuſiwad korratuſesſe, õige majanduſe-arwe ja ſelle üle-waatamine puudus; maawalitſejad wõtſiwad makſude kogumiſe oma kätte rendile, mille juures muidugi mehiſelt oma tulu ſilmas pidaſiwad, muud ametnikud, nagu kohtunikud jne., kes riigi poolt korraliſelt palka ei ſaanud, nõõriſiwad ſelle taſuks rahwaſt, mis ſuutſiwad.

Aga Lääne-Europas 19. aastaſajal nii ſuure hooga ilmunud uuenduſe-püüded mõjuſiwad oma jagu ka Türgi riigi pääle, ſeſt ka ſääl katſuti nüüd riiki Läänemaade eeskuju järele korraldada. Iſeäranis aſus ſultan Mahmud II. (1808—1839. a.) niiſama ſuure agaruſega Türgimaal riigi uuendajaks, kui Peeter Suur ſada aastat warem Wenemaal oli olnud; temagi ſiht oli kõigi wanade olude ja ſeadluste ärakaotamine. Nagu Peeter Wene ſtrelitſid, nii häwitas Mahmud Türgimaal rahutu ja ülemeelſe janitſharide wäehulga ära, kuna ſee tihti mäſſu tõſtma tikkus ja wahel ſultanid troonilt tõukas ning uuſi aſemele pani; kangemad wastupanejad nuheldi ſurmaga. Selle aſemele katſus ſultan Saksa ohwitſeride abiga, kelle hulgas ka hiljemini kuulſaks ſaanud Moltke oli, oma ſõjawäge uuele järjele ſeada. Niiſama nõudis ta wanade kommete muutmiſt, andis riietekandmiſe moe ja wurrude pikkuſe kohta käiwaid määruſi jne. Maakondades aſuwad adeli-moodi ülimuſed, kes oma mõiſades kaunis iſeſeiswalt talitaſiwad ja kelle mõju oma ümbruſe kohta õige ſuur oli, nagu keſk-ajal Europas laenu-iſandatel, ja wäikeste laenumaade pidajad (timarlid) (waata keſk-aeg päätükk XXIX.), kaotaſiwad nüüd oma õiguſed. Kui kõik wana eeſt ära oli kaotatud, tahtis ſultan ſelle aſemele häſtikoondatud ametnikkude walitſuſt ſeada ja ſeiswat ſõjawäge aſutada. Aga uuenduste kordaſaatmine oli Türgimaal hoopis raskem kui teistes Europa riikides, ſeſt muhamedlaſed ei tahtnud ſultani nõutawateſt muudatusteſt midagi teada ja temal ei olnud ka ſugugi kohaliſi abiliſi oma mõtete täideſaatmiſe juures. Sellepäraſt läkſiwad ettewõetud uuenduſed täitſa nurja ning ſaatſiwad riigi päälegi weel halwemaſſe olekuſſe, kui ſee enne olnud, kuna nende kaudu kõik wana olu aſemelt ära nihutatud, aga uut korda ometi joonde ei ſaadud.

Ometi katſus Mahmudi järeltuleja, nõrga Abdul-Medjidi ajal (1839—1861 a.) ta ſüdi minister Redſchid-paſcha riigi-olu uuenduſt; ta oli kaua aega Inglife- ja Prantſuſemaal elannd, kus temale Läänemaade olud meeldinud, mida ta ſiis ka Türgimaal järele teha tahtis. 1839. a. 2. now. oliwad ühes ſultani puiestikus Guhlhanes riigi ülemad ametnikud, kriſtliste rahwaſte aſemikud ja Europa riikide ſaadikud ſuuremoeliſel pidul koos, kus 101 ſuurtükipauku lasti ja tähetargad taewalaotuſelt õnneliſt ſilmapilku tulema walwaſiwad, mil uus riigikord ette lugeda tuleks. Sultan kinnitas ſiis ſelle hattisherif'i nime all tuntud ſeaduſe, millega kõigile alamatele, uſu pääle waatamata, ſeaduſe pooleſt kaitstud ſeiſukoht anti; ſelles lubati ka makſude rentimiſe kombe ära kaotada, ameti ja kaubanduſe ainuõiguſed

(monopolid) ära lõpetada ja muid halbtusi parandada. Selle korralduse mõjul loodeti Lääne-Europas juba Idamaa küsimus otsustatud olewat, sest kuna Türgimaa nüüd muude riikide moeliseks lubas kujuneda, wõisiwad ta all seiswad rahwad oma paranewa elukorraga rahule jääda. Kuid pea märgati, et need tõotatud ilusad uuendused suuremalt jaolt paljalt paberile jäiwad: kristlaste seisukord paranes küll wähehaawal ja ka sõjawäe-olu saadi paremale järjele, aga peagi uuendati maksude wõtmises jällegi endine rentimise-mood, lubatud koolid jäiwad asutamata, ja ametnikud kurnasiwad endist moodi rahwast.

Niisama wõimetuks jäi ka teine sellesarnane, 1856. a. antud hatti-hymayum'i (l. humajum) nimeline määrus. Europa riigid oliwad seekord Parisi rahulepingus Türgimaale iseseiswuse kindlaks teinud, selle juures aga kõwasti paranduste ettewõtmist nõudnud. Uue seaduse läbi lubati nüüd kõigile sultani alamatele täiesti ühesugused õigused; kristlaste ja muhamedlaste wahel ei tohtinud enam mingit wahet olla, sest nüüd pidiwad kristlased sõjawäes kõrgemale pääliku-kohale saama, niisama kõigisse walitsuse-ametitesse, ka maakondade nõuukogudesse. Need määrused kuuldusiwad kaunilt, aga tegelikult nähti nendegi täitmine enamasti wõimata olewat. Sest sõjawäes ei tahtnud kristlased kudagi muhamedlastega ühes teenida, kuna jälle muhamedlased kristliste ülemate sõna kuulda ei soowinud, millepärast sõjawägi ikka endist moodi jäi; ka kohtutes ei suutnud kristlane muhamedlase wastu naljalt omale õigust saada, sest kristlase tunnistusest ei hoolinud kohtud enamasti midagi. Ka muud endised halbtused jäiwad edasi kestma; maksuwõtmine oli wana moodi, riigi raha-asjad korratuses.

Paranemist ei tulnud sugugi ka sultan Abdul-Asis'e ajal (1861—71), kelle kehw walitsus wiimati sellega lõppes, et ta troonilt tõugati ja pea selle järele surmati (4. juunil 1876 a.). Sultaniks tõsteti siis Abdul-Medjidi poeg Murad V., kelle walitsust aga ainult kolmeks kuuks sai; siis tunnistati temagi „ihu ja waimu poolest jõuetuna" troonist lahti ja seati ta wend Abdul-Hamid II. asemele[1]).

Kuna Europas ikka enam arwama hakati, et Türgi walitsus oma riigi asju õieti ajada ei suuda, soowiti teda muude riikide eestkostmise alla seada; selle eest hoidmiseks tahtis siis n. n. „Noor-Türgi" erakonna juhataja, Midhat-pasha, kes Abdul-Hamidi troonile tõusmisel suur-wisiriks sai, Türgimaad põhjusseaduseliseks riigiks seada; 1876. a. lõpul kuulutati ka tõesti põhjusseadus wälja, mille järele riigiwalitsuse juhtijaks sultani kõrwale wastutaw ministritenõuukogu ja kaheosaline rahwasaadikute-kogu pidi olema. Aga asi jäi ainult katseks, sest Midhat-pasha kaotas pea walitseja usalduse, tehti ametist lahti, ja sellega jäi ka saadikutekogu tegewus tühjaks[2]). Nii ei tulnud seekord sellest ettewõttest ühtegi abi. Türklased ei ole kuni wiimase ajani

1) Selle tõukasiwad noor-türklased 1908 a. troonilt; sultaniks sai ta wend Mohammed V. (1909). Tõlk. täh.

2) A. 1908, mil Abdul-Hamid II. troonilt tõugati, pandi põhjusseadus täiel jõuul jälle maksma. Tõlk. täh.

Läänemaade olusid omandada suutnud, nende terwe mõttewiis ja ilmawaade on ikka pääle idamaaliseks jäänud.

Europa riigid hakkasiwad seepärast selle otsustamisewiisi poole kalduma, mida Wenemaa walitsus juba waremalt oli ette wõtnud, nimelt et Türgi walitsuse all olewad muud rahwad selleşt üsna wabaks saaksiwad ja oma käe pääl oma elu korraldama hakkaksiwad. Selle põhjusmõtte järele ongi siis Balkanimaade riigilisi olusid wiimsetel aastakümnetel arendatud.

Kõige enne saiwad greeklased Türgist lahti, kuigi alles kaheksa aastase wiisa wõitluse järele (waata päätükk V.). Aga see uus Greeka riik, mis Adrianopoli rahulepingu järele rajati, oli wäike ja halwas seisukorras; selle rahwaarw oli ainult 750,000 hinge, sest ükşi Morea ja Keik-Greekamaa lubati uuele riigile ning Egeia mere saarteşt ainult need, mis mere ranna ligemal oliwad, teised aga, nende seas ka suur Kreeta saar, mis küll ka südisti ligi oli wõidelnud, jäeti Türgile. Sõja ajal ärewusesse sattunud rahwa meelsus tegi riigilise olukorra alguseşt pääle wäga rahutuks, sest erakondade waheline wõitlus ja wõistlus oli wäga äge. Esiotsa seati Greekamaale wabariigiline walitsuskord ja presidendiks waliti wabaduseşõjas tähtsaks saanud Kapodistria; see aga pahandas oma meelewaldse walitsusega rahwast mõndapidi, millepärast ta wastu peagi mässs tõusis; president wõeti wangi ja surmati ära. Selle järele muudeti suurriikide soowil walitsuswiis kuningriikliseks, ja waliti Baieri kuninga poeg Otto kuningaks. Kuna see aga katoliku usku oli ja end oma tegewuses sakslasena näitas (näituseks pidas ta oma kaitsewäeks wäikeşt Baieri sõjawäe-hulka), ei meeldinud ta rahwale, waid kõik erakonnad pööraşiwad end ta wastu.

Aga greeklased ei saanudgi ka oma riigilisi asju mitte üsna oma aru järele määrata, sest kolm suur-riiki — Wenemaa, Ingliseemaa, Prantsusemaa —, kes Greeka riiki oliwad rajanud ja päälegi weel selle walitsuse jalale aitamiseks igaüks 60 miljoni laenanud, millega nad nagu uue riigi eeştkostjaks saiwad, tahtsiwad nüüd ka oma-pooleşt selle pääle mõjuda. Ja igaühel oli Greekas ka oma erakond taga. Wenemaa tahtis Saksasugu kuningat lahti teha ja mõne Greeka-õigeusulise würsti ta asemele seada, Prantsusemaa ja Ingliseemaa jälle nõudsiwad põhjusseaduselişt riigikorda. Wiimati lepiti nii kokku, et senine kuningas troonile jäi, aga ta pidi wõõra sõjawäe oma teenistuseşt ära saatma, ministeriumi lahti laskma ja uue põhjusseaduse kinnitama, mille järele kuninga kõrwale wastutawad ministrid ning kaheosaline saadikutekogu walitsust juhtima seati (1844. a.).

Selle järele oli kümmekond aastaid kaunis rahulik olek, aga Krimmi sõja sündmuste mõjul hakkas kuninga Otto seisukord jälle kõikuma. Nagu kõik greeklased, lootis ka kuningas sel puhul, mil Türki jälle kimbutati, oma riigile maid lisaks saawat, millepärast Greeka wabatahtlisi sõjalasi Thessalia mässulistele appi saadeti, kes sääl Türgi wastu wõitlema oliwad asunud; aga Prantsuse- ja Ingliseemaa ei sallinud seda tegewust ja ka Wenemaa poolt ei tulnud abi, ning

nii sunniti Greekamaad Türgi sultaniga rahu tegema. Nurjaläinud lootuste päraſt pööras nüüd rahwa pahameel kuninga wastu, kellele süüks anti, et ta Europa riikide sunnile wastu panna ei usaldanud; wiimati (1861. a.) tõstis sõjawägi lausa mässu, mille mõjul Otto troonilt taganema pidi. Uueks kuningaks waliti järgmisel aastal Daani kunninga poeg Georg, kes tänini Greekas walitseb. Walitseja wahetuse puhul muudeti ka riigikord (1864. a.); saadikutekogu ülemkoda ehk senat kaotati üsna ära ja terwe wõim jäi nõukogu (boulé) kätte, millel 192 liiget rahwa poolt üleüldisel walimisel neljaks aastaks määratakse. — Selle järele on erakonna-wõitlused ühtepuhku wäga ägedasti käimas olnud ja tihti on eratulud neid weel kangesti lõõtsutanud, seſt moeks on saanud, et walimistel wõitnud erakonna minister kõik riigiameti kohad oma poolehoidjatele annab, kuna teisemeelsed ametitest lahti teeb. Kahe wiimase aastkümne jooksul on Trikupis ja Delyannis erakondade juhatajad olnud, ja waheldamisi ka pääministri ametit pidanud.

Alguseſt pääle on Greeka riigi nõrgaks küljeks ta halwad raha-asjad olnud; riigi wõlad kaswasiwad kiiresti, iseäranis selle tõttu, et Greekamaa omale tugewa sõjawäe tahtis nõutada, tarbekorral Türgi wastu wälja astumiseks; raudteede ja kanalide ehitamine on ka palju kulu nõudnud. Nii kaswas iga aasta riigi-majanduses puuduw summa ikka suuremaks ja wiimati pidi (1893. a.) riik oma laenude eest kasu-maksu (intressid) maksmata jätma.

Kuid kõigeſt hoolimata on Greeka riik ikka mõndapidi paljugi kosunud; põlluharimine ja kaubandus on rohkesti edenenud, rahwa-õpetus üleüldiseks saanud ja Uus-Greeka keel (mis Wana-Greeka keelega ligi-sugulane) kirjakeeleks kujunenud. Õige suurelt on rahwa-arw kaswanud, seſt seda loetakse nüüd ligi 2 1/2 miljoni pääle. Selleks on küll pääasjalikult riigi piiride laienemine mõjunud, seſt 1863. a. andis temale Ingliſemaa oma päralt olewad Jonia saared (Greeka läänerannas) ja 1881. a. sai ta Europa riikide wahelepitusel Türgilt Thessaliamaa. Aga weel kaugemalegi on ta mõnda korda oma piiriſid ajada püüdnud ja iseäranis suurt Kreeta saart omale igatsenud. 1866 a. Kreetas tekkinud mässu toetati Greeka poolt kõigiti, kuid see jäi ometi tagajärjetaks; 1878. a. Wene-Türgi sõja ajal katsuti jällegi seda omandada, kuid ka asjata; wiimati sündis selle püüde päraſt 1897. a. Greeka ja Türgi wahel päris sõda, milles aga Greekamaa nõrkus Türgi wastu pea nähtawale tuli, seſt waewalt kuu aja sõdimise järele oli ta sootuks wõidetud. Ainult Europa riikide waheletungimine kaitses Greekamaad wõitja wõimu eest.

Küll lõppes selle järele Kreeta ja Türgi walitsus, seſt Europa riikide nõudmisel pidi Türgi walitsus säält ära kutsutama ja saarele seati iseseisew walitsus, mille eesotsas kubernerina Greeka prints Georg seisab; see on juba suur samm Greekamaaga ühinemise poole. Greeka walitsuse politika käib aga kindlasti selle poole, ei mitte üksi Kreeta saart, waid kõike Greeka keelt rääkiwat rahwaſt, keda kokku 8 miljoni pääle arwatakse ja kellest siis suurem osa

draegu weel Türgi all on, oma riigi külge saada. Athena peab jälle terwe Greeka rahwasugu päälinnaks tõusma, nagu muiste Perikles'e ajal, aga ei ainult waimlise elu keskkohana, waid ühtlasi ka riigiliselt[1]).

Esimene Türgi riigist wäljalangew osa oli ta lõuna-küljes; pea aga walmines teine pudenemine põhjapool küljes. Donau jõe alumise jooksu põhjapool olew Rumeniamaa, mis Moldau ja Walahia würstiriigiks jaguneb, oli ka, kui Türgi riik Europasse asus, selle wõimu alla sattunud, aga kuna see üsna riigi serwal seisis, oli ta olek sultani wastu alguseşt pääle hoopis wabam kui muudel maadel. Elanikud maksiwad Türgi walitsusele ainult määratud maksu. Siin ei olnud mitte Muhamedi usku ametnikud rahwast walitsemas, waid endine walitsuse-seadus jäi siin alles; wõim seisis ülimuste kihi käes, keda bojaridek s kutsuti, nagu Wenemaal, ja need walisiwad ka walitsuse eesotsas olewa würsti, keda hospodariks hüüti. Aga 18. aastasajal hakkasiwad sultanid sinna oma-poolest hospodarisid määrama, seşt kardeti, et Rumenia walitsejad Wenemaaga sõbrustada püüawad. Hospodarideks ei saadetud küll mitte muhameetlasi, waid Konstantinopolis asuwaid sultanile ustawaid greeklasi, aga Rumenias ei nähtud neid sugugi häämeelega. 1829. a. tingis Wenemaa Türgilt Rumenia würstiriikide kohta eeştkostmise õiguse eneşele, ja 1834. a. sai Wene keiser koguni hospodaride seadmise õiguse omale. Sellega oli Türgi walitsus sääl maal paljaks warjuks jäänud. — 1848. a. Europas sündinud mässuliikumised mõjusiwad ka Rumeniasse ja saatsiwad sääl riigilisele elule enam elawust, seşt säälgi hakati riigile põhjusseadust nõudma. Wene keisri waheletuleku mõju lämmatas aga need püüded, ja olud jäiwad endiseks.

Wene wägew keiser Nikolai I. mõtles siis sel ajal, mil sisemised segadused muid Europa riikisid wäga wapustanud oliwad, terwet Idamaa-küsimust pääasjalikult oma arwamise järele otsustada, nagu seda juba Katarina II. 80 aasta eest oli püüdnud. Türgimaa olewat „haige mees" ning „aeg näib ju olewat tema matuste peale mõtelda," teatas Wene keiser Inglise saadikule, kuna ette pandi, Türgi riiki Wene ja Inglise wahel ära jagada. Inglisemaa wõiks Egiptusemaa ja Kreeta saare omale wõtta, kuna Balkani poolsaar Wene walitsuse alla saaks. Kuid Inglisemaa ei leppinud sellega, kuna ta Wene wõimu Wahemerel liig suureks kaswama kartis. Selleşt hoolimata asus Nikolai siis üksi asja otsustama. Ta nõudis sultanilt kõige Balkani kristliste rahwaste kaitseõiguşt eneşele, mille kaudu need 11 milj. sultani alamaid siis mõndapidi nagu Wene keisri alamateks oleks saanud. Wene saadik würst Mentşhikow, kes selle nõudmise sultanile wiis, ilmus Türgi walitseja ette ka weel pahandawal moel, reisikuues ja tolmuste saabastega. Wenemaa

1) Greeka riigi asumisel oli esiteks päälinnaks Nauplia, kuid peagi seati selleks kuulus Athena, mis küll Türgi ajal üsna waremeteks oli wajunud, aga nüüd jälle ruttu kosus. Tõlk. täh.

nõue tõugati kindlalt tagasi ja selle põhjusel hakkas siis pikaline ja laialine Krimmi sõda (1853—1856).

Wene laewastik liikus Mustamerel ja häwitas kohe sõja hakatusel Wäike-Aasia rannas Sinope all seiswa Türgi laewastiku sootumaks ära, millega Wenemaa täitsa Mustamere walitsejaks tõusis. Maawägi jälle wõttis Rumeniamaa mõõga-hoobita oma alla, tõttas siis üle Donau jõe ja asus Bulgariat wõitma. Türgi wägi Oman-pasha juhatusel ei suutnud suuremat wastu panna. Pea aga ilmusiwad Türgile abilised, misläbi sõda õige laialiseks muutus. Prantsuse uus keiser Napoleon III. oli küll troonile saades tõotanud, et „keisririik on rahu," aga sellest hoolimata arwas ta oma lugupidamise toetuseks ilmgimata waja olewat, Prantsusemaale uut suurust ja auu nõutada, mida aga ainult sõja kaudu saada wõis. Wenemaa wastu käis ta waen iseäranis, sest Wene keiser oli pääasjalikult tema lelle, Napoleon I., kukutamiseks mõjunud, ja sellepärast oli ka sest saadik Wenemaal Euroopa politika kohta nagu juhtiw seisukoht olnud. Nüüd tahtis Napoleon III. seda wõimu Wenemaa käest ära wõtta ja uuesti Prantsusemaad Euroopa juhiks teha. Selleks tarwitas ta Krimmi sõja juhust, asus Türgile Wene wastu appi ning sai ka Inglise ja hiljem Sardinia walitsused omaga lepingusse. Need riigid saatsiwad siis mereteed mööda suured sõjawäed Mustamere põhjaranda Krimmi poolsaarele, et kõwa Sewastopoli kindlust, mis Wene merewäele Musta merel toepunktiks oli, ära wõtta. Wenemaa ei oodanud waenlasi sugugi siit poolt, waid oli oma suuremad sõjawäe-osad Läänemere rannale (200,000 meest), Poolamaale (140,000 m.) ja Donan jõe maadele (180,000 m.) saatnud, kuna Krimmis ainult 50,000 meest seisiwad. Aga waen.ased tungisiwad nüüd just Krimmi pääle, kuna mujal ainult silmakirjaks sõdisiwad. Läänemerel liikus kahel suwel tugew Prantsuse-Inglise laewastik, mis siin meie maad ja Soome randasid ähwardas ja kimbutas; Ahwenamaal wõideti ja häwitati Bomarsundi wäike kindlus ära ja kaks ööd-päewa lasti Helsingi ees olewat Wiabori kindlust; ka Saaremaa sattus waenlaste kätte. Mitmed Soome rannalinnad, nimelt Oulu, saiwad waenlaste käigu läbi palju kahju, pea terwe Soome kaubalaewastik häwitati ära. Riia, Tallinna ja Pärnu all käisiwad waenlased ainult ähwardamas; merekaubanduse kinnipaneku mõjul sai meie maa majanduseliselt palju kannatada. Sõja päätegewus sündis aga Krimmis, kus ka sõjakäik otsustati. Algusel kaotas Wene wägi mitmed werised lahingud, nimelt Alma jõe ja Inkerman'i juures; aga kindel Sewastopol pani ligi aasta otse piiramisele wastu, ja mitmed tormijooksud löödi tagasi. Wiimati sattus selle kindlam osa ometi waenlaste kätte, mille järele wenelased ise alles jäänud osa kindlusest purustasiwad ja sadamas seiswa laewastiku põhja laskisiwad (augustil 1855. a.[1]). Waheajal oli Nikolai I.

1) Wenemaa kohta käiwad kuupäewad on wana kalendri järele. Tõlk. täh.

surnud ja Aleksander II. troonile saanud, kes nüüd rahu teha soowis, millega ka wastaseb nõuus oli wad. Märtsikuul 1856. a. lõpetas siis Pariisi rahu-leping sõja. Aga Idamaa-küsimust ei otsustanud see weel mitte, waid Türgi riigile jäi ikka ta iseseiswus alles, sest seda öeldi Europa politilisele tasakaalule waja olewat; Europa riigid wõtsiwad koguni weel Türgi riigi edaspidise puutumatuse eest wastutamise oma päale. Selle wastu aga anti Türgimaa kristlaste kohta käiw kaitse-õigus kõigi suur-riikide kätte, millega siis see õigus Wenemaa käest ära läks. Donau jõgi kuulutati kõigi riikide laewakäigule wabaks, ja Wenemaa küljest wõeti tükk Bessarabiamaad (Donau jõe suus) ära, millega Wene riik Donaust eemale jäi. Moldau- ja Walahiamaad saiwad iseseiswa seisukoha, kuid suur-riikide kaitsealusena, ja nimepidi käisiwad nad sultani ülemwalitsuse alla.

Sellega sündis teine iseseisew kristlik riik Balkani poolsaarel. Esst kuna küll sultan mõlemate würstiriikide lahusolemist tahtis ja ka suur-riikid selle poolt oliwad, soowis ometi suurem osa rahwast mõlemate ühendamist — muidugi riigi tugewuse pärast. Nii siis waliti mõlemates riikides hospodariks keegi Moldau bojar Aleksander Kusa; ka sultan leppis wiimaks sellega ja nii kuulutati ta Aleksander I. nime all ühise Rumeniamaa würstiks. Riigi päälinnaks seati Bukarest ja „Rumenia rahwus oli põhjendatud," nagu uus würst oma wälja-antud kuulutuses ütles.

Aga ka selles uues riigis segasiwad esialgul rahutud riigilised olud rahulist edenemist wäga. Würsti ja rahwasaadikute wahel oli ühtepuhku tülisid, mida esimene wiimati sellega lõpetada mõtles, et Napoleon III. moel oma woliga riigikorra muutuse ette wõttis, saadikutekogu laiali saatis ja uue põhjusseaduse walmistas, mida üleüldisel rahwa hääle-andmisel hääks kiita laskis (1863. a.). Kuid siin ei saanud würst kaua oma wõimust rõõmu tunda, sest pea kaswas rahutus ta wastu suureks ja 1866. a. algul tungisiwad ühel öösel salalepinglased tema lossi ja sundisiwad teda troonilt taganema. Seati ajutine walitsus, kes uue saadikutekogu walida laskis. See kutsus Hohenzollerni printsi Karli Rumenia riigi walitsejaks.

Karl I. troonile saamise järele kujunes Rumenia riigikord korralisemaks. Saadikutekogu seati Lääne-Euroopa moodi, nii et sääl kaks osa oli: Senat ja saadikutekoda (mõlematesse walib liikmeid rahwas, kuid iseguse määruse järele), ja wastutaw ministerium. Maa jagati Prantsuse wiisil departementidesse ja kreisidesse, kus walitseja nimetatud prefektid ja alamprefektid walitsuse-asju ajawad. Sõjawägi seati Preisimaa eeskuju järele, ning würsti agaral hoolel tõusisgi Rumenia sõjawägi, mille arw sõja ajal 150,000 mehe päale wõis kaswada, tähtsale järjele. Türgi sõjas 1877—1878. a. mõjus siis Rumenia sõjawägi Wene kõrwal sõdides sõja otsustamiseks palju. Palgaks selle eest sai Rumemia rahutegemisel Dobrudshamaa (teinepool Donau jõge), päale selle tunnistati riik nüüd täitsa Türgist lahti ja iseseiswaks. 1881. a. kuulutati Rumenia kuningriigiks ja ta walitseja kuningaks. (Karl l. walitseb tänini).

Serblastel oli keſk-ajal kord ſuur ja wägew riik olnud (waata keſk-aeg päät. XXIX.), aga kui türklaſed Europaſſe tuliwad, häwitaſiwad nad ſelle ära ja nende walitſus oli Serbias hoopis kõwem ja waljum kui Rumenias. Serblaste wana ülimuste-liik, kes enne juhatawal ſeiſukohal olnud, oli tema täht-ſuſe kaotanud ja nende aſemele oliwad Islami uſuliſed ſõjalaſed astunud. Serbia rahwas oli üsna harimata; lugemiſe ja kirjutamiſe oskamine puudus pea täiesti. Rohkem lugupeetud rahwakihiks oliwad need, kes Auſtria ſõja-wäes oliwad teeninud; niiſama oliwad ſeakauplejad nagu mõneks kõrgemaks ſeiſuſeks. Näituſeks oliwad need mõlemad mehed, kes Serbia wabaſtamiſeks eſimeſi katſeid tegiwad, ſeakauplejad. — 19. aaſtaſaja alguſel, kuna Türgil Wenemaaga ſõda oli (1806—1812), tõuſis Serbia mäſs, mille juhtijaks keegi ſüdi ſeakaup-leja Georg aſus. Temal läksgi korda, türklaſi Serbiaſt peatſelt wälja tõr-juda, kuid ſõja lõpetuſe järele, mil Wenemaa Serbiaſt ei hoolinud, ſuruti mäſs maha ja mäſſuliſed pidiwa üle piiri Auſtriaſſe põgenema, nii ka mäſſu-juht Georg, keda türklaſed Kara (ſ. o. muſt) nimetaſiwad.

Selle järele ſai keegi Kara-Georgi wastane, niiſama ſeakaupleja, Miloſh Obrenowitſch, mahti, Serbias oma mõju maksma panna; ta hakkas teiſel teel Serbia iſeſeiswuſt püüdma, nimelt ſultani meelitamiſega ja tema alandliku teenimiſega. Ta oskasgi makſudewõtmiſe ainuõiguſe oma kätte ſaada ja 1830. a. tõsteti ta Serbia würstiks, päälegi weel pärandamiſe-õiguſega. Türgi walitſus uſaldas teda nii wäga, et pääle Belgradi kindluſe Türgi ſõjawägi Serbiaſt üsna ära kutſuti. Aga Wene walitſus ei olnud Miloſhiga rahul, mille tõttu maal rahutuſed tekkiſiwad ja ta 1839. a. troonilt taganema pidi, kuna würstiks tema poeg Milan ſeati; ſee ſuri aga pea ja aſemele ſai Miloſhi teine poeg Mihail. Aga 1852. a. tõugati ka ſee troonilt ja kutſuti eſimeſe rahwus-kangelaſe Kara-Georgi poeg Alekſander walitſema. Seſt need mõlemad Serbia wägewamad perekonnad, Karageorgewitſchid ja Obrenowitſchid, wõiſtleſiwad ühtepuhku wõimule ſaamiſe päraſt, mis Serbia rahuliſt koſumiſt ſuurelt takiſtas. 1859. a. pidi ka würſt Alekſander walitſuſeſt lahkuma, kuna wana Miloſh aſemele kutſuti. Tema ſurma järele ſai ta poeg Mihail würstiks, kes 1868. a. Karageorgewitſchide kihutuſel ära ſurmati. Aga nende lootus, nüüd jälle wõimule ſaada, läks nurja, ſeſt Ob-renowitſchi ſugu meeldis rahwale ometi enam, ja nii ſeati Mihaili ſugulane Milan würstiks (ſiis alles 14 aaſtane). Waheajal oli ka Serbias riigiline olu enam täienema hakanud; näituſeks ſeati rahwaſaadikute-kogu, ſkupt-ſchina, mis määratud korra järele kokku tuli. Aga täit iſeſeiswuſt ei olnud Serbial weel, ſeſt ſultan oli ikka ta ülemwalitſeja, kuigi Pariſi rahu järele ſerblaſed, niiſama kui muud Balkani kriſtlaſed, Europa ſuur-riikide kaitſe all ſeiſiwad.

Kuna muude Balkani kriſtliste riikide tekkimiſel wõõras abi ikka enam ehk wähem mõjumas oli, ſigis kõige wäikſema riigi, Montenegro ehk

Tſhernagora[1]), iſeſeiswus ainult ja üksi säälse südi mägestiku-rahwa oma tegewuſel, oma rahwuſeliste juhatajate kaitſe all. Siin mägestiku-maal elas Serbia ſugu rahwas, kuid Serbia riigi lagunemiſe järele ei andnud nad end ialgi täiesti Türgi alla, kuna nende wäga mägiliſt maad ka üliraske ära wõita oli. Nii tekkis ſiia sõjalaste riik, kus mehed ühtelugu wõitlemas wäljas oliwad, naeſed aga maad hariſiwad ja muud tööd tegiwad. Et Montenegro würstid aegſasti Wene keisritega lepingutesſe heitſiwad, ei ſuutnud Türgi riik kunagi neid üsna alla heita, kuigi nad Türgile suureks tüliks oliwad, ning naabrimaa Hertſegowina kriſtlaſi mässule ajaſiwad. Sellel maal, mis Montenegroſt põhjapool ſeiſab, niiſama ta kõrwal Bosniamaal, walitſes Türgi kuberner wana Türgi moodi, kuni wiimane Wene-Türgi ſõda säälgi ſelle walitſuſe lõpetas.

Bulgarlaſed, ſerblaste idapoolne naabrirahwas, oliwad endiſe suuruſe ja wägewuſe aja, mil nad Ida-Rooma riigiga wõimu pooleſt wõistelnud (waata keſk-aeg päät. XXIX.), üsna unustanud ja oma rahwuſeliſe olemiſe peaaegu kaotanud. Põhjus ſarnaſeks asjaoluks oli pääle türklaste ſuurema ſurumiſe ka ſee, et Bulgarias juba wäga ammuſt ſaadik ainult Greeka piiskopid ametis oliwad, kes sääl endiſe Slawonia keele aſemel Greeka keele kirikukeeleks ſeada püüdſiwad, niiſama koolides ſelle keele walitſema ſeadſiwad, kuna aga muudel Balkani rahwaste Türgi walitſuſe all oma rahwa ſeaſt waimulikud mehed alles jäiwad. Alles 1870. a. ſaiwad bulgarlaſed Wenemaa toetuſel ja mõjul omale iſeäraliku kiriku pää-ülema ehk eksharhi, kes Konſtantinopolis aſub. See läbi wabanes Bulgaria kirik ja kool Greeka mõju alt ikka enam, ja oma rahwuſetunne hakkas õige ſuurelt kaſuma.

Nagu kirjeldatud lugudeſt näha, oli Balkani poolſaare rahwaſtel juba enne Türgi walitſuſe alt wabakſsaamiſt oma rahwuſeline elu algamas ehk ometi idanemas, nii et nad wäljaspoolſel abiſaamiſel end oma jalgele wõiſiwad toetada. Wõõraſteſt riikideſt oli iſeäranis Wenemaa nende püüdeid mõjuwalt aitama ja toetama walmis, kuna ſee juba oma uſu ja ſuurelt oſalt ka ſugu pooleſt end nende loomulikuks kaitsjaks pidas, ühtlaſi aga ka oma mõju nende maade üle ulatada tahtis. Kuid temale oli wõiſtlejaks Auſtria, kes ka omapooleſt end Türgi riigi loomuliſeks pärijaks pidas; iſeäranis hakkas ta ſelle järele oma tähelepanemiſt idapoole pöörama, kui ta Sakſamaaga ühenduſeſt ära lahutati.

Eespool kuulſime, et Türgi walitſuſe poolt ettewõetud uuenduſed midagi tõſiſt paranduſt ei ſuutnud korda ſaata, waid otſe ſelle wastu ajas kriſtlastele antud

1) Mõlemad nimed tähendawad „musta mäge“ — eſimene Ladina, teine Slaawi keeles. Tõlk. täh.

ühewäärine seisukoht muhamedlasi seda enam nende wastu wihale, mille päraſt siis nendele liigategemine alatine asi oli. Tagajärjeks aga oliwad jälle ühtepuhkused mässukatsed sultani walitsuse wastu, kord ühel, kord teisel maal. — Nii siis tekkis Hertsegowinas 1875. a. suwel jällegi mäss, mida esiotsa suuremat tähele ei pandud, aga see andis asja suureks liikumiseks, mis terwe Balkani poolsaare olu teiseks muutis. Mässu algus oli harilik: Türgi maksunõudjad tegiwad kristlastele ülekohut, rööwisiwad neid, ning nende eeskuju järele käisiwad pea ka muud muhamedlased, meeleheitele aetud rahwas hakkas siis wäewõimuga wastu. Peagi laienes mäss ka Bosniamaale ja kaswas ruttu suuremaks, kuna Montenegroſt ja Serbiaſt mässulistele abi anti; järgmisel aastal löi mässutuli ka Bulgarias leekima. Türklased tahtsiwad mässuliikumist hirmu ja koleduse mõjul maha suruda; Bulgarias surmati siis lühikese aja jooksul 20,000 inimest. Suure ärewuse mõjul tapeti Salonikis ka Saksa ja Prantsuse konsulid ära. Siis kuulutasiwad Serbia ja Montenegro riigid Türgile sõda ja asusiwad oma terwe jõuga mässulistele appi (juunikuul 1876). Europa riigimehed katsusiwad küll mitmet moodi asja lepitada ja tülitsejaid rahustada, aga see ei õnnestanud. Oma suurema wõimu najal surus Türgi wägi mässu maha ja wõitis ka Montenergo ja Serbia ära. Juba näis Türgi riik jälle täiesti wõidumees olewat. Sääl aga asus Wene Wabastaja Keiser Aleksander II. Balkani maade kristlastele appi; seda oli Wene rahwuseline erakond juba ammu oodanud, sest Wene rahwa püha kohus nõudwat Õige-usu eest sõdimist uskmatate wastu. Küll peeti enne weel pool aastat läbirääkimisi, sest Konstantinopolisse kokku astunud suur-riikide saadikute konwerents katsus kõigiti Bulgaria ja Bosnia olusid nii moodi korraldada, et säälsed rahwad rahule jääda wõiksiwad. Aga Türgimaa ei wõtnud paranduseplaanisid wastu, ja nii algas Wenemaa 1877. a. kewadel sõda (sõjakuulutus ilmus 12. apr.). Kõik muud Europa riigid lubasiwad erapooletuks jääda, ainult Inglismaa teatas, et ta oma tulusid tarwiliselt tahab kaitsta, ja nendeks luges ta Suetsi kanali, Konstantinopoli linna ja selle juures olewad merekitsused. Rumenia riik astus kohe sõja algul Wenemaa poole, mille juures end täiesti iseseiswaks kuulutas; ka Montenegro algas sõda uuesti, kuna Serbia, kes waheajal Türgiga rahu teinud, esiotsa wagusi jäi.

Sõja hakatusel käis Wene sõjawäe käsi hästi. Wenelased wõitsiwad Aasias Ardahani kindluse peagi ära ja tungisiwad selle järele Armeniasse, kuna Europas Donau jõel mitmed Türgi laewad häwitati ja juunikuul üle jõe Bulgariasse mindi, mis pea suurelt jaolt Wene wäe kätte sattus, ja juba wõttis see ka Shipka mäekitsuse ära, mille kaudu tee üle Balkani käis. Aga pea tuli Wene wäe wõidukäigule takistus, kui Türgi tubli ja osaw kindral Osmanpasha oma wäeosaga Plewnasse kõwa kindluse oli loonud ja siin Wene päämäge mitu kuud kinni pidas. Kolm korda katsuti seda tormiga wõita, aga ikka asjata; üle 30,000 Wene sõjameest langesiwad Plewna all. Alles kui

kõwa piiramise mõjul kindluses nälg kätte tuli, pidi Osman-pasha oma wäega end alla andma (28. now.). — Wähe warem (6. now.) oli ka kindral Loris Melikow, kes Kaukasia wäe ülemjuhataja oli, tormiga tähtsa Karsi kindluse ära wõitnud. — Talwekülmast ja paksust lumest hoolimata tõttasiwad nüüd Wene wäehulgad kindral Gurko juhatusel üle Balkani mägede, mille juures (28. detš.) Shipka kitsuses terwe Türgi wägi wangi langes, wõitsiwad Adrianopoli ära ja jõudsiwad üsna Konstantinopoli ette (jan. 1878. a.). Kuna nüüd ka weel Serbia sõda tõstis, isegi Greekamaa poolt seda oodata oli, pidi sultan meeleheitel rahu paluma ja Wenemaa teatas siis temale oma rahutingimised. Kuna aga Inglisemaa Weneriigi wõimu liig suureks paisumist kartis, hakkas ta selle takistamiseks sõja wastu walmistama ja saatis juba oma laewastiku Konstantinopoli ligidale. Seda nähes ei rutanud Türgi walitsus rahutegemisega, kuid siis teatas Wene wäe ülemjuhataja, suurwürst Nikolai, et kui kohe rahu ei saa, siis ta jalapäält Konstantinopolit ära wõtma asub, ning tõenduseks, et asjal tõsi taga, seatigi Wene wäe pääkorter otse Konstantinopoli ligidale, San-Stefano'sse. Sultan ei tohtinud nüüd enam wiiwitada, waid kirjutas lepingule alla (19. weebr.), mille määrused Türgi kohta küll wäga waljud oliwad, sest nendes oli Türgi riigile Europas peaaegu ots tehtud. Türgi päralt pidi ainult weel Balkani ida-osas Konstantinopoli ja Adrianopoli waheline maa, ja lääne-osas Albania jääma, needgi weel üksteisest lahus, aga kõik muu laialine maa, Donau jõest Egeia mereni, pidi uueks Bulgaria würstiriigiks seatama, mis küll sultani ülemwalitsuse ja maksu alla pidi jääma, kuid sellele pidi oma walitsus ja sõjawägi saama. Ning et Wene sõjawägi esiotsa seda kaitsma pidi jääma ja Wene walitsuse wolinik selle olusid korraldama hakkama, siis oli muidugi arwata, et uus riik Wene mõju aluseks ning sellega Türgile üsna hädaohtlikuks saab. — Pääle selle tunnistati selles rahulepingus ka Montenegro, Serbia ja Rumenia Türgi alt täitsa iseseiswaks, ja neile kristlastele, kes weel sultani alamaks jäaksiwad, lubati paremate olude seadmist. Siis määrati ka weel Wenemaale 1,410 miljoni rubla sõjakulu maksta. Kuna aga see maks Türgile üsna üle jõuu käis, lepiti nii, et 1,100 milj. rubla eest tasuks Wenemaale Aasias osa Armeniamaad, Karsi ja Batumi kindlustega, ning Europas (Krimmi sõjas kaotatud) Lõuna-Bessarabia anti, millega siis 310 milj. rubla pääle alandati.

Wenemaal oldi San-Stefano rahulepinguga muidugi rahul, aga mujal ei lepitud sellega. Inglisemaa ähwardas, Austria-Ungari oli Wenemaa wõimu kaswamise pärast Balkani maadel rahutu ning tahtis selle wastukaaluks omale Bosniat, Hertsegowinamaad ja koguni Serbiat; isegi Wenemaa oma lepinglane, Rumenia, nurises wäga, et see omale sõjast osawõtmise eest midagi tasu ei saanud, sest saadawa Dobrudshamaa eest pidi tä Lõuna-Bessarabia ära andma. Päälegi kardeti, et Wenemaa end ka Rumenia asjadesse segama hakkab, kuna ta lõunapoole suur Bulgaria würstiriik Wene mõjualusena pidi tekkima,

millega Rumenia nagu Wenemaa wahele jääks. Ka Greekamaa tundis end petetud olewat, seſt ta oli ikka kõwasti Egeia-mere rannamaid, kus Greeka sugu rahwas asus, omale saada lootnud, aga nüüd lubati need Bulgariale. Kuna siis nii mitmelt poolt San-Stefano rahulepingu wastu nuriseti, nõudsiwad suur-riigid, kõigepäält Ingliſemaa, et Balkani asjade otsustamiseks üleüldine riikide kongreſs kokku kutſutaks. Wenemaa andis wiimati sellele soowile järele ja nii tuliwad Berlinisse 1878. a. juunikuul kuue suur-riigi (Wenemaa, Saksa, Austria, Inglise, Prantsuse ja Italia) asemikud ning sultani wolinikud kokku. Pääle nende ilmusiwad sinna ka Greeka, Rumenia, Serbia ja Montenegro riikide saadikud, keda aga ainult siis kongressi koosolekule kutsuti, mil kellegi maa kohta käiw asi ees oli. Kongressi juhatajaks oli Saksa riigikantsler Bismarck.

Kongressil muudeti San-Stefanos tehtud otsusi mitmes tükis. Tähtsamad muutused käisiwad Bulgaria kohta. Selleſt pidi ise-riik saama, kuid mitte nii laialiste piiridega, kui Wenemaa oli soowinud, waid selleks määrati ainult Donau jõe ja Balkani mägede waheline maa. Balkaniſt lõunapool olew Ida-Rumilia jäi ikka sultani walitsuse alla, aga see pidi omale kristliſe kuberneri ja siseniſe omawalitsuse saama. Makedoniamaa jäi aga päriſelt Türgile ning sellega tema Europas olewad maad ühte tompu. Bosnia ja Hertsegowina-maad jäiwad ka nimepidi Türgi riigi osaks, aga anti Austria kätte, et see „nendes korda ülewal peaks“. Ingliſemaa sai eneſele Türgiga tehtud eralepingu järele Küproſe saare. Serbia ja Montenegro tunnistati iſeſeiswaks ja mõlematele määrati maad ligi. Sedasama lubati ka Greekamaale, kuid see sai oma osa alles mitu aastat hiljemini kätte.

Nüüd hakkasiwad Wene riigimehed uue Bulgaria riigi olusid korraldama ja 1879. a. sai selle uus riigikord walmis, mis pääasjalikult Belgia eeskuju järele tehti, nii siis õige wabameelne; würsti kõrwal oli rahwasaadikute-kogu, sobranje, riigiasju juhtimas. Würstiks waliti prints Aleksander Battenberg, kes ka Wene keisri meele järele oli. — Berlini lepingus tehtud lahutust Bulgaria ja Ida-Rumilia wahel ei saanud aga kauaks, seſt mõlemil pool igatseti kõwasti ühendust. 18. sept. 1885. a. tungis Ida-Rumilia päälinnas Philippopolis suur rahwahulk Türgi maawalitseja Aleko-paſha maja ümber, wõttis ta wangi ja sundis ametiſt ära astuma, mille järele kohe Bulgaria würſt Aleksander sinna kutsuti, walitsust oma kätte wõtma. Türgimaa ei usaldanud wäewõimuga wahele astuda. Suur-riigid pahandasiwad küll sündmuse pärast, aga leppisiwad ometi asjaga, nagu see oli, ja tunnistasiwad Aleksandri ka Rumilia maawalitsejaks, mille juures aga see maa Bulgaria würstiriigiſt ikka eraldatud olema pidi. Kuid hiljemini ei hoolitud selleſt määruseſt ühtegi, waid mõlemad on päriſelt ühte liidetud.

Teised Balkani kristlikud riigid sattusiwad aga selle loo pärast ärewusesse, seſt nad ei sallinud niisuguſt Bulgariamaa wõimu kaswamiſt, kuna nemad ise ilma jäiwad. Suur-riikide hoiatust tähelepannes jäiwad ometi Greeka ja

Montenegro rahule, Serbia aga algas paha meelega Bulgariaga sõda. 1885. a. novembri-kuul tungis Serbia sõjawägi Bulgariasse, kuid sai Sliwnitsa juures kõwasti lüüa ja pööras ärawõidetult oma maale tagasi, kuhu nüüd Aleksander oma wõitja sõjawäega oma-korda pääle kippus. Siis aga asus Austria Serbiat kaitsma ja sundis Bulgariat sõda lõpetama. 1886. a. märtsikuul tehti rahu, milles kõik olud endiseks jäeti; nii ei saanud Bulgaria oma wõidupalgaks midagi, aga ta würsti ja sõjawäe tähtsus oli tublisti tõusnud.

Kuid Aleksandri walitsust ei saanud sääl kauaks, sest juba selsamal aastal tõugati tema troonilt. Kuna würst end Wene walitsuse eestkostmise alt wabastada püüdis ja selleks pääle muu sultaniga lepingu tegi, et juhtuwa sõja puhul Bulgaria sõjawägi Türgiga ühes ja ta ülemjuhatuse all sõdiks, sündis Wene-sõbralise erakonna tegewusel ta wastu salaleping. Lepinglased, enamasti noored sõjakooli-kaswandikud, tungisiwad 9. augusti 1886. a. ööl würsti majasse, wõtsiwad ta wangi ja saatsiwad üle piiri Austriasse. Küll ei olnud kaugelt suurem rahwa-osa selle teoga rahul, waid ruttu kokku astunud ajutine walitsus kutsus würsti kohe tagasi. See sündis ka, aga kuna Wene keiser Aleksander III. waljusti tema tagasituleku wastu seisis, ei usaldanud ta enam würstiks hakata, waid lahkus Bulgariast jäädawalt. Järgmisel aastal walis n. n. suur sobranje (saadikutekogu), milles juba ka Ida-Rumilia saadikud osalisteks oliwad, Saksi-Koburi printsi Ferdinandi Bulgaria würstiks, ja see wõttis walimise wastu, ehk küll, Wenemaa soowi tähele pannes, keegi suur-riik teda seaduseliseks würstiks ei tunnistanud. Selleşt hoolimata asus Ferdinand walitsema, mille juures temale paremaks toeks ta pääminister, kange riigimees Stambulow oli, keda hääl põhjusel „Bulgaria Bismargiks" on nimetatud. Aga hiljemini tüdis Ferdinand Stambulowi talitusest ja hakkas Wene-sõbralise erakonna poole kalduma, kelle hing Zankow oli. Stambulow lasti lahti ja tapeti pea selle järele päälinna Sofia uulitsal ära (1895. a.); mõrtsukad jäiwad nuhtlemata. Selle järele sai Wene ja Bulgaria wahekord sõbralisemaks, ja Ferdinand püüdis igapidi seda sõprust kinnitada; näituseks laskis ta oma esimese poja, kroonprintsi Boris'e, Greeka-Õigeususse salwida, mille juures Wene keiser waderiks oli (1896. a.); ise on Ferdinand ikkagi katoliku usuline. — Bulgaria tunnistati 1908 a. kuningriigiks.

Serbia oli Berlini kongressil omale täielise iseseiswuse saanud ja 1882. a. kuningriigiks kuulutatud. Aga kui 1885. a. sõda Bulgariaga nii õnnetult lõppes, läks riigile kuninga Milani muidugi kõhn walitsus wastumeelseks. 1888. a. tehti wägewa käremeelse (radikal) erakonna mõjul riigile uus põhjusseadus, mille järele skuptshina (saadikutekogu) wõimu märksalt laiendati, walitseja oma aga kitsendati. Selle järele lahkus Milan troonilt, teatades, et ta niisuguse moel kuningas olla ei taha, kui temal tööks ainult seaduste allakirjutamine on (1889. a.). Kuningaks kuulutati siis Milani alaealine poeg Aleksander, kuna esiotsa eestkostjate-walitsus riiki juhtima seati. Milan ei

raatsinud ometi Serbia walitsuse-asjadest eemal seista, waid püüdis ikkagi oma mõju awaldada, ja tema nõuu-andel wõttis noor kuningas kaks korda wägiwaldselt riigipöörde ette, kuna end (1893. a.) enneaegselt täisealiseks kuulutas, ajutise walitsuse liikmed wangi wõttis ja ise walitsema asus, selle järele (1894. a.) ka 1888. a. wabameelse walitsusewiisi ümbertõukas ja palju wanameelsemaks muutis. Aga riigiolud ei saanud sellega sugugi kindlamaks. 1901. a. seadis Aleksander küll jälle wabameelsema walitsusewiisi, aga juba 1903. a. tõukas ta selle omawoliliselt ümber. Aga pea selle järele tekkisgi ka sõjawäes salaleping kuninga kukutamiseks; 11. juuni öösel 1903. a. tapeti Aleksander ühes ta abikaasaga oma lossis koledal kombel ära. Sellega oli Obrenowitshi sugugi kustunud ja Serbia kuningaks kutsuti nüüd Karageorgewitshi sugu prints Peeter (Kara-Georgi pojapoeg).

Teiste Balkani riikidega wõrreldes on Rumenia kõige rahulikumalt ja korralikumalt oma elus kosuda ja täieneda saanud, kuigi ka sääl sagedased ministeriumide wahetused edukäiku segasiwad.

Balkani neemele on siis wiimse aastasaja jooksul Europa riikide, pääasjalikult Wenemaa, abil, mitmed riigid rahwuselikul alusel kujunenud; Türgi, Greeka, Rumenia, Serbia, Montenegro ja Bulgaria riigid on selle poolsaare omanduse-õiguse enese keskel ära jaganud. Aga lõpulist otsustust ei ole sellele jagamisele sugugi weel saadud ja nii kestawad rahutused, meelteärewused, mässud ja isegi tapmised weelgi ühtelugu edasi. Iseäranis on kaks haiget kohta olemas: Kreeta kipub wäga Greekamaaga ühinema ja Makedoniat, mida türklased kõwasti kinni hoiawad, waritsewad niihästi Bulgaria kui Serbia ja Greekamaa oma saagiks. Iga rahwas tahaks oma rahwa liikmeid wõimalikult oma riigi külge liita, ja senine asjade käik Balkani neemel näitab, et keeruline Idamaa-küsimus ainult sel teel lõpulikult otsustatud wõiks saada.

XIV.

Inglisemaa 19. aastasajal.

Inglise erakondade laad on mõõdukam kui mannermaa-riikides. — Mässuajal juhib riiki tory-erakond. — Wõim ja maa-omandus on ülimuste käes. — Kehwa rahwa halb seisukord. — Wabriku-tööstuse tekkimine. — Kiriklikud olud. — Jirimaa seisukord. — Wõitlus „wana Inglisemaa“ wastu. — Ajakirjandus ja meetingid. — Walitsuse siht muutub wabameelseks. — Georg Canning. — Katoliklased saawad riigilised õigused. — Reformi-akt. — Muud wabameelsed uuendused. — Wiljatollide kaotamine. — Walimise-õiguse laiendamine. — Jirimaa-küsimus. — O'Connel. — Nälja-aastad 1845—1849. — Jirlased rändawad Amerikasse, fenilaste leping. — Gladstone. — Jirimaa olude parandus. — Home-rule ja Parnell. — Maa-leping. — Boikoteerimine. — Gladstone tarwitab sunni-abinõuusid ja annab kohati järele. — Tema tegewus Home-rule hääks. — Täienemise-laad Inglisemaal. — Imperialismus.

Suure mässu liikumise ajal oli iseäranis Inglisemaa kindlalt ja tugewalt Prantsusemaa paisuwa wõimu wastu seisnud, ning ka suur Napoleon, kes kindlal maal kõik riigid oma ees alandama sundis, ei suutnud mingi abinõuuga Inglisemaast jagu saada, kuigi ta seda kõigiti katsus, waid ta püüe, Inglise wõimu murda, walmistas otse ta enese hukatust ette. Inglisemaale ei ulatanud mitte mässuaja tormid ja sellega ühes käiwad suured muudatused, waid säälsed olud seisiwad terwel sellel ajajärgul pea täiesti endisel järjel, sest nii rahwa kui ka walitsuse terwe tähelepanemine ja tegewus oli nimetatud hiiglawõitluse pääle pööratud. — Aga 1815. aasta järele, mil ligi weerandsaja aastane sõja-aeg lõppes, algas Inglisemaal rohkete uuenduste aeg. Nende kordasaatmiseks ei olnud siin aga mitte wägiwaldseid tegusid ja weriseid wõitlusi waja, nagu mannermaa riikides, waid täienemisekäik kujunes wõrdluslikult tasaselt ja rahulikult. Küll seisiwad ka Inglisemaal erakonnad, endised toryd ja whigid, keda nüüd wanameelseteks ja wabameelseteks hakati hüüdma, waljult wastastikku, aga esimesed ei pidanud siin mitte oma wõimust nii kangesti kinni, et selle mõjul weriseid mässu-liikumisi oleks tekkinud, waid nad oskasiwad tarbekorral järele anda, kui wastupaneku wõimatuks tundsiwad. Nii siis näeme Inglisemaal seda iseäralist

nähtuſt, et wanameelne erakond tihti niiſuguſed asjad oma eeskawasſe wõtab, mida teine erakond alustanud oli. Wabameelne erakond jälle ei kipu ſiin mitte liialdatud uuenduſi nõudma, waid ta tahab oluſid ſeniſel aluſel täiendada, ſelle juures parajuſe piirides püſides, ja ſeab oma nõudmiſed niiſugusteks, et neid tegelikus elus täide ſaata wõib. Wiſalt ja kindlalt, aga ſeaduſeliſel wiiſil, aetakſe ſiis uuenduſe-asju, kuni need üleüldiſe arwamiſe ſunnil täide ſaadetakſe. Ja erakonna wõitlustes ilmub ſiin külm ja tegeliku elu kohane arupidmine ning nõuete parajus, mis Prantſuſe rahwa kirgliſele ja tuliſele loomuſele üsna wõõras on.

Juba keſk-ajaſt pääle oli Ingliſemaa Europas kõige wabam riik, ning ka Stuartiſugu kuningate wiſa püüe ei suutnud ſeda waba riigikorralduſt kõigutada, waid otſe nende mõjul kujunes ſee weelgi wabamaks. Aga tormiliſel mässuajajärgul muutus walitſuſewõim ometi jälle ſugu kõwemaks ja tugewamaks, ſeſt tory-erakonna mehed, keſ 1784. aastaſt kuni 1830 a. ſaadik ühtepuhku riigijuhiks oliwad, kinnitaſiwad ſeda niipalju, kui suutſiwad. Kuninga Georg III. (1760—1820) ja ta poja Georg IV. (1820—1830) ajal oliwad walitſuſe eesotſas noorem William Pitt, Caſtlereaghi lord ja Wellingtoni hertſog, kõik tory-mehed. Aga juba 19. aastaſaja teiſel aastakümnel hakkas üleüldine arwamine rahwa-wõimuliſi ja wabama-ſihiliſi muudatuſi nõudma, ning ſellega algas wiſa ja pikaline wõitlus, mis terwe aastaſaja läbi kestis, nimelt kuninga Wilhelm IV. (1830—1837) ja kuninganna Viktoria (1837—1901) walitſuſe ajal. Ingliſe rahwal oliwad küll riigiliſed õiguſed juba ammu käes olnud, aga nende omanikuks oli ometi ainult wäike rahwaoſa, nimelt ülimuste liik. Lordidekojas oliwad ainult ülimuſe-mehed, aga ka ſaadikutekojaſſe määraſiwad nad liikmeid tihti oma poolt, mis wana, keſk-aegſe walimiſe-ſeaduſe mõjul wõimalik oli (waata uus-aeg päät. XXIX.). Kohalik walitſus ſeiſis paljudes walitſuſe-piirkondades üsna ülimuſe-liigi käes. Niiſama oli ſee ſuurema oſa maa omanik, ſeſt ſuurte maa-oſade omanikud oliwad aja jooksul oſanud nii talitada, et wäike-maa omanikkude maad ka nende kätte oliwad ſattunud. Ingliſemaal oli terweſt maapinnaſt kolmas oſa 900 ſuure-maapidaja (mõisniku) käes, Iirimaal aga 800 käes terwelt pool maad ja Shotimaal 600 käes neli wiiendikku. Endiſte põldude ja külade aſemel ilmuſiwad ſuured puiestikud ja karjamaad, niiſama kui wanasti Rooma optimaatide latifundi-maadel. Niiſuguste olude juures oli aruſaadaw, et ſuurem rahwaoſa oma iſeſeiſwa ſeiſukoha kaotas ja ſellega ülimuste mõjualuſeks ſattus. Kuigi riigi ſeadus kõigile alamatele wabaduſe ja iſikliku julgeoleku kindlaks kinnitas, oliwad kehwad inimeſed tegelikus elus ometi ſeaduſes määratud õiguſeſt ilma. Näituſeks wõeti waeſe rahwa ſeaſt wägiwaldſel wiiſil sõjalaewadele mehi; päewapalgaliſed pidiwad ſeaduſes määratud makſu eeſt maa-omanikule tööſſe minema, kuid ſee määrus oli juba 14. aastaſajal antud ja ſeepäraſt ſiis palk wäga madal; inimeſed, kellel iſeſeiſwat ſeiſukohta ei olnud, ſattuſiwad kogukonna eeſtkoſtmiſe aluſeks, keſ neid

sunniwiisil töösse wõis panna. Rikkad maa-omanikud, kelle käes wõim oli, hoolitsesiwad seaduseandmises ainult oma tulude eest. Nii oli seodus antud, mis Inglisemaale mujalt wiljatoomise ära keelas: ainult nälja-ajal, kui wiljahind seatud määrast kallimaks tõusis, oli see lubatud. (1815. a. kõrgendati weel nimetatud wiljahinna-arwu). Sellega hoiti wiljahinnad wõimalikult kõrgel, mis muidugi maa-omanikkudele rohkesti tulu tõi, kuna aga kehwa rahwas selle all kannatas.

Inglise kuninganna Viktoria.

Nende maa-omanikkude (ülimuste) kõrwale hakkas aga aja jooksul ka rikkaid wabrikuomanikkusid ilmuma, iseäranis selle järele, kui töötuses auru- ja weejõud suuremal mõõdul tarwitusele wõeti, mil siis wäiketööstuse mehed enam suurematega wõistelda ei suutnud, waid oma äri lõpetama ja wabrikutöölisteks astuma pidiwad. Sellega sattus aga wabrikute töörahwas suurte rahameeste mõjualuseks, ja see asjaolu kutsus siis peagi nüüd nii wägewaks saanud sotsialistlise liikumise elule.

Ka kiriklikud olud olnwad Inglisemaal wäga wananenud järjel. Seaduse kaitsealune seisukoht oli õieti ainult Inglise riigi-kirikul (Anglikani usk); küll oli ka Shotimaa presbyteri-kirik seaduseliseks tunnistatud, kuid seda peeti ikka nagu alamaks, ning katoliku kirik, mida usku ometi terwe Jiri rahwas oli, seisis üsna seaduse kaitse alt wäljas, kuigi tegelikus elus seda salliti ning otsekohest tagakiusamist ei olnud. Kuid wäga rängasti rõhus katoliklasi Karl II. antud test-määrus, mis ikka weelgi maksis, sest see ei lubanud katoliklasi riigiametitesse astuda.

Ka muidu oli Jirimaa seisukord wäga halb. Eespool on ju nimetatud (waata uus-aeg päät. XX), kuda Inglise walitsus Stuartisugu kuningate ja Cromwelli, isegi weel Wilhelm III. ajal Jiri rahwaga ümber käis, kes inglastele niihästi usu kui ka sugu poolest wõõras oli ning kes kõigist rõhumistest hoolimata oma oludest kõwasti kinni pidas. Jirimaa elanikkudel wõeti osalt mässunuhtluseks, osalt lihtsalt saagihimus, nende maa käest ära ja anti Inglise ülimustele, mis läbi seniseb maaomanikud wõõraste rentnikkudeks muutusiwad. Pääle selle pidiwad kehwaks kurnatud iirlased ka weel Anglikani kiriku piiskoppidele ja õpetajatele palka maksma, kes Jirisse ametisse olnwad seatud, kuigi nendel tihti kogudust olemasgi ei olnud; nii oli 19 aastasaja algul Jirimaal 151 õpetajat kelle kihelkondades mitte ainustgi protestanti-usulist ei elanud. Iirlaste oma kiriku ülespidamine jäeti muidugi nende eralõbuks. Kõige selle mõjul oli Jiri rahwa meeleolusse sügaw wiha ja waenlus Inglisemaa wastu juurdunud; ühtealati plaanitseti kättemaksu mõtteid ja wõeti mässukatseid ette, kui aga wähegi selleks mahti arwati leidwat. Ehk küll suurem osa Jiri rahwast oma keelestgi ära oli wõõrdunud – ainult lõuna-läänepool maa-osas kõneldi weel Kelti keelt — ei sündinud ometi mingit ühtesulamist inglastega, sest selleks oli wahe liig suur ja mõjuw. Kuni 1800. aastani oli Jirimaal weel oma parlament olnud Et aga sääl seadusi, mis walitsuse poolt katoliklaste surumiseks antud, kaotada katsuti ja Jirimaale iseseiswamat seisukohta nõutada püüti, kaotas Inglise walitsus selle ära. Ometi lubati iirlastele 1780. a. oma poolest saadikuid Inglise parlamenti saata. Nii siis anti küll katoliklastele walimiseõigus, aga walitud saadikud pidiwad protestanti-usku olema, ja see määrus tegi walimise-õiguse peatselt tühiseks.

Niisuguseks olnwad olud Inglise riigis aastasadade jooksul kujunenud ja mässuaja pikkade sõdade mõjul kõwenenud, sest eesõiguselised rahwakihid, kes Prantsusemaa asjadekäiku kohkumisega waatasiwad, püüdsiwad suure hoolega kõige muutuste eest hoida. Aga kui pika waenuaja järele jälle rahu saadi, hakkas kohe laialine wõitlus selle „wana-Inglisemaa“ wastu. Alamad rahwakihid kippusiwad kõwa hooga kõrgemate seisuste eesõiguselist seisukohta murdma ja ebaloomulisseks saanud halbtusi kõrwale saatma. Parlamendis ilmusiwad wägewasõnalised mehed, kes suuri uuenduste-plaanisid ette tõiwad: nõuti pärisorjade wabastamist, katoliklaste seisukorra parandamist, nuhtluseseaduse pehmendamist,

walimise-õiguse uuendamist ja rahwa õpetuse korraldamist. Neidsamu asju ajasiwad ka suure rõhuga Inglise wabameelsed ajalehed, mille tähtsus ja mõju sel ajal rutusti kaswama hakkas. Küll oli trükiwabadus wäga kitsapiiriline, sest ajalehe-toimetajat ähwardas ettewaatamata kirja awaldamise eest alati wangikoda ehk maalt wäljasaatmine. Ja neid karistusi tarwitatigi õige tihti. 1808. aastast kuni 1821. aastani mõisteti 12 ajalehe-toimetajat maalt wäljasaatmisele ja 82 nuheldi muul wiisil. Ajalehtede edenemist takistas suurelt ka nende kallis hind, sest et trükkimine kulukas oli ja kroonu iga numbri päält stempelmarga-maksu wõttis. Kõige suuremat ajalehte „Times“ (l. taims, s. o. ajad), trükiti 1815. a. ümber ainult 8000 tükki. Aga kõigist takistustest hoolimata kaswas ajalehtede lugejate arw ütepuhku jõudsalt.

Juba hakkas rahwa, hulgas iseäranis töömeeste seas, üleüldiste asjade kohta elawam osawõtmine ilmuma. Agarate juhtide äratusel hakkas töörahwas omale õigusi nõudma. Suurtes rahwa-koosolekutes ehk meetingides, mida Inglise waba riigikorra mõjul takistamata pidada wõidi, enamasti kusagil awalikul paigal lausa taewa all, tõi rahwas oma soowid ja arwamised ette, kus juures julge ja südika etteastumisega wõimupidajaid kohutada taheti; osawõtjaid oli nendel koosolekutel tihti kümned tuhanded, isegi sajad tuhanded. Ka sigisiwad töörahwa keskele mõjuwad lepingud ja ühisused, millega see ühistegewuse mõjul oma asjade ajamises tugewam oli; hiigla-palwekirjadega, mille alla mõnikord kuni miljon nime koguti, püüti tähtsates asjades parlamendi pääle mõjuda. Parlamendis jälle tõiwad uuenduseõbrad oma nõudeid ikka pääle uuesti ette, kuigi ju ette teada oli, et enamus need tagasi lükkab, ning seda tehti seni, kuni wiimati asjaolude sunnil enamus uuenduse poole lõi. Inglased püsisiwad oma uuenduste eest wõitlemistes kõwasti seaduseliku oleku piirides, aga ägedad iirlased wõtsiwad ka seadusewastaseid abinõuud, s. o. tapmised ja muud tigedad teod abiks.

Sel wiisil on wõitlus riigiliste õiguste eest Inglismaal terwe 19. aastasaja läbi kestnud. Wanade olude kaitsjad olid suuremalt osalt maa lõuna- ja idapoolses osas, kus pääasjalikult rikkad maaomanikud asuwad; põhja- ja läänepool aga oli wabrikutööstus rohkearwulise töörahwa-kihi loonud, kelle juures politiline kihutus hääd maad leidis, ja see oli siis wabameelsete uuenduste poolehoidja. Shotimaa presbyteri-usuline rahwas oli niisama Inglismaa Anglikani usku ülimuste-liigi wastu waenuline, kuid weel enam wihati seda muidugi katoliku usulisel Iirimaal.

Kõigest rahwa rohketest soowidest, meeleawaldustest ja ettetoodud plaanidest hoolimata kestis wanameelne walitsus kuni 1822. aastani. Agedate tory-meeste mõju all ja mannermaa walitsuste moel tahtis Inglismaagi kõik wastumeelsed soowid ja nõuded politsei-wõimul, isegi sõjawäe abil, maha suruda. Nii peeti Manchesteri ligidal 1819. a. suur rahwa-koosolek ehk meeting ära, milles umbes 50,000 osawõtjat oli; suured rahwahulgad kandsiwad sinna lipud ligi, millel

päälkirjad seisiwad: „Wiljaseaduseð kadugu," „wabadus wõi surm." „üheſugune walimiſe-õigus wõi surm." Keegi mees, Hunt nimi, hakkas kõnet pidama, aga politſei tuli keelama, ja kui rahwas kõnelejale appi astus, kutſuti ratſawäe polk rahwahulka eemale tõrjuma, kus juures mitmed inimeſed ſurmati. Seda ſündmuſt pandi üleüldiſelt wäga pahaks, ſest ſellega oli koosoleku-wabadus rikutud, mis ju wanaſt ſaadik Inglise rahwale üks tähtſam õigus oli olnud. Kui ſiis 1822. a. tubli George Canning (l. dſoordſh känning) miniſtriks ſai, muutus walitſuſeſiht juba wabameelſemaks. Canning oli küll tory-erakondlane, aga ta ei käinud pimedaſt pääſt oma erakonna eeskawa järele, waid pani riigi üleüldiſt tulu tähele, millepäraſt tory-mehed teda küll kõwasti laitſiwad ja äratagajaks nimetaſiwad. Wälimiſes politikas wabastas Canning end Metternichi juhi alt, ſest Wieni kongreſſi järele oli Ingliſemaagi ſelle alune olnud. Canningi arwamine oli, et igal pool riigiline ja uſuline wabadus peaks walitſema, ja ſeda mõtet tahtis ta nii palju täide ſaata, kui ſuutis. Ta toetas ſiis greeklaste wabanemiſt Türgi alt, Hiſpania wõimuſt lahtilöönud Amerika aſumaad tunnistas tema kõige eſite iſeſeiswaks ja aitas ſellega ſäälſed uued riigid jalule. Ka Ingliſemaa ſiſemiſtes oludes hakkas mõjuw uuenduste-aeg.

Kõige tähtſamad küſimuſed, mille pääle walitſus oma tähelepanemiſe pööras, oliwad Jirimaa rahwa rahuſtamine ja parlamendi walimiſewiiſi muutmine. Nimetaſime, et iirlaſed ſaadikuid Inglise parlamenti walida wõiſiwad, kuigi proteſtantlaſi, aga Ingliſemaa katoliklaſtel ei olnud ſedagi õiguſt, kuna teſt-määrus weelgi makſew oli. Kõigile katoliklaſtele riigiliſte ja kodanliſte õiguſte-andmiſe küſimus oli küll juba 19. aaſtaſaja alguſeſt pääle liikwel olnud, ja ju 1813 a. oli ſee ka parlamendiſgi ette pandud, aga wäga ammune kahtlus ja waen katoliklaſte waſtu oli muutuſte kordaſaatmiſt takiſtanud. Nüüd aga aſus Canning täie rõhuga asja ajama ja pani parlamendis 1824. a. jälle teſt-määruſe kaotamiſe ette, kuid ſee lükati tagaſi; hiljemini kordas ta ſeda aga jälle, kuid ſuri (1827. a.) enne asja otſuſtamiſt. Tema järele töiwad miniſtrid Wellington ja Peel (l. piil), kes ka tory-erakonna mehed oliwad, nimetatud ſeaduſe-uuenduſe jällegi ette, ja 1829 a. wõeti ſee wiimati parlamendis waſtu, kuigi küll nüüdgi kuningas George IV. ſellele waſtu ſeiſis. Selle järele wõiſiwad katoliklaſed ſeaduſe najal parlamendi liikmeteks ja riigi-ametiſſe ſaada. Kõige ſuurem tulu oli ſelleſt uuenduſeſt muidugi iirlaſtel.

Parlamendi walimiſewiiſi muutmiſe küſimus oli ju palju waremini kõne all olnud. Juba Cromwell oli omal ajal ſelles asjas paranduſt ſaata mõelnud ja agar William Pitt oli 1872. a. küſimuſe liikwele pannnd, kuid ikkagi oli oſi endiſeks jäänud. Aga mäſſu-aja ſõdade järele hakati nimelt töörahwa ringkondades ikka kõwemini ſelles asjas uuenduſt nõudma ja liikumine läks nii laialiſeks, et ſeda enam lämmastada ei wõidud. Liikumiſe keſkpaigaks oli

suur Birminghami tööstuse-linn, millel sugugi parlamendi-saadiku õigust ei olnud, kuna see hiljem oli tekkinud, kui linnadele saadikud määrati. Selle wastu saatsiwad mõned peatselt küla seisukohale wajunud linnad mitugi saadikut. Asja tähtsust tundes hakkas ka siis juba walitsusgi walimise-õiguse muutmist soowima. Sest Wilhelm IV. troonile saamise järele (1830. a.) sai whigi-erakond wõimu oma kätte, ja minister Grey tõi sellekohase muutmiseplaani alamkojas ette, kus see ka wastu wõeti (1831. a.) Aga ülem- eht lordide-koda lükkas ettepaneku tagasi. See tegu äratas terwel maal üleüldist wiha ja pahandust. Wabameelsed ajalehed kirjutasiwad käredasti ülimuste wastu, Bristoli linnas sündis koguni rahwamäratsus, mis tulekahjuga ja werewalamisega lõppes; ka Londonis oli ärewus kõige kõrgemale tipule tõusnud ja nulitsal kuuldus hüüdeid: „Kuningas ära", ja „elagu Cromwell." — Kuningas tahtis siis asja rahwa soowi järele otsustada ja laskis ettepaneku parlamendis uuesti ette tuua. Kuid nüüdgi lükkas ülemkoda selle tagasi, ja alles siis, kui kuningas ähwardas, et ta nii palju lordisid uuesti nimetab, et nende kaudu ettepanekule ka ülemkojas enamus saab, ning kuna ka rahwa ärewus ikka hädaohtlikumaks kaswas, wõtsiwad wiimaks lordid uuenduseplaani wastu, aga ainult 9 hääle enamusega (1832).

Selle n. n. reformi-akti määrustega ei muudetud õieti senist walimise-korraldust mitte, sest walimiseõigus jäi edaspidigi ainult nendele, kelle käes see täninigi oli olnud (krahwikonnad, linnad ja ülikoolid), ja walimistest osawõtmiseks andis endist moodi teataw waranduseemäär õiguse. Aga kõige suuremad halbtused kaotati ometi ära, nimelt sellega, et walitawate saadikute arw õiglasemalt ära jaotati, kuna selle aluseks rahwa arwu rohkus seati. Niisugustelt alewikkudelt, millel alla 2000 elanikku oli, wõeti saadiku-õigus ära, ja sellega kaotasiwad 143 alewikku oma saadiku-kohad; 30-nelt wõeti jälle teise saadiku-õigus ära, kuna üks alles jäi Selle asemel wõisiwad mitmed linnad, kellel enne saadiku-õigust ei olnudgi, rahwa arwu järele neid mitugi saata, ja teistele sai rohkemate saadikute õigus kui seni olnud; Londonist nimelt waliti 8 saadikut enam kui enne. Hääleandmise õiguse tingimiseks seati niihästi linnades kui maal määratud sissetulek. Selle korralduse najal jäiwad küll riigilised õigused edaspidigi rikkamate kätte, aga hääleandjate arw kaswas ometi krahwikondades 247,000 päält 370,000-deks ja linnades 188,000 päält 266,000-deks.

Uue walimise-seaduse andmise järele walitses terwes riigis üleüldine rõõm. Igal pool peeti pidusid ja awaldati õhtul akende walgustamisega rõõmu; ministritele anti auukingituseks kuldpeeker, mille jaoks terwes riigis raha korjati. Ning selle järele ilmusgi walitsuses wabameelne siht üsna tuntawalt; esimesel uue seaduse järele parlamendi walimisel waliti sinna 509 wabameelset ja ainult 149 wanameelset. Ajalehtede wabadust laiendati märksalt; 1836. a. alandati stempelmarga-maks ajalehe numbri päält üheks pensiks (umbes 4 kopikat) ja 1855. a. kaotati see maks hoopis ära; parlamendi tegewuses ei kardetud awa-

liku arwustamist mitte enam sel möödul kui enne. Mitmed tähtsad uuenduse saadeti nüüd toime, iseäranis waesemate inimeste seisukorra parandamiseks; nii korraldati 1834. a. waeste eest hoolitsemine inimlikumaks, kuigi seni olnud. Wana kombe järele oli waeste eest hoolekandmine küll kogukondade kohuseks, mille jaoks rikamad elanikud määratud maksu maksiwad, aga waljud seadusemääruse jätsiwad kehwasid täiesti kogukondade omawoli aluseks; nimelt wõisiwad „waeste järelewaatajad“ kehwasid peresid wabrikutesse töösse anda, misjärel kohati üsna kehwade müümiseks kujunes, kuna wabrikutes inimesed päewas 16 tundi tööd tegema pidiwad, ehk neid suluti waestemajadesse, mis wangikodadest palju paremad ei olnud. Et waeste arwu kaswamist oma kogukonnas takistada, aeti niisugused inimesed säält ära, kellel kindlat teenistust ei olnud, waid juhtumisi tööd otsisiwad, ehk takistati nendele korteri-saamist; mindi isegi nii kaugele, et niisugused majad ära häwitati, kus nad elada oleksiwad wõinud. Maaomanikud jälle wõtsiwad küll kehwasid omale töösse, kuid maksiwad nendele nii wähe palka, et selleşt sugugi elada ei saanud, waid kogukond pidi oma poolt waestele weel abi andma. Nii harisiwad rikkad mõisnikud oma maid osalt kogukondade kulul. Nüüd aga otsustas parlament, et niisugustele inimestele enam abi ei anta, kellel oma elukoht oli, olgu siis, kui nad töötõimetud oliwad; kõik töötõimulised kehwad aga pandi töömajadesse asuma, kus neid kohaselt toideti, aga nendelt ka tööd nõuti. Sellega muutus waeste eest hoolitsemine paremaks, kuna aga hoolitsemise kulud palju wähenesiwad, sest wäga paljud endised abisaajad tahtsiwad end nüüd töömajadesse mineku eest hoida ja katsusiwad siis oma jõuga läbi saada.

Niisama kui muude riikide asumaades, oli ka Inglise omades uue-aja algusel tekkinud neegriorjus üleüldine. Nüüd aga hakati ka selle häbipleki kaotamist kõwa rõhuga nõudma. Ja 1833. a. kaotatigi see kõige esimesena Inglise riigist ära; kõik orjad lasti wabaks, ja walitsus maksis umbes 200 miljoni rubla orjade-omanikkudele nende ostuhinna tasuks.

Wiimati kustutati ka ülekohtused wiljaseadused 8-aastase wisa wõitluse järele ära. Selles asjas oliwad õnneks kaks Inglise ülimuste liiki, kes muidu ikka üheskoos rahwawõimuliste ja wabameelsete uuenduste wastu seisiwad, nüüd ometi kumbgi ise-seisukohal. Maaomanikud püüdsiwad wiljatollisid alles hoida, sest et sellega wõõras wili eemale hoiti ja nad oma maa toodeteşt kõrgemat hinda saiwad. Wabrikantide tulu nõudis aga tollide kaotamist, kuna sellega leiwahind alanema pidi, ja see tegi jälle odawamad tööpalgad wõimalikuks. Töörahwas ühines muidugi wabrikantidega. Asutati siis „wiljaseaduste wastane leping“ (Anticornlaw-league), kelle tähtsamaks juhatajaks puuwilla-wabrikant Cobden ja tulisemaks kõnelejaks Bright (I brait) oli. Selle liikumise peapaigaks oli Manchesteri linn. Mõlemad nimetatud mehed rändasiwad läbi terwe Inglismaa, kõnesid pidades ja asja rahwale tutwustades: peeti suuri koosolekuid, laotati hulgal lendlehti laiali, ja wiimati heitis ka minister Robert Peel wabakaubanduse poole.

Tema oli tory-erakondlane ja pidas oma paremaks toeks maaomanikkusid, lordisid. Aga nagu ta 1829. a. tarwiliseks tundis katoliklastele nõuetawaid õigusi anda, niisamuti märkas ta ka nüüd, et maa üleüldine tulu wiljatollide kaotamist nõudis. Ta asus siis teisele seisukohale, kui ta oma erakond. Ägedate waieluste järele wõeti wiljatollide kohta käiw ettepanek wiimati alamkojas wastu, ja nüüd ei usaldanud ka lordid enam sellele wastu seista, waid leppisiwad järele, ja wiljatollide kaotamine tehti seaduseks (1846 a.)

Selsamal ajal, kui wiljatollide wastu waieldi, oli weel teine suur küsimus käsil, nimelt riigilise walimise-õiguse laiendamine, mida iseäranis töörahwas nõudis. 1832. a. walimise-seadus ei lepitanud juba algusest päale töörahwast mitte, kuna see ikkagi walimise-õigusest üsna ilma jäi. Töörahwa hulgas sai nüüd arwamine makswaks, et enne kui walitsus nende õigusetisi nõudeid ühiselu olude kohta tähele panema hakkab, on waja rikastelt wõim ära wõtta, ja et see sünniks, selleks peab walimise-õigus kõigile rahwaliikmetele antama, waranduselise seisukorra päale waatamata. Liikumise juhataja oli Londoni töörahwa selts. Meeli kihutati kõwasti, pandi rahwa-koosolekuid toime, kus ägedad rahwajuhid käredaid kõnesid pidasiwad; iseäranis kuulsaks sai nendest Jirimaalt pärit olew adwokat Feargus O'Connor. 1838. a. walmistati ühel rahwa-koosolekul Birminghamis n. n. „rahwa-põhjusseadus," milles töörahwa-nõudmised ette toodi; need oliwad pääasjalikult: üleüldise hääleõiguse andmine, parlamendi liikmete iga aasta uuesti walimine, ja walimiste toimetamine kinniste sedelitega, nii et tööliseb wabalt, ilma oma isandat kartmata, häält oma arwamise järele wõisiwad anda. Seda liikumist hakati chartismuseks hüütama ja asja aeti waimustusega 10 aastat ühtepuhku. 1839. a. saadeti see põhjusseadus, 1,200,000 allkirjaga, parlamendile, aga sääl naerdi ainult selle üle ja jäeti see tähelepanemata. 1842. a. toodi see uuesti ette, ning siis oli sellel 3 miljoni nime all. Aga asjataks jäi see nüüdgi. 1848. pani O'Connor selle wiimast korda parlamendile ette, öeldes, et kirjal 5,716,000 allkirja on kuna aga allkirjade lugemiseks walitud toimekond ehk komitee nimesid ainult 1,975,000 leidis olewat. Kuid ka seekord ei hoolitud asjast weel, ja selle järele jäi see 20. aastaks soiku.

1866. a. peeti jälle Londonis ning nuijal suurtes Inglise wabrikulinnades rahwa-koosolekuid, kus walimise-õiguse laiendamise küsimust harutati. „Alamkoda, kelle liikmeid ainult wäike osa rahwast, ja üksi meestesugust, walib ning määrab, on põhjusseaduse põhjusmõtte wastu niug otse selle pilkamiseks," öeldi ühel koosolekul Londoni Trafalgari-puiestikus, ja seletati tungiwalt tarwiliseks, et walimise-õigus kõigile täisealistele rahwaliikmetele antaks. Niisugune wali hääl mõjus juba ka juhtiwate ringkondade päale. Wanameelne ministerium, mille juhiks siis Disraeli oli, ei pannud muutmiseplaani küll mitte nii laialises kujus ette, kui nõuti, aga walmistas ometi uue walimiseaduse, mille järele hääleõiguse saamist, nimelt linnades, nii palju laiendati, et wali-

jate arw pooleteise miljoni wõrra kaswas (1867. a.). Kuid ettepanek oli selles tükis puudulik, et walimise-õigus krahwikondades wõrdlemisi kitsam oli kui linnades, sest kuna linnad iga 41,000 elaniku kohta ühe saadiku saadsiwad, tuli maalt umbes 78,000 hinge jooks üks saadik, nii ligi poole wähem. See wahe tasandati alles ligi 20. aasta pärast Gladstone walmistatud uuenduse kaudu, mis 1885 a. wastu wõeti; selle järele kaotasiwad mitmed alewikud oma saadiku-õigusi ja mujal korraldati asjad nii moodi, et nii maal kui linnades umbes 50,000 elaniku kohta üks saadik waliti. Alamkoja liikmete arw kaswas sellega suuremaks (enne 658, nüüd 670). — Waheajal (1872 a.) oli Gladstone ka selle muudatuse korda saatnud, mida ju 1852. a. oli nõutud, et hääleandmine walimisel mitte enam suusõnal ei sündinud, waid kinniste sedelitega, nii et ka töörahwas ja rentnikud wabalt ja julgemalt isandate wiha kartmata, oma häält wõisiwad anda. — Alamkoja liikmed walitakse aga ikkagi seitsmeks aastaks, nagu enne. Ja ülmkoda jäi kõigist muudatustest puutumata; sääl istuwad endist wiisi pärimise-õiguselised lordid ja kõrgemad waimulikud oma ameti tõttu.

Aga alamkoja uuenduste mõjul on Inglise saadikutekogu nüüd hoopis teise laadi saanud, kui see wiimase aastasaja alguse! oli. Siis määrasiwad ainult wäike arw ülimusi asjade käiku niihästi ülem- kui alamkojas; nüüd aga on wiimsesse suurel hulgal rahwa walitud saadikuid ilmunud. Walimisest osawõtmine on õieti elawaks saanud. Kombeks on, et rahwasaadikud end selle ameti pääle pakuwad; need mehed, kes parlamendisse soowiwad saada ning end selleks kohaseks peawad, käiwad walimise-ringkondades walimise-koosid pidamas, kus nad walijatele oma mõtteid ja arwamisi tähtsamate küsimuste kohta seletawad. Palka rahwasaadikud ei saa. — Küll on Inglise saadikutekogu-seadluses weelgi mõndagi puudust olemas, millepärast siis kõik sellega weel rahul ei ole; nimelt on umbes 2 miljoni töömeest, kel omal majapidamist ei ole, hääleõiguseest ilma, niisamuti ka naesterahwad; nendele on aga wiimasel ajal ka juba kõwasti riiklist hääleõigust nõudma hakatud, ja asi on mõnda korda parlamendisgi ees olnud, aga seni ilma tagajärjeta.

Kõige keerulisem ja raskem asi 19. aastasajal oli Inglise walitsusele Iirimaa olude korraldamine, millega see praegugi weel lõpulikult walmis ei ole saanud. Iirimaa katoliklased wõisiwad, nagu eespool nimetatud, küll oma poolt saadikuid Inglise parlamenti saata ja 1829. a. pääle lubati neid ka ise saadikuteks olla, muidu aga oli Iiris ikkagi endine korraldus maksmas, mille järele iirlased täiesti Inglise protestantlaste wõimu ja eestkostmise all oliwad: Kõik kohtunikud, awaliku korra järelwalwajad, kogukonna-walitsuse liikmed, üleüldse kõik ametipidajad, oliwad Iiri rahwale usu pooleşt wõõrad, enamasti ka wõõraşt sugu (inglased); Anglikani kirik oli ükşi ainult seaduseliseks tunnistatud usk ja maa elanikud pidiwad seda üles pidama; kõik maapind oli umbes 10,000 Inglise „maalordi“ oma. Oma seisukorra parandamiseks asu-

siwad siis iirlased walitsuse wastu wõitlusele, mille sarnast niihästi kauase kestwuse, kui ka ägeduse ja wisaduse poolest 19. aastasajal kusagil mujal ei ole nähtud. Waenulik-olek on sääl peatselt alatine, kuigi selle kibedus wahel sekka mõneks ajaks jahtub; siin ei seisa aga mitte waenlased wastastikku, waid üks terwe rahwas teise wastu. Oma wõitlustes on iirlastel rohkesti waimustatud mehi juhtideks, kes üleüldiselt küll seaduslikul alusel talitawad; aga küllalt katsuwad iirlased oma asja ka sõlaliste ja kuriteoliste abinõudega ajada, iseäranis tapmisega ja muude seadusewastaste tegudega püütakse inglastele kahju teha, niipalju kui iganes saab. Inglise walitsus jälle tahab muidugi iga abinõuga oma wõimu alles hoida, wahel sunniseadusi, wahel jälle järelandmisega ehk uuendustega rahwa meeli rahustada. Iirlaste nõudeb käiwad pääasjalikult kolme sihi poole: Kirikulikkudes asjades päritakse Inglise riigikiriku lõpetamist, ühiselu asjades tahetakse rentniku-seisukorrast maaomanikuks saada ja wiimati soowitakse riigiliselt oma maale kodust omawalitsust saada.

Esimene iirlaste suurtest juhatajatest oli Daniel O' Connel, kes 1820. a. ümber selle suure wõitluse etteotsa astus. 1829. a. asutas ta seltsi, milles Iirimaa iseseiswuse asja ajada püüti, aga kolmel korral keelati selts ära. 1831. a. seadis O'Connel toimekonna kokku kes Inglise- ja Iirimaa ühenduse kaotamiseks palwekirja pidi walmistama ja alla kirjutama. Ta pidas seks suuri rahwa-koosolekuid, kus wahel mitme sajatuhandelisele rahwahulgale Iiri asja seletas. Tema tore wälimine kuju, kõlaw hääl, elaw, lõbus, ja rahwa mõttewiisi kohane kõnewiis tegiwad teda nagu loodud rahwajuhiks ja aitasiwad waimustust meeltesse walada. Muidugi waliti ta kohe, kui 1829. a. seadus selleks luba andis, Inglise parlamendi saadikuks, kus ta end wabameelsetega ühendas ja ka säälgi oma maa kasude eest seisis. Inglased kartsiwad ja wihkasiwad seda „suurt kihutajat." Aga tema oma suguwennad usaldasiwad teda piiritalt ja tingimatalt. Peagi sattus terwe Iirimaa rahwas käärimisesse; wägiwallateod, tapmised ja põletamised ilmusiwad. Pääle muu ei maksnud iirlased enam Inglise waimulikkudele kümnest, ja kui maksude-nõudjad wägiwaldseid abinõusid tarwitama hakkasiwad, tegiwad iirlased niisamuti; mitmedgi maksukogujad tapeti ära. Nõutawatest maksudest saadi ainult wähene osa kätte, ja seegi alles otsata waewa järele. Walitsus tundis siis tarwiliseks, osalt järele anda. Inglise kiriku piiskoppkondade arwu Iirimaal wähendati üle poole (22-est 10-neks) ja seati, et maaomanik kümnese pidi maksma, mitte rentnik; ka mitmed muud uuendused pandi iirlaste tuluks toime.

Kuid selleest hoolimata kestsiwad rahutused ja segadused edasi. O' Connel hakkas selle järele, kui Inglisemaal tory-erakond walitsust juhtima oli saanud, weel ägedamini „ühenduse tagasiwõtmist" (repeal of the union) nõudma ja asutas selle jaoks laialise ühisuse (1841. a.). O' Connel tahtis Iirimaa õiguselist asja ainult „seaduseliste, rahuliste ja põhjusseaduse kohaste abinõu-

dega, üleüldise arwamise mõju abil" ajada. Kuid Iirimaal sündisiwad nüüd ikka pääle ka uued seltsid ja ühisused, kes oma otstarbet salaliste abinõudega ja mässuteel kätte saada püüdsiwad. Niisugused oliwad nimelt „walgete poiside leping" (white boys), „noor-Iirimaa" ja kurwalt kuulsaks saanud „fenilaste leping," kes Amerika-Ühisriikidesse rännanud iirlastega ühenduses oli. Sinna oli iirlasi wiimasel ajal suurel hulgal asuma läinud, kuna kodumaa wiletsad olud selleks sundsiwad. Iseäranis 1846–1849. a. näljahäda, mil kartohwlid (iirlaste pää-toit) täiesti äpardasiwad (mille mõjul juba 1846 a. umbes 300,000 inimest suriwad), ning armuta wiisil kohtadest wäljaajamised, mida Inglise maakond wõlgnewate rentnikkude wastu ette wõtsiwad (1847. a. aeti umbes 300,000 inimest puupaljalt nende asukohtadest wälja), mõjusiwad wäljarändamiseks suurelt. Aga iirlased ei unustanud ka Amerikas oma kodumaad mitte ära, waid niihästi oma tegewusega kui rahaga katsusiwad nad selle wabanemist Inglise alt edendada. Fenilaste siht oli, sõjariistade abil Inglisemaa alt iirlasi wabastada, ja siis Iirimaast wabariiki teha. Nende ühendus oli laialine, nendel oli oma trükikoda ja ajalehed, oma asjatalitajad ja juhatajad. Aga Inglise walitsus sai lepingu tegewusest teada ja asus sellele rõhuga wastu; lepingujuhid wõeti kinni ja trükikoda häwitati ära (1865. a.) Amerikast ilmunud Iiri ohwitserid, kes sääl kodusõjas oliwad ligi wõidelnud ning selle lõpu järele kodumaale tuliwad, sõjariistadega isamaa päästmist aitama, sattusiwad Inglise walitsuse kätte, kes nende üle walju kohut mõistis.

Iirimaa asi oli ometi nii tõsine ja muret sigitaw, et selle selgitamiseks sunniabinõuud sugugi ei ulatanud, waid selleks oli waja täie tõega ja tublidusega mõjuwamaid obinõusid otsida. Ainult põhjalikud uuendused wõisiwad siin aidata, ja selle ülesande kallale hakkas üks wiimase aastasaja kuulsamatest riigimeestest, William Ewart Gladstone (l. glädstn). Ta oli 1809. a. sündinud ja asus ju noorelt riigilisesse tegewusesse, esiti parlamendi alamkoja liikmena. Esiotsa hoidis ta wanameelsete (toryde) mõttewiisi poole, aga aja jooksul muutus ta seisukoht ikka enam wabameelseks ja 1867 a. pääministriks saades tunnistati ta juba wabameelse erakonna juhatajaks. Ning kohe järgmisel aastal tõi ta parlamendis Iirimaa riigikiriku kaotuseplaani ette, mille soowituseks ta kolme tunni pikkuse kõne pidas. Tema plaan wõeti wastu ja selle läbi sai katoliku kirik niisamasugusele seaduselisele seisukorrale kui Anglikani kirik oli, millega ka iirlaste maks wõõra-usu kirku hääks lõppes. Teine tähtjas uuendus, mis 1870. a. maksma pandi, käis rentnikkude seisukorra parandamise kohta; selle järele ei tohtinud maaomanik rentnikku ilma põhjuseta mitte wälja ajada ja rentnikule määrati ka nende paranduste eest tasu, mis ta rendimaa juures oli ette wõtnud.

Kuid kõigest hoolimata ei rahunenud Iirimaa olud ometi. Fenilased jätkasiwad salaja oma tegewust ikka pääle ning selle juurde tekkis uus n. n. home-rule (kodune walitsus) erakond, kes Iirimaale oma parlamenti nõudma

hakkas. Tähtsamaks tõusis selle mõju aga alles siis, kui selle juhatajaks Parnell asus, keda ta suure mõju pärast „Jirimaa kroonimata kuningaks" hüüti. Wähe hiljemini asutas weel teine iirlaste juht, Davitt, kes enne fenilaste lepingu-osaline oli olnud ja sellepärast maalt wälja saadetud, n. n. maa-lepingu (Land league), mille sihiks rentnikkude seisukorra parandamine oli, sest 1870. a antud seadus ei wõinud ikkagi maaomanikkude omawoli-tegusid takistada. Maa-lepingu nõue oli siis, et maaomanikkude õigusi wähendataks ja et rentnikud wäiksete maakohtade omanikuks saaksiwad, mille eest neil ainult määratud maks tuleks maksta. Wõitlus läks jälle wäga ägedaks. Parlamendis püüdsiwad Jiri saadikud oma n. n. „obstruktsioniga" ehk töötakistusega kõike parlamendi tegewust wõimataks teha, see on, nad katsusiwad iga asja juures nii palju ja tihti kõneleda, et sellega palju aega ära wiideti ja otsusi teha sugugi ei saanud; näituseks nõudnud 1879. a. keegi kõneleja ühel ainsal koosolekul 500 korda omale sõna-õigust, ja teine teinud seda 369 korda. Et põhjusseaduse järele parlamendi liikmetel täieline kõnewabadus on, ei saadud seda tegu kudagi keelata. — Maa-lepingu liikmed jälle, keda ka Parnell juhatas, ei maksnud maaomanikkudele seatud renti, ja kui siis tõrkuja rentnik kohast wälja aeti, ei usaldanud keegi teine sinna enam elama minna, sest niisuguseid ähwardas lepinglaste wiha; wäljaaetud inimesed saiwad aga, nii palju kui wõimalik, lepingukassast abi, milleks raha pääasjalikult Amerika iirlaste käest tuli. Sel ajal hakati ka n. n. boikoteerimist, mis sõna õige ruttu üle ilma tuttawaks on saanud, tarwitama. Nimetus tuleb ühe Jiri maaomaniku, kapten Boycott'i nimest, kes maa-lepingu nõudeid mitte ei täitnud ja keda sellepärast lepinglased wande alla paniwad. Keegi ei tohtinud temaga läbi käia, ei keegi temalt midagi osta, ega temale midagi müüa, ja lõikuse-ajal ei läinud keegi temale töösse, mispärast tema omale töömehi kaugelt mujalt pidi tooma ja sõjawäge omale kaitsjaks paluma. Niisugusel moel elada oli muidugi pika-pääle wõimata. Mitmed maaomanikud tapeti koguni ära, mille hirmul ka kangemeelne Boycott wiimati paremaks arwas, oma maa-kohalt lahkuda.

Niisugusel asjaolekul pidi siis walitsus (1881. a.) Jirimaa asju wõimsamalt korraldama hakkama ja ta tegi seda osalt sunni-abinõudega, osalt aga uue maaseaduse kaudu, milles pääle muu seati, et maa rendisuurus kohtu poolt pidi määratama; ka andis riik rentnikkudele maa ostmiseks oma poolt abi. Parlamendis tehti töötakistusele sellega ots, et juhatajale õigus anti, liig pikkasid ja asjataid kõnelemisi ära lõpetada Aga selle asja kohta läbirääkimistel wõis iirlaste erakond oma kõnedega koosolekut weel nii kaua wenitada, et see esmaspäewa õhtust kella neljast saadik kuni kesknädala õhtuni ühtelugu kestis. — Aga ka nendest ettewõeteist ei saadud abi, sest ühel Dublinis peetud rahwa-koosolekul lausuti lausa, et „kõik riigilised ja ühiselulised õnnetused ja wiletsused wõõraste walitsusest tulewat," nii et siis Jirimaa paremale järjele

saam seks wõõra wõimu alt wabanema pidi. Selle pääle wõeti Parnell wangi, aga maa-leping andis kuulutuse wälja, milles kõiki käskis, wastupanekut kindlasti jätkata, nimelt maa eest mitte renti maksta. Muu seas öeldi selles kuulutuses: „Terwe rahwa wagusawastupaneku jaoks ei ole isegi sõjawäelisel walitsusel mitte sõjariistu. Terwet rahwast ei wõi sõjawägi ometi majadest wälja ajada ega wangi panna.“ Walitsus keelas siis maa-lepingu ära, aga ka see ei aidanud, sest lepingu juhatus asus selle järele Inglismaale, Liverpoolisse, ja töötas sääl edasi. Gladstone laskis ometi Parnelli wabaks ja hakkas temaga maa rahustamise pärast nõuu pidama. Aga kui tapmised ikka edasi kestsiwad ja koguni Jirimaa asekuningas oma sekretäriga ära surmati (1882. a.) seati Jirimaa jällegi waljude sunniseaduste alla.

Gladstone ei jätnud aga weelgi oma lepitamise-püüdeid järele. 1886 a. pani ta parlamendis seadusеplaani ette, mille järele Jirimaale kodune omawalitsus ühes parlamendiga pidi saama — nii siis see, mida home-rule erakond ammu nõudis. Sest ta oli ära tundnud, et Jiri rahwast muul teel rahustada ei wõi, kuna jao kaupa ettewõetud uuendused mõjutaks oliwad jäänud „Jirimaa seadustelt on waja Inglise riie maha wõtta ja nendele oma puhas rahwuseline laad anda,“ seletas Gladstone ühes kolm ja pool tundi kestwas kõnes, milles oma ettepaneku tarwitust põhjendas. Aga Gladstone nõuu pahandas paljuid tema oma erakonna mehi, kes siis temast lahkusiwad ja n. n. „unistilise“ erakonna asutasiwad, mis wanameelsetega ühes nõuus home-rule wastu seisis. Ning et nendel parlamendis nüüd enamus oli, pidi Gladstone ametist lahkuma. Kui aga 1892. a. uute walimiste mõjul Gladstone neljandat korda pääministriks sai, tõi ta oma home-rule plaani jälle ette, mille ta Inglise- ja Jirimaa lepitusеks ainsa abinõu ütles olewat. Ning tema sõna mõjul wõetigi ettepanek, kuigi wähe muudetult, alamkojas wastu, aga seadusеks see ei saanud. Sest ülemkoda lükkas ta tagasi, mispärast asi katki jäi, ja hiljem ei ole seda enam uuendatud.

Nii ei ole Jirimaa weel mitte enesele omawalitsust saanud, aga ikkagi on Inglise walitsus mitmes asjas suuri parandusi ette wõtnud. Tähtsam nendest on 1903. a. maksma pandud maa-ostmise seadus, millega see keeruline küsimus lõpulikult otsustati. (Riigiwalitsuse wahetalitusel saawad nüüd rentnikud maaomanikkudeks, mille juures walitsus ühe osa maahinda oma käest maksab, muu osa tasutakse pika aja jooksul aastamaksudega). Siisgi ei ole Jirimaal weel sugugi täielikku rahu ja lepitust kätte saadud, waid iirlased arwawad inglasi ikka weel oma waenlasteks ja rõhujateks, kuigi nende waheline wõitlus nüüd palju tasasemaks on muutnud, kui enne.

Terwe 19. aastasaja läbi on Inglismaal alatine wisa wõitlus wanade ja uute olude wahel kestnud; wanad olud taganewad wähehaawal uute eest, sest suuri, äkilisi, põhjalisi muudatusi, nagu Europa mannermaa riikides olnud, ei sünni siin. Sellepärast leitakse Inglismaa oludes ja seadlustes mitmeti

wana ja uut kõrwuti olewad. Walitsejal on sääl palju wanu laialisi õigusi, kuid tegelises elus ei tule need awalikuks; sääl on pärimise-õigusega, wäga rikkad ja wägewad lordid ning suurepäraline waimulik seisus, aga selle kõrwal on rahwal waba walimise-õigus, ning selle walitud asemikud alamkojas määrawad ometi walitsuse sihi ära. Pääministriks wõib ainult see olla, kellel alamkojas enamus on, ja niipea kui walimiste mõjul enamus muutub, peab ka pääministri ametis wahetus sündima. Nii on siis wiimastel kümnetel aastatel pääministri ametis waba- ja wanameelsete juhid nii mõnda korda wahetusi olnud: Wabameelsete poolt Gladstone, wanameelsete poolt enne Disraeli, siis Salisbury (l. salisböri). (1895. a. saadik on wanameelsed ühtelugu wõimul olnud ja pääministriks sai Salisbury järele ta õepoeg Balfour.) Pääministri käes on aga tegelikult terwe riigiwalitsuse wõim, kuna ta ise küll jälle ainult parlamendi enamuse wolitatud ametnik on. Riigiwalitseja ei ole ammust ajast saadik enam ei mingile parlamendi otsusele wastu astunud. 1901. a. suri kuninganna Wiktoria 64 aastase õnneliku walitsuse järele ja troonil on nüüd ta poeg Eduard VII. — Inglased armastawad niisamuti awalikus elusgi wana-aegseid kombeid ehk wiisisid, mis elu wälimisele küljele mitmeti wana-aegse laadi annawad, nagu see nüüdse aja olukorraga küll õieti kokku ei näi sündiwat.

Ka sellepoolest on Inglisemaa muudest riikidest wanemale järjele seisma jäänud, et sääl mitte wäeteenistuse-seaduse järele wõetud sõjawäge ei ole, waid Inglise sõjamehed palgatakse raha eest, nagu muudgi teenijad. Sellel seadlusel on muidugi palju nõrku külgi: Sõjawäe pidamine tuleb niiwiisi wäga kalliks, kuna muude riikide wäärilisi wäge ometi kokku ei saada; päälegi sattuwad niiwiisil sõjawäesse tihti hulguse laadi isikud. Sellepärast siis on ka sääl gi üleüldist wäeteenistust soowitama hakatud. Küll ei arwa Inglisemaa ka nüüdgi omale suurt sõjawõimu oma saareriigi kaitsmiseks waja olewat, päälegi kuna temal wägew merewägi on, kes waenlast eemal hoiab. Aga temal on nüüd waja oma kasusid mitmel pool mujal maaosades kaitsta, mille poole Europa riikide politika nüüdsel ajal pääasjalikult sihitud on; Aasias on Wenemaa ta wõistlejaks, Afrikas jälle Prantsusemaa. Pääle selle on see suur „Briti riik," mis üle kõige wiie maailma-osa ulatab, wõrdluslikult lõdwaks läinud. Mitmele asumaale, nagu Indiale, Kanadale ja Australiale, on Inglise walitsus laialisi õigusi andma pidanud, mille kaudu nende seisukoht kaunis iseseiswaks on saanud. Aga nüüd oleks waja kõigi riigi-osade wahel kindlamat ühissidet luua ja sellega maailma walitsewat hiiglariiki kujutada, mille pääks ja juhils muidugi Inglisemaa oleks. Selle poole sihiwad n. n. „imperialstlise" mõtte poolehoidjate püüded, kellest tähtsam endine asumaade minister Chamberlain (l. tshemberleen) on, tuntud Buuri sõja algaja.

XV.

Skandinawia riigid 19. aastasajal.

Skandinawia riikide wähene politiline tähtsus. — Gustav IV. Adolf ja 1809. aasta riigipööre. — Bernadotte politika. — 1809. a. riigikord. — Saadikutekogu uuenduse nõudmine. — Uus saadikutekogu korraldus 1866. a. — Rootsi erakonnad. — Norramaa on Daaniga ühenduses. — Selle ühendus Rootsiga. — Norra saadikutekogu. — Erakonnad. — Tüliküsimused Rootsi ja Norra wahel. — Daanimaa saadikutekogu ja erakonnad. — Skandinawia maade kosumine.

Kui Rootsimaa Karl XII pikaliste sõdade kaudu oma suur-riigi seisukoha kaotas, jäi Skandinawia riikide politikaline tähtsus üsna wäheseks. Skandinawlased ei teinud päraſt seda enam palju wälimiste asjatega tegemiſt, waid nende tähelepanek oli pääasjalikult ſiſemiste asjade poole pööratud. Needsamad püüded ja seesama täienemisekäik, kui muudes Europa maades, ilmusiwad ka Skandinawias, niihästi ühiseluliſel, kui ka majanduslisel ja waimliſel wäljal.

Gustav III. poeg ja järeltulija Gustav IV. Adolf (1792—1809) asus ometi weel Europa suureſt politikaſt osa wõtma. Ta arwas eneſeſt, et Jumal teda olewat määranud Europa seaduſeliste walitſejate õiguste eeſt seisma ja „Korſika metſaliſt“ kukutama, kes õigetelt kroonikandjatelt wõimn ära olla riisunud. Gustav IV. pidas oma eeskujuks Karl XII., kes kindlalt ja kiusakalt nii mitme waenlaſe wastu oli wõidelnud, kuigi wõidu lootuſtgi ei olnud. Oma suure eelkäija wääriliſeks sai tema aga ainult ſelle pooleſt, et temagi Rootsi riigi hukatuſe ſerwale saatis. Rootsimaa kaotas 1808. a. Soomemaa, ja waenlaſed tungisiwad juba mitmelt poolt Rootsimaale; püüti nimelt kuningat troonilt ära tõugata ja siis Rootsimaad Napoleoni tahtmiſt täitma ſundida, pääasjalikult oma ſadamaid Inglise laewadele kinni panema (waata päät. III.). Rootsis aga märgati hädaohu suuruſt ja ſellepäraſt tegiwad mitmed sõjaülemad ſalalepingu, wõtsiwad kuninga ta palees wangi ja ſundisiwad teda walitſuſeſt lahkuma (märtsil 1809. a.). Troonile tõsteti nüüd tema leli Karl XIII (1809—1818). See oli aga juba wana mees ja lasteta,

ning kuna äraaetud kuninga poega enam kuningaks walida ei usaldatud, hakati Rootsile mujalt troonipärijat otsima. Kutsuti siis selleks üks Prantsuse kindral Bernadotte, keda rootslased Pommeri-sõjas prantslaste wastu sõdides tubli mehena tundma olnud õppinud. Selle läbi loodeti nimelt wägewat Prantsuse keisrit oma sõbraks ja toetajaks saada. Ning see walimine mõjusgi selle wõrra, et Rootsimaa niihästi Wene kui Daaniga rahu wõis teha, mille juures küll Soomemaa kaotama pidi. Napoleon leppis küll Bernadotte walimisega, aga õieti ei olnud ta sellega mitte rahul, sest ta ei usaldanud Bernadottet mitte täiesti, kuna see oma tegewuses suuremale iseseiswusele oli tikkunud, kui teised Napoleoni kindralid. Ja tõeste wõõrdusgi Bernadotte Napoleonist ära, niipea kui Rootsimaale tuli, ja asus koguni ta wastaseks. Tema teraw silm oli märganud, et Napoleoni wõim siis juba nõrkema hakkas, ja sellepärast arwas ta enesel ja Rootsimaale tulusamaks, end tema wastastega ühendada. Kui siis Prantsuse keiser Wenemaa wastu sõtta minnes Rootsimaale oma lepingut pakkus ja selleks temale suuri tulusid tõotas (nimelt pidi Soomemaa jälle Rootsile saama), tõukas Bernadotte ettepaneku tagasi ja ühendas end Wenemaaga; 1813. a. sõdis ta siis Rootsi wäega ning ka muude riikide wägede juhatajana Saksamaal Napoleoni wastu. Ning selle kaudu sai tema omale wõidupalgaks Norramaa, mida ju Karl XII. ja Gustav III. Daani käest ära wõita olnud püüdnud.

Napoleoni sõdade järele on aga Rootsimaal alaline rahuaeg olnud, mil rahwa ja walitsuse tähelepanemine sisemiste olude pääle pööratud on olnud. 1809. a. seatis Rootsi riigile kuninga wahetusega ühes ka uus riigikord, mille kaudu Gustav III. ajal kaswanud kuningawõimu jälle kitsendati; ometi ei mindud selles asjas mitte nii kaugele, kui Karl XII. surma järele oli tehtud, waid püüti wõimu ühetasaselt kuninga ja saadikutekogu wahel jagada. Kuningas „walitseb üksi riiki," aga ta teeb oma otsused riigi-nõunikoguga ühes; selle liikmed on kuninga usaldusemehed; kuningas küll kutsub nad ametisse, aga nad wastutawad saadikutekogule oma tegewuse eest. Riigipäew tuli iga wiie aasta tagant kokku ja selle õiguseks oli seaduseandmine, uute maksude määramine ja riigi waranduse tarwitamise üle walwamine. Saadikutekogu jäi endisele seisuse-jaotuse alusele. Aga kohe tekkis selle kohta nurin, sest nelja-jaolises saadikutekogus oli töötamine wäga pikaline; „maa esimesel seisusel", adelil, ei olnud enam sugugi endist wäärtust ega tähtsust, ja waimulikus seisuses, kes nüüd enam ammugi üksi hariduse ja teaduse omanik ei olnud, olnud wõrdluslikult wäga wähese rahwa-osa asemikud. Pääle selle oli suurem rahwa-osa koguni ilma walimiseõiguseta ning nii riigipäewal asemikkudeta, ja ühiseluliste olude muutmisel olnud mitmed rahwakihid wanast seisuse-jaotusest wäljaspoole jäänud. Küll katsuti walimise-õigust sellega laiendada, et seisustesse uusi aineid wõeti, aga selleşt hoolimata jäi palju puudusi alali. Nii arwati 1858. a. Rootsimaa

3,600,000 elaniku waranduſt kokku umbes 537 milj. riigitaalri pääle, aga nendeſt jäi terwe kolmandik, kelle omandus kokku 245 milj. oli, walimiſeõiguſeſt ilma; ka õiguſeliste ſeas oli ſee wõõriti-olek, et 27,000 inimeſe häälel 2,478,000 inimeſe omadega taſakaalus ſeiſiwad.

Kohe 1809. a. järele tekkis ſaadikute-kogu muutmiſe küſimus päewakorrale, ſeſt 1830. a. juulikuu-mäſs ja 1848. a. webruarikuu-mäſsud paniwad Stokholmis rahwa meeled keema. Aga kuningas Karl XIV. Johann (1818—1844), nagu Bernadotte't Rootſi troonil hüüti, ei ſoowinnd mingit muudatuſt, mis rahwa wõimu oleks tõſtnud, ſeſt ta oli ikka enam wanameelſuſe poole kaldunud, ja ka walitſuſe wastanikud ei ſuutnud oma asja edendamiſeks palju korda ſaata, kuna nad oma liialiſe ägeduſega (1840—1841. a. riigipäewal tõsteti küſimus, et kuningaſt troonilt lahkuma ſundida) üleüldiſe arwamiſe kuninga-sõbraliſemaks tegiwad. Tema poja Oskar I. ajal (1844—1859) harutati ſedaſama asja ning ſelle järeltulija Karl XV. walitſuſe ajal (1859—1872) ſaadi ſaadikute-kogu uuenduſega tõesti korda. Küll paniwad adeli- ja waimulikſeiſus ſellele wiimſe otſani wiſalt wastu. Aga kui adelimeheđ wiimati ometi oma eesõiguſed käeſt andſiwad, ei ſuutnud ka waimulikud enam wastu panna, waid andſiwad järele. Nii ſiis ſaadi 1866. a. walitſuſe ettepandud riigipäewakorralduſe uuendus ſeaduſeks teha. Selle järele on ſaadikutekogu kahes oſas. Eſimeſesſe walitakſe kahekümne-wiie maakogu ja ſuurte linnade aſemikud; need peawad wähemalt 35 aastat wanad ja nendel wähemalt 2000 rubla ſuurune ſiſſetulek olema; ſee kogu peab ſiis jõukama rahwakihi ja küpſema mõttewiiſi aſemikuks olema. Teiſesſe kambrisſe, kus laiemate rahwakihtide aſemikud on, waliwad ſaadikuid kõik täisealiſed meheđ, kellel wähemalt 400 rubla aastas ſiſſetulekut on; walitawad peawad wähemalt 25 aastaſed olema. Rahwaſaadikud ſaawad igakordſe riigipäewa koosoleku aja eeſt 600 rubla palka, kuna eſimeſe „kambri“ liikmed midagi makſu ei ſaa. Saadikud walitakſe eſimeſesſe „kambrisſe“ ühekſaks, teiſesſe kolmeks aastaks. Riigipäew tuleb iga aasta kokku, aga kuningas wõib, kui tarwiliſeks arwab, ſeda laiali ſaata ja uut walida lasta.

Niiſama kui muudes Euroopa maades, on ka Rootſis uuemal ajal mitmed politika-erakonnad tekkinud, kelle mõtted mitmes tähtſas küſimuſes lahku lähewad; n. n. „parem pool,“ kelle liikmeteks ametnikud on, ſeiſab wanameelſel, aristokradiliſel ſeiſukohal, kuna ſelle wastu „pahemal poolel“ ehk maa-erakonnal ſuuremalt jaolt talupojad ja muud wäikeste kohtade omanikud liikmeteks on. Wiimane erakond ſeiſab pääasjalikult maa-rahwa tulude eeſt, nõuab iſeäranis maa-makſu kaotamiſt ning tahab, et riigi rahatalituſes wõimalikult kokkuhoidlik oldaks. See püüe tuli iſeäranis ſelgesti ſõjawäe-korralduſe muutmiſe juures ilmſiks. Endine roodujao-korraldus ei olnud enam nüüdſe aja kohane, mille-

päraſt walitſus üleüldiſe wäeteenistuſe-ſeaduſe riigipäewale ette pani, aga ſee lükati ſääl mitu korda tagaſi, ja alles, kui 1892. a. riigipäewal maa-maks ära oli kaotatud, andis erakond järele. 1901. a. riigipäewal wõeti ſiis uus üleüldiſe wäeteenistuſe-ſeadus wastu, mille järele kõik terwed nooredmehed kroonut teenima peawad minema; tegewat teenistuſe-aega nõutakſe ainult 8 kuud. — 1880. a. järele oli jälle äge riid kaubanduſe korraldamiſe päraſt. Et tööstuſe-ſaaduste hinnad palju alanenud oliwad, hakati oma maa tööstuſe toetuſeks kaitſetolliſid nõudma, kuna aga üks jagu ſaadikute-kogu liikmeid wabakaubanduſt ſoowis. Wiimati ſaiwad 1888. a. kaitſetolli põhrad wõidule, ning mõnede wäljamaa kaupade pääle pandi ſiis toll.

Iſeäranis palju raskuſi ja hoolt on Rootſi walitſuſele Norra-maa küſimus teinud.

Kuninganna Margareta ajaſt ſaadik oli Norramaa Taaniga ühenduſes olnud (waata keſk-aeg päät. XXIV.). Selle 400 aasta pikkuſe ajajookſul, mil Norramaa Taani küljes ſeiſis, oli ſee wähehaawal kõik oma riigilised õiguſed kaotanud, nii et ſeda lõpul nagu mõnda Taani maakonda walitſeti; Norra rahwuſeliſt iſeolewuſt ei olnud ſugugi märgatagi, kuna ka kirjakeeleks Taani keel oli. Ometi oliwad norralaſed oma oluga kaunis rahul, ſeſt Taani walitſus oli nende juures kaunis õiglane ja pehme; ei nõutud ſuuri makſuſid, wägewat ametnikkude liiki ega eesõiguſeliſi ſeiſuſi ei olnud ſiin rahwale tüli tegemas; waimulikkude wõim oli uſupuhaſtuſe järele wäheſeks jäänud. Aga 19. aastaſaja alguſel ilmus ka Norras rahwuſetunne ärkwele; tuletati Norra wägewuſe aegaſid keſk-ajaſt meelde, mil Olav Tryggwepoeg ja Harald Hårdråde ſääl oliwad walitſenud. Napoleoni sõdade ajal ſai Norramaa mõnda halbtuſt tunda, ſeſt kuna Taani riik 1807. a. järele Napoleoni ſunnil Ingliſemaa wastu waenuliſeks ſai, pidi muidugi ka Norramaa ſedaſama tegema, aga ſelle tõttu ſai ta kaubandus ſuurt kahju. Sellepäraſt hakati ſiis Norramaale iſeſeiſwat riigiliſt olukorda ſoowima. Enne aga oli waja rahwuſetunnet elule äratada ja ſelle kordaſaatmiſeks töötas iſeäranis 1809. a. aſutatud „Norramaa tulude ühendus.“ Taani walitſus ei ſeisnud ſellele iſamaa äratuſetööle mitte wastu, waid näis koguni ſeda weel toetamagi, kuna ta pääle muu 1811. a., norralaſte ſoowi täites, Kristianiaſſe ülikooli aſutas.

1814. a. tehtud Kieli rahus pidi Taani kuningas Norramaa käeſt Rootſile andma, kes ſelle wastutaſuks oma Pommeri maakonnaoſa andis. (Selle maa wahetas aga Taani riik Preiſile Lauenburimaa wastu ära, kuid 1864. a. läks ſee maa ühes Shleswig-Holsteiniga Taanilt jälle Preiſile). Kui aga Norras Kieli rahuſt teada ſaadi, et lepitud ſääl ſelle kaubaga ſugugi, waid ſelleks walitud ſaadikute-kogu walis Norrale iſe kuninga, Taani printſi Christian Friedrichi, kes juba enne Taani maawalitſejana Norramaad walitſes ja ſääl,

armsaks oli saanud. Aga Rootsi troonipärija (Bernadotte) tuli sõjawäega Norrasse, ja norralased, kes sõja wastu walmistatud ei olnud, pidiwad end alla andma ja Rootsiga lepitust otsima, mida ka kerge kaubaga saiwad. Prints Christian lahkus walitsusest. Rootsi kuningas waliti nüüd ka Norra kuningaks. See wõttis Norra uue riigikorra wastu ja kinnitas selle, mille kaudu Norramaa omale kaunis iseseiswa seisukoha sai. Selle n. n. Eidsvoldi walitsuswiisi järele on 1814—1905 a. mõlematel riikidel üks kuningas ja ühine wälimine politika olnud; muidu aga oli kumbgil riigil oma walitsus teisest üsna lahus. Walitsejaõigused aga oliwad kuningal Norras wähemad kui Rootsis. Sääl oli pääwõim rahwasaadikutekogu (stortingi) käes. See kogu jaguneb kaheks osaks: ülemkoda ehk n. n. lagting on õieti ainult storting'i poolt walitud kommisjon, milles neljandik selle liikmetest istuwad; teised on n. n. odelsting'is ehk teises kambris. Norras ei ole kuningal mitte õigust saadikute-kogu laiali saata, nagu see mujal parlamendilistes riikides on, ja selle otsused saawad ka ilma kuninga kinnitamata seadusewõimulised, kui neid kolm eri-storting'i ühtemoodi on otsustanud. Uus walimine sünnib iga kolme aasta tagant.

Rootsi kuningas Oskar II.

Hääd läbisaamist ei olnud Rootsi kuningatel selle Norra riigikorra juures alguses päale mitte, waid kuninga ja storting'i wahel tekkisiwad hõõrumised; kuningas katsus kõigiti oma kitsendatud õigusi laiendada, aga storting pidas ka omadest wisalt kinni, tahtis neid koguni weel suurendada ja Norrale weel iseseiswamat seisukohta nõutada. Karl XIV. püüdis mitu korda omale saadikute-kogu laialisaatmise õigust saada, niisama laiendatud keelu-õigust, mille najal ta storting'i otsusi seaduseks saamast takistada wõiks, aga ta ettepanekud lükati ikka tagasi. N. n. „pahem pool," milles pääasjalikult talupoegade saadikud oliwad, nagu Rootsisgi, nõudis ikka rahwawõimulise ja isamaalise politika ajamist, ja see on enamasti rohke-arwulisem olnud, kui parem pool, milles pääasjalikult ametnikud oliwad.

Kuningate Oskar I. ja Karl XV. ajal oli tüli saadikute-koguga wähem ja kokkusündimine parem, aga kuninga Oskar II. ajal (1872—1907) algas tüli uue hooga. Pahem pool, mille juhatajaks siis agar Johann Sverdrup oli, nõudis üleüldist walimiseõigust, riigi-nõukogu

liikmete storting'is ligiolemist ja ministrite walimist storting'i enamuse liikmetest — nii siis seesamasugust parlamendilist walitsusewiisi kui Ingliselemaal on. Ehk küll kolm storting'i neid ettepanekuid wastu wõtsiwad, ei kinnitannd kuningas neid mitte, ning selleſt tekkis jälle äge tüli keelu-õiguse pärast. Pahem pool tõendas, et kuningal sugugi õiguſt ei ole oma kinnituſt keelata, kuna ometi kolm storting'i ettepanekut hääks oliwad kiitnud; selle wastu ütles kuningas ja temaga ühesnõuus olew parem pool, kelle seaſt ka miniſtrid oliwad, et põhjusseaduſe muutmiſe küſimuſes walitſejal ſuurem keelu-õigus waja olewat, kui harilistes asjades. Wiimati tõsteti riigi ülem-kohtu ees miniſtrite pääle kaebtus, et nad oma nõuuannetega kuningat ekſiteele olewat ſaatnud, ja kohus mõistisgi neid ametiſt lahti ja rahatrahwi maksma (1884. a.). Selle järele ei arwanud kuningas enam endiſt wiiſi walitſeda wõiwat, waid andis järele ja kutſus omale miniſtrid pahempoolſete ſeaſt; juhatajaks oli muidugi Svedrup.

Rahu ja lepituſt ei ſaadud ka ſelle järelę mitte, waid tülid keſtſiwad ühtelugu edaſi. Käredamad pahempoolſed, kelle juhatajaks hiljemal ajal luuletaja Björnſtjerna-Björnſon († 1910 a.) oli, hakkaſiwad Norramaale oma wälimiste asjade miniſtrit, oma konſulid ja wiimati oma „puhaſt lippu" pärima. Rootſi poolt peeti neid nõudeid liialduſeks, ega tahetud täita. Nii ſiis läks nende maade wahekord õieti põnewaks ja 1905. a. lahkus Norramaa Rootſiſt täitſa. Norralaſed waliſiwad omale kuningaks Daani printſi Karli, kes Haakon VII. nimel Norramaa üle walitſema hakkas.

Daanimaal oli iſewalitſuſeline riigikord Friedrich VII. ajani (1848—63) maksmas. Siis aga puutus üle Europa käiw mässulikkumiſe hoog ka Daanisse kuninga wõttis 1849. a. wabameelſe põhjusſeaduſe wastu, mis 1866. a. niiſuguſeks muudeti, nagu ſee nüüdgi weel tarwituſel on. Selle järele on ſaadikutekogu kaheks oſaks jagatud: eſimeſes (n. n. landthing'is) on 66 liiget, kelleſt kuningas 12 oma poolt nimetab, teiſed aga määrawad walijad, kellel ſeaduſes kinnitatud ſisſetuleku ſuurus on; teiſe kambri (folkething) liikmed walib rahwas, ja walimiſeõigus on ſelle juures hästi laialine.

Niiſamuti kui Rootſis ja Norras, kujunes ka Daanimaal n. n. pahem pool talupoegadeſt, kes iſeäranis rahaküſimustes enamasti ikka walitſuſe wastanikud oliwad, kuna nad kõwa kokkuhoidmiſt nõudſiwad; parem pool jälle, ſ. o. ametnikkude liik, kellel landthing'is enamus oli, toetas walitſuſt jõudu mööda. Walitſus hakkas ſiis (1885. a.) Eſtrupi juhatuſel niiſama talitama, kui enne Bismarck Preiſi walitſuſes oli teinud (1862—1866); ta wõttis makſuſid ja käis eelarwe järele, mida folkething mitte ei olnud wastu wõtnud. See põhjusſeaduſe wastane talitus kestis kümmekond aastaid; alles kui pahem

pool mitmesse ſalka oli jagunenud, ſaadi lepitus walitſuſe ja ſaadikute-kogu wahel korda. Siis wõeti riigi eelarwe ja walitſuſe poolt walmistatud sõja-wäe-ſeaduſed wastu. Nii oli ſiis walitſus wõidule ſaanud ning ſelle järele lahkus Estrup miniſtri ametiſt. Aga ka hiljemini on landthing ja folke-thing jälle wastastikku läinud, kuna pahempoolſete ſiht ja mõttewiis ikka enam maad wõtnud on. Sellepärast on walitſuſel mõndagi raskuſt kanda olnud (1901. a.), ja wiimati tundis kuningas Christian IX. tarwiliſeks oma miniſtriſid ainult pahempoolſete ſeast wõtta (kelleſt mitmed koguni lihtmehed on, üks endine talupoeg, teine kooliõpetaja). Sellega on Taanis lõpuks pahem pool wõimule ſaanud.

Skandinawiamaad on niihästi majanduſeliſelt kui waimliſelt 19. aasta-ſajal õieti ſuurelt koſunud; kaubandus on kaswanud ja tööstus on waranduſt ſuurel määral tõſtnud, iſeäranis wiimſe aastakümne jooksul; nii arwati 1870. a. Rootſimaa tööstuſeſaaduſi 40 milj. rubla, aga 1895. a. 150 milj. rubla wäärtuſe pääle. Norras, kus riigikulud üleüldſe wäikſed on, ulatawad nen-deks peaaegu ükſi tollimakſud, ja Taanimal oli riigiwõlg, mis sõdade tõttu 190 mil. rubla pääle oli kaswanud, 1891. a. 125 milj. pääle wähendatud. Kirjanduſe- ja kunſtiwäljale on igalt Skandinawiamaalt tähtſaid tegelaſi ilmu-nud. Taani meeſteſt on üleüldiſemalt tuntud Oehlenſchläger, Grundtvig, Anderſen ja Brandes. Norras on Björnſon, Ibſen ja Kielland ilukirjanduſe tõõde pooleſt terwes haritud maailmas tuttawaks ſaanud. Rootſi meeſteſt nimetame ainult ajalookirjutajat Geijeri, luuletajaid Tegner'i Almqwiſt'i ja Rydberg'i, keda waimuwäljal suurte meeste ſekka loetakſe.

Aga haridus ei ole nendes maades mitte ainult kõrgema rahwakihi oſaks jäänud, nagu mõne muu rahwa juures, waid ſeda on nimelt wiimaſtel aasta-kümnetel terwe rahwa omanduſeks teha püütud. Taanis on rahwa-ülikoolide kodumaa, kuſt ſee aade mujale põhjamaadesse on läinud, ka Soomesse. Sääl ſaadi kõige eſiti aru, et wäikeſe rahwa ainus õige kaitſe ja wari ta tugew waimline haridus on, ſeſt ainult ſelle najal ſuudab ta oma iſeſeiswuſt wäge-wate wõimude wastu kaitſta.

XVI.

Wenemaa Aleksandri II. ajal.

Wene riigi suurus 19. aastasaja algul. — Aleksander I. ja Nikolai I. — Aleksander II. wabameelsus. — Pärisorjuse kaotamine mujal maades. — Pärisorjade seisukord Wenemaal. — Wabastamine. — Talurahwa seisukord wabanemise järele. — Semstwo. — Muud wabameelsed uuendused. — Poolakate soowid. — Poola mäss. — Poolakate abi lootus. — Mässu mahasurumine. — Poolamaa kaotab oma õigused. — Nihilistid. — Aleksander II. surm. — Aleksander III. ja Nikolai II.

Wene riik liideti Peeter Suure ajal muude Europa riikide-ühisuse külge, ning selleşt ajast pääle on Wenemaa mõju ja tähtsus ikka kaswanud. Juba uue-aja alguşel oli Wene riik maapinna pooleşt õieti lai, şeşt terwe şuur Ida-Europa lagendik oli tema päralt, ja 18. aastasajal nõutas ta eneşele ka Lääne- ja Mustamere rannamaad. Poola riigi jagamişel saadud maade kaudu tungis ta işegi Keşk-Europa ligidusesşe.

Aleksandri I. walitsuse ajal sai Wene riik omale weel Türgilt Bessarabiamaa (1812. a.), ja Soome suurwürsti-riik liideti lahutamata osana Wene riigi külge (1809. a.). Sellele maale, niişama ka endişe Poola riigi şuuremale osale, mis Wieni kongresşil Wene keisrile anti, jättis Aleksander I. işeäralişe seisukoha, kuna nendele koduşe omawalitsuşe, oma saadikute-kogu, Poolale ka oma sõjawäe, raha jne. lubas.

1815. a. järele ei laienenud Wenemaa Europas enam, aga Aasia maades nihutati selle piiritulbad ikka pääle weel edasi. Nõnda on şee riik maailma kõige şuuremaks riigiks kaswanud*) ja oma piiridesşe wäga mitmeid rahwaid wastu wõtnud, kelleşt mõnedgi juba wenelaste sekka ära on kadunud, aga paljud

1) Ainult Briti (Inglişe) riik on weel şuurem, aga şellel puudub ühine kogu ja ühiskorraldus. Tõlk. täh.

oma keelt ja kombeid weelgi alal hoiawad. Walitsemas on muidugi Slaawi rahwasugu, aga see langeb mitmesse erisalka, nagu suur-wenelased, kes terwe riigi rahwa üdiks on, siis wäike-wenelased, kellel hästi teistsugune keelemurre on, ning wiimaks poolakad, keda endised ajaloolised olud, Rooma-katoliku usk ja hiljutine Wenemaa külge saamine wenelastest eemale hoiawad ja seeläbi kokkusulamist keelawad; pääle nende on weel Lääne-Wenemaal asuwad Leedu ja Läti rahwad Slaawi tõugu.

Soomesugu rahwad aga, kelle käes selle riigi tekkimise ajal tuhanda aasta eest küll suurem osa Põhja-Wenemaad oli, on nüüd juba suuremalt jaolt riigi päärahwa sekka ära sulanud ja ainult omakeelsed kohanimed järgi jätnud. Aga weelgi leidub mõnda Soome rahwasugu, kes seni oma keele alali on hoidnud, osalt isegi oma pagana-usu; niisugused on Wolga ja Oka jõe maadel asuwad tsheremissid, mordwalased ja tshuwassid, ning kaugemal põhjapool elutsewad wodjakid, samojeedid, jakutid jne. Läänemere rannal elawad Soomes soomlased, Eesti- ja Liiwimaal eestlased iserahwana. — Idapool riigis Wolgamaadel ja Krimmis elab tatarlasi, Bessarabias asub rumeenlasi; juutisid leidub aga terwes riigis, kuid kõige suuremal arwul endise Poola riigi maades, kus nad tihedamalt asuwad, kui kusagil mujal maailmas. Muud wähemad rahwused (mustlased jne.) ja rahwaste killud (rootslased jne.) jäägu nimetamata.

Seda hiiglariiki katsus Napoleon oma „suure sõjawäega" ära wõita, kuid see ei õnnestanud, waid otse selle wastu walmistas ta Wenemaa sõjakäiguga omale enesele hukatust. Ja kuna Wenemaa enesepäästmise järele kõige mõjuwamalt Europa wabastamiseks Prantsuse keisri ülewõimu alt kaasa aitas, läks Napoleoni kukutamise järele, 1815. aastast saadik, terwe Europa riigiline juhtiw seisukoht Wenemaa kätte. Ning see riik oli siis ka 19. aastasaja esimesel poolel Europa würstide tagurlisele sihile suuremaks toeks. Aleksander I. oli küll oma walitsuse algupoolel oma tegudes mitmeti tõsist wabameelsust awaldanud, hiljemini aga kaldus temagi (püha lepingu mõjul) ikka enam Metternichi tagurlise politika poole. Tema järeltulija, kange keiser Nikolai I. (1825—1855) oli omal terwel walitsuse ajal kõiges Europas kõwa walitsejawõimu kaitsja ning rahwaste wabastuse püüete wastanik. Tema meelest oli walitseja tahtmine, mis Jumalast tuli, püha ja õige, kõik rahwaste nõuded walitsusewõimu piiramiseks käisiwad siis õige maailma-korralduse wastu.

Nikolai I. nõudis kõwa korda ja sõnakuulmist, aga selle juures pidas ta ikka walitseja kindlaks kohuseks täielise õiguse järele käimist; ise tahtis ta ikka seda mööda talitada. Niisama oli ta tubli sõjalik walitseja, kuigi ise sõjawäge ühesgi wõitluses ei juhtinud. Eespool kuulsime ta sõdadest Türgi wastu, keda ta Europast koguni kaotada tahtis (waata päätükk V. ja XIII.); Poola mässu (1830—1831) surus ta mõjuwalt maha ja ainult tema abil wõis Austria keiser Ungari mässu lämmatada (waata päät. XIII).

Aleksander II. (1855—1881), kes raskel Krimmi sõja ajal troonile

ſai, pidas oma iſaſt ſuurt lugu ja köneles temaſt ſuure auustuſega; Aleksandri helde, pehme, inimeſe-ſõbralik loomus ja wabameelſem mõttewiis ſaatſiwad teda aga oma walitſuſe talituſes wabamate põhjusmõtete järele käima. Ta ei tahtnud ſõdadeſt omale auu otſida, ega uute maade wõitmiſega oma muidugi ju ſuurt riiki weel laiendada, waid ta wõttis oma ſuureks ja auuſaks üles-

Aleksander II.

andeks riigi ſiſemiste olude paranduſe, millega oma nime ſuremataks on teinud. Kõige ſuurem ja tähtſam uuendus oli talurahwa pärisorjuſeſt wabaſtamine, millega omale auustawa „Tſaar wabastaja“ nime on ſaanud.

Prantſuſe ſuures mäſſus kuulutati kõige eſiti ſee wägew põhjusmõte wälja, et inimene wabalt ſünnib; pärisorjus käis ſiis inimeſe õiguſe wastu.

Prantsusemaal kaotatigi juba 1789.a. kesk-ajast alles jäänud pärisorjus täiesti ära, ja wähehaawal kadus see ka muudest maadest, selle järele, kuida sääl wabad aated maad wõtsiwad; Preisimaal näit. anti 1807. a. määrus, mille kaudu pärisorjus täiesti ära kaotati. Ja Wieni kongressil 1815. a. lepiti muude asjade seas riikide wahel ka selles kokku, et asumaades tarwitataw orjakaupleмine ära lõpetada tuleb. Esiotsa ei rutatud küll selle otsuse täitmisega, aga 1833. a. otsustas Inglise walitsus, kõigis oma asumaades neegriorjust ära kaotada (waata päät. XIV.); 1848. a. kuulutas webruarikuu mässu järele ajutine Prantsuse walitsus oma asumaades orjad wabadeks ja andis neile kodanikuõiguse. Amerika-Ühisriikides sündis see pikalise kodusõja järele (1865. a.). Järgnewatel aastakümnetel kadus orjapidamine ka muudest Europa riikide asumaadest. Europas seisis ainult Wenemaal rahwa pärisorjus wiimase aastasaja teise pooleni alles, Aleksander II. ajani, pääle Läänemeremaade, kust juba Aleksander I. selle ära kaotas.

Orjapõli oli Wenemaal õieti sedasama laadi kui Lääne-Europas kesk-ajal teo-orjus, s. o., talupojad ei olnud põhjusmõttelikult mitte otse isandate orjad selles mõttes kui Rooma orjad (servi), waid nemad olisiwad ainult maa külge seotud ja sellega ühes maaomanikkude isandate all, kellele nad maksu maksiwad ja teopäiwi tegiwad ning kes ka nende kohtunik oli. Aga ajajooksul kaswas ja paisus isandate wõim wäga suureks ja laiaks, iseäranis Wenemaal, kus kodanikuseisust adeli seisuse mõjule wastukaaluks ei olnud; lõpuks kujunes see niisamasuguseks, nagu wanal ajal Greekas ja Roomas nähtud: orjasid wõidi ka maa küljest lahutada ja koguni isiklikult ära müüa. Isandad wõisiwad neid soowi järele linnadesse töösuse töösse ehk kauplema minna lubada, ehk ka ise neid sinna saata, aga ka säälgi olisiwad orjad tema käsu ja wõimu all, maksiwad temale maksu (obroki) ja pidiwad käsu järele iga tahes jälle maale tagasi tulema. Isandate (bojaride) majapidamises oli ikka päratu suur teendritekari olemas. Pärisinimestega ümberkäimine oli niisamasugune kui orjadega üleüldse sünnib. Helde ja hääsüdameline isand käis „oma inimestega" wiisakalt ümber ega waewanud neid töö ega maksudega liialt; ta talitas nagu suure perekonna isa; aga kurjale ja ahnele isandale andis ta piiramata woli mahti oma alamate kohta igasugu meelewalda tarwitada, neid armutalt nöörida ja nuhelda jne., sest mingit seadust sellele keeluks ei olnud. Pärisinimene tegi piitsa sunnil oma rasket tööd; teda peksti, mil aga isandal ehk kubjal meelde tuli, ja isegi tema surmamist ei peetud isandale mingiks kuriteoks.

Adeli-isandate (bojaride ehk mõisnikkude) tähtsam ja suurem omandus olisiwadgi orjad ehk „hinged," nagu neid harilikult nimetati. Waesematel oli neid ainult mõni kümmekond ehk sada, saja kuni tuhanda hinge omanikkusid peeti ju poolkaudu rikkadeks; aga umbes 1400 bojari olisiwad nii rikkad, et nendel igal ühel üle tuhat talupoega omandusesks oli, ja mõningatel, nagu kuulsal Sheremetjewi sugul, oli neid kuni 100,000. Kokku oli bojaride pärisesks

olewate talupoegade arw umbes 20 milj. Bojaride laialisi maid hariti nönda, et üks osa maad möisniku oma käes oli, mille pääl aga muidugi „hinged“ hinnata töötasiwad, teine osa anti talupoegadele tarwitada, kes selle eest omanikule määratud arwu maa-saadusi pidiwad maksma ja möisale teoorjust tegema, harilikult kolm päewa nädalas. Aga talupoegade käes olewad maad ei olnud ometi mitte igaühele iseäraliselt jäädawalt harida antud, waid see oli terwe küla-kogu „miri“ oma, mille meestesugu liikmed ühisel koosolekul põllumaad „hingede“ arwu järele perede wahel ära jagasiwad, ja seda tehti ikka määratud aja järele uuesti, selle järele kuidas hingede arw muutunud oli. Metsad ja karjamaad oliwad terwe külakogu ühiseks tarwituseks. Talupoja kindlaks omanduseks oli ainult tema osakoht ja hooned.

Kõik talupojad ei olnud aga mitte bojaride omanduseks, sest suured ja laialised maad oliwad riigi (kroonu) päralt, ja nii ka siis nendel maadel ajuwad „hinged;“ nende arw oli umbes niisama palju kui bojaride talupoegi. Kroonu pärisinimeste seisukord oli teistega wörreldes mitmeti parem, sest nad maksiwad ainult kroonule määratud maksu maasaadusest ning nendel ei olnud oma juures meelewaldset käskijat olemas. Küll nööriswad ka neidgi tihti petised ja ahned ametnikud paljugi, tegiwad neile ülekohut ja liiga, aga ikkagi oli kroonumaadel talurahwa waranduslik seisukord wördluslikult hää. — Põhjapool riigi osas ja kasakate maadel oli ka weel oma jagu koguni wabasid talupoegi olemas; nendel maadel ei olnud pärisorjus millalgi õieti juurduda saanud, kuna bojaridel sinna pesitada mahti ei olnud; põhjamaalt hoidis neid kare loodus eemale, kasakad jälle ei sallinud oma juures sarnaseid sundijaid.

Et niisugune olukord uuemasse ajasse ei sündinud, oli juba Katarina II. ära tundnud ning pärisorjuse kaotamise pääle mötelnud, kuid ta märkas selle siis weel wöimata olewat. Aleksander I. suutis ainult wäikses riigi osakeses (meie maal) seda korda saata, suuremaks ettewötteks ei saanud ta mahti. Nikolai I. walitsuse siht oli küll alleshoidlik, aga temagi kergitas seaduse teel orjuse raskust mitmeti. Nii oli siis pärisorjuse kaotamist juba ammugi ette walmistatud ja seda alustatudgi, kuid alles Aleksander II. asus täie kindlusega ja rahuga seda täide saatma. Möisnikuseisus oli muidugi asjale ikka wastu seisnud, sest nagu öeldud, oliwad „hinged“ ta tähtsam omandus, kellest ta lahkuda ei raatsinud. Aga nüüd oli keisri nõue kõikumata kindel. Juba 1858 a. awaldati need põhjusmötted, mille järele rahwa wabastamine pidi sündima, ja nende aluseł asja ette walmistama seati iseäraline toimekond (komitee), mille juhatajaks tuntud riigimees Nikolai Miljutin oli. Ja siis ulmus 19. webruaril 1861 keiserlik ukas, mis Wene rahwale ülitähtsa pöörepäewa tõi; see määras terwes riigis pärisorjuse kaotamist. Möisnikkude koduorjade ja linnades olewate inimeste wabastamine oli lihtne, need lastiga oma orjakohusteşt wabaks; suurem raskus aga oli maal olewate pärisorjade, s. o. talupoegade seisukorra korraldamine. Sest seniseđ maaomanikud tahtsiwad kõik

haritud maad eneſe omanduſeks jätta, talupojad aga, kes oma käes olewaid maid juba wäga ammu harinud, oliwad harjunud neid üsna omaks pidama. Aſi otſustati ſiis nii, et muiſt talupoegade haritawaſt maaſt ikka mõisnikule jäi, muu maa aga jäeti talupoegadele, kuid ſeda pidi määratud hinna eeſt lunastatama; ſee maks pidi pääle maahinna ka ſelle tulu eeſt taſuks olema, mis mõisnikul ſenini talupojaſt oli olnud. Selle ostuſumma taſumiſeks mõisnikkudele andis kroonu oma pooleſt neli wiiendikku (ühtekokku $2\frac{1}{2}$ miljardi), kuid ſee oli ainult laenuks; talupojad pidiwad ſeda oſakaupa iga aasta tagaſi maksma, nii et terwe wõlg 49 aasta jooksul taſa ſaaks. — Niiwiiſi wabastati üle 40 milj. inimeſt pärisorjuſeſt ja anti neile inimeſe õiguſed.

Aga ka nüüd ei ſaanud lunastatud maa mitte inimeste era-omanduſeks, waid ſee jäi külakogu ehk „miri“ omaks. See jagati nagu eelpool nimetatud, määratud aastate järele (5, 10 ehk 15 nagu kuſagil ſeatud) kõigi külakogu meeſteſugu hingede wahele üheſugusteks oſadeks ära; ſee ſünnib „miri“ koosolekutel, kus perekonna iſad külawanema juhatuſel asja otſustawad. Nendel koosolekutel jagatakſe ka „miri“ peale pantud makſud perede kohta ära, wõetakſe külakogusſe uuſi liikmeid wastu ja lubatakſe endiſi lahti ja heidetakſe tarbekorral ka wälja.

Talurahwa wabastamine tõi Wenemaa ühiselu oludesſe wäga tähtſa muudatuſe; need hakkaſiwad nüüd Lääne-Euroopa maade ühiselu korralduſele liginema. Aga niiſuguſt tulu, mida eſiotſa wabastamiſeſt oli oodatud, ei tulnud ſelleſt ometi mitte. Maa eeſt määratud lunaſtuſemaks oli kohati liig ſuur ja talupoegadel käks ſee taſumine raskeks; maaharimine ei toonud tarwiliſt ſiſſetulekut, mille päraſt talupojad mitmel pool ſuurel arwul linnadesſe rändama hakkaſiwad. Suurelt takistas põlluharimiſe täienemiſt ja koſumiſt küll ka maa-omanduſe olukord, ſeſt aruſaadaw on, et inimeſel ſuuremat himu ei ole, oma käes olewa põllumaa eeſt paremini hoolitſeda, ſeda wäetada ja harida, kuna teada on, et ta mõningate aastate järele ſelle käeſt andma peab; makſud on ka tihti maa päält nii ſuured, et talupoeg omale ſuuremat põllumaa oſa ei ſoowigi, inimeſed on weelgi õieti oma maa ehk külakogu külge ſeotud, ſeſt nad ei pääſe ſäält lahti, kuigi tahaks, muidu kui külakogu lubaga; nad peawad ſiis nende jaoks määratud maa-oſade eeſt ikka makſud ära maksma, kuigi nad iſe neid ſugugi ei hari, waid mujal tegewuſes on[1]).

Wabastamiſe ſeaduſes määrati ka rahwa omawalitſuſe põhjusmõte kindlaks, mis „miri“ ſeadluſes ilmſile tuleb, ja niiſamuti ſeati ka igale kreiſile (уѣздъ) ja kubermangule omawalitſuſe aſutuſed, maakogud ehk ſemſtwod (земство), kus kolmeſt ſeiſuſeſt — mõisnikkudelt, linnadelt ja talupoegadelt —

[1]) Need olud on nüüd muutnud. 9. now. 1906 a. antud ſeaduſe järel wõiwad talupojad ſoowi järel oma maatükid päriſeks osta; ka „miriſt“ lahkumine on nüüd nendel waba. Tõlk. täh.

walitud saadikud osalised on. Need kogud ajawad kohalisi ja awalisi asju, hoolitsewad maanteede ja sildade, üleüldiste ehituste, rahwahariduse, terwisehoiu ja haigete põetamise eest; esimese korralduse järele walisiwad semstwod ka rahukohtunikud, kes wannutatud meeste osawõtmisel (jury-kohus) süüasjade kohta kohut mõistsiwad. Seni oli walitsemine ja kohtu mõistmine ühendatud olnud, kuid nüüd tehti nendele kindel wahe, ja 1864 a. antud „Aleksander II. kohtuseadused" määrasiwad Wenemaale „awalise kohtupidamise, armulise, õiglase ja rutulise kohtumõistmise." Ka muid olusid korraldas Aleksander II. Lääne-Euroopa olude moodi; asutati palju uusi koolisid, nimelt realkoolisid. Peterburi ja Moskwa ajakirjandus wabastati tsensuri alt, kuna aga karistuseks walitsuse poolt antud hoiatus, ehk kui see ei mõjunud, mõneks ajaks kinnipanemine määrati. (Neid karistusi on wäga tihti tarwitatud). — Wiimati seati ka sõjawäe korraldus Preisimaa moodi, millega endine nekrudi wõtmine lõppes ja üleüldise wäeteenistuse kohustus selle asemele tuli (1874 a.).

Aleksander II. ei suutnud ometi kõigi oma rohkete uuendustega sugugi mitte kõikide lootusi täita. Nimelt ootasiwad wabameelsed ringkonnad riigile põhjusseaduse andmist, nad soowisiwad Wenemaale selle järele, kui ühiseluline wabadus kätte saadud, ka riigilist wabadust. Nimelt palus Tweri mõisnikutekogu keisrilt rahwuse koosoleku kokkukutsumist, millesse terwest riigist saadikud walitaks. Aga Aleksander II. ei arwanud niisuguseid plaanisid kohaseks ega pannud neid tähele. Palujatest wõeti koguni 13 wangi. Iseäranis suureks aga oliwad poolakate lootused paisunud; nad tahtsiwad Wene wõimu alt hoopis wabaks saada. Keiser aga tunnistas seda selgesti wõimataks unistuseks ja noomis juba oma walitsuse alguse 1856 a. Warssawi mõisniku-kogude saadikuid: „Püsige Wenemaaga ühenduses ja jätke oma iseseiswuse unenäod kõrwale, mida nüüdsel ajal töeks teha wõimata on. Kõik, mis mu isa on teinud, on hästi tehtud; minu walitsus saab tema walitsuse jätkuks olema." Esiotsa jäädigi siis Poolas rahule, pea aga tegiwad muial Europas, nimelt Italias, ilmunud rahwaste-wõitluse ka poolakaid jälle rahututeks. Endise mässu mälestusepäewadel hakati meeleawalduse toime panema, kõneldi palju Poolamaa endisest wägewusest ja paluti keisrilt „rahwuselises waimus loodud walitsuse-korralduse." Keiser lootis küll esiotsa neid järelandmisega rahustada, kuna pääle muude Poolamaa walitsuse etteotsa nende oma maa mehe Wielopolski seadis, ja ka keisri wend Konstantin, kes sinna asekuningaks seatud, oli poolakate wastu wõimlikult sõbralik. Parajusmeelsemad, kelle juht Wielopolski oli, olekssiwad sellega rahule jäänud, et Poolamaale Wenemaaga ühenduses olles omakohane seisukoht saaks, aga kanged isamaalased, ehk n. n. „punased" ei leppinud sellega, waid tahtsiwad täielist iseseiswust. Selle erakonna suurem tugi oli mõisnikuseisuses, kellega ka Leedumaa ja Podolia mõisnikud ühinesiwad. Nad nõudsiwad, et need maad Poola riigiga ühendadaks, mille päralt need enne olnud, (mis ajast sinna ka poolakad mõisnikuteks oliwad saanud). „Punaste" kihutusel wõeti

aſekuninga Konſtantini ja ta abi Wielopolski wastu tapakatſe ette (1862).

Et ſeda iſeſeiswuſele püüdwat erakonda maha ſuruda, wõeti äkki laialine ja kõwa nekrudiwõtmine ette, mis iſeäranis linnalaſi, pääasjalikult üliõpilaſi ja muid rahwakihutajaid puutus, mitte maarahwaſt, nagu enne harilik olnud. Ööſel 3. januaril 1863. a. tungiſiwad nekrudiwõtjad niiſuguste inimeste korteritesſe, wõtſiwad neid une päält kinni ja wiiſiwad nad kohe kaſarmutesſe,

Aleksander III.

et pakku ei pääſeks. See käre teguwiis ſaatis aga nüüd lauſa mäſſu lahti puhkema. Kohe aſus Warsſawisſe ja Wilnasſe ſalajane „rahwuslik walitſus“, kes oma kuulutustes, mida igalepoole maale wälja laotati, talupoegadele nende maa kohta omanduſe-õiguſt, makſude wähendamiſt ja muud hääd lubas, kui need tema nõuusſe lööwad; Wene ametnikkudele makſude maksmine keelati

kangesti ära. Niisama seati igasse maakonda salajased kohtud, mis rahwuselise asja külge puutuwaid küsimusi pidiwad otsustama, ja need mõistsiwad ka õieti kanget kohut; nimelt Warssawi kohus mõistis 10 Wene walitsuse asjatalitajat surma, s. o., nende wastu saadeti mõrtsukad neid ära tapma. Kõwa hirm selle nägemata walitsuse eest, kelle liikmetest keegi midagi ei teadnud, mõjus wäga suurelt, nii et Poolamaal üleüldiselt ta sõna kuuldi. Keiser saatis küll weel poolakatele manifesti, milles ta neile kõiki mässutegusid andeks anda lubas, kui nad oma mässupüüdest lahkukksiwad, aga salawalitsus wastas selle pääle uhkelt: „Ainult mõõgaga wõib tüli meie ja Moskwa wahel otsustada.“ Oma jõuu pääle ei tohtinud ometi poolakad palju loota, sest nendel ei olnud õpetatud ja korraldatud sõjawäge olemasgi, ning sõjariistadgi oliwad koguni kehwad, osalt paljad wikatid; ainult wähemaid salkasid saiwad nad kokku, kes aga enamasti metsades peidus seisiwad, wahel ometi säält ka wälja tuliwad ja wäiksetele wõitlustelegi asusiwad. Nendel ei wõinud muidugi mingit mõju olla. Aga poolakad lootsiwad muude riikide poolt abi, nagu see Belgias, Italias jne. oli sündinud. Ja tõepoolest asusiwad kolm suurt riiki: Inglisemaa, Prantsusemaa ja Austria, poolakate eestkostjaks ja toetajaks; nad saatsiwad Wene walitsusele ettepaneku Poolamaa asjade kohta, milles muu seas nõuti, et Poolamaa omale rahwuselise saadikute-kogu saaks, et ainult poolakad Poolamaal ametnikuks olekssiwad ja Poola keel ametikeeleks seataks. Aga kaugemale kui soowi-awalduseni ei läinud need riigid mitte. Wene walitsus wastas oma pooleşt kindlasti, et Poola mäss Wenemaa oma asi olewat, millesse segada muudel riikidel ühtegi õigust ei ole. Nõnda jäiwad nimetatud riikide „kuus punkti“ tähelepanemata. Bismarck aga, kelle käes juba siis Preisimaal wõim oli, aitasgi weel Wene walitsust, kuna Preisimaa poolakaid mässulistele appitulemast takistas, niisama põgenejaid üle Preisi piiri ei lasknud.

Esiotsa oliwad küll ka Wenemaalgi mõningad wabameelsed ringkonnad poolakate püüete kohta osawõtlikud olnud, aga wiimaste suured nõudmised ja uhke olek tegi pea igalpool üleüldise arwamise nendele waenulikseks. Ja warsti tehti ka mässule kange käega lõpp. Leedumaale saadeti wali kindral Murawjew ja anti temale wäga lai tegewusewõim; Poolamaal sai sarnase wõimu krahw Berg [1]). Murawjew, kes Leedumaa päälinna Wilnasse asus, seadis igasse maaosasse ohwitseri soldatisalgaga, säälsete ametnikude ja nimelt preestrite järele walwama. Ohwitseridele anti käsk ka niisuguseid inimesi sõjakohtu ette tuua, kelle kohta kaheldi, et nad mässulisi aitawad. Poola mõisnikkudelt nõuti sõjawäe ülespidamiseks suuri maksusid; mässust osawõtjatelt mõisnikkudelt wõeti nende maad üsna käest ära ja anti osalt wenelastele, osalt ka kohalistele talupoegadele, nimelt nendele, kes Wene wäe tegewust toetasiwad. Kõik need, keda sõjariistadega kinni wõeti, surmati 24 tunni jooksul ära (üles-

1) Liiwimaalt Sangaste mõisa omanik. Tõlkija täh.

poomisega ehk mahalaskmisega), ja niiwiisi surmatute matusid ei tohtinud nende omakesed pidada. — Warssawis wõttis jälle krahw Berg oma piiramata wõimu najal ühtealati majade läbiotsimisi ette, laskis kahtlusealuseid sadade kaupa wangi panna ja määras suure iseäralise mässukulude maksu rahwale pääle. Wiimati saadi kauase uurimise järele ka Poola „rahwuse walitsus" kätte ja selle liikmed poodi üles (1867).

Kui poolakad wiimati kurwa meelega aru saiwad, et nendele Lääne-Europast ühtegi abi ei tulnud, jätsiwad nad meeleheitel mässu järele ja andsiwad alla. Nuhtlus tuli wali. Suur hulk mässu-osalisi mõisteti Siberi

Nikolai II.

mäekaewandustesse sunnitööle, teised saadeti sinna sunniwiisil asunikkudeks. Ja nüüd ei jäetud Poolamaale enam ta endiseid õigusi alles, waid kõik ta omakohased seadlused kaotati üsna ära. Maa jagati Wenemaa moodi kubermangudesse. Poolamaal senine tarwitatud oma raha kaotati ära; Poola keelt keelati awalikkudes kohades kõnelemast; Warssawi ülikool muudeti Wene keelseks, ka kõigis muudes koolides määrati Wene keel õpekeeleks; hiljemini seati, et ka kohtutes ja kirikutes, isegi kuulutustes Wenekeelt pidi tarwitatama. Kuna katoliku kirik mässuliste poole oli hoidnud, kitsendati selle wõimu rohkesti,

kuna pääle muu palju kloostrid ära kaotati ja preestrid kõwa riigipoolse ülewalwamise alla seati. Kohaline walitsuskord seati ka niisamasuguseks kui Wenemaal, mille juures ometi talupoegade waranduseline seisukord paranes, kuna nendele maa kohta omanduseõigus anti. (Kuna Poola talupoegadel oma riigi iseseiswuse ajast hääd mälestust ei olnud, jäiwadgi nad suuremalt jaolt mässust eemale.) „Ladina laadi haridus peab juurteni ära häwitatama ja tõsine Slaawi haridus asemele seatama," nõudsiwad Wene rahwuslased. Isegi Poola kuningriigi nimi kaotati ära ja seda maad nimetati nüüd Weikseli maakondadeks.

Poola mäss mõjus wäga palju ka Wenemaa oma oludesse ja nimelt tagasikiskuwalt, sest wabameelne erakond, kes Wenemaa täienemist Lääne maade sihis püüdis, sai sellega suure löögi. Seletati, et wabameelsed aated just mässu oliwad tekitanud, ning see asjalugu, et Lääne-Europa walitsused mässulisi poolakaid toetada oliwad tahtnud, haawas wenelaste rahwusetundmust. Ning weel mõrudamaks muutus meeleolu Wenemaal Türgi sõja järele (1877), kuna siis Lääne-Europa riigid Wenemaalt ta wõiduwilja osalt käest ära wõtsiwad (waata päät. XIII). Wene rahwuseline erakond, mis ka Aleksander II. walitsuse algupoolel wabameelses sihis sündinud muudatusi Wenemaale kahjulikeks pidas, sai ikka enam mõjule, kuna selle wastu wabameelsed wähehaawal üsna kõrwale tõrjuti ja koguni kahtluse alla saadeti, sest neid arwati mässumõtteliste nihilistidega ühes nõuus olewat.

Selle nimetuse wõttis kõige enne kirjanik Turgenew ühes oma romanis tarwitusele, kuna ta nihilistideks neid noorimehi nimetas, „kes Jumalat ei uskunud ega inimeste seadlusest ei hoolinud." [1]) Nihilistid tahtsiwadgi niisama kui Prantsusemaa kommunardlased, kõik olewad olud ära kaotada — usu, perekonna ja walitsuse — sest selle järele arwasiwad nad uue ja parema ühiselu korra iseeneses sündiwat. Selle oma arust aatelise sihi kättesaamiseks mõtlesiwad nad igasugu abinõusid, olgu need mis tahes, tarwitada wõiwat. Liikumise juhatajaks oliwad salaseltsid. Nendesse liitusiwad pääasjalikult noored inimesed haritud rahwa kihtidest, ka mõned waimustatud naesterahwad; salaja trükitud ajalehtedest, mida hoolega rahwa sekka laotati, kuulutati õhinaga seda mässulist õpetust. Pea hakkas nihilistide tehtud hirmutegudest kuulduma. Nad wõtsiwad mitmed tapakatsed kõrgete ametnikkude, isegi keisri wastu ette, ning paljud ametnikud surmatigi ära; tapmisel tarwitati wahel rewolwrisi, wahel jälle salatöökodades walmistatud lõhkepommisid, wahel jälle katsuti maa-alust teed mööda kuhugi hoone alla tungida ja sinna lõhkerohtu panna, mis siis sündsal korral süütenööri kaudu põlema sütitati. Juba 1866 a. tahtis keegi Karakosow keisrit ära tappa; 1867 a. katsus poolakas Beresowski

1) Nimetus tuleb Ladinakeele sõnast nihil, mis „ei midagi" tähendab. Tõlk. täh.

seda Pariſis; 1879 laskis jälle üks Solowjew tema pääle, ja 1880 oli talwepalee all plahwatus. Need ettewõtted läksiwad küll nurja, aga wäga mitmed tapatööd õnnestasiwad ka; 1878 a. laskis üks noor neiu Weera Sassulitsh Peterburi poliseiülema Trepowi maha, ja järgmise nelja aasta jooksul korrati niisuguseid katseid ikka pääle. 1. märtsil 1881 sattus keiser Aleksander II. ise wiimati ka salaseltsi ohwriks. Peterburi uulitsal sõites wisati pomm ta saani poole; see ei puutunud küll teda, aga mitmed ligiolewad inimesed haawati, ja kui keiser saanist wälja nende juurde astus, lendas ta jalgade ette teine pomm, mis sääl plahwatades teda raskesti wigastas, ning tunni aja pärast kustus kalli keisri elu.

Tema poeg Aleksander III. kuulutas oma walitsuse alguse, et tema „isewalitsuselise riigikorra wõimu ja õiguse pääle toetada tahab", ning see põhjusmõte rajas ta walitsuselise sihi. Tema ajal ei pandud mingisuguseid wabameelseid uuendusi toime, waid rohkeb ettewõetawad muudatused sündisiwad wastandilises sihis. Walitsuse walju talituse mõjul lämmastati ka kõik salaplaanitsused ja mässulised liikumised; wähemasti näis see wäljaspidi nii. — Aleksander III. ajal hakati ka olusid kõigis riigiosades üheseguseks seadma, mis pääle muu iseäranis Läänemeremaadel nähtawale tuli, millele nende ärawõitmise juures Peeter Suur seniše olukorra ja õigused alles hoida oli lubanud. Poolteist aastasada seisiwadgi need õigused peatselt puutumata, aga juba Aleksander II. ajal oli neid kitsendama hakatud, ja Aleksander III. ei kinnitanud oma troonile saamise järele Läänemeremaade õigusi mitte enam. Ning pea tuliwad siin suured muudatused: 1885. a. määrati Wene keel ametikeeleks ja 1887. a. koolides õpekeeleks; ka Tartu saksakeelne ülikool muudeti wenekeelseks ja linna nimi Jurjewiks. Saksa keel, mis seni walitsewa rahwakihi ja ka walitsusekohtade keel oli olnud, tõrjuti koguni kõrwale. Neid muudatusi hõlbustas suurelt see sügaw lõhe, mis neil maadel Saksasugu haritlaste ja ülimuste ning Eesti ja Läti talupoja wahel oli, mis nende wahekorda wõõraks ja tihti waenulikeks tegi. Sellel põhjusel oliwad juba 1840. a. järele eestlased kohati hulgana oma Ewangeliumi usust lahkunud ja Greeka-Õigeusku läinud.

Wälimises politikas oli Aleksander III. rahuarmastaja walitseja, nagu tema isagi; ka nüüdne keiser Nikolai II., kes 1894 a. isa surma järele troonile sai, tunnistas, et ta rahu pidada ja püüda tahab. Tema esimeste walitsuse tegude seas oli üleüldise rahuoleku kordasaatmiseks sihitud manifesti awaldamine, mille järele Haagisse selle asja kohta nõupidamiseks konwerents kokku kutsuti. Europas ongi Wene riigil rahu olnud, aga Kaugel Idas tuli temal 1904. a. Jaapaniga suur sõda pidada (waata päät. XXI).

XVII.

Soome sõda 1808-9 a. — Waade Soome uuema ajaloo pääle.

Osa Soomemaad on ju waremini Wenemaaga ühendatud. — Gustav IV-da kangekaelne olek. — Soomemaa nõrk kaitsewõim. — Soome sõjawägi. — Sõja algus. — Taganemine. — Weabori allaandmine. — Sõja lõpusündmused. — Soome sõjawägi annab alla. — Porwoo maapäew. — Uus walitsusekorraldus. — Wana-Soome ühinemine. — Tagurluse-aeg. — Rahwuslik ärkamine. — Aleksander II-se aeg. — Erakonnad. — Wiimsete aastakümnete edenemine.

Juba sest ajast saadik, kui Soome rahwast ajaloos nimetatakse, on tema üle walitsemise pärast ta lääne- ja idapoolsete naabrite wahel tüli ja riidu olnud. Soomemaa liideti kesk-aja teisel poolel Rootsimaa külge ja sai säält omale waba riigi- ning ühiselu-seadluse, ristiusu ja Läänemaade hariduse. Aga Rootsimaa oli wäike ja nõrk riik, ta ei suutnud oma kättesaadud suur-riigi seisukohta kinni pidada, kui ta idapoolne naaber, Wenemaa, oma suurt wõimu tundma sai ja seda oma tuluks tarwitama hakkas. Wenemaa püüdis nimelt ikka enam läänepoole tungida ja wõttis selleks Rootsilt ühe maatüki teise järele ära. Juba 1721 a. sai ta Läänemere rannamaad ja suure tüki Soomemaastgi omaks; 1743 a. lisati selle juurde weel uus tükk kuni Kymijõeni. Selge oli, et ka see rahuleping mitte kindlaks ei jää, waid et Wenemaa kõike Soomemaad kuni Põhjalaheni ära wõtta püüab. Eespool kuulsime (waata uus-aeg päät. XXVIII.), et ju 18. aastasajal Soomemaa Rootsist lahutamist ette walmistati; keiserinna Elisabet nimetas oma awaldatud manifestis esimest korda awalikult Soome iseseiswuseşt; Anjala lepingus tuli seesama püüe ilmsile. Aga alles nende suurte sündmustega üheskoos, milleks Napoleon Bonaparte tegewus asja andis, otsustati ka Soomemaa seisukord lõpulikult.

Napoleoni sõdadest kõneldes kuulsime (waata päät. III.), et ta wihasemate wastaste seast Rootsi kuningas Gustav IV. Adolf oli, kes oma wäikesest wõimust hoolimata end ometi suurte riikide sõjasse segas ning kiusakalt Napoleoniga ka siis weel rahu teha ei tahtnud, kui teised riigid suurele Prantsuse keisrile juba järele andsiwad; ta ei tahtnud Napoleoniga mitte läbirääkimisigi alustada.

Tagajärjeks oli muidugi, et Rootsi päralt olew Pommerimaa ära wõeti. Aga sellega ei leppinud Napoleon weel, waid tahtis jonnakat waenlast üsna alandada. Kui siis Wene ja Prantsuse keisrid Tilsitis 1807 a. rahu ja ka ühise lepingu pärast nõuu pidasiwad, leppisiwad nad pääle muu ka selle kohta kokku, et Taani, Rootsi ja Portugali walitsusi sundida tuleb, oma sadamaid Inglise laewadele kinni panema; muud riigid oliwad Napoleoni sunnil seda lubanud teha, ja ka Wenemaa oli sellesse nõuusse heitnud. Wene keisrile anti ülesandeks, Rootsimaad wastupanemise korral alandada ning tasuks selle eest siis Soomemaad omale wõtta. Ja selle kokkuleppimise põhjal sündisgi kuulus Soome sõda, mis selle maa wiimane tähtsam wäline sündmus on. Aleksander I. õrnale loomule oli Rootsi wastu sõdimine wastumeelt, päälegi weel sellepärast, et tema ise Rootsi kuninga lang oli. Ta soowitas siis, et Rootsimaa Napoleoni nõudmisi täidaks. Rootsimaa oleks ennast nüüd sõja eest hoida wõinud, kuid kuusakas kuningas ei andnud järele, waid oma imelise tegewusega näis ta nagu meelega Europa mõlemaid suuri wõimumehi wihastada tahtwat; näituseks pahandas ta sellega Wene keisrit rängasti, et ta temale Andrease ordumärgi ehk auutähe tagasi saatis, kuna Aleksander I. selle auutähe ka Napoleonile oli andnud, mida aga Gustav IV. sallida ei wõinud.

Wahe-ajal oli Wene sõjawägesid juba Soome piirile kogutud, millest ka Rootsi Peterburis olew saadik oma walitsusele teatas. Kõige selle pääle waatamata ei hoolitsetud ometi Soomes ühtegi sõjawalmistuste eest. Rootsimaalt ei tulnud siis abiwäge, sest selle terwet sõjawõimu oli Taani wastu waja, kes Napoleoni lepinglaseks ja sellega Rootsi waenlaseks oli hakanud. Soome oma sõjawõim oli nüüd küll paremal järjel kui enne, aga wägewale waenlasele wastupanekuks oli ta üksi ometi liig nõrk. Sest terwe sõjawäe arw oli kokku umbes 19,000 meest ja nendestgi seisis ainult 7000 meest Weabori kaitsmas ja 2000 meest muudes kindlustes. Kuninga soow ja otsekohene käsk oli, et sõjawägi wõitluste eest hoiaks. Alles siis, kui terwe Rootsi sõjawägi appi jõuab, tuleb Soomemaa tagasi wõita.

Soomemaa wõitmine näis esiti Wene wäel üsna hõlbus olewat. Wenelased tungisiwad 29. webruaril 1808 a. kahelt kohalt Soomesse; umbes 16,000 meest tuliwad krahw Buxhöwdeni juhatusel üle Kymijõe, kindral Tutschkow läks 800 mehega Sawomaale. Wastupanekut katsuti küll ka, aga taganeti ikka jälle, päämägi Hämeenlinnani, Sawo wäehulk Leppäwirrale; otsustawale wõitlasele ei asunud kumbgi wägi. Soome päämäe ajutine ülemjuhataja Klercker mõtles küll Hämeenlinna juures sõjaõnne katsuda, aga siis ilmus kuninga saadetud uus ülemjuhataja Klingspor ja käskis jälle taganeda; ka Sawo sõjawägi kästi Oulu ligidale minna. Ei olnud weel kahte kuud sõja algusest mööda ja juba oli pea terwe Soomemaa wenelaste käes, ilma et tõsist wastupanekut oleks püütudgi; 22. märtsil wõttis Buxhöwden ka päälinna Turu ära, kuna neli päewa enne seda Schwartholmi kindlus oli alla andnud.

6. aprillil tegi ka Weabori kommandant Cronstedt waenlasega lepingu, mille läbi Soome kindlam kaitsemüür wenelaste kätte anti.

Wene wägi oli Helsingi linna juba 2. märtsil ära wõtnud ja selle järele kohe säält rannast Weabori piirama ja pommidega laskma hakanud. Aga kindlus oli wäga kõwa, nii et seda sõjariistadega wõita wäga raske oli, sellepärast wõeti muud abinõud appi, ja need mõjusiwadgi. Kommandant Cronstedt oli küll waremini laewastiku juhatajana mehisust awaldanud, aga kindluse juhatajaks oli ta harjumata, nii et ta alguseks päale kaitsmist juhtida ei osanud, ja tema ohwitseride hulgas oli niisuguseid, kes sugugi sõdida ei tahtnud, waid kohe allaandmist soowisiwad, sest wastupanek olla ometi asjata; Anjala lepingu waim tuli jällegi ilmsile. Mõningad Weabori ohwitserid käisiwad wenelastega läbi, kes kaitsewäe seas kõiksuguseid walejuttusid Rootsis sündinud juhtumistest wälja laotasiwad ja ka muid kaitsjaid kohutasiwad; kõige muu lisaks tarwitati ka weel rahaga meelitamist. Ja nii tehti siis peagi Wene wäe juhatusega niisugune imelik leping, et kui Rootsist 3. maini abi ei tule siis kindlus alla antakse. Abi ei tulnud, ega wõinudgi tulla, kuna ju meri alles kinni oli ja Rootsis asjalugu ei teatudgi. Nii siis läks määratud päewal Rootsi wägi Weaborist wälja ja Wene wägi sisse. Selle sündmuse pärast peeti Peterburis tänujumalateenistust, sest Weabori kättesaamisega arwati Soomemaa saatus otsustatud olewat.

Aga nõnda ei olnud asjalugu, sest sõda ei lõppenud sellega weel. Küll ei olnud enam maa kaitsmise kohta suuremat lootust, aga hiljemad sõja-sündmused tõiwad ometi weel Soomemaa wäehulkadele auu ja kahtlemata ka Soomemaale ja rahwale tulu, sest need mõjusiwad suurelt järgnewate asjaolude pääle.

Soome pääwägi oli juba Põhjamaale Siikajõele taganenud, sest ülemjuhataja oli ikka pääle taganeda käskinud, kuigi aru oli saadud, et päletungiw waenlasewägi wähene oli, kelle wastu wõidelda oleks wõidud. Kui siis 12. aprillil Wene wägi Siikajõel jälle pääle tungis, kästi uuesti taganeda; ainult wäewoorisid pidi waenlase wastu kaitstama. Selle juures tekkis kolmetunniline wõitlus, mille jooksul terawasilmaline adjudant Adlercreutz märkas, et waenlase wäe keskkoht nõrk oli. Ta käskis siis oma poolešt pääle tungida; see õnnestas, wõit saadi, ja selle järele pidiwad wenelased oma korra taganema hakkama. Pea saadi Rewonlahel teine wõit. Siis tungis üks wäe-osa Sandels'i juhatusel Sawomaale, kus ta ka Kuopio tagasi wõitis. Pääwägi jälle sai weel mitmes lahingus wõitu, millest Lapua ja Alawus'e wõidud tähtsamad oliwad, ning wõitis kõige Põhjamaa ja osa Hämemaad Näsijärwe kohani tagasi. Talupojadgi asusiwad nüüd, kui oma sõjawägi wõituteel oli, mitmel pool sõjariistadesse ja hakkasiwad wenelasi kimbutama. Sellega tahtis rahwas oma truudust seniše walitsuse wastu näidata. Ka Rootsi poolt tuli juunikuul mere kaudu wähe abiwäge, kuid nendest ei olnud tulu ühtegi, sest nad wõideti juba maale minnes kohe ära.

Soome sõjawäe wõidud ei kestnud kaua. Augustikuu teisel poolel pööras sõjaõnn jälle. Wenemaalt oli rohkesti uusi wägesid juurde tulnud ja krahw Kamenski nende ülemjuhatajaks seatud. Kesk-Soomes seisew Soome wäe-osa wõideti Karstulas, mille mõjul ka pääwägi jälle taganema pidi, et waenlane mitte ta seljataha tungida ei saaks. Ka taganemisel katsuti weel mõnes wõitluses õnne, kuni wiimati Orawaisil otsustawale lahingule asuti (14. septembril). Siin oli Adlercreutzil ainult 4000 meest 8000 wenelase wastu, aga soomlastel oli kõrgel kingul hää seisukoht. Esiotsa kaldusgi wõit soomlaste poole, aga kui wenelased wärskeid wägesid appi saiwad ja Adlercreutz liig julges wõidulootuses oma hääst seisukohast lahkus, waenlasi taga ajama, saiwad soomlased lüüa. Nüüd pidi jälle põhjapoole taganema hakatama. Ja põgenemise pahanduse lisaks tuliwad weel toidupuudus, haigused ja muu wiletsus meeli maha rõhuma. Haigeid pidi tihti maha jäetama, millega wäehulk ikka pääle wähenes. — Ka Sandels pidi oma Sawo wäega, kellega ta kaua aega Kuopio ligidal Taiwala salme oli kaitsnud ja säält ära minnes weel Koljonwirra juures waenlase üle hiilgawa wõidu saanud, nüüd pääwäe juurde taganema. 19. now. tegiwad siis Adlercreutz ja Kamenski Olkijõel sõjariistade puhkuse, mille järele Soome sõjawägi teine poole Tornio jõge pidi minema. Niiwiisi oli siis terwe Soomemaa Wene wõimu alla sattunud.

Kuid sellega ei lõppenud sõda weel, waid nüüd kiputi Rootsimaad ta oma kodus kimbutama. Wenelased tungisiwad talwel kolmelt kohalt sinna: Ahwenamaa kaudu tuli Turu poolt, wäike wäe-osa kuulsa kasaka-pääliku Kulnewi juhatusel; Waasa kohalt läks Barklai de Tolly[1]) suurema wäega üle Põhjalahe, ja Tornio kaudu käis maanteed kolmas wäe-osa, kes sääl Soomest taganenud kaitsewäe eest leidis. Soome sõjawäe juhatajaks oli kindral Gripenberg, kes 52. märtsil 1809 alla andis, sest ta arwas, et Barklai wäehulk tema taganemisetee kinni on pannud. Allaandmise tingimiste järele tuliwad siis Soome sõjamehed oma kodupaikadele tagasi, kuhu rahulikult elama jäiwad, aga üle piiri tulles pidiwad nad sõjariistad ära andma. — Rahu Soome ja Rootsi wahel tehti alles septembrikuul 1809 a. Haminas, milles terwe Soomemaa Wene omaks anti, päälegi ka wäike riba Rootsimaa päralt olewat maad. Piiriks jäeti Tornio ja Muonio jõed.

Waremini Soome küljest ära wõetud maaosad oliwad lihtsalt Wene keisririigi külge liidetud ja selle ametikohtade aluseks seatud; ka nüüdgi näis Aleksander I. esiotsa terwe Soomemaaga niisama teha tahtwat. Aga soomlaste poolt awaldatud rohke wahwus ja kindel truudus oma walitsuse wastu äratas keisri meeles nende kohta lugupidamist. Niisugused lood, kui Kuopio maawalitseja Wibeliuse ja Turu prohwessori Caloniuse südi tegewus, kes isegi

1) Seesama, kes Prantsuse sõjas Wene wäe ülemjuhatajaks oli (waata päät. III.). Tõlk. täh.

kibeda sõjakäigu ajal end seaduse ja õiguse pääle toetasiwad, mõjusiwad selleks weel ligi. Aleksander I. oli ka auusameelne walitseja, kes wõidetud rahwast õnnelikuks soowis teha, ja tema wabameelne mõttewiis ei pölannd wabamat riigikorraldust, ehk seda küll Wenemaal siis ei olnud. Haritud ja wabameelne riigisekretär Speranski, kes sel ajal keisri armsam usaldusemees oli, mõjus küll ka osalt Aleksandri I. tegewuse kohta Soome olude korraldamises. Aga ei ainult keisri wabameelsus ja tema inimesesõbralik mõttewiis, waid ka õieti põhjendatud riigitarkus mõjusiwad selles ligi; Wene keiser tahtis nimelt soomlasi tänutundmuse sidemega oma riigi külge köita, nii et nad isegi ära tunneks, et sündinud muudatuse kaudu nende isamaa seisukoht ja olukord paremaks muutusiwad, kui enne. Wenemaa jälle saaks niiwiisi oma päälinnale ustawa eelwahi. Ja selles ei eksinudgi Aleksander I. mitte, sest ta sai peagi soomlaste usalduse ja armastuse osaks; Wene keisrit ei peetud enam wõitjaks, waid häätegijaks.

Soome rahwas oligi juba ise end enne Wene keisri alamaks andnud, kui Rootsi walitsus rahu tegi ja selle maa käest andis. Sest juba 1808 a. lõpul oli keisri käsul kõigist seisustest walitud saatkond Peterburisse ilmunud, Soomemaa tarwitusi Aleksandrile ette panema. Kuna see saatkond aga seletas, et ta Soome seaduse järele mitte tõsine rahwa ja maa asemik ei wõi olla, tehti sellele ainult ülesandeks, sõjas saadud kahjude parandamise kohta ettepanekut walmistada, kuna muud asjad põhjusseaduse järele kokkukutsuwa maapäewa otsustada pidiwad jääma. See maapäew tuligi 25. märtsil 1809 Porwoo linna kokku, kuhu keiser ise seda awama ilmus, ja siin wanduswad Soomemaa asemikud Wene keisrile truudusewannet. Ehk küll Rootsi walitsus Soomemaad siis weel mitte ära ei olnud lubanud, arwasiwad soomlased omale kindlaks õiguseks, end teise walitseja alla anda, kuna Rootsi kuningale wannutud wanne neid enam ei köitnud. Sest otse wähe aega enne seda, 13. märtsil, oli kuningas Gustav IV. troonilt tõugatud ja uue kuningaga ei olnud Soomemaal enam asja (waata päät XV.). Aleksander I. oma poolest lubas soomlastele nende usku ja põhjusseadust ning riigikorda alles hoida, kuna ütles, et ta sellega näidata tahab, „kui palju tema õiglasteşt armastuse ja usalduse awaldusteşt lugu peab.“ See mõlemapoolne usaldus, mis Porwoo maapäewal uue walitseja ja Soome rahwa asemikkude wahel nähtawale tuli, andis Soomemaa ühinemisele Wenemaa külge wabatahtlise kokkuleppimise laadi, mis seda muutust Soome rahwale pehmemaks, aga ühtlasi uut korda kõwemaks tegi. Ja maapäewa lõpetamisel 19. juulil ütles Aleksander I. weel, et tema Soomemaale oma rahwuselise iseolemise tahab anda, selleşt saadik on Soomemaa rahwaste hulka tõstetud.“

Porwoo maapäewal pandi Soomemaa edaspidisele riigilisele olemisele põhi ja sääl korraldati ka Soome walitsus muutunud seisukorra kohaselt. Soomemaa liideti Wene keisririigi külge selle lahutamata osaks, aga ta sai omale sisemise iseseiswuse. Walitseja (suurwürsti) kõrwal pidi maapäew seisma, mille

tähtsamaks õiguseks seaduseandmine ja maksude määramine oli (maapäewa kokkukutsumine oli aga 1772 a. riigikorra järele ainult walitseja tahtmise hooleks jäetud); walitsejal üksi oli õigus neid asju määrata, mis maapäewale harutamiseks ette pandama pidi. Kõige kõrgemaks ametikohaks seati walitsusenõukogu, mis 1816. a. keiserliku Soome senati nime sai; see jagunes kaheks osakonnaks: kohtu- ja majanduse-osakond, ja selle liikmed nimetab walitseja kolme aasta pääle ametisse (tarbekorral muidugi ka muul ajal). Kõrgemaks seaduse ülewaatajaks määrati prokurator, kes ka kõrgemate ametikohtade tegewust pidi silmas hoidma ja seadusest kõrwalemineku puhul selleşt walitsusele teatama. Kuna aga walitseja ise mitte Soomemaal ei asunud, seati keisririigi päälinna iseäraline ametikoht, mis Soomemaa asemikuks keisri juures oleks. Esiotsa käisiwad Soome asjad agara riigimehe Speranski kaudu. Kuna aga see ütles, et „Soomemaa ei ole mitte kellegi kubermang, mida nagu möödaminnes muude asjade kõrwal wõiks walitseda, waid on oma kohaşt riik," siis seati 1811. a. iseäraline „Soome asjade komitee ning minister-riigisekretäri amet, kes Soomemaa asjad keisrile ette paneb. Walitseja asemikuks Soomes on kindralkuberner. Selle käes on senati koosolekute juhatamine ning Soomes olewa sõjawäe ülemjuhtimine; niisama on tema käes maa awaliku korra üle walwamine. Ka seati Soomemaale oma pank, mille põhjuskapitaliks keiser 2 milj. rubla andis. Sõjawäe-korraldus jäeti endise roodu-jaotuse järjele, aga Porwoo maapäewa palwe pääle lubas keiser, et 50-ne aasta jooksul roodudel sugugi waja ei ole sõjamehi anda, „kuna ligidane ühendus ja tänulik mälestus soomlastele sõjakohuse täitmist raskeks ja wastumeelseks teeks", s. o. kui neid Rootsimaa wastu sõtta nõutaks.

Esiotsa maksis uus walitsusekorraldus selle Soomemaa osa kohta, mis 1809 a. Wenemaa külge liideti, aga juba 1811 a. ühendati selle külge ka n. n. Wana Soomemaa, mis ju enne Wene all olnud, ning sellega sai Soome rahwas aastasaja pikkuse lahusoleku järele jälle ühte. See tegu tunnistab selgesti Aleksandri I. auusast loomusest ning usalduseşt soomlaste wastu.

Nagu eespool juba kõneldud, algas Europas 1815 a. järele kõwa tagurluse-aeg, mille mõju ka Soomesse ulatas. Ka seda on ju nimetatud, et isegi Aleksander I. oma walitsuse lõpupoolel wabameelseteşt põhjusmõteteşt lahkus ning „püha lepingu" politika poole hoidis, mis rahwaste wabaduse püüetele wastu seisis. Soome maapäewa ei kutsutud 1809. a. järele enam kordagi kokku ja 1823 a. tuli kindralkuberneriks wali kindral Tsakrewski, kes Soome olusid sugugi ei tundnud ja selle tõttu senatiga tihti tülis oli. Järgnewa walitseja Nikolai I. ajal kestis seesama siht edasi. Terwel tema walitsuse ajal ei kutsutud maapäewa sugugi kokku; 1829 a. seati kirjandus tsensuri alla ning mässu-aastate 1840 ja 1848 järele läks walwamine weelgi waljumaks; wiimati ilmus 1850. a. see määrus, et Soome keeles muud kirjandust trükkida ei tohi, kui waimulikku ja majanduse-asjasse puutuwat. Walit-

ſuſekäik oli küll korraline ja ametnikud tegiwad oma töö ilusti ära, aga nende tegewuſeſt ei ſaadud awalikult midagi nimetada, ega teatud nendeſt ſiis ka ühtegi; kõik üleüldine talitus oli kui ſaladuſe warju all.

Aga ſellesſe tarretanud olekuſſe ei jäänud Soomemaa mitte kauaks. Rahwuſe-tunne, mis wiimaſe aastaſaja jookſul mujal Europas rahwaste juures juhtiwa wõimuna ilmuma hakkas, ſaatis ka Soomele uut wärskuſt ja elujõudu. Soomemaa muutunud riigiline ſeiſukoht tegigi rahwuſe püüded otſe loomuliſeks. Juba 1820 aastal awaldas A. J. Arwidsſon, et „rootslaſed meie ei ole, wenelasteks me ei ſaa, peame ſoomlaſed olema," ja nii on waja omakohaſt olemiſt rahwuſeliſe keele pääle ja ajaloolisele aluſele rajada. Ja wähe haawal hakatigi Soome keelt rohkem tähele panema ning ſeda ka kirjanduſes tarwitama. J. Jutein, K. Renwall, R. von Becker ja A. Gottlund on tuttawamad ſelleaegſeteſt Soome keele edendajateſt. Ja nende järele ilmuſiwad J. L. Runeberg, J. W. Snellmann ja E. Lönnrot, kes igaüks iſewiiſil wägewasti rahwuſewaimu tõſtmiſeks ja koſutuſeks mõjuſiwad. Ning kui ſiis 1855 a. keiſer Aleksander II. Wene troonile tõuſis, tärkaſiwad ſuured lootuſed awaliſe elu wabaduſe ja ſellega ühesköiwa edenemiſe kohta. Kuid eſiotſa ei arwanud ka Aleksander II. maapäewa kokkukutſumiſt mitte kohaſeks, mida küll Soomes üleüldiſelt loodeti. Mõnel pool arwati, et ſeiſuste aſemikkudeſt kokkuſeatud toimekond juba maa-asjade tarwituſt wõiks täita, ja keiſri käſul kutſutigi niiſugune kogu 1862 a. kokku. Kuna aga ſee ettewõte rahwa meeleolu rahutuks tegi, anti ſelle tööks ainult nende asjade ettewalmiſtamine, mis hiljemini ſeiſuste koosolekule ette pidiwad pandama. Ja 1863 a. kutſuti ſiis maapäew päriſelt kokku, Aleksander II. tuli iſe Helſingisſe ſeda awama. Selleſt ajaſt pääle kestis wana riigiline elu Soomes edaſi ning koſus ja täienes ühtelugu. Järgmiſel maapäewal 1867 a. walmiſtati uus maapäewa-kord ja ſee kinnitati 1869 a. Selles määrati, et maapäew iga wiie aasta tagant peab kokku tulema; ſee aeg lühendati Aleksandri III. ajal kolmeks aastaks, keiſer Nikolai II. ſeadis ſelle jälle neljaks aastaks, kuid kõige wiimaſel ajal on uuesti maapäewa waheks kolm aastat määratud. —

Elias Lönnrot.

Ka Soome ſaadikutekogus on oma erakonnad tekkinud, kuid need on teiſel aluſel kujunenud, kui muudel maadel; ſiin ei olnud waidluſe all olew küſimus ſeni mitte ſeiſuste-õiguſe laiendamine ja walitſuſewõimu kitſendamine, waid maa mõlemate keelte õiguſeline wahekord. Soomemeelne erakond, millel waimuliku- ja talupojaſeiſuſes enamus oli, wõitles Soome keele õiguste laiendamiſe

eest, et seda Rootsi keelega ühewäärilisеks tõsta; Rootsi meelne erakond jälle, kelle tugi adeli- ja kodanikuseisuses seisis, tahtis Rootsi keelele walitsewat mõju alles hoida. Aga kuigi see wõitlus wahel õige ägedaks läks, ei ilmunud selles siin ometi kunagi niisugust kirglist olekut, mis seadustewastastele tegudele ja kuritöödelegi saadab, nagu seda mõnel muul maal on nähtud, waid mõlemad erakonnad pidasiwad seadusi pühaks ja ajasiwad oma asja seaduselisel wiisil; kõigil oli elaw teadmine, et seadused erakondadest kõrgemal seisawad.

Aga mitte ükski keeletülide pääle ei ole Soomemaa oma jõudu kulutanud, waid see maa on wiimase pooleaja aasta jooksul õige suurelt niihästi waimliselt kui majanduseliselt edenenud ja kosunud. Edenemine oli seda mõjusam, et sõjad rahulist tegewust segamas ei olnud, nagu tihti enne. Ainult Krimmi sõda (1853—56) puutus ka Soomemaad, kuna siis Soome kaubalaewastik suurelt osalt ära häwitati ja mitmed rannakohad kahju saiwad (waata päät. XIII.). Aga need haawad paranesiwad pea, ja igal pool ilmus endisest elawam tegewus ning edu. Õpeasutusi tuli suurel hulgal juurde, niihästi kõrgemaid kui ka rahwakoolisid, mille kaudu teadus ja haridus ka alama rahwa seas õige suurelt on edenenud; kirjandus kaswas aasta-aastalt, iseäranis soomekeelne on paari wiimse aastakümne jooksul suure hooga kosunud; mõningate Soome kirjanikkude töösid on ju wäljamaalgi tähele pandud. Ruttu edenewa tööstuse ja kaubanduse kaudu on maa waranduseline olu märksalt tõusnud, ja suurelt paranenud läbikäimise-tingimiste mõjul, nimelt uute raudteede ja kanalide kaudu, on kõik maaosad üksteisega hoopis ligemasse ühendusesse saanud, kuna ka wäljamaa-kaubandus palju elawamaks on läinud. Põlluharimine, mis weelgi rahwa pää-elukutse on, edenes uute harimisewiiside ja põlluriistade tarwitusele wõtmise mõjul õieti suurelt, weel suuremalt aga karjapidamine, mille pääle iseäranis raskete wiljaikalduse-aastate järele (1865—68) suuremat rõhku hakati panema. Nüüd on kari Soomemaale rohkeks rahahallikaks; Soome wõid läheb wäga suurel arwul Inglisemaale.

Aga see elaw edenemine ei saanud wiimasel ajal rahulikult edasi kesta, 1899. a. algas Soomemaale raske aeg, kuna Wenemaa poolt selle wanu õigusi kitsendama ja maad keisririigiga ligemasse ühendusesse saatma hakati. Juba Aleksander III. ajal hakkasiwad mitmed Wene ajalehed käredasti Soomemaa iseäralise seisukoha pääle käima, aga alles kindral Bobrikowi kindralkuberneriks seadmise järele (1898) asus walitsus selles sihis mõjuwamale tegewusele. Esimene määrus, mis seniseist walitsusesihist kõrwale läks, oli kuulsaks saanud webruarikuu manifest 1899 a., mille kaudu Soome maapäewa wõimupiirist niisugused asjad ära wõeti, millel üleriikline laad arwati olewat. Selle järele kaotati Soome oma sõjawäe-korraldus ära (mis Soome maapäewa poolt walmistatud üleüldise wäeteenistuse-seaduse aluseł 1878 a. oli asutatud), ning maapäewast küsimata määrati uus wäeteenistuse-seadus makswaks 1901. Rahwa kooskäimise wabadust kitsendati suurelt; trükiwabadust piirati wäga ja

ajalehti pandi ühtepuhku ajutiseks kinni, mitmed ka jäädawalt; Wenekeel määrati senatis ja ülemates ametikohtades ametikeeleks; koolides lisati selle keele õpetundisid suurelt. Weel ant mitte-soomemaalastele luba Soomes ametisse saada (mida põhjusseadus ei luba); kindralkuberneri wõimu laiendati suurelt, wiimati 1903 a. kewadel anti temale kolmeks aastaks õieti suur ja täieline woli kätte; pääle muu õigus, kardetawaks peetud inimesi maalt wälja ajada ehk Wenemaale asuma saata, äriseid kinni panna, kogukonna-ametnikkusid ametist ära heita jne.

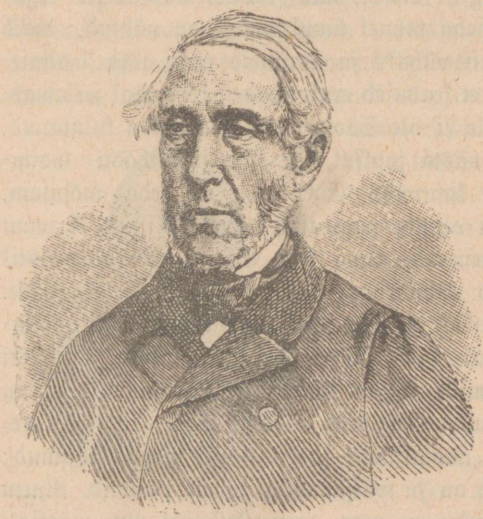

J. W. Snellman.

Need ettewõtted saatsiwad kõiki Soomemaa awalisi olusid nagu rõõbasteşt wälja; rahwa seas sigis umbne, segane ja kahtlane olek, kuna ei teatud, kudas olla ehk mis teha. Teised n. n. wanad soomemeelsed (keda nende pää-häälekandja ajalehe järgi suometarelasteks hakati hüüdma) arwasiwad maal ja rahwal tulusama olewat, ettewaatlikult talitada ja nii palju kui wõimalik järele anda, et sellega weel suuremate lõõkide eest hoida; teised jälle, kes end „põhjusseaduslasteks“ hakkasiwad nimetama, tahtsiwad kindlamini ja kõwemini endisest seadusest ja korraldusest kinni pidada, kuna nemad seda tegusiwisi õigemaks pidasiwad ja lootsiwad, et sel teel lõpuks ka paremini soowitud sihile wõiks saada[1]).

1) 1904 a. muutusiwad olud suurelt. — 3. juunil surmati kindralkuberner Bobrikow senati majas. Tema asemele nimetati kindralkuberneriks würst Obolenski. See hakkas oma ametit hoopis teisel wiisil pidama, mis kohe ajakirjanduse suuremas wabaduses nähtawale tuli. Juba sellesama aasta lõpul kutsuti ka Soome maapäew kokku ning määrati ka ligem maapäew ära. Aga 1907. a. saadik on Soomemaa wastu Wene poolt jälle wingem tuul puhkuma hakanud. Tõlk täh.

XVIII.

Eesti rahwa wabanemine 1765—1865*).

Päris põlw kaob, aga päris maa langeb täiesti wõitjate saagiks. — Teo-orjus ajab rahwa meeleheitmisele ja mis teda talumaadeltt häwitab — Kodupinda hakatakse tagasi lunastama. — Kohalikule omawalitsusele pandakse alus. — Mis kirik, kool ja kirjandus waimuwabastamiseks katsus teha. — Wiimase ajajärgu ülewaade, kus uuesti ahelaid taoti ja kuidas need katkewad.

18-ne aastasaja teisel pool tõusiwad päriserjade peremeeste piiramata wägiwallale kolm tugewat wastust.

Esmalt looduseõiguselt wäljakaswawad selgituse ajajärgu mõisted „inimeste-õigusteft“ ei wõinud seisukorraga leppida, kus suurema hulga inimeste ihud ja hinged ühe wäikse salga päriseomad ja omawoliliselt tarwitada oliwad.

Selgituse aja mõjul hakkas riiklik wõim oma ülesanneteft paremini aru saama, et tema wagusi ei wõi päält waadata, kuida üksainus seisus teisi waranduseliselt ja kõlbuliselt wälja kurnas ja jõuetuks tegi. Riiklik wõim katsus nõrgemaid tugewamate wastu kaitsta ja õigusi ühetaoliseмalt riigialamate wahel ära jaotada. Politsei- ja kohtuwõim pidi päriseperemeestelt riigiwalitsuse kätte minema.

Kolmandaks nõudis tehnikaline edenemine ja füsiokratiline õpetus põllutöö tähtsuseft muutusi. Arukamad põllumehed tundsiwad ära, et orjadega, keda ainult piits taga ajab, suuremaid paranduſi põllumajanduses ja töõstuses toime ei saa panna. See mõte wähendas päriseperemeeste hirmu kahju eeft, mis orjuse kaotamiseft kardeti, ja tegi nad järelandlikumaks seltskonnas ärganud waba woolu ja riigiwõimulise päälekäimise wastu.

Inimeste-õiguste wäljakuulutamine, uuema aja riigimõiste ja füsiokratiline õpetus — need kolm — on talupoegadele Lääne-Europas majanduseliſe isiklise ja politilise — riigiõiguseliſe wabaduſe kätte wõitnud.

Eesti endine päriserja-rahwas ei ole mitte selle õnne osaliseks saanud. Meie nõndanimetatud „wabakslaſkmine“ — Tallinnamaal 1817, Liiwi-

*) Kirjutanud W. Reiman.

maal 1820 — tõi ainult isikuliſe wabaduſe. Majanduſeliſe wabaduſe päraſt pidi meie rahwas iſe wõitluſt algama ja on ſeda raskete ohwritega tänapäewani edaſi ajanud. Politiliſeſt wabaduſeſt wõis ta ainult kaugelt und näha. Käes ei olnud nii hästi kui mitte midagi.

Eesti rahwa pärisorjuſe kergituſeks ja kaotuſeks on riiklik wõim eſimeſe tõuke andnud. Katarina II. ſai 1764 oma teekonnal Eesti ja Läti talupoegade wiletſuſe ja ahastuſega tuttawaks. Ta andis kindral-kubernerile, krahw George Brownele (loe Braunile), kes ſündimiſe pooleſt iirlane, uſu pooleſt katoliklane, käſu, et ta Liiwimaa maapäewalt 1765 talupoegade põlwe kergituſt peaks nõudma. Browne ettepanek ſoowitas iſeäranis orjuste kindlat määra, kodukaristuſe ja inimeſemüümiſe kitſenduſt ja omanduſe õiguſt ſelle kohta, mis talupoeg „oma lihaga ja werega on teeninud.“ Teiſelt poolt käis rüütelkonna pääle Aiskraukne ja Roineskalne pärisherra, parun K. F. von Schoultz, kes oma talupoegadele wabama elukorra oli kinkinud. Ta näitas „kaaswendadele“ ſelge ſõnaga, et kui nemad ka nüüd talupoegade hääks midagi ei tahaks teha ſiis riigiwalitſeja ukas nende wõimu puruks murraks. Aga alles Browne uus ähwardus ſundis mõisnikka wähe järele andma. Paberi pääl lubati poole ſuuga talupoegadele liikuwat wara koguda; orjuſed pidada määratud olema; kodukaristuſt tulewat mõõdukalt tarwitada; talupoega ei tohtiwat turul ja üle kubermangu piiri müüa, ega müügil abielurahwaſt lahutada. Ka kaebada wõiwat talupoeg mõisniku ülekohtu wastu. Aga häda temal, kui tal õiguſt ei olnud. Ja kas wõis talupojal mõisniku wastu mõisnikuſt kohtuniku ees küll kunagi õiguſt olla? Aga ſelſamal 1765 aastal juba kurdab maamarſhal parun Budberg maanõunikule von Ungernile, kes riigi-ſeaduſekommisjoniſt Moſkwas oſa wõtab, kui wäga kahjulikud „maale“ need maapäewa otſuſed olewat ja kui wäga kiiresti nad peaks jälle ära kaotatama. Ta palub von Ungerni Jumala keeli, et ka tema hoolt kandku, et talupoegadele iſiku ja waranduſe kohta õiguſi ei antaks. Talupoegadele antawat eesõiguſed tegewat „maa,“ ſ. o. rüütelkonna wäga rahutumaks. „Maa“ jäi rahulikuks, „eesõiguſed“ ei ulatanud üle rüütelkonnahoone läwe, waid jäiwad ſinna hallitama, aga päris „maa“ — rahwas läks rahutumaks. Ühtelugu katſuſiwad talupojad lauſa mäſſus iket kergitadada. 1777 nõuab kindral-kuberner, et hakaku mõisnikud ükskord ometi 1765 a. maapäewa otſuſi täitma. Külmalt kostab rüütelkond, et otſuſed tõepooleſt tihti olewat tähelepanemata (hintenangeſetzet) jäetud, ja rahustab kindral-kuberneri uute lubamistega.

1783 muudeti meie kodumaa walitſuſewiiſi. Keisri proua Katarina II. käſul pandi maawalitſuſe-korraldus (Statthalterſchafts-Verfaſſung) maksma. Ülem-maakohtute liikmeteks — endiste ſillakohtude aſemele kutſuti ka kaks talupoega. Aga ſee oli ainult nimepidi. Mõju ei wõinud neil olla. Küll aga tõi uus walitſus, mis Wene ſiſemaaga ligindamiſe päraſt ette wõetud, uuſi makſuſid ja — uuſi ſegaduſi. Wene talupoegade elu oli weel kibedam

ja kitsam, kui meil, ega wõinud meie mõisnikkudele talurahwa põlwe kergituseks hoogu anda. Wene siſemaa eeskujul hakati iga mehe päält päärahа nõudma, aru järele 70 kopikat hinge päält. Kuna aga Wenemaal seda maksu mõisnikud õiendasiwad, nõuti teda meil talupoegade eneste käest mõisawalitsuste kaudu sisse. 1784 määras maawalitsus, et mõisnik maksujõuetule talupojale päärahа laenaks ja siis laenu tööde ja orjuste kujul laseks tasa teha. See awas mõisnikkudele uue tee, talupoegi õiguse nimel armuta koorida. Mitmed mõisad paniwad wõlgnikkudele koormad pääle, mis makstud päärahast kaugelt üle käisiwad. Ärewus tekkis. Nagu alati ärewuse ajal hakkasiwad kõiksuguseд kuulujutud maad mööda kõndima. Ühed jutustasiwad, nüüd olla kõik talupojad kroonu alla üles kirjutatud. Teised teadsiwad juurde lisada et päärahа maksuga kõik orjused mõisale ära on kaotatud. Häämeelega usti niisuguseid sõnumid. Kui mõisad siisgi seniſel wiisil oma kasuks orjusi ja maksusid nõudsiwad, talupojad aga nõudmisi ülekohtuseks tunnistasiwad, purtskas mässutuli terwel Liiwimaal leekima. Krahw Browne ütleb, et ta pea mitte ühteainust mõisat ei teadwat, kus waikne kord walitseb. Waljusega sumbutasiwad sõjawäed tuld. Räpinas lõiwad sõjamehed talupoegadega päris lahingut: 5 talupoega jäiwad surnult lahinguwäljale, 8 raskesti haawatud. Soldatitest saiwad 4 haawatud. Karulas aeti „mässutegijaid läbi lipu!“ Siis öeldi, et „maale“ jälle rahu olewat tulnud. Maawalitsus aga tuletas tasakesti rüütelkonna esinikkudele meelde, need mõjugu ometi ükſikute mõisnikkude pääle, et nad talupoegade maksusid õiglasemalt ära määraks, ja nimelt päärahа õiendamisel neile liiga ei teeks. Muidu pidawat maawalitsus ise pärisorjade eest wälja astuma ja nende põlwe „wäljakannatawaks“ tegema. Aga nüüd ei mõjunud ka ähwarduseд enam. Kui kreisisaadik von Bayer 1792 maapäewa palub, et wõetagu talupoegade põlwe parandamist ometi uuesti kõne alla, lükkab maapäew ettepaneku tagasi, sest talupoegade põlwe kallal olla juba küllalt parandatud!

Tõepoolest aga läks talupoegade „parandatud põlw“ weel pahemaks. Mõisnikkude elunõudmiseд oliwad kaswanud. Päälinnas ja wäljamaal nägiwad nad säälsete „suurte“ toredust ja pillamist. Nemadgi ei raatsinud wanema aja lihtsusega leppida ja püüdsiwad „suurtele“ järele jõuda. Pojad hakkasiwad kõrgemat haridust nõudma. Et kodumaal ülikooli ei ei olnud, saadeti nad wäljamaale õppima. Kõik see nõudis suuremaid summasid kui mõisad seni sisse tõiwad. Leiti ka nõuu, sisseтuleku hallikaid jõudsamalt hoowama panna. Mõisapõlduside laiendati uute maadega, mis metsa alt üles wõeti. Karjamõisaid asutati rahwarikaste külade asemele. Wiinaköögid pandi tehnikaliste ja keemialiste leiduste waral hoogsamalt käima, sest wiina nõuti rohkemal arwul Rootsi Wenemaale ja oma kodu. Sellega sammus ühes karja kaswatamine ja nuumamine wiinaköögi jätistega. See tõi palju raha. 1794 põletati Liiwimaal 400,000 waati wiina, mida 7 miljoni 200,000 rublaga wõidi hinnata. Kõik sündis aga talupoegade kulul. Talupoeg pidi

mõisa suurendatud töönõudmised täitma: kütist tegema, oma talu karjamõisa eest metsa weerde asutama, weel rohkem teomehi saatma wiina põletama, weel rohkem waimusid mõisa karja talitama, weel sagedamini wiinawooriga Narwas ehk koguni Peterburis käima. Ja meie ei kuule kuskilt, et talupojale selle wastu mõnda orjust oleks kergitatud ehk mõnda maksukest maha jäetud.

Kuna isad kodus talupoegade kulul kopikaid korjasiwad, kaswatasiwad nad wäljamaal poegadest omale witsad, kes wanemate aated „hääst pärispõlwe ajast" pidiwad põrmusse peksma. Wäljamaa wabamas õhus liikumas, selgituse waimustatud apostlite jalge ees istudes ei wõinud noored mitte puudutamata jääda. Ja juba puhus suur Prantsuse mäss tormi üle terwe Europa. Noored pärisperemeeste pojad kandsiwad wiimased õhuliigutused kaugesse Põhja.

Juba enne neid oli meie kodumaa pind wabamale ja auusamale arusaamisele pärisorjuse häbist ette walmistatud. Pääasjalikult õpetajatemajades oli häält tõstetud rõhumiste wastu ja kirjateel parandusi nõutud. Magedalt ja mahedalt häälitseb weel Põltsamaa õp. A. W. Hupel, kindlamini köneleb Torma õp. Georg Eisen von Schwarzenberg, karmilt kirjutab Laiuse õp. H. J. Jannau. Kuid Lätimaal Lodigeri kirikumõisas sirgus alles see noormees kes neist pääjagu üle ulatas: Garlieb Merkel, sünd. 27. okt. 1769. Kaswaw noormees nägi enese ümber kahte liiki inimesi ehk koguni ainult ühte seltsi inimesi: waljusid, armuta mõisnikka, kes piirita wägiwaldselt toimetasiwad ja talitasiwad, kuidas süda kutsus, ja teisel pool loomadeks alandatud pärisorje mitteinimesi (Unmenschen), kes oma peremeeste selja taga hambaid kiristasiwad ja rusikaid õerusiwad. „Inimeste-õiguste" tulist auustajat täitis see leekiwa wihaga. 1795 a. maapäewalt loodeti päästwa sõna rääkimist. Kindralsuperdent Sonntag pidas julge jutluse maapäewa awamisel, kus ta rüütelkonnale suu sisse ütles, et see nende otsekohene kohus on, pärisorjade põlwe parandada ja neile omanduse õigust jagada. Maapäew aga arwas jutlusetegija suu hõbetubakutoosi kinkimisega lukku panna wõiwat, ei otsustanud loodetud paranduste asjus ülepää mitte, waid jättis oma esinikkude kogu hooleks nõuu pidada ja mõisnikkude kreisikonwentitega läbi rääkida. Raskesti oliwad petetud kõikide pärisorjade sõbrad. Kas siis üksi üles ei tõuse kõige selle ahastuse wastu? Ja et keegi seda ei tee, siis tahab Merkel see mees olla, kes inimesi kaitseb, kes aastasaja häbi üle maailma ees kohut mõistab, kes keisri auujärje ees kaebtust tõstab hirmsa kuritöö wastu. Kreismarshalli von Transehe majas kodukooliõpetajaks olles kirjutab tema „Lätlased, iseäranis Liiwimaal, mõttetarkuse aastasaja lõpul." Aga kes wõib lõukoera kallale minna tema enese koopas? Merkel ruttab Saksamaale ja säält wirutab tema haritud Europa silma all tungla oma kodumaa rüütelkondade eesõiguste kuhja sisse. Raamatu hirmus sisu — pärisorjade waew ja walu — ja kirjutaja äritaw keel sütitasiwad ja õhutasiwad tule, mida üksi wõim enam ei jõudnud kustutada, kuni

pärisorjade ahelad läbi oliwad põlenud. Merkeli oma sugu on hiljem tema nime pääle katsunud warju heita. Meie meeleſt jääb tema haruldaſemaks meheks, kes Sakſa wereſt meie kodumaal on tõusnud. Endiſed Läti ja Eesti pärisorjad mäletawad oma julget eeſtkoſtjat põlweſt põlweni.

Konwendi eeltööd tuliwad 1796 a. maapäewal harutuſele. Paranduſe sõprade eesotsas käis Rantsna mõisa pärisherra Friedrich von Sivers, sünd. 26. juulil 1748 Õiſu mõisas. Mõjuſalt toetaſiwad teda krahw L. A. Mellin ja K. O. von Tranſehe-Roſeneck. Selle, kui ka 1797 a. maapäewa otſuſed püüdſiwad uuesti orjuſeid kindlaks määrata ja mõisniku omawoli pärisorja ihu ja waranduſe kohta kitſendada. Suurt ſeſt wälja ei tulnud. Katarina II. oli 1796 ſurnud. Uus keiſer Paul I. pani endiſe walitſuſekorra meie kodumaal jälle maksma ja tema nõuuandjad ei ſoowitanud talupoegade müümiſele takiſtuſi. See käiwat waba kauplemiſe ja liikumiſe wastu ja rõhuwat talupoegade müügihinna alla. Alles 1801, kui Paul I. äkiſti ſurema pidi, pääſis pärisorjade küſimus jõudſamalt edaſi. Noort keiſrit Aleksandrit peeti wabameelſeks ja hõiſates terwitaſiwad wabameelſed ka Liiwimaal tema auujärjeletõusmiſt. Friedrich von Siwerſil ja tema sõbral, Tartu ülikooli eſimehel rektoril Georg Friedrich von Parrotil läks korda Aleksander I-ſele iſiklikult läheneda ja teda talupoegade põlwe kergituſe mõtete poole wõita. Selle kange ſeljatoe waral jõudis v. Sivers tormiſel maapäewal 1803 ägeda heitlemiſe järel alalhoidjad wastaſed maha ſuruda ja uuenduste eelplaani wõidule wiia. Ka ei olnud keiſer iſe mitme punktiga rahul. Iſeäranis ſoowis tema talupoegadele kohtudes ſuuremat mõju ja awaldas tahtmiſt, et talud taluperemeeste omaks ſaakſiwad, kuſt neid ainult kohtuotſus wõis wälja tõsta. Sellepäraſt nimetati Peterburis eelplaani läbiwaatamiſeks ja täiendamiſeks iſeäralik komitee. Riigiwalitſuſe poolt kutſuti liikmeteks ſiſemiste asjade minister krahw Kotſhubei, krahw P. Strognanow, ſenator J. Koſodawlew ja asjaajaks J. Druſhinin, Liiwimaa rüütelkonna poolt maanõuunikud G. von Buddenbrock ja R. von Anrep. Fr. von Siwerſi nimetamiſe oskaſiwad wastaſed nurja ajada. Komitee töö ſai poole aasta päraſt walmis ja keiſer kinnitas 20. webr. 1804 „Seaduſed Maarahwa pärraſt antud, kes Liwlandi Gubermenti walitſuſe all ellawad.“ Ühtlaſi ilmus „Juhatuskiri rewisjoni-kommisjonidele iſeäralikkude wakuraamatute walmiſtamiſeks ja ſiſſeſeadmiſeks Liiwimaa kubermangus.“ Jälle ei olnud omakaſu eeſt ſeisjad, alalhoidjad mõisnikud rahul, iſeäranis mitte maahindamiſe eeskirjadega. Kaebati, et talupoegadele ilmaaega päritaw maatarwitamiſe õigus antud ja maamõõtmiſe-kommisjonid talupoegade kaſuks töötawat ja liig ränka kulu tegewat. Talupoegade sõbrad ja rõhujad sõdiſiwad 5 aastat otſa kaswawa ärewuſega, kuni 1809 ülemalt poolt 1804 a. ſeaduſele uued täiendawad liſad kinnitati nime all „Sädusſe Täatmisſe-Tükki kummin õigendetas ja ſelletetas marahwa Sädust 1804-daſt ajaſtaſt

ni kui Rewiſioni Mõõtmiſe-kohto eſſiärralik kohto pidamiſſe oppus."

1804. aasta ſeadus ja 1809 a. täienduſed lõiwad endiſe Rootſi walitſuſe eeskuju najal talupoegade põlwele kindlama aluſe. Talupoeg jäi kui päris-inimene ka nüüd maapinna külge köidetud, aga teda ei tohitud maa küljeſt, mis ta haris, mitte lahutada ega müüa. Maata inimeſi ja mõiſateenrid lubati weel müüa, aga ainult üksainus kord ja nimelt Liiwimaa mõisnikkudele. Kodukaristuſt tohtis mõisnik teolkäijate kohta tarwita. Peremehed ei käinud kodukaristuſe alla. Nemad oliwad ka wäeteenistuſeſt wabaſtatud. Abielusſe heitmiſe takistuſed kaotati ära. Õiguſt mõiſtma pidiwad talurahwale kogukonnakohtud. Kihelkonna- ja maakohtu istumisteſt wõiſiwad peremehed kaebtuſt tõsta. Kõigile anti woli, igaſugu waranduſt korjata ja käeſt anda ehk pärandada. Peremeeſtel jagati nende talude kohta tarwitamiſe ja pärandamiſe õigus. Taluſt wälja mõista tohtis ainult kohus raskemate ekſituste eeſt. Siisgi wõis mõisnik taluſid lõhkuda ja karjamõiſatega ühendada kui kohus ſeda lubas ja mõisnikule tarwilikuks tunnistas. Talu orjuſed ja makſud määrati maa päält kindlaks. Ei olnud talul omal metſa, ſiis tohtis ta mõiſa metſa tarwitada.

„Maamõõtmiſe-kohtud" aſuſiwad tööle. Mis maa hääduſe ja ſuuruſe eeſt talul mõiſale maksta tuli, tähendati wakuraamatuſſe. Seda määra ei tohtinud pärisherra kõrgendada. Kas neid määruſi weel kõrgendada wõidigi? Kuna Rootſi walitſus ainult põllu- ja metsmaid hinnata laskis, hinnati nüüd ka õueaidaſid ja heinamaid. See tõi uuſi koormaid juurde. Kuna Rootſi ajal ainult „korralik orjus" wakuraamatusſe tähendati, ſ. o. mitu päewa nädalas talu pidi tegema, wõeti nüüd ka „abitegu" juurde, mida karwa päält määrata ei ſaanud. See jättis ülekohtule ja wägiwallale aknad ukſed lahti. Iſegi ſiis, kui mõisnik õiglaſelt ainult ſeda nõudis, mis ſeadus lubas, ei jõudnud peremees ſelle wastu. Tema lahja, halwasti haritud põld oleks muinasloolist lõikuſt pidanud andma, et aga makſudega toime ſaada ja taluperet kõhnakiralt toita. Weel wiletſamalt kujunes taluſulaste põlw. Pärisrahwal oli küllalt põhjuſt, kui ta 1804. ja 1809. aasta ſeaduste kohta tunnistas: „Wana hobune, uus ſadul." Ja uus ſadul lõikas rahwale ſeda ſügawamalt lihaſſe, et alalõpmata sõjad Napoleoni I-ſega maale ränka koormaid pääle pani. Selle risti jõudis Fr. v. Parrot meie kodumaa kaelaſt weel ära pöörda, et miilitſa wägi wõtmata jäi. Selle eeſt ſaadeti aga Wene miilitſid ſiia korteri ja toita. 1807 tõuſis wiljaikalduſe järele näljahäda. Alles jahu, mis riigiwalitſuſe abil Wenemaalt toodi, ſuutis ſeda pöörda.

Ka ſuur oſa mõisnikka nuriſes. Et talupoegadele pärandatawa maa kohta tarwitamiſe õigus jagati, ſee oli nende meeleſt lauſa ülekohus, kes endid ſeni piirata pärisomanikuks pidaſiwad. Et taluſid ja külaſid enam nii meeletult ei tohitud

lõhkuda, näis iga põllutööliſe edenemiſe kammitſasſe panewat. Et talupoegadelt ükſinda wakuraamatus nimetatud orjuſi nõuda wõis, kitſendas nende arwates tarwilikku liikumiſe-wabaduſt mõiſatöödes. Sõjahäda ja wiljaikaldus kaswatas rahutuſt. Kuid ſiin aitas „Liiwimaa mõisnikkude kredit-ſelts“ kitſaſt ajaſt läbi, mida keiſer Aleksander I a. 1802 oli kinnitanud ja ſuurte rahaſummadega toetanud.

Nii oli mullapind mitmeti ettewalmistatud ja wastuwõtlikuks tehtud, kui õhtu poolt uus õpetus kodumaale tungis. Adam Smith arwas majanduſeliste jõudude wabaſt wõiſtluſeſt igaleühele õnne ja tulu tõuswat. Jga köidik pidi katkema, mis inimeſt tema mõtlemiſes, liikumiſes ja töös ſeob. Priius ka igas lepingus; waba kokkurääkimine tööandja ja tööwõtja wahel; prii kontraht maaomaniku ja maarentija wahel. Jnimene olgu prii; mingu, kuhu tahab; wõtku tööd, kuſt ſaab. Aga ka maa olgu prii: ſeadus ei tohi omaniku käſi köita; ta wõtku renti, kui palju ta tahab; müügu ſelle hinna eeſt, mis aga ſaab. Õigus ja wabadus pidi köigile ühesugune olema. Liiwimaa talurahwa ſeadus aga ei jätnud wabaduſt õieti kumbalegi. Ta köitis talupoja põllupinna külge (glebae adscriptis). Ja teiſeks ſidus ſeadus mõisnikka wakuraamatute külge. Talupojal puudus ihupriius, mõisnikul waba maa-tarwitamiſe õigus. Priiuſt aga oli ſuur Napoleon igalepoole toonud, kuhu tema wõim ja mõju ulatas. 1807 oliwad Poola talupojad priiks lastud, talumaad oliwad aga mõisnikkude kitſendamata omanduſeks tunnistatud. Selſamal aastal langes pärispõlw Preiſimaal. Kas ei oleks mõisnikkudel kaſulikum, kui ta ka Liiwimaal langeks, päälegi tuluſa wahetamiſe teel: kui talumaad täiesti mõiſa omanduſeks kinnitataks, ſiis ei oleks ihupriiuſeſt ſuurt karta. Ka priiks ſaanud talupoeg peaks häda ſunnil mõiſat orjama ja teenima, esmalt teoga, päraſtpoole ehk raharendiga, wiimaks waheſt talumaa omandamiſe-õiguſe lunaſtuſega? Ja waheſt parandaks priius orjarahwa halba iſeloomu ja kaswataks „laiſaſt ja rumalaſt ſilmakirja teenriſt“ edaſipüüdwa ja mõiſtliku põlluharija.

Köik need mõtted hakkaſiwad Liiwimaal kangesti käima. Eeſtwõitlejaks heitis Urwaste pärisherra J. L. Samſon von Himmelſtierna (ſnd. 27. juunil 1778.) Sihiks ſeati: maa ja talupoeg tuleb lahutada. Talupoeg ſaab priiks: wõib minna, kuhu tahab, õigemalt: kuhu meie teda lubame. Priiks aga ſaab ka mõisniku woli maa kohta. Mõisnik wõib maa rendi pääle anda, kellele tahab; tohib makſu pääle panna, ilma et ſeadus määrab ehk keelab.

1818 ſaatis von Samſon ſoowkirja wälja, et lähem Liiwimaa maapäew talurahwa priikslaſkmiſe nõuupidamiſele wõtaks. Sõjakuberneri Philipp Paulucci kiri maapäewale 19. juuniſt 1818 ja tema kõne maapäewal 27. juunil õhutas ſeda mõtet nõnda, et juba 5. juulil ſaadikud sõjakubernerile teatawad, et mõisnikud walmis on uut korda looma, mis talurahwa ihupriiuſe pääle rajatud. Küll ſeletawad mitmet mõjukad maapäewa liikmed wasta, et 1804 a. ſeadus kindla talumaa tarwitamiſe ja teokontrahi

õigusega mõisnikkudele ja talupoegadele ühtlasi hääd tõotawat, ja hoiatawad tumeda tulewiku eest, mida seaduse muudatused wõiwat tuua. Aga markii Paulucci röhub keisri käsul kangesti pääle ja sunnib wastaseb hääled waikima. Muudatuse sõpru kihutawad taga wabaduse aated, mille kättesaamine nii lähedale jõudnud, ja meelitawad lootused uue korra kaudu kõigist kitsikusteſt pääseda. Maapäew ei suutnud kauem wastu puigelda. Ta andis järele. 6. juulil ilmus Paulucci ise maapäewa pääle ja tänas. Ühtlasi pani tema kirja ette, mis ta selles asjas keisrile tahtis saata ja kus ta mõisnikkude iseäralikka soowisid lubas tähele panna. Nende soowide eesotsas seisis, et maa, mis 1804 a. seadus neile talupoegile, kes teda harisiwad, päriseks oli jätnud, kui nad aga seaduses määratud kohuseid täidawad, nüüd täiesti ja kitsendamata mõisnikkude woli alla ja omanduseks langeks!

Aleksander I kiitis juba 13. juulil 1818 maapäewa töö hääks ja nimetas priikslaskmise ettewalmistaja kommisjoni. Riias seadsiwad mõisnikkude, kroonumõisate ja linnade saadikud uue seaduse kokku. Ka Saaremaa maamarshal von Buxhöwden wõttis osa. Seaduse wäljatöötamise hool jäi õigusetundja J. L. von Samsoni kätte. Erakordne maapäew wõttis seaduse wastu. Kommisjoni liikmed, maamarshal ja maanõunikud lisasiwad 21. dets. 1818 seaduseraamatule seletawa sissejuhatuse juurde. 26. märtsil 1819 kinnitas keiser „Lihwlandi-ma Tallorahwa Seädusse“, mis järgmisel aastal Äksi praosti O. W. Masingi ümberpanekus ilmus.

Enne kui temast pikemalt harutame, waatame üle piiri, mis Tallinnamaal sündis.

Pärispõlw on Tallinnamaal rahwast weel raskemalt rõhunud, kui Liiwimaal. Talud olisiwad wäiksemad, mullapind kehwem, saagid kasinamad. Et mõisad tihedalt koos seisiwad ja mõisnikkude rohkearwulised pered „seisusekohaselt“ püüdsiwad elada, siis läksiwad nõudmised suureks ja maksud kõrgeks. Pääle selle olisiwad wägiwaldsed laenumehed juba Daani kuningate ajal, kes kaugel elasiwad, piirita woli talupoegade üle oma kätte kiskunud. Kaitsmist ega õigust pärisorjadel siin ei olnud. Hirmsas mälestuses elawad Tallinnamaa „haakrehi-kohtud“ edasi.

Hiljem kui naabrikubermangus hakati siin talurahwa põlwe kergitama. Weel kasinamat wilja kandis siin see püüdmine. Tallinna maapäew 1795 a. keelas ära, talupoegade orjusi tõsta, lubas neile liikuwat wara korjata ja pärandada ja kitsendas pisut nendega kauplemist. 1802 a. maapäew kinnitas, et talupojad maad, mis nad harisiwad, eluaeg otsa wõisiwad tarwitada ja päraſt surma lesele ehk lastele pärandada. Talupoegadele anti seega ka seaduslik õigus maapinna kohta, mis tõepoolest nende oma oli. Uuesti asutatud kihelkonna-kohtutes tohtisiwad talupojad mõisnikkude wastu kaewata. Segaseks aga jäi, mis maa tarwitamise eest mõisale tasuda tuli. Seda püüdis 1804 a. maapäew selgitada, kui ta otsustas, et iga mõisa talumaad ja talupoegade

maksud wakuraamatutesse üles tähendataks, mida seks seatud kohus läbi waatab ja kinnitab. Aga kuna Liiwimaal talumaade orjused maa wäärtuse järele määrati ja selle wäärtuse kätteſaamiseks talumaad läbi mõõdeti ja hinnati, pidasiwad Tallinnamaa mõisnikud seda liig kalliks ja määrasiwad umbarwamist mööda talude suurust ja wäärtust. Nad püüdsiwad endid ja teisi uskuma panna, et igal talul tõesti niipalju maid ja sissetulekuid on, nagu temal seniste hobustepäewade arwu järel olema peaks! Need iganädalased hobusepäewad arwati osalt jalapäewade ja muude orjuste pääle ümber ja wakuraamatud oliwadgi walmis. Üle jõuu käiwate orjuste kirjalik ülestähendamine wakuraamatusse ja teised selleſarnased ceskirjad „Eestimaa Tallorahwa Seäduſes“ 1805 a. ei wõinud talupoegadele kergitust tuua. Wiljaikalduſed kaswatasiwad puuduſt ja häda. Napoleon I meretee kinnipanemine tõstis soola ja teiste toiduainete hinna kuulmata kõrgeks. Sõjawäe läbikäigud ja korterisolemine kurnas talupoja wiimase jõuu raasukese wälja. Talurahwa rahutused, mis lõkkele puhkesiwad, sundisiwad riigiwalitsust põhjuste järele uurima. 1809. a. käskis keiser Peterburis kommisjoni tööle hakata, kes talupoegade kohused mõisa wastu kindlamini pidi ära tähendama. Nagu Liiwimaal pidiwad ka siin orjused talumaade tõsise wäärtuse wastu ära kaalutama ja uued wakuraamatud seatama. Talupoegadele taheti pärandataw rendiõigus anda. Tallinnamaa maapäew, mis 1810 kokku kutsuti, ei leppinud sellega, waid püüdis kõigest wäest kommisjoni eelnõuust kõrwale põigata, et aga talumaade omanduse õigust mõisnikkudele kinnitada ja nende kulukast mõõtmiseſt ja hindamiseſt mööda pääseda. Aga kindlasti jäi riigiwalitsus oma nõudmiste juurde. Mõisnikud näewad selles oma hukatust ja annaksiwad talupoegadele ennem ihuliku priiuse, kui riigiwalitsus aga oma nõudmisteſt talupoegade tuluks taganeks. Endise kindralkuberneri, prints Georg von Oldenburi, kaudu saawad nad teada, et keisril pärispõlwe kaotamiseſt häämeel oleks. Webruarikuus 1811 tuli maapäew uuesti kokku. Rüütelkonna päämees, parun O. Stackelberg pidas osawa sissejuhatuse kõne. Ta näitas, et riigiwalitsus kõikumata talupoegade orjusi tahab kergitada, maade mõõtmine ja hindamine, kui ka uute wakuraamatute läbiwaatamine ja kinnitamine Peterburis kommisjoni läbi tarwitawat palju aega ja sünnitawat suurt kulu. Kas ei oleks tulusam, kui mõisnikkude ja talupoegade wahekord waba kokkuleppimise teel ja prii kontrahi põhjal kindlaks tehtaks? Talupoeg saaks omas liikumises wabaks ja otsiks säält leiba, kust kergem saada, mõisnik päästaks oma maa regulatiwide kitsenduste alt ja saaks seſt suuremat kasu. 24. webruaril 1811 otsustas maapäew: 1) rüütelkond annab oma õiguseſ talupoja isiku üle käest; 2) talumaa saab mõisniku kitsendamata ja piiramata pärisomanduseks; 3) talumaa tarwitamist korraldab waba kontraht mõisniku ja talupoja wahel. Pääle selle, kui keiser maapäewa otsused hääks kiitis, hakati uut seaduſt walmistama. Sõdade päraſt, mis Wenemaa Napoleoniga pidas, edenes töö wisalt. Alles 23. mail

1816 kinnitas keiser „Eestima Tallorahwa Seädmisseb“[1]). Talupoja ihu sai wabaks, talupoja maa sai mõisnik. Kuulus looduseuurija K. E. von Baer, kes ise Tallinnamaa rüütelkonna liige oli, ütles uue seaduse kohta: „Maa ärawõitmine ja ärawõtmine Saksa rüütlite läbi sai aastal 1816 täieliseks.“

Sedasama wõib ka Liiwimaa kohta tunnistada. Siin kui sääl sai talupoeg priiks, s. o. ta wõis wabalt liikuda, aga see priius ei olnud mitte kingitus. Wastutasuks pidi ta hirmsa hinna andma: maa, mis tema ja tema wanemad higiga harinud ja mis isa pojale oli edasi pärandanud, selle maa wõtsiwad rüütlid omale tingimata kitsendamataks pärisomanduseks. Talupoeg jäi ilma koduta. Eluaegsest, pärimise õigusega omanikust sai lühikese aja rentnik. Talupoja seisus kadus. Terwe „maarahwas“ muutus waranduseta ja koduta proletariadiks, õiguseta teenijate sulaste salgaks. Hoiatades oli Tallinna maapäewal hüütud: „Mis saawad talupojad tegema, kelle maa käest riisutakse, ilma et neile midagi muud omandust antakse? Aga uued seadused ei leppinud weel mitte sellega, et talumaade pärandataw tarwitamise õigus wõeti, uued seadused kaotasiwad hoobiga ka kõik maksude määrused, mis waremalt kindlaks oliwad tehtud ja mida ei tohitud kõrgendada. Wakuraamatud ei kohustanud enam mõisniku ega kaitsnud talupoega. Waba kontraht, mis asemele pidi astuma, hakkas nõrgemat lepingu osalist, talupoega, seda raskemalt rudjuma, et isegi waba liikumine, mille eest ta nii kallist hinda tasus, esiotsa wäga kitsendatud ja takistatud oli. Üle kubermangu piiri ei tohtinud talupoeg minna, linna asuda ei lubatud. Ta jäi warjuta mõisniku meelewalla alla, kel maad rendi pääle oli anda. Aga ei mitte ainult majanduseliselt. Ka politiliselt oliwad uute „wabade riigikodanikkude“ õigused wäga kärbitud: talurahwa omawalitsus, nii palju kui selleşt juttu wõis olla, seisis täiesti mõisapolitsei käpa all. —

1816. ja 1819. aasta seadused oliwad ihule priiuse toonud, kui ka kitsastes piirides. Meie nimetame seda isiklikuks wabaduseks. Muudes maades katsuti isiklikult waba talupoega ühtlasi tema talu wabaks pärisomanikuks ja täieõiguseliseks riigikodanikuks teha. Et meil kaks wiimast ülesannet kõrwale heideti, suruti pärisorjuseşt pääsnud talupoeg teoorjuse ikkesse. Orjust ei määranud enam wakuraamatud ära, waid waba kontraht. Rendiandja käis rentnikust igapidi üle. Rentnik pidi sellega leppima, mis rendiandja nõudis. Tööd ja tegu hakkas mõis palju suurema waljusega sisse nõudma, kui wanasti, seşt et mõisnikud põllutöö parandusi ette wõtsiwad, mis rohkem tööjõudu nõudis. Ei lepitud enam sellega, et teoline aga nimepidi mõisas tööl käis, waid waadati selle pääle, et tubli töömees saadeti. Tubli tööline

1) Eesti keelse ümberpaneku toimetas Keila õp. O. R. von Holtz.

aga tahtis taluperemehelt nüüd paremat ülespidamist ja kallimat palka. Muidu läks ta waba liikumise õigust tarwitades ära, otsis omale paremat. Ka peremees liikus Jüripäewal edasi, kui enam wälja ei saanud ja rentis uue talukoha. Pikema aja pääle möis kontrahti ei teinud, waid enamasti kolmeks aastaks. Möis ei tahtnud ennast kuidagi köita. Ta hoidis omad käed wabaks, et möisatalituses igal ajal uuendusi wõiks toime panna, ja möisapõldude laiendamiseks ja karjamõisate asutamiseks talusid ja külasid lõhkuda. Wahe möisa- ja talumaa wahel oli ära kaotatud. Möis wõis talumaid otsekohesele tarwitusele wõtta, kui aga soowis ja kasulikuks pidas. Nii elas talupoeg kui lind oksa pääl. Et temal maa kohta põrmugi õigust ei jäetud, ei ka pikemat lepingut ei tehtud, siis ei maksnud rentniku meelest maa ja maja eest hoolt kandagi. Orjuse sünnitatud tuimus, hooletus ja rumalus tappis köik ettewõtmise nõuu ja edasipüüdmise jõuu. Waesus, üleüldine waesus wõttis aast-aastalt maad. Waesust kaswatasiwad weel rasked ikaldused aastad. Ka hagana leib ei ulatanud enam uue lõikuseni. Ja ometi pidi teolkäijal ja tingitegijal leiwakott juurde pandama. Nälg tuli majasse ja meeleheitmine. Teolistega jälle käidi sagedasti otse metslikult ümber. Wäiksem kui süü karistati pekſuga. Ärewus tõusis, nurin lagunes laiale. Kust wäljapääsmise teed leida? Nii ei wõinud ega suutnud talupoeg enam edasi hingitseda. Hing jäi kinni.

Lätimaal tõuseb esmalt 1841 jutukõmin, Wenemaal, „soojal maal“ olewat tühja maad weel küllalt. Seda wõiwat hinnata saada. Aga „saksu“ sääl ei olewat ega „rõhujaid.“ Esimesed „õiguse otsijad“ saadetakse Riiast witstega koju. Aga nad tulewad tagasi ja otsiwad abi Wene usu piiskopi Irinarhi juurest. Öeldi, ainult need talupojad wõiwat maad saada, kes Wene usku lähewad. Köiksuguseid kuulujutud ärritawad meeli. Rahustuse katsed ei õnnista. Kütid ja kasakad toodakse rahwa waigistuseks maale. Pühajärwel ja Wastseliinas sündis sõjawäega kokkupõrkamisi. Werise waljusega karistati köiki, keda kuidagi süüdlaseks arwati. Ühtlasi aga uuriti liikumise tõsiseid põhjusi. Kindralkuberner parun Pahlen seletas keisrile Nikolai I-sele teoorjuse nõudmised käiwat üle talupoegade jõuu. Liiwimaa rüütelkonna konwendile, mis oktobrikuus 1841 kokku tuli, soowitab tema talupoegade põlwe kergituseks wabade kontrahtide kaotamist *ja orjuse kindlat määra*, nagu 1804. ja 1809. a. seadused ette kirjutasiwad. Nimetati Tartu linna kommisjon, kes puuduste wastu abi otsiks. Kommisjon pani 1842. a. maapäewale ette, tarwis olewat 1804. 1809. 1819. a. talurahwa seadusi kokku sulatada, et tema majanduseliselt elu paremale alusele seada. Isiklikult wabastatud talupoega tuleb julgusta, kindlusta olekust wälja tõsta, kuhu teoorjus teda tõuganud, ja teda kredit-seltsi abil talumaa pärisomanikuks teha. Et see aega nõuab, siis peaks maa, mis 1832. a. mõõtmine talumaaks tunnistas, peremeestele esiotsa pärandatawaks tarwitamiseks antama ja maksud maa tarwitamise eest wakuraamatutes ära määratama, nagu seda 1804 ja 1809 nõutud oli. Maa-

päew wõttis ainult osakese kommisjoni ettepanekuteşt wastu. Wakuraamatud otsustati jälle sisse seada, aga peremeeste pärandataw talumaa tarwitamise õigus ei leidnud tarwilikkult toetajaid. Ruhja pärisherra Hamilkar von Fölkersahm (snd. 6. jan. 1811) ajas wastaseb risttule alla, kui ta küsimise ette pani, kas mõisnikul õigus on köiki wallaperemehi kohtadelt minema kihutada ja terwet walda lõhkuda, nagu seda ette olla tulnud. Wiimaks otsustati häälteenamusega, et talumaid, pääle ühe teatawa osa, mitte ei tohi mõisaga ühendada. Aga kommisjon, mis Peterburis maapäewa otsused ja kindralkuberneri Pahleni ettepanekud talupoegade kaitseks läbi waatas, rikkus pea köik ära, mis plaanitud oli. Muud kui wakuraamatud pidiwad esiotsa maksma hakkama. Kui wiimaks 1845 kommisjoni töowili: „77 paragrahwi" ilmus ja kui talurahwa seaduse täiendawad määrused wälja kuulutati, pettis see täiesti talupoegade lootusi. Uus wiljaikaldus ajas rahwa keema. Usuwahetuse kaudu lootsiwad inimesed teoorjuseşt lahti saada ja endid üle elatada wõiwat. Jutud kanti laiali, et ainult need kroonu käest wilja ja jahu saawat, kes Wene usku minewat. Keiser oli Liiwimaale rahwa toitmiseks 200,000 rubla laşknud anda. Päraşt määrati Liiwi- ja Kuuramaa hääks weel 300,000 rubla ja lasti 50,000 tshetwerti rukkid jagada. Ilma tollita toodi laewadega wäljamaalt 80,000 tshetwerti wilja. Muidugi anti abi tarwituse järele, ilma et usu pääle waadati. Aga kuulujutud leidsiwad kergesti uskujaid. Hingemaa ja köikide orjuste, koormate, maksude, kohustuste mahajätmine, mida loodeti, tegi inimeste silmad pimedaks ja küttis meelemõistuse segaseks.

„77 paragrahwi" [1]) ei jõudnud rahutuid meeli waigistada. Juba 1849 nimetas riigiwalitsus uue kommisjoni ja kutsus liikmeteks R. J. L. von Samsoni ja Hamilkar von Fölkersahmi. Liiwimaa rüütelkond saatis omalt poolt weel kolm saadikut. Kommisjon seadis järgmised põhjusseadused üles: 1) Mõisa- ja talumaad tulewad lahutada. Mis 1804. a. seadus talumaaks tunnistas, seda ei tohi talupoegade tarwituselt ära kiskuda. 2) Mõisnikule jääb ka nüüd talumaa üle waba omanduse-õigus, aga ta ei tohi kontrahti rikkuda, mis wähemalt 6 aasta pääle tehtakse, ega talumaid mõisa külge wõtta. 3) Mõisa põllusulaste asutamiseks ja mõisniku wabaks tarwitamiseks lahutatakse talumaast kwoote ära. Nende põhjusmõtete aluseł walmistas uus rüütelkonna kommisjon Riias maapäewa tarwis uue talurahwa seadused tarwiliku eelnõuu, kus iseäranis ka selle üle selgusele katsuti saada, kuidas ajast läinud teoorjuse asemele raharent wõiks astuda ja talupojad „talupoegade rentpanga" abil oma talud päriseks wõiksiwad lunastada. Maapäew, mis augustikuus 1847 kokku tuli, kiitis Hamilkar von Fölkersahmi eestwõttel pää-

1) Ametlik nimetus: „Suure Keisri-härra poole[illegible] kinnitatud seaduste täitmisse tükkid, mis nende tallorahwa pärraşt, kes pärris moisade all ellewad — 1819-mal aastal Liiwlandi-ma tallorahwa seadusse ramato jure lisşatud."

asjalikult eelnõuu hääks. Kodumaa tõsine seisukord ja ähwardawad äikse pilwed Lääne-Europa taewapiiril sundisiwad wanameelseid järele andma. 9. juulil 1849 kinnitas keiser Nikolai I. kauema harutamise ja wiiwlemise järele Peterburis „Liiwlandi-ma Tallorahwa Seädusse-ramatu.“

Seadus oli ainult katseks 6 aasta pääle kinnitatud. Enne kui ta õieti maksma sai hakata ja tema tagajärgesid wõis hinnata, nimetas juba 1854. a. maapäew tema rewiderimiseks kommisjoni. 1856. a. maapäew pidi muudetud seaduse raamatu läbi waatama. Wabameelne maamarshal von Fölkersahm on Lääne-Europas tõusnud tagurpidi kiskumise woolu mõjul kukutatud. Wanameelne Gustav von Nolcken awab maapäewa hüüuga: „Pidage mõõtu selles, mis Teie tahate.“ Pea igast küljest kärbiti 1849 a. seadust talupoegade kahjuks ja mõisnikkude kasuks. Teoorjusele lauldi kiitust ja arwati teda mõisale ja rentnikule kasulikumaks, kui raharenti. Talumaade müümist kitsendati, et mõisa mõju alal hoida. „Talupoja rentpanga“ tegewuse asemel pidi talude pärisostmisel „Liiwimaa mõisnikkude kredit-kassa astutama“ „Ettewalmistaja kommisjon“ Peterburis nõudis peremeeste kaitseks pikema aja kontrahti ja kahjutasu, kui senine rentnik talust peab lahkuma, sest et rent liig kõrgeks aetakse ehk talu wõõrale ära müüdakse. Keiser Aleksander II. kinnitas seaduse muudetud kujul, kuid jällegi ainult esiotsa. Riiga nimetatud redaktioni kommisjon pidi awaldatud põhjusmõtete ja paranduste soowide järel seaduseraamatut weel täiendama. 1857 a. maapäew katsus töö läbi, kindralkuberner Suworow pani ülemale poole omad soowid ette, 30 nowembril 1860 kinnitas Aleksander II. kaua oodatud uue „Lihwlandi Talorahwa Seaduse.“ Eesti keele tõlge, mida Dr. F. R. Kreutzwald toimetas, wiiwitas weel. Alles Jaanipäew 1863 wõis seadus maksma hakata. Juba järgmisel aastal soowitas maapäew teoorjuse ja segarendi täielikku keeldu. Jüripäewast 1865 a. pääle ei tohitud enam uusi teo- ja segarendi kontrahta talumaade pääle teha. Jüripäew 1871 pidiwad kõik sarnased kontrahid lõppema. Et aga Peterburis nii pika termini wastu seisti, otsustas 1865 a. maapäew, et niisugused kontrahid 1868 lõpewad. Seesama maapäew walmistas ka uued kahjutasumise määrused, kui rentnik rendi kergitamise ehk müümise pärast talust pidi lahkuma ja andis senisele rentnikule uue rendilepingu ehk müügi-kontrahi tegemisel eesõiguse. Maapäew katsus riigiwalitsuse soowidele wastu tulla, sest Wene usu Ewangeliumi-Lutheruse kiriku wahekord kippus uuesti põnewaks minema. Talupojad nõudsiwad palwekirjade kaudu ja saatkondade läbi, et riigiwalitsus omalt poolt rendi kõrguse ära määraks, rentnikka talust wäljatõstmise eest warjaks ja kahjutasumist paremini korraldaks. Palwed ei leidnud otsekohest täitmist, aga rõhusiwad siisgi maapäewa leplikumale wastutulemisele. Wabale liikumisele, ka üle Lääne mere kubermangude piiride, anti laiem ringkond. 1866 a. maapäew otsustas, et ka talupojad rüütlimõisaid wõiwad osta. Ühtlasi pandi waldade omawalitsusele alus. 19.

webruaril 1860 kinnitas Aleksander II. „Kogukonna Seaduse.“ 1870 walmistas maapäew konwendi-korra. Selle järele wõtawad ka waldade asemikud kihelkonna ja kiriku asjade juhtimisest kitsendatud õigustega osa. —

Tallinnamaal oliwad wabakslaskmise seadused talupoegadele niisama wähe maa tarwitamise õiguse jätnud nagu Liiwimaal, et ka rendikontrahtide tegemisel mõisnikkudele piiri pannud, kui palju nad rendile antawa maa eest maksu tohiwad nõuda. Tagajärjed oliwad niisama rüüstawad. Rendilepingud kestsiwad ainult aastast aastasse, ilma et neid kirjalikult üles tähendati. Rentnikku wõis mõis iga aasta koha päält ära ajada. Kas maksis temal ülepää hoolt kanda ja põldu korralikult harida? Teoorjust ei kitsendanud ükski seadus. Talude ja külade lõhkumine kippus taluperemeeste seisust häwitama. 1846 a. maapäew pidi otsustama, et talumaid enam mõisa külge ei tohi wõtta. Ka saiwad mõisnikud aru, et teolistega wõimalik ei olnud mõisapõlduside korra päraft harida, ja et tööristad, millega rentnikud teomehed mõisa saatsiwad, ajast ja arust maha jäiwad. Et oma põllumajandust tõsta ja talupoegade kisendawate kitsikuste wastu abi leida, oliwad mõisnikud sunnitud uut „Eestimaa Talurahwa Seadust“ walmistama, mis 5. juulil 1856 kinnitati. Tema maksmapanemisel tekiwad werised segadused, mis Mahtra sõja nime all tuttawad on. Terwe maa omanduse õigus jääb mõisnikule, aga talupoegade tarwitamiseks lahutatakse maast, mis talupoegade käes oli, üks osa ja tunnistatakse talumaaks. Talupoegadele antakse ta tarwitada teoorjuse, wilja- ehk rahamaksu wastu ehk müüdakse neile ka pärisomaks. Teoorjust, mida korraldatakse, katsutakse kahandada ja pikkamööda kaotada. Talumaadest aga arwatakse kuues osa wälja, kuuendiku maad, mille tarwitamiseks mõisale piirita woli antakse, rentigu ta nad wälja, määraku oma põllusulaste palgaks ehk ühendagu nad mõisaga. Et teoorjused ka nüüd weel paiguti kõrgemale aeti, teoorjuse määramine ja kadumine pikale wenis ja talu- ja mõisamaa wahekord suurelt jaolt selgeks ei saanud, ilmusiwad 1859 „Täiendawad määrused Eestimaa Talurahwa Seadusele a. 1856“ Et teoorjus nüüdgi edasi elutses, andis 25. märtsil 1868 kindralkuberner käsu, et Jüripäewaga 1868 teoorjus tingimata kaduma peab. Kuuendiku- ja mõisamaa talud aga ägawad tänapäewani segarendi ja abiteo orjuse all. Wiimaks määrasiwad 1866 a. „reeglid“ rentnikule koha ostmise eesõiguse ehk kahjutasu seks puhuks, kui ta ise oma kohta ei jõua ehk ei taha osta, waid wälja peab minema.

Heidame pilgu talurahwa seaduste pääle tagasi, siis paistawad terawalt silma kaks asja. Esmalt kwoote- ehk kuuendiku-maa äralahutamine ja ärawõtmine talumaa küljest. Sel teel kadus talupoegade tarwitamise alt Liiwimaal ära 259,000 dessätini ja läks täiesti mõisa omawoli alla. Mõisate suurendamised ja karjamõisate asutamised on terwed rahwarikkad külad maa päält häwitanud ja tuhanded usinad perekonna isad laia ilma hulkuma ajanud. Päraft on küll üks osa kwootemaid ära müüdud, aga teadmata on, kui palju neist talu-

poegade kätte on läinud. 1893. katsus riigiwalitsus seaduseandwalt küsimust nõnda korraldada, et kwootemaad talupoegade tarwitada tagasi antaks, aga rüütelkonnad ühes Liiwimaa kuberneri Sinowjewiga oskasiwad asja nõnda segada, et hädasti tarwilik seadus seni ainult paberi pääle on jäänud.

Kwoote-maast ülejäänud osa, talumaa, on pinnaks saanud, kus pääl wisa, edasipüüdew rahwas kõige päält raasukese iseseiswust on jõudnud omandada. Kuna mujal priikslaskmisega talupoegadele riigi abil ka maa omaks sai, mis nad harisiwad, wõeti meil see maa talupoegade käest täiesti ära, mida nad seni isa-isadelt oliwad pärinud ja maksu eest tarwitanud, ja tunnistati mõisniku tingimata ja kitsendamata omanduseks. Küll anti juba 1804 talupoegadele õigus maad päriseks osta, aga niikaua kui pärispõlw ja teoorjus kestis, ei olnud neil wõimalik seda õigust suurelt tarwitada. Alles 1849 a. Talurahwa Seadus lõi awaramaid olusid, nii et talupidajad esimesed kopikad kohtade ostmiseks saiwad tagawaraks panna. Talumaade müümine sai hoogu, kui mõisnikud tehnikaliste paranduste pääle põllutöös ja wiinapõletamises, päranduse jagamisel ja eraelu kaswawate kulude katmiseks ikka rohkem sularaha hakkasiwad tarwitama, mida talumaa müügist kergesti ja ruttu wõis saada. Nii siis tuli, et 19. aastasaja keskpaigas kodumaa jõukamas nurgas, Mulgimaal, talude päriseks ostmine nobedasti liikuma algas. Wisamalt läks asi kehwal Tallinnamaal. 1904 oli Liiwimaal 85% talumaad ära müüdud, Tallinnamaal 1879 aasta lõpul alles 9,86%, 1880—1899 a. wahel weel 42%. Kui palju selleşt tõesti talurahwa kätte on läinud ja kui palju nende eest ostjatel weel wõlgu, ei tea keegi ütelda. Tõsi on, et suur hulk ostjaid, kes hiljem kallimalt ostnud, raske wõlakoorma all ägawad; tõsi on, et palju kwoote- ja mõisamaa rentnikka praegu weel ilma seadusliku kaitseta — ilma kirjaliku kontrahita — raske segarendi ehk orjuse all kammitsas kinni on. Tõsi on, et kiriku waldade ja majoratide talud ikka alles müümata on.

Siisgi, kui meie 1765. ja 1865 a. teineteise kõrwa seame, mis muudatus! Aleksandri I. ja Aleksandri II. eeswõttel, F. von Siwersi, J. L. Samson von Himmelstierna ja Hamilkar von Fölkersahmi toetusel, iseoma wisaduse ja usinuse najal on Eesti rahwas surnuhauast wälja pääsenud, hingitsema hakanud ja esimesed sammud iseoma jalge pääl astunud. Et aga jalad mitmeti kammitsasse oliwad jäetud, siis läks esiotsa edasisaamine waewaliselt küll. Aastakümned weeresiwad mööda, aga ikka alles elasiwad talupojad pimedates, külmades suitsutaredes, sõiwad „rabandse leiba," mille otsa tuli hakkas, kui ligi pääsis, põletasiwad kütise abil mulda ja tuhnisiwad isa-isade wiisi „seaninaga" ja „karuäkkega" tuhka, kuhu lustene seeme wisati, käisiwad puudulikkudes riietes ja weel waewalikuma jalanõuudega rautamata „puu-reega" ehk kägisewate „nahkratastega" kauget teed ja ajasiwad oma asju hobustega, keda tuul tee päält ähwardas metsa wiia. Alaline puudus, tihedad näljahädad kurnasiwad rahwa jõuu wälja. Weel aasta hiljem, kui wallad omawalitsuse saiwad, 1869,

waewas laialine nälg meie kodumaad. Ja Saaremaa waewles alles hiljuti „musta wõla" koorma all, mis näljaaastal 1869 tehtud. Alles aastasaja wiimasel weerandil ei kannatanud meie rahwas enam leiwapuudust, waid jõudis isegi 1892. aasta wiljaikalduse ära kanda. —

Jhu kõrwal nõudis waim toidust haridust ja õpetust kaudu. Ka selle hoole pani 1819 a. seadus talurahwa enese nõrkade õlade pääle. „Igas kogukonnas peab üks kool olema," ütles seadus. Mõisakoolidest, mis 18. aastasaja lõpul olid asutatud ja siin ja sääl kidunesiwad, saiwad wallakoolid. Koolide asutamine ja ülespidamine pidi rahwa enese asi olema. Rahwas aga ei tundnud weel sugugi koolide kasu ja ei tahtnud koolide eest misgi kulu kanda. Ei jõudnudgi, sest et ta wäga waene oli. Kooliskäimine oli sellepärast esiotsa rahwa meelest uus teoorjus, mida pääle sunniti, koolide ülespidamine rõhuw koorem wallale, kool ise põlatud wõõraslaps. Seda mõõda oli ka kooliõpetus kehw, koolitöö wili lahja, kooliõpetaja haridus madal, koolmeistri palk waewalt nimetamisewäärilne. Isegi koolide katsumised jäiwad hooletusesse. Asi hakkas alles aastasaja keskpoolel paranema, kui talupoegade põlw ise paranema ja mõisad jälle koolitööd toetama algasiwad. Korralikud kooliwalitsused seatakse nüüd mõisate, õpetajate ja waldade asemikkudest ametisse, „koolmeistrite kool" Walgas 1848 ja seminarid Kuudal 1854, Kaarmal 1871 ja wiimaks 1873 Tartus pannakse käima. Koolmeistri elukord saab kindla aluse, ja kõlblikka kooliraamatuid soetatakse hoolega. Iseäranis wiiendal aastakümnel ärkas elawam osawõtmine rahwaharidusе tööst. Kangeks äratajaks aga sai endine prohwessor ja pärastine piiskopp K. E. Ulmann (sünd. 3. webr. 1793). 1874. aasta Kooliseadus oli kõige selle edasiliikumise tagajärg. Nüüd näeme ka, kuida rahwas mõnes kohas koolitööst juba armastusega osa wõtab, sest et tema jõud ja arusaamine kaswab. Nägusaid koolimajasid toob iga aasta juurde, koolmeistrid külwawad osawa käega nooresoo südamesse haridust seemet, rahwa omad pojad panewad lastele tarbekohasemad kooliraamatud kirja. Kadumata tööd on koolikirjandusеs nimelt E. R. Jakobson (sünd. 14. juulil 1841). teinud. Tema aabitsaraamat tutwustas meid esmalt loomuliku õpetusewisiga, tema „Kooli lugemise raamatud", mis meistri osawusega kirjutatud ja elustawate piltidega kaunistatud, on meie lapsi 30 aastat otsa õpetanud, nii palju kui kitsad olud lubasiwad. Tallinnamaal püüdsiwad Rapla praosti E. Malmi (sünd. 10. webr. 1834) „Laulud ja Loud" seda aset täita, pidiwad aga Jakobsoni raamatute eest taganema, kui 1887 meie rahwakool rahwahariduse ministeriumi alla seati. Seega täitis riigiwalitsus rahwa soowi. Aga kuna rahwas lootnud oli, et sel teel rahwa omawalitsusele rahwakooli kohta suurem mõju antakse, tarwitas riigiwalitsus rahwakooli wenestamise abinõuuks. Umbkeelsed mehed seati rahwakooli ülewaatajaks, kes kõik senised rahwakooli õigused jalge alla sõtkusiwad, endid kooliõpetajate „seaduseks" tunnistasiwad ja iga waba liikumist kooliõpetaja rinnus ja koolitoas

ära püüdsiwad kägistada. Õpekeeleks kästi Wenekeel wõtta, õperaamatuteks Wenekeelsed raamatud, mis wõõrast waimu täis oliwad ja meie rahwast igapidi halwaks tegiwad. Wõõra, tundmata keele arusaamata tuupimine tappis laste õppimisehimu ja edasijõudmise ja täitis neid jälkusega kooli wastu. Kooliõpetajate ametisse seadmise ja lahtilaskmise kiskusiwad inspektorid omawolisuselt enese kätte ja paniwad selge hirmuwalitsuse käima. Et wenestamisele wiimased takistused eest maha kiskuda, sundisiwad inspektorid teiste kroonuametnikkude kaastoetusel rahwast ministeriumikoolisid awama. Hulk waldu läks seda kergemalt lõksu, et niisuguste wenestamise-asutuste kulusid kroonu aitas kanda, kuna mõisad abi, mis nad seni waldadele kooliülespidamiseks oliwad annud, kitsarinnaliselt ära wõtsiwad. Nii jäi rahwakooli alam järk, wallakool, peaaegu täiesti ainuüksi rahwa õlgade kanda, mis üleüldiselt nurinat sünnitas. Nii lagunes rahwakool silmanähtawalt. Iseäranis käis tagurpidi emakeele õpetus, niipalju kui teda wenestatud koolis weel salliti. Emakeeli lugemine ja kirjutamine aga on just wõti, mis rahwa ees hariduse-aida ukse lahti keerab. Tagajärg oli, et rahwakooli lagunemisega ühtlasi rahwaharidus langes. Wenestamise politika ajas ka katse nurja, rahwa walgustamiseks wabastajate Aleksandrite mälestuseks ülemat kui rahwakooli asutada. Ettewõte tõi meie tardunud elusse esiotsa rohket äratust, mis aga raskeks meelehärmaks muutus, kui riigiwalitsus 1888 kaua igatsetud Aleksandrikooli asemele Wene linnakooli rahwa rahaga käima pani.

Kus waimuharidus kaswab, kaswab ka kirjanduse tarwitus. Nii kaua kui rahwakool kängus seisis, roomas ka Eesti kirjandus maas põrmus. Ainus kirjandus, kust waim kosutust ja hing toidust leidis, oli kiriklik. Kirikuõpetajate hool katsus seda kosutust ja toidust jõudu mööda pakkuda. Meie kirjandus oli peaaegu 19. aasta-saja keskpaigani ainult waimulik. Meie kirjamehed tuliwad suurelt jaolt kirikuõpetajate seast. Kirjatööd aga oliwad pea kõik puudulikud ümberpanekud wõõrastest keeltest. Tõuswa wabadusega tõusiwad ka teised elutarwitused ja nõudsiwad nende täitmist. Wabadus kinkis meile omad kohtud. Kohtumees peab seadust tundma. Talurahwa seadused ilmuwad kui esimesed suuremad ilmalikud raamatud. Wabadus andis talupojale luba oma põllusaadusi wabalt tarwitada: müüa, mis tal on, osta, millest puudus. Talupoeg peab arwama. Ja arwamise raamatud tekkiwad meile. Seni oli talupoja terwe ilm tema wald. Ainult mõisa wooril pääsis ta walla piirist üle. Wabadus pani inimesed liikuma ja paremat põlwe otsima. Inimesed tahtsiwad kuulda, kuidas wõõrsil elatakse. O. W. Masingi (snd. 28. okt. 1763) Nädala leht 1821 ja J. W. Jannseni (snd. 4. mail 1819) Postimees 1857 toowad sõnumeid kaugema maailma weerest. Rahwa keelt harisiwad ja walmistasiwad uutele mõistetele astjaid F. R. Fählmann (snd. 21. dets. 1789), E. Ahrens (snd. 22. märtsil 1803), F. J. Wiedemann (snd. 18. märtsil 1805), J. Hurt

(snd. 10. juulil 1838), M. Weske (snd. 17. jan. 1843) ja K. A. Hermann (snd. 11. sept. 1851). Rahwalaul, mida mõisa wäljal ja päraſt talguſt ſakste häärbäri ees kaaſitati, jääb orjuſe kadumiſega waikſemaks, Kreutzwald (snd. 14. detſ. 1803) ja Hurt püüawad teda weel korjata ja eſimene loob riismeteſt Eesti rahwa lugulaulu „Kalewipoja“ (1857—1861.) Koidula ja Weske, A. Reinwald ja Kuhlbars, M. Lipp ja J. Bergmann, Anna Haawa ja Eliſe Aun, Jakob Tamm ja G. E. Luiga, K. E. Sööt ja Gustav Suits weeretawad juba uue aja wiiſiſid. Reheliſte ja ketrajate õhtud, teopoiſte õitſetuled ja woorilkäijate ſoojad toad ei kuuluta enam muinasaja kangemeeſte teguſid, uue aja inimene loeb Pärna ja Juhan Liiwi, Bornhöhe ja Wilde, Saali ja A. Kitzbergi luguſid. Kiikede kääkſumine ja leelutamine kaob, noorem põlw aſtub teiſtwiiſi kokku, eſimeſt korda ſuurel hulgal äratawal laulupeol 1869, kuna E. Hörſchelmann ja K. A. Hermann, Kunileid ja Koppel, Läte ja Türnpu, Miina Hermann ja F. Säbelmann kunſtwiiſiſid loowad ja Adam Jakobſon Tormas ja Taawet Wirkhaus Wäägweres paſunad heliſema panewad. Kujutawates kunſtides leiawad ka üle kodumaa piiri rohket tähelepanemiſt ja lugupidamiſt kunſtmaalija J. Köleri, kiwiraiuja A. Weizenbergi ja puunikerdaja A. Adamſoni tööd. Külawainu ja õitſetuli ei ole meie rahwale mitte enam kokkukäimiſe kohtadeks. Seltſid ja ühiſuſed on tõusnud, ja lahked ruumid pakuwad meile õpetuſt ja äratuſt, lõbu ja ilu: laulu ſeltſid, põllumeeſte ſeltſid, meſilaſte pidajate ſeltſid, piimaühiſuſed, oſtuühiſuſed, kooliſeltſid, tulekuſtutajate ja tulekahju kinnitamiſe ſeltſid, jalgrattaſõitjate ſeltſid, karskuſe ſeltſid. Wiimaſte arw on 70 lähedale jõudnud. Seeme toodi Soomeſt.

Kirjeldatud pööripäewa meie rahwa eluſſe on ſuurelt jaolt meie rahwa oma pojad ja tütred toonud, kui meie koolipõllu maha arwame, kus kirikuõpetajad ja mõiſaomanikud tööd ühes teinud. Ainult mõned üksikud nimed juhatawad meid wõõra rahwa liiki. Kanepi õpetaja Roth pani eſimeſe kihelkonnakooli hüüdma ja katſus eſimeſt Eesti ajakirja „Tarto ma rahwa näddala lehte“ wälja anda (1806). Põlwa õp. Johann Georg Schwartzi ſeitsmeandeline „Koliraamat“ kandis hariduſe teri meie koolideſſe. Teda wõime ka oma eſimeſe karskuſe liikumiſe apoſtliks nimetada. Wändra õpetaja Karl Körberi rahwalikult kirjutatud raamatud leidſiwad rohket lugupidamiſt. Muidu aga rõhus edaſinihutamiſe töö meie rahwa poegade eneſte õlgade pääle. Ja nad on hoolega wedanud, nii kuida igakord jõud jätkas. Eſimeſed töömehed rahwa eneſe ſeaſt leidſiwad äratuſt ja tegewuſe mahti Wennaſte koguduſe aſutuſteſt. Kirjateel, ſuuſõnal, muuſika põllul on nemad ſaadud hariduſt ja äratuſt edaſi kandnud rahwa laiemate liikide ſiſſe. Nende järele ſammuſiwad kõſtrid ja ſiis koolmeiſtrid! On meil põhjuſt, kellelegi auuſambaid ehitada, ſiis meie wanadele auuwäärilistele koolmeiſtritele. Mis

määratut haridusetööd on nad meie laste kallal teinud, ehk leiwakanikas küll õhukene oli! Mis määratut õpetuse tööd on nad teinud rahwale raamatuid muretsedes, ette lugedes, laule õpetades, mängukooriſid asutades, meie kodudes ristimas, tanutamas, surnuid saatmas käies. Ja meie wanad koolmeiſtrid ei leppinud kodu tänawaga, waid kaugemale ulatas nende silmawaade ja kõrgemale nende püüd. Holstre Pulleritsul seisab Eesti Aleksandri kooli häll ja tema kiigutaja oli Jaan Adamson. Abja Kaidi koolmeister Jaan Jung (snd. 6. now. 1835) oli esimene meie rahwa seast, kes tema kaugemat minewikku haudade, ohwrikohtade ja linnamägede kaudu sundis kõnelema.

Aegamööda tõusiwad meie koolimajadest ja talutaredest keskkooliharidusega kirjamehed ja awalikud tegelased J. Kapp, G. Blumberg, J. Kunder, J. Kurrik, E. H. Niggol. P. Org ja teised. Ja aastasaja wiimane weerand walmistas juba hulga kaupa kõrgema kooliharidusega rahwa poegi elu wastu, aga suurem osa pidas seda oma elu ülesandeks, iseenesele paremat põlwe muretseda ja oma sugurahwale selga pöörda. Ainult üks wäikene salgakene — enamasti talutarest tõusnud — tundis ära, et kõrgem haridus ka kohuseid pääle paneb wähem haritud wendade wastu, ja nemad püüdsiwad osawõtmisega ja õpetuse teel neid kohuseid jõudu mööda täita. Arwame sinna juurde weel need kümned tuhanded, kes kitsaste elutingimiste sunnil üksikult ehk perede kaupa wiimase poolesaja aasta jooksul kodumaalt kaugele wälja rändasiwad ja wõõrsil osalt küll waraliselt paremale järjele tõusiwad, osalt aga waimuliselt suriwad ja oma ümbrusega ühte sulasiwad, siis alles wõib aimata, kui palju aadrit Eesti rahwale on lastud. Imestada tuleb ainult, et rahwas seda suurt were ja jõuu kahju on suutnud kanda, ilma et ta kuiwaks jooksis, päälegi kui meelde tuletama, et lahkujad hakkaja waimu ja hariduse poolest enamasti teistest ette oliwad jõudnud. —

Kool ja kirjandus on meil kiriku kasulapsed.

Ajajärgu esimesel poolel walitses meie kodumaal mõistuse usk. Kristlikkudest tõeõpetustest ja õnnistuseſündmustest tunnistati ainult seda õigeks, mis inimeste mõistusega öeldi kokku käiwat. Suur osa ristiusu tõest heideti üle parda merde, asemele seati lahja ja jõuetu kombeõpetus, kuida inimene peab elama ja olema ja mis temale tulus on.

Lusted, kuhu sisse mõni ainukene Jumala sõna tera segati, ei jõudnud hinge toita. Jutlused ja palwed oliwad nii luised ja igawad, et „kepimehed“ jumalateenistuse ajal orkidega kogudust unerahust üles tonkisiwad. Peaaegu ainus paik, kus weel rõõmusõnumit Jeesusest Kristusest kuulutati, oli Wennaste kogudus. Aleksander I. oli temale 1817 uusi õigusi kinkinud ja wärske armastusega läks ta tööle meie rahwale seda pakkuma, mis kirik pakkuda ei wõinud. Wennaste selts alles on ristiusu meie rahwa hingele õieti lähedale toonud. Tema saadikute lihtkõnes, alandlikust meelest ja wennalikust armastusest hakkas rahwas märkama, mis usk see ristiusk on, kes õpe-

tab, et kõik inimesed Jumala ees ühesuguſed on ja et meie oma ligimeſt peame armastama kui iſeennaſt. Wennaste ſeltſis oli ärkſamate rahwa liikmetel ka mahti iſetegewuſt awaldada. Kirik jäi oma süü läbi kängu, Wennaste selts tõuſis oma töö kaudu.

Kohus hakkab Jumala kojaſt pääle. 19. aastaſaja wiiendalkümnel pööraſiwad Liiwimaal kümned tuhanded oma ſeniſele uſule ſelja. Seeſama lugu ſündis paarikümne aasta eeſt Tallinnamaal. Need juhtumiſed ja uſu äratus, mis Tartu ülikooli uſuteaduſe jaoskonnaſt prohwesſori Philippi päiwiſt saadik wälja käis, ſaawad Ewangeliumi koguduſele juhatajaks, et tema oma aluſt, Püha kirja, uuesti meele tuletas ja Kriſtuſt jälle oma kuulutuſe heledamaks täheks tõstis, nõnda et Wennaste ſeltſi abi enam waja ei olnud. Jumala ſõna hakati uſtawamalt kuulutama, niihäſti ſuuſõnaga kirikus ja koolis, kui ka kirjateel. Waimulik kirjandus tõuſis iſeäranis R. Kallaſe ſiſurikaste ja waimuwägewate raamatute läbi hoopis kõrgemale järjele. Mitte enam ümberpanekud, mis kange keele ja harimata koore päraſt rahwale wööraks jäiwad, ei toitnud rahwa hinge, waid kirjatööd, mis rahwa oma kriſtlikuſt waimuſt on wälja kaswanud ja rahwaliku kõne kuue ſelga pannud, hakkaſiwad rahwa hingeſt tugewamini kinni. Kui uſul rahwa elus ſiisgi ſeda mõju ja juhatuſt ei ole, mis temal wõiks olla, ſiis tuleb ſee ſelleſt, et kirik minewiku needmiſe alla on ſattunud, kus kirikuteenrid walitſewa ſeiſuſe kaſude oſanikud ja kaitsjad oliwad, nii et kõik ſee umbuſaldus ja waen, mis aastaſajad rahwa hingeſſe kogunud, ennaſt ka kiriku ja uſu wastu pöörab. Mitte wähem rüüſtawalt ei ole uſuelu häwitanud kirikuwalitſuſe iganenud korraldus, kus patronid kogudustele õpetajaid pääle ſundiſiwad, ilma et nad koguduste õiglaſteſt ſoowideſt wähemat olekſiwad hoolinud, ja kus konſiſtoriumid koguduſi ülekohtu eeſt mitte ei warjanud, waid walitſewa ſeiſuſe politika mõju alal püüdſiwad hoida ja wägiwalla eeſtgi tagaſi ei kohkunud. Nii tekkis ſügaw lõhe kiriku ja uſu, koguduste ja walitſuſte wahele. Tõſiſelt peab küſima, kas kirik wanale aluſele jõuab ſeisma jääda ja neid tormiſid kanda, mis uuem aeg äratab. Niikaua kui wälimine rõhumine kõigile ühetaſa hinge kinni mattis, jäiwad lõhed ja lahud rohkem warjule. 1905. aasta 17. aprilli manifeſt töi aga uſuwabaduſe, ſelleſama aasta 17. oktobri manifeſt kuulutas ſüdametunnistuſe-wabaduſe. Nüüd ei hoia kirikut enam ülewal käſutäht, nüüd peab ilmſiks tulema, kas uſk weel on waim ja elu. —

Raſked oliwad riigiwalitſuſe ruſumiſed meie kodumaal päraſt Aleksandri II. ſurma. Kõik, mis meie rahwa elus edenemas oli, kiſti tagurpidi. Kõik, mis wabalt liikuda tahtis, pandi kammitſaſſe. Kõik, mis wenestamiſe ſihtidele ei lähendanud, häwitati ära. Wenestamiſe politika katſus Ewangeliumi kirikut ſurmata. Wenestamine tegi rahwakooli politika tallermaaks. Wenestamiſe politika ikkeſſe pandi kõik kord ja kohus, politſei ja walitſuſekohad. Eesti rahwa omawalitſuſt, nii palju ehk wähe teda ennegi oli olnud, kärbiti

ja kitsendati päew-päewalt. Seaduse asemele astusiwad ametnikkude käsud ja tujud. Seltside tegewus ja awalik elu suruti uimastusesse. Könele ja kirjale seati mitmekordsed lukud suu ja sule ette. Wenestamise politika ei hoolinud selleşt põrmu, ei tahtnud seda tähele panna, et rahwa kõlbtus langes, et rahwa haridus alla libises, et õigus kadus ja ülekohus hooples. Ta tormas sõgedast pääşt edasi, et aga rahwa iseolemişt häwitada ja maa päält kaotada.

Jaapani sõda (1904—1905) tõmbas ametnikkude walitsuse hiilguse päält peitwa katte ära. Kõige maailma ette ilmsiks tuli tema alastuse häbi. Tänawu aastu oktobrikuu sündmused raputasiwad ahelad puruks. Ka Eesti rahwas seisab *uue* ajajärgu läwel. Ka Eesti rahwas ärkab politilisele elule ja sirutab ennast iseseiswuse poole omal pinnal. Selge on, et temagi uuesti-sündimine ilma waluta mööda ei wõi minna. Aga meie usume oma rahwa tulewiku sisse. Tema raske ajalugu annab temale tulewiku lootust. Tema wääramata wisadus loob temale parema, heledama tulewiku. Meie loodame, et Eesti rahwas praeguse aja käärimisteşt õnnelikult wälja pääseb — *arusaamisele ja selgusele*, ja et tema kindlal sammul edasi tungib — *walgusele ja wabadusele wastu*.

XIX.

Waade Europa nüüdsete riigiliste olude pääle.

Kodanikuseisuse omakasu püüe. — Neljanda seisuse nõudmised. — Hääleõiguse laiendus. — Rahwuse-küsimus. — Sõjawägi ja sõjariistad. - Rahwaste waheline sõja-õigus. — Maailma-rahu-aade. — Nüüdsed riikide wahelised tüliküsimused.

Eelkäiwates päätükkides kuulsime, kuidas riigilised olud pea kõigis Europa maades 19. aastasaja jooksul täienesiwad, ja peaaegu igal pool nägime sedasama nähtust: Rahwa riigilised õigused kaswasiwad ja laienesiwad. Prantsuse „suur mäss“ tegi adeli ja waimulikkude wõimule lõpu, millele isegi järgnew tagurline woolus enam endist olu tagasi tuua ei suutnud. Adeli ja waimuliku seisuse asemele wõimupidajaks astus kodaniku- ehk „kolmas seisus.“ Öeldakse, et 1789. a. mässuliikumise wili ainult kodanikkude sülle langes. Selle wõimu „kuldne aeg“ Prantsusemaal oli kuninga Ludwig Philipi walitsuse aeg. Rahwasaadikute walimisel otsustas kõrge „tsensus“ (walimise-õiguse saamiseks nõutaw waranduse-määr) walimised kodanikuseisuse tuluks, ja kuna saadikute-kogus kodanikud walitsesiwad, siis andsiwad nad seadusi pääasjalikult oma seisuse tulude kohaselt; näituseks seati maksu-wõtmine nii, et rahawara (kapital) maksu alt wabaks jäi, ja ka wäeteenistusest püüti oma seisuse liikmeid päästa; rahameeste töökodades jäeti töörahwas ja selle tulud üsna tähelepanemata. Niisuguse omakasu püüdmise talituse wastu tõusis muidugi jälle uus liikumine, mille kandjaks n. n. „neljas seisus“ oli, s. o. rahwa suur enamus, kes nüüd omalegi riigiasjade juhtimisest osa nõudma hakkas. Alamate rahwakihtide iseteadwusele ärkamiseks mõjusiwad pääasjalikult ajalehed, mille arw ja lugejate ringkond nimelt 1830 a. järele wäga suurel mõõdul kaswas. Kodanikuseisuse ainuwõim murti Prantsusemaal 1848 a. webruarikuu mässus, ja üleüldine hääleõigus astus senise waranduse pääl põhjenewa hääleõiguse asemele. Ning riigiline täienemine käis kõigis teistes Europa riikides niisamasuguses sihis — pääle Wene- ja Türgimaa. Ikka suuremale riigi

elanikkude arwule sai wõimalikuks, oma walimiseõiguse najal rahwasaadikutekogu liikmeid määrata ja niiwiisi kaudselt walitsuse tegewuse pääle mõjuda. Nii oli Inglismaal 19. aastasaja algul walimiseõigus ainult mõne saja ülemuse käes, aga selleſama aastasaja lõpul wõtsiwad juba üle 6 miljoni inimese, kelleſt umbes kolm wiiendikku töörahwas oli, parlamendi saadikute walimiſeſt osa. Hollandis, Austria-Ungaris, Portugalis, Rumenias, Rootsis, Norras ja ka Soomes on riigiline hääleõigus suuremal ehk wähemal mõõdul piiratud. Belgias jälle on koguni iseſugune walimiſekorraldus maksmas, n. n. järguline hääleõigus, mille järele igal täisealiſel mehel üks hääl on, aga perekonna iſal on weel teine liſahääl; teataw haridusemäär annab ka weel ühe hääle liſaks jne. Prantsusemaal, Italias, Shweitsis, Daanis, Greekas ja Serbias ning 1889. a. saadik ka Hispanias maksab üleüldine ja üheſugune hääleõigus, ilma mingi kitsenduseta; Saksa riigipäewale walitakse saadikud üleüldise hääleõiguse järele, kuna aga osariikides maapäewade saadikute walimine mitmeti kitsendatult sünnib (Preisi- ja Saksamaal on walimiſed kaudſed, kuna enne „walijameheд“ walitakse, ja need alles waliwad saadiku). Wenemaal on riigiwolikogu liikmete walimiſed ka kaudſed. — Prantsuse rahwas on pääle oma saadikute walimise mõnikord ka otſekoheſelt walitsusewiisi kohta oma arwamist awaldada saanud: Napoleon I. jättis Prantsusemaa nimetamise keisririigiks rahwa walijameeste hoolde, niisama wõttis Napoleon III. omale keisrikrooni rahwa hääleandmise otsuse najal wastu, ja andis ka weel 1870 a. (wähe aega enne sõda) uuendatud walitsusewiisi rahwa otsustamise alla. Shweitsimaal jälle antakse otse põhjuseaduse järele tähtsamad seadused, mis saadikutekogus ju wastu wõetud, üleüldise hääleõiguse põhjusel rahwa kätte otsustada, kes neid siis kas kinnitada, wõi ka tagasi lükata wõib (n. n. referendumi-õigus). Prantsuse- ja Shweitsimaa ongi Europas ainsad tõsiſed wabariigid ja kõige enam rahwawõimulisemad maad.

Rahwastes walitsew üleüldine arwamine on siis ikka üleüldisemalt ja tuntawamalt riikide asjade juhtimise pääle mõjunud, mis iseäranis rahwuseliste riikide kujunemiſes ilmsile on tulnud. Rahwusepüüded, mis 19. aastasajal üheks juhtiwaks wõimuks olnud, ongi rahwawõimu nõuetele ligisugulased. Seſt inimeste salgad, kes end üheſt suguſt teawad ja tunnewad olewat ja kellel üheſuguste ajalooliste sündmuste põhjal kujunenud olud, korraldused ning seesama keel on, püüawad nagu loomusunnil ühiseks rahwaks ühineda, mille juures harilikult ühtlasi ka omale riigiliste õiguste saamise eeſt wõitlewad. Nii on siis Saksa ja Italia riigid rahwa tahtmise mõjul kujunenud; üleüldise arwamise sunnil andis Rootsi kuningas Norramaale iseseiswa riigilise seisukoha, ja selsamal põhjusel sai selle ka Ungarimaa Austria kõrwal; Balkani neeme kriſtlikud riigid on selleſama rahwusetundmuse elule ärkamise tõttu sündinud. Aga see aade ei ole ammugi weel igas paigas lõpulikult wõimule saa-

nud, waid rahwuse wõitluseb on weel mitmel maal wäga ägedalt käimas, nagu Wõõmi- ja Firimaal, kuigi sääl rahwas mõned tulud juba kätte on saanud.

Aga riigikorra täienemisega ühes on ka rahwaste kohustus riigi wastu hoopis suuremaks ja raskemaks läinud, kui enne, iseäranis wäeteenistuse asjus. Üleüldine wäeteenistuse kohustus on rahwaliikmete sarnaduse alusele põhjendatud, ja see ongi eri-rahwakihtide wahel üheseguste õiguste kättesaamiseks suurelt mõjunud. Aga selle kardetawa wõimu juhatus on walitsuse käes, kes seda ka rahwale asjatute ja koguni wõõraste otstarbete jaoks wõib tarwitada. Sõjawäe koormat lisatakse peatselt iga aasta kõigis riikides, iseäranis n. n. suurriikides, sest see olewat riigi julgeoleku kaitseks ja rahu alalhoidmiseks tarwiline. Kuna aga üks riik seda teeb, peab ka teine selle järele käima, et mitte naabrist maha jääda. Nii seisawad siis miljonid mehed rahu ajalgi sõjariistades: Saksamaal on neid umbes 585,000, Prantsusemaal 589,000 Austria-Ungaril 365,000, Italial 174,000, Inglisemaal (kus wäeteenistust ei ole) 220,000, Wenemaal koguni ühe miljoni ümber; kõigis Europa riikides kokku üle 5 miljoni meest. Aga sõja ajal wõib wäe arwu tagawarawäeliste jne. kaudu weel mitmekordseks tõsta; nii arwatakse, et Wenemaa tarbekorral umbes 10 milj. meest sõjajalale wõib seada, Saksamaa $4^1/_3$ milj., Prantsusemaa niisama palju, Austria-Ungari 4 milj., Italia $2^1/_5$ mili., Inglisemaa ainult 728,000.

Aga nüüdse aja sõjawäge ei tee kardetawaks mitte ainult päratu suured sõjalaste hulgad, waid ka uute leidiste abil wäga suurelt parandatud sõjariistad, uut moodi kiirlaskjad püssid ja suurtükid, ning wäga mitmesuguseb plahwatusained, nagu: dynamit, lydit jne. Uus suitsuta püssirohi on palju wõimukam, kui endine suitsuga; püsside ja suurtükkide kuulisid wõidakse wäga kauge maa taha saata, nii et wõitlewad sõjawäed tihti üksteist sugugi ei näe. Nende kangete häwituseriistade tõttu on endised piiride kaitseks ehitatud kindluseb peaaegu asjataks jäänud, sest need ei suuda nüüdse aja kuulide ees enam seista; praeguse aja sõjakäigus on tähtsamad kohad kindlustatud leeripaigad, mida ümberolewate, kindlaks tehtud paikade kaitsmiseks ehitatakse. Hirmsa kuulisaju ja lõhkewate kranati-kuulide pärast ei ole nüüd ka pikkades wäerindades wõitlemine enam kohane, waid sõjamehed wõiwad wäikestes salkades laiali olles hästi warjatud paikades paremini oma laskeriistu tarwitada, kuna ise elu kohta julgemad on — Mereesõjas jälle tarwitatakse päratu suuri ja kindlaid soomuslaewu, millel rängad hiigla suurtükid pääl on, ehk ka wäikesed torpedolaewu; wiimasel ajal on ka wee all käiwaid laewu tarwituse wõetud. Meresse pandakse plahwatawaid miinisid, et waenlasele häwitust saata. Kuna ühelt poolt kõige suurema meeleterawusega ja osawusega on püütud kaitseabinõuusid wõimalikult wäga kindlaks ja kestwaks teha, walmistatakse teiselt poolt

ikka kangemaid hävitusriistu, mille vastu ka kõvemgi kaitse asjata oleks. Niiviisi on sõjaväeline korraldus väga ähvardavaks ja selle kulud nii suureks kasvanud, et Euroopas edaspidi sündiva sõja pääle mõeldes otse hirm pääle tuleb.

Niisugune suur sõjavõim on riigivalitsustele väga mõjuvaks abinõuuks siseniise rahu ülevalpidamiseks. Sarnased rahvamässud ja nende mõjul tulnud riigipöörded, mida 19. aastasaja esimesel poolel Euroopa riikide päälinnades nähti, on nüüd peatselt võimatuks saanud, sest uueaegsete sõjariistadega sõjameestega ei suuda korraldamatad rahvahulgad võitlusesse astuda; uulitsatele ehitatud uulitsavallid ei seisa ka sugugi uue aju suurtükkide ees. Aga see väga täienenud sõjaväe korraldus hoiab teistpidi otse sõdade süttimise eest, sest ükski valitsus ei taha ega tohi kergemeelse sõja-algamisega oma pääle vastutust võtta selle hävituse ja tapmise eest, mis sõja järelduseks oleks. Euroopa riikide viimasel ajal peetud sõjad on siis pääasjalikult ainult muudes maailma-osades olnud, täis- ehk pool-tooreste rahvaste allaheitmiseks, ja nendes ei ole vaja olnud kõiki hävitusriistu tarvitusele võttagi.

Teiselt poolt jälle katsutakse üleilmliste ehk rahvaste-vaheliste seaduste määrustega sõjakoledust pehmendada; riikide vahel on nüüd täieline sõja-õigus tekkinud. Sõdade algupäralise laadi ja loomu järele oli otstarbeks kõige vaenlase omanduse täieline hävitamine ehk röövimine; võidetud maa ja rahvas sattus kõige oma elu ja varaga võitja omaks. Vanaaegsetes sõdades käidigi üleüldiselt niisuguse tegu viisi järele, mille pärast need kole hirmsad olivad, ja uuel ajal veel, näituseks Ludwig XIV. sõdades, tarvitati niisugust hävitamist ja röövimist. Kuid nüüdne aeg aga peab niisugust tegu tooruseks ja ülekohtuseks tegeduseks. Nüüd peetakse põhjusmõttelikult sõda ainult võitlevate sõjaväe-hulkade vahel, kuna aga maaelanikud, kes rahulikuks jäävad, õieti sõjasse sugugi ei puutu, ja sõdijad nendele midagi paha teha ei tohi. Teadagi toob sõda nendele ikka mõnesuguseid kannatusi ja koormatusi kaasa; nemad peavad nimelt sõjaväe-hulkadele toidu-tarvitusi, sõidu abinõuusid jne. sunniviisil andma, aga kõige eest peavad nad parajat tasu saama. Meresõjas aga ei ole erainimeste omandus niihästi kaitstud, aga ikkagi on ka selle kohta mõnesuguseid määrusi anda katsutud; nimelt leppisiwad mitmed riigid Pariisi rahulepingus 1856 a. selles kokku, et sõja-ajal vaenlase laevade röövimist enam ette ei võeta; ainult sõjatarvitusi võib ära võtta. Sellest lepingust ei võtnud aga kõik riigid osa, nimelt Hispania ja Ameerika Ühisriigid mitte. — Sõdivate ja sõjategevusest osavõtvate inimeste kannatuste kergituseks on mitmed määrused antud, mille järele kõik rahvad käima peavad. Näituseks ei tohi haigeid ei haavatuid mitte tappa; sõjavangidega ei tohi tigedasti ümber käia. Genfi lepingu järele (1864) on haigeid ja haavatud ning nende talitajad punase risti kaitse all iga vägiwalla eest

warjatud; arstid ning muud haigete-talitufes tegewufes olewad inimefed on niifama erapooletufe kaitfe all, ja ka neid raudtee rongifid, milles haawatud ja haigeid weetakfe, ei tohi waenlane kimbutada.

Nende abinõuudega on fõjapidamift inimlifemaks teha, ja fõjakoledufi wähendada püütud. Aga felle kõrwal on juba ka niifuguſeidgi nõudmifi awaldatud, et waja on fõdafid koguni ära lõpetada; tahetakfe, et riikide-wahelifed tülikũfimufed mitte enam wägiwaldfel fõja teel, waid rahulifel wiifil otfustataks. Ja fee n. n. maailma-rahu-aade, mida wähehaawal teoks ja tõeks teha püütakfe, näib tõesti ikka enam maad leidma ja fõpru faama. Seft fee ränk koorem, mis nüüdfe aja fõjawäe-korraldus rahwaste pääle paneb, on otfe wägifi inimefi fundinud fõdade kaotamife pääle mõtlema. Aga feda nõutakfe ka inimfufe ja ristiufu nimel, mis ju kõigi inimeste wahel rahu ja armaſtuft kuulutab. Juba ongi mitmel maal fuured „rahufeltfid" afutud, mille fihiks on, felles mõttes üleüldife arwamife pääle mõjuda; ka mitmete ajalehtede ja ajakirjade kaudu kantakfe feda aadet edafi, ja rahumõtte poolehoidjad peawad ajuti ka ühifeid, üleüldifi koosolekuid, milles asja edendamifeks ühiſte fihtide ja eeskawade kohta nõuu peetakfe. (Pääle üleüldiſte rahu-kongresfide peawad kõigi maade rahumõtte edendajad ja faadikutekogude liikmed weel oma era-kongresfifid.) Wene keisri Nikolai II. ettepanekul koguſiwad 1899. a. ka riikide ametlikud wolinikud Haagisfe kokku plaanifid walmistama, kuda jäädaw rahu-olek kindlamaks faaks ja fõjawäe-kuluſid wähendada wõiks. Kuigi fellel koosolekul fuuremat tegelift tagajärge ei olnud, on ta ometi feda aadet tutwuſtanud ja edendanud.

Ka mitmed kirjanikud, kelleft kõige tähtſam auſtrialane Bertha v. Suttner, on fuure waimuſtufega rahu-asja ajanud, mõned tublid riigimehedgi, nagu Gladſtone, on feda toetanud, ja mõningad riigiõpetufe uurijad on teadusliſelt feifukohalt felle täideſaatmife wõimaluft ſeletanud. Küll on jäädawa rahu-oleku maksmapaneku wiifi kohta arwamifed weel mitmefugufed. Iſeäranis on wahekohtute ſeadmift ſoowitatud, mis riikide wahelifed tüliaſjad rahulikult otfustaks, ehk ka, et riigid omawahelifi lepinguid tehes nendesfe määrufe paneks, et nad tülisfe fattudes felle asja wahelepitufe-kohtu otfuſtada annawad.[1]) Nii mitmed riikide tüliaſjad ongi ju rahulifel wiifil ära õiendatud, nimelt fel wiifil, et tülisolejad kellegi inimefe wahelepitajaks ehk kohtunikuks walifiwad, kelle otfufega rahul olema nad end kohuſtafiwad. Juba

1) Mõlemaid teefid on juba ka käima hakatud. Haagisfe on alatine, üleilmline wahekohus riikide-wahelifte tüliaſjade otfuſtajaks ſeatud, kui tülitſejad neid ta kätte mõifta annawad; feda ongi ju mitme aſjaga ſündinud, kuid need oliwad ainult wähema tähtſufega aſjad. — Wiimaſel ajal jälle on mitmete riikide wahel fellekohaſed lepingud tehtud, mis neid otfe kohuſtawad, oma tülifid wahekohtu kätte andma. Tõlk. täh.

1872 a. otsustati Inglise ja Amerika Ühisriikide waheline „Alabama tüli“ küsimus sellel wiisil; Saksamaa ja Hispania wahel tekkinud tüli Karolini saarte pärast otsustas paawst Leo XIII. mõlemate rahul-olemiseks (1885); Inglise ja Wenemaa wahel olew Afghanistani piiritüli asi otsustati ka sarnasel teel (1886) jne. Niiwiisi on mitmed kümned tülid, millest waremini kergesti sõda süttida oleks wõinud, nüüd rahulikult ära lepitatud.

Ometi on ka riikide-waheliši tüliküsimusi olemas, mida mitte rahulisel teel otsustada ei näi wõidawat. Prantsusemaa ei raatsi weel sugugi Elsass-Lothringi maa kaotamist unustada, kuigi 1870 a. sõja järele walitsenud kange ärewus ju palju alanenud on. Balkani asjad on jälle Wenemaa ja Austria wahel õrnaks kohaks.

Wiimasel ajal oli aga Europa riikide tähelepanemine suuremal mõõdul muude maailma-osade, nimelt Ida-Asia poole pööratud, kus Hiina riigi jõuetus nendele hääd juhust andis, end selle asjadesse segada ja säält omale tulusid nõutada. Kuid nüüd on Jaapani riik, mis end imeruttu Europa moelisels kujutas, kange wõimuga Europa riikide wõimu laiendamise wastu Ida-Aasias wälja astunud ja sellele tõket tegema hakanud.

Riigilise tasakaalu alalhoidmiseks on suured riigid oma wahel lepinguteks liitunud, mis oma olu järele rohkem ehk wähem kindlad ja kestwad on olnud. Nii kujunes 1872. a. Wenemaa, Saksa ja Austria wahel n. n. „kolme keisri leping.“ Kui see 1877. a. Türgi sõja mõjul waguši rauges, sepitses Bismarck (1879) Saksamaa ja Austria wahel uue lepingu, mis hiljemini (1883) Italia juurde astumise läbi „kolmiklepinguks“ laienes, ja see on tänini olemas. Prantsusemaa jälle ühendas end keisri Aleksandri III. ajal Wenemaaga „kaksiklepinguks,“ ning on ta seda seni weel. Inglisemaa aga oli Europa suur-riikidest eraldatud seisukohal, kuid 1902 a. tegi ta Jaapaniga lepingu (esimene leping kristliku ja pagana riigi, walge ja kollase tõuu rahwa wahel) ning 1904 a. astus ta ka Prantsusemaaga kokkuleppimisesse.

Nii wiisil on Europa rahu üle weerandsada aastat alali hoitud. Aga see rahu-olek on selle tõttu wäga koormaw, et rahwad sunnitud on, ühtelugu sõjariistades olema, ühtepuhku walmis päästetungimist tagasitõrjuma. See on „sõjariistades rahu,“ mis peatselt sõja-oleku sarnane on.

XX.

Nüüdse aja sotsialismus.

Sotsialilised halbtused on ammused ja alatised. — Suurtööstus ja waba wõistlus. — Sotsialistide nõuded. — Sotsialismuse laad. — Wanemad sotsialistid tahawad ükſinda talitada. — Sotsialistid ühinewad rahwawõimulise erakonnaga. — Töörahwa asi saab rahwaswaheliseks. — Karl Marx. — Rahwaswaheline töörahwa-ühisus — Ferdinand Lassalle ja rahwuslikud tööliste-erakonnad. — Saksamaa sotsialdemokraatlased. — Muude maade sotsialistlised erakonnad. — Nende ühised kongressid. — Kuda sotsialistid oma asja ajawad. — Bakunin. — Anarhistide õpetus ja eeskawa. — Nende tegewus. — Sotsialismuse wastuseisjate põhjused. — Riigipoolsed parandused töörahwa tuluks.

Eespool (w. päätükk VII.) on ju nimetatud, et 19-ne aastasaja algupoolel wabameelse politikalise erakonna kõrwale teine erakond siginema ja kujunema hakkas. Selle erakonna sihiks ei olnud esimeses reas mitte politikalised püüded, waid ta tahtis sotsialilist ehk ühiselulist riigipööret ning ümbermuutmist korda saata, et selle kaudu inimeste juures suuremat õiguse-järelist wahekorda, paremat ühiselulist parandust maksma panna. Sotsialiline ehk ühiseluline liikumine ei ole aga sugugi mittte uue aja sünnitus, ta waid on juba selleſt saadik olemas, kui haritud ühis-eluline korraldus sigis ja sai. Seſt ikka ja alati on inimesed oma seltskondlises ehk ühiselulises seisukorras wäga mitmesugusel järjel olnud; ikka leidus ülemaid ja alamaid, rikkaid ja waeseid, ühelt poolt rõhumist, teiselt poolt nurinat ja pahameelt, ning selle tõttu on ka wäga ammu ju katsutud, puuduliste seisukorda parandada. Soloni kuulus seaduseandew tegewus (7-mel aastasajal e. Kr.) püüdis pääasjalikult otse Athena alama rahwa seisukorra parandamist; Roomas ilmusiwad õige mitmed parandusepüüdjad — nendeſt esimene Tiberius Gracchus — ülimuste ja alama rahwa wahel olewat sügawat lõhet tasandama; keſk-ajal tegiwad rõhumise all olewad talupojad ja osalt ka linnalased ikka aeguti mässu, mille kaudu oma olukorda parandada lootsiwad. Aga alles 19-ne aastasaja teisel poolel on sotsialiline küsimus suuremaks, tähtsamaks ja üleüldisemaks saanud, kui see kunagi on olnud, ja selle mõju ulatab nüüd laiemale, kui endistel aegadel iganes. Selleks on wäga mitmed asjaolud ligi mõjunud.

Esiti on töostuses ja põlluasjanduses wiimasel ajal ülisuuri muutusi sündinud. Kesk-ajal walmistati töostuse-toodeid ainult wäikestes töökodades, kus meister ise oma perekonna-liikmete ehk mõningate sellide ja õpipoiste seltsis tööd tegi; suurt wahet ei olnud siis tööandja ja töölise wahel mitte olemas, ei ühiselulises seisukorras, ei hariduses ega waranduses mitte palju. Need wäga mitmed eeskirjad ja määrused, mille järele kõik ameti-osalised pidiwad käima, oliwad küll isiklisele tegewusele ja töostuse edule mõndapidi takistuseks, aga need saatsiwad kõigile julget olekut, sest selle tõttu ei saanud tööoludes niisugust kahtlast ja kõwerat olekut tekkida, nagu seda meieaegne waba wõistlus on sigitanud. Kesk-aegses korralduses oli püsidus ja kindlus olemas, mis niihästi tööandja kui ka töölise elukorra julgeks tegi, neid hoole ja mure eest hoidis, kuna ameti-ühisus nendele warjuks ja kaitseks oli.

Wähehaawal hakkas aga suurtöostus omale maad wõtma, iseäranis 18-ne aastasaja lõpul, mil auruwõimu abil masinaid töötama pandi. Auruga käiwad masinad hakkasiwad nüüd wäga suurelt osalt seda tööd tegema, mida seni inimeste kätel tehtud; selle mõjul läksiwad töötooted palju odawamaks. Aga see asjaolu ei lubanud enam käsitsi-töötajatel ehk wäike-töölistel suurtöostusega (wabrikutega) wõistelda, kus ühe masinaga sadade inimeste töö ära tehtakse. Niisama sigis ka tööandja ja töölise wahelises olukorras lai lõhe. Esimene on niihästi hariduse kui waralise ja ühiselulise seisukorra poolest teisest hoopis lahus, on sellele üsna wõõras; palju suurema waranduse najal on ka ta elamisewiis hoopis teine, kui töölise oma. Tööpalk on harilikult küll hästi suurem kui enne, aga see on üsna kindluseta, sest tööline wõib mil tahes töökoha ja teenistuse kaotada, ning siis on ta hoopis abita ja kaitseta. Tööandja püüab muidugi töötwalmistuse kulusid wõimalikult wäikeseks hoida, milleks teda kange wõistlus otse sunnib, ja sellepärast nõuab ta tulu tööpalkade madalal olemist. Sellega on töö lihtsalt kaubaks muutunud, mille wäärtus järelenõudmise korral kerkib, aga kohe jälle alaneb, kui seda palju pakutakse wõi wäha tarwitatakse. Enne määras tööpalga suuruse wana kindlaks saanud komme, mis töölise seisukorra julgeks tegi.

Wäiketöostuse juures oli ikka ka töölisel wõimalus olemas kord ka ise meistriks saada, aga nüüdsel ajal ei tohi kehwa tööline wabriku-omanikuks saamise pääle mõteldagi. Selleks on ju wäga suurt pää-oma (kapitali) waja, mida aga üliraske nõutada on, sest suured waranduse lähewad enamasti pärimise-teel ühes perekonnas ühelt põlwelt teisele, kuna nad kasukandmise tõttu ikka pääle weel suuremaks kaswawad. Ja nende omanikud wõiwad ühtepuhku töötwalmistuse-abinõusid weel suurendada, millega tööseadmiste walmistamine kiiremaks, töökogu rohkemaks, tööhind odawamaks läheb. Sellele olekule saatis siis see „waba wõistluse“ seadlus, mis Adam Smithi ajast pääle rahwamajanduses makswaks oli. Kes wõistluses muude wastu ise oma eest seista ei suuda „see murdugu ja kadugu“, nii oli selle õpetihi mõttewiis. Selles

walitſes ſiis ſeeſama wali ſeadus, mille Darwin üleüldſe looduſes walitſemas ütles olewat: wõitluſes „olemas-oleku eeſt“ ſaab tugewam wõidule, nõrgem läheb hukka ... Aga peagi hakati märkama, et niiſugune mõttewiis ülekohtune, ſuruw ja õiguſewastane oli. Tööliſed hakkaſiwad ſellele ſiis täie rõhuga wastu ſeisma; iſandate ja nende tööliſte, rikaſte ja waeſte waheline olukord muutus waenuliſeks. Tunti tungiwalt tarwiliſeks, rõhutute olukorra paranda-miſeks abinõuuſid otſida.

Prantſuſe ſuure mäſſu liikumine 18-dama aaſtaſaja lõpul kuulutas kõik inimeſed ühewääriliſeks, ſarnaſeks. Aga mis ſee politikaline ſarnadus tähendab, kui majanduſliſelt ikkagi ühed inimeſed teiſte mõju ja woli all on; ſellesgi asjas peaks ſarnadus korda ſaadetama. Selleſihiliſed arwamiſed toodi juba mäſſu-aja keſtuſel ette. Robeſpierre ſuur ſõber Saint-Juſt ütles rõhuga, et toredus ja uhke elu häbi on, ka Robeſpierre iſe arwas kord, et kellelgi prantslaſel aaſtas üle 300 frangi ſiſſetulekut olla ei tohiks. Direktoriumi-ajal katſus keegi Gracchus Babeuf päris lauſa ſotſialiliſt riigipööret toime panna, mis püüe aga kohe alguſel ära lämmatati. Mäſſu ajale järgnewatel aaſta-kümnetel ühiſelus walitſema ſaanud halbtuſed tõmbaſiwad oma pääle ikka enam tähelepanemiſt. Hakati ikka ſuurema rõhuga proletariatiſt kõnelema, mis nimega Roomas kõige kehwemat rahwakihti kutſuti, ja wõrreldi neid nüüdſete kehwadega; paranduste püüdjad ütleſiwad, et walitſew ühiſelu-kord kehwade wastu wäga wali ja hoolimata on, tööliſte palgad wäikeſed ja needgi kindluſeta, tööaeg pikk, tööhooned terwiſele kahjulikud, elumajad ja elukord halwad, olek iſandate wastu liig alandaw ja orjalik. Selles kõiges pidi ſuurem õiglus ja parajus walitſema ſaama, tööpalka pidi rohkem töö wäärtuſe järele makſtama, ſeſt tööſt tulew tulu ei pidada mitte ainult tööandja omaks ſaama, waid ſelleſt olgu ka tööliſel oſa.

Mil wiiſil aga wõiks kõike ſeda korda ſaata? Mitmed õpekorralduſed on ſelle keeruliſe küſimuſe ſelgitamiſeks walmiſtatud, mitmed abinõuud on halbtuſte ärakaotamiſeks tarwituſele wõetud, aga õiget, lõpuliſt otſuſtamiſewiiſi ei ole ammugi weel leitud. Sotſialismuſe liikumine on kõige mõjuwamalt ſuurtes haridusmaades ja haritud rahwaſte juures ilmunud, kuna ſääl ühiſeluliſed olud kõige enam täienenud, ühtlaſi aga ka waljud kihi-wahed kõige käredamal kujul nähtawale on tulnud. Wiimaſel ajal on ſee aga ka eemal-olewateſſe ja teiſteſt taga-ſeiswateſſe maadeſſe teed leidnud. Niiſama kui uſuliſed liikumiſed, on ka ſotſialismus oma laadi ja loomu pooleſt üleüldine, rahwaswaheline, ſeſt ſee puutub ligidalt kõigis inimeſtes leiduwate ihade, ſoowide ja tarwete külge; niiſama kui uſukuulutajad, tahawad ka ſotſialiſtid omale poolehoidjaid koguda ja oma tõekſpidamiſt, kindlat äratundmiſt, muudele edaſi anda ja oma õpetuſt laiali laotada. Sotſialismuſe wõim on nii ſuur, et iſegi wiimaſel ajal muidu nii wägewa rahwuſeliſe wahe tundmuſe oma teelt eeſt ära tõrjub; iſand ja tööline, olgugi ſuguwennad, on üksteiſele waenuliſed, kuna tööliſte-

kihi liikmed üksteisega sõprust peawad, selle pääle waatamata, mis rahwa liikmed nad on. Niisamuti, kui usupuhastuse ajajärgul ühine usutunnistus inimesed rahwuse waheſt hoolimata ühte liitis, niisama on nüüdsel ajal ühesugune ühiseluline seisukord kõigi maade tööliste wahel ühendawaks sidemeks.

Wanemad sotsialistid: Saint-Simon (l. säng-simong), Fourier (l. furjee), Cabet (l. kabee), kõik prantslased, ei wõtnud politikaſt ehk riigi-eluſt osa, waid selgitasiwad oma rohketes kirjutustes nüüdse aja ühiseluliſe seadluse warjukülgesid ja soowitasiwad nende kaotamiseks ehk ometi wähendamiseks mitmesuguseid abinõusid. Mõned katsusiwad ka oma mõtteid wäikſel mõõdul teoks teha. Nii asutas üks Saint-Simoni õpilane Enfantin eeskujuliſe „perekonna“ — wäikese ühiseluliſe kogu-korralduse, kus kõik liikmed täitsa ühewäärilised ja ka nende omandus ühine oli, isegi era-abielu ei olnud olemas, waid kõik oliwad sellegi pooleſt ühed. Aga see ilus elu ei keſtnud kuigi kaua; tülid tekkisiwad ja „perekond“ läks laiali. — Samasuguſed ühiselu korralduse katsed oliwad Fourieri asutatud „phalasterid“ ja niisama Cabeti „Ikariad“.

Neis püüetes ilmus sotsialismuse toorem, käredam kuju nähtawale, s. o. kommunismus, mis era-omanduſt üsna ära kaotada tahab. Päris-sotsialismus ei nõua aga seda mitte, waid tunnistab isikliku omanduse õiguseliseks, kuid tahab selle pidamiſt enam ühewäärilisekš teha. Sotsialismuse tähtsamateſt tee-rajajateſt on nimetada inglane Owen (l. ouen), suure puuwilla-wabriku omanik, kes töömehi ühistegewusele, ühisuste asutamisele äratama hakkas, nii et nende töötuli oma tuluks tuleks, mitte kapitalistide kukrut ei kaswataks. Owen on siis n. n. „ko-operatiwiliſe“ korralduse alustaja, mida Ingliſemaal hiljeminigi suurelt on edendatud ja mis töörahwale tõesti wäga tululik on olnud. Owen asutas ka eri-ametipidajate juures ühisusi, mille tõttu need suurema wõimuga wõisiwad talitada. Ja pea tuligi äge wõitlus tööandjate ja tööliste wahel. Wiimsed püüdsiwad iseäranis töötõrkumise ehk streigi tõttu omale suuremat palka ja lühemat töö-aega nõutada, tööandjad aga tahtsiwad sellega töölisi oma mõju alla paenutada, et ühisusteſt osawõtjaid lahti laſksiwad. Walitsus segas end ka wiimaks sellel põhjusel asjasse, et tööliste-ühisused Ingliſemaal seadusliſed ei olewat. Aegamööda wäsisiwad tööliſed wõitluseſt, ja ühisused kadusiwad.

Need waremad sotsialismuse katsed, millega tööliſed oma jõuga ja nõuga tähendatud rasket ühiselu-küsimust otsustada lootsiwad, ei õnnestanud siis mitte. Kuna nad ainult eneſe jõuul talitasiwad, mingi politiliſe erakonna pääle toetamata, ja tihti politsei poolt waenu kannatama pidiwad, oliwad nad selleks liiaks wõimetud, et midagi korda saata oleks suutnud; juhatajad pidiwad alati kimbutawa walitsuse-wõimu eeſt üheſt paigaſt teise põgenema, sääl ja tääl omale warjupaika otsides. Aga juba 1830 a. järele sündis selles tükis muudatus; ühiseluliſe uuenduse püüdjad hakkasiwad rahwawõimuliſe ehk

mässuliſe erakonnaga ühinema, kes oma wõimule ſaamiſe eeſt wõitles. Ingliſemaal ühineſiwad Oweni õpetuſe järelekäijad n. n. kartiſtlastega (w. pt. XIV), kes üleüldiſt hääleõiguſt nõudſiwad, ſeſt nende toetuſel lootſiwad töölised parlamendis oma häält tõsta wõiwat, waheſt terwet juhatuſt oma kätte ſaama. Niiſama ühineſiwad Prantſuſemaal wabariiklaſed ja ſotſialiſtid kuninga Ludwig Philippi walitſuſe kukutamiſeks, ja tõesti pani webruari-kuu mässu järele ſeatud ajutine walitſus ka ſotſialiſtide ſoowiſid ja nõudeid tähele, kuna Louis Blanci tegewuſel riigi-töökodaſid aſutas. Aga pea läkſiwad wabariiklaſed ja ſotſialiſtid oma wahel tülisſe ja tagajärjeks oli hirmus töörahwa-mäss Pariſis (juunil 1848 a.). Selle wastu aga püſiſiwad need mõlemad erakonnad Saksa- ja Italiamaal, kus iſewalitſuſeline riigiwõim nendele ühiſeks wastaſeks oli, edaspidigi sõpruſes ja ühenduſes.

Teiſelt poolt aga hakkaſiwad aja jookſul mitmete maade töölised üksteiſele enam lähinema, mis läbi nende püüded üleilmliſe ehk rahwaswaheliſe laadi ſaiwad. Seſt ſeni oli juhtunud, nimelt Ingliſemaal, et tööandjad oma tööliste tõrkumiſe korral uuſi tööliſi Saksamaalt, Belgiaſt ehk mujalt aſemele tõiwad, mille tõttu tõrkumine muidugi nurja läks. Selle eeſt pidi hoitama ning ſelleks oli waja tööliste asja ja püüdeid kõigis maades ühiſeks teha. Selles ſihis oli iſeäranis mõjuwalt tegew Karl Marx (l. marks), kes ſotſialiſtide juhatajateſt kõige kuulſam on.

Marx oli ſugu pooleſt juut. Ta iſa oli ristiusku heitnud, poeg aga ei tunnistanud end ühegi uſuliſeks, waid ta ainus nõue ja püüe oli, rõhututele ja ſurututele õiguſt nõutada. Juba noorena pani ta oma terawa aru ühiſeluliſte küſimuſte kallal töösſe ning tõi iſeäranis Adam Smithi põhjendatud rahwamajanduſe-õpetuſeſt kõik nõrgad kohad ilmſile. Tema kirjatöö „Das Capital“ (kapital, pää-oma), on ühiſelu-küſimuſe kohta käiwate tööde ſeas üks tähtſamateſt, ja ſotſialiſtid peawadgi ſeda omale nagu mõneks piibliks. — Marxi õpetuſe lõpu-otſus on, et kapitali kogumine ainult muude kiskumiſe ja riiſumiſe tõttu wõib tekkida. Warandus, rikkus, mis kapitali ja töö ühine tagajärg, nende toode on, jääb aga ainult kapitaliſtile, kes ometi iſe tegewuſeta on. Kapitaliſt imeb armutalt tööliſe jõuu wälja, nagu werekaan, nii et tööline kõige wähema palgaga peab leppima, puuduſes ja kehwuſes kiratſema. Abi ſelle wastu wõib ainult nii ſaada, et töötawad rahwaliikmed wõimu oma kätte wõtawad ja ſiis ſuurekukru meeſtelt, kes ühiſelus paljalt tuluta ja aſjata liikmed on, kapitali ära kiſuwad. — Oma iſemoodi arwamiſte päraſt aeti Marx Preiſimaalt ära, ning ta aſus ſiis Pariſi, aga ka ſäält ſundis Prantſuſe walitſus tema ära minema (1844), mille järele kuni ta 1848 aastani Brüſſelis elas. Sellel ajal walmiſtas ta teiſe ſotſialiſtliſe kirjaniku Engelſiga üheskoos kuulſa „kommuniſtliſe erakonna kuulutuſe“, mille eſimene tööliſte kongreſs Londonis (1848 a.) hääks kiitis ja mida ſiis mitmekeelſes tõlkes mitmel maal wälja laotati. Selles nõuti eraomanduſe kaotamiſt, riigi-töökodade aſutamiſt, ja awaldati mõtet, et hää põllu-

harimine riigi juhatuse all peab olema, mida riik siis teadusliste juhtmõtete järele peaks tegema. Erakond peaks kõigi maade rahwameelsete erakondadega ühes meeles ja mõttes töötama, ja et see oma lootused teoks ning töeks teha saaks, selleks peaks nüüdne ühiselu-kord põhjani ümber muudetama, mis terwe töörahwa ühisel kaastegewusel peab sündima. „Kõigi maade proletarlased, ühendage end", oliwad kuulutuse lõpusõnad, mis hiljemini sotsialistlise erakonna üleüldiseks hüüdsõnaks on saanud.

Webruari-kuu mässu tagajärjel jäi aga töörahwa ühise tegewuse liikumine 14 aastaks seisma, sest 1848 aasta järele hakati sotsialistlasi igalt poolt kangesti tagakiusama ja nende õpetusele wastu seisma. Näis juba nii olewat, nagu oleks terwe liikumine lämmatatud; „sotsialismus on surnud, selleşt kõnelemine on ainult weel ta hauakõne", ütles üks sotsialismuse elu kujutaja minewa aasta-saja keskel. Aga kui 1860 a. ümber riigilises elus jälle wabam siht mõjule sai, ilmusiwad ka sotsialistid oma eeskawadega uuesti nähtawale.

1862 a. oli Londonis suur maailma-näitus, kuhu ka Prantsuse ja Belgia tööliste asemikud ilmusiwad. Inglise tööliseд wõtsiwad neid wäga sõbralikult wastu; peeti ühiseid koosolekuid, milles pääle muu selle tegewusewiisi kohta kokku lepiti, mille järele ühiste tulude kättesaamiseks käia tuleks. Asjaajamine jäeti Marxi hooleks, kes nüüd Londonis elas, ja 1864 a. peetawal uuel üleüldisel tööliste-koosolekul wõeti tema ettepanek, üleilmlise tööliste-ühenduse asutamise kohta, wastu. Selle ülesandeks anti, kõigi maade tööliste-ühisusi ühte liita ja kindlalt korraldatud kesk-walitsuse kaudu töötada. Selle järele hakatigi iga aasta üleüldisi tööliste-koosolekuid pidama, kuhu ühisuste poolt saadetud wolinikud ühise tegewuse kohta nõuu pidama ja otsust wõtma kogusiwad. Nendel kongressidel waliti ka Londonis asuw üleüldine nõukogu, mille ülesandeks oli, kongresside tööd ette walmistada ja kõigi maade ühisustega kirjawahetust toimetada. See „üleilmline tööliste-ühisus" töötas awalikult ja tahtis oma asja ainult rahulisel teel ajada; juhtijaks oli Marx. Aga aja jooksul kujunes selle siht ikka enam mässulaadilisemaks, nagu seda kongressil tehtud otsusteşt näha wõib. Nii awaldati Baseli kongressil (1869 a.) muude otsuste seas ka see arwamine, et maapinna kohta era-omandus ära kaotada ja terwe maapind kõigi inimeste ühiseks omanduseks teha tuleks; niisama peaks tööabinõuud (riistad) ühisomanduseks seatama. Selle mõjul hakkasiwad riigiwalitsused aegapidi ühisuse kohta kahtlust tundma ja selle mõju kartma, ja kui siis Pariisi suures kommunistide mässus (1871 a.) selle liikmed osaliseks nähti olema ning Marx koguni Pariisi töörahwa auuks üleüldise toimekonna manifesti awaldas, hakati liikumist mässulisеks pidama ja seda taga kiusama. Prantsusemaal keelati selle elutsemine päris seaduse teel ära; Inglisemaa töölised jälle hakkasiwad ise selleşt lahku lööma. Selsamal ajal tekkis ühisuse enese seas riid ja mõtete lahkuminek, nimelt anarhistlise sihi pärast, mis selles wõimule saama kippus. Wiimaks lõppesgi ühisus üsna otsa (1876 a.).

Suremat tulu ja tähtsamat mõju, kui „üleilmlise tööliste-ühisuse" kaudu, saiwad sotsialistid aga selle järele kätte, kui nad igaüks oma maal rahwuslised erakonnad asutasiwad. Need erakonnad seadsiwad nimelt oma tegewuse ainult oma maa kohta, kuigi nad liikumist ikkagi üleilmlise laadilised tunnistasiwad. Saksa rahwuslise sotsialistlise erakonna asutaja oli Ferdinand Lassalle, niisamuti Juudi sugust nagu Marx. Ta sündis 1825 a. ja suri ju noorena 1864 a. (kahewõitluses), aga oma agara tegewusega oli ta selle aja sees omale juba auu ja tähtsust wõita suutnud. Tema erakondlased annawad ta mälestusele praegu jumalist auu, teda on koguni Kristusega wõrreldud; nad arwawad nimelt, et tema õpetuse kaudu ja selle mõjul ühiselu nüüdne halb olukord teiseks, uueks ja paremaks muutub, niisama nagu wanal-ajal wõõriti ühiselu-olu ristiusu mõjul uuenes ja paranes. Lassalle oli elawa loomuga, rõõmus, julge ja osawa kõneanniga mees, kes ka kirjanduses oma mõtteid ja arwamisi selgelt ja mõjuwalt ette tuua oskas. Lassalle üteluse järele peawad tööliseb „tööpalga raudse seaduse alt wabaks saama," seda wabanemist aga ei suuda nad oma jõuuga korda saata, waid selleks on neil riigi abi ja toetust waja. Nad peaksiwad omale suured töästuse- ja kauba-ühisused asutama, kus ühistegewuse tõttu niisama wõimsalt talitada wõiks, kui kapitalistid. Neid ettewõtteid peaks walitsus oma poolt kapitali andmisega toetama. Et aga riigi poolt tööliste püüetele tarwiliselt toetust ja abi saada, seletas Lassalle edasi, selleks on waja, et tööliseb riigis omale mõjuwa seisukoha saaksiwad, ja sellepärast tuleks rahwale üleüldist hääleõigust nõutada. 1863. a. põhjendas Lassalle „Saksa üleüldise tööliste-erakonna," mille juhatajaks ta ise sai ja surmani selleks jäi. Mõni aasta hiljem (1869) tekkis aga teine selletaoline erakond Marxi õpilaste A. Bebeli ja W. Liebknechti juhatuse all, kes wiimase ajani Saksa sotsialistlise erakonna juhid on olnud (Bebel on seda weelgi, kuna Liebknecht 1901 a. suri). Need mõlemad erakonnad oliwad esiotsa üksteisest eemal ja osalt waenulisedgi, kuni 1875 nende wahel kokkuleppimine sündis. Nüüd kujunes „Saksa sotsialistline tööliste erakond," kes hiljemini omale „sotsialdemokraatlise erakonna" nime wõttis. Erakonna juhatamine on kongressi käes, mida iga aasta peetakse ja kuhu erakonna juhatuse all olewad kohalikud ühisused oma asemikud saadawad; erakonna-walitsuses on wiis juhatajat ja seitsmeliikmeline järelwalwaw toimekond, mis teises kohas asub, ning päale selle weel 18-liikmeline nõukogu, kes walitsuse ja toimekonna wahel tekkinud tüli-asju õiendab. Erakonnal on oma ajalehed ja kassa, milles mitme miljoni wõrra warandust on. Erakonna nõudmisteks on: üleüldine hääleõigus, ja et kõigel mahti oleks seda tarwitada, peaks walimised pühapäewadel peetama; seaduseandew wõim peaks otsekohe rahwa käes olema ning niisama sõja ja rahu kohta otsustamine rahwa kätte antama; seiswa sõjawäe asemele peaks ainult maakaitsewägi tulema, keda üksi sõja ajal teenima kutsutaks; kõik sõnawabadust ja kokku-

tuleku-õiguſt kitſendawad määruſed peawad ära kaotatama ja ka kohtu-aſi rahwa hoole alla antama; kooliõpetus olgu üleüldine, hinnata ja kõigile ſundduslik; uſk jäägu igaühele ta era-asjaks. Selle 1869 a. hääks kiidetud eeskawa on ſotſialiſtline erakond omale aateks omandanud, mille poole kõigeſt wäeſt peab püütama. Aga ſee nõuab ju nüüdſetes oludes palju ſelleſihiliſi uuenduſi ja muudatuſi, nimelt peaks riigiliſed õiguſed kõigile ſaama (praegu puuduwad need naesterahwastel); progreſſiiwiline makſuwõtmine peaks ſeaduſeks tehtama, mille kaudu makſumäär maksjate ſiſſetuleku ſuuruſe järele wõrdluslikult ikka kaswaks, kuna kõik kaudſed makſud, mis pää-asjalikult alama rahwa kanda on, ära kaotada tulekſiwad; waba kokkutuleku-õigus tehtagu ſeaduſe teel kindlaks, niiſama tööpäewa üleüldine (keſkmine) pikkus; pühapäewa-töö ja lastetöö keelatagu ära; tööliſte kurnamiſe wastu antagu kaitſeſeaduſed; wabrikutesſe ja mäekaewandustesſe ſeatagu tööliſte pooleſt walitud järelwaatajad; töökodades leiduwate halbtuste eeſt peab ſelle omanik wastutuſele wõetama jne. Hiljemini liſati eeskawale weel mõned nõudmiſed juurde, nimelt et naesterahwad meesterahwaga ühewäärilikeks tunnistataks, arſti-abi ja matmine kõigile hinnata ſaada oleks (muidugi neile, kes ſeda ſoowiwad), ja et ka põllutöölistele ja teenijatele needſamad kaitſeõiguſed antaks, kui wabrikutöölistel on. Riigiliſe korralduſte mõjul tahawad nad maa-waranduſe tõttu tekkinud tuluſid kõigile rahwale enam ühetaſaſemalt ja üleüldiſemalt tarwitada anda; nimelt peaks mäekaewanduſte, raudteede, ſuurte pärandusſte, üleüldiſe kapitali era-omanduſe laad ära kaduma, ja need terwe rahwa, riigi ſ. o. omanduſeks ſaama; iſegi maapinna kohta peaks kõigil inimeſtel ühesugune tarwitamiſe-õigus olema. Seniſe eraomanduſe, kapitalismuſe, aſemele peab ühis-omandus, kollektiwismus, tulema. See on ſotſialiſtide ſuur ſiht.

Saksamaa ſotſialiſtline erakond on praegu politiliſelt õige wägew ja ſuure tähtſuſega; ta liikmete arw kaswab iga aasta jõudſalt. 1877 a. oli ſellel Saksa riigipäewa ſaadikutekogu walimiſel ainult 480,000 häält, 1900 a. oli neid ju 1,427,000 ja 1903 a. koguni üle 3 miljoni, nii et ſee juba kõige ſuurem erakond on; nende asja ajamiſeks on riigipäewal juba kaunis kogu oma erakonna mehi (wiimaſe walimiſe järele 81). Saksa ſuur riigimees Bismarck oli oma tegewuſe alguſel Laſſalle mõttele poolehoidmiſt awaldanud, aga hiljemeni muutus ta nendele waenuliſeks, ja kuni 1878 a. keiſri Wilhelm I. wastu kaks korda tapakatſe ette wõeti, muretſes ta waljud ſotſialiſtide-ſeaduſed, mille järele ſotſialiſtide tegewuſt kitſendati, nimelt koosolekute pidamine üsna ära keelati. Aga üleüldine arwamine ei ſallinud niiſuguſeid wabaduſt-kitſendawaid määruſi ja 1890 a. kaotatigi need jälle ära, ning ſelle järgi hakkaſiwad ſotſialiſtid warſti awaliſele tegewuſele. Nad tuliwad jälle ajuti kongreſſideks kokku, kus ſiis erakonna plaaniſid arendati ja nende tegewus ära määrati. Et Saksa riigipäewal ſotſialiſtide ſaadikute arw ikka kaswab, on tunnistuſeks, et nende arwamiſed enam maad wõtawad.

Niisama on muudes maades sotsialistlised erakonnad tekkinud, kes omale sedasama moodi eeskawa on wõtnud kui Saksa sotsialistidel on. 1880 ja 1890 aasta wahel kujunesiwad need Austrias, Hollandis, Skandinawia maades, isegi Poolamaal (ka Soomes on wiimastel aastatel töörahwa awaline tegewus õige elaw olnud ja siingi on oma töörahwa-erakond asutatud, ühist asja ajama) — Inglise tööliste tegewus oli algusest saadik teist laadi kui mujal maades; nad toetasiwad end enam oma ise-aitamise kui riigipoolse abi pääle, ja säälsed wanad hästi korraldatud tööliste ametiühisused (trades-unionid) on oma agara hoole tõttu töölistele paljugi tulusid kätte nõutada suutnud. Wiimasel ajal on aga ka säälgi tööliste ühistel koosolekutel päris sotsialistline eeskawa oma jagu poolehoidmist saanud; näituseks kiideti maa ühisomanduseks tegemine (natsionaliseerimine) 1888 a. koosolekul üleüldiselt heaks; 1892 a. waliti ka parlamendisse esimest korda kaks sotsialisti.

Nii on siis sotsialistlised erakonnad wiimasel ajal rahwuslisteks kujunenud. Aga ikkagi on sellel liikumisel weelgi oma üleilmline laad juures, mille pärast mitmete maade saadikud ajuti üleüldisteks kongressideks kokku tulewad, ühiste asjade külge puutuwate ettewõtete kohta nõuu pidama ja otsusi tegema. Nii kiideti 1896 a. Londonis peetud kongressil pääle muu heaks, et raudteed, wabrikud ja mäekaewandused rahwa üleüldiseks omanduseks wõetaks ja tollimaksud ära kaotataks; niisama awaldati sääl seiswa sõjawäe pidamise ja Europa suur-riikide politika kohta laitust.

Sotsialistid tahawad oma eeskawa täidesaatmist rahuliste abinõudega kätte saada. Nad ei mõtlegi wägiwalla ja mässutee pääle, mida wõimataks loewad. Bebel rääkis selle kohta kord järgmiselt (1870): „Ma olen ju öelnud, mida moodi mässu meie päiwil — kiirtule-püsside ja maksimi-suurtükkide ajal — lõppema peaks, kuigi sellest ka kas wõi 200,000 inimest osa wõtaks; meid lastaks wiletsalt maha nagu warblasi.“ Aga selle poolest lähewad nende mõtted ometi lahku, missugune „seaduslik abinõu“ sihi kättesaamiseks kõige parem on. Teised tahawad ainult, et üleüldise arwamise pääle mõjuda püütaks ja sel teel wõitu kätte saadaks; selle arwamisewiisi poolehoidjad ütlewad end rahwa saadikutekogudes ainult sellepärast olewat, et nad sääl oma mõtteid ja õpetusi ette tuua ning kuulutada saawad, kuid oma poolt seaduste-ettepanekutega asja edendada pole nad seni katsunudgi. Teised jälle arwawad õigemaks abinõuuks riigiliselt elust elawamalt osa wõtta ja muude erakondade külge liitudes seaduse-andmise teel omale tulusid nõutada. Aga on ka niisuguseid, kes sündsa juhtuse korral isegi mässu kõige paremaks abinõuuks peawad ja tarbekorral üleüldist töötõrkumist (streiki) soowitawad; mõningaid niisuguseid salkasid on Prantsusemaal, Hollandis, Belgias ja Saksamaalgi.

Päris-sotsialismus on siis hoopis teine asi, kui anarhismus, millele see küll mitmeti ligineb. Sotsialismus tahab nüüdset ühiselu-korda niisuguseks muuta, et inimeste seas suurem sarnadus ja ühewääriline olek walitsema saaks;

anarhismus selle wastu tahab aga riiki, ühiselu-korda, kirikut jne. koguni kaotada, isegi terwet senist hariduse järge ära lämmatada, ja see põhjalik muudatus peaks üleüldise mässu abil korda saadetama. See mõttewiis ilmus ju Rousseau õpetuses, kuna ta terwe senise hariduse kahjulikuks tunnistas; prantslane Proudhon aga tõi niisuguseid arwamisi kõige esiti selgelt ja täielikult ette, ja tema andis oma õpetusele ka anarhismuse nime. Selle sihi tõsine põhjendaja aga oli üks Wene ülemat sugu mees Bakunin. See oli 1814 a. sündinud ja noorena Wene sõjawäes ohwitseerina teeninud; Poolamaal olles äratas säälne wäga wali walitsusekord temas wiha isewalitsuse wastu, mille päraft ta wäeteenistuseft lahkus ja mõttetarkust õppima hakkas. Ta läks siis 32 aasta wanaduses reisile, elutses Saksamaal ja Pariisis, kus ta Proudhoniga tutwaks sai, kelle õpetus temale wäga meeldis. Oma wäga käredate üteluste tõttu juhtis Bakunin pea oma pääle tähelepanemist ja wiimati aetigi ta Pariisist wälja. 1849 a. juhatas ta Dresdenis mässu, aga kui see maha suruti, sattus Bakunin wangi ja mõisteti surma, kuid surmaotsus muudeti eluaegseks wangipõlweks. Wene walitsuse nõudel saadeti ta siis kodumaale tagasi, kus teda Peterburis wangis peeti. Kaheksa aastase wangisoleku järele saadeti ta sunniwiisil Siberisse asuma (1857 a.), kust mees aga nelja aasta pärast põgenema pääsis ning Jaapani ja Amerika kaudu Inglisemaale läks. Siin kirjutas ta Aleksander Herzeni toimetatud mässulises ajalehes „Kolokol“ (kell) palju. Hiljemini elutses ta Shweitsimaal, kuhu 1886 a. suri. (Wiimasel ajal on keegi teine Wene suurtsugu mees, würst Krapotkin, suure anarhistlasena tutta waks saanud).

Bakunin põhjendas 1868 a. „sotsiäldemokraatlise lepingu ehk ühisuse,“ mille eeskawa aga üsna anarhistline oli. Selle liikmed ei tunnistanud Jumala olemas-olemist ja oma tegewuses püüdsiwad nad kõigi inimeste keskel, ka sugu-waheft hoolimata, riigilist, majandusliſt ja ühiseluliſt sarnadust kätte saada; maapind ja kõik töö juures tarwitatawad abinõuud, ka kapital pidi ühisomanduseks tehtama. Nende ütlemise järele ei wõiwat ilma-elule muidu paranduſt tulla, kui et nüüdne riigi- ja ühiselu-kord koguni eeſt ära kaotatakse ja selle asemele uus kord loodakse, ainult wabatahtlikult sündinnd ühisuste kaudu. Seda põhjaliſt muudatuſt on aga wõimata muul moel kätte saada, kui kõige wanade asutuste ja seaduste häwitamise teel; lepingu eeskawas seisis: „üleüldine mäſs (ümberlükkamine), ühiseluliſelt, mõtteteadusliſelt, majandusliſelt ja riigiliſelt,“ seſt „ainult endise olu waremetel“ wõidawat sotsialistlise mässu lippu lehwima panna. Lepingu püüdeks oli siis pääasjalikult wana korda häwitada; selle juures jäi see kõrwaliseks asjaks, missuguseks uued olud kujunekſiwad. Nende juhtmõtteks oli, et „kõik nõuupidamised ja läbirääkimised tulewiku kohta on kuriteolised, seſt need takistawad häwitusetööd ja hoiawad mässumõtte edenemiſt kinni!“ Ja häwitusetöö kordaſaatmiseks arwati kõik abinõuud tarwitada kõlbawat — kihwti, pistenuga, dünamiti

jne.; „mässu püüe pühitseb kõik need abinõuud ilma wahendita," öeldi. See mõte tuletab jesuiitide õpetust abinõuude ja otstarbe kohta meelde, ja tõepoolest päris ka anarhistide ühisus oma liikmetelt niisamasugust eneseohwerdamist ja asjale täiesti omaksandmist kui jesuiitidgi. „Mässukatekismuses" õpetatakse, et „anarhistidel ei tohi midagi oma isiklisi püüdeid, tegewust, tundeid ega omandust olla; tema olgu ainult ühe ainsa püüde, ühe ainsa mõtte, ühe ainsa kire mõju all: mässutegu. Temal olgu ainult üks siht, üks teadus, ja see on: häwitamine." Selleks otstarbeks on waja keemiat (lahutusteadust), füüsikat (looduswägedeteadust) ja arstiteadust õppida. Lepingu liikmed peawad inimeste loomust tundma õppima, et neid oma otstarbeks tarwitada wõiks; nemad peawad end kõigisse ühiselu tegewuseharudesse segama, end teistsuguseks näitama, kui nad õieti on jne.

Waewalt on küll wõimalik inimese meeles kirglisemat ja metslisemat õpetust, kõlblust ja eeskawa kujutada, kui neid anarhistid omale walmis mõelnud ja hääks kiitnud, ja ometi on sellel sihil hulgana poolehoidjaid, ja isegi tegelikult on neid täidesaata katsutud. 1869 a. liitus Bakunin oma seltslastega Marxi asutatud rahwaswaheliste tööliste-ühisuse külge, aga Marx ja tema erakondlased ei leppinud anarhistide eeskawaga ega nende tegewusega, mille pärast nad juba 1872 a. ühisuselt jälle wälja arwati. Selle järelegi on nad tihti sotsialistide üleilmlistele kongressidele püüdnud saada, aga nad aeti säält ikka ära, näit. 1896 a. Londoni kongressist.

Anarhistline liikumine on iseäranis kirglisema loomuga Romani-sugu rahwaste juures maad wõtnud: Italias, Hispanias, Prantsuse ja Belgiamaal. Ka Wenemaa nihilismus on sellestsamast juurest ja sedasama laadi. Liikumist juhiwad salaseltsid. Need walmistawad surmawäärilisteks arwatud inimeste nimekirju, keda siis tappa püütakse, ehk plaanitsewad muud häwitust. Küllalt aga tapawad mõned õige hullud anarhistid ka ilma eeskirjata, üsna omapää ja tuju järele. Bakunin ise walmistas Lyoni linnas 1870 a. suurt mässu, kuid see lämmatati pea, ja ta pääsis ainult waewaga Genfisse pakku. Nimelt 19-ne aastasaja wiimasel aastakümnel tegiwad anarhistid õige tihti hirmuteguſid: Barcelonas (Hispanias) põrutati üks sadamas olew laew õhku; Pariſis wisati ühesse kohwimajasse plahwatuspommid; Prantsuse riigi president Carnot sattus anarhistide ohwriks (1894), niisama Austria keiserinna Elisabet (1899), Italia kuningas Umberto ja Ameerika ühisriikide president Mac Kinley (1901), mitmed muud nimetamata. Pelgupaigad on nad seni omale Inglisemaal ja Ameerikas saanud, kuna muude maade walitsused neid taga kiusawad. (Küll on katsutud anarhistide kaotamiseks riikide wahel üleüldist kokkuleppimist soetada, aga see pole korda läinud). Londonis peeti 1881 a. koguni anarhistide üleüldine kongress, kus otsustati, häwitamisetööd iga wõimaliku abinõuuga edasi teha ja ümberlükkamiseõpetust kõige wäega laiali laotada; selle jaoks arwati iseäranis keemia uurimist wäga tähtjaks, „kuna see

ümberlükkamise asjale juba wäga suureks abiks ja tuluks on olnud." Anarhistid arwawad oma meeles niisuguste abinõudega inimestele paremaid olusid kätte nõutada wõiwat. Mida moodi aga need uued olud peaksiwad wõi saaksiwad olema, seda ei tea nad isegi ütelda. Nad õpetawad, et need iseeneseşt siginewad ja kusunewad, kui aga kõik wana enne eest ära on koristatud.

Sotsialistline mõju on 19. aastasaja olu kohta õieti suur olnud, kuna see palju ühiselus leiduwaid puudusi ja halbtusi on awalikuks teinud ja nende paranduseks püüdeid äratanud. Aga sotsialismuse poolehoidjad, iseäranis selle juhatajad eksiwad wäga, kui nad arwawad, et siis, kui nende loodud juhtmõtted ja eeskawa maksma pandaks ja täide saadetaks, ühe hoobiga kõik paha ja puudus maailmast ära kaoks. Nagu näha, ei suuda nad ilmakäigu seniṣt täienemiṣt õieli mõista ega tähele panna, waid nad tahawad oma arwatud põhjaliku paranduse äkki ja korraga toime panna. Sellepärast annawadgi nad sotsialistmuse wastastele põhjust tõendamiseks, et kui tõepoolest kord kõik wõim töölistekihi kätte sattuks, siis see mitte ei suudaks ega oskaks keeruliste riigiasjade ajamisega ja tegewusega korda saada, waid lood lähekṣiwad raisku. Wõimata näib ka olewat riigi abil omanduse ühesuguseks tegemiṣt korda saata, nagu sotsialistid seda nõnawad, ja kui ka riik niisuguse tasanduse tõesti ette wõtaks, siis saaks jälle selle wõim inimese kohta liig rõhuwaks — wõib öelda, otse sunnimalitsuseliseks. Kui jälle kõik nüüdne ühiselu kord ja riik kõigi oma asutustega üsna ära pühitaks, nagu anarhistid seda tahawad, siis jääks ometi ikkagi inimese wana loomus järele, kõigi oma iseduse soowidega, ihadega ja kirgedega. Selle pärast ongi ka täie rõhuga seda öeldud, et kõik paranduse-püüded kõigepäält inimeste enese kohta õigu sihitud, kes seda edaspidiṣt paremat ühiselu korda luua ja juhtida wõiks. Inimeste hariduse-piiri on tarwis tõsta, nende äratundmiṣt kohuse ja õiguse kohta teritada ja edendada, seṣt ilma selle põhjata on ometi kõik õpetused ja kawad, olgu nad kui ilusad tahes, ikka petlikud, ega suuda tõsiṣt tulu tuua. Selle asja pääle on siis ka iseäranis mõned õppinud majanduse-teaduse uurijad, n. n. „kateedri-sotsialistid," üleüldise tähelepanemise pööranud; nad peawad seda tähtsaks paranduse-abinõuuks, mille mõjul nende arwamise järele nüüdne ühiselu kord uuendada tuleb. Sotsialismuse eriharud, „katoliiklased" ja „ewangeliṣtlased" sotsialistid, jälle katsuwad isandate ja teenijate wahekorda nii kokkusündlikuks ja ligidaseks teha, kui see enne olnud, ja selle kaudu rahu ning hääd läbisaamiṣt nende wahel luua. „Kriṣtlikud sotsialistid" loodawad üleüldise ristiusu waimust ühiselule uut wõimu ja elujõudu tulema; ristiusu kõrge ja auus kõlbluse-õpetus wõetagu niihästi riigi kui ka igas ühiselu tegewuses walitsewaks juhtmõtteks, siis paraneb asi. Nad seletawad täie õigusega, et kuigi ristiusk ju ligi 2000 aastat usuõpetusena on seisnud, ta waim ja uuendaw wõim riigikorralduses weelgi mitte täielisele makswusele ei ole saanud, ja see ongi halbtuste juur. Ja isegi päris-sotsialistide keskel on wiimasel ajal see mõtteṣiht siginenud, mille järele liikumise pääsihiks mitte wana ühiselu-korra ümber-

lükkamist ei tule pidada, waid enam tööliste eneste täiendamist ja tõstmist, nii et need omale riigis ka nüüdse elukorra juures ikka suuremat mõju ja tähtsust saaks. Niisuguse mõttewiisi kuulutajad on nimelt üks Saksa sotsialistide tähtsam juhataja Bernstein ja Prantsuse lugupeetud sotsialist Jaures (l. shoree). Nende soowi järele tuleks sotsialdemokraatial tööliste suureks rahwawõimuliseks koguks korraldada ja niisuguste uuenduste eest wõidelda ning nende kättesaamist püüda, mis tööliste olu tõstmiseks ja tuluks tarwis oleks.

Sotsialismus on nüüdsel ajal niisugusele tähtsusele saanud, et isegi walitsuse-wõimud seda enam tähelepanemata jätta ei ole wõinud. Ja wiimsetel aastakümnetel ongi riigi poolt tööliste tuluks õige palju tehtud. Saksamaal asutati ju 1883 a. riigiwalitsuse määramise järele haiguse-ajal abiandmise-kassad, kust tööliseb haiguse puhul abi saawad; neisse kassadesse maksawad tööliseb oma poolt kaks kolmandikku maksusid, töö-andja ühe kolmandiku. 1884 a. asutati niisamasugused abikassad õnnetuse kordadel wigastatute ja surmasaanute omaksete jaoks, 1889 a. wanaksjäänutele abiandmiseks jne. Töö-andjale on seaduse teel kohuseks tehtud, töörahwa terwiselise ja kõlblise hääkorra eest hoolitseda; naesterahwa ja laste töö-aega on lühendatud, tööliste elukohtade järelewaatajaks on ülewalwajad seatud. Sarnaseid seadusi kui Saksamaal, on ka Inglise- ning Prantsusemaal ja mujal maades antud. Mitmel pool on wabriku-omanikud ka ise oma töörahwale elukohad asutanud, mis terwislise korra ja mõnususe poolest endistest mitme wõrra paremad on: töörahwa jaoks on lugemisetubasid ja koosoleku ruumisid muretsetud ja nende laste jaoks koolisid asutatud. Kohati on jälle tööliseb ise ühte heitnud oma tarwituste eest hoolitsema, ja on ise omale kohaseb korterid nõutanud; ka on nende seas, iseäranis Prantsuse- ja Inglisemaal, ühisuseb tekkinud, kes omale ühisel waral kauba-äritsid ja isegi wabrikuid on muretsenud, milleşt kõik kasu muidugi nendele omale saab; pääle selle saawad tööliseb ise niimoodi oma tarwituşi oda-wamalt osta. Sellega on töörahwa seisukord endise ajaga wõrreldes kahtlemata wäga palju paranenud, ja kui rahulik täienemisekäik edasi kestab, saawad arwatawasti need mässulised õpetused, milleşt siin köneldud, edaspidi asjataks ja kaotawad oma külgetõmbamise-wõimu ära. Mitte mäss (rewolutsion), waid edu (ewolutsion) on loodetawasti tulewiku juhtsõna.

XXI.

Amerika olud 19. aastasajal.

Amerikas on Europa haridus. — Ühisriikide maaſuuruſe kaswamine, — Põhja- ja Lõuna-riikide waheline tüli. — Orjapidamiſe küſimus. — Abraham Lincoln walitakſe preſidendiks. — Koduſõda. — Ühisriikide hiljem täienemine. — Monroe põhjusmõte. — Ühisriikide politika laieneb. — Hiſpania aſumaade halb ſeiſukord. — Wabaduſe püüded. Bolivari tegewus ja Hiſpania aſumaade wabanemine. — Uute riikide waheliſed ſõjad. — Siſemiſed rahutuſed. — Lõuna-Amerika riigid on täienemiſeſt taha jäänud. — Europa riikide aſumaad Amerikas.

Europa, mis Auſtralia järele kõige wäikſem maailma-jagu on, ſeiſab oma tähtſuſe pooleſt kõigiſt teiſteſt maailma-jagudeſt kõrgemal, ſeſt oma ſuurema hariduſe, kõrgema kultura tõttu on ta nagu terwe maailma keſkkohaks tõusnud. Muud maailma-oſad on ainult ſiis täienema ſaanud, kui Europa olu ſinna on tunginud, ja peaaegu näib nii wälja, nagu ſaaks Europa haridus tulewikus üle terwe maailma maksma. — Neli aastaſada on ſelleſt ſaadik mööda, kui europlaſed Amerikaſſe aſuſiwad. Selle aja jookſul on ſee maailma-oſa pea täieſti Europa hariduſe omandanud, mille päraſt ſeda ka otſe „nooreks Europaks“ nimetatakſe. Kohe päraſt ſeda, kui Amerika üles leiti, hakkas europlaſi hulgal ſinna minema. Nad tõrjuſiwad nõrgad indianlaſed aegapidi hõlpſasti eeſt ära ja wõtſiwad nende maad omale. Europaſt ſisſerännanud aſujad jäiwad aga ikkagi Europa riikide alamateks, kuni wiimaks eneſtele iſeſeiswuſe kätte wõitſiwad. Ka uued aated on Amerikas palju rutemini edenenud ja täienenud ning ka hõlpſamini tegewaks elus maksma ſaanud, kui Europas, ſeſt ſääl ei olnud kangeks kujunenud wanu mälestuſi ja ſügawale juurdunud endiſeid oluſid neil takiſtuſeks ees, nagu lugu „wanas ilmas“ on. 19. aastaſada, mis Europale nii ſuuri muutuſi tõi, oli Amerikasgi wägew muudatuste aeg.

Eeſpool kuulſime (w. uus aeg päät. XXIX.), et Amerika walitſus eſiotſa Europa merewäe-riikide: Hiſpania, Prantſuſe ja Ingliſe wahel ära oli jaotatud. Prantſuſemaa aga tõrjuti juba 18. aastaſaja keſkpaigal kõrwale,

kuna Ingliſemaa Põhja-Amerikas wõimu üksi omale ſai. Lõuna-Amerikas jäi ſuurem oſa maad ikkagi hiſpanlaſte kätte. Ingliſe üksiwalitſuſt Põhja-Amerikas et ſaanud aga kuigi kauaks, ſeſt juba 1776. a. wabaneſiwad ſäälſed aſumaad koduſe walitſuſe alt ja nendeſt kujuneſiwad ſiis Põhja-Amerika ühisriigid. See lepinguriikide kogu on ſelle järele ſuurel mõõdul kaswanud; rahuliſel teel on ta wõrdlemiſi lühikeſe aja jooksul enam maid nõutanud, kui mõni ahne ärawõitja ſuurte sõdade abil. Ühisriikide wabanemiſe ajal oli ſelle päralt ainult Atlandimere ja Alleghani mägede waheline maa; pea aga laienes ſee piir teinepoole mägeſid, lai Miſſiſippi jõe org wõeti ära ja ſelle järel ſäält läänepool olewad ſuured lagendikud Andeſe mägedeni; ka nendeſt mindi üle, kuni wiimati Waikſemere rannale jõuti, mis edaſitungimiſele piiri pani. Endiſed maa päriſelanikud, indianlaſed, kes enne nendel maadel ümber oliwad rännanud, pidiwad wägewamate walgete eeſt ikka kaugemale taganema. Aga ühisriikide walitſus on ka oſtmiſe teel ſuuri maaoſaſid omandanud, nimelt Prantſuſemaa käeſt Louiſiana maad (1803 a.), Hiſpanialt Florida neememaa (1818 a.) ning wiimati Wene riigilt ſuure Aljaska neememaa (1867). Texas (l. tehhas), mis Mekſiko riigi päralt oli, lahkus 1836. a. ja tegi end eſiotſa iſeſeiswaks riigiks, liideti aga pea ühisriikide külge. Selle asja päraſt algas küll Mekſiko riik sõda (1846), kuid ta wõideti ära, ja ta pidi Texasſe ning pääle ſelle weel Waikſemere rannal olewa Kalifornia kullamaa ühisriikidele jätma. — Nendele laialiſtele maadele on kõigiſt Euroopa riikideſt wäga ſuurel hulgal rahwaſt rännanud, ſeſt aſumiſeks oli sääl rohkesti ruumi, ja kaua aega peeti Amerikat wabaduſe ja kullamaaks, kus õnne ja rikkuſt hõlaſasti wõimalik on kätte saada. Tõesti ongi säälne wiljakas maapind põlluharimiſes wäga mõnus, ja ſuured kiwiſõe-lademed teewad töösſtuſe täienemiſe wõimalikuks; pääle ſelle leiti kohati maa ſeeſt rohkesti kallid metalliſid, kulda ja hõbedat, mille kaudu raha ikka enam liikwele ſaadi, ja ſee andis ärielule hoogu.

Aga edenemine ja täienemine ei ole ka ſiin waewata ja wõiſtluſeta ſündinud. Kuigi wananenud oluſid tülide põhjuſeks ei olnud, leidus ſiin ometi waenu- ja riiu-aſju nii mitmeid. Juba ühisriikide laialine maaſuurus ja ſelleſt järgnew õhuolu ehk kliima, elutingimiſte ning muude olude wahe mõjuſiwad ſelleks, et põhja- ja lõunariikide rahwas, kes kumbgi iſe-rahwuſeſt oli, üksteiſeſt lahku läks; ſeſt lõunariikides elaſiwad pääasjalikult prantslaſed ja hiſpanlaſed, põhjariikides aga inglaſed; wahe oli ka uſu pooleſt, ſeſt lõunariikide rahwas oli enamasti katoliku usku, kuna põhjusriikides ſuuremalt jaolt puritanlaſte järeltulijad elutſeſiwad, kes kõwasti protestanti uſu kommeteſt kinni hoidſiwad. Elutegewusgi oli kummasgi riigis iſeſugune. Põhjariikides oli tähtſam elukutſe töösſtus, tööd tegiwad ſiin wabad töölſed ja ſeda töösſtuſt tahtſiwad nad wäljamaa wõiſtluſe wastu kaitsta, millepäraſt nad kaitſetolliſid ſoowiſiwad; lõunariikide elanikud aga, kelle juures ſuur-põllupidamine walitſemas oli, tahtſiwad oma maa tooteid, milleſt puuwili ja

juhkur kõige tähtsamad olivad, hõlbuga Europasse kaubale saata ja olivad sellepärast wabakaubanduse sõbrad. Lõunariikides olivad wäga suured ja laialised põllumaad, nagu wanasti Rooma walitsuse ajal Italias, ja nendel töötasivad Afrikast toodud neegriorjad kurjade kubjade kange käsu all; piits peos, juhtis kubjas päewa otsa oma orjakarja ja ööseks sulgus ta need kitsastesse kongidesse magama, nagu kunagi loomasid. Orjadel ei olnud mingisugust inimese-õigust ega wäärtust; isegi lugema õpetada ei tohitud neid. Orjade surmamine ja kehaliikmete wigastamine oli küll nimepidi keelatud, aga küllalt wõis sedagi sündida, ilma et tegijal nuhtlust karta oleks olnud, sest musta inimese tunnistus walge wastu ei maksnud kohtus midagi ja keegi walge ei läinud naljalt mustade tuluks tunnistama. Niisugust inetut orjapidamist, mis lõunariikides üleüldine oli, ei sallinud põhjariiklased juba oma usulise tundmuse pärast mitte, nad seisiwad sellele ka inimsuse nimel wastu; päälegi tõendasiwad nemad, et orjapidamine ühisriikide põhjussõeaduses keelatud on, sest selles tunnistati ju kõik inimesed wabadeks. Lõunariiklased jälle seletasiwad omalt poolt, et orjade töö nende majandusele wäga tarwilik olewat, milleta läbi ei saa, ja et orjus weel sugugi wabaduse põhjusmõtet ei riku, sest ka wanas wabas Greekamaal peetud orjust üsna loomulikuks ja tarwilikuks asjaks; ka Paulus, Kristuse suur apostel, käskinud orjasid oma isandatele sõnakuulelikud olla. Ja kõigi muu lisaks öeldi weel, et inimsuse-nõue sugugi neegrite kohta ei käiwat, sest need olewad Hami sugust, keda juba Noa wande alla olla pannud. Selle küsimuse pärast waieldi seltskonnas ja ajalehtedes wäga kibedasti, koguni õpetajad kantslites harutasiwad seda, kas kaitstes ehk hukkamõistes. Kõige muu lisaks oli ka weel see põhjusmõttelik küsimus waidluse all: Missugune ühiswalitsuse ja osariikide wahekord peab olema? Sest lõunariiklased seletasiwad, et orjadepidamise lubamine wõi keelamine iga riigi oma asi olewat, ja sellega sugugi riikide ülemwalitsusesse ehk kongressisse ei puutuwat. Selle arwamise poolehoidjaid, kes ka muudes asjades osariikidele suuremat iseseiswust ja otsustamisewõimu nõudsiwad, oli oma jagu ka põhjariikides. Neid kutsuti demokraatlasteks. Teine wägew erakond aga, kelle poole pääasjalikult põhjariigid hoidsiwad, tahtis kongressi wõimu osariikide kohta wõimalikult laiaks ja kindlaks seada. Seda erakonda hüüti republiiklasteks, s. o. wabariiklasteks.

Pea terwe 19. aastasaja esimese poole jooksul olivad lõunariiklased walitsust juhtimas ja määrasiwad siis asjakäigu oma aru järele, millepärast ka orjus kitsendamatalt edasi kestis. Aga aegapidi hakkas nende wastaste arw jõudsasti kaswama; iseäranis suurelt mõjus üleüldise arwamise muutumiseks proua Beecher-Stowe (l. biitscher stou) maailma-kuulsaks saanud jutustus „Tomi onu onnikene", milles orjade elu ja saatust wäga elawate wärwidega kirjeldati. 1860 a. presidendi walimisel wõitsiwad siis wiimati wabariiklased; suure enamusega

waliti presidendiks selle erakonna mees Abraham Lincoln, kes orjapidamise kange wastasena tuntud oli. Lõunariiklased pahandasiwad selle walimise kaotuse üle nii wäga, et 11 riiki sugugi Lincolni oma presidendiks ei tunnistanud, waid ühiselt lepingust lahkusiwad ning oma wahel enesele uue riikide-ühisuse sisse seadsiwad, millele ka oma presidendi walisiwad. Aga põhjariigid ei leppinud selle lahkumisega, waid tahtsiwad seniste ühendust kindlasti alles hoida, ja Lincoln otsustas siis taganejaid jälle ühendusele sundida; wahe-pääl andis ta juba kuulutuse wälja, mille järele terwes riigis orjapidamine ära lõpetada kästi (1862).

Hirmus nelja aastane koduſõda (1861—65) algas nüüd põhja ja lõunariikide wahel. Kuna walitsuse wõim seni lõunariiklaste käes oli, jäi sõja algusel harjunud sõjawägi ja sõjariistad ning kraam suuremalt jaolt nende tarwitada, mille wastu põhjariigid ainult harjutamata maakaitse-wäge wälja saata wõisiwad; ohwitseridel ei olnud sõjalist osawust ega sõjawäes korrapidamist, nii juhtus tihti, et sõjalased hulgana leerist koju läksiwad, kui sõjakäigust himu täis sai. Sel põhjusel wõis siis lõunariikide osaw kindral Lee (l. lii) esiotsa mitmed wõidud Virginiamaal saada. (Virginia oli üleüldse suuremaks sõjasündmuste wäljaks). Aga 1863 a. pööras sõja-õnn. Põhjariigid saiwad merel walitsuse oma kätte. Nad paniwad siis Mekſiko lahe sadamad kinni, mis läbi sääl kaudu puuwilja wäljasaatmine seisma jäi, ja see tegi lõunariikidele majanduslikult ränka kahju; kindralid Grant ja Sherman wõitsiwad jälle maal lõunariikide tähtsamad kindlad kohad üksteise järele ära ja wiimati langes 3. aprillil 1865 a. ka Richmond'i linn, mis uue riikideühisuse päälinnaks oli määratud. Selle järele heitis kindral Lee suurema osa lõunariikide wäega alla, ning aegapidi jäi sõda soiku. — Riikide ühendus pandi nüüd jälle endisel moel maksma, ja lõunariiklased pidiwad nüüd oma orjad wabastama. Kui põhjariikide sõjawägi Richmondi sisse marsſis, sammus kõige ees neegriteſt kokku seatud polk, nagu märgiks, et wabanemine tõesti oli sündinud ja mustad oma inimeseõiguse kätte on saanud.

Kurnawa koduſõja järel hakkasiwad ühisriigid hiiglasammul edenema. Europast on sinna ikka suuremal arwul elanikkusid rännanud, ja rahaarw on selle läbi sääl wäga suurelt kaswanud. 1790 a. oli ühisriikides ainult $4^1/_2$ milj. elanikku, sada aastat hiljem loeti sääl juba ligi 70 milj. inimest ja praegu on neid üle 80 milj. Põlluharimise kaswamist tunnistab see näitus, et maisisaak, mida 1850 a. umbes 592 milj. bušheli oli (üks bušhel on ligi 45 toopi), 1895 a. juba 2370 miljoniks oli kaswanud; nisusaak oli eelnimetatud aastal 100 milj., aga wiimastel aastatel 611 milj. jne. Ka kõik muud põllusaaduseд on selsamal määral tõusnud. Karjapidamine on nii suurelt edenenud, et sääl Europasse määratud hulgad liha toodakse, iseäranis palju sealiha ja raswa. Niisama on kalliste metallide saak aasta-aastalt tõusnud; 1850 a. arwati nende saaki 50 milj., aga 1891 a. $102^1/_2$ milj. dollari pääle

(dollar on ligi 2 rubla); siis on ka rauda, waske, tina, kiwisüsa, petroleumi jne. otsata suurel arwul saadud. Selle mõjul ongi Põhja-Amerika ühisriigid maailma suuremaks töötusemaaks kerkinud; 1880 a. loeti selle töötuse tooteid 5349 milj., aga 1890 a. 9056$^{3}/_{4}$ mitj. dollari wäärtuseliseks. Suured wabrikud, kust mitmesuguseid kaubasaadusi üle maailma wälja saadetakse, tekiwad sääl tihti üsna äkki nähtawale; wahel kerkib lühikese aja jooksul koguni suur linn niisugusesse paika, kus hiljuti alles kõrbe on olnud.

Amerikas peetakse üleüldiselt tegelist ehk praktilist talitust kõige tähtsamaks; kasu saamise ja wara kogumise pääle mõtlewad sääl inimesed ühte-alati. Aga ometi ei tohi öelda, et majanduselised asjad sääl kõige muu ära warjawad, waid küllalt peetakse ka iluduse eest hoolt ja pandakse waimlisi tarwitusi ning püüdeid tähele. Linnad muretsewad omale üksteise wõidu suuri ja toredaid puiestikke ning ehitawad raamatukogu-majasid awarate lugemisetubatega. Mitmed ülikoolid on erainimeste annetega ehitatud, nende ülespidamiseks annawad suured rahamehed ühte-alati suuri summasid. Nii kinkis isand Rockefeller ühekorraga Chikago ülikoolile 7 milj. dollari, keegi Hopkins annetas selleks otstarbeks 20 milj.; isand Stanford 28 milj. jne. Ka ilukirjanduse ja teaduse wäljale on Amerikas tähtsaid tegelasi ilmunud; pääle eespool nimetatud Beecher-Stowe on romanikirjanik Cooper (l. kuupr) ja luuletaja Longfellow omale maailmakuulsuse saanud; ajalookirjutaja Bancroft on oma töödega suurt tähelepanemist äratanud. Kaugelt suurem osa Ameerika ühisriikides ilmuwat kirjandust on muidugi Inglise keeli, mis sääl pää-keel on, aga küllalt ilmub sääl ka muudes Euroopa keeltes raamatuid ja ajalehti (nii Soome ja Eesti keelesgi).

Amerika ühisriigid on oma saja-aastasel kestusel juba üheks maailma suur-riigiks tõusnud, mis küll siiasaadik Euroopa riikide-ühenduseşt lahus on seisnud. Maade wõitmised ei ole tal kunagi sihiks olnud ja sellepärast ei tarwitsenud tema ka suurt sõjawäekoormat kanda, waid pidas sõjawäge ainult nii palju, kui sisemise rahu alalhoidmiseks tarwis läks. Oma politikas on ühisriigid üksi Amerika iseseiswat seisukohta kaitsnud. President Monroë awaldas 1823 a. selle põhjusmõtte, et ameriklased end Euroopa riikide tüliküsimustest eemal hoidma peawad, aga et ka igat europlaste katset, Amerika asjadesse end segada, selle rahule ja julgeolekule ähwardawaks hädaohuks tuleb pidada. Selle n. n. „Monroë õpetusele" on hiljemini ameriklased üleüldiselt omaks wõtnud ning on igal pool ja igal ajal ka selle järele walwanud, et nimetatud põhjusmõtet tegelikult tähele pandaks. Aga wiimasel ajal näib ühisriikidesgi riigi wälimise suuruse ja wõimu püüdmine maad wõtma. See tung ajab neid omale lisamaid nõutama, ei ainult Amerikas, waid ka muudes maailma-osades. Kuna Waikšemeres olewad Sandwichi saared juba enne ühisriikide alla oliwad wõetud, segas end ühisriikide walitsus 1898 a. Kuba mässusse, algas Hispaniaga sõda ja wõitis sellelt Kuba ja Portoriko saared ning Aasias

Philippini saarestiku ära, mida ka omale jättisgi; 1900 a. wõttis Amerika ühes Euroopa riikidega Hiina mässusõjast osa. Niiwiisi on ühisriigid oma senisest kodusest politikast lahkunud ja näiwad samasugust laiemat maailmawalitsuse (imperialismuse) politikat ajada tahtwat, nagu seda Euroopa suurriigid teewad.

Hispania on aja jooksul pea kõik need asumaad jälle kaotanud, mida ta uue aja alguse! nii rohkel arwul omale nõutas. Halb walitsusekord, wali omakasu-nõue ja surumine, mis igal pool asumaades walitses, sigitas tema wastu ikka enam wiha, sest asumaade ametnikkudeks wõisiwad üksi Euroopas sündinud hispanlased olla, kuna isegi Amerikas sündinud walgeid inimesi (kreolid) riigiametitesse mitte ei lastud, weel wähem walgete ja punaste järeltulejaid segasugu inimesi (mestitsid). Hispaniast saadetud asekuningad oliwad enamasti kõik omawoli tagaajajad, kohtunikud wõtsiwad üsna lausa meelehääd ja mõistsiwad selle järele kohut. Kõik kaebtused selle wastu ei mõjunud midagi. „Jumal on liig kõrgel, kuningas kaugel, isand olen mina", oli asekuningate harilik sõna. Kaubandus oli weel 18. aastasaja algul ikka niisama ebaloomulisel kitsendatud, kui 16. aastasajal, sest asumaade elanikud ei tohtinud wäljamaadega otsekohe kaubelda, waid ainult koduse riigiga; omawahel ei olnud asumaadel kaubaühendust; tööstuse toodeid ei tohitud sugugi walmistada, waid neid wõis ainult „ema-maalt" tuua; isegi wiinapuu kaswatamine oli keelatud. Arusaadawal wiisil äratas Inglise asumaade wabanemine 18. aastasaja teisel poolel ka Hispania asumaade elanikkude juures wabaduse-tundeid elule. Esiotsa edenesiwad need pikkamisi, alles Prantsuse suure mässu ajal, mille kõla ja mõju ka Amerikasse ulatas, hakati säälgi wabadust nõudma. Ning selleks tuli nüüd koguni aimamata wägew wälimine tõuge. Kui Napoleon I. 1808 a. Hispanias Bourboni kuningasugu troonilt tõukas ja oma wenna Joosepi sinna kuningaks seadis (w. päät. III.), kelle wastu aga üleüldine mäss tõusis, ei tunnistanud ka asumaade elanikud wõõrast sugu kuningat mitte oma walitsejaks, waid ühendasiwad ennast niisama kui Hispania rahwas „juntadeks" ehk lepinguteks, kes „kuninga Ferdinandi" eest seisiwad. Seda teha oli nendel ka wäga hõlbus, kuna Prantsuse wägi üle mere ei ulatanud ja sellega siis keegi Joosepit kuningaks tunnistama sundima ei hakanudgi. Aga niisugune ühinemine mõjus ometi suurelt selleks, et asumaad enam senise rõhuwa ja õiguseta seisukohaga ei leppinud. Kui siis Ferdinand Hispanias jälle wõimule tõusis ning ka asumaades sõnakuulmist nõudis, nendele aga mingis asjas järele ei andnud, hakkasiwad nad omale iseseiswat seisukohta nõutama ning asusiwad selle eest wõitlema.

Esimesed sellekohased katsed läksiwad küll nurja. Nimelt püüdis keegi preester Hidalgo juba 1815 a. Mekšikomaad wabastada, aga ta wõeti wangi ja hukati ära; niisama lämmatati ka kellegi Morelosse juhatuse all tõstetud mäss pea (1810 a.). Alles kindral Iturbide suutis Mekšikomaale iseseiswust wõita ja ennast sääl keisriks kuulutada (1821). Kuulsamaks kui need

meheb on Simon Bolivar saanud, kelle tegewusel suurem osa Lõuna-Amerikat wabanes. Ta oli Amerikas sündinud, aga Europas õppimas käinud ja mitmel maal reisides wabaduse aateid tundma saanud. Selle mõjul tärkas temal soow ja mõte, Hispania all olewat Lõuna-Amerikat wabastada. Juba 1810 a. pani ta Wenetsuelas Caracasi linnas mässulipu lehwima ja juutisgi säält hispanlasi minema ajada. Aga mõningate metsliste Indiani suguharude abiga saiwad hispanlased ometi weel uuesti wäheseks ajaks maa oma alla; kuid 1819 a. algas Bolivar jällegi mässu, ja saadud wõitude mõjul häwitas ta siis lõpulikult Hispania walitsuse Lõuna-Amerika põhjapoolsešt osast. 1824. a. wabanesiwad Kesk-Amerika asumaad ilma suurema wõitluseta. Pea selle järele aeti Argentinias, Paraguays, Chiles (Tshile) ja Peruas Hispania ametnikud minema. Kõik need maad saiwad nüüd iseseiswaks. 1826 a. oli wabadussõda kõigis Hispania asumaades wõidurikkalt lõpetatud. — Selsamal ajal sai ka idapoolne Lõuna-Amerika, Brasilia, mis Portugalia asumaad olnud, omale iseseiswuse. Portugali kuningalt Johann VI-lt., kes 1807 a. Napoleoni eest Brasiliasse põgenes ja 1822 a. säält jälle Europasse tagasi läks, nõuti et ta Brasilia iseriigiks tunnistaks ja oma poja sinna walitsema seaks, mis sündisgi. Brasilia keisriks sai Pedro I. Kuid juba 1831 a. pidi ta troonilt taganema ja walitsuse oma alaealise pojale Pedro II-le jätma.

Kui Inglise asumaad Amerikas oma emamaa küljest lahti lõiwad, liitusiwad nad kõik üheks riigiks, mille kaudu Põhja-Amerikasse suur ja tugew riik tekkis. Selle eeskuju järele käies püüdis ka Bolivar Hispaniast lahkunud asumaid üheks suureks lepinguriigiks ühendada. Selle jaoks kutsus ta kõige asumaade saadikuid Panamasse ühisele kongressile (1824). Aga lahupüüded oliwad siin nii wägewad, et ühenduse-mõttešt midagi wälja ei tulnud. Hispania asumaadest tekkis siis hulk wähemaid riikisid, mis tihti üksteisega sõdisiwad. Nii asusiwad Brasilia ja Argentinia riigid üheskoos Paraguay wastu sõtta (1864) ja murdsiwad selle wõimu täiesti; Chile riik sõdis 1879 aastast kuni 1883 a. Bolivia ja Peru wastu õnnega ja wõttis mõlematelt maaosasid ära. — Kesk-Amerika riigikesed on wiimasel ajal mitmel puhul ligemalt ühendusesse heita katsunud, aga kindlat tagajärge ei ole sellešt ikkagi tulnud.

Weel suuremal mõõdul kui wälimised sõjad, on siisemised rahutused ja alatised mässud Lõuna-Amerika riikide rahulišt edenemist wäga takistanud. Põhja-Amerika ühisriigid seadsiwad omale kohe alustusel rahwawõimu põhjusmõtte aluseks rajatud wabariigilise walitsusekorra, ja see oli nendele üsna omane; Hispania asumaade kreolid korraldasiwad küll ka oma riigiseadlusi selleşama moe järele — mõnes riigis tehti põhjus-seadus peaaegu täpp täpilt P.-Amerika ühisriikide moeliseks — aga nad ei osanud kahjuks oma kätteşaadud wabadušt mitte õieti tarwitada. Kuna nad äkki seniše wäga walju walwuse alt lahti pääsiwad, ei mõistnud nad õieti uue waba riigikorralduse warju all elada, sest see ei olnud nende minewiku täienemise-käigu kohane, ehk teiste

sõnadega öeldud: nad olid iseeneste valitsemises veel harjumatad. Nii on siis nende juures mässud ja rahutused üsna igapäevane nähtus; vahel sekka ilmuvad ka hoolimatad võimupüüdjad, kes sõjaväe abil valitsuse oma kätte kisuvad. Niisama kui koduses Hispanias, on ka siin valitsus ühtelugu vabariigi ja ainuvalitsuse, piiramata vabaduse ja isevalitsuse vahel vaarunud; üheist liialdusest on sagedasti teisesse liialdusesse mindud. Mekſikoſ'e asutati, nagu nimetatud, vabanemise järele esiti keisririik, aga keiser Iturbide aeti juba 1823 a. troonilt ära, ja riik tehti vabariigiks; kui endine keiser uuesti võimule saama kippus, võeti ta vangi ja lasti maha. Aga ägedad erakondade-tülid rahvavõimulised ja katoliku kiriku erakonna vahel kestsivad ikka ühtelugu edasi ja segasivad sääl valitsase korralist käiku. Kui rahva võimulise erakonna juhataja Juarez (l. huares) presidendiks sai (1856), tõstis katoliku erakond lausa mässu. Sellesse tülisse segas end ka auuhimuline Prantsuse keiser Napoleon III., kes oma sõjaväe abil Austria keisri venna Maksimiliani Mekſikosse keisriks seadis (1863). Aga Juarez oma erakondlastega ei jätnud võitlusi järele, vaid ajas väiksel viisil sõdimist ühtelugu edasi. Ka Prantsuse tubli kindral Bazaine (l. basään) ei suutnud mässu valjusega ja tigedusega lämmatada. Ühisriikide poolt, kes Europa segamist Amerika asjadesse ei sallinud, saivad mässulised abi ja tuge. Ja kui P.-Amerika ühisriikides kodusõda lõppes, pidigi Napoleon sääse valitsuse nõudmisel Prantsuse sõjaväe Mekſikost ära kutsuma. Aga Maksimilian püüdis veel oma jõuga enese troonil kinni hoida, kuid ta võeti vangi ja lasti maha (1867). Selle järele on Mekſikos jällegi vabariigiline valitsusekord maksmas, mis nüüd aja jooksul kindlamaks saama näib. — Ainus Amerika riik, kus ainuvalitsus pikemat aega kestis, oli Brasilia. 1889 a. tehti ka see vabariigiks, kuna keiser Pedro II. troonilt ära tõugati. Järgmisel aastal tõstis küll laewastik keisriwalitsuse tagasi-saamise päraſt vabariigi wastu mässu, aga see lämmatati ära. — Chiles jälle sündis 1891 a. kongressi ja presidendi Balmacede vahel võitlus, milles president kaotas ja selle järel ise enese ära surmas. Ka neis riikidesgi näib aegapidi vabariigiline valitsusekord juurduma ja kindlale alusele saama, kuna rahutused ikka harwemaks jäävad.

Lõuna-Amerika riigid ei ole niihästi majanduslisel kui ka waimlisel kaugeltgi sel mõõdul edenenud, kui Põhja-Amerika ühisriigid. Waremini ei andnud Hispania suruw valitsus nendele kosumiseks mingit mahti ning vabanemise järele on seda alatised riigilised sekeldused suurelt takistanud. Küll on ka Lõuna-Amerikas suuri linnasid, nagu Rio-Janeiro (Brasilia päälinn), Montevideo, Buenos-Ayres, Lima ja Walparaiso, kes oma välimise kuju, suurte ehituste ja toredate kaupluste poolest Europa suurte linnade väärilised on, ning välimine elu ja olu on sääl Europa linnade sarnane. Aga kõrwalised maakonnad on wäga palju taha jäänud. Majandusel wäljal on suurtest looduserikkustest hoolimata edenemine alles wähene; rahwa haridus on igal pool wäga madalal

järjel, ka kõrgemast õpetusest ei hoolita suuremat. Aga ikkagi püütakse ka sääl muude haritud maade moelisseks saada ja töötatakse selles sihis; suurtel jõgedel liiguwad laewad, mis kaugemadgi maakohad mererannaga ühendawad; läbikäimise kergituseks on mitmele poole raudteed ehitatud; ka rahwahariduse pääle on juba tähelepanemist pööratud. Hulgana on europlasi, iseäranis sakslasi ja itallasi, Lõuna-Brasiliasse ja Argentiniasse rännanud, mis oma õhuolu pooleşt europlastele asumiseks kõige kohasemad on. Nende kaudu on ka tööstus säälsetel maadel juba kosuma hakanud.

Suurem osa Amerikast on siis Europa riikide walitsuse alt lahkunud ja iseseiswaks saanud. „Amerika ameriklastele" on siht, mida eelnimetatud „Monroë õpetus" nõuab, ja mille ameriklased üleüldiselt omandanud on. Küll on weel Inglisemaa päralt õige suur ja tähtjas Kanada riik, mille alla terwe Põhja-Amerika põhjapoolne osa käib, aga seegi on omale (1867 a. saadik) ju peatselt iseseiswa seisukoha saanud; selle oma parlament juhib maa-asju ja Inglise walitsusel on sääl õige wähe ütlemist. Kindlamini Inglise all on weel selle wähemad asumaad: New-Foundlandi (l. nju faundländ) saar Kanada idarannas, Jamaika (l. dshemeika) ja mitmed Wäikse Antillide saared Lääne-Indias, siis weel Lõuna-Amerika põhjarannal olewast Guyana maast osa. — Prantsusemaal, kelle käes kuni 18. aastasajani Põhja-Amerikas suured maad seisiwad, ei ole sääl nüüd enam muud, kui kaks Wäikse-Antillide saart ja osa Guyanamaad. Hispania enne nii laialine walitsus Amerikas on aga wiimasel aastasajal säält üsna kustunud. Mannermaa asumaade wabanemise järele jäi temale weel Kuba ja Porto-Riko saar alali ning ka osa Haiti ehk San-Domingo saart (wiimane oli Prantsuse ja Hispania wahel jagatud); pikaliste wõitluste järele wabanes aga ka Haiti europlaste alt, ja sinna tekkis kaks wabariiki, milles ühes neegrid, teises segawerelised mulatid walitsewad, kuna aga kumbgi õieti kosunema pole saanud. Ka Kubas oli üks mäss teise järele, kuni see P.-Amerika ühisriikide abiga (1898) Hispania alt lahti sai ja ise wabariigiks seati, aga ühisriikide warju all. Porto-Riko aga wõeti üsna P.-Amerika ühisriikide omaks. — Ka Hollandil on Amerikas weel mõned Lääne-India saared ja pääle selle kolmas osa Guyanat. — Daanimaalgi on sääl paar pisukest saart.

Europa riikide käes olewad maad on nii üsna wähesed nendega wõrreldes, mis ju iseseiswusele on saanud.

XXII.

Aasia.

Aasia on suurelt osalt europlaste walitsuse all. — Inglise walju walitsus Indias. — 1857. a. mäss. — India nüüdne seisukord. — Inglisemaa wõidab India taga olewaid maid. — Wenemaa päralt olewad maad Siberis. — Wene riik laieneb Kesk-Aasias. — Prantsuse asumaad. — Hiina wana haridus ja usk. — Riigilised olud. — Inglise Ida-India kaubanduse-Ühisus Hiinas. — Opiumi-sõda. — Europlased omandawad suuremaid kaubanduse-õigusi. — Hiinlaste wõõraste-wihkamine ja rusikameeste mäss. — Jaapani wanemad olud. — Mikado ja daimiod. — Kaubalepingud. — Jaapani suured uuendused. — Jaapan Aasia tähtsam riik. — Sõda Wenemaaga.

Aasias on inimesesugu haridusehäll seisnud, ja sääl on ka meie nüüdse kultura juured idu ajanud. Aga aja jooksul on Aasia Europa kõrwal oma tähtsuses taha ja maha jäänud, nimelt selle järele, kui säälsed wanad kulturamaad arablaste alla sattusiwad. Uuemal ajal on aga europlased, kes suurte leiukäikude ajal need maad nagu uuesti leidsiwad, oma wõimu sääl laiali laotada püüdnud, ja Europa haridus kipub sääl nüüd wana Idamaade harikõrwale tungima, kuna see temaga wõistelda ei näi suutwat.

Leiukäikudel oliwad portugaallased esimesed mehed, ja nad saiwad siis ka kõige esiti suure osa Aasia isandaks, kuna tähtsamad rannamaad oma alla wõtsiwad. Selle järele kerkis Aasia isandaks Prantsusemaa; 18. aastasajal kaotas aga ka see oma wõimu. Tema pärijaks sai siis Inglisemaa (waata uus aeg päät. XXIX). Põhja- ja Kesk-Aasias on Wene riik omale päratu suured maad omandanud; wiimasel ajal on ka Prantsusemaa enesele jälle idapool osas kaunis laialisi asumaid nõutanud. Nende kolme riigi (Inglise, Prantsuse ja Wene) wahel on siis nüüd peatselt terwe selle suure maailma-jao walitsus jagatud. Küll on Türgi riigi päralt weelgi Aasia wanad haridusmaad: Wäike-Aasia, Armenia, Mesopotamia, Siiria ja Palestina, suuremalt jaolt ka Arabia, aga see on end Aasias niisama kõhna ja wõimetu näidanud olewat kui Europas: siingi on Türgi walitsuse kannul häwitus ja wiletsus käinud. Irani kõrgustikul olew Persia riik on küll seni iseseisew, aga Wene ja Inglise riigid kipuwad

wõidu oma mõju sääl maksma panema; selle naabririigid: Afghanistan ja Beludshistan, on ju oma iseseiswuse kaotanud — esimene pooliti, wiimane täiesti (Inglise kätte). Hiina, wana, põline riik Ida-Aasias, on europlastega kokku puutudes end õige nõrga näidanud olewat. Ainult Aasia kõige idapoolsem saarteriik Jaapan on täiesti iseseisew ja on omale tugewa seisukoha alles hoidnud, mis wiimasel ajal weel mõjuwalt tõusmas on.

Uue-aja ajaloos kuulsime, kuidas Inglise „Ida-India kaubanduse-ühisus" oma wõimu Aasias ikka enam laiendas; India koduseid würstiriigid kadusiwad üks teise järele ta eest ära. Aga alles 1818 a. sattus kõik see laialine maa Himalaia mägestikust kuni neememaa lõunatipuni, täitsa Inglise wõimu alla. Selle järele hakati Pendshabimaal — Indusejõe jooksu ümber — asuwate sõjakate sugaharudega wõitlema, kuni 19. aastasaja keskel ka needgi Inglise wõimu aluseks sunniti.

Aga Inglise walitsus Indias ei seisnud sugugi kindlal alusel, sest see põhjenes ainult sunni najal ja hirmu pääl. Päälegi oliwad inglased wäga iseennast täis ja nõudsiwad ainult oma tulu taga; nad põlgasiwad India pärisrahwast, ei hoolinud selle oludest ega tarwitusest suuremat ja haawasiwad koguni selle usulist tundmust. Niiwiisi ei olnud wõitjate ja wõidetute wahel mingit liginemist mõeldagi.

Inglaste walitsus aga oli Indias nii kaua õieti wali ja kare, kui kaubanduse-ühisus nende maade omanik ja walitseja oli. Eespool on ju sellest kõneldud, kuda mõned osawad ja julged õnneotsijad, niisuguseid kui Cliwe ja Warren Hastings, 18. aastasajal Indias talitades oma tegewusega, mille tundemärgiks tigedus ja kurjus oli, omamoodi kuulsaks saiwad. Kuna aga kaubanduse-ühisuse tegewiisi üle ikka pääle kangesti kaebati, siis arwas Inglise walitsus wiimati tarwiliseks, ühisuse talitust oma ülewalwamise alla seada. Aga palju kasu ei olnud sellestgi. Sest walitsus oli selle eest wastutada lubanud, et kaubanduse-ühisuse osanikud oma kapitali päält wähemalt 10 protsenti kasu saawad, ja et see mõõt täis saaks, tarwitati weelgi palju wõõriti abinõusid. Pääle selle kogusiwad ametnikud, kohtunikud ja ohwitserid omale endist moodi suuri warandusi, nii et nad Europasse ikka kullakoormaga tagasi tuliwad, olgugi et Indias olles kõiksugu lõbude pääle otsata palju oliwad kulutanud. See kõik äratas muidugi India pärisrahwa seas wiha maa-walitsejate wastu, mis wiimaks nii suureks paisus, et ilmsi mässuna lahti puhkes. Päälegi andis rahwale selleks weel julgust üks liikumas olew ettekuulutus, et Inglise walitsus Indias sada aastat saada kestma, ja see aeg hakks aastasaja keskpaigal just täis saama.

Salalepingut walmistati hoolega ja agarasti ette; wäiksed leiwakakukesed, mis lepingust osawõtmise tundemärgiks oliwad, käisiwad ühe käest teisele edasi, kuni need terwe Indiamaa läbi ringi oliwad käinud, ilma et inglastel asjast aimugi oleks olnud. Ka sõjawäesgi lagunes mässuline wõim laiali, kuna ohwitserid, kes inglased oliwad, sellest midagi ei teadnud; wiimased ei

walwanud oma meeste elu ja tegewuse üle suuremat sugugi, waid asusiwad, neid põlates, meestest üsna lahus. Hädaoht kujunes Inglisemaale tõesti õige suureks, sest India sõjawäes oli inglasi ainult 50,000, aga maa päriselanikke (sepoyd hüütud) üle 250,000, ja ka Inglise kodune sõjawägi oli wähene, ning päälegi wäga kaugel.

1857 a. maikuul läks siis wiimati mäss lahti, kõige esiti Põhja-Indias, suure Delhi linna ligidal Miratis. Sääl tõrkusiwad mõnede sepoy-polkude soldatid püssilaengusid (padronisid) wastu wõtma, kuna need sea- ja lehma raswaga määritud öeldi olewat; siga on aga islamiusulistele niisama roojane loom kui juutidele, kuna hindud jälle lehma pühaks loomaks peawad. Mõlema usulistele oli siis niisuguste padronite tarwitamine usuliselt haawaw. Tõrkujad sõjamehed pandi selle eest wangi, aga wabaks-jäänud seltsimehed wabastasiwad nad wägiwallaga. Sel wiisil lahti pääsnud mäss lagunes õieti ruttu laiali. Juba kaks päewa Mirati sündmuse järele oli mässulisi niipalju liikumas, et nad suure Delhi linna oma kätte wõtsiwad; niisama sündis ka mitmel pool mujal, kus Hindu-sõjawägi seismas oli. Ja kõigis paigus, kus mässulised wõimu oma kätte saiwad, maksti inglastele koledasti kätte: ohwitserid, ametnikud, waimulikud mehed, kaupmehed, naesed ja lapsedgi surmati armutult ära, sest mässuliste juures, kelle wihasem osa muhamedlased oliwad, oli juhtmõte maksmas, et kõik usktmatad, kes Muhamedi antud seadusi rikkunud oliwad, hoopis ja täitsa ära häwitada tulewad, Brahma usulised hindud jälle ähwardasiwad sedasama nendele, kes maailma alguses saadik walitsenud kastiseadlust ümber lükata tahtsiwad. Inglased aga oliwad nii hästi Muhamedi kui ka Brahma usulistele ühiseks waenlaseks. Mässuliste tegedust kujutab iseäranis selgelt Cawnpoori (l. kaanpuur) sündmused, kus üks Hindu ülimus, Nana Sahib, endiste würstide järeletulija, keda inglased sellega oliwad pahandanud, et tema isale lubatud paiukit enam ei maksnud, mässujuhiks hakkas. Inglise kindral Wheeler kaitses oma wäikese wäehulgaga end linna kindluses wapralt, kuni wiimati nälg teda alla andma sundis. Nana lubas kindralile, et ta oma wäega wabalt wenedega Gangese jõge mööda alla sõita wõib. Waewalt aga oliwad inglased kindlusest wäljas ja wenedesse astunud, sääl hakkas tulekuulisid nendele pihta lendama, mis wened põlema süütasiwad; hulk inimesi langes kuulide all ehk uppus; kes ujudes randa pääsis, lasti maha ehk wõeti wangi. Wheeler ise mitme kaaslasega wiidi Cawnpoori tagasi, kus nad ritta seati ja siis ühtlasi maha lasti. 130 naest ja last topiti enne kitsasse wangiurkasse, kust hiljem wälja kisuti, alasti riisuti, ära surmati ja nende kehad kaewu pilluti.

Inglise walitsus Indias sattus selle tõttu wäga hädaohtlikusse olekusse, sest niisuguse mässu jaoks ei olnud sugugi ettewalmistatud, ei kindlusi muretsetud ega sõjawäge nõutatud, päälegi oli see nii äkki tulnud. Aga ometi saadi selleşt jagu, õige ruttu weel. Sest India elanikkudel puudus ühise ette-

wõtte jaoks osawus, kindlus ja ühine juhatus. Ka hakkasiwad nad kohe esimeste kordaläinud katsete tagajärjel juba wõiduröömu maitsma ja jäiwad wõitlemiseks lõdwaks. Inglased aga näitasiwad mässu mahasurumises oma täit tublidust, tarwitasiwad kõike oma osawust ja wõtsiwad kange hoolega oma terwe kättesaadawa wõimu kokku. Ja nagu sada aastad warem nende wõim wõrdluslikult wäga wäikeste sõjawäe-hulkadega oli rajatud, niisama suudeti seda nüüd ka wõrdluslikult wähese sõja wäega päästa. Juba septembrikuul (neli kuud mässu alguse järele) langes mässu pesapaik, Delhi, hirmsa wõitluse järele jälle inglaste kätte; Lukknowi linn, keda mässulised sepoyd kaua piiranud, sai Kalkuttast, kus Inglise wõim kõigutamata seisis, abi, ja ka Cawnpoor wõideti tagasi. Inglise sõjawäe tublimad juhatajad selles sõjas olid kindralid Campbell (l. kämmel) ja Hawelock (wiimane suri weel sõja kestusel kolerasse). Ju 1857 a. lõpul olid inglased jällegi täitsa India isandad, kuigi wäikesed wõitlused nende ja ükfikute mässulalkade wahel ka järgnewal aastal weel edasi kestsiwad. Koledasti maksiwad nemad nüüd oma waenlastele kätte; nimelt kõik mässujuhatajad, keda kätte saadi, surmati armutalt ära, kui nad ju waremini isetapmisega end surma-otsuse eest päästa ei saanud.

Indiamaa jäi siis ikkagi Inglise omaks. Mässu tõttu aga tuli säälse walitsusekorra halbdus nii selgesti ilmsile, et juba järgmisel aastal (1858) walitsusewõim ja kaubanduse eesõigused senise „Ida-India kompanii" käest ära wõeti ja maa otsekohe Inglise riigiwalitsuse alla seati. Ja 1876 a. wõttis kuninganna Wiktoria omale „Indiamaa keisrinna" nime, kuna loodeti, et selle kaudu see suur ja rikas maa ligimalt Inglise riigi külge liitub. India walitsus on nüüd Londonis asuwa iseäralise riigisekretäri käes, kuna Kalkuttas olew asekuningas keisri asemikuna India kõrgem ametnik on.

On ka tõesti tunda, et Inglise walitsus India maad mitte ainult oma lüpsilehmaks ei taha pidada, nagu seda „kompanii" omal ajal tegi, kes Indiat üksi selleks oma all hoidis, et säälsest kaubanduselt Inglisemaale suuri tulusid saada, waid et ta ka maa edenemise ja kosumise eest hoolitseda püüab. Rohkel arwul on raudteesid ehitatud, millega läbikäimine palju kergitatud on, niisama telegrafisid, mille kaudu see maa ka Europaga ühendatud on; palju koolisid on asutatud, niihästi poiss- kui tütarlastele, ja juba on sääl ka kolm ülikooli kõrgema õpetuse jagamiseks töötamas. Usuwabadus on sääl maksmas ja ajalehed wõiwad õieti wabalt kirjutada, ka walitsuse talitust arwustada ja laita, isegi peatselt mässule kihutawaid kirjutusi leidub nendes. 1858 a. awaldatud kuulutuses tõotas kuninganna, et „kõik tema alamad, sugu ja usu waheta hoolimata wabalt ja erapoletult Indias kõigisse ametitesse wõiwad saada." Aga tegelises elus ei ole seda lubatud ühewäärilist olekut ometi mitte olemas. Ikkagi on kõik tähtsamad ametid inglaste käes, ja kus ka hindusid ametnikkudena nähtakse, pole nendel suuremat mõju. Ka muidu ei ole Indias pärisrahwa ja inglaste wahel suuremat liginemist wõinud sündida,

selleks on nende mõttewiis ja ilmawaade üksteisele wäga wõõras. Hindud ei lahku oma wanast Brahma ja Buddha usust, nende keelt on inglastel raske ära õppida, ja rahwasse liig sügawalt sissejuurdunud wisa kinnipidamine endistest oludest, raskendab ligema ühenduse siginemist wäga. Õieti suurelt takistab Indias ka aastatuhandad kestnud kastiseadlus (waata päätükk V. wana-aeg) säälset rahwast muudega ühtesulamast, ja weel oma rahwa seasgi hoiab see ühiseluliste kihtide wahel sügawat lõhet alali, mis pääle muu halbtuse igasuguse rahwuslise ühistunde kujunemise üsna wõimataks teeb. Inglased jälle, kes ametnikkudena ehk kaupmeestena Indiasse asunud, ei jää harilikult mitte jäädawalt sinna elama, sest India õhuolu (kliimat) ei suuda nad kaua wälja kannatada. See alaline wahetus mõjub muidugi inglaste juures suurelt selleks, et nad Indias ei kodune. Nii kestab nüüdgi weel seesama nähtus edasi, nagu 18. aastasajal, et wõrdluslikult õige wäikene arw europlasi umbes 300 miljoni suuruse India pärisrahwa üle isandatena walitseb ja sellega kaunis hõlpsasti walmis saab. Ka India sõjawäesgi on kaugelt suurem osa mehi maa-pärisalanikkudest; ülemad, nimelt kõrgemad, on teadagi inglased.

Terwe India neememaa ei ole ometi otsekohe Inglise walitsuse alla, waid sääl leidub (nimelt maa põhja-osas Himalaia mägede jalal) weel umbes sada pooliti iseseiswat würstiriiki, millel oma würstid (rajahs) on. Need riigikesed on aga enamasti wäikesed ja kõik Inglise wõimu- ja mõju-alused ning tunnistawad „India keisrit" oma ülemwalitsejaks, kellele nad sõja puhul oma wäehulgad appi peawad saatma; mõned maksawad Inglisele maksugi. Nepal on nendest riikidest kõige suurem ja tähtsam.

Aga Inglisemaa ei jäänud suure ja rikka Ees-India neememaaga weel ütsi rahule, waid on ka weel selle taga olewaid maid omaks nõutanud, kuna neid India julgeks olekuks waja olla. India läänepiiril, suure India mere rannal olew Beludshistani riik on juba üsna tema walitsuse all, ja ka sellest põhja pool olewat Afghanistani maad on ta juba mõnda aega oma wõimu alla saada püüdnud. Aga selles on temale teisest kõljest Wenemaa wõistlejaks tulnud, kes põhjapoolt oma piirisid ikka laiemale nihutab. Afghanistan seisis waremini Persia riigi all, aga aja jooksul kustus ja kadus selle walitsus ja sinna tekkisiwad mõned iseseiswad würstiriigid, kes 19. aastasaja esimesel poolel oma wahel tülitsesiwad. Sellesse tülisse segas end Inglisemaa, muidugi oma tulusid waritsedes, ja saatis 1839 a. oma sõjawäe sinna, kes sääl ka mitmed wõidud sai. Juba näis Inglise walitsus Afghanistanis kaunis kindlale alusele saama, aga 1841a. sündis sääl üleüldine mäss; kõik inglased, keda kätte saadi, surmati ära, ja Inglise wäehulk, kes päälinnas Kabulis seisnud, sattus tagasimineku teel ühes mäekitsuses waritsewa waenlase küüsi, kus see täitsa ära häwitati, ühtlasi ka inglaste naised ja lapsed, keda palju sõjawäega ligi oli. Selle kättemaksuks saatis Inglisemaa küll uue sõjawäe Afghanistanisse, kes afghanlasi karistas, aga siis arwati

ometi paremaks, maad oma käe pääle jätta. Kuid siisgi ei saanud Inglisemaa edaspidigi säält üsna eemale seista, waid segas end jällegi Afghanistanis walitsuse-püüdjate wahelistesse tülidesse, kuna neid oma soowi kohaselt otsustada tahtis. 1878 a. süttis selleşt lausa sõda, milles nimelt Inglise kindral Roberts end tähtsaks tegi; emir Shil Ali sunniti maalt wälja põgenema ja ta poeg Ejub-khan alandas end Inglise alla. Kui aga hiljemini ka see tõrksaks sai, tõugati temagi troonilt, ja teine trooninõudja Abdurrahman pandi Afghanistani walitsejaks. Selle järele on Inglise mõju sääl ikka kaswamas olnud, kuigi teiselt poolt Wenemaa seda oma wõimupiirisse on püüdnud saada. — Ees-India teisel küljel, Taga-India neememaal, on Inglisemaa oma wõimu suuresti kaswatanud; sääl on ta oma walitsust Bengalilahe randa mööda ikka edasi nihutanud, kuni lõunatipuni Malakka neemeni. Terwe Birma kuningriigi wõitis India asekuningas Dufferini lord ära (1885—86 a.) ja heitis selle Inglise alla. Wiimasel ajal püüab Inglisemaa omale ka India põhjapool, Kesk-Aasia kõrgustikul Tiibetis, kindlalt jala-aset saada. See maa seisis tänini kõigi wõõraste eest täiesti lukus, nimelt europlastele oli see üsna tundmata, aga 1904 a. käis Inglise wäesalk sääl, kes paremate sõjariistade abil tiibetlasi hõlpsalt wõites päälinna Lhassasse tungis ja sääl inglastele tulusa lepingu tegi. — Niiwiisi on Suur-Britannia riik Aasia rikkamad maad, mis juba wanast ilmast saadik maailma-kauba saagikohaks olnud, omale omandada osanud.

Tähtsuse poolest wähemad, aga suuruse poolest palju laiemad kui Inglise asumaad Aasias, on säälsed Wenemaa päralt olewad maad. Looduse-rikkuse ja weel enam rahwa arwu poolest jääwad need küll Inglise omadest taha. Wenemaa ei ole merewäe-riik, ja ta ei ole siis oma wõimu Aasiasse mitte mere kaudu kandnud, waid ta on omad säälsed maad aeg-ajalt nagu loomulikuks jätkuks oma Europas olewate maade külge liitnud, millega need kõik üheks tombuks on saanud. Ja Wene piirid on siin ikka weelgi laienemas, niihästi idas Hiinamaa poole, kui lõuna-idas Kaukasuse mägede ja Kaspiamere taga olewatesse maadesse.

Siberimaa wõitmine algas ju üle 300 aasta eest, tsaar Joann IV. ajal, mil üks südi kasakas, Jermak nimi, üsna wähese wäehulgaga Siberi läänepoolse osa Wenemaa alla heitis. Selle järele aga jätkati wõitmist ikka pääle, kuni Katarina II. ajal juba Waiksemere rannale jõuti, kuhu Kamtshatka neemele Petropawlowski sadam asutati. Õige suurelt kaswas Weneriik 1858 a. Hiinaga tehtud lepingu läbi, mille järele terwe Amuri jõe ümbrus Wenemaale sai; Waiksemere äärsele rannamaale asutati Wladiwostoki sadamalinn ja kindlus. 1898 a. Hiinaga tehtud uues lepingus sai Wenemaa ka lõuna-poolsemaa, Kwantungi neemel olewa Port-Arturi sadama omale. 1900 a. sündinud Hiina mässu mõjul liitis Wenemaa ka Mandshuria oma wõimupiirisse, aga sellepärast tuli temal pea Jaapaniga tüli, kes oma tulude kaitseks Wenemaa kaugemale kaswamisele tõket teha tahtis. Wiimasel aastakümnel

ehitatud suur Siberi raudtee, mis läbi Siberi käies seda maad muu Wene riigi kaudu kõige Europaga ühendab, on muidugi Wene võimule Aasias hääks toeks, kuna see ühtlasi ka kaubanduse kohta väga tähtjas on ja nendele maadele hoopis suurema tähtsuse annab kui enne.

Musta- ja Kaspia mere vaheline Kaukasuse mägestiku läbi tungides puutusiwad wenelased ju 17. aastasajal Persia riigiga kokku. See riik oli 1500 a. ümber Ees-Aasia kõrgustikule tekkinud, sinna paika, kus wana Persia riigi pää-maad wanal ajal oliwad olnud ja kus hiljemini Uus-Persia riik asunud. Kui arablased selle oma võiduhoos ära häwitasiwad, jäiwad need maad hulgaks ajaks suure kalifi-riigi osaks; 13. aastasajal sattusiwad need mongollaste saagiks, aga nende võimu-aja raugemise järele tõusis siia jälle oma riik. See kaitses end wisalt türklaste wastu, kui need 16. aastasajal oma wägewuse ajal Aasiasgi oma võimu laiali laotada püüdsiwad. Ka persialased on arablaste võitmiseſt saadik Islami usulised, aga nad on Shiiti usuharust (w. kesk-aeg. pt. V.); nad wihkawad siis sunnitlasi, kelle liiki türklased käiwad, ja see usu wahe tegi nende võitluſed weel ägedamaks ja weriſemaks. — Niisama on Persia riik tihti idapoolt päältungiwaid tooreid kolija-rahwaid eemale tõrjunud ja sellega Läänemaadele nagu kaitse-warjuks nende wastu olnud. Aga selleſt ajast pääle, kui Wene võim Kesk-Aasias kaswama hakkas, on Persia riigi tähtsus ja mõju ühtepuhku wähenenud. Juba Peeter Suur, kes Wenemaa politikale igale poole uusi radasid ajas, pööras oma waate ka Persia poole ja pidas sellega sõda (1722 a.); niisama oli Katarinal II-sel siin pool sõdimiſt, aga alles 19. aastasajal on Wene võim sääl kindlaks saanud. 1801 a. võeti Georgiamaa, suure Tifliſi linnaga, Wene riigi külge, ja Nikolai I. walitsuse alguſel võitis suur wäeülem Paskiewitſh Persiaga sõdides sellelt Eriwani linna ta ümbrusega ära. Aga Kaukasuse mägestiku rahwad, kelleſt tſerkessid kõige tähtſamad, paniwad weel kaua ja wisalt Wene walitsusele wastu ja nendega kestis sõdimine üle poolsada aasta; weel allaheitmise järelegi (tublim tſerkessi würſt Shamil andis end 1859 a. alla) on nad wahel mässu tõstnud, aga nüüd on nad kõik sõna kuulma sunnitud. — Türgimaa, kelle piir enne siit küljeſt kuni Mustamere idarannani ulatas, pidi ka siin Wene eeſt taganema ja wiimaſe sõja järele tehtud rahulepingus 1878 a. andis see ka kõwa Karsi kindluse ja tähtſa Batumi sadamalinna selle ümbrusega Wene omaks.

Persiale on seni iseseiswus alles jäänud, aga Europa riikide võim ja wägi on säälgi õige suureks läinud. Niisama kui Afghanistanis, võiſtlewad ka siin Wene ja Ingliſemaa üksteisega. Oma laadi pooleſt on Persia ikkagi harimata maa, ja sääl walitſewad Idamaa olud. Kuni 1906 oliwad Persia walitſejad (ſhahid) täieliſed iſewalitſejad (despotid). Nimetatud aastal aga sai Persia omale põhjusſeaduſe ehk konstitutſioni, mida 1909 a. uuesti kinnitati. Europa haridus on ka oma jagu sääl maad võtnud, nimelt

leidub sääl telegrafisid ja muid Europa asju, ning ka sõjawägi on Europa ohwitseride juhatusel uue aja moeliselt korraldatud ja õpetatud. Kuid riigilist ja ühiseluliſt edu ja täienemist takistab mõjuwalt Islami usk.

Kaspiamere idapool olewatel rohulagendikkudel asus ju wäga wanast ajast saadik poolmetsik kolija-rahwas, kirgisid, kes oma rööwimisega säälset kaubandust takistasiwad ja sellele kahju tegiwad. Nende karistuseks oli juba Peeter Suur sinna maadele sõjakäigu ette wõtnud (1717 a.) aga see ei õnnestanud, sest säälne terwisewastane õhuolu (kliima) sigitas sõjawäes haigusi, ja kõrbes oli käimine üliraske. Alles Nikolai I. ajast pääle hakkas Wene wõim sääl pool jõudsalt kaswama. Kirgisi-suguharud heideti 1847 aasta ümber alla; selle järele wõideldi Khokandi khaniga; Sir-Darja (endise Jaksarteše) jõe ümber olewad maad liideti Wenemaa külge, ja 1865 a. sündis seda ka suure Taschkendi linnaga, mis selle järele Wene Kesk-Aasia maade pääslinnaks sai. Kolm aastat hiljemini pidi Buhara emir Wene keisrit oma ülemwalitsejaks tunnistama, ja wägewa Mongoli walitseja Timur-Lenki endine päälinn, Samarkand, wõideti ära. Kõigist nendest maadest kokku seati Wenemaa uus kindralkuberneri-ringkond, Turkestan.

Neid maadewõtmisi wõis Wenemaa toimetada, ilma et keegi teine riik selle päraſt oleks pahandanud, kuna need muude kasudesse ei puutunud. Aga kui Wenemaa edasi tõttas ja ka Amu-Darja (wana Oksus) jõe äärseid maid ja rahwaid alla heitma tahtis hakata, ligines ta sellega Inglise piiridele ja sellega põrkasiwad need suur-riigid oma tulude tagaajamisel siin wastastikku.

Amu-Darja jõe-suu pool olewa Khiwa khani-riigi elanikud käisiwad harjunud wiisil rööwimas ja oliwad Wene alamaidgi oma orjadeks wedanud. Sellele taheti lõppu teha. Kui siis 1873 a. jälle uusi rööwimisi sündis ja khan wangi wõetud wenelasi Wene walitsuse nõudmisel tagasi ei andnud, sündis Khiwa wastu sõda. Waewalise käigu järele kõrbe kaudu jõudis kindral Kaufmann Wene wäega päälinna Khiwasse ja wõttis selle ägeda pommitamise järele ära. Khan pidi sõjakulu maksma ja end Wene ülemwalitsuse aluseks tunnistama. Maadewõtmist jätkati weel lõunapool turkmeenlaste maal edasi; Khokandi khaniriik heideti 1876 a. alla; suur Merwi linn sattus 1884 a. Wene kätte ja 1885 a. ka Saraksi maa, mis juba Afghanistani piiril ja selle riigi teise päälinna, Herati, ligikonnas on. Inglisemaal hakati kartma, et Wenemaa edasitungides ka Afghanistani ja Beludshistani ära wõtab, ning niiwiisi Indiamere rannale pääseb. Seda ei tahtnud aga inglased kudagi lubada. Tüli tekkis nimelt ühe Afghanistani piirilinnakese, Pendshehi päraſt, mida wenelased omaks saada tahtsiwad, aga Inglise walitsus seletas selle Afghanistani päralt olewat. Sõda oli ju Wene- ja Inglisemaa wahel süttimas, aga läbirääkimiste tõttu saadi ometi tüli rahulikult ära lõpetada. Linn, mille päraſt tüli tõusis, jäi ikkagi Wenemaale.

Wiimastel aastakümnetel on siis Wenemaa wõim neil maadel, kus enne ainult rööwlite suguharud ehk poolharimata Islami usku rahwad asunud, õige suureks kaswanud, ja selle tõttu on säälsed olud tuntawalt muutunud. Kuna enne sääl reisida õige hädaohtlik oli, on nüüd awalist rahu ja korraldust ometi jaoltgi maksma panna saadud; sõjawäe hulgad, keda sinna rohkesti asuma seatud, on säälseid tatarlasi, kalmükkisid ja kirgislasi sundinud ülema-wõimu sõna kuulma, maksusid maksma, nekrutisid andma ja ka muidu walitsuse poolt määratud kohuseid täitma. Raudtee, mis Orenburist Merwi kaudu Samarkandi käib, telegraf ja muud nüüdse aja läbikäimise-abinõuud mõjutwad suurelt nende maade liginemiseks muu Wene riigiga. Pääle selle edendatakse nendes maades wenestamist rohkelt koolide kaudu; juba 1871 a. asutati Samarkandisse maa pärisrahwa laste jaoks rahwakool, muidugi Wene õpekeelega. Sellega on Europa haridus ka sääl pool juurduma hakanud.

Ka Prantsusemaa on omale 19. aastasajal Taga-India neememaa ida-osas õige laialisi maid nõutanud. Need maa-osad: Tongking, Annam, Kohhin-Hiina ja Kambodja on wäga ammust ajast saadik Hiina hariduse-piiris ja selle mõju all seisnud, enamasti alati ka riigiliselt selle alamad olnud: wahel oli see walitsus kõwem, wahel lõdwem, wahel jälle kustus pea täiesti, nii et nende maade würstid endale peatselt iseseiswuse omandasiwad. Europlased ilmusiwad siia juba aegsasti. 1511 a. oli portugallastel siin kaubapaikasid ja hiljemini tuliwad hollandlased järele. Aegajalt ilmusiwad ka misjonärid ristiusku kuulutama, ja siia sigisiwadgi mitmed, kuigi wäikesed, risti-usu kogudused. Aga kange wiha ja waen tekkis peagi kõigi wõõraste wastu; kauplemine nendega lõpetati ära ja kristlasi hakati waljult tagakiusama. Selle tõttu oli terwe europlaste mõju 18. aastasajal peatselt otsas. Aga selleşama aastasaja lõpul tuli Prantsusemaal jälle Annami walitsejaga ligemalt tegemist. Selles riigis olnud siisemistes rahutustes oli terwe wana kuningasugu ära surmatud, ainult üks prints oli pakku päästnud, kes siis naabruses, Siamimaal, Prantsuse piiskopi juures pelgupaika otsis. Hiljemini suutis see prints ometi jälle Annami riigi lõunapoolse osa oma walitsuse alla saada ja siis saatis ta oma poja nimetatud piiskopi seltsis Prantsusemaale, säält omale abi paluma. Ja kuningas Ludwig XVI. tegigi 1787 a. temaga lepingu, mille järele Prantsusemaale selle eest, et ta wanale kuningasuguwõsale lubas terwet riiki tagasi wõita aidata, Turoni neem palgaks anti. Niisugune oli Prantsuse wõimu algus Taga-India maadel. Aga algusest ei saadud esiotsa palju kaugemale. Pea selle järele tuli Prantsusemaal suure mässu aeg oma sekeldustega, millal muidugi neid kaugeid maid suuremat tähele panna ei suudetud. Alles poolsada aastat hiljem hakati jälle säälpool maadewõitmisi edasi ajama. Sel ajal oli sääl uus waen europlaste wastu lahti puhkemas; iseäranis kiusati misjonärisid ja üleüldse kristlasi, mis põhjusel Napoleon III. sõdima asus. Ta saatis 1856 a. Prantsuse sõjawäe

Annamisse, mõningate misjonäride surma kätte maksma, ja sõjakuluks nõudis muidugi hulga maad omale. Selle järele tuli sääl aga mitu korda uusi sõdimisi ja wiimati tõmmati ka Hiinamaa nende sekka. Prantsusemaa sai aga igakord oma paremate sõjariistade abil wõidule. 1863 a. wõttis see Annami walitsuse all olewa Kohhin-hiina maad ära; kui Hiinaga 1883 a. sõda süttis, wõideti sellelt Tonkingimaa ära ja selle järele sattus terwe Annamimaa Prantsuse kaitsealuseks. Sellega lõppes Hiina walitsus nendel maadel üsna, ja Prantsusemaa sai lõunapoolt küljes Hiina naabriks, kust ta hõlpsasti Hiinasse tungida wõib.

Taga-India neememaa ja Austraalia wahel on maailma kõige suurem saartesalk, mida Taga-India saarestikuks hüütakse. Nendel saartel asus algusel nähtawasti musta ihuga rahwas; hiljemini tuliwad sinna malailased, kes siin niisama kui Taga-India neememaal walitsejaks rahwaks saiwad ja mitmed riigid asutasiwad. Hiljemini rändas sinna ka hulgal hiinlasi ja Ees-Indiast hindusid, ning wiimati ilmusiwad sinna ka arablased. Wiimaste mõju oli ja on weelgi õige suur, ka Islami usk on siin hästi laiali lagunenud. Europlased õppisiwad Taga-India saarestikku alles siis tundma, kui nad ümber Afrika Indiasse jõudsiwad ja säält idapoole edasi tungisiwad. Waremini oli sääl, niipalju kui teada, ainult üks europlane käinud, nimelt Wenetsia reisija Marco Polo (a. 1295). 16. aastasaja algusel omandasiwad portugallased siin mitmed kaubandusepaigad. Aga peagi tõrjusiwad hollandlased neid eest ära ja wõtsiwad omale sääl suured ja laialised maad, mis praegugi weel nende päralt on; tähtsamaks kohaks on Jawa saarel olew Batawia linn. Suuremad säälsed saared on, kas üsna Hollandi päralt, ehk ta kaitsewalitsuse all, ainult kõige suuremast saarest, Borneost, on põhja- ja loodepoolne osa Inglise päralt. Philippini saarestiku omandas Hispania juba Karl V. ajal enesele, ja see oli weel kuni wiimase ajani ta asumaa. Kuid kõlwatu walitsuskord ja kiriklaste omawoli, mis igal pool hispanlaste kaasas on käinud, äratasiwad ka siin nurinat ja pahandust, millest mitu korda mässudgi tõusiwad. Wiimati wõitsiwad Põhja Ameerika ühisriigid Kuba pärast tekkinud sõjas selle saarestiku enesele (1898) ja jätsiwadgi ta omaks, ehk küll säälsed päriselanikud (tagalid) iseseiswaks saamist lootsiwad, kuid nad sunniti alla heitma.

Aasia idapoolses osas olew suur Hiina riik on aastatuhandad läbi oma wana riigikorra ja hariduse alles hoidnud; selle pooleşt on see riik ainus sarnane terwes maailmas. Selle maa usinad elanikud, kes suuremalt jaolt Mongoli tõugu on, tõusiwad ju õige waraselt, ajaloo algus-ajal, karjapidajate järjelt põlluhariwa rahwa järjele, ja aastasadade jooksul on põlluharimine siin nii kaugele edenenud ja täiencnud, et selle sarnast waewalt kusagil Europa maadesgi leidub. Isegi kõige kehwem maapind on Hiinas ülihoolsa harimise, agara wäetamise ja usina wesitamise (kanalite kaewamise) mõjul wiljakandwaks tehtud; igalpool näib suuri riisi-wäljasid, laialisi thee-

ja puuwilla-nurmesid, wiljapuu-aedasid lopsakate, mitmewärwiliste õitega. Nii hoolsa ja usina töö waral suudab Hiinamaa oma määratut rahwahulka, mis sääl paksemalt asub kui maailmas kusagil mujal, ikkagi ära toita, kuigi tihti näljahädad kurnamas käiwad; wiimasel ajal on aga hiinlased hulgal mujale maadesse, iseäranis Amerikasse, wälja rändama hakanud. — Aga põllutöö kõrwale on Hiinas wäga ammust ajast saadik ka mitmed tööstuseharud tekkinud, ja needgi on kõrgele järjele jõudnud. Juba tuhat aastat e. Kr. walmistati siin ilusasti ehitud prongsi-anumaid, kellasid, kuljuseid j. n. e.; sawist woolitud anumaid leidus sääl wiimastel aastasadadel e. Kr.; portselanitööstus, mis hiljemini õige peenikeseks kujunes ja milles Hiina tänini Europale eeskujuks olnud, algas arwatawasti küll alles 6. ehk 7. aastasajal p. Kr. Ka siidi walmistamise kodumaa on Hiinas, kus seda ju wäga wanal ajal tunti; 6. aastasajal p. Kr. toodi see oskus ühes siidiussidе munadega Läänemaadelegi, esiti Ida-Rooma ehk Bitsanti riiki.

Waimlises haridusesgi on Hiina rahwas ju wäga waraselt tegewusele asunud: ta on kahtlemata esimeste haridusrahwaste seast. Kirjutamist osati sääl juba mitmetuhanda aasta eest. Oma kirjamärgid maalisiwad ehk joonistasiwad hiinlased algusel bambuse-pilliroo lehtedele, aga ju umbes 100 aastat p. Kr. hakati sääl paberit walmistama, mida puukoorest, kanepist, närudest ja wanast lõngast tehti, nagu hiljemini Europasgi. Hiina kiri oli esiotsa pildikiri, nagu egiptlastelgi, hiljemini aga tarwitati iga sõna jaoks oma märki, mille tõttu Hiina kirjamärkide arw arutu suur on, täielikus kirjas mitukümmend tuhat, kuna lihtkirjutustes palju wähemaga läbi aetakse. — Raamatutrükkimine, mille juures puust kirjatähti tarwitati, sai Hiinas ju 600 a. ümber p. Kr. tuttawaks, nii siis ammu enne kui Europas. Ka kompassi on sääl palju waremini tarwitatud, kui Läänemaadel.

Oma meelelaadi pooleſt on hiinlased tegelik (praktikalik) rahwas; terwesse nende mõttepiirisse mahuwad ainult igapäewase elu ja tegewuse külge käiwad tarwilised asjad. Selle tõenduseks on ka nende usk. See ei püüa sügawaid usuõpetuse põhjusmõtteid selgitada ega hauataguse elu eest palju hoolitseda, waid paneb pää-asjalikult selle ilma elu ja nõudeid tähele, mille päraſt hiinlaste usu-asi üsna tegeliku elu laadi on saanud. Selle korraldaja oli õpetlane Kungfutse (Europas Confuciuse nime all tuntud), kes 600 a. ümber Hiina pühad kirjad (King hüütud) toimetas. Aga tema õpetus ei olnud sugugi ta oma loodud, waid ammune isa-isade pärandus. „Ma ei ole midagi juurde pannud, ei midagi ära wõtnud; õpetan seda nii, nagu see algupäraliſes puhtuses olnud; see on jäädaw ja muutmata, nagu taewasgi, kust ta pärit on," ütleb Kungfutse ise oma õpetuse kohta. Ta tahtis rahwale õpetada, kuda pereisa ja lapsed, muud sugulased, abikaasad jne. üksteise wastu peawad olema; ta andis eeskirju ja määrusi ametnikkudele (mandarinidele) ja ministritele ning keisrilegi, kuna rahwast juhatas, kuda hääd alamad walitsusewõimu-asemikka

auustama ja nende sõna kuulma peawad. See mõtteteaduslik õpetus käib kõigi era-sündmuste ja olekute pääle inimeste omakeskises wahekorras, lapse armastusest isa wastu alates kuni keisri armastuseni rahwa wastu, ja selle tõttu on need määrused nii inimese eraelus kui ühiselu tegewuse sarnase kõwaduse ja tugewuse saanud, et seda tänini murda ei ole suudetud. Inimese kohus on kõige päält taewale (ehk Jumalale, see on üks mõiste) tänu awaldada, sest see on kõige alghallikas, mis olemas on. Sellele järgneb kohustus esiwanemaid auustada. Nende jumalikult teenimine ongi Hiina usulistes kommetes tähtsamaks osaks, kuna usutakse, et kadunude hinged pääle surma umbes niisamasugustes oludes edasi elutsewad, kui enne kehalikult ilmas elades, ja sellepärast on järeltulejatel nende wastu niisamasugused kohustused täita kui elawate wastu. Niisugune usuõpetus ei tarwitagi preestrid; neid ei ole siis õieti olemasgi, niisama ka adelit (mõisnikuseisust) mitte. Keiser (keda taewa-pojaks hüütakse) on põhjusmõttelikult terwe rahwa isa ja ainus õige wahemees riigi ja taewa wahel; tema wastutab rahwa teo ja talituse eest, ja kui maale hädad ning nuhtlused tulewad, on need taewast saadetud karistused keisri wigade ja eksituste pärast.

See tegelise elu pääle rajatud usuõpetus on hiinlaste mõttewiisisse ja meeleolusse wäga sügawalt juurdunud ja seepärast on teised Hiinas leiduwad usud omale ainult wähese tähtsuse saanud. Niinimetatud T a o-õpetus, mis umbes selsamal ajal sündis, kui Kungfutse oma õpetuse korraldas, sai küll korra kaunis hulga tunnistajaid, aga suuremat mõju ei olnud temal ometi. Indiast tuli säälsete misjonäride kaudu Buddha-usk (waata wana aeg, päät. VI.) umbes 200 a. ümber e. Kr. ka Hiinasse ja selle mõju oli hästi suurem. Esiotsa näis see õige jõudsalt kosuma ja maad wõtma, sest ju 637 a. p. Kr. olewat Hiinas 3716 Buddha-usu kloostrit olnud. Mõningad keisrid aga oliwad sellele usule waenulised ja kiusasiwad seda taga; nimelt 845 a. häwitati pääle muu 4600 kloostrit ära ning selle juures aeti 260,000 munka ja nunna kloostritest wälja. Kuid kõigest waenust hoolimata on Buddha-usk ikkagi Hiinas alles seisnud, ja tal on sääl nüüdgi weel õige palju tunnistajaid.

Ristiusul oli hoopis raskem omale Hiinas kindlat, jäädawat jala-aset saada, ehk küll seegi sääl ju õige aegsasti tuttawaks sai. Juba 635 a. ilmusiwad Siiriast n. n. Nestoriani usulahu misjonärid Hiinasse; hiljemini tuli mujalt teisagi. Mõned keisrid, nimelt 13. aastasajal Mongolisugu walitsejad, toetasiwad koguni kristlaste tegewust; tekkis palju ristiusu koguduši, ja mõned kõrged ametnikudgi heitsiwad ristiusku. Ka Rooma paawst saatis omapoolt 13. ja 14. aastasajal saadikuid ja munkasid sinna ristiusku kuulutama, kuid selle ettewõtte tagajärjed näiwad kasinad olnud olewat. Ja kui Mongoli keisri-sugu wõim 1368 a. lõppes, lämmatati pea selle järele ka terwe Hiina ristikogudus, sest walitsema saanud Ming-sugu keisrid kiusasiwad seda waljusti taga. Sellega kadus sääl ka nimetatud wana Nestoriani kirik jäljetuks ära.

Aga kui 16. aastasajal jesuiitid suure agarusega katoliku kiriku tuluks tööle asusiwad, ulatas nende waim ustatud tegewus pea Hiinasse; jesuiitiordo kuulus kaas-asutaja F. Xaver käis ise Idamaadel usku kuulutamas. Ja sellekordsel misjonitööl leidis ristiusk alguse õige ruttu ja rohkelt maad, nii et 1637 a. sääl juba umbes 40,000 ristiusulist loeti. Aga peagi tuli uus häwinemise-aeg, mille põhjusteks küll misjonäride omawahel walitsew waen ja tüli oli, kuna nad selle kohta ühemeelele ei saanud, kudawiisi Hiinas walitsewate uskude kohta pidi oldama; jesuiitid soowisiwad nimelt neid sallida, kuna dominikaanlased aga neid täitsa paganalisteks (mitte-salliwaks) arwasiwad Selle juurde tuliwad 18. aastasajal mõnede keisrite poolt ettewõetud tagakiusamised ja nii kadus ristiusk Hinast pea üsna ära. 1854 ja 1860 a. anti Euroopa riikidega tehtud lepingutes misjonäridele jälle luba ristiusku Hiinas ka riigi siseristes osadesgi kuulutada.

Ka protestanti usulised oliwad oma misjonärisid ju aegsasti sinna saatnud. Esimesed ilmusiwad Hollandist 1624 a., aga eelnimetatud põhjusel lõppes nendegi tegewus ju selle sama aastasaja lõpupoolel. Alles wiimase aastasaja keskelt saadik on Hinas jälle Inglise, Ameerika, Saksa, wiimasel ajal isegi Soome misjonärid töötamas. Ristiusku heitnud hiinlaste arw oligi 19. aastasaja lõpul kaunis rohke, sest 1900 a., loeti katoliku kirikul sääl 535,000 kogudueliiget ja umbes 530 misjonäri, protestanti usulistel umbes 40,000 armulaual-käijat ja ligi 1300 misjonäri, nendest umbes 700 naesterahwast. Aga nimetatud aastal tekkinud kole rusikameeste mäss ajas terwe misjonitegewuse segamini ja pillutas kogudused laiali; paljud kristlased surmatigi. Kuid selle järele on misjonitööd jälle uue hooga ette wõetud.

Ida-Aasia riiglis te olude kohta on Hiina riigil kahtlemata suur tähtsus olnud. Tema mõju wõiks wast Rooma riigi mõjuga Läänemaade kohta wõrrelda. Kuigi Hiina riik ammugi sel mõõdul muid rahwaid alla heitnud ei ole kui roomlased, on jälle tema wõimu-aeg palju kauemine kestnud kui Roomal. Wiimase ajani on Hiina piirid õige laialised olnud, sest pääle suure Päris-Hiinamaa oli ta päralt suurem osa Kesk-Aasiat, Mandihuria ja Mongolia määratud lagendikud; Tiibetimaa seisis kaua aega Hiina ülemwalitsuse all, Tongin, Annam jne. niisama; ka Korea riik oli aastasajad Hiina kohta laenuriigilises wahekorras. Hiina walitsejad käisiwad wanemal ajal tihti suurte wäehulkadega sõdimas; ju wäga wanasti oli nende sõjawägedes jalameeste kõrwal ka sõjalasi, kes sõjawankritelt wõitlesiwad, nagu see Egiptuses ja Assyrias moeks oli; ratsawäge hakati arwatawasti alles 2. aastasajal p. Kr. tarwitama. Sõjariistadeks oliwad piik, mõõk, nui, kirwes, ammu ja nooled, kilp ja raudriide oli jälle waenlase löökide ja noolede wastu kaitseks. Hiljemal ajal aga on Hiina ise mitu korda wõõraste pääletungijate rahwaste saagiks saanud ja nende walitsuse all seisnud; oma rahwa sõjaline waim oli nähtawasti kauase rahulise tegewuse tõttu waibunud ja nürinenud, nii et sõjakate

hulkade wastu panna ei suutnud, kuigi nende arw wõrdluslikult wähene oli. Nimelt wõisiwad needsamad mongollased, kes Temudshini ja ta järeltulejate ajal oma wõimu isegi Europasse Poola ja Ungari maadeni kandsiwad (w. kesk-aeg pt. XIV.), ka Hiinamaa ära. Ja 17. aastasajal heitis jälle kecgi Mandshu sugu würst Hiina riigi oma alla ning tõusis Hiina troonile, kus ta sugu tänini walitseb. Aga isegi nende ärawõitmiste mõjul ei ole Hiina endised olud kuigi palju muutunud, sest wõõrad wõitjad saiwad peagi Hiina kõrgema hariduse ja hoopis suurema rahwa-arwu mõjul ise ka hiinlasteks ja sulasiwad nende sekka ära. — Ka muidu on Hiinas walitsejasugusid tihti wahetatud, sest walitsejakodades moeks olewa mitmenaesepidamise ja naeste-koja-elu mõjul tekkinud laiskus ja lõtwus teeb walitsejaid peagi riigi-asjade tubliks ajamiseks wõimetuks; niisama on igasugu palee-wigurid ja sepitsused alatised nähtused, millega ametnikud ja kojamehed oma wõimu ja tuju taga ajawad, maakondade walitsejad (kellel asekuninga nimi on) ja sõjawäe-kindralid omandawad enesele tihti peatselt iseseiswa seisukoha, ega hooli keskwalitsusest suurt jne. Harilikult awaldab uus walitsejasugu, kui see wõimu oma kätte on kiskunud, esiotsa mõni aeg südidust ja tublidust, kuid siis pahenewad olud jälle, ja endine lugu on uuesti käes. Niisugnne on Hiinamaa sisemine seisukord aastatuhanda jooksul olnud. Siin on, ühe sõnaga öeldud, needsamad nähtused olemas, mis wanas Assyrias, Babilonias, Persias ja muudes Aasia riikides oliwad. Hiina on täitsa Idamaa laadi riik olnud ja sellelsamal alusel seisab ta weelgi.

Aga ikkagi ei ole hiinlased muudest rahwastest mitte koguni täitsa lahus seisnud. Seda näitab ju eelnimetatud Buddha- ja risti-usu Hiinasse tulek, niisama on hiinlased Europa rahwastega ju wäga wanast ajast saadik kaubanduse-ühenduses olnud. Hiina kaupasid weeti killawooridega läbi Kesk-Aasia käiwaid kaubateesid mööda Lääne-Aasiasse ja läält toodi need Europasse. Wenetsialane Marco Polo reisis seda teed mööda Hiinasse ja tõi säält esimesed kindlad teated Läänemaadesse (w. Kesk-aeg, pt. XVII.) Aga muidu ei teatud sellest kaugest maast siin suuremat, sest üleüldse ei lubatud wõõrastel Hiinas käia. Kuid Inglise agar „Ida-India kompanii" oskas ometi omale ju aegsasti säälgi mõned kaubanduse-õigused nõutada ja neid mõjuwalt tarwitada. Kaupa aeti nimelt Kantoni ja Makao linnades asuwate Hiina kaupmeeste wahetalituse kaudu. Aga kui kaubanduse-ühisuse wõim lõppes, tuli Hiinal otsekohe Inglise walitsusega tegemist, ja selle järele ei käinud kaubandus enam nii rahulikul wiisil. Hiinlased kippusiwad „punapääliste harimatatega" (barbaridega), nagu nad inglasi hüüdsiwad, põlgawalt ümber käima; need jälle tahtsiwad oma kaubanduse-õigusi „taewases riigis" (nagu hiinlased ise oma maad armastawad nimetada) ikka enam laiendada. Teadagi

tekkisiwad niisugusel lool käärimised ja sekeldused, kuid nende tagajärg oli hiinlastele õnnetu; europlaste, nimelt inglaste wõim ja mõju kaswas selle tõttu suurelt ja Hiinamaad sunniti wäewõimul europlastele awanema. Sunniteel on siis ka see maa wähehaawal üleilmlise olukorra külge liidetud.

Asja andis tüliks kõige rohkem opiumi[1])-kaup, mida Inglise kaupmeeste wahetalitusel Indiast hulgal Hiinasse hakati tooma; selle häwitaw mõju kaswas siis sääl kardetawal mõõdul; terwed maakohad läksiwad selle tõttu hoopis raisku. Hiina walitsus tahtis seda halbtust tõrjuda ja keelas korraga opiumi sissewoo sootuks ära (1836 a.). Selle keelu põhjusel nõudis Kantoni maawalitseja kõike linnas olewat opiumi tagawara oma kätte, kuna see nüüd keelatud kaubaks olla saanud. Kui Inglise kaupmehed hääga ei andnud, wõttis ta wägisi. Sellega saiwad kaupmehed 2½ miljoni naela (25 milj. rbl.) eest kahju.

Inglisemaa asus oma alamate õiguse eest seisma ja nii tekkis sõda. Inglise sõjawägi wõitis Kantoni hõlbuga ära ning ta laewastik sõitis Jangtsekiangi jõge mööda üles ja ähwardas suurt Nankingi linna ära häwitada. Hiina walitsus palus siis rahu (1842 a.); selle järele sai opiumikaup endist moodi wabaks, Inglisemaa sai aga suure summa sõjakulu tasuks, Hongkongi saare omale ja wiies sadamalinnas kaubanduse-õiguse.

Aga peagi tekkisiwad jälle uued tülid. Kantoni maawalitseja Jeh, kange wõõraste wihkaja, nõudis Inglise laewadelt kaksteistkümmend sinna põgenenud hiinlast kätte, ja kui seda ei tehtud, laskis ta need wäewallal ära tuua. Sel põhjusel lasksiwad Inglise sõjalaewad linna pommidega ja põletasiwad maawalitseja lossi maha, hiinlased oma poolt põletasiwad jälle Kantonis olewate europlaste majad ära. Selleşt sigis uus sõda, milleşt ka Prantsuse keiser Napoleon III. osa wõttis, kuna üks Prantsuse misjonär Hiinas ära oli tapetud. Kanton wõeti jälle ära (1858) ja Jeh wiidi wangina Indiasse, kuhu kahe aasta pärast suri. Inglise ja Prantsuse ühendatud laewastik sõitis Peiho jõge mööda üles ja ligines sellega koguni päälinnale Pekingile. Hiina keiser lubas siis surma hirmu sunnil rahu teha. Aga kui Inglise ja Prantsuse saadikud Pekingi minna tahtsiwad, rahulepingut kinniama, ei lastud neid sinna. Sõda kestis siis edasi; hiinlased wõideti ära, ja isegi keisri suwepalee sattus wõõraste kätte, kes sääl aastasadade jooksul kogutud suured waranduse ära rööwisiwad ja palee siis põlema pistsiwad. Wiimati tungisiwad mõlemate riikide wäed isegi Pekingisse (oktobril 1860),

1) Opiumi walmistatakse mooni-taimede tooreste kaunade mahlast, mida kuiwatatakse; wäheşel mõõdul on see arstirohuks, aga suuremal arwul tarwitades joowastab ja uimastab kangesti. Opium on Idamaadel laialt tarwitataw maitse-aine. Tõlk. täh.

ja siis palus Hiina tõsiselt rahu. Selle sõja mõjul sai europlaste seisukord endiselt palju kõwemaks ja mõjuwamaks; nimelt seati Hiina päälinna nüüd Europa riikide saadikud asuma. Prantslased saiwad omale Hiinas kaubanduse-õigus; hiljemini laiendati neid õigusi weel (eelnimetatud Tongkingi sõja järele, kus Prantsusemaa Hiinat jällegi wõitis).

See Europa haridusega kokkupuutumine, milleks Hiinat wäewallal sunniti, ei ole kahjuks temale seni muud toonud kui halba ja häwitust, alandust ja kaotust. Aga kui see suur ja wana riik edaspidi omakohase, iseseiswa riigina tahab alles jääda, siis peab ta küll end palju muutma, oma walitsusekorra, iseäranis aga sõjawäe, Europa moodi seadma, raudteede jne. kaudu läbikäimist parandama — ühe sõnaga: ta peab europlastelt nende haridust ja oskust omandama. Juba ongi Hiinas seda wiimasel ajal tõsiselt ära tuntud ja tähele pandud, aga rahwa suure enamuse juures on ikkagi weel endine esi-isadelt päritud mõttewiis maksmas, mis kõiki wõõraid olusid halwaks ja alatuks peab, muid rahwaid põlgab ja wihkab, ning see on Hiina edenemist wäga suurelt takistanud ja takistab weelgi. See wõõraste-waen puhkes weel hiljuti (1900 a.) koledas „rusikameeste mässus" ilmsiks, milleks küll ka Europa riikide tikkumine Hiina maadesse otsekohest põhjust andis. See sündis Hiina-Jaapani sõja tagajärjel (1894—95 a.). Jaapan wõitis nimetatud sõjas Hiina sõjawäed sootuks ära. Aga kui jaapanlased tüki wõidetud maad omandada tahtsiwad, siis astusiwad kolm Europa suur-riiki, Wene, Saksa ja Prantsusemaa, ühes nõuus wahele ja keelasiwad Jaapanile ära Lõuna-Mandshurias Ljaotungi neeme omale wõtmast, mida see Hiinalt wõiduhinnaks nõudis. Aga kohe selle järele hakkasiwad Hiina aitajad enestele sääl tulusid ja õigusi nõudma, ja kui siis weel (Saksa) katoliku usku misjonär Hiinas ära tapeti, päriti selle eest tasu ja asuti sundiwale tegewusele. Saksamaa wõttis oma woliga eneselе Kiautschau linna ja ümbruse (1898 a. alguse); pea selle järele sai Wenemaa Hiina walitsuselt lepingu teel Kwangtungi neeme (Ljaotungi lõuna-osa) ühes kahe tähtsa sadamaga (Port-Artur ja Talienwan ehk Dalni), Ingliseмaale anti Wei-hai-wei sadam (Port-Arturi wastu Petshili lahe suus), ka Prantsusemaa sai omale Lõuna-Hiinas sadama. See wõõraste talitus sigitas muidugi Hiinas laialist pahameelt, mis wiimati mässuna lahti puhkes; teiselt poolt õhutas mässu wiljaikalduste mõjul tõusnud näljahäda. Mäss algas idapoolses riigis, Shantungi maakonnas (1900 a.), lagunes aga ruttu mujalegi. Esiotsa käis mässuliste wiha ristiusku hiinlaste wastu, kes end „wõõraste wõrku" andnud, siis aga hakati ka misjonäriside kiusama ja wiimaks taheti kõiki wõõraid „taewaselt riigist" täitsa häwitada. Hiina walitsus oli wõimetu mässu takistamiseks, waheti oli salaja isegi selle poolt. Ka Pekingis läks mäss lahti; säälsed europlased kaitsesiwad end ometi

kaks kuud wapralt saatkondade hoonetes, mida nad kindlusteks muutsiwad. Nüüd tuliwad kõigi Europa suur-riikide ning ka P.-Amerika ühisriikide ja Jaapani ühendatud sõjawäed appi ja wõitsiwad Pekingi ära, kust Hiina keisrikoda eest põgenes. Wõõrad sõjawäed käisiwad selle järele weel siisimaal sõdimas ja paniwad Hiinale ränga sõjakulu-maksu pääle, kuna nende kaubanduseõigusi weelgi laiendati. Mäss suruti seekord küll maha, aga olud ei näi sellega weelgi kindlaks saanud olema.

Nasia kõige idapoolsem osa on Jaapani saarteriik, mida siis ka „tõusiwa päikese maaks" hüütakse. Selle maa elanikud on sedasama kollast tõugu kui hiinlased, ja Jaapangi on õieti wana haridusemaa, kuigi mitte nii põline wana kui Hiina. Ja Europale oli see maa weelgi wõõram, kui Hiina, sest esimest korda nimetas selleşt Marco Polo; ta hüüdis seda Zipangu riigiks. 16. aastasaja keskel, mil Portugali wõim Idamaadel suur oli, tungisiwadsi mõningad selle maa kauplejad ka Jaapanisse, nendega ühes läksiwad sinna südid jesuiitid. Oma targa ja agara talituse mõjul suutsiwad nad sääl oma õpetust õige ruttu laiali laotada, nii et juba 1581 a. Jaapanis üle 200 ristiusu kirikut leidus, ja kristlasi loeti umbes 150,000. Käis juba Jaapani kristlaste saatkond Europasgi. Aga peagi tekkis Jaapanis wali waen wõõraste wastu, milleks küll ka jesuiitide tegewus asja andis, kuna need end riigi-asjadesse segasiwad, mis jaapanlastele hirmu sigitas, et nad wõõra usu mõjul ka wõõra walitsuse alla satuwad. Walitsus käskis siis kõiki wõõraid maalt wälja minna, ja hiljemini wõeti lausa tagakiusamine käsile; kristlasi löödi risti, põletati, uputati, ehk piinati mitmel muul moel surnuks. Selle mõjul oligi ristiusk 1659 a. ümber Jaapanist hoopis häwitatud. Hollandlastele anti küll ka selle järele luba omale Jaapanis mõned kaubakontorid asutada, aga need ei hoolinud ristiusu kuulutamisest põrmugi; ütlesiwad koguni jaapanlastele, et nad isegi kristlased ei ole.

Alles wiimase aastasaja keskel algas muudel rahwastel Jaapaniga elawam läbikäimine ja selleşt ajast saadik on seda maad hästi tundma saadud. Pääasjalikult leiti siin olud umbes niisamasuguseid olema kui Hiinas. Töös-tus, põlluharimine ja wiljapuu-aia pidamine oliwad hästi kõrgel järjel, kaubandus elaw, haridus üleüldine; riigi-usk oli sellel korral Buddha-usk, aga üleüldisem on nüüd Jaapanis siginud Sinto-usk, mis mitmeteşt usuõpetusteşt wõetud osadest oli kujunenud ja pää-asjalikult looduse-teenistuse laadi saanud. Riigiwalitsejat, mikadot, loeti jumalate wõsuks. Tema käes oli esialgul nii ilmalikkudes kui waimulistes asjades täitsa isewalitsus, kuid aja jooksul oli wägew adeliseisus, daimiod, mikadolt pea kõige wõimu oma kätte kiskunud, otse niisama, nagu keskajal laenuwalitsuseline adel Europas seda tegi. Selleşt riigikorraldusest sigisiwad siis tihti koduşõjad, nagu Läänemaadelgi kesk-ajal lugu

oli. Pääle ſelle oli mikado kõrwale riigi etteotſa keegi kõrgem ametnik kerkinud, ſhogun, kes aegapidi terwe walitſuſewõimu oma kätte ſai ja ſeda oma laſtele edaſi pärandas, otſe niiſama kui Franki riigis Merowingi kuningate ajal major domus (w. keſk-aeg, pt. VI). Mikadole oli ainult waimulik wõim jäetud; ta oli jumalate aſemik, ſellega püha, ega tohtinud temal ſiis rahwaga mingit kokkupuutumiſt olla; ta elutſes poolkaudu wangina oma toredas losſis teenrikarja ſeas.

Aga 19. aastaſaja keskel hakkaſiwad need olud ſuurelt muutuma, ja ſee muutumine ſündis ſiis imekiirelt ning põhjalikult. 1853 a. ilmus Amerika ühisriikide admiral Perry Jaapanisſe, ſelle maaga kaubalepingut ſobitama; keeluſt hoolimata, mis ſiis waljusti kõigi wõõraste kohta makſis, läks ta rannas maale. See pahandas walitſuſt ja daimioſid; Perry ettepanekut ei wõetud kuuldagi ja ta pidi wastuſt ſaamata ära minema. Kuid minnes tõotas teiſel aastal tagaſi tulla, ja nii ta tegigi. Tuli ſiis sõjalaewadega ja ſuurtükkidega, mis ta nõuet pidiwad toetama. Hirmuſunnil tegi ſiis ſhoguni walitſus ameriklastega kaubalepingu, millele peagi Inglise, Prantſuſe ja Wenemaaga tehtawad lepingud järgneſiwad. Lepingute järele awati mitmed ſadamad üleilmliſele kaubanduſele, ja kohe hakkaſiwad wäljamaade laewad ſääl hulgana käima, ning ka jaapanlaſtele anti wäljamaale minek wabaks, kuna ſee ſeni ſurmanuhtluſe ähwarduſel keelatud oli. Mitmedgi agarad jaapanlaſed tõttaſiwad ſiis wõõrſile, kus nad uſinuſe ja hoolſa püüdmiſe tõttu Euroopa haridusſe ruttu omandaſiwad ja ſeda ka kodumaal tutwuſtaſiwad. Kuid peagi tekkis uuenduſeſihile wastuwoolus, tagurlus ehk reaktſion, mis wõõraſte-sõpruſt ja nende olude omandamiſt ſallida ei ſuutnud. Daimiod ja iſegi mikado hoidſiwad wanameelſuſe poole, kuna aga ſhoguniwalitſus, keda ſiis oſaw würſt Mito juhatas, wõõraſte-sõbraliſed oliwad. Mito tapeti 1860 a. ära ja ühtlaſi ſurmati ka mitmed wõõrad „harimatad" (barbarid). Ikka kangemaks ja ägedamaks läks Jaapani iſamaalſuſe hüüd: „Auu ja kiituſt mikadole, wõõrad harimatad maalt wälja!" Selle iſamaalſuſe woolu mõjul ſündis ſiis riigi-oludes täielik muudatus: Shoguniwalitſus kaotati (1868) koguni ära, ja kui wiimne ſhogun ſelle eeſt wõitlema aſus, wõideti ta ſootumaks. Aga ka daimiodelt, kes kadeduſe tõttu ſhoguni wastaſteks hakanud, wõeti nende wõim ja maad käeſt, millega mikado jällegi ilmaliku walitſuſe omanikuks ſai, endiſt moodi iſewalitſejaks (1871 a.).

Aga ſee ſuur riigipööre, mille eſiotſa wanameelne erakond oma ſihis käima pani, ei tulnud ſugugi ſellele tuluks, waid mõjus hoopis wastandliſelt: Mikado Mutſu-Hito (kes 1867 a. noorena walitſema ſaanud) aſus otſe iſe uuenduſewoolu juhtijaks ning toetajaks; ta püüdis oma maale Läänemaade haridusſe abil ja ſelle kaudu uut wõimu ja jõudu nõutada.

Mõningate aastate jooksul sündis siis Jaapani oludes põhjalik ja täieline muudatus, otse pahurpidi pööramine. Riigiwalitsus muudeti põhjusseadusliseks ja Europa riikide eeskujul asutati Jaapanisse rahwasaadikute-kogu ehk parlament; riigiametitesse saamine anti kõigile wabaks, seisuse-waheft küsimata; walitsuse, niisama kohtu- ja politsei-olud korraldati Europa moeliselt; sõjawäe-olu loodi üsna ümber, mille juures Preisi sõjawägi eeskujuks oli; raudteesid hakati ehitama, posti- ja telegrafi-asutused pandi käima, asutati rahapangad ja suured ärimajad, suurel hulgal rahwa- ja kõrgemaid koolisid, isegi paar ülikooli. Pääle selle käis aga palju jaapanlasi ühtelugu wäljamaadel õppimas, kuna Jaapani ülemates koolides suurelt osalt Läänemaadel kutsutud kooliõpetajad õpetasiwad.

Niiwiisi on Jaapanis walitsuse tahtmise ja nõudmise mõjul põhjalik olude muudatus sündinud; ja rahwas pidi end uue olukorra järele seadma ning sellega harjuma, mida see ka üleüldiselt hõlpsasti ja takistamata on teinud. Aga loomulik on, et Europa haridus nii lühikese ajaga weel mitte sügawamale tungida ega rahwa wana mõttewiisi mõjuwalt muuta ei ole suutnud, waid et see suuremalt jaolt alles wälimisele pinnale on jäänud. Kuid tegelise elu paranduse ja tõstmise sihis ettewõetud uuendused on ometi Jaapanimaad juba maailma tähtsamate riikide ritta tõstnud. Tööstus, mis sääl küll wäga ammu kodutööstusena õitses, on wiimasel ajal osalt juba suur- (wabriku) tööstuseks tõusnud ja kaupade wäljawedu on ülisuurelt kaswanud (20 a. jooksul 30-ne kordseks!); kõige tähtsam wäljaweo-kaup on toores siid. Ka laewasõit on palju edenenud.

Aga Jaapani rahwa uuele ja wõimsale elule ärkamisega ühtlasi kaswas kangesti ka ta rahwusetundmus, ja selle paisuw jõud hakkas peagi omale teed wäljapoole laienemiseks otsima. Jaapanimaa on wõrdluslikult wäike, ta rahwaarw selle kohta aga õige suur (Jaapanis asub rahwast nii paksult, kui ainult wähedes paikades mujal), pääle selle tarwitab ta oma ühtepuhku kaswawa tööstuse-toodetele wäljamaal turupaikasid. Jaapani ligemaks naabrimaaks on teinepool Jaapanimerd olew Ida-Aasia mannermaa rand, ja sinna poole pööraswad muidugi jaapanlaste silmad; sääl aga seiswad ta wastu Hiina ja Wene riigid. (Jaapanile kõige ligem Korea maa oli üsna Hiina ülemwalitsuse ja mõju all; hiljemini asus sääl jälle Wenemaa temale wõistlejaks). Sellepärast pidi Jaapanil, enne kui omale mannermaal jala-aset saada ja tulusid nõutada wõis loota, nende mõlemate riikidega tingimata sõda tulema. Selle poole sihtisgi Jaapani politika. Ja kümnekonna aasta jooksul ongi mõlemad sõjad sündinud Korea pärast, kust Jaapan Hiinat hoopis wälja tõrjuda tahtis. Hiinaga tõusis sõda 1894 a. Kuigi Hiina maapinna ja rahwaarwu pooleşt mitu korda suurem oli, ei suutnud ta Jaapani uuendatud sõja-

wäega sugugi wõidelda, kuna kõik ta olud ja ka sõjawäe korraldus koguni wananenud ja kehwal järjel seisis. Nii wõis Japan kaunis hõlpsasti täie wõidu saada ja Simonoseki rahulepingus (1895 a. kewadel) pidi Hiina walitsus Jaapanile kõik lubama, mis see nõudis: Koreas ülemwalitsuse lõpetust, Formosa saare ja Ljaotungimaa tähtsa Port-Arturi kindluse (mille Jaapan ju sõjas kätte saanud), pääle selle weel sõjamaksuks 200 miljoni taeli (Hiina raha; 1 tael on üle 3 rubla wäärtusline). Aga Europa riigid kartsiwad nüüd Jaapani liiaks wägewaks saamist, nimelt et see Ljaotungi omandamise mõjul terwe Hiinamaa walitsejaks kerkib, mille tõttu nende tulud üsna kõrwale jääma kippusiwad. Ja sellepärast astusiwad Wene, Saksa ja Prantsusemaad wahele ning nõudsiwad Jaapanilt, et see Ljaotungi nõudmisest taganeks, mille eest tasuks temale weel 30 miljoni taeli pidi saama. Jaapan pidi muidugi wägewate riikide nõudele järele andma, aga ta lahkus Ljaotungist wäga wastumeelt ja hakkas juba siis uue sõja pääle mõtlema, mis teda ometi soowitud sihile wiiks. Selle jaoks hakati sõja- ning enam weel merewäge suure hooga tõstma ja kõwendama. Selle kõrwal aga püüti suure agarusega rahulisel teel, kaubandusega, tööstusega ja hariduse kaudu mõju Koreas, Hiinas, koguni Siamis laiali laotada, ja sellel ongi rohked tagajärjed olnud.

Wahe-ajal aga läks wahekord Wenemaaga ikka kardetawamaks. Wenemaa oli, Hiinamaa nõrkust oma tuluks tarwitades, sellega 1898 a. lepingu teinud, mille järele see Kwantungimaa ühes Port-Arturiga oma kätte sai. Wenemaa tahtis nimelt omale Waiksemere rannal ikka kindlamat jala-aset nõutada, sest alles selle kaudu wõis Wene päralt olew Aasia, laialine Siberimaa, õigele wäärtusele ja tähtsusele tõusta. Kuna Wenemaa esimene sõjasadam Waiksemere rannal, Wladiwostok, talwel kinni külmab, tahtis ta siis Kollasemere rannal teist jääst-waba sadamat saada, ja selleks wõeti Port-Artur. Ka suur pikuti Siberit käiw raudtee, mis esimese plaani järgi keeru Hiina piiri mööda pidi ehitatama, tehti Hiina walitsuse lubal otsemat teed Mandshuria kaudu Waiksemere rannale; Harbinist ehitati aga sellele weel teine haru lõunapoole, mis Port-Arturini ulatas. Ja peagi kujunes asi nii, et Wenemaa terwe Mandshuria omaks näis wõtwat, sest rusikameeste mässu-ajal wõitis Wene sõjawägi selle ära; kuid Wene walitsus tõotas, seda mitte omale pidada, waid hiljemalt 1903 a. oktobrikuul Hiinale tagasi anda, kui mitte iseäralised olud ja põhjused ei sunni, sõjawäge selle aja järele weel sääl pidama. Ja nii läksgi tähtaeg mööda, ilma et sõjawäge ära oleks wiidud, sest seda olla rõõwiwate hunhusiide wastu raudtee-kaitsemiseks waja; selle juures aga hakkas Wenemaalt hääli kuulduma, et Wenemaa wara ja werega wõidetud Mandshuriat sugugi enam käest ära anda ei wõidawat. Jaapanis hakati siis kartma, et Wenemaa tõesti Mandshuria omale peab ja wast peagi ka nabrimaa, Korea,

ära wõtab, ja sellega oma wõimu Waiksemere rannal ki[illegible] mere kindluse wahelist teed, mis Korea ranna kaudu käib, [illegible] aga oleks Jaapani laienemisele mannermaale tee täitsa [illegible] Jaapan milgil tingimisel ei tohtinud sallida. Oma seisuk[illegible] tegi siis Jaapan 1902 a. algusel Inglismaaga lepingu, [illegible] teisele appi minna tõotas, kui sellel kahe wastasega sõda tuleb. [illegible] alustati Wenemaaga Ida-Aasia edaspidiste olude kohta läbirääki[illegible] nendel soowitud tagajärge ei olnud, lõpetas Jaapan 25 jaan. 19[illegible] maaga diplomatilise läbirääkimise ja algas 27 jaan. sõjaga pääle.

Sõjasündmused on näidanud, et japanlased end selle hiiglawõitluse jaoks hästi ette walmistanud oliwad ja et nad selle tähtsust küll tundsiwad. Jaapani laewastikul, mida admiral Togo juhatas, läks korda Wene Waiksemere laewastikku 1904 a. pea hoopis ära häwitada, ja kui 1905 a. kewadel uus Wene laewastik sinna ilmus, häwitati ka see Tsushima merelahingus ühekorraga peatselt ära. Aga ka Wene maawäge, mille jahatajaks enne Kuropatkin, siis Linewitsh oliwad, wõitsiwad japanlased mitmel puhul; tähtsamad lahingud oliwad Ljaojani, Shahe jõe ja Mukdeni juures. Jaapani wäeülemad Ojama, Kuroki, Nodsu ja Oku on end Europa suurte sõjapäälikute wääriliseks näidanud. Kindral Nogi piiras kõwa Port-Arturi kindlust, mida kindral Stössel 11 kuud mehiselt kaitses; wiimati pidi Stössel laskemoona puudusel ja kindluses möllawate haiguste sunnil end alla andma (jõulu eel 1904).

Sõda lõppes 23. aug. 1905 Portsmouthis tehtud rahulepinguga, mis küll riikide piirisid suurt ei muutnud, sest Wenemaa andis Jaapanile ainult Sahalini saare lõuna-osa (mis 1875 aastani Jaapani oma olnud) ja oma rendilepingu õigused Kwatungimaa kohta; muu Mandshuria peab ikka Hiinale jääma. Kuid Koreamaa lubati täitsa Jaapani mõjualuseks ning tema kätte jäi edaspidiseks Ida-Aasia rannal ja wetes täieline ülewõim.

Sellega on Jaapan Aasia ilmajao tähtsamaks riigiks tõusnud. Tulewik saab näitama, kas ka Aasia muud rahwad selsamal mõõdul edeneda ja täieneda suudawad, et nad ise oma olusid juhtima hakata wõiwad, nii et Aasiamaa aasialaste oma päralt jääb.

XXIII.

Afrika.

Afrika oli kaua tundmata maajagu. — Afrika päriselanikud, nende riigid. — Ühendus muude rahwastega. — Afrika uurimise algus. — Niilijõe hallikad leitakse. — Livingstone, Stanley ja Emin-pasha. — Orjakauplemine. — Rahwaswaheline Afrika-selts ja Kongo riik. — Afrika jagamine Europa riikide wahel. — Inglisemaa omandab Egiptuse. — Arabi-pasha. — Mahdi mäss Sudanis. — Inglise asumaad Lõuna-Afrikas; Buuri-sõda. — Prantsusemaa wõidab Algieri ära. — Prantsuse muud asumaad Afrikas. — Madagaskari ärawõitmine. — Portugali asumaad. — Hispania, Italia ja Saksa all olewad maad. — Afrika nõrk haridus.

Afrika põhja-ida serwas olew Egiptusemaa ja põhjapoolsed rannamaad Wahemere ääres liideti juba õige waraselt ajaloo-käigu külge (Wahemere lõunaranna ääres oli wägew Karthago riik ja hiljemini tuksus sääl wõimsalt Rooma riigi elu). Pääle nende oli muu Afrika europlastele kaua aega üsna tundmata, ei teatud selle üleüldiselt suurusest midagi. Alles 15. aastasajal sõitsiwad portugallased Afrika lääneranda mööda ta lõunatipuni, mis läbi siis rannamaad wähehaawal tuttawaks saiwad. Aga kaugem Afrika sisemaa uurimine on alles wiimase aastasaja töö. Kuid Afrika randadelt ongi sisemaale käik wäga waewaline ja raske, kuna sääl suuremad lahed ja laewakäigule kohased jõed puuduwad; ka on säälne palaw õhuolu (kliima) europlastele halb ja kahjulikgi kanda; wiimati kohutasiwad säälsed toored ja sõjakad rahwa-suguharud oma metsiku olekuga teaduse- ja ärimehi neisse maadesse tungimast. See kõik takistas Afrika tundma-õppimist suurelt, ja nõnda jäi see maailma-osa, kuigi Europale üsna ligi, kaua wõõraks ja „tumedaks, mustaks“ ilmajaoks.

Afrika päriselanikud on teatawasti musta kehaga neegri-rahwad, kes oma algolekust, looduse seisukorrast, weel kuigi palju kõrgemale edeneda ei ole suutnud. Neid rahwaid on mitu salka, ja salgad jagunewad jälle mitmesse suguharusse, kes oma kommete kui ka elu-olu pooleşt üksteiseşt wäga lahku lähewad. Mõned nendest, nagu laialisel Sahara kõrbemaal asuwad suguharud, on karjapidajad. Saharast lõunapool olewas wiljakal Sudanimaal elawad

rahwad, nagu Fulbe-rahwasugud ehk fellahad, ning lõunapool Afrikas elutsewad Galla ja Somali rahwad, hariwad karjapidamise kõrwal ka osalt maad; läänepoolsel paremapinnalisel rannal on põlluharimine üleüldisem elukutse. Aga Afrikas on ka weel niisuguseidgi rahwaid, näituseks lõunapool asuwad wõsamehed ja Owambomaa rahwad, kes alles üsna algupäralises loodusolekus elutsewad; need ei hooli karjapidamisest, weel wähem maaharimisest, waid elatawad end kehwal wiisil metsasaagist ja puude wiljast. Kesk-Afrika sisemaal jälle leiduwad wäikekaswulised „härjapõlwlaste" rahwad, kes nähtawasti metslises olekus on, metsades elawad ja end jahipidamisega toidawad, nii hästi ehk halwasti kui saawad.

Afrika suurema jao rahwaste juures oli ühiseluline (sotsialine) ja riigiline olukord juba ammu aja eest nii kaugele edenenud, et nendel kindlam seltskondlik kord sigis ja riigikesed tekkisiwad, mida päämees ehk ka kuningas walitses. Sääraseid riikisid on Afrikas küll juba sadasid, wahešt tuhandaidgi olnud; paljud nendest on nüüd kadunud, teised on aga jälle asemele tulnud. Need riigid on ühtelugu üksteisega sõdinud ja wõidu püüdnud oma piirisid laiendada ning üksteist suruda ja kukutada; küllalt on ka mässusid ning riigipöördeid olnud, millega endised walitsejad ehk walitsejasugud eest tõrjuti ja uued asemele pandi. Nüüdsele põlwele tuntud on nende riikide seast Lõuna-Afrika idapoolses osas asuwa sõjaka Sulu rahwa riik, mis korra kuni Kapmaa piirideni ulatama kippus. Selle wiimane sõjakas kuningas Ketshwayo (Cetewayo), kes omale 40,000 mehelise sõjawäe oli nõutanud, sõdis kaua inglastegagi, ja ta pikki odasid ning raskeid sõjanuiasid kandjad tüsedad ning waprad hulgad wõitsiwadgi mõndagi korda Inglise häädе sõjariistadega ehitud wägesid, oma suure hulga ja metsiku päältetungimise mõjul. Aga wiimane lõpp oli ikka, et Ketshwayo wõim murti ja ta end Inglise alla pidi andma, millega ka Suluriik kadus (1879 a.). — Tanganjika ja Viktoria-Njansa järwede maadel Kesk-Afrikas oli mõnda aega wägew Unyamwesi riik olemas, mille kuningad wõimukalt arablastega ja Sulu-neegritega wõitlesiwad, kuni Saksa walitsus selle maa oma alla wõttis ja seniše riigi lõpetas (1900 a.). — Kesk-Afrikas on pääle muude weel Lunda riik tuntud. — Sudanisgi on mitmed kaunis tähtsad riigid olnud, nagu Wadai, mis nüüdgi weel iseseisaw on; Bornu ja Baghirmi sattusiwad 1901 a. Prantsuse ülemwõimu alla, Darfuri kõrbesaar jälle on Egiptuse käsualune. Idapool olew Abessinia riik, mis kõigist Afrika riikidest kõige tähtsam ja kahtlemata kõige wanem, on ka oma iseseiswuse alles hoidnud. Abessinia on ainus Afrika kristlik riik, ja ta on seda juba ristiusu algus-ajast saadik; säälne ristiusk läheb aga Euroopas olewatest ristiuskudest wäga lahku.

Kõik Afrika rahwad ei olnud küll ka wanematel aegadel mitte koguni muudest lahus seisnud, waid mitmedgi nende seast on juba ammu enne europlaste sinnatulekut wõõrastega ühenduses ja läbikäimises olnud. Arwataw

on, et India elanikud, ja waheſt hiinlaſedgi, wanal ajal Ida-Afrika rannal kaubareiſidel käiſiwad, kuid need käigud lõppeſiwad juba wõrdluslikult waraſel ajal. Aegſasti ilmuſiwad ſiia ka fönikialaſed ja arablaſed, ning ſedagi on kaunis kindlalt arwatud, et Piiblis nimetatud Owirimaa (Ofir), kus Salomoni laewad käiſiwad, Afrika idarannal olewat olnud. Sääl leiduwad nüüdgi weel ſuurte kiwi-kindluste jäänuſed, milleſt arwatakſe, et arablaſed need oma kulla-kaewanduste kaitſeks on ehitanud. Arablastega oligi elaw kauplemine käimas, iſeäranis 6. aastaſajal p. Kr., millal arablaſed oma uſuliſes waimustuſes (w. keſk-aeg pt. V.) maailma ära wõitma aſuſiwad; ſiis tuli neid hulgal ka Afrika idarannale elama, kus oma wõimu ja usku agarasti wälja laotaſiwad ja teadagi ikka ka kodumaaga ühenduſes oliwad. Kui portugallaſed keſkaja lõpul ſinna ilmuſiwad, leidſiwad nad Sanſibari rannal mitmed Arabia würstiriigid ees.

Sudanisſe oli haridus wististi ligidal olewaſt Egiptuſeſt ju õige waraſelt ulatanud, ja kui Põhja-Afrikas Islami-uſk walitſema hakkas, tungis ſee aegapidi ka ſinna. — Abeſſinia on arwatawasti greeklastega ühenduſes olnud, mida ſee tunnistab, et ristiuſk juba neljandal aastaſajal ſinna jõudis.— Afrika lääne-oſas näib wäljaspoolt tulnud mõju wanemal ajal wähene olnud olema. Portugallaſed hakkaſiwad kõige eſiti nendele randadele kaubanduſe-paikaſid rajama. Nende jälgedes käiſiwad eſiteks hollandlaſed, ſelle järele inglaſed ja prantslaſed; igaüks katſus omale häſti häid ja rohkeid kaubanduſekohti nõutada, kuſt nad mõnda kaupa, pääasjalikult elewandi luud (elfenbein), kulda jne. ſaiwad; tähtſamaks kaubaks aga kujunes peagi ſiſemaalt toodawate orjade wedu.

Kaua aega leppiſiwad europlaſed ainult randadel käimiſega ja ſäält ſaadawa kauba-kaſuga. Aga wiimaſel ajal on nad ikka kaugemale ka ſiſemaale tungima hakanud, ja nüüd on peatſelt terwe Afrika nende käes. Ja kõik ſee on wõrdlemiſi hõlpſalt ſündinud, kuna Afrikas ühtegi wõimſamat riiki europlastele wastu ſeismas ei olnud.

1788 a. aſutati Londonis „Afrika ſelts", mille ülesandeks ſeati, Afrika uurimiſt edendada; pea ſigiſiwad mujalgi maades ſarnaſed ſeltſid. Selle mõjul pöörati europlaste tähelepanemine ikka enam nende maade poole. Aga alles kõige wiimaſel pool-aastaſajal on Afrika uurimiſetung õigeſſe hoosſe ſaanud. Mitmed ſajad teaduſehimuliſed on „musta ilmajao" ſeni õudſeid maakohti läbi kõndima ja tundma õppima läinud, kuhu wäga mitmed nendeſt oma elu, teiſed terwiſe on jätnud; teiſelt poolt ilmuſiwad ſinna „ſurmawarju-oru" maale rahu-ewangeliumi ja äralunastamiſe-õpetuſe kuulutajad, pimedaid ja tooreid paganaid ristiuſule wõitma; kaupmehed jälle, kes teatawasti kõigiſt muudeſt kärmemad on, oliwad sääl muidugi äri-ajamiſega hoolſad, ja nad on agaralt igaſugu Europa kaupa, nagu: ehte-aſju, riidewara, laskeriistu ja küllalt ka „tulewett" (wiina) nende looduſerahwaſte juurde wedanud (paraku ſuurelt oſalt

hukatuseks); paari wiimase aastakümne jooksul on siis lõpuks ka riigiwalitsused siia jaole tulnud ja wäga suured ning laialised maad oma asumaadeks omandanud, ehk neid oma mõju ja wõimu alla wõtnud.

Niilijõe hallikatele saamine oli ju wana aja rahwastele suureks ülesandeks olnud. Nii mõnda korda oli seda katsutud, aga ikka ei õnnestanud. (Selleşt şigis siis wanasõna, et neile, kes wõimata asja kätte saada püüdsiwad, öeldi: Sa tahad Niili hallikatele saada.) Alles 1850 a. ümber jõudsiwad Inglise uurijad Burton (l. börtn) ja Speke (l. spiik), kes Sansibari rannalt läänepoole rändama läksiwad, suurte Tanganjika ja Viktoria järwede juurde, mida Speke Niili hallikateks arwas. Aga selgusele saadi selle kohta alles, kui üks Egiptuse riigi ametis olew inglane, Baker-pasha, otse Niilijõge mööda üles sõitis, pea-aegu selle alguseni, ja leidis, et Speke arwamine tõesti õige oli. Teised leiukäigu teelised käisiwad jälle muudes paikades, nagu Sahara kõrbes, suure Tsad järwe maadel, rikka Timbuktu linna ümbruses ja wägewas Wadai riigis uurimas, ning tõiwad siis neist saladuslisteşt maadeşt teateid.

Kõige suurema tähtsuse Afrika uurimises on Dawid Livingstone ja Henry Stanley (l. stänli) saanud. Esimene oli Inglise misjonäär. 1852 a. läks ta Afrika lõunatipult, Kaplinnast, põhjapoole rändama, jõudis wiimati suure Dilolo järwe juurde, kust siis läänepoole käänas ja Angola rannamaale wälja läks. Teise käigu alustas ta Angolast, rändas siis esimest korda terwest Afrikast risti läbi ja tuli idarannal olewale Mosambikimaale wälja (1856 a.). Hiljemini aga läks ta weel Afrika sisemaale, suure Kongojõe hallikaid otsima, ja sellel teel leidisgi ta suured Bangweolo ja Moëro järwed üles, milleşt seni midagi ei teatud. Kuid sellel käigul wiibis ta wäga kaua, ega saadud hulgal ajal temast mingit teatust; sellepärast saatis Amerika ajaleht „New-York Herald“ oma kulul noore, agara mehe Stanley wälja, teda taga otsima. Ja see leidisgi õnnelikult Livingstone kaugel sisemaal üles (1871 a.) ja jätkas siis temaga ühes käiku edasi. Kuid rannale ei jõudnud Livingstone enam, waid suri sellel käigul (1873). Stanley aga käis selle järele weel mitmel korral uutel leiukäikudel. Ta läks Sansibarist 1874 a. teele, rändas Tanganjika järwe maade kaudu Kongo jõele, mida mööda alla rannale jõitis, kuna kõik rääkimata raskused ja takistused, mis teel ees oliwad, õnnelikult ära wõitis; tal õnnestas suurteşt koskedeşt ülesõitmine; waenuliste neegrirahwaste pahad plaanid oskas ta kõik tühjaks teha ja jõudis wiimati terwelt Kongo jõesuusse wälja. Stanley oli wäga südi, ag ar, osaw, ja tarbekorral ka kawal mees; isegi wägiwalla tarwitamist ei põlanud tema; mõndakorda ilmus ta talituses waljus ja tigedusgi nähtawale.

1886 a. läks Stanley jälle sisemaale teele, seekord ühte ajaloos kuulsaks saanud meest, Emin-pasha, taga otsima. Emin oli sündimise pooleşt saksalane, E. Schnitzer nimi. Ta oli Egiptuse walitsuse teenistusesse heitnud, sääl suureks mõjumeheks saanud ja wiimati selle riigi eemal olewatesse maa-

wöö kohal seiswate maakondade üle maawalitsejaks seatud. Sääl talitas ta wäga laialise mõimuga, peatselt isewalitseja moodi, ja saatisgi säälsetes oludes palju paranduſi korda; nimelt kaotas ta sääl orjapidamise ära, mis muidu Afrika siſemaal üleüldine oli, muretses uusi põlluwiljaſid ja õpetas neegrirahwaſt neid harima. Emin-paſha, nagu teda siin hüüti, kerkis oma maakondades peatselt iseseiswaks würstiks. Aga mahdi mäss (selleſt waata edaspidi) saatis Emini raskesse seisukorda, seſt sellega katkestati ta ühendus Egtptusega ja üleüldse Wahemerega hoopis. Ta oli siis nagu saare pääl wööraste, waenuliste rahwaste wahel, aga pidas selleſt hoolimata oma walitsuſt agarasti alali. Kahe aasta jooksul ei teatud temaſt midagi, kui Stanley 1887 a. ta juurde jõudis. Stanley seltsis tuli Emin siis ära, seſt oma riiki ei suutnud ta ometi alali hoida, waid see kadus ja lõppes. Emin ise astus Saksa riigi teenistusesse, kelle käsul ta hiljemini suurte järwede maale läks, sääl asuwaid neegri-rahwaid Saksa wõimu alla sundima, kuid sääl sai ta surma.

Nende mõnede agarate uurijate tegewusel saadi Afrika siſemiſi osaſid tundma ja teati nüüd, et sääl mitte ainult tühjad kõrbemaad ei olnud, nagu enne arwatud, waid ka laiad, põliſed metsad, kõrged mäed, suured järwed ja õige palju wiljakaid maid. Arabia kaupmehed oliwad ju palju waremini oma kaupadega rannamaadelt kaunis kaugele siſemaa-osadesse tunginud, nendele tuliwad nüüd europlaſed kardetawaks wõiſtlejateks. Aruſaadaw on siis, et arablaſed uutele tulejatele igaſugu takistuſi teha püüdſiwad ja kudagi ei tahtnud sallida, et europlaſed sääl kindlat aset saakſiwad; iseäranis kihutaſiwad nad maa pärisrahwaſt uute wööraste wastu wihale. Wäga wastumeelt oli europlaste tulek arablastele orja-kauplemise pärast, seſt selleſt oli nendele seni suur tuluhallikas olnud, aga europlaſed ei tahtnud seda enam sallida, waid püüdſiwad orjakaupluſt ära kaotada. Europas oli neegri-orjus ja orjakauplemine ju 1815 a. Wieni kongressi ühemeelse otsuse järel hukka mõistetud ja keelatuks tunnistatud ning selle mõjul oli siis ka selleſt ajast pääle neegrite wedu Afrikaſt Amerikasse wähehaawal raugenud; hiljemini seati weel Inglise ja Prantsuse sõjalaewad Afrika rannale walwama, et orjakauplemiſt ka salawiisil ei sünniks. Aga muhameetlaſed ajaſiwad ometi seda häbistawat äri ikka pääle edasi, kuigi kitsamates piirides. Kuna neegrid enam Amerikasse wiia ei saadud, toodi neid Kesk-Afrikaſt ikkagi karjakupa wälja ja weeti Punaſemere rannale, kuſt nad suurelt osalt Arabiasse ning Afrika põhjarannamaadele, kus muhameetlaſed elutſewad, kaubale wiidi. Tuttaw Afrika-reisija Nachtigall teatab oma reisiloos, et ta Afrika siſemaal Kukas olles suure neegri-orjade killawoori näinud põhjapoole rändama; selles olnud neid wähemalt tuhat ahelatesse kütkendatud waewlemas.

Sellele kurwale ärile tahtſiwad nüüd europlaſed lõppu teha ja ka muidu Afrika olude juhtimiſt oma kätte wõtta. Selle jaoks asutati 1876 a. „Rahwaswaheline Afrika selts“, mille auu-esimeheks Belgia kuningas

Leopold II. waliti, tegelised juhid aga olid agar prantslane F. Lesseps ja Afrika (katoliku usu) pääpiiskopp kardinal Lavigerie (l. lawishrii). Selle seltsi tegewusel hakati siis hoolega maa sisemistesse osadesse kindlustatud asupaikasid ehk jaamasid asutama, mis reisijatele warjukohaks ning waenulaste neegrite wastu kaitseks oleks. Selle eeswõttel korraldati hiljemini ka suur Kongo-riik, mis selle nimelise jõe suust Atlandi mere rannalt kaugele läbi Kesk-Afrika, kuni idapoole Tunganjika järweni ulatab; selle maapinda loetakse umbes 2 miljoni ruutpenikoorma suuruseks, ja seega on ta siis üks maailma suurematest riikidest. Selle alla wõeti mitukümmend neegri-suguharu; nende arwu ei teata õieti. Wastupanemist uuele walitsusele suuremat ei olnud; ei saadud ja uue korra seadmisest esiotsa õieti arugi. Riigiwalitsejaks waliti kuningas Leopold II., ja kõik muud riigid tunnistasiwad selle erapooletuks, s. o. et keegi temaga sõdima ei lähe. Aga need suured lootused, mis uue riigi asutajatel selle kohta olid, ei ole sugugi soowi järele täide läinud, sest Kesk-Afrika olud ei paranenud selle kaudu palju. Neegrid ei taha, suuda ega oska end Europa moodi olude järele seada ega kindla riigikorraldusega harjuda, nagu nõutakse; osalt on selles küll ka Europa ametnikud ise süüdi, kuna nad oma kurja ja kõwasüdamelise ümberkäimisega, kohati lausa ülekohtuse nõõrimisega, neegrid iseeneste ja uue korra wastu weel waenulistemaks teewad kui need enne olnud. Wäga palju kaebtusi on selle kohta Europasse ulatanud, aga abi on raske saada, sest sääl kaugel maadel puudub tarwiline ülewalwamine, mis ametnikkude omawoli takistaks, ja päälegi kogunwad sinna hulgal igasugused omakasu taga-ajajad õnnekütid, kes sääl suurteks asjameesteks saawad.

Kongo-riigi iseseiswaks tunnistamine sündis 1885 a. Berlinis peetawal riikide kongressil, kus ka muidu Afrika maade jagamise kohta kokku lepiti. Europa riigid olid säält „peremehetaks" peetawast ilmajaost omale suuri maa-osasid omandama hakanud; selle juures tekkis aga mõne osa omandamise juures nõudjate eneste wahel tüli, mille päräst selgemat ja kindlamat kokkulepimist tarwilikuks tunti. Selle järele on siis „mustade maailma-osa" suurelt osalt Europa riigiwalitsuste omaks wõetud, ja ainult mõned riigid, nagu Marokko sultaniriik [1]) Afrika põhjalääne serwas, wäike Liberia neegritewabariik Guinea rannal, ning enne nimetatud Wadai ja Abessinia kristlik riik idapool osas on weel iseseiswad: pääle selle on aga ka mõningad rahwa-suguharud kõrbedes ja muidu õudsetes maades, nagu Saharas, wõõrast wõimust weel wabad. Suurema saagi on Inglise ja Prantsusemaa omale saanud, Portugali päralt on weel ta endise wõimu-aja päranduseena kaunis suured maa-osad, nimelt idarannas, ja Saksamaa on neid uue-

1) Kõige wiimasel ajal on ka Marokko iseseiswus ju kõwasti kõikumas; sisemised segadused nõrgendawad seda suurelt.

mal ajal mitmel pool saanud; Italia ja Hispania on pidanud wähemate jagudega leppima.

Heidame lühikese ülewaate Europa riikide asumaade pääle.

Kesk-aja algusel wõtsiwad arablased oma wõiduhoos Afrika haritud osa, Egiptuse ja põhjapoolsed rannamaad, oma alla, mille kaudu ristiusk ja wõrdluslikult kõrgele järjele saanud haridus säält sootuks häwitati. Küll sai selle asemele sääl jälle Islami usu loodud uus kultura mõjule ja õitses mõningad aastasajad; aga kui türklased Islami wõimu omale päriswad, häwines kõik hoopis. Niisama kui Lääne-Aasia wanad haridusmaad türklaste wõimu all olles wiletsasse olekusse on wajunud, pooliti kõrbeks jäänud, niisama on lugu ka Põhja-Afrikas olnud. Aga kuna Türgi riik oma täiele wõimule jõudmise järele peagi põdema hakkas, jäi sultanite wõim siinpool, riigi südamest kaugele, aega mööda ikka nõrgemaks ja wiimati paljaks nimeks. Siinsed maad: Egiptus, Tripolis, Tunis, Algier ja Marokko, saiwad wähehaawal omale peatselt iseseiswa seisukoha. Aga Egiptus ja Algier (l. alshiir) sattusiwad ometi pea jälle, esimene tegelikult, teine täitsa Europa riikide kätte, sedasama teed on ka Tunis minemas ning Tripolisel ja Marokkol on seesama saatus nähtawasti ees.

Greeka wabastus-sõjast kõneledes (wt. ptk V.) kuulsime, et Türgi sultan greeklaste wastu Egiptuse maawalitseja, Mehemed Ali-pasha, omale appi kutsus, kes siis weel nimepidi ta alam (laenuline) oli, aga hiljemini oskas see mees end peatselt iseseiswaks teha. Ta läks pärast koguni nii julgeks, et sultaniga lausa sõdima hakkas; Türgi wäge mitmel pool wõites, sai ta suure osa Wäike-Aasiat oma kätte ja ähwardas Türgi riiki üsna kukutada. Kuid Europa riigid asusiwad siis sultanile appi ja Mehemed pidi Egiptusega leppima, sai aga selle kohta täie walitseja woli pärandamise-õigusega, kuigi nimepidi weel sultani ülemwalitsuse-alusena. Mehemedi järeltulijad walitsesiwad riiki täitsa iseseiswalt, ja kolmas nendest, Ismail-pasha, tahtis Egiptusemaast wägewat riiki teha. Selleks otstarbeks asus ta riigi olus ja awalikus elus mitmesuguste uuenduste kallale; ta kutsus rahwasaadikud kokku, asutas koolisid ja laskis raudteesid ehitama hakata; ta muretses omale 50,000 mehe suuruse hästi harjutatud sõjawäe, kellega ühte-alati piiritaguste neegrirahwaste wastu sõdimas käis ja sääl suurelt oma wõimu kaswatas. Suur osa Sudanistgi käis ju Egiptuse riigi alla (pärastine Emin-pasha riik), ja idapoole ulatas see üsna India mereni. — Sel ajal ehitas ka eelnimetatud Lesseps Suetsi kanali Wahemere ja Punasemere wahele (see sai 1869 a. walmis), kust kaudu nüüd tee Indiasse käima hakkas, ja see tõstis Egiptuse tähtsust weel märksalt.

Aga Ismail kulutas oma alatiste sõdade ja hiilgawa koja-elu pääle nii palju wara, et Egiptuse raha-asjad üsna raisku läksiwad ja riik suuresse wõlasse sattus; wõlataasuks läks iga aasta ligi 40 milj. rubla. Prant-

ſuſe ja Ingliſe walitſuſed, kelle alamad pää=asjalikult Egiptuſe wõlauskujad oliwad, püüdſiwad ſiis nende tulude eeſt ſeistes Egiptuſe raha=aſſu oma eeſtkoſtmiſe ja ülewaatamiſe alla ſaada. Ismail ſeiſis ſellele küll wiſalt wastu, aga nimetatud riigid ei jätnud oma nõudmiſt ja ſaiwad ka ſultani oma poole. Ismail pidi ſiis walitſuſeſt lahkuma, kuna ſultan tema poja Tewfiki uueks walitſejaks, khediweks (walitſeja=auunimi, mis aſekuningat tähendab, oli ju Ismailile antud) nimetas. Ingliſe ja Prantſuſe wolinikud aſuſiwad aga nüüd Egiptuſe rahatalituſe üle walwama, kuid ühtlaſi juhataſiwad nad pea terwet walitſuſe=käiku oma aru järele.

See asjalugu äratas Egiptuſes pahameelt. Pea märgati, et rahwuſeline wiha ja waen wõõraſte wõimupidajate wastu laialt küdemas oli, ja peagi puhkes ſee lauſa mäſſus ilmſiks, kuna keegi wäeülem Arabi rahutute juhataſaks aſus. Rahwas ja ſõjawägigi heitis õhinaga tema poole, kuna khediweſt enam ei hoolitud, ſeſt teda peeti wõõraſte mängukanniks. Arabi hakkas ſiis peatſelt riigi walitſeja moodi talitama; tema kutſus iſegi ſaadikute=kogu kokku, ega pannud ſeda tähelegi, et khediwe tema ametiſt lahti laskis; ſee asjalugu äritas meeli weel enam. Sadamalinnas Aleksandrias aſuwad europlaſed tapeti ära, ja Europa kaupmeeſte majad rööwiti paljaks. „Wõõrad wälja!“ oli Arabi juhtſõnaks. Sääl ilmus korraga Ingliſe=Prantſuſe laewaſtik oma alamate kaitſeks Aleksandria alla, ja kui Arabi leppimiſe tagaſi lükkas, hakkaſiwad inglaſed linna pommitama; prantslaſed aga jäiwad walitſuſe käſul erapooletuks. Hirmia pommiſaju all andis ſiis Aleksandria peagi alla, aga ſuur oſa linna oli ju häwitatud ja wälja taganedes purustaſiwad Arabi ſõjalaſed ſüdametäiega europlaſte linna=oſas ſellegi weel ära, mis alles oli. Kui ſiis Ingliſemaalt kindral Wolſeley juhil weel ka maawäge liſaks toodi, mindi maale ja wõideti Arabi wägi ſuures Tel=el=Kebiri lahingus ſootuks ära; mõne aja päraſt ſattus ta iſe oma wäeriismetega wangi. Wastupanek oli ſellega täitſa murtud, ja inglaſed tegelikult Egiptuſe iſandad, milleks nad ſeſt ſaadik on jäänud, kuigi nad targalt endiſe walitſuſe=korralduſe alles ja ka khediwe troonile jätſiwad, kelle nimel ikka kõik ſünnib. Inglaſte walitſus on tõesti kõige hoolega püüdnud Egiptuſesſe paremat korda ſoetada ja maa majanduſeliſt olu tõsta, mis nendele ka kaunisti on õnneſtanud; ikkagi aga on nende walitſus wiimaſe ajani weel maa elanikkudele wastumeelt, mille päraſt nad alati walwſad ja ettewaatlikud olema on pidanud. Kuid nüüd näiwad meeled enam rahunema, ja Ingliſe ſõjawägi on ſuuremalt jaolt ſäält ju ära toodud.

Ingliſemaa püüdis ſelle järele, kui Egiptuſe oma alla ſai, oma wõimu ka ſelleſt kaugemale, lõunapool olewaſſe ſuurele Sudanimaale ulatada, iſeäranis ſelle päraſt, et ſäält inetut orjakauplemiſt kaotada. Eſiotſa edenesgi inglaſte aſi ſääl, aga pea tekkis Sudanis wägew rahwuſeline woolus, mis inglaſtele ja üleüldſe Europa olu wastu üliwäga waenuline oli. Selle liikumiſe juhiks aſus keegi Muhamed Ahmed, kes enne Egiptuſe walitſuſe

maksuwõtja oli olnud, hiljemini aga orjakauplemisega rikkaks ja wägewaks saanud. Et omale suuremat mõju ning tähtsust saada, ütles ta end mahdi olewat, s. o. Islami-usuliste oodataw usu-uuendaja ja wabastaja, kes kõik ekslõpetused kaotab ja wiimati maailma walitsejaks tõuseb. Ta wõitis̃gi pea oma waimustatud hulkadega suure Kordofani linna ära (1883 a.), lõi Hiks-pasha all olewaid Inglise-Egiptuse wägesid mitmes kohas, ja Inglise wolinik kindral Gordon, kes sääl asjata weel lepitawate abinõuudega rahu jalale hoida püüdis, piirati wiimati suures Khartumi linnas ümber. Gordon kaitses kaua end wäikse wäega mahdilaste määratute hulkate wastu. Aga kuna Inglise walitsus abisaatmisega wäga wiiwles, langes Khartumgi äraandmise teel waenlaste kätte ja Gordon surmati kõigi muude walgete inimestega (1885). Mahdi ise suri küll ka pea selle järele, aga ta ettewõte ei raugenud sellega, sest kohe ilmus teine ta asemele, Chalifa Abdullah, kes wõiduhoos weel kaugemale kippus, nii et inglastel tegemist oli, isegi Egiptuse piirisid ta wastu kaitsta. Aga mahdilaste riigile tuli õige pea kõigi harimata riikide saatus kätte, nimelt rutuline lagunemine ja langemine. Esimene waimustuse-hoog kadus pea, kui nähti, et oodatud ilmawalitsust ometi kätte ei saadud, omawahelised käärimised nõrgendasiwad wõimu, ja kui siis inglased 1896 a. kange kindrali Kitcheneri (l. kitschener) juhatusel uue sõjakäigu Sudanisse ette wõtsiwad, wõideti mahdilased, nende pööraselt wapruselt hoolimata, hõlp-sasti ära. Abdullahi päälinn Omdurman langes, ja ta wäeriismed wõideti 1899 aastal lõpulikult, kus juures ta isegi surmati. Mahdilaste liikumine oli sellega otsas ja Sudan Inglise wõimule täitsa lahti.

Hollandlased asutasiwad oma suurema wõimu ajal 1652 a. oma teekäikudel Indiasse wahejaamaks Afrika lõunatippu wäikse asumaa, mida Kapmaaks nimetati. Sinna tuli pea hollandlaste kõrwale ka sakslasi ja Prantsusemaalt tagakiusatud protestantlasi asuma. Alatises wõitluses maa-päriselanikkude, hottentottide ja wõsameeste, wastu kiskusiwad nad nendelt ühe tüki maad teise järele oma kätte ning tungisiwad ikka kauge-male siisemaale. Asunikud elasiwad ja talitasiwad Kapmaal peatselt oma aru järele, koduse walitsuse mõjust ei olnud suuremat tunda. Aga Prantsuse suure mässu tõttu tulnud pikaliste sõdade ajal, mil Prantsuse wäed Hollandimaa ära wõitsiwad, wõttis Inglisemaa, kelle käes merede walitsus oli, Prantsusemaaga sõdides, Kapmaa oma kätte (1794 a.). Ja Wieni kongressi otsuse järele jäigi see maa lõpulikult Inglisele. Aga suur osa sinna asunud Hollandi talupoegi, buurisid [1]), ei tahtnud kuidagi end Inglise walitsuse alla anda, pääasjalikult

[1]) Nimetus tähendab lihtsalt talumeest: Saksakeeli Bauer, Hollandikeeli Boer (l. buur).

selle pärast, et Inglise all nendel ära keelati, päriselanikkusid ama orjadeks pidada, millega nemad aga wäga ära harjunud oliwad. Need rahutud rändasiwad siis kõigi oma karjadega ja muu kraamiga Kapmaalt päris wälja, Oranjejõe poolele, teised jälle pööra siwad idapoole. Nendele maadele tekkisiwad siis kaks uut buuride asumaad: Oranje-wabariik ja Natali-maa. Aga kui inglased ka neid oma walitsuse aluseks pärisiwad, kuna säälsed asunikud ju nende Kapmaa alamad olewat, läks suur osa buurisid ka weel säält edasi kaugemale põhjapoole, Waali jõe taha, kuhu Transwaali (Waali taguse) wabariigi rajasiwad (1853 a.). Natal sattus nüüd üsna Inglise alla ja ühendati Kapmaaga; Oranjemaal aga oli Inglise walitsusel raske oma wõimu ülewal pidada, mille pärast sellele pea jälle ta iseseiswus tagasi anti (1854 a.).

Selle järele wõisiwad buurid oma kahes wabariigis mõni aeg rahuliselt elada ja oma asju harjunud moel ajada, mil ajal nad ka tublisti kosusiwad. Aga Inglise walitsus tundis nende iseseiswust omeri oma suurte politika-plaanide täidesaamise juures takistuseks olewat. Taheti nimelt Inglisele Afrikas päratut riiki rajada, mis India wääriline oleks; selle alla pidi terwe Lõuna-Afrika käima, ka põhjapoole pidi seda ikka pääle laiendatama, nii et Inglise päralt olewad maad ühtlases reas läbi terwe Afrika kuni Niilijõe suuni ulataks. Selle suurepärase sihi teokstegemiseks omandati siis Kapmaa kõrwale õige laialised maad: Rhodesia ja selleşt põhja-ida pool olew n. n. Briti Kesk-Afrikamaa (1891 a.). Buuri riigid aga oliwad sellel teel tüliks ees. Need pidiwad siis wõidetud saama. Päälegi hakkas himu nende maade omandamiseks selle järele weel enam kaswama, kui Transwaali mägestikust õige rohkel arwul kallid metallisid, iseäranis teemantisid leiti. Sinna tekkisiwad siis imeruttu suurepärased teemandi-kaewandused (nimelt Kimberley ligikonda, mis pikema jututa Oranje riigilt ära Inglise omaks wõeti). Juba 1877 a. ilmus Inglise sõjawägi Transwaali päälinna Pretoriasse, buurisid päälekukkuwate neegri-rahwaste wastu aitama. Aga see abiwägi ei läinudgi enam ära, ehk küll Transwaali walitsus seda nõudis, waid Inglise walitsus kuulutas koguni Transwaali oma ülemwalitsuse aluseks, kuna see ise ülewal seista ei suutwat. See tegu sigitas maal kanget ärewust, ja 1880 a. asusiwad buurid Inglise wastu lausa sõjale. Nendele õnnestasgi inglasi mitmel korral wõita, nii et Inglise walitsus, keda siis õiglane Gladstone juhatas, paremaks arwas, Transwaalile ta iseseiswust tagasi anda (1881). Aga rahulepingus jättis Inglisemaa ometi omale wabariigi wälimise politika asjade kohta juhtimise-õiguse. Kuid sellega ei kustunud weel inglaste püüded Transwaali omandamiseks. 1895 a. lõpul katsus keegi Dr. Jameson (l. dsheemsen), kes suure ja rikka Inglise „Lõuna-

Afrika kaubanduse-ühisuse" teenistuses seisis, oma käe pääl seda maad ära wõita; ta tungis 800 sõjalasega sinna, lootes seda äkilise päälekippumisega hõlpsalt kätte saada; buurid aga olid kähku jalal, Jameson wõideti sootuks ära (1896) ja sunniti tagasi minema.

Wiimati (1899 a.) asus Inglise agar asumaade-ministr Chamberlain (l. tshemberleen) mõjuwale tegewusele. Tema tahtis terwet Lõuna-Afrikat Inglise wõimu alla saata. Seks nõudis ta, et Transwaalis asuwatele wõõrastele, kellest kaugelt suurem osa inglased olid, needsamad riigilised õigused antaks, kui buuridel olid (mille tõttu enamus saadikutekogus hõlpsasti inglaste kätte oleks wõinud minna), ja päälegi tahtis ta buurisid sundida, Inglise ülemwalitsust makswaks tunnistada, nimelt 1881 a. tehtud lepingu põhjusel, mida ta omawoliliselt selles mõttes seletas. Transwaal president Paul Krüger seisis aga niisugustele nõuetele südisti wastu, ja kui Inglise walitsus ikka pääle sõjawäge Lõuna-Afrikasse saatis, algasiwad buurid (29. sept. 1899) sõda omalt poolt pääle, milleks Oranje riik, president Steijni juhatusel, end nendega ühendas, sest hädaoht ähwardas mõlemaid riikisid ühtemoodi. Buurid olid, asjaolusid tundes, end hästi sõjale walmistanud, omale tublid suurtükid ja uue-aegsed püssid nõutanud. Ja see wäike talupoja-rahwas, kelle hinge-aru ainult 300,000 ümber oli (nendest sõtta kõlbawaid kõik kokku wast 50,000—60,000 meest) sai tõepoolest sõja alguse Inglise wäe üle mitmed wõidud. Buurid tungisiwad südilt Inglise riiki, Natalisse ja Kapmaale, lootuses, et jääl asuwaid Hollandi sugu elanikkusid endaga ühinema kihutada; nad piirasiwad kolm tähtsat linna ümber (Ladysmith, Mafeking ja Kimberley) ning wõitsiwad sinna appi tõttawaid Inglise wähulkasid mitmel korral. Inglisemaa pidi wiimaks sõjakäiku hoopis suurema jõuga algama, et oma sihile saada. Lõuna-Afrikasse saadeti ikka pääle uusi wägesid, kuni nende arw jääl umbes 300,000 mehe pääle tõusis, ja Inglise tähtsam wäejuht, kindral Roberts, saadeti Indiast sinna ülemjuhatajaks, tema wäe-juhatuskonna (stabi) ülemaks aga määrati lord Kitchener (l. kitshener), kes Sudanis sõdides tähtsaks oli saanud. Ja siis (1900 a. kewadel) tuligi sõjakäigule pööre. Buuride kindral Cronje, kes Kimberleyd piiranud, piirati nüüd ise ümber ja ta pidi end terwe sõjawäega wangi andma. Selle järele wõttis Roberts Oranje päälinna Bloomfonteini hõlbuga ära ja hiljemini (juunikuul) langes ka Transwaali päälinn Pretoria ta kätte. Wahe-ajal aga olid mõned buuride wäehulgad kohati jälle inglasi wõitnud, mis nendele uut julgust andis, ja nii kestis südide kindralide Botha, De Weti ja Delarey juhatusel wäiksel wiisil peetaw „sissisõda" weel kaks aastat edasi. Buurid seisawad wäikestes osades laiali, hoidsiwad end suurte lahingute eest, aga tülitasiwad inglasi igal pool, tungisiwad wahel Kapmaalegi. Wäe ülem juhataja Joubert (l. shubäär)

ſuri ju ſõja alguſel. Preſident Krüger jälle läks iſe Europaſſe oma rahwale abi nõutama. Ta lootis Europa ſuur-riikide poolt wahelepituſt ſaada, aga keegi riik ei raatſinud ſeda teha, ja nii pidiwad buurid ükſi oma jõuuga edaſi wõitlema, kuni wõim üsna rauges, ja nad allaheitma oliwad ſunnitud. Juba 1900 a. katſuti lepituſt, aga buurid päriſiwad omale ikkagi ſiſemistes asjades iſeſeiswuſt, mida Inglise maa ei lubanud, ja nii jätkati ſõda. Roberts lahkus ſõjawäljalt ja ueks ülemjuhatajaks ſai Kitchener, kes nüüd buuriſid waljuſega alla heitma hakkas ſundima; nende majad põletati, nende omandus häwitati, ſõjawangid wiidi kaugele St. Helena ſaarele, Kapmaalt pärit olewad buuride ohwitſerid loeti mässajateks ja mõisteti nende üle ſõjaſeaduſe järele kohut. Buurid tundſiwad wiimati oma wõitluſe asjata olema, mis nendele ainult kahju ja häwituſt tõi, mille päraſt nad ſiis inglaſtelt rahu otſiſiwad. See tehti Pretorias 1902 a. Buurid tunniſtaſiwad nüüd Inglise kuninga oma ſeaduſeliſeks walitſejaks; nendele lubati ometi kodune maawalitſus jätta, ja häwitatud talude kohendamiſeks andis Inglise walitſus ſuurema ſumma.

Ingliſemaa wõim ei ole mitte ainult Lõuna-Afrikas märkſalt kaswanud, waid inglaſed on omale wiimaſe paarikümne aasta jooksul ka Ida-Afrikas laialiſe maa-omanduſe ſaanud, mis Sanſibari rannalt kaugele ſiſemaale kuni Viktoria järwe maadeni ulatab. Selle n. n. „Briti Ida-Afrika“ loodab Ingliſemaa oma Niilijõe ümbruſes olewate maadega ühendada, ſeſt ta lõunas olewateſt aſumaadeſt lahutab ſeda „Saksa Ida-Afrikamaa“ ja selleſt läänepool olew Kongo riik. Kuid ſellelt katſub Ingliſemaa tähendatud ühendamiſe jaoks tarwiliſe maariba osta ja püüab nii oma ſuurt ſihti ühiſe „Briti-Afrika riigi“ kohta ikkagi kätte ſaada.

Pääle nende maade on Inglise omaks Afrika lääne-rannas Gambiamaa, Guinea rannaſt (mis maawöö all on) mitmed oſad (Sierra-Leone, Kuld-rand ja Aſhandimaa), ning Nigerijõe ſuu ümber olew laialine Nigerimaa; ſiis on ta omaks weel idarannas tükk Somalimaad ja ſuur Ugandamaa, Indiameres olewad Mauritiuſe, Sokotora ja Sechellide ſaared, ſiis Atlandimeres Aſcenſioni ja St. Helena ſaared. — Kapmaal on (1855 a. ſaadik) ſuurem kodune iſeſeiswus ja laialiſem omawalitſus kui muudel Inglise aſumaadel Afrikas; ſellel on, pääle muu, maaasjade ajamiſeks oma parlament ja ſelle mõju all ſeiſew ministerium.

Ka Prantſuſemaa on omale mitmed Afrikas laialiſed aſumaad nõutanud, milleſt kõige tähtſam ja kodumaale ligem Wahemere rannas olew eelnimetatud Algieri maa on. Selle maa wõtſiwad arablaſed ühes Põhja-Afrikaga 700 a. ümber oma alla, mis läbi ſääl ſiis ka Islami uſk walitſema ſai; khalifi-riigi lagunemiſe järele oli Algieri wahel ühe, wahel teiſe oſariigi oma, hulk aega ſeiſis Egiptuſe all. 16. aastaſajal kiskuſiwad Türgi mere-

röövlid selle tähtsamad sadamad oma kätte ja tegiwad need omale warjupaigaks, kuhu riisutud warandusi koguſiwad ja säält saaki waritſeſiwad. Nimepidi seisiwad nad Türgi sultani ülemwalitsuse all ja Algier loeti siis Türgi riigi külge, kuid tegelikult oli Algieri walitseja (dei hüütud) üsna iseseisew. Kolmsada aastat oliwad Algieri (niisama ta naabrimaade Tuniſe ja Tripoli) elanikud Wahemerel sõitwatele laewadele raskeks witsaks; mitmed nende wastu ettewõetud sõjakäigud jäiwad tagajärjetaks. Prantsuse kaupmeeste riisumise pärast oli Prantsuse riigil juba Ludwig XIV. ajal Algieriga tegemist. Aga alles Karl X. walitsuse lõpul, kui dei Prantsuse saatikuga üleannetult ümber käis (w. pt. VI.), wõeti Algieri wõitmine tõsiselt ette (1830 a.). Päälinn saadi küll peagi kätte, aga laialise maa ärawõitmine wõis ainult pikkamööda ja wähehaawal sündida, nii et sõda terwe Ludwig Philippi walitsuse-aja edasi kestis ja hiljemgi weel. Seest prantslased pidiwad kõige sääl asuwa kolme rahwaga wõitlema; türklased, walitsew aga wähe-arwuline rahwaosa, wõideti küll pea ära ja ka maurlased (arablaste järeltulijad) sunniti sõna kuulma, aga maa pärisrahwad, berberlased, seisiwad wäga wisalt wastu ja tõstsiwad allaheitmise järelegi ikka jälle mässu. Südim ja tublim prantslastele wastupaneja oli maurlaste päälik Abd-el-Kader. Prantsuse wäe juhtidest saiwad sääl tähtsamaks Krimmi sõjast tuntud kindral Canrobert ja Saksamaaga peetud sõjast kuulus Mac Mahon (1873—1879 Prantsuse riigi president). Weel 1880 a. sündis Algieris suur mäss, mis aga pea maha suruti, ja selle järele on Prantsuse walitsus sääl kindlale jalale saanud. — Algierist idapool olew Tuniſemaa sunniti 1882 a. niisama Prantsuse ülemwalitsuse aluseks, kuigi sinna dei walitsus alles jäeti. — Lõunapool Senegali rannas on Prantsusemaal mitmed kaubapaigad. Ta päralt on ka osa Guinea rannamaad ning Kongo jõe alumise jooksu põhjapool olew laialine Kongomaa; wiimase omandamiseks oli iseäranis Savorgnan de Brazza tegew, kes 1870 a. ümber säälsetel maadel reisis ja sinna uusi asupaikasid rajas.

Sellega on Prantsusemaa suure osa Lääne-Afrikat oma kätte saannd, ja rannamaadelt laiendab ta oma wõimu muidugi ikka pääle kaugemale siſemaale laiale, niisama kui Wenemaa Kesk-Aasias. Juba on ka Saharast risti läbi raudtee-ehitamist plaanitud, s. o. Algierist Nigeri-maadeni, millega need eemalolewad maad Wahemerega ühendusesse saaksiwad. Seni ei ole aga mõtet weel teoks teha saadud, kuna kõrbemaade toored rahwasugud ettewõttele takistuseks on.

Aga ka Afrika idapoolel on Prantsuse lipp lehwimas. Indiameres olewale suurele Madagaskari saarele oliwad prantslased juba Ludwig XIII. ajal end pesitanud; 1638 a. (mil Ludwig XIV. sündis), asutati selle suure saare lõuna-ida rannale Dauphini-nimeline Prantsuse kindlus ja selleſt ajast pääle oliwad Prantsusemaal sääl omad kaubanduse-kasud kaitsta. Niisama kui Indias

ja Amerikas, kosus ja kaswas ka siin maadel Prantsuse kaubandus agara ministri Colberti ja kuulsa pangamehe Lawi tegewuse tõttu; 18. aastasaja jooksul aga läks see siisgi jälle tagurpidi. Alles wiimaste aastakümnete jooksul asusiwad prantssased siin uuesti tegewusesse ja nüüd wõtsiwad nad terwe saare üsna omaks. Küll katsusiwad inglased Prantsuse wõimu kõwenemist nii palju takistada, kui suutsiwad; nad oleksiwad ju häämeelega Madagaskarit omale tahtnud. Inglise misjonärid töötasiwad Madagaskaris agarasti, ja nad suutsiwadgi sõjaka Howa rahwa kuninganna Rananawola protestanti usku pöörata, millega omale päälinnas Tananariwos ka politiliselt mõju saiwad. Aga 1878 a. tarwitas Prantsusemaa sündsat juhtumist, et oma wanade õiguste maksmapanemist nõuda. Sest kui keegi rikas Prantsuse kaupmees Tananariwos ära suri, wõeti ta pärandus kohtu kätte, Prantsuse walitsuse wastuseismisest hoolimata, kes pärijate õigusi kaitses. Selle pääle ilmusiwad Prantsuse sõjalaewad Madagaskari rannale ja hakkasiwad säälseid linnasid pommitama, millega Howa walitsus end Prantsuse nõuete alla alandama sunniti. Ja wiimati (1885 a.) andis kuninganna end Prantsute kaitsewalitsuse aluseks. Kuid selle järelegi tuliwad weel mitu korda uued tülid ja hõõrumised, mille pärast Prantsusemaa 1895 a. sinna 15,000 mehelise sõjawäe-hulga saatis. Need wõtsiwad siis suurema raskuseta kõik Madagaskari tähtsamad linnad ära, ka päälinn pidi alla andma, ja terwe saar kuulutati siis täitsa Prantsuse asumaaks. — Prantsusemaa päralt on pääle selle Madagaskari ligi olewad Komori saared ja suurem Reunioni (Bourboni) saar, aga ka mandermaal riba Somali rannamaad.

Portugali riik oli korra (suurte leiukäikude ajal) Afrikas kõige wägewam; 16. aastasajal oliwad pea kõik Afrika rannamaadel olewad kaubanduse-paigad ainult tema käes. Hiljemini aga pidi ta igal pool juurde ilmunud wägewate riikide eest taganema, kuigi ta omale weel kaunis laialised maad alali hoida on suutnud. Prantsuse Senegalimaa lõunapool on n. n. Portugali-Guinea weel ta asumaa, Kongojõest lõunapoole jälle Angolamaa, kus mitmed hääd sadamad on; teine pool küljes, Indiamere rannas, on ta omaks pikk Mosamiki rannamaa. Portugalis püüti ja loodeti korra küll ka kõike nende maade wahel olewat siisemaad oma kätte saada ja nii omale Kesk-Afrikasse suurt riiki rajada, aga selle takistajaks ilmusiwad inglased, kes lõunapoolt, Kapmaalt, oma wõimu suure hooga edasi nihutasiwad, ja need maad endale omandsiwad. — Kõige esimesed Portugali asumaad Afrikas (ju 15. aastasajal) oliwad selle põhjalääne rannas (nii Portugali ligidal leiduwad) rikas Maderia saar, Azori ja Kapwerdi (roheliseneeme) saared, ning need on selleks tänini.

Hispania ei pannud oma wägewuse ajal ligidal olewat Afrikat

suuremat tähele, ega omandanud sääl asumaid, waid otsis Amerikas omale saaki. Tema päralt on sääl ka nüüd ainult wähemad maa-osad: Gibraltari wäina teiselpool kaldal olew Ceuta linn, põhjalääne ranna ligi Kanaria saarestik ja nende kohal olew mannermaa rand, siis weel Guinea lahes paar wäikest saart ja selle samа lahe sopis wäike riba rannamaad.

Kõige wiimsena ilmusiwad Europa riikidest Italia ja Saksamaa Afrika maade jagamisele — alles wiimase aastasaja lõpupoolel. Italia omandas enesele Punasemere lõuna-otsas olewa Massaua linna ja selle ümbruse, millele siis Erythrea nime andis, ja säält edasi lõunepoole asa Somal rannamaad. Aga nende naabriks läänepoolt, osalt otse nende wahel, oli eelnimetatud kõige wanem ja tublim Afrika kodune riik, Abessinia, mida siis Italia ka oma wõimu alla hakkas püüdma, et oma mõlemaid asumaid ühte liita ja nii endale Afrikas tugewat jala-aset saada. Esiotsa näisgi see õnnestawat, sest Abessiniaga suudeti leping teha, milles see end wälimistes asjades pooliti Italia eestkostmise alla andis. Aga pea tuliwad selle lepingu päraft uued höörumised, sõda süttis ja selles wõitis Abessinia walitseja (negus) Italia wäehulgad mitmel korral sootumaks (1896), mille järele terwe ettewõte katki jäeti. Italia suuremoeline asumaa-mõte läks nii nurja.

Isegi Saksamaa, oma laadi pooleşt õieti mannermaa riik, on wiimasel ajal omale agarasti mujal maailma-osades asumaid nõutama hakanud. Ida-Afrikas on ta enesele Sansibari ranna ja Tanganjika järwe waheliseд suured maad saanud, mida nüüd Saksa Ida-Afrikaks nimetatakse, Afrika läänerannas jälle Guinea lahe sopis olewa Kameruni maa ja Kuldranna ligidal Togo nimelise maa, siis weel Kapmaa ja Angolamaa wahel seiswa n. n. Saksa Lõuna-lääne Afrika. Kuid selle maa paremad sadamad on ometi Inglise päralt, nimelt Walaskala-laht, mille kaudu siisemaa kaubandus enamasti käib. Wiimastel aastatel on sakslastel sääl maal sõjaka Herero rahwaga palju tegemist olnud.

Niiwiisi on pea terwe Afrika maailma-jagu juba Europa riikide omaks saanud, kes säält endale tulu saada ning ühtlasi sinna ka oma kodust kulturat kanda tahawad. Kuid Europa haridusel on siin seesama mõju olnud, kui mujalgi, kus see harimata rahwastega, s. o. niisugustega kokku puutus, kelle haridus alam ning nõrgem oli: See on maa-pärisrahwa juures lagunemist, nõrkemist, häwitamist korda saatnud. Uue päältulewa kultura mõjul on endine olukord nagu teelt kõrwale, rööbasteşt wälja sattunud, kuna aga uusi haridusekujusid seni weel soetada ja luua ei ole suudetud; sellega on esiotsa segadus ja kõikuw olek maad wõtnud. Rannamaadel, kus europlasi kõige enam asumas, on awalik elukord juba umbes Europa moodi. Tükk teed siisemaa poole on Arabia kaupmehed, kes sinna ju aastasadade eest on tunginud, oma jagu

niisuguſt haribuſt äratada ja luua ſaanud, nagu ſee Islami uſuga ühes käib. Aga kaugemal ſiſemaal on wäljaſtpoolt tulnud mõju alles õige wähe endiſt oluſid muuta ſuutnud; ſääl õitſeb alles kõige toorem ebauſk ja metslik olukord täiel mõõdul; kui kõrgemat wõimu appi hüüda tahetakſe, kummardatakſe puid, kiwa, mõnda looma, iſeäranis maduſid jne. Misjonitööd on ſääl küll ammu ja wäga mitmel pool tehtud, aga tagajärjed on ſeni napid, ja iſegi ristiuſku heitnute juures on uſu mõju ſuuremalt jaolt päälſikaudſeks jäänud. Seſt ristiuſu ſügawat, waimliſt õpetuſt mõista ja omandada on ſäälſetel looduſe-ſeiſukorras olewatel inimestel wäga raske. Aga ſeda endiſe olu häwitamiſt ja laotamiſt edendawad europlaſed oma tegewuſega ka otſekohe, nii et maa päris-rahwas tõesti ei tea, mis teha ehk kuda olla, kuna wõõraste „walgete meeste“ juures nende kardetawa wägewuſe kõrwal ka wäga palju nõrkuſi näewad. Katoliku ja protestanti-uskude misjonäärid on üksteiſele waenulikud, kihutawad wahel koguni oma usku heitnud neegri-koguduſi teiste wastu wihale; ſelleſt olgu rääkimata, et Europa kaupmehed oma kangete äriliſte püüetega hoopis wastandliſelt talitawad ja mõjuwad kui ristiuſu-kuulutajad. Ja weelgi kaswatawad ſegaduſt ning takiſtawad edukäiku Europa riikide omawaheline kadedus, ning ſelleſt tulewad tihedad hõõrumiſed, tülid ja ſõjadgi. Praegu näib koguni kahtlane olewat, mismoeliſeks Afrika olud tulewikus kujunema, mis ſihti ſelle edukäik wõtma ſaab — kas ſuudab ristiuſt ſääl walitſema ſaada, wõi ehk ſaab walitſew ſeiſukoht enne Islami-uſule, mis oma lihtſama õpetuſe ja enam maaliſe (meeleliſe, lihaliſe) mõttewiiſi pooleſt harimata rahwahulkadele hõlpſam mõista ja nii ſiis kergem omandada on, kui ristiuſu ſügawamõtteline õpetus ja rohkem waimlik ilmawaade. Praegu wõiſtlewad need maailma tähtſamad uſud Afrikas alles kibedaſti üksteiſega.

XXIV.

Auſtralia.

Auſtralia mannermaa ſaab Inglise aſumaaks. — Auſtralia riikide ühiſus. — Polinesia ſaarestikud.

Wiies maailma-oſa, Auſtralia, mis europlastele kõige wiimati tuttawaks ſai, on nüüd täitſa ja üsna nende wõimu all — kõige täielikumalt weel. Auſtralia mannermaa randadele tuliwad juba 16. ja 17. aastaſajal Portugali ja Hollandi mereſõitjad; wiimaſed andſiwad ſellele ſuurele maale omapoolt nime: Uus Holland, milleks ſeda kaua kutſuti. Juba ſiis õpiti maad lähemalt tundma, iſeäranis südilt oli ſelles keegi hollandlane tegew, Tasman nimi, kes pea terwe selle ilma-oſa ümber purjetas. Aga ſelle järele ununes Auſtralia hulgaks ajaks europlastele nagu ära. Alles ſuur Inglise leireiſija Cook puutus 17. aastaſaja keskel oma käikudel ka ſiia ja uuris ſeda hoolikamalt läbi, pääasjalikult idapoolſet randa, mida ſeſt ajaſt ſaadik Uueks Lõuna-Waleſiks (l. uäls) hakati hüüdma. Siia tekkiſiwad nüüd pea Inglise aſumaad, kuhu eſiti küll nuhtluſe alla mõistetud pahategijaid ſaadeti. Aga aegapidi hakkas ſinna ka muud rahwaſt aſuma, kuna ära nähti, et maa elamiſeks küllalt kõlbulik oli; peagi ilmus aſujaid ka muudelegi rannamaadele. Wõeti ka juba ſiſemaale uurimiſe-teekondaſid ette; leiti wäga ſuuri ja laialiſi kõrbemaid, kus kurnaw kuiwus walitſes, mis ſinna aſuma ei meelitanud. Aga hiljemini leiti ometi kohati ka metalliſid, iſeäranis waske ja kulda, wiimaſt mõnes paigas õige rohkesti, ja ſinna ilmus muidugi rahwaſt ruttu hulgana. Wähehaawal aſus ſiis mujalegi ſiſemaale inimeſi, kus iſeäranis karjapidamine hääks tuluhallikaks ja kaſutoowaks elukutſeks on ſaanud; põllutöö pole sääl küll ſuuremat edenenud.

Nõnda ſai ſuur maa aegapidi täitſa Inglise aſumaaks. Randadele on üsna ſuured ja toredad linnad tekkinud, milleſt tähtſamad Sidney, Melbourne ja Adelaide on. Need on Europaga elawas kauba-ühenduſes, ja neis walitſewad Europa moodi olud ja kombed. — Aegſasti juba

kosus ja kaswas Australia europlaste juures isetegewus sellel möödul, et nad omale iseseiswat seisukohta nõudma hakkasiwad, see on Inglise alt lahtisaamist, kuigi nendel ju muidugi õige laialine kodune omawalitsus oli. Oma uut riigikorraldust plaanitsesiwad nad selles sihis, et seniseid eri-asumaad, mis Australiasse kujunenud, omale iseriigi õigused saaksiwad, ning et need kõik üheks riikide-lepinguks ühinekssiwad, nagu Põhja-Ameerika ühisriigidgi. Selles püüdes on australialased töepooleşt ju esimese astme kätte saanud. Seşt 1900 a. asutati „Australia ühisriikide" leping. Selle järele on neil riikidel oma ühine parlament ja ühine ministerium üleüldiste asjade ajamiseks; Inglise ülemwalitsuse asemikuks on kindralkuberner. — Australia riikide walitsuskord ja seadused on waheşt wabamad kui kusagil mujal; sääl on naesterahwalgi riigilistes asjades täis hääleõigus ja tööliste-erakond on sääl nii tugew, et korra omameelse ministeriumigi ametisse seadis.

Inglise asumaaks on Australia lõunaranna ligi olew Tasmania (Vandiemeni) saar ning säält lõuna-idapool seisew Uue-Meremaa suur kaksik-saar, kus misjonäärid Inglise walitsusele mõjuwalt teed on walmistanud. Pääle nende on Inglisemaa weel wäga mitmed muud saared, nende mitme tuhanda seast, mis Waiksemere lõunapoolses osas laiali seisawad, endale omandanud. Aga ka teised Europa riigid on siin omale osa nõutanud. Prantsusemaa wõttis ju 1853. a. Uue-Kaledonia maa omale (kuhu oma nuhtluse-aluseid hakkas saatma); niisama on ta päralt Markesa saarestik. Saksamaa jälle omandas enesele 1880 a. ümber suuresţ Uue-Guinea saaresţ selle põhjapoolse osa, millele siis Keiser Wilhelmimaa nimeks anti; selle ligidal on Bismarcki saarestik, kaugemal põhja-ida pool Marşhalli saared. Karolini saarestiku päraşt tõusis aga (1885 a.) Saksa ja Hispania wahel tüli. Sakslased soowisiwad oma asumaade omandamise hoos neidgi enesele. Üks Saksa suurtükipaat ilmus Yap nimelisele saarele ja pani Saksa lipi lehwima. Aga hispanlased, kes Karoliniside ju 16. aastasajast saadik, mil need saared tundma saadi, omaks lugesiwad, ei sallinud seda. Tüli lõpetati ometi rahuga sel wiisil, et paawşt Leo XIII. wahekohtunikuks kutsuti, ja see mõistis saared ikkagi Hispania omaks, kuid sakslastele anti sääl randadel waba kaubanduse- ja kala-püüdmise õigus. Aga kui 1898 a. Philippinid Hispania käest ära läksiwad, ei olnud temal ka Karolinideşt enam rõõmu, ja ta müüs nad siis täitsa Saksamaa omaks. — Samoa saarestiku päraşt oli kaunis wisa tüli Saksa, Inglise ja Põhja-Ameerika ühisriikide wahel, aga ka see suudeti wiimati rahulikul wiisil ära otsustada.

Kõik need mitmed tuhandad Polineşia saared (mis nimega Waiksemere saarestikkusid ühiselt hüütakse) on wähe haawal Europa riikide asumaadeks saannd. Ainult muudeşt saarteşt üsna eemal, Waiksemere põhjapoolses osas

olew, Sandwichi saarestik (milleſt kõige ſuurem saar Hawaii on) kujunes iſeſeiswaks kriſtlikuks, haritud riigiks, mis 1894 a. wabariigiks kuulutati ning 1900 a. Põhja-Amerika ühisriikidega ühendati. Riigi päälinnaks on Honolulu. Aga ka ſäälgi on ju igapidi Europa olu maksmas; elanikud on ühes ristiuſuga ka Europa kombed ja ſeadluſed omandanud.

Auſtralia ja Polineſia saarte alg-elanikkude, Malairahwaste ja Papuaneegrite, mõttewiiſi ja ſeiſukorra pääle on ristiuſk ja Europa haridus ainult wäheſel mõõdul mõjunud (pääle mõnede erandite, nagu Seltſi- ja Sõpruſeſaartel, mille elanikud ruttu kaunis haritud rahwaks on muutunud). Suuremalt jaolt on ſee wäljaspidiſeks jäänud ja kohati (nimelt papuade juures) ei ole ſedagi märgata. Tulewik ſaab alles näitama, kas need rahwad kunagi ſuudawad kõrgemat hariduſt omandada, wõi kaowad ja lõpewad nad järeltulewa ſugu puuduſel üsna ära, nagu lugu nii mitmete muude rahwastega on olnud, kes europlastega kokku puutuſiwad. Siingi on mitmed märgid olemas, mis ſelgesti ſinna poole näitawad; näituſeks on Tasmania saare päriselanikud (papuad) ju täitſa ära häwinud. Auſtraliasgi wäheneb nende arw alatasa, ja ka Uue-Meremaa maoride hulk on õieti kokku ſulanud.

XXV.

Leidused, teadused, kunstid ja ilukirjandus 19. aastasajal.

Teaduste edenemine 19. aastasajal. — Auru tarwitamine tööstuses. — Aurulaewad. — Raudteed. — Telegrafide tähtsus. — Telefon (kõnetraat). — Edisoni leidised. — Elektri tarwitamine liikumisejõuuna. — Leiukäigud. — Geologia. — Darwin ja tema õpetus. — Täheteadus. — Füsika. — Kemia. — Inimese keha uurimine. — Arstiteadus. — Looduse teadused. — Ajaloo-teadus. — Arwustiku- ja muinasaja-teadus. — Wõrdlew keeleteadus. — Usuteadus. — Mõttetarkus (filosofia). — Uus-romantiline siht ilukirjanduses ja selle wastased. — Romani-kirjandus. — Kujutawad kunstid. — Rahwa õpetus. — Rahwa ülikoolid. — Rahwaline kirjandus, raamatukogud ja ajalehed. — Kunstidest osasaamise wõimalus. — Euroopa kultura üleilmline laad.

Nagu eespool juba jutustatud, oli 19. aastasajal riigilistes oludes elaw liikumine ja agar tegewus. Ikka pääle kujunesiwad uued walitsuswiisid wõi täienesiwad wanad, mille läbi riigiwalitsuste talitus ja asjaajamine mitmekülgsemaks ja täielisemaks muutus. Aga niisamasugune elawus kui riigilistes asjades, ilmus selsamal ajal ka teaduste wäljal, sest nendesgi sammus täienemine otse hiiglasammul edasi. Sellepärast wõib seda aastasada niisamasuguse põhjusega teaduste ajajärguks nimetada, kui 18. aastasaja teist poolt walgustuse ajajärguks on kutsutud. Kõigis asjades on inimesewaim hoopis sügawamale ja kaugemale tunginud kui enne; ta on omale uusi teesid awanud, uusi teaduseharusid loonud ja enne kindlaks tõeks peetud nurimise-otsusi uue ja walju läbikatsumisele wõtnud. Aga see suuremoeline täienemine on ka wäga suurelt ja sügawalt rahwaste elu ja olu pääle mõjunud, kuna see majanduselisel wäljal põhjalisi muudatusi maksma on pannud. Teadusi on pääasjalikult tegelise sihi pärast edendatud, ja uute leiduste arw oli 19. aastasajal nii suur, et üksgi teine ajajärk inimesesugu ajaloos sellele ligidalegi ei saa. Sellepärast paneme siis leidusi kõige esiti tähele.

Aur ja elekter on need kaks wõimu, mille mõjul nüüdsel ajal niihästi majanduselistes kui ühiselulistes oludes põhjaline muudatus on sündinud. Tööstuses tarwitati juba wareminigi kudumisemasinaid, mille abil hoopis rohkem tööd teha wõidi kui kätega, aga alles selle järele, kui masinaid auru-

wõimul käima panema õpiti, kaswas nende tulu üsna suuremoeliselt. Töös-tuse-saadused on nüüd otsata suurel arwul kaswanud ja sellega ühtlasi ka odawamaks läinud, nii et inimesed neid hoopis hõlpsamini omandada ja oma tuluks tarwitada wõiwad. Inimestel ei ole enam waja niipalju tööd teha kui enne, sest seda teewad looduse-jõuud masinate abil. Inimeselt nõutakse nüüd pääasjalikult waimlist tegewust: masinate wäljamõtlemist, nende kor-raldamist, käimapanemist wõi juhatamist. Greeklased ja roomlased lasksiwad oma töö orjadel ära teha, meie aja inimesed panewad aga seks looduse-wäed teenistusesse. Lõngaketramine, kangakudumine naha- ja paberitööstus sünnib nüüd pea ainult masinate abil; metallidest walmistatakse aurumasinatega wäga mitmesuguseid tarberiistu, sõjatarwitusi jne.; trükikodades käib trükki-mine enamasti aurujõumuga ja juba on ka ladumisemasinad leitud ja ametisse pandud. Isegi põlluharimises on masinaid õige laialt tarwitama hakatud, mille mõjul inimeste töö ka siin suurelt wäheneb. Ühe sõnaga öel-dud: masinatega tehtakse peaaegu kõik, mis nüüdse aja elu mitmekülgses olu-korras waja on. Arwatakse, et aurujõuu suurus, mida meie ajal tööstuses tarwitatakse, umbes ühe miljardi (1000 miljoni) inimese käetöö wääriline on. Aga sellel nii õnnistusrikkal auru ja masinate tarwitusel on ka suur warjukülg olemas, nimelt selle läbi, et suurtööstus tööd tegewa rahwa seisukorras suuri halbtusi on sigitanud (w. päät. XIX).

Aurujõuul on ka läbikäimise täienemises suur tähtsus olnud. Esimesed aurulaewad ehitati 18. aastasaja lõpul, aga alles 19-nel sai nende tähtsus üleüldiseks. Nüüd ristlewad suured laewad igalpool meredel edasi-tagasi ning weawad reisijaid ja kaupa hõlpsalt ühelt maalt teisele. Purjulaewade arw wäheneb aasta-aastalt ja reisimiseks ei tarwitata neid enam sugugi, sest auru-laewadega sõit on palju kiirem ja kindlam, kuna need tuulte ja wee-woolude mõju sugugi ei tunne. Nüüd sõidetakse Europast Amerikasse üle Atlandimere ühe nädala jooksul, kuna Kolumbus selleks teeks pool-kolmat kuud tarwitas, kuigi perituult sõitis. Liikumise hõlbustamiseks ja maakauguse lühendamiseks on uuemal ajal weel merede wahele mitmed tähtsad kaewandikud (kanalid) ehitatud. Suetsi kanali kaudu, mis 1869 a. walmis sai, pääseb Wahemerest otseteed Indiasse, ilma Afrikast ümber sõitmata; Korinthi maakitsusest wiib kanal Joniamerest Egeia merde; Kieli kanal teeb Lääne- ja Põhjamere wahe-lise sõidu palju lühemaks ja hõlpsamaks. Weel suuremat tähtsust töotab Panama kanal (Kesk-Amerikas) tuua, mille kaudu Atlandi ja Waikne okean ühendatud oleks; selle tööga hakati 19. aastasaja lõpul insener Lesseps eest-wõttel pääle, aga ehitaja selts jäi petuste tõttu maksuwõimetuks ja sellega töö katki. Kuid wiimasel ajal on Põhja-Amerika ühisriigid jälle selle ettewõtte kallale asunud ja saadawad selle töö wististi ka täide.

Weel tähtsamad kui aurulaewad, on raudteed läbikäimise hõlbus-tuseks. Esimese auruweduri walmistas inglane Georg Stephenson ja

tema juhatusel ehitati ka (1825) esimene raudroobastega tee Liverpooli ja Manchesteri vahele. Sellegi leiduse pääle waadati esiotsa wäga kahtlaselt ja kardeti selleşt mõnesuguseid halbtusi. Prantsusemaal arwas talurahwas, et weduriteşt tulew suur suits liig palju wihma sigitab, seşt suitsu mõeldi pilwedeks muutuwat; koguni keegi õpetlane seletas weel 1836 a., et maa-aluses käigus (tunnelis) õhupuuduse päraşt hingata ei wõi, ning rongide wastutulekul nii kange õhurõhumine sündida, et mõlemad rongid roobastelt wälja jooksta. Kuid tegelikus elus nähti peagi niisuguseid arwamisi ilma põhjuseta olewat. Raudteede tulu tundes hakati neid ikka rohkem ja rohkem ehitama, ja suurte linnade wahelisteşt pääteedeşt tehti ikka enam haruteesid igale poole, nii et Europasse ja Amerikasse juba tihedad „raudteede wõrgud" on tekkinud. Jõgedeşt üle on päratu suured raudsillad ehitatud, milleşt iseäranis Shotimaal Firthi jõesuu üle käiw sild otse hiiglasuur on. Mägedeşt läbi on jälle õõnesteed ehk tunnelid puuritud, mille kaudu rongid sõidawad. Tähtsamad nendeşt on Mont Cenis (l. senii) Simploni ja St. Gotthardi tunnelid, mis Alpi mägestiku läbi wiiwad. Niisugused maaalused käigud on isegi jõgede alla kaewatud; näituseks käiwad Themse jõe alt rongid Londoni üheşt linnajaoşt teisesse. Wiimasel ajal plaanitakse koguni merekitsuste alt tunnelid teha, nimelt Inglise ja Prantsusemaa ning Hispania ja Põhja-Afrika ranna wahele. Aga, nagu maasügawusesse, nii käiwad rongid ka kõrgetele mäetippudele selle jaoks iseäraliselt ehitatud hammastega-roopaid mööda; niisuguseid raudteesid on Shweitsis ja Italias mitmeid. — Meie ajal on siis kõige kaugemadgi maad raudteede läbi ühendatud ja üksteisele ligindatud. Näituseks käib Põhja-Amerikas kolm raudteed Atlandi ja Waikşemere randade wahel, mis neid kaugel olewaid rannamaid üksteisega ühendawad. Niisama on Lõuna-Amerikas ida- ja läänepoolse ranna ühendajaks raudtee Buenos-Ayres'e ja Walparaiso wahel käimas. Wenemaa ehitatud Taga-Kaspia raudtee kaudu on Kesk-Aasia lagendikud üksteisega ühendatud, kuna suure Siberi raudtee läbi isegi Kauge Idamaa ja Waikşemere rand Europa raudteewõrgu külge on seotud, ja nii otsekohene raudteesõit läbi terwe Europa ja Aasia wõimalikuks saanud. — Kõigi walmisolewate raudteede pikkust üle terwe maailma loeti 1904 a. 838,216 kilometri pääle. Maakeral olewad maad on selle läbi, et kõigil meredel korralikult ja määratud aja järele käiwad laewasõidud sisse seatud, nagu kindlate sidemetega üksteise külge liidetud.

Elekter on auru kõrwal teine wõim, mis wäga suurelt nüüdse aja olukorra pääle on mõjunud ja mille tarwitamine ikka laialisemaks ja mitmekesisemaks näib saawat. Daani looduseuurija Oersted märkas kõige esiti, et elektriwool magnedinõela oma seisukohalt kõrwale juhib ja raua magnetiliseks teeb. Selle leiduse põhjale on siis telegrafi ehitus rajatud. Saksalased Gauss ja Weber ehitasiwad 1833 a. esimese elektrit juhtiwa traadi, aga wähe hiljem tegi ameriklane Morse selle juures rohkesti paranduşi,

mispäraſt ſiis wiimaſt ka telegrafi tõſiſeks ülesleidjaks peetakſe. Pea hakati maakohtaſid, riikiſid ja wiimati ka maailma-oſaſid elektritraadiga ühendama. Merede üle wiib teateid n. n. elektri-kaabel (mitmekordne wäga jäme waſktraat), mis merepõhja on lastud. Eſimene kaabel pandi Inglise- ja Prantſuſemaa wahele; 1864 a. ſeati niiſugune juba üle Atlandimere Liverpooli ja New-Yorki wahel käima, mille järele weel wäga mitmeid nii Atlandimerele kui ka mujale on ehitatud. — Wiimaks on weel itallane Marconi n. n. traaditatelegrafi walmiſtanud, mis telegrafeerimiſt wäga palju hõlbuſtab, kuna ſelleks traatiſid waja ei ole.

Telegraf näib aga tulewikus teiſele leiduſele, n. n. telefonile, ikka rohkem maad andma. Telefoni walmiſtamiſeks oli waremini mitmeid katſeid tehtud, kuni ſakſlane Reis (1861) eſimeſe niiſuguſe tegelikult käima pani; teiſelt poolt aga arwatakſe telefoni leidjaks ameriklaſt Graham Bell'i. Telefoni juures on hiljemini mõnda paranduſt tehtud, ja maakaugus, mille taha ſeda tarwitada wõib, on ikka pikemaks kaswanud. Kui 1887 a. Pariſi ja Brüſſeli wahel kõnetraat awati, peeti ſeda juureks imeasjaks, nüüd on aga niiſugune juba Pariſi ja Berlini wahel olemas, ja arwatakſe ſeda ka Europa ja Amerika wahelgi üles ſeada wõiwat.

Kõigiſt nüüdſe aja ülesleidjateſt kaugelt kuulſam on ameriklane Thomas Ediſon. Tema on telefoni rohkesti parandanud ja fonografi (kõnemaſina) walmiſtanud, mille abil kõnet ja kõiki muid hääleſid alles wõib hoida ning ſoowi korral uuesti kuuldawale tuua. Ka elektriwalgus, mis nüüd ju laialt tarwituſel, on tema leidus. Ediſon on wähemaſti 300 leiduſe pääle patendiõiguſe wõtnud. Weel nüüdgi töötab ta ütlemata agaruſega oma töökojas, kuna oma pääs ikka uuſi leiduſi haudub.

Wiimaſel ajal on elektrit ka liikumiſejõuuna auru aſemel tarwitama hakatud; nii on juba linnade uulitſa-raudteedel, laewadel ja wabrikutesgi elekter rohkelt tarwituſel ja n. n. motori-wankrid, mis elektrijõuuga käiwad, on juba kaunis üleüldiſelt tuntud. Meie ajal on üleüldſe uued leiduſed, iſeäranis elektriwäljal, nii hariliſeks ja igapäewaſeks nähtuſeks ſaanud, et niiſuguſeid enam ſuuremat tähelegi ei panda, kuna nad aga wanemal ajal oma walmiſtajale ſuremata kuulſuſt olekſiwad ſaatnud. Õeldakſe päälegi, et kõik ſenised leiduſed ainult algus olewat, uuſi tuleb ühtepuhku juurde, milleſt üks ikka tähtſam ja ſuuremoeliſem on kui teine.

Meie aja teadlaſed ei ole aga mitte ainult tegeliſe tulu pärаſt, waid teaduſe tungil terwet looduſeriiki, ſelle edenemiſt ja ſelles mõjuwaid wõimuſid ſeletada ja põhjendada katſunud. Julged uurijad on kaugele Afrika, Aaſia ja Auſtralia ſiſemaadeſſe tunginud ning ei ole ſääl juures põletawaſt kuumuſeſt, kõrbemaa tühjuſeſt ja paljudeſt muudeſt hädaohtudeſt midagi hoolinud. Ka Põhjamaade igaweſe jää ja külmuſe wäljadele, kus enam keegi inimene elada ei ſuuda, on inimeſed kippunud. Soomlane Nordenſkjöld purjetas 1878—79 Aaſia

põhjaranda mööda Atlandimereſt Waikſemerde, ſedaſama teed, mida James Cook juba aastaſada warem asjata oli katſunud. Norralane Fritjof Manſen, kes waremini ſukſedega (lume-uiſud) ſuureſt Grööniimaaſt läbi oli käinud, wõttis 1893—96 a. leiukäigu põhjanaba juurde ette. Sinna pärale ta küll ei pääsnud, aga jõudis ometi kaugemale põhjapoole, kui keegi inimene enne teda. 1897 a. läks hullſulge rootslane Andree Terawmägede ſaarelt õhulaewaga põhjanabale ſõitma, lootes õhuteel hõlpſamini ſinna ſaada, kui jääd mööda, aga ſellel reiſil jäi ta kadunuks. Kõige uuema aja põhjanaba-uurijateſt on kuulſaks ſaanud ameriklaſed Cook ja Peary. Niiſamaſuguſeid reiſiſid on ka lõunanaba poole ette wõetud. — Seeſugustele reiſidele ei aſu teadlaſed ja agarad uurijad mitte ainult oma nõuu ja jõuuga, waid riigi-walitſuſed ja mõned rikkad era-inimeſed, kes omalt poolt teaduſt edendada püüawad, annawad ſelleks waraliſt abi.

Juba 18. aastaſaja teiſel poolel tekkis muude teaduste kõrwale geologia teadus, mis maakera ehituſt ja ſelle aegapidiſt kujunemiſt ſeletada püüab. Järgmiſel aastaſajal on ſee teadus õieti ſuurelt täienenud, kuigi ſelles weelgi palju tumedaid ja kahtlaſi küſimuſi olemas on. Aga ikkagi on teadlaſte juures ſee arwamine kindlaks ſaanud, et maakeral mitte äkkiliſi põhjaliſi muudatuſi ei ole olnud, nagu ſeda wanemad geologid arwaſiwad, waid kõik muudatuſed on wähehaawal ja wäga pika aja jooksul ſündinud. Näituſeks ſeletatakſe mägede tekkimiſt niimoodi, et maakera pind ärajahtumiſe mõju all end wähehaawal kokku tõmbas, mille tõttu ſee kõwaks kujunes ja kohati kõrgendikud üles ajas. Selles teaduſeharus on iſeäranis inglane Lyell († 1875) omale kuulſa nime ſaanud.

19. aastaſaja looduſe-uurijateſt on küll inglane Darwin (ſnd. 1809, ſuri 1882) kõige kuulſam ja tähtſam. A. 1831—36 reiſis ta ümber maailma, kogus pääasjalikult Lõuna-Amerikas ja Waikſemere ſaartel rohkeid teadmiſi ja korjas kõikſugu looduſe-aſju. Selle järele aſus ta oma ostetud maakohale Londoni ligidale elama, kus mitmeſuguste taimede ja loomade juures teaduſeliſi katſeid tegi ja nende kohta teaduſeliſi kirjatööſid awaldas. Darwini loodud looduſeteaduſeliſt õpetuſeſihti, mida darwinismuſeks ehk täienemiſe õpetuſeks nimetatakſe, on mõned õpetlaſed wäga ära laitnud ja ägedaſti ſelle wastu ſeisnud, kuna ſee Piibli wastu öeldi käiwat. Aga mitmed muud looduſeuurijad on ſeda omandanud ja oma poolt weel täiendanud.

Enne arwati, et looduſes juba alguſeſt pääle mitmeid iſetõugu loomaſid ja taimeſid olemas on olnud. Aga Darwin ſeletas oma tähelepanemiſte ja katſete pääle toetades, et kõik need wäga mitmeſuguſed lugemata hulgad taime- ja loomade-liigid aegapidiſe täienemiſe kaudu teiſtſugusteſt lihtſamateſt alguskujudeſt põlwenenud ehk wälja kaswanud on. Niiſuguſed ſuured muutmiſed olewat wäga pika aja jooksul tekkinud, ja nüüdgi weel olewat terwe loodus alatiſe muutmiſe all, kuigi ſeda inimeſte lühikeſe eluaja jooksul tähele panna ei ſuudeta. Ikka pääle täienewad uued, kõrgemad tõud, kuna wanemad ja

puudulisemad eest ära kaowad, sest „wõitluses olemise eest" saawad ikka tublimad ja paremini wõistlusseks ettewalmistatud olewused wõidule, ja need jätawad siis jälle enesest wõimukamat ja paremate omadustega järelsugu järgi. Nende muutumiste põhjusteks on isesugune toit, õhuolu (kliima), elamisewiis ja keha osade ehk elundite mitmesugune tarwitamine; sest alatise ja agara harjutuse tõttu täienewad ja kosutwad elundid ikka enam, aga tarwitamata jätmisel närtsiwad ja kuiwawad nad wähehaawal kokku. Niiwiisi kosutatud omadused ja liikmetublidused lähewad päranduseks järeltulewale põlwele. Sel kombel on rööwloomad omale kõwad hambad saanud, sarwloomad kanged sarwed, kullid terawa nägemise ja tugewad tiiwad, niisama inimenegi oma käte-osawuse ja mõistuse, sest Darwini õpetuse järele liitub ka inimene täiesti loomariigi külge. Nüüdne inimesesugu olla aegapidi ühest algpäraliseest imetajate tõuust wälja kaswanud, kelle seast kõige targemad ja enam täienenud isased ja emased üksteisega end ühendasiwad, nende järeltulejad olla siis jälle wähehaawal ikka täienenud ja omale endiseest kõrgema ja kohasema kuju omandanud. — Darwini õpetus on wägewalt niihästi looduseteaduse, kui ka muude teaduste pääle mõjunud, sest isegi waimliste teaduste wäljal on ebenemist selleasama sihiliselt seletama hakatud.

Ka ilmaruumis liikuwatest taewakehadest on wiimase aja uurimiste kaudu selgemaid ja kindlamaid teadmisi saadud. Teaduseline töö sellel põllul on nüüd ka palju paremini korraldatud. Teadusemehed ja teaduselised seltsid aitawad ja toetawad üksteist, ja on selle läbi oma töö nagu ära jaganud. Nüüdsel ajal on ka palju paremaid abinõusid olemas, millega kaugete maailmade liikumisi tähele panna wõidakse. Pääle muude on nüüd ka päewapildi-kunst *täheteaduse le* abiks; selles oldakse nüüd nii kaugel, et kaugeid taewakehasid päewapildiks wõib wõtta, mille läbi nende pinnakuju st selgust saadakse; spektral-analysi abil wõidakse jälle ära määrata, missugustest ainetest keegi taewakeha kokku on pandud, sest nendest tulew walgus näitab seda. Niiwiisi on päikese ja kuu ning ka Marsi tähe olu õieti hästi uurida wõidud. Ka on taewakehade kaugust maakerast ja nende liikumisi ilmaruumis ära määrama õpitud; palju uusi planeetisid on tundma saadud ja nende arw kaswab weelgi pea iga aasta. Inimese teadmine terwe ilmaruumi olu kohta läheb ikka pääle selgemaks ja täielikumaks.

Füsika (looduse wägede teadus) wäljalt oleme juba eespoolt mõned tähtsamad leidused nimetanud. Spektral-analysil, mille läbi päikesewalguse mitmed wärwid üksteisest ära lahutada wõidakse, on täheteaduses suur tähtsus, nagu kuulsime; ka elektriwõimu omadusi on hoolega ja agarasti uuritud. N. n. mehanilise joojuse-õpetuse tundma saamise järele teatakse terwes looduses ühesugune wõim walitsemas olewat, mis kõigil pool ja igas asjas ilmub ja mõjub. Ei üksi looduses sündiw liikumine lähe raisku, waid sigitab ikka selle kohase tööjaaduse, ja see jaadus läheb harilikult joojuse kujul nägemata lii-

kumiſena kehade kõige peenemateſſe oſadeſſe. Selle nähtuſe jälgile ſai kõige enne keegi tohter Mayer († 1878), ning ſelle järele on mitmed muud nimetatud õpetuſt täiendanud ja töendanud.

Kemia (lahutusteadus) on meie ajal hästi lugupeetud teadus, kuna ſelleſt ka tegelikult palju tulu on, ſeſt ſee õpetab, näit. põlluharimiſes, miſſuguſeid aineid keegi taimetõug oma toiduks tarwitab, et hästi koſuda wõiks. Iſeäranis palju on ſelle asja ſelgitamiſeks ſakſlane Liebig († 1883) teinud. Kemia lahutab kehade algusaineid üksteiſeſt ära, ja hoolſal uurimiſel on tähele pandud, et mitmedgi niiſuguſed ained, mida enne algusaineks (elemendiks) peeti, muudeſt kokkupandud on, teiſelt poolt on jälle mitmeid aineid üksteiſega ühendatud ja ſelle läbi uuſi aineid ſigitatud, milleſt iſeäranis mitmed kanged plahwatusaineid nimetada on. Atomi-õpetus, mille pääle kemiateadus põhjeneb, ſeletab, et kõik kehad üliwäikſeteſt alguskibemeteſt, atomideſt, kokku on pandud; kehade mitmeſugune kuju, omaduſed ja tähtſus tuleb nendes olewate atomide raskuſeſt ja üksteiſe külge liitumiſe moeſt. Seda teaduſt on iſeäranis rootslane Berzelius († 1848) palju edendanud; ta on ka kemia-teaduſes tarwitatawaid kunſtſõnu loonud ja need kirjamärgid tarwituſele wõtnud, millega mitmeſuguſeid aine-ühenduſi lühidalt ära tähendatakſe.

Niiſama on nüüdſel ajal wäga rohkelt inimeſe keha ja ſelle tegewuſt uuritud. Mõnigi nähtus, mis enne tume oli, on nüüd kemia ja fyſika ſeaduſte abil ning loomade kehas ettetulewate nähtustega wõrreldes ſelgeks ſaanud. Nii on katſete najal otſuſele tuldud, et lihaſtes (muſklites) ja erkudes (närwides) elektriwõim mõjumas on; tahtmiſte ja lihaſte tegewuſe wahel ühendawaks ſidemeks olla elekter. Saksa profeſſor Helmholtz († 1894) on meelte kaudu ſaadud tähelepanemiſte ſelgitamiſeks palju katſeid teinud. Ta uuris iſeäranis neid nähtuſi, mis häälte mõjul kõrwas sünniwad, ja töendas, et muuſikahelide läbi ſündiw lõbutundmus niiſugune on, nagu helilaente laad ja kõrwa-ehitus; niiſama walmiſtas ta ſilma tegewuſeſt wäga terawaid tähelepanemiſi.

See n. n. fyſiologia ehk kehategewuſe-teadus, mis elamiſe nähtuſteſſe puutuwaid ſeaduſi ſelgitada püüab, on arſtiteaduſega ligidaſes ühenduſes. See on läinud aaſtaſajal ſuuremalt edenenud „kui aaſtatuhandad enne, ehk ſelleſt ajaſt pääle, kui wanad egiptlaſed kõige enne ſeda teaduſt harima hakkaſiwad.“ Juba 18. aaſtaſajal hakati hoolikamalt haiguſte põhjuſi uurima ning haiguſi endid mõiſtuſe teel parandama. Neid uurimiſetööſid on ſelleſt ſaadik ſuure agaruſega ikka edaſi tehtud; erkude tegewuſt ja kõhuwedelikkuſid tähele pannes on ergu- ja kõhu-haiguſi tundma ning arſtima õpitud. Piſielukate (batſilluſte) tundma ſaamine juhtis õpilaſi wäga mitmete haiguſte tekkimiſe ja rohitſemiſe pääle. Iſeäranis palju ja hää tagajärjega on piſielukate häwitamiſeks prantslane Paſteur (l. paſtöör) († 1895) töötanud. Pääle muu leidis tema rohud kolera ja weejälestuſe (hullukoera hammuſtamiſeſt tulewa

tõbe) wastu, seſt need mõlemad haiguſed märgati piſielukate mõjul tekkiwat. Pasteuri paranduswiis on ju rohkelt tarwituſel, kuigi ſee ühe ta õpilaſe üteluſe järele alles alg-aſtmel on. Tulewikus wõib ſelleſt aga weel palju kaſu oodata. — Ka on tähelepandud, et need piſielukad, kellel ſigimiſewõim otſatu ſuur on, muidu elada ega koſuda ei ſaa, kui ainult nendekohaſtes oludes, ning et ſelleks mustus ja kaſimata olek wäga omane on; ſellepäraſt on ſiis uuemal ajal üleüldiſe terwishoiu-olu eeſt, iſeäranis külgehakkawate haiguſte takiſtamiſeks, hoolitſema hakatud. Nüüdſel ajal on ka kirurgaline paranduſewiis üleüldiſeks ſaanud, ſ. o. haigeſt kehaſt ſaadetakſe lõikamiſe teel haiguſt ſigitaw põhjus eemale; lõikamiſt on ikka enam ja rohkemates haigustes tarwitatud. Ühtlaſi on haigete walu kergituſeks unerohud leitud, nimelt ether ja kloroform; wiimaſt rohtu hakkas kõige eſiti üks Shotimaa arſt tarwitama. Suurt abi annab arſtiteaduſele, nimelt lõikamiſes, hiljuti tundmaſaadud n. n. Röntgeni kiirte tarwitamine, mille abil keha ſiſemiſi oſaſid näha wõib, kuna need kiired nahaſt ja lihaſt läbi tungiwad.

Teaduslikult õpetatud arſtide kõrwal on wiimaſel ajal ka n. n. looduſearſtid ilmunud, kes haiguſte ainſaks õigeks parandajaks looduſt, iſeäranis õhku ja wett arwawad. Kõige kuulſamaks nendeſt on katoliku preeſter Kneipp († 1897) ſaanud; tema aſutatud „wee-paranduspaika“ (Wörishofenis Baierimaal) tõttaſiwad haiged tuhandate kaupa, ja nüüd on ſarnaſeid aſutuſi ka mitmel muul maal.

Hoolſa ja agara töötamiſe ja uurimiſe tõttu on kõigis looduſeteaduste harudes nii mitme ſaaduſe jälgile ſaadud. Aga niipea, kui üks küſimus on ära otſuſtatud, ilmub kohe jälle teine, mis otſuſtamiſt ootab. Selle kaudu karaſtatakſe inimeſe waimu ikka enam, ja igatſus tõſiduſe kätteſaamiſe järele kaswab. Uurimiſtes on ka ſeda tähelepandud, et mitmed looduſeteaduſe harud tükati üksteiſe külge puutuwad ja üksteiſe tegewuſe pääle mõjuwad, niiſama kui ühe maſinawärgi rattad. Meie näeme ſelleſt, et terwe loodus ühine, korrajäreline, ſuuremoeline ehitus on, mida enne aimatagi ei oſatud.

Ka waimliſte teaduſte wäljal oli juba 18. aaſtaſajal ſuur muudatus ſündinud. Kõike kahtlew arwuſtus kõigutas kaljukindlaks peetud tõſiduſi kangeſti. Selleſama arwaſtawa ja põhjaliſe uurimiſewiiſi järele käidi ka 19. aaſtaſajal. Nimelt on ajaloo-uurimine palju ſügawamaks ſaanud, ning arwuſtus ajalooliſte tõſiduſte kohta waljumaks muutunud. Uurijad on pääasjalikult riikide ja rahwaſte ſiſemiſed olud, ühiſeluliſe ja majanduſeliſe olukorra ning õiguſe-mõiſte edenemiſe oma tähelepanemiſe alla wõtnud; üleüldiſe on n. n. hariduſe-ajalugu riigiliſe ja ſõdade ajaloo kõrwal omale tähtſuſe ſaanud, peatſelt eſimeſele aſtmele tõusnud; niiſama uuritakſe ajaloo mõjuwate tegelaſte iſeloomn põhjalikult, mille kaudu nende tegewuſeſt paremini aru ſaada wõib. Kõigi ajalooliſte nähtuſte ja ſündmuſte kohta püütakſe põhjuſi leida ning ſelgitada, kuidas need üksteiſega ühenduſes on, ſ. o. miſſuguſed

seaduſed rahwaste ja inimeſeſugu elus walitſewad. Sellega on ajaloo eri-aja-järgud hoolſama ja terawama uurimiſe alla wõetud kui enne; ſelleſt tööſt on iſeäranis Saksa teadlaſed rohkem oſa wõtnud kui muud. Nii andis wanaaja-uurija Niebuhr († 1831) Rooma ajaloole peatſelt üsna teiſe kuju, kuna ta mitmete hallikate wõrdlemiſel ja mitmelt poolt ſaadud teaduste kokkuſünnita-miſel näitas, et wäga paljud enne kindlaks töeks peetud Liviuſe kirjutatud ajalooſt ſaadud teated waled on. Teine ſuur uurija, Th. Mommſen († 1903) on niiſama Rooma ajalugu põhjalikult uurinud ja ſelleſt laialiſe kirjatöö kir-jutanud, milles palju asju hoopis teiſes walguſes paiſtawad, kui ſenistes ajaloo-kirjades. Kolmas ſuur ajalooteadlane v. Ranke († 1886) uuris pääasjalikult uſupuhaſtuſe ajajärgu ajalugu ning awaldas ſelleſt ſuured kir-jatööd, mis ſelleaegſe Saksamaa, Prantſuſe ja Ingliſe ajaloo kohta käiwad. Ka kirjutas tema lugupeetawa „Rooma paawstide ajaloo“ ning hakkas wanas põlwes weel laialiſt „üleüldiſt ajalugu“ kirjutama, aga ei ſuutnud ſellega keſk-aja lõpunigi ſaada, enne kui ſurm ta töö lõpetas. Ranke antud teated ajaloo kohta on wäga laiad ja põhjalikud, ſeſt wäga mitmeſuguſeid hallikaid uurides ja üksteiſega wõrreldes on ta mõneſſe asjaſſe üsna uut walguſt ſaatnud. — Kõige uuema aja ajaloo kirjutajateſt on iſeäranis Gervinus († 1871) nimetada. Prantſuſe ajaloo kirjutajad uuriwad ja kirjeldawad iſukalt oma maa ſuure-mäſſu lugu, mis Prantſuſe ajalugu nagu kaheks jagab; nad ſeletawad ſelle põhjuſi, ſündmuſi ja tagajärgeſid. Prant-ſuſe ajaloolaſteſt on Michelet (l. miſhelee) († 1874) ning riigimeeſtena tuntud Guizot (l. kiſoo) († 1874) ja Thiers († 1877). H. Taine (l. tään) († 1893) Prantſuſemaa oluſid enne mäſſuaega põhjalikult uurinud ning hiljemini ka mäſſuloo ſündmuſi, kus juures pääle muu ſelles mõju-wate meeſte iſeloomuſid meiſterlikult on kujutatud, mille tõttu nende tegewus endiſeſt ſelgemini nähtawale ilmub. — Ingliſe ajaloo-kirjutajateſt on lord Macaulay (l. mäkoole) († 1859) oma hiilgawa kirjelduswiiſi päraſt nime-tada. Tema kõige ſuurem kirjatöö käib Ingliſe „mõnuſa mäſſu“ kohta (1688), pääle ſelle on ta weel mitmed wähemad iſeloomu-kujutuſed awaldanud. Teine inglane Thomas Buckle (l. bökl) († 1862) töendab, et ajaloos niiſama ſugu-ſed kindlad ja kõikumata ſeaduſed walitſewad, nagu looduſesgi. Buckle ſuri noo-relt ja ei ſaanud oma plaanitud ſuurt hariduſe-ajalooliſt kirjatööd mitte wal-mis teha. — Rootſi ajaloo-kirjutajateſt on muude ſeaſt tuttawad ja tähtſamad Geijer († 1847) oma ſügawa teaduſe ja elawa kirjutuswiiſi päraſt, ning Fryxel (l. früksel) († 1881) oma laialiſe, rahwalaadiliſe Rootſi ajaloo kaudu; wiimaſtel aastakümnetel on ſääl niihäſti wanemat ajalugu kui ka uueaegſet edenemiſt uſinaſti uuritud. — Soome ajaloo-uurijad on uſinaſti Porthani tööd edaſi ajanud ning oma rahwa endiſeid luguſid uute uurimiſtega ikka enam walgustanud; wiimaſtel aegadel on iſeäranis Soomemaa kõige uuem ajajärk ja riigiõiguſeline ſeiſukoht terawa ſelgituſe alla wõetud. — Nooremateſt aja-

loo-uurijatest on mitmed, iseäranis sakslased, pääasjalikult majanduselise olukorra selgitamise tähelepanemise alla wõtnud, kuna selle rahwaste elus ja tegewuses tähtsama määraja ütlewad olewat. — Teaduseliste kirjutuste kõrwal awaldatakse weel kõigis maades ühte-alati mitmesuguseid ametlisi alguskirjasid ja asjakirjasid (aktisid), mille kaudu minewik oma algupäralises kujus nähtawale ilmub, kuna need ühtlasi ka ajaloo-kirjutajate tööd ja waewa kergitawad.

Ajaloo-teaduse külge liituwad ligidalt arwustikuteadus ehk statistika ja muinasajateadus ehk arhäologia. Esimene nendest katsub arwude põhjal, neid kogudes, korraldades ja wõrreldes, rahwaste aegapidist edenemist ja olukorda ning nendes walitsewaid seadusi selgitada. Arhäologia tahab jälle kauget minewikku, nimelt seda aega, millest ajalugu weel teadusi anda ei suuda, selgitada; need ained ja abinõuud, mida ta tarwitab, on maa seest leitud wanad sõjariistad, ehted ehk muud asjad. Neid tähelepannes ja wõrreldes teewad siis muinasaja-uurijad oma otsusi endise aja rahwaste elukommete ja haridusejärje, nende elukoha ja isegi nende omakeskise läbikäimise ning koosolemise kohta. Sel wiisil tõendawad Soome muinasaja-uurijad, et Soomemaa wanemal paganuse ajal kahesugune kultura on olnud ja sääl kaks ise-rahwast elutsenud; läänepoolses Soomes asunud niisamasugune rahwas kui Skandinawias ja Põhja-Saksamaal, sest et nendes maades leitud muinasasjad niisamasugused on, kui Lääne-Soomest saadud; Ida-Soomes aga elanud seesugune rahwas kui Kesk-Wenemaal. — Nende muinasaja leiduste kogumise- ja hoiupaikadeks on kõigis haritud maades suured muuseumid asutatud.

Ka wõrdlewal keeleteadusel on rahwaste endiste olude selgituse kohta suur tähtsus, sest selle abil on wõimalik olnud näidata, missugused rahwad üksteisega sugulased on ning kui kaugele see sugulus ulatab. Ühtlasi õpitakse wõrdlewa keeleteaduse abil tundma, missugused rahwad endisel ajal üksteise naabruses on asunud ja kuidas nad üksteise pääle on mõjunud. 19. aastasaja keeleteadlastest on tähtsamad: Franz Bopp († 1867), kes kõige esiti Sanskriti, Persia, Ladina, Greeka ja Saksa keelt üksteisega wõrdles; Wilhelm von Humboldt († 1835), Pott († 1887) ja Oxfordi ülikooli professor Max Müller († 1900). Need kõik on pääasjalikult Indo-Europa rahwaste keeli uurinud ja wõrrelnud. Soomesugu rahwaste keeli uuris iseäranis M. A. Castrén († 1852), kes selle jaoks Lapimaal ja Siberis waewalistel reisidel käis; tema tööd on mitmed muud nooremad Soome teadlased jätkanud. Pääle muude keeleteadlaste olgu nimetatud daanlane Wilhelm Thomsen (snd. 1842), kes need saladuselised kirjamärgid, mida Soome uurijad Ida-Siberis ja Mongolias oliwad leidnud, ära on seletanud. Muidugi on mitmed asjad Soome-ugri keeleteaduses weelgi seletamata, aga agarad tööd jätkatakse ühtelugu edasi.

Kui pilku usuteaduse põllule heidame, siis leiame sääl üksteisele täitsa wastukäiwaid arwamisi ja mõtteid. Minewa aastasaja algupoolel,

riigilise tagurluse ajal, olid inimesed väga jumalakartlikud, nagu eelpool nimetatud (v. päät. IV.), pea aga hakkasid selle sihi vastu hoopis teised hääled ilmsiks tulema. Mässulised liikumised olid juba oma loomu poolest materialistlised (usuvastased); sotsialistlased jälle püüdsid ükši maapäälse elu ja olu parandamist, sest teinepool hauda ei olevat enam mingit elu. Sellest tuleb siis, et ühelt poolt ristiusu õpetusi põlatakse ja teda kahjulikuks peetakse, kuna teiselt poolt jälle vanadest kirikus maksma-saanud usuõpetusest kange visadusega kinni hoitakse. Nii püüab katoliku kirik niipalju, kui iagnes võimalik, endise seisukohal paigal püsida, ja 1870 a. kuulutati Rooma kirikukogus koguni veel paavst ilm-ekšimataks, mis kest-ajalgi ei olnud sündinud; evangeliumi usu kirik tahab jälle oma endisi usuõpetusi ja vana kirikukorda pühaduseña alles hoida. Mitmed õpetlased on ristiusu õpetusi valjusti arvustanud, iseäranis palju on Kristuse jumaliku oleku päralt vaieldud. Saksa õpetlane David Strauss († 1874) püüdis tõendada, et jumal-inimene kunagi maapääl ei võinud elada. Seda mõttesihti kaitses ta oma raamatus „Jeesuse elu," mis 1835 a. ilmus ja üleüldist tähelepanemist äratas. Tekkis käre tüli, milles ühed Strauss'i arvamise poole hoidsivad, teised nendele käredasti vastu seisivad; viimastel läks korda, Straussi Tübingeni professori-ametist eemale tõrjuda. — Strauss oli pääasjalikult mõtlemise läbi usuvastased arvamised omandanud, aga prantslane Renan († 1892), kes niisama Kristuse jumaliku oleku ära salgas, ütles, et ta sellele otsusel evangelistide jutustusi uurides olla tulnud. Strauss oli mõttetark, Renan aga ajaloolane. Rootsi kirjanik Rydberg († 1895) tuli ka oma uurimisetöös „Piibli õpetus Kristusest" sellele otsusele, et Kristus ainult inimene olnud. Niisugune mõistusepäraline mõttewiis on viimasel ajal iseäranis Saksamaal maad võtnud. Aga ristiusu tunnistuse tõsiduse eest on ka mitmed tähtsad kaitsjad välja astunud, nimelt daanlane Martensen, sakslane Beck jne. Nad on ristiusu olemisest ja vaimust ikka selgemini arusaada, üleloomuliste ilmutuste tähtsust seletada ja usuõpetuste edenemist uurida püüdnud. Niisama on ka kiriku ajaloo sündmused endisest põhjalikuma uurimise alla võetud.

Looduseteadus püüab looduse saladuste sügavustes setungida, kuna usk, ajalugu ja keeleteadus jälle inimese vaimu-maailma avada tahavad; mõttetarkus (filosofia) katsub aga, nagu ennegi, terve ilma ja elu olemasoleku saladust ära seletada. Ka mõtteteaduses oli 19. aastasajal kaks sihti valitsemas: aateline ja aineline ehk materialistline. Mõttetark Hegel († 1832) valmistas suuremoelise vaimlise õpekorralduse, mille järele kõige terve olemasoleku aluseks mõtlemine ehk aru on. Tema seletas, et kõik olemasolek õieti ainult loogikaline mõistete-salk on, sest mõisted järgnewad mõtlemise teel tingimata teineteisest, kuni terve ehitus valmis kujuneb. Hegeli õpetust uustati 1830 ja 1840 a. ümber üleüldiselt ja selle mõju oli õieti suur. — Teine Saksa mõttetark Hebart († 1841) põhjendas jälle otse selle vastu kõik inimese teadmised tähelepanemise

pääle, ja tema mõttewiisi järele on mõttetarkuse pääsiht see, et inimene oma mõtlemisewõimuga meelte abil saadud tähelepanekuid korraldab, täiendab ja õiendab. Kolmas mõttetark Schopenhauer († 1860) tõendas, et kõige olemuse aluseks tahtmine, nimelt „elada tahtmine“ on; see tung ilmuda inimese juures iseteadwa soowina, loomade juures aga teadwuseta loomusunni kujul; eluta looduses olla see mõjuwa wõimuna tegew. „Kõik on olemas, kuna see tahab, ja kõik tahab, sellepärast et see on“, ütleb Schopenhauer. Aga see elamise igatsus ei pääse kusagil täiesti edenema, sest igal pool on temal kõiksuguseid takistusi ja raskusi ees, millepärast elu ainult alatiste kannatuste rida on; sellepärast on ka elutungi ärahäwitamine ja lõpetamine kõige suurem õnn. Niisuguse pessimistiline mõttewiisi on ka hiljem Saksa mõttetark E. v. Hartmann (sünd. 1842) omandanud. Tema ütleb, et „arusaamiseta pime tahtmine ja arusaamiseta tung“ kõigis olewustes ja atomides walitsew maailma hing olewat; see arusaamiseta, umbkaudne tume wõim on ometi kõigi asjade ja sündmuste wedru ja kordaajaja. — N. n. positiiwiline mõttetarkuse siht ei wõta mitte kõige olemuse ühisust, olemasoleku põhjust ja selle sihti oma harutamise alla, waid lepib looduses ja ajaloos nähtawate oludega, s. o., ta püsib täiesti tõsiste olude ja äranähtuste kaudu saadud teadmistes, mida ta siis seletab. Selle siihilise mõttetarkuse poolhoidja oli prantslane Comte (l. kongt) († 1857), aga kõige kuulsamad selle sihi meestest on inglane John Stuart Mill († 1873) ja Herbert Spencer (l. spenser) († 1903). Wiimane kirjutas mitmeteist teadusteist: hingeteaduseist, kombluse-õpetuseist (moral), ajalooist jne. täienemise õpetuse seisukohalt, nagu Darwin looduseteaduseist. Tema tunnistas ometi Jumala olemise tingimata tarwiliseks, kuigi tema Jumala olemist inimese kitsapiirilise mõistmise najal selgesti ära määrata ei arwa wõiwat.

Looduseteaduste suuremoelise edenemise mõjul on meie ajal aineline (materialistline) ilmawaade wäga laialiselt maad wõtnud. Selle sihi mehed tõendawad, et ainult aine (materia) ja selles sündiw liikumine tõsiselt olemas olewat. Mitmed õpetlased, kellest Moleschotti ja Büchneri nimetame, on seda seisukohta ägedasti kaitsnud. Nagu juba näinud oleme, on see õpetus õige laialt ka rahwa sekka tunginud. Materialismusega aga kaowad ja kustuwad kõik kõrgemad sihid, ülemad aated, õrnemad ihad; ainult ainelist tulu ja maitset nõutakse taga.

Selgemini ja paremini, kui teaduses kujuneb ajawaim ilukirjanduses, mille siht ja sisu niisama ja selle järele waheldawad, kui riigilised ja ühiseluliseid püüded ja olud. Eespool kuulsime, et kesk-ajal n. n. rüütli-luule tekkis, usupuhastuse ajajärgul oli jälle kirjandusel usuline laad; selle järele sai klassiline siht walitsema, mil kirjanikud wanast Greeka ja Rooma ajast omale eeskuju wõtsiwad. Klassiline siht oli ka Prantsuse mässu ajal walitsemas, ja ta ei ilmutanud end ainult kirjanduses ja kunstis, waid ka mässumeeste kõnedes ja riigilistes põhjusmõtetes; katsuti isegi Rooma aegseid nimetusi uuendada,

nagu Batavia, Helwetia jne. Riigilise tagurluse ajal pöörati jälle kirjandusesgi wanade keskaegsete ihade juurde tagasi (w. päät. IV.), ja see n. n. uusromantiline siht oli walitsewa erakonna, riigiwalitsuste ja ülemuste kihtide möttewiisi awaldaja, nii siis selle armualune. Selle sihi awaldajad olíwad Chateaubriand (l. shatobriang) († 1848), Viktor Hugo (l. hügoo) († 1885) Prantsusemaal ja Uhland († 1862) Saksamaal. Aga kui riigilistes oludes walitsewale korrale wastu seisma hakati, ilmusiwad ühtlasi ka kirjanduses wõimul olewale sihile wastanikud. Prantsusemaal ülistas luuletaja Beranger (l. berangshee) († 1857) oma lauludes isamaa armastust, millega ta rahwast waimustada püüdis. Inglise suurem luuletaja lord Byron (l. bairn) († 1824) oli waimustatud wabaduse auustaja; Saksa luuletaja Heinrich Heine († 1856) awaldas omas noores eas uusromantilises sihis loodud luuletusi, aga hiljemini hakkas wähehaawal kirikut ja usku, isegi usaldust ja sõprust pilkama ja hirwitama. N. n. „Noor-Saksamaa", mille poole suur hulk kirjanikkusid hoidsiwad, seisis ka olewate olude wastu, laitis ja arwustas neid, kuna wahetpidamata nii riigi kui ühiselu korda uuendama kihutas ja äratas. Italia rahwuse-waimu elustamiseks mõjusiwad oma lauludega suurelt juba ennenimetatud itallased Mazzini ja Giusti.

Wiimasel ajal on ilukirjanduse wäljal iseäranis romani-kirjandust suuremal arwul ilmunud kui muid tooteid, ja rahwas näib seda kõige enam soowiwat. Mõned kirjanikud on mööda läinud aegadest ja oludest kirjutanud; nii on sakslane Felix Dahn, ise osaw ajaloo-uurija, oma kirjelduste ained keskaja algupoolest, rahwarändamise ajast wõtnud, daanlane Ingemann jälle on omad kujutawad isikud ja sündmused oma isamaa ajaloost walinud. Aga ka nüüdset aega ja iseäranis ühiselus walitsewaid halbusi on paljud kirjanikud oma kirjeldustes ette toonud; nad tahawad inimeste tähelepanekut nende pääle juhtida, et siis olusid parandada püüdaks, ja sellepärast kujutawad nad iseäranis warjukülgesid elawalt ja mustawärwiliselt. Selle sihi tähtsamad kirjanikud on Prantsusemaal proua Dudevant († 1886), kirjanikunimega George Sand, ning Emilie Zola (l. solaa) († 1992). Esimene kujutas iseäranis töörahwa alatut ning halba seisukorda ja olusid. Zola jälle oli hoolega meie-aegse elu mitmepoolseid külgesid ja walitsewaid olusid uurinud ja kujutas neid õieti loomutruult ning ilustamata moel. Nii jutustas ta oma „Sõda" nimelises romanis 1870—71 aasta sõjasündmuste põhjusel nüüdse aja sõja koledustest üsna kohutawalt; niisamuti kujutas ta Pariisi ja Rooma ilmalinnade olusid ja seisukorda niisugusena, kui nad tõsises elus on. Seda sihti nimetatakse realistliseks ja naturalistliseks, kuna see kõiki asju ja olusid tõepärasuse järele ette tuua tahab. — Mõningad teised kirjanikud kujutawad jälle pääasjalikult mitmesuguste isikute iseloomu ja laadi ning nende hinge-elu.—

Ilukirjanikkusid ilmub pea iga aasta ikka uusi juurde, iseäranis suurtes haridusmaades; niisama kaswab ja kirjanduse toodete arw ühtepuhku. Paljud

ununewad küll jälle niisama ruttu, kui nad tutwaks saanud, aga teiste tähtsus jääb seisma ja need leiawad teed muudegi rahwaste juurde. Ennenimetatud laialt tuntud kirjanikkude juurde olgu weel lisatud inglane Dickens († 1870), kelle naljakad romanid rahwale wäga meeldisiwad, ja prantslane Aleksander Dumas (l. dümaa), kelle tööst palju muudessegi keeltesse on tõlgitud. — Wene kirjanikkudest on iseäranis suurt tähelepanemist äratanud Iwan Turgenew († 1883) ja Leo Tolstoi (1882—1911); wiimane on wahešt nüüdse aja kõige enam tuntud suur waim. — Wäikeste rahwaste kirjanikkudest on wiimastel aastakümnedel iseäranis norralased kuulsaks saanad: Henrik Ibseni (sünd. 1828) näidendid on üleüldiselt tuntud, Björnstjerne Björnson (1832—1910) ja Kielland on niisama tähtsa nime wõitnud. Ka Rootsimal on mitmed tähtsad kirjanikud olnud, tähtsamatest olgu nimetatud Esaias Tegner, kelle kuulsam luuletöö „Fritjofi muinasjutt" wanaaja skandinawlaste elu-olu kirjeldab, ja Viktor Rydberg, kelle „Wiimane athenlane" ja ka muud romanid üleüldiselt tuntud on. Soomemaa luuletaja J. L. Runebergi tööd on pääle Rootsimaa ka mujal lugupeetud. Ka Soome keelnegi ilukirjandus on Europa suurtes haridusmaades tähelepanemist wõitma hakanud.

Kunstides leiame seesamasuguse nähtuse kui ilukirjanduses. Tagurluse ajajärgul otsiwad maalijad ja kujunikerdajad kesk-ajast oma töödele aineid; selle järele pääsis realistline siht wõimule, mis nii looduse kui ka inimeste kujutamises tõelist olu ette tuua tahab. Ja sellest siis tuleb, et kunstnikud oma aineid häämeelega igapäewasest elust wõtawad, ja isegi, kui need minewikust wõetakse, antakse nendele wõimalikult tõepäraline wärw; endine aadendamine (kujutawa asja ehk loo ilustamine) on maha jätetud. Ehituskunstis jälle ei käida nüüd mingi ehituswiisi järele, ei Gothi ega renässanssi, ei ka Wana-Greeka moe järgi, waid ehituskunstnikud walmistawad oma joonistused mitmeid erisihtisid wabalt ühte sünnitades. Midagi uut isesugust ehituskommet ei ole 19. aastasada sünnitanud. — Kunstide edendamine on iseäranis Italias, Prantsuse- ja Saksamaal hoogu wõtnud. Rooma linna wõib kujunikerduse-kunsti kodukohaks pidada. Parisis jälle edendatakse pääasjalikult maalimise-kunsti.

Muusika tähtsus on 19. aastasajal palju suuremaks tõusnud, kui see enne kunagi on olnud. Püütakse helide abil ning nende kaudu tundeid ja muud meele-olu ilmsile tuua, mida sõnadega awaldada ei saa. Muusika kõrwal on isegi laulu tähtsus wähepoolseks jäänud; suured orkestrid (mängukoorid) toowad pikad heli-tööd, mis ilma sõnadeta lõbu ja mõnu peawad awaldama, kuuldawale.

Meie ajal nõutakse, et haridus ja õpetus niisama kui riigilised õigused kõigi inimeste oma peab olema, ei ainult mõne wäikese salga ehk kildkonna eesõiguseks, nagu wanasti. Rahwaharidusele paniwad juba usupuhastajad selle läbi aluse, et rahwakeelt kirjanduses tarwitama hakkasiwad. Rahwakool

ſai 18. aastaſajal Peſtalozzi läbi (w. uus aeg päät. XXXI.) kindlama põhja ning 19. aastaſajal hakkaſiwad wiimati ka riigiwalitſuſed rahwakooli ja haridusе eeſt hoolitſema. Algõpetuſt ei pea mitte üksi neile antama, kes ſeda ſoowiwad, waid meie päewil nõutakſe, et igaüks omale ſeatud määra algõpetuſt peab omandama; mitmel maal on n. n. kooliſundmus maksma pandud. Seſt kuna — nii põhjendatakſe ſeda ſundmuſt — riik rahwaliikmetele, kodanikkudele, õiguſe ja woli annab, oma aſemikkuſid rahwaſaadikute-kogusſe walida ja ſellega riigi walitſemiſe kohta mõjuda, ſiis peab ta ka ſelle eeſt hoolt kandma, et rahwaliikmetel ſelle tarwitamiſeks kohane haridus oleks. Kooliſundus wõeti kõige enne Preiſimaal tarwituſele ja peagi märgati, et ſelle tõttu rahwa wõim ja wäärtus tublisti tõuſis, iſegi ſõdimiſes, ſeſt suures Saksa-Prantſuſe ſõjas 1870 a. nähti kooliskäinud ſakslaſed paremad ja oſawamad ſõdijad olewat, kui prantslaſed, kelle ſeas suur oſa üsna õpetamata oli. Ja kohe ſõja järele hakkas ka Prantſuſe walitſus oma riigile niiſamaſuguſt ſeaduſt ſoetama, ning 1881 a. pandi ſäälgi hinnata ja ſunduſeline üleüldine kooliõpetus maksma, mis ühtlaſi „ilmalik“ pidi olema, ſeſt Prantſuſe riigikoolides ei ole üſuõpetuſt, waid ſee jäetakſe igaühe oma asjaks, ſeda nõutada ehk ei. Kuna aga ſelle tõttu riigikoolide kõrwale hulgal kloſtrikooliſid ilmus, kus nooreſoo õpetamine munkade kätte kippus kalduma, aſus walitſus nende koolide wastu wõitluſele, pani need koolid kinni ja keelas munkade ühiſuſed ära. (1905 a. lahutati riik ja kirik täiesti, nii et riik enam kirikut kudagi ei kaitſe ega ſeda üles pidada ei aita). — Ka Ingliſemaal on kooliſundus olemas; mitmed teiſedgi maad on ſelle põhjusmõtte järele rahwaõpetuſt korraldama hakanud; wähemasti nõutakſe ja püütakſe, et kõigil lastel õpetuſe ſaamiſeks wõimalus oleks. Teadagi nõuab ſee suuri kuuluſid ja riikide wäljaandeд on ſelle kaudu suurelt kaswanud; Prantſuſemaal nimelt kulutati rahwaõpetuſe jaoks 1877 a. 11 1/2 milj. franki, aga 1899 a. tõuſis ſee ſumma 152 milj. pääle; Ingliſe walitſus tarwitab rahwa õpetuſe jaoks iga aasta umbes 5 milj. naela ſterlingi (50 milj. rubla).

Aga ka muul wiiſil on wiimſetel aegadel kõigile rahwakihtidele teaduſt ja õpetuſt jagama hakatud. Nimelt on Ingliſemaal n. n. ülikooli laiendamiſe korraldus tekkinud; ülikoolide õpetajad käiwad mitmel pool maal ettelugemiſi pidamas, mida kuulama kõik inimeſed minna wõiwad. Seeſama wiis on ka Rootſimaal tarwituſele wõetud ning Soomes toimepandud ülikooli wahekurſuſed on ſelle aate wili. — Teine ſarnane haridusе laienduſe-abinõu on n. n. rahwaülikoolid (rahwa kõrgemad õpekohad, Soome keeli kanſanopiſto). See mõte tärkas eſiti Daanimaal piiskopp Grundwigi äratuſel ja ſäält tuli ſee peagi Rootſi-, Norra- ja Soome-maale. Rahwaülikoolides peetakſe iſeäranis ſuuſõnaliſi ſeletuſi wäga tähtſaks, mille päraſt ſääl teaduste jagamiſeks ja õpetuſe järele igatſemiſe äratamiſeks kõneſid, ettelugemiſi ja läbirääkimiſi kõige ſündſamateks abinõuudeks peetakſe.

Ka kirjandus on uuemal ajal sel mõõdul kaswanud ja nii odawaks saanud, et seda kehwemadgi inimesed omale nõutada wõiwad. Teaduste uurimiste saadusi awaldatakse rahwalaadilistes kirjades, nii et ka õpetust igatsew lihtrahwas neid lugeda ja säält õppida wõib, wähemasti teatawa piirini. Ilukirjanduse toodeid trükitakse suurtes haritud maades ka odawates wäljaannetes, nii et waesematelgi wõimalus on neid osta. Aga pääle selle on weel linnades ja juba maalgi hulgal rahwa-raamatukogusid, kust raamatuid laenates inimesed oma lugemisehimu kustutada wõiwad. Niisama on ajalehed wiimasel aastasajal teaduste laialilaotamises ning rahwa kaswatamises ja õpetamises suure tähtsuse saanud. 19. aastasaja algul ilmus neid weel wõrdluslikult wähe ja nad oliwad kallid. Kuna riigiwalitsused neid sallida ei tahtnud, oli nende elutsemine wäga raskendatud. Kuid kõigest hoolimata kaswas ajalehtede arw ja tähtsus ühtepuhku ikka pääle, ning nüüd on nende mõju sellel mõõdul tõusnud, et praeguse aja riigi ja ühiselu-korda ilma ajakirjanduseta waewalt weel mõelda wõib.

Ja isegi kunstide hariwast mõjust wõib meie ajal ka suurem rahwahulk osa saada. Suurelt täienenud päewapildituse abil wõidakse nüüd suurte maalijate piltidest hulgana üleswõtteid walmistada, mille kaudu need laialt tuttawaks saawad, kuigi mitte algupäralises kujus; suurtes linnades on toredad üleüldised ehitused ja mälestusesambad kõigile nähtawad; üleüldistel näitustel wõib rahwas end suurte kunstnikkude töödega tutwustada ja kontsertidel jälle muusika- ja laulukunstnikkude käest ilurikkaid helitööse kuulda. Nii on siis waimuharimine, elu-olu peenendamine ja ülendamine, mis enne ainult mõnede harwade rahwakihtide eesõiguseks oli, üleüldiseks saanud, ja see mõjub kahtlemata suurelt inimeste eri-kihtide, rikaste, waeste, ülimuste ja lihtrahwa, wahel walitsenud lõhe aegapidiseks tasandamiseks ja ühistunde äratamiseks. Meie ajal kõneldakse gi suure rõhuga, et rahwaharidus ainus abinõu on, millega rahwa olusid parandada wõidaks.

Nüüdsel ajal on kõigil haridusrahwastel niihästi majanduselised kui ka waimlised püüded kaunis ühesuguses ja sarnases; elukombed ja muud elu-olu korraldused on suuremalt jaolt ühemoelised saanud — teise sõnaga öeldes: nüüd on ainult üks kultura-kuju olemas. Seda nimetatakse Europa kulturaks, aga europlased on seda enestega ühes ka mujale ilmajagudesse kandnud. Selleks on pääasjalikult rohke rahwaswaheline läbikäimine mõjunud, mille kaudu nüüd kõik haritud rahwad üksteisega ikka elawamale ühenduse ja kokkupuutumise on saanud. Niiwiisi lähewad uued aated ruttu ühe rahwa juurest teisele. Suured leidised tulewad kohe, ei ainult ühe, waid kõigi rahwaste tuluks; iga maa teadlased on teiste maade omadega alatises ühenduses, peetakse ka õige tihti üleüldisi kongresse, kus elawalt arwamisi waheldatakse ja kus iga teaduse ning mõttesihi edendajad üksteisega end tutwustawad. Teaduseline töö ongi nüüd kaunisti rahwalise (demokratlise) laadi saanud, kuna see omal wiisil terwe

rahwa ühistööks on muutunud. Kirjanikkude tooted ei jää mitte ainult ühe rahwa omanduseks, kelle keskel nad sünniwad, waid saawad pea kõigis haridusmaades tuttawaks. Nii ei ole Tolstoi mitte ainult Wene kirjanik, waid tema waimutööšid loetakse ja arwustatakse Saksamaal, Prantsusemaal ning mujal maades; Zola romanid on terwes ilmas tuttawad; Ibseni näitlusi ei näidelda mitte üksi Kristianias, waid ka Berlinis, Pariisis, New-Yorgis ja isegi Jokohamas (Jaapanis); kontsertides toodakse helitööšid ette, selle pääle waatamata, mis rahwa juures need loodud on, ja kunstinäitustele kogutakse kõige maailma kunstnikkude walmistatud tööšid. Ning sellesgi ilmub see üleilmlik olukord, et kõik tähtsamad, ühiseluliseд, õiguseliseд ja riigiliseд küsimuseд nüüd üle maailma ühisteks, rahwaswahelisteks on saanud, sest iga püüdesihi poolehoidjad katsuwad oma asja ühiselt ajamisega oma aateid ikka laiemalt tuttawaks teha ning nendele enam aitajaid ja toetajaid nõutada. Eespool oleme ju tähendanud, et wägew sotsialismuse liikumine üleüldist laadi on; karskuse-asja on ka üleilma ühiselt ajama hakatud ja niisamuti koguwad naesterahwa-liikumise sõbrad ühistele koosolekutele; kõigi maade ja rahwaste rahusõprade ühistegewusel püütakse ka jäädawa maailma-rahu aadet teoks ning tõeks teha.

Wennastus ja ühistunne on nende ühiste püüete ja ettewõtete kaudu rahwaste keskel õige suurelt kosunud ja täienenud ning nii sellele lahutawale wõimule, mis rahwuslisteст püüeteст tuleb, tarwiliseks wastakaaluks saanud. Kõik maailma haritud rahwad, kuigi nad igaüks oma ise-elu elada ja oma rahwuselist hariduskuju kosutada ning täiendada tahawad, tunnewad end ometi ühtlasi ka ühe inimesesugu osad olewat, saawad aru, et nad sellesama suure ühise kogu liikmed on. Kui see mõttewiis tulewikus ikka sügawamalt inimeste meeltesse juurdub, kaswab ja kõweneb, siis mõjub see tõesti ka selleks, et rahu, lepitus, sõprus ja hää kokkusündimine rahwaste wahele walitsema saab, ja et iga rahwas oma ise-omaduste ja laadi kohaselt elada, edeneda ja täieneda wõib ning sellega ühes ka inimesesugu suureст haridustööst omakohaselt osawõtta saab.